00011253

THE
ASIATIC SOCIETY OF BOMBAY
Town Hall, Bombay.

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 18 July, 2018

॥ अथ श्रीवाल्मीकिरामायणे बालकांड प्रारंभः ॥

1 Bala
2 Ayodhya

SATARA HIGH SCHOOL

81342

891.21
Val
11253
4
Bay 24/11/58

00011253

ASIATIC SOCIETY OF BOMBAY LIBRARY

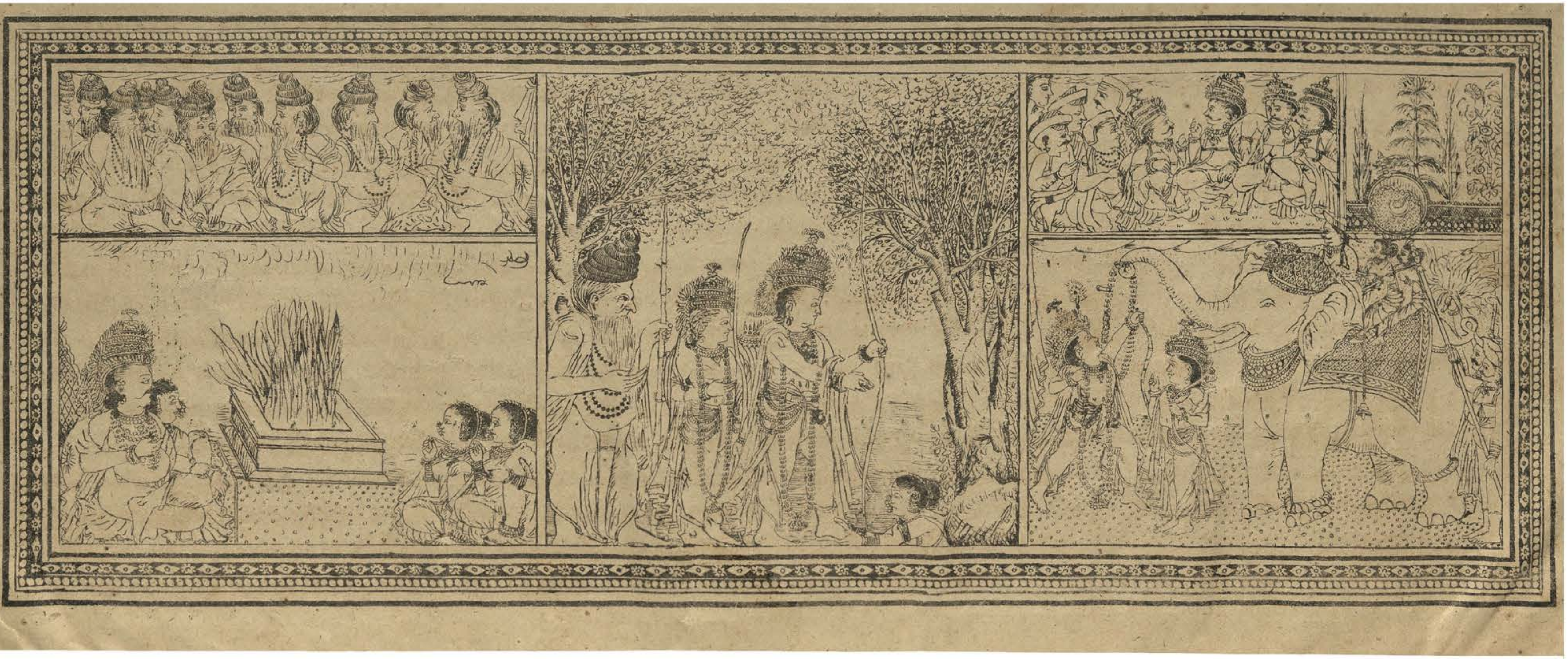

श्रीगणेशायनमः श्रीसीतारामचंद्रायनमः श्रीमद्राघवपादपद्मयुगलंपद्मार्चितंपद्मयापद्मस्थेनतुपद्मजेनविनुतंपद्माश्रयस्यात्मये यद्वेदैश्वनुतंसुखैकनिलयंसर्वाश्रयंनिष्क्रियंशश्वच्छंकरशंकरंमुहुरहोसन्नौमितद्दृब्धये ॥ १ ॥ श्रीमद्ब्रह्मतदेवबीजममलंयस्यांकुरश्चिन्मयःकांडैःसप्तभिरन्वितोतिविततोऋष्यालवालोदितः पत्रैस्तत्त्वसहस्रकैःसुविलसच्छाखाशतैःपंचभिश्वात्मप्राप्तिफलप्रदोविजयतेरामायणस्वस्तरुः ॥ २ ॥ वाल्मीकिगिरिसंभूतारामांभोनिधिसंगता श्रीमद्रामायणीगंगापुनातिभुवनत्रयं ॥ ३ ॥ वेदवेद्येपरेपुंसिजातेदशरथात्मजे वेदःप्राचेतसादासीत्साक्षाद्रामायणात्मना ॥ ४ ॥ रामंरामानुजंसीतांभरतंभरतानुजं सुग्रीवंवायुसूनुंचप्रणमामिपुनःपुनः ॥ ५ ॥ कूजंतंरामरामेतिमधुरंमधुराक्षरं आरुह्यकविताशाखांवंदेवाल्मीकिकोकिलं ॥ ६ ॥ वाल्मीकेर्मुनिसिंहस्यकवितावनचारिणः शृण्वन्रामकथानादंकोनयातिपरांगतिं ॥ ७ ॥ यःपिबन्सततंरामचरितामृतसागरं अतृप्तस्तंमुनिंवंदेप्राचेतसमकल्मषं॥८॥ गोष्पदीकृतवारीशंमशकीकृतराक्षसं रामायणमहामालारत्नंवंदेनिलात्मजं ॥ ९ ॥ अंजनानंदनंवीरंजानकीशोकनाशनं कपीशमक्षहंतारंवंदेलंकाभयंकरं ॥ १० ॥ उल्लंघ्यसिंधोःसलिलंसलीलंयःशोकवन्हिंजनकात्मजायाः आदायतेनैवददाहलंकांनमामितंप्रांजलिरांजनेयं ॥ ११ ॥ मनोजवंमारुततुल्यवेगंजितेंद्रियंबुद्धिमतांवरिष्ठं वातात्मजंवानरयूथमुख्यंश्रीरामदूतंशिरसानमामि ॥ १२ ॥ रामायरामभद्रायरामचंद्रायवेधसे रघुनाथायनाथायसीतायाःपतयेनमः ॥ १३ ॥ जयतिरघुवंशतिलकःकौसल्याहृदयनंदनोरामः दशवदननिधनकारीदाशरथिःपुंडरीकाक्षः ॥ १४ ॥ जितंभगवतातेनहरिणालोकधारिणा अजेनविश्वरूपेणनिर्गुणेनगुणात्मना ॥ १५ ॥ नत्वारामंशिवंसांबंरामोरामप्रवर्तकः रामायणस्यतिलकंकुरुतेरामतुष्टये ॥१६॥ ननुरामायणस्यैहिकामुष्मिकफलदत्वेमानाभावात्किंतद्व्याख्यानेनेतिचेन्न इदंपवित्रंपापघ्नमित्यादिजनश्वशूद्रोपिमहत्त्वमीयादित्यंतश्लोकैरैहिकार्थसाधकत्वस्यस्पष्टमत्रैवश्रूयमाणत्वात् शृण्वन्रामायणंभक्त्यायःपादंपदमेववा सयातिब्रह्मणःस्थानंब्रह्मणापूज्यतेसदेतिमूलरामायणवचनेनब्रह्मलोकावाप्तेःफलस्यस्पष्टमुक्तत्वाच्च अपिचगायत्र्याब्रह्मानुसंधानाद्ब्रह्मलोकावाप्तिवत्तत्प्रतिपाद्यस्यलीलावतारतरूपतयारामस्यविभववैभवानुसंधानेनब्रह्मलोकावाप्तिरुचितैव नचकाव्यालापांश्ववर्जयेदितिनिषेधप्रसक्तिः तस्यअनृषिप्रणीतपुरुषार्थासाधनकाव्यविषयत्वात् तत्रास्याध्ययनेत्रैवर्णिकस्याधिकारः गायत्रीप्रतिपाद्यार्थप्रतिपादकत्वात् श्रवणेतुस्त्रीशूद्रादीनामप्यधिकारः अथादिकविर्वाल्मीकिःसर्वोत्तमवस्तुवर्णनायकृतसंकल्पोदिव्यतत्काव्यकृतिशक्तिलाभायतादृशवस्तुज्ञानायचकृतकष्टसमाधिसाधितपरमपुण्यचयस्तत्पुण्यचयसुप्रीतभगवन्नियोगसमुपागतंदेवर्षिंनारदमभ्यर्च्यकोन्वस्मिन्नित्यादिपप्रच्छ सचदेवर्षीरामकथामुदितमनारामचरितमनुसृत्यसंक्षेपतउपदिश्ययथागतंजगाम ततस्तदनुग्रहलब्धरामचरितरहस्यंनिरवशेषंतत्प्रसादादेवसम्यग्विज्ञायभूलोकवर्तिनांचतुर्णांवर्णानांतापत्रयविमोचनायब्रह्मांशभूतएवभगवान्प्राचेतसोवाल्मीकिःस्वकृतशतकोटिरामायणसारभूतंचतुर्विंशत्यक्षरगायत्र्याख्यपरमब्रह्मविद्याविलासभूतंरामायणंचतुर्विंशतिसहस्रश्लोकरूपंकुशलवाभ्यामग्राहयत् तस्यास्यदिव्यकाव्यस्यआद्यःसर्गोवाल्मीकेर्नारदस्योपदेशरूपः तत्रनापृष्टःकस्यचिद्ब्रूयादितिन्यायेनापेक्षितप्रश्नोपक्षेपः तपः

स्वाध्यायेत्यादिश्रुत्वाचैतदित्यंतेनसंबधः तपस्त्वेनश्रुतःस्वाध्यायःतपःस्वाध्यायः तपःस्वाध्यायइतिब्राह्मणमित्यापस्तंबोक्तेः स्वाध्यायशब्देनाप्रायत्यानध्ययनकालदेशपरिहारादिनि
यमोपेततयाफलवदर्थावबोधपर्यंतंस्वशाखाध्ययनमुच्यते तस्मिन्निरतःतदभ्यासनिरतइतियावत् यत्तुतपश्चस्वाध्यायश्चतपःस्वाध्यायौतयोर्निरतः तपःशब्देनचित्तप्रसादहेतुभूतंव्रतनि
यमादिकर्मोच्यते यद्वायस्यज्ञानमयंतपइतिश्रुतेस्तपःशब्देनब्रह्मविषयज्ञानमुच्यतइतितन्न तपोविशिष्टपुंविशेषप्रसिद्धमुनिपुंगवशब्देनैवउक्ततपःसंपत्तेःसिद्धत्वादितिकतककृतः एवंहि
तपोरतमित्येवसिद्धेस्वाध्यायपदवैयर्थ्यातिपत्तिस्तस्मात्तपःशब्देननिदिध्यासनजन्यपरिपाकवद्ब्रह्मज्ञानमुच्यते. मुनिपुंगवशब्देनमननजन्यपरिपाकवत्त्वमेवोच्यतइतिनतेनगतार्थतेत्यन्ये
वाग्विदांस्वरूपतोर्थतश्चशब्दब्रह्मतत्त्वविदांपाणिनिपतंजल्यादीनांमध्येवरंश्रेष्ठं मुनिशब्दउक्तार्थः तेषुपुंगवंश्रेष्ठंएवंविशिष्टंनारदं तपस्वीकृच्छ्रैकादश्युपवासादिलक्षणंमुख्यंतपः तपोना
नशनात्परमितिश्रुतेः स्वाध्यायरूपंचतपः समनस्केंद्रियाणामैकाग्र्यरूपंचतपः तद्वान्वाल्मीकिःवल्मीकस्यापत्यं वल्मीकप्रभवोयस्मात्तस्माद्वाल्मीकिरित्यसावितिब्रह्मवैवर्तोक्तेः वल्मीक

ॐतपःस्वाध्यायनिरतंतपस्वीवाग्विदांवरं॥ नारदंपरिपप्रच्छवाल्मीकिर्मुनिपुंगवं॥ १ ॥
कोन्वस्मिन्सांप्रतंलोकेगुणवान्कश्चवीर्यवान्॥ धर्मज्ञश्चकृतज्ञश्चसत्यवाक्योदृढव्रतः॥ २ ॥

प्रभवत्वेनगोणीपुत्रादिवत्गौणमस्यवल्मीकापत्यत्वंगृहीत्वेञ्साधुरपत्यार्थः यद्वावल्मीकइतिऋषिविशेषस्यसंज्ञेत्याहुः नारदंनराणामिदंनारंअज्ञानंतत्द्यतिखंडयतिज्ञानोपदेशेनेतिनार
दः गायन्नारायणकथांसदापापभयापहां नारदोनाशयन्नेतिनृणामज्ञानजंतमइतिनारदीयोक्तेः तंपप्रच्छेत्यन्वयः अत्रप्रष्टुरुक्तविशेषणेनदिव्यार्थविषयश्रवणाधिकारसंपदुक्ता वक्तुरपि
उक्तविशेषणैःसार्वज्ञ्यादिप्रतिपादितं ग्रहणधारणहेतुशिष्यानुग्रहशक्तिमत्त्वंचप्रतिपादितं ॥ १ ॥ अथप्रश्नमभिनयति कोन्विति नुशब्दोवितर्के सांप्रतंवर्तमानकालेअस्मिन्लोकेभूल
क्षणेकोनुगुणवान् प्रशस्तबहुगुणवानित्यर्थः भूमप्रशंसादौमतुप् अस्यैवप्रपंचः कश्चवीर्यवानित्यादि दिव्यास्त्रबलादिजशक्तिविशेषेणपराभिभवसामर्थ्यंवीर्यंतद्वान् कश्चश्रौतस्मार्तस
कलधर्मरहस्यज्ञः बह्वीमप्यपकृतिमुपेक्ष्यैकामप्युपकृतिबह्वीमन्यतेइतिकृतज्ञः सत्यवाक्यःसर्वावस्थास्वपियथाश्रुतदृष्टतत्त्वार्थवक्ता दृढव्रतःआपद्यपिधर्मायपरिगृहीतव्रतविशेषस्यं
त्यागरहितः ॥ २ ॥

चारित्रेणेति चरित्रमेवचारित्रं स्वार्थिकोण् वृत्तसंपदनेनोच्यते सर्वभूतेषुसर्वप्राणिषुमध्येकःपुमान्हितःऐहिकामुष्मिकहितवहःअशत्रुभ्यः यत्तुसर्वप्राणिषुसापराधिष्वपिहितकरणशी
लइतिव्याचक्षते तत्तुहितयोगेचतुर्थ्यापत्तेरयुक्तं विद्वान्आत्मानात्मसकलपदार्थतत्त्वज्ञः समर्थःलौकिकव्यवहारेप्रजारंजनादौचातुर्यंसामर्थ्यंतद्वान् कामाधिकसौंदर्यवत्त्वेननित्यसुख
रूपत्वेनचएकप्रियंकेवलप्रियंदुःखासंभिन्नप्रियत्ववद्दर्शनंयस्यसः यत्तुएकंप्रतिप्रियंदर्शनंयस्येतितदयुक्तं सर्वप्रियत्वस्याप्रतिपादनात् एकःअद्वितीयःसचासौप्रियदर्शनश्चेत्यर्थइति
तीर्थः ॥ ३ ॥ आत्मवानिति वशीकृतांतःकरणइत्यर्थः जितक्रोधःनिंदाहिंसादिजनकचित्तवृत्तिविशेषरहितः क्रोधोत्रकामादीनामप्युपलक्षणं द्युतिःसर्वलोकस्यदिदृक्षाजनकोदेह
कांतिविशेषस्तद्वान् अनसूयकः विद्यैश्वर्यादितपःसुपरोन्नत्यासहनमसूयातद्रहितः असूयतेःकंड्वादियगंतादुपतापार्थात्ण्वुल् संयुगेयुद्धकालेजातरोषस्यकस्यरोषात्देवाश्चदेवाअ
पिइंद्रादयोपिअपिनाअसुराश्चबिभ्यति अतिबलवतोस्मानप्यस्यक्रोधःसंहरिष्यतीतिभयंप्राप्नुवंतीत्यर्थः कस्येतिसंबंधसामान्येषष्ठीत्यन्ये कस्यसंयुगेकस्माद्बिभ्यतीतितीर्थः ॥ ४ ॥ ए

चारित्रेणचकोयुक्तःसर्वभूतेषुकोहितः॥ विद्वान्कःकःसमर्थश्चकश्चैकप्रियदर्शनः ॥ ३ ॥ आत्मवान्कोजितक्रोधोद्युतिमान्कोनसूय
कः॥ कस्यबिभ्यतिदेवाश्चजातरोषस्यसंयुगे॥ ४ ॥ एतदिच्छाम्यहंश्रोतुंपरंकौतूहलंहिमे॥ महर्षेत्वंसमर्थोसिज्ञातुमेवंविधंनरं ॥ ५ ॥ श्रु
त्वाचैतत्त्रिलोकज्ञोवाल्मीकेर्नारदोवचः॥ श्रूयतामितिचामंत्र्यप्रहृष्टोवाक्यमब्रवीत्॥ ६ ॥ बहवोदुर्लभाश्चैवयेत्वयाकीर्तितागुणाः॥ मु
नेवक्ष्याम्यहंबुद्ध्वातैर्युक्तःश्रूयतांनरः॥ ७ ॥

तदिति उक्तगुणसामान्यापेक्षयानपुंसकं एतद्दिव्यपुरुषगुणजातंकस्यास्तीतिश्रोतुमहमिच्छामि उक्तगुणसामग्र्यस्यएकत्रदुर्लभत्वात्तादृशपुरुषविशेषज्ञानेमेपरंसर्वस्मादपिकौतुकांतरा
दुत्कटंकौतुकंवर्तते नन्वेवंविधनरोमयापिदुर्ज्ञेयोनेत्याह हियतःमहर्षेअपरोक्षीकृताशेषार्थत्वंएवंविधंउक्तगुणवंतंनरंदिव्यपुरुषंज्ञातुंसमर्थोसिसर्वलोकप्रसिद्धसामर्थ्योसितस्मात्त्वत्तए
वश्रोतुमिच्छामीतिपूर्वेणसंबंधः ॥ ५ ॥ श्रुत्वेति एतदुक्तप्रश्नजातं त्रिलोकज्ञः भूर्भुवःस्वर्लोकलक्षणान्त्र्यवयवलोकान्तत्रत्यवृत्तांतंजानातीत्यर्थः एवंचद्विगुत्वाभावान्नङीप् नारदो
वाल्मीकेरेतद्वचःश्रुत्वाश्रूयतामितिचआमंत्र्यऐकाग्र्यसिद्धयेअभिमुखीकृत्यस्वमतस्यार्थस्यचिरंप्रतिपिपादयिषितस्यजिज्ञासुलाभेनप्रहृष्टोभूत्वावक्ष्यमाणंवाक्यमब्रवीत् ॥ ६ ॥ बह
वइति येबहवोगुणास्त्वयाकीर्तितास्तेएकत्रप्राकृतपुरुषमात्रेदुर्लभाएव चःपादपूरणे अथापिहेमुनेयस्तैर्युक्तस्तंबुद्ध्वास्मृत्वाअहंवक्ष्यामितादृशोनरःश्रूयतां प्राप्तकालेलोट् तस्यश्रवणं
तेप्राप्तकालमित्यर्थः ॥ ७ ॥

इक्ष्वाकिति इक्ष्वाकुवंशात्प्रभवः आविर्भावोयस्यसतथा रामोनामरामइतिनाम्नाप्रसिद्धोजनैश्चश्रुतोऽस्तितस्मिन्नेवएकत्रसर्वेत्वत्पृष्टागुणाअन्येचगुणाइतिशेषः तच्चेदंयौगिकंनामरमंते योगिनोस्मिन् यद्वारमयतिस्वकानितियोगस्यप्रदर्शनात् तत्रांत्येनारकपुरुषादिवदन्येषामपिदृश्यतइतिदीर्घः तानेवगुणानाह नियतात्मानिगृहीतांतःकरणः वीर्यंव्याख्यातं द्युतिःकांतिः आपत्संपदोरविकृतिश्चित्तस्यधृतिस्तद्वान् वशीजिताशेषबहिरिंद्रियः ॥ ८ ॥ बुद्धिमानिति प्रशस्तबुद्धिः बुद्धेःप्राशस्त्यंचसकृद्गृहीताविस्मरणावापोद्वापादिशक्तिमत्त्वं सर्वत्रप्रशंसादौमतुप् नीतिःकामंदकादिप्रसिद्धराजनीतिस्तद्वान्तज्ज्ञाता वाग्मीप्रशस्तवाक् श्रीमान्सर्वातिशायिशोभैश्वर्यादियुक्तः यद्वा ऋचःसामानियजूंषि साहिश्रीरमृतासतामित्युक्तश्रौतश्रीमान् शत्रूणांबाह्यांतराणांनिबर्हणःनाशकर्ता बाहुलकात्कर्तरिल्युट् विपुलांसइत्यादिनासामुद्रिकलक्षणंकथ्यते विपुलौमांसलोन्नतौअंसौभुजशिरसीयस्यसः स्कंधोभुजशिरोंसइतिकोशः अस्यसुलक्षणत्वंचवररुचिनोक्तं कक्षःकुक्षिश्चवक्षश्चघ्राणस्कंधौललाटिका सर्वभूतेषुनिर्दिष्टाउन्नतास्तेसुखप्रदाइति महाबाहुः आन्महतइत्यात्वं शिरोललाटश्रवणग्रीवावक्षश्चत्वत्त

इक्ष्वाकुवंशप्रभवोरामोनामजनैःश्रुतः ॥ नियतात्मामहावीर्योद्युतिमान्धृतिमान्वशी ॥ ८ ॥ बुद्धिमान्नीतिमान्वाग्मीश्रीमाञ्छत्रुनिबर्हणः ॥ विपुलांसोमहाबाहुःकंबुग्रीवोमहाहनुः ॥ ९ ॥ महोरस्कोमहेष्वासोगूढजत्रुररिंदमः ॥ आजानुबाहुःसुशिराःसुललाटःसुविक्रमः ॥ १० ॥

था उदरंपाणिपादंचपृष्ठंदशमहत्सुखमितिब्राह्मेअस्यसुलक्षणत्वमुक्तं कंबुग्रीवःकंबुवत्रेखात्रयविशिष्टग्रीवः महाहनुःमांसलकपोलापरभागः पूर्णमांसलहनुस्तुभूपतिरितिसंहिता ॥ ९ ॥ महोरस्कइति महद्विशालमुरोयस्यसः उरःशिरोललाटंचेत्युपक्रम्यविशालास्तेसुखप्रदाइत्युक्तेः महेष्वासःमहानिष्वासोधनुरस्य गूढजत्रुःगूढेमांसलत्वान्निमग्नेजत्रुणीवक्षोंससंधिगतेअस्थिनीयस्य अरिंदमःनिजभक्तानामरीन्कामादीन्निजभक्त्यंतरायकर्तॄपापानिवादमयतीत्यरिंदमः यद्वाअरिंदमइतिराज्ञोऽन्वर्थसंज्ञा शत्रुंजयइतिवत् आजानुबाहुःजानुपर्यंतदीर्घबाहुः दीर्घभूबाहुमुष्कश्चचिरंजीवीधनीनरइतिब्राह्मे सुशिराः समवृत्तशिराश्चैवच्छत्राकारशिरास्तथा एकच्छत्रांमहींभुंक्तेदीर्घमायुश्चविंदतीतिनारदः सुललाटःरेखाधिकललाटः ललाटेयस्यदृश्यंतेचतुस्त्रिद्व्येकरेखिकाः शतद्वयंशतंषष्टिस्तस्यायुर्विंशतिस्तथेतिकात्यायनः सुविक्रमःगजसिंहादिगतिसदृशगतिः विक्रमःपादविक्षेपः स्वरोगतिश्चनाभिश्चगंभीरःसप्रशस्यतइतिब्राह्मे ॥ १० ॥

समइति समःनातिदीर्घोनातिह्रस्वः षण्णवत्यंगुलोत्सेधोयोनांशःसदिवौकसामित्युक्तेः समानिअन्यूनानधिकपरिमाणानिविभक्तानिपृथग्भूतानिअंगानिअवयवायस्यसः भ्रुवौनासापुटेनेत्रेकर्णावोष्ठौचचूचुकौ कूर्परौमणिबंधौचजानुनीवृषणौकटी करौपादौस्फिजौयस्यसमौज्ञेयःसभूपतिरित्युक्तेः स्निग्धवर्णःस्निग्धश्यामलवर्णइत्यर्थः स्निग्धेंद्रनीलवर्णस्तुभोगान्विंदति पुष्कलमित्युक्तेः प्रतापःस्मृतिमात्रेणरिपुहृदयविदारणक्षमंपौरुषंतद्वान् प्रतापौपौरुषातपावितिकोशः पीनवक्षाःमांसलसमोन्नतवक्षाः विशालाक्षःविस्तृतायतनेत्रः नासिकाचक्षुषीकर्णौयस्यायताविस्युक्तेः लक्ष्मीवान्सीतारूपलक्ष्मीशक्तिमान्सर्वावयवसौंदर्यवान्वा मोपधत्वाद्वत्वं एवमुक्तरीत्याशुभानिसामुद्रिकशास्त्रोक्तानिलक्षणानियस्यसशुभलक्षणः ॥ ११ ॥ धर्मज्ञइति सत्याअमोघासंधा सकृदेवप्रपन्नायतवास्मीतिचयाचते अभयंसर्वभूतेभ्योददाम्येतद्व्रतंममेत्यादिरूपिणीप्रतिज्ञायस्य यशस्वीरावणवधादिनादिव्ययशःसंपन्नः ज्ञानसंपन्नःब्रह्मज्ञानपरिपूर्णः अतएवजटायुषंप्रतिमयात्वंसमनुज्ञातोगच्छलोकाननुत्तमानित्युक्तिःसंगच्छते ब्रह्मज्ञस्यैवब्रह्मोपदेशेअधिकारात् विनाब्रह्मोपदेशमनुत्तमलोकावाप्त्यसंभवात् नवि

समःसमविभक्तांगःस्निग्धवर्णःप्रतापवान् ॥ पीनवक्षाविशालाक्षोलक्ष्मीवाञ्छुभलक्षणः ॥ ११ ॥
धर्मज्ञःसत्यसंधश्चप्रजानांचहितेरतः ॥ यशस्वीज्ञानसंपन्नःशुचिर्वश्यःसमाधिमान् ॥ १२ ॥
प्रजापतिसमःश्रीमान्धातारिपुनिषूदनः ॥ रक्षिताजीवलोकस्यधर्मस्यपरिरक्षिता ॥ १३ ॥

द्यंतेउत्तमायेभ्यस्तेअनुत्तमाः आत्मानंमानुषंमन्येरामंदशरथात्मजमित्यादिवचस्तुमायामात्रमित्यन्यत्रविस्तरः शुचिःप्रातःस्नानादिनाप्राणायामाभ्यासादिनाप्रत्याहारादिजन्यरागद्वेषहानेनचमायिकशरीरत्वाच्चनित्यंबाह्यांतरशुद्धः वश्यःपित्राचार्यदेवेषुविनीतः समाधिमान्निजतत्त्वसमाधिमान् ॥ १२ ॥ प्रजापतीति प्रजापतिसमः यद्यपिरामोब्रह्मैवतथापिमानुषधर्माणांशोकमोहादीनांमायिकानांतत्रदर्शनेनऔपाधिकभेदमादायतत्समत्वोक्तिः भार्गवलोकप्रतिबंधरूपात्जटायुमोक्षप्रदानरूपात्स्वेनसहसर्वायोध्यावासिजनस्यसशरीरस्यब्रह्मलोकनयनरूपाच्चकारणात्तत्समत्वं सर्वथास्वतंत्रस्यैवेदृशेषुयोग्यत्वात् श्रीमानित्येवमादीनांपौनःपुन्यंसकलैश्वर्यादिसत्वबोधनार्थं धातापितेवसर्वप्रजाधारणपोषणसामर्थ्ययुक्तः रिपुनिषूदनःआश्रितजनरिपुनाशकःकामादिरिपुनाशकश्च अन्यथाजगद्गुरोर्भगवतोरिपोरेवाभावेनैतद्विशेषणासंगतिःस्यात् बाहुलकात्कर्तरिल्युट् जीवलोकस्यप्राणिसमूहस्यसकलव्यवहारप्रवर्तकत्वेनरक्षिता धर्मस्यतत्तद्वर्णाश्रमधर्मस्यमर्यादापरिपालनद्वारारक्षिता ॥ १३ ॥

रक्षितेति स्वस्यधर्मस्ययज्ञाध्ययनदानदंडयुद्धादिरूपस्यरक्षितासादरमनुष्ठाता स्वजनस्यस्वभक्तजनस्यअवश्यभाविनोप्यनिष्टस्यनिरासपूर्वकंपरमेष्टमोक्षदानेनरक्षिता तच्चांबरीषप्रल्हाद
ध्रुवादीनांरक्षणेनप्रसिद्धमेव वेदानांऋग्यजुःसामाथर्वणां छंदःकल्पव्याकरणज्योतिषनिरुक्तशिक्षारूपवेदांगानांचतत्त्वज्ञःपाठतोऽर्थतश्चज्ञाता शस्त्रास्त्रादिप्रतिपादकंशास्त्रंधनुर्वेदःतस्मि
न्निष्ठितःसम्यकृतज्ञाता ॥१४॥ सर्वेति सांख्ययोगतर्कपूर्वोत्तरमीमांसासूत्राणिसव्याख्यानानिशास्त्राणि स्मृतयउपस्मृतयश्चतत्त्वार्थशासकत्वाच्छास्त्रं सर्वमूलशब्दशासकत्वाद्याकरणं
चशास्त्रं तथैवकामंदकादीन्यपिनीतिशास्त्राणि सर्वेषामेषामर्थतत्त्वज्ञः स्मृतिमान्उक्ताधीतवेदशास्त्रार्थविस्मरणरहितः प्रतिभानवान्व्यवहारकालेश्रुतस्याश्रुतस्यचउचितार्थस्यशीघ्रं
प्रतिभासःप्रतिभानंतद्वान् तदुक्तं प्रज्ञांनवनवोन्मेषशालिनींप्रतिभांविदुरिति सर्वलोकप्रियःद्रष्टृस्मर्तृलोकानामिहामुत्रहितावहः साधुःमृदुमधुरस्वभावः अदीनात्मासहजासाधारणक्षा
त्रभावेनअदीनस्वभावः अतिव्यसनपरंपरायामपिअक्षुभितांतःकरणोवा विचक्षणःयथोचितलौकिकालौकिकसर्वक्रियासुकुशलः ॥ १५ ॥ सर्वदेति सर्वदाहोमदेवपूजासभाधि

रक्षितास्वस्यधर्मस्यस्वजनस्यचरक्षिता ॥ वेदवेदांगतत्त्वज्ञोधनुर्वेदेचनिष्ठितः ॥१४॥ सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञःस्मृतिमान्प्रतिभानवान् ॥ सर्वलोकप्रियः
साधुरदीनात्माविचक्षणः ॥१५॥ सर्वदाभिगतःसद्भिःसमुद्रइवसिंधुभिः ॥ आर्यःसर्वसमश्चैवसदैवप्रियदर्शनः ॥१६॥ सचसर्वगुणोपेतःकौसल्या
नंदवर्धनः ॥ समुद्रइवगांभीर्येधैर्येणहिमवानिव ॥१७॥ विष्णुनासदृशोवीर्येसोमवत्प्रियदर्शनः ॥ कालाग्निसदृशःक्रोधेक्षमयापृथिवीसमः ॥१८॥

ष्ठानकालेषुतत्तत्कालोचितैःसद्भिःसात्विकस्वभावैःपुरोहितद्विजमंत्रिप्रधानादिभिःसिंधुभिर्नदीभिःसमुद्रइवअभिगतःसेवितः यद्वा सद्भिर्भक्तैःसदासेवितः भगवत्सेवायांकालनिय
माभावात् दृष्टांतेनतंप्राप्तानांसतांभक्तानांतेनसहऐक्यंध्वनयति आर्यःसर्वपूज्यः सर्वेषुसुखदुःखोदर्केषुसमःहर्षविषादरहितः शत्रुमित्रोदासीनेषुवैषम्यरहितःतत्तत्कार्यानुरूपफलदाते
त्यर्थइत्यन्ये सदैवसर्वावस्थासुमुहुर्मुहुरनुभवेपिअननुभूतपूर्ववद्विस्मयनीयदर्शनः ॥ १६ ॥ सचेति सरामःसर्वैर्गुणैर्युक्तःउक्तैर्वक्ष्यमाणैश्च कौसल्यानंदवर्धनत्वेनमहाकुलप्रसूतत्वप्र
धानमहिषीपुत्रत्वादिरूपस्याभिषेकोचितधर्मस्यसत्तादर्शिता गांभीर्यमगाधाशयत्वंतत्रसमुद्रतुल्यः धैर्यमनसाप्यधृष्यत्वंइष्टवियोगादौअनभिभूतचित्तत्वंचरणेअचलतयासहायाभा
वेपिस्थितिश्चतेनहिमवत्सदृशः ॥ १७ ॥ विष्णुनेति यद्यपिरामोविष्णुरेवसर्वरूपश्चतथापिमानुषोपाधिभेदात्सर्वत्रसादृश्यंद्रष्टव्यं यद्वाविष्णुनासदृशइतिअनन्वयालंकारः चंद्रवत्प्रजाव्य ॥३॥
वहारनिरीक्षणकालेसौम्यदर्शनः क्रोधेयुद्धकालिकेकालाग्निसदृशःपरैरधृष्यइतियावत् क्षमाप्रतीकारसामर्थ्येपिअपकारसहिष्णुतातयापृथिवीतुल्यः ॥ १८ ॥

धनदेनेति त्यागेधनत्यागेधर्मार्थधनव्ययविषयेअपेक्षितधनसंपत्तौधनदेननवनिधीशेनसमः अस्मिन्नेवांशउपमानतुल्यामांशे तस्यधनसंग्रहएवप्रवृत्तेः धनदव्यवहारस्तुकतिपयत्रिद
शेभ्योभगवदाज्ञयाकतिपयधनदानमात्रादितिबहवः सत्येसत्यवचनेअपरोधर्मइवधर्मस्यमूर्त्यंतरमिवेत्युत्प्रेक्षा एतदंतंबालकांडीयार्थसंग्रहः तमेवमित्यादिनाअयोध्याकांडीयार्थसंग्रह
आरभ्यते तत्रइक्ष्वाकुवंशप्रभवइत्यनेनभगवदाविर्भावःसूचितः महावीर्यःशत्रुनिबर्हणइत्यनेनविश्वामित्रानुग्रहजशस्त्रास्त्रसंपत्तिताटकावधादिसूचितं लक्ष्मीवानित्यनेनसीतापरिणयः
सूचितः सत्यपराक्रममित्यनेनभार्गवलोकप्रतिबंधादिसूचितं एवंगुणसंपन्नंप्रागुक्तरीत्यासकलकल्याणगुणयुक्तं सत्यपराक्रमंअमोघपराक्रमं ॥ १९ ॥ ज्येष्ठमिति ज्येष्ठगुणैःयौवराज्या
भिषेकार्हगुणैःयुक्तं प्रकृतीनांप्रजानांहितैःइहामुत्रहितावहैःयुक्तं ज्येष्ठंसुतंरामं प्रकृतिप्रियकाम्ययाप्रकृतीनांप्रियंकर्तुमिच्छया छांदसःकाम्यजितिप्रांचः प्रकृतिसंबंधेनआत्मनःप्रियं
कर्तुमिच्छया युवराजेनहिप्रजाकृत्येसंपादितेसतिव्यवहारादिनिरीक्षणजन्यश्रमनिवृत्तिरूपंप्रियंस्वस्यभवतीतिवयं ॥ २० ॥ यौवराज्येनेति युवराजस्यभावोयौवराज्यं पितरिराज्यंकु

धनदेनसमस्त्यागेसत्येधर्मइवापरः ॥ तमेवंगुणसंपन्नंरामंसत्यपराक्रमं ॥ १९ ॥ ज्येष्ठंज्येष्ठगुणैर्युक्तंप्रियंदशरथःसुतं ॥ प्रकृतीनांहितैर्युक्तंप्रकृतिप्रि
यकाम्यया ॥ २० ॥ यौवराज्येनसंयोक्तुमैच्छत्प्रीत्यामहीपतिः ॥ तस्याभिषेकसंभारान्दृष्ट्वाभार्याथकैकयी ॥ २१ ॥ पूर्वंदत्तवरादेवीवरमेनमयाचत ॥
विवासनंचरामस्यभरतस्याभिषेचनं ॥ २२ ॥

र्वत्येवसर्वराज्यव्यापारेअभिषेकपूर्वकमधिकृतःपुत्रोयुवराजः संयोक्तुंयोजयितुं महीपतिःदशरथःऐच्छत् अथतस्यरामस्ययौवराज्याभिषेकेअपेक्षितान्संभारान्औदुंबर्यासंदीतस्यैप्रा
देशमात्राःपादाःस्युरित्यादिनाबह्वृचब्राह्मणेनउपदिश्यमानान्दधिमधुसर्पिरादीन्संभृतान्दृष्ट्वामंथरावचनाज्ज्ञात्वा कैकयीराज्ञःकनीयसीभार्या अत्रकैकेयीत्येवयद्यपिकेकयशब्दादञि
केकयमित्रय्वित्यादिनायादेरियादेशेगुणेआदिवृद्धौङीपियस्येतिलोपेसाधुतथापिअपिमाषंमषंकुर्याच्छंदोभंगंनकारयेदितिन्यायेनकैकयीतिप्रयोगः पुंयोगलक्षणेङीषिकेकयीतिपाठइ
त्यन्ये ॥ २१ ॥ पूर्वंपूर्वस्मिन्कालेइंद्रसहायार्थंप्रवृत्तदशरथस्यदैत्यैर्युद्धकालेदशरथेतरप्रयुक्तामासुरींमायांधवलांगमुनिदत्तविद्ययानिवारयित्र्यैकैकेय्यैतुष्टेनदशरथेनदत्तौवरौयस्यैसादे
वीसैवराज्याभिषेकसमयेप्राप्ताभिषेकादेवीतद्वरप्रियतमाएनंवक्ष्यमाणलक्षणंवरंप्राप्तकालत्वादयाचतराजानं याचेर्द्विकर्मकत्वात् वरद्वयमाह रामस्यराज्यादुद्वासनंभरतस्यस्वपुत्रस्य
अभिषेचनं ॥ २२ ॥

सइति सत्यवचनात् धर्मपरनिर्देशेनसत्यप्रतिज्ञत्वादित्यर्थः अतोहेतोःसत्यरूपेणधर्मपाशेनसंयतःबद्धःसन्दशरथःप्रियंसुतमपिविवासयामास ॥ २३ ॥ सइति वीरःअनेकैरपराङ्मुख तयायोद्धापिसरामःपितुःप्रतिज्ञांसत्यतयास्वविवासनेनअनुपालयन् यद्वाकैकेयीसन्निधौपितृवचनपरिपालनविषयांस्वकृतांप्रतिज्ञांपरिपालयन् पितृवचनकृतान्निर्देशात्आज्ञातःमातुश्चकैकेय्याःप्रियकारणात्प्रियसिद्धिनिमित्तंवनंजगाम अनेनपितृतत्पत्नीसंतोषकरणमेवसर्वात्मनापुत्रस्यधर्मइतिभगवताउपदिष्टं ॥ २४ ॥ तमिति व्रजंतंभ्रातरं प्रियःरामेसहजप्रीतिमान् ॥ २५ ॥ भ्रातरमिति भ्रातुःरामस्य दयितःप्रियः सौभ्रात्रंसुभ्रातृभावंस्नेहमितियावत् स्नेहादेवजगामनपित्रादिनिर्देशादितिभावः अथरामस्यदयिताइष्टा प्राणसमानिरतिशयप्रेमास्पदं हितानित्यंहितकारिणी ॥ २६ ॥ जनकस्यकुलेअन्वयेजाता यद्यप्येषाअयोनिजातथापिसीरध्वजस्यदेवयजनलांगलपद्धतावाविर्भूतत्वादेवमुक्तिः अतएवाह देवमाये

ससत्यवचनाद्राजाधर्मपाशेनसंयतः॥ विवासयामाससुतंरामंदशरथःप्रियं ॥ २३ ॥ सजगामवनंवीरःप्रतिज्ञामनुपालयन्॥ पितुर्वचननिर्देशात्कैकेय्याःप्रियकारणात्॥ २४ ॥ तंव्रजंतंप्रियोभ्रातालक्ष्मणोनुजगामह॥ स्नेहाद्विनयसंपन्नःसुमित्रानंदवर्धनः॥ २५॥ भ्रातरंदयितोभ्रातुःसौभ्रात्रमनुदर्शयन्॥ रामस्यदयिताभार्यानित्यंप्राणसमाहिता ॥ २६ ॥ जनकस्यकुलेजातादेवमायेवनिर्मिता ॥ सर्वलक्षणसंपन्नानारीणामुत्तमावधूः ॥ २७॥ सीताप्यनुगतारामंशशिनंरोहिणीयथा॥ पौरैरनुगतोदूरंपित्रादशरथेनच॥ २८॥ शृंगवेरपुरेसूतंगंगाकूलेव्यसर्जयत्॥ गुहमासाद्यधर्मात्मानिषादाधिपतिंप्रियं॥ २९ ॥ गुहेनसहितोरामोलक्ष्मणेनचसीतया॥ तेवनेनवनंगत्वानदीस्तीर्त्वाबहूदकाः॥ ३० ॥

वेति सेवअचिंत्योदयस्थितिलया देवैरेवस्वकार्यसिद्ध्याकांक्षिभिर्निर्मिताआविर्भाविता यद्वाइवशब्दएवार्थे देवेनभगवताआविर्भावितास्वमायैव भगवतोऽनाद्यंतासर्वकार्यसहायभूतासहजशक्तिरेवहिमाया यत्तुतिलोत्तमादिवद्देवमायेवस्थितेतितन्न निर्मितपदवैयर्थ्यापत्तेः सर्वैःस्त्रीलक्षणैःसंपन्नायुक्ता ॥ २७॥ सीतेति सीतालांगलपद्धतिःतदुत्थत्वात्सीता शशिनंरोहिणीवराममनुगता ॥ २८ ॥ शृंगेति गंगाकूलेवर्तमानशृंगवेरपुरेस्थितंनिषादाधिपतिप्रियंइष्टंगुहंआसाद्यतत्सहितोलक्ष्मणादिसहितश्चरामःसूतंरथेनस्वप्रापणार्थमागतंगंगाकूलेव्यसर्जयत्परावर्तितवान् ॥ २९ ॥ गुहेनेतिपूर्वार्धंपूर्वश्लोकान्वयि अथतेसीतारामलक्ष्मणाःवनेनपुरोवर्त्तिप्राप्तवनद्वारेणपरंअपरंवनंगत्वा तेवनंपादचारस्तेनवनंगत्वेत्यर्थइतिसंप्रदायः ॥ ३० ॥

चित्रेति अनुपश्चात्भरद्वाजस्यशासनात्चित्रकूटंप्राप्यतत्ररम्यंआवसथंपर्णशालांकृत्वातत्रवनेरममाणास्त्रयःदेवगंधर्वसदृशाःसुखंन्यवसन्नित्यन्वयः ॥ ३१ ॥ तथापुत्रशोकातुरःअनिर्वाच्यपुत्रवियोगजन्यशोकपीडितः ॥ ३२ ॥ राजेति तस्मिन्दशरथेगतेलोकांतरंगतेमृतेवसिष्ठाद्यैर्द्विजैस्त्रैवर्णिकैः इदमुपलक्षणं तत्सहितैर्मंत्रिवृद्धैरित्यपिबोध्यं ॥ ३३ ॥ राज्यायराज्यंकर्तुंतैर्नियुज्यमानःप्रेर्यमाणोमहाबलःसमर्थोपिसौभ्रात्राद्राज्यंनैच्छत् ततःरामपादप्रसादकःपूज्यंरामंप्रसादयितुंवनंजगाम पादशब्दःपूज्यवाची ॥ ३४ ॥ गत्वेति सभरतःमहात्मानंसत्यप्रतिज्ञत्वादिधर्मैर्महाविभवंभ्रातरंरामंगत्वाआर्यभावपुरस्कृतःविनीतवेषःतंरामंराज्यायप्रतिनिवृत्तिंअयाचत् याचिर्द्विकर्मकः ॥ ३५ ॥ ननुपितृमातृदत्तंराज्यंतवैवयोग्यमितिममप्रतिनिवृत्तिरनुचिताइत्यत्राह त्वमेवेति सर्वगुणश्रेष्ठेज्येष्ठेसतिकनिष्ठोनराज्यार्हइतिधर्मंत्वमेवजानासिइतित्वमेवराजाइतिवचोराममब्रवीत् रामोपिरमयतीतिव्युत्पत्त्याआश्रितचित्तरंज

चित्रकूटमनुप्राप्यभरद्वाजस्यशासनात्॥ रम्यमावसथंकृत्वारममाणावनेत्रयः ॥ ३१ ॥ देवगंधर्वसंकाशास्तत्रतेन्यवसन्सुखं॥ चित्रकूटंगतेरामेपुत्रशोकातुरस्तथा॥ ३२ ॥ राजादशरथःस्वर्गंजगामविलपन्सुतं॥ गतेतुतस्मिन्भरतोवसिष्ठप्रमुखैर्द्विजैः ॥ ३३ ॥ नियुज्यमानोराज्यायनैच्छद्राज्यंमहाबलः ॥ सजगामवनंवीरोरामपादप्रसादकः ॥ ३४ ॥ गत्वातुसमहात्मानंरामंसत्यपराक्रमं ॥ अयाचद्भ्रातरंराममार्यभावपुरस्कृतः ॥ ३५ ॥ त्वमेवराजाधर्मज्ञइतिरामंवचोब्रवीत्॥ रामोपिपरमोदारःसुमुखःसुमहायशाः ॥ ३६ ॥ नचैच्छत्पितुरादेशाद्राज्यंरामोमहाबलः॥ पादुकेचास्यराज्यायन्यासंदत्वापुनःपुनः॥ ३७॥

कोपिपितुरादेशात्राज्यंनैच्छदित्युत्तरेणान्वयः अत्रहेतुगर्भंविशेषणं परमोदारःस्वसुखसाधनस्यपरस्मैदानमौदार्यंतद्युतः सुमुखःराज्यादपिवनेअम्लान्याद्यधिकमुखप्रसादयुक्तः सुमहायशाःप्रतिज्ञापालनरूपयशोभंगभियानैच्छदितिकतककृतः तीर्थस्तु परमोदारःयाचकाभीष्टप्रदाननिरतः अर्थिलाभेनप्रसन्नमुखः सुमहायशाःअर्थिवैमुख्येनप्रसिद्धकीर्तिरपिपित्राज्ञयैवभरतवाक्यंनैच्छदित्याह ॥ ३६ ॥ ततःअस्यभरतस्यराज्यायराज्यरक्षणसामर्थ्यंलब्धुंअहल्यादौदृष्टशक्तिकाचिंत्यवैभवस्वपदस्पृष्टेपादुकेन्यासरूपेणदत्वापुनःपुनःप्रतिनिवृत्तियाचमानंभरतंचतुर्दशसमानंतरंसर्वथाप्रतिनिवर्तितव्यमित्यभ्युपेत्यनिवर्तयामास अस्येतिराज्यापेक्षयाषष्ठी दत्वेत्यत्रअस्मैइत्यर्थलभ्यं दत्वेत्यन्वयेपिसंप्रदानस्यशेषत्वविवक्षयाषष्ठीत्यन्ये यत्तुनिक्षेपेमुख्यदानाभावान्नचतुर्थीदत्वेत्यन्वयेपीतितन्न खंडिकोपाध्यायस्तस्मैचपेटांददातीतिमहाभाष्यप्रयोगविरोधात् ॥ ३७ ॥

सभरतःरामप्रतिनिवृत्तिरूपंकाममनवाप्यैवरामपादौनमस्कुर्वन्प्रतिनिवृत्तइतिशेषः ॥ ३८ ॥ ततोनमस्कृत्यप्रतिनिवृत्तोनंदियामेस्थित्वारामश्चतुर्दशसमारूपप्रतिज्ञातसमयानंतरंराज्याय आगमिष्यतीतिरामागमनकांक्षयापादुकेपुरस्कृत्यराज्यमकरोत् उत्तरार्धंस्पष्टं ॥ ३९ ॥ रामइति उक्तगुणविशिष्टोरामस्तुअत्यासन्नतयानागरस्यमंत्रिवृद्धादिपौरजनस्यभरतस्यचतत्रचित्रकूटेआगमनमालक्ष्यसंभाव्यतेषांप्रतिनिवर्तनप्रयासाद्भरमितोपिदूरगमनमितिसंचिंत्यदंडकान्दंडकारण्यानि अवांतरवनबहुत्वाद्बहुवचनं तेषांरक्षश्वोरादिभूयिष्ठत्वादेकाग्रःसज्जोभूत्वाप्रविवेश हेतिप्रसिद्धौ ॥ ४० ॥ प्रविश्येति महारण्यमितिअरण्यकांडकथासंग्रहः राजीवंपद्मं अनेनराक्षसयुद्धारंभकृतहर्षोध्वनितः शरभंगाद्याऋषयः ॥ ४१ ॥ चापीतिनिपातसमुच्चयःपद्यपूरकः अगस्त्यभ्राताइध्मवाहननामेतिकेचित् ततोमुनेरगस्त्यस्यभ्रातागस्त्यइतिश्रुतः सचिन्वन्काननेवन्यंसखीभिःकोपितोशपदितिमार्कंडेयपुराणेश्रूयते दिव्यंधनुरादि

निवर्तयामासततोभरतंभरताग्रजः॥ सकाममनवाप्यैवरामपादावुपस्पृशन्॥ ३८॥ नंदिग्रामेऽकरोद्राज्यंरामागमनकांक्षया ॥ गतेतुभरतेश्रीमान्सत्यसंधोजितेंद्रियः॥ ३९॥ रामस्तुपुनरालक्ष्यनागरस्यजनस्यच॥ तत्रागमनमेकाग्रोदंडकान्प्रविवेशह ॥ ४० ॥ प्रविश्यतुमहारण्यंरामोराजीवलोचनः॥ विराधंराक्षसंहत्वाशरभंगंददर्शह॥ ४१॥ सुतीक्ष्णंचाप्यगस्त्यंचअगस्त्यभ्रातरंतथा॥ अगस्त्यवचनाच्चैवजग्राहैंद्रंशरासनं॥ ४२॥ खड्गंचपरमप्रीतस्तूणीचाक्षयसायकौ॥ वसतस्तस्यरामस्यवनेवनचरैःसह॥ ४३॥ ऋषयोभ्यागमन्सर्वेवधायासुररक्षसां॥ सतेषांप्रतिशुश्रावराक्षसानांतदावने॥ ४४॥ प्रतिज्ञातश्चरामेणवधःसंयतिरक्षसां॥ ऋषीणामग्निकल्पानांदंडकारण्यवासिनां॥ ४५॥

कंकार्यायप्रतिगृह्णाणेत्येवंरूपादगस्त्यवचनात् ऐंद्रंइंद्रादगस्त्यस्यागतंशरासनंधनुर्जग्राह पूर्वंभार्गवंजित्वाततःप्राप्तंयद्वैष्णवंधनुर्भगवतारामेणवरुणेन्यस्तंतदिंद्रेणवरुणादानीयागस्त्येस्थापितमित्यग्रेअरण्यकांडेस्फुटं यद्वाइंद्रोविष्णुः ॥ ४२ ॥ खड्गंचेति अनुरूपनिजायुधलाभात्परमप्रीतः अक्षयाःसायकाःबाणाःययोस्तौ तूणीइषुधी वनचरैःवानप्रस्थैः ॥ ४३ ॥ ऋषयइति तद्वनेवसतोरामस्यांतिकंअसुराःकबंधादयःरक्षांसिखरादयःतेषांवधायवधंप्रार्थयितुंसर्वेऋषयःअभ्यागमन् सरामःतेषांराक्षसानांवधंतस्मिन्वनेतेभ्योऋषिभ्यःप्रतिशुश्रावप्राप्तकालमसुररक्षोयोधयिष्येनोपेक्षिष्येइतितद्वचोंगीकृतवानित्यर्थः ॥ ४४ ॥ प्रतिज्ञातइति अग्निकल्पानांअग्निसदृशानांऋषीणांसन्निधावितिशेषः अपेक्षितइतिवाशेषः संयतियुद्धेअचिंत्यामितनिजशक्तिवैभवाद्रक्षसांवधःप्रतिज्ञातश्चेतिसंबंधः ॥ ४५ ॥

तेनेति तेनरामेणतत्रैवदंडकारण्यदक्षिणप्रदेशवर्तिपंचवट्याश्रमेजनस्थाननामदंडकारण्येरावणस्यबलनिवेशस्थानं कामरूपिणीइच्छयानानारूपधारिणी यद्वापुंसांकाम्यमानरूपवतीविरूपिताकर्णनासाछेदेनवैरूप्यंप्रापिता शूर्पणखेत्यत्रनखमुखात्संज्ञायांङीष्निषेधः पूर्वपदात्संज्ञायामितिणत्वं विरुद्धंरूपंविरूपंतत्संजातमस्याइतितारकादित्वादितच् ॥ ४६ ॥ ततइति ततःतद्वैरूप्यकरणानंतरं सर्वराक्षसान्जनस्थाननिवासिनइतिशेषः उद्युक्तान्युद्धार्थंसन्नद्धान् ॥ ४७॥ पदानुगान्अनुचरान् निवसतारामेणेतिशेषः उत्तरश्लोकान्वयी॥ ४८॥ रक्षसामिति चतुर्दशसहस्राणितत्संख्यासंख्यातानिसैन्यानिइतिशेषः ज्ञातयःखरादयः खरादयोहिरावणस्यवैमात्रेयाः श्रुत्वाशूर्पणखामुखादितिशेषः मूर्छितःव्याप्तचित्तः ॥ ४९ ॥ क्रोधेनव्याप्तःसरावणःमारीचेनबहुशःबहुवारंपरदारहरणस्यपरमाधर्मत्वंबलवद्विरोधस्यनिजनाशांतत्वमतस्तेनरामेणबलवताविश्वामित्राश्रमेमदनुभूतबलेनतेतवविरोधोनक्षमोनयुक्तःनहितश्चइति

तेनतत्रैववसताजनस्थाननिवासिनी॥ विरूपिताशूर्पणखाराक्षसीकामरूपिणी॥ ४६॥ ततःशूर्पणखावाक्यादुद्युक्तान्सर्वराक्षसान्॥ खरंत्रिशिरसंचैवदूषणंचैवराक्षसं॥ ४७॥ निजघानरणेरामस्तेषांचैवपदानुगान्॥ वनेतस्मिन्निवसताजनस्थाननिवासिनां॥ ४८॥ रक्षसांनिहतान्यासन्सहस्राणिचतुर्दश॥ ततोज्ञातिवधंश्रुत्वारावणःक्रोधमूर्छितः॥ ४९॥ सहायंवरयामासमारीचंनामराक्षसं॥ वार्यमाणःसुबहुशोमारीचेनसरावणः॥ ५०॥ नविरोधोबलवताक्षमोरावणतेनते॥ अनादृत्यतुतद्वाक्यंरावणःकालचोदितः॥ ५१ ॥ जगामसहमारीचस्तस्याश्रमपदंतदा॥ तेनमायाविनादूरमपवाह्यनृपात्मजौ॥ ५२॥ जहारभार्यांरामस्यगृध्रंहत्वाजटायुषं॥ गृध्रंचनिहतंदृष्ट्वाहृतांश्रुत्वाचमैथिलीं॥ ५३॥ राघवःशोकसंतप्तोविललापाकुलेंद्रियः॥ ततस्तेनैवशोकेनगृध्रंदग्ध्वाजटायुषं॥ ५४॥

वार्यमाणोपिमारीचंनामप्रसिद्धंराक्षसंसीताहरणेसहायंवरयामास वृञ्वरणेइतिस्वार्थेण्यंतोपि ॥ ५० ॥ नेतिपूर्वार्धंपूर्वान्वयि कालचोदितःमृत्युप्रेरितःरावणःतद्वाक्यंमारीचवाक्यंतुअनादृत्य ॥ ५१ ॥ सहमारीचःमारीचसहितः वोपसर्जनस्येतिविकल्पात्सहस्यसादेशाभावः तस्यखरादिहंतृत्वेनप्रसिद्धस्यरामस्यआश्रमपदंआश्रमस्थानंजगाम ततःतेनमायाविनामारीचेनतौनृपात्मजौरामलक्ष्मणौदूरंअपवाह्यअपसार्य ॥ ५२ ॥ जहारेति हत्वाहतप्रायंकंठगतप्राणंकृत्वारामस्यभार्यांजहारेतिसंबंधः निहतंनिहतप्रायं श्रुत्वागृध्रमुखादितिशेषः ॥ ५३॥ विललापपर्यदेवयत् आकलेंद्रियःशोकपरवशेंद्रियः तेनैवशोकेननिवृत्तिहेतुमप्राप्तेनअभिभूयमानएवसन्गृध्रंरावणेनसीताअपहृतेतिनिवेद्यमृतंदग्ध्वाविधिनासंस्कृत्य ॥ ५४ ॥

सीतांवनेमार्गमाणःमार्गयमाणइत्यर्थः रूपेणविकृतंकबंधंराक्षसंददर्शेतिसंबंधः॥ ५५॥तमिति तंकबंधंनिहत्यददाह महाबाहूरामः सचकबंधःस्वर्गतःस्वर्गगमनयोग्यंस्वीयंगंधर्वरूपंप्राप्तवान् ततःतेनरूपेण अस्यरामस्य ॥ ५६ ॥ श्रमणांतापसीं धर्मनिपुणांसकलधर्मज्ञां धर्मचारिणीमित्यस्यतुसकलधर्मानुष्ठात्रीमित्यर्थः श्रमणामित्यत्रकर्तरिल्युट् तपसाश्राम्यतीत्यर्थात् ताम भिगच्छेतिकथयामासेत्यन्वयः ॥ ५७ ॥ शबर्येति सम्यक्पूजितःयथाविधिअर्घ्याद्युपचारैःपूजितः पंपेत्यादिनाकिष्किंधाकांडकथासंग्रहः संगतःमिलितः ॥ ५८ ॥ हनुमद्वचनात्सु ग्रीवोयुष्मन्मैत्रीमपेक्षतेइत्यादिरूपात् समागतःमैत्रींकृतवान् हनुशब्दोऽह्रस्वांतोदीर्घांतश्च सुग्रीवायेतिसंगतायेतिशेषः शंसत्अकथयत् छांदसोऽडभावः महाबलःसुग्रीवेणस्वकार्यसा

मार्गमाणोवनेसीतांराक्षसंसंददर्शह॥ कबंधंनामरूपेणविकृतंघोरदर्शनं॥ ५५॥ तंनिहत्यमहाबाहुर्ददाहस्वर्गतश्चसः॥ सचास्यकथयामासशबरीं धर्मचारिणीं॥ ५६॥ श्रमणांधर्मनिपुणामभिगच्छेतिराघव॥ सोऽभ्यगच्छन्महातेजाःशबरींशत्रुसूदनः॥ ५७॥ शबर्यापूजितःसम्यग्रामोदशरथा त्मजः॥ पंपातीरेहनुमतासंगतोवानरेणह ॥ ५८ ॥ हनुमद्वचनाच्चैवसुग्रीवेणसमागतः॥ सुग्रीवायचतत्सर्वंशंसद्रामोमहाबलः॥ ५९॥ आदितस्त द्यथावृत्तंसीतायाश्चविशेषतः॥ सुग्रीवश्चापितत्सर्वंश्रुत्वारामस्यवानरः॥ ६० ॥ चकारसख्यंरामेणप्रीतश्चैवाग्निसाक्षिकं॥ ततोवानरराजेनवैरानु कथनंप्रति॥ ६१॥ रामायावेदितंसर्वंप्रणयाद्दुःखितेनच॥ प्रतिज्ञातंचरामेणतदावालिवधंप्रति॥ ६२॥

धकमहाबलवत्त्वेनावगतः ॥ ५९ ॥ आदितइति जन्मारभ्येत्यर्थः तद्यसिद्धंवृत्तंस्वीयंसीतायाश्चवृत्तंविशिष्यरावणापहारांतंअशंसत् यद्यपिमहाबलत्वाद्विनापिसहायंसर्वनिर्वाहकःतथा पिलोकरीतिमनुसृत्यसुग्रीवमैत्रीमुद्दिश्यसर्वमकथयदितिबोद्धव्यं वानरःसुग्रीवोपिरामस्यसंबंधितत्सर्वंश्रुत्वा ॥ ६० ॥ स्वसमानदुःखमहाबलसंबंधलाभात्प्रीतःसुग्रीवःअग्निसाक्षिकंअग्नि रेवसाक्षाद्द्रष्टायस्यतादृशंसख्यंचकार ततोवैरानुकथनंवालिनस्तवचवैरैकिकारणमितिरामकृतप्रश्नंप्रतिप्रश्नोत्तरमितियावत् ॥६१॥ रामाययत्प्रत्युत्तरमावेदितव्यंतत्सर्वंरामवद्दारापहारांत कष्टैःसंजातदुःखेनसुग्रीवेणप्रणयाद्रामायआवेदितं तदातद्वृत्तांतश्रवणानंतरकालेरामेणवालिवधंप्रतिवालिवधमुद्दिश्यअवश्यंवालिनंवधिष्यामीतिप्रतिज्ञातं ॥ ६२ ॥

वालिनश्चेति तत्रऋष्यमूकपर्वते वानरःसुग्रीवोवालिनोबलंअरुणोदयानंतरंसूर्योदयात्प्रागेवरावणंगृहीत्वाचतुःसमुद्रलंघनादिरूपंकथयामास किंचसुग्रीवःरामोवालितुल्योनवेतिशं कितःसंजातशंकआसीत् ॥ ६३ ॥ राघवेति राघवस्यवालिमहाबलत्वेविश्वासार्थमुत्तमंबलप्रत्यायनोत्तमसाधनंमहापर्वतसदृशंदुंदुभेर्दैत्यस्यशरीरंदर्शयामास यस्यकायइदानीमेता दृशस्तादृशोदुंदुभिर्वालिनाहत्वाएतावद्दूरंप्रक्षिप्तइत्युक्त्वादर्शयामासेत्यर्थः ॥ ६४ ॥ उत्स्मयित्वेति बाहुलकात्स्वार्थेणिच् ईषत्स्मितंकृत्वा ॥ ६५ ॥ बिभेदेति पुनश्चप्रत्ययंजनयन्स्वब लविश्वासमुत्पादयन् हेतौशता फलमपिहेतुः तदाएकेनैवमहेषुणासकृत्प्रयोगेणैवसप्तशालान्सप्तशालवृक्षान्तत्समीपस्थंगिरिंपर्वतंरसातलंषष्ठमधोलोकंचबिभेद अतलवितलसुतलत लातलमहातलरसातलपातालाइतिसप्तअधोलोकाः एकशालमात्रभेदनेअस्यवालिसाम्यशंकाजायेततन्निवृत्त्यर्थमनुक्तानामप्यशालगिरिप्रस्थादीनांभेदनमितिमंतव्यं॥६६॥ ततइति

वालिनश्चबलंतत्रकथयामासवानरः॥ सुग्रीवःशंकितश्चासीन्नित्यंवीर्येणराघवे ॥ ६३॥ राघवप्रत्ययार्थंतुदुंदुभेःकायमुत्तमं॥ दर्शयामाससुग्री वोमहापर्वतसन्निभं॥ ६४॥ उत्स्मयित्वामहाबाहुःप्रेक्ष्यचास्थिमहाबलः॥ पादांगुष्ठेनचिक्षेपसंपूर्णंदशयोजनं ॥ ६५॥ बिभेदचपुनःशालान्सप्तैके नमहेषुणा॥ गिरिंरसातलंचैवजनयन्प्रत्ययंतदा॥ ६६॥ ततःप्रीतमनास्तेनविश्वस्तःसमहाकपिः॥ किष्किंधांरामसहितोजगामचगुहांतदा॥ ६७॥ ततोगर्जद्धरिवरःसुग्रीवोहेमपिंगलः॥ तेननादेनमहतानिर्जगामहरीश्वरः॥ ६८॥ अनुमान्यतदातारांसुग्रीवेणसमागतः॥ निजघानचतत्रैनंशरे णैकेनराघवः॥ ६९॥ ततःसुग्रीववचनाद्धत्वावालिनमाहवे॥ सुग्रीवमेवतद्राज्येराघवःप्रत्यपादयत्॥ ७० ॥ सचसर्वान्समानीयवानरान्वानरर्ष भः॥ दिशःप्रस्थापयामासदिदृक्षुर्जनकात्मजां॥ ७१ ॥

ततःशालभेदानंतरंतेनअतिदुष्करेणकर्मणावालिवधेविश्वासंप्राप्तःप्रीतमनाःकपिराज्यलाभोऽचिरादेवेतिसंतुष्टमनाःकिष्किंधाख्यांगुहांरामसहितोजगाम ॥ ६७ ॥ ततइति हरिवरःक पिश्रेष्ठः अगर्जत्सिंहनादंकृतवान् हरीश्वरःवाली ॥ ६८ ॥ अन्विति तदाअंगदमुखादवगतसुग्रीवराममित्रत्वेनसंयुगनिर्गमनंवारयंतींतारांस्वस्त्रियंमयाअकृतापकारोधर्मज्ञोरामोमां नापकरिष्यतिइत्यादिवचनैरनुमान्यअनुमतिंप्रापय्य कृतानुमतिकांकृत्वेतियावत् सुग्रीवेणसहवालीयुद्धायसमागतोऽभवत् तत्रसंयुगे एनंवालिनं ॥ ६९ ॥ ततइति सुग्रीववचनात्वा लिनंजहिकाकुत्स्थमयाबद्धोयमंजलिरित्येवंरूपात्सुग्रीववचनात् आहवेरणेप्रत्यपादयत्प्रतिष्ठापितवान् सुग्रीववचनादित्यनेनअनपकारिवालिवधस्यायुक्तत्वेपिमित्रापकारित्वेनतद्ध त्याहननमितिध्वनितं ॥ ७० ॥ सचेति ससुग्रीवः दिदृक्षुःअन्वेषिषिषुः सर्वान्वानरान्समानीयसर्वादिशःप्रस्थापयामास॥ ७१ ॥

ततइति गृध्रस्यसंपातेर्वचनाततस्यांवसतिवैदेहीदीनाकौशेयवासिनीत्येवंरूपात् पुप्लुवेउल्लंघितवान् इतःसुंदरकांडकथासंग्रहः ॥ ७२ ॥ तत्रेति अशोकवनिकांगतांप्रमदवनस्थितां ध्यायंतींराममितिशेषः ॥ ७३ ॥ निवेदयित्वेति अभिज्ञानंअंगुलीयकरूपं प्रवृत्तिरामसुग्रीवसख्यादिसर्ववृत्तांतं समाश्वास्यराघवस्यसर्वोपिव्यापारस्त्वत्प्रत्यापत्त्येकफलकइत्यादितत्त्व कथनेनवैदेहींसमाश्वास्य गृहीत्वाप्रत्यभिज्ञानमितिपाठेप्रत्यभिज्ञानंसीतालकस्थितचूडामणिरूपं तोरणंअशोकवनिकागतप्रासादबहिर्द्वारसन्निवेशंचकारादशोकवनंचमर्दयामास ॥ ७४ ॥ पंचेति सेनाग्रगाःसैन्यपतयःपिंगलनेत्रप्रभृतयः मंत्रिसुताःजंबुमाल्यादयः अक्षंरावणसुतंनिष्पिष्यचूर्णीकृत्यग्रहणंइंद्रजित्प्रयुक्तब्रह्मास्त्रकृतबंधनंसमुपागमत्प्राप्तः ॥ ७५ ॥ अस्त्रेणेति मदस्त्रस्यामोघत्वात्तेनबंधनमात्रंचतुःपंचघटिकानंतरंपुनर्मोक्षश्चेतिब्रह्मदत्तवरात् तावताकालेनब्रह्मास्त्रमुक्तमात्मानंज्ञात्वापियदृच्छयाकार्यांतरप्रसंगेनरावणदर्शनापेक्षया मं

ततोगृध्रस्यवचनात्संपातेर्हनुमान्बली ॥ शतयोजनविस्तीर्णंपुप्लुवेलवणार्णवं ॥ ७२ ॥ तत्रलंकांसमासाद्यपुरींरावणपालितां ॥ ददर्शसीतांध्यायंतीमशोकवनिकांगतां ॥ ७३ ॥ निवेदयित्वाभिज्ञानंप्रवृत्तिंविनिवेद्यच ॥ समाश्वास्यचवैदेहींमर्दयामासतोरणं ॥ ७४ ॥ पंचसेनाग्रगान्हत्वासप्तमंत्रिसुतानपि ॥ शूरमक्षंचनिष्पिष्यग्रहणंसमुपागमत् ॥ ७५ ॥ अस्त्रेणोन्मुक्तमात्मानंज्ञात्वापैतामहाद्वरात् ॥ मर्षयन्राक्षसान्वीरोयंत्रिणस्तान्यदृच्छया ॥ ७६ ॥ ततोदग्ध्वापुरींलंकामृतेसीतांचमैथिलीं ॥ रामायप्रियमाख्यातुंपुनरायान्महाकपिः ॥ ७७ ॥ सोऽभिगम्यमहात्मानंकृत्वारामंप्रदक्षिणं ॥ न्यवेदयदमेयात्मादृष्टासीतेतितत्त्वतः ॥ ७८ ॥ ततःसुग्रीवसहितोगत्वातीरंमहोदधेः ॥ समुद्रंक्षोभयामासशरैरादित्यसन्निभैः ॥ ७९ ॥ दर्शयामासचात्मानंसमुद्रःसरितांपतिः ॥ समुद्रवचनाच्चैवनलंसेतुमकारयत् ॥ ८० ॥

त्रिणःबध्वानेतॄन्तान्राक्षसान्प्रतिवीरःहंतुंसमर्थोपिमर्षयन्क्षमांकुर्वन्रावणसमीपंप्राप्तवानितिशेषः ममर्षेतिवापाठः ॥ ७६ ॥ ततइति ततःरावणदर्शनादिव्यापारानंतरंसीताम्रृतेसीताव स्थानप्रदेशंविनालंकांदग्ध्वारामायप्रियंसीतादर्शनरूपप्रियवार्तामाख्यातुंपुनःरामांतिकंमहाकपिःहनुमान्आयात्आगतः ॥ ७७ ॥ सोभीति प्रदक्षिणंप्रदक्षिणादिमुख्यमुपचारं महात्मानंपरमात्मानं अमेयात्माअपरिच्छेद्यबलबुद्धिधैर्यादिवैभवः तत्त्वतः सार्वविभक्तिकस्तसिः दृष्टासीतेतितत्त्वंन्यवेदयदित्यर्थः अत्रदृष्टेतिपदस्यप्रथमप्रयोगोरामस्यसीतेतिश्रवणेतद्विषयक्रियापदसंशयोमाभूदित्यर्थः ॥ ७८ ॥ ततइति ततोयुद्धकांडकथासंग्रहः क्षोभयामास लंकागमनमार्गदानेऔदासीन्यात्समुद्रमापातालमाकुलीचकारेत्यर्थः ॥ ७९ ॥ दर्शयामासेति समुद्रःशरक्षोभितइतिशेषः समुद्रवचनात् एषसेतुंमहोत्साहःकरोतुमयिवानरः तमहंधारयिष्यामीत्येवंरूपात् नलंसेतुंअकारयत्नलेनसेतुंकारितवानित्यर्थः ॥ ८० ॥

तेनेति तेनसेतुना आहवेयुद्धे अत्रक्वचिन्मध्येऽभ्यषिचदित्यादिश्लोकद्वयं अभ्यषिचत्सलंकायांराक्षसेंद्रंविभीषणं कर्मणातेनमहतादेवाइंद्रपुरोगमाः ॥ १ ॥ सदेवर्षिगणास्तुष्टाराघवंतेभ्यपूजयन् तथापरमसंतुष्टःपूजितःसर्वदैवतैः ॥ २ ॥ लंकायांराज्येराक्षसेंद्रंतत्त्वव्यवहारविषयोभवतियथातथाभ्यषिचत् तेनकर्मणारावणहननादिरूपेण सदेवर्षिगणादेवर्षिसहितागणाःअर्थादृषिगणास्तत्सहितादेवाइत्यर्थः तदिदंश्लोकद्वयंपूजितःसर्वदैवतैःअभिषिच्यचेत्यनेनपुनरुक्तमितिप्रक्षिप्तमेवबोध्यं सीतांप्राप्यअनुपश्चात्परांव्रीडांरक्षोगृहेचिरोषितांपुनर्गृहीतवानितिलोकापवादशंकयाअतिशयितांलज्जामुपागमत् ॥ ८१ ॥ तामिति जनसंसदिवानरराक्षससभायां परुषंमर्मस्पृक्दीपोनेत्रातुरस्येवप्रतिकूलासिमेदृढमित्यादिवचनमुवाच लोकस्यनास्यांरामस्यकामादिदोषतःपुनर्जिघृक्षास्तीतिप्रत्यायनार्थं अमृष्यमाणापातिव्रत्यसंशयजनितमुक्तवचनं सतीत्यनेनपातिव्रत्यबलान्निजेच्छयाअग्निप्रादुर्भावनशक्तिमत्त्वद्योतनमितिकेचित् लक्ष्मणप्रादुर्भावितोज्वलनइत्यन्ये ॥ ८२ ॥ ततइति अग्निवचनात्विशुद्धभावांनिष्पापांप्रतिगृह्णीष्वराघवेत्येवंरूपात् विगतकल्मषांनिष्पापांस्वयंज्ञात्वालोकस्यच

तेनगत्वापुरींलंकांहत्वारावणमाहवे ॥ रामःसीतामनुप्राप्यपरांव्रीडामुपागमत् ॥ ८१ ॥ तामुवाचततोरामःपरुषंजनसंसदि ॥ अमृष्यमाणासासीताविवेशज्वलनंसती ॥ ८२ ॥ ततोग्निवचनात्सीतांज्ञात्वाविगतकल्मषां ॥ कर्मणातेनमहतात्रैलोक्यंसचराचरं ॥ ८३ ॥ सदेवर्षिगणंतुष्टंराघवस्यमहात्मनः ॥ बभौरामःसंप्रहृष्टःपूजितःसर्वदैवतैः ॥ ८४ ॥ अभिषिच्यचलंकायांराक्षसेंद्रंविभीषणं ॥ कृतकृत्यस्तदारामोविज्वरःप्रमुमोदह ॥ ८५ ॥

तथात्वंप्रत्याप्यसीतामंगीचकारेतिशेषः क्वचित्तुअग्रहीदमलांरामोवचनाच्चगुरोस्तदेतिपठ्यते तत्रामलामितिपुनरुक्तमापद्यते ॥ ८३ ॥ तेनकर्मणासीताप्रत्यानयनांतेनकर्मणा ऋषिदेवगणसहितचराचरप्रजासहितंत्रैलोक्यंतुष्टंतुतोष तत्संतोषेणचप्रहृष्टःसंतोषवशादेवसर्वदैवतैःपूजितश्चरामोबभौ अत्रकेचित्अचराणांवृक्षादीनांरावणकृतपीडापरिज्ञानाभावेनरावणवधजन्यसंतोषाभावादेवंव्याचक्षते देवऋषिगणमितिपाठः ऋत्यकइतिप्रकृतिभावः तत्रदेवगणाइंद्रादयःऋषिगणाःविश्वामित्रादयः एतद्रूपंयत्त्रैलोक्यंसचराचरं अत्रचरप्रजाःगतिभक्षणमात्रप्रधानाःतिर्यक्स्रोतसःपशुपक्ष्यादयऐरावतादयः अचरप्रजाःचरप्रजाभिन्नाज्ञानयुक्तप्रजाअवाक्स्रोतसोमनुष्याः एवंचस्वस्वशेषतिर्यगवाक्स्रोतोयुतंदेवर्षिगणरूपंत्रैलोक्यंतुष्टं रावणस्यमर्त्योपेक्षित्वात्प्राधान्येनदेवर्षिग्रहणमित्याहुः ॥ ८४ ॥ अभिषिच्येति राक्षसेंद्रंभावितत्त्वव्यवहारविषयं कृतकृत्यःप्राक्प्रतिज्ञातविभीषणाभिषेकलक्षणकृत्यस्यापिकृतत्वात्कृतकृत्यः अतएवविज्वरःविगतावश्यकर्तव्यविषयचिंतातापः प्रमुमोदेतिच्छांदसंपरस्मैपदं ॥ ८५ ॥

देवताभ्यइति सुप्तोत्थितवदुत्तिष्ठंतुवानराइत्येवंरूपंवरंरावणवधजनितहर्षवशात्त्वदिदृक्षयासमागताभ्योदेवताभ्यःप्राप्यसुहृद्भिःसुग्रीवविभीषणादिभिःसंवृतःपुष्पकेणअयोध्यामुद्दिश्य प्रस्थितःजगाम ॥ ८६ ॥ भरद्वाजेति चतुर्दशेतुसंपूर्णेवर्षेहनिरघूत्तम नद्रक्ष्यामियदित्वांतुप्रवेक्ष्यामिहुताशनमितिभरतेनप्रतिज्ञातत्वात्भरद्वाजाश्रमेचतुर्दशसमासमाप्त्यनंतरंमुनिवचने नएकदिनविलंबस्यप्राप्तत्वात्स्वागमनप्रबोधनायहनुमद्विसर्जनं यद्वामहत्यावानरसेनयासहाकस्माद्गमनेभरतादेःशंकामाभूदितितद्विसर्जनं ॥ ८७ ॥ पुनरिति पुष्पकादवतीर्णत्वात्पुनस्त त्पुष्पकंसमारुह्यआख्यायिकांपूर्ववृत्तविषयांकथां भरद्वाजाश्रमारोहात्पूर्वमिवजल्पन्कथयन् सुग्रीवेतिविभीषणादेरुपलक्षणं ॥ ८८ ॥ नंदिग्रामइति नंदिग्रामेभ्रातृभिःसहस्वस्यापि व्रतप्रयुक्तांजटांहित्वात्यक्त्वारामःसीतामनुप्राप्यमुनिवेषत्यागेनसीतानुरूपंरूपंप्राप्य यद्वामुनिवेषत्यागेनदृष्टांसीतांप्राप्यप्राप्तविसृष्टंराज्यंपुनरवाप्तवान् ॥ ८९ ॥ एतदंतंचरितंवृत्तत्वेनो

देवताभ्योवरंप्राप्यसमुत्थाप्यचवानरान्॥ अयोध्यांप्रस्थितोरामःपुष्पकेणसुहृद्वृतः ॥८६॥ भरद्वाजाश्रमंगत्वारामःसत्यपराक्रमः॥ भरतस्यांतिके रामोहनूमंतंव्यसर्जयत्॥ ८७॥ पुनराख्यायिकांजल्पन्सुग्रीवसहितस्तदा॥ पुष्पकंतत्समारुह्यनंदिग्रामंययौतदा॥ ८८॥ नंदिग्रामेजटांहित्वाभ्रातृ भिःसहितोनघः॥ रामःसीतामनुप्राप्यराज्यंपुनरवाप्तवान्॥ ८९ ॥ प्रहृष्टमुदितोलोकस्तुष्टःपुष्टःसुधार्मिकः॥ निरामयोह्यरोगश्चदुर्भिक्षभयवर्जितः ॥ ९० ॥ नपुत्रमरणंकेचिद्द्रक्ष्यंतिपुरुषाःक्वचित्॥ नार्यश्चाविधवानित्यंभविष्यंतिपतिव्रताः॥ ९१ ॥ नचाग्निजंभयंकिंचिन्नाप्सुमज्जंतिजंतवः॥ न वातजंभयंकिंचिन्नापिज्वरकृतंतथा॥ ९२॥ नचापिक्षुद्भयंतत्रनतस्करभयंतथा॥ नगराणिचराष्ट्राणिधनधान्ययुतानिच॥ ९३॥

पदिश्यदेवऋषिरतःपरमुत्तरकांडविषयंभविष्यत्त्वेनोपदिशति प्रहृष्टेति अनेनचरावणवधानंतरंरामेराज्यंप्रशासतिसतिवाल्मीकेर्नारदंप्रतिप्रश्नइतिज्ञायते प्रहृष्टःप्रातिस्विकपुत्रपश्वादिसं पत्त्या मुदितःक्षोभराहित्येनमुदितांतःकरणः लोकःसर्वप्रजाःतुष्टःबहुप्रदाद्भगवतःसांसारिकपारमार्थिकार्थलाभात्तुष्टः अतएवपुष्टःदारिद्र्यकार्श्यरहितः आमयोमनःपीडा रोगोदेहजो व्याधिः दुर्भिक्षणचोरादिभयेनचरहितः भविष्यतीतिशेषः यद्वारामविरहेणदुःखितोराममिलनेनतुष्टः तथातद्विरहेणकृशःतन्मिलनादेवपुष्टः ॥ ९० ॥ नेति स्वपितृषुस्वेषुचजीवत्स्विति शेषः अविधवाभर्त्रनुगमनाद्भवांशपुत्रसद्भावाद्वेतिशेषः ॥ ९१ ॥ नचाग्निजमितिपादत्रयेणआधिदैविकदुःखनिवृत्तिरुच्यते चतुर्थेनाध्यात्मिकनिवृत्तिः ॥ ९२ ॥ भौतिकदुःखाभाव माह नचापीति क्षुद्भयंक्षुदुपशमोपायाभावजंनचनैवभविष्यतीत्यनुषंगः ॥ ९३ ॥

नित्यमिति कृतयुगेस्वाभाविकादधर्मासंबंधान्नित्यंप्रजामोदः त्रेतायांअधर्मस्यपादांशेनसंबंधेपिरामपालनवैभवात्तदनाक्रमेणनित्यप्रमोदत्वं अथरामस्यभाविवृत्तांतरमाह अश्वेति श तशब्दोनंतवाची इष्ट्वादत्वेत्यादिस्वरूपकथनंनतुतेषांरामस्यस्वलोकप्राप्तिप्रतिहेतुतेतिबोध्यं यत्तुकनककृताश्वमेधाद्यनुष्ठानस्यमानुषोपाधिप्रयुक्तावर्ज्याघशमनद्वाराब्रह्मलोकप्राप्तौहे तुत्वमित्युक्तंतन्न भगवदवताराणांपुण्यपापसंबंधस्यसर्वतंत्रविरुद्धत्वात् अश्वमेधाद्यनुष्ठानंतुलीलामात्रंलोकोपदेशायेत्यन्यत्रविस्तरः ॥ ९४ ॥ ९५॥ राजवंशानिति कामरूपकान्यकु ब्जादितत्तद्राज्यपदस्थान्राजवंशान् शतगुणान्अनेकगुणवृद्धिर्यथाभवतितथास्थापयिष्यति शाश्वततत्तद्राज्यप्रदानेनेतिशेषः चातुर्वर्ण्यंचत्वारोवर्णाः स्वार्थेष्यञ् नियोक्ष्यति शंकित

नित्यंप्रमुदिताःसर्वेयथाकृतयुगेतथा॥ अश्वमेधशतैरिष्ट्वातथाबहुसुवर्णकैः॥ ९४ ॥ गवांकोट्ययुतंदत्वाविद्वद्भ्योविधिपूर्वकं॥ असंख्येयंधनंदत्वा ब्राह्मणेभ्योमहायशाः॥ ९५॥ राजवंशान्शतगुणान्स्थापयिष्यतिराघवः॥ चातुर्वर्ण्यंचलोकेस्मिन्स्वेस्वेधर्मेनियोक्ष्यति॥ ९६॥ दशवर्षसहस्राणिद शवर्षशतानिच॥ रामोराज्यमुपासित्वाब्रह्मलोकंप्रयास्यति॥ ९७॥ इदंपवित्रंपापघ्नंपुण्यंवेदैश्चसंमितं॥ यःपठेद्रामचरितंसर्वपापैःप्रमुच्यते॥ ९८॥ एतदाख्यानमायुष्यंपठन्रामायणंनरः॥ सपुत्रपौत्रःसगणःप्रेत्यस्वर्गेमहीयते॥ ९९ ॥

स्वधर्मभ्रंशमपीतिशेषः ॥ ९६ ॥ अवतारत्यागकालमाह दशेति उपासित्वानित्यवदनुष्ठायेत्यर्थः ब्रह्मलोकंमायिकंवैकुंठादिलोकं अनेननिजनित्यकर्मयोगोपेतस्यैवसाक्षात्परंपरयाब्र ह्मलोकप्राप्तिरितिध्वनिः ॥ ९७ ॥ अथनारदःस्वोपदिष्टसंक्षेपरामायणपाठफलमुपदिशति इदमिति पवित्रंचित्तशोधनं पुण्यंसकलपुण्यसाधनं वेदैःसंमितंसकलरहस्यवेदार्थप्रतिपादक त्वाद्वेदतुल्यं ॥ ९८ ॥ सर्वपापमोक्षद्वारामोक्षफलकत्वमुपपादितं पुण्यस्यापित्रिगुणात्मकत्वेनपापतुल्यतयाहेयत्वादितिमुमुक्षुफलमुद्दिश्यमुमुक्षूणामपिप्रवृत्तयेआह एतदिति आयुष्यं आयुःकरणं आख्यानमाख्यायिका रामोऽयनंप्रतिपाद्योयस्यतद्रामायणं संज्ञात्वाण्णत्वं गणोदासीदासादयःतैःसहइहऐहिकान्भोगान्भुक्त्वाप्रेत्यमृत्वास्वर्गेमहीयतेस्वर्गिभिःसत्कृतो मोदतेइत्यर्थः पठन्नितिहेतौशता ॥ ९९ ॥

पठन्निति द्विजः मुख्यद्विजोब्राह्मणः पठन्वागृषभत्वंशब्दब्रह्मपारगत्वंप्राप्नुयात् स्यादितियथर्थैयदिक्षत्रियःतदारामायणंपठन्भूपतित्वमाप्नुयात् पण्यैःक्रयद्रव्यैःसाध्यंमूलाद्विगुणत्रिगुणवृध्यादिरूपंफलंयस्यतत्त्वंप्राप्नुयात् धनसमृद्धिंप्राप्नुयादितिफलितोर्थः शूद्रोपिजनःत्रैवर्णिकदासः अत्रशृण्वन्नित्यध्याहारः महत्त्वंद्विजेतरसर्वप्रजाभ्यःश्रेष्ठ्यंमहत्त्वंदेहांतेस्वोपरितनवर्णप्राप्तिलक्षणंचमहत्त्वंप्राप्नुयात् अस्यगायत्र्यर्थप्रतिपादकत्वध्वननायगायत्र्यादिमाक्षरेणोपक्रम्ययादितिगायत्र्यंतिमाक्षरेणसमापितवान् ॥ १०० ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेप्रथमःसर्गः ॥ १ ॥ ॥ ७ ॥ नारदस्येति विशारदःविशिष्टाव्याकरणसंस्कारादिविशेषवतीविचित्रार्थाचशारदावाणीयस्यसः सहशिष्यइत्यत्रवोपसर्जनस्येतिवैकल्पिकत्वात्सत्वाभावः प्रश्नानुरूपंवाक्यगुणसमूहवच्चउत्तरंसम्यक्कृदत्तमितिपूजयामासअतिविचित्रंभगवद्वचनमित्यादिशब्दैः ॥ १ ॥ यथावदिति आपृच्छ्यैवसाधुयामीत्यु

पठन्द्विजोवागृषभत्वमीयात्स्यात्क्षत्रियोभूमिपतित्वमीयात् ॥ वणिग्जनःपण्यफलत्वमीयाज्जनश्चशूद्रोपिमहत्त्वमीयात् ॥ १०० ॥ ॥ हरिःओम्
इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेप्रथमःसर्गः ॥ १ ॥ ॥ ७ ॥ नारदस्यतुतद्वाक्यंश्रुत्वावाक्यविशारदः ॥ पूजयामास
धर्मात्मासहशिष्योमहामुनिं ॥ १ ॥ यथावत्पूजितस्तेनदेवर्षिर्नारदस्तथा ॥ आपृच्छ्यैवाभ्यनुज्ञातःसजगामविहायसं ॥ २ ॥ समुहूर्तंगतेतस्मिन्देवलो
कंमुनिस्तदा ॥ जगामतमसातीरंजान्हव्यास्त्वविदूरतः ॥ ३ ॥ सतुतीरंसमासाद्यतमसायामुनिस्तदा ॥ शिष्यमाहस्थितंपार्श्वेदृष्ट्वातीर्थमकर्दमं ॥ ४ ॥
अकर्दममिदंतीर्थंभरद्वाजनिशामय ॥ रमणीयंप्रसन्नांबुसन्मनुष्यमनोयथा ॥ ५ ॥ न्यस्यतांकलशस्तातदीयतांवल्कलंमम ॥ इदमेवावगाहिष्येत
मसातीर्थमुत्तमं ॥ ६ ॥

क्त्वैव अभ्यनुज्ञातःयथासुखंविहरतामितिवाल्मीकिनाअनुगमनपूर्वंअभ्यनुज्ञातः अनेनगुरुशिष्ययोःस्नेहभक्तिप्रकाशनं विहायसमितिपुल्लिंगं ॥ २ ॥ सइति सवाल्मीकिःतस्मिन्नारदेदेवलोकंगतेसतिमुहूर्तंस्वाश्रमेस्थित्वापश्चान्माध्याह्निकार्थंजाह्नव्याअविदूरतःसमीपेवर्तमानंतमसातीरंजगाम यत्तुमुहूर्तमात्रेणदेवलोकंगतइत्यन्वयइतितन्न छांदसत्वकल्पनेमानाभावात् अव्ययत्वकल्पनस्याप्यगतिकगतिकत्वाच्च मुहूर्तादितिपाठस्तुकल्पितः ॥ ३ ॥ ४ ॥ अकर्दममिति अवतरणप्रदेशस्यपंकराहित्यमनेनोच्यते तीर्थंऋषिजुष्टजलं निशामयपश्य अतएवशमोदर्शनइतिमित्वाभावादह्रस्वत्वं रमणीयत्वेहेतुः प्रसन्नांब्विति सन्मनुष्यचित्तस्यकामादिदोषराहित्येननित्यप्रसन्नत्वात्सादृश्यं ॥ ५ ॥ न्यस्यतामिति वल्कलाइतिपाठेछांदसंस्त्रीत्वं वल्कलमस्त्रियामितिनिघंटुः इदमेवअत्यासन्नमपिगंगातीर्थंमध्याह्नकालातिक्रमादगत्वेतिशेषः ॥ ६ ॥

एवमिति वाल्मीकेनेतितस्येदमित्यण् प्रायच्छतेतिच्छांदसं नियतःसेवापरः ॥ ७ ॥ सइति नियतेंद्रियःजितेंद्रियः विचचारअनुष्ठानयोग्यैकांतदेशनिरीक्षणायेतिशेषः ॥ ८ ॥ तस्येति तस्यवनस्यअभ्याशेसमीपेचरन्भगवान्तद्वनाभ्याशएवचरंतंअनपायिनंआधिव्याधिरहितंअतएवचारुनिःस्वनंक्रौंचयोर्मिथुनंददर्श चरंतंअनपायिनमित्यार्षं ॥ ९ ॥ तस्मादिति मिथुनाद्विभक्तंएकंपुमांसंपापनिश्चयःतद्धननरूपपापनिश्चयः अतएववैरनिलयःनिजानपकारिष्वपिप्राणिषुअकारणवैराश्रयःसइवनिषादःतस्यपश्यतःतंपश्यंतंअनादृत्यजघान पश्यतइतिषष्ठीचानादरे ॥ १० ॥ तमिति चेष्टमानंलुठंतंनिहतंदृष्ट्वानिषादेनेतिशेषः करुणांगिरंदीनंशब्दं रुरावअकरोदित्यर्थः पाठांतरेखेपरिभ्रमा खेआकाशेपरिभ्रमणंकरोतिसेत्यर्थः ॥ ११ ॥

एवमुक्तोभरद्वाजोवाल्मीकेनमहात्मना ॥ प्रायच्छतमुनेस्तस्यवल्कलंनियतोगुरोः ॥ ७ ॥ सशिष्यहस्तादादायवल्कलंनियतेंद्रियः ॥ विचचारहपश्यं
स्तत्सर्वतोविपुलंवनं ॥ ८ ॥ तस्याभ्याशेतुमिथुनंचरंतमनपायिनं ॥ ददर्शभगवांस्तत्रक्रौंचयोश्चारुनिःस्वनं ॥ ९ ॥ तस्मात्तुमिथुनादेकंपुमांसंपापनि
श्चयः ॥ जघानवैरनिलयोनिषादस्तस्यपश्यतः ॥ १० ॥ तंशोणितपरीतांगंचेष्टमानंमहीतले ॥ भार्यातुनिहतंदृष्ट्वारुरावकरुणांगिरं ॥ ११ ॥ वियुक्ता
पतिनातेनद्विजेनसहचारिणा ॥ ताम्रशीर्षेणमत्तेनपत्रिणासहितेनवै ॥ १२ ॥ तथाविधंद्विजंदृष्ट्वानिषादेननिपातितं ॥ ऋषेर्धर्मात्मनस्तस्यकारुण्यं
समपद्यत ॥ १३ ॥ ततःकरुणवेदित्वादधर्मोयमितिद्विजः ॥ निशाम्यरुदतींक्रौंचीमिदंवचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥

वियुक्तेति सहचारिणाअहोरात्रमितिशेषः ताम्रशीर्षेणकुक्कुटादिवत्ताम्रवर्णशीर्षगतचूडायुक्तेन मत्तेनकामसंभोगवशादितिशेषः अतएवपत्रिणासंभोगकालत्वाद्विततपक्षवता सहितेनत्वसंगतेन तेनापूर्णरतित्वादत्यंतंशोकः इत्थंभूतेनपतिनावियुक्तारुरावेतिपूर्वेणान्वयः ॥ १२ ॥ तथाविधंकामभोगवशं धर्मात्मनःदयादाक्षिण्याहिंसादिधर्मप्रवणचित्तस्य कारुण्यंदया समपद्यतसमजायत ॥ १३ ॥ ततइति करुणवेदित्वात्संजातकरुणत्वात् ह्रस्वश्छांदसः विदेःसत्तार्थाल्लाभार्थाद्वाणिनिः रुदतींक्रौंचींनिशाम्यदृष्ट्वा अयंकाममोहितपक्षिवधरूपः अधर्मएवेतिनिश्चित्य क्रौंचीविषयकरुणावत्त्वेनअर्थात्पापकारिणिनिषादेआविर्भूतरोषतयाइदंवक्ष्यमाणंवचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥

मानिषादेति क्रौंचहंतृप्रत्यक्षदृश्यमाननिषादशापरूपोर्थस्तुस्पष्टएव किंच मालक्ष्मीःनिषीदत्यस्मिन्नृतत्संबोधनंमानिषाद यद्यस्माद्धेतोःक्रौंचमिथुनात्मंदोदरीरावणरूपात्एकंकाममो
हितंरावणंअवधीःहतवानसितस्मात्त्वंशाश्वतीःसमाःअनेकान्संवत्सरान्अद्वितीयांप्रतिष्ठांअखंडैश्वर्यानंदावाप्तिंअगमःप्राप्नुहि तेनार्थतःशब्दतोपिमनाक्काव्यार्थसूचनमित्युक्तेःश्रीरामकृ
तरावणवधरूपकाव्यार्थःकाव्यादौअवश्यकर्तव्याशीर्वादश्चसूचितइतितीर्थः कतककृत्तु प्रत्यक्षसंहंतृनिषादशापरूपोर्थस्तुस्पष्टएव किंच नितरांसदेवर्षिगणंत्रैलोक्यंअवसादयतिपी
डयतीतिनिषादःतस्यसंबुद्धिःहेनिषादरावण यद्यस्मात्क्रौंचमिथुनात् अल्पीभावार्थक्रुंचेःपचाद्यच्क्रुंचंततःस्वार्थिकोणक्रौंचं राज्यक्षयवनवासादिदुःखेनअत्यल्पीभूतंपरमकार्श्यंगतं
यत्मिथुनंसीतारामरूपंतस्मात् एकंसीतारूपंयस्मादवधीःवधाभ्यधिकपीडांप्रापितवानसि तस्मात्त्वंप्रतिष्ठांयालंकापुरेपुत्रपौत्रभृत्यगणवैशिष्ट्येनब्रह्मणाप्रतिष्ठादत्तातांअतःपरंमागमइ
तिकाव्यार्थसूचनं त्रैलोक्यस्यपरममंगलरूपंचेदंसत्यसरस्वत्यापुरस्तादाविर्भावितमित्याह अत्रेदमवधेयं रावणवधेजातेअयोध्याराज्यप्राप्त्यनंतरंनारदंप्रतिप्रश्नइतिस्वयमेवव्याख्यात
त्वात्तदुत्तरकालिकैतत्श्लोकस्यएवंविधिघटितस्योक्तार्थस्यकतकमतेकथंसंगतिः कथंवासर्वज्ञासत्यसरस्वतीभूतमर्थमाशास्यत्वेननिर्दिशेदिति तीर्थव्याख्यानेपिइदंकाव्यार्थसूचनंक

मानिषादप्रतिष्ठांत्वमगमःशाश्वतीःसमाः ॥ यत्क्रौंचमिथुनादेकमवधीःकाममोहितं ॥ १५ ॥

विनाकार्यमितितदुक्तसंमतिश्लोकार्थाद्गम्यते तत्रवाल्मीकेस्तथातात्पर्येकिमिदंव्याहृतंमयाइत्युक्तेरसंगतेः नचकिमिदमित्यस्यपद्यंगद्यंचेत्यर्थः तदप्येषश्लोकोभिगीतोमरुतःपरिवेष्टारो
मरुत्तस्यावसन्गृहेइत्यादिबहुशःश्रुतिषूपलंभेनेदृशाक्षरसन्निवेशस्यश्लोकत्वेनमुनेरज्ञानमित्यस्यात्यंतमनुचितत्वात् प्राक्तननारदऋषिसंवादस्यापिश्लोकरूपतयातत्रैवसंदेहकरणौचि
त्याच्च तत्प्रश्नोत्तरंसर्वंकेवलसंस्कृतैरेव एतत्श्लोकोत्तरमेवश्लोकैस्तस्यापिनिबंधनमितिकल्पनातुनयुक्ता मानाभावात् अन्यथोपपत्तेश्च अधर्मत्वबुद्धिपूर्वकथितवचनस्येदृशेर्थेतात्प
र्यसंभवस्याप्यभावाच्च माङोयोगाभावेऽगमइत्येतावन्मात्रेणलुङाभूतत्वस्यैवप्रतीत्याआशिषोऽप्रतीतेश्च एतत्श्लोकनिर्गमकालेकवेःकाव्यंकरिष्यामीतिबुद्धेरप्यभावाच्च ब्रह्मोपदेशानं
तरमेवहितथाबुद्धिर्वाल्मीकेः ममतुप्रतिभाति नारदात्स्वगुणश्रवणानंतरंमुनेःस्ववर्णनेच्छांज्ञात्वास्वचरित्रस्यचकरुणारसमयत्वेनतत्प्रधानकाव्येऽतिकरुणचित्तस्यैवाधिकारात्ऋषेःकरु
णचित्तत्वजिज्ञासयेवपूर्वभृगुदत्तशापस्यपुनरुक्तत्वकरणेनदार्ढ्यसंपादनायचमुनेरीक्षणायचभगवान्रामएवनिषादरूपेणपश्यतोमुनेःपुरतस्तमनादृत्यक्रौंचंरक्षोविशेषरूपंजघान ततस्त
दिच्छावशादंतर्यामितयातथाप्रेरणाच्चमहानधर्मोयमनेनकृतइतिरुषापापमतेनिषादयत्त्वंकाममोहितंक्रौंचमिथुनात्मिथुनीभूतात्क्रौंचयुगात्विभक्तमेकमवधीःतत्त्वमपिशाश्वतीःसमा

आयुःशेषभूतानिबहूनिवर्षाणिप्रतिष्ठांस्वस्त्रीसाहित्येनस्थितिंइहलोकेमागमःमाप्राप्नुहिकिंत्वत्यल्पकालमेवतथावासएकमिथुनीभावपर्यंतमितियावत् इतिशप्तवान्मुनिः एकमवधीरित्यु
क्तेर्यथासत्वयास्त्रीविरहितःकृतःसाचनायकहीनाकृतातथात्वमपिप्रिययास्वभार्ययाहीनोभवसाचत्वयाहीनाभवत्वितिपर्यवसानं अगमइत्यडागमस्तुमाङ्योगेप्यार्षत्वात् तस्यरक्षोरूप
त्वंतुएतदुत्तरंब्रह्मणःसकाशात्सकलरामवृत्तांतज्ञानवरलाभोत्तरकालंकृतेतस्मात्तुमिथुनादेकमितिश्लोकेवैरनिलयइतिविशेषणेनसूचितं रक्षःस्वेवतस्यलोकदृष्ट्यावैरनिलयत्वप्रसिद्धेः नि
षादस्यापिप्राणिषुनवैरंकिंत्वाहाराद्यर्थमेवतद्धननमितिप्रसिद्धेश्च अतएवारण्यकांडेमृगयाव्यसनमुपक्रम्य विनावैरंचरौद्रेति तृतीयंयदिदंरौद्रंपरप्राणाभिहिंसनं निर्वैरंक्रियतेमोहात्तच्चते
समुपस्थितमितिचवक्ष्यति त्रीण्येवव्यसनान्यद्यकामजानिभवंतुतेइतिचोपक्रमेउक्तं नन्वीदृशोर्थस्त्वयाकेनमानेननिर्णीतइतिचेच्छृणु ऋष्यक्षरस्वारस्यात् तच्चाग्रेस्फुटं तत्रसंदेहश्चेत्त्वां
तर्यामिणंपृच्छ तदुक्तंपाद्मेशिवशिवासंवादेरामवैभववर्णनेचतुर्विंशेअध्याये ततोजानपदःकश्चित्पामरःकाष्ठविक्रयी स्ववधूगर्हणद्वारारावणस्यगृहोषितां गर्हयामासवैदेहींदुर्वृत्तोलोक
निंदकः तच्छ्रुत्वादेविचारेभ्योभीतोलोकापवादतः आहूयलक्ष्मणंप्राहरामोराजीवलोचनः शृणुमेवचनंगुह्यंसीतासंत्यागकारणं वाल्मीकिनाथभृगुणाशप्तोस्मिकिललक्ष्मण तस्मादेनांत्य
जाम्यद्यजनोनैवात्रकारणमिति तथास्कांदेपातालखंडेअयोध्यामाहात्म्येतत्रत्यतीर्थाश्रमवर्णनप्रस्तावे शापोक्त्याहृदिसंतप्तंप्राचेतसमकल्मषं प्रोवाचवचनंब्रह्मातत्रागत्यसुसत्कृतः न
निषादःसवैरामोमृगयांचर्तुमागतः तस्यसंवर्णनेनैवसुश्लोक्यस्त्वंभविष्यसि इत्युक्त्वातंजगामाशुब्रह्मलोकंसनातनः ततःसंवर्णयामासराघवंग्रंथकोटिभिः कोटिभिःशतकोटिभिः चरितंर
घुनाथस्यशतकोटिप्रविस्तरमित्यन्यत्रोक्तेः तच्चसंपूर्णंब्रह्मलोकेइत्यैतिह्यं इहतुकुशलवोपदिष्टाचतुर्विंशतिसहस्रीत्यलं योगवासिष्ठेतुशापांतराण्यप्युक्तानि तथाहि सनत्कुमारोनिष्काम
अवसद्ब्रह्मसद्मनि वैकुंठादागतोविष्णुस्त्रैलोक्याधिपतिःप्रभुः ब्रह्मणापूजितस्तत्रसत्यलोकनिवासिभिः विनाकुमारंतंदृष्ट्वाह्युवाचप्रभुरीश्वरः सनत्कुमारस्तब्धोसिनिष्कामोगर्वचेष्टया अ
तस्त्वंभवकामार्तःशरजन्मेतिनामतः तेनापिशापितोविष्णुःसर्वज्ञत्वंतवास्तियत् किंचित्कालंहितत्त्यक्त्वात्वमज्ञानीभविष्यसि शापितःशप्तः किंचित्कालमवतारांतरेऽत्यल्पकालंतत्त्यक्त्वा
तद्रूपंत्यक्त्वाअज्ञानीसइव तथा भृगुर्भार्यांहतांदृष्ट्वाप्रोवाचक्रोधमूर्छितः विष्णोतवापिभार्यायावियोगोहिभविष्यति तथा वृंदयाशापितोविष्णुश्छलनंयत्त्वयाकृतं अतस्त्वंस्त्रीवियोगं
हिवचनान्ममयास्यसि शापितःशप्तः छलनंपतिवेषेणसंभोगरूपं तथा भार्याहिदेवदत्तस्यपयोष्णीतीरसंस्थिता नृसिंहवेषधृग्विष्णुंदृष्ट्वापंचत्वमागता तेनशप्तोहिनृहरिर्दुःखार्तःस्त्रीवि
योगतः तवापिभार्ययासार्धंवियोगोहिभविष्यतीति दुःखार्तः तृतीयार्थेआर्षीप्रथमा दुःखार्तेनेत्यर्थः ताराशापोपिकिष्किंधाकांडेतत्रैववक्ष्यतइत्यलंविस्तरेण प्राचेतसेनमुनिनारामो
राजीवलोचनः तमसोपवनेशप्तोवेषधृक्जानकीपतिः ॥ १ ॥ श्रीरामःप्राकृतांलीलांस्वीयांवर्णयितुंतदा मंदोदर्याःपतिःक्रूरःक्रौंचवद्विनिपातितः ॥ २ ॥ अंडजंनिहतंदृष्ट्वामुनिःशाप
मथाददौ चिरंप्रतिष्ठामाभूत्तेनिषादभुविहिंसक ॥ ३ ॥ शापंश्रुत्वैवसर्वात्मातत्रैवांतरधीयत शोकाक्रांतस्तुवाल्मीकिर्ब्रह्मणाशुसुबोधितइति ॥ ४ ॥ त्यक्त्वाजीर्णदुकूलवद्वसुमतींवद्धोऽ

बुधिर्बिंदुवद्वाणाग्रेणजरत्कपोतकइवव्यापादितोरावणः लंकाकापिविभीषणायसहसामुद्रेवहस्तेर्पिताश्रुत्वैवंरघुनायकस्यचरितंकोवानरोनांचति ॥ ५ ॥ १५ ॥ तस्येति मयामुनिना शांतेनतपस्विनाशकुनिशोकपीडितेनेदमीदृशंकूरंतपोनाशकरंकिंव्याहृतमितिवीक्षतोंतर्यामिप्रेरणयानिषादेसर्वतोमहत्त्वसंभावनयादृश्यमानक्रौंचेतद्वैपरीत्यसंभावनयाऽतिनियमयश स्करंमहापातकेभ्योप्यधिकंपापंवृत्तमितिचिंताबभूव यद्यप्येतत्सर्वंवाल्मीकिकृतमेवतथापिकुशलवगेयतयास्यकाव्यस्यकरणात्तदुक्तितयैवमुक्तिः अन्यथास्वचितायाःस्वापरोक्षत्वा द्बभूवेतिलिडसंगतिःस्यात् यद्वासर्गचतुष्टयमाद्यमुपोद्घातरूपंकस्यचिच्छिष्यस्य वाल्मीकीयोपोद्घातत्वाच्चवाल्मीकीयोक्तिः पारोक्ष्यमारोप्यस्वयमपितथोक्तिरुपोद्घातत्वद्योतनायेत्यन्ये

तस्येत्थंब्रुवतश्चिंताबभूवहृदिवीक्षतः ॥ शोकार्तेनास्यशकुनेःकिमिदंव्याहृतंमया ॥ १६ ॥ चिंतयन्समहाप्राज्ञश्चकारमतिमान्मतिं ॥ शिष्यंचैवा ब्रवीद्वाक्यमिदंसमुनिपुंगवः ॥ १७ ॥ पादबद्धोक्षरसमस्तंत्रीलयसमन्वितः ॥ शोकार्तस्यप्रवृत्तोमेश्लोकोभवतुनान्यथा ॥ १८ ॥ शिष्यस्तुतस्यब्रु वतोमुनेर्वाक्यमनुत्तमं ॥ प्रतिजग्राहसंतुष्टस्तस्यतुष्टोभवन्मुनिः ॥ १९ ॥ सोभिषेकंततःकृत्वातीर्थेतस्मिन्यथाविधि ॥ तमेवचिंतयन्नर्थमुपावर्त तवैमुनिः ॥ २० ॥

॥ १६ ॥ चिंतयन्निति महदयशस्करमिदंकर्मवृत्तमितिचिंतयन्सत्यसंकल्पतयाइत्थंमतिसंकल्पंचकार तदभिलापकंवाक्यंशिष्यमब्रवीदितिसंबंधः ॥ १७ ॥ पादेति अष्टाक्षरानुष्टुप्पादे र्बद्धः अक्षरसमःछंदःशास्त्रोक्तगुरुलघ्वक्षरवैषम्यरहितः तथा तंत्रीवीणालयस्तालमृदंगवेणुहस्ताभिनयानांसमकालंविरामस्ताभ्यांयुक्तः तंत्र्यामारोप्यवाद्यैःसहगातुंयोग्यइतियावत् अतःशोकार्तस्यशापरूपतयाऽनौचित्येनप्रवृत्तोपिमेममश्लोकोयशोरूपोभवतु अन्यथाऽयशोरूपोमाभूदित्यर्थः अत्रभवत्विति पाठएवबहुपुस्तकसंमतस्तीर्थसंमतश्च श्लोकोयशसिपद्ये चेतिनिघंटुः ॥ १८ ॥ शिष्यइति एवंब्रुवतस्तस्यऋषेर्वाक्यंयशोभवत्वित्येवंरूपं हृष्टःसन् तथैवेदंयशोरूपमेवेदमित्यनुमोदनेनप्रतिजग्राहअंगीचकार अयशोरूपेपियशस्त्वानुमोदनेनगुरु स्तस्यतुष्टोभवदित्यर्थः ॥ १९ ॥ सइति अभिषेकमितिमध्याह्नकर्तव्यानुष्ठानोपलक्षणं तमेवार्थंअवशतःशापार्थश्लोकोत्पत्तिरूपं उपावर्ततन्यवर्तत ॥ २० ॥

श्रुतवान्बहुश्रुतः पृष्ठतःपृष्ठभागेनप्रसारितकरःपरिपूर्णंकलशमादायअनुपश्चाज्जगामेत्यन्वयः ॥ २१ ॥ सइति मुखतोन्याःकथाश्चकार मनसातुशापार्थकश्लोकविषयंध्यानमास्थितः य त्तुध्यानमेवाद्यागायत्र्याश्चतुर्मुखरुद्रप्राधान्येनध्यानमास्थितइत्यर्थइतितन्न तदास्थितोन्याःकथाश्चकारेत्यस्यासंगतेरित्यलंध्यानपदार्थानभिज्ञदूषणाभिनिवेशेन ॥ २२ ॥ अथतांश्चि तांनिवर्तयितुंब्रह्मागमनमाह आजगामेति स्वयंप्रभुःअनन्यमुखनिरीक्षकतयासर्वलोकस्रष्ट्युपयोगिज्ञानैश्वर्यादिशक्तिमान् अतएवभूरादिलोकनिर्माता तंशापवाक्योच्चारणवशादति चिंताक्रांतं ॥ २३ ॥ वाग्यतःअतिसंभ्रमवशाद्यतवाक् प्रयतोऽतिनम्रः ॥ २४ ॥ पूजयामासेति वंदनंस्तुतिः प्रणम्येतिपृथगुक्तेः एनमित्याद्युत्तरान्वयि ॥ २५ ॥ एनंमुनिं ब्रह्माअनाम यंआमयःपीडातद्रहितं व्ययहीनमितियावत् तपइतिशेषः तत्पृष्ट्वाअनंतरंस्वयमासनेउपविश्यऋषयेआसनंदिदेश आसनेउपवेष्टुमनुमेनइत्यर्थः वाल्मीकयेचऋषयइतिपाठः एतेन

भरद्वाजस्ततःशिष्योविनीतःश्रुतवान्गुरोः ॥ कलशंपूर्णमादायपृष्ठतोऽनुजगामह ॥ २१ ॥ सप्रविश्याश्रमपदंशिष्येणसहधर्मवित् ॥ उपविष्टःकथाश्चा न्याश्चकारध्यानमास्थितः ॥ २२ ॥ आजगामततोब्रह्मालोककर्तास्वयंप्रभुः ॥ चतुर्मुखोमहातेजाद्रष्टुंतंमुनिपुंगवं ॥ २३ ॥ वाल्मीकिरथतंदृष्ट्वासहसो त्थायवाग्यतः ॥ प्रांजलिःप्रयतोभूत्वातस्थौपरमविस्मितः ॥ २४ ॥ पूजयामासतंदेवंपाद्यार्घ्यासनवंदनैः ॥ प्रणम्यविधिवच्चैनंपृष्ट्वाचैवनिरामयं ॥ २५ ॥ अथोपविश्यभगवानासनेपरमार्चिते ॥ वाल्मीकयेचऋषयेसंदिदेशासनंततः ॥ २६ ॥ ब्रह्मणासमनुज्ञातःसोप्युपाविशदासने ॥ उपविष्टेतदा तस्मिन्साक्षाल्लोकपितामहे ॥ २७ ॥ तद्गतेनैवमनसावाल्मीकिर्ध्यानमास्थितः ॥ पापात्मनाकृतंकष्टंवैरग्रहणबुद्धिना ॥ २८ ॥ यस्तादृशंचारुरवंक्रौंचं हन्यादकारणात् ॥ शोचन्नेवपुनःक्रौंचीमुपश्लोकमिमंजगौ ॥ २९ ॥ पुनरंतर्गतमनाभूत्वाशोकपरायणः ॥ तमुवाचततोब्रह्माप्रहसन्मुनिपुंगवं ॥ ३० ॥

ब्राह्मणंकुशलंपृच्छेत्क्षत्रबंधुमनामयमित्युक्तेर्ब्राह्मणंप्रत्ययंप्रश्नःस्मार्ताचारविरुद्धः तदेवमित्यनेनैवसिद्धेएनमित्यस्यवैयर्थ्यापत्तिश्चेत्यपास्तं ॥ २६ ॥ लोकपितामहेउपविष्टेसतितदनुज्ञ यास्वयमुपाविशदितिसंबंधः ॥ २७ ॥ तद्गतेनक्रौंचगतेन वैरंगृह्णातिसाचासौबुद्धिस्तद्वता कर्तरिल्युट्बाहुलकात् निषादेनेतिशेषः कष्टंकृतं क्रौंचवधरूपंतपोनाशसंपादकशापनिःसा रणेनकष्टंकृतं मयेतिशेषः ॥ २८ ॥ कष्टमेवाह यइति हन्यात्हतवानित्यर्थेछांदसं अकारणात्दृश्यमानकारणंविना उपसमीपे ब्रह्मणःसमीपे ॥ २९ ॥ शोकपरायणःक्रौंचवधकृत क्रौंचीदुःखदर्शनजेनस्वस्यमुखतस्तपोहानिकरशापार्थकश्लोकस्यावशतोनिःसरणजेनचशोकेनव्याप्तः अतएवांतर्गतमनाअंतर्गतेश्लोकार्थएवदत्तचित्तःश्लोकंजगावितिसंबंधः तंत थाशोकग्रस्तं प्रहसन्मदिच्छयावतीर्णांसरस्वतींनजानातीतिहासंकुर्वन् ॥ ३० ॥

तद्वचनमेवाह श्लोकएवास्त्वयमिति अयंत्वयाबद्धः श्लोकोयशोरूपएवास्तु श्लोकशब्दस्यपद्यपरतयायोजनेऽस्त्विति पाठस्यासंगत्यापत्तेः अस्तीत्युक्तेरेवब्रह्मणऔचित्यात् ममतुअयशोरूपस्ययशोरूपताशीर्दानमितिनासंगतिः श्लोकएवत्वयेतिपाठेपि यशोरूपएवायंत्वयाबद्धोऽत्रतवविचारःसंदेहोमास्तु मद्वचनात्त्वत्संकल्पाच्चास्यतथाभावप्राप्तेरित्याशयः ननुभवतुत्वदाशिषातथात्वमस्याःपरंतुशांतस्वभावस्यऋषेर्ममेदृशीवागत्यंतमनुचितेत्यपिमाविषादंकुर्वित्याह मच्छंदादिति मत्संकल्पादित्यर्थः विष्णोरवताररभूतस्यरामस्यसंकल्पोपिस्वसंकल्पत्वेनोक्तः एकामूर्तिस्त्रयोदेवारुद्रविष्णुपितामहाइतिहरिवंशोक्तेः नन्वीदृशसंकल्पोब्रह्मणोपिकिमर्थइतिचेच्छृणु येषांपरस्यदारवियोगादिजनकंकर्मस्वस्यदारवियोगादिकंजनयितुंनालंतेषामपिब्रह्मशापस्तज्जननेलमितिलोकेब्राह्मणमाहात्म्यंसूचयितुं एवंराज्यादिसत्त्वेपिकामजयएवोत्तमोनतुतद्भोगचापलमितिचस्वव्यवहारेणशिक्षयितुंतत्प्रायश्चित्तविधयास्वकीर्तिवर्णनेनमुनेर्यशोदत्यर्थंभगवद्विषयमहापापप्रायश्चित्तत्वात्कैमुतिकन्यायेनेतरजनानांसर्वपापप्रायश्चित्तंरामायणश्रवणादीत्यर्थंतत्त्वंबोधयितुंचेतिगृहाण एतद्व्यक्षरस्वारस्यबलेनमयायोजितमतो

श्लोकएवास्त्वयंबद्धोनात्रकार्याविचारणा॥ मच्छंदादेवतेब्रह्मन्प्रवृत्तेयंसरस्वती॥ ३१॥ रामस्यचरितंकृत्स्नंकुरुत्वमृषिसत्तम॥ धर्मात्मनोभगवतोलोकेरामस्यधीमतः॥ ३२॥ वृत्तंकथयधीरस्ययथातेनारदाच्छ्रुतं॥ रहस्यंचप्रकाशंचयद्वृत्तंतस्यधीमतः॥ ३३॥ रामस्यसहसौमित्रेराक्षसानांचसर्वशः॥ वैदेह्याश्चैवयद्वृत्तंप्रकाशंयदिवारहः॥ ३४॥

निरीर्ष्यसत्हृदयाविचारयंतु ॥ ३१ ॥ एवंपरवशप्रवृत्तस्यापिशापस्यभगवद्विषयतयेतरसकलमन्वाद्युक्तप्रायश्चित्तानिवर्त्यस्ययंप्रत्यसौशापस्तच्चरितवर्णनरूपंप्रायश्चित्तमुपदिशतिरामस्यचरितमिति लोकेरामस्यरमतेइतिरामः बाहुलकात्कर्तरिघञ् तेनलोकाधिष्ठातुर्लोकांतर्यामिणश्चेत्यर्थः कुरुवर्णयस्व धर्मात्मनइत्यनेनरावणादिवधवत्क्रौंचवधोपिधर्मफलकएवलोकव्यवहारेणलोकहितत्वात्त्वद्रक्षकत्वाच्चेतिसूचितं ॥ ३२ ॥ वृत्तमिति अस्यनारदोक्तविशेषपरत्वादपौनरुक्त्यं धियमीरयतीतिधीरः तेनबुद्धिप्रेरकस्येत्यर्थः तेनगायत्र्यर्थभूतस्येत्युक्तं॥ ३३॥रामलक्ष्मणयोराक्षसानांसीतायाश्चयत्प्रकाशंतदीयानांप्रकाशंतवाविदितं यदिवायदपितदीयानामपिरहःअविदितंतवतुसुतरामविदितंतदपिसर्वंतेविदितंभविष्यति अनेनतत्करणयोग्यतादानं यच्चमानिषादेतिवदपर्यालोच्यापिवाकूवत्तोनिःसरिष्यतिसापिनान्यथाभविष्यतितेनास्याअपिसत्यत्वंभावीतिध्वनितं ॥ ३४ ॥

॥ ३५ ॥ एवंसामर्थ्यंदत्वोपसंहरति कुर्विति यावदित्याद्युत्तरान्वयि ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ तावदिति यावस्त्वत्कृतकथाप्रचारस्तावदधश्चत्वंदयापूर्वमपिअतिमहतिक्रोधकरणात्अधोगमनयोग्योपित्वंऊर्ध्वंसर्वोर्ध्ववर्तमानेषुमल्लोकेषुनिवासंप्राप्स्यसि ततोमयासहमोक्ष्यसइत्यर्थः लोकेष्वितितद्वयवाभिप्रायंबहुवचनं ऊर्ध्वमधश्चविद्यमानेषुमल्लोकेषुमन्निर्मितलोकेषुनिवत्स्यसिसर्वत्राप्रतिहतगतिःसंचरिष्यसि ततःपरंमुक्तिंप्राप्स्यसीतितीर्थः तत्रमल्लोकेष्वित्यस्यचारितार्थ्यौचित्यं इतीति तत्रैवांतर्धानेनास्याप्यंतर्यामिरूपतोक्ता ॥ ३८ ॥ ततइति विस्मयंआश्चर्यं तस्येति प्रीयमाणाःआश्चर्यमिदमस्मद्गुरोःपद्यंयद्ब्रह्मणाप्यनुमोदितं प्राहुश्चवक्ष्यमाणमित्यर्थः ॥ ३९ ॥ तदेवाह समेति साम्यंगुरुलघ्वक्षरराहित्यं यःऋषिणागीतःसःअनुअतिशयितशोकोत्पत्त्यनंतरंव्याहरणाद्भूयःशोकःविपुलःशोकएवश्लोकत्वंप्राप्तइतिवयंमन्यामहेइतिप्राहुरितिसंबंधः उत्प्रेक्षाचेयं तेनास्यश्लोकस्यकरुणरसमयत्वंध्वनितं अत्रनष्टक्रौंचा

तच्चाप्यविदितंसर्वंविदितंतेभविष्यति॥ नतेवागनृताकाव्येकाचिदत्रभविष्यति॥ ३५॥ कुरुरामकथांपुण्यांश्लोकबद्धांमनोरमां॥ यावत्स्थास्यंतिगिरयःसरितश्चमहीतले॥ ३६॥ तावद्रामायणकथालोकेषुप्रचरिष्यति॥ यावद्रामस्यचकथात्वत्कृताप्रचरिष्यति॥ ३७॥ तावदूर्ध्वमधश्चत्वंमल्लोकेषुनिवत्स्यसि॥ इत्युक्त्वाभगवान्ब्रह्मातत्रैवांतरधीयत॥ ३८॥ ततःसशिष्योभगवान्मुनिर्विस्मयमाययौ॥ तस्यशिष्यास्ततःसर्वेजगुःश्लोकमिमंपुनः॥ मुहुर्मुहुःप्रीयमाणाःप्राहुश्चभृशविस्मिताः॥ ३९॥ समाक्षरैश्चतुर्भिर्यःपादैर्गीतोमहर्षिणा॥ सोनुव्याहरणाद्भूयःशोकःश्लोकत्वमागतः॥ ४०॥ तस्यबुद्धिरियंजातामहर्षेर्भावितात्मनः॥ कृत्स्नंरामायणंकाव्यमीदृशैःकरवाण्यहं॥ ४१॥ उदारवृत्तार्थपदैर्मनोरमैस्तदास्यरामस्यचकारकीर्तिमान्॥ समाक्षरैःश्लोकशतैर्यशस्विनोयशस्करंकाव्यमुदारदर्शनः॥ ४२॥

लंबनकःक्रौंचीविरावानुदीपितोनिषादविषयक्रोधव्यभिचारिकोमानिषादेत्यादिवाक्यानुभावकःकरुणोरसइतिबोध्यं यत्तुपूर्वश्लोकेप्राहुरित्यस्यपठंतीत्यर्थकरणं पुनःपुनःपाठेनानंदवंतोऽभूवन्नितिफलितार्थकथनं अत्रचश्लोकेभूयोनुव्याहरणान्मुहुर्मुहुःशिष्यैःपुनःपाठाल्लोकेशोकःश्लोकत्वेनप्रतिबद्धोभवत्श्लोकत्वंप्राप्तइतितीर्थादिव्याख्यानंतदतिनिःसारमितिस्पष्टमेव ॥४०॥ तस्येति ईदृशैर्मानिषादेतिवत्करुणारसप्रधानैरित्यर्थः अनेनान्येरसाअत्रगुणीभूताइतिध्वनितं ॥ ४१ ॥ उदारेति उदारस्ययद्वृत्तंचरितंउदारंवायच्चरितंतद्रूपार्थबोधकैःपदैः मनोरमैःश्रुतिकटुत्वादिदोषरहितैः अस्ययशस्विनोरामस्यदाशरथेरामस्यनारदोपदिष्टस्य श्लोकशतैरितिशतशब्दोनंतवाची ॥ ४२ ॥

एवंकाव्यनिर्माणमुक्त्वातत्रश्रोतॄनभिमुखीकरोति तदिति समासस्तत्पुरुषादिः संधिरेकादेशादिजः योगःप्रकृतिप्रत्यययोः एतेउपगतायथाव्याकरणालंकारशास्त्रमर्यादंयस्मिंस्तत्काव्येता दृशंकाव्यं रघुवरचरितंतद्वर्णनरूपं समःपतत्प्रकर्षादिदोषरहितोमधुरःकरुणारसयुक्तत्वेनमाधुर्यगुणप्रधानःउपनतःप्रसन्नतयोपलभ्यमानोयोऽर्थस्तद्बोधकवाक्यैर्निबद्धं उपनतत्वेनप्र सादगुणवत्तादर्शिता समुदायेनवैदर्भीरीतिमत्त्वंध्वनितं रघेर्गत्यर्थान्निष्पन्नरघुवरशब्देनतस्यसर्वांतर्यामित्वंध्वनितं ईदृशस्यापिमिथ्यार्थकत्वेऽनुपादेयत्वंस्यादतआह मुनिप्रणीतंब्रह्मानु ग्रहप्राप्तसत्यवाग्ऋषिप्रणीतं पुरुषार्थस्वर्गमोक्षादिसाधनत्वंतुरघुवरचरितमित्यनेनोक्तप्रायमेव दशशिरसश्चवधमित्यनेनवनांतमिदंश्रोतव्यमितिसूचितं तेनैवसूचितफललाभात् उत्तर कांडंत्वस्यखिलं भारतस्यहरिवंशवत् अतएवाग्रिमसर्गेवनसंचरणपर्यंतवृत्तान्वेषणमेवसमाधिनाऋषेर्वक्ष्यतीतिप्राञ्चः परेतुदशशिरसोवधंचेत्यन्वयः चेनसीतात्यागादिरूपोत्तरकांडीयवृ

तदुपगतसमाससंधियोगंसममधुरोपनतार्थवाक्यबद्धं ॥ रघुवरचरितंमुनिप्रणीतंदशशिरसश्चवधंनिशामयध्वं ॥ ४३ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणे वाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेद्वितीयःसर्गः ॥ २ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रुत्वावस्तुसमग्रंतद्धर्मार्थसहितंहितं ॥ व्यक्तमन्वेषतेभूयोयद्वृत्तंतस्य धीमतः ॥ १ ॥ उपस्पृश्योदकंसम्यङ्मुनिःस्थित्वाकृतांजलिः ॥ प्राचीनाग्रेषुदर्भेषुधर्मेणान्वेषतेगतिं ॥ २ ॥ रामलक्ष्मणसीताभीराज्ञादशरथेनच ॥ स भार्येणसराष्ट्रेणयत्प्राप्तंतत्रतत्त्वतः ॥ ३ ॥ हसितंभाषितंचैवगतिर्याचचचेष्टितं ॥ तत्सर्वंधर्मवीर्येणयथावत्संप्रपश्यति ॥ ४ ॥

त्तांतसंग्रहइत्याहुः ॥ ४३ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेद्वितीयःसर्गः ॥ २ ॥ ॥ ७ ॥ श्रुत्वेति नारदात्काव्यविषयं रामचरितरूपंवस्तुश्रुत्वा समग्रंप्रकाशरहस्यसहितंकुर्विंतिचब्रह्ममुखाच्छ्रुत्वातस्यधीमतोरामस्ययद्वृत्तंचरितंसरहःप्रकाशंतत्तुभूयःपुनःव्यक्तंसाक्षात्कारविषयोयथाभवतितथाकर्तुंअन्वेष तेउद्युंक्तेस्मेतिशेषः धर्मार्थेतित्रिवर्गोपलक्षणं फलत्वेनतत्सहितं हितंमोक्षफलकं ॥ १ ॥ उद्योगमेवाह उपेति आचम्येत्यर्थः सम्यक्स्मृत्युक्ताचमनरीत्या इदमन्येषामपिप्रायत्यसंपाद कानामुपलक्षणं प्रागग्रेषुदर्भेषुस्थित्वा धर्मेणयोगजेनब्रह्मप्रसादरूपेणचगतिंरामादीनांचरितरूपांअन्वेषतेअतियत्नेनपश्यतिस्म ॥ २ ॥ रामेत्यादिश्लोकद्वयमेकंवाक्यं भार्याःकौसल्या याःतत्सहितेनदशरथेनरामादिभिश्चयत्प्राप्तंसंबद्धंचरितंराज्यपालनादिरूपंहसितादिरूपंचतत्सर्वंतत्रसमाधौतत्त्वतःधर्मवीर्येणयोगजबलेनपश्यतिस्म ॥ ३ ॥ ४ ॥

अयोध्यावासकालिकंवृत्तंनिरीक्ष्यतदनंतरंवनकालिकंचनिरीक्षितमित्याह स्त्रीतृतीयेनेति द्वितीयोलक्ष्मणः तत्सर्वंचेतिचस्यतदुत्तरकालिकमुत्तरकांडस्थंचेत्यर्थइत्यपरे ॥ ५ ॥ नेदंदर्श नंस्वप्नवदित्याह ततइति पूर्वाचरितयोगाभ्यासादित्यर्थः योगंसमाधिं तत्रसमाधौ पुरापश्यतिअपश्यदित्यर्थः यन्निर्वृत्तंजातं इदमुपलक्षणं यच्चभावितच्चरित्रंपश्यतिस्मेतियावत् ॥ ६ ॥ तदिति धर्मेणयोगजेन अतएवमहामतिः तत्सर्वमतीतमनागतंचतद्विषयंकाव्यं अभिरामस्येत्यनेनतादृशकाव्यकरणस्यरागप्राप्ततोक्ता ॥ ७ ॥ कामेति कामरूपोयोर्थःपुरुषार्थस्तद्रूपेण गुणेनफलेनयुक्तं धर्मार्थरूपपुरुषार्थफलेनविस्तरवत् विस्तरेणतदुभयप्रतिपादकंतद्दातृचेत्यर्थः रत्नैःकाव्यगुणालंकारव्यंग्यैराढ्यंपूर्णं सर्वश्रुतीनांमनोभूताःसारभूताःउपनिषदस्तासांह रंतदर्थप्रतिपादकं तेनमोक्षफलकत्वं व्याख्यानांतरंत्वचमत्कारीत्युपेक्षितं ॥ ८ ॥ सइति रघुवंशस्यतद्वंशावतीर्णरामस्यनारदकथनक्रमेणैवतच्चरितंतत्प्रतिपादकंकाव्यंचकारेत्यर्थः ॥ ९ ॥

स्त्रीतृतीयेनचतथायत्प्राप्तंचरतावने ॥ सत्यसंधेनरामेणतत्सर्वंचान्ववैक्षत ॥ ५ ॥ ततःपश्यतिधर्मात्मातत्सर्वंयोगमास्थितः ॥ पुरायत्तत्रनिर्वृत्तंपा णावामलकंयथा ॥ ६ ॥ तत्सर्वंतत्त्वतोदृष्ट्वाधर्मेणसमहामतिः ॥ अभिरामस्यरामस्यतत्सर्वंकर्तुमुद्यतः ॥ ७ ॥ कामार्थगुणसंयुक्तंधर्मार्थगुणविस्तरं ॥ समुद्रमिवरत्नाढ्यंसर्वश्रुतिमनोहरं ॥ ८ ॥ सयथाकथितंपूर्वंनारदेनमहात्मना ॥ रघुवंशस्यचरितंचकारभगवान्मुनिः ॥ ९ ॥ जन्मरामस्यसुमहद्वीर्यं सर्वानुकूलतां ॥ लोकस्यप्रियतांक्षांतिंसौम्यतांसत्यशीलतां ॥ १० ॥ नानाचित्राःकथाश्चान्याविश्वामित्रसहायने ॥ जानक्याश्चविवाहंचधनुषश्च विभेदनं ॥ ११ ॥ रामरामविवादंचगुणान्दाशरथेस्तथा ॥ तथाभिषेकंरामस्यकैकेय्यादुष्टभावतां ॥ १२ ॥

विस्तरेणवर्णनीयानर्थानिष्टंहिविदुषांलोकेसमासव्यासधारणमित्युक्तेःसमासेनसंक्षेपेणाह जन्मेत्यादिना वीर्यंस्वयमक्षतस्यपराभिभवसामर्थ्यं सर्वानुकूलतांसर्वेषामनुवर्तनरूपां प्रि यतांविश्लेषासहत्वपर्यवसायिनीवस्तुसौंदर्यबलाद्विषयलाभेप्यनिवर्त्याविद्यमानानामपिदोषाणामदर्शनकरीव्यसनसहस्रसंपातेप्यनिवर्त्यायाअनुपस्कृतवस्तुमात्रालंबिनीइच्छाप्रेमपद वाच्यातद्विषयतां एवंभगवतिरामेमायाशबलेजातंप्रेमचित्तशुद्धिद्वाराशुद्धविषयंप्रेमोत्पाद्यनिदिध्यासनद्वारामुक्तिजनकज्ञानपर्यवसायीतिबोध्यं क्षांतिंउच्यमानोपिपरुषंनोत्तरंप्रतिप द्यतेइत्युक्तरूपां सौम्यतांअक्रूरदर्शनतां ॥ १० ॥ नानेति विश्वामित्रसहायनेविश्वामित्रेणसहगमनेतदुपस्थितिकालेसभायांमार्गेगमनकालेच चित्रानानाकथाअन्याश्चकथायोगवा सिष्ठोक्ताब्रह्मप्रतिपादिकाःकथाअत्रग्रंथेउक्तागंगादिकथाश्चेत्यर्थः एतेनात्रश्लोकेनानेतिअन्याइतिचव्यर्थमित्यपास्तं जानक्याश्चेतिचेनोर्मिलादिसंग्रहः ॥ ११ ॥ रामेति द्वितीयःपर शुरामः गुणान्विनयजयरूपान् ॥ १२ ॥

विघातंचेति विवासनंवनंप्रतिप्रस्थापनं परलोकस्यचाश्रयंपरलोकगमनंमरणमितियावत् ॥ १३ ॥ प्रकृतीनामिति प्रकृतीनांवंचनापूर्वकविसर्जनमयोध्यांप्रतिपरावर्तनं निषादाधिपो गुहः सूतःसुमंत्रः ॥ १४ ॥ गंगायाइति अभ्यनुज्ञानंसंमतिः ॥ १५ ॥ वास्त्विति वास्तुकर्मचित्रकूटेगृहनिर्माणं निवेशंतत्रगृहेअवस्थानं प्रसादनंभरतकर्तृकं ॥ १६ ॥ पादुकेति श्रेष्ठपादुकयोर्भरतकृतंअभिषेकं नंदिग्रामस्यनितरांअतिशयेनवासनं भरतेतत्रगतेसर्वप्रजास्तत्रैववासंकृतवत्यइत्यर्थः ॥ १७ ॥ दर्शनमिति अनसूयासमास्यांअनसूययासहसीतायाःस

विघातंचाभिषेकस्यरामस्यचविवासनं॥ राज्ञःशोकंविलापंचपरलोकस्यचाश्रयं ॥ १३ ॥ प्रकृतीनांविषादंचप्रकृतीनांविसर्जनं॥ निषादाधिपसंवादंसूतोपावर्तनंतथा ॥ १४ ॥ गंगायाश्चापिसंतारंभरद्वाजस्यदर्शनं॥भरद्वाजाभ्यनुज्ञानाच्चित्रकूटस्यदर्शनं॥१५॥ वास्तुकर्मनिवेशंचभरतागमनंतथा॥ प्रसादनंचरामस्यपितुश्चसलिलक्रियां॥ १६॥ पादुकाग्र्याभिषेकंचनंदिग्रामनिवासनं॥ दंडकारण्यगमनंविराधस्यवधंतथा॥ १७॥ दर्शनंशरभंगस्यसुतीक्ष्णेनसमागमं॥ अनसूयासमास्यांचअंगरागस्यचार्पणं॥१८॥ दर्शनंचाप्यगस्त्यस्यधनुषोग्रहणंतथा॥ शूर्पणख्याश्चसंवादंविरूपकरणंतथा॥ १९॥ वधंखरत्रिशिरसोरुत्थानंरावणस्यच॥ मारीचस्यवधंचैववैदेह्याहरणंतथा ॥ २० ॥ राघवस्यविलापंचगृध्रराजनिबर्हणं॥ कबंधदर्शनंचैवपंपायाश्चापिदर्शनं॥ २१ ॥ शबरीदर्शनंचैवफलमूलाशनंतथा॥ प्रलापंचैवपंपायांहनूमद्दर्शनंतथा॥२२॥ ऋष्यमूकस्यगमनंसुग्रीवेणसमागमं॥ प्रत्ययोत्पादनंसख्यंवालिसुग्रीवविग्रहं॥२३॥वालिप्रमथनंचैवसुग्रीवप्रतिपादनं॥ ताराविलापंसमयंवर्षरात्रनिवासनं॥२४॥ कोपंराघवसिंहस्यबलानामुपसंग्रहं॥ दिशःप्रस्थापनंचैवपृथिव्याश्चनिवेदनं॥ २५॥

मास्यासहासनं यद्यप्येतद्विराधवधात्पूर्वमेवतथापिक्रमेतात्पर्याभावात्व्यत्ययेनाभिधानं अंगरागःचंदनादिः ॥ १८ ॥ दर्शनमिति अगस्त्यसकाशाद्धनुषोग्रहणं ॥ १९ ॥ वधमिति उत्थानंजानकीहरणोद्योगं ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ ऋष्येति प्रत्ययोत्पादनंशालभेदादिभिःसुग्रीवस्यविश्वासजननं विग्रहंयुद्धं ॥ २३ ॥ वालीति सुग्रीवप्रतिपादनंसुग्रीवस्यराज्येस्थापनं समयंशरदियात्राकर्तव्येतिरामसुग्रीवयोःसंकेतं वर्षेति वर्षाकालिकवासांगीकरणं ॥ २४ ॥ कोपमिति उपसंग्रहंवानराणांमेलनं पृथिव्याश्चनिवेदनंसुग्रीवेणवानरान्प्रतिपृथ्वीसंस्थानकथनं ॥ २५ ॥

अंगुलीयकदानंरामकर्तृकंहनुमति प्रायोपवेशनंप्रायेणअनशनेनवानराणामुपवेशनंसमुद्रसमीपेवासः ॥२६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ एकस्यापिविचिंतनंअसहायस्यकर्तव्यार्थविचारंचेत्यर्थः अवरोधोंतःपुरं ॥ २९ ॥ यानंगमनं ॥ ३० ॥ अभिज्ञानंरामदत्तांगुलीयकं ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ग्रहणमिति लंकायादाहेनतत्रत्यानामाक्रंदनं लंकादाहेहनूमद्गर्जनमित्यर्थोवा अभिमर्दनमितिपाठेलंकायाःदाहेनअभितोमर्दनमित्यर्थः प्रतिप्लवनंपुनःसागरोत्तरणं ॥ ३३ ॥ मणिनिर्यातनंसीतयादत्तस्यस्वशिरोरत्नस्यराघवेदानं नलसेतोःनलनिर्मितसेतोः ॥ ३४ ॥ प्रता

अंगुलीयकदानंचऋक्षस्यबिलदर्शनं॥ प्रायोपवेशनंचैवसंपातेश्चापिदर्शनं॥ २६ ॥ पर्वतारोहणंचैवसागरस्यापिलंघनं॥ समुद्रवचनाच्चैवमैनाकस्यचदर्शनं॥ २७॥ राक्षसीतर्जनंचैवच्छायाग्राहस्यदर्शनं ॥ सिंहिकायाश्चनिधनंलंकामलयदर्शनं॥ २८॥ रात्रौलंकाप्रवेशंचएकस्यापिविचिंतनं॥ आपानभूमिगमनमवरोधस्यदर्शनं॥ २९॥ दर्शनंरावणस्यापिपुष्पकस्यचदर्शनं ॥ अशोकवनिकायानंसीतायाश्चापिदर्शनं॥३०॥ अभिज्ञानप्रदानंचसीतायाश्चापिभाषणं॥राक्षसीतर्जनंचैवत्रिजटास्वप्नदर्शनं॥ ३१ ॥ मणिप्रदानंसीतायावृक्षभंगंतथैवच॥ राक्षसीविद्रवंचैवकिंकराणांनिबर्हणं॥ ३२ ॥ ग्रहणंवायुसूनोश्चलंकादाहाभिगर्जनं ॥ प्रतिप्लवनमेवाथमधूनांहरणंतथा॥ ३३॥ राघवाश्वासनंचैवमणिनिर्यातनंतथा॥ संगमंचसमुद्रेणनलसेतोश्चबंधनं॥ ३४॥ प्रतारंचसमुद्रस्यरात्रौलंकावरोधनं ॥ विभीषणेनसंसर्गंवधोपायनिवेदनं॥ ३५ ॥ कुंभकर्णस्यनिधनंमेघनादनिबर्हणं॥ रावणस्यविनाशंचसीतावाप्तिमरेःपुरे॥ ३६॥ विभीषणाभिषेकंचपुष्पकस्यचदर्शनं॥ अयोध्यायाश्चगमनंभरद्वाजसमागमं प्रेषणंवायुपुत्रस्यभरतेनसमागमं॥ ३७॥ रामाभिषेकाभ्युदयंसर्वसैन्यविसर्जनं॥ स्वराष्ट्ररंजनंचैववैदेह्याश्चविसर्जनं॥ ३८ ॥ अनागतंचयत्किंचिद्रामस्यवसुधातले॥ तच्चकारोत्तरेकाव्येवाल्मीकिर्भगवानृषिः॥ ३९॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआ०बा०तृतीयःसर्गः॥ ३ ॥ छ ॥

रं सेनायाइतिशेषः ॥ ३५ ॥ निबर्हणंमारणं अरेःरावणस्य ॥ ३६ ॥ अयोध्यायाश्चगमनंतदुद्देश्यकंगमनं ॥ ३७ ॥ रामाभिषेकाभ्युदयंरामाभिषेकोत्सवं सर्वत्रचकारेत्यनुकृष्यते ॥ ३८ ॥ अनागतंचेति यत्किंचिदित्यनेनसीताविसर्जनात्पूर्वकालिकस्यभूयस्त्वंअनंतरकालस्यअल्पताद्योत्यते तत्सर्वमुत्तरेसर्वतोविशिष्टेकाव्येचकारनिबबंधेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेतृतीयःसर्गः ॥ ३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

प्राप्येति अनेनरावणवधोत्तरमेतत्काव्यकरणमितिसूचितं वाल्मीकिस्तद्विषयवासीकषिरित्यर्थादवगंतव्यं चरितंतत्प्रतिपादकंकाव्यं अर्थवत्ध्वन्यलंकारादिप्रशस्तार्थं आत्मवानितिपाठे अ गृहितांतःकरणः प्राशस्त्येमतुप् आत्मशब्दश्चांतःकरणवाची ॥ १ ॥ चतुर्विंशदितिचतुर्विंशतिरित्यर्थकश्छांदसः शतानितिपुल्लिंगोप्येवं तत्रपंचशतरूपसर्गसंख्याषट्कांडानामेव श्लोकसंख्यातुसोत्तराणामित्याहुः कतककृतस्तुउक्तसंख्यापेक्षयाषट्त्रिंशत्सर्गसंख्याधिक्यदर्शनात्चतुर्विंशत्सहस्रापेक्षयाश्लोकसंख्यायाअप्याधिक्यदर्शनाच्चउत्तरकांडीयसर्गसंख्यानुक्तेश्चप्रक्षिप्तोयंश्लोकोनत्वार्षइत्याहुः ॥ २ ॥ कृत्वात्विति सहशब्दःसहितपरः भविष्येणसहसहितंविशिष्टंयदुत्तरंतेनसहितमिदंकाव्यंब्रह्मनियोगात्तत्प्रसादाच्चकृत्वाकोनुप्रभुःसमर्थःएतत्प्रयुंजीयात् सभासुपठन्श्रावयेत्सभ्यानितितुंचितयामास सहोत्तरमित्यत्रोत्तरपदार्थस्यसभविष्यमितिसविशेषणत्वेप्यार्षःसमासः भविष्यंचसीताविसर्जनमारभ्येत्येके तस्याःभूप्रवेशो

प्राप्तराज्यस्यरामस्यवाल्मीकिर्भगवानृषिः॥ चकारचरितंकृत्स्नंविचित्रपदमर्थवत् ॥ १ ॥ चतुर्विंशत्सहस्राणिश्लोकानामुक्तवानृषिः॥ तथासर्गशतान्पंचषट्कांडानितथोत्तरं॥ २॥ कृत्वातुतन्महाप्राज्ञःसभविष्यसहोत्तरं॥ चिंतयामासकोन्वेतत्प्रयुंजीयादितिप्रभुः॥ ३॥ तस्यचिंतयमानस्यमहर्षेर्भावितात्मनः॥ अगृहीतांततःपादौमुनिवेषौकुशीलवौ॥ ४॥ कुशीलवौतुधर्मज्ञौराजपुत्रौयशस्विनौ ॥ भ्रातरौस्वरसंपन्नौददर्शाश्रमवासिनौ ॥ ५ ॥ सतुमेधाविनौदृष्ट्वावेदेषुपरिनिष्ठितौ॥ वेदोपबृंहणार्थायतावग्राहयतप्रभुः॥ ६॥ काव्यंरामायणंकृत्स्नंसीतायाश्चरितंमहत्॥ पौलस्त्यवधमित्येवंचकारचरितव्रतः॥ ७॥

त्तरकालिकमितिपरे प्रयुंजीयादितिच्छांदसं ॥ ३ ॥ तस्येति भावितात्मनःरामचरितबंधनेनशुद्धचित्तस्य अगृहीतामितिच्छांदसं आवांगातारावित्युक्त्वापादग्रहणंकृतवंतौ मुनिवेषौराजकुमारावप्याश्रमस्थितिवशात्तथाभूतौ कुशीलवौकुशलवौ कुशशब्दस्यकुशीभावःपृषोदरादित्वात् ददर्शकाव्यग्रहणेयोग्यतयाऽपश्यदित्यर्थः ॥ ५ ॥ सत्विति धीर्धारणावतीमेधा परिनिष्ठितौजातवेदाध्ययनौ उपबृंहणंवेदस्यतत्तदर्थेतात्पर्यग्रहणंतद्रूपायार्थायप्रयोजनाय अनेनश्रुतितात्पर्यविषयीभूतार्थप्रतिपादकतयाप्रामाण्यमस्योपादेयत्वंचसूचितं ॥ ६ ॥ कांव्यमिति रामस्यायनंचरितंतत्प्रतिपादकंचमहत्काव्यंपौलस्त्यवधमित्येवंनामकंचकारतत्तावदग्राहयतेतिपूर्वेणसंबंधः यथाकृष्णचरितवर्णनरूपमाघकाव्यस्यशिशुपालवधइतिनाम ॥ ७ ॥

पाठ्येइति इतःश्लोकचतुष्टयमेकान्वयं पाठ्यगेययोर्भाविण्यग्यतौ तेनपाठेगानेचेत्यर्थः गानंतंत्रीनाडीसमुत्थश्रुतिभेदोपेतं उभयत्रापिमधुरंश्रोतृसुखजनकं प्रमाणानिद्रुतमध्यविलंबितानि सप्तजातयःषड्जादयःसप्तस्वराः सप्तस्वरविशिष्टगानानुरोधीतियावत् ॥ ८ ॥ रसैरिति वीरादीत्यादिनाबीभत्साद्भुतशांतसंग्रहः श्रृंगारादिरसैश्चयुक्तं नवरसयोगीतियावत् ईदृशंकाव्यंतावगायतां॥ ९ ॥ तौविशेषयति तौत्विति गांधर्वस्यसप्तयनाट्यस्यतत्त्वज्ञौ स्थानंचमूर्छनाचतयोःसमाहारःस्थानमूर्छनंतत्रकोविदौतत्तत्त्वज्ञौ यदूर्ध्वंहृदयग्रंथेःकपोलफकादधः प्राणसंचारणस्थानंस्थानमित्यभिधीयते उरःकंठःशिरश्चेतितत्पुनस्त्रिविधंभवेत् मंद्रंमध्यंचतारंचेतिशांडिल्यः तथा यत्रैवस्युःस्वराःपूर्णामूर्छनासेत्युदाहृतेतिच यत्रगीतविशेषे

पाठ्येगेयेचमधुरंप्रमाणैस्त्रिभिरन्वितं॥ जातिभिःसप्तभिर्युक्तंतंत्रीलयसमन्वितं॥ ८॥ रसैःश्रृंगारकरुणहास्यरौद्रभयानकैः॥ वीरादिभीरसैर्युक्तंकाव्यमेतदगायतां॥ ९॥ तौतुगांधर्वतत्त्वज्ञौस्थानमूर्छनकोविदौ॥भ्रातरौस्वरसंपन्नौगंधर्वाविवरूपिणौ॥ १०॥ रूपलक्षणसंपन्नौमधुरस्वरभाषिणौ॥ बिंबादिबोत्थितौबिंबौरामदेहात्तथापरौ॥ ११ ॥ तौराजपुत्रौकार्त्स्न्येनधर्म्यमाख्यानमुत्तमं॥ वाचोविधेयंतत्सर्वंकृत्वाकाव्यमनिंदितौ॥ १२ ॥ ऋषीणांचद्विजातीनांसाधूनांचसमागमे॥ यथोपदेशंतत्त्वज्ञौजगतुस्तौसमाहितौ॥ १३॥ महात्मानौमहाभागौसर्वलक्षणलक्षितौ॥ तौकदाचित्समेतानामृषीणांभावितात्मनां॥ १४॥ मध्येसभंसमीपस्थाविदंकाव्यमगायतां॥ तच्छ्रुत्वामुनयःसर्वेबाष्पपर्याकुलेक्षणाः॥ १५॥ साधुसाध्वितितावूचुःपरंविस्मयमागताः॥ तेप्रीतमनसःसर्वेमुनयोधर्मवत्सलाः॥ १६॥

इत्यर्थः रूपिणौप्रशस्तरूपवंतौ ॥ १० ॥ रूपेति अत्ररूपमवयवसंस्थानं उक्तस्यस्वरसंपन्नावित्यस्यैवविवरणंमधुरस्वरेति बिंबात्सूर्यादेरुत्थितौबिंबाविवप्रतिबिंबाविव तथारामदेहात् उत्थितौपरौरामदेहावित्यर्थः ॥ ११ ॥ ताविति धर्म्यंधर्मादनपेतं वाचोविधेयंविनापिपुस्तकंपाठयोग्यं ॥ १२ ॥ ऋषीणांद्विजातीनामितिगोबलीवर्दन्यायेन साधूनांद्विजेतराणामपि यथोपदेशंजगतुः तत्त्वज्ञौकाव्यस्यगानादेश्चतत्त्वज्ञौ सुसमाहितौसुतरांस्थिरचित्तौ ॥ १३ ॥ लक्ष्यलक्षणेतिपाठेसामुद्रिकवद्भिर्लक्ष्यंपरीक्ष्यंलक्षणंसुलक्षणंतेनलक्षितौयुतौ अतएवमहात्मानौमहाभागौच भागोभाग्यमत्र गीयतामिदमाख्यानंभवद्भ्यामृषिसंसदि राजर्षीणांपुण्यकृतांसाधूनांचसमागमे गुरुणैवमनुज्ञातौप्रकृत्यामधुरस्वरावितिक्वचित्पठ्यतेतदनन्वयीति स्पष्टमेव भावितात्मनांशुद्धचित्तानां ॥ १४ ॥ मध्येसभमित्यव्ययीभावः समीपस्थौसहितावित्यर्थः तत्गानं ॥ १५ ॥ १६ ॥

प्रशस्तव्याविति इडभावनलोपौछांदसौ अहोआश्चर्यं ॥ १७ ॥ चिरेति एतत्रावणवधांतचरितं एवंऋषिप्रशंसोत्तरंपुनस्तयोर्गानमाह भावंकाव्याभिप्रायंतत्तद्रसरूपंप्रविश्यतन्मयी भूयसुष्ठुयथाश्रोतॄणांरसाविर्भावोभवतितथागायतामित्यर्थः ॥ १८ ॥ सहिताविति मधुरंपाठतोगानतश्च रक्तंउच्चैःस्वरसंपदा षड्जादिस्वरसंपदासंपन्नंयथाभवतितथाऽगायतामिति पूर्वेणसंबंधः एवंअहोगीतस्येत्याद्युक्तरीत्या ॥ १९ ॥ संरक्ततरमत्युच्चतरं तथाप्यत्यर्थंमधुरं ततोरामायणगानश्रवणानंदपरवशानांमुनीनांचेष्टाआह प्रीतइति संस्थितःसभायामितिशे

प्रशशंसुःप्रशस्तव्यौगायमानौकुशीलवौ ॥ अहोगीतस्यमाधुर्यंश्लोकानांचविशेषतः ॥ १७ ॥ चिरनिर्वृत्तमप्येतत्प्रत्यक्षमिवदर्शितं ॥ प्रविश्यतावुभौ सुष्ठुतथाभावमगायतां ॥ १८ ॥ सहितौमधुरंरक्तंसंपन्नंस्वरसंपदा ॥ एवंप्रशस्यमानौतौतपःश्लाघ्यैर्महर्षिभिः ॥ १९ ॥ संरक्ततरमत्यर्थंमधुरंतावगायतां ॥ प्रीतःकश्चिन्मुनिस्ताभ्यांसंस्थितःकलशंददौ ॥ २० ॥ प्रसन्नोवल्कलंकश्चिद्ददौताभ्यांमहायशाः ॥ अन्यःकृष्णाजिनमदाद्यज्ञसूत्रंतथापरः ॥ २१ ॥ कश्चित्कमंडलुंप्रादान्मौंजीमन्योमहामुनिः ॥ बृसीमन्यस्तदाप्रादात्कौपीनमपरोमुनिः ॥ २२ ॥ ताभ्यांददौतदाहृष्टःकुठारमपरोमुनिः ॥ काषायमपरोवस्त्रंचीरमन्योददौमुनिः ॥ २३ ॥ जटाबंधनमन्यस्तुकाष्ठरज्जुंमुदान्वितः ॥ यज्ञभांडमृषिःकश्चित्काष्ठभारंतथापरः ॥ २४ ॥ औदुंबरींबृसीमन्यःस्वस्तिकेचित्तदाऽवदन् ॥ आयुष्यमपरेप्राहुर्मुदातत्रमहर्षयः ॥ २५ ॥ ददुश्चैवंवरान्सर्वेमुनयःसत्यवादिनः ॥ आश्चर्यमिदमाख्यानंमुनिनासंप्रकीर्तितं ॥ २६ ॥ परंकवीनामाधारंसमाप्तंचयथाक्रमं ॥ अभिगीतमिदंगीतंसर्वगीतिषुकोविदौ ॥ २७ ॥ आयुष्यंपुष्टिजननंसर्वश्रुतिमनोहरं ॥ प्रशस्यमानौसर्वत्रकदाचित्तत्रगायकौ ॥ २८ ॥ रथ्यासुराजमार्गेषुददर्शभरताग्रजः ॥ स्ववेश्मचानीयततोभ्रातरौसकुशीलवौ ॥ २९ ॥

षः ॥ २० ॥ २१ ॥ बृसीऋषीणामासनं ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ स्वस्तीत्याद्याशीः ॥ २५ ॥ आश्चर्यमित्यादिमनोहरमित्यंतमेकंवाक्यं ॥ २६ ॥ परमिति कवीनामाधारंवर्णनीयार्थस्य प्रकारभेदलाभद्वारा हेसर्वगीतिषुकोविदौकुशीलवौ इदंगीतंगानयोग्यंवस्तु अभिगीतंसुष्ठुगीतं यथाक्रमंसमाप्तंसमापितंच अविगीतमितिपाठेअनवद्यंयथातथागीतमित्यर्थः ॥ २७ ॥ आयुष्यंआयुर्जनकं पुष्टिरभ्युदयः सर्वश्रुतिमनोहरं सर्वश्रुतीनांमनांसिउपनिषदस्तदर्थहरमित्यनेनमोक्षदंगीतमित्येवंसर्वत्रप्रशस्यमानौ तत्रायोध्यायां ॥ २८ ॥ रथ्यासुस्वल्पवीथिषुराजमार्गेषुचगायमानौतौकदाचिद्भरताग्रजोरामोददर्शेत्यन्वयः ॥ २९ ॥

॥ ३० ॥ उपोपविष्टसचिवइतिपाठेउपसमीपेउपविष्टाःसचिवायस्येत्यर्थः उपोपविष्टैःसचिवैरितिपाठेसमीपस्थैर्मंत्रिभिर्भ्रातृभिश्चसमन्वितइत्यर्थः आत्मरूपसंपन्नाविितिपाठेआत्मसदृशावित्यर्थः दृष्ट्वातुरूपसंपन्नाविितिप्रचुरःपाठः ॥ ३१ ॥ अनयोःसकाशादेतदाख्यानंश्रूयतामितिलक्ष्मणादीनुवाच ॥ ३२ ॥ विचित्रार्थपदमितिपूर्वान्वयि ततोगायकौगातुंप्रैरयत् स्वचित्तायतनिःस्वनंस्वस्यश्रोतृचित्तस्यचअनुरूपआयतःतारःनिःस्वनोनादोयत्रतथा स्वबलानुरूपंश्रोतृचित्ताल्हादकंचयथाभवतितावदुच्चस्वरमितिफलितं ॥ ३३ ॥ तंत्रीलयवत्तंत्रीशब्दसदृशं विश्रुतार्थंविशेषतःश्रुतमात्रेणअर्थबोधजनकंयथाभवतितथाअतिशयेनागायतामित्यन्वयः सर्वगात्राणिश्रोतॄणांसर्वगात्राणिल्हादयत्रोमांचादिप्रादुर्भावेणआनंदानुभावनसमर्थानिकुर्वत् मनसआल्हादोनामनिद्रायामिवविस्मृतान्यव्यापारता हृदयानि हृदयमितिहृदयमित्युपनिषन्निर्वचनात्हृदयंप्रत्यगात्मा उपाधिभेदाद्बहुवचनं तस्यल्हादोना

पूजयामासपूजार्हौरामःशत्रुनिबर्हणः ॥ आसीनःकांचनेदिव्येसचसिंहासनेप्रभुः ॥ ३० ॥ उपोपविष्टैःसचिवैर्भ्रातृभिश्चसमन्वितः ॥ दृष्ट्वातुरूपसंपन्नौविनीतौभ्रातरावुभौ ॥ ३१ ॥ उवाचलक्ष्मणंरामःशत्रुघ्नंभरतंतथा ॥ श्रूयतामेतदाख्यानमनयोर्देववर्चसोः ॥ ३२ ॥ विचित्रार्थपदंसम्यग्गायकौसमचोदयत् ॥ तौचापिमधुरंरक्तंस्वचित्तायतनिःस्वनं ॥ ३३ ॥ तंत्रीलयवदत्यर्थंविश्रुतार्थमगायतां ॥ ल्हादयत्सर्वगात्राणिमनांसिहृदयानिच ॥ श्रोत्राश्रयसुखंगेयंतद्बभौजनसंसदि ॥ ३४ ॥ इमौमुनीपार्थिवलक्षणान्वितौकुशीलवौचैवमहातपस्विनौ ॥ ममापितद्भूतिकरंप्रचक्षतेमहानुभावं चरितंनिबोधत ॥ ३५ ॥

मतत्सुखभोगः ॥ ३४ ॥ श्रोत्रंकर्णशष्कुलीतदाश्रयंश्रोत्रेंद्रियंतस्यसुखं अथाख्यानस्यश्रवणेप्रयोजनमुपदिशन्पुनरपिलक्ष्मणादीनत्यादरेणश्रवणार्थंप्रेरयति इमाविति तत्तस्मात् महातपस्विनौआश्रमवासात्तपोयुक्तौ स्वरूपतस्तुआजानुबाहुत्वादिपार्थिवलक्षणान्वितौ मुनिशिष्यत्वाच्चमुनीइमौप्रबंधस्यगायकौ चरितंगेयंकाव्यंचमहानुभावंशब्दार्थालंकारललितसंदर्भत्वादिवैभवेनसार्वभौमविषयत्वेनचमहावैभवं अतःनिबोधतआदरेणशृणुत किंच यतःतत्काव्यंतच्छ्रवणंचममापिभूतिकरंइहामुत्राभ्युदयकरंप्रचक्षतेअनेककल्पजीविनोवृद्धाः पूर्वपूर्वरामायणस्यतैस्तत्फलत्वोक्त्याअस्यापितत्फलकत्वमितिभावइतिप्राञ्चः वस्तुतोममचरितंमत्संबंधितच्चरितंमच्चरितार्थप्रतिपादकंतत्लोकोत्तरंकाव्यंनिबोधत यतस्तत्श्रोतॄणांभूतिकरमपिभुक्तिमुक्तिदमपिप्रचक्षतेपूर्ववत् श्रवणमात्रेणसर्वगात्राल्हादाद्यपिशब्दग्राह्यं अतएवमहानुभावंमहाप्रभावं अस्यश्लोकस्यलक्ष्मणादीनामेतच्छ्रवणप्रवर्तकार्थकत्वेनैवमेवास्यव्याख्योचितेतिद्रष्टव्यं ॥ ३५ ॥

ततइति रामवचःप्रेरितौतौ मार्गविधानसंपदा गानंद्विविधंमार्गोदेशीचेति तत्रप्राकृतावलंबिगानंदेशी संस्कृतावलंबितुगानंमार्गः तयोर्मध्येमार्गाख्यगानमार्गावलंबनसामग्र्याअगायतां परिषद्गतःसभागतःसरामोपिबुभूषयास्वचरितस्यचिरकालंस्थितीच्छयाप्रबंधस्यगीतश्रवणेआसक्तमनाबभूव शनैःपदेनउत्तमपुरुषत्वात्स्वप्रशंसार्थकेअत्रकाव्येशनैःप्रवृत्तिरितिध्वन्यते स्वयंश्रवणेचोत्तरोत्तरंलोकानामुपादेयत्वबुध्याश्रवणेप्रवृत्तौतस्यस्थिरत्वंभवतीतितदाशयः स्वप्रवर्तितकविकृतत्वाच्चैवमिच्छाभगवतइतिबोध्यं इहामुत्रस्वाभ्युदयेच्छयेतिव्याख्यानंत्वयुक्तं भगवतःस्वाभ्युदयेच्छायाबाधात् एतेनराज्ञांकविकृतस्वकाव्यश्रवणमावश्यकमितिसूचितं ॥३६॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेचतुर्थःसर्गः ॥ ४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ एवंसर्गचतुष्टयेनोपोद्घातंकृत्वावस्तुनिर्दिशति सर्वेति कृत्स्नाइयंवसुंधराप्रजापतिवैवस्वतंमनुमुपादायउपक्रम्यजयशालिनांजयेनशोभावतांनृपाणांसर्वापूर्वंऐहिकामुष्मिकसर्वापूर्वंसाधनंयथाभवतितथाआसीत् सर्वापूर्वशब्दोह्युपादेयपरोनियतनपुंसकलिंगइतिकेचित् ॥ १ ॥ किंचयेषां

ततस्तुतौरामवचःप्रचोदितावगायतांमार्गविधानसंपदा॥ सचापिरामःपरिषद्गतःशनैर्बुभूषयासक्तमनाबभूव॥ ३६॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणे वाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेचतुर्थःसर्गः॥ ४॥ ॥ ७॥ ॥सर्वापूर्वमियंयेषामासीत्कृत्स्नावसुंधरा॥ प्रजापतिमुपादायनृपाणांजयशालिनां॥ १॥ येषांससगरोनामसागरोयेनखानितः॥ षष्टिपुत्रसहस्राणियंयांतंपर्यवारयन्॥ २॥ इक्ष्वाकूणामिदंतेषांराज्ञांवंशेमहात्मनां॥ महदुत्पन्नमाख्यानंरामायणमितिश्रुतं॥ ३॥ तदिदंवर्तयिष्यावःसर्वंनिखिलमादितः॥ धर्मकामार्थसहितंश्रोतव्यमनसूयता॥४॥

वंशेससगरोनामअभूत् सागरइत्यादिनासमुद्रेसागरशब्दप्रवृत्तिस्तदधीनेतिसूचितं षष्टिगुणितानिपुत्रसहस्राणिषष्टिपुत्रसहस्राणि क्वचित्तुषष्टिरितिपृथक्पदपाठः अनेनतदुद्धारार्थंतद्वंश्येनजगत्पवित्रीकरणसमर्थागंगायद्वंशेवतारितेतिव्यज्यते तेनचातिशयितंतद्वंशमाहात्म्यंसूचितं तद्वंशस्यगंगापरनामकभगवदवतारयोग्यताचतेनसूचिता ॥ २ ॥ तेषांइक्ष्वाकूणांवंशेवंशविषयेरामायणमितिनाम्नाप्रसिद्धंमहदाख्यानमुत्पन्नमितियोजना इक्ष्वाकपत्येषुइक्ष्वाकुत्वारोपादिक्ष्वाकूणामित्युक्तिः ॥ ३ ॥ तदिति ददिदंबुद्धिस्थं आदितःआदिमारभ्य निखिलंउत्तरकांडांतंसर्वं सर्वशब्दोऽवयवकात्स्न्र्ये सर्वावयवकं वर्णपदच्युतिरहितमितियावत् धर्मकामार्थाःसहितायस्मात्तत् सहिताइत्यत्रकेनेत्याकांक्षायांमोक्षेणेतिगम्यते तेनपुरुषार्थचतुष्टयसाधनमितिफलितं वर्तयिष्यावःगास्यावः तत्अनसूयताअसूयामकुर्वताश्रोतव्यं अनेनअसूयाराहित्यमेवएतच्छ्रवणाधिकारिविशेषणमित्युक्तं सर्वपुरुषार्थसाधनत्वाच्चश्रवणेअत्यादरःसूचितः ॥ ४ ॥

कोशलइति मुदितः राजभिर्धर्मतःपरिपालनात् स्फीतःउत्तरोत्तरंवृद्धिप्राप्तः सरयूतीरेतदुपलक्षितदेशे निविष्टःस्थितः जनपदःअस्तीतिशेषः ॥ ५ ॥ अयोध्येति तत्रकोशलजनपदेअयोध्यानामलोकविश्रुतानगरीअस्ति यामानवेंद्रेणमनुनास्वयंनिर्मिताआसीत् पुरीसमपुर्यंतर्गता ॥ ६ ॥ आयतेति सरयूतीरोपश्लेषेणद्वादशयोजनदीर्घा त्रीणियोजनानीतिशेषः विस्तीर्णातिर्यग्विस्तारवती महापथोबहिर्मार्गः ॥ ७ ॥ राजेति राजमार्गःसर्वपण्यशोभितोराजद्वारात्पुरःप्रवृत्तः मुक्तपुष्पाणिविकसितपुष्पाणि ॥ ८ ॥ तांत्विति दिविदेवपतिरिंद्रःपुरींअमरावतींयथाआवासयामास एवंराजादशरथस्तांपुरींआवासयामासपूर्वाधिकलोकवसतिमतींचकार धर्मन्यायबलेनपोषणान्महतोराष्ट्रस्यविशेषेणवर्धनकर्ता ॥ ९ ॥ कपाटेति तोर

कोशलोनाममुदितःस्फीतोजनपदोमहान्॥ निविष्टःसरयूतीरेप्रभूतधनधान्यवान्॥ ५॥ अयोध्यानामनगरीतत्रासील्लोकविश्रुता ॥ मनुनामानवेंद्रेणयापुरीनिर्मितास्वयं॥ ६॥ आयतादशचद्वेचयोजनानिमहापुरी॥ श्रीमतीत्रीणिविस्तीर्णासुविभक्तमहापथा ॥ ७॥ राजमार्गेणमहतासुविभक्तेनशोभिता॥ मुक्तपुष्पावकीर्णेनजलसिक्तेननित्यशः॥ ८॥ तांतुराजादशरथोमहाराष्ट्रविवर्धनः॥ पुरीमावासयामासदिविदेवपतिर्यथा ॥ ९ ॥ कपाटतोरणवतींसुविभक्तांतरापणां॥ सर्वयंत्रायुधवतीमुषितांसर्वशिल्पिभिः ॥ १० ॥ सूतमागधसंबाधांश्रीमतीमतुलप्रभां॥ उच्चाट्टालध्वजवतींशतघ्नीशतसंकुलां॥ ११॥ वधूनाटकसंघैश्चसंयुक्तांसर्वतःपुरीं॥उद्यानाम्रवणोपेतांमहतींसालमेखलां॥ १२॥ दुर्गगंभीरपरिखांदुर्गामन्यैर्दुरासदां॥ वाजिवारणसंपूर्णांगोभिरुष्ट्रैःखरैस्तथा॥ १३॥ सामंतराजसंघैश्चबलिकर्मभिरावृतां॥ नानादेशनिवासैश्चवणिग्भिरुपशोभितां॥ १४॥

णंबहिर्द्वारालंकारदारुबंधः सुविभक्तंअंतरंयेषांतादृशाआपणायस्यांसा सर्वयंत्रायुधवतींप्राकारोपरीतिशेषः उषितांकृतवासां ॥ १० ॥ सूतेति सूताःस्तुतिपाठकाः मागधाःवंशावलीकथकाः अट्टालाःउपरिगृहाः शतघ्योनामप्राकारसंरक्षणार्थमयोभारनिर्मिताःप्राकारोपरिस्थापिताःआयुधविशेषाः ॥ ११ ॥ वध्विति वधूनांनाटकशालासमुदायैःसर्वतोयुक्तां उद्यानानिक्रीडार्थंपुष्पवाटिकाः सालःप्राकारःसालवनंवा ॥ १२ ॥ दुर्गेति जलदुर्गेणगंभीराअगाधापरिखायस्यांतांअतएवदुर्गांमित्रैरपिदुःखगम्यां अन्यैःशत्रुभिर्दुरासदांअशक्यसमीपगमनामपि वारणागजाः ॥ १३ ॥ सामंतेति समंताद्भवैःराजसमूहैः बलिःकरःतद्दानरूपंकर्मयेषांतादृशैः ॥ १४ ॥

रत्नविकृतैः रत्ननिर्मितैः पर्वतसदृशैः प्रासादैः शोभितां कूटाख्यैः अगारैः गृहैः स्त्रीणांक्रीडागृहैरितियावत् कूटाःशालाःअगारंगृहंइत्यन्ये ॥ १५ ॥ चित्रामिति अष्टापदंसुवर्णंतज्जलेनकृतः आकारःअलंकारोयस्याइत्येके द्यूतफलकाकारामित्यन्ये विमानगृहंसप्तभूमिगृहं विमानोस्त्रीदेवयानेसप्तभूमौचसद्मनीतिनिघंटुः॥ १६॥गृहेति गृहैःपौरकुटुंबिगृहैः गाढांनिबिडांअतएवअविच्छिद्रां इक्षुकांडरससमानस्वादूदकवतीं ॥ १७॥ भृशंनादितां पृथिव्यांअत्यर्थंअत्यंतं अनुत्तमामितिबहुव्रीहिः ॥ १८॥ तपसाप्राप्तंदिविसिद्धानांविमानमिवपृथिव्यामनुत्तमामितिसंबंधः सुष्ठुनिवेशितःवेश्मनांअंतःबाह्यप्रदेशोयस्यांतां ॥ १९ ॥ येचेति विविक्तंस्वसमूहाद्भ्रष्टंसहायरहितं अपरापरंपरेपित्रादयःअपरेपुत्रादयःतैर्हीनं वंशस्यैकतंतुमित्येके परकी

प्रासादैरत्नविकृतैःपर्वतैरिवशोभितां ॥ कूटागारैश्चसंपूर्णामिंद्रस्येवामरावतीं ॥ १५ ॥ चित्रामष्टापदाकारांवरनारीगणायुतां ॥ सर्वरत्नसमाकीर्णां विमानगृहशोभितां ॥ १६ ॥ गृहगाढामविच्छिद्रांसमभूमौनिवेशितां ॥ शालितंडुलसंपूर्णामिक्षुकांडरसोदकां ॥ १७॥ दुंदुभीभिर्मृदंगैश्चवीणाभिः पणवैस्तथा ॥ नादितांभृशमत्यर्थंपृथिव्यांतामनुत्तमां ॥ १८ ॥ विमानमिवसिद्धानांतपसाधिगतंदिवि ॥ सुनिवेशितवेश्मांतांनरोत्तमसमावृतां ॥ १९ ॥ येचबाणैर्नविध्यंतिविविक्तमपरापरं ॥ शब्दवेध्यंचविततंलघुहस्ताविशारदाः ॥ २० ॥ सिंहव्याघ्रवराहाणांमत्तानांनदतांवने ॥ हंतारोनिशितैःशस्त्रैर्बलाद्बाहुबलैरपि ॥ २१ ॥ तादृशानांसहस्रैस्तामभिपूर्णांमहारथैः ॥ पुरीमावासयामासराजादशरथस्तदा ॥ २२ ॥ तामग्निमद्भिर्गुणवद्भिरावृतांद्विजोत्तमैर्वेदषडंगपारगैः ॥ सहस्रदैःसत्यरतैर्महात्मभिर्महर्षिकल्पैरृषिभिश्चकेवलैः ॥ २३ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेपंचमःसर्गः ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

यस्वकीयभिन्नंकेवलप्रेक्षकमित्यन्ये तथाशब्दमात्रानुमितसत्तयावेधयोग्यंप्रच्छन्नमितियावत् तथाविततंचविरुध्ययुद्धंकृत्वापश्चात्ततंपलायितं ईदृशानशक्यवेधानपियेबाणैर्नविध्यंतियेचलघुहस्ताःशीघ्रवेधिनः विशारदाःअस्त्रशस्त्रप्रयोगसमर्थाःतेषांसहस्रैःपूर्णामित्युत्तरेणसंबंधः ॥ २० ॥ सिंहेति बाहुबलैरपिमल्लयुद्धैरपि ॥ २१ ॥ महारथैःआत्मानंसारथिंचाश्वान्रक्षन्युध्येतयोनरः समहारथसंज्ञःस्यात् एकोदशसहस्रैर्योद्धाच आवासयामासतेषामावासेनतैःपूर्णांचकारेत्यर्थः ॥ २२ ॥ तामिति अग्निमद्भिःआहिताग्निभिः गुणाःशमदमादयः वेदानांषडंगानांचपारगैः महर्षिकल्पैःमहर्षिसदृशैः केवलैःमुख्यैःऋषिभिर्मंत्रद्रष्टृभिश्चआवृतांव्याप्तां ॥ २३ ॥ ॥इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरा०वा०आ०बा०पंचमःसर्गः॥५॥ ॥५॥

तस्यामिति वेदवित्त्रैवर्णिकमात्रस्यआचार्योयंगुणः सर्वसंग्रहःसर्वेषामपरिमितचतुरंगबलराष्ट्रदुर्गादीनांसंग्राहकः एवंसामादिप्रयोगेएवंफलंभविष्यतीत्यादिदीर्घदर्शनशीलः तेजःप्रतापः ॥ १ ॥ अतिरथःदशसहस्रमहारथैर्योद्धा वशीस्वाधीनः ॥ २ ॥ धनंहिरण्यादि अन्यैःसंचयैःधान्यादिसंचयैः ॥ ३ ॥ ४ ॥ तेनेति सत्याभिसंधःसत्यप्रतिज्ञः धर्मकामार्थैस्त्रिवर्गस्तत्संपादककर्मानुष्ठानप्राधान्येनपालिताअभवदितियोजना ॥ ५ ॥ धर्मात्मानःधर्मवासनावच्चित्ताः बहुश्रुताइतिबहुव्रीहिः ॥ ६ ॥नाल्पेति सतांउत्कृष्टवस्तूनांनिचयःसन्निचयः अल्पःसन्निचयोयस्यसनास्ति अभावमुखेनसर्वेषांबहुधनवत्तासूच्यते योपिअगवादिमान् अर्थाभावेऽव्ययीभावेनञ्तत्पुरुषेवाततोमतुप् अतएवासिद्धार्थःअसिद्धैहिकामुष्मिकप्रयोजनः ईदृ

तस्यांपुर्यामयोध्यायांवेदवित्सर्वसंग्रहः ॥ दीर्घदर्शीमहातेजाःपौरजानपदप्रियः ॥ १ ॥ इक्ष्वाकूणामतिरथोयज्वाधर्मपरोवशी ॥ महर्षिकल्पोराजर्षिस्त्रिषुलोकेषुविश्रुतः ॥ २ ॥ बलवान्निहतामित्रोमित्रवान्विजितेंद्रियः ॥ धनैश्चसंचयैश्चान्यैःशक्रवैश्रवणोपमः ॥ ३ ॥ यथामनुर्महातेजालोकस्यपरिरक्षिता ॥ तथादशरथोराजालोकस्यपरिरक्षिता ॥ ४ ॥ तेनसत्याभिसंधेनत्रिवर्गमनुतिष्ठता ॥ पालितासापुरीश्रेष्ठाइंद्रेणेवामरावती ॥ ५ ॥ तस्मिन्पुरवरेहृष्टाधर्मात्मानोबहुश्रुताः ॥ नरास्तुष्टाधनैःस्वैःस्वैरलुब्धाःसत्यवादिनः ॥ ६ ॥ नाल्पसन्निचयःकश्चिदासीत्तस्मिन्पुरोत्तमे ॥ कुटुंबीयोह्यसिद्धार्थोगवाश्वधनधान्यवान् ॥ ७ ॥ कामीवानकदर्योवानृशंसःपुरुषःक्वचित् ॥ द्रष्टुंशक्यमयोध्यायांनाविद्वान्नचनास्तिकः ॥ ८ ॥ सर्वेनराश्चनार्यश्चधर्मशीलाःसुसंयताः ॥ मुदिताःशीलवृत्ताभ्यांमहर्षयइवामलाः ॥ ९ ॥ नाकुंडलीनामुकुटीनास्रग्वीनाल्पभोगवान् ॥ नामृष्टोननलिप्तांगोनासुगंधश्चविद्यते ॥ १० ॥ नामृष्टभोजीनादातानाप्यनंगदनिष्कधृक् ॥ नाहस्ताभरणोवापिदृश्यतेनाप्यनात्मवान् ॥ ११ ॥

शःकुटुंबीनकश्चिदासीदितियोजना एवमग्रेपि ॥ ७ ॥ कामीकामैकतत्परः कदर्यः आत्मानंधर्मकृत्यंचपुत्रदारांश्चपीडयेत् लोभाद्यःपितरौभ्रातॄन्सकदर्यइतिस्मृतः नृशंसोघातुकःक्रूरः शक्यमितिसामान्येनपुंसकं अत्रनञ्आवृत्त्याकाम्यादिषुसंबध्यते तेनैकगुणवतांसमुदितगुणवतांचतत्रसत्तानिषिध्यते॥८॥सर्वेइति सुसंयताःसुष्ठुनिगृहीतेंद्रियाः॥९॥ भोगोधर्माविरुद्धःकामभोगःअमृष्टोऽनिर्मलः ननलिप्तांगइतिपाठः नलिप्तांगइतिसुप्सुपेतिसमासः लेपश्चंदनादिना तदाह नासुगंधइति ॥ १० ॥ निष्कःउरोभूषणं अनात्मवान्अजितांतःकरणः ॥ ११ ॥

अयज्वासोमयागरहितः क्षुद्रःअल्पविद्यैश्वर्यादिमान् अवृत्तःसदाचाररहितः नसंकरःकुंडगोलकादिः नचनिर्वृत्तसंकरइतिपाठेनिर्वृत्तंअनुष्ठितंसांकर्यंपरक्षेत्रेबीजावापादिरूपंयेनसइ त्यर्थः संकरशब्दोभावप्रधानः ॥१२॥ स्वेति दानंनित्यप्राप्तंयथाशक्ति विधिनापरदत्तस्यस्वीकारःप्रतिग्रहस्तत्रसंयताःसंकुचिताः निषिद्धप्रतिग्रहरहिताइत्यर्थः ॥ १३ ॥ नास्तिकः नास्तिपरलोकइतिबुद्धिमान् अनृतीअसत्यवचनः अनृतइतिपाठेपिअर्शआद्यचासएवार्थः अशक्तःस्वीयैहिकामुष्मिकार्थसाधनासमर्थः॥ १४ ॥ नेति व्रतमेकादश्यादिव्रतं क्षिप्तचित्त इतिउन्मादादिनेतिशेषः व्यथितःआधिव्याधिपीडितः ॥१५॥ कश्चिदिति नार्यानाश्रीमतीत्यापूह्यं श्रीःशोभाकांतिः रूपंगौरत्वादि राजादशरथस्तस्मिन्भक्तिःस्नेहस्तद्भाववान्नाभूत्

नानाहिताग्निर्नायज्वानक्षुद्रोवानतस्करः॥ कश्चिदासीदयोध्यायांनचावृत्तोनसंकरः॥ १२ ॥ स्वकर्मनिरतानित्यंब्राह्मणाविजितेंद्रियाः॥ दानाध्य यनशीलाश्चसंयताश्चप्रतिग्रहे॥ १३ ॥ नास्तिकोनानृतीवापिनकश्चिदबहुश्रुतः॥ नासूयकोनचाशक्तोनाविद्वान्विद्यतेक्वचित्॥ १४ ॥ नाषडंगविद त्रास्तिनाव्रतोनाबहुश्रुतः॥ नदीनःक्षिप्तचित्तोवाव्यथितोवापिकश्चन॥ १५॥ कश्चिन्नरोवानारीवानाश्रीमान्नाप्यरूपवान्॥ द्रष्टुंशक्यमयोध्यायां नापिराजन्यभक्तिमान्॥ १६॥ वर्णेष्वग्र्यचतुर्थेषुदेवतातिथिपूजकाः॥ कृतज्ञाश्चवदान्याश्चशूराविक्रमसंयुताः॥ १७॥ दीर्घायुषोनराःसर्वेधर्मंस त्यंचसंश्रिताः॥ सहिताःपुत्रपौत्रैश्चनित्यंस्त्रीभिःपुरोत्तमे॥ १८॥ क्षत्रंब्रह्ममुखंचासीद्वैश्याःक्षत्रमनुव्रताः॥ शूद्राःस्वकर्मनिरतास्त्रीन्वर्णानुपचारिणः ॥१९॥ सातेनेक्ष्वाकुनाथेनपुरीसुपरिरक्षिता॥ यथापुरस्तान्मनुनामानवेंद्रेणधीमता॥२०॥ योधानामग्निकल्पानांपेशलानाममर्षिणां॥ संपूर्णा कृतविद्यानांगुहाकेसरिणामिव॥ २१ ॥

॥ १६ ॥ प्रथमंराजानंस्तुत्वातस्मिन्पुरवरेइत्यादिभिर्ब्राह्मणप्रशंसाकृता इदानींक्षत्रियादिसाधारण्येनवर्णाःप्रशंस्यंते वर्णेष्वितित्रिभिः अग्र्यचतुर्थेषुअग्र्योब्राह्मणःसचतुर्थोयेषांतेषु सर्वे वर्णाइतिशेषः वदान्योदानशौंडःस्यादितिविश्व. सर्वत्रासन्नितिशेषः ॥ १७॥ १८ ॥ ब्रह्ममुखंब्राह्मणप्रधानं तदाज्ञावर्तीत्यर्थः शूद्राणांस्वकर्माह त्रीनिति उपचारःसेवा ॥ १९ ॥२०॥ योधानामिति शौर्यातिशयात्अग्नितुल्यानां पेशलानांअकुटिलानां अमर्षिणांकृताभिभवासहिष्णूनां कृतविद्यानांअभ्यस्तास्त्रशस्त्रादिविद्यानां योधानांसंघैःसंपूर्णेतियोजना ॥२१॥

कांबोजविषयेकांबोजदेशे बाल्हीकैस्तद्देशजैः बाल्हीजैरितिक्वचित्पाठः वनायुर्देशविशेषः हरिरिंद्रस्तस्यहयउच्चैःश्रवास्तद्वदुत्तमैः नदीजैःसिंधुनदसमीपोद्भवैः॥ २२॥ हैमवतैर्हिमवत्पर्व तजातैः मातंगैर्गजैः ॥ २३ ॥ ऐरावतादयोदिग्गजाः ॥ २४ ॥ भद्रैरिति भद्रामंद्रामृगाश्चेतिविज्ञेयास्त्रिविधागजाः क्रमेणहिमवद्विंध्यसह्यजाः भद्रमंद्रमृगाःत्रिस्वभावाःसंकीर्णागजाः भद्रमंद्रादयोद्विस्वभावाः ॥ २५ ॥ नित्येति द्वियोजनेद्वयोर्योजनयोः अत्यंतसंयोगेद्वितीया भूयःअभ्यधिकंसत्यनामायोद्धुमशक्येत्यन्वर्थनामा राज्ञोमूलधामएतावत् ॥ २६॥ तामि ति शमितानाशिताअमित्रायेन नक्षत्राणिनक्षत्रलोकान् ॥२७॥ तामिति अर्गलंनामकपाटावष्टंभकतिर्यक्स्थापितदारुविशेषः ॥ २८॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणति

कांबोजविषयेजातैर्बाल्हीकैश्चहयोत्तमैः॥ वनायुजैर्नदीजैश्चपूर्णाहरिहयोत्तमैः॥ २२॥ विंध्यपर्वतजैर्मत्तैःपूर्णाहैमवतैरपि॥ मदान्वितैरतिबलैर्मा तंगैःपर्वतोपमैः॥ २३॥ ऐरावतकुलीनैश्चमहापद्मकुलैस्तथा॥ अंजनादपिनिष्क्रांतैर्वामनादपिचद्विपैः॥ २४॥ भद्रैर्मंद्रैर्मृगैश्चैवभद्रमंद्रमृगैस्तथा॥ भद्रमंद्रैर्भद्रमृगैर्मृगमंद्रैश्चसापुरी॥ २५॥ नित्यमत्तैःसदापूर्णानागैरचलसन्निभैः॥ सायोजनेद्वेचभूयःसत्यनामाप्रकाशते॥ २६॥ तांपुरींसमहाते जाराजादशरथोमहान्॥ शशासशमितामित्रोनक्षत्राणीवचंद्रमाः॥ २७॥ तांसत्यनामांदृढतोरणार्गलांगृहैर्विचित्रैरुपशोभितांशिवां॥ पुरीमयो ध्यांनृसहस्रसंकुलांशशासवैशक्रसमोमहीपतिः॥ २८॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेषष्ठःसर्गः॥६॥ ॥७॥ ॥ तस्यामात्यागुणैरासन्निक्ष्वाकोःसुमहात्मनः॥ मंत्रज्ञाश्चेंगितज्ञाश्चनित्यंप्रियहितेरताः॥ १ ॥ अष्टौबभूवुर्वीरस्यतस्यामात्यायशस्विनः॥ शुचयश्चा नुरक्ताश्चराजकृत्येषुनित्यशः॥ २॥ धृष्टिर्जयंतोविजयःसुराष्ट्रोराष्ट्रवर्धनः॥ अकोपोधर्मपालश्चसुमंत्रश्चाष्टमोऽर्थवित्॥ ३॥

लकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेषष्ठःसर्गः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ अथतस्यमंत्रिसंपदुच्यते तस्येति गुणैरमात्यापेक्षितैर्गुणैर्युक्ताः इक्ष्वाकोस्तद्वंशजस्यदशरथस्य गुणाना ह मंत्रज्ञाःमंत्रःकार्यविचारः इंगितंपराभिप्रायं प्रियस्यराज्ञःहिततत्पराः ॥ १ ॥ अष्टाविति शुचयःअसत्यस्वामिद्रोहादिरूपवाङ्मनसाशुचित्वरहिताः नित्यशःआत्मप्रयोजनसमयेपि राजकृत्येषुतदनुष्ठानेषु अनुरक्ताःतत्पराः ॥ २ ॥तान्नामतआह धृष्टिरित्यादि ॥ ३ ॥

अभिमतौऋत्विजौमुख्यर्त्विजौ अपरेउक्ताष्टप्रधानमंत्रिव्यतिरिक्ताइत्येके परेमंत्रिणइत्युक्त्यावसिष्ठवामदेवयोर्मंत्रित्वमपिसूच्यतइतितीर्थः तत्र मंत्रिणश्चतथेतिपाठेपरेषामृत्विक्त्वलाभे पिवसिष्ठवामदेवयोर्मंत्रित्वस्यशब्दमर्यादयाव्यंग्यमर्यादयाचालाभात् वस्तुतस्तथापरेइत्यस्यऋत्विजइत्यर्थः मंत्रिणश्चेत्यस्यवसिष्ठाद्याइतिशेषः अमात्याःदेशादिकार्यनिर्वाहकाः मंत्रिणोव्यवहारद्रष्टारइतिभेदः॥४॥परानेवाह सुयज्ञइत्यादि सुयज्ञऋषिविशेषः॥५॥ एतैर्ब्रह्मर्षिभिर्नित्यंसहितास्तस्यऋत्विजइत्यनेनसर्वथाकर्मसाद्गुण्यंदर्शितं पौर्वकाःपरंपरागताइत्यर्थकममात्यर्त्विजांविशेषणं विद्येति विद्ययासहविनीताः विद्याविनयोभयसंपन्नाइत्यर्थः यथायोगंवक्ष्यमाणानिविशेषणानिअमात्येषुमंत्रिषुचयोजनीयानि ॥ ६ ॥ शस्त्रज्ञाःशस्त्रप्रतिपा

ऋत्विजौद्वावभिमतौतस्यास्तामृषिसत्तमौ॥ वसिष्ठोवामदेवश्चमंत्रिणश्चतथापरे॥ ४ ॥ सुयज्ञोप्यथजाबालिःकाश्यपोप्यथगौतमः ॥ मार्कंडेयस्तु दीर्घायुस्तथाकात्यायनोद्विजः ॥ ५ ॥ एतैर्ब्रह्मर्षिभिर्नित्यमृत्विजस्तस्यपौर्वकाः ॥ विद्याविनीताह्रीमंतःकुशलानियतेंद्रियाः ॥ ६ ॥ श्रीमंतश्चमहात्मानःशस्त्रज्ञादृढविक्रमाः॥ कीर्तिमंतःप्रणिहितायथावचनकारिणः॥ ७॥ तेजःक्षमायशःप्राप्ताःस्मितपूर्वाभिभाषिणः ॥ क्रोधात्कामार्थहेतोर्वानब्रूयुरनृतंवचः॥ ८ ॥ तेषामविदितंकिंचित्स्वेषुनास्तिपरेषुवा॥ क्रियमाणंकृतंवापिचारेणापिचिकीर्षितं ॥९॥ कुशलाव्यवहारेषुसौहृदेषुपरीक्षिताः॥ प्राप्तकालंयथादंडंधारयेयुःसुतेष्वपि॥ १० ॥ कोशसंग्रहणेयुक्ताबलस्यचपरिग्रहे॥ अहितंचापिपुरुषंनहिंस्युरविदूषकं ॥ ११ ॥ वीराश्चनियतोत्साहाराजशास्त्रमनुष्ठिताः॥ शुचीनांरक्षितारश्चनित्यंविषयवासिनां॥ १२ ॥

दकधनुर्वेदविदः प्रणिहिताःसर्वराजकार्येषुसावधानाः यथावचनकारिणः राज्ञइतिशेषः ॥ ७ ॥ कामार्थहेतोरितिद्वंद्वगर्भःकर्मधारयः ॥ ८ ॥ स्वेषुमित्रेषु परेषुशत्रुषु चारेणकरणेनकृतंक्रियमाणमपिवाअपिचिकीर्षितंचतेषांनकिंचिदविदितमभूदितिशेषः ॥ ९ ॥ सौहृदंविषयविशेषगतदोषानृदोषत्वेनागृह्णंश्चित्तवृत्तिविशेषस्तत्रपरीक्षिताः राज्ञेतिशेषः प्राप्तःसापराधत्वलक्षणःकालोयस्यतं धारयेयुःकुर्युरित्यर्थः ॥ १० ॥ कोशसंग्रहणंचतुरंगबलपरिग्रहेहेतुः अहितंस्वहिताचरणरहितंशत्रुमपिअविदूषकंअनपराधिनंनहिंस्युः ॥ ११ ॥ राजशास्त्रंनीतिशास्त्रं अनुष्ठिताःअनुसारिणः शुचीनामितिं स्तेयानृतरहिताःशुचयः विषयोदेशः ॥ १२ ॥

ब्रह्मेति अभिपूरयन्निति पाठेअडभावआर्षः सुतीक्ष्णेति बलाबलंअपराधतारतम्यं पुरुषस्येत्युपलक्षणं देशादीनांचबलाबलंसंप्रेक्ष्येत्यर्थः देशकालवयःशक्तीःसंचित्यादंडकर्मणीतिवचनात् अयंकोशपूरणहेतुः ॥ १३ ॥ एकबुद्धीनांपरस्परमेकबुद्धीनां संप्रजानतांपुरराष्ट्रवृत्तांतंविचारयतां तेषांविचारविषयेपुरादौमृषावादित्वगुणविशिष्टःकोपिनासीत् ॥ १४ ॥ प्रेतिमंत्रिणांनीत्यासर्वंप्रशांतंनिर्बाधमासीदित्यर्थः ॥ १५ ॥ नरेंद्रस्यहितार्थाःहितप्रयोजनाः सर्वत्रासन्नितिशेषः ॥१६॥ गुरोः संबंधसामान्येषष्ठी गुरुणास्वस्वाचार्येणराज्ञाच अर्शआद्यजंतगुणशब्देनगुणवत्तयागृहीताइत्यर्थः तेनगुर्वनुग्रहप्राप्तसर्वैश्वर्यत्वंचसूचितं गुणागुणगृहीताइतिपाठेगुणदोषगृहीतारइत्यर्थः बहुव्रीहिः आहिताग्न्यादित्वात्परनिपातोनिष्ठांतस्य विदेशे

ब्रह्मक्षत्रमहिंसंतस्तेकोशंसमपूरयन्॥ सुतीक्ष्णदंडाःसंप्रेक्ष्यपुरुषस्यबलाबलं॥ १३ ॥ शुचीनामेकबुद्धीनांसर्वेषांसंप्रजानतां ॥ नासीत्पुरेवाराष्ट्रेवामृषावादीनरःक्वचित्॥ १४ ॥ कश्चिन्नदुष्टस्तत्रासीत्परदाररतिर्नरः॥ प्रशांतंसर्वमेवासीद्राष्ट्रंपुरवरंचतत्॥ १५॥ सुवाससःसुवेषाश्चतेचसर्वेशुचिव्रताः॥ हितार्थाश्चनरेंद्रस्यजाग्रतोनयचक्षुषा॥ १६॥ गुरोर्गुणगृहीताश्चप्रख्याताश्चपराक्रमैः॥ विदेशेष्वपिविज्ञाताःसर्वतोबुद्धिनिश्चयाः ॥ १७ ॥ अभितोगुणवंतश्चनचासन्गुणवर्जिताः॥ संधिविग्रहतत्त्वज्ञाःप्रकृत्यासंपदान्विताः॥ १८॥ मंत्रसंवरणेशक्ताःशक्ताःसूक्ष्मासुबुद्धिषु ॥ नीतिशास्त्रविशेषज्ञाःसततंप्रियवादिनः॥ १९ ॥ ईदृशैस्तैरमात्यैश्चराजादशरथोनघः॥ उपपन्नोगुणोपेतैरन्वशासद्वसुंधरां॥२०॥ अवेक्ष्यमाणश्चारेणप्रजाधर्मेणरक्षयन्॥प्रजानांपालनंकुर्वन्नधर्मंपरिवर्जयन्॥ २१ ॥ विश्रुतस्त्रिषुलोकेषुवदान्यःसत्यसंगरः ॥ सतत्रपुरुषव्याघ्रःशशासपृथिवीमिमां॥ २२ ॥

ष्वपिसर्वतोविज्ञातत्वेहेतुः बुद्धिनिश्चयाबुद्धिसंपन्नाः ॥ १७ ॥ अभितोगुणवंतःसर्वदेशेसर्वकालेचगुणवंतः संधीति संध्यादिविषयकशास्त्रतत्त्वज्ञाः प्रकृत्यात्रिगुणयासंपदान्विताः तत्रसात्विक्यासंपदाशिष्टपालने तामस्यासंपदादुष्टनिग्रहकाले भोगकालेराजस्या संपदाधनधान्यदासीदासशिबिकाश्वगजादिरूपया ॥ १८ ॥ संवरणंरक्षणं बुद्धिषुविचारेषु ॥ १९ ॥ ईदृशैःप्रागुक्तरूपैःअमात्यैश्च चादृत्विग्भिस्त्रिभिः अतएवगुणोपेतैःउपपन्नइतियोजना ॥२०॥ चारेणस्वपरदेशवृत्तांतं प्रजाधर्मेणयुक्तायथाभवंतितथापुरुषैरक्षयन् सर्वत्रहेतौशता ॥२१॥ अतोहेतोर्विश्रुतः सत्यसंगरःरणेसत्यप्रतिज्ञः तत्रअयोध्यायां ॥ २२ ॥

अधिगमःप्राप्तिः नताःसामंतायस्य कंटकाःशत्रवश्चोराश्च ॥ २३ ॥ तैरिति मंत्रोविचारस्तत्साध्यंहितंउभयत्रनिविष्टैः कुशलैःसूक्ष्मार्थदर्शननिपुणैःसमर्थैःतत्साधनशक्तैः तेजोमयैःप्र चुरतेजोवद्भिः तेजःपराभिभवसामर्थ्यं गोभिःकिरणैर्युक्तउदितोर्कइव गवामपितेजोमयैरित्यत्यंतस्वार्थिकमयडंतंविशेषणमित्येके तद्दुष्टं ॥ २४ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरा मायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेसप्तमःसर्गः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ एवंसमग्रगुणस्याप्यपुत्रत्वेनाजितपितृलोकत्वात्पुत्रार्थमश्वमेधप्रस्तावः तस्येति तप्यमानस्यतपःकुर्व तः ॥ १ ॥ चिंतयानस्य मुगभावश्छांदसः तपसाप्यसाध्यपुत्रोत्पत्त्युपायंमार्गमाणस्य एवंवक्ष्यमाणा ॥ २ ॥ सनीति यष्टव्यमितिमंत्रिभिःसहनिश्चितांमतिंकृत्वेत्यन्वयः सुमंत्रमानया

नाध्यगच्छद्विशिष्टंवातुल्यंवाशत्रुमात्मनः॥ मित्रवान्नतसामंतःप्रतापहतकंटकः॥ सशशासजगद्राजादिविदेवपतिर्यथा ॥ २३ ॥ तैर्मंत्रिभिर्मंत्र हितेनिविष्टैर्वृतोऽनुरक्तैःकुशलैःसमर्थैः॥ सपार्थिवोदीप्तिमवापयुक्तस्तेजोमयैर्गोभिरिवोदितोऽर्कः॥ २४ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीये आ०बा०सप्तमःसर्गः॥ ७॥७॥ ॥ तस्यचैवंप्रभावस्यधर्मज्ञस्यमहात्मनः॥ सुतार्थंतप्यमानस्यनासीद्वंशकरःसुतः॥ १॥ चिंतयानस्यतस्यैवंबुद्धि रासीन्महात्मनः॥ सुतार्थंवाजिमेधेनकिमर्थंनयजाम्यहं॥ २॥ सनिश्चितांमतिंकृत्वायष्टव्यमितिबुद्धिमान्॥ मंत्रिभिःसहधर्मात्मासर्वैरपिकृतात्मभिः ॥३॥ ततोब्रवीन्महातेजाःसुमंत्रंमंत्रिसत्तमं॥ शीघ्रमानयमेसर्वान्गुरूंस्तान्सपुरोहितान्॥ ४॥ ततःसुमंत्रस्त्वरितंगत्वात्वरितविक्रमः॥ समानयत्सता न्सर्वान्समस्तान्वेदपारगान्॥ ५॥ सुयज्ञंवामदेवंचजाबालिमथकाश्यपं॥ पुरोहितंवसिष्ठंचयेचाप्यन्येद्विजोत्तमाः॥ ६॥ तान्पूजयित्वाधर्मात्माराजा दशरथस्तदा॥ इदंधर्मार्थसहितंश्लक्ष्णंवचनमब्रवीत्॥ ७॥ ममलालप्यमानस्यसुतार्थंनास्तिवैसुखं ॥ तदर्थंहयमेधेनयक्ष्यामीतिमतिर्मम ॥८॥

मासेतिशेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ततइति विक्रमोगमनं सर्वान्तान्गुरून् समस्तान्वेदपारगान्अगुरूंश्च ॥ ५ ॥ सुयज्ञादयोविद्यागुरवः वसिष्ठस्यैवपुरोहितत्वेनोपनेतृतयोपनेतुरेवाध्यापकतया गुरुत्वेपिस्वसमशिष्याणांस्वतपोव्याक्षेपभियातेनैवाध्यापनेनियोगात्तेषामपिविद्यागुरुत्वमक्षतं अन्येअश्वमेधार्त्विज्याद्युपयुक्ताः ॥ ६ ॥ धर्मेणार्थेनचसहितं श्लक्ष्णंमधुरं ॥ ७ ॥ ममे ति सुतार्थंसुतमुद्दिश्यलालप्यमानस्यपुनःपुनःभृशंच विलपतोराज्यादिनापिसुखंनभवति तातप्यमानस्येतिपाठेपुनःपुनर्भृशंचतपःकुर्वतइत्यर्थः अयमेवपाठोयुक्तः पूर्वंसुतार्थंतप्यमान स्येत्युक्तेः अतस्तदर्थंपुत्रार्थंमतिरध्यवसायः ॥ ८ ॥

तदिति शास्त्रप्रोक्तेनकर्मणाविधिना केनप्रकारेणाचरणेनअहंकामंपुत्ररूपंप्राप्स्यामीत्यत्रबुद्धिरुपायविषयाविचार्यतांक्रियतां ॥ ९ ॥ ततइति प्रतिपूजास्तुतिः पार्थिवस्यमुखेरितंसा क्षाद्राज्ञास्वयमेवोक्तं ॥ १० ॥ संभाराअश्वमेधप्रसिद्धाःएकविंशतियूपादिरूपाः संभ्रियंतांसंपाद्यंतां॥ ११॥ सरय्वाइति चौत्वर्थे अभिप्रेतान्मनोभिप्रेतगुणयुक्तान् ॥ १२॥ धार्मिकीधर्म प्रयोजना सर्वथाप्राप्स्यसेइतिप्रतिज्ञानात्संतोषः ॥ १३ ॥ हर्षजनितानंदाश्रुपारिप्लवनेत्रः ॥ १४ ॥ समर्थैति चतुःशतारक्षंतीतिश्रुतेःरक्षणसमर्थैश्चतुःशतराजपुत्रैरक्षितः सोपाध्यायःउ पाध्यायपदेनप्रधानर्त्विजः अश्वस्यमेध्यस्यपदेपदेजुहोतीत्युक्तहोमनिर्वाहायतत्साहित्यं ॥ १५ ॥ शांतयःविघ्ननिवारककर्माणि वर्धतां छांदसोणिलोपः यथाकल्पंयथाक्रमं क्रमस्तुक थ्यतेकल्पइतिभागुरिः यथाविधिशास्त्रोक्तविध्यनतिक्रमेणशक्यइतिकाकुरत्र सर्वेणसर्वगुणयुक्तेनापिराज्ञाअयंयज्ञःप्राप्तुंशक्योऽपितुनेत्यर्थः ॥ १६ ॥ तदेवाह नेति यद्यत्रयज्ञेकष्टोम

तदहंयष्टुमिच्छामिशास्त्रदृष्टेनकर्मणा॥ कथंप्राप्स्याम्यहंकामंबुद्धिरत्रविचिंत्यतां॥ ९ ॥ ततःसाध्वितितद्वाक्यंब्राह्मणाःप्रत्यपूजयन्॥ वसिष्ठप्रमुखाः सर्वेपार्थिवस्यमुखेरितं॥ १० ॥ ऊचुश्चपरमप्रीताःसर्वेदशरथंवचः ॥ संभाराःसंभ्रियंतांतेतुरगश्चविमुच्यतां ॥ ११ ॥ सरय्वाश्चोत्तरेतीरेयज्ञभूमि र्विधीयतां॥ सर्वथाप्राप्स्यसेपुत्रानभिप्रेतांश्चपार्थिव॥ १२॥ यस्यतेधार्मिकीबुद्धिरियंपुत्रार्थमागता॥ ततस्तुष्टोभवद्राजाश्रुत्वैतद्द्विजभाषितं॥ १३॥ अमात्यानब्रवीद्राजाहर्षव्याकुललोचनः॥ संभाराःसंभ्रियंतांमेगुरूणांवचनादिह॥ १४ ॥ समर्थाधिष्ठितश्चाश्वःसोपाध्यायोविमुच्यतां ॥ सरय्वा श्चोत्तरेतीरेयज्ञभूमिर्विधीयतां॥ १५॥ शांतयश्चापिवर्धंतांयथाकल्पंयथाविधि॥ शक्यःप्राप्तुमयंयज्ञःसर्वेणापिमहीक्षिता ॥ १६॥ नापराधोभवे त्कष्टोयद्यस्मिन्क्रतुसत्तमे ॥ छिद्रंहिमृगयंतेस्मविद्वांसोब्रह्मराक्षसाः॥ १७ ॥ विधिहीनस्ययज्ञस्यसद्यःकर्ताविनश्यति॥ तद्यथाविधिपूर्वंमेक्रतुरे षसमाप्यते॥ १८॥ तथाविधानंक्रियतांसमर्थाःसाधनेष्विति॥ तथेतिचाब्रुवन्सर्वेमंत्रिणःप्रतिपूजिताः॥ १९॥

हाप्रायश्चित्तनाश्योपराधोविध्यपराधःक्रियालोपादिरूपोनस्यात्स्यादपिअन्यःप्राप्यःसत्वत्रातियत्नसाध्योऽतोनसर्वसुलभः हियतःयज्ञादिषुमंत्रक्रियालोपादिनाराक्षसत्वंप्राप्ताब्राह्मणा ब्रह्मराक्षसाविद्वांसोयज्ञतंत्रज्ञाःश्छिद्रमपचारंमृगयंते तेचेषदपचारंदृष्ट्वास्वयंतेषुप्रविश्यापचारधारांसंपादयंतेअतोनसर्वप्राप्यः॥ १७॥ किंचविधिहीनस्ययज्ञस्यकर्तायजमानऋत्विक्संघ श्चसद्योविनश्यति तत्ततोहेतोर्यथामेएषयज्ञोविधिपूर्वंशास्त्रोक्तप्रकारेणनतुतदपचारेणयथासमाप्यतेतथाविधानंयत्नःक्रियतां नन्वेवंचेदशक्यमेतत्तत्राह यूयंतथाकरणेषुसमर्थाःशक्ता इतिइत्येवंप्रकारोत्साहनानिराजाचक्रइत्यर्थः तेप्रतिपूजिताःमंत्रिणस्तथेत्यवदन् प्रत्यपूजयन्नितिपाठेचेतिशेषः ॥ १८ ॥ १९ ॥

पार्थिवेत्यर्धपूर्वान्वयि वर्धयंतइत्यस्यआशीर्भिरितिशेषः ॥ २० ॥ २१ ॥ उपसंदिष्टइतित्रिपदं समित्यस्यआप्यतामित्यनेनान्वयः व्यवहितप्रयोगआर्षः ॥ २२ ॥ ताःपत्नीर्यज्ञार्हाः ॥ २३ ॥ दीक्षांदीक्षाविषयदृढनिश्चयंविशतकुरुत वर्चःकांतिः ॥ २४ ॥ मुखपद्मानीतिरूपकं वसंतकालावच्छिन्नपद्मोपमाच ॥ २५ ॥ ॥ इतिश्री०रा०वा०आ०बा०अष्टमःसर्गः ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥ एतदिति हयमेधंसुतार्थंकरिष्यामीतिराजवाक्यं सूतःसुमंत्रः सहिराज्ञउभयधर्मा सूतोमंत्रीच पुरावृत्तमितिहासः यइतिहासःपुराणेच वेनऋषिकथ्यमानकथासंग्रहः मयाश्रुतःसश्रूयतां ॥ १ ॥ ऋत्विगिति ऋत्विग्भिरयमश्वमेधरूपःपुत्रोपायउपदिष्टः मयात्वितिहासविषयःकिंचिद्विशेषविशिष्टःश्रुतइत्यर्थः तमाह सनदित्यादिना क

पार्थिवेंद्रस्यतद्वाक्यंयथापूर्वंनिशम्यते ॥ तथाद्विजास्तेधर्मज्ञावर्धयंतोनृपोत्तमं ॥ २० ॥ अनुज्ञातास्ततःसर्वेपुनर्जग्मुर्यथागतं ॥ विसर्जयित्वातान्विप्रान्सचिवानिदमब्रवीत् ॥ २१ ॥ ऋत्विग्भिरुपसंदिष्टोयथावत्क्रतुराप्यतां ॥ इत्युक्त्वानृपशार्दूलःसचिवान्समुपस्थितान् ॥ २२ ॥ विसर्जयित्वास्वंवेश्मप्रविवेशमहामतिः ॥ ततःसगत्वाताःपत्नीर्नरेंद्रोहृदयंगमाः ॥ २३ ॥ उवाचदीक्षांविशतयक्ष्येहंसुतकारणात् ॥ तासांतेनातिकांतेनवचनेनसुवर्चसां ॥ २४ ॥ मुखपद्मान्यशोभंतपद्मानीवहिमात्यये ॥ २५ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवा०आ०बा०अष्टमःसर्गः ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥ एतच्छ्रुत्वारहःसूतोराजानमिदमब्रवीत् ॥ श्रूयतांतत्पुरावृत्तंपुराणेचमयाश्रुतं ॥ १ ॥ ऋत्विग्भिरुपदिष्टोयंपुरावृत्तोमयाश्रुतः ॥ सनत्कुमारोभगवान्पूर्वंकथितवान्कथां ॥ २ ॥ ऋषीणांसन्निधौराजंस्तवपुत्रागमंप्रति ॥ काश्यपस्यचपुत्रोस्तिविभांडकइतिश्रुतः ॥ ३ ॥ ऋष्यशृंगइतिख्यातस्तस्यपुत्रोभविष्यति ॥ सवनेनित्यसंवृद्धोमुनिर्वनचरःसदा ॥ ४ ॥ नान्यंजानातिविप्रेंद्रोनित्यंपित्रनुवर्तनात् ॥ द्वैविध्यंब्रह्मचर्यस्यभविष्यतिमहात्मनः ॥ ५ ॥

थांसर्वज्ञत्वाद्भविष्यद्विषयां ॥ २ ॥ ३ ॥ ख्यातोभविष्यतीतिऋष्यशृंगइतिख्यास्यमानः धातुसंबंधेइतिसाधुत्वं नित्यसंवृद्धःपित्रावनेनित्यंवर्धितइत्यर्थः सर्वथापौरादिव्यवहारानभिज्ञत्वंनित्यपदेनसूचितं अतएवपितुर्नक्वापित्वयागंतव्यमित्याज्ञानुवर्तनाद्वनचरत्वं ॥ ४ ॥ नान्यमिति जानातीतिभविष्यतिवर्तमानसामीप्यात् पित्रनुवर्तनात्पित्रासहवासात् ब्रह्मचर्यस्यद्वैविध्यं मेखलाजिनादिधारणरूपंमुख्यंब्रह्मचर्यं दारेषुऋतुगमनरूपंपरंगौणं तत्प्रकारद्वयमपिअस्यभविष्यति द्विविधशब्दाद्बहुव्रीहेःष्यञ् ॥ ५ ॥

लोकेष्वित्यर्धपूर्वान्वयि एवंपित्रग्न्यादिसेवया समभिवर्ततेतिभविष्यतिलङ्अडभावश्चार्षः ॥ ६ ॥ ७ ॥ व्यतिक्रमात्राजोचितधर्मविलोपनात् दारुणत्वंबहुकालव्यापित्वात् ॥ ८ ॥ घोरत्वंसर्वराष्ट्रव्यापनात् वृत्तायांजातायां ॥ ९ ॥ श्रुतेनवेदाध्ययनेनसंवृद्धान् श्रुतकर्माणःअनावृष्टिकरश्रुतमत्कर्माणः यतोभवंतोलोकव्यवहारज्ञाः ॥ १० ॥ समेति तस्यमत्पापस्यप्रायश्चित्तंयथाभवतितथानियममनुष्ठेयांशंसमादिशंत्वित्यन्वयः उक्ताःपृष्टाः ॥ ११ ॥ तेचशुद्धब्रह्मचारिणेकन्यादानंप्रायश्चित्तमूचुरित्याह वक्ष्यंतीति ॥ १२ ॥ अनाय्यत्वितिपाठः मही

लोकेषुप्रथितंराजन्विप्रैश्चकथितंसदा ॥ तस्यैवंवर्तमानस्यकालःसमभिवर्तत ॥ ६ ॥ अग्निंशुश्रूषमाणस्यपितरंचयशस्विनं ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुरोमपादःप्रतापवान् ॥ ७ ॥ अंगेषुप्रथितोराजाभविष्यतिमहाबलः ॥ तस्यव्यतिक्रमाद्राज्ञोभविष्यतिसुदारुणा ॥ ८ ॥ अनावृष्टिःसुघोरावैसर्वलोकभयावहा ॥ अनावृष्ट्यांतुवृत्तायांराजादुःखसमन्वितः ॥ ९ ॥ ब्राह्मणाञ्छ्रुतसंवृद्धान्समानीयप्रवक्ष्यति ॥ भवंतःश्रुतकर्माणोलोकचारित्रवेदिनः ॥ १० ॥ समादिशंतुनियमंप्रायश्चित्तंयथाभवेत् ॥ इत्युक्तास्तेततोराज्ञासर्वेब्राह्मणसत्तमाः ॥ ११ ॥ वक्ष्यंतितेमहीपालंब्राह्मणावेदपारगाः ॥ विभांडकसुतंराजन्सर्वोपायैरिहानय ॥ १२ ॥ आनाय्यतुमहीपालऋष्यशृंगंसुसत्कृतं ॥ विभांडकसुतंराजन्ब्राह्मणंवेदपारगं ॥ १३ ॥ प्रयच्छकन्यांशांतांवैविधिनासुसमाहितः ॥ तेषांतुवचनंश्रुत्वाराजाचिंतांप्रपत्स्यते ॥ १४ ॥ केनोपायेनवैशक्यमिहानेतुंसवीर्यवान् ॥ १५ ॥ ततोराजाविनिश्चित्यसहमंत्रिभिरात्मवान् ॥ पुरोहितममात्यांश्चप्रेषयिष्यतिसत्कृतान् ॥ १६ ॥ तेतुराज्ञोवचःश्रुत्वाव्यथितावनताननाः ॥ नगच्छेमऋषेर्भीताअनुनेष्यंतितंनृपं ॥ १७ ॥ वक्ष्यंतिचिंतयित्वातेतस्योपायांश्चतान्क्षमान् ॥ आनेष्यामोवयंविप्रंनचदोषोभविष्यति ॥ १८ ॥

पालऋष्येतिप्रकृतिभावः ॥ १३ ॥ १४ ॥ राज्ञश्चिंतामभिनयति केनेति वीर्यंजितेंद्रियत्वंविद्यावृत्ततपोवीर्यंच ॥ १५ ॥ १६ ॥ तेत्विति व्यथिताअशक्यार्थनियोगतःखिन्नाः वनताननाःनम्रमुखाः अवस्यादेर्लोपः ऋषेःविभांडकात्भीताःनगच्छेमेत्युक्त्वाऽशक्यार्थत्वादेतन्नियोगाकरणंक्षंतव्यमित्यनुनेष्यंति ॥ १७ ॥ एवमनुनीयअथक्षमानुचितान्गणिकाप्रेषणादिरूपानुपायान्विचार्यराजानंवक्ष्यंति यद्यस्मदुक्तंश्रोष्यसितदातमानेष्यामः दोषोस्माकंशापादिरूपस्तस्यतपोवैकल्यादिरूपोवासर्वथानभविष्यति ॥ १८ ॥

एवममात्यपुरोहितवचनाद्गणिकाभिस्तद्द्वाराऋषिसुतआनीतः देवइंद्रःपर्जन्यमवर्षयत्तद्देशे शांताचास्मैप्रदीयतेप्रदत्ता वर्तमानसामीप्येलट् यद्यपिसनत्कुमारोक्त्यनुवादेनभविष्यन्निर्देशउचितस्तथापिराज्ञःसंतोषाधिक्यायत्वप्रोच्यमानकालेटत्तमेवतदितिबोधयितुंभूतनिर्देशः॥ १९ ॥ ऋष्यशृंगेति अंगराजमित्रत्वस्यराज्ञिवक्ष्यमाणत्वेनमित्रजामातात्वस्यापिजामातैवेत्यतोजामातेत्युक्तिः बीजांतरमप्येवक्ष्यतेएतदुक्तेः एवंसनत्कुमारकथितंपुत्रोत्पत्त्युपायरूपंवस्तुमयातुभ्यंव्याहृतं अथेदेवःप्रमाणमितिशेषः॥२०॥अथेति हृष्टःनियतपुत्रप्राप्त्युपायलाभात्तस्यसन्निहितत्वश्रवणाच्चतुष्टः येतुपूर्वोत्तरश्लोकेआनयनादिसर्वंभविष्यत्त्वेनैवव्याचक्षतेतेषांकथमानीतइतिराजप्रश्नानुपपत्तिरित्याहुः सोच्यतां सउच्यतामित्यर्थः संधिरार्षः यद्वा

एवमंगाधिपेनैवगणिकाभिर्ऋषेःसुतः॥ आनीतोऽवर्षयद्देवःशांताचास्मैप्रदीयते॥ १९ ॥ ऋष्यशृंगस्तुजामातापुत्रांस्तवविधास्यति ॥ सनत्कुमारकथितमेतावद्व्याहृतंमया ॥ २० ॥ अथहृष्टोदशरथःसुमंत्रंप्रत्यभाषत ॥ यथर्ष्यशृंगस्त्वानीतोयेनोपायेनसोच्यतां॥ २१॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआ०बालकांडेनवमःसर्गः॥ ९॥ ॥९॥ ॥सुमंत्रश्चोदितोराज्ञाप्रोवाचेदंवचस्तदा ॥ यथर्ष्यशृंगस्त्वानीतोयेनोपायेनमंत्रिभिः॥ तन्मेनिगदितंसर्वंशृणुमेमंत्रिभिःसह॥ १ ॥रोमपादमुवाचेदंसहामात्यःपुरोहितः॥ उपायोनिरपायोयमस्माभिरभिचिंतितः॥२॥ ऋष्यशृंगोवनचरस्तपःस्वाध्यायसंयुतः॥ अनभिज्ञस्तुनारीणांविषयाणांसुखस्यच॥ ३ ॥इंद्रियार्थैरभिमतैर्नरचित्तप्रमाथिभिः॥ पुरमानाययिष्यामःक्षिप्रंचाध्यवसीयतां॥ ४ ॥ गणिकास्तत्रगच्छंतुरूपवत्यःस्वलंकृताः॥ प्रलोभ्यविविधोपायैरानेष्यंतीहसत्कृताः॥५॥

सातद्विषयाकथोच्यतामित्यर्थः ॥२१॥ ॥इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेनवमःसर्गः॥ ९॥ ॥ ९ ॥ सुमंत्रइति चोदितःतादृशतपस्विनोगणिकाभिरानयनमत्याश्चर्यमितिविस्तरेणकथनायप्रेरितः मंत्रिभिःसहसंमंत्र्यरोमपादेनयथर्ष्यशृंगआनीतोयेनचोपायेनानीतस्तन्मयानिगदितंसर्वंप्रकारंमेमत्तोमंत्रिभिःसहशृण्वितियोजना ॥ १ ॥ रोमेति सहामात्यःपुरोहितःतमुवाच निरपायोऽव्यभिचारिफलः ॥ २ ॥ नारीणांनारीसंबंधिविषयाणांशब्दादीनांतत्संबंधिसुखस्यचेत्यर्थः ॥ ३ ॥ अभिमतैः प्राणिमात्रस्येतिशेषः इंद्रियार्थैस्तद्विषयैर्दिव्यगीत्यादिभिः अध्यवसीयतांअस्मदुक्तकरणाययत्यतां ॥ ४ ॥तदाह गणिकाइति सत्कृताःविचित्रांबराभरणान्नपानादिभिः ॥ ५ ॥

श्रुत्वेति राजापुरोहितंतथेतित्वयैवतथाकर्तव्यमितिप्रत्युवाच अत्यल्पविषयत्वाद्राज्ञएवंवादः अथपुरोहितस्यविप्रत्वात्गणिकाभिःसंवादोऽनुचितइतिसोपिमंत्रिणःप्रत्युवाच मंत्रिणश्चतेतथाचक्रुःसाक्षाद्गणिकाःप्रैरयन् ॥ ६ ॥ वारेति तन्मंत्रिवचः अस्मिन्वनेयुष्मज्जनपदप्रांतवर्तिनिशृंगवेरपुरवने आश्रमस्यविभांडकाश्रमस्यअविदूरेनिकटेस्थित्वाऋषिपुत्रस्यधीरत्वादिगुणविशिष्टस्यदर्शनेयत्नंकुर्वंतिस्मचक्रुः पितुरुपलालनादिभिर्नित्यसंतुष्टःसआश्रमात्नातिचक्राम आश्रमाद्दूरंननिरगात् ॥ ७ ॥ ८॥ नेति स्त्र्यादिकंजन्मप्रभृतिदृष्टपूर्वंनभवतियथातथाव्यवर्धयतइतिशेषः नगरजंसत्वंअश्वगजादि राष्ट्रजंसूकरकुक्कुटादि॥ ९॥ ततइति तंदेशंवारस्त्रीसंचारदेशं यदृच्छयादैववशात्॥ १०॥११॥कइति कस्त्वंकिंजातिःकस्यपुत्रइतिचकिंनामाच

श्रुत्वातथेतिराजाचप्रत्युवाचपुरोहितं॥ पुरोहितोमंत्रिणश्चतदाचक्रुश्चतेतथा॥ ६ ॥वारमुख्यास्तुतच्छ्रुत्वावनंप्रविविशुर्महत् ॥ आश्रमस्याविदूरेस्मिन्यत्नंकुर्वंतिदर्शने॥ ७॥ ऋषेःपुत्रस्यधीरस्यनित्यमाश्रमवासिनः ॥ पितुःसनित्यसंतुष्टोनातिचक्रामचाश्रमात् ॥ ८ ॥ नतेनजन्मप्रभृतिदृष्टपूर्वंतपस्विना॥ स्त्रीवापुमान्वायच्चान्यत्सत्वंनगरराष्ट्रजं॥ ९ ॥ ततःकदाचित्तंदेशमाजगामयदृच्छया॥ विभांडकसुतस्तत्रताश्चापश्यद्वरांगनाः ॥ १० ॥ ताश्चित्रवेषाःप्रमदागायंत्योमधुरस्वरं॥ ऋषिपुत्रमुपागम्यसर्वावचनमब्रुवन्॥ ११ ॥ कस्त्वंकिंवर्तसेब्रह्मन्ज्ञातुमिच्छामहेवयं॥ एकस्त्वंविजनेदूरेवनेचरसिशंसनः॥ १२ ॥ अदृष्टरूपास्तास्तेनकाम्यरूपावनेस्त्रियः॥ हार्दात्तस्यमतिर्जाताआख्यातुंपितरंस्वकं॥ १३ ॥ पिताविभांडकोस्माकंतस्याहंसुतऔरसः॥ ऋष्यशृंगइतिख्यातंनामकर्मचमेभुवि ॥ १४॥

किंवर्तसेकिंकर्मासि अपिचएकःसंस्त्वंविजनेदूरेजनवासरूपग्रामादिभ्योदूरेवनेकिमर्थंचरसीतिप्रश्नत्रयं ॥ १२ ॥ अदृष्टेति स्त्रियइत्यस्यदृष्टाइतिशेषः अनेनहार्दमूलभूता चलस्यचेतसोयास्यादुदासीनेषुवस्तुषु अवारणीयावृत्तिःसादृष्टिशब्देनकथ्यतइत्युक्तलक्षणादृष्टिरुक्ता ततःसर्वांशेऽनुपेक्षात्मकज्ञानरूपःपरिचयोपिमध्येज्ञेयः अतस्तासुहार्दात्तद्दर्शनजस्नेहात् दोषानालोकिनीप्रीत्याख्यचित्तवृत्तिर्हार्दमित्युक्तेः स्वकंस्वीयं अदृष्टरूपाःप्रागदृष्टैवंरूपाः काम्यरूपाःकमनीयरूपाः एतद्द्वयंचस्नेहकारणं ॥ १३ ॥ पितेति नामेत्यंतमाद्यप्रश्नोत्तरं द्वितीयप्रश्नोत्तरमाह कर्मचमदीयंभुविप्रसिद्धं तपोरूपमित्यर्थः ॥ १४ ॥

तृतीयप्रश्नोत्तरमाह इहेति इहवने आश्रमपदः आर्षपुंस्त्वं वर्ततइतिशेषः सर्वेषामितिनिर्देशोवस्तुमात्राभिप्रायेण अनेनस्त्रीस्वरूपापरिज्ञानंसूचितं ॥ १५ ॥ ऋषीति आसेत्यार्षं बभूवे त्यर्थः तद्द्रष्टुंमतिर्बभूवेत्यन्वयः ॥ १६ ॥ नोस्माकं भक्ष्यमितिशेषः ॥ १७ ॥ प्रतीति समुत्सुकाःऋष्यशृंगस्यतदाश्रमतोनयने ऋषेर्विभांडकात् ॥ १८ ॥ मुख्यानिप्रशस्तास्वादवंति प्र तारणार्थंमोदकाएवमुच्यंते प्रतिगृहाण तेभद्रंकल्याणं भक्षयस्वच फलानीतिशेषः माचिरं ऋषेरागमनात्पूर्वमेवभक्षणीयमित्याशयः ॥ १९ ॥ ततइति समालिंग्यस्पर्शेनापिवशीकर्तु मालिंगनं हर्षसमन्विताः बालब्रह्मचारितोगाढतरालिंगनप्राप्त्यास्वकार्यानुकूलस्पर्शप्राप्त्याच ॥ २० ॥ तानीति ताभिःप्रीत्यादत्तानि तेजस्वीवारवनितास्पर्शेप्यूर्ध्वरेतस्त्वाद्ब्रह्मज्ञत्वाच्चा

इहाश्रमपदोस्माकंसमीपेशुभदर्शनाः॥ करिष्येवोत्रपूजांवैसर्वेषांविधिपूर्वकं॥ १५॥ ऋषिपुत्रवचःश्रुत्वासर्वासांमतिरासवै ॥ तदाश्रमपदंद्रष्टुंज ग्मुःसर्वास्ततोंऽगनाः॥ १६॥ गतानांतुततःपूजामृषिपुत्रश्चकारह॥ इदमर्घ्यमिदंपाद्यमिदंमूलंफलंचनः॥ १७॥ प्रतिगृह्यतुतांपूजांसर्वाएवसमुत्सु काः॥ ऋषेर्भीताश्चशीघ्रंतुगमनायमतिंदधुः ॥ १८॥ अस्माकमपिमुख्यानिफलानीमानिहेद्विज॥ गृहाणविप्रभद्रंतेभक्षयस्वचमाचिरं ॥ १९॥ त तस्तास्तंसमालिंग्यसर्वाहर्षसमन्विताः॥ मोदकान्प्रददुस्तस्मैभक्ष्यांश्चविविधाञ्शुभान्॥ २०॥ तानिचास्वाद्यतेजस्वीफलानीतिस्ममन्यते ॥ अना स्वादितपूर्वाणिवनेनित्यनिवासिनां॥ २१॥ आपृछ्यचतदाविप्रंव्रतचर्यांनिवेद्यच॥ गच्छंतिस्मापदेशात्ताभीतास्तस्यपितुःस्त्रियः ॥ २२ ॥ गतासु तासुसर्वासुकाश्यपस्यात्मजोद्विजः ॥ अस्वस्थहृदयश्चासीद्दुःखाच्चपरिवर्तते ॥ २३ ॥ ततोपरेद्युस्तंदेशमाजगामसवीर्यवान्॥ विभांडकसुतःश्री मान्मनसाचिंतयन्मुहुः॥ २४॥ मनोज्ञायत्रतादृष्टावारमुख्याःस्वलंकृताः॥ दृष्ट्वैवचततोविप्रमायांतंहृष्टमानसाः॥ २५॥

हीनतेजाः मन्यते योमन्यतेसइवव्यवहरतीत्यर्थः पूर्वमनास्वादितानिअनास्वादितपूर्वाणि नित्यनिवासिनामितिकर्तरिशेषेषष्ठी ॥ २१ ॥ व्रतचर्यामिथ्यैवकिंचिद्व्रतमनुष्ठेयमस्माकमि तिनिवेद्यज्ञापयित्वा तस्मादपदेशाद्व्याजात् तस्यपितुर्विभांडकाद्भीताःस्त्रियःगच्छंतिस्मगताः ॥ २२ ॥ अस्वस्थहृदयःअप्रसन्नचित्तःआसीत् दुःखात्तादृशचाक्षुषादिविषयसुखविश्ले षजात् परिवर्तनंएकदेशानवस्थितिः ॥ २३ ॥ ततइति उक्ताद्धेतोः मनसाचिंतयन् तासांदर्शनस्पर्शनगमनादिप्रकारान्स्मरन्नित्यर्थः तत्रगमनमेतद्द्वारकमवश्यंभावीतिचिंतयन्नित्यर्थश्च ॥ २४ ॥ तंकंनत्राह मनोज्ञाइति ॥ २५ ॥

उपसृत्यप्रत्युद्गम्य ॥ २६ ॥ चित्राणीति यद्यत्रैवचित्राणिमूलानिफलानिचभवेयुः संभावनायांलिङ् अतःतत्रगमनंव्यर्थमितिचेत्तत्रापिएषविधिःविचित्रफलमूलभक्षणविधिर्वि शेषेणइतोप्याधिक्येनभविष्यति ॥ २७ ॥ श्रुत्वात्विति गंगायांपूर्वस्थापितांनावमारोप्यप्रवाहेणैवअंगदेशंनिन्युरितिमहाभारते ॥ २८ ॥ तत्रेति अंगदेशे ॥ २९ ॥ वर्षेणेति वर्षेणसहैव

उपसृत्यततःसर्वास्तास्तमूचुरिदंवचः ॥ एह्याश्रमपदंसौम्यअस्माकमितिचाब्रुवन्॥ २६॥ चित्राण्यत्रबहूनिस्युर्मूलानिचफलानिच ॥ तत्राप्येष विशेषेणविधिर्हिभविताध्रुवं॥ २७॥ श्रुत्वातुवचनंतासांसर्वासांहृदयंगमं ॥ गमनायमतिंचक्रेतंचनिन्युस्तथास्त्रियः ॥ २८ ॥ तत्रचानीयमानेतु विप्रेतस्मिन्महात्मनि ॥ ववर्षसहसादेवोजगत्प्रह्लादयंस्तदा ॥ २९ ॥ वर्षेणैवागतंविप्रंतापसंसनराधिपः ॥ प्रत्युद्गम्यमुनिंप्रह्वःशिरसाचमहींगतः ॥ ३० ॥ अर्घ्यंचप्रददौतस्मैन्यायतःसुसमाहितः॥ वव्रेप्रसादंविप्रेंद्रान्माविप्रंमन्युराविशेत्॥ ३१॥ अंतःपुरंप्रवेश्यास्मैकन्यांदत्वायथाविधि॥ शांतां शांतेनमनसाराजाहर्षमवापसः॥ ३२॥

विषयंस्वदेशमागतंविप्रंप्रत्युद्गम्यप्रह्वःअंजल्यादिपूर्वंनम्रोजातइतिशेषः शिरसामहींगतश्च साष्टांगनमस्कारंचकृतवानित्यर्थः ॥ ३० ॥ अर्घ्यंचेति अर्घ्यादिपूजितात्द्विप्रेंद्रादृष्यशृंगात् प्रसादंमयिसापराधेपिभवान्नित्यप्रसन्नोस्त्वित्येवंसौमुख्यंवव्रे किमर्थमित्यतआह मेति अतिजुगुप्सितंगणिकाभिःस्वानयनंव्यवहारकालेज्ञात्वातंविप्रंऋष्यशृंगंतत्पितरंविभांडकंचमन्युः क्रोधःआविशेत् समाप्रविशत्वित्यर्थमितिभावः ॥ ३१ ॥ अंतरिति प्रसन्नत्वादेवतदनुज्ञयाअंतःपुरंप्रवेश्यहर्षदृष्टिजमृषिसंबंधजंच ॥ ३२ ॥

एवमिति ननुगणिकास्पर्शतःस्पृष्टफलभक्षणादिभिरस्यतपोहानौकथंतद्गमनमात्रेणवृष्टिः नचस्त्रीत्वाद्यज्ञानान्नतपोहानिः ईषद्दोषस्तुतपसैवदग्धइतिवाच्यं निर्मलब्रह्मचर्येणविदितनिखिलवेदशास्त्रतत्त्वस्यशास्त्रतःस्त्रीस्वरूपज्ञानस्यब्रह्मचर्येतत्परिहारज्ञानस्यचदुर्निवारत्वात् वनेवनचरस्त्रीणामनुभवाच्च सर्वथाअज्ञत्वेअनुग्रहशक्त्यभावापत्तेश्चेतिचेन्न निर्मलब्रह्मचर्येण ब्रह्मज्ञतयासर्वत्रब्रह्मदृष्ट्याचदोषलेशस्याप्यस्पर्शात् प्रारब्धवशात्क्षत्रियस्त्रीसंबंधभाविनंतद्द्वारकंजानन्नेवगणिकाभिस्तथाव्यवजह्रेतासांभयानुत्पत्तये अतएवनतेनेतिनवमश्लोकेतथाव्यवह्रियतेइतिशेषःपूरितोस्माभिःप्राक् एतत्सर्वंजानन्नृपितापितमनुयायनशप्तवान्राजानमित्येवात्रतत्त्वं अनेनतत्त्वज्ञस्यसर्वदोषासंबंधोध्वनितः ब्रह्मज्ञेदानसंकल्पमात्रेणफलसिद्धिरित्यादिचसूचितं यत्तुकश्चिद्विभांडकस्यपुत्रान्वेषणंक्रोधेनततोमार्गेऋष्यशृंगायशांतादानादिवृत्तांतलाभेनपुनराश्रमंपरावृत्यागमनवर्णनंतदपितत्त्वज्ञत्वएवोपपद्यते अन्यथास्वपुत्रस्य

एवंसन्यवसत्तत्रसर्वकामैःसुपूजितः॥ ऋष्यशृंगोमहातेजाःशांतयासहभार्यया॥ ३३॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेदशमःसर्गः॥ १०॥ ॥ ९॥ ॥भूयएवहिराजेंद्रश्रृणुमेवचनंहितं॥ यथासदेवप्रवरःकथयामासबुद्धिमान्॥ १॥ इक्ष्वाकूणांकुलेजातोभविष्यतिसुधार्मिकः॥ नाम्नादशरथोराजाश्रीमान्सत्यप्रतिश्रवः॥ २॥ अंगराजेनसख्यंचतस्यराज्ञोभविष्यति॥ कन्याचास्यमहाभागाशांतानामभविष्यति॥ ३॥ पुत्रस्त्वंगस्यराज्ञस्तुरोमपादइतिश्रुतः॥ तंसराजादशरथोगमिष्यतिमहायशाः॥ ४॥ अनपत्योस्मिधर्मात्मन्शांताभर्तामम्क्रतुं॥ आहरेतत्वयाज्ञप्तःसंतानार्थंकुलस्यच॥ ५॥

गणिकाद्वारकब्रह्मचर्यविलोपकृतोरोषोज्ञस्यतस्यकेनाप्युपायेनवारयितुमशक्यइत्यलं॥ ३३॥ ॥इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेदशमःसर्गः॥ १०॥ ॥ ९॥ ॥ एवंसनत्कुमारोक्तकथांतत्प्रसंगेऋष्यशृंगानयनकथांचसांप्रतिकीमुक्त्वातदानयनार्थंमहाराजेनैवगंतव्यमितिबोधयितुमनेकयुगदृद्धःसुमंत्रःपुनरपितदर्थगर्भांसनत्कुमारोक्तांकथामाह भूयएवेति देवप्रवरःसनत्कुमारः यथेतियदित्यर्थे॥ १॥ सत्यप्रतिश्रवःसत्यप्रतिज्ञः॥ २॥ अंगेति अंगराजोरोमपादः तस्यदशरथस्य अस्यरोमपादस्य॥ ३॥ कोसावंगराजइत्यत्राह पुत्रइति अंगस्यअंगनामकस्य तंरोमपादंगमिष्यति ऋष्यशृंगानयनार्थमितिशेषः तमित्यस्यप्रतीतिशेषः॥ ४॥ गमनप्रयोजनमाह अनपत्य इति आहरेतनिर्वहेत् चकारेणधर्माद्यर्थंच॥ ५॥

श्रुत्वेति अस्यराज्ञोदशरथस्यैतद्वाक्यंश्रुत्वामनसाचतस्यअवश्यकर्तव्यतांविचिंत्यनिश्चित्यपुत्रवंतंशांताभर्तारंप्रदास्यतेइत्यन्वयः पुत्रवंतमित्यनेनजातपुत्रःकृष्णकेशोग्नीनादधीतेतिविध्युक्तमग्न्याधानाधिकारित्वंसूचितं तेनाहिताग्नित्वेनार्त्विज्याधिकारस्तस्यउक्तः शांतासहितंभर्तारमित्यर्थकेनशांताभर्तारमित्यनेनशांतासाहित्यमपिसूचितं॥ ६॥ तंयज्ञंपुत्रकामेष्टिरूपं॥ ७॥ वरयिष्यतिवरणंकरिष्यति तत्करोतीतिणिच्॥ ८॥ वरणविषयमाह यज्ञेति यज्ञःप्रसवकारणंप्रसवःस्वर्गकारणमितिबोध्यं लभतेलप्स्यते तंकामंप्रार्थितंकाम्ययज्ञं॥ ९॥ पुत्राइति वंशप्रतिष्ठानंवंशाविच्छेदस्तत्कराः॥ १०॥ एवमिति पूर्वंपूर्वस्मिन्काले कस्मिन्पूर्वकालेतत्राह पुरादेवयुगे एतच्चतुर्युगीप्राक्तनचतुर्युग्याद्येसत्ययुगेइत्यर्थः॥ ११॥ एतत्कथाकथनस्यविवक्षितमर्थमाह

श्रुत्वाराज्ञोथतद्वाक्यंमनसाचविचिंत्यच॥ प्रदास्यतेपुत्रवंतंशांताभर्तारमात्मवान्॥ ६॥ प्रतिगृह्यचतंविप्रंसराजाविगतज्वरः॥ आहरिष्यतितंयज्ञंप्रहृष्टेनांतरात्मना॥ ७॥ तंचराजादशरथोयशस्कामःकृतांजलिः॥ ऋष्यशृंगंद्विजश्रेष्ठंवरयिष्यतिधर्मवित्॥ ८॥ यज्ञार्थंप्रसवार्थंचस्वर्गार्थंचनरेश्वरः॥ लभतेचसतंकामंद्विजमुख्याद्विशांपतिः॥ ९॥ पुत्राश्चास्यभविष्यंतिचत्वारोमितविक्रमाः॥ वंशप्रतिष्ठानकराःसर्वभूतेषुविश्रुताः॥ १०॥ एवंसदेवप्रवरःपूर्वंकथितवान्कथां॥ सनत्कुमारोभगवान्पुरादेवयुगेप्रभुः॥ ११॥ सत्वंपुरुषशार्दूलसमानयसुसत्कृतं॥ स्वयमेवमहाराजगत्वासबलवाहनः॥ १२॥ सुमंत्रस्यवचःश्रुत्वाहृष्टोदशरथोभवत्॥ अनुमान्यवसिष्ठंचसूतवाक्यंनिशाम्यच॥ १३॥ सांतःपुरःसहामात्यःप्रययौयत्रसद्विजः॥ वनानिसरितश्चैवव्यतिक्रम्यशनैःशनैः॥ १४॥ अभिचक्रामतंदेशंयत्रवैमुनिपुंगवः॥ आसाद्यतंद्विजश्रेष्ठंरोमपादसमीपगं॥ १५॥ ऋषिपुत्रंददर्शाथोदीप्यमानमिवानलं॥ ततोराजायथान्यायंपूजांचक्रेविशेषतः॥ १६॥

सइति स्वयमेवेति नतुपुरोहितादिद्वारा॥ १२॥ अनुमान्यकृतानुमतिकंकृत्वा अन्यथामयिपुरोहितेस्थितेयज्ञार्थंकथमन्यानयनमितितस्यक्रोधःस्यात् अनुमतौहेतुः सूतवाक्यंनिशाम्येति श्रावयित्वेत्यर्थः॥ १३॥ यत्ररोमपादराष्ट्रे॥ १४॥ अभिचक्रामजगाम तंदेशंआसाद्यप्राप्यअथोअनंतरंरोमपादसमीपेद्विजश्रेष्ठंऋषिपुत्रंददर्श ततस्तदागमनानंतरंराजारोमपादस्तस्यराज्ञोदशरथस्ययथान्यायंयथाविधिविशेषतः अत्यादरेणपूजांचक्रेइत्यन्वयः आदरेहेतुःसखित्वं॥ १५॥ १६॥

॥ १७ ॥ सख्यमिति सख्यंस्वमैत्री संबंधकंयौनादिसंबंधः ऋषिपुत्रायरोमपादेनआख्यातंकथितं तदातच्छ्रवणानंतरकालेतंदशरथंप्रत्यपूजयत् ऋष्यशृंगइतिशेषः तेनसहरोमपादेनसह संबंधश्चायंतादृशोयेनदशरथस्यापिजामातृत्वव्यवहारयोग्यऋष्यशृंगः एतदेवाभिप्रेत्योक्तंप्राक्वजामातेति कचिच्चैवंपठ्यतेपि अनेनमेनपत्यायदत्तेयंवरवर्णिनी याचतेपुत्रतुल्यैषाशांताप्रियतरात्मजा सोयंतेश्वशुरोब्रह्मन्यथैवाहंतथानृपइति अत्रयाचतेइतिचतुर्थ्यंतं अतएवप्राक्सांतःपुरस्यांगदेशेगमनमुक्तं कन्यास्नेहाद्धितासांगमनमितिभाति ॥१८॥ १९ ॥ उद्यतंउपक्रांतं संश्रुत्यप्रतिज्ञाय ॥२०॥ प्रतिश्रुत्यआकर्ण्य ॥२१॥ सःऋष्यशृंगःतौरोमपाददशरथौ ॥२२॥ सुहृदंरोमपादं ॥२३॥२४॥ स्वलंकृतत्वप्रकारमाह धूपितमित्यादि आदौसिक्तंतोयैः

सखित्वात्तस्यवैराज्ञःप्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ रोमपादेनचाख्यातमृषिपुत्रायधीमते ॥ १७ ॥ सख्यंसंबंधकंचैवतदातंप्रत्यपूजयत् ॥ एवंसुसत्कृतस्तेनसहोषित्वानरर्षभः ॥ १८ ॥ सप्ताष्टदिवसान्राजाराजानमिदमब्रवीत् ॥ शांतातवसुताराजन्सहभर्त्राविशांपते ॥ १९ ॥ मदीयंनगरंयातुकार्यंहिमहदुद्यतं ॥ तथेतिराजासंश्रुत्यगमनंतस्यधीमतः ॥ २० ॥ उवाचवचनंविप्रंगच्छत्वंसहभार्यया ॥ ऋषिपुत्रःप्रतिश्रुत्यतथेत्याहनृपंतदा ॥ २१ ॥ सनृपेणाभ्यनुज्ञातःप्रययौसहभार्यया ॥ तावन्योन्यांजलिंकृत्वास्नेहात्संश्लिष्यचोरसा ॥ २२ ॥ ननंदतुर्दशरथोरोमपादश्चवीर्यवान् ॥ ततःसुहृदमापृच्छ्यप्रस्थितोरघुनंदनः ॥ २३ ॥ पौरेषुप्रेषयामासदूतान्वैशीघ्रगामिनः ॥ क्रियतांनगरंसर्वंक्षिप्रमेवस्वलंकृतं ॥ २४ ॥ धूपितंसिक्तसंमृष्टंपताकाभिरलंकृतं ॥ ततःप्रहृष्टाःपौरास्तेश्रुत्वाराजानमागतं ॥ २५ ॥ तथाचक्रुश्चतत्सर्वंराज्ञायत्प्रेषितंतदा ॥ ततःस्वलंकृतंराजानगरंप्रविवेशह ॥ २६ ॥ शंखदुंदुभिनिर्ह्रादैःपुरस्कृत्वाद्विजर्षभं ॥ ततःप्रमुदिताःसर्वेदृष्ट्वावैनागराद्विजं ॥ २७ ॥ प्रवेश्यमानंसत्कृत्यनरेंद्रेणेंद्रकर्मणा ॥ यथादिविसुरेंद्रेणसहस्राक्षेणकाश्यपं ॥ २८ ॥ अंतःपुरंप्रवेश्यैनंपूजांकृत्वाचशास्त्रतः ॥ कृतकृत्यंतदात्मानंमेनेतस्योपवाहनात् ॥ २९ ॥

पश्चात्संमृष्टं ॥ २५॥ प्रेषितमित्यस्यउक्तेत्यादिः ॥२६॥ द्विजंऋष्यशृंगं ॥२७॥ इंद्रकर्मणाइंद्रसहायार्थंकर्मयस्यतादृशेनराज्ञासत्कृत्यप्रवेश्यमानंद्विजंदृष्ट्वादेवेंद्रेणस्वनगरंप्रवेश्यमानंकाश्यपंवामनंदृष्ट्वायथास्वर्गवासिनोमुदितास्तथात्रनागरामुदिताइतिपूर्वेणान्वयः इंद्रकर्मणेत्यनेनराज्ञःसमयोमहिमातिशयोध्वनितः ॥ २८ ॥ उपवाहनात्स्वसमीपानयनात् ॥ २९ ॥

तथागमनमेवव्याचष्टे सहभर्त्रेति प्रीत्याशांतायांप्रीत्या बहुकालविश्लेषोत्तरंमिलितत्वाच्चानंदाप्तिरंतःपुरस्य ॥ ३० ॥ सहद्विजासपुत्रभर्तृकेतियावत् ॥३१॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेएकादशःसर्गः ॥ ११ ॥ ॥ ७ ॥ एवंनिश्चितमवगतंपुत्रदातृत्वंयस्यतादृशेऋष्यशृंगेआनीतेसकलपापक्षयकारित

अंतःपुराणिसर्वाणिशांतांदृष्ट्वातथागतां ॥ सहभर्त्राविशालाक्षींप्रीत्यानंदमुपागमन् ॥ ३० ॥ पूज्यमानातुताभिःसाराज्ञाचैवविशेषतः ॥ उवासतत्रसुखिताकंचित्कालंसहद्विजा ॥ ३१ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेएकादशःसर्गः ॥ ११ ॥ ॥ ७ ॥ ॥

ततःकालेबहुतिथेकस्मिंश्चित्सुमनोहरे ॥ वसंतेसमनुप्राप्तेराज्ञोयष्टुंमनोभवत् ॥ १ ॥ ततःप्रणम्यशिरसातंविप्रंदेववर्णिनं ॥ यज्ञायवरयामाससंतानार्थंकुलस्यच ॥ २ ॥ तथेतिचसराजानमुवाचवसुधाधिपं ॥ संभाराःसंभ्रियंतांतेतुरगश्चविमुच्यतां ॥ ३ ॥ सरय्वाश्चोत्तरेतीरेयज्ञभूमिर्विधीयतां ॥ ततोब्रवीन्नृपोवाक्यंब्राह्मणान्वेदपारगान् ॥ ४ ॥ सुमंत्रावाहयक्षिप्रमृत्विजोब्रह्मवादिनः ॥ सुयज्ञंवामदेवंचजाबालिमथकाश्यपं ॥ ५ ॥ पुरोहितंवसिष्ठंचयेचान्येद्विजसत्तमाः ॥ ततःसुमंत्रस्त्वरितंगत्वात्वरितविक्रमः ॥ ६ ॥ समानयत्सतान्सर्वान्समस्तान्वेदपारगान् ॥ तान्पूजयित्वाधर्मात्माराजादशरथस्तदा ॥ ७ ॥ धर्मार्थसहितंयुक्तंश्लक्ष्णंवचनमब्रवीत् ॥ ममतातप्यमानस्यपुत्रार्थंनास्तिवैसुखं ॥ ८ ॥ पुत्रार्थंहयमेधेनयक्ष्यामीतिमतिर्मम ॥ तदहंयष्टुमिच्छामिहयमेधेनकर्मणा ॥ ९ ॥ ऋषिपुत्रप्रभावेणकामान्प्राप्स्यामिचाप्यहं ॥ ततःसाध्वितितद्वाक्यंब्राह्मणाःप्रत्यपूजयन् ॥ १० ॥ वसिष्ठप्रमुखाःसर्वेपार्थिवस्यमुखाच्च्युतं ॥ ऋष्यशृंगपुरोगाश्चप्रत्यूचुर्नृपतिंतदा ॥ ११ ॥ संभाराःसंभ्रियंतांतेतुरगश्चविमुच्यतां ॥ सरय्वाश्चोत्तरेतीरेयज्ञभूमिर्विधीयतां ॥ १२ ॥ सर्वथाप्राप्स्यसेपुत्रांश्चतुरोऽमितविक्रमान् ॥ यस्यतेधार्मिकीबुद्धिरियंपुत्रार्थमागता ॥ १३ ॥

यापूर्वसंकल्पितत्वेनचअश्वमेधंप्रस्तौति ततइति बहुतिथेअनल्पेकाले गतइतिशेषः सुमनोहरेशास्त्रोक्तदोषरहिते मनःअभवत्प्रावर्तत ॥ १ ॥ ततइति देववर्णिनंदेववर्चसं कुलस्यसंतानार्थंकुलाविच्छेदरूपप्रयोजनमुद्दिश्यतेनस्वर्गार्थंच यज्ञाययज्ञार्थं विप्रंऋष्यशृंगं ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ आवाहयमत्समीपंप्रापय ॥ ५ ॥ ततइत्यादिव्याख्यातप्रायं ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ पुत्रार्थंहयमेधेनकर्मणातदाख्येनकर्मणा अनुष्ठानारंभायचपुनरुपन्यासः ॥ ९ ॥ ऋषिपुत्रोऋष्यशृंगः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ धार्मिकीप्रजासंरक्षणरूपधर्मप्रयोजना ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ संभ्रियंतुसंपाद्यंतां गुरूणामित्यादयोव्याख्यातप्राया: ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ गतानामिति गतेषुद्विजादिष्वित्यर्थः सप्तम्यर्थेषष्ठी विसर्जयित्वा संवत्सरांते यागार्थमितिशेषः ॥ २२ ॥ ॥इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेद्वादशःसर्गः ॥ १२ ॥ ॥ ७ ॥ अथसंवत्सरांतेदीक्षेतेतिसूत्रात्पूर्ववसंतविसृष्टाश्वस्यपुनःसंवत्सरांतेवसंतेप्राप्तेदीक्षाप्रवृत्तिरुपदिश्यते पुनरिति प्रसवरूपफलंहयमेधेनभावयितुं गतोवसिष्ठांतिकमितिशेषः ॥ १ ॥ वसिष्ठंच चादरुंधतीं प्रश्रि

ततःप्रीतोभवद्राजाश्रुत्वातुद्विजभाषितं ॥ अमात्यानब्रवीद्राजाहर्षेणेदंशुभाक्षरं ॥ १४ ॥ गुरूणांवचनाच्छीघ्रंसंभाराःसंभ्रियंतुमे ॥ समर्थाधिष्ठितश्चाश्वःसोपाध्यायोविमुच्यतां ॥ १५ ॥ सरय्वाश्चोत्तरेतीरेयज्ञभूमिर्विधीयतां ॥ शांतयश्चाभिवर्धंतांयथाकल्पंयथाविधि ॥ १६ ॥ शक्यःकर्तुमयंयज्ञःसर्वेणापिमहीक्षिता ॥ नापराधोभवेत्कष्टोयद्यस्मिन्क्रतुसत्तमे ॥ १७ ॥ छिद्रंहिमृगयंत्येतेविद्वांसोब्रह्मराक्षसाः ॥ विधिहीनस्ययज्ञस्यसद्यःकर्ताविनश्यति ॥ १८ ॥ तद्यथाविधिपूर्वंमेक्रतुरेषसमाप्यते ॥ तथाविधानंक्रियतांसमर्थाःकरणेष्विह ॥ १९ ॥ तथेतिचततःसर्वेमंत्रिणःप्रत्यपूजयन् ॥ पार्थिवेंद्रस्यतद्वाक्यंयथाज्ञप्तमकुर्वत ॥ २० ॥ ततोद्विजास्तेधर्मज्ञमस्तुवन्पार्थिवर्षभं ॥ अनुज्ञातास्ततःसर्वेपुनर्जग्मुर्यथागतं ॥ २१ ॥ गतानांतेषुविप्रेषुमंत्रिणस्तान्नराधिपः ॥ विसर्जयित्वास्वंवेश्मप्रविवेशमहामतिः ॥ २२ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेद्वादशःसर्गः ॥ १२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ पुनःप्राप्तेवसंतेतुपूर्णःसंवत्सरोभवत् ॥ प्रसवार्थंततोयष्टुंहयमेधेनवीर्यवान् ॥ १ ॥ अभिवाद्यवसिष्ठंचन्यायतःप्रतिपूज्यच ॥ अब्रवीत्प्रश्रितंवाक्यंप्रसवार्थंद्विजोत्तमं ॥ २ ॥ यज्ञोमेक्रियतांब्रह्मन्यथोक्तंमुनिपुंगव ॥ यथानविघ्नाःक्रियंतेयज्ञांगेषुविधीयतां ॥ ३ ॥ भवान्स्निग्धःसुहृन्मह्यंगुरुश्चपरमोमहान् ॥ वोढव्योभवताचैवभारोयज्ञस्यचोद्यतः ॥ ४ ॥

तंविनययुक्तं ॥ २ ॥ यथोक्तंशास्त्रोक्तप्रकारानतिक्रमेण यज्ञांगेषुअश्वादिषु यथाब्रह्मराक्षसादिभिर्विघ्नानक्रियंतेतथाविधीयतां क्रियतामित्यर्थः ॥ ३ ॥ भवानिति सुहृदःस्निग्धत्वाव्यभिचारादतिशयप्रतिपत्तयेपुनःस्निग्धेतिविशेषणं मह्यमितिषष्ठ्यर्थे परमोमहानित्यपिस्निग्धपदवत् विस्पष्टपुनःप्रामाण्यकत्वादुद्यतः आरब्धोयज्ञसंबंध्यंगानुष्ठानरूपोभारःभवतैवसर्ववेदशास्त्रज्ञेनवोढव्यःवोढुमर्हः ॥ ४ ॥

समर्थितंसम्यक्प्रार्थितं ॥ २५ ॥ अब्रवीदिति वसिष्ठोत्रकर्ता स्थापत्यंस्थपतेरथकारस्यकर्मतत्रनिष्ठितान्प्रवीणान् ॥ ६ ॥ कर्मांतिकान्आसमाप्तिकर्मनिर्वाहकान्भृत्यान् शिल्पकारान् शिल्पंचित्रादि वर्धकीन्तक्ष्णः खनकाःकूपवापीनिर्मातारः गणकान्ज्योतिर्विदः शिल्पिनश्चर्मकाराद्याः नटाःसूत्रधाराः नर्तकाःनृत्यकारिणः ॥ ७ ॥ समीहंतांकर्मकुर्वंत्वित्यब्रवीदितिपूर्वेणान्वयः यज्ञकर्मेत्यस्यनिर्वर्तयितुमितिशेषः ॥ ८ ॥ इष्टकाइति बहुसाहस्रीबहुसहस्रसंख्येयाइत्यर्थः जातावेकवचनं राज्ञोयोग्याःउपकार्याःराजसद्मानिगुणाःअन्नपानाद्युपकर

तथेतिचसराजानमब्रवीद्द्विजसत्तमः ॥ करिष्येसर्वमेवैतद्भवतायत्समर्थितं ॥ ५ ॥ ततोब्रवीद्द्विजान्वृद्धान्यज्ञकर्मसुनिष्ठितान् ॥ स्थापत्येनिष्ठितांश्चैववृद्धान्परमधार्मिकान् ॥ ६ ॥ कर्मांतिकान्शिल्पकारान्वर्धकीन्खनकानपि ॥ गणकान्शिल्पिनश्चैवतथैवनटनर्तकान् ॥ ७ ॥ तथाशुचीन्शास्त्रविदःपुरुषान्सुबहुश्रुतान् ॥ यज्ञकर्मसमीहंतांभवंतोराजशासनात् ॥ ८ ॥ इष्टकाबहुसाहस्रीशीघ्रमानीयतामिति ॥ उपकार्याःक्रियंतांचराज्ञोबहुगुणान्विताः ॥ ९ ॥ ब्राह्मणावसथाश्चैवकर्तव्याःशतशःशुभाः ॥ भक्ष्यान्नपानैर्बहुभिःसमुपेताःसुनिष्ठिताः ॥ १० ॥ तथापौरजनस्यापिकर्तव्याश्चसुविस्तराः ॥ आगतानांसुदूराच्चपार्थिवानांपृथक्पृथक् ॥ ११ ॥ वाजिवारणशालाश्चतथाशय्यागृहाणिच ॥ भटानांमहदावासावैदेशिकनिवासिनां ॥ १२ ॥ आवासाबहुभक्ष्यावैसर्वकामैरुपस्थिताः ॥ तथापौरजनस्यापिजनस्यबहुशोभनं ॥ १३ ॥ दातव्यमन्नंविधिवत्सत्कृत्यनतुलीलया ॥ सर्वेवर्णायथापूजांप्राप्नुवंतिसुसत्कृताः ॥ १४ ॥ नचावज्ञाप्रयोक्तव्याकामक्रोधवशादपि ॥ यज्ञकर्मसुयेऽव्यग्राःपुरुषाःशिल्पिनस्तथा ॥ १५ ॥

णानि सर्वत्रअब्रवीदित्यनुकर्षः ॥ ९ ॥ सुनिष्ठिताःमहावर्षवातादिनिवारणक्षमाः ॥ १० ॥ कर्तव्याइत्यस्यावासाइतिशेषः पार्थिवानामल्पमांडलिकानां ॥ ११ ॥ वैदेशिकनिवासिनां वैदेशिकानांस्वदेशनिवासिनांचेत्यर्थः महदावासाइत्यत्रात्वाभावआर्षः ॥ १२ ॥ सर्वकामैरुपस्थिताःकाम्यमानैःसर्वपदार्थैर्युक्ताः जनस्यइतरक्षुद्रजनस्यापिबहुशोभनंयथाभवतितथाआवासाःकार्याइत्यर्थः ॥ १३ ॥ दातव्यमिति सत्कृत्यपरलोकप्रयोजनबुध्याशास्त्रोक्तसत्कारपूर्वकंदेयमित्यर्थः नतुलीलयाउत्सवमात्रबुध्याअनादरेण यथापूजांप्राप्नुवंतिपूजांमन्यंतेतथासुसत्कृताःकार्याइत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥

तेषामपीति अपिस्त्वर्थे यथाक्रमंज्येष्ठानुक्रमेण तत्रउपपत्तिमाह येवसुभिर्धनैर्भोजनादिभिश्चपूजिताःसेवकास्तेषांसर्वैकार्यंसुविहितंभवति किंचिदपिकार्यंनपरिहीयतेनहीनंभवति त स्मान्मयिप्रीतियुक्तेनचित्तेनभवंतस्तथाकुर्वंतुयथासर्वेसुहृदस्तेचशिल्प्यादयश्चवस्त्रादिभिःपूजिताःस्युरिति ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ यथोक्तमिति यत्त्वयाउक्तंतद्यथोक्तंत्वदुक्तानतिक्र मेणसुविहितं नकिंचित्तत्रलुप्यतेइतिशेषः किंचोक्तं भावेक्तः वचनंयथाकथयिष्यसितत्तथैवकरिष्यामः तत्रापिनकिंचिद्धीनंभविष्यति ततःनियोजनानंतरं ॥ १९ ॥ २० ॥ मान

तेषामपिविशेषेणपूजाकार्यायथाक्रमं॥ येस्युःसंपूजिताःसर्वेवसुभिर्भोजनेनच ॥ १६ ॥ यथासर्वंसुविहितंनकिंचित्परिहीयते ॥ तथाभवंतःकुर्वंतु प्रीतियुक्तेनचेतसा॥ १७॥ ततःसर्वेसमागम्यवसिष्ठमिदमब्रुवन्॥ यथेष्टंतत्सुविहितंनाकिंचित्परिहीयते ॥ १८ ॥ यथोक्तंतत्करिष्यामोनकिंचित्परि हास्यते॥ ततःसुमंत्रमाहूयवसिष्ठोवाक्यमब्रवीत्॥ १९ ॥ निमंत्रयस्वनृपतीन्पृथिव्यांयेचधार्मिकाः ॥ ब्राह्मणान्क्षत्रियान्वैश्यान्शूद्रांश्चैवसहस्र शः॥ २० ॥ समानयस्वसत्कृत्यसर्वदेशेषुमानवान्॥ मिथिलाधिपतिंशूरंजनकंसत्यवादिनं॥ २१ ॥ तमानयमहाभागंस्वयमेवसुसत्कृतं ॥ पूर्वसंबं धिनंज्ञात्वाततःपूर्वंब्रवीमिते ॥ २२ ॥ तथाकाशिपतिंस्निग्धंसततंप्रियवादिनं॥ सद्वृत्तंदेवसंकाशंस्वयमेवानयस्वह ॥ २३॥ तथाकेकयराजानंवृद्धं परमधार्मिकं॥ श्वशुरंराजसिंहस्यसपुत्रंतमिहानय॥ २४॥ अंगेश्वरंमहेष्वासंरोमपादंसुसत्कृतं ॥ वयस्यंराजसिंहस्यसपुत्रंतमिहानय ॥ २५ ॥ त थाकोसलराजानंभानुमंतंसुसत्कृतं॥ मगधाधिपतिंशूरंसर्वशास्त्रविशारदं॥ २६॥ प्राप्तिज्ञंपरमोदारंसत्कृतंपुरुषर्षभं ॥ राज्ञःशासनमादायचोदय स्वनृपर्षभान्॥ २७॥ प्राचीनान्सिंधुसौवीरान्सौराष्ट्रेयांश्चपार्थिवान्॥ २८॥

वाःचतुर्वर्णातिरिक्ताःसंकरादयः ॥ २१ ॥ तमिति मिथिलाधिपंस्वयमेवआनयेतिसंबंधः नतुदूतमात्रप्रेषणेन कुतएवंविशेषःकुतश्चतदानयनस्यप्रथममुपदेशस्तत्राह पूर्वसंबंधिनंपूर्व स्मिन्नेवकालेभाविनंसंबंधिनं समस्तपाठेमयूरव्यंसकादित्वात्समासः तंयोगबलेनज्ञात्वा ततोहेतोःभाविसंबंधित्वाद्धेतोः सर्वेभ्यःपूर्वंपूर्वकालेतदानयनंब्रवीमीत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ केकयराजानमितिअनित्यत्वात्समासांताभावः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ सत्कृतंयथाभवतितथानयस्वेतिशेषः ॥ २७ ॥ प्राचीनान्प्राग्देशवर्तिनः सौराष्ट्रेभवानित्यर्थेढगार्षः ॥ २८ ॥

॥ २९ ॥ यथायथायोग्यदूतप्रेषणेन ॥ ३० ॥ ३१ ॥ स्वयमेवेति वसिष्ठेनविशिष्योक्तानितिशेषः ॥ ३२ ॥ तेचेति पूर्वंनियुक्ताइत्यर्थः वसिष्ठायमहर्षयइतिपाठः ॥ ३३ ॥ अवज्ञया अनादरेण लीलयाअश्रद्धया आवश्यकत्वादेतत्पुनःशिक्षितं ॥ ३४ ॥ तदेवाह अवज्ञयेति ॥ ३५ ॥ रत्नानिउत्तमवस्तूनि ॥३६॥३७॥ यज्ञियंयज्ञोपयोगिस्रुक्स्रुवादिसंभाररूपं अंति

दाक्षिणात्यान्नरेंद्रांश्चसमस्तानानयस्वह॥ संतिस्निग्धाश्चयेचान्येराजानःपृथिवीतले॥२९॥ तानानययथाक्षिप्रंसानुगान्सहबांधवान्॥ एतान्दूतैर्म हाभागैरानयस्वनृपाज्ञया॥ ३०॥ वसिष्ठवाक्यंतच्छ्रुत्वासुमंत्रस्त्वरितंतदा॥ व्यादिशत्पुरुषांस्तत्रराज्ञामानयनेशुभान्॥ ३१॥ स्वयमेवहिधर्मात्मा प्रयातोमुनिशासनात्॥ सुमंत्रस्त्वरितोभूत्वासमानेतुंमहामतिः॥ ३२॥ तेचकर्मांतिकाःसर्वेवसिष्ठायमहर्षये ॥ सर्वंनिवेदयंतिस्मयज्ञेयदुपकल्पि तं॥ ३३॥ ततःप्रीतोद्विजश्रेष्ठस्तान्सर्वान्मुनिरब्रवीत्॥ अवज्ञयानदातव्यंकस्यचिल्लीलयापिवा ॥ ३४॥ अवज्ञयाकृतंहन्याद्दातारंनात्रसंशयः ॥ त तःकैश्चिदहोरात्रैरुपयातामहीक्षितः॥ ३५॥ बहूनिरत्नान्यादायराज्ञोदशरथस्यह॥ ततोवसिष्ठःसुप्रीतोराजानमिदमब्रवीत्॥३६॥ उपयातानरव्या घ्रराजानस्तवशासनात्॥ मयापिसत्कृताःसर्वेयथार्हंराजसत्तम ॥ ३७॥ यज्ञियंचकृतंसर्वंपुरुषैःसुसमाहितैः ॥ निर्यातुचभवान्यष्टुंयज्ञायतनमंति कात्॥ ३८॥ सर्वकामैरुपहृतैरुपेतंवैसमंततः॥ द्रष्टुमर्हसिराजेंद्रमनसेवविनिर्मितं ॥ ३९॥ तथावसिष्ठवचनादृष्यशृंगस्यचोभयोः ॥ दिवसेशुभ नक्षत्रेनिर्यातोजगतीपतिः॥ ४०॥ ततोवसिष्ठप्रमुखाःसर्वएवद्विजोत्तमाः॥ ऋष्यशृंगंपुरस्कृत्ययज्ञकर्मारभंस्तदा॥ ४१॥ यज्ञवाटंगताःसर्वेयथा शास्त्रंयथाविधि॥ श्रीमांश्चसहपत्नीभीराजादीक्षामुपाविशत्॥ ४२॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवा० आ० बा० त्रयोदशःसर्गः॥ १३॥ ॥ ७ ॥

कात्समीपेवर्तमानमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ मनसेवेति क्षिप्रसिद्धत्वोपकरणसौष्ठवज्ञापनायोत्प्रेक्षेयं ॥ ३९ ॥ वसिष्ठवचनादित्यत्रवसिष्ठेतिलुप्तविभक्तिकंपृथक्पदं वसिष्ठस्यऋष्यशृंगस्यचप्र त्येकंउभयोश्चमिलितयोर्वचनात् ॥ ४० ॥ आरभन्नितिच्छांदसं ॥ ४१ ॥ यज्ञवाटमित्यर्धंपूर्वान्वयि शास्त्रंकल्पसूत्रादि विधिस्तदुक्तप्रकारः ॥ ४२ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामी येरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेत्रयोदशःसर्गः ॥ १३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

अथेति अश्वोत्सर्गानंतरं वर्षेपूर्णेतस्मिन्अश्वेसदःप्राप्तेसतिकर्मप्रावर्ततेत्यर्थः अत्रत्रिंशद्दिनात्मकसावनमासपरिच्छिन्नोवत्सरः ॥ १ ॥ ऋष्यशृंगमिति अनेनप्रधानार्त्विज्यंब्रह्मत्वंतस्यगं
म्यतेइतिकतकः अयेपुत्रेष्टाविष्टितेहंकरिष्यामीतिऋष्यशृंगोकेर्जुहावाग्नौचतेजस्वीतिऋष्यशृंगंप्रक्रम्यवाल्मीक्युक्तेश्चाध्वर्यवमस्येतियुक्तं ॥ २ ॥ कर्मेति वेदपारगाःअधीतस्यवेदस्यपा
रंफलवदर्थावबोधंगच्छंतिप्राप्नुवंतितेयाजकाःऋत्विजः यथाविधिकल्पसूत्रार्थकश्रुत्यनतिक्रमेण न्यायोत्रतन्निर्वाहिकापूर्वमीमांसा तंचानतिक्रम्यपरिक्रामंतिशास्त्रोक्तस्वस्वक्रियाक्र
मकालमविस्मृत्यप्रवर्तंते ॥ ३ ॥ प्रवर्ग्यंआराडुपकारकंकर्मविशेषं उपसदंइष्टिविशेषं अधिकंप्रकृत्युपदिष्टांगातिदेशात्तत्तद्विकृत्यपेक्षितोविशेषोऽधिकंकर्म ॥ ४ ॥ अभिपूज्येति तत्त

अथसंवत्सरेपूर्णेतस्मिन्प्राप्तेतुरंगमे ॥ सरय्वाश्चोत्तरेतीरेराज्ञोयज्ञोभ्यवर्तत ॥ १ ॥ ऋष्यशृंगंपुरस्कृत्यकर्मचक्रुर्द्विजर्षभाः ॥ अश्वमेधेमहायज्ञेराज्ञोस्य सुमहात्मनः ॥ २ ॥ कर्मकुर्वंतिविधिवद्याजकावेदपारगाः ॥ यथाविधियथान्यायंपरिक्रामंतिशास्त्रतः ॥ ३ ॥ प्रवर्ग्यंशास्त्रतःकृत्वातथैवोपसदंद्विजाः ॥ चक्रुश्चविधिवत्सर्वमधिकंकर्मशास्त्रतः ॥ ४ ॥ अभिपूज्यतदाहृष्टाःसर्वेचक्रुर्यथाविधि ॥ प्रातःसवनपूर्वाणिकर्माणिमुनिपुंगवाः ॥ ५ ॥ ऐंद्रश्चविधिवद्दत्तोराजाचाभिषुतोनघः ॥ मध्यंदिनंचसवनंप्रावर्ततयथाक्रमं ॥ ६ ॥ तृतीयसवनंचैवराज्ञोस्यसुमहात्मनः ॥ चक्रुस्तेशास्त्रतोदृष्ट्वायथाब्राह्मणपुंगवाः ॥ ७ ॥ आह्वयांचक्रिरेतत्रशक्रादीन्विबुधोत्तमान् ॥ ऋष्यशृंगादयोमंत्रैःशिक्षाक्षरसमन्वितैः ॥ ८ ॥ गीतिभिर्मधुरैःस्निग्धैर्मंत्राह्वानैर्यथार्हतः ॥ होतारोददुरावाह्यहविर्भागान्दिवौकसां ॥ ९ ॥ नचाहुतमभूत्तत्रस्खलितंवानकिंचन ॥ दृश्यतेब्रह्मवत्सर्वंक्षेमयुक्तंहिचक्रिरे ॥ १० ॥ नतेष्वहःसुश्रांतोवाक्षुधितोवानदृश्यते ॥ नाविद्वान्ब्राह्मणःकश्चिन्नाशतानुचरस्तथा ॥ ११ ॥

त्कर्मपूज्यांदेवतामितिशेषः यथायथाविधि प्रातःसवनादिकर्मविशेषः ॥ ५ ॥ ऐंद्रःइंद्रदेवताकोहविर्भागोदत्तः राजासोमलताचअभिषुतःग्रावभिःसंक्षुद्यनिःसारितसारः ॥ ६ ॥ तृतीये
ति यथेत्यस्ययथाविधीत्यर्थः ॥ ७ ॥ शिक्षाक्षरसमन्वितैःशिक्षाअभ्यासकालःतत्रगृहीतानिअक्षराणिशिक्षाक्षराणितत्समन्वितैः स्वरतोवर्णतश्चअहीनैरितियावत् ऋष्यशृंगादयइत्यत्रा
दिशब्दःप्रधानवाची भीष्मादिश्चसुयोधनइतिवत् ॥ ८ ॥ गीतिभिःसामभिः ॥ ९ ॥ नचेति अहुतंअन्यथाहुतं स्खलितंअज्ञानतोनकिमपिकर्मत्यक्तं ब्रह्मवत्मंत्रवत् क्षेमयुक्तंक्षेमोवि
ध्यपराधराहित्यं यद्वाक्षेमोविघ्नराहित्यं ॥ १० ॥ नेति श्रांतःस्वस्वार्त्विज्याशक्तः अशतानुचरःशतसेवकरहितः ॥ ११ ॥

ब्राह्मणाइतित्रैवर्णिकोपलक्षणंद्विजत्वात् नाथवंतःदासाः शूद्राइतियावत् तापसाःअदासाःशैवादिमार्गमाश्रिताःशूद्राः श्रमणाःबौद्धसंन्यासिनः यद्वाश्रमणपदंसंन्यास्युपलक्षणं ॥ १२ ॥
नतृप्तिरुपलभ्यते भोज्यसौष्ठवात् उदरपूर्तावपिरसातिशयलोभेनमानसीतृप्तिर्नोपलभ्यतइत्यर्थः यद्वा अनिशंभुंजानेष्वपिजनेषुयजमानस्यतृप्तिरलंबुद्धिर्नासीदित्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥
अन्नेतिलुप्तषष्ठीकंपृथक्पदं तस्यसिद्धस्येतिपक्वस्येत्यर्थकंविशेषणं विधिवत्सूदशास्त्रोक्तप्रकारेणसिद्धस्येत्यन्वयः ॥ १५ ॥ सुविहिताःसुविहिततृप्तिकाः ॥ १६ ॥ अन्नमिति स्वाद्वन्नंभु
क्तेतिशेषः प्रशंसाकारमाह अहोतृप्ताःस्मभद्रंतइति इतिप्रशंसांराघवःशुश्रावेत्यन्वयः यद्वाविधिवत्स्वादुइत्यपिप्रशंसाकारः ॥ १७ ॥ स्वलंकृताइति अनेनराजकृतोयज्ञपरिचारकस

ब्राह्मणाभुंजतेनित्यंनाथवंतश्चभुंजते ॥ तापसाभुंजतेचापिश्रमणाश्चैवभुंजते ॥ १२ ॥ वृद्धाश्चव्याधिताश्चैवस्त्रीबालाश्चतथैवच ॥ अनिशंभुंजमानानांनतृप्तिरुपलभ्यते ॥ १३ ॥ दीयतांदीयतामन्नंवासांसिविविधानिच ॥ इतिसंचोदितास्तत्रतथाचक्रुरनेकशः ॥ १४ ॥ अन्नकूटाश्चदृश्यंतेबहवःपर्वतोपमाः ॥ दिवसेदिवसेतत्रसिद्धस्यविधिवत्तदा ॥ १५ ॥ नानादेशादनुप्राप्ताःपुरुषाःस्त्रीगणास्तथा ॥ अन्नपानैःसुविहितास्तस्मिन्यज्ञेमहात्मनः ॥ १६ ॥ अन्नंहिविधिवत्स्वादुप्रशंसंतिद्विजर्षभाः ॥ अहोतृप्ताःस्मभद्रंतेइतिशुश्रावराघवः ॥ १७ ॥ स्वलंकृताश्चपुरुषाब्राह्मणान्पर्यवेषयन् ॥ उपासंतेचतानन्येसुमृष्टमणिकुंडलाः ॥ १८ ॥ कर्मांतरेतदाविप्राहेतुवादान्बहूनपि ॥ प्राहुःसुवाग्मिनोधीराःपरस्परजिगीषया ॥ १९ ॥ दिवसेदिवसेतत्रसंस्तरेकुशलाद्विजाः ॥ सर्वकर्माणिचक्रुस्तेयथाशास्त्रंप्रचोदिताः ॥ २० ॥ नाषडंगविदत्रासीन्नाव्रतोनाबहुश्रुतः ॥ सदस्यास्तस्यवैराज्ञोनावादकुशलोद्विजः ॥ २१ ॥ प्राप्तेयूपोच्छ्रयेतस्मिन्षड्बैल्वाःखादिरास्तथा ॥ तावंतोबिल्वसहिताःपर्णिनश्चतथापरे ॥ २२ ॥

त्कारोध्वनितः तान्परिवेषयितृन् अन्येतत्सहायभूताः भोक्तृबाहुल्येनपरिवेषणस्यअल्पासाध्यत्वात् पाकशालातोन्नप्रापकास्तत्सहायाः अतएवतस्यस्त्र्यसाध्यत्वात्पुरुषकर्तृकत्वं ॥ १८ ॥
कर्मांतरेइति एकसवनंसमाप्यपुनःसवनांतरारंभकालागमात्पूर्वस्मिन्नंतरालकाले हेतुवादान्हेतूपन्यासपूर्वकान्वादांश्चक्रुः ॥ १९ ॥ संस्तरेयज्ञेप्रचोदिताः शास्त्रीयैःब्रूहिप्रेष्यादिशब्दैः
प्रेरिताइत्यर्थः ॥ २० ॥ सदस्याविधिदर्शिनः ॥ २१ ॥ यूपोच्छ्रयेयूपोत्क्षेपणप्रेषकाले तथाखादिरास्तावंतःषट्संख्याकाबिल्वसहिताःएकैकबिल्वयूपसमीपेस्थिताः परेअन्येपर्णिनः
पालाशायूपास्तेपिषडितितथाशब्दार्थः ॥ २२ ॥

श्लेष्मातकोरज्जुदालस्तन्मयएकोयूपः अश्वमेधेदिष्टउपदिष्टइत्यर्थः श्लेष्मातकमयोग्निष्ठइतिपाठेअग्निष्ठःअग्न्यभिमुखः तथादेवदारुमयोप्यस्तियूपःसचनैकोनापिषट्टंकितुद्वौतौचव्य स्तबाहुभ्यांप्रसारितभुजाभ्यांतावदायामेनपरिग्रहःस्वीकारोययोस्तौ एवंचैकविंशतिरश्वमेधयूपाइत्युक्तं तेचतत्सूत्रश्रुत्योःप्रसिद्धाइत्यन्यत्रविस्तरः ॥ २३ ॥ कांचनालंकृताभवन्नित्य त्रअडभावश्छांदसः शास्त्रज्ञैःशास्त्रंशिल्पशास्त्रंशुल्बशास्त्रंच ॥ २४॥ महोच्छ्रायपरीणाहोयूपोन्यःसर्वकांचनः यज्ञेसमभवत्तत्रशोभार्थमुपकल्पितइतिकचित्पाठः एकेति अरत्निर्नामच तुर्विंशत्यंगुलयः ॥ २५ ॥ अष्टास्रयः अस्रिःकोणः तक्षणविशेषेणश्लक्ष्णस्पर्शवतास्वरूपेणयुक्ताः ॥ २६ ॥ यथासप्तर्षयोविराजंतेतथायूपाव्यराजंतेत्यर्थः ॥ २७ ॥ इष्टकाइति यथा

श्लेष्मातकमयोदिष्टोदेवदारुमयस्तथा ॥ द्वावेवतत्रविहितौबाहुव्यस्तपरिग्रहौ ॥ २३ ॥ कारिताःसर्वएवैतेशास्त्रज्ञैर्यज्ञकोविदैः ॥ शोभार्थंतस्ययज्ञ स्यकांचनालंकृताभवन् ॥ २४ ॥ एकविंशतियूपास्तेएकविंशत्यरत्नयः ॥ वासोभिरेकविंशद्भिरेकैकंसमलंकृताः ॥ २५ ॥ विन्यस्ताविधिवत्सर्वेशि ल्पिभिःसुकृतादृढाः ॥ अष्टास्रयःसर्वएवश्लक्ष्णरूपसमन्विताः ॥ २६ ॥ आच्छादितास्तेवासोभिःपुष्पैर्गंधैश्चपूजिताः ॥ सप्तर्षयोदीप्तिमंतोविराजंते यथादिवि ॥ २७ ॥ इष्टकाश्चयथान्यायंकारिताश्चप्रमाणतः ॥ चितोग्निर्ब्राह्मणैस्तत्रकुशलैःशिल्पकर्मणि ॥ २८ ॥ सचित्योराजसिंहस्यसंचितःकुश लैर्द्विजैः ॥ गरुडोरुक्मपक्षोवैत्रिगुणोष्टादशात्मकः ॥ २९ ॥ नियुक्तास्तत्रपशवस्तत्तदुद्दिश्यदैवतं ॥ उरगाःपक्षिणश्चैवयथाशास्त्रंप्रचोदिताः ॥ ३० ॥ शामित्रेतुहयस्तत्रतथाजलचराश्चये ॥ ऋषिभिःसर्वमेवैतन्नियुक्तंशास्त्रतस्तदा ॥ ३१ ॥

न्यायंयथासूत्रंअर्धेष्टकामंडलेष्टकादयश्चकारिताः शुल्बवद्भिरितिशेषः अग्निःअग्न्याधारभूतोदेशःसब्राह्मणैःइष्टकाभिश्चितोबद्धइत्यर्थः शुल्बकर्मणीतिपाठेशुल्बसूत्रोक्तकर्मणीत्यर्थः के चित्तुतत्रइष्टकाबद्धेदेशेअग्निश्चितःस्थापितइत्यर्थइत्याहुः ॥२८॥ सचित्यःअग्निःसंचितःस्थापितः कथंसंचितइत्यत्राह गरुडःगरुडसंस्थानः रुक्मपक्षःसहस्रंहिरण्यशल्कैःप्रतिदिशमग्निं प्रोक्षतीतिसूत्राद्रुक्मपक्षत्वमितिकेचित् अत्रपक्षेत्रिगुणोष्टादशात्मकइत्यस्यअसामंजस्यंमत्वाचितदेशविशेषणानीमानि स्वर्णेष्टकाभिःपक्षनिर्माणाद्रुक्मपक्षत्वमित्यन्ये त्रिगुणःप्रस्तारः तदेवाह अष्टादशात्मकइति षट्चितयोभवंतीतिप्रकृतौउक्तेरितिभावः ॥ २९ ॥ यथाशास्त्रंइंद्रायराज्ञेइत्याद्यनुवाकैःप्रतिपादिताः ॥ ३० ॥ शामित्रेमारणविशसनादिकर्मणि ॥ ३१ ॥ ॥ ३० ॥

नियतंबद्धं अश्वरत्नेपूत्तमंश्रेष्ठंनियतमित्यनुकर्षः ॥ ३२ ॥ कासल्येति परिचर्यप्रोक्षणादिनासंस्कृत्य त्रिभिःकृपाणैःअसिभिःएनंअश्वंविशशासअस्यविशसनंकृतवती महिष्य श्चास्यासिनाकल्पयंतीतिसूत्रात् ॥ ३३ ॥ पतत्रिणेति पुराअश्वानांपक्षाःसंतीतिप्रसिध्द्याएवंवादः पतत्रिणागरुडवेगेनेत्यर्थइत्यन्ये सुस्थितेनस्थिरेणचेतसाउपलक्षितासतीकौसल्या धर्मेच्छयाएकांरजनींअश्वेनसहअवसत् ॥ ३४ ॥ अथहोत्राद्यःमहिष्याकृताभिषेकयापरिवृत्त्याराज्ञोभोगाद्बहिष्कृतयादास्याचसहवावातांराज्ञोवल्लभांभुजिष्यांअश्वेनसमयो जयन्नितिसंबंधइतिकेचित् अपरेतुवावाताशब्दोराज्ञोमध्यमजातीयद्वितीयभार्यावाची तदुक्तमैतरेयब्राह्मणभाष्येतृतीयपंचिकास्थद्वाविंशतिखंडस्थंवावातेतिप्रतीकव्याख्यानावसरे

पशूनांत्रिशतंतत्रयूपेषुनियतंतदा ॥ अश्वरत्नोत्तमंतत्रराज्ञोदशरथस्यह ॥ ३२ ॥ कौसल्यातंहयंतत्रपरिचर्यसमंततः ॥ कृपाणैर्विशशासैनंत्रिभिः परमयामुदा ॥ ३३ ॥ पतत्रिणातदासार्धंसुस्थितेनचचेतसा ॥ अवसद्रजनीमेकांकौसल्याधर्मकाम्यया ॥ ३४ ॥ होताध्वर्युस्तथोद्गाताहयेनसमयो जयन् ॥ महिष्यापरिवृत्त्याथवावातामपरांतथा ॥ ३५ ॥ पतत्रिणस्तस्यवपामुद्धृत्यनियतेंद्रियः ॥ ऋत्विक्परमसंपन्नःश्रपयामासशास्त्रतः ॥ ३६ ॥ धूमगंधंवपायास्तुजिघ्रतिस्मनराधिपः ॥ यथाकालंयथान्यायंनिर्णुदन्पापमात्मनः ॥ ३७ ॥ हयस्ययानिचांगानितानिसर्वाणिब्राह्मणाः ॥ अग्नौप्रा स्यंतिविधिवत्समस्ताःषोडशर्त्विजः ॥ ३८ ॥ प्लक्षशाखासुयज्ञानामन्येषांक्रियतेहविः ॥ अश्वमेधस्ययज्ञस्यवैतसोभागइष्यते ॥ ३९ ॥

राज्ञांहित्रिविधाःस्त्रियउत्तममध्यमाधमजातीयास्तासांमध्येउत्तमजातेःक्षत्रियायामहिषीतिनाममध्यमजातेर्वैश्यायावावातेतिअधमजातेःशूद्रायाःपरिवृत्तिरिति अतएवाश्वलाय नसूत्रेदशमाध्यायेऽष्टमखंडस्थवावातेतिप्रतीकंगृहीत्वाद्वितीयाभार्येतिव्याख्यातंनारायणवृत्तिकृता ॥ ३५ ॥ वपांचंद्राख्यंमेदः चंद्रंनाममेदोस्तितदुद्धरतिनास्यवपाविद्यतेइतिसूत्रात् प रमेणश्रौतप्रयोगचातुर्येणसंपन्नोयुक्तः ॥ ३६ ॥ नराधिपोदशरथः ॥ ३७ ॥ हयस्येति सर्वाणिब्राह्मणाइत्यत्रगुरोरपिलघूच्चारणतयालघुकार्यकरत्वस्यच्छंदःशास्त्रेउक्तत्वान्नच्छंदोभंगः ॥ ३८ ॥ प्लक्षेति अन्येषांअश्वमेधातिरिक्तयज्ञानां पाशुकंहविःप्लक्षशाखासुनिधायअवदीयते अश्वमेधेप्रधानस्यपशोरश्वस्यहविर्भागोवैतसेकटेनिधायअवदातव्यइष्यते॥ ३९ ॥

त्र्यहइति अश्वमेधस्यत्रीणिसवनीयान्यहानिइतिकल्पसूत्रेणतन्मूलब्राह्मणैश्चअश्वमेधरूपयहःसंख्यातउक्त सवनीयान्हांप्राधान्यात् तानित्र्यहोरात्राणिगणयति चतुष्टोमशब्देनअग्नि
ष्टोमः ॥ ४० ॥ उत्तरंतृतीयशास्त्रदर्शनाद्विहिताबहवःप्रधानाःक्रतवस्तत्रकारिताः ॥ ४१ ॥ तानाह ज्योतिरित्यादि आयुरायुष्टोमः अतिरात्राविवितिद्विवचनात्अतिरात्रस्यद्विःप्रयोगः त
थाआप्तोर्यामाविति महाक्रतुरितिजातावेकवचनं एतेमहाक्रतवइत्यर्थः ॥ ४२ ॥ प्राचीमिति ॥ ४३ ॥ विनिर्मिताकल्पेषुविहितास्त्वयंभूविहिते प्रजापतिरश्वमेधमसृजतेतिश्रुतेः॥४४॥

त्र्यहोश्वमेधःसंख्यातःकल्पसूत्रेणब्राह्मणैः॥ चतुष्टोममहस्तस्यप्रथमंपरिकल्पितं॥ ४० ॥उक्थ्यंद्वितीयंसंख्यातमतिरात्रंतथोत्तरं ॥ कारितास्तत्रबह
वोविहिताःशास्त्रदर्शनात्॥ ४१ ॥ ज्योतिष्टोमायुषीचैवमतिरात्रौचनिर्मितौ॥ अभिजिद्विश्वजिच्चैवमाप्तोर्यामौमहाक्रतुः ॥ ४२ ॥ प्राचींहोत्रेददौरा
जा।दिशंस्वकुलवर्धनः॥ अध्वर्यवेप्रतीचींतुब्रह्मणेदक्षिणांदिशं॥ ४३॥उद्गात्रेतुतथोदीचींदक्षिणैषाविनिर्मिता॥ अश्वमेधेमहायज्ञेस्वयंभूविहितेपुरा
॥ ४४॥ क्रतुंसमाप्यतुतदान्यायतःपुरुषर्षभः॥ ऋत्विग्भ्योहिददौराजाधरांतांकुलवर्धनः॥ ४५ ॥ एवंदत्वाप्रहृष्टोभूच्छ्रीमानिक्ष्वाकुनंदनः ॥ ऋत्वि
जस्त्वब्रुवन्सर्वेराजानंगतकिल्बिषं॥ ४६ ॥ भवानेवमहींकृत्स्नामेकोरक्षितुमर्हति॥ नभूम्याकार्यमस्माकंनहिशक्ताःस्मपालने॥ ४७॥ रताःस्वाध्या
यकरणेवयंनित्यंहिभूमिप॥ निष्क्रयंकिंचिदेवेहप्रयच्छतुभवानिति॥ ४८ ॥ मणिरत्नंसुवर्णंवागावोयद्वासमुद्यतं ॥ तत्प्रयच्छनृपश्रेष्ठधरण्यानप्रयो
जनं॥ ४९ ॥ एवमुक्तोनरपतिर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः॥ गवांशतसहस्राणिदशतेभ्योददौनृपः॥ ५० ॥

क्रतुमिति धरांचतुर्दिगवच्छिन्नां ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ भवानिति भोगैकप्रयोजनत्वाद्भूमेस्तयास्माकंनकिंचित्प्रयोजनंनापिचोरादिभ्योरक्षणेवयंशक्ताः ॥ ४७ ॥ तत्रहेतुमाह रताइति स्वा
ध्यायोवेदाध्ययनं तेनदंडादावस्माकमधिकारोपिनेतिध्वनितं भूमिपेत्यनेनत्वैवैषायोग्येतित्वमेवनिष्क्रयेणपुनरिमांगृहाणेतिसूचितं तदाह निष्क्रयमिति मूल्यमित्यर्थः ननुभुवोमूल्यंदा
तुमशक्यंअतः किंचिदेवेति ॥ ४८ ॥ किंचित्पदार्थानाह मणिरत्नंअनर्घ्यरत्नं तस्यापिराजार्हत्वादाह सुवर्णमिति यद्वासमुद्यतंउपस्थितं यत्किंचिदेवभवच्छक्यमित्यर्थः ॥ ४९ ॥ शत
सहस्राणिदशलक्षमितियावत् ॥ ५० ॥

सुवर्णंषोडशमाषकं चतुर्गुणंचत्वारिंशत्कोटि ततःसर्वेऋत्विजःसहिताःदक्षिणाप्राप्तंसर्वंवसुधनमंगीकृत्यविभागायऋष्यशृंगवसिष्ठाभ्यांप्रददुस्तस्यपुरोन्यस्तवंतः ॥ ५१ ॥ तदाह ऋष्ये
ति प्रविभागंकृत्वावसिष्ठादिद्वाराविभज्यगृहीत्वेत्यर्थः ॥ ५२ ॥ सुप्रीतेति संतुष्टाःसंतःअत्यंतमुदिताःस्मइत्यूचुः राजानमितिशेषः प्रसर्पकेभ्यःअभ्यागतेभ्यः ॥ ५३ ॥ जांबूनदंजंबूनदी
प्रभवंसुवर्णं कोटिशब्दोऽनंतवाची अथसर्वदक्षिणादानानंतरंयाचमानायदरिद्रायकस्मैचिद्दातव्यवस्त्वंतराभावात्हस्ताभरणमेवददौ ॥ ५४ ॥ ततःतेनहस्ताभरणदानेनेत्यर्थः ॥ ५५ ॥
विविधाःआशिषःआब्रह्मन्नायुष्मंतइत्याद्याः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ स्वर्नयनंस्वर्गप्रापकं दुस्तरंप्राकृतैराजभिरप्राप्तसमाप्तिकं ॥ ५८ ॥ कुलस्यवर्धनंतादृशंकर्म ॥ ५९ ॥ ६० ॥ पुनरप्युवा

दशकोटिंसुवर्णस्यरजतस्यचतुर्गुणं॥ ऋत्विजस्तुततःसर्वेप्रददुःसहितावसु॥ ५१ ॥ ऋष्यशृंगायमुनयेवसिष्ठायचधीमते॥ ततस्तेन्यायतःकृत्वाप्र
विभागंद्विजोत्तमाः॥ ५२ ॥ सुप्रीतमनसःसर्वेप्रत्यूचुर्मुदिताभृशं॥ ततःप्रसर्पकेभ्यस्तुहिरण्यंसुसमाहितः॥ ५३ ॥ जांबूनदंकोटिसंख्यंब्राह्मणेभ्योद
दौतदा॥ दरिद्रायद्विजायाथहस्ताभरणमुत्तमं॥ ५४॥ कस्मैचिद्याचमानायददौराघवनंदनः॥ ततःप्रीतेषुविधिवद्द्विजेषुद्विजवत्सलः॥५५॥ प्रणाम
मकरोत्तेषांहर्षव्याकुलितेंद्रियः॥ तस्याशिषोथविविधाब्राह्मणैःसमुदाहृताः ॥ ५६॥ उदारस्यनृवीरस्यधरण्यांपतितस्यच ॥ ततःप्रीतमनाराजाप्रा
प्ययज्ञमनुत्तमं॥ ५७॥ पापापहंस्वर्नयनंदुस्तरंपार्थिवर्षभैः॥ ततोब्रवीदृष्यशृंगंराजादशरथस्तदा॥ ५८॥ कुलस्यवर्धनंतत्तुकर्तुमर्हसिसुव्रत ॥ तथे
तिचसराजानमुवाचद्विजसत्तमः॥ ५९ ॥ भविष्यंतिसुताराजंश्चत्वारस्तेकुलोद्वहाः॥ ६० ॥ सतस्यवाक्यंमधुरंनिशम्यप्रणम्यतस्मैप्रयतोनृपेंद्रः॥ ज
गामहर्षंपरमंमहात्मातमृष्यशृंगंपुनरप्युवाच॥ ६१ ॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेचतुर्दशःसर्गः॥१४॥ ॥५॥
मेधावीतुततोध्यात्वासकिंचिदिदमुत्तरं॥ लब्धसंज्ञस्ततस्तंतुवेदज्ञोनृपमब्रवीत्॥ १ ॥
च पुत्रजनककर्मणेपुनरपिप्रेरयामासेत्यर्थः यद्यपिपुत्रकामेष्ट्यैवपुत्रावाप्तिःसंभवतितथापितपोरतस्यवैश्यस्यश्रावणस्यवधेतद्वियोगातुरतपोरततन्मातापितृमरणेनचब्रह्मवधसमपापोत्प
त्त्यातत्प्रायश्चित्तत्वेनाश्वमेधानुष्ठानंबोध्यं ॥ ६१ ॥ ॥ इतिश्रीरामा०वा०आ०बा०चतुर्दशःसर्गः ॥१४॥ ॥ ५ ॥ मेधावीति मेधावीअशेषवेदशाखाधारणयोग्यबुद्धिमान्वे
दज्ञःस्वरूपतोर्थतश्चवेदतत्त्ववित्सऋष्यशृंगःप्रतिश्रुतार्थनिर्वाहायकिंकर्तव्यमितिनिश्चेतुंकिंचित्कालंध्यात्वासमाधिंकृत्वाइदमुत्तरंइदमिहउत्तरानुष्ठेयकृत्यमितिनिश्चित्यपश्चाल्लब्धसंज्ञः
समाध्युत्थितस्तंनृपमब्रवीत् ॥ १ ॥

किमब्रवीत्तदाह इष्टिमिति पुत्रीयांपुत्रप्राप्तिकारणभूतां पुत्रकारणात्पुत्रप्राप्तिहेतोः अथर्ववेदप्रोक्तैर्मंत्रैर्विधानतःकल्पसूत्रतःसिद्धांनियतफलत्वेनप्रसिद्धामिष्टिंकरिष्यामीत्युक्तेतिशेषः ॥ २ ॥ ततइति मंत्रदृष्टेनमंत्रपूर्वकतयाकल्पसूत्रेदृष्टेन ॥ ३ ॥ ततइति तत्रेत्यर्थः ॥ ४ ॥ ताइति समेत्यअंतर्धानशक्त्याइतरानवलोकमितिशेषः ॥ ५ ॥ ६ ॥ कुतस्तस्ययुष्मद्बाधनक्षमवीर्यलाभइत्यतआह त्वयेति मानयंतः सर्वदेवतावध्यत्वरूपत्वद्दत्तवरंपरिपालयंतइत्यर्थः ॥ ७ ॥ उच्छ्रितान्संपत्त्यादिभिरधिकान् त्रिदशराजानमितिसमासांतोऽनित्यत्वान्नकृतः प्रध

इष्टिंतेऽहंकरिष्यामिपुत्रीयांपुत्रकारणात्॥ अथर्वशिरसिप्रोक्तैर्मंत्रैःसिद्धांविधानतः॥ २ ॥ ततःप्राक्रमदिष्टिंतांपुत्रीयांपुत्रकारणात्॥ जुहावाग्नौचतेजस्वीमंत्रदृष्टेनकर्मणा॥ ३॥ ततोदेवाःसगंधर्वाःसिद्धाश्चपरमर्षयः॥ भागप्रतिग्रहार्थंवैसमवेतायथाविधि ॥ ४ ॥ ताःसमेत्ययथान्यायंतस्मिन्सदसिदेवताः॥ अब्रुवँल्लोककर्तारंब्रह्माणंवचनंततः॥ ५॥ भगवंस्त्वत्प्रसादेनरावणोनामराक्षसः॥ सर्वान्नोबाधतेवीर्याच्छासितुंतंनशक्नुमः॥ ६॥ त्वयातस्मैवरोदत्तःप्रीतेनभगवंस्तदा॥ मानयंतश्चतंनित्यंसर्वंतस्यक्षमामहे॥ ७॥ उद्वेजयतिलोकांस्त्रीनुच्छ्रितान्द्वेष्टिदुर्मतिः॥ शक्रंत्रिदशराजानंप्रधर्षयितुमिच्छति॥ ८॥ ऋषीन्यक्षान्सगंधर्वान्ब्राह्मणानसुरांस्तदा॥ अतिक्रामतिदुर्धर्षोवरदानेनमोहितः॥ ९ ॥ नैनंसूर्यःप्रतपतिपार्श्वेवातिनमारुतः॥ चलोर्मिमालीतंदृष्ट्वासमुद्रोपिनकंपते॥ १०॥ तन्महन्नोभयंतस्माद्राक्षसाद्घोरदर्शनात्॥ वधार्थंतस्यभगवन्नुपायंकर्तुमर्हसि ॥ ११ ॥ एवमुक्तःसुरैःसर्वैश्चिंतयित्वाततोब्रवीत्॥ हंतायंविदितस्तस्यवधोपायोदुरात्मनः॥ १२ ॥ तेनगंधर्वयक्षाणांदेवतानांचरक्षसां॥ अवध्योऽस्मीतिवागुक्तातथेत्युक्तंचतन्मया॥ १३॥ नाकीर्तयदवज्ञानात्तद्रक्षोमानुषांस्तदा॥ तस्मात्समानुषाद्वध्योमृत्युर्नान्योस्यविद्यते ॥ १४ ॥ एतच्छ्रुत्वाप्रियंवाक्यंब्रह्मणासमुदाहृतं॥ देवामहर्षयःसर्वेप्रहृष्टास्तेभवंस्तदा॥ १५॥

र्षयितुमिच्छतीत्युक्तेरेतदुत्तरकालमिंद्रजित्कृतइंद्रबंधइतिज्ञायते ॥ ८ ॥ असुरान्राहुप्रमुखान् ॥ ९ ॥ प्रतपतिप्रतापयतीत्यर्थः कौर्यातिशयद्योतकमेतज्जातीयंनवातिनाधिकंवाति चंचलोर्मिमालास्वभावोपिनंकंपतेइतिविरोधालंकारः ॥ १० ॥ तत्तस्मात्कारणात् तस्मादुक्तगुणविशिष्टात् ॥ ११ ॥ एवमिति भगवान्ब्रह्मेतिशेषः हंतेत्यनुकंपायां ॥ १२ ॥ तेनेति तत्तथास्त्वित्युक्तमितियोजना ॥ १३ ॥ नेति तद्वावरणसमये मृत्युर्मृत्युजनकः ॥ १४ ॥ १५ ॥

एतस्मिन्नंतरेसर्वदेवतासंतोषकाले विष्णुःसदाभूभारोद्धारादिकर्ता ॥ १६ ॥ वैनतेयोगरुडः केयूरंबाहुभूषणं ॥ १७ ॥ ब्रह्मणाचेति वंद्यमानइत्यनुकृष्यते समागत्येति सब्रह्मभिर्देवैर्मिलित्वासमाहितोदेवकार्यतत्परः समभिष्टूयसम्यक्स्तुत्वा सन्नताःप्रणताः ॥ १८ ॥ त्वामिति अस्मद्दुःखहरणस्यत्वदेकसाध्यत्वात्अवतर्तुंमियोक्ष्यामहे तदेवाह राज्ञइत्यादिना ॥ १९ ॥ धर्मज्ञस्येत्यादिराजविशेषणानि ह्रीश्रीत्यादिराजपत्नीविशेषणंचअवतारयोग्यताध्वननाय ॥ २० ॥ आत्मानंसोपकरणमात्मानं अन्येद्युःपांचजन्यात्माकैकेय्यांभरतोभवत् तदन्येद्युः

एतस्मिन्नंतरेविष्णुरुपयातोमहाद्युतिः॥ शंखचक्रगदापाणिःपीतवासाजगत्पतिः॥ १६॥ वैनतेयंसमारुह्यभास्करस्तोयदंयथा॥ तप्तहाटककेयूरोवंद्यमानःसुरोत्तमैः॥ १७॥ ब्रह्मणाचसमागत्यतत्रतस्थौसमाहितः॥ तमब्रुवन्सुराःसर्वेतमभिष्टूयसन्नताः॥ १८ ॥ त्वांनियोक्ष्यामहेविष्णोलोकानांहितकाम्यया॥ राज्ञोदशरथस्यत्वमयोध्याधिपतेर्विभो ॥ १९॥ धर्मज्ञस्यवदान्यस्यमहर्षिसमतेजसः॥ अस्यभार्यासुतिसृषुह्रीश्रीकीर्त्युपमासुच॥ २०॥ विष्णोपुत्रत्वमागच्छकृत्वात्मानंचतुर्विधं॥ तत्रत्वंमानुषोभूत्वाप्रवृद्धंलोककंटकं॥ २१ ॥ अवध्यंदैवतैर्विष्णोसमरेजहिरावणं॥ सहिदेवान्सगंधर्वान्सिद्धांश्चऋषिसत्तमान्॥ २२॥ राक्षसोरावणोमूर्खोवीर्योद्रेकेणबाधते॥ ऋषयश्चततस्तेनगंधर्वाप्सरसस्तथा ॥ २३ ॥ क्रीडंतोनंदनवनेरौद्रेणविनिपातिताः॥ वधार्थंवयमायातास्तस्यवैमुनिभिःसह॥ २४॥ सिद्धगंधर्वयक्षाश्चततस्त्वांशरणंगताः॥ त्वंगतिःपरमादेवसर्वेषांनःपरंतप॥ २५॥ वधायदेवशत्रूणांनृणांलोकेमनःकुरु॥ एवंस्तुतस्तुदेवेशोविष्णुस्त्रिदशपुंगवः॥ २६ ॥ पितामहपुरोगांस्तान्सर्वलोकनमस्कृतः॥ अब्रवीत्त्रिदशान्सर्वान्समेतान्धर्मसंहितान्॥ २७॥

सुमित्रायामनंतात्माचलक्ष्मणः सुदर्शनात्माशत्रुघ्नोद्वौजातौयुगपत्त्रियेइतिपाद्मोक्तेः अत्रात्मानमित्युक्त्याशंखचक्रानंतानामपिभगवद्रूपतासूचिता हुंकारेणभवानिवपांचजन्यःशब्दमात्रेणसकलभुवनक्षोभकत्वाद्विष्णुतुल्यएवेतिबोध्यं चतुर्विधमिति चातुर्विध्यविधानंरावणेंद्रजिल्लवणगंधर्वबधादीनांप्रत्येकंदेवकार्यरूपाणांसद्भावात् ॥ २१ ॥ कुतोममैवनियोगस्तत्राह अवध्यमिति ॥ २२ ॥ २३ ॥ रौद्रेणकृत्याकृत्यविचारशून्येन वधार्थंवधप्रार्थनार्थं ॥ २४ ॥ २५ ॥ वधायेति नृणांलोकेइत्यस्यअवतरितुमितिशेषः ॥ २६ ॥ धर्मसंहितान्धर्मसहितानित्यर्थःधर्मसंहितमितिवापाठः ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ हत्वेति हत्वावत्स्यामीतियोजना ॥ २९ ॥ ३०॥ मानुष्येइति मनुष्यलोकेयथादैवेराज्ञमतंतथाआत्मनोजन्मभूमिंचिंतयामासयोग्यत्वेनविचारयामास ततःविचारानंतरं॥३१॥ रोचयामासऐच्छत् स्तुतिभिस्तुष्टुवुः ॥ ३२ ॥ स्तुत्वाचयदूचुस्तदाह तमिति रावणंउद्धरंसमूलमुन्मूलय विरावणंविशेषेणत्रिलोकीक्रंदनं तपस्विनांभयावहमित्यन्वयः रावणस्मरणेना तिभीतचित्तानांदेवानामुक्तौतमित्यस्यपुनरुक्तिर्नदोषाय अत्रइंद्रादिदेवानांसपितामहानांनियोजकत्वंविभोश्चनियोज्यत्वंनदोषोलीलात्वादित्यन्यत्रविस्तरः ॥ ३३ ॥ तमिति तंहत्वैवे त्यन्वयः सबांधवमित्यनेनलवणादिवधसूचनं हेसुरेंद्रउपेंद्र गुप्तंअर्थात्स्वयेतिशेषः गतदोषकल्मषंदोषारागादयस्तद्रूपकल्मषहीनं स्वर्लोकंवैकुंठाख्यं गतज्वरःस्वभावतोनिवृत्ताशेषतापः

भयंत्यजतभद्रंवोहितार्थंयुधिरावणं ॥ सपुत्रपौत्रंसामात्यंसमंत्रिज्ञातिबांधवं ॥ २८ ॥ हत्वाक्रूरंदुराधर्षंदेवर्षीणांभयावहं ॥ दशवर्षसहस्राणिदशव र्षशतानिच ॥ २९ ॥ वत्स्यामिमानुषेलोकेपालयन्पृथिवीमिमां ॥ एवंदत्वावरंदेवोदेवानांविष्णुरात्मवान् ॥ ३० ॥ मानुष्येचिंतयामासजन्मभूमिम थात्मनः ॥ ततःपद्मपलाशाक्षःकृत्वात्मानंचतुर्विधं ॥ ३१ ॥ पितरंरोचयामासतदादशरथंनृपं ॥ ततोदेवर्षिगंधर्वाःसरुद्राःसाप्सरोगणाः ॥ स्तुतिभि र्दिव्यरूपाभिस्तुष्टुवुर्मधुसूदनं ॥ ३२ ॥ तमुद्धतंरावणमुग्रतेजसंप्रवृद्धदर्पंत्रिदशेश्वरद्विषं ॥ विरावणंसाधुतपस्विकंटकंतपस्विनामुद्धरतंभयावहं ॥ ३३ ॥ तमेवहत्वासबलंसबांधवंविरावणंरावणमुग्रपौरुषं ॥ स्वर्लोकमागच्छगतज्वरश्चिरंसुरेंद्रगुप्तंगतदोषकल्मषं ॥ ३४ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रा मायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेपंचदशःसर्गः ॥ १५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततोनारायणोविष्णुर्नियुक्तःसुरसत्तमैः ॥ जानन्नपिसुरानेवंश्लक्ष्णं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ उपायःकोवधेतस्यराक्षसाधिपतेःसुराः ॥ यमहंतंसमास्थायनिहन्यामृषिकंटकं ॥ २ ॥ एवमुक्ताःसुराःसर्वेप्रत्यूचुर्विष्णुमव्य यं ॥ मानुषंरूपमास्थायरावणंजहिसंयुगे ॥ ३ ॥ सहितेपेतपस्तीव्रंदीर्घकालमरिंदमः ॥ येनतुष्टोभवद्ब्रह्मालोककृल्लोकपूर्वजः ॥ ४ ॥

॥३४॥ ॥ इतिश्रीरामाभि०श्रीरा०रा०वा०आ०बा०पंचदशःसर्गः॥१५॥ ॥७॥ ॥ ततइति नियुक्तःप्रार्थितः यद्वा आज्ञप्तइत्यर्थः अतएवजानन्नपिवधोपायमज्ञइवतेषाम विनीतत्वलज्जापरिहारायतान्पप्रच्छेत्यर्थः जानन्वधोपायमितिशेषः ॥१॥ उपायइति यमुपायमास्थायतमहंनिहन्यांसतस्यवधेउपायःकइत्यन्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥ सहीति लोकपूर्वजः सर्वलोकसमष्टित्वात् हिरण्यगर्भःसमवर्ततायेइतिश्रुतेश्च यद्वा ब्रह्माचतुर्मुखः लोकपूर्वजत्वंचहिरण्यगर्भतादात्म्याध्यासेन ॥ ४ ॥

संतुष्टइति मानुषभिन्नेभ्यःप्राणिमात्रेभ्योभयंनभवेदितिवरंददावित्यन्वयः ॥ ५ ॥ ६ ॥ दृष्टःनिश्चितः ॥ ७ ॥ ८ ॥ सचापीति दशरथोपीत्यर्थः तस्मिन्कालेभगवदवतितीर्षाकाले पुत्रि यामितिह्रस्वश्छांदसः ॥९॥ सइति निश्चयंअवतारविषयं आमंत्र्य साधयामीत्युक्त्वेत्यर्थः अंतर्धानंगतइति तस्मादेवसमाजादितिशेषः॥१०॥ततइति अंतर्धानानंतरमित्यर्थः अंतर्धाय भगवानेवस्वतेजःसंभृतपायसमादायहुताग्नेःसकाशात्प्रादुर्भवतिस्म नह्यन्यस्यभगवत्तेजोधारणेशक्तिरस्ति तदेवाह महद्भूतमिति एकोविष्णुर्महद्भूतमित्युक्तेः अतुलप्रभंविद्युदादिवत्दृष्टि

संतुष्टःप्रददौतस्मैराक्षसायवरंप्रभुः ॥ नानाविधेभ्योभूतेभ्योभयंनान्यत्रमानुषात् ॥ ५ ॥ अवज्ञाताःपुरातेनवरदानेहिमानवाः ॥ एवंपितामहात्तस्मा द्वरदानेनगर्वितः ॥ ६ ॥ उत्सादयतिलोकांस्त्रीन्स्त्रियश्चाप्युपकर्षति ॥ तस्मात्तस्यवधोदृष्टोमानुषेभ्यःपरंतप ॥ ७ ॥ इत्येतद्वचनंश्रुत्वासुराणांविष्णुरात्म वान् ॥ पितरंरोचयामासतदादशरथंनृपं ॥ ८ ॥ सचाप्यपुत्रोनृपतिस्तस्मिन्कालेमहाद्युतिः ॥ अयजत्पुत्रियामिष्टिंपुत्रेप्सुररिसूदनः ॥ ९ ॥ सकृत्वानि श्चयंविष्णुरामंत्र्यचपितामहं ॥ अंतर्धानंगतोदेवैःपूज्यमानोमहर्षिभिः ॥ १० ॥ ततोवैयजमानस्यपावकादतुलप्रभं ॥ प्रादुर्भूतंमहद्भूतंमहावीर्यंमहा बलं ॥ ११ ॥ कृष्णंरक्तांबरधरंरक्तास्यंदुंदुभिस्वनं ॥ स्निग्धहर्यक्षतनुजश्मश्रुप्रवरमूर्धजं ॥ १२ ॥ शुभलक्षणसंपन्नंदिव्याभरणभूषितं ॥ शैलशृंगसमु त्सेधंदृप्तशार्दूलविक्रमं ॥ १३ ॥ दिवाकरसमाकारंदीप्तानलशिखोपमं ॥ तप्तजांबूनदमयींराजतांतपरिच्छदां ॥ १४ ॥ दिव्यपायससंपूर्णांपात्रींपत्नी मिवप्रियां ॥ प्रगृह्यविपुलांदोर्भ्यांस्वयंमायामयीमिव ॥ १५ ॥

प्रतिघातकतेजोवत् भूतंप्राणी ॥ ११ ॥ कृष्णंकृष्णवर्णं स्निग्धाश्चिक्कणाःहर्यक्षस्यसिंहस्येवतनुजाःलोमानिश्मश्रुप्रवराःमूर्द्धजाःकेशाश्चयस्यतत् मुखस्थरोमाणिश्मश्रुप्रवरोमुखस्थंव्याप्तं रोम ॥ १२ ॥ समुत्सेधउच्छ्रायः दृप्तशार्दूलवत्विक्रमःपादविन्यासोयस्यतत् ॥ १३ ॥ दिवाकरेति तद्वत्प्रभामंडलव्याप्तं तैक्ष्ण्येदृष्टांतोदीप्तानलेत्यादि तप्तेति राजतोरजतविकारःअंत परिच्छदःपिधानपात्रंयस्यास्तां॥ १४ ॥पात्रीतिलिंगसामान्यादुत्प्रेक्षते पत्नीमिवेति प्रगृह्येति स्वयंदोर्भ्यांप्रगृह्यप्रादुर्भूतमित्यन्वयः मायामयीमिव इवशब्दएवार्थे भगवतोमायैवेत्यर्थः १५

दशरथंसमवेक्ष्येत्यन्वयः प्राजापत्यंप्रजापतिनाप्रेषितं प्रजापतेःप्रजापालकाद्विष्णोःसंभूतं तद्रूपमित्यर्थः ॥ १६ ॥ ततःपरंप्राजापत्यंमांविद्धीतितदुक्त्यनंतरं पूर्वंकृत्यातइवभीतएवतद्वच नश्रवणोत्तरंनिर्भयउवाचेत्यर्थः ॥ १७ ॥ देवानर्चयता हयमेधेनेतिशेषः ॥ १८ ॥ देवनिर्मितंदेवेनप्रजापतिनानिर्मितं धन्यंप्रशस्तं ॥ १९ ॥ भार्याणां संबंधसामान्येषष्ठी भार्याभ्यइ त्यर्थः आनुरूप्यंमहिषीत्वयशःशीलगुणादिना ॥ २० ॥ हिरण्मयींहिरण्यविकारां ॥ २१ ॥ मुदेति अभिप्रदक्षिणंपुनःपुनःप्रदक्षिणं ॥ २२ ॥ वित्तंधनं ॥ २३ ॥ अद्भुतप्रख्यंअद्भुताका

समवेक्ष्याब्रवीद्वाक्यमिदंदशरथंनृपं ॥ प्राजापत्यंनरंविद्धिमामिहाभ्यागतंनृप ॥ १६ ॥ ततःपरंतदाराजाप्रत्युवाचकृतांजलिः ॥ भगवन्स्वागतंतेस्तु किमहंकरवाणिते ॥ १७ ॥ अथोपुनरिदंवाक्यंप्राजापत्योनरोब्रवीत् ॥ राजन्नर्चयतादेवानद्यप्राप्तमिदंत्वया ॥ १८ ॥ इदंतुनृपशार्दूलपायसंदेवनिर्मितं ॥ प्रजाकरंगृहाणत्वंधन्यमारोग्यवर्धनं ॥ १९ ॥ भार्याणामनुरूपाणामश्नीतेतिप्रयच्छवै ॥ तासुत्वंलप्स्यसेपुत्रान्यदर्थंयजसेनृप ॥ २० ॥ तथेतिनृपतिःप्रीतःशिरसाप्रतिगृह्यतां ॥ पात्रींदेवान्नसंपूर्णांदेवदत्तांहिरण्मयीं ॥ २१ ॥ अभिवाद्यचतद्भूतमद्भुतंप्रियदर्शनं ॥ मुदापरमयायुक्तश्चकाराभिप्रदक्षिणं ॥ २२ ॥ ततोदशरथःप्राप्यपायसंदेवनिर्मितं ॥ बभूवपरमप्रीतःप्राप्यवित्तमिवाधनः ॥ २३ ॥ ततस्तदद्भुतप्रख्यंभूतंपरमभास्वरं ॥ संवर्तयित्वातत्कर्मतत्रैवांतरधीयत ॥ २४ ॥ हर्षरश्मिभिरुद्योतंतस्यांतःपुरमाबभौ ॥ शारदस्याभिरामस्यचंद्रस्येवनभोंशुभिः ॥ २५ ॥ सोंतःपुरंप्रविश्यैवकौसल्यामिदमब्रवीत् ॥ पायसंप्रतिगृह्णीष्वपुत्रीयंत्विदमात्मनः ॥ २६ ॥ कौसल्यायैनरपतिःपायसार्धंददौतदा ॥ अर्धादर्धंददौचापिसुमित्रायैनराधिपः ॥ २७ ॥ कैकेय्यैचावशिष्टार्धंददौपुत्रार्थकारणात् ॥ प्रददौचावशिष्टार्धंपायसस्यामृतोपमं ॥ २८ ॥

रं संवर्तयित्वासमाप्य कर्मपायसदानरूपं तत्रैवअग्निकुंडएव ॥ २४ ॥ हर्षरश्मिभिर्हर्षोद्भूतमुखकांतिभिःउद्योतंद्योतमानंअंतःपुरंतद्वर्तिस्त्रीजातंशारदचंद्रस्यअंशुभिर्नभइवेत्यन्वयः ॥२५॥२६॥कौसल्यायैइति अर्धशब्दोत्रसमप्रविभागवाची अर्धादर्धंतुरीयांशमित्यर्थः॥२७॥अवशिष्टार्धंअवशिष्टस्यचतुर्थांशस्यअर्धं अष्टमांशमित्यर्थः पुनरवशिष्टार्धंअष्टमांशं॥२८॥ ॥३४॥

अनुचिंत्येति कैकेय्यपेक्षयाज्येष्ठत्वंकौसल्यापेक्षयाकनिष्ठत्वंचसुमित्रायाविचार्यपादोनांशार्धदानं तस्यैकनिष्ठत्वाच्चकैकेय्यैअष्टमांशदानं वल्लभायांसंभोगकर्मणिपक्षपातोनधर्मविभागकर्मणि एवंचभरतशत्रुघ्नौपादस्यार्धमर्धमित्याहुः अपरेतुरामभरतौप्रत्येकंत्र्यंशौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौचअष्टमांशौ तथाहि कौसल्यायैदत्तार्धस्यअर्धादर्धंचतुर्थांशरूपंसुमित्रायैदत्तवान् कौसल्ययादापितवानित्यर्थः एवंकैकेय्यैकौसल्यादत्तार्धावशिष्टमर्धंददौ ततःकौसल्यादत्तावशिष्टस्यकैकेय्यैदत्तस्ययदर्धंतदर्धंविचार्यपुनरपिसुमित्रायैददौ तयादापयामासेत्यर्थः अत्रार्धपदावृत्तिर्बोध्या तदुक्तंकालिदासेन सतेजोवैष्णवंपत्न्योर्विभेजेचरुसंज्ञितं द्यावापृथिव्योःप्रत्यग्रमहर्पतिरिवातपं अर्चितातस्यकौसल्याप्रियाकेकयवंशजा अतःसंभावितांताभ्यांसुमित्रामैच्छदीश्वरः तेबहुज्ञस्यचित्तज्ञेपत्न्यौपत्युर्महीक्षितः चरोरर्धार्धभागाभ्यांतामयोजयतामुभे साहिप्रणयवत्यासीत्सपत्न्योरुभयोरपीति अर्धार्धभागाभ्यामित्यस्यस्वस्वलब्धांशसंबं

अनुचिंत्यसुमित्रायैपुनरेवमहामतिः ॥ एवंतासांददौराजाभार्याणांपायसंपृथक् ॥ २९ ॥ ताश्चैवंपायसंप्राप्य नरेंद्रस्योत्तमस्त्रियः ॥ संमानंमेनिरेसर्वाःप्रहर्षोदितचेतसः ॥ ३० ॥ ततस्तुताःप्राश्यतमुत्तमस्त्रियोमहीपतेरुत्तमपायसंपृथक् ॥ हुताशनादित्यसमानतेजसोऽचिरेणगर्भान्प्रतिपेदिरेतदा ॥ ३१ ॥

ध्यर्धार्धभागाभ्यामित्यर्थः पृथगितिविभज्येतिशेषः कतकस्याप्येवंरीतिरेवसंमतेत्याहुः कचित्तु इत्युक्त्वाप्रददौतस्यैहविषोर्धंनराधिपः स्वयमेवसमंकृत्वाभागंभामवतांवरः अर्धादर्धंददौचापिकैकेय्यैसनराधिपः चतुर्भागंद्विधाकृत्वासुमित्रायैददौतदेतिदृश्यमानःपाठःसत्वसांप्रदायिकएवतत्तद्दत्तभागजन्यस्यतत्तत्पुत्रैकवाक्यतौचित्येन अपरेतुव्याख्यैवात्रज्यायसी पाठांतरेव्याख्यांतरेचलक्ष्मणरामयोरेवभरतशत्रुघ्नयोरेवैकवाक्यतायांबीजालाभः उक्तंचपाद्मे युगंवभूवतुस्तत्रसुस्निग्धौरामलक्ष्मणौ तथाभरतशत्रुघ्नौपायसांशवशात्स्वतइतीतिदिक् ॥ २९ ॥ ताश्चेति प्राप्यप्रहर्षेणउदितंविकसितंचेतोयासांताःस्त्रियःनरेंद्रस्यसंमानंअपक्षपातेनयथोचितव्यवहारंमेनिरेइत्यन्वयः ॥ ३० ॥ ततइति महीपतेःस्त्रियइत्यन्वयः उत्तमपायसं उत्तमत्वंचतस्यविष्णुतेजःसंभृतत्वात् हुताशनादित्यसमानतेजसइतिगर्भाणांस्त्रीणांचतंत्रेणविशेषणं ॥ ३१ ॥

प्रतिलब्धमानसः प्रतिलब्धशब्दःप्रतिलब्धस्वास्थ्यपरः तादृशंमानसंयस्येत्यर्थः यद्वापूर्णमनोरथइत्यर्थः यथाशब्दश्चार्थे त्रिदिवेहरिरिंद्रश्चत्दृष्टइत्यर्थः सुरेंद्रेत्यादिराजविशेषणं भग वदंशगर्भसंभवेनतैःपूजितोमनसास्तुतः॥३२॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेषोडशःसर्गः॥१६॥ ॥ पुत्रत्वमिति गतेगंतुमुपक्रां ते ॥ १ ॥ सहायान्सहायकरणसमर्थान् ननुकदाचिद्भगवान्प्रतिज्ञायापिनावतरेदतउक्तं सत्यसंधस्येति सत्यप्रतिज्ञस्येत्यर्थः ॥ २ ॥ मायाविदःअसुरादिमायासंहारसमर्थदेवमायाश

ततस्तुराजाप्रतिवीक्ष्यताःस्त्रियःप्ररूढगर्भाःप्रतिलब्धमानसः॥ बभूवहृष्टस्त्रिदिवेयथाहरिःसुरेंद्रसिद्धर्षिगणाभिपूजितः॥ ३२ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम द्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेषोडशःसर्गः॥ १६॥ ॥ ७॥ ॥ पुत्रत्वंतुगतेविष्णौराज्ञस्तस्यमहात्मनः॥ उवाचदेवताःस र्वाःस्वयंभूर्भगवानिदं॥ १ ॥ सत्यसंधस्यवीरस्यसर्वेषांनोहितैषिणः॥ विष्णोःसहायान्बलिनःसृजध्वंकामरूपिणः॥ २ ॥ मायाविदश्चशूरांश्चवायुवे गसमान्जवे॥ नैयज्ञान्बुद्धिसंपन्नान्विष्णुतुल्यपराक्रमान्॥ ३ ॥ असंहार्यानुपायज्ञान्दिव्यसंहननान्वितान्॥ सर्वास्त्रगुणसंपन्नानमृतप्राशनानिव ॥४॥ अप्सरःसुचमुख्यासुगंधर्वीणांतनूषुच॥ यक्षपन्नगकन्यासुऋक्षविद्याधरीषुच॥५॥ किन्नरीणांचगात्रेषुवानरीणांतनूषुच॥ सृजध्वंहरिरूपेण पुत्रांस्तुल्यपराक्रमान्॥ ६ ॥ पूर्वमेवमयासृष्टोजांबवानृक्षपुंगवः॥ जृंभमाणस्यसहसाममवक्त्रादजायत ॥ ७ ॥ तेतथोक्ताभगवतातत्प्रतिश्रुत्यशा सनं॥ जनयामासुरेवंतेपुत्रान्वानररूपिणः॥८॥ ऋषयश्चमहात्मानःसिद्धविद्याधरोरगाः॥ चारणाश्चसुतान्वीरान्ससृजुर्वनचारिणः॥ ९ ॥

क्तिमतः जवेवेगविषये ॥ ३ ॥ असंहार्यानिति परैरितिशेषः संहननंशरीरं सर्वास्त्रगुणसंपन्नान्सर्वास्त्रनिवारणसामर्थ्यरूपगुणयुक्तान् यद्वा प्रयोगोपसंहारादयस्तद्गुणाः अमृतप्राशना देवाः ॥ ४ ॥ गंधर्व्योगंधर्वपत्न्यः ॥ ५ ॥ वानरीणांतनूषुवानरीशरीरसदृशशरीरासुअप्सरःप्रभृतिष्वित्यर्थः हरिरूपेणेति तस्मान्मद्रूपसंयुक्तामद्वीर्यसमतेजसः उत्पत्स्यंतिवधार्थंतुकुल स्यतववानराइतिरावणविषयेनंदिकेश्वरशापादेवमुक्तं तुल्यपराक्रमान् स्वस्वतुल्यपराक्रमानित्यर्थः॥ ६ ॥ ननुत्वयापिस्वांशःस्रष्टव्यइतिचेत्तत्राह पूर्वमेवेति पूर्वयुगेइत्यर्थः तदुत्पत्ति प्रकारमाह जृंभमाणस्येति सहसातत्क्षणे ॥ ७ ॥ एवंवक्ष्यमाणप्रकारेण ॥ ८ ॥ ९ ॥

वानरेंद्रमिति ननुराघवसहायार्थंतत्तत्स्यावतारकरणप्रेरणाद्वालिनोवतारस्यतदसहायत्वात्किमर्थोयमवतारइतिचेत् दुंदुभ्यादिवधार्थंतदवतारस्यावश्यकत्वात्पुत्रद्वारातस्यापिराघवसहा यत्वाच्चदुंदुभ्यादिवधेनापितत्साहाय्यकरणाच्चअस्यापिभ्रमवदवतारात्पूर्वमुत्पत्तिर्ज्ञेया तपनःसूर्यः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ पावकस्यअग्नेः अत्यरिच्यत ततोऽधिकोभवदित्यर्थः ॥१३॥ रूपेति रूपलक्षणेनद्रविणेनयुक्तौ रूपसंमतौरूपवत्त्वेनसर्वलोकसंमतावित्यर्थः ॥ १४ ॥ पर्जन्यस्तदभिमानिनीदेवता धर्मपुत्रोऽपरःसुषेणइतियुद्धकांडेवक्ष्यति अत्रतुवरुणपुत्रउक्तः

वानरेंद्रंमहेंद्राभमिंद्रोवालिनमात्मजं॥ सुग्रीवंजनयामासतपनस्तपतांवरः ॥ १० ॥ बृहस्पतिस्त्वजनयत्तारंनाममहाकपिं॥ सर्ववानरमुख्यानांबु द्धिमंतमनुत्तमं॥ ११ ॥ धनदस्यसुतःश्रीमान्वानरोगंधमादनः॥ विश्वकर्मात्वजनयन्नलंनाममहाकपिं ॥ १२ ॥ पावकस्यसुतःश्रीमान्नीलोग्निसदृ शप्रभः॥ तेजसायशसावीर्यादत्यरिच्यतवीर्यवान्॥ १३ ॥ रूपद्रविणसंपन्नावश्विनौरूपसंमतौ॥ मैंदंचद्विविदंचैवजनयामासतुःस्वयं ॥ १४ ॥ व रुणोजनयामाससुषेणंनामवानरं॥ शरभंजनयामासपर्जन्यस्तुमहाबलः ॥ १५ ॥ मारुतस्यौरसःश्रीमान्हनूमान्नामवानरः॥ वज्रसंहननोपेतोवै नतेयसमोजवे॥ १६॥ सर्ववानरमुख्येषुबुद्धिमान्बलवानपि ॥ तेसृष्टाबहुसाहस्रादशग्रीववधोद्यताः ॥ १७ ॥ अप्रमेयबलावीराविक्रांताःकामरू पिणः॥ तेगजाचलसंकाशावपुष्मंतोमहाबलाः॥ १८ ॥ ऋक्षवानरगोपुच्छाःक्षिप्रमेवाभिजज्ञिरे॥ यस्यदेवस्ययद्रूपंवेषोयश्चपराक्रमः॥ १९ ॥ अ जायतसमंतेनतस्यतस्यपृथक्पृथक् ॥ गोलांगूलेषुचोत्पन्नाःकिंचिदुन्नतविक्रमाः ॥ २० ॥ ऋक्षीषुचतथाजातावानराःकिन्नरीषुच॥ देवामहर्षिगं धर्वास्तार्क्ष्ययक्षायशस्विनः॥ २१॥

॥ १५ ॥ वज्रसंहननंवज्रवदभेद्यंशरीरंतेनोपेतोयुक्तः ॥ १६ ॥ दशग्रीववधोद्यताइत्यस्ययेभविष्यंतीतिशेषः ॥ १७ ॥ गजाचलसंकाशाः गजसदृशाःपर्वतसदृशाश्चेत्यर्थः ॥ १८ ॥ गो पुच्छावानरविशेषाः क्षिप्रमेवतत्तद्योनौदेवानांरत्यव्यवहितोत्तरकालमेव रूपंवर्णः वेषःसंस्थानविशेषः ॥ १९ ॥ तस्यतत्पुत्रस्य तेनतदीयरूपवेषादिकंपृथक्पृथगसांकर्येणाजायत किं चिदुन्नतविक्रमादेवावस्थातोपिकिंचिदधिकपराक्रमाइत्यर्थः ॥ २० ॥ ऋक्षीषुऋक्षशरीरासु चस्त्वर्थे किनरीषुत्वित्यर्थः एवमग्रेपि तार्क्ष्यास्तार्क्ष्यवंशजाः ॥ २१ ॥

नागाःसर्पाः ॥ २२ ॥ चारणादेववंदिनः वनचारिणःवनवासिनइत्येकत्र परत्रवनस्थफलभक्षकानित्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ सर्वास्त्रकोविदाइति स्वयंप्रतिभातसर्वास्त्रपरिहारोपायाइत्यर्थः शिलाप्रहरणाइत्याद्युक्तेस्तेषामस्त्रप्रयोक्तृत्वाभावात् विचालयेयुरित्यादौशक्यार्थेलिङ् विचालनशक्ताइत्यर्थः ॥ २६ ॥ आप्लवेयुःसंतरेयुः ॥ २७ ॥ प्रव्रजतःस्वच्छंदंगतीन् ॥ २८ ॥ नादेनेत्यस्यपातयेयुरित्यनेनान्वयः ॥ २९ ॥ शतसहस्राणि कोटिरित्यर्थः ॥ ३० ॥ तेप्रागुक्ताःहरीणांप्रधानेषुयूथेषुमध्येहरियूथपाबभूवुः यूथपश्रेष्ठान्वीरांश्चहरीनअजन

नागाःकिंपुरुषाश्चैवसिद्धविद्याधरोरगाः॥ बहवोजनयामासुर्हृष्टास्तत्रसहस्रशः॥ २२॥ चारणाश्चसुतान्वीरान्सस्रजुर्वनचारिणः॥ वानरान्सुमहाकायान्सर्वान्वैवनचारिणः॥ २३॥ अप्सरःसुचमुख्यासुतथाविद्याधरीषुच ॥ नागकन्यासुचतदागंधर्वीणांतनूषुच ॥ कामरूपबलोपेतायथाकामविचारिणः॥ २४॥ सिंहशार्दूलसदृशादर्पेणचबलेनच॥ शिलाप्रहरणाःसर्वेसर्वेपर्वतयोधिनः॥ २५॥ नखदंष्ट्रायुधाःसर्वेसर्वेसर्वास्त्रकोविदाः॥ विचालयेयुःशैलेंद्रान्भेदयेयुःस्थिरान्द्रुमान्॥ २६॥ क्षोभयेयुश्चवेगेनसमुद्रंसरितांपतिं॥ दारयेयुःक्षितिंपद्भ्यामाप्लवेयुर्महार्णवान् ॥ २७॥ नभस्तलंविशेयुश्चगृह्णीयुरपितोयदान्॥ गृह्णीयुरपिमातंगान्मत्तान्प्रव्रजतोवने॥ २८॥ नर्दमानांश्चनादेनपातयेयुर्विहंगमान्॥ ईदृशानांप्रसूतानिहरीणांकामरूपिणां॥ २९॥ शतंशतसहस्राणियूथपानांमहात्मनां॥ तेप्रधानेषुयूथेषुहरीणांहरियूथपाः ॥ ३० ॥ बभूवुर्यूथपश्रेष्ठान्वीरांश्चाजनयन्हरीन्॥ अन्येऋक्षवतःप्रस्थानुपतस्थुःसहस्रशः॥ ३१ ॥ अन्येनानाविधाञ्छैलान्काननानिचभेजिरे॥ सूर्यपुत्रंचसुग्रीवंशक्रपुत्रंचवालिनं ॥ ३२॥ भ्रातरावुपतस्थुस्तेसर्वेचहरियूथपाः॥ नलंनीलंहनूमंतमन्यांश्चहरियूथपान्॥ ३३॥ तेतार्क्ष्यबलसंपन्नाःसर्वेयुद्धविशारदाः॥ विचरंतोऽर्दयन्सर्वान्सिंहव्याघ्रमहोरगान्॥ ३४॥ महाबलोमहाबाहुर्वालीविपुलविक्रमः॥ जुगोपभुजवीर्येणऋक्षगोपुच्छवानरान्॥ ३५॥

यन्नित्यर्थः ऋक्षवतःपर्वतविशेषस्यप्रस्थान्सानूनुपतस्थुःआसेवंतेस्म ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ भ्रातरौसुग्रीववालिनौ सर्वेचसर्वेपिउपतस्थुः केचित्साक्षात्केचिन्नलादिद्वारेत्याह नलमित्यादि ॥ ३३ ॥ अर्दयन् आर्दयन्नित्यर्थः अडभावआर्षः ॥ ३४ ॥ वालीजुगोपेत्यन्वयः देवराजावतारत्वादितिभावः ॥ ३५ ॥

विविधसंस्थानैःनानाप्रकारसन्निवेशैः नानाव्यंजनलक्षणैःपरस्परभेदव्यंजकतत्तल्लक्षणयुतैः ॥ ३६ ॥ अचलकूटःपर्वतशृंगं यूथपाधिपैःयूथपानामधिपैरित्यर्थः भीमशरीररूपैःभयजनकशरीराकृतिभिः ॥ ३७ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेसप्तदशःसर्गः ॥ १७ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ प्रासंगिकदेवतावतारमुक्त्वाप्रकृतःप्रधानावतारउच्यते निर्वृत्तेइत्यादि निर्वृत्तेसमाप्ते पुत्रोत्पत्तिंविचिंतयन्नित्यंतोवृत्तानुवादः हयमेधेइत्यस्यपुत्रेष्टियुतइतिशेषः ॥ १ ॥ प्रविवेशप्रवेशाभिमुखोबभूव ॥ २ ॥ मुनि

तैरियंपृथिवीशूरैःसपर्वतवनार्णवा॥ कीर्णाविविधसंस्थानैर्नानाव्यंजनलक्षणैः॥ ३६॥ तैर्मेघवृंदाचलकूटसन्निभैर्महाबलैर्वानरयूथपाधिपैः॥ बभूवभूर्भीमशरीररूपैःसमावृतारामसहायहेतोः॥ ३७॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेसप्तदशःसर्गः॥१७॥ ॥४॥

निर्वृत्तेतुक्रतौतस्मिन्हयमेधेमहात्मनः॥ प्रतिगृह्यामराभागान्प्रतिजग्मुर्यथागतं॥ १॥ समाप्तदीक्षानियमःपत्नीगणसमन्वितः॥ प्रविवेशपुरींराजासभृत्यबलवाहनः॥ २॥ यथार्हंपूजितास्तेनराज्ञाचपृथिवीश्वराः॥ मुदिताःप्रययुर्देशान्प्रणम्यमुनिपुंगवं ॥ ३ ॥ श्रीमतांगच्छतांतेषांस्वगृहाणिपुरात्ततः॥ बलानिराज्ञांशुभ्राणिप्रहृष्टानिचकाशिरे॥ ४॥ गतेषुपृथिवीशेषुराजादशरथःपुनः॥ प्रविवेशपुरींश्रीमान्पुरस्कृत्यद्विजोत्तमान् ॥ ५ ॥ शांतयाप्रययौसार्धमृष्यशृंगःसुपूजितः॥ अनुगम्यमानोराज्ञाचसानुयात्रेणधीमता॥ ६॥ एवंविसृज्यतान्सर्वान्राजासंपूर्णमानसः॥ उवाससुखितस्तत्रपुत्रोत्पत्तिंविचिंतयन्॥ ७॥ ततोयज्ञेसमाप्तेतुऋतूनांषट्समत्ययुः॥ ततश्चद्वादशेमासेचैत्रेनावमिकेतिथौ ॥ ८ ॥ नक्षत्रेऽदितिदैवत्येस्वोच्चसंस्थेषुपंचसु॥ ग्रहेषुकर्कटेलग्नेवाक्पताविंदुनासह॥ ९॥

पुंगवंवसिष्ठंऋष्यशृंगंच ॥ ३ ॥ शुभ्राणिदशरथदत्तवस्त्राभरणादिनाऽत्युज्ज्वलानि अतएवप्रहृष्टानि ॥ ४ ॥ द्विजोत्तमान्वसिष्ठादीन् ॥ ५ ॥ सानुयात्रेणसभृत्येनराज्ञादशरथेनअनुगम्यमानऋष्यशृंगःप्रययौ स्वस्थानमितिशेषः ॥ ६ ॥ सर्वान्वसिष्ठादीनपि तत्रपुरे ॥ ७ ॥ ऋतूनामितिप्रथमार्थेषष्ठी समत्ययुःसमतीताः नावमिकेनवम्यांतिथौ स्वार्थेठक् ॥ ८ ॥ अदितिदैवत्येपुनर्वसौ पंचसुरविभौमशनिगुरुशुक्रेषुउच्चसंस्थेषुमेषमकरतुलाकर्कमीनस्थेषु सचंद्रगुरौकर्कटेलग्नेस्थितेसति ॥ ९ ॥

प्रोद्यमानेतत्रलग्नेउदयंगच्छतिसतीत्यर्थः सर्वलोकनमस्कृतं अस्यसर्वलोकरूपश्वासौनमस्कृतश्चेतमित्यप्यर्थः तेनादौप्रादुर्भावसमयेमात्राविराड्रूपस्यदर्शनंततस्तद्रूपदर्शनविस्मयात्त यानमस्कृतःसन्माययाबालभावंदधाविति सूचितं ॥ १० ॥ विष्णोःशंखचक्रानंतविशिष्टस्यविष्णोरित्यर्थः अर्धकिंचिन्न्यूनमर्धमित्यर्थः शंखचक्रादेरभावादितिभावः ॥ ११ ॥ देवा नांवरेणदेवश्रेष्ठेन ॥ १२ ॥ चतुर्भागःचतुर्न्यूनोभागश्चतुर्भागः पायसार्धस्यचतुर्थांशन्यूनोभागः अतएवसाक्षाद्विष्णोःसर्वैर्गुणैःसमुदितःयुक्तः अस्यपांचजन्यावतारतयास्वधारकस्य विष्णोःसाक्षाद्विष्णुत्वमुक्तं अनेनपांचजन्यस्यापिविष्णुत्वमेवेतिसूचितं तदीयसर्वगुणवत्तासूचनेनास्यापिरामतुल्यत्वंरामपायसांशसमपायसांशजन्यत्वंचसूचितं ॥ १३ ॥ विष्णोरर्धेति

प्रोद्यमानेजगन्नाथंसर्वलोकनमस्कृतं॥ कौसल्याऽजनयद्रामंदिव्यलक्षणसंयुतं ॥ १० ॥ विष्णोरर्धंमहाभागंपुत्रमैक्ष्वाकुनंदनं ॥ लोहिताक्षंमहा बाहुंरक्तोष्ठंदुंदुभिस्वनं॥ ११ ॥ कौसल्याशुशुभेतेनपुत्रेणामिततेजसा॥ यथावरेणदेवानामदितिर्वज्रपाणिना ॥ १२ ॥ भरतोनामकैकेय्यांजज्ञेस त्यपराक्रमः॥ साक्षाद्विष्णोश्चतुर्भागःसर्वैःसमुदितोगुणैः॥ १३ ॥ अथलक्ष्मणशत्रुघ्नौसुमित्राऽजनयत्सुतौ ॥ वीरौसर्वास्त्रकुशलौविष्णोरर्धसमन्वि तौ॥ १४ ॥ पुष्येजातस्तुभरतोमीनलग्नेप्रसन्नधीः॥ सार्पेजातौतुसौमित्रीकुलीरेऽभ्युदितेरवौ॥ १५ ॥ राज्ञःपुत्रामहात्मानश्चत्वारोजज्ञिरेपृथक् ॥ गु णवंतोनुरूपाश्चरुच्याप्रोष्ठपदोपमाः॥ १६ ॥ जगुःकलंचगंधर्वाननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥ देवदुंदुभयोनेदुःपुष्पवृष्टिश्चखात्पतत् ॥ १७ ॥ उत्सवश्चम हानासीदयोध्यायांजनाकुलः ॥ रथ्याश्चजनसंबाधानटनर्तकसंकुलाः ॥ १८ ॥ गायनैश्चविराविण्योवादनैश्चतथापरैः ॥ विरेजुर्विपुलास्तत्रसर्व रत्नसमन्विताः॥ १९॥

विष्णोःरामस्य अर्धशब्दोत्रभागवाचीनसमांशवाची तेनपायसाष्टमांशौलक्ष्मणशत्रुघ्नावितिबोध्यं ॥ १४ ॥ सार्पआश्लेषा कुलीरःकर्कटः अभ्युदितेइत्यस्यउच्चस्थेइत्यर्थः सौमित्रीइ तिद्विवचनेनतयोर्यमजत्वंसूच्यते ॥ १५ ॥ राज्ञइति पृथक्गुणवंतःप्रत्येकंअनन्यसाधारणगुणवंतः अनुरूपाःज्येष्ठकनिष्ठत्वादियोग्यव्यवहारवंतः रुच्याकांत्या प्रोष्ठपदाइतिपूर्वाभाद्र पदोत्तराभाद्रपदयोर्नाम तयोश्चप्रत्येकंद्वेद्वेतारेइतिज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धं तैत्तिरीयश्रुतिरपि चत्वारएकमभिकर्मदेवाः प्रोष्ठपदासइतियान्वदंतीति तदुपमाइत्यर्थः॥ १६॥ जगुरिति रामाद्युत्प त्तिकालेइतिशेषः पतदित्यत्रअडभावश्छांदसः ॥ १७॥ १८॥ गायनैःगायकैःवादनैःवादकैः विराविण्यःसशब्दाः रथ्याइतिविशेष्यं सर्वरत्नसमन्विताःनद्याद्युद्देशेनक्षिप्तैरत्नैर्युक्ताः ॥ १९॥

॥३७॥

प्रदेयान्पारितोषिकान् सूताःपौराणिकाः मागधावंशावलीकीर्तकाः बंदिनःस्तुतिपाठकाः संबंधसामान्येषष्ठी सूतादिसंबंधियद्देयंपारितोषिकंतत्तेभ्योददावित्यन्वयः ॥ २० ॥ अतीत्ये ति एकादशाहशब्दःसूतकांतोपलक्षणं अन्यथाक्षत्रियस्यद्वादशाहंसूतकमितिस्मृतिविरोधःस्यात् तथाचरामजन्मतस्त्रयोदशेदिनेनामकरणमकरोदित्यर्थः अस्यनिरुक्तिःपूर्वंदर्शिता श्रि यःकमलवासिन्यारमणोयंयतोहरिः तस्माच्छ्रीरामइत्यस्यनामसिद्धंपुरातनं सहस्रनामसदृशंस्मरणान्मुक्तिदंनृणामितिपाद्मेउक्तं ॥ २१ ॥ नामानिकुरुते नामकरणमकारयदित्यर्थः व र्तमानसामीप्येलट् अंतर्भावितण्यर्थताच यत्तुकतकेनराज्ञोनामकरणादावनधिकारइत्युक्तं अकरोदित्यत्रचपुरोहितद्वारेतिशेषपूरणंकृतंतत्रमानंचिंत्यं ॥ २२ ॥ ब्राह्मणान्भोजयामासे

प्रदेयांश्चददौराजासूतमागधबंदिनां॥ ब्राह्मणेभ्योददौवित्तंगोधनानिसहस्रशः॥ २० ॥ अतीत्यैकादशाहंतुनामकर्मतथाऽकरोत्॥ ज्येष्ठंराममंमहात्मा नंभरतंकैकयीसुतं॥ २१ ॥ सौमित्रिंलक्ष्मणमितिशत्रुघ्नमपरंतथा॥ वसिष्ठःपरमःप्रीतोनामानिकुरुतेतदा ॥ २२ ॥ ब्राह्मणान्भोजयामासपौरजान पदानपि॥ अददद्ब्राह्मणानांचरत्नौघममलंबहु॥ २३ ॥ तेषांजन्मक्रियादीनिसर्वकर्माण्यकारयत्॥ तेषांकेतुरिवज्येष्ठोरामोरतिकरःपितुः॥ २४ ॥ ब भूवभूयोभूतानांस्वयंभूरिवसंमतः॥ सर्वेवेदविदःशूराःसर्वेलोकहितेरताः॥ २५ ॥ सर्वेज्ञानोपसंपन्नाःसर्वेसमुदितागुणैः॥ तेषामपिमहातेजारामः सत्यपराक्रमः॥ २६ ॥ इष्टःसर्वस्यलोकस्यशशांकइवनिर्मलः॥ गजस्कंधेश्वपृष्ठेचरथचर्यासुसंमतः ॥ २७ ॥ धनुर्वेदेचनिरतःपितुःशुश्रूषणेरतः ॥ बाल्यात्प्रभृतिसुस्निग्धोलक्ष्मणोलक्ष्मिवर्धनः ॥ २८ ॥ रामस्यलोकरामस्यभ्रातुर्ज्येष्ठस्यनित्यशः ॥ सर्वप्रियकरस्तस्यरामस्यापिशरीरतः॥ २९॥ लक्ष्मणोलक्ष्मिसंपन्नोबहिःप्राणइवापरः॥ नचतेनविनानिद्रांलभतेपुरुषोत्तमः॥ ३० ॥

ति राजाज्ञयेतिशेषः बहुबहुमानपूर्वकमित्यर्थः ॥ २३ ॥ जन्मक्रियादीनितदाद्युपनयनांतानीत्यर्थः अकारयत्वसिष्ठोराज्ञेतिशेषः केतुःविरुदध्वजः सयथाअन्नदानादिकीर्तिख्यापय तिएवंइक्ष्वाकुकुलवैभवप्रकाशकः रतिःप्रीतिः ॥ २४ ॥ स्वयंभूर्हिरण्यगर्भःसइवसर्वशक्तिमत्त्वेनसंमतः ॥ २५ ॥ ज्ञानोपसंपन्नाःतत्त्वज्ञानयुक्ताइतिकेचित् गुणैःसाधारणैःक्षत्रासाधा रणैश्चसद्गुणैरित्यर्थः तेषामितिनिर्धारणेषष्ठी रामः सर्वसद्गुणइतिशेषः ॥ २६ ॥ इष्टःसर्वस्येत्यादिगुणकथनेपौनरुक्त्यंदार्ढ्याय रथचर्यासुरणोचितरथप्रचारेषु ॥ २७ ॥ लक्ष्मिवर्धनइ तिह्रस्वआर्षः ॥२८॥ रामस्यसुस्निग्धइतिप्राक्तनेनान्वयः स्वशरीरादपितस्यस्वात्मभूतस्यरामस्यप्रियकरः॥ २९॥ रामस्यअपरःबहिःसंचरन्प्राणइवलक्ष्मणःप्रियः तदेवाह नचेति ॥ ३०॥

मृगयांआखेटमुद्दिश्येत्यर्थः ॥ ३१ ॥ परिपालयन्रामशरीरमितिशेषः अनेनलक्ष्मणस्यभक्त्यतिशयउक्तः हियतःशत्रुघ्नोलक्ष्मणावरजोऽतोरामावरजस्यभरतस्यप्रियइतिशेषः रामल
क्ष्मणाविवभरतशत्रुघ्नौपरस्परप्रियावित्यर्थः ॥ ३२ ॥ तस्यशत्रुघ्नस्यसभरतइतिशेषः तथातस्यभरतस्यशत्रुघ्नःप्रियआसीत् ॥ ३३ ॥ देवैःचतुर्भिर्दिक्पालैः यद्वावसुरुद्रादित्यविश्वेदेवैः
तसर्वैरामादयः गुणैःसमुदितायुक्ताआसन्नितिशेषः ॥ ३४ ॥ एवंप्रभावाणांप्रागुक्तप्रभाववतांलाभेनेतिशेषः पितालृष्टइत्यन्वयः ॥ ३५ ॥ वैदिकाध्ययनेवेदसंबंध्यध्ययने ॥ ३६ ॥दा

मृष्टमन्नमुपानीतमश्नातिनहितंविना॥ यदाहिहयमारूढोमृगयांयातिराघवः॥ ३१ ॥ अथैनंपृष्ठतोभ्येतिसधनुःपरिपालयन् ॥ भरतस्यापिशत्रुघ्नो
लक्ष्मणावरजोहिसः॥ ३२ ॥ प्राणैःप्रियतरोनित्यंतस्यचासीत्तथाप्रियः॥ सचतुर्भिर्महाभागैःपुत्रैर्दशरथःप्रियैः॥ ३३ ॥ बभूवपरमप्रीतोदेवैरिवपि
तामहः॥ तेयदाज्ञानसंपन्नाःसर्वेसमुदितागुणैः॥३४॥ ह्रीमंतःकीर्तिमंतश्चसर्वज्ञादीर्घदर्शिनः॥ तेषामेवंप्रभावाणांसर्वेषांदीप्ततेजसां ॥ ३५ ॥ पि
तादशरथोहृष्टोब्रह्मालोकाधिपोयथा॥ तेचापिमनुजव्याघ्रावैदिकाध्ययनेरताः ॥ ३६ ॥ पितृशुश्रूषणरताधनुर्वेदेचनिष्ठिताः ॥ अथराजादशरथ
स्तेषांदारक्रियांप्रति ॥ ३७ ॥ चिंतयामासधर्मात्मासोपाध्यायःसबांधवः ॥ तस्यचिंतयमानस्यमंत्रिमध्येमहात्मनः ॥ ३८ ॥ अभ्यागच्छन्महाते
जाविश्वामित्रोमहामुनिः॥ सराज्ञोदर्शनाकांक्षीद्वाराध्यक्षानुवाचह॥ ३९ ॥ शीघ्रमाख्यातमांप्राप्तंकौशिकंगाधिनःसुतं॥ तच्छ्रुत्वावचनंतस्यराज्ञो
वेश्मप्रदुद्रुवुः॥ ४० ॥ संभ्रांतमनसःसर्वेतेनवाक्येनचोदिताः ॥ तेगत्वाराजभवनंविश्वामित्रमृषिंतदा ॥ ४१ ॥ प्राप्तमावेदयामासुर्नृपायेक्ष्वाक
वेतदा॥ तेषांतद्वचनंश्रुत्वासपुरोधाःसमाहितः॥ ४२ ॥

रक्रियाविवाहः कुमारस्यविशालाक्षंपांडुतांमुखमाददे कपोलतलसंलीनपाणिःपद्मासनस्थितइत्यादियोगवासिष्ठोक्तरीत्यासंसारासारत्वदर्शनेनजातानांमुखपांडुतादीनांकामकृतत्वसं
भावनयाविवाहक्रियाचिंतनमितिबोध्यं ॥ ३७ ॥ सोपाध्यायःसपुरोहितः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ कौशिकंकुशिकगोत्रापत्यं विलंबेशापत्रासात्द्वाराध्यक्षाःराजवेश्मत्वरयाप्रविविशुः तदा
गमननिवेदनायेतिशेषः ॥ ४० ॥ संभ्रांतमनसःक्षुभितचित्ताः तेनतदीयेनविश्वामित्रसंबंधिना ॥ ४१ ॥ इक्ष्वाकवे तद्वंशजत्वात्ताच्छब्द्यं समाहितःएकाग्रचित्तः ॥ ४२ ॥ ॥३८॥

ब्रह्माणंबृहस्पतिं बृहस्पतिर्देवानांब्रह्मेतिश्रुतेः संशितव्रतंतीक्ष्णनियमं ॥ ४३ ॥ उपहारयदिति वसिष्ठेनेतिशेषः अडभावआर्षः राज्ञोर्घ्यंराजप्रेरणयावसिष्ठानीतं ॥ ४४ ॥ कुशलपदंअ
नामयोपलक्षणं क्षत्रबंधुमनामयमितिश्रुतेः अव्ययंवृद्धिं ॥ ४५ ॥ पुनर्विशिष्यपृच्छति कुशलमिति विशेषप्रकारमाह अपितेइति अपिःप्रश्ने एवमग्रेपि सामंताःसन्नताःनम्राअपि
रिपवोजिताः ॥ ४६ ॥ अपिदैवंकर्महोमदेवतार्चनादिकं मानुषंकर्मसामभेदादिकं राज्ञःप्रेरितार्घ्यदातृत्वेनप्रथमतोराज्ञेऽनामयादिपृष्ट्वाततोवसिष्ठेनसमागम्यालिंगनादिकृत्वा कुशलमि
त्यस्यपप्रच्छेतिशेषः अनेनराजपुरोहितत्वकृतःपूर्वस्पर्धयेषदपमानोवसिष्ठस्यविश्वामित्रकृतःसूचितः वसिष्ठश्चसमागम्यप्रहसन्मुनिपुंगवः यथार्हंपूजयित्वैनंपप्रच्छकुशलंतदेतिक्वचित्पा

प्रत्युज्जगामसंहृष्टोब्रह्माणमिववासवः॥ सदृष्ट्वाज्वलितंदीप्त्यातापसंसंशितव्रतं॥४३॥ प्रहृष्टवदनोराजाततोर्घ्यमुपहारयत्॥ सराज्ञःप्रतिगृह्यार्घ्यं
शास्त्रदृष्टेनकर्मणा ॥ ४४ ॥ कुशलंचाव्ययंचैवपर्यपृच्छन्नराधिपं॥ पुरेकोशेजनपदेबांधवेषुसुहृत्सुच ॥ ४५ ॥ कुशलंकौशिकोराज्ञःपर्यपृच्छत्सुधा
र्मिकः॥ अपितेसन्नताःसर्वेसामंतरिपवोजिताः॥ ४६ ॥ दैवंचमानुषंचैवकर्मतेसाध्वनुष्ठितं॥ वसिष्ठंचसमागम्यकुशलंमुनिपुंगवः ॥ ४७ ॥ ऋषीं
श्चतान्यथान्यायंमहाभागउवाचह॥ तेसर्वेहृष्टमनसस्तस्यराज्ञोनिवेशनं ॥ ४८ ॥ विविशुःपूजितास्तेननिषेदुश्चयथार्हतः॥ अथहृष्टमनाराजावि
श्वामित्रंमहामुनिं॥ ४९ ॥ उवाचपरमोदारोहृष्टस्तमभिपूजयन्॥ यथाऽमृतस्यसंप्राप्तिर्यथावर्षमनूदके ॥ ५० ॥ यथासदृशदारेषुपुत्रजन्माप्रजस्य
वै॥ प्रनष्टस्ययथालाभोयथाहर्षोमहोदयः॥ ५१ ॥ तथैवागमनंमन्येस्वागतंतेमहामुने॥ कंचतेपरमंकामंकरोमिकिमुहर्षितः॥ ५२ ॥

ठः तत्रपूर्वंमांस्पर्धमानोपिमद्राजसन्निधावागतइतिहासः ॥ ४७ ॥ ऋषीन्वामदेवादीन्यथान्यायंसंगत्यकुशलंचोवाच अत्रवामदेवादिभिःस्वस्थानस्थैरेवसमागम्यस्वकार्यसिद्ध्येतान्
गृहीत्वैवतेस्वयंचराजसदनंविविशुरित्यन्वयः ॥ ४८ ॥ पूजिताइत्यस्यराज्ञेतिशेषः ॥ ४९ ॥ परमोदारःपरमदाता हृष्टःपुलकितः अनूदकेइत्यार्षंदीर्घत्वं ॥५०॥ सदृशदारेषुजातिवयोरू
पगुणतुल्येषु प्रनष्टस्यनिध्यादेरितिशेषः महः पुत्रजन्माद्युत्सवःतस्मादुदयोयस्यसहर्षोयथातथातेआगमनंमन्ये अत्रस्वकार्यहर्षसादृश्यस्यागमनेउक्त्यातवागमनजहर्षस्यानिर्वाच्यत्वं
व्यज्यते स्वागतंतेइतिभिन्नंवाक्यं चपरंकंकामंकिमुकेनप्रकारेणकरोमिकुर्यामित्यर्थः वर्तमानसामीप्येलट् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

पात्रभूतःसर्वसेवायोग्यः दिष्ट्याशुभादृष्टेन सुजीवितं अद्यैवतत्फललाभादितिभावः ॥ ५३ ॥ पूर्वमिति राजर्षिशब्दसाधकेनतपसापूर्वंअतिशयितकांतिमान् ॥ ५४ ॥ अनुपश्चात्ब्र ह्मर्षित्वसाधकेनतपसाब्रह्मर्षित्वंप्राप्तोऽतोमयाबहुधाबहुप्रकारेणराजर्षिब्रह्मर्षिप्रकारेणपूज्योसीत्यन्वयः तदिति परमंपवित्रमिदंत्वदागमनंयन्ममपुरोऽभूत्तदद्भुतमत्याश्चर्यमित्यर्थः ॥५५॥ हेप्रभोतवसंदर्शनात्शुभक्षेत्रंसकलपापाभावविशिष्टसकलशुभसाधनपुण्यवद्देहंगतःप्राप्तवान् तेनसफलजन्मतानिष्पापताचध्वनिता इदंशरीरंकौंतेयक्षेत्रमित्यभिधीयतेइतिभगवद्गीतो क्तेः ब्रूहीति तुभ्यमितिषष्ठ्यर्थेचतुर्थी तेयत्कार्यंप्रतियत्कार्यार्थममममंतन्मयाप्रार्थितःसन्ब्रूहिकथय ॥ ५६ ॥ स्वाभिमतकार्ययोगेनअनुगृहीतोहंत्वत्प्रयोजनपरिवृद्धिनिष्पत्तिंकर्तुमि

पात्रभूतोसिमेब्रह्मन्दिष्ट्याप्राप्तोसिमानद॥ अद्यमेसफलंजन्मजीवितंचसुजीवितं॥ ५३॥ यस्माद्विप्रेंद्रमद्राक्षंसुप्रभातानिशामम॥ पूर्वंराजर्षिश ब्देनतपसाद्योतितप्रभः॥ ५४॥ ब्रह्मर्षित्वमनुप्राप्तःपूज्योसिबहुधामया॥ तदद्भुतमभूद्विप्रपवित्रंपरमंमम॥ ५५॥ शुभक्षेत्रगतश्चाहंतवसंदर्शनात्प्र भो॥ ब्रूहियत्प्रार्थितंतुभ्यंकार्यमागमनंप्रति॥ ५६॥ इच्छाम्यनुगृहीतोहंत्वदर्थंपरिवृद्धये॥ कार्यस्यनविमर्शंचगंतुमर्हसिसुव्रत॥ ५७॥ कर्ताचाह मशेषेणदैवतंहिभवान्मम॥ ममचायमनुप्राप्तोमहानभ्युदयोद्विज॥ तवागमनजःकृत्स्नोधर्मश्चानुत्तमोद्विज॥ ५८॥ इतिहृदयसुखंनिशम्यवाक्यं श्रुतिसुखमात्मवताविनीतमुक्तं॥ प्रथितगुणयशागुणैर्विशिष्टःपरमऋषिःपरमंजगामहर्षं॥ ५९॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआ दिकाव्येबालकांडेऽष्टादशःसर्गः॥ १८॥ ॥ ७॥ ॥ ॥ ७॥

च्छामि विमर्शंकरिष्यतिनवेतिसंदेहं ॥ ५७ ॥ तत्रहेतुमाह दैवतंहीति इतश्चनसंदेहइत्याह ममचेति तवागमनजःकृत्स्नोधर्मःममहानभ्युदयःप्राप्तः हर्षातिशयाद्विजेतिपुनरुक्तिर्नदो षाय ॥ ५८ ॥ इतीति यतोहृदयसुखंअतएवश्रुतिसुखं आत्मवतास्वाधीनेन विनीतंविनययुक्तं प्रथितैर्गुणैःत्रिशंकुस्वर्गारोहणादिभिर्यशोयस्य गुणैःशमदमादिभिः परमऋषिः ऋत्य कइतिप्रकृतिभावः ॥ ५९ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेऽष्टादशःसर्गः ॥ १८ ॥ ॥ ॥ ७ ॥

तदिति अद्भुतविस्तरंदैवतंहिभवान्ममेत्याद्युक्तिरूपमाश्चर्यप्रपंचं ॥ १ ॥ एतत्तवैवसदृशंनान्यतःनान्यस्य तत्रहेतुगर्भंविशेषणं महावंशेत्यादि वसिष्ठव्यपदेशिनःवसिष्ठनियोगवर्तिनः ॥ २ ॥ यत्त्विति तस्यतत्प्रतिपाद्यस्यकार्यस्य निश्चयंकर्तव्यत्वनिश्चयंसर्वथाकरिष्यामीत्यंगीकारंकुरुष्व कृत्वाचसत्यप्रतिश्रवःसत्यप्रतिज्ञोभव ॥ ३ ॥ अहमिति विद्यार्थंयागार्थंनिय मदीक्षांआतिष्ठेआस्थितोस्मि तस्ययज्ञस्य ॥ ४ ॥ व्रतेत्विति बहुशश्चीर्णेसमाप्तिकल्पे समाप्त्यांसमाप्तिसमये ॥ ५॥ नियमनिश्चयेव्रतसंकल्पे अवधूतेनाशिते तस्मिन्तत्संकल्पविषये

तच्छ्रुत्वाराजसिंहस्यवाक्यमद्भुतविस्तरं॥ हृष्टरोमामहातेजाविश्वामित्रोभ्यभाषत॥ १॥ सदृशंराजशार्दूलतवैवभुविनान्यतः॥ महावंशप्रसूतस्य वसिष्ठव्यपदेशिनः॥ २॥ यत्तुमेहृद्गतंवाक्यंतस्यकार्यस्यनिश्चयं॥ कुरुष्वराजशार्दूलभवसत्यप्रतिश्रवः॥ ३॥ अहंनियममातिष्ठेसिद्ध्यर्थंपुरुषर्षभ॥ तस्यविघ्नकरौद्वौतुराक्षसौकामरूपिणौ॥ ४॥ व्रतेतुबहुशश्चीर्णेसमाप्त्यांराक्षसाविमौ॥ मारीचश्चसुबाहुश्चवीर्यवंतौसुशिक्षितौ॥ ५॥ तौमांसरु धिरौघेणवेदिंतामभ्यवर्षतां॥ अवधूतेतथाभूतेतस्मिन्नियमनिश्चये॥ ६॥ कृतश्रमोनिरुत्साहस्तस्माद्देशादपाक्रमे॥ नचमेक्रोधमुत्स्रष्टुंबुद्धिर्भव तिपार्थिव॥ ७॥ तथाभूताहिसाचर्यानशापस्तत्रमुच्यते॥ स्वपुत्रंराजशार्दूलरामंसत्यपराक्रमं॥ ८॥ काकपक्षधरंवीरंज्येष्ठंमेदातुमर्हसि॥ शक्तोह्ये षमयागुप्तोदिव्येनस्वेनतेजसा॥ ९॥

यज्ञेचतथाभूतेनाशितेसति ॥ ६ ॥ कृतश्रमःकृतदृथाप्रयासः अतएवनिरुत्साहः तस्माद्देशादपाक्रमेनिर्गतोस्मि ननुभवद्भिःशापेनैवकुतस्तौननाशितौतत्राह नचेति क्रोधमुत्स्रष्टुंशप्तुं ॥ ७ ॥ तत्रहेतुमाह तथाभूतेति शापादिप्रदत्यनर्हैत्यर्थः अतःस्वपुत्रमित्यादि ॥ ८ ॥ बालानांकपोलसमीपशिखाकाकपक्षः नन्वनेनबालेनकिंकरिष्यसीत्यत्राह शक्तइत्यादि म यापितृस्थानीयेनेतिशेषः दिव्यंतेजोवैष्णवंतेनयुक्तइतिशेषः ॥९ ॥

विकर्तारः विघ्नकर्तारः तेषांविनाशनेपिशक्तः किंपुनर्मखरक्षणे मारीचसुबाहुसेनाभिप्रायेणतेषामितिबहुवचनं राज्ञोदानप्ररोचनायाह श्रेयश्चेति बहुरूपंअस्त्रदानविवाहादिरूपं किंच मुखपांडुत्वादिनिवर्तकंबहुरूपंविपुलतरंपरमार्थरूपंचश्रेयआत्मस्वरूपंप्रदास्यामिवसिष्ठद्वारादापयिष्यामि बोधयिष्यामीत्यर्थः रामस्यशुद्धमुक्तस्वभावत्वेपिलोकानांतत्त्वबोधनमेवरामबोधनस्यफलं सनत्कुमारशापवशात्तिरोहितस्यज्ञानस्यप्रादुर्भूतिश्चफलमितिबोध्यं तदुक्तमादित्यपुराणे विज्ञानमेतदखिलंविश्वाकारमबुद्धयः पश्यंतिज्ञानिनस्त्वेकमात्मरूपमिदंजगत् दुर्विज्ञेयंवसिष्ठेनरामायकथितंपुरेतिस्कंदंप्रतिशिवोक्तेः योगवासिष्ठेस्फुटतरमेतत् मुख्यश्रेयश्चविष्णुपुराणेद्वितीयांशे तन्मह्यंप्रणतायत्वंयच्छ्रेयःपरमंद्विज तद्वदाखिलविज्ञानजलवीच्युदधिर्भवानितिराजप्रश्नेपुत्रस्वर्गादीनामापेक्षिकश्रेयस्त्वेपिनपरमार्थरूपंश्रेयस्त्वमित्युक्त्वा एकोव्यापीसमःशुद्धोनिर्गुणःप्रकृतेःपरः जन्मवृद्ध्यादिरहितआत्मासर्वगतोऽव्ययः परंज्ञानमयो

राक्षसायेविकर्तारस्तेषामपिविनाशने॥ श्रेयश्चास्मैप्रदास्यामिबहुरूपंनसंशयः॥ १० ॥ त्रयाणामपिलोकानांयेनख्यातिंगमिष्यति॥नचतौराममासाद्यशक्तौस्थातुंकथंचन॥ ११॥ नचतौराघवादन्योहंतुमुत्सहतेपुमान्॥वीर्योत्सिक्तौहितौपापौकालपाशवशंगतौ॥ १२॥रामस्यराजशार्दूलनपर्याप्तौमहात्मनः॥ नचपुत्रगतंस्नेहंकर्तुमर्हसिपार्थिव॥ १३॥ अहंतेप्रतिजानामिहतौतौविद्धि राक्षसौ॥ अहंवेद्मिमहात्मानंरामंसत्यपराक्रमं॥ १४॥

सद्भिर्नामजात्यादिभिर्विभुः नयोगवान्नयुक्तोभून्नैवपार्थिवयोक्ष्यते तस्यात्मपरदेहेषुसतोप्येकमयंहियत् विज्ञानंपरमार्थोसाविति जडभरतोक्त्यात्मस्वरूपमेवपरमार्थश्रेयस्त्वेनदर्शितं तथात्रैव आत्माध्येयःसदाभूपयोगयुक्तैस्तथापरं श्रेयस्तस्यैवसंयोगःश्रेयोयःपरमात्मनेतिउक्तंप्रघट्टकांतरे तथाजीवपरमात्मनोर्यःसंयोगःउपाधिनिर्गमरूपःसपरंश्रेयइतितदर्थः विभेदजनकेऽज्ञानेनाशमात्यंतिकंगते आत्मनोब्रह्मणोभेदमसंतंकःकरिष्यतीतिप्रघट्टकांतरोक्तेः परमात्मात्मनोर्योगःपरमार्थइतीर्यतेइतितेनैवोक्तत्वाच्चेत्यलं ॥ १० ॥ त्रयाणां त्रिष्वित्यर्थः येनमद्दत्तास्त्रादिना आसाद्ययुद्धेइतिशेषः ॥ ११ ॥ नचेति तत्रहेतुमाह वीर्येत्यादि रामस्तर्हिकथंहन्यादित्यत्राह कालेति ॥ १२ ॥ रामस्यरामवीर्यस्य पुत्रगतंपुत्रविषयं रामेइतिशेषः नायंतवपुत्रःकिंतर्हिदिव्यमेतत्तेजइतितात्पर्यं ॥ १३ ॥ तत्रहेतुमाह अहमिति हताविति भूतप्रत्ययेनवधस्यसुकरत्वंध्वन्यते रामंनिरतिशयवैभवविष्णुतेजोंशावताररूपं ॥ १४ ॥

स्वज्ञानेसंवादमाह वसिष्ठोपीत्यादि तेप्येवंविदुरितिशेषः तेइतित्वमित्यर्थे धर्मलाभंपरमंयशश्चयदिस्थिरमिच्छसीत्यन्वयः तेनरामदानंतवापिफलदमित्याशयः ॥ १५ ॥ मेमह्यं किंच मंत्रिणांसंमतेपिदातुमर्हसीत्याह यदीत्यादि अभ्यनुज्ञांरामदानविषयकानुमतिं ॥ १६ ॥ ततःतदा अभिप्रेतंममेष्टं तवचअसंसक्तंअतीतबाल्यत्वान्मातापितृसक्तिरहितं ईश्वरत्वात्काप्यनासक्तमितिव्यंग्यं ॥१७॥ नाविनातिचिरविप्रयोगस्तेपुत्रेणेत्याह दशेति यज्ञसंबंधिदशरात्रात्मकःकालएवराममपेक्षतइतिशेषः हेराघवममअयंयज्ञस्यकालःयथायथोक्तंकालंनात्येतिनातिक्रामति ततोऽधिकोविलंबोनभवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥ तथेति अत्रापिपूर्वश्लोकांत्यार्धमावृत्त्यासंबध्यते हेराघवममार्यंयज्ञस्यकालोनात्येतिनातिपतेत्तथाकुरुष्वेत्यन्वयः धर्मा

वसिष्ठोपिमहातेजायेचेमेतपसिस्थिताः॥ यदितेधर्मलाभंतुयशश्चपरमंभुवि॥ १५॥ स्थिरमिच्छसिराजेंद्ररामंमेदातुमर्हसि॥ यद्यभ्यनुज्ञांकाकुत्स्थददतेतवमंत्रिणः॥ १६॥ वसिष्ठप्रमुखाःसर्वेततोरामंविसर्जय॥ अभिप्रेतमसंसक्तमात्मजंदातुमर्हसि॥ १७॥ दशरात्रंहियज्ञस्यरामंराजीवलोचनं॥ नात्येतिकालोयज्ञस्ययथायंममराघव॥ १८॥ तथाकुरुष्वभद्रंतेमाचशोकेमनःकृथाः॥ इत्येवमुक्त्वाधर्मात्माधर्मार्थसहितंवचः॥ १९॥ विरराममहातेजाविश्वामित्रोमहामतिः॥ सतन्निशम्यराजेंद्रोविश्वामित्रवचःशुभं॥ २०॥ शोकेनमहताविष्टश्चचालचमुमोहच॥ लब्धसंज्ञस्ततोत्थायव्यषीदतभयान्वितः॥ २१॥ इतिसहृदयमनोविदारणंमुनिवचनंतदतीवशुश्रुवान्॥ नरपतिरभवन्महान्महात्माव्यथितमनाःप्रचचालचासनात्॥ २२॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेएकोनविंशःसर्गः॥ १९॥ ॥ ७॥ ॥तच्छ्रुत्वाराजशार्दूलोविश्वामित्रस्यभाषितं॥ मुहूर्तमिवनिःसंज्ञःसंज्ञावानिदमब्रवीत्॥ १॥

र्थसहितं अर्थोरामस्यास्त्रादिलाभरूपः ॥ १९ ॥ २० ॥ चलनंकंपः ततोत्थायेतिच्छांदसं व्यषीदतेत्यप्येवं भयान्वितःरक्षोनिमित्तपुत्रवियोगभयान्वितः ॥२१ ॥ इतीति अतीवअत्यर्थं हृदयस्यहृदयपुंडरीकवर्त्यात्मनःमनसोंतःकरणस्यचविदारणंपीडाजनकं शुश्रुवान्शुश्राव महान्नरपतिः सार्वभौमइतियावत् महात्मामहाबुद्धिः व्यथितमनाःमूर्च्छितचित्तःअभवत् अवस्थातुमशक्तआसनात्प्रचचालच निःसंज्ञःपपातेत्यर्थः ॥ २२ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभि०श्रीरा०रा०वा०आ०बा०एकोनविंशःसर्गः ॥ १९ ॥ ॥ ७ ॥ तदिति निःसंज्ञइव निष्प्राणइव रामेप्राकृतत्वबुध्याराक्षसेभ्योभयसंभावनयादानप्रतिज्ञयाचव्याकुलत्वान्मूर्च्छितइत्यर्थः ततःसंज्ञावान्गतमूर्च्छइदंवक्ष्यमाणमब्रवीत् ॥ १ ॥

ऊनेति किंचिदूनानिषोडशवर्षाणियस्यसः इदंचयुद्धायोग्यत्वंप्रतिपादितं षोडशवर्षःक्षत्रियकुमारएवकवचधरोयुद्धार्हइतिशास्त्रादितिकतककृतः अन्येतुऊनषोडशवर्षशब्दस्यद्वादश वर्षइत्यर्थः कौशिकयागरक्षणार्थमागतस्यरामस्यवयोविशेषमुद्दिश्यबालोद्वादशवर्षीयमकृतास्त्रश्चराघवइत्यरण्यकांडरावणंप्रतिमारीचोक्तेरित्याहुः अरण्येबालःषोडशवर्षीयमित्ये वपाठोरावणस्यभयातिशयार्थंवामारीचस्यात्युक्तिःसेतिकतकाशयः ॥ २॥ इयमिति एकोरथोगजश्चैकोनराःपंचपदातयः त्रयश्चतुरगास्तज्ज्ञैःपत्तिरित्यभिधीयते पत्तितुत्रिगुणामेकंवि दुःसेनामुखंबुधाः त्रीणीसेनामुखान्येकोगुल्मइत्यभिधीयते त्रयोगुल्मागणोनामवाहिनीतुगणास्त्रयः स्मृतास्तिस्त्रस्तुवाहिन्यःपृतनेतिविचक्षणैः चमूस्तुपृतनास्तिस्त्रश्चम्वस्तिस्त्रस्त्वनीकि नी अनीकिनींदशगुणांप्राहुरक्षौहिणींबुधाइति यस्याहमितिसंधिरार्षः पतिःपालकः ईश्वरःस्वामी योद्धेत्यस्यअस्मीतिशेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ गोप्तायज्ञस्येतिशेषः प्राणान्धरिष्यामिजीवि

ऊनषोडशवर्षोमेरामोराजीवलोचनः ॥ नयुद्धयोग्यतामस्यपश्यामिसहराक्षसैः ॥ २ ॥ इयमक्षौहिणीसेनायस्याहंपतिरीश्वरः ॥ अनयासहितोग त्वायोद्धाहंतैर्निशाचरैः ॥ ३ ॥ इमेशूराश्चविक्रांताभृत्यामेऽस्त्रविशारदाः ॥ योग्यारक्षोगणैर्योद्धुंनरामंनेतुमर्हसि ॥ ४ ॥ अहमेवधनुष्पाणिर्गोप्तासम रमूर्धनि ॥ यावत्प्राणान्धरिष्यामितावद्योत्स्येनिशाचरैः ॥ ५ ॥ निर्विघ्नाव्रतचर्यासाभविष्यतिसुरक्षिता ॥ अहंतत्रगमिष्यामिनरामंनेतुमर्हसि ॥ ६ ॥ बालोह्यकृतविद्यश्चनचवेत्तिबलाबलं ॥ नचास्त्रबलसंयुक्तोनचयुद्धविशारदः ॥ ७ ॥ नचासौरक्षसांयोग्यःकूटयुद्धाहिराक्षसाः ॥ विप्रमुक्तोहिरामे णमुहूर्तमपिनोत्सहे ॥ ८ ॥ जीवितुंमुनिशार्दूलनरामंनेतुमर्हसि ॥ यदिवाराघवंब्रह्मन्नेतुमिच्छसिसुव्रत ॥ ९ ॥ चतुरंगसमायुक्तंमयासहचतंनय ॥ ष ष्टिर्वर्षसहस्राणिजातस्यममकौशिक ॥ १० ॥ कृच्छ्रेणोत्पादितश्चायंनरामंनेतुमर्हसि ॥ चतुर्णामात्मजानांहिप्रीतिःपरमिकामम ॥ ११ ॥

ष्यामीत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ रामगमनेअनुपपत्तिमाह बालइत्यादि ऊनषोडशवर्षत्वादेवबालत्वव्यवहारः स्नेहातिशयेनच तेनैवअकृतविद्यत्वव्यवहारः अन्यथासर्वेवेदविदःशूराःसर्वेज्ञा नोपसंपन्नाइतिपूर्वोक्त्याविरोधःस्यात् ॥ ७ ॥ नचेति रक्षसामित्यस्यरणेइतिशेषः कूटंकपटं रामनयनेबाधकमप्याह विप्रेत्यादि ॥ ८ ॥ उक्तानुपपत्तिपरिहारायाह यदिवेति ॥ ९ ॥ इतोपिरामनयनमयुक्तमित्याह षष्टिरिति अतीतानीतिशेषः ॥ १० ॥ कृच्छ्रेणदुःखेन कचिद्दुःखेनेत्येवपाठः यज्ञदीक्षादिलक्षणेन परमिकाअतिशयिता स्वार्थेकः चतुर्णामितिनिर्धार णेषष्ठी तेषांमध्येअस्मिन्ममप्रीतिरधिकेत्यर्थः ॥ ११ ॥

प्रीत्याधिक्येकारणमाह ज्येष्ठेइति अनेनराज्ययोग्यताध्वनिता धर्मप्रधानेत्रिषुपुरुषार्थेषुधर्माधीनप्रवृत्तिके राक्षसैर्युद्धेहिपाक्षिकनाशसंभावनयाराज्यविच्छेदएवभवेत् धर्मेणप्रजापा लनंचनान्यतोनिर्वहेत्अतोरामोनेतुमयोग्यः अथरामनयनस्यसर्वथाअयोग्यत्वंप्रतिपादयितुंरक्षःस्वरूपंपृच्छति किंवीर्याइति केचतेकिंनामानः ॥ १२ ॥ कथंप्रमाणाःकीदृक्शरीरप्र माणाः रक्षंतिस्वामित्वेनेतिशेषः प्रतिकर्तव्यंप्रतिविधेयं संहारःकथंकर्तव्यइत्यर्थः ॥ १३ ॥ मयारणेइत्यत्रप्रतिकर्तव्यमित्यनुषंगः ॥ १४ ॥ स्थातव्यमिति दुष्टभावानांतेषांसंबंधिनिरणे

ज्येष्ठेधर्मप्रधानेचनरामंनेतुमर्हसि ॥ किंवीर्याराक्षसास्तेचकस्यपुत्राश्चकेचते ॥ १२ ॥ कथंप्रमाणाःकेचैतान्रक्षंतिमुनिपुंगव ॥ कथंचप्रतिकर्तव्यं तेषांरामेणरक्षसां ॥ १३ ॥ मामकैर्वाबलैर्ब्रह्मन्मयावाकूटयोधिनां ॥ सर्वंमेशंसभगवन्कथंतेषांमयारणे ॥ १४ ॥ स्थातव्यंदुष्टभावानांवीर्योत्सिक्ताहि राक्षसाः ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाविश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १५ ॥ पौलस्त्यवंशप्रभवोरावणोनामराक्षसः ॥ सब्रह्मणादत्तवरस्त्रैलोक्यंबाधतेभृशं ॥ १६ ॥ महाबलोमहावीर्योराक्षसैर्बहुभिर्वृतः ॥ श्रूयतेचमहाराजरावणोराक्षसाधिपः ॥ १७ ॥ साक्षाद्वैश्रवणभ्रातापुत्रोविश्रवसोमुनेः ॥ यदानखलुयज्ञस्य विघ्नकर्तामहाबलः ॥ १८ ॥ तेनसंचोदितौतौतुराक्षसौचमहाबलौ ॥ मारीचश्चसुबाहुश्चयज्ञविघ्नंकरिष्यतः ॥ १९ ॥ इत्युक्तोमुनिनातेनराजोवाचमु नितदा ॥ नहिशक्तोस्मिसंग्रामेस्थातुंतस्यदुरात्मनः ॥ २० ॥ सत्वंप्रसादंधर्मज्ञकुरुष्वममपुत्रके ॥ ममचैवाल्पभाग्यस्यदैवतंहिभवान्गुरुः ॥ २१ ॥ देवदानवगंधर्वायक्षाःपतगपन्नगाः ॥ नशक्तारावणंसोढुंकिंपुनर्मानवायुधि ॥ २२ ॥

कथंस्थातव्यमितिचशंसेतिसंबंधः तत्रहेतुः वीर्येत्यादि ॥ १५ ॥ १६ ॥ प्रसिद्धश्चायंरावणइत्याह श्रूयतेइत्यादि ॥ १७ ॥ यतोमहाबलस्ततोयदाअनादरात्स्वयंयज्ञस्यविघ्नकर्तानख लुअनादरात्स्वयंविघ्नायनागच्छतितदा ॥ १८ ॥ तेनरावणेनप्रेरितौमारीचसुबाहूयज्ञविघ्नंकरिष्यतइतिसंबंधः ॥ १९ ॥ अथरावणनामश्रुत्वास्वयमेवनिवृत्तप्रतीकारप्रत्याशोराजाआह इत्युक्तइति ॥ २० ॥ अल्पभाग्यस्य त्वन्नियोगाकरणादितिशेषः प्रसादयितुमाह दैवतमित्यादि ॥ २१ ॥ २२ ॥

सत्विति वीर्यमादत्तेनाशयतीत्यर्थः अतस्तत्संग्रामाद्वैमुख्यमपिनदोषायेतिभावः तस्यबलैर्मारीचादिभिः ॥ २३ ॥ हेमुनिश्रेष्ठसबलःससैन्यः ममपुत्रैःसहितोवाभवानपितेनयोद्धुंनश क्तइत्यनुषंगः अस्तुवाकथंचिद्भवतस्तथासामर्थ्यंपुत्रंतुसर्वथानदास्यामीत्याह कथमपीत्यादि अमरप्रख्यंअमरतुल्यरूपमेवनत्वमरमितितात्पर्यं नैवदास्यामीत्यन्वयः ॥ २४ ॥ अतिदुः खितोक्तित्वात्तस्यपुत्रकशब्दयोःपौनरुक्त्यंनदोषः पुत्रकमित्यनुकंपायांकन् अदानेहेत्वंतरमप्याह अथेत्यादि यतःसुंदोपसुंदपुत्रौकालोपमौयमतुल्यौमारीचसुबाहूदैत्यकुलजसुंदोपसुं दाभ्यांयक्षकन्यायांजातत्वेनअगस्त्यशापेनचअतिक्रूरतमौराक्षसत्वंप्राप्तौयतस्तौयज्ञविघ्नकरौअतःसुतंनैवदास्यामीत्यन्वयः ॥ २५ ॥ २६ ॥ अन्यथाभवताममानयने अनुनेष्यामिरामा

सतुवीर्यवतांवीर्यमादत्तेयुधिरावणः ॥ तेनचाहंनशक्तोस्मिसंयोद्धुंतस्यवाबलैः ॥ २३ ॥ सबलोवामुनिश्रेष्ठसहितोवाममात्मजैः ॥ कथमप्यमरप्र ख्यंसंग्रामाणामकोविदं ॥ २४ ॥ बालंमेतनयंब्रह्मन्नैवदास्यामिपुत्रकं ॥ अथकालोपमौयुद्धेसुतौसुंदोपसुंदयोः ॥ २५ ॥ यज्ञविघ्नकरौतौतेनैवदा स्यामिपुत्रकं ॥ मारीचश्चसुबाहुश्चवीर्यवंतौसुशिक्षितौ ॥ २६ ॥ तयोरन्यतरंयोद्धुंयास्यामिससुहृद्गणः ॥ अन्यथात्वनुनेष्यामिभवंतंसहबांधवः ॥ २७ ॥ इतिनरपतिजल्पनाद्द्विजेंद्रंकुशिकसुतंसुमहान्विवेशमन्युः ॥ सुहुतइवमखेग्निराज्यसिक्तःसमभवदुज्ज्वलितोमहर्षिवह्निः ॥ २८ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेविंशःसर्गः ॥ २० ॥ ॥ ६ ॥ ॥ तच्छ्रुत्वावचनंतस्यस्नेहपर्याकुलाक्षरं ॥ समन्युःकौशि कोवाक्यंप्रत्युवाचमहीपतिं ॥ १ ॥ पूर्वमर्थंप्रतिश्रुत्यप्रतिज्ञांहातुमिच्छसि ॥ राघवाणामयुक्तोयंकुलस्यास्यविपर्ययः ॥ २ ॥ यदीदंतेक्षमंराजन्गमि ष्यामियथागतं ॥ मिथ्याप्रतिज्ञःकाकुत्स्थसुखीभवसुहृद्वृतः ॥ ३ ॥

गमनायेतिशेषः ॥ २७ ॥ इतीति सुहुतःप्रथमंशुष्कसमिद्भिर्हुतःपश्चादाज्यसिक्तोऽग्निरिवेतियोजना उज्ज्वलितोरोषजज्वालाख्यचित्तवृत्तियुक्तः ॥ २८ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरा मायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेविंशःसर्गः ॥ २० ॥ ॥ ६ ॥ तदिति स्नेहेनपुत्रस्नेहेन पर्याकुलानिगद्गदानिअक्षराणियस्मिंस्तत्तस्यवचनंश्रुत्वेत्यन्वयः ॥ १ ॥ अयंविपर्ययःप्रतिज्ञाहानिरूपोराघवाणामयुक्तः यतोऽयमस्यकुलस्यविपर्ययोनाशः विपर्ययपदाद्वृत्तिर्बोध्या ॥ २ ॥ यदिइदंप्रतिज्ञाहानिरूपंक्षमंयुक्तं इदंतत्फलंचयदिक्षमंसह्यंत दायथागतंगमिष्यामि मिथ्यावादीत्वंसुहृद्वृतःसुखीभवेतिविपरीतलक्षणयोक्तिः ॥ ३ ॥

धीमतइत्यत्ररोषंदृष्ट्वेतिशेषः जगदन्यथाकरणसमर्थोयमद्यक्रुद्धःकिंकरिष्यतीतिदेवानांभयं ॥ ४ ॥ त्रस्तरूपंअतिशयेनत्रस्तं जगत्त्रैलोक्यं ॥ ५ ॥ साक्षाद्धर्मइव इवशब्दएवार्थे दृढारोपं रूपकमिदं ॥ ६ ॥ स्वधर्मंसत्यप्रतिज्ञत्वं ॥ ७ ॥ इष्टंअश्वमेधांतयागः आपूर्तंवापीकूपादिनिर्माणं तद्वधःतत्फलनाशः भूयाद्भवेत् भविष्यतीतियावत् करिष्येइतिप्रतिश्रुत्यप्रतिज्ञाय संधिरार्षः उक्तवाक्यंअकुर्वतःअननुतिष्ठतः ॥ ८ ॥ कृतास्त्रंशिक्षितास्त्रं शक्ष्यंतिसहिष्यंते प्रधर्षयितुमितिशेषोवा अग्निनारक्षितममृतमिवेत्युपमा अनेनपुत्रविपत्तिभीत्यपनयः ॥ ९ ॥ नकेवलंविश्वामि त्रकृतसंरक्षणेनैवरामस्यदुर्धर्षत्वंकिंतुस्वतोपीत्याहरामविश्वामित्रयोःश्लिष्टवर्णनेन एषइति एषरामोविश्वामित्रश्च रामपक्षेविद्याधिकःसहजज्ञानशक्तिः तपसःमननादेःपरायणंप्राप्यः

तस्यरोषपरीतस्यविश्वामित्रस्यधीमतः ॥ चचालवसुधाकृत्स्नादेवानांचभयंमहत् ॥ ४ ॥ त्रस्तरूपंतुविज्ञायजगत्सर्वंमहानृषिः ॥ नृपतिंसुव्रतोधीरो वसिष्ठोवाक्यमब्रवीत् ॥ ५ ॥ इक्ष्वाकूणांकुलेजातःसाक्षाद्धर्मइवापरः ॥ धृतिमान्सुव्रतःश्रीमान्नधर्मंहातुमर्हसि ॥ ६ ॥ त्रिषुलोकेषुविख्यातोधर्मात्मा इतिराघवः ॥ स्वधर्मंप्रतिपद्यस्वनाधर्मंवोढुमर्हसि ॥ ७ ॥ प्रतिश्रुत्यकरिष्येतिउक्तंवाक्यमकुर्वतः ॥ इष्टापूर्तवधोभूयात्तस्माद्रामंविसर्जय ॥ ८ ॥ कृता स्त्रमकृतास्त्रंवानैनंशक्ष्यंतिराक्षसाः ॥ गुप्तंकुशिकपुत्रेणज्वलनेनामृतंयथा ॥ ९ ॥ एषविग्रहवान्धर्मएषवीर्यवतांवरः ॥ एषविद्याधिकोलोकेतपसश्च परायणं ॥ १० ॥ एषोऽस्त्रान्विविधान्वेत्तित्रैलोक्येसचराचरे ॥ नैनमन्यःपुमान्वेत्तिनचवेत्स्यंतिकेचन ॥ ११ ॥ नदेवानर्षयःकेचिन्नामरानचराक्ष साः ॥ गंधर्वयक्षप्रवराःसकिन्नरमहोरगाः ॥ १२ ॥ सर्वास्त्राणिकृशाश्वस्यपुत्राःपरमधार्मिकाः ॥ कौशिकायपुरादत्तायदाराज्यंप्रशासति ॥ १३ ॥ ते पिपुत्राःकृशाश्वस्यप्रजापतिसुतासुताः ॥ नैकरूपामहावीर्यादीप्तिमंतोजयावहाः ॥ १४ ॥

विश्वामित्रपक्षेतपसआश्रयः ॥ १० ॥ रामपक्षेअन्यःपुमान् अविद्यावृतःपुमानित्यर्थः विश्वामित्रपक्षेएनंअस्त्रगणं ॥ ११ ॥ १२ ॥ ननुदेवाद्यनवगतसर्वास्त्रप्राप्तिःऋषेःकथमित्यतआह सर्वे ति कृशाश्वःप्रजापतिष्वेकः परमधार्मिकाइतिपाठेपरमधार्मिकप्रतिष्ठावंतइत्यर्थः एतेनापिदुर्लभत्वंध्वनितं दत्ताःशिवेनेतिशेषः प्रशासतिप्रशास्तिस्मेत्यर्थः शबार्षः ॥ १३ ॥ अस्त्राणां मातृप्राशस्त्यमप्याह तेपीति प्रजापतिसुतेदक्षकन्ये तयोःसुताःनैकरूपाःअनेकरूपाः ॥ १४ ॥

तेसूतेसुवातेइत्यर्थः शस्त्राणिपरविशसनकर्तॄणि ॥ १५ ॥ वरान्श्रेष्ठान् अप्रमेयान्गुणेयत्तयाअपरिच्छेद्यान् अरूपिणःअदृश्यमानरूपान् ॥ १६ ॥ संहारान्अन्वर्थसंहारनामकान् दुर्धर्षान्परैःसोढुमशक्यान् दुराक्रामान् दीर्घआर्षः दुराक्रमान्अमोघान् ॥ १७ ॥ अपूर्वाणां अस्त्रविद्याविशेषाणामितिशेषः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ वस्तुतोरक्षोनिग्रहेशक्तोपिविश्वामित्रस्त्वत्पुत्रानुग्रहायैवतंचयाचतइत्याह तेषामिति हितंअतिरहस्यानन्यदुर्लभानेकविद्याप्रदानादिरूपं ॥ २१॥ मुमोदेतिपरस्मैपदमार्षं चस्त्वर्थःप्रसन्नचित्तइत्युत्तरंयोज्यः राघवस्यराम

जयाचसुप्रभाचैवदक्षकन्येसुमध्यमे॥ तेसूतेऽस्त्राणिशस्त्राणिशतंपरमभास्वरं ॥ १५ ॥ पंचाशतंसुतान्लेभेजयालब्धवरावरान् ॥ वधायासुरसैन्यानामप्रमेयानरूपिणः ॥ १६ ॥ सुप्रभाऽजनयच्चापिपुत्रान्पंचाशतंपुनः ॥ संहारान्नामदुर्धर्षान्दुराक्रामान्बलीयसः ॥ १७ ॥ तानिचास्त्राणिवेत्त्येषयथावत्कुशिकात्मजः ॥ अपूर्वाणांचजननेशक्तोभूयश्चधर्मवित् ॥ १८ ॥ तेनास्यमुनिमुख्यस्यधर्मज्ञस्यमहात्मनः ॥ नकिंचिदस्त्यविदितंभूतंभव्यंचराघव ॥ १९ ॥ एवंवीर्योमहातेजाविश्वामित्रोमहायशाः ॥ नरामगमनेराजन्संशयंगंतुमर्हसि ॥ २० ॥ तेषांनिग्रहणेशक्तःस्वयंचकुशिकात्मजः ॥ तवपुत्रहितार्थायत्वामुपेत्याभियाचते ॥ २१ ॥ इतिमुनिवचनात्प्रसन्नचित्तोरघुवृषभश्चमुमोदपार्थिवः ॥ गमनमभिरुरोचराघवस्यप्रथितयशाःकुशिकात्मजायबुद्ध्या ॥ २२ ॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेएकविंशःसर्गः ॥ २१ ॥ ॥७॥ ॥ ॥

तथावसिष्ठेब्रुवतिराजादशरथःस्वयं ॥ प्रहृष्टवदनोराममाजुहावसलक्ष्मणं ॥ १ ॥ कृतस्वस्त्ययनंमात्रापित्रादशरथेनच ॥ पुरोधसावसिष्ठेनमंगलैरभिमंत्रितं ॥ २ ॥ सपुत्रंमूर्ध्न्युपाघ्रायराजादशरथस्तदा ॥ ददौकुशिकपुत्रायसुप्रीतेनांतरात्मना ॥ ३ ॥ ततोवायुःसुखस्पर्शोनीरजस्कोववौतदा ॥ विश्वामित्रगतंरामंदृष्ट्वाराजीवलोचनं ॥ ४ ॥

स्य कुशिकात्मजायरामंदातुंबुद्ध्याअचिंतयदितिशेषः ॥२२॥ ॥ इतिश्रीरा०श्रीरा०रा०बा०आ०बा०एकविंशःसर्गः ॥२१॥ ॥७॥ ॥ तथेति सलक्ष्मणंरामंआजुहावतयोरविनाभावज्ञानादितिशेषः ॥१॥ कृतस्वस्त्ययनंकृतमंगलाचरणं मंगलैर्मंगलसूचकैर्मंत्रैः किंचतत्त्वज्ञानप्रतिपादकवाक्यैरभिमंत्रितंबोधितमित्यर्थः तद्बोधनंचयोगवासिष्ठेप्रसिद्धं॥२॥ राजापितद्वाक्यश्रवणेनसुप्रीतमनाःसन्रामंददौ ॥ ३ ॥ यात्रायांशकुनमाह ततइति ववौइत्यस्यपृष्ठतइतिशेषः विश्वामित्रगतंतत्संबद्धं राजीवंपद्मं ॥ ४ ॥

प्रयातेप्रयाणोन्मुखे स्वप्रयोजनोपक्रमाद्देवानांदुंदुभिस्वनसहितापुष्पवृष्टिः शंखादिघोषस्तुस्वनगरजः ॥ ५ ॥ धन्वीधनुर्विद्याकृतश्रमः ॥ ६ ॥ कलापिनौसतूणीरौ शोभयानौप्रकाशयंतौशस्त्रतेजसा मुगभावआर्षः त्रिशीर्षाविवपन्नगौ स्कंधस्थितधनुषापृष्ठबद्धतूणीरेणमस्तकेनचत्रिशीर्षत्वं यद्वा प्रत्येकंतूणीरद्वयधारणात्त्रिशीर्षत्वं धनुषःपाणावुक्तत्वात् अत्रेदंतूणीरादिवैष्णवंगरुडेनदत्तंरामायताटकासुबाहुवधायमारीचस्यसमुद्रेपातनायच नहिप्राकृतशस्त्रसाध्यमेतत् तदुक्तंपाद्मे पक्षीतार्क्ष्यःसमागम्यत्रीणिचास्त्राणिकार्मुकं सर्वभूतैरदृश्यःसन्दत्वाताभ्यांपुनर्ययाविति अस्त्राणिशस्त्राणिखड्गचर्मतूणीररूपाणि ॥ ७ ॥ अक्षुद्रौअनल्परूपवीर्यादिमंतौ शोभयंतौविश्वामित्रमितिशेषः ॥ ८ ॥ बद्धंगोधाचर्मकृतंअंगुलित्राणंययोस्तौ गो

पुष्पवृष्टिर्महत्यासीद्देवदुंदुभिनिःस्वनैः ॥ शंखदुंदुभिनिर्घोषःप्रयातेतुमहात्मनि ॥ ५ ॥ विश्वामित्रोययावग्रेततोरामोमहायशाः ॥ काकपक्षधरोधन्वीतंचसौमित्रिरन्वगात् ॥ ६ ॥ कलापिनौधनुष्पाणीशोभयानौदिशोदश ॥ विश्वामित्रंमहात्मानंत्रिशीर्षाविवपन्नगौ ॥ ७ ॥ अनुजग्मतुरक्षुद्रौपितामहमिवाश्विनौ ॥ अनुयातौश्रियादीप्तौशोभयंतावनिंदितौ ॥ ८ ॥ तदाकुशिकपुत्रंतुधनुष्पाणीस्वलंकृतौ ॥ बद्धगोधांगुलित्राणौखड्गवंतौमहाद्युती ॥ ९ ॥ कुमारौचारुवपुषौभ्रातरौरामलक्ष्मणौ ॥ अनुयातौश्रियादीप्तौशोभयेतामनिंदितौ ॥ १० ॥ स्थाणुंदेवमिवाचिंत्यंकुमाराविवपावकी ॥ अध्यर्धयोजनंगत्वासरय्वादक्षिणेतटे ॥ ११ ॥ रामेतिमधुरांवाणींविश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ गृहाणवत्ससलिलंमाभूत्कालस्यपर्ययः ॥ १२ ॥ मंत्रग्रामंगृहाणत्वंबलामतिबलांतथा ॥ नश्रमोनज्वरोवातेनरूपस्यविपर्ययः ॥ १३ ॥

धाहस्तत्राणमितिकश्चित् अंगुलित्राणस्यपौनरुक्त्यापत्तेस्तच्चिंत्यं ॥ ९ ॥ शोभयेतामित्यडभावश्छांदसः ॥ १० ॥ स्थाणुंरुद्रं पावकीस्कंदविशाखौ अध्यर्धयोजनंअर्धाधिकयोजनंषट्क्रोशमितियावत् ॥ ११ ॥ तावद्दूरगमनेनबालकयोःक्षुत्तृट्पीडाप्रादुर्भावस्यावश्यकत्वान्महर्षिर्विनाप्यन्नंपरमतृप्तयेदिव्येविद्येउपदेष्टुमाह वत्सरामेत्यादि सलिलंगृहाणशुद्धाचमनंकुरु कालस्यअन्नभोजनकालस्य पर्ययोऽतिक्रमः ॥ १२ ॥ मंत्रग्रामंबलाविद्यासंज्ञकंमंत्रसमूहं तथाअतिबलासंज्ञकंच अन्येतुप्रागुक्तदिव्यास्त्रशतरूपंमंत्रसमूहं तथाप्रकृतोपयोगिन्यौबलातिबलाख्येचविद्येइत्यर्थः परंतुअत्रबलातिबलयोरेवदानंअन्येषांतुदानमग्रेभविष्यतीत्याहुः गृहाणत्वमित्युपलक्षणंलक्ष्मणस्यापि क्षुत्पिपासाक्षांतिरूपफलस्यउभयोरपिदर्शनात्अपेक्षणाच्च श्रमोबद्धदूरगमनादौ तन्मूलकोज्वरोपि नविपर्ययःअन्यथाभावस्तद्विद्याजपेनभविष्यतीतिशेषः ॥ १३ ॥

प्रमत्तंअकृताचमनादिकं धर्षणमभिभवः अस्तीतिवर्तमानसामीप्येभविष्यतिलट् सर्वत्रतद्विद्यालाभोहेतुः ॥ १४ ॥ नकेवलंपृथिव्यामेवेत्याह त्रिष्वित्यादि ॥ १५ ॥ ज्ञानंतत्त्वज्ञानं बुद्धिनिश्चयःऐहिकविषयः वादिनंप्रतिवक्तव्येउत्तरेइत्यर्थः ॥ १६ ॥ तवसदृशोनकेनापिगुणेनेतिशेषः सर्वज्ञानस्यमातराविति अप्रतिभामूलक्षुधादिनिवृत्तिसामर्थ्यवत्त्वात्सर्वज्ञानज नकेइत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ विद्याद्वयमधीयानेत्वयीतिशेषः यशश्चाप्यतुलंभुवीतिपाठेभविष्यतीत्यपिशेषः तयोर्विद्ययोस्तादृशसामर्थ्येकारणमाह पितामहेत्यादि तन्निर्मितत्वात्तत्सुते

नचसुमंप्रमत्तंवाधर्षयिष्यंतिनैर्ऋताः॥ नबाह्वोःसदृशोवीर्येपृथिव्यामस्तिकश्चन ॥ १४ ॥ त्रिषुलोकेषुवारामनभवेत्सदृशस्तव ॥ बलामतिबलांचैवपठतस्तातराघव॥ १५॥ नसौभाग्येनदाक्षिण्येनज्ञानेबुद्धिनिश्चये॥ नोत्तरेप्रतिवक्तव्येसमोलोकेतवानघ ॥ १६॥ एतद्विद्याद्वयेलब्धेनभवेत्सदृशस्तव ॥ बलाचातिबलाचैवसर्वज्ञानस्यमातरौ॥ १७॥ क्षुत्पिपासेनतेरामभविष्येतेनरोत्तम॥ बलामतिबलांचैवपठतस्तातराघव॥ १८॥ विद्याद्वयमधीयानेयशश्चाथभवेद्भुवि॥ पितामहसुतेह्येतेविद्येतेजःसमन्विते॥ १९॥ प्रदातुंतवकाकुत्स्थसदृशस्त्वंहिपार्थिव ॥ कामंबहुगुणाःसर्वेत्वय्येतेनात्रसंशयः॥ २०॥ तपसासंभृतेचैतेबहुरूपेभविष्यतः॥ ततोरामोजलंस्पृष्ट्वाप्रहृष्टवदनःशुचिः॥ २१॥ प्रतिजग्राहतेविद्येमहर्षेर्भावितात्मनः॥ विद्यासमुदितोरामःशुशुभेभीमविक्रमः॥ २२॥ सहस्ररश्मिर्भगवान्शरदीवदिवाकरः॥ गुरुकार्याणिसर्वाणिनियुज्यकुशिकात्मजः॥ ऊषुस्तांरजनींतत्रसरय्वांससुखंत्रयः॥ २३॥

॥ १९ ॥ प्रदातुंममबुद्धिरितिशेषः सदृशःतद्दानयोग्यइत्यर्थः एतेएतद्विद्याप्रदानयोग्याः बह्विति लुप्तविभक्तिकं बहवइत्यर्थः विपुलाइतियावत् ॥ २० ॥ तपसामदीयेनसंभृतेपूर्णे बहुरूपेशास्त्रोक्तफलादधिकफलप्रदे यद्वातपसासर्वतपःप्राप्यत्वेनतपोरूपेणभवतासंभृते धृतेइत्यर्थः जलंस्पृष्ट्वाआचम्य ॥ २१ ॥ विद्यासमुदितःविद्यासंबद्धः स्वतोविक्रमवानपिविद्यासंबंधादधिकविक्रमइत्यर्थः ॥ २२ ॥ सहस्रेत्यादिपूर्वान्वयि कुशिकात्मजोविश्वामित्रः गुरुकार्याणिगुरुविषयाणिकार्याणिपूर्वोत्थायीपश्चात्संविशीत्यादीनि तानिसर्वाणिनियुज्यउपदिश्येत्यर्थः समम्यंतपाठेगुरुकार्याणिपादोपसंग्रहणादीनिकुशिकात्मजेनियुज्यकृत्वेत्यर्थः सरय्वांतत्तीरे ॥ २३ ॥ ॥४४॥

दशरथेत्यादिषष्ठ्यर्थेचतुर्थ्यः तृणाद्यनुचितशयनोषितयोरपि रात्रेःसुखव्युष्टत्वेहेतुःकुशिकसुतवचोनुलालितत्वं विबभौ व्युष्टेतियावत् ॥ २४ ॥ ॥ इतिश्रीसमाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेद्वाविंशःसर्गः ॥ २२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥प्रभातायामिति पर्णसंस्तरेमृदुपर्णादिपरिकल्पितेशयनीये पूर्वश्लोकेतृणशयनइत्युपलक्षणंबोध्यं ॥ १ ॥ कौसल्येति हेरामत्वयापुत्रेणकौसल्यासुपुत्राशोभनपुत्रवती अतस्तादृशस्यसुपुत्रस्यतवअस्मिन्समयेनिद्राअनुचिता यतःपूर्वासंध्याप्रवर्ततेप्रातःसंध्याप्रव

दशरथनृपसूनुसत्तमाभ्यांतृणशयनेऽनुचितेतदोषिताभ्यां॥ कुशिकसुतवचोनुलालिताभ्यांसुखमिवसाविबभौविभावरी॥ २४॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेद्वाविंशःसर्गः॥ २२॥ ॥ ॥ ॥ प्रभातायांतुशर्वर्यांविश्वामित्रोमहामुनिः॥ अभ्यभाषतकाकुत्स्थौशयानौपर्णसंस्तरे॥ १॥ कौसल्यासुप्रजारामपूर्वासंध्याप्रवर्तते॥ उत्तिष्ठनरशार्दूलकर्तव्यंदैवमाह्निकं ॥ २॥ तस्यर्षेःपरमोदारंवचःश्रुत्वानरोत्तमौ॥ स्नात्वाकृतोदकौवीरौजेपतुःपरमंजपं॥ ३॥ कृताह्निकौमहावीर्यौविश्वामित्रंतपोधनं॥ अभिवाद्यातिसंहृष्टौगमनायाभितस्थतुः ॥ ४॥ तौप्रयांतौमहावीर्यौदिव्यांत्रिपथगांनदीं॥ ददृशातेततस्तत्रसरय्वाःसंगमेशुभे॥ ५॥ तत्राश्रमपदंपुण्यमृषीणांभावितात्मनां॥ बहुवर्षसहस्राणितप्यतांपरमंतपः॥ ६॥ तंदृष्ट्वापरमप्रीतौराघवौपुण्यमाश्रमं॥ ऊचतुस्तंमहात्मानंविश्वामित्रमिदंवचः ॥ ७॥ कस्यायमाश्रमःपुण्यःकोन्वस्मिन्वसतेपुमान्॥ भगवञ्छ्रोतुमिच्छावःपरंकौतूहलंहिनौ॥ ८॥ तयोस्तद्वचनंश्रुत्वाप्रहस्यमुनिपुंगवः॥ अब्रवीच्छ्रूयतांरामयस्यायंपूर्वआश्रमः॥ ९॥ कंदर्पोमूर्तिमानासीत्कामइत्युच्यतेबुधैः॥ तपस्यंतमिहस्थाणुंनियमेनसमाहितं॥ १०॥

र्ततेअतउत्तिष्ठ दैवंदेवताध्यानं आह्निकंशौचादिक्रिया ॥ २ ॥ स्नात्वाकृतोदकौकृतार्घ्यदानौ इदंतावत्पर्यंतकर्तव्यक्रियामात्रोपलक्षणं परमंजपंसावित्रीं ॥ ३ ॥ अभितस्थतुःसंमुखौस्थितावित्यर्थः ॥ ४ ॥ प्रयांतौगच्छंतौ ॥ ५ ॥ तत्रगंगासरयूसंगमप्रदेशे तप्यतांतपतां यश्छांदसः ऋषीणामाश्रमपदंददृशातेइत्यनुकर्षः ॥ ६ ॥ तंपरमरणीयं ॥ ७ ॥ वसतेवसति तङ्छांदसः ॥ ८ ॥ प्रहस्यबालकवचनश्रवणजसंतोषात्हासः सर्वज्ञोप्येवंनाटयतीतिवा यस्यपूर्वःयस्यपूर्वकालाधिष्ठेयःअभूत्सश्रूयतामित्यन्वयः ॥ ९॥मूर्तिमान्शरीरधरः समाहितंसमाहितचित्तं स्थाणुंरुद्रं ॥ १० ॥

कृतोद्वाहसमाधेःकृतव्युत्थानं कालोचितविलासदेशंगच्छंतंदेवेशंदुर्मेधाःकामःधर्षयामासचित्तविकारोत्पादनेनअभिभूतवान्ततोमहात्मनारुद्रेणज्ञातापराधेनहुंकृतःचक्षुषाअवध्या तोदृष्टश्चेत्युत्तरेणान्वयः ॥ ११ ॥ व्यशीर्यंतविशीर्णानि सर्वगात्राणिसर्वेऽवयवाः ॥ १२ ॥ तत्रप्रसिद्धतरेऽस्मिन्नाश्रमेहतंनष्टं हशब्दःप्रसिद्धौ ॥ १३ ॥ ततोभयात्पलायमानोयत्रदेशे सकामोऽगंमुमोचसोंऽगविषयःअंगदेशइतिविख्यातइतिशेषः ॥ १४॥ तस्यस्थाणोः इमेमुनयःइदानीमिहतपस्यंतः तस्यरुद्रस्य पुरापूर्वकालसंतानपरंपरयाशिष्याः अतएवधर्मपराः अ तएवतेषांपापंनविद्यते ॥ १५ ॥ सरितोःगंगासरय्वोः ॥ १६ ॥ स्नानादिनाशुचयोभूत्वापुण्यमाश्रममभिगच्छामहे व्यत्ययात्तङ् हेइतिपृथक्पदंवा परःयुक्ततरः ॥ १७ ॥ स्नाताइत्यादी

कृतोद्वाहंतुदेवेशंगच्छंतंसमरुद्गणं ॥ धर्षयामासदुर्मेधाहुंकृतश्चमहात्मना ॥ ११ ॥ अवध्यातश्चरुद्रेणचक्षुषारघुनंदन ॥ व्यशीर्यंतशरीरात्स्वात्सर्वगा त्राणिदुर्मतेः ॥ १२ ॥ तत्रगात्रंहतंतस्यनिर्दग्धस्यमहात्मनः ॥ अशरीरःकृतःकामःक्रोधाद्देवेश्वरेणह ॥ १३ ॥ अनंगइतिविख्यातस्तदाप्रभृतिराघव ॥ सचांगविषयःश्रीमान्यत्रांगंसमुमोचह ॥ १४ ॥ तस्यायमाश्रमःपुण्यस्तस्येमेमुनयःपुरा ॥ शिष्याधर्मपरावीरतेषांपापंनविद्यते ॥ १५ ॥ इहाद्यरज नींरामवसेमशुभदर्शन ॥ पुण्ययोःसरितोर्मध्येश्वस्तरिष्यामहेवयं ॥ १६ ॥ अभिगच्छामहेसर्वेशुचयःपुण्यमाश्रमं ॥ इहवासःपरोस्माकंसुखंवत्स्या महेनिशां ॥ १७ ॥ स्नाताश्चकृतजप्याश्चहुतहव्यानरोत्तम ॥ तेषांसंवदतांतत्रतपोदीर्घेणचक्षुषा ॥ १८ ॥ विज्ञायपरमप्रीतामुनयोहर्षमागमन् ॥ अर्घ्यंपाद्यंतथातिथ्यंनिवेद्यकुशिकात्मजे ॥ १९ ॥ रामलक्ष्मणयोःपश्चादकुर्वन्नतिथिक्रियां ॥ सत्कारंसमनुप्राप्यकथाभिरभिरंजयन् ॥ २० ॥ यथा र्हमजपन्संध्यामृषयस्तेसमाहिताः ॥ तत्रवासिभिरानीतामुनिभिःसुव्रतैःसह ॥ २१ ॥

नितदाश्रममुनिविशेषणानि तेषांसंवदतांतेषुसंवदत्सु तान्अदृष्ट्वापितपोमहिमजातदीर्घत्ववताअतएवविप्रकृष्टार्थग्राहिणाचक्षुषारामाद्यागमनंविज्ञायेत्युत्तरेणान्वयः ॥ १८ ॥ आ तिथ्यमतिथ्यर्हभोजनादि ॥ १९ ॥ पश्चाद्भगवतोपिमनुष्यरूपधारित्वेनविश्वामित्रेगुरुत्वनाटनेनचआदौविश्वामित्रेअर्घ्यादिदत्वापश्चाद्रामेददुः अभ्यरंजयन् अडभावआर्षः तदाश्रम स्थानृषीनितिशेषः यद्वा सत्कारंसमनुप्राप्यतंप्रापय्यविश्वामित्रादींस्तदाश्रमस्थाऋषयोऽभ्यरंजयन्नित्यर्थः ॥ २० ॥ अजपन्नदीतीरेतेविश्वामित्राद्याःऋषयश्च तद्वासिभिर्मुनिभिःसह स्वसाहित्येनआनीताःसंवेशनायस्वाश्रमंप्रापिताः ॥ २१ ॥

कामाश्रमपदेसर्वकामपरिपूरकेभर्गाश्रमे ॥ २२ ॥ २३ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेत्रयोविंशःसर्गः ॥ २३ ॥ ॥ ७ ॥ ततइति नद्याःगंगायाः ॥ १ ॥ उपस्थाप्यआनाय्य ॥ २ ॥ राजपुत्रपुरस्कृतइतितृतीयातत्पुरुषः तीर्त्वेतिशेषः अरिष्टंशुभंयथाभवतितथा रिषेर्हिंसार्थत्वात् ॥ ३ ॥ ततारततुमुपक्रांतः स रितंगंगां सागरंगच्छतिजलपूर्णत्वरूपस्वरूपंप्रापयतितां अंतर्भावितण्यर्थः अगस्त्यशोषितस्यसमुद्रस्यगंगयापूरणंकृतमितिप्रसिद्धेः ॥ ४ ॥ तोयसंरंभेणपरस्परंतरंगसंघट्टक्षोभेण वर्धितंअतिप्र

न्यवसन्सुसुखंतत्रकामाश्रमपदेतथा ॥ कथाभिरभिरामाभिरभिरामौनृपात्मजौ ॥ २२ ॥ रमयामासधर्मात्माकौशिकोमुनिपुंगवः ॥ २३ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेत्रयोविंशःसर्गः ॥ २३ ॥ ॥ ॥७ ॥ ततःप्रभातेविमलेकृताह्निकमरिंदमौ ॥ वि श्वामित्रंपुरस्कृत्यनद्यास्तीरमुपागतौ ॥ १ ॥ तेचसर्वेमहात्मानोमुनयःसंशितव्रताः ॥ उपस्थाप्यशुभांनावंविश्वामित्रमथाब्रुवन् ॥ २ ॥ आरोहतुभवान्ना वंराजपुत्रपुरस्कृतः ॥ अरिष्टंगच्छपंथानंमाभूत्कालस्यपर्ययः ॥ ३ ॥ विश्वामित्रस्तथेत्युक्त्वातानृषीन्प्रतिपूज्यच ॥ ततारसहितस्ताभ्यांसरितंसागरंग मां ॥ ४ ॥ तत्रशुश्राववैशब्दंतोयसंरंभवर्धितं ॥ मध्यमागम्यतोयस्यतस्यशब्दस्यनिश्चयं ॥ ५ ॥ ज्ञातुकामोमहातेजाःसहरामःकनीयसा ॥ अथरा मःसरिन्मध्येपप्रच्छमुनिपुंगवं ॥ ६ ॥ वारिणोभिद्यमानस्यकिमयंतुमुलोध्वनिः ॥ राघवस्यवचःश्रुत्वाकौतूहलसमन्वितं ॥ ७ ॥ कथयामासधर्मा त्मातस्यशब्दस्यनिश्चयं ॥ कैलासपर्वतेरामम्मनसानिर्मितंपरं ॥ ८ ॥ ब्रह्मणानरशार्दूलतेनेदंमानसंसरः ॥ तस्मात्सुस्रावसरसःसाऽयोध्यामुपगूहते ॥ ९ ॥ सरःप्रवृत्तासरयूःपुण्याब्रह्मसरश्च्युता ॥ तस्यायमतुलःशब्दोजान्हवीमभिवर्तते ॥ १० ॥ वारिसंक्षोभजोरामप्रणामंनियतःकुरु ॥ ताभ्यांतु तावुभौकृत्वाप्रणाममतिधार्मिकौ ॥ ११ ॥

वृद्धं निश्चयंसहजऔपाधिकोवेत्येतदन्यतरनिश्चयं ॥ ५ ॥ ज्ञातुकामइत्यस्यजातइतिशेषः ॥ ६ ॥ भिद्यमानस्यपरस्परसंघट्टमानस्य ॥ ७ ॥ निश्चयंनिश्चयजनकहेतुं ॥ ८ ॥ तेनम नोनिर्मितत्वेन तस्मात्सरसःयासुस्रावसेत्यन्वयः ॥ ९ ॥ सरसोयौनिप्रवर्ततइतिसरयूः सरःप्रवृत्तेतितद्योगनिर्वचनं पुण्यत्वेहेतुर्ब्रह्मसरश्च्युतत्वं तस्याअयंसंधिरार्षः याजान्हवीमभिवर्तते तयासहसंगच्छते तस्याअयंशब्दइत्यर्थः ॥ १० ॥ ताभ्यांसरयूगंगाभ्यां ॥ ११ ॥

विक्रमः पादविक्षेपः घोरसंकाशं भयंकरदर्शनं ॥ १२ ॥ अविप्रहतं सार्थगमागमाभावात् अक्षुण्णं झिल्लिकाकीटविशेषः ॥ १३ ॥ भैरवैः भयंकरैः श्वापदानि दुष्टमृगाः दारुणारवैः दारुणशब्दैः शकुंतैः भासैः शकुनैः सर्वपक्षिभिः भैरवस्वनैः वाश्यद्भिः अतिभैरवं शब्दं कुर्वद्भिः ॥ १४ ॥ शोभितं युक्तं धवादयो वृक्षविशेषाः ॥ १५ ॥ किंनु कुतो नु ॥ १६ ॥ यस्य प्राणिनः सश्रूयतामित्यन्वयः स्फीतौ समृद्धौ ॥ १७ ॥ मलदाः करूषाइति बहुवचनं शब्दस्वभावकृतं देवनिर्माणेन देवयत्नेन निर्मितौ मलेन अशुच्याचारेण ॥ १८ ॥ क्षुधा बुभुक्षया समभिप्लुतमित्यनुक्

तीरं दक्षिणमासाद्य जग्मतुर्लघुविक्रमौ ॥ स वनं घोरसंकाशं दृष्ट्वा नरवरात्मजः ॥ १२ ॥ अविप्रहतमैक्ष्वाकः पप्रच्छ मुनिपुंगवं ॥ अहो वनमिदं दुर्गं झिल्लिकागणसंयुतं ॥ १३ ॥ भैरवैः श्वापदैः कीर्णं शकुंतैर्दारुणारवैः ॥ नानाप्रकारैः शकुनैर्वाश्यद्भिर्भैरवस्वनैः ॥ १४ ॥ सिंहव्याघ्रवराहैश्च वारणैश्चापि शोभितं ॥ धवाश्वकर्णककुभैर्बिल्वतिंदुकपाटलैः ॥ १५ ॥ संकीर्णं बदरीभिश्च किंन्विदं दारुणं वनं ॥ तमुवाच महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ १६ श्रूयतां वत्स काकुत्स्थ यस्यैतद्दारुणं वनं ॥ एतौ जनपदौ स्फीतौ पूर्वमास्तां नरोत्तम ॥ १७ ॥ मलदाश्च करूषाश्च देवनिर्माणनिर्मितौ ॥ पुरा वृत्रवधे राम मलेन समभिप्लुतं ॥ १८ ॥ क्षुधा चैव सहस्राक्षं ब्रह्महत्या समाविशत् ॥ तमिंद्रं मलिनं देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ १९ ॥ कलशैः स्नापयामासुर्मलं चास्य प्रमोचयन् ॥ इह भूम्यां मलं दत्वा देवाः कारूषमेव च ॥ २० ॥ शरीरजं महेंद्रस्य ततो हर्षं प्रपेदिरे ॥ निर्मलो निष्करूषश्च शुद्ध इंद्रो यथाभवत् ॥ २१ ॥ ततो देशस्य सुप्रीतो वरं प्रादादनुत्तमं ॥ इमौ जनपदौ स्फीतौ ख्यातिं लोके गमिष्यतः ॥ २२ ॥ मलदाश्च करूषाश्च ममांगमलधारिणौ ॥ साधु साध्विति तं देवाः पाकशासनमब्रुवन् ॥ २३ ॥ देशस्य पूजां तां दृष्ट्वा कृतां शक्रेण धीमता ॥ एतौ जनपदौ स्फीतौ दीर्घकालमरिंदम ॥ २४ ॥

ष्यते ब्रह्महत्या वृत्रस्य ब्रह्मसंतानत्वात् देवाः वस्वादयः ॥ १९ ॥ कलशैः गंगाजलपूर्णघटैः प्रमोचयन् प्रामोचयन् कारूषं क्षुत् दत्वा त्यक्त्वेत्यर्थः ॥ २० ॥ शरीरजमिति पूर्वान्वयि प्रपेदिरे देवा इतिशेषः ॥ २१ ॥ ततः तदेत्यर्थः ॥ २२ ॥ यस्मान्ममांगमलधारिणौ तस्मात् ख्यातिं गमिष्यत इति पूर्वेणान्वयः ॥ २३ ॥ शक्रेण कृतां देशस्य पूजां दृष्ट्वा पाकशासनं साध्विति अब्रुवन्निति पूर्वेणान्वयः ॥ २४ ॥

कस्यचित्क्रियतः कालस्य अपगमे इतिशेषः ॥ २५ ॥ भद्रं ते इति विश्वामित्रस्य आशीर्वचनं बालकत्वेन तादृशयक्षिणीनामश्रवणेन त्रासो माभूदिति यद्वा ताटकानाम ते भद्रं प्रथमशौर्यस्थानत्वेन शौर्यप्रसिद्धिकरत्वरूपं भद्रत्वमस्या इति बोध्यं ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ सेयं या विनाशयति सेत्यर्थः आवृत्य निरुध्य अर्धं अतिक्रांतमत्यर्धं तादृशे योजने ॥ २९ ॥ यतश्चेदं ताटकावनं अस्माभिर्गंतव्यं अतएव च हेतोर्हे राम स्वबाहुबलमाश्रित्य इमां जहि ॥ ३० ॥ ननु स्त्री कथं हंतव्या तत्राह मन्नियोगादिति मदाज्ञया स्त्रीवधशंकां त्यज ईदृशं ताटकाक्रांतं ॥ ३१ ॥ अद्यापि न निव

मलदाश्च करूषाश्च मुदिता धनधान्यतः ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य यक्षिणी कामरूपिणी ॥ २५ ॥ बलं नागसहस्रस्य धारयंती तदा ह्यभूत् ॥ ताटका नाम भद्रं ते भार्या सुंदस्य धीमतः ॥ २६ ॥ मारीचो राक्षसः पुत्रो यस्याः शक्रपराक्रमः ॥ वृत्तबाहुर्महाशीर्षो विपुलास्यतनुर्महान् ॥ २७ ॥ राक्षसो भैरवाकारो नित्यं त्रासयते प्रजाः ॥ इमौ जनपदौ नित्यं विनाशयति राघव ॥ २८ ॥ मलदांश्च करूषांश्च ताटका दुष्टचारिणी ॥ सेयं पंथानमावृत्य वसत्यत्यर्धयोजने ॥ २९ ॥ अतएव च गंतव्यं ताटकाया वनं यतः ॥ स्वबाहुबलमाश्रित्य जहीमां दुष्टचारिणीं ॥ ३० ॥ मन्नियोगादिमं देशं कुरु निष्कंटकं पुनः ॥ नहि कश्चिदिमं देशं शक्तो ह्यागंतुमीदृशं ॥ ३१ ॥ यक्षिण्या घोरया राम उत्सादितमसह्यया ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं यथैतद्दारुणं वनं ॥ यक्ष्या चोत्सादितं सर्वमद्यापि न निवर्तते ॥ ३२ ॥ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथ तस्याप्रमेयस्य मुनेर्वचनमुत्तमं ॥ श्रुत्वा पुरुषशार्दूलः प्रत्युवाच शुभां गिरं ॥ १ ॥ अल्पवीर्या यदा यक्षी श्रूयते मुनिपुंगव ॥ कथं नागसहस्रस्य धारयत्यबला बलं ॥ २ ॥ इत्युक्तं वचनं श्रुत्वा राघवस्यामितौजसः ॥ हर्षयन् श्लक्ष्णया वाचा सलक्ष्मणमरिंदमं ॥ ३ ॥ विश्वामित्रोऽब्रवीद्वाक्यं शृणु येन बलोत्कटा ॥ वरदानकृतं वीर्यं धारयत्यबला बलं ॥ ४ ॥ पूर्वमासीन्महायक्षः सुकेतुर्नाम वीर्यवान् ॥ अनपत्यः शुभाचारः स च तेपे महत्तपः ॥ ५ ॥

र्तते अत्र पूर्वस्थितो जन इतिशेषः ॥ ३२ ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥ ॥ ७ ॥
अथेति अप्रमेयस्य अप्रमेयप्रभावस्य शार्दूलः श्रेष्ठः ॥ १ ॥ यदा यतः यक्षी यक्षजातिः श्रूयते पुराणादाविति शेषः अबलेति साभिप्रायं ॥ २ ॥ ३ ॥ वीर्यं शौर्यादि बलमात्रप्रश्ने वीर्याभिधानं शौर्यादयोन्येपि गुणास्तस्यां संतीति ज्ञापनार्थं ॥ ४ ॥ वरप्राप्तिमूलमाह पूर्वमिति तेपे पुत्रार्थं पितामहमुद्दिश्येति शेषः ॥ ५ ॥

कन्यारत्नंदिव्यरूपवतींकन्यां ॥ ६ ॥ तदभिसंहितगुणवतापुत्रेणात्यंतंजनपीडाभवेदितिविचार्यपुत्रंनददौ ॥ ७ ॥ विवर्धतींवर्धमानां जंभपुत्रायेत्यत्रखंजुपुत्रायेतिपाठेखंजोःपुत्रःखंजुपुत्रः असुरयक्षयोर्देवयोनित्वेनोचितःसंबंधः ॥ ८ ॥ व्यजायतप्रासोष्टअसूत ॥ ९ ॥ शापंदर्शयति सुंदेत्विति निहतेअगस्त्येनशापंदत्वेतिशेषः इच्छतिइच्छतिस्म ॥ १० ॥ जातसंरंभा स्वभर्तृवधजकोपवती ॥ ११ ॥ भजस्व शुद्धदेवयोनिस्वरूपंमुक्त्वेतिशेषः शप्तवान्राक्षसत्वंभजस्वेति ॥ १२ ॥ तदेवविस्तरेणाह पुरुषादीति भवेतिशेषः तदेवोपपादयति इदमिति इदं

पितामहस्तुसुप्रीतस्तस्ययक्षपतेस्तदा ॥ कन्यारत्नंददौराममताटकांनामनामतः ॥ ६ ॥ ददौनागसहस्रस्यबलंचास्याःपितामहः ॥ नत्वेवपुत्रंयक्षायददौचासौमहायशाः ॥ ७ ॥ तांतुबालांविवर्धतींरूपयौवनशालिनीं ॥ जंभपुत्रायसुंदायददौभार्यांयशस्विनीं ॥ ८ ॥ कस्यचित्त्वथकालस्ययक्षीपुत्रंव्यजायत ॥ मारीचंनामदुर्धर्षंयःशापाद्राक्षसोभवत् ॥ ९ ॥ सुंदेतुनिहतेरामअगस्त्यमृषिसत्तमं ॥ ताटकासहपुत्रेणप्रधर्षयितुमिच्छति ॥ १० ॥ भक्षार्थंजातसंरंभागर्जंतीसाभ्यधावत ॥ आपतंतींतुतांदृष्ट्वाअगस्त्योभगवानृषिः ॥ ११ ॥ राक्षसत्वंभजस्वेतिमारीचंव्याजहारसः ॥ अगस्त्यःपरमामर्षस्ताटकामपिशप्तवान् ॥ १२ ॥ पुरुषादीमहायक्षीविकृताविकृतानना ॥ इदंरूपंविहायाशुदारुणंरूपमस्तुते ॥ १३ ॥ सैषाशापकृतामर्षाताटकाक्रोधमूर्छिता ॥ देशमुत्सादयत्येनमगस्त्याचरितंशुभं ॥ १४ ॥ एनांराघवदुर्वृत्तांयक्षींपरमदारुणां ॥ गोब्राह्मणहितार्थायजहिदुष्टपराक्रमां ॥ १५ ॥ नह्येनांशापसंसृष्टांकश्चिदुत्सहतेपुमान् ॥ निहंतुंत्रिषुलोकेषुत्वामृतेरघुनंदन ॥ १६ ॥ नहितेस्त्रीवधकृतेघृणाकार्यानरोत्तम ॥ चातुर्वर्ण्यहितार्थंहिकर्तव्यंराजसूनुना ॥ १७ ॥

रूपंयक्षिणीरूपंविहायत्याजयित्वादारुणंरूपंराक्षसीरूपंअस्तुभवतु एतदेवाभिप्रेत्यपाद्मेउक्तं तौरामलक्ष्मणौवीरावायांतौपथिराक्षसीं ताटकांनामघोरांतांसुंदभार्यांसुकेतुजामिति ॥ १३ ॥ अमर्षात्असहनात् देशोत्सादनेहेतुगर्भंविशेषणं अगस्त्याचरितमिति अगस्त्यतपःस्थानमित्यर्थः ॥ १४ ॥ गोब्राह्मणहितार्थायेतिस्त्रीवधशंकानिरासाय तद्धितायक्रियमाणंपापवदाभासमानमपिधर्मायेतिभावः ॥ १५ ॥ शापसंसृष्टांअगस्त्यशापव्याप्तां ॥ १६ ॥ हेनरोत्तम तेस्त्रीवधनिमित्ताघृणानकार्या अत्रनरोत्तमेत्यनेनपुरुषोत्तमेश्वररूपत्वात्तवपापसंबंधाभावइतिध्वनितं चातुर्वर्ण्यहितार्थंतद्धिताय कर्तव्यमित्यस्यनृशंसमित्याद्युत्तरेणान्वयः ॥ १७ ॥

वाशब्दइवार्थे अनृशंसमिवनृशंसंक्रूरमपिकार्यमित्यर्थः प्रजारक्षणकारणात्प्रजारक्षणाद्धेतोः रक्षतासदेति रक्षाधर्मसमृद्धिशेषत्वेनेतिभावः पातकंवामुख्यपातकंवा सदोषंवायज्ञादिवत्सदोषंईषत्पापयुतंधर्मंवा सदोषवधरूपमितियावत् ॥ १८ ॥ एषधर्मइति धर्ममूलकत्वादितिभावः अतोप्यस्यावधोन्याय्यइत्याह अधर्म्यामिति धर्मादपेतां तदेवोपपादयति धर्मोहीति ॥ १९ ॥ अधर्म्यःस्त्रीवधोपिधर्मएवेत्यर्थंसंमतिभिरुपपादयति श्रूयतइति पृथिवींतदधिष्ठात्रींदेवतां यद्वा तस्याःप्रजाइत्यर्थः ॥ २० ॥ अनिद्रंनिद्रासुखरहितं अनिंद्रमितिपाठेइंद्ररहितं काव्यःशुक्रः ॥ २१ ॥ एतैःएतादृशैः यद्वा आर्षबहुत्वं एताभ्यांशक्रविष्णुभ्यामित्यर्थः मच्छासनादिति यथापरशुरामस्यजमदग्नेर्गुरोराज्ञयामातृवधेपिनदोषस्तथाबलादिदातृत्वे

नृशंसमनृशंसंवाप्रजारक्षणकारणात् ॥ पातकंवासदोषंवाकर्तव्यंरक्षतासदा ॥ १८ ॥ राज्यभारनियुक्तानामेषधर्मःसनातनः ॥ अधर्म्यांजहिकाकुत्स्थधर्मोह्यस्यांनविद्यते ॥ १९ ॥ श्रूयतेहिपुराशक्रोविरोचनसुतांनृप ॥ पृथिवींहंतुमिच्छंतींमंथरामभ्यसूदयत् ॥ २० ॥ विष्णुनाचपुराराभृगुपत्नीपतिव्रता ॥ अनिंद्रंलोकमिच्छंतीकाव्यमातानिषूदिता ॥ २१ ॥ एतैश्चान्यैश्चबहुभीराजपुत्रैर्महात्मभिः ॥ अधर्मसहितानार्योहताःपुरुषसत्तमैः ॥ तस्मादेनांघृणांत्यक्त्वाजहिमच्छासनान्नृप ॥ २२ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेपंचविंशःसर्गः ॥ २५ ॥ ॥ ७ ॥ मुनेर्वचनमक्लीबंश्रुत्वानरवरात्मजः ॥ राघवःप्रांजलिर्भूत्वाप्रत्युवाचदृढव्रतः ॥ १ ॥ पितुर्वचननिर्देशात्पितुर्वचनगौरवात् ॥ वचनंकौशिकस्येतिकर्तव्यमविशंकया ॥ २ ॥ अनुशिष्टोस्म्ययोध्यायांगुरुमध्येमहात्मना ॥ पित्रादशरथेनाहंनावज्ञेयंहितद्वचः ॥ ३ ॥ सोहंपितुर्वचःश्रुत्वाशासनाद्ब्रह्मवादिनः ॥ करिष्यामिनसंदेहस्ताटकावधमुत्तमं ॥ ४ ॥

नगुरोर्ममाज्ञयास्त्रीवधेतवनदोषइतिभावः ॥ २२ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेपंचविंशःसर्गः ॥ २५ ॥ ॥ ७ ॥ मुनेरिति अक्लीबंधृष्टं ॥ १ ॥ पितुरिति कौशिकस्यवचनंअविशंकयाकर्तव्यंत्वयेत्येवंरूपान्निर्देशात्नियोगात् पितुर्वचनगौरवात्परमाप्तवाक्यत्वेनअतिप्रमाणत्वात् त्वद्वचनंअवश्यंकर्तव्यत्वेननिश्चितमितिशेषः ॥ २ ॥ कदैवंनियोगःकृतइत्यत्राह अन्विति गुरवोवसिष्ठवामदेवाद्याः अनवज्ञानहेतुरुक्तएव तद्वचोविश्वामित्रवचइत्यनुशिष्टइत्यन्वयः ॥ ३ ॥ सोहमिति ब्रह्मवादिनस्तस्यापापस्पर्शेनतत्संकल्पादन्यस्यापिपापमपापंपुण्यंचेत्याह उत्तममिति उत्कृष्टधर्ममित्यर्थः ॥ ४ ॥

पुण्यत्वमेवोपपादयति गोब्राह्मणेति अप्रमेयस्यतवचहिताय अस्यहितंत्वाज्ञापरिपालनेनसंतोषरूपं इदमावर्तते तत्रवचनंकर्तुमुद्यतोविचिकित्सारहितोहंताटकावधंकरिष्यामीतिपूर्वेणान्वयः ॥ ५ ॥ तीव्रंपरुषश्रवणं ॥ ६ ॥ वित्रस्ताःभीताः मोहिताव्याकुलचित्ताजाता ॥ ७ ॥ तंशब्दंश्रुत्वाचक्रुद्धासशब्दोयत्रयतोविनिःसृतस्तमभिनिध्यायशब्दनिःसरणावधिदेशंलक्षीकृत्यअभ्यद्रवदितियोजना ॥ ८ ॥ प्रमाणेनशरीरप्रमाणेन ॥ ९ ॥ भैरवंभयंकरं दारुणंघोरं अस्यवपुषः चोप्यर्थः अभीरूणामपीत्यर्थः ॥ १० ॥एतामिति विनिवृत्तांअस्मत्स

गोब्राह्मणहितार्थायदेशस्यचहितायच ॥ तवचैवाप्रमेयस्यवचनंकर्तुमुद्यतः॥५॥ एवमुक्त्वाधनुर्मध्येबद्ध्वामुष्टिमरिंदमः॥ ज्याघोषमकरोत्तीव्रंदिशः शब्देननादयन्॥ ६ ॥ तेनशब्देनवित्रस्तास्ताटकावनवासिनः॥ ताटकाचसुसंक्रुद्धातेनशब्देनमोहिता ॥ ७ ॥ तंशब्दमभिनिध्यायराक्षसीक्रोधमूर्च्छिता ॥ श्रुत्वाचाभ्यद्रवत्क्रुद्धायत्रशब्दोविनिःसृतः॥८॥ तांदृष्ट्वाराघवःक्रुद्धांविकृतांविकृताननां॥ प्रमाणेनातिवृद्धांचलक्ष्मणंसोभ्यभाषत ॥ ९॥ पश्यलक्ष्मणयक्षिण्याभैरवंदारुणंवपुः ॥ भिद्येरन्दर्शनादस्याभीरूणांहृदयानिच॥ १० ॥ एतांपश्यदुराधर्षांमायाबलसमन्वितां॥ विनिवृत्तांकरोम्यद्यहृतकर्णाग्रनासिकां॥ ११ ॥ नह्येनामुत्सहेहंतुंस्त्रीस्वभावेनरक्षितां॥ वीर्यंचास्यागतिंचैवहन्यामितिहिमेमतिः ॥ १२ ॥ एवंब्रुवाणेरामेतुताटकाक्रोधमूर्च्छिता॥ उद्यम्यबाहुंगर्जंतीराममेवाभ्यधावत ॥ १३ ॥ विश्वामित्रस्तुब्रह्मर्षिर्हुंकारेणाभिभर्त्स्यतां ॥ स्वस्तिराघवयोरस्तुजयंचैवाभ्यभाषत ॥ १४ ॥ उद्धुन्वानारजोघोरंताटकाराघवावुभौ॥ रजोमेघेनमहतामुहूर्तंसाव्यमोहयत्॥ १५॥ ततोमायांसमास्थायशिलावर्षेणराघवौ॥ अवाकिरत्सुमहताततश्चुक्रोधराघवः॥ १६॥

न्मुखागमनात्त्वरावृत्तां पलायितामितियावत् ॥ ११ ॥ कर्णादिहरणमात्रेहेतुमाह नहीति वीर्यंपरपराभवशक्तिं गतिंआकाशादिगतिं पाणिपादच्छेदेनेतिशेषः तावतैवदेशहितस्यगुरुवचनानुष्ठानस्यचसिद्ध्याशूरविगर्हितःस्त्रीवधोनुचितइतिभावः ॥ १२ ॥ राममेवविश्वामित्रस्यदुर्धर्षत्वेनतंविसृज्य मानुषबुद्ध्याराममेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ तांरामसंमुखमभिधावतीं जयंचजयविषयकाशिषंच॥ १४॥घोरंरजःउद्धुन्वानेत्यन्वयः रजोमेघेनरजोंधकारेण ॥ १५ ॥ मायांसमास्थायअंतर्धानंगत्वेतियावत् चुक्रोधस्त्रीत्वप्रयुक्तदाक्षिण्यंविसृज्येतिशेषः॥ १६ ॥ ॥४८॥

पत्त्रिभिरितिएकैकस्यबहुधाखंडनाभिप्रायेण ॥ १७ ॥ हृतेकर्णाग्रेनासिकाचयस्यास्तां ॥ १८ ॥ अनेकशःरूपाणिकृत्वाअंतर्धानंगतासतीस्वमाययाराघवौमोहयंती ॥ १९॥ भैरवंअश्मवर्षमित्यन्वयः ॥ २० ॥ घृणयाअलं स्त्रीइतिघृणामास्त्वित्यर्थः दुष्टचारिणीमायाशक्त्याअंतर्धानेनपाषाणादिवृष्टिकर्त्री अतोघृणाअनुचिता ॥२१॥ घृणानोचितेत्यत्रहेत्वंतरमाह यज्ञविघ्नकरीति माययापुरायावद्वर्धेततावत्तत्कालात्पुरैवपूर्वमेवएषावध्यतां सायंसंध्यापुराप्रवर्ततेप्रवर्तयिष्यतइत्यर्थः॥२२॥किंतत्रइत्याह रक्षांसीति अश्मवृष्ट्येतिकरणेतृतीया॥२३॥

शिलावर्षमहत्तस्याःशरवर्षेणराघवः॥ प्रतिवार्योपधावंत्याःकरौचिच्छेदपत्त्रिभिः ॥ १७ ॥ ततश्छिन्नभुजांश्रांतामभ्याशेपरिगर्जतीं ॥ सौमित्रिरकरोत्क्रोधाद्धृतकर्णाग्रनासिकां॥ १८॥ कामरूपधरासातुकृत्वारूपाण्यनेकशः॥ अंतर्धानंगतायक्षीमोहयंतीस्वमायया ॥ १९॥ अश्मवर्षंविमुंचंतीभैरवंविचचारसा॥ ततस्तावश्मवर्षेणकीर्यमाणौसमंततः ॥ २० ॥ दृष्ट्वागाधिसुतःश्रीमानिदंवचनमब्रवीत् ॥ अलंतेघृणयारामपापैषादुष्टचारिणी॥ २१ ॥ यज्ञविघ्नकरीयक्षीपुरावर्धेतमायया ॥ वध्यतांतावदेवैषापुरासंध्याप्रवर्तते॥ २२ ॥ रक्षांसिसंध्याकालेतुदुर्धर्षाणिभवंतिहि ॥ इत्युक्तःसतुतांयक्षीमश्मवृष्ट्याभिवर्षिणीं॥ २३॥ दर्शयन्शब्दवेधित्वंतांरुरोधससायकैः ॥ सारुद्धाबाणजालेनमायाबलसमन्विता ॥ २४॥ अभिदुद्रावकाकुत्स्थंलक्ष्मणंचविनेदुषी॥ तामापतंतींवेगेनविक्रांतामशनीमिव ॥ २५॥ शरेणोरसिविव्याधपपातचममारच॥ तांहतांभीमसंकाशांदृष्ट्वासुरपतिस्तदा॥ २६॥ साधुसाध्वितिकाकुत्स्थंसुराश्चाप्यभिपूजयन्॥ उवाचपरमप्रीतःसहस्राक्षःपुरंदरः॥ २७॥ सुराश्चसर्वेसंहृष्टाविश्वामित्रमथाब्रुवन्॥ मुनेकौशिकभद्रंतेसेंद्राःसर्वेमरुद्गणाः॥ २८॥ तोषिताःकर्मणाऽनेनस्नेहंदर्शयराघवे ॥ प्रजापतेःकृशाश्वस्यपुत्रान्सत्यपराक्रमान्॥ २९॥

शब्दमात्रेणलक्ष्यंसम्यङ्निश्चित्यवेधकर्तृत्वसामर्थ्यंदर्शयन्नित्यर्थः ॥ २४ ॥ अभिदुद्रावेति अंतर्धानं हित्वेतिशेषः ॥ २५ ॥ भीमसंकाशांभीमरूपां ॥ २६ ॥ अभिपूजयन् अडभाव आर्षः सहस्राक्षःविश्वामित्रमुवाचेत्यन्वयः ॥ २७ ॥ किमुक्तवंतस्तदाह मुनेइति ॥ २८ ॥ तोषितावयमितिशेषः अनेनकर्मणात्वत्प्रवर्तितताटकावधरूपेण स्नेहंदर्शयमदीयोयमात्मनः शिष्यइतिस्नेहमूलंव्यापारंप्रवर्तय तमेवव्यापारमाह प्रजापतेरिति ॥ २९ ॥

तपसाज्ञानेनबलेनचभृतःपूर्णः तेतवदानस्यपात्रभूतश्वराघवःअतस्तस्मैकृशाश्वपुत्रान्निवेदय तथालब्धानामेवास्त्राणांकार्यक्षमत्वमितिभावः अनुगमनेशुश्रूषणेदृढनिश्चयः ॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥ पूजयंतस्तुवंतोजग्मुरित्यन्वयः प्रवर्ततेइत्यस्यस्मेतिशेषः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ मुक्तशापंअपगतोपद्रवं यद्वा लब्धशापयाताटकयामुक्तं ॥ ३५ ॥ प्रभातवेलांप्रतिबोध्यमानइति विश्वामित्रेणेत्यादिजजागारेतिशेषः ॥ ३६ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेषड्विंशःसर्गः ॥ २६ ॥ ॥ ७ ॥ अथेति

तपोबलभृतोब्रह्मन्राघवायनिवेदय ॥ पात्रभूतश्चतेब्रह्मंस्तवानुगमनेरतः ॥ ३० ॥ कर्तव्यंसुमहत्कर्मसुराणांराजसूनुना ॥ एवमुक्त्वासुराःसर्वेजग्मुर्हृष्टाविहायसं ॥ ३१ ॥ विश्वामित्रंपूजयंतस्ततःसंध्याप्रवर्तते ॥ ततोमुनिवरःप्रीतस्ताटकावधतोषितः ॥ ३२ ॥ मूर्ध्निराममुपाघ्रायइदंवचनमब्रवीत् ॥ इहाद्यरजनींरामवसामशुभदर्शन ॥ ३३ ॥ श्वःप्रभातेगमिष्यामस्तदाश्रमपदंमम ॥ विश्वामित्रवचःश्रुत्वाहृष्टोदशरथात्मजः ॥ ३४ ॥ उवासरजनींतत्रताटकायावनेसुखं ॥ मुक्तशापंवनंतच्चतस्मिन्नेवतदाहनि ॥ रमणीयंविबभ्राजयथाचैत्ररथंवनं ॥ ३५ ॥ निहत्यतांयक्षसुतांसरामःप्रशस्यमानःसुरसिद्धसंघैः ॥ उवासतस्मिन्मुनिनासहैवप्रभातवेलांप्रतिबोध्यमानः ॥ ३६ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेषड्विंशःसर्गः ॥ २६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथतांरजनीमुष्यविश्वामित्रोमहायशाः ॥ प्रहस्यराघवंवाक्यमुवाचमधुरस्वरं ॥ १ ॥ परितुष्टोस्मिभद्रंतेराजपुत्रमहायशः ॥ प्रीत्यापरमयायुक्तोददाम्यस्त्राणिसर्वशः ॥ २ ॥ देवासुरगणान्वापिसगंधर्वोरगान्भुवि ॥ यैरमित्रान्प्रसह्याजौवशीकृत्यजयिष्यसि ॥ ३ ॥ तानिदिव्यानिभद्रंतेददाम्यस्त्राणिसर्वशः ॥ दंडचक्रंमहद्दिव्यंतवदास्यामिराघव ॥ ४ ॥ धर्मचक्रंततोवीरकालचक्रंतथैवच ॥ विष्णुचक्रंतथात्युग्रमैंद्रंचक्रंतथैवच ॥ ५ ॥ वज्रमस्त्रंनरश्रेष्ठशैवंशूलवतंतथा ॥ अस्त्रंब्रह्मशिरश्चैवऐषीकमपिराघव ॥ ६ ॥

उष्येतिआर्षं प्रहस्य विजयशालिरामदर्शनजसंतोषजोहासः ॥ १ ॥ सर्वशःसर्वाणि ॥ २ ॥ देवासुरगणान्वापि वाशब्दश्चार्थे गंधर्वोरगसहितदेवासुरगणरूपशत्रूनपिप्रसह्यबलेनजयिष्यसिजेष्यसि यदिवधेदयातदावशीकृत्यसंमोहनास्त्रादिनाजेष्यसि अन्येषांतुकागणनेतिभावः ॥ ३ ॥ दंडचक्रादयोऽस्त्रभेदाः ॥ ४ ॥ ५ ॥ शूलवतंशूलवतनामकं क्वचित्तुशूलवरमितिपाठः ब्रह्मशिरोस्त्रंब्रह्मास्त्रादन्यत् ॥ ६ ॥

गदेद्वेमोदकीशिखरीसंज्ञेद्वेगदेगदासंज्ञकेऽस्त्रे ॥ ७ ॥ ८ ॥ अस्त्रंचवारुणास्त्रंचेत्यर्थः शुष्कार्द्रेसंज्ञकेद्वेअशनीअशनीसंज्ञकेअस्त्रे ॥ ९ ॥ पिनाकिनइदंपैनाकं दयितंअग्नेरितिशेषः शिखरंनामशिखरमितिप्रसिद्धं ॥ १० ॥ प्रथमंमुख्यं ॥ ११ ॥ कंकालादीन्यसुरधार्यास्त्राणि ॥ १२ ॥ यानिरक्षसांवधार्थेसमर्थानिएतानिददामीत्यन्वयः वैद्याधरंविद्याधरसंबंधि नंदनंनामअसिरत्नमित्यन्वयः यतोऽस्त्रादसीनांप्रादुर्भावइतिभावः ॥ १३ ॥ १४ ॥ दद्मीत्यार्षं प्रशमनंरिपूणांक्रोधशामकमस्त्रं विलापनंपरिदेवनकारकं ॥ १५ ॥ मादनंशत्रूणांमदजनकं दुर्धर्षमित्याद्यस्यविशेषणं ॥ १६ ॥ प्रतीच्छगृहाण ॥ १७ ॥ मौसलंआसुरमुसलादन्यत् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

ददामितेमहाबाहोब्राह्ममस्त्रमनुत्तमं ॥ गदेद्वेचैवकाकुत्स्थमोदकीशिखरीशुभे ॥ ७ ॥ प्रदीप्तेनरशार्दूलप्रयच्छामिनृपात्मज ॥ धर्मपाशमहंरामकालपाशंतथैवच ॥ ८ ॥ वारुणंपाशमस्त्रंचददाम्यहमनुत्तमं ॥ अशनीद्वेप्रयच्छामिशुष्कार्द्रेरघुनंदन ॥ ९ ॥ ददामिचास्त्रंपैनाकमस्त्रंनारायणंतथा ॥ आग्नेयमस्त्रंदयितंशिखरंनामनामतः ॥ १० ॥ वायव्यंप्रथमंनामददामितवचानघ ॥ अस्त्रंहयशिरोनामक्रौंचमस्त्रंतथैवच ॥ ११ ॥ शक्तिद्वयंचकाकुत्स्थददामितवराघव ॥ कंकालंमुसलंघोरंकापालमथकिंकिणीं ॥ १२ ॥ वधार्थंरक्षसांयानिददाम्येतानिसर्वशः ॥ वैद्याधरंमहास्त्रंचनंदनंनामनामतः ॥ १३ ॥ असिरत्नंमहाबाहोददामिनृवरात्मज ॥ गांधर्वमस्त्रंदयितंमोहनंनामनामतः ॥ १४ ॥ प्रस्वापनंप्रशमनंदद्मिसौम्यंचराघव ॥ वर्षणंशोषणंचैवसंतापनविलापने ॥ १५ ॥ मादनंचैवदुर्धर्षंकंदर्पदयितंतथा ॥ गांधर्वमस्त्रंदयितंमानवंनामनामतः ॥ १६ ॥ पैशाचमस्त्रंदयितंमोहनंनामनामतः ॥ प्रतीच्छनरशार्दूलराजपुत्रमहायशः ॥ १७ ॥ तामसंनरशार्दूलसौमनंचमहाबलं ॥ संवर्तंचैवदुर्धर्षंमौसलंचनृपात्मज ॥ १८ ॥ सत्यमस्त्रंमहाबाहोतथामायामयंपरं ॥ सौरंतेजःप्रभंनामपरतेजोपकर्षणं ॥ १९ ॥ सोमास्त्रंशिशिरंनामत्वाष्ट्रमस्त्रंसुदारुणं ॥ दारुणंचभगस्यापिशीतेषुमथमानवं ॥ २० ॥ एतान्राममहाबाहोकामरूपान्महाबलान् ॥ गृहाणपरमोदारान्क्षिप्रमेवनृपात्मज ॥ २१ ॥

मंत्रग्रामंअस्त्राणांमंत्रमूर्तित्वात् ननुबलातिबलादानप्रसंगेपिमंत्रग्रामंगृहाणेत्युक्तमितिपुनरत्रदानंविफलमितिचेन्न गृहाणेत्येवतत्रोक्तत्वात्नतुददाविति तेनतत्कालोपयोगिबलातिबलयो
रेवतत्रदानंइतरेषांत्वत्रेति विवेकइतिकतककृतः वस्तुतोबलातिबलेमंत्रसमूहात्मकेइतितद्रूपंमंत्रग्राममितितत्रार्थइतिनदोषइतिपरे॥२२॥ सर्वेति येषांउक्तदिव्यास्त्राणां सर्वसंग्रहणंसर्वधा
रणंकर्तुंदेवैरपिदुर्लभंदुष्करं देवाअपियत्किंचिदस्त्रमेवजानंतीतिभावः तानिसर्वाण्यस्त्राणिराघवायरामायविश्वामित्रोन्यवेदयत्दत्तवान् राघवायरामायलक्ष्मणायचेत्यपिबोध्यं युगप
देवोभयोरुपदेशइतिबोध्यं॥२३॥जपतःरामायदत्तुंतेषांवीर्यवत्तासंपादनायतान्यस्त्राणिजपतइत्यर्थः उपतस्थुःगृहीतभामंडलवपूंषिउपतस्थुःउपस्थितानि विश्वामित्रनियोगेनरामंचउ

स्थितस्तुप्राङ्मुखोभूत्वाशुचिर्मुनिवरस्तदा॥ददौरामायसुप्रीतोमंत्रग्राममनुत्तमं॥२२॥सर्वसंग्रहणंयेषांदैवतैरपिदुर्लभं॥तान्यस्त्राणितदाविप्रो
राघवायन्यवेदयत्॥२३॥जपतस्तुमुनेस्तस्यविश्वामित्रस्यधीमतः॥उपतस्थुर्महार्हाणिसर्वाण्यस्त्राणिराघवं॥ २४॥ ऊचुश्चमुदितारामंसर्वेप्रां
जलयस्तदा॥इमेचपरमोदारकिंकरास्तवराघव॥२५॥यद्यदिच्छसिभद्रंतेतत्सर्वंकरवामवै॥ततोरामःप्रसन्नात्मातैरित्युक्तोमहाबलैः॥२६॥प्र
तिगृह्यचकाकुत्स्थःसमालभ्यचपाणिना॥मानसामेभविष्यध्वमितितान्यभ्यचोदयत्॥ २७॥ ततःप्रीतमनारामोविश्वामित्रंमहामुनिं॥अभिवा
द्यमहातेजागमनायोपचक्रमे॥२८॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेसप्तविंशःसर्गः॥२७॥ ॥छ॥ ॥प्रतिगृह्य
ततोस्त्राणिप्रहृष्टवदनःशुचिः॥गच्छन्नेवचकाकुत्स्थोविश्वामित्रमथाब्रवीत्॥१॥गृहीतास्त्रोऽस्मिभगवन्दुराधर्षःसुरैरपि॥अस्त्राणांत्वहमिच्छामि
संहारान्मुनिपुंगव॥२॥एवंब्रुवतिकाकुत्स्थेविश्वामित्रोमहातपाः॥संहारान्व्याजहाराथधृतिमान्सुव्रतःशुचिः॥३॥सत्यवंतंसत्यकीर्तिंधृष्टंरभसमे
वच॥प्रतिहारतरंनामपराङ्मुखमवाङ्मुखं॥४॥लक्ष्यालक्ष्याविमौचैवदृढनाभसुनाभकौ॥दशाक्षशतवक्रौचदशशीर्षशतोदरौ॥५॥

पतस्थुः ॥२४॥ सर्वेस्त्रदेवाःमुदिताःस्वाधिदैवतरामसंबंधेनतुष्टाःकिंकराअंगीकृतदासत्वाः ॥२५॥२६॥ समालभ्यउपस्पृश्य मानसाःसदामनःस्थिताः यद्यपिभगवतोरामस्यसर्वंविदितमे
वतथापिविद्यागुरूपदेशगृहीतैवफलदानान्यथेतिलोकान्बोधयितुंविश्वामित्रोपदेशग्रहणमितिबोध्यं ॥२७॥२८॥ ॥ इतिश्रीरामाभि०बा०आ०बा०सप्तविंशःसर्गः ॥२७॥ ॥छ॥
गच्छन्गमिष्यन् ॥ १ ॥ संहारान्ज्ञातुमितिशेषः उपसंहारापरिज्ञानेपुनःप्रयोगानर्हतयाअप्राप्तप्रायत्वात्तज्ज्ञानेच्छा संहारोनामप्रयुक्तस्यास्त्रस्यमंत्रविशेषेणपुनःस्वात्मनिस्थापनं ॥२॥ ॥५०॥
एवमिति उक्तास्त्राणांसंहारमार्गमुपदिश्य अथअनंतरंतत्प्रश्नसंतुष्टःपरमऋषिःअन्यान्यप्यस्त्राण्युपदिशतिस्म ॥ ३ ॥ तदाह सत्यवंतमित्यादि ददामीतिसर्वत्रशेषः ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ सार्चिमाल्यादयोन्येतांश्चददामीत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ भास्वरांस्तेजोमयान्प्रतीच्छगृहाण पात्रभूतः अस्त्रदानस्येतिशेषः ममभक्तः ॥ १० ॥ बाढमित्यंगीकारे प्रहृष्टेनांतरात्म
नाप्रत्यपद्यतीदितिशेषः मूर्तिमंतःस्वस्वदेवतारूपेण ॥ ११ ॥ प्रह्वांजलिपुटाःप्रह्वाःनम्राःतेचतेअंजलेःपुटसंश्लेषोयेषांतादृशाः ॥ १२ ॥ इमेस्मसन्निहितावयमितिशेषः शाधिआज्ञापय
॥ १३ ॥ गम्यतांइदानीमितिशेषः कार्यकालेषुमानसाःमनसिसंनिहिताभूत्वासाहाय्यंकरिष्यथ ॥ १४ ॥ प्रदक्षिणंसकलस्वदेवताऽधिदैवतरूपत्वाद्रामस्यप्रदक्षिणकरणं ॥ १५ ॥ एत

पद्मनाभमहानाभौदुंदुनाभस्वनाभकौ॥ज्योतिषंशकुनंचैवनैरास्यविमलावुभौ॥६॥यौगंधरविनिद्रौचदैत्यप्रमथनौतथा॥शुचिबाहुर्महाबाहु
र्निष्कलिर्विरुचस्तथा॥सार्चिमालीधृतिमालीवृत्तिमान्रुचिरस्तथा॥७॥पित्र्यःसौमनसश्चैवविधूतमकरावुभौ॥करवीररतिंचैवधनधान्यौच
राघव॥८॥कामरूपंकामरुचिंमोहमावरणंतथा॥जृंभकंसर्पनाथंचपंथानवरुणौतथा॥ ९ ॥ कृशाश्वतनयान्रामभास्वरान्कामरूपिणः॥प्रती
च्छममभद्रंतेपात्रभूतोसिराघव ॥ १० ॥ बाढमित्येवकाकुत्स्थःप्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ दिव्यभास्वरदेहाश्चमूर्तिमंतःसुखप्रदाः॥ ११ ॥ केचिदंगा
रसदृशाःकेचिद्धूमोपमास्तथा ॥ चंद्रार्कसदृशाःकेचित्प्रह्वांजलिपुटास्तथा ॥ १२ ॥ रामंप्रांजलयोभूत्वाऽब्रुवन्मधुरभाषिणः ॥ इमेस्मनरशार्दूल
शाधिकिंकरवामते ॥ १३ ॥ गम्यतामितितानाहयथेष्टंरघुनंदनः॥मानसाःकार्यकालेषुसाहाय्यंमेकरिष्यथ ॥ १४ ॥ अथतेराममामंत्र्यकृत्वाचा
पिप्रदक्षिणं॥एवमस्त्वितिकाकुत्स्थमुक्त्वाजग्मुर्यथागतं॥ १५ ॥सचतान्राघवोज्ञात्वाविश्वामित्रंमहामुनिं॥गच्छन्नेवाथमधुरंश्लक्ष्णंवचनमब्र
वीत्॥१६॥किमेतन्मेघसंकाशंपर्वतस्याविदूरतः॥वृक्षखंडमितोभातिपरंकौतूहलंहिमे॥१७॥ दर्शनीयंमृगाकीर्णंमनोहरमतीवच॥नानाप्रका
रैःशकुनैर्वल्गुभाषैरलंकृतं॥१८॥

दुत्तरं ततस्तुरामःकाकुत्स्थःशासनाद्ब्रह्मवादिनः लक्ष्मणायचतान्सर्वान्सचास्त्रान्रघुनंदनः ससंहारान्सुसंहृष्टःश्रीमांस्तस्मैन्यवेदयदित्यधिकंदृश्यते तत्प्रक्षिप्तं बलातिबलयोरिवास्त्राणाम
पियुगपदुभयोर्विश्वामित्रेणैवोपदेशदानसंभवात् सतान्उपदिष्टान्अस्त्रान्राघवोरामःज्ञात्वामंत्रतोमूर्तितःप्रयोगतश्चेतिशेषः ॥१६॥ मेघसंकाशं कार्ष्ण्यात्नैबिड्याच्च वृक्षखंडंवृक्षसमूहं
किंवनसंबंधिउतआश्रमसंबंधीतिप्रश्नः ॥ १७ ॥ वल्गुभाषैःमधुरभाषैः ॥ १८ ॥

रोमहर्षणात् ताटकयानिर्जनीकरणात्तस्यभयानकत्वेनरोमहर्षणत्वं अनयादेशस्यसुखवत्तया इदंमाश्रमपदंत्वंवगच्छामि॥१९॥ आश्रमपदंनिर्णीयतत्कस्येतिशंसेतिपृच्छति सर्वमिति सर्वंचशंस सर्वशब्दविवक्षितंजिज्ञासांतरंस्वयमेवाह संप्राप्ताइति तेब्रह्मघ्नास्तवयज्ञस्यविघ्नाययत्रसंप्राप्ताःसदेशःकः ॥२०॥ यत्रचतवयाज्ञिकीक्रियामयारक्षितव्यायत्रचराक्षसावध्याः भगवंस्तस्यत्वदाश्रमस्यकोदेशःप्रदेशइत्यन्वयः ॥२१ ॥२२ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायण०वा०आदिकाव्येबालकांडेअष्टाविंशःसर्गः ॥ २८ ॥ ॥ तस्यरामस्यपरिपृच्छतोवचनंश्रुत्वेतिशेषः व्याख्यातुंपृष्टोत्तरमितिशेषः ॥ १ ॥ इहवने इहप्रदेशे ॥ २॥ तपश्चरणयोगार्थं स्वाचारेणलोकप्रवर्तनायस्वतपश्चरणं वामनस्यकरिष्यमाणवामनावतारस्यवि

निःसृताःस्ममुनिश्रेष्ठकांताराद्रोमहर्षणात् ॥ अनयात्ववगच्छामिदेशस्यसुखवत्तया॥ १९॥ सर्वंमेशंसभगवन्कस्याश्रमपदंत्विदं॥ संप्राप्तायत्रते पापाब्रह्मघ्नादुष्टचारिणः॥ २०॥ तवयज्ञस्यविघ्नायदुरात्मानोमहामुने॥ भगवंस्तस्यकोदेशःसायत्रतवयाज्ञिकी ॥ २१ ॥ रक्षितव्याक्रियाब्रह्मन्म यावध्याश्चराक्षसाः॥ एतत्सर्वंमुनिश्रेष्ठश्रोतुमिच्छाम्यहंप्रभो॥२२॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआ०बालकांडेअष्टाविंशःसर्गः॥२८॥ अथतस्याप्रमेयस्यवचनंपरिपृच्छतः॥ विश्वामित्रोमहातेजाव्याख्यातुमुपचक्रमे॥ १॥ इहराममहाबाहोविष्णुर्देवनमस्कृतः॥ वर्षाणिसुबहूनीहत थायुगशतानिच॥ २॥ तपश्चरणयोगार्थमुवाससुमहातपाः॥ एषपूर्वाश्रमोरामवामनस्यमहात्मनः॥ ३॥ सिद्धाश्रमइतिख्यातःसिद्धोह्यत्रमहात पाः॥ एतस्मिन्नेवकालेतुराजावैरोचनिर्बलिः॥ ४॥ निर्जित्यदैवतगणान्सेंद्रान्सहमरुद्गणान्॥ कारयामासतद्राज्यंत्रिषुलोकेषुविश्रुतः॥ ५॥ यज्ञं चकारसुमहानसुरेंद्रोमहाबलः॥ बलेस्तुयजमानस्यदेवाःसाग्निपुरोगमाः॥ समागम्यस्वयंचैवविष्णुमूचुरिहाश्रमे॥ ६॥

ष्णोःपूर्वाश्रमःवामनावतारात्पूर्वकालेतपोयोगार्थंपरिगृहीतआश्रमः॥ ३ ॥ सिद्धाश्रमत्वव्यवहारेबीजमाह हियस्मात्अत्रमहातपाविष्णुस्तपःसिद्धोजातइति एतस्मिन्कलेविष्णोस्तपःकाले ॥ ४ ॥ मरुद्गणान्आवहादिवायुगणान् कारयामास स्वार्थेणिच् चकारेत्यर्थः यद्वा इंद्रादिराज्यंस्वीयैःकैश्चिद्देवकारयामासेत्यन्वयः॥ ५॥ बलेर्यजमानस्य व्यवहारंद्रष्टुमितिशेषः साग्निपुरोगमाःपुरोगमेनाग्निनासहिताइत्यर्थः अग्निमुखत्वाच्चदेवानांतस्मिन्पुरोगमत्वं स्वयमेवागम्यनतुदूतमुखेन ॥ ६ ॥

यजते कर्त्रभिप्रायत्वादात्मनेपदं नन्वसुरस्यबलेर्देवद्विषोयागाद्यनुपपत्तिः यागतर्पणीयदेवताभावात् इंद्रादीनांतद्द्वेष्यत्वात् नचशब्दमात्रंदेवतेतियुक्तं अर्थवादप्रामाण्येनदेवताया विग्रहवत्त्वस्योत्तरमीमांसायांसिद्धांतितत्वादितिचेन्न कर्मदेवाजानदेवभेदेनदेवानांद्वैविध्यात् तत्रयेकर्मणादेवत्वंप्राप्तास्तेकर्मदेवाः आजानदेवास्तुयज्ञमंत्रार्थभूतामंत्रेणनित्यसंबद्धाःकर्मदेवेभ्यःप्राचीनाएव तत्कर्मदेवानांद्वेष्यत्वेपिआजानदेवानांयज्ञेतर्प्यत्वेननदोषः विघ्नकर्तारोप्यत्रकर्मदेवाएव यज्ञाद्यधिकाराभावोप्याजानदेवानामेवस्वयष्टव्यदेवतांतराभावात् कर्मदेवानांत्वस्त्येव अतएवेंद्रादीनांयज्ञादिश्रवणंनानुपपन्नमित्यन्यत्रविस्तरः असमाप्तव्रतेअसमाप्तयज्ञे स्वकार्यंआत्मीयानांदेवानांकार्यं अभिपद्यतांसंपादयतां ॥ ७ ॥ असमाप्तव्रतइत्युक्तेःप्रयोजनंदर्शयंतस्तत्संपादनेउपायमपिस्वयमेववदंति येचेति अभिवर्तंतेप्राप्नुवंति इतस्ततःनानादेशेभ्यः यत्रगोभूहिरण्यादिविषये यच्चवस्तुयाचंतेतेभ्यस्तत्सर्वंयथावत्यज्ञसाद्गुण्या

बलिर्वैरोचनिर्विष्णोयजतेयज्ञमुत्तमं॥ असमाप्तव्रतेतस्मिन्स्वकार्यमभिपद्यतां॥७॥ येचैनमभिवर्तंतेयाचितारइतस्ततः॥ यच्चयत्रयथावच्चसर्वंतेभ्यः प्रयच्छति॥ ८॥ सत्वंसुरहितार्थायमायायोगमुपाश्रितः॥ वामनत्वंगतोविष्णोकुरुकल्याणमुत्तमं॥ ९॥ एतस्मिन्नंतरेरामकश्यपोग्निसमप्रभः॥ अदित्यासहितोरामदीप्यमानइवौजसा॥ १०॥ देवीसहायोभगवान्दिव्यंवर्षसहस्रकं॥ व्रतंसमाप्यवरदंतुष्टावमधुसूदनं॥ ११॥ तपोमयंतपोराशिं तपोमूर्तिंतपात्मकं॥ तपसात्वांसुतप्तेनपश्यामिपुरुषोत्तमं॥ १२॥

यअवमानादिरहितंसत्कारपूर्वंप्रयच्छति चौएवार्थे ॥ ८ ॥ मायास्वतत्त्वाच्छादनेनप्राकृतमर्त्यादिभावप्रकाशिकाशक्तिस्तस्यायोगःसंबंधस्तमाश्रितः वामनत्वप्राप्तावयंहेतुः वामनरूपस्यात्याश्चर्यत्वेनतत्प्रार्थनाविषयस्यावश्यंयजमानकर्तव्यतयातद्रूपप्रार्थनं ॥ ९ ॥ एतस्मिन्नंतरेदेवैर्वामनावतारप्रार्थनसमये रामेतिद्विःसंबोधनंस्वाश्रमसंनिधानेनरामपृष्टतन्महत्त्वकथनेनहर्षातिशयाच्चबोध्यं ॥१०॥ अदित्यासहितोव्रतंसमाप्यदेवीसहायस्तुष्टावेत्यन्वयः देवीअदितिरेव यद्वा देवीसरस्वती वरदंविष्णुरूपपुत्रप्राप्त्युद्देशेनकृतव्रतांतेवरदानोन्मुखं ॥११॥ स्तोत्रप्रकारमाह तपोमयमित्यादि अन्नमयोयज्ञइतिवत्प्रचुरतपोयुक्तमित्यर्थः तावतापरेषांकिमतआह तपोराशिंद्रष्टॄणांसकलतपोजन्यफलप्राप्त्याभगवतस्तपोराशित्वं ननुतपसोन्यत्वेअद्वैतश्रुतिबाधोऽतआह तपोमूर्तिमिति एवंचतपसस्तदनन्यत्वेननाद्वैतहानिः तपात्मकमितिघञर्थेकविधानमितिकप्रत्ययेतपनंतपःज्ञानं तपआलोचनइतिधात्वनुसारात् तदात्मकंज्ञानस्वरूपमित्यर्थः अतएवअतप्ततपसाद्रष्टुमशक्यइत्यतस्तपसात्वामिति ॥ १२ ॥

दृश्यमानंचवैराजंरूपमित्याह शरीरेइत्यादि अनिर्देश्यःअशक्यपरिच्छेदः ॥ १३ ॥ वरंअभीष्टं वरार्हःदिव्यवर्षसहस्रतपसावरदानयोग्यः॥ १४ ॥ मारीचःमरीचिपुत्रः अदित्याइत्या देयाचमानायाइत्यादिशेषः॥ १५ ॥ याच्यमानवरमाह पुत्रत्वमित्यादि ॥ १६ ॥ यवीयान्कनिष्ठः साहाय्यंबलिच्छलरूपं ॥ १७ ॥ अयंयत्राश्रमेतपोमयस्त्वंमयादेवैश्वअनुभूयसे

शरीरेतवपश्यामिजगत्सर्वमिदंप्रभो॥ त्वमनादिरनिर्देश्यस्त्वामहंशरणंगतः॥ १३ ॥ तमुवाचहरिःप्रीतःकश्यपंधूतकल्मषं ॥ वरंवरयभद्रंतेवरार्होसिमतोमम॥ १४॥ तच्छ्रुत्वावचनंतस्यमारीचःकश्यपोऽब्रवीत् ॥ अदित्यादेवतानांचममचैवानुयाचितं ॥ १५ ॥ वरंवरदसुप्रीतोदातुमर्हसिसुव्रत॥ पुत्रत्वंगच्छभगवन्नादित्याममचानघ॥ १६ ॥ भ्राताभवयवीयांस्त्वंशक्रस्यासुरसूदन॥ शोकार्तानांतुदेवानांसाहाय्यंकर्तुमर्हसि॥ १७॥ अयंसिद्धाश्रमोनामप्रसादात्तेभविष्यति॥ सिद्धेकर्मणिदेवेशउत्तिष्ठभगवन्नितः ॥ १८ ॥ अथविष्णुर्महातेजाअदित्यांसमजायत ॥ वामनंरूपमास्थायवैरोचनिमुपागमत्॥१९॥त्रीन्पदानथभिक्षित्वाप्रतिगृह्यचमेदिनीं॥आक्रम्यलोकाँल्लोकार्थीसर्वलोकहितेरतः॥२०॥महेंद्रायपुनःप्रादान्नियम्यबलिमोजसा ॥ त्रैलोक्यंसमहातेजाश्चक्रेशक्रवशंपुनः ॥ २१ ॥ तेनैवपूर्वमाक्रांतआश्रमःश्रमनाशनः ॥ मयापिभक्त्यातस्यैववामनस्योपभुज्यते ॥ २२॥ एनमाश्रममायांतिराक्षसाविघ्नकारिणः ॥अत्रतेपुरुषव्याघ्रहंतव्यादुष्टचारिणः ॥ २३ ॥ अद्यगच्छामहेरामसिद्धाश्रममनुत्तमं॥ तदाश्रमपदंताततवाप्येतद्यथामम॥ २४॥इत्युक्त्वापरमप्रीतोगृह्यरामंसलक्ष्मणं॥ प्रविशन्नाश्रमपदंव्यरोचतमहामुनिः॥शशीवगतनीहारःपुनर्वसुसमन्वितः॥ २५॥ तंदृष्ट्वामुनयःसर्वेसिद्धाश्रमनिवासिनः॥ उत्पत्योत्पत्यसहसाविश्वामित्रमपूजयन्॥ २६॥

इत्यर्थः सिद्धेएतदाश्रमस्थितिसाध्येतपःकर्मणिसिद्धेसतिनिष्पन्नेसतिप्रयोजनाभावात्इतउत्तिष्ठदेवकार्यायेतिशेषः ॥ १८ ॥ अथदेवकार्यनियोगानंतरं ॥ १९ ॥ आक्रम्यत्रिभिःपदैरितिशेषः लोकार्थीत्रैलोक्याक्रमणार्थी ॥ २० ॥ नियम्यबध्वा ॥ २१ ॥ तेनैववामनावतारकर्त्रा मयाविश्वामित्रेण ॥ २२ ॥ पूर्वसर्गांतकृतद्वितीयप्रश्नोत्तरमाह एनमिति ॥ २३ ॥ अनुत्तमंसर्वोत्तमं हेतातातदेतदाश्रमपदंयथाममस्वभूतंतथातवापिविष्णववतारत्वादितिगूढोभिसंधिः ॥ २४ ॥पुनर्वसूद्वेतारे॥२५॥उत्पत्योत्पत्यसंतोषातिशयादितिशेषः॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ अद्यैवप्रवेशदिनएव कालविलंबेफलाभावात् सिद्धःत्वद्यज्ञसिध्याअन्वर्थसिद्धसंज्ञः तवैवचःअत्रैवपुरुषव्याघ्रहंतव्यादुष्टचारिणइतियत्तत्सत्यमस्तु राक्षसान्सर्वथाहनिष्येइतिभावः ॥ २९ ॥ नियतःनिगृहीतांतःकरणः ॥ ३० ॥ कुमाराविवस्कंदविशाखाविव ॥ ३१ ॥ प्रशुचीअवतारत्वादशुचित्वसंभावनाराहित्येनप्रकर्षतःशुची नियमेनकर्तव्यंजाप्यंसमाप्येत्यन्वयः दीक्षामध्येनाग्निहोत्रमितिनिषेधादग्निहोत्रपदमौपासनहोमपरमितिकेचित् ॥ ३२ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेएकोनत्रिंशःसर्गः ॥ २९ ॥ ॥ अथेति कौशिकंवचोब्रूतामित्यन्वयः ॥ १ ॥ तौनिशाचरौसंरक्षणीयौयज्ञसंरक्षणायनिवारणीयौ गह्यादित्वाच्छः तत्क्षणंसक्षणःयथानातिवर्तेतनातिक्रमेततथाब्रूहीत्यन्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥ एवंविश्वामित्रपृष्टेदीक्षयातस्यमौनित्वादृषयऊचुः अद्येति मौनित्वंचगमिष्यतिअद्यापिदीक्षितत्वान्मौन्येवअतःपरमपिषड्रात्रपर्यंतंमौनित्वंप्राप्स्यतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ यत्तौसन्नद्धौ परमधन्विनावित्यार्षं विश्वामित्रंतद्यज्ञं ॥ ६ ॥

यथार्हंचक्रिरेपूजांविश्वामित्रायधीमते॥ तथैवराजपुत्राभ्यामकुर्वन्नतिथिक्रियां ॥ २७॥ मुहूर्तमथविश्रांतौराजपुत्रावरिंदमौ ॥ प्रांजलीमुनिशार्दूलमूचतूरघुनंदनौ॥ २८॥ अद्यैवदीक्षांप्रविशभद्रंतेमुनिपुंगव॥ सिद्धाश्रमोयंसिद्धःस्यात्सत्यमस्तुवचस्तव ॥ २९॥ एवमुक्तोमहातेजाविश्वामित्रोमहानृषिः॥ प्रविवेशतदादीक्षांनियतोनियतेंद्रियः॥३०॥ कुमाराविवतांरात्रिमुषित्वासुसमाहितौ॥ प्रभातकालेचोत्थायपूर्वांसंध्यामुपास्यच ॥ ३१ ॥ प्रशुचीपरमंजाप्यंसमाप्यनियमेनच॥ हुताग्निहोत्रमासीनंविश्वामित्रमवंदतां ॥ ३२ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडएकोनत्रिंशःसर्गः॥ २९॥ ॥छ॥ ॥ ॥छ॥ ॥ अथतौदेशकालज्ञौराजपुत्रावरिंदमौ॥ देशेकालेचवाक्यज्ञावब्रूतांकौशिकंवचः ॥ १ ॥ भगवञ्छ्रोतुमिच्छावोयस्मिन्कालेनिशाचरौ॥ संरक्षणीयौतौब्रूहिनातिवर्तेततत्क्षणं ॥ २॥ एवंब्रुवाणौकाकुत्स्थौत्वरमाणौयुयुत्सया॥ सर्वेतेमुनयःप्रीताःप्रशशंसुर्नृपात्मजौ ॥ ३ ॥ अद्यप्रभृतिषड्रात्रंरक्षतंराघवौयुवां ॥दीक्षांगतोह्येषमुनिर्मौनित्वंचगमिष्यति॥ ४॥ तौतुतद्वचनंश्रुत्वाराजपुत्रौयशस्विनौ॥ अनिद्रंषडहोरात्रंतपोवनमरक्षतां॥ ५॥ उपासांचक्रतुर्वीरौयत्तौपरमधन्विनौ॥ ररक्षतुर्मुनिवरंविश्वामित्रमरिंदमं॥ ६॥

कालेपंचाहोरात्रलक्षणे षष्ठेऽहनिआगतेइतिच्छेदः प्राप्तेइत्यर्थः यद्वा षष्ठेहनिगते रात्रावित्यर्थः यत्तःसज्जः समाहितःएकाग्रचित्तः ॥ ७ ॥ उपाध्यायोब्रह्मा पुरोहितउपद्रष्टा इदंऋत्वि गंतराणामप्युपलक्षणं इदंज्वलनंराक्षसागमनसूचकउत्पातइत्याहुः दर्भसहितचमसस्रुग्वती समित्कुसुमोच्चयैश्चसहिता इदंवेदीज्वलनंयज्ञोद्देश्यकं ॥ ९ ॥ संप्रवर्ततेस्म आकाशेमहा ञ्छब्दःप्रादुरासीच्च ॥ १० ॥ यथाप्रावृषिगगनमावार्यगगनमाच्छाद्यमहाशनिमहागर्जमहावर्षादिविचित्रकारीदृश्यतेतथामायांप्रकटीकुर्वाणौराक्षसौअभ्यधावतां ॥ ११ ॥ कौतौकाच

अथकालेगतेतस्मिन्षष्ठेहनितथागते ॥ सौमित्रिमब्रवीद्रामोयत्तोभवसमाहितः ॥ ७ ॥ रामस्यैवंब्रुवाणस्यत्वरितस्ययुयुत्सया ॥ प्रजज्वालततो वेदिःसोपाध्यायपुरोहिता ॥ ८ ॥ सदर्भचमसस्रुक्कासससमित्कुसुमोच्चया ॥ विश्वामित्रेणसहितावेदिर्जज्वालसर्त्विजा ॥ ९ ॥ मंत्रवच्चयथान्यायंयज्ञो ऽसौसंप्रवर्तते ॥ आकाशेचमहाञ्छब्दःप्रादुरासीद्भयानकः ॥ १० ॥ आवार्यगगनंमेघोयथाप्रावृषिदृश्यते ॥ तथामायांविकुर्वाणौराक्षसावभ्यधा वतां ॥ ११ ॥ मारीचश्चसुबाहुश्चतयोरनुचरास्तथा ॥ आगम्यभीमसंकाशारुधिरौघानवासृजन् ॥ १२ ॥ तांतेनरुधिरौघेणवेदींवीक्ष्यसमुक्षितां ॥ सहसा भिद्रुतोरामस्तानपश्यत्ततोदिवि ॥ १३ ॥ तावापतंतौसहसादृष्ट्वाराजीवलोचनः ॥ लक्ष्मणंत्वभिसंप्रेक्ष्यरामोवचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥ पश्यलक्ष्मणदु र्वृत्तान्राक्षसान्पिशिताशनान् ॥ मानवास्त्रसमाधूताननिलेनयथाघनान् ॥ १५ ॥ करिष्यामिनसंदेहोनोत्सहेहंतुमीदृशान् ॥ इत्युक्त्वावचनंरामश्चापे संधायवेगवान् ॥ १६ ॥ मानवंपरमोदारमस्त्रंपरमभास्वरं ॥ चिक्षेपपरमक्रुद्धोमारीचोरसिराघवः ॥ १७ ॥ सतेनपरमास्त्रेणमानवेनसमाहतः ॥ सं पूर्णयोजनशतंक्षिप्तःसागरसंप्लवे ॥ १८ ॥ विचेतनंविघूर्णंतंशीतेषुबलपीडितं ॥ निरस्तंदृश्यमारीचंरामोलक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १९ ॥

सामायेत्यत्राह मारीचइत्यादि अवासृजन्ववर्षुः ॥ १२ ॥ समुक्षितांअभ्याशेइतिशेषः अभिद्रुतःअभितःशालांप्रधावन्तत्रादृष्ट्वाततोदिवितानपश्यत् ॥ १३ ॥ आपतंतौस्वसंमुखमाग च्छंतौ ॥ १४ ॥ मानवास्त्रसमाधूतान्करिष्यामिपश्येतियोजना ॥ १५ ॥ ईदृशान्स्थितायुःशेषानुदुर्बलान्वा ॥ १६ ॥ परमोदारंपरमश्रेष्ठं ॥ १७ ॥ सतेनेति समारीचःसागरसंप्लवेसमु द्रमध्ये ॥ १८ ॥ विचेतनंचैतन्यरहितंअतएवविघूर्णमानं शीतेषुरितिमानवास्त्रनामांतरं दृश्यदृष्ट्वा ॥ १९ ॥

शीतेषुंशीतेष्वित्यपरनामकंमानवास्त्रं मनुसंहितंमनुप्रयुक्तं वियुज्यतेवियोजयतीतियावत् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ निजघानदूरोत्सारणपूर्वकंनाशनंवायव्यास्त्रफलंबोध्यं ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥ निरीतिकाःनिराबाधाः ॥ २५ ॥ सत्यंकृतंअन्वर्थनामकंकृतमित्यर्थः ॥ २६ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेत्रिंशः

पश्यलक्ष्मणशीतेषुंमानवंमनुसंहितं ॥ मोहयित्वानयत्येनंनचप्राणैर्वियुज्यते ॥ २० ॥ इमानपिवधिष्यामिनिर्घृणान्दुष्टचारिणः ॥ राक्षसान्पापकर्म स्थान्यज्ञघ्नान्रुधिराशनान् ॥ २१ ॥ इत्युक्त्वालक्ष्मणंचाशुलाघवंदर्शयन्निव ॥ विगृह्यसुमहच्चास्त्रमाग्नेयंरघुनंदनः ॥ २२ ॥ सुबाहूरसिचिक्षेपसवि द्धःप्रापतद्भुवि ॥ शेषान्वायव्यमादायनिजघानमहायशाः ॥ राघवःपरमोदारोमुनीनांमुदमावहन् ॥ २३ ॥ सहत्वाराक्षसान्सर्वान्यज्ञघ्नान्रघुनंदनः ॥ ऋषिभिःपूजितस्तत्रयथेंद्रोविजयेपुरा ॥ २४ ॥ अथयज्ञेसमाप्तेतुविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ निरीतिकादिशोदृष्ट्वाकाकुत्स्थमिदमब्रवीत् ॥ २५ ॥ कृता र्थोस्मिमहाबाहोकृतंगुरुवचस्त्वया ॥ सिद्धाश्रममिदंसत्यंकृतंवीरमहायशः ॥ सहिरामंप्रशस्यैवंताभ्यांसंध्यामुपागमत् ॥ २६ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम द्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेत्रिंशःसर्गः ॥ ३० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथतांरजनींतत्रकृतार्थौरामलक्ष्मणौ ॥ ऊषतु र्मुदितौवीरौप्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ १ ॥ प्रभातायांतुशर्वर्यांकृतपौर्वाह्णिकक्रियौ ॥ विश्वामित्रमृषींश्चान्यान्सहिताविभजग्मतुः ॥ २ ॥ अभिवाद्यमुनि श्रेष्ठंज्वलंतमिवपावकं ॥ ऊचतुःपरमोदारंवाक्यंमधुरभाषिणौ ॥ ३ ॥ इमौस्मिमुनिशार्दूलकिंकरौसमुपागतौ ॥ आज्ञापयमुनिश्रेष्ठशासनंकरवाव किं ॥ ४ ॥ एवमुक्तेतयोर्वाक्येसर्वएवमहर्षयः ॥ विश्वामित्रंपुरस्कृत्यरामंवचनमब्रुवन् ॥ ५ ॥

सर्गः ॥ ३० ॥ ॥ ७ ॥ एवंस्वयज्ञविघ्नविनाशफलकंसर्वास्त्रसंबंधानुग्रहंकृत्वाभगवान्विश्वामित्रःसहजलक्ष्मीशक्तिसंबंधानुग्रहायप्रवर्ततइत्याह अथेति तत्रयज्ञशालायां ॥ १ ॥ कृतापौर्वाह्णिकीक्रियायाभ्यांतौअभिजग्मतुःअभिवादार्थमितिशेषः तदुक्तंपूर्वसर्गांते संध्यामुपागमदिति सहगतोविश्वामित्रोहोमार्थंत्वरयाशालामागतइतिबोध्यं ॥ २ ॥ मुनिश्रे ष्ठंविश्वामित्रं ॥ ३ ॥ स्मेत्यव्ययं ॥ ४ ॥ तयोरितिताभ्यामित्यर्थे विश्वामित्रंपुरस्कृत्य कृतविश्वामित्रानुमतिकाइतियावत् ॥ ५ ॥

मैथिलस्यमैथिलाधिपतेः परमधर्मिष्ठःउत्कटातिशयितधर्मवान् परमेतिपृथक्पदंवा परामायस्मिन्नित्यर्थकंरामसंबोधनं ॥ ६ ॥ ७ ॥ पूर्वंपूर्वस्मिन्काले देवराताख्यप्राचीनजनकस्यय ज्ञेसदसि दैवतैर्दक्षयज्ञवधेप्रसादिताच्छिवाल्लब्धंयज्ञप्रसादितैःशिवसहितैर्दैवैर्दत्तं अतस्तत्रतिष्ठतीतिशेषः ॥ ८ ॥ तस्याद्भुतत्वमाह नास्येति आरोपणंशरप्रक्षेपयोग्यज्यासंबंधः नकथंच न नकथमपीत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ तत्रमिथिलायां यज्ञंचेति यज्ञंद्रक्ष्यसिचेत्यन्वयः चकारेणजानकीस्वीकारसमुच्चयः ॥ ११ ॥ कुतस्तादृशधनुषस्तत्रस्थितिस्तत्राह तद्धीति उत्तमंत

मैथिलस्यनरश्रेष्ठजनकस्यभविष्यति ॥ यज्ञःपरमधर्मिष्ठस्तत्रयास्यामहेवयं ॥ ६ ॥ त्वंचैवनरशार्दूलसहास्माभिर्गमिष्यसि ॥ अद्भुतंचधनूरत्नंतत्रत्वं द्रष्टुमर्हसि ॥ ७ ॥ तद्धिपूर्वंनरश्रेष्ठदत्तंसदसिदैवतैः ॥ अप्रमेयबलंघोरंमखेपरमभास्वरं ॥ ८ ॥ नास्यदेवानगंधर्वानासुरानचराक्षसाः ॥ कर्तुमारोपणंशक्तानकथंचनमानुषाः ॥ ९ ॥ धनुषस्तस्यवीर्यंहिजिज्ञासंतोमहीक्षितः ॥ नशेकुरारोपयितुंराजपुत्रामहाबलाः ॥ १० ॥ तद्धनुर्नरशार्दूलमैथिलस्य महात्मनः ॥ तत्रद्रक्ष्यसिकाकुत्स्थयज्ञंचपरमाद्भुतं ॥ ११ ॥ तद्धियज्ञफलंतेनमैथिलेनोत्तमंधनुः ॥ याचितंनरशार्दूलसुनाभंसर्वदैवतैः ॥ १२ ॥ आयागभूतंनृपतेस्तस्यवेश्मनिराघव ॥ अर्चितंविविधैर्गंधैर्धूपैश्चागुरुगंधिभिः ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वामुनिवरःप्रस्थानमकरोत्तदा ॥ सर्षिसंघःसकाकुत्स्थ आमंत्र्यवनदेवताः ॥ १४ ॥ स्वस्तिवोस्तुगमिष्यामिसिद्धःसिद्धाश्रमादहं ॥ उत्तरेजान्हवीतीरेहिमवंतंशिलोच्चयं ॥ १५ ॥ इत्युक्त्वामुनिशार्दूलःकौशिकःसतपोधनः ॥ उत्तरांदिशमुद्दिश्यप्रस्थातुमुपचक्रमे ॥ १६ ॥

द्धनुःमैथिलेननिजयज्ञप्रीतदेवेभ्योयज्ञफलत्वेनयाचितं युद्धेरिपूणांजयायसर्वदैवतैःशिवसहितैःसर्वदैवतैर्दत्तं अतस्तत्रतिष्ठतीत्यर्थः तदुक्तंपाद्मे चापंशंभोर्दयादत्तमिति कौर्मेपि प्रीतश्च भगवानीशस्त्रिशूलीनीललोहितः प्रददौशत्रुनाशार्थंजनकायाद्भुतंधनुरिति सुनाभंशोभनमुष्टिबंधनस्थानं ॥ १२ ॥ आयागभूतंयजनीयदेवताभूतमित्यर्थः वेश्मनीत्यस्यतिष्ठतीतिशेषः अतएवाह अर्चितमित्यादि न्यासभूतंनरपतेरितिक्वचित्पाठः तत्रापिन्यस्यतेअस्मिन्देवतेतिव्युत्पत्त्यासएवार्थः देवतान्यासश्चयागार्थएवप्रतिमादौ ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वेति महर्षिगणद्वारे तिशेषः मुनिवरोविश्वामित्रः वनदेवताःवनदुर्गाद्याः ॥ १४ ॥ सिद्धः निर्विघ्नयज्ञसिद्ध्येतिभावः क्वगमिष्यसीत्यत्राह उत्तरेइति ॥ १५ ॥ १६ ॥ ॥५४॥

अनुसारिणांउक्तदिगनुसारिणांपश्चाद्गामिनामितिवा शकटीशतमात्रंशतपरिच्छिन्नशकट्यारोपिताग्निहोत्रसंभारादिमत्ब्रह्मवादिनांयूथंअन्वगादितिसंबंधः ॥ १७ ॥ १८ ॥ पक्षिणोनि वर्तयामासेत्यनेनऋषीणामनिवर्तनमुक्तं तदेवाह तेगत्वेति ॥ १९ ॥ शोणनदस्यैवशोणाइत्यपिनामेत्याहुः वस्तुतःशोणाइतिगिरिव्रजसमीपस्थोनदीविशेषइत्येतदुत्तरसर्गेस्पष्टं अस्तंगते अस्तंजिगमिषतीत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ अयंदेशःशोणाकूलस्थः ॥ २३ ॥ निखिलंवैभवमितिशेषः ॥ २४ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्ये

तंव्रजंतंमुनिवरमन्वगादनुसारिणां ॥ शकटीशतमात्रंतुप्रयाणेब्रह्मवादिनां ॥ १७ ॥ मृगपक्षिगणाश्चैवसिद्धाश्रमनिवासिनः ॥ अनुजग्मुर्महात्मानोविश्वामित्रंतपोधनं ॥ १८ ॥ निवर्तयामासततःसर्षिसंघःसपक्षिणः ॥ तेगत्वादूरमध्वानंलंबमानेदिवाकरे ॥ १९ ॥ वासंचक्रुर्मुनिगणाःशोणाकूलेसमाहिताः ॥ तेऽस्तंगतेदिनकरेस्नात्वाहुतहुताशनाः ॥ २० ॥ विश्वामित्रंपुरस्कृत्यनिषेदुरमितौजसः ॥ रामोपिसहसौमित्रिर्मुनींस्तानभिपूज्यच ॥ २१ ॥ अग्रतोनिषसादाथविश्वामित्रस्यधीमतः ॥ अथरामोमहातेजाविश्वामित्रंतपोधनं ॥ २२ ॥ पप्रच्छमुनिशार्दूलंकौतूहलसमन्वितं ॥ भगवन्कोन्वयंदेशःसमृद्धवनशोभितः ॥ २३ ॥ श्रोतुमिच्छामिभद्रंतेवक्तुमर्हसितत्त्वतः ॥ नोदितोरामवाक्येनकथयामाससुव्रतः ॥ तस्यदेशस्यनिखिलमृषिमध्येमहातपाः ॥ २४ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेएकत्रिंशःसर्गः ॥ ३१ ॥ ॥ ॥ ॥

ब्रह्मयोनिर्महानासीत्कुशोनाममहातपाः ॥ अक्लिष्टव्रतधर्मज्ञःसज्जनप्रतिपूजकः ॥ १ ॥ समहात्माकुलीनायांयुक्तायांसुमहाबलान् ॥ वैदर्भ्यांजनयामासचतुरःसदृशान्सुतान् ॥ २ ॥ कुशांबंकुशनाभंचअसूर्तरजसंवसुं ॥ दीप्तियुक्तान्महोत्साहान्क्षत्रधर्मचिकीर्षया ॥ ३ ॥ तानुवाचकुशःपुत्रान्धर्मिष्ठान्सत्यवादिनः ॥ क्रियतांपालनंपुत्राधर्मंप्राप्स्यथपुष्कलं ॥ ४ ॥

बालकांडेएकत्रिंशःसर्गः ॥ ३१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ शोणाकूलदेशवैभवप्रश्नेमद्वंश्यानामयंदेशइत्युत्तरमाह ब्रह्मयोनिरिति ब्रह्मपुत्रइत्यर्थः अक्लिष्टव्रतश्चासौधर्मज्ञश्चे तिविग्रहः ॥ १ ॥ युक्तायांअशेषस्त्रीगुणयुक्तायामित्यर्थः ॥ २ ॥ असूर्तरजसं नविद्यतेसूर्तंप्रसूतंरजोयस्यतं अजितियोगविभागादच् क्षत्रधर्मचिकीर्षयातद्धर्मवृद्धिकरणेच्छया ॥ ३ ॥ पालनंप्रजापालनं ॥ ४ ॥

निवेशंसन्निवेशं ॥ ५ ॥ महोदयंमहोदयनामकं ॥ ६ ॥ ७ ॥ एषागिरिव्रजापरपर्याया ॥ ८ ॥ सुमागधीतत्संज्ञा आयया विति पदच्छेदः ॥ ९ ॥ सामागधीमगधादागततयामागधीत्वे नप्रसिद्धासाएषाशोणा तस्यमद्वंश्यस्यवसोर्भवति पूर्वाभिचरितापूर्वदिग्गामिनी सुक्षेत्रापार्श्वद्वयेपीतिशेषः ॥ १० ॥ घृताच्यांतन्नामिकाप्सरःसु ॥ ११ ॥ ताःशतंकन्याः ॥ १२ ॥ आमोदंसंतोषं ॥ १३ ॥ घनांतरेमेघमध्येताराइवरेजुरितिशेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥ मत्कामनापूरणेममदेवस्यमानुष्योपिभार्याभविष्यथेत्यादिर्वशीकरणायार्थवादः ननुमानुषीणांदेवसंबंधोऽनु

कुशस्यवचनंश्रुत्वाचत्वारोलोकसत्तमाः ॥ निवेशंचक्रिरेसर्वेपुराणांनृवरास्तदा ॥ ५ ॥ कुशांबस्तुमहातेजाःकौशांबीमकरोत्पुरीं ॥ कुशनाभस्तुधर्मात्मापुरंचक्रेमहोदयं ॥ ६ ॥ असूर्तरजसोनामधर्मारण्यंमहामतिः ॥ चक्रेपुरवरंराजावसुर्नामगिरिव्रजं ॥ ७ ॥ एषावसुमतीनामवसोस्तस्यमहात्मनः ॥ एतेशैलवराःपंचप्रकाशंतेसमंततः ॥ ८ ॥ सुमागधीनदीरम्यामगधान्विश्रुताययौ ॥ पंचानांशैलमुख्यानांमध्येमालेवशोभते ॥ ९ ॥ सैषाहिमागधीरामवसोस्तस्यमहात्मनः ॥ पूर्वाभिचरितारामसुक्षेत्रासस्यमालिनी ॥ १० ॥ कुशनाभस्तुराजर्षिःकन्याशतमनुत्तमं ॥ जनयामासधर्मात्माघृताच्यांरघुनंदन ॥ ११ ॥ तास्तुयौवनशालिन्योरूपवत्यःस्वलंकृताः ॥ उद्यानभूमिमागम्यप्रावृषीवशतह्रदाः ॥ १२ ॥ गायंत्योनृत्यमानाश्चवादयंत्यस्तुराघव ॥ आमोदंपरमंजग्मुर्वराभरणभूषिताः ॥ १३ ॥ अथताश्चारुसर्वांग्योरूपेणाप्रतिमाभुवि ॥ उद्यानभूमिमागम्यताराइवघनांतरे ॥ १४ ॥ ताःसर्वागुणसंपन्नारूपयौवनसंयुताः ॥ दृष्ट्वासर्वात्मकोवायुरिदंवचनमब्रवीत् ॥ १५ ॥ अहंवःकामयेसर्वाभार्याममभविष्यथ ॥ मानुषस्त्यज्यतांभावोदीर्घमायुरवाप्स्यथ ॥ १६ ॥ चलंहियौवनंनित्यंमानुषेषुविशेषतः ॥ अक्षयंयौवनंप्राप्ताअमर्यश्चभविष्यथ ॥ १७ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वावायोरक्लिष्टकर्मणः ॥ अपहास्यततोवाक्यंकन्याशतमथाब्रवीत् ॥ १८ ॥

चितस्तत्राह मानुषस्त्यज्यतांभावइति मदंगीकारमात्रेणविलक्षणशक्त्याविर्भावान्मानुषभावत्यागेस्वतएवभवतीनांसामर्थ्यंभविष्यति तत्फलमाह दीर्घमिति ॥ १६ ॥ मानुषेषुहियतःविशेषेणनित्यमनुक्षणंयौवनंचलंचंचलंक्षीयमाणमितियावत् अतोमत्संबंधेनअक्षयंयौवनमित्याद्यन्वयः ॥ १७ ॥ अपहास्यहासपूर्वकमपमान्य ॥ १८ ॥

अंतश्चरसीतिपूर्वार्धेनस्वभावज्ञतावायोःसूचिता ननुयुष्मत्प्रभावापेक्षयामत्प्रभावोधिकइतिचेत्तत्राह प्रभावज्ञाश्चतेसर्वाः तथाभ्रमंमाकार्षीरितिभावः तस्मादेवमनुचितप्रार्थनयाअस्मदवमाननमनुचितमित्याह किमर्थमित्यादि ॥ १९ ॥ स्वप्रभावंदर्शयंति कुशनाभेत्यादि स्थानात्वायुपदात् देवमपित्वांच्यावयितुंसमर्थाइतिशेषः रक्षामस्त्विति शापेनतथाकरणेहितत्क्षयःस्यादितिभावः ॥ २० ॥ हेदुर्मेधःदुर्बुद्धे यत्रकालेपितरमवमन्यअपमानविषयंकृत्वास्वधर्मेणकामेनस्वयंवरमुपास्महेआत्मनास्वातंत्र्येणवरंवरमंगीकुर्मःसकालःकदाचिदपिमाभूदित्यन्वयः नावमन्येतिपाठस्तुकाचित्कोऽपपाठः तथापाठेनइतिच्छेदः छांदसंदीर्घत्वं नःअस्माकंसकालोमाभूदित्यन्वयः क्वचित्तुनोवमन्यस्वेतिपाठः अतएवमाभूत्सकालोयद्वानोपितरं

अंतश्चरसिभूतानांसर्वेषांसुरसत्तम ॥ प्रभावज्ञाश्चतेसर्वाःकिमर्थमवमन्यसे ॥ १९ ॥ कुशनाभसुतादेवसमस्ताःसुरसत्तम ॥ स्थानाच्च्यावयितुंदेवंरक्षामस्तुतपोवयं ॥ २० ॥ माभूत्सकालोदुर्मेधःपितरंसत्यवादिनं ॥ अवमन्यस्वधर्मेणस्वयंवरमुपास्महे ॥ २१ ॥ पिताहिप्रभुरस्माकंदैवतंपरमंचसः ॥ यस्यनोदास्यतिपितासनोभर्ताभविष्यति ॥ २२ ॥ तासांतुवचनंश्रुत्वाहरिःपरमकोपनः ॥ प्रविश्यसर्वगात्राणिबभंजभगवान्प्रभुः ॥ २३ ॥ ताःकन्यावायुनाभग्नाविविशुर्नृपतेर्गृहं ॥ प्रविश्यचसुसंभ्रांताःसलज्जाःसास्रलोचनाः ॥ २४ ॥ सचतादयिताभग्नाःकन्याःपरमशोभनाः ॥ दृष्ट्वादीनास्तदाराजासंभ्रांतइदमब्रवीत् ॥ २५ ॥ किमिदंकथ्यतांपुत्र्यःकोधर्ममवमन्यते ॥ कुब्जाःकेनकृताःसर्वाश्चेष्टंत्योनाभिभाषत ॥ २६ ॥ एवंराजाविनिःश्वस्यसमाधिंसंदधेततः ॥ २७ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेद्वात्रिंशःसर्गः ॥ ३२ ॥ ॥ ५ ॥ ॥
तस्यतद्वचनंश्रुत्वाकुशनाभस्यधीमतः ॥ शिरोभिश्चरणौस्पृष्ट्वाकन्याशतमभाषत ॥ १ ॥

सत्यवादिनं कामतःसमतिक्रम्यवरयेमस्वयंवरमित्येतदर्थविवरणश्लोकोदृश्यतेक्वचित् ॥ २१ ॥ तत्रबीजमाह पिताहीति ॥ २२ ॥ हरिर्वायुः क्वचित्तुवायुरित्येवपाठः ॥ २३ ॥ सलज्जाःअन्याय्यपतिप्रसंगतःसलज्जाः ॥ २४ ॥ भग्नाःभग्नांगाः ॥ २५ ॥ धर्ममवमन्यतेबलात्कारंकरोतीतियावत् रोदनादिनाचेष्टंत्यःकिन्नाभिभाषथेत्यन्वयः ॥ २६ ॥ एवंपृष्ट्वेतिशेषः समाधिंसंदधइति तद्वचःश्रवणेकाग्रचित्तोभूदित्यर्थः ॥ २७ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवा०आ०बा०द्वात्रिंशःसर्गः ॥ ३२ ॥ ॥ ५ ॥ तस्येति चरणौस्पृष्ट्वानमस्कृत्य ॥ १ ॥

प्रधर्षयितुंअभिभवितुंइच्छतिस्म अशुभंबलात्काररूपंअवेक्षतेस्म ॥ २ ॥ पितृमत्यःपित्रधीनाः स्वच्छंदेनपतिस्वीकारविषयेस्वातंत्र्येणस्थिताःनवर्तामहेयतःअतोनःपितरंवृणीष्वत्वं यदि नःअस्मान्तुभ्यंसदास्यतितदातवत्वदीयाःभविष्यामःतेतवभद्रमस्तुइतियोजना ॥ ३ ॥ एवंब्रुवंतीनांनोवचनंनप्रतीच्छताअनंगीकुर्वतापापानुबंधेनअधर्मबद्धचित्तेनएवंधर्मंब्रुवंत्यःसर्वाः वायुनाअभिहताःस्मइतियोजना ॥ ४ ॥ ५ ॥ हेपुत्र्यःक्षमावतांक्षमावद्भिःकर्तुमर्हंयत्क्षांतंक्षमाततत्सुमहत्कृतं महतीक्षमाकृतेतियावत् गात्रभंगोत्थक्रोधवेगसहनमतिदुष्करमितिभावः यच्चकुलंअवेक्षितंकामवेगसहनंकृतंतदपिसुमहत् ॥ ६ ॥ पुरुषस्यवेति अविशेषेणेतिशेषः तत्तुदुष्करंयत्त्रिदशविषयेक्षांतंकामवेगसहनंकृतंतत्अतिदुष्करंतेषांअभिरूपादिकमनीयगुण

वायुःसर्वात्मकोराजन्प्रधर्षयितुमिच्छति ॥ अशुभंमार्गमास्थायनधर्मंप्रत्यवेक्षते ॥ २ ॥ पितृमत्यःस्मभद्रंतेस्वच्छंदेनवयंस्थिताः ॥ पितरंनोवृणीष्व त्वंयदिनोदास्यतेतव ॥ ३ ॥ तेनपापानुबंधेनवचनंनप्रतीच्छता ॥ एवंब्रुवंत्यःसर्वाःस्मवायुनाभिहताभृशं ॥ ४ ॥ तासांतुवचनंश्रुत्वाराजापरमधार्मिकः ॥ प्रत्युवाचमहातेजाःकन्याशतमनुत्तमं ॥ ५ ॥ क्षांतंक्षमावतांपुत्र्यःकर्तव्यंसुमहत्कृतं ॥ ऐकमत्यमुपागम्यकुलंचावेक्षितंमम ॥ ६ ॥ अलंकारोहिनारीणांक्षमातुपुरुषस्यवा ॥ दुष्करंतच्चवैक्षांतंत्रिदशेषुविशेषतः ॥ ७ ॥ यादृशीवःक्षमापुत्र्यःसर्वासामविशेषतः ॥ क्षमादानंक्षमासत्यंक्षमायज्ञाश्चपुत्रिकाः ॥ ८ ॥ क्षमायशःक्षमाधर्मःक्षमायांविष्ठितंजगत् ॥ विसृज्यकन्याःकाकुत्स्थराजात्रिदशविक्रमः ॥ ९ ॥ मंत्रज्ञोमंत्रयामासप्रदानंसहमंत्रिभिः ॥ देशेकालेचकर्तव्यंसदृशेप्रतिपादनं ॥ १० ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुचूलीनाममहाद्युतिः ॥ ऊर्ध्वरेताःशुभाचारोब्राह्मंतपउपागमत् ॥ ११ ॥ तपस्यंतमृषिंतत्रगंधर्वीपर्युपासते ॥ सोमदानामभद्रंतेऊर्मिलातनयातदा ॥ १२ ॥

बाहुल्यात् ॥ ७ ॥ स्वकन्यानांक्षमांश्लाघयंस्तादृशींक्षमांस्वकुलेप्रार्थयते यादृशीति भोपुत्र्यःयादृशीयुष्माकंक्षमातादृशीअस्मत्कुलेसर्वासामस्त्वितिशेषः अथवाऽविशेषतःसकलस्त्रीपुरुषाविशेषेणेत्यर्थः क्षमायाःप्रार्थनीयत्वेनिमित्तमाह क्षमेत्यादि दानसत्यवचनयज्ञसमाधिजसकलधर्मफलंक्षमा सकलजगदाधारभूताचक्षमाऽतःसोपादेयेत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ प्रदानं कन्याप्रदानं उचितेदेशेकालेसदृशेस्वकुलादिसदृशेपात्रेप्रदानंकर्तव्यमितिमंत्रणप्रक्रमः ॥ १० ॥ ऊर्ध्वरेताःब्रह्मचारी ब्राह्मंतपःब्रह्मविषयेचित्तैकाग्र्यं मनसश्चेंद्रियणांचऐकाग्र्यंपरमंतपइतिस्मृतिः ॥ ११ ॥ यदाचूलीतपश्चरतितदाऊर्मिलातनयासोमदानामगंधर्वीतंपर्युपास्तेस्ममय्यनुग्रहंकुर्वितिप्रार्थनयासेवतेस्म पर्युपासतइतिशबलुगार्षः ॥ १२ ॥

तमितिप्रतियोगेद्वितीया तत्समीपेआसेत्यर्थः ॥ १३ ॥ कालयोगेनशुश्रूषाजनितधर्मपरिपाकार्हकालसंबंधेन अनेनदिव्ययोगिनीयोगिनोःअकल्मषतपःप्रवृत्तिःसूचिता ॥ १४ ॥ १५ ॥ ब्राह्म्यालक्ष्म्याब्रह्मवर्चसेन ब्रह्मभूतःब्रह्मात्मभावनया अतएवमहातपाः यतस्त्वमीदृशःअतोब्राह्मेणतपसायुक्तंपुत्रमिच्छामि ब्राह्मंतपःब्रह्मविषयमैकाग्र्यं यद्वा ब्राह्मंतपःस्वाध्यायः १६ ननुपुत्रप्रार्थनापत्यावुचितातत्राह अपतिश्चास्मि इतःपरमपिअस्मिअहंनकस्यचिद्भार्याभविष्यामीतिशेषः अनेननैष्ठिकब्रह्मचारिणीत्वंसूचितं अथापियथापुत्रावाप्तिर्भवतितथातेभद्रं अनुग्रहोस्तु नन्वेवंनैष्ठिकब्रह्मचर्येकथंपुत्रलाभःसंभाव्येतअतआह ब्राह्मेणेति उपगतायाःकिंकरत्वंप्राप्तायाः ब्राह्मेणब्रह्मसंबंधिनाउपायेनमेसुतंदातुमर्हसि सनकादयइवमानसंपुत्रोदे

साचतंप्रणताभूत्वाशुश्रूषणपरायणा ॥ उवासकालेधर्मिष्ठातस्यास्तुष्टोभवद्गुरुः ॥ १३ ॥ सचतांकालयोगेनप्रोवाचरघुनंदन ॥ परितुष्टोस्मिभद्रंतेकिंकरोमितवप्रियं ॥ १४ ॥ परितुष्टंमुनिंज्ञात्वागंधर्वीमधुरस्वरं ॥ उवाचपरमप्रीतावाक्यज्ञावाक्यकोविदं ॥ १५ ॥ लक्ष्म्यासमुदितोब्राह्म्याब्रह्मभूतोमहातपाः ॥ ब्राह्मेणतपसायुक्तंपुत्रमिच्छामिधार्मिकं ॥ १६ ॥ अपतिश्चास्मिभद्रंतेभार्याचास्मिनकस्यचित् ॥ ब्राह्मेणोपगतायाश्चदातुमर्हसिमेसुतं ॥ १७ ॥ तस्याःप्रसन्नोब्रह्मर्षिर्ददौब्राह्ममनुत्तमं ॥ ब्रह्मदत्तइतिख्यातंमानसंचूलिनःसुतं ॥ १८ ॥ सराजाब्रह्मदत्तस्तुपुरीमध्यवसत्तदा ॥ कांपिल्यांपरयालक्ष्म्यादेवराजोयथादिवं ॥ १९ ॥ सबुद्धिंकृतवान्राजाकुशनाभःसुधार्मिकः ॥ ब्रह्मदत्तायकाकुत्स्थदातुंकन्याशतंतदा ॥ २० ॥ तमाहूयमहातेजाब्रह्मदत्तंमहीपतिः ॥ ददौकन्याशतंराजासुप्रीतेनांतरात्मना ॥ २१ ॥ यथाक्रमंतदापाणिंजग्राहरघुनंदन ॥ ब्रह्मदत्तोमहीपालस्तासांदेवपतिर्यथा ॥ २२ ॥ स्पृष्टमात्रेतदापाणौविकुब्जाविगतज्वराः ॥ युक्तंपरमयालक्ष्म्याबभौकन्याशतंतदा ॥ २३ ॥

यइतिभावः ॥ १७ ॥ तस्याःसोमदायाःप्रसन्नःचूलिननामाब्रह्मर्षिर्ब्राह्मंब्रह्मतपसायुक्तंब्राह्मणदत्तत्वाद्ब्रह्मदत्तइतिख्यातंमानसंसुतंददावित्यन्वयः फलीफलिनइतिवत्चूलीचूलिनइतिरूपेर्नामद्वयंसाधु ॥ १८ ॥ राजा गंधर्व्याःसोमदायाःक्षत्रियत्वात् कांपिल्यांकपिलेननिर्वृत्तां ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ देवपतिर्यथा इंद्रसदृशोमहीपालइत्यर्थः ॥ २२ ॥ तदातेनराज्ञापाणौस्पृष्टमात्रेताःकन्याःविकुब्जाःकुब्जत्वरहिताः आसन्नितिशेषः ब्राह्मतपोयुक्तत्वादेवंसामर्थ्यंराज्ञः एवंचसतितत्कन्याशतंपरमयालक्ष्म्याबभावित्यन्वयः ॥ २३ ॥

सराजावायुनामुक्तादृष्ट्वेत्यन्वयः भग्नाइतिपाठस्तुचिंत्यः केचित्तुतत्पाठेपूर्वंभग्नाइतिव्याचख्युः ॥ २४ ॥ प्रेषयामास कांपिल्यंप्रतीतिशेषः ॥ २५ ॥ सदृशींक्रियांदारक्रियामित्यर्थः प्रतिनंदनप्रकारमाह स्पृष्ट्वेत्यादि प्रशस्यचगतेत्यर्थः आश्चर्यमासांधैर्ययद्देवश्रेष्ठस्याप्यनादरः धन्योयंराजायस्यकन्याईदृश्यः अहोमेभाग्यंयस्यामेईदृश्यःस्नुषाःइत्येवंप्रतिनंदनं अनेनस्त्रीमाहात्म्यंतपोमाहात्म्यंचदर्शितं ॥ २६ ॥ २७ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेत्रयस्त्रिंशःसर्गः ॥ ३३ ॥ ॥ ७ ॥ ब्रह्मदत्तेचेतिचस्त्वर्थःकन्याशतसमुच्चयार्थोवा पुत्रलाभायपुत्रप्राप्तये ॥ १ ॥ कुशःकुशनाभपिता ॥ २ ॥ कुशवाक्यमाह पुत्रइत्यादि सदृशस्त्वत्तुल्यः कोसौतत्राह गाधिगाधिनामा

सदृष्ट्वावायुनामुक्ताःकुशनाभोमहीपतिः ॥ बभूवपरमप्रीतोहर्षंलेभेपुनःपुनः ॥ २४ ॥ कृतोद्वाहंतुराजानंब्रह्मदत्तंमहीपतिं ॥ सदारंप्रेषयामाससोपाध्यायगणंतदा ॥ २५ ॥ सोमदापिसुतंदृष्ट्वापुत्रस्यसदृशींक्रियां ॥ यथान्यायंचगंधर्वीस्नुषास्ताःप्रत्यनंदत ॥ २६ ॥ स्पृष्ट्वास्पृष्ट्वाचताःकन्याःकुशनाभंप्रशस्यच ॥ २७ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेत्रयस्त्रिंशःसर्गः ॥ ३३ ॥ ॥ ७ ॥ कृतोद्वाहेगतेतस्मिन्ब्रह्मदत्तेचराघव ॥ अपुत्रःपुत्रलाभायपौत्रीमिष्टिमकल्पयत् ॥ १ ॥ इष्ट्यांतुवर्तमानायांकुशनाभंमहीपतिं ॥ उवाचपरमोदारःकुशोब्रह्मसुतस्तदा ॥ २ ॥ पुत्रस्तेसदृशःपुत्रभविष्यतिसुधार्मिकः ॥ गाधिंप्राप्स्यसितेनत्वंकीर्तिंलोकेचशाश्वतीं ॥ ३ ॥ एवमुक्त्वाकुशोरामकुशनाभंमहीपतिं ॥ जगामाकाशमाविश्यब्रह्मलोकंसनातनं ॥ ४ ॥ कस्यचित्त्वथकालस्यकुशनाभस्यधीमतः ॥ जज्ञेपरमधर्मिष्ठोगाधिरित्येवनामतः ॥ ५ ॥ सपितामममकाकुत्स्थगाधिःपरमधार्मिकः ॥ कुशवंशप्रसूतोस्मिकौशिकोरघुनंदन ॥ ६ ॥ पूर्वजाभगिनीचापिममराघवसुव्रता ॥ नाम्नासत्यवतीनामऋचीकेप्रतिपादिता ॥ ७

नंप्राप्स्यसि तेनलोकेशाश्वतींकीर्तिंचप्राप्स्यसि ॥ ३ ॥ कुशोनामेतिपाठेएतत्कुशदत्तंनामप्रसिद्धमित्यर्थः आकाशमाविश्यआकाशरूपोभूत्वा अनेनतस्यमुक्तत्वंसूचितं तेनस्ववंशस्यमाहात्म्यातिशयःसूचितः ॥ ४ ॥ कस्यचित्त्वथकालस्य कस्यचित्कालस्यअनंतरमित्यर्थः ॥ ५ ॥ ममविश्वामित्रस्य कुशवंशप्रसूतत्वादहंकौशिकः ॥ ६ ॥ नकेवलमहमेवगाधेःपुत्रःमम पूर्वजाज्येष्ठानाम्नासत्यवतीतिप्रसिद्धाऋचीकेप्रतिपादिताऋचीकायदत्ताइतिनामप्रसिद्धं ॥ ७ ॥

सशरीरस्वर्गगतौहेतुर्भर्तारमनुवर्तिनीति सहगमनंकृतवतीत्यर्थः अपिच अन्यदपितस्याश्चरितं कौशिकीनाम्नीमहानदीतद्रूपाप्रवृत्ताचजाता ॥ ८ ॥ हितकार्यार्थं हितकामार्थमितिपाठे हितंआमुष्मिकंकामःऐहिकंतदुभयदानार्थं ॥ ९ ॥ यतोभगिन्यांस्नेहसंयुक्तःअतःहिमवत्पार्श्वेकौशिक्यांनियतःनित्यंसुखंवसामीत्यन्वयः ॥ १० ॥ इतश्चतस्यांवासइत्याह सात्विति सत्येधर्मेप्रतिष्ठिता तज्जलपानादिनासत्यान्मनोननिवर्ततइतिभावः ॥ ११ ॥ नन्वेवंकथंसिद्धाश्रमेस्थितिरतआह अहंहीति नियमात्गयापिंडदानवत्सिद्धाश्रमैकसाध्ययागजन्यसिद्धिहेतोः आगमनकार्यंचत्वदनुग्रहात्सिद्धमित्याह सिद्धाश्रममित्यादि ॥ १२ ॥ उपसंहरति एषेति ममगाधेःसकाशादुत्पत्तिःकीर्तितास्वस्यवंशस्यउत्पत्तिःब्रह्मपुत्रात्कुशात्कीर्तिता

सशरीरागतास्वर्गंभर्तारमनुवर्तिनी ॥ कौशिकीपरमोदाराप्रवृत्ताचमहानदी ॥ ८ ॥ दिव्यापुण्योदकारम्याहिमवंतमुपाश्रिता ॥ लोकस्यहितकार्यार्थंप्रवृत्ताभगिनीमम ॥ ९ ॥ ततोहंहिमवत्पार्श्वेवसामिनियतःसुखं ॥ भगिन्यांस्नेहसंयुक्तःकौशिक्यांरघुनंदन ॥ १० ॥ सातुसत्यवतीपुण्यासत्येधर्मेप्रतिष्ठिता ॥ पतिव्रतामहाभागाकौशिकीसरितांवरा ॥ ११ ॥ अहंहिनियमाद्रामहित्वातांसमुपागतः ॥ सिद्धाश्रममनुप्राप्तःसिद्धोस्मितवतेजसा ॥ १२ एषाराममभोत्पत्तिःस्वस्यवंशस्यकीर्तिता ॥ देशस्यहिमहाबाहोयन्मांत्वंपरिपृच्छसि ॥ १३ ॥ गतोर्धरात्रःकाकुत्स्थकथाःकथयतोमम ॥ निद्रामभ्येहिभद्रंतेमाभूद्विघ्नोध्वनीहनः ॥ १४ ॥ निष्पंदास्तरवःसर्वेनिलीनामृगपक्षिणः ॥ नैशेनतमसाव्याप्तादिशश्चरघुनंदन ॥ १५ ॥ शनैर्विसृज्यतेसंध्यानभोनेत्रैरिवावृतं ॥ नक्षत्रतारागहनंज्योतिर्भिरवभासते ॥ १६ ॥ उत्तिष्ठतेचशीतांशुःशशीलोकतमोनुदः ॥ ह्लादयन्प्राणिनांलोकेमनांसिप्रभयास्वया ॥ १७ ॥ नैशानिसर्वभूतानिप्रचरंतिततस्ततः ॥ यक्षराक्षससंघाश्चरौद्राश्चपिशिताशनाः ॥ १८ ॥

देशस्यशोणाकूलीयगिरिव्रजदेशस्य पृच्छसिपर्यपृच्छः तत्सर्वमुक्तमितिशेषः ॥ १३ ॥ अतःपरंनप्रष्टव्यमित्याह गतइति विघ्नःगंतव्याध्वनिनिद्राभावप्रयुक्तजाड्यमूलः ॥ १४ ॥ अर्धरात्रचिन्हान्याह निष्पंदाइति पक्षिचलनाभावादितिभावः तदाह निलीनाइति ॥ १५ ॥ शनैर्विसृज्यते व्ययुंक्तेत्यर्थः वर्तमानसामीप्येभूतेलट् संध्याशब्देनतदुपासनयोग्यगौणकालराहित्येनसार्धयामरूपः नक्षत्रतारागहनंनभःसहस्राक्षवत्नेत्रैरावृतमिवतज्ज्योतिर्भिःतद्रश्मिभिःअवभासते ॥ १६ ॥ उत्तिष्ठते उदोनूर्ध्वकर्मणिइतितङ् ॥ १७ ॥ नैशानिनिशाप्रभवाणि तान्येवाह यक्षेत्यादि ॥ १८ ॥

अभ्यपूजयन्अस्तुवन् ॥ १९ ॥ स्तुतिप्रकारमाह कुशिकानामित्यादि ब्रह्मोपमाःब्रह्मर्षितुल्याः ॥ २० ॥ हेमहायशोविश्वामित्रभवानेवविशेषेणमहात्मेतिशेषः यस्तपसाब्राह्मणत्वंप्रा मइतिभावः किंचयस्यतवभगिनीतवकुलस्यद्योतकरीउद्धारकर्त्रीसरितांश्रेष्ठा अनेनसकलजगदुद्धारकत्वंसूचितं ॥ २१ ॥ प्रशस्तःस्तुतः अस्तंगतइवांशुमानितिपाठः ॥ २२ ॥ सेवते सेवतेस्म ॥ २३ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेचतुस्त्रिंशःसर्गः ॥ ३४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ रात्रिशेषंउपास्यनिद्रयाअतिवा

एवमुक्त्वामहातेजाविरराममहामुनिः ॥ साधुसाध्वितितेसर्वेमुनयोह्यभ्यपूजयन् ॥ १९ ॥ कुशिकानामयंवंशोमहान्धर्मपरःसदा ॥ ब्रह्मोपमामहात्मा नःकुशवंश्यानरोत्तमाः ॥ २० ॥ विशेषेणभवानेवविश्वामित्रमहायशः ॥ कौशिकीसरितांश्रेष्ठाकुलोद्योतकरीतव ॥ २१ ॥ मुदितैर्मुनिशार्दूलैःप्रशस्तःकु शिकात्मजः ॥ निद्रामुपागमच्छ्रीमानस्तंगतइवांशुमान् ॥ २२ ॥ रामोपिसहसौमित्रिःकिंचिदागतविस्मयः ॥ प्रशस्यमुनिशार्दूलंनिद्रांसमुपसेवते ॥ ॥ २३ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेचतुस्त्रिंशःसर्गः ॥ ३४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ उपास्यरात्रिशेषंतुशोणाकूले महर्षिभिः ॥ निशायांसुप्रभातायांविश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १ ॥ सुप्रभातानिशारामपूर्वासंध्याप्रवर्तते ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठभद्रंतेगमनायाभिरोचय ॥ २ ॥ तच्छ्रुत्वावचनंतस्यकृतपूर्वाह्णिकक्रियः ॥ गमनंरोचयामासवाक्यंचेदमुवाचह ॥ ३ ॥ अयंशोणःशुभजलोऽगाधःपुलिनमंडितः ॥ कतरेणपथाब्रह्म न्संतरिष्यामहेवयं ॥ ४ ॥ एवमुक्तस्तुरामेणविश्वामित्रोब्रवीदिदं ॥ एषपंथामयोद्दिष्टोयेनयांतिमहर्षयः ॥ ५ ॥ तेगत्वादूरमध्वानंगतेऽर्धदिवसेतदा ॥ जाह्नवींसरितांश्रेष्ठांददृशुर्मुनिसेवितां ॥ ६ ॥ तांदृष्ट्वापुण्यसलिलांहंससारससेवितां ॥ बभूवुर्मुनयःसर्वेमुदिताःसहराघवाः ॥ ७ ॥ तस्यास्तीरेतदासर्वे चक्रुर्वासपरिग्रहं ॥ ततःस्नात्वायथान्यायंसंतर्प्यपितृदेवताः ॥ ८ ॥

स्त ॥ १ ॥ गमनायगमनंकर्तुं ॥ २ ॥ ३ ॥ अयंशोणइति शोणैवशोणइतिव्यपदिष्टः कतरेणपथासंतरिष्यामहेइत्यन्वयः प्रश्नबीजमगाधइति अतलस्पर्शइत्यर्थः ॥ ४ ॥ उद्दिष्टःगंतव्यत्वेननिश्चितः ॥ ५ ॥ ६ ॥ सारसःपक्षिविशेषः ॥ ७ ॥ वासपरिग्रहंसंमार्जनादिनाआवासस्थानंचक्रुरित्यर्थः ॥ ८ ॥

अमृतवत्अमृततुल्यंपंचयज्ञाद्यवशिष्टमन्नं यद्वाऽमृतवत्तत्सदृशंगंगाजलंहविश्चप्रागुक्तंप्राश्येत्यर्थः ॥ ९ ॥ विष्ठिताःविशेषेणस्थिताःयथार्हतःयथावस्थानमर्हतस्तथास्थितावित्यर्थः ॥ १० ॥ गंगांश्रोतुंगंगाविषयकंकिंचिच्छ्रोतुमित्यर्थः श्रोतव्यंविषयमाह त्रैलोक्यमित्यादि ॥ ११ ॥ वृद्धिंत्रैलोक्यव्याप्तिरूपां ॥ १२ ॥ धातूनांस्वर्णादीनां ॥ १३ ॥ यामेरुदुहितामे

हुत्वाचैवाग्निहोत्राणिप्राश्यचामृतवद्धविः ॥ विविशुर्जाह्नवीतीरेशुभामुदितमानसाः ॥ ९ ॥ विश्वामित्रंमहात्मानंपरिवार्यसमंततः ॥ विष्ठिताश्चयथा न्यायंराघवौचयथार्हतः ॥ संप्रहृष्टमनारामोविश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ १० ॥ भगवञ्छ्रोतुमिच्छामिगंगांत्रिपथगांनदीं ॥ त्रैलोक्यंकथमाक्रम्यगतान दनदीपतिं ॥ ११ ॥ चोदितोरामवाक्येनविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ वृद्धिंजन्मचगंगायावक्तुमेवोपचक्रमे ॥ १२ ॥ शैलेंद्रोहिमवान्रामधातूनामाकरो महान् ॥ तस्यकन्याद्वयंरामरूपेणाप्रतिमंभुवि ॥ १३ ॥ यामेरुदुहितारामतयोर्मातासुमध्यमा ॥ नाम्नामेनामनोज्ञावैपत्नीहिमवतःप्रिया ॥ १४ ॥ त स्यांगंगेयमभवज्ज्येष्ठाहिमवतःसुता ॥ उमानामद्वितीयाभूत्कन्यातस्यैवराघव ॥ १५ ॥ अथज्येष्ठांसुराःसर्वेदेवकार्यचिकीर्षया ॥ शैलेंद्रंवरयामासु र्गंगांत्रिपथगांनदीं ॥ १६ ॥ ददौधर्मेणहिमवांस्तनयांलोकपावनीं ॥ स्वच्छंदपथगांगंगांत्रैलोक्यहितकाम्यया ॥ १७ ॥

नानामसातयोःकन्ययोर्मातेत्यन्वयः ॥ १४ ॥ तस्यांमेनायांयाज्येष्ठाहिमवतःसुताकुटिलानामसाइयंगंगाऽभवदित्यर्थः तस्यैवहिमवतः ॥ १५ ॥ देवकार्यंवक्ष्यमाणंभववीर्यधारणं त्रिपथगांस्वर्गभूपातालमार्गगां इदंवर्तमानापदेशेनवरणंचास्याःशिवभार्यात्वाय ॥ १६ ॥ धर्मेणकन्यादानधर्मेण स्वच्छंदपथगामित्यपिवर्तमानापदेशेन स्वेच्छामात्रेणप्रवहादिवायुमार्गगमनशीलां ॥ १७ ॥

त्रिलोकार्थंतारकतोभीतत्रिलोकरक्षकपुत्रोत्पत्त्यर्थं अगच्छन्ब्रह्मलोकं तत्रब्रह्मशापवशाज्जलरूपताप्राप्तिरितीत्यादिवामनपुराणोक्तदिशामध्येऊह्यं वामनपुराणवृत्तांतस्यप्रायेणात्रप्र त्यभिज्ञानात् एवंहितत्राख्यायिका उमाज्येष्ठाकुटिलानामहिमवत्कन्यादेवैःशिववीर्यधारणायहिमवंतंप्रार्थिता तेनदत्तयातयासहदेवाब्रह्मलोकंगत्वाब्रह्मणेनिवेदितवंतः ब्रह्मणाचास मर्थैयंतद्धारणेइत्युक्ताऽवश्यंधारयामीतिकथितवाक्याऽवज्ञानेनब्रह्मणाजलरूपाभवेतिशप्ता तत्रैवब्रह्मांडोर्ध्वकटाहेजलरूपेणलग्नास्थितातस्यामेवाग्निनाशिववीर्यंक्षिप्तमिति विष्णवंघ्रिणा प्रसरताकटाहेभेदितेंबरात् कुटिलाविष्णुपादांतात्पपाताकुलिताततः तस्माद्विष्णुपदीख्यातेतिवामनपुराणोक्तेरेवब्रह्मांडोर्ध्वकटाहेलग्नेतिज्ञायते पतनसमयेचब्रह्मांडबाह्यजलेनसहैवपतितंतं ज्जलंब्रह्मणाकमंडलुधृतंबाह्यजलंचशिवानंदबाष्पजातंनारायणात्मकमितिकामिकासंहितादौस्पष्टं ततोभगवतापदारोपणेतैनैवकमंडलुजलेनतत्पादप्रक्षालनंकृत्वातज्जलंकमंडलावेवक्षि

प्रतिगृह्यत्रिलोकार्थंत्रिलोकहितकांक्षिणः॥ गंगामादायतेऽगच्छन्कृतार्थेनांतरात्मना॥ १८ ॥याचान्याशैलदुहिताकन्यासीद्रघुनंदन॥ उग्रंसुव्रत मास्थायतपस्तेपेतपोधना॥ १९॥ उग्रेणतपसायुक्तांददौशैलवरःसुतां॥ रुद्रायाप्रतिरूपायउमांलोकनमस्कृतां॥ २०॥ एतेतेशैलराजस्यसुतेलो कनमस्कृते॥ गंगाचसरितांश्रेष्ठाउमादेवीचराघव॥ २१॥ एतत्तेसर्वमाख्यातंयथात्रिपथगामिनी॥ खंगताप्रथमंतातगतिंगतिमतांवर॥ २२॥ सु रलोकंसमारूढाविपापाजलवाहिनी॥ २३॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेपंचत्रिंशःसर्गः॥ ३५॥ ॥ ७ ॥॥

प्तं शंकरसंहितोक्तरीत्यागौरीविवाहोत्तरंलीलयागौर्यापाणिभ्यांशिवनयनाच्छादनेकृतेशिवेनललाटनेत्रंप्रकाशितं ततोभयाद्गौरीपाणिस्वेदजलंस्रुतंतदपिब्रह्मणाकमंडलौस्थापितमित्य प्यत्रोह्यं गौरीविवाहकथनेनसूचितंच भगीरथप्रार्थनयाचब्रह्मरूपःसर्वपवित्रजलसमूहस्तस्मैदत्तः सर्वमुक्तजलमुपक्रम्यपुराणेषुभगीरथसंबंधश्रवणात् विस्तरस्त्वस्मत्कृतगंगामाहात्म्य प्रकाशेद्रष्टव्यः॥ १८॥ कन्याअवृत्तपतिः अपेशिववीर्यस्खलनादिवक्तुंचैतद्वर्णनं उग्रंसुव्रतंपर्णभोजनस्यापित्यागसंकल्परूपं तपःशिवध्यानरूपं॥ १९॥२०॥२१॥ यथात्रिपथगा मिनीगंगातथाप्रतिपादयामीतिशेषः तदेवविवृणोति खमित्यादि प्रथमंखंगताआकाशमार्गगता॥ २२ ॥ पश्चात्सुरलोकंसमारूढाऽभवत् जलवाहिनीतत्स्वभावाजाता विपापासकल पापहंत्री॥ २३॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेपंचत्रिंशःसर्गः॥ ३५॥ ॥ ७ ॥

उक्तवाक्येइति उपरतेइत्यर्थः॥ १॥ वक्तुमर्हसीत्यस्यविस्तरमित्यनेनान्वयः दिव्यमानुषसंभवंदिव्यलोकनिबंधनंच ॥ २॥ शुश्रूषितंविस्तरमाह त्रीनित्यादि भूर्भुवःस्वर्मार्गानित्यर्थः प्लावयेत्व्याप्नुयात् इत्येकोविस्तरः द्वितीयमाह कथमिति त्रिपथगेतिप्रसिद्धिःकिंनिबंधनेतिद्वितीयः॥३॥ कर्मभिश्चरितैःसमन्वितेतितृतीयः द्वयोर्हिमवत्कन्ययोःप्रस्तावेपिस्ववंशोद्धा रकत्वाद्गंगाविषयकएवभगवतःप्रश्नइत्यूह्यं॥ ४॥ निखिलेनकार्त्स्न्येनविस्तरेणेतियावत् उद्वाहोविवाहः॥ ५॥ गतंक्रीडयेतिशेषः॥ ६ ॥ समुद्युक्ताःसेनानीप्राप्त्यर्थंपरमयत्नेनरुद्रोम

उक्तवाक्येमुनौतस्मिन्नुभौराघवलक्ष्मणौ॥ प्रतिनंद्यकथांवीरावूचतुर्मुनिपुंगवं॥ १॥ धर्मयुक्तमिदंब्रह्मन्कथितंपरमंत्वया॥ दुहितुःशैलराजस्यज्ये ष्ठायावक्तुमर्हसि॥ विस्तरंविस्तरज्ञोसिदिव्यमानुषसंभवं॥ २॥ त्रीन्पथोहेतुनाकेनप्लावयेल्लोकपावनी॥ कथंगंगात्रिपथगाविश्रुतासरिदुत्तमा ॥३॥ त्रिषुलोकेषुधर्मज्ञकर्मभिःकैःसमन्विता॥ तथाब्रुवतिकाकुत्स्थेविश्वामित्रस्तपोधनः॥ ४॥ निखिलेनकथांसर्वामृषिमध्येन्यवेदयत्॥ पुराराम कृतोद्वाहःशितिकंठोमहातपाः॥ ५॥ दृष्ट्वाचभगवान्देवींमैथुनायोपचक्रमे॥ तस्यसंक्रीडमानस्यमहादेवस्यधीमतः॥ शितिकंठस्यदेवस्यदिव्यंव र्षशतंगतं॥ ६॥ नचापितनयोरामतस्यामासीत्परंतप॥ सर्वेदेवाःसमुद्युक्ताःपितामहपुरोगमाः॥ ७॥ यदिहोत्पद्यतेभूतंकस्तत्प्रतिसहिष्यति॥ अभि गम्यसुराःसर्वेप्रणिपत्येदमब्रुवन्॥ ८॥ देवदेवमहादेवलोकस्यास्यहितेरत॥ सुराणांप्रणिपातेनप्रसादंकर्तुमर्हसि॥ ९॥ नलोकाधारयिष्यंतितवते जःसुरोत्तम॥ ब्राह्मेणतपसायुक्तोदेव्यासहतपश्चर॥ १०॥

योःसंयोजनंकृत्वापितस्यांरौद्रतेजसोमोचनंवारयितुंसमुद्युक्ताबभूवुरित्यर्थः॥ समुद्विग्नाइतिपाठस्तुसुगमएव॥ ७॥ पुत्रार्थंसंयोजनोद्योगवतांतन्निवारणोद्योगोनुचितस्तत्राह यदिहेति इहउमायांउत्पद्यतेउत्पत्स्यते अब्रुवन् इतिविचार्येत्यादि॥८॥९॥ प्रसादविषयमाह नलोकाइति भूरादिलोकास्तत्स्थप्रजाश्चेत्यर्थः ब्राह्मेणतपसाब्रह्मानन्यतालक्षणेनतपसेत्यर्थः॥ १०॥

तेजोरेतः तेजसिआत्मनि मत्तेजसिमयाधृतेकोलाभस्तत्राह रक्षसर्वानिति धृत्वेतिशेषः ननुरुद्रेणस्वतेजोधारणेकथंलोकरक्षेतिचेच्छृणु यदेतत्पुरुषेरेतोभवतिआदित्यस्यतद्रूपमितिश्रुतेस्त द्रेतोरूपंतेजएवआदित्यमंडलंतद्धृतौसकलंजगद्रक्षितंभवतिविपर्ययेविपर्ययइत्याहुः तदेवाह नालोकमिति आदित्यविनाशेहिसर्वलोकविनाशप्रसंगइतिभावः ॥ ११ ॥ १२ ॥ धार यिष्यामीति सहोमयाउमापिस्वरजोरूपंतेजोऽग्निस्वस्वरूपेणतेजसाधारयिष्यति यदेतत्स्त्रियांलोहितंभवतिअग्नेस्तद्रूपमितिश्रुतेः भोत्रिदशाःअनेनतेजोधारणेन पृथिवीचकारात्सर्वोलो कोनिर्वाणंसुखंप्राप्नोतु अन्यथाऐश्वरतेजोजन्यस्यदुर्धार्यत्वेनदुर्दर्शत्वेनचपृथिव्यालोकस्यचपीडास्यादितिभावः ॥ १३ ॥ दिव्यवर्षशतभोगवशात्स्थानतश्च्युतस्यशुक्रांशस्यधारणा संभवेनतद्धारणसमर्थंमोक्षस्थानंनिरूपयंत्वित्याह यदिदमिति स्थानात्हृदयपुंडरीकलक्षणात् क्षुभितंचिरकालभोगवशात्स्खलितं अनुत्तमंदेवकार्यार्हसुतसमर्थत्वेनसर्वोत्तमं भवत्वार्थ

त्रैलोक्यहितकामार्थंतेजस्तेजसिधारय ॥ रक्षसर्वानिमाँल्लोकान्नालोकंकर्तुमर्हसि ॥ ११ ॥ देवतानांवचःश्रुत्वासर्वलोकमहेश्वरः ॥ बाढमित्यब्रवी त्सर्वान्पुनश्चेदमुवाचह ॥ १२ ॥ धारयिष्याम्यहंतेजस्तेजसैवसहोमया ॥ त्रिदशाःपृथिवीचैवनिर्वाणमधिगच्छतु ॥ १३ ॥ यदिदंक्षुभितंस्थानान्मम तेजोह्यनुत्तमं ॥ धारयिष्यतिकस्तन्मेब्रुवंतुसुरसत्तमाः ॥ १४ ॥ एवमुक्तास्ततोदेवाःप्रत्यूचुर्वृषभध्वजं ॥ यत्तेजःक्षुभितंह्यद्यतद्धराधारयिष्यति ॥ १५ ॥ एवमुक्तःसुरपतिःप्रमुमोचमहाबलः ॥ तेजसापृथिवीयेनव्याप्तासगिरिकानना ॥ १६ ॥ ततोदेवाःपुनरिदमूचुश्चापिहुताशनं ॥ आविशत्वंमहातेजो रौद्रंवायुसमन्वितः ॥ १७ ॥ तदग्निनापुनर्व्याप्तंसंजातंश्वेतपर्वतं ॥ दिव्यंशरवणंचैवपावकादित्यसन्निभं ॥ १८ ॥ यत्रजातोमहातेजाःकार्तिकेयोग्नि संभवः ॥ अथोमांचशिवंचैवदेवाःसर्षिगणास्तथा ॥ १९ ॥

नयाउमागर्भानर्हेकोधारयिष्यति ॥ १४ ॥ उत्तरमाहुः एवमिति धराधारयिष्यतीति तस्याअशेषधारणशक्तिमत्त्वादितिभावः ॥ १५ ॥ १६ ॥ पृथिव्यांमुक्तस्यतेजसोधारणार्थमग्नेः पृथिव्यधिपतित्वेनपृथिव्यभिमानित्वात्तंनियुंजते ततइति पुनःशब्दोवाक्यालंकारे हुताशनंदेवीक्लेदोंशरूपं अन्यादृशाग्नेःरौद्रतेजःप्रवेशासंभवात् वायुसमन्वितइत्यनेनचालनलक्षणः प्रवेशोपायउक्तः ॥ १७ ॥ तदग्निनेति उक्ताग्निनाचालनपूर्वकप्रवेशात्तत्तेजोबद्धंसत्केवलश्वेतपर्वतरूपंजातं तद्रूपंतेजःप्रवेशप्रदेशेतन्महिम्नादिव्यंपावकादित्यसंनिभंशरवणंचाभूत् ॥१८॥ यत्रेति किंचित्कालंधृतत्वात्कार्तिकेयत्ववदेवअग्निसंभवत्वंबोध्यं ॥१९॥ ॥६०॥

सुप्रीतमनसः लोकानुग्रहायमूलतेजसोधृतत्वाद्देवकार्यायस्कन्नतेजसश्चदत्तत्वात्संतोषः क्रियमाणामपिपूजांउमादेवीनांगीकरोतिस्मप्रत्युतक्रुद्धैवाभूदित्याह अथशैलेति ॥ २० ॥ कि मब्रवीत्तदाहाशपदिति शापरूपंवचोब्रवीदित्यर्थः मन्युकारणमाह यस्मादिति ॥ २१ ॥ शापस्वरूपमाह अपत्यमित्यादि ॥ २२ ॥ एवमुक्त्वाशपथरूपंवचइतिशेषः हेअवनेपृथ्वि नैक रूपाएकत्रैवक्षेत्रेऽनेकबीजजफलजनकत्वात् बहुभार्याअनेकभूपतिभोग्या ॥ २३ ॥ नचपुत्रकृतांप्रीतिं वराहादुत्पन्नस्यापिनरकासुरस्यभौमस्यकृष्णावतारेतेनैवहननात् सुदुर्मेधइति नित्यमसिच्प्रजामेधयोरित्यसिच् सुतरांदुष्टामेधायस्यास्तत्संबोधनंसुदुर्मेधः ममपुत्रमनिच्छतीतिजोधरणानुमत्या यद्येषातत्तेजोधारणंनानुमन्येततर्हिसपुत्रोममैवस्यादित्याशयः॥२४

पूजयामासुरत्यर्थंसुप्रीतमनसस्तदा ॥ अथशैलसुताराममत्रिदशानिदमब्रवीत् ॥ २० ॥ समन्युरशपत्सर्वान्क्रोधसंरक्तलोचना ॥ यस्मान्निवारिताचाहं संगतापुत्रकाम्यया ॥ २१ ॥ अपत्यंस्वेषुदारेषुनोत्पादयितुमर्हथ ॥ अद्यप्रभृतियुष्माकमप्रजाःसंतुपत्नयः ॥ २२ ॥ एवमुक्त्वासुरान्सर्वान्शशापपृथिवीम पि ॥ अवनेनैकरूपात्वंबहुभार्याभविष्यसि ॥ २३ ॥ नचपुत्रकृतांप्रीतिंमत्क्रोधकलुषीकृता ॥ प्राप्स्यसेत्वंसुदुर्मेधेममपुत्रमनिच्छती ॥ २४ ॥ तान्स र्वान्पीडितान्दृष्ट्वासुरान्सुरपतिस्तदा ॥ गमनायोपचक्रामदिशंवरुणपालितां ॥ २५ ॥ सगत्वातपआतिष्ठत्पार्श्वेतस्योत्तरेगिरेः ॥ हिमवत्प्रभवेशृंगेसह देव्यामहेश्वरः ॥ २६ ॥ एषतेविस्तरोरामशैलपुत्र्यानिवेदितः ॥ गंगायाःप्रभवंचैवशृणुमेसहलक्ष्मण ॥ २७ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकी येआदिकाव्येबालकांडेषट्त्रिंशःसर्गः ॥ ३६ ॥ ॥ ॥ ६१ ॥ ॥

पीडितान्देवीशापदुःखितान् उपचक्रामपादन्यासंकृतवान् ॥ २५ ॥ तस्यगिरेःहिमालयस्यउत्तरपार्श्वेहिमवत्प्रभवाख्येशृंगे ॥ २६ ॥ उपसंहरति एषइति त्रिषुलोकेषुधर्मज्ञकर्मभिःकैः समन्वितेतिप्रश्नोत्तरतयावक्तव्यस्यधारणरूपगंगाचरितस्यशेषतयाशैलपुत्र्याविस्तारोनिवेदितः प्रकृतंप्रश्नोत्तरंवक्तुंप्रतिजानीते गंगायाइति प्रभवमितिच्छांदसोह्रस्वः ऐशतेजोधारण रूपंप्रभावमित्यर्थः ॥ २७ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेषट्त्रिंशःसर्गः ॥ ३६ ॥

देवेशिवे सेंद्राः देवाइतिशेषः साग्निपुरोगमाःअग्निनापुरोगमेनसहिताइत्यर्थः सेंद्राःसर्षिगणाःपुराइतिकचित्पाठः ॥ १ ॥ अत्रसुराःसर्वेइतिपुनरुक्तंअतःपाठांतरमन्वेषणीयं द्वितीयार्थे सुरारामेतिपाठः रामसंबोधनंचैतत् ॥ २ ॥ येनरुद्रेणसेनापतिर्बीजात्मनादत्तःसपरमास्थायपरंमौनमंगीकृत्यतपःतप्यतेअनुतिष्ठति ॥ ३ ॥ अनंतरंबीजदातुरुपरमानंतरंयत्कार्यंपुत्राकारसंपत्तयेविधेयंतत्संविधत्स्व ॥ ४ ॥ सांत्वयन् इष्टकार्यालाभखिन्नानितिशेषः ॥ ५ ॥ यत्यस्मात्शैलपुत्र्याअप्रजाभविष्यथेत्युक्तंतत्तस्मात्युष्माकंस्वासुपत्नीषुनप्रजाः संतीतिशेषः

तप्यमानेतदादेवेसेंद्राःसाग्निपुरोगमाः॥ सेनापतिमभीप्संतःपितामहमुपागमन्॥ १ ॥ ततोऽब्रुवन्सुराःसर्वेभगवंतंपितामहं ॥ प्रणिपत्यसुरारामसेंद्राःसाग्निपुरोगमाः॥ २॥ येनसेनापतिर्देवदत्तोभगवतापुरा॥ सतपःपरमास्थायतप्यतेस्मसहोमया॥३॥ यदत्रानंतरंकार्यंलोकानांहितकाम्यया॥ संविधत्स्वविधानज्ञत्वंहिनःपरमागतिः॥ ४॥ देवतानांवचःश्रुत्वासर्वलोकपितामहः॥ सांत्वयन्मधुरैर्वाक्यैस्त्रिदशानिदमब्रवीत्॥५॥ शैलपुत्र्यायदुक्तंतन्नप्रजाःस्वासुपत्निषु॥ तस्यावचनमक्लिष्टंसत्यमेवनसंशयः॥ ६॥ इयमाकाशगंगाचयस्यांपुत्रंहुताशनः॥ जनयिष्यतिदेवानांसेनापतिमरिंदमं॥ ७॥ ज्येष्ठाशैलेंद्रदुहितामानयिष्यतितंसुतं॥ उमायास्तद्बहुमतंभविष्यतिनसंशयः॥८॥ तच्छ्रुत्वावचनंतस्यकृतार्थारघुनंदन॥ प्रणिपत्यसुराःसर्वेपितामहमपूजयन्॥ ९॥ तेगत्वापरमंरामकैलासंधातुमंडितं॥ अग्निंनियोजयामासुःपुत्रार्थंसर्वदेवताः॥ १० ॥ देवकार्यमिदंदेवसमाधत्स्वहुताशन॥ शैलपुत्र्यांमहातेजोगंगायांतेजउत्सृज॥ ११ ॥

पत्निष्वितिह्रस्वत्वंछांदसं यतस्तस्यावचनमक्लिष्टंअमोघं एवंचप्रजास्यथेतिपाठकल्पनाछांदसत्वकल्पनाचविफलैव ॥ ६ ॥ तर्हिकागतिस्तत्राह इयमिति यस्यांहुताशनःपुत्रंजनयिष्यतिसेयंआकाशगंगाआस्तेइतिशेषः ॥ ७ ॥ ज्येष्ठाउमास्वकनिष्ठापत्यत्वात्स्वापत्यवन्मानयिष्यतीत्यर्थइतिकतकस्तन्न पूर्वंगंगायाएवज्येष्ठत्वोक्त्यातेनविरोधात् तस्माज्ज्येष्ठागंगास्वकनिष्ठोमापत्यत्वान्मानयिष्यतीत्यर्थः उमाशिवसंयोगेनच्युतरेतोरजोभ्यामुत्पत्तेरुमापत्यत्वं अतएवाह उमायाइति तत्स्वापत्यसंमाननं ॥ ८ ॥ ९ ॥ कैलासपर्वतंगत्वेत्यन्वयः ॥ १० ॥ समाधत्स्वकुरु महातेजइतिसंबुद्धिः शैलपुत्र्यांगंगायांऐशंतेजःउत्सृजेत्यन्वयः ॥ ११ ॥

प्रतिज्ञायतथाकरोमीतिप्रतिज्ञाय इदंगर्भधारणंदेवतानांप्रियमित्यन्वयः ॥ १२ ॥ दिव्यंरूपंअधारयत् स्रोतोरूपंमुक्त्वेतिशेषः तस्यामहिमांदिव्यरूपंवैभवं सःऐश्वरतेजोराशिःपारदःअवशीर्यतशीर्णः उत्तमस्त्रीदर्शनेरसेश्वरस्यतद्ग्रहणायउच्छलनंद्वियोजनपर्यंतमितिसुप्रसिद्धं यद्वा सःअग्निःअवशीर्यतऐश्वरंतेजस्त्यक्तवानित्यर्थः ॥ १३ ॥ अभ्यषिंचतेति रसेश्वरेणेतिशेषः स्रोतांसिनाड्यः ॥ १४ ॥ पुरोगमःपुरोयायीहितकरश्च तवआग्नेयेनतेजसासंबंधात्समुद्धतंअत्युग्रंतेजःशैवंयतोऽतस्तस्यधारणेऽहमशक्तेत्यन्वयः ॥ १५ ॥ संप्रव्यथितचेतनाअस्मीतिशेषः सर्वदेवहुताशनःसर्वदेवोद्देशेनहुतस्यभक्षकः ॥ १६ ॥ सन्निवेश्यतांस्थाप्यतां ॥ १७ ॥ स्रोतोभ्यउत्कृष्यतत्तेजोहिमवत्पार्श्वेउत्ससर्जेत्यन्वयः यत्यस्मात्अस्याःनिर्गतंतत्त

देवतानांप्रतिज्ञायगंगामभ्येत्यपावकः॥ गर्भंधारयवैदेविदेवतानामिदंप्रियं १२॥ इत्येतद्वचनंश्रुत्वादिव्यंरूपमधारयत्॥सतस्यामहिमांदृष्ट्वासमंतादवशीर्यत॥ १३॥ समंततस्तदादेवीमभ्यषिंचतपावकः॥ सर्वस्रोतांसिपूर्णानिगंगायारघुनंदन॥ १४॥ तमुवाचततोगंगासर्वदेवपुरोगमं॥ अशक्ताधारणेदेवतेजस्तवसमुद्धतं॥ १५ ॥दह्यमानाग्निनातेनसंप्रव्यथितचेतना॥ अथाब्रवीदिदंगंगांसर्वदेवहुताशनः॥ १६॥ इहहैमवतेपार्श्वेगर्भोयंसन्निवेश्यतां॥ श्रुत्वात्वग्निवचोगंगातंगर्भमतिभास्वरं॥ १७॥ उत्ससर्जमहातेजाःस्रोतोभ्योहितदानघ॥ यदस्यानिर्गतंतस्मात्तप्तजांबूनदप्रभं॥ १८॥ कांचनंधरणींप्राप्तंहिरण्यमतुलप्रभं॥ ताम्रंकार्ष्णायसंचैवतैक्ष्ण्याद्देवाभिजायत॥ १९॥ मलंतस्याभवत्तत्रत्रपुसीसकमेवच॥ तदेतद्धरणींप्राप्यनानाधातुरवर्धत॥ २० ॥ निक्षिप्तमात्रेगर्भेतुतेजोभिरभिरंजितं॥ सर्वंपर्वतसन्नद्धंसौवर्णमभवद्वनं॥ २१॥ जातरूपमितिख्यातंतदाप्रभृतिराघव॥ सुवर्णंपुरुषव्याघ्रहुताशनसमप्रभं॥ २२॥

स्मात्गंगागर्भतोनिर्गमात्तत्तेजोजांबूनदाकारसुमेरुकन्यापत्यत्वाद्गंगायास्तप्तंजांबूनदंसुवर्णंतेनसमप्रभं आसीदितिशेषः ॥ १८ ॥ अतएवधरणींप्राप्तंसाक्षात्स्वसंबद्धधरणीस्थंवस्तुकांचनमकरोत् तत्समीपवर्तिभूसंस्थंअतुलप्रभंहिरण्यंरजतंअकरोत् तत्तेजःसंबंधितैक्ष्ण्यादेवतद्व्यवहितभूस्थंवस्तुजातंताम्रं कार्ष्णायसंलोहं अभिजायत अडभावआर्षः ॥ १९ ॥ तत्तस्यगर्भस्यमलंत्रपुसीसंचअभवत् अयंभावः तैक्ष्ण्यमलगंधयुक्तेनशुद्धेनस्पर्शतोविद्धंस्वर्णं गंधयुक्तेनविद्धंरजतं तैक्ष्ण्ययुक्तेनविद्धंताम्रंलोहंच मलयुक्तेनविद्धंत्रपुसीसेइति नानाधातुःतद्रूपं ॥ २० ॥ नचस्पर्शवेधित्वमेवतस्यअपितुरूपवेधित्वमपीत्याह निक्षिप्तेत्यादि सन्नद्धंसंबद्धं ॥ २१ ॥ जातरूपं रूपेणजातमित्यर्थः ॥ २२ ॥

तंकुमारमिति ततःरुद्रतेजसःजातंक्रमेणसाकारतांप्राप्तं क्षीरसंभावनार्थायक्षीरपानप्रयोजनसिद्धये कृत्तिकाःकृत्तिकाभिः यद्वा समयोजयन्नित्यस्यप्रैरयन्नित्यर्थः ॥ २३ ॥ अथताः कृत्तिकाःअस्माकंसर्वासांपुत्रोभवत्वित्युत्तमंसमयंकृत्वानिश्चिताःतद्विषयकनिश्चयवत्यःजातमात्रस्यतस्यक्षीरंददुरित्यन्वयः ॥ २४ ॥ ततःसर्वदेवताःयुष्माकमयंपुत्रःकार्तिकेयइति त्रैलोक्यविख्यतोभविष्यति अत्रसंदेहःनइतिब्रुवन् अब्रुवन्नित्यर्थः अडभावआर्षः ॥ २५ ॥ तेषांदेवानांतत्स्वेष्टानुकूलंवचनंश्रुत्वा स्कन्नंआदौईश्वरयोःसकाशात्स्कन्नंपश्चाद्गंगायाग र्भात्परिस्रवेसतिपरयालक्ष्म्यादीप्यमानंअनलमिवदुःस्पर्शं दुःस्पर्शतानिवृत्तिप्रयोजनकशैत्यसिद्धयेताःस्नापयन् अस्नापयन्नित्यर्थः ॥ २६ ॥ ततःस्कन्नपरिस्रुतत्वहेतोःपूर्वंकार्तिकेय

तंकुमारंततोजातंसेंद्राःसहमरुद्गणाः ॥ क्षीरसंभावनार्थायकृत्तिकाःसमयोजयन् ॥ २३ ॥ ताःक्षीरंजातमात्रस्यकृत्वासमयमुत्तमं ॥ ददुःपुत्रोयमस्माकंसर्वासामितिनिश्चिताः ॥ २४ ॥ ततस्तुदेवताःसर्वाःकार्तिकेयइतिब्रुवन् ॥ पुत्रस्त्रैलोक्यविख्यातोभविष्यतिनसंशयः ॥ २५ ॥ तेषांतद्वचनंश्रुत्वास्कन्नंगर्भपरिस्रवे ॥ स्नापयन्परयालक्ष्म्यादीप्यमानंयथानलं ॥ २६ ॥ स्कंदइत्यब्रुवन्देवाःस्कन्नंगर्भपरिस्रवे ॥ कार्तिकेयंमहाबाहुंकाकुत्स्थज्वलनोपमं ॥ २७ ॥ प्रादुर्भूतंततःक्षीरंकृत्तिकानामनुत्तमं ॥ षण्णांषडाननोभूत्वाजग्राहस्तनजंपयः ॥ २८ ॥ गृहीत्वाक्षीरमेकाह्नासुकुमारवपुस्तदा ॥ अजयत्स्वेनवीर्येणदैत्यसैन्यगणान्विभुः ॥ २९ ॥ सुरसेनागणपतिमभ्यषिंचन्महाद्युतिं ॥ ततस्तममराःसर्वेसमेत्याग्निपुरोगमाः ॥ ३० ॥ एषतेरामगंगायाविस्तरोभिहितोमया ॥ कुमारसंभवश्चैवधन्यःपुण्यस्तथैवच ॥ ३१ ॥

त्वेनोक्तंस्कंदइत्यन्वर्थनाम्नाअब्रुवन्नित्यन्वयः स्कन्नपरिस्रुतइत्यर्थेस्कंदइतिपृषोदरादित्वात्साधु ॥ २७ ॥ ततःकृत्तिकानांक्षीरंप्रादुर्भूतंआसीदितिशेषः ततःषण्णामपिस्तनजंपयःक्षुधातिशयेनषडाननोभूत्वाजग्राह ॥ २८ ॥ एवंतदाषड्भिर्मुखैर्यावदपेक्षितंक्षीरंगृहीत्वाएकाह्नाएकदिनेनैवसुकुमारवपुरपिस्वतेजसैवदैत्यसैन्यगणान्अजयत् ॥ २९ ॥ ततःसकलासुरजयाद्धेतोःसर्वेग्निपुरोगमादेवाःसमेत्यसुरसेनागणपतिंतंअभ्यषिंचन्नित्यन्वयः ॥ ३० ॥ उपसंहरति एषइत्यादिना ॥ ३१ ॥

धन्यत्वपुण्यत्वेविवृणोति भक्तश्चेति ऐहलौकिकफलेनधन्यत्वमामुष्मिकेनपुण्यत्वं पुत्रपौत्रैश्चेत्यस्ययुक्तःसन्देहत्यागेइतिशेषः ॥ ३२ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेसप्तत्रिंशःसर्गः ॥ ३७ ॥ ॥ ९ ॥ अथत्रीन्पथोहेतुनाकेनेत्यादिप्रश्नस्योत्तरंवक्तुमाह तांकथामिति अपरंवाक्यंवक्ष्यमाणंप्रश्नोत्तरं ॥ १ ॥ यस्मादप्रजःतस्मात्प्रजाकामोऽभूदित्यन्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥ अरिष्टनेमिःकश्यपः अस्यांसुपर्णभगिनीत्यनुपदप्रयोगात् ॥ ४ ॥ भृगुप्रस्रवणेभृग्वधिष्ठितंप्रस्रवणंप्रवाहोयस्मिन्गिरौहिमवत्पा

भक्तश्चयःकार्तिकेयेकाकुत्स्थभुविमानवः ॥ आयुष्मान्पुत्रपौत्रैश्चस्कंदसालोक्यतांव्रजेत् ॥ ३२ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेसप्तत्रिंशःसर्गः ॥ ३७ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ तांकथांकौशिकोरामेनिवेद्यमधुराक्षरां ॥ पुनरेवापरंवाक्यंकाकुत्स्थमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ अयोध्याधिपतिर्वीरःपूर्वमासीन्नराधिपः ॥ सगरोनामधर्मात्माप्रजाकामःसचाप्रजः ॥ २ ॥ वैदर्भदुहितारामकेशिनीनामनामतः ॥ ज्येष्ठासगरपत्नीसाधर्मिष्ठासत्यवादिनी ॥ ३ ॥ अरिष्टनेमेर्दुहितासुपर्णभगिनीतुसा ॥ द्वितीयासगरस्यासीत्पत्नीसुमतिसंज्ञिता ॥ ४ ॥ ताभ्यांसहमहाराजःपत्नीभ्यांतप्तवांस्तपः ॥ हिमवंतंसमासाद्यभृगुप्रस्रवणेगिरौ ॥ ५ ॥ अथवर्षशतेपूर्णेतपसाराधितोमुनिः ॥ सगरायवरंप्रादाद्भृगुःसत्यवतांवरः ॥ ६ ॥ अपत्यलाभःसुमहान्भविष्यतितवानघ ॥ कीर्तिंचाप्रतिमांलोकेप्राप्स्यसेपुरुषर्षभ ॥ ७ ॥ एकाजनयितातातपुत्रंवंशकरंतव ॥ षष्टिंपुत्रसहस्राणिअपराजनयिष्यति ॥ ८ ॥ भाषमाणंनरव्याघ्रंराजपुत्र्यौप्रसाद्यतं ॥ ऊचतुःपरमप्रीतेकृतांजलिपुटेतदा ॥ ९ ॥ एकःकस्याःसुतोब्रह्मन्काबहून्जनयिष्यति ॥ श्रोतुमिच्छावहेब्रह्मन्सत्यमस्तुवचस्तव ॥ १० ॥ तयोस्तद्वचनंश्रुत्वाभृगुःपरमधार्मिकः ॥ उवाचपरमांवाणींस्वच्छंदोत्रविधीयतां ॥ ११ ॥ एकोवंशकरोवास्तुबहवोवामहाबलाः ॥ कीर्तिमंतोमहोत्साहाःकावाकंवरमिच्छति ॥ १२ ॥

दपर्वते ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ तातेत्युपलालने जनयिताजनयिष्यति षष्टिमितिनित्यैकवचनांतत्वात्सहस्राणीत्यनेनसामानाधिकरण्यं ॥ ८ ॥ राजपुत्र्याविल्यत्रच्छत्रिन्यायेनप्रयोगः ॥ ९ ॥ इच्छावहेइच्छावः ॥ १० ॥ स्वच्छंदःस्वेच्छा विधीयतांज्ञाप्यतां स्वेच्छयैवएकपुत्रताबहुपुत्रतावाव्रियतामितितात्पर्यं ॥ ११ ॥ तदेवाह एकोवंशकरोवेति वंशकरःवंशवृद्धिहेतुः ॥ १२ ॥

नृपसन्निधावित्यनेनतस्यापिसाक्षित्वमात्रंनतुवरणनियमकर्तृत्वेतिसूचितं ॥ १३ ॥ सुपर्णागरुडः ॥ १४ ॥ १५ ॥ व्यजायतप्रसूतवती ॥ १६ ॥ गर्भतुंबंतुंबफलाकारगर्भपिंडं व्यजायत
प्रसूतवती कथंततःपुत्रोदयइत्यतआह षष्टिरित्यादि ॥ १७॥ १८ ॥ दीर्घेणकालेन यौवनशालित्वेहेतुत्वात्तृतीया॥ १९ ॥ ज्येष्ठःअसमंजः बालान्गृहीत्वाजलेप्रक्षिप्यमज्जतःतान्समी

मुनेस्तुवचनंश्रुत्वाकेशिनीरघुनंदन ॥ पुत्रंवंशकरंरामजग्राहनृपसन्निधौ ॥ १३ ॥ षष्टिंपुत्रसहस्राणिसुपर्णभगिनीतदा ॥ महोत्साहान्कीर्तिमतोजग्रा
हसुमतिःसुतान् ॥ १४ ॥ प्रदक्षिणमृषिंकृत्वाशिरसाभिप्रणम्यतं ॥ जगामस्वपुरंराजासभार्योरघुनंदन ॥ १५ ॥ अथकालेगतेतस्यज्येष्ठापुत्रंव्यजाय
त ॥ असमंजइतिख्यातंकेशिनीसगरात्मजं ॥ १६ ॥ सुमतिस्तुनरव्याघ्रगर्भतुंबंव्यजायत ॥ षष्टिःपुत्रसहस्राणितुंबभेदाद्विनिःसृता ॥ १७ ॥ घृतपूर्णे
षुकुंभेषुधाव्यस्तान्समवर्धयन् ॥ कालेनमहतासर्वेयौवनंप्रतिपेदिरे ॥ १८ ॥ अथदीर्घेणकालेनरूपयौवनशालिनः ॥ षष्टिपुत्रसहस्राणिसगरस्याभ
वंस्तदा ॥ १९ ॥ सचज्येष्ठोनरश्रेष्ठःसगरस्यात्मसंभवः ॥ बालान्गृहीत्वातुजलेसरय्वारघुनंदन ॥ २० ॥ प्रक्षिप्यप्राहसन्नित्यंमज्जतस्तान्निरीक्ष्यवै ॥ ए
वंपापसमाचारःसज्जनप्रतिबाधकः ॥ २१ ॥ पौराणामहितेयुक्तःपित्रानिर्वासितःपुरात् ॥ तस्यपुत्रोंशुमान्नामअसमंजस्यवीर्यवान् ॥ २२ ॥ संम
तःसर्वलोकस्यसर्वस्यापिप्रियंवदः ॥ ततःकालेनमहतामतिःसमभिजायत ॥ २३ ॥ सगरस्यनरश्रेष्ठयजेयमितिनिश्चिता ॥ सकृत्वानिश्चयंराजासो
पाध्यायगणस्तदा ॥ २४ ॥ यज्ञकर्मणिवेदज्ञोयष्टुंसमुपचक्रमे ॥ २५ ॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेअष्टत्रिंशःसर्गः
॥ ३८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ विश्वामित्रवचःश्रुत्वाकथांतेरघुनंदनः ॥ उवाचपरमप्रीतोमुनिंदीप्तमिवानलं ॥ १ ॥ श्रोतुमिच्छामिभद्रंतेविस्तरेणकथामिमां ॥
पूर्वजोमेकथंब्रह्मन्यज्ञंवैसमुपाहरत् ॥ २ ॥

क्ष्यनित्यंप्राहसत् प्रहसन्निति पाठेस्थितोभवतीतिशेषः सज्जनप्रतिबाधकःसज्जनपीडकः ॥ २० ॥ २१ ॥ निर्वासितोनिष्कासितः तस्यअसमंजस्य एतद्वाचीअसमंजशब्दोऽदंतःसांतश्चेति
बोध्यं ॥ २२ ॥ समभिजायत अडभावआर्षः ॥ २३ ॥ २४ ॥ यज्ञकर्मणीत्यस्यनिश्चयंकृत्वेतिप्राक्तनेनान्वयः ॥ २५ ॥ ॥इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीये
आदिकाव्येबालकांडेअष्टत्रिंशःसर्गः ॥ ३८ ॥ ॥ ७ ॥ कथांते यज्ञोपक्रमकथांतेइत्यर्थः ॥ १ ॥ इमांयज्ञसंबंधिनीं ॥ २ ॥

प्रहसन्निवविकसितवदनः स्वपूर्वजवृत्तांततयाश्रवणकौतुकेनरामभद्रस्यायंप्रश्नः अतएवमुनेर्हासः स्ववंश्यइतिरामस्यापिलोकवत्स्नेहःसंपन्नइति ॥ ३ ॥ सगरस्यसगरयज्ञस्येत्यर्थः ॥ ४ ॥
मध्येमहापर्वतविरोधाभावाद्विंध्यपर्वतंहिमवान्तथाविंध्योपिहिमवंतंइत्येवंपरस्परमासाद्यउच्चत्वेनसाम्यंप्राप्य औन्नत्यातिशयेनवीक्षानिरोधकाभावात् परस्परंनिरीक्षेतेपश्यतइत्यर्थः
तयोर्मध्येआर्यावर्तभूमौ आर्यावर्तःपुण्यभूमिर्मध्यंविंध्यहिमालयोरितिवचनात् ॥ ५ ॥ प्रशस्तःप्रशस्तत्वेनप्रसिद्धः उक्तवचनात्अश्वचर्यारक्षार्थमश्वानुगमनं ॥ ६ ॥ मतेशासने
पर्वणिउक्थ्याहे अश्वमेधेउक्थ्यसंस्थात्रयं तत्रद्वितीयेअश्वालंभनदिवसेअश्वविशसनात्प्राक् तंयज्ञं विहंतुमितिशेषः ॥ ७ ॥ यज्ञियाश्वंयज्ञार्हमश्वं ॥ ८ ॥ अयंयज्ञियोश्वः पर्वणिवेगे

तस्यतद्वचनंश्रुत्वाकौतूहलसमन्वितः ॥ विश्वामित्रस्तुकाकुत्स्थमुवाचप्रहसन्निव ॥ ३ ॥ श्रूयतांविस्तरोरामसगरस्यमहात्मनः ॥ शंकरश्वशुरोनामहि
मवानितिविश्रुतः ॥ ४ ॥ विंध्यपर्वतमासाद्यनिरीक्षेतेपरस्परं ॥ तयोर्मध्येसमभवद्यज्ञःसपुरुषोत्तम ॥ ५ ॥ सहिदेशोनरव्याघ्रप्रशस्तोयज्ञकर्मणि ॥
तस्याश्वचर्यांकाकुत्स्थदृढधन्वामहारथः ॥ ६ ॥ अंशुमानकरोत्तातसगरस्यमतेस्थितः ॥ तस्यपर्वणितंयज्ञंयजमानस्यवासवः ॥ ७ ॥ राक्षसींतनुमा
स्थाययज्ञियाश्वमपाहरत् ॥ ह्रियमाणेतुकाकुत्स्थतस्मिन्नश्वेमहात्मनः ॥ ८ ॥ उपाध्यायगणाःसर्वेयजमानमथाब्रुवन् ॥ अयंपर्वणिवेगेनयज्ञियाश्वोप
नीयते ॥ ९ ॥ हर्तारंजहिकाकुत्स्थहयश्चैवोपनीयतां ॥ यज्ञच्छिद्रंभवत्येतत्सर्वेषामशिवायनः ॥ १० ॥ तत्तथाक्रियतांराजन्यज्ञोऽच्छिद्रःकृतोभवेत् ॥
सोपाध्यायवचःश्रुत्वातस्मिन्सदसिपार्थिवः ॥ ११ ॥ षष्टिंपुत्रसहस्राणिवाक्यमेतदुवाचह ॥ गतिंपुत्रानपश्यामिरक्षसांपुरुषर्षभाः ॥ १२ ॥ मंत्रपूतै
र्महाभागैरास्थितोपिमहाक्रतुः ॥ तद्गच्छथविचिन्वध्वंपुत्रकाभद्रमस्तुवः ॥ १३ ॥

नअपनीयतेअपह्रियते ॥ ९ ॥ अतःहर्तारंअश्वहर्तारंजहि अश्वश्चशीघ्रमुपनीयतां यज्ञच्छिद्रंयज्ञस्यविघ्नः ॥ १० ॥ अच्छिद्रइतिच्छेदः यथायज्ञःअच्छिद्रोभवेदित्यन्वयः सोपाध्या
यवचःउपाध्यायसहितर्त्विग्गणवचः ॥ ११ ॥ भोपुरुषर्षभाःपुत्रकाः मंत्रपूतैर्महाभागैःयद्यपिमहाक्रतुःआस्थितःअधिष्ठितःतथापिरक्षसांमाययायदिच्छिद्रंस्यात्तदाआत्मनोगतिंनप
श्यामितस्मात्गच्छथविचिन्वध्वंअन्वेषयतेत्यर्थइतिकेचित् परेतुआस्थितोहीतिपाठः हियस्मात्ईदृशैर्महाभागैःआस्थितोऽयंक्रतुःअतःअतोत्रकृतौरक्षसांगतिंनपश्यामि तत्तस्मात्केनापि
देवेनहृतइतितमन्वेषयतेत्यर्थइत्याहुः ॥ १२ ॥ १३ ॥

अनुगच्छथअन्वेषयत थस्यतादेशाभावआर्षत्वात् ॥ १४ ॥ यदिभूमौनलभ्यतेतदाआह यावत्तुरगेत्यादि ॥ १५ ॥ स्वस्यतुरगानुगमनमयुक्तमित्याह दीक्षितइत्यादि तस्यप्रवासनिषेधात्पौत्रस्यबालकत्वाच्चेतिभावः ॥ १६ ॥ यंत्रितानियुक्ताः ॥ १७ ॥ आयामोदैर्घ्यंविस्तारोविशालतातद्युक्तं धरणीतलमेकैकोन्वेषयामासेत्यर्थः बिभिदुरिति पृथिव्यामदृष्ट्वेतिशेषः ॥ १८ ॥ भिद्यमानासर्वतइतिशेषः ॥ १९ ॥ २० ॥ अनुत्तमंरसातलंविचेतुमिवधरणीयोजनानांषष्टिसहस्राणिबिभिदुरित्यन्वयः ॥ २१ ॥ पर्वतसंबाधंपर्वतनिबिडं ॥ २२ ॥ २३ ॥

समुद्रमालिनींसर्वांपृथिवीमनुगच्छथ ॥ एकैकंयोजनंपुत्राविस्तारमभिगच्छत ॥ १४ ॥ यावत्तुरगसंदर्शस्तावत्खनतमेदिनीं ॥ तमेवहयहर्तारंमार्गमाणाममाज्ञया ॥ १५ ॥ दीक्षितःपौत्रसहितःसोपाध्यायगणस्त्वहं ॥ इहस्थास्यामिभद्रंवोयावत्तुरगदर्शनं ॥ १६ ॥ तेसर्वेहृष्टमनसोराजपुत्रामहाबलाः ॥ जग्मुर्महीतलंरामपितुर्वचनयंत्रिताः ॥ १७ ॥ योजनायामविस्तारमेकैकोधरणीतलं ॥ बिभिदुःपुरुषव्याघ्रावज्रस्पर्शसमैर्भुजैः ॥ १८ ॥ शूलैरशनिकल्पैश्चहलैश्चापिसुदारुणैः ॥ भिद्यमानावसुमतीननादरघुनंदन ॥ १९ ॥ नागानांवध्यमानानामसुराणांचराघव ॥ राक्षसानांदुराधर्षसत्वानांनिनदोऽभवत् ॥ २० ॥ योजनानांसहस्राणिषष्टिंतुरघुनंदन ॥ बिभिदुर्धरणींरामरसातलमनुत्तमं ॥ २१ ॥ एवंपर्वतसंबाधंजंबूद्वीपंनृपात्मजाः ॥ खनंतोनृपशार्दूलसर्वतःपरिचक्रमुः ॥ २२ ॥ ततोदेवाःसगंधर्वाःसासुराःसहपन्नगाः ॥ संभ्रांतमनसःसर्वेपितामहमुपागमन् ॥ २३ ॥ तेप्रसाद्यमहात्मानंविषण्णवदनास्तदा ॥ ऊचुःपरमसंत्रस्ताःपितामहमिदंवचः ॥ २४ ॥ भगवन्पृथिवीसर्वाखन्यतेसगरात्मजैः ॥ बहवश्चमहात्मानोवध्यंतेजलचारिणः ॥ २५ ॥ अयंयज्ञहरोस्माकमनेनाश्वोपनीयते ॥ इतितेसर्वभूतानिहिंसंतिसगरात्मजाः ॥ २६ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीये आदिकाव्येबालकांडेएकोनचत्वारिंशःसर्गः ॥ ३९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ देवतानांवचःश्रुत्वाभगवान्वैपितामहः ॥ प्रत्युवाचसुसंत्रस्तान्कृतांतबलमोहितान् ॥ १ ॥ यस्येयंवसुधाकृत्स्नावासुदेवस्यधीमतः ॥ महिषीमाधवस्यैषासएवभगवान्प्रभुः ॥ २ ॥

॥ २४ ॥ महात्मानःसिद्धगंधर्वादयः ॥ २५ ॥ यज्ञहनइतिपाठेहंतीतिहनः अपनीयतेअपनीयतेस्म सर्वभूतानितत्संगरहितान्यपि ॥ २६ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्री०वा०आ०बा०एकोनचत्वारिंशःसर्गः ॥ ३९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ कृतांतबलमोहितान्कृतःसर्वलोकस्यअंतोनाशोयैःतादृशानियानिबलानिसगरसुतबलानितैर्मोहितान्मूर्च्छितचित्तान् ॥ १ ॥ एषावसुधा ॥ २ ॥

धारयतियोगबलेनेतिशेषः ॥ ३ ॥ पृथिव्याविभेदश्चसनातनःप्रतिकल्पमवश्यंभाव्यः श्रौतस्मार्तसागरादिशब्दैर्दृष्टएव अतस्तत्रनशोकःकार्यइतिभावः एवंदीर्घदर्शिनांदीर्घदर्शिभिः सगरपुत्रविनाशोयंदृष्टएव अतस्तत्रापिशोकोनुचितः शेषेषष्ठि यद्वा अदीर्घदर्शिनामितिच्छेदः ॥ ४ ॥ त्रयस्त्रिंशत् अष्टौवसवः एकादशरुद्राः द्वादशादित्याः अश्विनौच ॥ ५ ॥ निर्घातसमनिःस्वनः निर्घातनिःस्वनसदृशइत्यर्थः ॥ ६ ॥ ततोभित्वेतिपाठः ॥ ७ ॥ सत्ववंतोबलवंतः ॥ ८ ॥ तेअस्मासुपरंअनुपहबुद्धिरस्तु वयंकिंकरिष्याम सलोपश्छांदसः बुद्धिरुपायः ॥ ९ ॥

कापिलंरूपमास्थायधारयत्यनिशंधरां ॥ तस्यकोपाग्निनादग्धाभविष्यंतिनृपात्मजाः ॥ ३ ॥ पृथिव्याश्चापिनिर्भेदोदृष्टएवसनातनः ॥ सगरस्यचपुत्राणांविनाशोदीर्घदर्शिनां ॥ ४ ॥ पितामहवचःश्रुत्वात्रयस्त्रिंशदरिंदमाः ॥ देवाःपरमसंहृष्टाःपुनर्जग्मुर्यथागतं ॥ ५ ॥ सगरस्यचपुत्राणांप्रादुरासीन्महास्वनः ॥ पृथिव्यांभिद्यमानायांनिर्घातसमनिःस्वनः ॥ ६ ॥ ततोभित्वामहींसर्वांकृत्वाचापिप्रदक्षिणं ॥ सहिताःसागराःसर्वेपितरंवाक्यमब्रुवन् ॥ ७ ॥ परिक्रांतामहीसर्वासत्ववंतश्चसूदिताः ॥ देवदानवरक्षांसिपिशाचोरगपन्नगाः ॥ ८ ॥ नचपश्यामहेऽश्वंतेअश्वहर्तारमेवच ॥ किंकरिष्यामभद्रंतेबुद्धिरत्रविचार्यतां ॥ ९ ॥ तेषांतद्वचनंश्रुत्वापुत्राणांराजसत्तमः ॥ समन्युरब्रवीद्वाक्यंसगरोरघुनंदन ॥ १० ॥ भूयःखनतभद्रंवोविभेद्यवसुधातलं ॥ अश्वहर्तारमासाद्यकृतार्थाश्चनिवर्तत ॥ ११ ॥ पितुर्वचनमासाद्यसगरस्यमहात्मनः ॥ षष्टिःपुत्रसहस्राणिरसातलमभिद्रवन् ॥ १२ ॥ खन्यमानेततस्तस्मिन्ददृशुःपर्वतोपमं ॥ दिशागजंविरूपाक्षंधारयंतंमहीतलं ॥ १३ ॥ सपर्वतवनांकृत्स्नांपृथिवींरघुनंदन ॥ धारयामासशिरसाविरूपाक्षोमहागजः ॥ १४ ॥ यदापर्वणिकाकुत्स्थविश्रमार्थंमहागजः ॥ खेदाच्चालयतेशीर्षंभूमिकंपस्तदाभवत् ॥ १५ ॥ तेतंप्रदक्षिणंकृत्वादिशापालंमहागजं ॥ मानयंतोहितेरामजग्मुर्भित्वारसातलं ॥ १६ ॥

॥ १० ॥ भूयोविभेद्येत्यन्वयः कृतार्थाश्चकृतार्थाश्चेत्तदानिवर्तत निवर्तध्वमित्यर्थेआर्षमेतत् अन्यथानिवृत्तिरित्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ खन्यमानेइति षष्टियोजनसहस्रपरमपीतिशेषः दिशाइत्याबंतं ॥ १३ ॥ कृत्स्नांतदेकप्रदेशावच्छिन्नामितिशेषः ॥ १४ ॥ यदापर्वणियस्मिन्कालेयस्मिन्क्षणे तिथिभेदेक्षणेपर्वइत्यमरः ॥ १५ ॥ मानयंतः दिग्गजमितिशेषः हिस्त्वर्थे ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ प्रदक्षिणंकृत्वादिग्गजमितिशेषः ॥ १९ ॥ २० ॥ निरामयंकुशलं सोमवतींउदीचीं ॥ २१ ॥ भद्रंभद्राख्यं ॥ २२ ॥ समालभ्यस्पृष्ट्वा ॥ २३ ॥ प्रागुत्तरांऐशानींप्रथितांसर्वकर्मार्हत्वेनप्रसिद्धां॥२४॥ कपिलंकपिलरूपधारिणं ॥२५॥ तस्यकपिलस्य ॥२६ ॥तंकपिलं हंतीतिहनः पचाद्यच् अविचारतस्तमेवअश्वापहारद्वारायज्ञहंतारंज्ञात्वेत्यर्थः॥२७॥

ततःपूर्वांदिशंभित्वादक्षिणांबिभिदुःपुनः॥ दक्षिणस्यामपिदिशिददृशुस्तेमहागजं ॥ १७॥ महापद्मंमहात्मानंसुमहत्पर्वतोपमं ॥ शिरसाधारयंतंगां विस्मयंजग्मुरुत्तमं ॥ १८॥ तेतंप्रदक्षिणंकृत्वासगरस्यमहात्मनः ॥ षष्टिःपुत्रसहस्राणिपश्चिमांबिभिदुर्दिशं ॥ १९॥ पश्चिमायामपिदिशिमहांतमचलोपमं ॥ दिशागजंसौमनसंददृशुस्तेमहाबलाः ॥ २० ॥ तेतंप्रदक्षिणंकृत्वापृष्ट्वाचापिनिरामयं॥ खनंतःसमुपाक्रांतादिशंसोमवतींतदा ॥ २१ ॥ उत्तरस्यांरघुश्रेष्ठददृशुर्हिमपांडुरं॥ भद्रंभद्रेणवपुषाधारयंतंमहीमिमां ॥ २२ ॥ समालभ्यततःसर्वेकृत्वाचैनंप्रदक्षिणं ॥ षष्टिःपुत्रसहस्राणिबिभिदुर्वसुधातलं॥ २३॥ ततःप्रागुत्तरांगत्वासागराःप्रथितांदिशं॥ रोषादभ्यखनन्सर्वेपृथिवींसगरात्मजाः ॥ २४ ॥ तेतुसर्वेमहात्मानोभीमवेगामहाबलाः॥ ददृशुःकपिलंतत्रवासुदेवंसनातनं॥ २५॥ हयंचतस्यदेवस्यचरंतमविदूरतः॥ प्रहर्षमतुलंप्राप्ताःसर्वेतेरघुनंदन॥ २६॥ तेतंयज्ञहनंज्ञात्वाक्रोधपर्याकुलेक्षणाः॥ खनित्रलांगलधरानानावृक्षशिलाधराः ॥ २७ ॥ अभ्यधावंतसंक्रुद्धास्तिष्ठतिष्ठेतिचाब्रुवन्॥ अस्माकंत्वंहितुरगंयज्ञियंहृतवानसि॥ २८॥ दुर्मेधस्त्वंहिसंप्राप्तान्विद्धिनःसगरात्मजान्॥ श्रुत्वातद्वचनंतेषांकपिलोरघुनंदन॥ २९॥ रोषेणमहताविष्टोहुंकारमकरोत्तदा॥ ततस्तेनाप्रमेयेणकपिलेनमहात्मना ॥ भस्मराशीकृताःसर्वेकाकुत्स्थसगरात्मजाः॥३०॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेचत्वारिंशःसर्गः॥ ४० ॥ ॥४१॥ ॥पुत्रांश्चिरगतान्ज्ञात्वासगरोरघुनंदन॥ नप्तारमब्रवीद्राजादीप्यमानंस्वतेजसा ॥ १ ॥ शूरश्चकृतविद्यश्चपूर्वैस्तुल्योऽसितेजसा॥ पितॄणांगतिमन्विच्छयेनचाश्वोपवाहितः॥ २॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआ०बा०चत्वारिंशःसर्गः ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ चिरगतान्अप्रत्यागच्छतइतिशेषः नप्तारंपौत्रं ॥ १ ॥ पूर्वैःपितृभिः गतिंवृत्तांतं येनचअश्वोपवाहितःदेशांतरंप्रापितःतद्गतिंचअन्विच्छअन्वेषय ॥ २ ॥

अंतर्भौमानिभूमेरंतर्जातानि सत्वानिप्राणिनः ॥ ३ ॥ अभिवाद्यान्नमस्कारार्हान् ममयज्ञस्यपारगःपारप्रापकश्चभवेत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ पितृभिःखातंभूमेरंतर्विद्यमानंमार्गंपितृवृत्तांतपरिज्ञानायप्रापद्यतप्राप्तः ॥ ६ ॥ ७ ॥ निरामयंकुशलं ॥ ८ ॥ आसमंजअसमंजपुत्रेइतिसंबोधनं इत्त्वभावआर्षः ॥ ९ ॥ १० ॥ वाक्यंवक्तुमर्हं कालदेशोचितवक्तव्यतत्त्वज्ञैः तदुचितवचनसमर्थैश्चेत्यर्थः द्वितीयवाक्येकृत्यः सहयःआगंतासीत्यभिचोदितश्चबोधितश्च ॥ ११ ॥ यत्रपितरःसागराभस्मराशीकृतास्तत्रदेशेजगामेत्यन्वयः ॥ १२ ॥ चुक्रोशभस्मीभूतपितॄनितिशेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ विसार्यसमंतात्प्रसार्येत्यर्थः निपुणांदूरविवेचनसमर्थां पितॄणांमातुलं सुपर्णभगिनीसुमतिरितिप्रागुक्तत्वात् अनिलोपमंवेगेनवायूपमं ॥ १६ ॥ लोकसंमतःलोकहितः एतन्मूलकतयासर्वलोकहितगंगायाभूलोकेअवतारणात् ॥ १७ ॥

अंतर्भौमानिसत्वानिवीर्यवंतिमहांतिच॥ तेषांतुप्रतिघातार्थंसासिंगृह्णीष्वकार्मुकं ॥ ३ ॥ अभिवाद्याभिवाद्यांस्त्वंहत्वाविघ्नकरानपि॥ सिद्धार्थःसन्निवर्तस्वममयज्ञस्यपारगः॥ ४ ॥ एवमुक्तोंशुमान्सम्यक्सगरेणमहात्मना॥ धनुरादायखड्गंचजगामलघुविक्रमः॥५॥ सखातंपितृभिर्मार्गमंतर्भौमंमहात्मभिः॥ प्रापद्यतनरश्रेष्ठतेनराज्ञाभिचोदितः॥ ६॥ देवदानवरक्षोभिःपिशाचपतगोरगैः॥ पूज्यमानंमहातेजादिशाजगमपश्यत॥ ७॥सतंप्रदक्षिणंकृत्वापृष्ट्वाचैवनिरामयं॥ पितॄन्सपरिपप्रच्छवाजिहर्तारमेवच॥८॥दिशाजगस्तुतच्छ्रुत्वाप्रत्युवाचमहामतिः॥आसमंजकृतार्थस्त्वंसहाश्वःशीघ्रमेष्यसि॥ ९॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वासर्वानेवदिशागजान्॥ यथाक्रमंयथान्यायंप्रष्टुंसमुपचक्रमे॥ १० ॥ तैश्चसर्वैर्दिशापालैर्वाक्यज्ञैर्वाक्यकोविदैः॥ पूजितःसहयश्चैवागंतासीत्यभिचोदितः॥ ११ ॥ तेषांतद्वचनंश्रुत्वाजगामलघुविक्रमः ॥ भस्मराशीकृतायत्रपितरस्तस्यसागराः ॥ १२ ॥ सदुःखवशमापन्नस्त्वसमंजसुतस्तदा॥ चुक्रोशपरमार्तस्तुवधात्तेषांसुदुःखितः ॥ १३ ॥ यज्ञियंचहयंतत्रचरंतमविदूरतः॥ ददर्शपुरुषव्याघ्रोदुःखशोकसमन्वितः ॥ १४ ॥ सतेषांराजपुत्राणांकर्तुकामोजलक्रियां ॥ सजलार्थीमहातेजानचापश्यज्जलाशयं ॥ १५॥ विसार्यनिपुणांदृष्टिंततोऽपश्यत्खगाधिपं॥ पितॄणांमातुलंरामसुपर्णमनिलोपमं॥ १६॥ सचैनमब्रवीद्वाक्यंवैनतेयोमहाबलः ॥ माशुचःपुरुषव्याघ्रवधोयंलोकसंमतः॥ १७ ॥

 हियस्मात्कपिलेनदग्धाः यतश्चमहाबलाः महाबलवत्त्वेनप्रायश्चित्तमर्यादातिक्रांतपापवंतोऽतोलौकिकंसलिलंदातुंनार्हसि चंडालादुदकात्सर्पाद्वैद्युताद्ब्राह्मणादपि दंष्ट्रिभ्यश्चपशुभ्यश्च
मरणंपापकर्मणां उदकंपिंडदानंचनतेषांतुविधीयतेइतिस्मृतेः प्रकृतेब्राह्मणाद्वधोमहापापित्वंच ॥ १८ ॥ १९ ॥ तर्हिदेवलोकंगत्वागंगोदकेनक्रियाकार्येत्याह भस्मेति यदाप्लावयेत्त
 दागंगयाक्लिन्नंसिक्तमिदंभस्महेपुत्रषष्टिसहस्राणिसागरान्स्वर्गलोकंगमिष्यतिप्रापयिष्यतीत्यर्थः नयिष्यतीतिपाठेनेष्यतीत्यर्थः अनेनसगरपुत्राणांमन्वाद्युक्तप्रायश्चित्ताविषयत्वंसूचितं

कपिलेनाप्रमेयेणदग्धाहीमेमहाबलाः॥सलिलंनार्हसेप्राज्ञदातुमेषांहिलौकिकं॥१८॥गंगाहिमवतोज्येष्ठादुहितापुरुषर्षभ॥तस्यांकुरुमहाबाहोपितॄणांसलिलक्रियां॥१९॥भस्मराशीकृतानेतान्प्लावयेल्लोकपावनी॥तयाक्लिन्नमिदंभस्मगंगयालोककांतया॥२०॥ षष्टिंपुत्रसहस्राणिस्वर्गलोकंगमिष्यति ॥निर्गच्छाश्वंमहाभागसंगृह्यपुरुषर्षभ॥ यज्ञंपैतामहंवीरनिर्वर्तयितुमर्हसि॥२१॥सुपर्णवचनंश्रुत्वासोंऽशुमानतिवीर्यवान्॥ त्वरितंहयमादायपुनरायान्महातपाः॥ २२ ॥ ततोराजानमासाद्यदीक्षितंरघुनंदन ॥न्यवेदयद्यथावृत्तंसुपर्णवचनंतथा ॥२३॥ तच्छ्रुत्वाघोरसंकाशंवाक्यमंशुमतोनृपः॥ यज्ञंनिर्वर्तयामासयथाकल्पंयथाविधि॥ २४ ॥ स्वपुरंत्वगमच्छ्रीमानिष्टयज्ञोमहीपतिः॥ गंगायाश्चागमेराजानिश्चयंनाध्यगच्छत॥२५॥ अगत्वानिश्चयंराजाकालेनमहतामहान्॥ त्रिंशद्वर्षसहस्राणिराज्यंकृत्वादिवंगतः ॥ २६ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्ये बालकांडेएकचत्वारिंशःसर्गः॥ ४१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ७ ॥ ॥

तत्प्रायश्चित्तविषयाणामपिपापिनांपुद्गलस्यगंगाजलस्पर्शःसर्वपापप्रायश्चित्तमितिसूचितं अकृतप्रायश्चित्तानामपिमहापातकिनामौर्ध्वदेहिकायोग्यानांगंगाजलस्पृष्टपुद्गलानांविनापि
प्रायश्चित्तांतरंतत्कालेएवसकलौर्ध्वदेहिकक्रियायोग्यत्वंचसूचितं ॥ २० ॥ अश्वंगृहीत्वानिर्गच्छ निर्वर्तयितुंसमापयितुं ॥ २१ ॥ २२ ॥ वृत्तंपितृव्यवृत्तंतथासुपर्णवचनंचयथातथा
न्यवेदयत् ॥ २३ ॥ २४ ॥ इष्टयज्ञइतिबहुव्रीहिः आगमेभूमावागमे निश्चयंउपायविषयं नाध्यगच्छतेतितङार्षः ॥ २५ ॥ २६ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलके
वाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेएकचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

कालधर्मोमृत्युः प्रकृतीजनाःअमात्यवर्गाः दीर्घश्छांदसः रोचयामासुःन्यायप्राप्तत्वादेवऐच्छन् ॥१॥२॥ दिलीपेदिलीपाय तपस्तेपेपितृगतयेगंगायाभूलोकावतारणायेतिशेषः ॥३॥४॥
पैतामहंवधंपितामहानांसागराणामपमृत्युं ॥ ५ ॥ निश्चयानधिगममभिनयति कथमिति ॥ ६ ॥ धर्मेणविदितेति धर्मेणप्रसिद्धइत्यर्थः ॥ ७ ॥ अकारयत्अकृतवान् ॥ ८ ॥ व्याधिनापि
तॄणामुद्धरणालाभजन्यदुःखजेन तद्दिलीपवंशजोरघुपुत्रकोदिलीपःकालिदासोक्तोऽन्यएवेतिबोध्यं ॥ ९ ॥१०॥ सचप्रजाइत्यस्यमंत्रिष्वाधायेत्युत्तरेणान्वयः ॥ ११ ॥ प्रजास्तद्राज्यं

कालधर्मंगतेरामसगरेप्रकृतीजनाः॥राजानंरोचयामासुरंशुमंतंसुधार्मिकं ॥१॥ सराजासुमहानासीदंशुमान्रघुनंदन॥ तस्यपुत्रोमहानासीद्दिलीपइतिविश्रुतः॥ २॥ तस्मैराज्यंसमादिश्यदिलीपेरघुनंदन॥ हिमवच्छिखरेरम्येतपस्तेपेसुदारुणं ॥ ३ ॥ द्वात्रिंशच्छतसाहस्रंवर्षाणिसुमहायशाः॥ तपोवनगतोराजास्वर्गंलेभेतपोधनः॥ ४॥ दिलीपस्तुमहातेजाःश्रुत्वापैतामहंवधं॥ दुःखोपहतयाबुद्ध्यानिश्चयंनाध्यगच्छत ॥५॥ कथंगंगावतरणंकथंतेषांजलक्रिया॥ तारयेयंकथंचैतानितिचिंतापरोभवत्॥ ६ ॥ तस्यचिंतयतोनित्यंधर्मेणविदितात्मनः॥ पुत्रोभगीरथोनामजज्ञेपरमधार्मिकः॥ ७॥ दिलीपस्तुमहातेजायज्ञैर्बहुभिरिष्टवान्॥ त्रिंशद्वर्षसहस्राणिराजाराज्यमकारयत्॥ ८॥ अगत्वानिश्चयंराजातेषामुद्धरणंप्रति॥ व्याधिनानरशार्दूलकालधर्ममुपेयिवान्॥ ९॥ इंद्रलोकंगतोराजास्वार्जितेनैवकर्मणा॥ राज्येभगीरथंपुत्रमभिषिच्यनरर्षभः॥ १० ॥ भगीरथस्तुराजर्षिर्धार्मिकोरघुनंदन॥ अनपत्योमहाराजःप्रजाकामःसचप्रजाः॥११॥ मंत्रिष्वाधायतद्राज्यंगंगावतरणेरतः॥तपोदीर्घंसमातिष्ठद्गोकर्णेरघुनंदन॥१२॥ ऊर्ध्वबाहुःपंचतपामासाहारोजितेंद्रियः॥ तस्यवर्षसहस्राणिघोरेतपसितिष्ठतः ॥ १३ ॥ अतीतानिमहाबाहोतस्यराज्ञोमहात्मनः॥ सुप्रीतोभगवान्ब्रह्माप्रजानांप्रभुरीश्वरः॥ १४ ॥ ततःसुरगणैःसार्धमुपागम्यपितामहः॥ भगीरथंमहात्मानंतप्यमानमथाब्रवीत्॥ १५ ॥ भगीरथमहाराजप्रीतस्तेऽहंजनाधिप ॥ तपसाचसुतप्तेनवरंवरयसुव्रत॥१६॥

चमंत्रिष्वाधायगंगावतरणेच्छुस्तपआतिष्ठत् गोकर्णोहिमवत्पादविशेषः दक्षिणदिक्स्थतीर्थविशेषोवा ॥ १२ ॥ पंचतपाःपंचाग्निमध्येतपोयस्य मासाहारःमासेगतेआहारोयस्य वर्षसह
स्राणिअतीतानीत्यन्वयः ॥ १३ ॥ तस्यराज्ञःसुप्रीतइत्यन्वयः ॥ १४ ॥ १५ ॥ तपसाचेतिचस्त्वर्थे ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ यद्यस्तीत्यादिअसंदिग्धेसंदिग्धवचनं वेदाश्चेत्प्रमाणंस्युरितिवत् सलिलंस्पर्शमात्रेणस्वर्गगतिसाधनंसलिलं ॥ १८ ॥ अभीष्टोक्तगुणकंसलिलप्राप्तिंदर्शयति गंगायाइति एषांभ
स्मनिगंगायाःसलिलेनक्लिन्नेसतिएतेअत्यंतंअक्षय्यंयथाभवतितथास्वर्गंगच्छेयुर्नान्यथेत्यर्थः ॥ १९ ॥ इक्ष्वाकूणांकुलेजातस्यममसंततिर्देया यथानःकुलंनावसीदेत् संतत्यैइतिचतु
र्थीप्रथमार्थे एषपरोवरः द्वितीयवरइत्यर्थः परेतुसंतत्यैतदर्थंनःकुलंनावसीदेदितिचयाचे मत्कुलेऽसंततिःकोपिमाभूदित्यर्थः उपसंहरति इक्ष्वाकूणामिति तत्कुलेजातस्यएषएवपरोवरो

तमुवाचमहातेजाःसर्वलोकपितामहं ॥ भगीरथोमहाबाहुःकृतांजलिपुटःस्थितः ॥ १७॥ यदिमेभगवान्प्रीतोयद्यस्तितपसःफलं ॥ सगरस्यात्मजाः
सर्वेमत्तःसलिलमाप्नुयुः ॥ १८ ॥ गंगायाःसलिलक्लिन्नेभस्मन्येषांमहात्मनां ॥ स्वर्गंगच्छेयुरत्यंतंसर्वेचप्रपितामहाः ॥ १९ ॥ देवयाचेहसंतत्यैनाव
सीदेत्कुलंचनः ॥ इक्ष्वाकूणांकुलेदेवएषमेस्तुवरःपरः ॥ २० ॥ उक्तवाक्यंतुराजानंसर्वलोकपितामहः ॥ प्रत्युवाचशुभांवाणींमधुरांमधुराक्षरां ॥ २१ ॥
मनोरथोमहानेषभगीरथमहारथ ॥ एवंभवतुभद्रंतेइक्ष्वाकुकुलवर्धन ॥ २२ ॥ इयंहैमवतीज्येष्ठागंगाहिमवतःसुता ॥ तांवैधारयितुंराजन्हरस्तत्रनि
युज्यतां ॥ २३ ॥ गंगायाःपतनंराजन्पृथिवीनसहिष्यते ॥ तांवैधारयितुंराजन्नान्यंपश्यामिशूलिनः ॥ २४ ॥ तमेवमुक्त्वाराजानंगंगांचाभाष्यलोक
कृत् ॥ जगामत्रिदिवंदेवैःसर्वैःसहमरुद्गणैः ॥ २५ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेद्विचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४२ ॥ ॥ ७ ॥
देवदेवेगतेतस्मिन्सोंगुष्ठाग्रनिपीडितां ॥ कृत्वावसुमतींरामवत्सरंसमुपासत ॥ १ ॥ अथसंवत्सरेपूर्णेसर्वलोकनमस्कृतः ॥ उमापतिःपशुपतीराजान
मिदमब्रवीत् ॥ २ ॥ प्रीतस्तेहंनरश्रेष्ठकरिष्यामितवप्रियं ॥ शिरसाधारयिष्यामिशैलराजसुतामहं ॥ ३ ॥

स्तु नातोधिकंतृतीयंवरांतरंयाचेइत्यर्थः एतेनपूर्वपरोपकारिताभगीरथस्यदर्शितेत्याहुः ॥ २० ॥ २१ ॥ मनोरथःतावकइतिशेषः ॥ २२ ॥ स्वसमीपेस्थितत्वादियमितिनिर्देशः ॥ २३ ॥
हरनियोगहेतुमाह गंगायाइति तांगंगां ॥ २४ ॥ गंगामाभाष्यराजानंयथाकालमनुगृहाणेत्युक्त्वा देवैराजानजैः मरुद्गणैःकर्मदेवैः ॥ २५ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामा
यणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेद्विचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४२ ॥ ॥ ७ ॥ देवदेवेआजानजानामपिदेवानांदेवेपूज्ये अंगुष्ठाग्रेणनिपीडितां समुपासतेत्यार्षंबहुवचनं
समुपास्तेत्यर्थःउमापतिमितिशेषः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

तदासातीति ईश्वरेणधारणांगीकारेकृते गर्वादित्यर्थः ॥ ४ ॥ शिवेशोभने तादृशरूपकरणेहेतुमाह अचिंतयदित्यादि ॥ ५ ॥ तस्यावलेपनमितिसंधिरार्षः अवलेपनंस्वस्यापिस्रोतसाअ
भिभवनचिंतारूपंगर्वं ॥ ६ ॥ तिरोभावयितुंजटामंडलेतिरोधानेनअभिभूतांकर्तुं ॥ ७ ॥ जटामंडलेनगह्वरेदुष्प्रवेशे निर्गमेयत्नमास्थितापिमहींगंतुंनाशक्नोदित्यन्वयः ॥ ८ ॥ नैवेति ज
टामंडलंभ्रांत्वाप्रांतमागतापिअंततःतत्प्रांतभागतोपिनिर्गमंनलेभे प्रांतभागेपितन्मध्यत्वभ्रमस्यमाययाभगवतोत्पादनात् यद्यपिब्रह्मैवमाययागंगाजलरूपमितिपुराणेतिहासादिषुप्रसिद्धं
तस्यचाहंममेत्यभिमानहीनस्यायमहंकारःशिवस्यचतादृशस्यतत्पराभवाहंकारोऽत्यंतमनुचितस्तथातादृश्यागंगायाःप्रांतभागेमध्यत्वभ्रमोप्यत्यंतमनुचितः अतएवोक्तमन्यत्र परमात्मा

ततोहैमवतीज्येष्ठासर्वलोकनमस्कृता ॥ तदासातिमहद्रूपंकृत्वावेगंचदुःसहं ॥ ४ ॥ आकाशादपतद्रामशिवेशिवशिरस्युत ॥ अचिंतयच्चसादेवीगं
गापरमदुर्धरा ॥ ५ ॥ विशाम्यहंहिपातालंस्रोतसागृह्यशंकरं ॥ तस्यावलेपनंज्ञात्वाक्रुद्धस्तुभगवान्हरः ॥ ६ ॥ तिरोभावयितुंबुद्धिंचक्रेत्रिनयनस्तदा ॥
सातस्मिन्पतितापुण्यापुण्येरुद्रस्यमूर्धनि ॥ ७ ॥ हिमवत्प्रतिमेरामजटामंडलगह्वरे ॥ साकथंचिन्महींगंतुंनाशक्नोद्यत्नमास्थिता ॥ ८ ॥ नैवसानिर्गमंले
भेजटामंडलमंततः ॥ तत्रैवाबभ्रमद्देवीसंवत्सरगणान्बहून् ॥ ९ ॥ तामपश्यत्पुनस्तत्रतपःपरममास्थितः ॥ सतेनतोषितश्चासीदत्यंतंरघुनंदन ॥ १० ॥
विससर्जततोगंगांहरोबिंदुसरःप्रति ॥ तस्यांविसृज्यमानायांसप्तस्रोतांसिजज्ञिरे ॥ ११ ॥ ह्लादिनीपावनीचैवनलिनीचतथैवच ॥ तिस्रःप्राचींदिशंज
ग्मुर्गंगाःशिवजलाःशुभाः ॥ १२ ॥ सुचक्षुश्चैवसीताचसिंधुश्चैवमहानदी ॥ तिस्रश्चैतादिशंजग्मुःप्रतीचींतुदिशंशुभाः ॥ १३ ॥ सप्तमीचान्वगात्तासां
भगीरथरथंतदा ॥ भगीरथोपिराजर्षिर्दिव्यंस्यंदनमास्थितः ॥ १४ ॥

शिवोऽन्यस्तस्मादन्याचजान्हवी इतियःसेवतेगंगांनसमोक्षस्यभाजनमिति तथापिलीलामात्रत्वाददोषः शिवविष्ण्वोःपरस्परमुपास्योपासकभाववदितिबोध्यं तर्हिकिंकृतवतीतत्राह
तत्रैवेति अबभ्रमत् आर्षत्वात्सन्वदित्वंन ॥ ९ ॥ अथतांजटाटवीतिरोहितांगंगांभगीरथःअपश्यत् पुनश्चतत्रतत्प्राप्तिविषयेहरमुद्दिश्यपरमंतपआस्थितः सहरः तेनतपसा ॥ १० ॥ ततस्तुष्टः
सन्हरःबिंदुसरःप्रतिहिमवत्स्थितब्रह्मनिर्मितसरोविशेषंप्रतिगंगांविससर्जेत्यन्वयः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ एतेनभगीरथतपोहेतुकंत्रिपथगमनमुक्तं अथचरितप्रश्नोत्तरमाह भगीरथोपीति ॥ १४ ॥

अनुव्रजदित्यडभावआर्षः ॥ १५॥ तीव्रशब्दपुरस्कृतमित्यत्रहेतुर्गगनादित्यादिनाउक्तः शिशुमारःकन्याकारोजलचरविशेषः ॥ १६ ॥ १७ ॥ गगनाद्गांगतांरुद्रजटाकाशाद्भुवमित्यर्थः विमानैरित्यादेश्चरंतइतिशेषः॥ १८॥पारिप्लवगताःसंभ्रमंगताः संभ्रमंप्राप्ताइत्यर्थइत्येके पारिप्लवोयानभेदःशिबिकादिरूपः शिबिकादियानस्थाइत्यर्थइत्यन्ये॥ १९॥देवगणाविस्वादयः संपतद्भिःआगच्छद्भिः ॥ २० ॥ तन्मूलिकामुपमामाह शतादित्यमिवेति ॥२१॥ विक्षिप्तैःनिःसृतैः विद्युच्छब्दःपुंलिंगोपिएतत्प्रामाण्यात् सलिलोत्पीडैःफेनैः सहस्रधाकरणंवाय्वाद्युपाधितः

प्रायादग्रेमहातेजागंगातंचाप्यनुव्रजत्॥ गगनाच्छंकरशिरस्ततोधरणिमागता॥ १५॥ असर्पतजलंतत्रतीव्रशब्दपुरस्कृतं॥ मत्स्यकच्छपसंघैश्च
शिशुमारगणैस्तथा॥ १६॥ पतद्भिःपतितैश्चैवव्यरोचतवसुंधरा॥ ततोदेवर्षिगंधर्वायक्षसिद्धगणास्तथा॥ १७॥ व्यलोकयंतेतेतत्रगगनाद्गांगतां
तदा॥ विमानैर्नगराकारैर्हयैर्गजवरैस्तदा॥ १८॥ पारिप्लवगताश्चापिदेवतास्तत्रविष्ठिताः॥ तदद्भुतमिमंलोकेगंगावतरमुत्तमं॥ १९॥ दिदृक्षवोदे
वगणाःसमीयुरमितौजसः॥ संपतद्भिःसुरगणैस्तेषांचाभरणौजसा॥ २०॥ शतादित्यमिवाभातिगगनंगततोयदं॥ शिशुमारोरगगणैर्मीनैरपिचचं
चलैः॥ २१॥ विद्युद्भिरिवविक्षिप्तैराकाशमभवत्तदा॥ पांडुरैःसलिलोत्पीडैःकीर्यमाणैःसहस्रधा॥ २२॥ शारदाभ्रैरिवाकीर्णंगगनंहंससंप्लवैः॥ क्व
चिद्द्रुततरंयातिकुटिलंक्वचिदायतं॥ २३॥ विनतंक्वचिदुद्भूतंक्वचिद्यातिशनैःशनैः॥ सलिलेनैवसलिलंक्वचिदभ्याहतंपुनः॥ २४॥ मुहुरूर्ध्वपथंगत्वा
पपातवसुधांपुनः॥ तच्छंकरशिरोभ्रष्टंभ्रष्टंभूमितलेपुनः॥ २५॥ व्यरोचततदातोयंनिर्मलंगतकल्मषं॥ तत्रर्षिगणगंधर्वावसुधातलवासिनः॥ २६॥
भवांगपतितंतोयंपवित्रमितिपस्पृशुः॥ शापात्प्रपतितायेचगगनाद्वसुधातलं॥ २७॥

आकाशमभवत् व्याप्तमितिशेषः ॥ २२ ॥ शारदाभ्रैरिवहंससंप्लवैर्हंससमूहैःसंकीर्णंगगनंअभवदितिपूर्वेणान्वयः आयतंविस्तृतप्रवाहं ॥ २३ ॥ विनतंअगाधदेशेसंकुचितं उद्भूतंपाषाणादियोगात् ॥ २४ ॥ मुहुरिति ऊर्ध्वपथगमनेसलिलयोरभ्याघातोनिमित्तं शंकरशिरसिभ्रष्टं ॥२५॥ निर्मलं नैर्मल्येप्रागुक्तभ्रंशद्वयंहेतुः गतकल्मषंस्वजलस्पर्शवतांप्राणिनांनाशितपापं ॥ २६ ॥ भवांगंशिवमूर्धा पस्पृशुःसस्नुः नकेवलंपापसंहारमात्रंगंगायाःकृत्यंअपितुपुण्यलोकप्रापणमपीत्याह शापादित्यादि गगनात्उच्चस्थानात् ॥ २७ ॥

गतकल्मषाःमुक्तशापाः अनेनब्रह्मशापपरिहारोपिगंगास्नानफलमितिकृतपापानांतज्जलस्पर्शेतत्पापनाशपूर्वकस्वर्गप्राप्तिःकैमुतिकन्यायेनैवसिद्धेतिबोध्यं ॥ २८ ॥ मुदितःदर्शनमात्रेण मुमुदेस्नानपानादिना ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ भगीरथरथानुगाःसंतोगंगामन्वगमन्नित्यन्वयः यतःयेनमार्गेण ॥ ३३ ॥ अद्भुतकर्मणः वक्ष्यमाणगंगोपसंहाराभिप्रायमेतत् ॥ ३४ ॥ तस्यावलेपनंतस्याअवलेपनंगर्वमित्यर्थः ॥ ३५ ॥ अपिबत् अगस्त्यःसमुद्रजलमिवयोगशक्त्येतिभावः परमाद्भुतंतदभवत्लोकस्येतिशेषः॥ ३६ ॥ पूजयंतिस्तोत्रादिनेतिशेषः

कृत्वातत्राभिषेकंतेबभूवुर्गतकल्मषाः॥ धूतपापाःपुनस्तेनतोयेनाथशुभान्विताः॥ २८॥ पुनराकाशमाविश्यस्वाँल्लोकान्प्रतिपेदिरे॥ मुमुदेमुदितो
लोकस्तेनतोयेनभास्वता॥ २९॥ कृताभिषेकोगंगायांबभूवगतकल्मषः॥ भगीरथोहिराजर्षिर्दिव्यंस्यंदनमास्थितः॥ ३०॥ प्रायादग्रेमहाराजस्तं
गंगापृष्ठतोऽन्वगात्॥ देवाःसर्षिगणाःसर्वेदैत्यदानवराक्षसाः॥ ३१॥ गंधर्वयक्षप्रवराःसकिन्नरमहोरगाः॥ सर्पाश्चाप्सरसोरामभगीरथरथानुगाः
॥ ३२॥ गंगामन्वगमन्प्रीताःसर्वेजलचराश्चये॥ यतोभगीरथोराजाततोगंगायशस्विनी॥ ३३॥ जगामसरितांश्रेष्ठासर्वपापप्रणाशिनी॥ ततोहि
यजमानस्यजन्होरद्भुतकर्मणः॥ ३४॥ गंगासंप्लावयामासयज्ञवाटंमहात्मनः॥ तस्यावलेपनंज्ञात्वाक्रुद्धोजन्हुश्चराघव॥ ३५॥ अपिबत्तुजलंसर्वं
गंगायाःपरमाद्भुतं॥ ततोदेवाःसगंधर्वाऋषयश्चसुविस्मिताः॥ ३६॥ पूजयंतिमहात्मानंजन्हुंपुरुषसत्तमं॥ गंगांचापिनयंतिस्मदुहितृत्वेमहात्मनः
॥ ३७॥ ततस्तुष्टोमहातेजाःश्रोत्राभ्यामसृजत्प्रभुः॥ तस्माज्जन्हुसुतागंगाप्रोच्यतेजान्हवीतिच॥ ३८॥ जगामचपुनर्गंगाभगीरथरथानुगा॥ साग
रंचापिसंप्राप्तासासरित्प्रवरातदा॥ ३९॥ रसातलमुपागच्छत्सिद्ध्यर्थंतस्यकर्मणः॥ भगीरथोपिराजर्षिर्गंगामादाययत्नतः॥ ४०॥ पितामहान्भस्म
कृतानपश्यद्गतचेतनः॥ अथतद्भस्मनांराशिंगंगासलिलमुत्तमं॥ ४१॥

अनुनयंतीतिपाठेशैलराजदुहितुःकथमन्यदुहितृत्वमितिविमतिवारणायगंगानुनयः ॥ ३७ ॥ तुष्टःगंगायाःस्वदुहितृत्वप्रापणात् तस्मात्यतःपीतांपुनरसृजत्तस्मादित्यर्थः ॥ ३८ ॥ सागरंसगरसुतखातंसंप्राप्ता तत्पूरणायेतिशेषः क्षारत्वंतुतस्यागस्त्येनपानोत्तरमित्यन्यत्रस्फुटं ॥ ३९ ॥ तस्यकर्मणःसिद्ध्यर्थंभगीरथस्यस्ववंशोद्धारकर्मणः प्रयत्नतःप्रागुक्तयत्नैः ॥४०॥ भस्मसात्कृतान्कपिलकोपाग्निनाभस्मभावंप्राप्तान् ॥ ४१ ॥

प्लावयत्सेचयतिस्म अतएवपूतमापाप्मानः ॥४२॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवा॰आदिकाव्येबालकांडेत्रिचत्वारिंशःसर्गः ॥४३॥ ॥ ७ ॥ उक्तमेवविस्तरेणाह सगत्वेति भस्मसात्कृताःकात्स्न्र्येनभस्मकृताः भूमेस्तलंपातालं ॥ १ ॥ २ ॥ तारिताःप्रेतत्वात् देववत्स्वर्गंप्रापिताश्च अनेनप्रेतत्वविमुक्तिस्वर्गप्राप्तीभस्मनोपिगंगास्पर्शस्यफलंकिमुतास्थिपुद्गलादेरित्युक्तं ॥ ३ ॥ यावत्सागरस्यजलंस्थास्यतितावद्दिविस्थास्यंतीत्यर्थः तन्निमित्तमपितयागंगयातत्त्वातस्यसागरस्यपूरणमितिभावः ॥४॥ ५ ॥ तत्कृतनामादिविश्रुतत्वमेवदर्शयति गंगेत्यादि त्रिपथगेतिनाम्नोऽन्वर्थत्वंदर्शयति त्रीनित्यादि अनेनकथंगंगात्रिपथगेत्यस्यउत्तरंसंवृत्तं ॥६॥ कुरुष्वेति गंगाजलसेकतोजातप्रायश्चित्तत्वात्सलिलदानयोग्यतासंप

प्लावयत्पूतपाप्मानःस्वर्गंप्राप्तारघूत्तम ॥ ४२॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेत्रिचत्वारिंशःसर्गः ॥४३॥ ॥७॥
सगत्वासागरंराजागंगयानुगतस्तदा ॥ प्रविवेशतलंभूमेर्यत्रतेभस्मसात्कृताः ॥ १ ॥ भस्मन्यथाप्लुतेरामगंगायाःसलिलेनवै ॥ सर्वलोकप्रभुर्ब्रह्माराजानमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥ तारितानरशार्दूलदिवंयाताश्चदेववत् ॥ षष्टिःपुत्रसहस्राणिसगरस्यमहात्मनः ॥ ३ ॥ सागरस्यजलंलोकेयावत्स्थास्यतिपार्थिव ॥ सगरस्यात्मजाःसर्वेदिविस्थास्यंतिदेववत् ॥ ४ ॥ इयंचदुहिताज्येष्ठातवगंगाभविष्यति ॥ त्वत्कृतेनचनाम्नाथलोकेस्थास्यतिविश्रुता ॥ ५ ॥ गंगात्रिपथगानामदिव्याभागीरथीतिच ॥ त्रीन्पथोभावयंतीतितस्मात्त्रिपथगास्मृता ॥ ६ ॥ पितामहानांसर्वेषांत्वमत्रमनुजाधिप ॥ कुरुष्वसलिलंराजन्प्रतिज्ञामपवर्जय ॥ ७ ॥ पूर्वकेणहितेराजंस्तेनातियशसातदा ॥ धर्मिणांप्रवरेणाथनैषप्राप्तोमनोरथः ॥ ८ ॥ तथैवांशुमतावत्सलोकेऽप्रतिमतेजसा ॥ गंगांप्रार्थयतानेतुंप्रतिज्ञानापवर्जिता ॥ ९ ॥ राजर्षिणागुणवतामहर्षिसमतेजसा ॥ मत्तुल्यतपसाचैवक्षत्रधर्मस्थितेनच ॥ १० ॥ दिलीपेनमहाभागतवपित्रातितेजसा ॥ पुनर्नशकितानेतुंगंगांप्रार्थयतानघ ॥ ११ ॥

न्ते॰ प्रतिज्ञांगंगासलिलप्रदानेनसागरांस्तारयेइत्येवंरूपांगरुत्मदुपदिष्टां अपवर्जयसमाप्तांकुर्वित्यर्थः ॥ ७ ॥ पूर्वकेणसगरेण एषःगंगालाभरूपः पूर्वकेणेतिकप्रत्ययेनएवैवंकुत्साद्योत्यते ॥ ८ ॥ गंगांनेतुंभूलोकंप्रापयितुंप्रार्थयताप्रतिज्ञानअपवर्जितानफलपर्यवसायिनीकृता ॥ ९ ॥ मत्तुल्येति ब्रह्मतुल्येत्यर्थः ॥ १० ॥ गंगांनेतुंप्रार्थयतासागंगानेतुंनशकितेत्यर्थः यत्तुगंगामानेतुंनशकितानविचारिताप्रतिज्ञेतिशेषः चिंताविषयमपिनप्रापितेत्यर्थइतितत्प्रार्थयतेतिपदस्वरसविरोधाच्चिंत्यं ॥ ११ ॥

समतिक्रांतानिस्तीर्णा परमसंमतंपरममुत्कृष्टंचतत्संमतं सर्वलोकसंमतमित्यर्थः ॥ १२ ॥ धर्मस्यायतनंधर्मप्राप्यस्थानं महद्ब्रह्मलोकरूपं ॥ १३ ॥ यथास्याब्रह्मलोकप्रापकत्वंतदाह प्लावयस्वेति आत्मानंस्वदेहं सदोचितेसिंहकर्कटमध्येपिस्नानादिव्यवहारोचिते भूप्रवहनदीनामेवतत्कालेभौमत्वमूलरजःसंबंधात्स्नानाद्यनर्हत्वं पुण्यफलइतिमत्वर्थीयाजंतोबहुव्रीहिर्वा अनेनस्नानमात्रेणगंगाब्रह्मलोकप्राप्तिकरीतिसूचितं ॥ १४ ॥ सागराणांजातप्रायश्चित्तत्वसंदेहापनुत्तयेगंगाजलसंबंधस्यसर्वपापप्रायश्चित्तत्वबोधनायचपुनस्तेषांसलिलंकार्यमित्याह पितामहानामित्यादि स्वंलोकंब्रह्मलोकं गम्यतां कृतोदकक्रियेणस्वपुरमितिशेषः अयंनियोगोराजधर्मपरिपालनाय ॥ १५ ॥ यथाआगतमितिच्छेदः देवलोकंब्रह्मलोकं ॥ १६ ॥ य

सात्वयासमतिक्रांताप्रतिज्ञापुरुषर्षभ ॥ प्राप्तोसिपरमंलोकेयशःपरमसंमतं ॥ १२ ॥ तच्चगंगावतरणंत्वयाकृतमरिंदम ॥ अनेनचभवान्प्राप्तोधर्मस्यायतनंमहत् ॥ १३ ॥ प्लावयस्वत्वमात्मानंनरोत्तमसदोचिते ॥ सलिलेपुरुषश्रेष्ठशुचिःपुण्यफलोभव ॥ १४ ॥ पितामहानांसर्वेषांकुरुष्वसलिलक्रियां ॥ स्वस्तितेऽस्तुगमिष्यामिस्वंलोकंगम्यतांनृप ॥ १५ ॥ इत्येवमुक्त्वादेवेशःसर्वलोकपितामहः ॥ यथागतंतथागच्छद्देवलोकंमहायशाः ॥ १६ ॥ भगीरथस्तुराजर्षिःकृत्वासलिलमुत्तमं ॥ यथाक्रमंयथान्यायंसागराणांमहायशाः ॥ १७ ॥ कृतोदकःशुचीराजास्वपुरंप्रविवेशह ॥ समृद्धार्थोनरश्रेष्ठस्वराज्यंप्रशशासह ॥ १८ ॥ प्रमुमोदचलोकस्तंनृपमासाद्यराघव ॥ नष्टशोकःसमृद्धार्थोबभूवविगतज्वरः ॥ १९ ॥ एषतेरामगंगायाविस्तरोऽभिहितोमया ॥ स्वस्तिप्राप्नुहिभद्रंतेसंध्याकालोतिवर्तते ॥ २० ॥ धन्यंयशस्यमायुष्यंपुण्यंस्वर्ग्यमथापिच ॥ यःश्रावयतिविप्रेषुक्षत्रियेष्वितरेषुच ॥ २१ ॥ प्रीयंतेपितरस्तस्यप्रीयंतेदैवतानिच ॥ इदमाख्यानमायुष्यंगंगावतरणंशुभं ॥ २२ ॥ यःशृणोतिचकाकुत्स्थसर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ सर्वेपापाःप्रणश्यंतिआयुःकीर्तिश्चवर्धते ॥ २३ ॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेचतुश्चत्वारिंशःसर्गः ॥ ४४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥

थाक्रमंज्येष्ठक्रमेण यथान्यायंस्मृत्युक्तक्रमेण उत्तमंउत्तमलोकप्रापकं ॥ १७ ॥ कृतोदकइति अन्येषामपीतिशेषः ॥ १८ ॥ नष्टशोकःनष्टतद्वियोगजशोकः विगतज्वरःकथमस्मत्पालनंभविष्यतीतिविगतचिंतः ॥ १९ ॥ उपसंहरति एषइति स्वस्तिभद्रयोःतत्पीत्यादरसूचनार्थंग्रहणं ॥ २० ॥ आख्यानश्रवणफलमाह धन्यमित्यादि ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेचतुश्चत्वारिंशःसर्गः ॥ ४४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

अब्रवीत् रात्र्यंतेइतिशेषः ॥ १ ॥ पूरणं गंगयेतिशेषः ॥ २ ॥ इमांतवकथांत्वदुक्तांकथांचिंतयतोममरामस्यरात्रिःक्षणभूतेवसंवृत्ताअतीता एवमाश्चर्यभूतात्वदुक्तागंगाकथेतिभावः ॥ ३ ॥ विश्वामित्रेतिसंबोधनं उक्तस्यैवार्थस्यआदरातिशयबोधनायपुनरुपादानं ॥ ४ ॥ ५ ॥ भगवतीगंगाकथाश्रवणात्पूज्या ॥ ६ ॥ सुखास्तीर्णासुखंशुभंआस्तीर्णयस्यांसा त्वरितमागता सर्वैस्तवसेवार्थमित्याशयः ॥ ७ ॥ कारयामासनाविकैरितिशेषः ॥ ८ ॥ ९ ॥ संपूज्यऋषिगणंतत्तीरस्थमितिशेषः विशालांजगाम पूर्वदृष्टामितिशेषः ॥ १० ॥ विशालांपरिपप्र

विश्वामित्रवचःश्रुत्वाराघवःसहलक्ष्मणः ॥ विस्मयंपरमंगत्वाविश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ १ ॥ अत्यद्भुतमिदंब्रह्मन्कथितंपरमंत्वया ॥ गंगावतरणंपुण्यंसागरस्यापिपूरणं ॥ २ ॥ क्षणभूतेवनौरात्रिःसंवृत्तेयंपरंतप ॥ इमांचिंतयतःसर्वांनिखिलेनकथांतव ॥ ३ ॥ तस्यसाशर्वरीसर्वाममसौमित्रिणासह जगामचिंतयानस्यविश्वामित्रकथांशुभां ॥ ४ ॥ ततःप्रभातेविमलेविश्वामित्रंतपोधनं ॥ उवाचराघवोवाक्यंकृताह्निकमरिंदमः ॥ ५ ॥ गताभगवतीरात्रिःश्रोतव्यंपरमाद्भुतं ॥ तरामसरितांश्रेष्ठांपुण्यांत्रिपथगांनदीं ॥ ६ ॥ नौरेषाहिसुखास्तीर्णाऋषीणांपुण्यकर्मणां ॥ भगवंतमिहप्राप्तंज्ञात्वात्वरितमागता ॥ ७ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाराघवस्यमहात्मनः ॥ संतारंकारयामाससर्षिसंघस्यकौशिकः ॥ ८ ॥ उत्तरंतीरमासाद्यसंपूज्यर्षिगणंततः ॥ गंगाकूलेनिविष्टास्तेविशालांददृशुःपुरीं ॥ ९ ॥ ततोमुनिवरस्तूर्णंजगामसहराघवः ॥ विशालांनगरींरम्यांदिव्यांस्वर्गोपमांतदा ॥ १० ॥ अथरामोमहाप्राज्ञोविश्वामित्रंमहामुनिं ॥ पप्रच्छप्रांजलिर्भूत्वाविशालामुत्तमांपुरीं ॥ ११ ॥ कतमोराजवंशोयंविशालायांमहामुने ॥ श्रोतुमिच्छामिभद्रंतेपरंकौतूहलंहिमे ॥ १२ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वारामस्यमुनिपुंगवः ॥ आख्यातुंतत्समारेभेविशालायाःपुरातनं ॥ १३ ॥ श्रूयतांरामशक्रस्यकथांकथयतःश्रुतां ॥ अस्मिन्देशेहियद्वृत्तंश्शृणुतत्त्वेनराघव ॥ १४ ॥

च्छविशालाविषयेप्रश्नंकृतवानित्यर्थः ॥ ११ ॥ विशालांसंप्रतिवर्ततइतिशेषः ॥ १२ ॥ विशालायाःपुरातनमितिपाठः पुरातनंतत्पुरीनिर्मितेःप्राक्तनंवृत्तांतं विशालस्येतिपाठेतन्नगरीनिर्माताराजाविशालोनाम यद्वाविशालस्यविशालानगर्यधिष्ठानदेशस्येत्यर्थः ॥ १३ ॥ शक्रस्यकथांविशालावैभवप्रतिपादिकांकथांकथयतःसकाशान्मयाश्रुतां अस्मिन्देशेविशालानगर्यधिष्ठानदेशेयद्वृत्तंपुरातनंतद्विषयांतत्त्वेनशृण्वितियोजना ॥ १४ ॥

सुधार्मिकाइत्यदितिपुत्रविशेषणं आसन्नितिशेषः ॥ १५ ॥ अमराःमरणरहिताः विजराःजरारहिताः निरामयाःरोगरहिताः ॥ १६ ॥ रसंअमृतरूपंरसायनं ॥ १७ ॥ योक्त्रंमंथनरज्जुं ॥ १८ ॥ योक्त्रसर्पःमंथनरज्जुभूतःसर्पः वमंतइतिपुंस्त्वमार्षं अतिअतिशयितंविषं ॥ १९ ॥ उत्पपातेति ततइत्यादिः शिलादशनादित्यर्थः दष्टशिलाखंडाएवमहाविषरूपंभूत्वाउत्पपात ॥ २० ॥ २१ ॥ प्रभुर्महादेवः ततःमहादेवप्रादुर्भावानंतरं ॥ २२ ॥ स्मितंकृत्वा छलेनविषदानात्स्मितं ॥ २३ ॥ यत्यतोभवान्सुराणामग्रतः तेषांमध्येश्रेष्ठइत्यर्थः ॥ २४ ॥ सुरश्रेष्ठःवि

पूर्वंकृतयुगेरामदितेःपुत्रामहाबलाः ॥ अदितेश्चमहाभागावीर्यवंतःसुधार्मिकाः ॥ १५ ॥ ततस्तेषांनरव्याघ्रबुद्धिरासीन्महात्मनां ॥ अमराविजराश्चैवकथंस्यामोनिरामयाः ॥ १६ ॥ तेषांचिंतयतांतत्रबुद्धिरासीद्विपश्चितां ॥ क्षीरोदमथनंकृत्वारसंप्राप्स्यामतत्रवै ॥ १७ ॥ ततोनिश्चित्यमथनंयोक्त्रंकृत्वाचवासुकिं ॥ मंथानंमंदरंकृत्वाममंथुरमितौजसः ॥ १८ ॥ अथवर्षसहस्रेणयोक्त्रसर्पशिरांसिच ॥ वमंतोतिविषंतत्रददंशुर्दशनैःशिलाः ॥ १९ ॥ उत्पपाताग्निसंकाशंहालाहलमहाविषं ॥ तेनदग्धंजगत्सर्वंसदेवासुरमानुषं ॥ २० ॥ अथदेवामहादेवंशंकरंशरणार्थिनः ॥ जग्मुःपशुपतिंरुद्रंत्राहित्राहीतितुष्टुवुः ॥ २१ ॥ एवमुक्तस्ततोदेवैर्देवदेवेश्वरःप्रभुः ॥ प्रादुरासीत्ततोऽत्रैवशंखचक्रधरोहरिः ॥ २२ ॥ उवाचैनंस्मितंकृत्वारुद्रंशूलधरंहरिः ॥ दैवतैर्मथ्यमानेतुयत्पूर्वंसमुपस्थितं ॥ २३ ॥ तत्त्वदीयंसुरश्रेष्ठसुराणामग्रतोहियत् ॥ अग्रपूजामिहस्थित्वागृहाणेदंविषंप्रभो ॥ २४ ॥ इत्युक्त्वाचसुरश्रेष्ठस्तत्रैवांतरधीयत ॥ देवतानांभयंदृष्ट्वाश्रुत्वावाक्यंतुशार्ङ्गिणः ॥ २५ ॥ हालाहलंविषंघोरंसंजग्राहामृतोपमं ॥ देवान्विसृज्यदेवेशोजगामभगवान्हरः ॥ २६ ॥ ततोदेवासुराःसर्वेममंथूरघुनंदन ॥ प्रविवेशाथपातालंमंथानःपर्वतोत्तमः ॥ २७ ॥ ततोदेवाःसगंधर्वास्तुष्टुवुर्मधुसूदनं ॥ त्वंगतिःसर्वभूतानांविशेषेणदिवौकसां ॥ २८ ॥ पालयास्मान्महाबाहोगिरिमुद्धर्तुमर्हसि ॥ इतिश्रुत्वाहृषीकेशःकामठंरूपमास्थितः ॥ २९ ॥ पर्वतंपृष्ठतःकृत्वाशिश्येतत्रोदधौहरिः ॥ पर्वताग्रंतुलोकात्माहस्तेनाक्रम्यकेशवः ॥ ३० ॥

ष्णुः ॥ २५ ॥ अमृतोपमंयथाभवतितथासंजग्राहेत्यन्वयः पूर्वंदेवेषुमंथनसहायतयास्थितोपिविषपानानंतरंतत्पीडयातांस्त्यक्त्वाजगामामृतकुंडमितिशेषः ॥ २६ ॥ मंथानःपर्वतोत्तमोमंदरः ॥ २७ ॥ २८ ॥ कामठंकाच्छपं ॥ २९ ॥ शिश्येस्थितवान् जलेशयइत्यादौस्थित्यर्थस्यशेतेर्दर्शनात् ॥ ३० ॥

ममंथपुरुषोत्तमः अनेनशक्तिवैचित्र्यंप्रकटीकृतं ॥ ३१ ॥ धन्वंतरिरुदतिष्ठदित्यन्वयः अप्सराइत्यार्षं उदतिष्ठन्नित्यनुकर्षः ॥ ३२ ॥ अप्सुक्षीररूपासु तस्मात्क्षीरोदसारभूतादित्यर्थः ॥३३॥ षष्टिःकोट्यःषष्टिकोटिसंख्याःप्रधानाअप्सरसामभवन् अपरिमितपरिचारिकोपेताःषष्टिकोट्यप्सरसोजाताइत्यर्थः ॥३४॥ ताःउक्ताप्सरसःनप्रतिगृह्णंतिममैवेमानान्यस्येतिनांगी कुर्वंति सर्वेदेवादानवाश्चेत्यर्थः तासांविशिष्यपत्यनिच्छयैवसंमुग्धाकारतयास्थितत्वात्तासांविशिष्यप्रतिग्रहाभावः अतएवतासांसाधारण्यं ॥ ३५॥ वारुणीसुराधिदेवता परिग्रहंकेन

देवानांमध्यतःस्थित्वाममंथपुरुषोत्तमः॥ अथवर्षसहस्रेण आयुर्वेदमयःपुमान्॥ ३१॥ उदतिष्ठत्सुधर्मात्मासदंडःसकमंडलुः॥ अथधन्वंतरिर्नामअ
प्सराश्चसुवर्चसः॥ ३२ ॥ अप्सुनिर्मथनादेवरसात्तस्माद्वरस्त्रियः ॥ उत्पेतुर्मनुजश्रेष्ठतस्मादप्सरसोऽभवन् ॥ ३३ ॥ षष्टिःकोट्योऽभवंस्तासामप्सरा
णांसुवर्चसां ॥ असंख्येयास्तुकाकुत्स्थयास्तासांपरिचारिकाः ॥ ३४ ॥ नताःस्मप्रतिगृह्णंतिसर्वेतेदेवदानवाः ॥ अप्रतिग्रहणादेवतावैसाधारणाः
स्मृताः ॥ ३५ ॥ वरुणस्यततःकन्यावारुणीरघुनंदन ॥ उत्पपातमहाभागामार्गमाणापरिग्रहं ॥ ३६ ॥ दितेःपुत्रानतांरामजगृहुर्वरुणात्मजां ॥ अदि
तेस्तुसुतावीरजगृहुस्तामनिंदितां ॥ ३७॥ असुरास्तेनदैतेयाःसुरास्तेनादितेःसुताः ॥ हृष्टाःप्रमुदिताश्चासन्वारुणीग्रहणात्सुराः ॥ ३८ ॥ उच्चैःश्रवाह
यश्रेष्ठोमणिरत्नंचकौस्तुभं ॥ उदतिष्ठन्नरश्रेष्ठतथैवामृतमुत्तमं ॥ ३९ ॥ अथतस्यकृतेराममहानासीत्कुलक्षयः ॥ अदितेस्तुततःपुत्रादितिपुत्रानयोध
यन्॥ ४० ॥ एकतामगमन्सर्वेअसुराराक्षसैःसह ॥ युद्धमासीन्महाघोरंवीरत्रैलोक्यमोहनं ॥ ४१ ॥ यदाक्षयंगतंसर्वंतदाविष्णुर्महाबलः ॥ अमृतंसो
हरत्तूर्णंमायामास्थायमोहिनीं ॥ ४२ ॥

चिदसाधारण्येनांगीकारं ॥ ३६ ॥ अदितिसुतांगीकारेहेतुरनिंदितामिति निषेधशास्त्रंतुमानुषविषयं शास्त्रेदेवतानामधिकारात् ॥ ३७ ॥ असुराः सुरापरिग्रहराहित्यात् सुराःसुरापरिग्रहसत्त्वात् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ तस्यअमृतस्य कृतेग्रहणनिमित्तं ॥ ४० ॥ कलहप्रवृत्त्यनंतरमसुराराक्षसैःसहएकतामगमन् बलसिद्ध्यर्थमितिशेषः वीरेतिसंबुद्धिः परमितिकचित्पाठः ॥ ४१ ॥ सर्वंपरस्परप्रहारेणदेवासुरात्मकं क्षयंगतंक्षयप्रायंगतं तदादैत्याराक्षसैरेकत्वेनबलवत्त्वान्माहरंत्वितिबुद्ध्यामोहिनींकाममोहजननींमायांमायातनुंआस्थायतूर्णंशीघ्रंअमृतमहरत् ॥ ४२ ॥

गताभिमुखमितिसंधिरार्षः येसुराअसुरावामायामूर्त्यागृहीतामृतंविष्णुंअमृतजिघृक्षयाअभिमुखंगताःप्राप्ताःतेसर्वेमूर्त्यंतरास्थानेनप्रभविष्णुनाविष्णुनायुद्धेसंपिष्टाः ॥ ४३ ॥ दितेःपुत्रान्निजघ्निरे धार्मिकत्वात्विष्ण्वनुग्रहाच्च दैतेयादित्ययोःसुरासुरवर्गयोः ॥ ४४ ॥ तुश्चार्थेराज्यमित्यनंतरंयोज्यः राज्यममृतंचप्राप्येत्यर्थः अत्रममंथुरमितौजसइतिश्लोकानंतरं अथवर्षेत्यादिआयुर्वेदमयःपुमानित्यंतत्रयोदशश्लोकाःप्रक्षिप्ताइतिबहवः अमृतदानराहुशिरश्छेदाद्यवर्णनवत्हालाहलोत्पत्त्याद्यवर्णनमितितदाशयः ॥४५॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेपंचचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४५ ॥ ॥ ७ ॥ किंततइत्यत्राह हतेष्वित्यादि मारीचंमरीचेरपत्यं ॥ १ ॥ दीर्घेणतपसाआर्जितं॥ २ ॥

येगताभिमुखंविष्णुमक्षरंपुरुषोत्तमं ॥ संपिष्टास्तेतदायुद्धेविष्णुनाप्रभविष्णुना॥ ४३॥ अदितेरात्मजावीरादितेःपुत्रान्निजघ्निरे॥ अस्मिन्घोरेमहायु
द्धेदैतेयादित्ययोर्भृशं॥ ४४॥ निहत्यदितिपुत्रांस्तुराज्यंप्राप्यपुरंदरः॥ शशासमुदितोलोकान्सर्षिसंघान्सचारणान् ॥ ४५॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणे
वाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेपंचचत्वारिंशःसर्गः॥ ४५॥ ॥ ७ ॥ ॥ हतेषुतेषुपुत्रेषुदितिःपरमदुःखिता ॥ मारीचंकश्यपंनामभर्तार
मिदमब्रवीत्॥ १ ॥ हतपुत्रास्मिभगवंस्तवपुत्रैर्महात्मभिः॥ शक्रहंतारमिच्छामिपुत्रंदीर्घतपोर्जितं॥ २ ॥ साहंतपश्चरिष्यामिगर्भंमेदातुमर्हसि ॥ ई
श्वरंशक्रहंतारंत्वमनुज्ञातुमर्हसि ॥ ३ ॥ तस्यास्तद्वचनंश्रुत्वामारीचःकश्यपस्तदा ॥ प्रत्युवाचमहातेजादितिंपरमदुःखितां ॥ ४ ॥ एवंभवतुभद्रंतेशुचि
र्भवतपोधने ॥ जनयिष्यसिपुत्रंत्वंशक्रहंतारमाहवे ॥ ५ ॥ पूर्णेवर्षसहस्रेतुशुचिर्यदिभविष्यसि ॥ पुत्रंत्रैलोक्यहंतारंमत्तस्त्वंजनयिष्यसि॥ ६ ॥ एव
मुक्त्वामहातेजाःपाणिनासंममार्जतां ॥ तामालभ्यततःस्वस्तिइत्युक्त्वातपसेययौ ॥ ७ ॥

ईश्वरंत्रैलोक्यनाथं ईदृशमितिपाठांतरं तत्रईदृशमित्यस्यैवविवरणंशक्रहंतारमिति॥ ३॥ ४॥ शुचिर्भव पुत्रोत्पत्तियावदितिशेषः ॥ ५॥ पूर्णेवर्षसहस्रेत्वितिजनयिष्यसीत्यनेनान्वयः शुचिर्यदिभविष्यसीतिवत्सरसहस्रमपीतिशेषः त्रैलोक्यहंतारंतदधिपशक्रहंतारं ॥ ६ ॥ पाणिनासंममार्ज तादृशपुत्रप्रतिबंधहेतुपापक्षयार्थमितिशेषः अथतामालभ्यस्पृष्ट्वास्वस्तिगर्भभद्रंतवास्तुइत्युक्त्वासकश्यपस्तपसेययावित्यन्वयः ॥ ७ ॥

कुशप्लवंविशालाख्यंपूर्वदेशस्थतपोवनं ॥ ८ ॥ गुणसंपदाशुश्रूषोपयोगिगुणसंपदा ॥ ९ ॥ तामेवगुणसंपदमाह अग्निमित्यादि ॥१०॥ पुत्रत्वाद्गात्रसंवाहनादि सर्वेषुकालेषु तस्याअशुचित्वप्रतीक्षयेतिभावः ननुतद्धंतृपुत्रप्रेप्सोर्दितेःकथंतत्परिचर्यांगीकारइतिचेद्देवमाययैवेतिगृहाण ॥ ११ ॥ दशोनेदशभिर्न्यूने ॥ १२ ॥ १३ ॥ हेपुत्रयंपुत्रंअहंत्वत्कृतेत्वन्नाशार्थंयाचितवतीतंतवजयोत्सुकंआधास्येविगतवैरंभ्रातृस्नेहवंतमेवकरिष्येइत्यन्वयः त्रैलोक्यविजयंभ्रातृकृतं सहतेनभ्रात्रासह ॥ १४ ॥ १५ ॥ दिनेश्वरेसूर्येमध्यंप्राप्तेसतिशय्यायांशीर्षस्थानेपादौकृत्वादितिर्निद्रयाअपहृताग्रहीतेत्यर्थः अनेनदिवास्वापरूपपापेनशय्यापादस्थानेमस्तककरणेनचाशुचित्वंसूचितं केचित्तुउपविष्टायाएवप्रह्वतयापादपर्यंतंशिरःसंबंधेनशीर्षे

गतेतस्मिन्नरश्रेष्ठदितिःपरमहर्षिता॥ कुशप्लवंसमासाद्यतपस्तेपेसुदारुणं॥ ८ ॥ तपस्तस्यांहिकुर्वत्यांपरिचर्यांचकारह॥ सहस्राक्षोनरश्रेष्ठपरयागुणसंपदा॥ ९ ॥ अग्निंकुशान्काष्ठमपःफलंमूलंतथैवच॥ न्यवेदयत्सहस्राक्षोयच्चान्यदपिकांक्षितं॥ १० ॥ गात्रसंवाहनैश्चैवश्रमापनयनैस्तथा॥ शक्रःसर्वेषुकालेषुदितिंपरिचचारह॥ ११ ॥ पूर्णेवर्षसहस्रेसादशोनेरघुनंदन॥ दितिःपरमसंहृष्टासहस्राक्षमथाब्रवीत्॥ १२ ॥ तपश्चरंत्यावर्षाणिदशवीर्यवतांवर॥ अवशिष्टानिभद्रंतेभ्रातरंद्रक्ष्यसेततः ॥ १३ ॥ यमहंत्वत्कृतेपुत्रतमाधास्येजयोत्सुकं ॥ त्रैलोक्यविजयंपुत्रसहभोक्ष्यसिविज्वरः ॥ १४ ॥ याचितेनसुरश्रेष्ठपित्रातवमहात्मना॥ वरोवर्षसहस्रांतेममदत्तःसुतंप्रति॥ १५ ॥ इत्युक्त्वाचदितिस्तत्रप्राप्तेमध्यंदिनेश्वरे॥ निद्रयापहृतादेवीपादौकृत्वाथशीर्षतः॥ १६ ॥ दृष्ट्वातामशुचिंशक्रःपादयोःकृतमूर्धजां॥ शिरस्थानेकृतौपादौजहासचमुमोदच॥ १७॥ तस्याःशरीरविवरंप्रविवेशपुरंदरः॥ गर्भंचसप्तधारामचिच्छेदपरमात्मवान्॥ १८॥

पादसंबंधः तेनब्राह्मणस्यशूद्रस्पर्शइवशिरसःपादस्पर्शेअशुचित्वंसूचितं तपसिस्थितायाःशय्यासंबंधाभावेनपूर्वव्याख्यायाअयुक्तत्वादित्याहुः परेतुभूशयनेपिदक्षिणपूर्वदिशोःशिरःस्थापनयोग्यतायाःस्मृतिप्रोक्तेस्तद्वैपरीत्येनशयनस्याशुचित्वसूचकत्वमस्त्येवेत्याहुः ॥ १६ ॥ पादयोःतत्स्थापनदेशेकृतमूर्धजां मूर्धजसंबंधेमूर्धसंबंधोपिजातएव अतएवाशुचिं तथाशिरस्थानेतयापादौकृतावतस्तामशुचिंदृष्ट्वेत्यर्थः अत्रैकेनैवोभयलाभेउभयोपादानंस्पष्टार्थं वस्तुतोवक्रग्रीवतयावक्रपादतयावाशयनेपरस्परस्थानव्यत्ययाभावेनतथाअशुचित्वमित्यत्यंताशुचित्वप्रतिपादनायोभयोपादानमितिबोध्यं मुमोदप्राप्तच्छिद्रत्वादितिभावः मोदवशादेवजहासच ॥ १७ ॥ शरीरविवरंयोनिविवरं आत्मवान्सावधानः ॥ १८ ॥

शतपर्वणाशतकोटिना अबुध्यतभिद्यमानगर्भस्यरोदनशब्देनेत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ नहंतव्यमिति विभागेपिप्राणवियोजनंमाकुर्वित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ तदंतरंछिद्रं आहवेशकस्यममहंतारंअंकुरच्छेदनन्यायेनाभिदं तन्मेअपराधकर्मत्वंक्षंतुमर्हसि पूर्वतनीसेवांस्मृत्वेतिशेषः॥२३॥ ॥इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेषट्चत्वारिंशःसर्गः ॥ ४६ ॥ ॥ ७ ॥ सप्तधात्विति दुराधर्षन्यायोपायेनजेतृत्वादित्याशयः ॥ १ ॥ ममापराधात्अशुचित्वरूपात् ॥ २ ॥ गर्भविपर्ययेगर्भविपत्तौयत्त्वयाकृतंकर्मतत्तवचममचयथाप्रियंभवतितथाइच्छामि तत्प्रकारमाह मरुतामिति सप्तानांमरुतांवातस्स्थानविशेषाणांसप्तइमेतेत्वदधीनाःस्थानपालालोकरक्षिणोभवंत्वित्यन्वयः ॥ ३ ॥ तदर्थमे

भिद्यमानस्ततोगर्भोवज्रेणशतपर्वणा॥ रुरोदसुस्वरंरामततोदितिरबुध्यत॥ १९॥मारुदोमारुदश्चेतिगर्भंशक्रोऽभ्यभाषत॥ बिभेदचमहातेजारुदंतमपिवासवः॥ २० ॥ नहंतव्यंनहंतव्यमित्येवदितिरब्रवीत्॥ निष्पपाततशक्रोमातुर्वचनगौरवात् ॥ २१ ॥ प्रांजलिर्वज्रसहितोदितिंशक्रोभ्यभाषत॥ अशुचिर्देविसुप्तासिपादयोःकृतमूर्धजा॥ २२॥ तदंतरमहंलब्ध्वाशक्रहंतारमाहवे॥ अभिंदंसप्तधादेवितन्मेत्वंक्षंतुमर्हसि॥ २३॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेषट्चत्वारिंशःसर्गः॥ ४६॥ ॥७॥ ॥ सप्तधातुकृतेगर्भेदितिःपरमदुःखिता ॥ सहस्राक्षंदुराधर्षंवाक्यंसानुनयाब्रवीत् ॥ १ ॥ ममापराधाद्गर्भोयंसप्तधाशकलीकृतः॥ नापराधोहिदेवेशतवात्रबलसूदन॥ २ ॥ प्रियंत्वत्कृतमिच्छामिममगर्भविपर्यये॥ मरुतांसप्तसप्तानांस्थानपालाभवंतुते॥ ३॥ वातस्कंधाइमेसप्तचरंतुदिविपुत्रक॥ मारुताइतिविख्यातादिव्यरूपाममात्मजाः॥ ४॥ ब्रह्मलोकंचरत्वेकइंद्रलोकंतथापरः॥ दिव्यवायुरितिख्यातस्तृतीयोपिमहायशाः॥ ५॥ चत्वारस्तुसुरश्रेष्ठदिशोवैतवशासनात्॥ संचरिष्यंतिभद्रंतेकालेनहिममात्मजाः॥ ६॥ त्वत्कृतेनैवनाम्नावैमारुताइतिविश्रुताः॥ तस्यास्तद्वचनंश्रुत्वासहस्राक्षःपुरंदरः॥ ७॥

वहेपुत्रकमारुताइतिनाम्नाप्रसिद्धाःदिव्यरूपाममपुत्राःयेइमेवातस्कंधाइतिसप्तप्रसिद्धास्तेषुचरंत्वित्यन्वयः ॥ ४ ॥ एकइति एकोगणइत्यर्थः प्रथमंसप्तधाविभज्यपुनरेकशःसप्तधाकरणमित्यस्यार्थस्यपुराणांतरेस्पष्टमुक्तत्वात्इहापिबिभेदचमहातेजारुदंतमपीत्यादिनाध्वनितत्वाच्चेतिबोध्यं एवमपरइत्याद्यपिव्याख्येयं इंद्रलोकमिति रुद्रलोकमितिप्रचुरःपाठः दिव्यवायुःदिविअंतरिक्षेभवइत्यर्थः ॥ ५ ॥ दिशःपूर्वादिमहादिशः ॥ ६ ॥ त्वत्कृतेनमारुदोमारुदइतिवचनमूलेन ॥ ७ ॥

यथोक्तंब्रह्मादिस्थानपालकत्वं ॥ ८ ॥ मातापुत्रौदितींद्रौ ॥ ९ ॥ वर्णितेंद्रचरितस्यप्रकृतशेषत्वमाह एवइति सएवइत्यन्वयः ॥ १० ॥ एवंप्रागुक्तरीत्याएवंभूतेदेशे विशालोत्पत्तिप्रका
रमाह इक्ष्वाकोस्त्विति ॥ ११ ॥ विशालेतिकृताआसीदित्यन्वयः ॥ १२ ॥ कतरोत्रवंशइतिप्रश्नस्यउत्तरमाह विशालस्येत्यादि ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ इमांपुरींसंप्रत्या वसती

उवाचप्रांजलिर्वाक्यमितीदंबलसूदनः॥ सर्वमेतद्यथोक्तंतेभविष्यतिनसंशयः ॥ ८॥ विचरिष्यंतिभद्रंतेदेवरूपास्तवात्मजाः ॥ एवंतौनिश्चयंकृत्वा
मातापुत्रौतपोवने॥ ९ ॥ जग्मतुस्त्रिदिवंरामकृतार्थावितिनःश्रुतं॥ एषदेशःसकाकुत्स्थमहेंद्राध्युषितःपुरा॥ १० ॥ दितिर्यत्रतपःसिद्धामेवंपरिचचा
रसः॥ इक्ष्वाकोस्तुनरव्याघ्रपुत्रःपरमधार्मिकः॥ ११ ॥ अलंबुषायामुत्पन्नोविशालइतिविश्रुतः॥ तेनचासीदिहस्थानेविशालेतिपुरीकृता ॥ १२ ॥
विशालस्यसुतोरामहेमचंद्रोमहाबलः॥ सुचंद्रइतिविख्यातोहेमचंद्रादनंतरः॥ १३ ॥ सुचंद्रतनयोरामधूम्राश्वइतिविश्रुतः ॥ धूम्राश्वतनयश्चापिसृं
जयःसमपद्यत॥ १४ ॥ सृंजयस्यसुतःश्रीमान्सहदेवःप्रतापवान्॥ कुशाश्वःसहदेवस्यपुत्रःपरमधार्मिकः ॥ १५ ॥ कुशाश्वस्यमहातेजाःसोमदत्तः
प्रतापवान्॥ सोमदत्तस्यपुत्रस्तुकाकुत्स्थइतिविश्रुतः॥ १६॥ तस्यपुत्रोमहातेजाःसंप्रत्येषपुरीमिमां॥ आवसत्परमप्रख्यःसुमतिर्नामदुर्जयः॥१७॥
इक्ष्वाकोस्तुप्रसादेनसर्वेवैशालिकानृपाः॥ दीर्घायुषोमहात्मानोवीर्यवंतःसुधार्मिकाः॥ १८ ॥इहाद्यरजनीमेकांसुखंस्वप्स्यामहेवयं ॥श्वःप्रभाते
नरश्रेष्ठजनकंद्रष्टुमर्हसि॥ १९ ॥ सुमतिस्तुमहातेजाविश्वामित्रमुपागतं॥ श्रुत्वानरवरश्रेष्ठःप्रत्यागच्छन्महायशाः॥ २० ॥ पूजांचपरमांकृत्वासोपा
ध्यायःसबांधवः॥ प्रांजलिःकुशलंपृष्ट्वाविश्वामित्रमथाब्रवीत्॥ २१ ॥ धन्योस्म्यनुगृहीतोस्मियस्यमेविषयंमुने ॥ संप्राप्तोदर्शनंचैवनास्तिधन्यतरो
मम॥ २२॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेसप्तचत्वारिंशःसर्गः॥ ४७॥ ॥ ६॥ ॥

त्यन्वयः ॥ १७ ॥ वैशालिकाः विशालायांनिवासोयेषांतेइत्यर्थः अनेनत्वत्समानवंश्योयमितिसूचितं॥ १८ ॥ अतएवाह इहाद्येति॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ ममभत्तइत्यर्थः ॥ २२ ॥
इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआ०बालकांडेसप्तचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४७॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

पृष्ट्वेति सुमतिर्नामविशालाराजा महामुनिर्विश्वामित्रं कथांतेविश्वामित्रेणकथ्यमानकथांते॥ १ ॥ गजसिंहगतीगजवद्धीरमंदगतीसिंहवदप्रतिहतगती यद्वाप्रभुत्वाद्गजगतीरामोऽन्यग
तिर्लक्ष्मणः तथाशार्दूलाकृतीरामोवृषभाकृतिर्लक्ष्मणः ॥ २ ॥ पद्मपत्रविशालाक्षावित्यनेनभाग्यसंपत्सूचिता वीरधर्मसूचकंखड्गेत्यादि ॥ ३ ॥ यदृच्छयादैववशसंपन्ननिमित्तविशेषेण
ययाकयाचित्स्वेच्छयेत्यर्थोवा देवलोकाद्गांभुवंप्राप्तौअवतीर्णौअमराविवस्थितौ किमर्थंकिंवाप्रयोजनमुद्दिश्य कथंअतिसुकुमारचरणत्वात्केनप्रकारेणपद्भ्यामिहप्राप्तौ कस्यवासुताववि
तिशेषः ॥ ४ ॥ भूषयंतौ स्वतेजसेतिशेषः प्रमाणंशरीरौन्नत्यादि इंगितंआंतराशयबोधकं चेष्टितंवचनगमनादि तैस्तादृशपुरुषांतराभावात्परस्परसदृशौ ॥ ५ ॥ आदरातिशयात्पुनःपृ

पृष्ट्वातुकुशलंतत्रपरस्परसमागमे॥ कथांतेसुमतिर्वाक्यंव्याजहारमहामुनिं॥ १॥इमौकुमारौभद्रंतेदेवतुल्यपराक्रमौ॥गजसिंहगतीवीरौशार्दूलवृष
भोपमौ॥ २ ॥ पद्मपत्रविशालाक्षौखड्गतूणधनुर्धरौ॥ अश्विनाविवरूपेणसमुपस्थितयौवनौ॥ ३ ॥ यदृच्छयेवगांप्राप्तौदेवलोकादिवामरौ ॥ कथं
पद्भ्यामिहप्राप्तौकिमर्थंकस्यवामुने॥४॥ भूषयंताविमंदेशंचंद्रसूर्याविवांबरं॥ परस्परेणसदृशौप्रमाणेंगितचेष्टितैः॥५॥ किमर्थंचनरश्रेष्ठौसंप्राप्तौदु
र्गमेपथि॥ वरायुधधरौवीरौश्रोतुमिच्छामितत्त्वतः॥ ६॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वायथावृत्तंन्यवेदयत्॥ विश्वामित्रवचःश्रुत्वाराजापरमविस्मितः॥ ७॥
अतिथीपरमंप्राप्तौपुत्रौदशरथस्यतौ॥ पूजयामासविधिवत्सत्कारार्हौमहाबलौ॥ ८ ॥ ततःपरमसत्कारंसुमतेःप्राप्यराघवौ ॥ उष्यतत्रनिशामेकांज
ग्मतुर्मिथिलांततः॥ ९ ॥ तांदृष्ट्वामुनयःसर्वेजनकस्यपुरींशुभां॥ साधुसाध्वितिशंसंतोमिथिलांसमपूजयन्॥ १० ॥ मिथिलोपवनेतत्रआश्रमंदृ
ष्ट्वाराघवः॥ पुराणंनिर्जनंरम्यंपप्रच्छमुनिपुंगवं॥ ११ ॥

च्छति किमर्थंचेत्यादि दुर्गमेकांतारसंबंधात् ॥ ६ ॥ यथावृत्तंन्यवेदयत् दशरथकुमारावस्मद्यज्ञविघ्ननिवारणायमदाकारणान्मदुपलालनात्सिद्धाश्रमंप्राप्यतत्रविघ्नकर्तॄराक्षसादीन्हत्वा
पथिताटकांचहत्वाजनकदिदृक्षयाएतद्देशमागतावितिन्यवेदयत् ॥ ७ ॥ परमत्यंतमादरणीयौप्राप्तावतिथीतौपूजयामासेत्यन्वयः ॥ ८ ॥ सुमतेरितिपंचमी उष्यउषित्वा आर्षमेतत्॥९॥
पूजाप्रकारःसाधुसाध्वितिशंसनं ॥ १० ॥ मिथिलोपवनेमिथिलासमीपवने दृश्यदृष्ट्वा पुराणमित्यादित्रयमाश्रमविशेषणं॥ ११ ॥

मुनिराहित्यादाश्रमवादस्याशक्यत्वमतएवाश्रमसंकाशमाश्रमवदवभासमानंअतइदंकिंनु तस्यैवविवरणं कस्यायंपूर्वः पूर्वस्वभूतः ॥ १२ ॥ १३ ॥ अहल्यानुग्रहेतुकालस्मृतिजसंतोषे हंतेति यस्यैतदाश्रमपदंभवति महात्मनःकोपाद्यथाशप्तंप्राप्तशापंतत्तेकथयिष्यामीत्यन्वयः ॥ १४ ॥ दिव्यसंकाशःद्युभवाश्रमतुल्यः ॥ १५ ॥ अनेकानिवर्षपूगानिअनेकवर्षसमूहान् ॥ १६ ॥ तस्यआश्रमस्य अंतरंमुनिसंनिधानरहितंकालं शचीपतिरित्यनेनशचीतोपिसौंदर्यमहल्यायाध्वनितं मुनिवेषधरःगौतमवेषधरः ममरूपंसमास्थायेतिवक्ष्यमाणत्वात् ॥ १७॥ ऋतुकालंशास्त्रोक्तरतिकालं अर्थिनोरत्यर्थिनः सुसमाहितेसंगमोचितरूपप्रसाधनवतिअतिसुंदरीतिवा तेनस्वाभिलष्यदिव्यस्त्रीत्वंसूचितं ॥ १८ ॥ सहस्राक्षंविज्ञाय ऋतुकालंप्रतीक्षंते

इदमाश्रमसंकाशंकिंन्विदंमुनिवर्जितं॥ श्रोतुमिच्छामिभगवन्कस्यायंपूर्वआश्रमः॥ १२ ॥ तच्छ्रुत्वाराघवेणोक्तंवाक्यंवाक्यविशारदः॥ प्रत्युवाच महातेजाविश्वामित्रोमहामुनिः॥ १३॥ हंततेकथयिष्यामिश्रृणुतत्त्वेनराघव॥ यस्यैतदाश्रमपदंशप्तंकोपान्महात्मनः॥ १४॥ गौतमस्यनरश्रेष्ठपूर्व मासीन्महात्मनः॥ आश्रमोदिव्यसंकाशःसुरैरपिसुपूजितः ॥ १५ ॥ सचात्रतपआतिष्ठदहल्यासहितःपुरा॥ वर्षपूगान्यनेकानिराजपुत्रमहायशः ॥ १६॥ तस्यांतरंविदित्वाचसहस्राक्षःशचीपतिः॥ मुनिवेषधरोभूत्वाअहल्यामिदमब्रवीत्॥ १७॥ ऋतुकालंप्रतीक्षंतेनार्थिनःसुसमाहिते॥ संगमं त्वहमिच्छामित्वयासहसुमध्यमे॥ १८॥ मुनिवेषंसहस्राक्षंविज्ञायरघुनंदन॥ मतिंचकारदुर्मेधादेवराजकुतूहलात्॥ १९॥ अथाब्रवीत्सुरश्रेष्ठंकृता र्थेनांतरात्मना॥ कृतार्थास्मिसुरश्रेष्ठगच्छशीघ्रमितःप्रभो॥ २०॥ आत्मानंमांचदेवेशसर्वथारक्षगौतमात्॥ इंद्रस्तुप्रहसन्वाक्यमहल्यामिदमब्रवी त्॥ २१॥ सुश्रोणिपरितुष्टोस्मिगमिष्यामियथागतं॥ एवंसंगम्यतुतदानिश्चक्रामोटजात्ततः॥ २२॥

नार्थिनइतिवचनात्तपसाचाश्रमवर्तिसर्वप्राणिजातस्यशंकाभावायगौतमवेषोयमिंद्रइतिज्ञात्वेत्यर्थः देवराजकुतूहलात्समामभिलषतीतिकौतुकात्दिव्यरतिकौतुकाच्चेत्यर्थः दुर्मेधाअहल्यातेनसहरत्यर्थंमतिंचकारेत्यन्वयः ॥ १९ ॥ कृतार्थातादृशदिव्यपुरुषलाभात्प्राप्ततपःफला ॥ २० ॥ शीघ्रगमनेहेतुर्ममअहल्यायाआत्मनइंद्रस्यचशापतोरक्षणं तदाह आत्मानमित्यादि प्रसहन्निति विशिष्टस्त्रीचरितेनप्रहासःरक्षणस्यदुर्लभत्वाद्वा गौतमतपोभंगस्यस्वेष्टस्यकरणेनअधिमशापादिभयमल्पमितिवा ॥ २१ ॥ संगम्यअहल्ययासहेतिशेषः ॥ २२ ॥

सइंद्रःसंभ्रमात्गौतमभयात्त्वरन्निश्चक्रामेत्यन्वयः निर्गमसमयेगौतमंप्रतितदागमनंप्रतिशंकितश्चासीदितिशेषः अथनिष्क्रमणसमनंतरमेव ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ ममगौतमस्य कृतवानसिमद्भार्याभोगरूपमकार्यं तस्मात्विफलःविगतवृषणः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ शापस्वरूपंवातभक्षेत्यादि तप्यंतीस्वकृताकार्यस्मरणेनपीडिता पुराणादिप्रसिद्धशिलारूपप्राप्तिशापस्तुकल्पांतरीणइतिनविरोधः अत्रशिलारूपत्वेतात्पर्यकल्पनेवातभक्षेत्यनेनविरोधःस्पष्टएवेतिकेचित् वस्तुतस्तुअदृश्येत्यस्यस्वरूपेणादृश्या शिलाप्रतिमारूपेणसर्वदृश्येत्यर्थः नचतावताचैतन्यहानिरितिक्षुधादिपीडास्याद्देवेत्यतोवातभक्षा तदतिरिक्ताहाराभावाच्चनिराहारा तप्यंतीस्वकर्मणेतिशेषः तादृश्यपिभस्मशायिनीनतुस्थिताइतिनकश्चिद्विरोधः इंद्रशा

ससंभ्रमात्त्वरन्रामशंकितोगौतमंप्रति॥ गौतमंसददर्शाथप्रविशंतंमहामुनिं॥ २३॥ देवदानवदुर्धर्षंतपोबलसमन्वितं॥ तीर्थोदकपरिक्लिन्नंदीप्यमा नमिवानलं॥ २४॥ गृहीतसमिधंतत्रसकुशंमुनिपुंगवं॥ दृष्ट्वासुरपतिस्त्रस्तोविषण्णवदनोभवत्॥ २५॥ अथदृष्ट्वासहस्राक्षंमुनिवेषधरंमुनिः॥ दुर्वृ त्तंवृत्तसंपन्नोरोषाद्वचनमब्रवीत्॥ २६॥ ममरूपंसमास्थायकृतवानसिदुर्मते॥ अकर्तव्यमिदंयस्माद्विफलस्त्वंभविष्यसि॥ २७॥ गौतमेनैवमुक्त स्यसुरोषेणमहात्मना॥ पेततुर्वृषणौभूमौसहस्राक्षस्यतत्क्षणात्॥ २८॥ तथाशप्त्वाचवैशक्रंभार्यामपिचशप्तवान्॥ इहवर्षसहस्राणिबहूनिनिवसि ष्यसि॥ २९॥ वातभक्षानिराहारातप्यंतीभस्मशायिनी॥ अदृश्यासर्वभूतानामाश्रमेऽस्मिन्वसिष्यसि॥ ३०॥ यदात्वेतद्वनंघोरंरामोदशरथात्मजः॥ आगमिष्यतिदुर्धर्षस्तदापूताभविष्यसि॥ ३१॥ तस्यातिथ्येनदुर्वृत्तेलोभमोहविवर्जिता॥ मत्सकाशंमुदायुक्तास्वंवपुर्धारयिष्यसि॥ ३२॥ एवमुक्त्वा महातेजागौतमोदुष्टचारिणीं॥ इममाश्रममुत्सृज्यसिद्धचारणसेविते॥ ३३॥

पोप्युपलक्षणमत्रअनंतभगवतःशापस्य तदुक्तंपाद्मे शापदग्धापुराभर्त्रारामशक्रापराधतः अहल्याख्याशिलाजज्ञेशतलिंगःकृतःस्वराडिति शिलातत्प्रतिमाकारा शतशब्दोनंतवाची लिंगशब्देनभगाकारंचिन्हं स्वराडिंद्रः ॥ ३० ॥ शापांतमाह यदेति घोरमित्यनेनमुनिराहित्यसूचनं रामोयदाआगमिष्यतितदाआगमनकालेजायमानचरणविन्यासेनानायासतस्तत्पादस्पर्शात्पूताव्यभिचारकृतपापनाशेनपवित्राभविष्यसिपाविव्येणचतपस्विनांदृश्याभविष्यसि ॥ ३१ ॥ ततोमत्सकाशंमत्सान्निध्यंप्राप्तास्वंवपुःपूर्ववत्सर्वदृश्यंभस्मनाद्वतंधारयिष्यसिप्राप्स्यसीत्यर्थः इतरत्स्पष्टं ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

॥ ३४ ॥ कतककारस्तुयदंत्वित्यादिशापांतप्रतिपादकंस्त्वंवपुर्धारयिष्यसीत्यंतंश्लोकद्वयंप्रक्षिप्तमित्याह एवमुक्त्वेत्यादिसार्धश्लोकस्तुप्रामाणिकएव एवंचद्वात्रिंशत्श्लोकाएवात्रेत्याहुः ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेअष्टचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४८ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ धर्मधुरंधरस्यापिशक्रस्याधर्मेप्रवृत्तौबीजं दर्शयितुमाह अफलइति अवृषणइत्यर्थः त्रस्तेति त्रासेनस्वकारणंदैन्यंव्यज्यते ॥ १ ॥ सुरकार्यमिति अन्यथाह्युग्रतपसासकलदेवस्थानापहारस्तेनकृतःस्यादितिभावः ॥ २ ॥ साअहल्यादुष्टचारित्रेतिनिराकृताउक्तशापपूर्वंत्यक्ता एवमपिसुरकार्यनिष्पत्तिःकथंतत्राह शापेति स्वस्मिन्गौतमकर्तृकशापमोक्षणेनास्यतपोमयाहृतं महतःशापेनविनानतपोव्ययइतिभा

हिमवच्छिखरेरम्येतपस्तेपेमहातपाः॥ ३४॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेअष्टचत्वारिंशःसर्गः॥ ४८॥ ॥ ५॥
अफलस्तुततःशक्रोदेवानग्निपुरोगमान्॥ अब्रवीत्त्रस्तनयनःसिद्धगंधर्वचारणान्॥ १ ॥ कुर्वतातपसोविघ्नंगौतमस्यमहात्मनः॥ क्रोधमुत्पाद्यहिमयासुरकार्यमिदंकृतं॥ २॥ अफलोस्मिकृतस्तेनक्रोधात्साचनिराकृता॥ शापमोक्षेणमहतातपोस्यापहृतंमया॥ ३ ॥ तन्मांसुरवराःसर्वेसर्षिसंघाःसचारणाः॥ सुरकार्यकरंयूयंसफलंकर्तुमर्हथ॥ ४ ॥ शतक्रतोर्वचःश्रुत्वादेवाःसाग्निपुरोगमाः॥ पितृदेवानुपेत्याहुःसर्वेसहमरुद्गणैः॥५॥ अयंमेषःसवृषणःशक्रोह्यवृषणःकृतः॥ मेषस्यवृषणौगृह्यशक्रायाशुप्रयच्छत॥ ६ ॥ अफलस्तुकृतोमेषःपरांतुष्टिंप्रदास्यति॥ भवतांहर्षणार्थंचयेचदास्यंतिमानवाः॥ अक्षयंहिफलंतेषांयूयंदास्यथपुष्कलं॥ ७॥

वः तपोव्ययसंपादकक्रोधोत्पादनमेवकार्यंमयाकृतमितितात्पर्यं ॥ ३ ॥ सफलंमांसवृषणं सर्वेइत्यस्यवारद्वयपाठेहेसर्वेसुरवराःसर्वेयूयमित्यन्वयोज्ञेयः परत्रयूयमित्येवपाठःप्रायेण॥४॥ पितृदेवाःकव्यवाहनादयःतानुपेत्यहव्यवाहनाग्निमुखेनाहुः अग्नेस्तुवचनंश्रुत्वेतिवक्ष्यमाणत्वात् ॥ ५ ॥ अयंमेषःयोभवतांहविष्ट्वेनकल्पितः गृह्यगृहीत्वा ॥ ६ ॥ अफलस्त्विति नन्विदमयुक्तंनहिमेषाअवृषणादृश्यंतइतिचेन्न भवदुद्देशेनकृतोहविष्ट्वेनकल्पितोयोऽफलःषंढोमेषः यद्वावृषणभिन्नोयोमेषोमेषावयवोभवद्भविष्ट्वेनकल्पितःसभवतांपरांतुष्टिंदास्यतीत्यन्वयात् येवाफलंमेषंभवतांहर्षणार्थंतोषायभवद्भ्योदास्यंतितेषामक्षयंफलंयूयंदास्यथेत्यन्वयः ॥ ७ ॥

समागताःमिलिताः ॥ ८ ॥ अफलान्षंढान्तद्दंशरहितान्वा यतस्तेषांफलैःफलाभ्यांवृषणाभ्यामिंद्रमयोजयन् ॥ ९ ॥ तदाप्रभृतिततोहेतोःइंद्रोमेषवृषणइत्यन्वयः तपसाप्रभावेणतपःकृतप्रभावेणचस्वापचारेणच ॥ १० ॥ महातेजइतिरामसंबोधनं पुण्यकर्मणोगौतमस्य ननुताटकयेवघोररूपयाऽहल्ययावष्टब्धमाश्रमंकथंगच्छेयमतआह देवरूपिणीमिति शापस्यैतदवधिकत्वात् अद्यत्वत्पादस्पर्शनान्मुक्तशापतयादेवरूपिणीमित्यर्थः एनांतारयभर्तृप्रत्यापत्तिफलकमातिथ्यंगृहीत्वाभर्तृप्रापणेनैनामनुगृहाण ॥ ११ ॥ १२ ॥ ददर्शेति आश्रमप्रवेशकालेऽनायासतःस्वचरणस्पर्शाद्व्यभिचारकृतपापनाशेनशापनिवृत्त्याशापवशात्सुरासुरैःसमागम्यमिलित्वापिसर्वलोकैर्दुर्निरीक्ष्यांविश्वामित्रोयथावद्देवरूपिणीमितितथाददर्शेत्यर्थः तद्यु

अग्नेस्तुवचनंश्रुत्वापितृदेवाःसमागताः॥ उत्पाट्यमेषवृषणौसहस्राक्षेन्यवेशयन्॥ ८॥ तदाप्रभृतिकाकुत्स्थपितृदेवाःसमागताः॥ अफलान्भुंजतेमेषान्फलैस्तेषामयोजयन्॥ ९॥ इंद्रस्तुमेषवृषणस्तदाप्रभृतिराघव॥ गौतमस्यप्रभावेणतपसाचमहात्मनः॥ १०॥ तदागच्छमहातेजआश्रमंपुण्यकर्मणः॥ तारयैनांमहाभागामहल्यांदेवरूपिणीं॥ ११ ॥ विश्वामित्रवचःश्रुत्वाराघवःसहलक्ष्मणः॥ विश्वामित्रंपुरस्कृत्यआश्रमंप्रविवेशह॥ १२॥ ददर्शचमहाभागांतपसाद्योतितप्रभां॥ लोकैरपिसमागम्यदुर्निरीक्ष्यांसुरासुरैः॥ १३॥ प्रयत्नान्निर्मितांधात्रादिव्यांमायामयीमिव॥ धूमेनाभिपरीतांगींदीप्तामग्निशिखामिव॥ १४॥ सतुषाराबृतांसाभ्रांपूर्णचंद्रप्रभामिव॥ मध्येंऽभसोदुराधर्षांदीप्तांसूर्यप्रभामिव॥ १५॥ साहिगौतमवाक्येनदुर्निरीक्ष्याबभूवह॥ त्रयाणामपिलोकानांयावद्रामस्यदर्शनं॥ १६॥

क्तंतपसाद्योतितप्रभामिति एवंदर्शनंतत्समयेरामलक्ष्मणविश्वामित्राणामेव सर्वदृश्यत्वंतुभगवदातिथ्यकार्यमितिबोध्यं ॥ १३॥ प्रयत्नादित्यादिनादिव्यरूपत्वमुक्तं रामादेरपिदर्शनंनात्यंतस्पष्टतयाकिंत्वेवंरूपेण भर्तृसंतोषकरस्यभर्तृसान्निध्यस्यशापांतकरणस्याभावादित्याह धूमेनेति धूमेनाभिपरीतानिव्याप्तान्यंगानियस्याःसा ॥ १४ ॥ उपमात्रयंभस्माद्वृतत्वेन अंभसःलक्षणयातद्युक्तमेघस्यमध्यस्थांरविप्रभामिवददर्श दुराधर्षांस्प्रष्टुमशक्यां ॥ १५ ॥ तथादर्शनेहेतुमाह साहीति त्रयाणामपिलोकानांदुर्निरीक्ष्यत्वशापवशाद्रामादीनामप्येवंदर्शनविषयाजाता अन्येषांत्वदृश्यैव रामादीनांतुदुःखदृश्येत्यर्थः ॥ १६ ॥

शापस्यांतंतदंतस्यावधिकालंप्राप्य तेषांरामादीनांदर्शनंपूर्वोक्तप्रकारेणदर्शनविषयत्वंप्राप्तेत्यर्थः तथाचपाद्मे गच्छतस्तस्यरामस्यपादस्पर्शान्महाशिला काचिद्योषाभवत्सोपिविस्मितो मुनिरब्रवीत् शिलातत्प्रतिमाकारा सोपिरामः विस्मितःसएवासीत् तथाभूतंतंदृष्ट्वामुनिरवददित्यर्थः शापदग्धापुराभर्त्रारामशक्रापराधतः अहल्याख्याशिलाजज्ञेशतलिंगीदृतःस्वरा ट् त्वदंघ्रिस्पर्शनात्तस्यैशापांतंप्राहगौतमः तस्मादियंतेपादाब्जस्पर्शाच्छुद्धाभवत्प्रभोइति यदुद्धारार्थंत्वंमयेहानीतःसैषैवेतिशेषः एवंमदुक्तरीत्यासर्वेषामविरोधेसंभवतिकल्पांतरपरत्वेना विरोधवर्णनंकतकाद्युक्तंचिंत्यं यदपितेनधूमेनेत्यादिसार्धश्लोकेतामेवदुर्निरीक्ष्यामितिशेषंपूरयित्वादुर्निरीक्ष्यत्वेहेतुमाह साहीति तेषांदर्शनमित्यत्रतेषांत्रयाणांलोकानामितिव्याख्यातं तदपिक्लिष्टं ॥ १७ ॥ तदास्वपदस्पर्शमात्रेणशिलारूपतापरित्यागे गौतमवचःस्मरंतीमदाश्रमप्राप्तराघवपूजयापुनर्मत्संबंधइत्येवंतद्वचः स्मरंतीत्यर्थः स्वशिलारूपतापरित्यागमात्रेणतुत

शापस्यांतमुपागम्यतेषांदर्शनमागता ॥ १७॥ राघवौतुतदातस्याःपादौजगृहतुर्मुदा ॥ स्मरंतीगौतमवचःप्रतिजग्राहसाहितौ ॥ १८॥ पाद्यमर्घ्यंत थातिथ्यंचकारसुसमाहिता ॥ प्रतिजग्राहकाकुत्स्थोविधिदृष्टेनकर्मणा ॥ १९ ॥ पुष्पवृष्टिर्महत्यासीद्देवदुंदुभिनिःस्वनैः ॥ गंधर्वाप्सरसांचैवमहाना सीत्समुत्सवः ॥ २० ॥ साधुसाध्वितिदेवास्तामहल्यांसमपूजयन् ॥ तपोबलविशुद्धांगींगौतमस्यवशानुगां ॥ २१ ॥ गौतमोपिमहातेजाअहल्या सहितःसुखी ॥ रामंसंपूज्यविधिवत्तपस्तेपेमहातपाः ॥ २२ ॥ रामोपिपरमांपूजांगौतमस्यमहामुनेः ॥ सकाशाद्विधिवत्प्राप्यजगाममिथिलांततः ॥ २३ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेएकोनपंचाशःसर्गः ॥ ४९ ॥ ॥ ७९ ॥

स्मिन्रामत्वनिश्चयोस्याः तौरामपादौप्रतिजग्राहस्पृष्ट्वाप्रणनाम यत्तुतौरामलक्ष्मणौप्रतिजग्राहपूज्यत्वबुद्धिमकरोदिति तन्न अग्रेकाकुत्स्थइत्येकवचनप्रयोगात् ॥ १८ ॥ सुसमाहिता अप्रमत्ता काकुत्स्थोरामः तस्यैवमुख्यतयापूजनात् ॥ १९ ॥ देवदुंदुभिनिःस्वनैःसहपुष्पवृष्टिरासीत् रामस्यअहल्यायाश्चेत्यर्थः ॥ २० ॥ रामपूजयानिष्पापत्वादहल्यायाःपूजा तपो बलविशुद्धांगींतद्बललब्धरामस्पर्शेनशुद्धांगीं अतएवगौतमस्यवशांतद्गतचित्तां अतएवपूर्वंपरत्रकालेशरीरेणापितदनुगां ॥ २१ ॥ अहल्यासहितःसुखीत्यनेनयोगबलाद्रामगमनंज्ञा त्वातद्बलादेवझटितितदाश्रमप्राप्तिर्गौतमस्येतिबोध्यं ॥ २२ ॥ २३ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवा०आ०बा०एकोनपंचाशःसर्गः ॥ ४९ ॥ ॥ ७९ ॥

प्रागुत्तरांऐशानीं ततःगौतमाश्रमात् ॥ १ ॥ २ ॥ बहूनीति दृश्यंतइतिशेषः ॥ ३ ॥ शकटीशतंअग्निहोत्रसंभारवाहकं ऋषिवाटाःयज्ञार्थमागतानांसाग्निहोत्रऋषीणांनिवासाः एवंनैबि ड्यात्स्वावासदेशविचारः देशइत्यादि देशोनिवासस्थानं विधीयतांविचार्यतां ॥ ४ ॥ विविक्तेसलिलान्वितइत्यनेनानुष्ठानसौकर्यं ॥ ५ ॥ ६ ॥ ऋत्विजोपीत्यत्रपुरस्कृत्येत्यनुकर्षः ॥ ७ ॥ धर्मेणशास्त्रमार्गेण ददौअर्घमितिशेषः धर्मपुरस्कृतमित्यर्घविशेषणं महाजंवामहोक्षंवाश्रोत्रियायोपकल्पयेदितिशास्त्रोक्तेनधर्मसाधनेनपुरस्कृतं तत्सहितमितियावत् ॥ ८॥ रा

ततःप्रागुत्तरांगत्वारामःसौमित्रिणासह ॥ विश्वामित्रंपुरस्कृत्ययज्ञवाटमुपागमत् ॥ १ ॥ रामस्तुमुनिशार्दूलमुवाचसहलक्ष्मणः ॥ साध्वीयज्ञसमृ द्धिर्हिजनकस्यमहात्मनः ॥ २ ॥ बहूनीहसहस्राणिनानादेशनिवासिनां ॥ ब्राह्मणानांमहाभागवेदाध्ययनशालिनां ॥ ३ ॥ ऋषिवाटाश्चदृश्यंतेशकटी शतसंकुलाः ॥ देशोविधीयतांब्रह्मन्यत्रवत्स्यामहेवयं ॥ ४ ॥ रामस्यवचनंश्रुत्वाविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ निवासमकरोद्देशेविविक्तेसलिलान्विते ॥ ५ ॥ विश्वामित्रमनुप्राप्तंश्रुत्वान्नृपवरस्तदा ॥ शतानंदंपुरस्कृत्यपुरोहितमनिंदितः ॥ ६ ॥ ऋत्विजोपिमहात्मानस्त्वर्घ्यमदायसत्वरं ॥ प्रत्युज्जगामस हसाविनयेनसमन्वितः ॥ ७॥ विश्वामित्रायधर्मेणददौधर्मपुरस्कृतं ॥ प्रतिगृह्यतुतांपूजांजनकस्यमहात्मनः ॥ ८ ॥ पप्रच्छकुशलंराज्ञोयज्ञस्यचनि रामयं ॥ सतांश्चाथमुनीन्पृष्ट्वासोपाध्यायपुरोधसः ॥ ९ ॥ यथार्हमृषिभिःसर्वैःसमागच्छत्प्रहृष्टवत् ॥ अथराजामुनिश्रेष्ठंकृतांजलिरभाषत ॥ १० ॥ आसनेभगवानास्तांसहैभिर्मुनिपुंगवैः ॥ जनकस्यवचःश्रुत्वानिषसादमहामुनिः ॥ ११ ॥ पुरोधाऋत्विजश्चैवराजाचसहमंत्रिभिः ॥ आसनेषुयथा न्यायमुपविष्टाःसमंततः ॥ १२ ॥ दृष्ट्वासनृपतिस्तत्रविश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ अद्ययज्ञसमृद्धिर्मेसफलादैवतैःकृता ॥ १३ ॥ अद्ययज्ञफलंप्राप्तंभगव द्दर्शनान्मया ॥ धन्योस्म्यनुगृहीतोस्मियस्यमेमुनिपुंगव ॥ १४ ॥

ज्ञःकुशलंनिरामयं यज्ञस्यनिरामयंकुशलंनिर्विघ्नत्वमविकलत्वंवायज्ञस्यकुशलं सविश्वामित्रस्तानर्घ्यंदातॄन्पृष्ट्वाकुशलमितिशेषः ॥ ९ ॥ यथार्हंयथान्यायं प्रहृष्टवत्प्रहर्षवत्संतोषस हितंयथाभवतितथेत्यर्थः समागच्छत्संतोषसहितमालिंगनंयथाभवतितथासर्वैःसंगतोबभूवेत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ यज्ञसमृद्धिरंगवैकल्यराहित्यंसाद्गुण्यंच अतएवसफलाकृता इष्टिरितिशेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥

तत्रहेतुमाह यज्ञोपसदनमिति यज्ञस्थानं द्वादशाहंद्वादशदिनानिदीक्षांकर्तव्यत्वेनाहुः दीक्षायास्तावंतिदिनान्यवशिष्टानिऋत्विजआहुः ॥ १५ ॥ विश्वामित्रस्ययोगेनसर्वसामर्थ्यादा
ह देवान्द्रष्टुमर्हसीति ॥ १६ ॥ इमौकुमाराविल्यादिव्याख्यातप्रायं ॥ १७ ॥ १८ ॥ पद्भ्यांवाहनरहिताभ्यां पद्मपत्रकोमलत्वात्कथमेतद्दूरंप्राप्ताविति विस्मयः किमर्थमितिप्रयोजनप्र
श्नः कस्यवेति पुत्राविति शेषः उत्तरश्लोकोयदिप्रमाणंतर्ह्यस्यैवविवरणंबोध्यं केचित्तुकस्येत्यस्यपुरुषस्यकार्यंसाधयितुमितिशेषमाहुस्तत्प्रयोजनप्रश्नेनैवगतार्थं ॥ १९ ॥ २० ॥ २१॥

यज्ञोपसदनंब्रह्मन्प्राप्तोऽसिमुनिभिःसह ॥ द्वादशाहंतुब्रह्मर्षेदीक्षामाहुर्मनीषिणः ॥ १५ ॥ ततोभागार्थिनोदेवान्द्रष्टुमर्हसिकौशिक ॥ इत्युक्त्वामुनि
शार्दूलंप्रहृष्टवचनस्तदा ॥ १६ ॥ पुनस्तंपरिपप्रच्छप्राञ्जलिःप्रयतोनृपः ॥ इमौकुमारौभद्रंतेदेवतुल्यपराक्रमौ ॥ १७ ॥ गजतुल्यगतीवीरौशार्दूलवृष
भोपमौ ॥ अश्विनाविवरूपेणसमुपस्थितयौवनौ ॥ १८ ॥ यदृच्छयेवगांप्राप्तौदेवलोकादिवामरौ ॥ कथंपद्भ्यामिहप्राप्तौकिमर्थंकस्यवामुने ॥ १९ ॥
वरायुधधरौवीरौकस्यपुत्रौमहामुने ॥ भूषयंताविमंदेशंचंद्रसूर्याविवांबरं ॥ २० ॥ परस्परस्यसदृशौप्रमाणेंगितचेष्टितैः ॥ काकपक्षधरौवीरौश्रो
तुमिच्छामितत्त्वतः ॥ २१ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाजनकस्यमहात्मनः ॥ न्यवेदयन्महात्मानौपुत्रौदशरथस्यतौ ॥ २२ ॥ सिद्धाश्रमनिवासंचराक्षसानांव
धंतथा ॥ तत्रागमनमव्यग्रंविशालायाश्चदर्शनं ॥ २३ ॥ अहल्यादर्शनंचैवगौतमेनसमागमं ॥ महाधनुषिजिज्ञासांकर्तुमागमनंतथा ॥ २४ ॥ एत
त्सर्वंमहातेजाजनकायमहात्मने ॥ निवेद्यविररामाथविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ २५ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेपं
चाशःसर्गः ॥ ५० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाविश्वामित्रस्यधीमतः ॥ हृष्टरोमामहातेजाःशतानंदोमहातपाः ॥ १ ॥

निवेदयदितिपाठेऽडभावआर्षः ॥ २२ ॥ तत्रअव्यग्रमागमनंरक्षःसमाक्रांतेपिमार्गेभयरहितमागमनं ॥ २३ ॥ महाधनुषिजिज्ञासांतद्विषयांरामस्यदिदृक्षां ज्ञानमिहदर्शनरूपं यद्वाधनु
निष्ठसारजिज्ञासां तथादृष्टस्यतस्यसज्जीकरणादिकंचकर्तुमागमनमित्येतत्सर्वंनिवेद्य विरराम तदेतिपाठेऽर्थश्चिंत्यः ॥ २४ ॥ २५ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलके
वाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेपंचाशःसर्गः ॥ ५० ॥ ॥ ७ ॥ तस्येति हृष्टरोमास्वमातुःशापोद्धारश्रवणजसंतोषेणजातरोमांचः ॥ १ ॥

परंविस्मयमिति भगवद्दर्शनस्यान्यासुलभत्वात् ॥ २ ॥ निषण्णावासने ॥ ३ ॥ उक्तमप्यर्थमुत्कंठातिशयेनपुनःपृच्छतिदाढर्याय अपितेइति अपिःप्रश्ने तेत्वया ॥ ४ ॥ रामेरामविषये
पूजार्हेइतिरामविशेषणं ॥ ५ ॥ देवेनइंद्रेणदुरनुष्ठितंगौतमवेषधारणपूर्वकंतत्कर्तृकदुरनुष्ठानरूपंमातुर्यद्वृत्तंचरितंपुरातनंतद्रामायकथितमित्यन्वयः महातेजइतिविश्वामित्रसंबोधनं
॥ ६ ॥ ममगुरुणाममातेत्यन्वयः अत्रवारद्वयंममेतिप्रयोगोहर्षातिशयात् रामसंदर्शनादितइत्यस्यगतशापेतिशेषः आदिनापूजापादस्पर्शौ ॥ ७ ॥ महातेजारामःमद्गुरोःसकाशात्पू
गौतमस्यसुतोज्येष्ठस्तपसाद्योतितप्रभः ॥ रामसंदर्शनादेवपरंविस्मयमागतः ॥ २ ॥ एतौनिषण्णौसंप्रेक्ष्यशतानंदोनृपात्मजौ ॥ सुखासीनौमुनिश्रे
ष्ठंविश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ ३ ॥ अपितेमुनिशार्दूलममातायशस्विनी ॥ दर्शितारजपुत्रायतपोदीर्घमुपागता ॥ ४ ॥ अपिरामेमहातेजाममाता
यशस्विनी ॥ वन्यैरुपाहरत्पूजांपूजार्हेसर्वदेहिनां ॥ ५ ॥ अपिरामायकथितंयद्वृत्तंतत्पुरातनं ॥ ममामातुर्महातेजोदेवेनदुरनुष्ठितं ॥ ६ ॥ अपिकौशिक
भद्रंतेगुरुणाममसंगता ॥ ममामातामुनिश्रेष्ठरामसंदर्शनादितः ॥ ७ ॥ अपिमेगुरुणारामःपूजितःकुशिकात्मज ॥ इहागतोमहातेजाःपूजांप्राप्यम
हात्मनः ॥ ८ ॥ अपिशांतेनमनसागुरुर्मेकुशिकात्मज ॥ इहागतेनरामेणपूजितेनाभिवादितः ॥ ९ ॥ तच्छ्रुत्वावचनंतस्यविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ प्रत्युवा
चशतानंदंवाक्यज्ञोवाक्यकोविदं ॥ १० ॥ नातिक्रांतंमुनिश्रेष्ठयत्कर्तव्यंकृतंमया ॥ संगतामुनिनापत्नीभार्गवेणेवरेणुका ॥ ११ ॥ तच्छ्रुत्वावचनंत
स्यविश्वामित्रस्यधीमतः ॥ शतानंदोमहातेजारामंवचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥ स्वागतंतेनरश्रेष्ठदिष्ट्याप्राप्तोसिराघव ॥ विश्वामित्रंपुरस्कृत्यमहर्षिमपरा
जितं ॥ १३ ॥ अचिंत्यकर्मातपसाब्रह्मर्षिरमितप्रभः ॥ विश्वामित्रोमहातेजावेत्स्येनंपरमांगतिं ॥ १४ ॥ नास्तिधन्यतरोरामत्वत्तोन्योभुविकश्चन ॥
गोप्ताकुशिकपुत्रस्तेयेनतप्तंमहत्तपः ॥ १५ ॥
जांप्राप्यइहयज्ञभूमावागतइतिपृष्टस्यैवार्थस्यभंग्यंतरेणप्रश्नः ॥ ८ ॥ शांतेनमनसाउपलक्षितोमेगुरुरिहागतेनगौतमाश्रमेआगतेनगौतमपूजितेनरामेणाभिवादितः नतुमन्मातृदोषात्तिर
स्कृतइतिप्रश्नांतरं पूजांगीकारवंदनेअतिरस्कारचिन्हमितिभावः ॥ ९ ॥ १० ॥ यत्कर्तव्यंतन्नातिक्रांतंनविस्मृतं किंतुमयाकृतमेवेत्यर्थः भार्गवोजमदग्निस्तत्कोपहतारेणुकापरशुराममा
तायथाजमदग्निनासंगतातद्वदित्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ दिष्ट्याभाग्येन ॥ १३ ॥ विश्वामित्रयत्नतएवतेनसहप्राप्तोसिस्ततएवचमातुःशापोद्धारइतितंस्तौति अचिंत्येत्यादिना मनसाप्यन्येना
शक्यचिंतनमतिसृष्ट्यादिकर्ता परमांगतिंजगतःपरमहितप्रदं अन्येतवममचेत्याहुः ॥ १४ ॥ गोप्ताअस्त्रदानादिना ॥ १५ ॥

बलंतपोबलं यथायादृशं तत्त्वंब्रह्मर्षित्वंचयथातच्छृण्वित्यर्थः वृत्तमितिकचित्पाठः वृत्तंचरितं ॥ १६ ॥ १७ ॥ सराजाकस्यपुत्रस्तत्राह प्रजापतीत्यादि ॥ १८ ॥ १९ ॥ अकारयत् स्वार्थेणिः ॥ २० ॥ वरूथिनींचतुरंगबलं योजयित्वासमुपस्थायतद्रूपाक्षौहिणीसंख्यसेनापरिवृतोभूत्वा ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ तपोतिशयात्प्रशांतहरिणत्वं ॥ २४ ॥ ज्ञानमात्राधिकृ

श्रूयतांचाभिधास्यामिकौशिकस्यमहात्मनः ॥ यथाबलंयथातत्त्वंतन्मेनिगदतःशृणु ॥ १६ ॥ राजासीदेषधर्मात्मादीर्घकालमरिंदमः ॥ धर्मज्ञःकृत
विद्यश्चप्रजानांचहितेरतः ॥ १७ ॥ प्रजापतिसुतस्त्वासीत्कुशोनाममहीपतिः ॥ कुशस्यपुत्रोबलवान्कुशनाभःसुधार्मिकः ॥ १८ ॥ कुशनाभसुतस्त्वा
सीद्गाधिरित्येवविश्रुतः ॥ गाधेःपुत्रोमहातेजाविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ १९ ॥ विश्वामित्रोमहातेजाःपालयामासमेदिनीं ॥ बहुवर्षसहस्राणिराजारा
ज्यमकारयत् ॥ २० ॥ कदाचित्तुमहातेजायोजयित्वावरूथिनीं ॥ अक्षौहिणीपरिवृतःपरिचक्राममेदिनीं ॥ २१ ॥ नगराणिचराष्ट्राणिसरितश्चमहा
गिरीन् ॥ आश्रमान्क्रमशोराजाविचरन्नाजगामह ॥ २२ ॥ वसिष्ठस्याश्रमपदंनानापुष्पलताद्रुमं ॥ नानामृगगणाकीर्णंसिद्धचारणसेवितं ॥ २३ ॥
देवदानवगंधर्वैःकिन्नरैरुपशोभितं ॥ प्रशांतहरिणाकीर्णंद्विजसंघनिषेवितं ॥ २४ ॥ ब्रह्मर्षिगणसंकीर्णंदेवर्षिगणसेवितं ॥ तपश्चरणसंसिद्धैरग्निक
ल्पैर्महात्मभिः ॥ २५ ॥ सततंसंकुलंश्रीमद्ब्रह्मकल्पैर्महात्मभिः ॥ अब्भक्षैर्वायुभक्षैश्चशीर्णपर्णाशनैस्तथा ॥ २६ ॥ फलमूलाशनैर्दांतैर्जितदोषैर्जितें
द्रियैः ॥ ऋषिभिर्वालखिल्यैश्चजपहोमपरायणैः ॥ २७ ॥ अन्यैर्वैखानसैश्चैवसमंतादुपशोभितं ॥ वसिष्ठस्याश्रमपदंब्रह्मलोकमिवापरं ॥ २८ ॥ द
दर्शजयतांश्रेष्ठोविश्वामित्रोमहाबलः ॥ २९ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेएकपंचाशःसर्गः ॥ ५१ ॥ ॥ ७ ॥

तानारदाद्यादेवलोकसंचारिणोदेवर्षयः ज्ञानकर्मोभयाधिकृताब्रह्मर्षयोभूप्रतिष्ठाः अग्नितुल्यैर्ऋषिभिःसंकुलंव्याप्तमित्यन्वयः ॥ २५ ॥ तथाब्रह्मकल्पैःचतुर्मुखतुल्यैः तस्यैवसहजतपोवैभवात् अब्भक्षैस्तन्मात्रभक्षैःसंकुलं ॥ २६ ॥ ब्रह्मरोमनखजावालखिल्यावैखानसाश्च येनखास्तेवैखानसाः येवालास्तेवालखिल्याइतिश्रुतेरितिकतकः ॥ २७ ॥ परमकल्याणस्वभावाद्ब्रह्मलोकोपमाश्रमस्य ॥ २८ ॥ जयतांशूराणां ॥ २९ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआ०बा०एकपंचाशःसर्गः ॥ ५१ ॥ ॥ ७ ॥

वसिष्ठंप्रणतोवसिष्ठेनस्वागतमित्युक्तश्चेतियोजना ॥ १ ॥ व्यादिदेशअदापयत् ॥ २ ॥ फलमूलमितिजातित्वादेकवत्त्वं ॥ ३ ॥ ४ ॥ वनस्पतिशब्देनवृक्षमात्रंनतुविनापुष्पंफलवंतएव तद्विषयेपिकुशलंपर्यपृच्छत सर्वत्रतत्पृष्टसर्वविषये ॥ ५ ॥ जपतांतपस्विनां ॥ ६ ॥ कच्चिदितिप्रश्ने हेधार्मिकधर्मेणतदनुष्ठानेनप्रजारंजयन् राजवृत्तेन न्यायेनार्जितमर्थस्यवर्धनंपाल

तंदृष्ट्वापरमप्रीतोविश्वामित्रोमहाबलः ॥ प्रणतोविनयाद्वीरोवसिष्ठंजपतांवरं ॥ १ ॥ स्वागतंतवचेत्युक्तोवसिष्ठेनमहात्मना ॥ आसनंचास्यभगवा
न्वसिष्ठोव्यादिदेशह ॥ २ ॥ उपविष्टायचतदाविश्वामित्रायधीमते ॥ यथान्यायंमुनिवरःफलमूलमुपाहरत् ॥ ३ ॥ प्रतिगृह्यतुतांपूजांवसिष्ठाद्राजस
त्तमः ॥ तपोग्निहोत्रशिष्येषुकुशलंपर्यपृच्छत ॥ ४ ॥ विश्वामित्रोमहातेजावनस्पतिगणेतदा ॥ सर्वत्रकुशलंप्राहवसिष्ठोराजसत्तमं ॥ ५ ॥ सुखोप
विष्टंराजानंविश्वामित्रंमहातपाः ॥ पप्रच्छजपतांश्रेष्ठोवसिष्ठोब्रह्मणःसुतः ॥ ६ ॥ कच्चित्तेकुशलंराजन्कच्चिद्धर्मेणरंजयन् ॥ प्रजाःपालयसेराजन्रा
जवृत्तेनधार्मिक ॥ ७ ॥ कच्चित्तेसंभृताभृत्याःकच्चित्तिष्ठंतिशासने ॥ कच्चित्तेविजिताःसर्वेरिपवोरिपुसूदन ॥ ८ ॥ कच्चिद्बलेषुकोशेषुमित्रेषुचपरंतप ॥
कुशलंतेनरव्याघ्रपुत्रपौत्रेतथानघ ॥ ९ ॥ सर्वत्रकुशलंराजावसिष्ठंप्रत्युदाहरत् ॥ विश्वामित्रोमहातेजावसिष्ठंविनयान्वितं ॥ १० ॥ कृत्वातौसुचिरं
कालंधर्मिष्ठौताःकथास्तदा ॥ मुदापरमयायुक्तौप्रीयेतांतौपरस्परं ॥ ११ ॥ ततोवसिष्ठोभगवान्कथांतेरघुनंदन ॥ विश्वामित्रमिदंवाक्यमुवाचप्रह
सन्निव ॥ १२ ॥ आतिथ्यंकर्तुमिच्छामिबलस्यास्यमहाबल ॥ तवचैवाप्रमेयस्ययथार्हंसंप्रतीच्छमे ॥ १३ ॥ सत्क्रियांहिभवानेतांप्रतीच्छतुमया
कृतां ॥ राजंस्त्वमतिथिश्रेष्ठःपूजनीयःप्रयत्नतः ॥ १४ ॥

नंतथा सत्पात्रेप्रतिपत्तिश्चराजवृत्तंचतुर्विधमित्युक्तेनराजवृत्तेनपालयसेइत्यन्वयः ॥ ७ ॥ संभृताःवेतनदानादिना ॥ ८ ॥ बलेषुचतुरंगेषु कोशेषुअर्थसमूहेषु पुत्रपौत्रे गवाश्वप्रभृतित्वादेकवत्त्वं ॥ ९ ॥ एकोवसिष्ठशब्दोवरिष्ठवाची ॥ १० ॥ तौउक्तविशेषणकौवसिष्ठविश्वामित्रौ ताःकथाःअन्योन्यकुशलप्रश्नोत्तरादिरूपाः प्रीयेतां अडभावआर्षोलङि ॥ ११ ॥ प्रहसन्निवउत्तमातिथिलाभजहर्षेण ॥ १२ ॥ संप्रतीच्छमेमत्कृतमातिथ्यमंगीकुरु ॥ १३ ॥ हेतुगर्भविशेषणमतिथिश्रेष्ठइति ॥ १४ ॥

पूजावाक्येनआतिथ्यंकरिष्यामीत्येवंरूपेणैवममपूजनंकृतमितिराजाब्रवीत् ॥ १५ ॥ विद्यतेयत्तवाश्रमेफलमूलंतेनपूजितइत्यनेनराजभोज्याभावादनेनैववयंसंतुष्टाइतिध्वनिः ॥१६ ॥ पूजार्हेणत्वयेतिशेषः मैत्रेणस्नेहयुक्तेन मत्वर्थीयाजंतं ॥ १७ ॥ निमंत्रणंभोजनांगीकारायप्रार्थनं ॥ १८ ॥ बाढमित्यस्यविवरणं यथाप्रियमित्यादि ॥ १९ ॥ तेनविश्वामित्रेण कल्माषींचित्रवर्णांहोमधेनुं ॥ २० ॥ शबलेनन्नामेअस्यराजर्षेर्महार्हेणभोजनेनसत्कारंकर्तुंव्यवसितोस्मिउद्युक्तोस्मि तंमेव्यवसायंसंविधत्स्वसंपादय तदुपयोगिपदार्थदानेनेतिशेषः

एवमुक्तोवसिष्ठेनविश्वामित्रोमहामुनिः॥ कृतमित्यब्रवीद्राजापूजावाक्येनमेत्वया ॥ १५ ॥ फलमूलेनभगवन्विद्यतेयत्तवाश्रमे ॥ पाद्येनाचमनी
येनभगवद्दर्शनेनच ॥ १६ ॥ सर्वथाचमहाप्राज्ञपूजार्हेणसुपूजितः॥ नमस्तेस्तुगमिष्यामिमैत्रेणेक्षस्वचक्षुषा॥ १७ ॥ एवंब्रुवंतंराजानंवसिष्ठःपुन
रेवहि॥ न्यमंत्रयतधर्मात्मापुनःपुनरुदारधीः ॥ १८ ॥ बाढमित्येवगाधेयोवसिष्ठंप्रत्युवाचह ॥ यथाप्रियंभगवतस्तथास्तुमुनिपुंगव ॥ १९ ॥ एवमु
क्तस्तथातेनवसिष्ठोजपतांवरः॥ आजुहावततःप्रीतःकल्माषींधूतकल्मषां ॥ २० ॥ एह्येहिशबलेक्षिप्रंशृणुचापिवचोमम॥ सबलस्यास्यराजर्षेःक
र्तुंव्यवसितोस्म्यहं ॥ २१ ॥ भोजनेनमहार्हेणसत्कारंसंविधत्स्वमे॥ यस्ययस्ययथाकामंषड्रसेष्वभिपूजितं॥ २२ ॥ तत्सर्वंकामधुग्दिव्येअभिवर्षकृते
मम॥ रसेनान्नेनपानेनलेह्यचोष्येणसंयुतं॥ अन्नानांनिचयंसर्वंसृजस्वशबलेत्वर॥ २३ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबा
लकांडेद्विपंचाशःसर्गः ॥ ५२ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ एवमुक्तावसिष्ठेनशबलाशत्रुसूदन॥ विदधेकामधुक्कामान्यस्ययस्येप्सितंयथा ॥ १ ॥ इक्षू
न्मधूंस्तथालाजान्मैरेयांश्चवरासवान्॥ पानानिचमहार्हाणिभक्ष्यांश्चोच्चावचानपि॥ २ ॥

॥ २१ ॥ षड्रसेषुमधुरादिषु यस्ययस्ययदभिपूजितंअभीष्टं ॥ २२ ॥ तत्सर्वंयथाकामंतत्प्रीत्यनतिक्रमेण ममकृतेमत्तोषार्थं रसेनान्नेनरसयुतान्नेनभक्ष्यशष्कुल्यादिना रसेनेतिसर्वान्वयि पानेनपानकरसादिना लेह्यंजिह्वाग्राह्यंक्षौद्रादि चोष्यंअधरपुटग्राह्यंआम्रफलादि अन्नानांशाल्यन्नादीनांनिचयंराशिं ॥ २३ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेद्विपंचाशःसर्गः ॥ ५२ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ यस्ययस्ययथायथेप्सितंतथातथासर्वान्कामान्विदधेइत्यर्थः ॥ १ ॥ तदेवप्रपंचयति इक्षूनिति सविकारानिक्षून् मधून्क्षौद्राणि मैरेयंचधात्रीधातकीगुडवारिभिःकृतंमद्यं भक्ष्यानपूपादीन् उच्चावचाननेकविधान् ॥ २ ॥

उष्णाढ्यस्यउष्णत्वगुणयुक्तस्य राशयः आसन्निति शेषः मृष्टान्यन्नानिपायसभेदाः दधिकुल्याइत्युपलक्षणंदुग्धादेरपि ॥ ३ ॥ अनेकविधस्वादुरसयुतानांखांडवानांभक्ष्यविशेषाणांशेषषष्ठी तैःपूर्णानिभोजनानिभोजनपात्राणि गौडानिराजतानि आसन्निति शेषः रजतेगुडइत्यभिधानमितिकतककृत् ॥ ४ ॥ हर्षश्चित्तसंतोषपुष्टिर्देहपुष्टिस्तद्युक्तजनैरासमंताद्युक्तं ॥ ५ ॥ अंतःपुरश्रेष्ठैःसहितः ॥ ६ ॥ अमात्याःकर्मसचिवाः मंत्रिणोमंत्रस्यसचिवाः पूजितःआतिथ्येनसत्कृतः ॥ ७ ॥ पूजार्हेणमादृशपूजाकरणयोग्येन पूजितइत्यस्यैवविवरणमादरा

उष्णाढ्यस्यौदनस्यात्रराशयःपर्वतोपमाः॥ मृष्टान्यन्नानिसूपांश्चदधिकुल्यास्तथैवच ॥ ३ ॥ नानास्वादुरसानांचखांडवानांतथैवच ॥ भोजनानिसु
पूर्णानिगौडानिचसहस्रशः ॥ ४ ॥ सर्वमासीत्सुसंतुष्टंहृष्टपुष्टजनायुतं ॥ विश्वामित्रबलंरामवसिष्ठेनसुतर्पितं ॥ ५ ॥ विश्वामित्रोहिराजर्षिर्हृष्टपुष्टस्त
दाभवत्॥ सांतःपुरवरोराजासब्राह्मणपुरोहितः ॥ ६ ॥ सामात्योमंत्रिसहितःसभृत्यःपूजितस्तदा॥ युक्तःपरमहर्षेणवसिष्ठमिदमब्रवीत् ॥ ७ ॥ पूजि
तोहंत्वयाब्रह्मन्पूजार्हेणसुसत्कृतः॥ श्रूयतामभिधास्यामिवाक्यंवाक्यविशारद ॥ ८ ॥ गवांशतसहस्रेणदीयतांशबलामम ॥ रत्नंहिभगवन्नेतद्रत्नहा
रीचपार्थिवः ॥ ९ ॥ तस्मान्मेशबलांदेहिममैषाधर्मतोद्विज ॥ एवमुक्तस्तुभगवान्वसिष्ठोमुनिपुंगवः ॥ १० ॥ विश्वामित्रेणधर्मात्माप्रत्युवाचमहीप
तिं ॥ नाहंशतसहस्रेणनापिकोटिशतैर्गवां ॥ ११ ॥ राजन्दास्यामिशबलांराशिभीरजतस्यवा ॥ नपरित्यागमर्हेयंमत्सकाशादरिंदम ॥ १२ ॥ शाश्व
तीशबलामह्यंकीर्तिरात्मवतोयथा॥ अस्यांहव्यंचकव्यंचप्राणयात्रातथैवच॥ १३ ॥ आयत्तमग्निहोत्रंचबलिहोमस्तथैवच॥ स्वाहाकारवषट्कारौ
विद्याश्चविविधास्तथा ॥ १४ ॥

तिशयद्योतनाय सुसत्कृतइति हर्षाद्वापुनरुक्तिरदोषः ॥ ८ ॥ शतसहस्रेण निष्क्रयभूतेनेतिशेषः ॥ ९ ॥ धर्मतोन्यायतःपार्थिवस्यरत्नस्वामित्वात्रत्नहरत्वाच्चममैषायोग्येतिशेषः ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥ १२ ॥ कुतइयंपरित्यागंनार्हेत्यत्राह शाश्वतीति यथाआत्मवतोराजयोगवतोविद्यादिजाकीर्तिःशाश्वतीनित्यसंबद्धाएवंमह्यंब्रह्मदत्ताशबलानित्यंमत्संबद्धा एवमादरेबीजमाह हव्यंदैवं कव्यंपित्र्यं प्राणयात्राजीवनं ॥ १३ ॥ आयत्तमधीनं बलिर्भूतबलिः होमोवैश्वदेवादिः आयत्तइत्यस्यसर्वत्रानुकर्षः स्वाहाकारवषट्कारौतत्साध्ययज्ञौ विद्याइति एतत्पयःप्राशनेनचित्तशुद्धेःप्राणतृप्तेर्देहपाटवाच्चतत्साध्यविद्यानामेतदायत्तत्वं ॥ १४ ॥

एतत्सर्वमातिथ्यादि एतच्छबलारूपमेवमेसर्वस्वं सत्येनशपेइतिशेषः तथादर्शनादिनाममतुष्टिकरीच ॥ १५ ॥ कारणैरुक्तैः साभिप्रायंचैतद्बोध्यं ॥१६॥ संरब्धतरमत्यायहयुक्तं हैरण्या हिरण्यविकाराः कक्षाःघंटोपेतमध्यबंधनार्थश्रृंखलाः ग्रैवेयंग्रीवालंकारश्रृंखलादि ॥ १७ ॥ श्वेताश्वानांचतुर्युजां चतुःसंख्याकश्वेताश्वयुतानामित्यर्थः आर्षःसमासः रथानांचेतिपाठः ॥ १८ ॥ किंकिणीकविभूषितानितिषष्ठ्यर्थेद्वितीया रथानांविशेषणमेतत् देशोबाह्लीकादिः कुलमुच्चैःश्रवआदीनां गंधर्वकुलंवा गंधर्वकुलजातस्त्वमितिपुराणवचनात् ॥ १९ ॥

आयत्तमत्रराजर्षेसर्वमेतन्नसंशयः॥ सर्वस्वमेतत्सत्येनममतुष्टिकरीतथा॥ १५॥ कारणैर्बहुभीराजन्नदास्येशबलांतव ॥ वसिष्ठेनैवमुक्तस्तुविश्वा
मित्रोब्रवीत्तदा॥ १६॥ संरब्धतरमत्यर्थंवाक्यंवाक्यविशारदः॥ हैरण्यकक्षग्रैवेयान्सुवर्णांकुशभूषितान्॥१७॥ ददामिकुंजराणांतेसहस्राणिचतुर्द
श॥हैरण्यानांरथानांचश्वेताश्वानांचतुर्युजां॥ १८॥ ददामितेशतान्यष्टौकिंकिणीकविभूषितान्॥ हयानांदेशजातानांकुलजानांमहौजसां॥ १९॥
सहस्रमेकंदशचददामितवसुव्रत॥ नानावर्णविभक्तानांवयःस्थानांतथैवच॥२०॥ददाम्येकांगवांकोटिंशबलादीयतांमम॥ यावदिच्छसिरत्नानि
हिरण्यंवाद्विजोत्तम॥ २१॥ तावद्ददामितेसर्वंदीयतांशबलामम॥ एवमुक्तस्तुभगवान्विश्वामित्रेणधीमता॥ २२॥ नदास्यामीतिशबलांप्राहराज
न्कथंचन॥ एतदेवहिमेरत्नमेतदेवहिमेधनं॥ २३॥ एतदेवहिसर्वस्वमेतदेवहिजीवितं॥ दर्शश्चपौर्णमासश्चयज्ञाश्चैवाप्तदक्षिणाः॥ २४॥ एतदेव
हिमेराजन्विविधाश्चक्रियास्तथा॥ अतोमूलाःक्रियाःसर्वाममराजन्नसंशयः॥ २५॥ बहुनाकिंप्रलापेननदास्येकामदोहिनीं॥ २६॥ ॥इत्यार्षे
श्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेत्रिपंचाशःसर्गः॥ ५३॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥

अनेकवर्णैर्विभक्तानांप्राप्तभेदानां वयःस्थानांतरुणीनां वयःस्थस्तरुणोयुवेतिकोशात् ॥ २० ॥ एकांकोटिमित्यन्वयः यावदिति इतोप्यधिकंवायावदिच्छसीत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ एतच्छबलारूपंवस्तु ॥ २३ ॥ आप्तदक्षिणाइत्यनेनहव्यादिवद्दक्षिणाप्येतदधीनेतिसूचितं ॥ २४ ॥ एतदेवक्रियाइत्यस्यैवविवरणं अतोमूलाःएतन्मूलाइत्यर्थः ॥ २५ ॥ सर्वथादानाभावेहेतुगर्भंविशेषणं कामदोहिनींइच्छाविषयदोहनशीलां काव्यलिंगमलंकारः ॥ २६ ॥ ॥ इतिश्री०श्रीरा०रा०वा०आ०बा०त्रिपंचाशःसर्गः ॥ ५३ ॥ ॥ ७ ॥

अथदंडोपायप्रवृत्तिमाह कामधेनुमिति नत्यजतेनात्यजत् अन्वकर्षत् बलादितिशेषः ॥ १ ॥ २॥ राजभृतैःराजसेवकैः भटैरितिक्वचित्पाठः ह्रियेय कर्मणिलिङ् भृशदुःखिताभृशेनअतिशयेनदुःखितास्मीतिशेषः भृशशब्दोबहुपर्यायोवा ॥ ३ ॥ अपकृतंअपराधं दृष्ट्वाज्ञात्वापि भक्तांसेवापरां ॥ ४ ॥ ५ ॥ शतशोभृत्यान्स्वकर्षकान् पादमूलंपादसमीपं महात्मनोवसिष्ठस्य ॥ ६ ॥ रोदनमश्रुपातः क्रोशनमार्तशब्दः रुदंत्याएवऋषिसमीपगमनंरुदंत्यैवचकथनमित्येतदर्थंद्वीरुदंतीति ॥ ७ ॥ ८ ॥ सकाशःसमीपं स्वसाभगिनी ॥ ९ ॥ बलात्क्षात्रात् म

कामधेनुंवसिष्ठोपियदानत्यजतेमुनिः॥ तदाऽस्यशबलांरामविश्वामित्रोन्वकर्षत॥ १॥ नीयमानातुशबलारामराज्ञामहात्मना॥ दुःखिताचिंत
यामासरुदतीशोककर्शिता॥ २॥ परित्यक्तावसिष्ठेनकिमहंसुमहात्मना॥ याहंराजभृतैर्दीनाह्रियेयभृशदुःखिता॥ ३॥ किंमयापकृतंतस्यमहर्षेर्भा
वितात्मनः॥ यन्मामनागसंदृष्ट्वाभक्तांत्यजतिधार्मिकः॥ ४॥ इतिसंचिंतयित्वातुनिःश्वस्यचपुनःपुनः॥ जगामवेगेनतदावसिष्ठंपरमौजसं॥ ५॥
निर्धूयतांस्तदाभृत्यान्शतशःशत्रुसूदन॥ जगामानिलवेगेनपादमूलंमहात्मनः॥ ६॥ शबलासारुदंतीचक्रोशंतीचेदमब्रवीत्॥ वसिष्ठस्याग्रतःस्थि
त्वारुदंतीमेघनिःस्वना॥ ७॥ भगवन्किंपरित्यक्तात्वयाहंब्रह्मणःसुत॥ यस्माद्राजभटामांहिनयंतेत्वत्सकाशतः॥ ८॥ एवमुक्तस्तुब्रह्मर्षिरिदंवचनम
ब्रवीत्॥ शोकसंतप्तहृदयांस्वसारमिवदुःखितां॥ ९॥ नत्वांत्यजामिशबलेनापिमेऽपकृतंत्वया॥ एषत्वांनयतेराजाबलान्मत्तोमहाबलः॥ १०॥
नहितुल्यंबलंमत्यंराजात्वद्यविशेषतः॥ बलीराजाक्षत्रियश्चपृथिव्याःपतिरेवच॥ ११॥ इयमक्षौहिणीपूर्णागजवाजिरथाकुला॥ हस्तिध्वजसमा
कीर्णातेनासौबलवत्तमः॥ १२॥

त्तोऽविवेकी ॥ १० ॥ मत्तंमम नहितद्बलेनतुल्यमित्यर्थः तपोबलेनतर्हिदंड्यतांतत्राह राजात्वित्यादि राजत्वात्तपोबलेननदंड्यइतिभावः तद्वक्ष्यतिकिष्किंधायां दुर्लभस्यचधर्मस्यजीवितस्यशुभस्यच राजानोवानरश्रेष्ठप्रदातारोनसंशयः तान्नहिंस्यान्नचाक्रोशेन्नाक्षिपेन्नाप्रियंवदेत् देवामानुषरूपेणचरंत्येतेमहीतलइति अद्यविशेषतः अवध्यइतिशेषः अद्यकृतातिथ्यकेदिने तेनातिथित्वाद्विशेषतोऽवध्यइतिभावः बलीराजेत्यनेनयुद्धाजेयत्वमुक्तं पृथिवीपतिक्षत्रियत्वेनतद्वधस्यमहापातकसमताबोधिता ॥ ११ ॥ बलित्वमेवउपपादयति इयमिति हस्तिस्थैर्ध्वजैःसमाकीर्णा ॥ १२ ॥

विनीतवत् विनयोपेतं ॥ १३ ॥ नबलंअल्पबलं बलवत्तराःक्षत्रियादिभ्यः क्षात्रात्क्षत्रियबलादपिबलवत्तरंअधिकं ॥ १४ ॥ तुभ्यंतव नत्वयासदृशोपीतिशेषः बलवत्तरइतिदूरेइतिशेषः
महावीर्यःमहावीर्योपि तत्रहेतुस्तेजस्तवेत्यादि ॥ १५ ॥ ननुत्वमेवतस्यबलंनाशयतत्राह नियुंक्ष्वेति कामधेनुत्वान्नियोगापेक्षा परकाम्यार्थंसृष्टावेवतस्याःसामर्थ्यात् ब्रह्मबलसंभृतांताद

एवमुक्तावसिष्ठेनप्रत्युवाचविनीतवत् ॥ वचनंवचनज्ञासाब्रह्मर्षिमतुलप्रभं ॥ १३ ॥ नबलंक्षत्रियस्याहुर्ब्राह्मणाबलवत्तराः ॥ ब्रह्मन्ब्रह्मबलंदिव्यं
क्षात्राच्चबलवत्तरं ॥ १४ ॥ अप्रमेयंबलंतुभ्यंनत्वयाबलवत्तरः ॥ विश्वामित्रोमहावीर्यस्तेजस्तवदुरासदं ॥ १५ ॥ नियुंक्ष्वमांमहातेजस्त्वंब्रह्मबलसं
भृतां ॥ तस्यदर्पबलंयत्तंनाशयामिदुरात्मनः ॥ १६ ॥ इत्युक्तस्तुतयारामवसिष्ठस्तुमहायशाः ॥ सृजस्वेतितदोवाचबलंपरबलार्दनं ॥ १७ ॥ तस्यत
द्वचनंश्रुत्वासुरभिःसासृजत्तदा ॥ तस्याहुंभारवोत्सृष्टाःपल्हवाःशतशोनृप ॥ १८ ॥ नाशयंतिबलंसर्वंविश्वामित्रस्यपश्यतः ॥ सराजापरमक्रुद्धः
क्रोधविस्फारितेक्षणः ॥ १९ ॥ पल्हवान्नाशयामासशस्त्रैरुच्चावचैरपि ॥ विश्वामित्रार्दितान्दृष्ट्वापल्हवान्शतशस्तदा ॥ २० ॥ भूयएवासृजद्घोराञ्छ
कान्यवनमिश्रितान् ॥ तैरासीत्संवृताभूमिःशकैर्यवनमिश्रितैः ॥ २१ ॥ प्रभावद्भिर्महावीर्यैर्हेमकिंजल्कसन्निभैः ॥ तीक्ष्णासिपट्टिशधरैर्हेमवर्णा
बरावृतैः ॥ २२ ॥ निर्दग्धंतद्बलंसर्वंप्रदीप्तैरिवपावकैः ॥ ततोस्त्राणिमहातेजाविश्वामित्रोमुमोचह ॥ २३ ॥ तैस्तेयवनकांबोजाबर्बराश्चाकुलीकृताः
॥ २४ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेचतुःपंचाशःसर्गः ॥ ५४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततस्ताना
कुलान्दृष्ट्वाविश्वामित्रास्त्रमोहितान् ॥ वसिष्ठश्चोदयामसकामधुक्सृजयोगतः ॥ १ ॥ तस्याहुंकारतोजाताःकांबोजारविसन्निभाः ॥ ऊधसश्चाथ
संभूताबर्बराःशस्त्रपाणयः ॥ २ ॥

शकार्यसमर्थत्वेनमांध्यायस्वेत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ हुंभानामगवांशब्दाः पल्हवशकयवनकांबोजबर्बराम्लेच्छजातिविशेषाः ॥ १८ ॥ पश्यतइत्यनादरेषष्ठी विस्फारितंविवृतं ॥ १९ ॥
अर्दिताःपीडिताः ॥ २० ॥ २१ ॥ प्रभादुर्निरीक्ष्यंतेजः हेम्नःकिंजल्कस्यचसदृशैः हेमवर्णांबरंपीतांबरं ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ ॥ इतिश्रीरा० श्रीरा० रामा० बा० आ० बाल० चतुःपंचा
शःसर्गः ॥ ५४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ आकुलान्पलायमानान् कामधुगितिसंबोधनं योगतःयोगमहिम्ना ॥ १ ॥ २ ॥

रोमकूपेषुरोमकूपेभ्यः म्लेच्छहारीतकिराताजातिविशेषाः ॥ ३ ॥ विश्वामित्रस्यतत्सैन्यं ॥ ४ ॥ विश्वामित्रसुतानांशतंक्रुषिरेवधेनोर्बलमतोऽयमेवनाशनीयइत्याशयेनवसिष्ठमभ्यधा
वत् ॥ ५ ॥ हुंकारेणतपोबलसंभृतेन क्षत्रियत्वेपिपृथिवीपतित्वाभावात्तद्वधेअल्पप्रायश्चित्तंआततायित्वाच्चेतिभावः ॥ ६ ॥ मुहूर्तेनभस्मीकृताइत्यपवर्गेतृतीया मासेनानुवाकोऽधीतइ
तिवत् ॥ ७ ॥ सर्वान्पुत्रान् सव्रीडमितिक्रियाविशेषणं ॥ ८ ॥ निर्वेगत्वेसमुद्रोपमा निष्प्रभत्वेइतरेउपमे उपरक्तोराहुग्रस्तः ॥ ९ ॥ हतसर्वबलोत्साहःसर्वाणिबलानिशारीरबौद्धास्त्रादीनि

योनिदेशाच्चयवनाःशकृद्देशाच्छकाःस्मृताः ॥ रोमकूपेषुम्लेच्छाश्चहारीताःसकिरातकाः ॥ ३ ॥ तैस्तन्निषूदितंसर्वंविश्वामित्रस्यतत्क्षणात् ॥ सपदा
तिगजंसाश्वंसरथंरघुनंदन ॥ ४ ॥ दृष्ट्वानिषूदितंसैन्यंवसिष्ठेनमहात्मना ॥ विश्वामित्रसुतानांतुशतंनानाविधायुधं ॥ ५ ॥ अभ्यधावत्सुसंक्रुद्धंवसि
ष्ठंजपतांवरं ॥ हुंकारेणैवतान्सर्वान्निर्ददाहमहानृषिः ॥ ६ ॥ तेसाश्वरथपादातावसिष्ठेनमहात्मना ॥ भस्मीकृतामुहूर्तेनविश्वामित्रसुतास्तथा ॥ ७ ॥
दृष्ट्वाविनाशितान्सर्वान्बलंचसुमहायशाः ॥ सव्रीडंचिंतयाविष्टोविश्वामित्रोभवत्तदा ॥ ८ ॥ समुद्रइवनिर्वेगोभग्नदंष्ट्रइवोरगः ॥ उपरक्तइवादित्यःस
द्योनिष्प्रभतांगतः ॥ ९ ॥ हतपुत्रबलोदीनोलूनपक्षइवद्विजः ॥ हतसर्वबलोत्साहोनिर्वेदंसमपद्यत ॥ १० ॥ सपुत्रमेकंराज्यायपालयेतिनियुज्यच ॥ पृ
थिवींक्षत्रधर्मेणवनमेवाभ्यपद्यत ॥ ११ ॥ सगत्वाहिमवत्पार्श्वेकिन्नरोरगसेविते ॥ महादेवप्रसादार्थंतपस्तेपेमहातपाः ॥ १२ ॥ केनचित्त्वथकालेन
देवेशोवृषभध्वजः ॥ दर्शयामासवरदोविश्वामित्रंमहामुनिं ॥ १३ ॥ किमर्थंतप्यसेराजन्ब्रूहियत्तेविवक्षितं ॥ वरदोस्मिवरोयस्तेकांक्षितःसोभिधी
यतां ॥ १४ ॥ एवमुक्तस्तुदेवेनविश्वामित्रोमहातपाः ॥ प्रणिपत्यमहादेवंविश्वामित्रोऽब्रवीदिदं ॥ १५ ॥ यदितुष्टोमहादेवधनुर्वेदोममानघ ॥ सांगोपां
गोपनिषदःसरहस्यःप्रदीयतां ॥ १६ ॥

तज्जन्योत्साहहीनः निर्वेदंसर्वत्रनिष्फलत्वबुद्धिजंचित्तखेदं ॥ १० ॥ एकंअवशिष्टमितिशेषः राज्यायराज्यंरक्षितुं पृथिवींक्षत्रधर्मेणपालयेतिनियुज्येत्यन्वयः ॥ ११ ॥ १२ ॥ दर्शया
मासआत्मानमितिशेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ साक्षादुपकारकाणिअंगानि आरादुपकारकाणिउपांगानि मंत्राउपनिषदः समाहारद्वंद्वेद्वंद्वाच्चुदेतिटच् तेनसहितोधनुर्वेदइत्यर्थः
रहस्यंआचार्यमुखैकगम्यंविद्याजातं ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ प्रसादात् नतूपदेशापेक्षेतिभावः ॥ १८ ॥ क्षत्रियत्वात्सहजएवदर्पस्तस्यपूर्तिरस्त्रलाभात् ॥ १९ ॥ २० ॥ यैरस्त्रैरस्त्रतेजसास्वीयतेजसातपोवनंनिर्दग्धंभवेत्तान्यस्त्राणिमुमुचेइत्यन्वयः ॥ २१ ॥ विश्वामित्रस्य शेषेषष्ठी तेनोदीर्यमाणंविसृज्यमानं ॥ २२ ॥ भयाद्भयहेतोरस्त्रजालात् नानादिग्भ्यः व्यत्ययेनद्वितीयार्थेचतुर्थीपंचमीवा ॥ २३ ॥ शून्यंसर्वप्राणिपलायनात् अतएवनिःशब्दमिव ईरिणमूषरं निर्वृक्षनिर्मानुषकांतारसदृशमितियावत्॥२४॥वदतोवैवदतोपीत्यर्थः तादृशस्यापिवसिष्ठस्यवचनमनादृत्यदुद्रुवुरित्यर्थः॥२५॥ एवमुक्त्वाप

यानिदेवेषुचास्त्राणिदानवेषुमहर्षिषु ॥ गंधर्वयक्षरक्षःसुप्रतिभांतुममानघ ॥ १७॥ तवप्रसादाद्भवतुदेवदेवममेप्सितं ॥ एवमस्त्वितिदेवेशोवाक्यमुक्त्वागतस्तदा॥ १८॥प्राप्यचास्त्राणिदेवेशाद्विश्वामित्रोमहाबलः॥ दर्पेणमहतायुक्तोदर्पपूर्णोभवत्तदा॥ १९॥ विवर्धमानोवीर्येणसमुद्रइवपर्वणि॥ हतंमेनेतदारामवसिष्ठमृषिसत्तमं॥ २०॥ ततोगत्वाश्रमपदंमुमोचास्त्राणिपार्थिवः॥ यैस्तत्तपोवनंनामनिर्दग्धंचास्त्रतेजसा ॥ २१ ॥ उदीर्यमाणमस्त्रंतद्विश्वामित्रस्यधीमतः॥ दृष्ट्वाविप्रद्रुताभीतामुनयःशतशोदिशः॥ २२॥ वसिष्ठस्यचयेशिष्यायेचवैमृगपक्षिणः॥ विद्रवंतिभयाद्भीतानानादिग्भ्यःसहस्रशः॥ २३॥ वसिष्ठस्याश्रमपदंशून्यमासीन्महात्मनः॥ मुहूर्तमिवनिःशब्दमासीदीरिणसन्निभं॥ २४॥ वदतोवैवसिष्ठस्यमाभैरितिमुहुर्मुहुः॥ नाशयाम्यद्यगाधेयंनीहारमिवभास्करः॥ २५॥ एवमुक्त्वामहातेजावसिष्ठोजपतांवरः॥ विश्वामित्रंतदावाक्यंसरोषमिदमब्रवीत् ॥ २६ ॥ आश्रमंचिरसंवृद्धंयद्विनाशितवानसि॥ दुराचारोहियन्मूढस्तस्मात्त्वंनभविष्यसि ॥ २७॥ इत्युक्त्वापरमक्रुद्धोदंडमुद्यम्यसत्वरः॥ विधूमइवकालाग्निर्यमदंडमिवापरं॥ २८॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेपंचपंचाशःसर्गः ॥५५॥ ॥६॥ ॥एवमुक्तोवसिष्ठेनविश्वामित्रोमहाबलः॥ आग्नेयमस्त्रमुद्दिश्यतिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत्॥ १॥

लायमानप्राणिजातंप्रतीतिशेषः इदंवक्ष्यमाणं ॥ २६ ॥ यत्यस्मान्मेआश्रमंविनाशितवानसियत्यस्माच्चहिप्रसिद्धंदुराचारोमूढस्त्वंतस्मान्नभविष्यसि नंक्ष्यसीत्यर्थः ॥ २७॥ विधूमःकालाग्निरिवक्रोधाद्वसिष्ठोऽपरंयमदंडमिवदंडमुद्यम्यतस्थाविति शेषः ॥ २८ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेपंचपंचाशःसर्गः ॥ ५५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ एवमुक्तोनभविष्यसीत्युक्तः ॥ १ ॥

॥ २ ॥ तिष्ठतिष्ठेतिभीषयंतंप्रतिस्वभीत्यभावमाह स्थितोस्म्येषइति तवशस्त्रस्यदर्पंत्वयालब्धंयत्अस्त्ररूपंशस्त्रंतत्वाभिर्जतेतवदर्पं ॥ ३ ॥ ४ ॥ क्षत्रियपांसनेत्युक्त्वास्थितस्यतस्यवसिष्ठस्यब्रह्मदंडेनगाधिपुत्रस्याग्नेयंशांतमासीत् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ दयितं शिवस्येतिशेषः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ ग्रसतेस्म ॥ १३ ॥ अग्निपुरोगमोवायुस्तत्सहिताः अग्निसहितोवा

ब्रह्मदंडंसमुद्यम्यकालदंडमिवापरं ॥ वसिष्ठोभगवान्क्रोधादिदंवचनमब्रवीत् ॥ २ ॥ क्षत्रबंधोस्थितोस्म्येषयद्बलंतद्विदर्शय॥ नाशयाम्यद्यतेदर्पंशस्त्रस्यतवगाधिज॥ ३॥ क्वचतेक्षत्रियबलंक्वचब्रह्मबलंमहत्॥ पश्यब्रह्मबलंदिव्यंममक्षत्रियपांसन॥ ४॥ तस्यास्त्रंगाधिपुत्रस्यघोरमाग्नेयमुत्तमं ॥ ब्रह्मदंडेनतच्छांतमग्नेर्वेगइवांभसा॥५॥ वारुणंचैवरौद्रंचऐंद्रंपाशुपतंतथा॥ ऐषीकंचापिचिक्षेपकुपितोगाधिनंदनः॥६॥ मानवंमोहनंचैवगांधर्वंस्वापनंतथा॥ जृंभणंमोहनंचैवसंतापनविलापने॥७॥ शोषणंदारणंचैववज्रमस्त्रंसुदुर्जयं ॥ ब्रह्मपाशंकालपाशंवारुणंपाशमेवच॥८॥ पिनाकमस्त्रंदयितंशुष्कार्द्रेअशनीतथा॥ दंडास्त्रमथपैशाचंक्रौंचमस्त्रंतथैवच॥९॥धर्मचक्रंकालचक्रंविष्णुचक्रंतथैवच॥वायव्यंमथनंचैव अस्त्रंहयशिरस्तथा ॥ १० ॥ शक्तिद्वयंचचिक्षेपकंकालंमुसलंतथा॥ वैद्याधरंमहास्त्रंचकालास्त्रमथदारुणं॥११॥ त्रिशूलमस्त्रंघोरंचकापालमथकंकणं॥ एतान्यस्त्राणिचिक्षेपसर्वाणिरघुनंदन॥ १२॥ वसिष्ठेजपतांश्रेष्ठेतदद्भुतमिवाभवत्॥ तानिसर्वाणिदंडेनग्रसतेब्रह्मणःसुतः॥ १३॥ तेषुशांतेषुब्रह्मास्त्रंक्षिप्तवान्गाधिनंदनः॥ तदस्त्रमुद्यतंदृष्ट्वादेवाःसाग्निपुरोगमाः॥१४॥ देवर्षयश्चसंभ्रांतागंधर्वाःसमहोरगाः॥ त्रैलोक्यमासीत्संत्रस्तंब्रह्मास्त्रेसमुदीरिते॥१५॥ तदप्यस्त्रंमहाघोरंब्राह्मंब्राह्मेणतेजसा॥ वसिष्ठोग्रसतेसर्वंब्रह्मदंडेनराघव॥ १६॥ ब्रह्मास्त्रंग्रसमानस्यवसिष्ठस्यमहात्मनः॥ त्रैलोक्यमोहनंरौद्रंरूपमासीत्सुदारुणं॥ १७॥

युःपुरोगमोयेषांयुद्धइतिवा ॥ १४ ॥ समुदीरितेप्रयुक्ते ॥ १५ ॥ ब्राह्मेणतेजसाब्रह्मविद्याभ्यासजेनतेजसायुक्तेनब्रह्मदंडेनकरधृतेनग्रसतेस्मेत्यन्वयः ब्राह्मेणैवतेजसाब्राह्मतेजःशमनस्यसाध्यत्वादितिभावः ॥ १६ ॥ त्रैलोक्यमोहनंभयात्त्रिलोकीचित्तमूर्च्छाकरं रौद्रंस्मरणेपिभयदं सुदारुणंदुर्दर्शंनृसिंहवीरभद्रादिवत् घोरमितिपाठांतरं तुल्योर्थः ॥ १७ ॥

रौद्रदारुणत्वेउपपादयति रोमेत्यादि रोमकूपेषुरोमकूपेभ्यः मरीच्योविस्फुलिंगाः ऋषेर्विश्वामित्रब्रह्मास्त्राकुलत्वात्धूम्राकुलार्चिष्ममग्नेर्विशेषणं ॥ १८ ॥ विधूमःकालाग्निरिवब्रह्मदंड श्वप्राज्वलत् तत्समर्पितब्रह्मतेजसेतिभावः ॥ १९ ॥ ततोऽस्तुवन्साधुसाध्वित्युपश्लोकितवंतः हेब्रह्मन्तेबलंअमोघमस्तुअरातावविसर्जनेनाक्षीणमस्तु प्रतिब्रह्मास्त्रंमाप्रयुंक्ष्वेतियावत् पार क्यंतेजःस्वतेजसासहजेनधारयविलाप्यैकीकुरु ॥ २० ॥ नन्वरौस्थितेकथमप्रतियोगोतआह निगृहीतइति ब्रह्मास्त्रप्रयासेननष्टसामर्थ्यःस्वतएवमृतप्रायोजातइत्यर्थः ॥ २१ ॥ शमं

रोमकूपेषुसर्वेषुवसिष्ठस्यमहात्मनः॥ मरीच्यइवनिष्पेतुरग्नेर्धूमाकुलार्चिषः॥ १८ ॥ प्राज्वलद्ब्रह्मदंडश्चवसिष्ठस्यकरोद्यतः ॥ विधूमइवकालाग्निर्य मदंडइवापरः॥ १९ ॥ ततोऽस्तुवन्मुनिगणावसिष्ठंजपतांवरं॥ अमोघंतेबलंब्रह्मंस्तेजोधारयतेजसा॥ २० ॥ निगृहीतस्त्वयाब्रह्मन्विश्वामित्रोमहा बलः॥ अमोघंतेबलंश्रेष्ठलोकाःसंतुगतव्यथाः॥ २१ ॥एवमुक्तोमहातेजाःशमंचक्रेमहातपाः॥ विश्वामित्रोविनिकृतोविनिःश्वस्येदमब्रवीत्॥ २२॥ धिग्बलंक्षत्रियबलंब्रह्मतेजोबलंबलं॥ एकेनब्रह्मदंडेनसर्वास्त्राणिहतानिमे॥ २३ ॥ तदेतत्समीक्ष्याहंप्रसन्नेंद्रियमानसः॥ तपोमहत्समास्थास्ये यद्वैब्रह्मत्वकारणं॥ २४ ॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेषट्पंचाशःसर्गः॥ ५६॥ ॥ ७॥ ॥ ततःसंतप्तहृदयःस्म रन्निग्रहमात्मनः॥ विनिःश्वस्यविनिःश्वस्यकृतवैरोमहात्मना॥ १ ॥ सदक्षिणांदिशंगत्वामहिष्यासहराघव॥ ततापपरमंघोरंविश्वामित्रोमहातपाः ॥ २ ॥ फलमूलाशनोदांतश्चचारपरमंतपः॥ अथास्यजज्ञिरेपुत्राःसत्यधर्मपरायणाः॥ ३॥ हविष्पंदोमधुष्पंदोदृढनेत्रोमहारथः॥ पूर्णेवर्षसहस्रेतुब्र ह्मालोकपितामहः॥ ४॥ अब्रवीन्मधुरंवाक्यंविश्वामित्रंतपोधनं॥ जिताराजर्षिलोकास्तेतपसाकुशिकात्मज॥ ५॥

चक्रे प्रतियोगतोऽरातिनाशनादुपरतइत्यर्थः विनिकृतःनिरस्तसर्वशक्तिः ॥ २२ ॥ क्षत्रियबलंधिक् केवलंनिंद्यंबलमित्यर्थः ब्रह्मतेजोबलंप्रशस्तंबलं ॥ २३ ॥ प्रसन्नेंद्रियमानसः परि त्यक्तक्षत्रस्वभावइतियावत् ॥ २४ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेषट्पंचाशःसर्गः ॥ ५६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततइति कृतवैरइति इदमेवतपोनाशकमस्य ॥ १ ॥ ततापतपश्चकारेत्यर्थः ॥ २ ॥ तपसोघोरत्वंदर्शयति फलेत्यादि दांतोजितेंद्रियः पुत्राहविष्पंदादयः ॥ ३ ॥ ब्रह्मर्षित्वायब्रह्मविषयातपः करणात्तदधिदैवतत्वाद्ब्रह्माब्रवीत् ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ देवैःसहत्रिविष्टपंस्वर्गंगत्वातदनुस्वंलोकंगतः लोकानांभूरादीनां ॥ ७ ॥ समन्युःसदैन्यः स्वंप्रत्येवेदंवचः सुमहतितपसिकृतेपिसर्षिगणादेवामांराजर्षिरित्येवविदुःअवगच्छंति त स्मादस्यतपसस्तद्ब्राह्मणत्वंफलंनास्तिनभवतीतिमन्ये ॥ ८ ॥ ९ ॥ परमात्मवान्परमात्मध्यानवान्परमधीरश्च ॥ १० ॥ ११ ॥ गच्छेयं यज्ञबलेनेतिशेषः देवतानांपरागतिःस्वर्गः ॥१२॥ अशक्यत्वकथनपूर्वकंप्रत्याख्यानबीजंचप्रसिद्धंत्रिशंकुत्वमेवेतिपुराणेषुस्पष्टं ॥ १३ ॥ तत्कर्मसशरीरस्वर्गप्रापकयज्ञकर्म तस्यवसिष्ठस्यपुत्रायत्रतेपिरे तत्रगत्वेतिशेषः तस्यपुत्रान्गतः

अनेनतपसात्वांहिराजर्षिरितिविद्महे॥ एवमुक्त्वामहातेजाजगामसहदैवतैः॥६॥त्रिविष्टपंब्रह्मलोकंलोकानांपरमेश्वरः॥विश्वामित्रोपितच्छ्रुत्वाह्रि याकिंचिदवाङ्मुखः॥ ७॥ दुःखेनमहताविष्टःसमन्युरिदमब्रवीत्॥ तपश्चसुमहत्तप्तंराजर्षिरितिमांविदुः॥ ८ ॥देवाःसर्षिगणाःसर्वेनास्तिमन्येत पःफलं॥ एवंनिश्चित्यमनसाभूयएवमहातपाः॥ ९ ॥ तपश्चचारधर्मात्माकाकुत्स्थपरमात्मवान्॥ एतस्मिन्नेवकालेतुसत्यवादीजितेंद्रियः॥ १० ॥ त्रिशंकुरितिविख्यातइक्ष्वाकुकुलवर्धनः॥ तस्यबुद्धिःसमुत्पन्नायजेयमितिराघव॥ ११॥ गच्छेयंस्वशरीरेणदेवतानांपरांगतिं॥ वसिष्ठंससमाहूयक थयामासचिंतितं॥ १२॥ अशक्यमितिचाप्युक्तोवसिष्ठेनमहात्मना॥ प्रत्याख्यातोवसिष्ठेनसययौदक्षिणांदिशं॥ १३ ॥ ततस्तत्कर्मसिद्ध्यर्थंपुत्रां स्तस्यगतोनृपः॥ वासिष्ठादीर्घतपसस्तपोयत्रहितेपिरे॥ १४॥त्रिशंकुस्तुमहातेजाःशतंपरमभास्वरं॥ वसिष्ठपुत्रान्ददृशेतप्यमानान्मनस्विनः॥ १५॥ सोभिगम्यमहात्मानःसर्वानेवगुरोःसुतान्॥ अभिवाद्यानुपूर्व्येणह्रियाकिंचिदवाङ्मुखः॥ १६॥

प्राप्तः ॥ १४ ॥ शतशब्देनस्वावयवगतबहुत्वेनबहुवचनं अनभिधानात् शतशब्दःसंख्यावाचीसंख्येयवाचीच विंशत्यादिवत् अत्रतुसंख्येयवाची शतंवसिष्ठपुत्रान् शतसंख्याकानित्य र्थः अत्रावयवप्राधान्येनतद्बहुत्वेनबहुवचनंप्राप्तंतदनभिधानान्नभवति एकवचनमेवभवति यथाविंशतिर्ब्राह्मणाः संख्यावाचिनोपिएकवचनंब्राह्मणानांशतमितियथा अतःवसिष्ठपुत्रा नित्यनेनशतमित्यनेनचसामानाधिकरण्यं ॥ १५ ॥ ह्रियातत्पितृकृतप्रत्याख्यानजया महात्मनइतिद्वितीयार्थेमहात्मानइत्यार्षं ॥ १६ ॥

शरण्यान्रक्षणसमर्थान् शरणंगतःअन्येषांरक्ष्याणांशरणंगतोपि शरणत्वंप्राप्तोपीत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ ब्राह्मणान्अन्वर्थब्राह्मणान् ॥ १९ ॥ सिद्ध्यर्थंसशरीरस्वर्गगमनसिद्ध्यर्थं ॥ २०॥
गुरुपुत्रान्तेतान्विनाअन्यांकांचनगतिमहंनपश्यामीत्यन्वयः ॥ २१ ॥ अयंश्लोकःप्रक्षिप्तइतिकतकस्वरसः तस्मात्इक्ष्वाकूणांपरमगतिरूपात्पुरोधसोवसिष्ठादनंतरमित्यर्थः ॥ २२ ॥

अब्रवीत्समहात्मानःसर्वानेवकृतांजलिः॥ शरणंवःप्रपन्नोहंशरण्यान्शरणंगतः॥ १७॥ प्रत्याख्यातोहिभद्रंवोवसिष्ठेनमहात्मना॥ यष्टुकामोमहा
यज्ञंतदनुज्ञातुमर्हथ॥ १८॥ गुरुपुत्रानहंसर्वान्नमस्कृत्यप्रसादये॥ शिरसाप्रणतोयाचेब्राह्मणांस्तपसिस्थितान्॥ १९॥ तेमांभवंतःसिद्ध्यर्थंयाजयं
तुसमाहिताः॥ सशरीरोयथाहंवैदेवलोकमवाप्नुयां॥ २०॥ प्रत्याख्यातोवसिष्ठेनगतिमन्यांतपोधनाः॥ गुरुपुत्रानृतेसर्वान्नाहंपश्यामिकांचन॥ २१॥
इक्ष्वाकूणांहिसर्वेषांपुरोधाःपरमागतिः॥ तस्मादनंतरंसर्वेभवंतोदैवतंमम॥ २२॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रा० वा० आ० बालकांडेसप्तपंचाशःसर्गः
॥५७॥ ॥ ७॥ ॥ ततस्त्रिशंकोर्वचनंश्रुत्वाक्रोधसमन्वितं॥ ऋषिपुत्रशतंरामराजानमिदमब्रवीत्॥ १॥ प्रत्याख्यातोसिदुर्मेधोगुरुणासत्यवा
दिना॥ तंकथंसमतिक्रम्यशाखांतरमुपेयिवान्॥ २॥ इक्ष्वाकूणांहिसर्वेषांपुरोधाःपरमागतिः॥ नचातिक्रमितुंशक्यंवचनंसत्यवादिनः॥ ३॥ अ
शक्यमितिसोवाचवसिष्ठोभगवानृषिः॥ तंवयंवैसमाहर्तुंक्रतुंशक्ताःकथंचन॥ ४॥ बालिशस्त्वंनरश्रेष्ठगम्यतांस्वपुरंपुनः॥ याजनेभगवान्शक्तस्त्रै
लोक्यस्यापिपार्थिव॥ ५॥ अवमानंकथंकर्तुंतस्यशक्ष्यामहेवयं॥ तेषांतद्वचनंश्रुत्वाक्रोधपर्याकुलाक्षरं॥ ६॥ सराजापुनरेवैतानिदंवचनमब्रवीत्॥
प्रत्याख्यातोभगवतागुरुपुत्रैस्तथैवहि॥ ७॥

॥ इतिश्रीरा० श्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेसप्तपंचाशःसर्गः ॥ ५७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ क्रोधसमन्वितमितिऋषिपुत्रशतविशेषणं ॥ १ ॥ दुर्मेधःदुर्बुद्धे शा
खांतरंयाजनादिनारक्षकांतरं ॥ २ ॥ नचातिक्रमितुंशक्यमिक्ष्वाकुभिरितिशेषः ॥ ३ ॥ सोवाचेति सोचिलोपेचेदितिसाधु तंक्रतुंयज्ञमशक्यमित्युवाचतंयज्ञमित्यर्थः कथंचकथमपिनश
क्ताइत्यर्थः ॥ ४ ॥ बालिशोऽज्ञःत्रैलोक्यस्यापिसिद्ध्यर्थंयाजनेइत्यर्थः भगवान्वसिष्ठः ॥ ५ ॥ अवमानंतेनासाध्यतयोक्तार्थस्यसाधनरूपं ॥ ६ ॥ एतान्वासिष्ठान् ॥ ७ ॥

अन्यांगतिंयाजकांतरं घोराभिसंहितंघोराभिप्रायसंयुक्तं कुलगुर्वतिक्रमेणअन्याश्रयस्यकुलनाशहेतुतयातदभिप्रायस्यघोरत्वं ॥ ८ ॥ चंडालत्वंगमिष्यसीतिशेपुरितियोजना तादृश
पापिष्ठदर्शनस्यपापजनकत्वात्स्वस्वाश्रमप्रवेशस्तेषां ॥ ९ ॥ परुषोरुक्षांगः ध्वस्तमूर्धजःखर्वकेशः ॥ १० ॥ चिताश्मशानंतत्रभवंपुष्पभस्मादिमाल्यांगरागोयस्य अयोविकारआयसं
तदाभरणः त्यज्यत्यक्त्वा ॥ ११ ॥ अनुगामिनःसहगताः प्राद्रवन्तंत्यक्त्वागताः परमात्मवान्धीरः ॥ १२॥ दह्यमानइत्यस्यदुःखेनेत्यादि विश्वामित्रंजगामेतिपूर्वेणान्वयः वसिष्ठवैरित्वात्

अन्यांगतिंगमिष्यामिस्वस्तिवोस्तुतपोधनाः॥ ऋषिपुत्रास्तुतच्छ्रुत्वावाक्यंघोराभिसंहितं॥ ८॥ शेपुःपरमसंक्रुद्धाश्चंडालत्वंगमिष्यसि॥ इत्युक्त्वाते
महात्मानोविविशुःस्वंस्वमाश्रमं॥ ९॥ अथरात्र्यांव्यतीतायांराजाचंडालतांगतः॥ नीलवस्त्रधरोनीलःपुरुषोध्वस्तमूर्धजः॥ १०॥ चित्यमाल्यांगरा
गश्चआयसाभरणोऽभवत्॥ तंदृष्ट्वामंत्रिणःसर्वेत्यज्यचंडालरूपिणं॥ ११॥ प्राद्रवन्सहितारामपौरायेस्यानुगामिनः॥ एकोहिराजाकाकुत्स्थजगा
मपरमात्मवान्॥ १२॥ दह्यमानोदिवारात्रंविश्वामित्रंतपोधनं॥ विश्वामित्रस्तुतंदृष्ट्वाराजानंविफलीकृतं॥ १३॥ चंडालरूपिणंराममुनिःकारु
ण्यमागतः॥ कारुण्यात्समहातेजावाक्यंपरमधार्मिकः॥ १४॥ इदंजगादभद्रंतेराजानंघोरदर्शनं॥ किमागमनकार्यंतेराजपुत्रमहाबल॥ १५॥ अ
योध्याधिपतेवीरशापाच्चंडालतांगतः॥ अथतद्वाक्यमाकर्ण्यराजाचंडालतांगतः॥ १६॥ अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यंवाक्यज्ञोवाक्यकोविदं॥ प्रत्याख्या
तोस्मिगुरुणागुरुपुत्रैस्तथैवच॥ १७॥ अनवाप्यैवतंकाममयाप्राप्तोविपर्ययः॥ सशरीरोदिवंयायामितिमेसौम्यदर्शन॥ १८॥ मयाचेष्टंक्रतुशतं
तच्चनावाप्यतेफलं॥ अनृतंनोक्तपूर्वंमेनचवक्ष्येकदाचन॥ १९॥

विफलीकृतंवसिष्ठतत्पुत्रैर्विनाशितैहिकामुष्मिकार्थं ॥ १३ ॥ १४ ॥ यस्त्वंशापाच्चंडालतांगतस्तस्यतेइहागमनकार्यंकिमित्यन्वयः ॥ १५॥ १६॥ १७॥ यंकाममुद्दिश्यगतस्तंकाममनवा
प्य नैतावदेवअपितुविपर्ययोजातिभ्रंशएवंवेषरूपः काममाह सशरीरइत्यादि इतीत्यस्यकामइतिशेषः सौम्यदर्शनेतिसंबोधनं ॥ १८ ॥ तच्चतथापि तत्फलंसशरीरस्वर्गप्राप्तिरूपंनावा
प्यतइत्यन्वयः क्रतुशतंनकृतंत्वयेतिचेत्तत्राह अनृतमिति ॥ १९ ॥

कृच्छ्रेष्वपिगतोऽनृतंनवक्ष्येइत्यन्वयः क्षत्रधर्मेणतत्साक्षितया ॥ २० ॥ शीलंसद्गुणः वृत्तमाचारः इच्छतोममेतिशेषः ॥ २१ ॥ नगच्छंतिनगच्छंतिस्म यदेवमतोदैवमेवप्रारब्धफलमदृष्टमेव परंश्रेष्ठंहिताहितप्रापणेपौरुषंइदानींतनधर्मानुष्ठानंनिरर्थकं प्रारब्धतिरस्कारेदुर्बलमित्यर्थः ॥ २२ ॥ दैवमुक्तं आक्रम्यतेअभिभूयते परमागतिःसाक्षादितरतिरस्कारेणैहिकसुखदुःखदं प्रसादंदैवानुकूल्यसमर्थंत्वदीयंप्रसादमिच्छतोमेप्रसादंकर्तुमर्हसि दैवेनोपहतंतिरस्कृतमिहानुष्ठीयमानंकर्मयस्य ॥ २३ ॥ २४ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायण

कृच्छ्रेष्वपिगतःसौम्यक्षत्रधर्मेणतेशपे ॥ यज्ञैर्बहुविधैरिष्टंप्रजाधर्मेणपालिताः ॥ २० ॥ गुरवश्चमहात्मानःशीलवृत्तेनतोषिताः ॥ धर्मेप्रयतमानस्य यज्ञंचाहर्तुमिच्छतः ॥ २१ ॥ परितोषंनगच्छंतिगुरवोमुनिपुंगव ॥ दैवमेवपरंमन्येपौरुषंतुनिरर्थकं ॥ २२ ॥ दैवेनाक्रम्यतेसर्वंदैवंहिपरमागतिः ॥ तस्यमेपरमार्तस्यप्रसादमभिकांक्षतः ॥ कर्तुमर्हसिभद्रंतेदैवोपहतकर्मणः ॥ २३ ॥ नान्यांगतिंगमिष्यामिनान्यच्छरणमस्तिमे ॥ दैवंपुरुषकारेणनिवर्तयितुमर्हसि ॥ २४ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेअष्टपंचाशःसर्गः ॥ ५८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

उक्तवाक्यंतुराजानंकृपयाकुशिकात्मजः ॥ अब्रवीन्मधुरंवाक्यंसाक्षाच्चंडालतांगतं ॥ १ ॥ ऐक्ष्वाकोस्वागतंवत्सजानामित्वांसुधार्मिकं ॥ शरणंतेप्रदास्यामिमाभैषीर्नृपपुंगव ॥ २ ॥ अहमामंत्रयेसर्वान्महर्षीन्पुण्यकर्मणः ॥ यज्ञसाह्यकरान्राजंस्ततोयक्ष्यसिनिर्वृतः ॥ ३ ॥ गुरुशापकृतंरूपंयदिदंत्वयिवर्तते ॥ अनेनसहरूपेणसशरीरोगमिष्यसि ॥ ४ ॥ हस्तप्राप्तमहंमन्येस्वर्गंतवनराधिप ॥ यस्त्वंकौशिकमागम्यशरण्यंशरणागतः ॥ ५ ॥ एवमुक्त्वामहातेजाःपुत्रान्परमधार्मिकान् ॥ व्यादिदेशमहाप्राज्ञान्यज्ञसंभारकारणात् ॥ ६ ॥ सर्वान्शिष्यान्समाहूयवाक्यमेतदुवाचह ॥ सर्वानृषीन्सवासिष्ठानानयध्वंममाज्ञया ॥ ७ ॥

तिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेअष्टपंचाशःसर्गः ॥ ५८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ उक्तेति ॥ १ ॥ २ ॥ यज्ञसाह्यंयज्ञसाहाय्यं ॥ ३ ॥ अनेनरूपेणगुरुपुत्रशापकृतेनचंडालरूपेण ऋषिशापस्यान्यथाकर्तुमशक्यत्वात् गमिष्यसि स्वर्गमितिशेषः जातिचांडालत्वाभावाच्चयज्ञप्रवृत्तिः ॥ ४ ॥ हस्तप्राप्तंअनायाससलभ्यं तत्रहेतुः यस्त्वमित्यादि ॥ ५ ॥ यज्ञसंभारकारणात्यज्ञसामग्रीसंपादनार्थं ॥ ६ ॥ शिष्याणांऋष्यानयनेआज्ञा ॥ ७ ॥

सुहृदःस्वस्य स्वस्वऋत्विक्सहितान् तद्विशेषणं सुबहुश्रुतानिति यदिति आहूतोन्योवा अनादृतंउपेक्षारूपंचंडालयाजनरूपंनिंदात्मकंवायद्वाक्यंब्रूयात्तत्सर्वमुक्तमखिलेनममाख्येयं ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ तेतव ॥ ११ ॥ सर्वदेशेभ्वित्यस्यस्थिताइतिशेषः आगच्छन्नित्यस्यकेचिदितिशेषः महोदयंतन्नामानमृषिं वासिष्ठंयच्छतंसर्वंतच्चवर्जयित्वेतियोजना तद्वासिष्ठशतंक्रोधपर्याकुलाक्षरंयथायेनप्रकारेणवचनमाहतत्सर्वंशृण्वित्यर्थः क्षत्रियइत्यादि ब्राह्मणस्यैवयाजनाधिकारात् चंडालस्ययज्ञेऽनधिकाराच्च ॥ १२ ॥ १३ ॥ सुराणांदेवतात्वेनभो

सशिष्यान्सुहृदश्चैवसर्त्विजःसुबहुश्रुतान् ॥ यदन्योवचनंब्रूयान्मद्वाक्यबलचोदितः ॥ ८ ॥ तत्सर्वमखिलेनोक्तंममाख्येयमनादृतं ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वादिशोजग्मुस्तदाज्ञया ॥ ९ ॥ आजग्मुरथदेशेभ्यःसर्वेभ्योब्रह्मवादिनः ॥ तेचशिष्याःसमागम्यमुनिंज्वलिततेजसं ॥ १० ॥ ऊचुश्चवचनंसर्वंसर्वेषांब्रह्मवादिनां ॥ श्रुत्वातेवचनंसर्वेसमायांतिद्विजातयः ॥ ११ ॥ सर्वदेशेषुचागच्छन्वर्जयित्वामहोदयं ॥ वासिष्ठंयच्छतंसर्वंक्रोधपर्याकुलाक्षरं ॥ १२ ॥ यथाहवचनंसर्वंशृणुत्वंमुनिपुंगव ॥ क्षत्रियोयाजकोयस्यचंडालस्यविशेषतः ॥ १३ ॥ कथंसदसिभोक्तारोहविस्तस्यसुरर्षयः ॥ ब्राह्मणावामहात्मानोभुक्त्वाचांडालभोजनं ॥ १४ ॥ कथंस्वर्गंगमिष्यंतिविश्वामित्रेणपालिताः ॥ एतद्वचननैष्ठुर्यमूचुःसंरक्तलोचनाः ॥ १५ ॥ वासिष्ठामुनिशार्दूलसर्वेसहमहोदयाः ॥ तेषांतद्वचनंश्रुत्वासर्वेषांमुनिपुंगवः ॥ १६ ॥ क्रोधसंरक्तनयनःसरोषमिदमब्रवीत् ॥ यद्दूषयंत्यदुष्टंमांतपउग्रंसमास्थितं ॥ १७ ॥ भस्मीभूतादुरात्मानोभविष्यंतिनसंशयः ॥ अद्यतेकालपाशेननीतावैवस्वतक्षयं ॥ १८ ॥ सप्तजातिशतान्येवमृतपाःसंभवंतुते ॥ श्वमांसनियताहारामुष्टिकानामनिर्घृणाः ॥ १९ ॥ विकृताश्चविरूपाश्चलोकाननुचरंत्विमान् ॥ महोदयश्चदुर्बुद्धिर्मामदूष्यंह्यदूषयत् ॥ २० ॥

क्तृत्वं ऋषीणांऋत्विक्त्वेनयज्ञशिष्टभोक्तृत्वं ॥ १४ ॥ पालिताइतिव्यंग्योक्तिः वचननैष्ठुर्यं अर्शआद्यजंतं नैष्ठुर्यवद्वचनमित्यर्थः ॥ १५ ॥ वासिष्ठाइत्याद्यर्धंपूर्वान्वयि सहमहोदयाः महोदयेनसहिताः ॥ १६ ॥ अदुष्टत्वेहेतुः तपउग्रमिति तपस्तेजसाक्षत्रियस्यचंडालयाजनमपिनदोषायेतिज्ञात्वापियत्दूषयंतिस्म ॥ १७ ॥ तस्माद्भस्मीभूताइत्यादि ॥ १८ ॥ सप्तजातिशतानिसप्तजन्मशतानि मृतपाःशववस्त्रादिहारिणः मुष्टिकानामतन्नामानः इदानींडोंबाइतिप्रसिद्धाः ॥ १९ ॥ विकृताविकृतव्यापाराः विरूपाःविकृताकाराः अदूष्यंह्यदूषयदितिप्राग्वत् ॥ २० ॥

प्राणातिपातनिरतःप्राणिनांप्राणनाशोद्यतः अनुक्रोशोदया ॥ २१ ॥ वर्तयिष्यतिप्राप्स्यति अत्रेदंबोध्यं क्षत्रियत्वेपियाजनेप्रवृत्तिस्तत्रापिशापदूषितचंडालयाजनेप्रवृत्तिर्ब्राह्मणे षुवासिष्ठेषुवधादिकृच्छापकृत्याप्रवृत्तिरेतत्सर्वंब्राह्मणत्वेच्छयाप्रवर्तमानतपसोविनाशायदैवकृतमितिबोध्यं ॥ २२ ॥ ॥इतिश्री०श्रीरा०रामा०वा०आ०बाल०एकोनषष्टितमःसर्गः ॥ ५९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ज्ञात्वायोगबलेन ॥ १ ॥ इक्ष्वाकुदायादःतद्वंश्यः एवमादिगुणैर्यागाधिकारित्वंसूचितं ॥ २ ॥ स्वंप्रतिशरणमागमनेहेतुमाह स्वेनेत्यादि ॥ ३ ॥ प्रवर्त्य

दूषितःसर्वलोकेषुनिषादत्वंगमिष्यति ॥ प्राणातिपातनिरतोनिरनुक्रोशतांगतः ॥ २१ ॥ दीर्घकालंममक्रोधाद्दुर्गतिंवर्तयिष्यति ॥ एतावदुक्त्वावच नंविश्वामित्रोमहातपाः ॥ विरराममहातेजाऋषिमध्येमहामुनिः ॥ २२ ॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेएकोनषष्टित मःसर्गः ॥५९॥ ॥ ७ ॥ ॥ तपोबलहतान्ज्ञात्वावासिष्ठान्समहोदयान् ॥ ऋषिमध्येमहातेजाविश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥१॥ अयमिक्ष्वाकुदायादस्त्रि शंकुरितिविश्रुतः ॥ धर्मिष्ठश्चवदान्यश्चमांचैवशरणंगतः ॥२॥ स्वेनानेनशरीरेणदेवलोकजिगीषया ॥ यथायंस्वशरीरेणदेवलोकंगमिष्यति ॥३॥ त थाप्रवर्त्यतांयज्ञोभवद्भिश्चमयासह ॥ विश्वामित्रवचःश्रुत्वासर्वएवमहर्षयः ॥४॥ ऊचुःसमेताःसहसाधर्मज्ञाधर्मसंहितं ॥ अयंकुशिकदायादोमुनिः परमकोपनः ॥५॥ यदाहवचनंसम्यगेतत्कार्यंनसंशयः ॥ अग्निकल्पोहिभगवान्शापंदास्यतिरोषतः ॥६॥ तस्मात्प्रवर्त्यतांयज्ञःसशरीरोयथादिवि ॥ गच्छेदिक्ष्वाकुदायादोविश्वामित्रस्यतेजसा ॥ ७ ॥ ततःप्रवर्त्यतांयज्ञःसर्वेसमधितिष्ठत ॥ एवमुक्त्वामहर्षयःसंजह्रुस्ताःक्रियास्तदा ॥ ८ ॥ याजक श्चमहातेजाविश्वामित्रोऽभवत्क्रतौ ॥ ऋत्विजश्चानुपूर्व्येणमंत्रवन्मंत्रकोविदाः ॥ ९ ॥

तांआरभ्यतां ॥ ४ ॥ धर्मसंहितमितिक्रियाविशेषणं ऊचुरित्यस्यअन्योन्यमितिशेषः यदूचुस्तदाह अयमित्यादि ॥ ५ ॥ अग्निकल्पःअजितकामक्रोधत्वाच्छापंदास्यतियतस्तस्मादि ति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ततःसशरीरस्यस्वर्गगमनाययज्ञःप्रवर्त्यतां सर्वेभवंतःस्वस्वकृत्यंअधितिष्ठतप्रारभध्वं ताःक्रियाःस्वस्वार्त्विज्यकर्माणि ॥ ८ ॥ याजकःअध्वर्युरितियावत् अतएववक्ष्य तिस्रुवमुद्यम्येति ॥ ९ ॥

यथाकल्पंशास्त्रानुसारेण यथाविधियथासंप्रदायानुष्ठानं कल्पशास्त्रेनानापक्षोपन्यासस्थलेअनुष्ठेयांशेसंप्रदायस्यैवशरणत्वात् महताकालेनअधिककालसाध्ययत्नपूर्वकमंत्रपाठेन ॥ १० ॥ सर्वदेवताःप्रतीतिशेषः तदातथापिअनधिकारिणायाजनायजनाच्च ॥ ११ ॥ उद्यम्यऊर्ध्वंक्रोधेनप्रक्षिप्य कोपस्यैवाधिकावस्थाक्रोधः ॥ १२ ॥ पश्यमेइति भागार्थंदेवाना मनागमनेनअसाध्यत्वेपिस्वतपोव्ययेनत्वामभीष्टंस्वर्गंनयामीतिभावः ॥ १३ ॥ स्वशरीरेणदुष्प्रापमित्यन्वयः हियदिमयास्वार्जितंयत्किंचिदपितपसःफलंसुकृतमस्ति ॥ १४ ॥ तदाह

चक्रुःसर्वाणिकर्माणियथाकल्पंयथाविधि ॥ ततःकालेनमहताविश्वामित्रोमहातपाः ॥ १० ॥ चकारावाहनंतत्रभागार्थंसर्वदेवताः ॥ नाभ्यागमं स्तदातत्रभागार्थंसर्वदेवताः ॥ ११ ॥ ततःकोपसमाविष्टोविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ स्रुवमुद्यम्यसक्रोधस्त्रिशंकुमिदमब्रवीत् ॥ १२ ॥ पश्यमेतपसोवी र्यंस्वार्जितस्यनरेश्वर ॥ एषत्वांस्वशरीरेणनयामिस्वर्गमोजसा ॥ १३ ॥ दुष्प्रापंस्वशरीरेणस्वर्गंगच्छनरेश्वर ॥ स्वार्जितंकिंचिदप्यस्तिमयाहितपसःफ लं ॥ १४ ॥ राजंस्त्वंतेजसातस्यसशरीरोदिवंव्रज ॥ उक्तवाक्येमुनौतस्मिन्सशरीरोनरेश्वरः ॥ १५ ॥ दिवंजगामकाकुत्स्थमुनीनांपश्यतांतदा ॥ स्वर्ग लोकंगतंदृष्ट्वात्रिशंकुंपाकशासनः ॥ १६ ॥ सहसर्वैःसुरगणैरिदंवचनमब्रवीत् ॥ त्रिशंकोगच्छभूयस्त्वंनासिस्वर्गकृतालयः ॥ १७ ॥ गुरुशापहतोमू ढपतभूमिमवाक्शिराः ॥ एवमुक्तोमहेंद्रेणत्रिशंकुरपतत्पुनः ॥ १८ ॥ विक्रोशमानस्त्राहीतिविश्वामित्रंतपोधनं ॥ तच्छ्रुत्वावचनंतस्यक्रोशमानस्य कौशिकः ॥ १९ ॥ रोषमाहारयत्तीव्रंतिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत् ॥ ऋषिमध्येसतेजस्वीप्रजापतिरिवापरः ॥ २० ॥ सृजन्दक्षिणमार्गस्थान्सप्तर्षीनपरान्पुनः ॥ नक्षत्रवंशमपरमसृजत्क्रोधमूर्च्छितः ॥ २१ ॥

हेराजन्त्वंतस्यतेजसावैभवेनसशरीरोदिवंगच्छ कृद्धत्वात्पुनरुक्त्यादिनदोषः ॥ १५ ॥ मुनीनांपश्यतांमुनिषुपश्यत्सु ॥ १६ ॥ स्वर्गकृतालयःस्वर्गेनिजपुण्यकर्मणाकृतआलयोयस्यता दृशः स्वर्गवासार्होनासीत्यर्थः ॥ १७ ॥ तत्रहेतुः गुरुशापेत्यादि ॥ १८ ॥ १९ ॥ आहारयत्अकरोत् ॥ २० ॥ सृजन्निति यथाउत्तरतोध्रुवःअचलस्तिष्ठतिएवंत्रिशंकुस्तिष्ठतु तस्यप रितोयथासप्तर्षिमंडलंतथाअस्यापिभवत्वित्याशयः सृजन्नितिहेतौशतृप्रत्ययः सृष्टिंकुर्वन्तद्धेतोःदक्षिणमार्गस्थानपरानसृजत् पुनःसप्तविंशतिनक्षत्रमालामसृजत् ॥ २१ ॥

नक्षत्रवंशंक्षुद्रनक्षत्रगणं ॥ २२ ॥ अन्यमिंद्रंत्वत्सृज्यमानस्वर्गस्येतिशेषः अथवामयासृज्यमानःस्वर्गःअनिंद्रएवास्तु त्रिशंकुरेवतत्रेंद्रोभवत्वित्याशयः एवमिंद्रस्थानेत्रिशंकुंप्रतिष्ठाप्यतत्स्यपरिवारभूतदेवतानिस्रष्टुमुपचक्रमे ॥ २३ ॥ ततइति देवप्रतिस्वर्गवत्तस्यापिप्रतिस्वर्गंकुर्यात्इतिहेतोःसुराअसुराश्चसंभ्रांताःपर्याकुलचित्ताइत्यर्थः ॥ २४ ॥ अनुनयप्रकारमाह अयंराजेत्यादि गुरुशापेनपरिक्षतःचंडालत्वंप्राप्तः दिवंब्रह्मसृष्टंत्वत्सृष्टंवास्वर्गं ॥ २५ ॥ २६ ॥ भद्रंवइत्यनेनअनुनयः ॥२७॥ स्वर्गोस्तुस्वर्गपदवाच्यसुखविशेषानुभवोस्तु ॥२८॥ लोकाः

दक्षिणांदिशमास्थायऋषिमध्येमहायशाः ॥ सृष्ट्वानक्षत्रवंशंचक्रोधेनकलुषीकृतः ॥ २२ ॥ अन्यमिंद्रंकरिष्यामिलोकोवास्यादनिंद्रकः ॥ दैवतान्यपिसक्रोधात्स्रष्टुंसमुपचक्रमे ॥ २३ ॥ ततःपरमसंभ्रांताःसर्षिसंघाःसुरासुराः ॥ विश्वामित्रंमहात्मानमूचुःसानुनयंवचः ॥ २४ ॥ अयंराजामहाभागगुरुशापपरिक्षतः ॥ सशरीरोदिवंयातुंनार्हत्येवतपोधन ॥ २५ ॥ तेषांतद्वचनंश्रुत्वादेवानांमुनिपुंगवः ॥ अब्रवीत्सुमहद्वाक्यंकौशिकःसर्वदेवताः ॥ २६ ॥ सशरीरस्यभद्रंवस्त्रिशंकोरस्यभूपतेः ॥ आरोहणंप्रतिज्ञातंनानृतंकर्तुमुत्सहे ॥ २७ ॥ स्वर्गोस्तुसशरीरस्यत्रिशंकोरस्यशाश्वतः ॥ नक्षत्राणिचसर्वाणिमामकानिध्रुवाण्यथ ॥ २८ ॥ यावल्लोकाधरिष्यंतितिष्ठंत्वेतानिसर्वशः ॥ मत्कृतानिसुराःसर्वेतदनुज्ञातुमर्हथ ॥ २९ ॥ एवमुक्ताःसुराःसर्वेप्रत्यूचुर्मुनिपुंगवं ॥ एवंभवतुभद्रंतेतिष्ठंत्वेतानिसर्वशः ॥ ३० ॥ गगनेतान्यनेकानिवैश्वानरपथाद्बहिः ॥ नक्षत्राणिमुनिश्रेष्ठतेषुज्योतिःषुजाज्वलन् ॥ ३१ ॥ अवाक्शिरास्त्रिशंकुश्चतिष्ठत्वमरसन्निभः ॥ अनुयास्यंतिचैतानिज्योतींषिनृपसत्तमं ॥ ३२ ॥ कृतार्थंकीर्तिमंतंचस्वर्गलोकगतंयथा ॥ विश्वामित्रस्तुधर्मात्मासर्वदेवैरभिष्टुतः ॥ ३३ ॥ ऋषिमध्येमहातेजावाढमित्येवदेवताः ॥ ततोदेवामहात्मानोऋषयश्चतपोधनाः ॥ जग्मुर्यथागतंसर्वेयज्ञस्यांतेनरोत्तम ॥ ३४ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेषष्टितमःसर्गः ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ ६१ ॥

भूरादिसत्यांताः ॥ २९ ॥ ३० ॥ वैश्वानरपथात्ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धानादिज्योतिश्चक्रमार्गाद्बहिर्बहिर्देशेएतानितानिनक्षत्राणितिष्ठंत्वितिपूर्वेणान्वयः तेषुत्वदीयेषुज्योतिःषुनक्षत्रेषुजाज्वलन् भृशंज्वलन् ॥ ३१ ॥ अवाक्शिराःअस्मदुक्तावाक्शिरस्त्ववानेवत्रिशंकुर्देवतुल्यसुखवान्तिष्ठतु एतानितवज्योतींषितंअनुयास्यंतिच ॥ ३२ ॥ स्वर्गलोकगतंयथास्वर्गलोकगतमिवेत्यंतंपूर्वान्वयि ॥ ३३ ॥ बाढमित्येवआहेतिशेषः दुराग्रहस्यानर्थहेतुतांप्रतिसंधायदेवतावचनमंगीचकार ॥ ३४ ॥ ॥ इतिश्री०श्रीरा०रा०वा०आ०बा०षष्टितमःसर्गः ॥ ६० ॥

वनवासिनःतपोवनवासिनस्तान्स्वाज्ञयायज्ञार्थमागतान्प्रस्थितान्वीक्ष्यसर्वांस्तानब्रवीदित्यन्वयः वनवासिनइत्यस्यस्थानेविनयान्वितानितिपाठांतरं ॥ १ ॥ दक्षिणांदिशमासमंताद्व्याप्यास्थितोयंत्रिशंकुरूपोमहाविघ्नोस्माकंतपोनाशकत्वात्प्रवृत्तस्तच्छायाक्रांतत्वाच्चायंदेशोऽतःपरंतपोऽयोग्यइतिभावः ॥ २ ॥ विशालयांविशाऽंतपोवनवत्यांपश्चिमायांवर्तमानेषुपुष्करेषुतत्तीरेतपोवनेष्वित्यर्थः महात्मनइतिमहात्मानइत्यर्थकंऋषिसंबोधनमदीर्घत्वमार्षं ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ विप्रःपुरोहितः ॥ ६ ॥ अभ्याहृतइदानीमस्माभिरानीतःपशुस्त्वदुर्नयात्त्व

मिश्वामित्रोमहातेजाःप्रस्थितान्वीक्ष्यतानृषीन् ॥ अब्रवीन्नरशार्दूलसर्वांस्तान्वनवासिनः ॥ १ ॥ महाविघ्नःप्रवृत्तोयंदक्षिणामास्थितोदिशं ॥ दिशमन्यांप्रपत्स्यामस्तत्रतप्स्यामहेतपः ॥ २ ॥ पश्चिमायांविशालायांपुष्करेषुमहात्मनः ॥ सुखंतपश्चरिष्यामःसुखंतद्धितपोवनं ॥ ३ ॥ एवमुक्त्वामहातेजाःपुष्करेषुमहामुनिः ॥ तपउग्रंदुराधर्षंतेपेमूलफलाशनः ॥ ४ ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुअयोध्याधिपतिर्महान् ॥ अंबरीषइतिख्यातोयष्टुंसमुपचक्रमे ॥ ५ ॥ तस्यवैयजमानस्यपशुमिंद्रोजहारह ॥ प्रनष्टेतुपशौविप्रोराजानमिदमब्रवीत् ॥ ६ ॥ पशुरभ्याहृतोराजन्प्रनष्टस्तवदुर्नयात् ॥ अरक्षितारंराजानंघ्नंतिदोषानरेश्वर ॥ ७ ॥ प्रायश्चित्तंमहद्ध्येतन्नरंवापुरुषर्षभ ॥ आनयस्वपशुंशीघ्रंयावत्कर्मप्रवर्तते ॥ ८ ॥ उपाध्यायवचःश्रुत्वासराजापुरुषर्षभः ॥ अन्वियेषमहाबुद्धिःपशुंगोभिःसहस्रशः ॥ ९ ॥ देशान्जनपदांस्तांस्तान्नगराणिवनानिच ॥ आश्रमाणिचपुण्यानिमार्गमाणोमहीपतिः ॥ १० ॥ सपुत्रसहितंतातसभार्यंरघुनंदन ॥ भृगुतुंगेसमासीनमृचीकंसंददर्शह ॥ ११ ॥ तमुवाचमहातेजाःप्रणम्याभिप्रसाद्यच ॥ महर्षिंतपसादीप्तंराजर्षिरमितप्रभः ॥ १२ ॥ पृष्ट्वासर्वत्रकुशलमृचीकंतमिदंवचः ॥ गवांशतसहस्रेणविक्रीणीषेसुतंयदि ॥ १३ ॥

त्पापवशात्तावकरक्षिणांप्रमादाच्चप्रनष्टइत्यन्वयः राजपापमाह अरक्षितारंप्रजानामितिशेषः ॥ ७ ॥ एतत्पशुनाशरूपंमहत्प्रायश्चित्तंमहतःप्रायश्चित्तस्यकारणं प्रक्रांतंकर्मयावत्प्रवर्ततेप्रवर्तिष्यतेतावत्ततःप्रागेवनष्टंपशुमन्विष्यानय तत्प्रतिनिधित्वेनक्रीत्वानरंवापशुमानयेत्यर्थः ॥ ८ ॥ सहस्रशोगोभिर्निष्क्रयभूताभिरित्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ सपुत्रेति सइतिपृथक्पदं सोंऽबरीषः भृगुतुंगंपर्वतशृंगविशेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ तंप्रसिद्धतपसमृचीकंइदंवक्ष्यमाणंवचोब्रवीदितिशेषः यदिविक्रीणीषेतदाकृतकृत्योस्मिभवेयं यतोयज्ञियंयज्ञेपूर्वंपरिकल्पितंपशुंक्वापिनलभे ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ इतःएतेषु सार्वविभक्तिकस्तसिः ॥ १५ ॥ कथंचनबहुनापिमूल्येन अनेनेतरयोरनुमतिःसूचिता अप्रतिषिद्धमनुमतमितिन्यायात् ॥ १६ ॥ १७ ॥ शुनकइतिकनिष्ठपुत्रना
म ॥ १८ ॥ पितृषुपितॄणां रक्षिष्यामीत्यर्थेरक्ष्येइत्यार्षं ॥ १९ ॥ रामेतिसंबुद्धिः ॥ २० ॥ मध्यमंमध्यमपुत्रंविक्रेयंमातापित्रोर्विक्रेयत्वेनसंमतंमन्येऽर्थादितिशेषः ॥ २१ ॥ ब्रह्मवादि

पशोरर्थेमहाभागकृतकृत्योऽस्मिभार्गव ॥ सर्वेपरिगतादेशायज्ञियंनलभेपशुं ॥ १४ ॥ दातुमर्हसिमूल्येनसुतमेकमितोमम ॥ एवमुक्तोमहातेजाऋ
चीकस्त्वब्रवीद्वचः ॥ १५ ॥ नाहंज्येष्ठंनरश्रेष्ठविक्रीणीयांकथंचन ॥ ऋचीकस्यवचःश्रुत्वातेषांमातामहात्मनां ॥ १६ ॥ उवाचनरशार्दूलमंबरीषमिदं
वचः ॥ अविक्रेयंसुतंज्येष्ठंभगवानाहभार्गवः ॥ १७ ॥ ममापिदयितंविद्धिकनिष्ठंशुनकंप्रभो ॥ तस्मात्कनीयसंपुत्रंनदास्येतवपार्थिव ॥ १८ ॥ प्राये
णहिनरश्रेष्ठज्येष्ठाःपितृषुवल्लभाः ॥ मातॄणांचकनीयांसस्तस्माद्रक्ष्येकनीयसं ॥ १९ ॥ उक्तवाक्येमुनौतस्मिन्मुनिपत्न्यांतथैवच ॥ शुनःशेपःस्वयंराम
मध्यमोवाक्यमब्रवीत् ॥ २० ॥ पिताज्येष्ठमविक्रेयंमाताचाहकनीयसं ॥ विक्रेयंमध्यमंमन्येराजपुत्रनयस्वमां ॥ २१ ॥ अथराजामहाबाहोवाक्यां
तेब्रह्मवादिनः ॥ हिरण्यस्यसुवर्णस्यकोटिभीरत्नराशिभिः ॥ २२ ॥ गवांशतसहस्रेणशुनःशेपंनरेश्वरः ॥ गृहीत्वापरमप्रीतोजगामरघुनंदन ॥ २३ ॥
अंबरीषस्तुराजर्षीरथमारोप्यसत्वरः ॥ शुनःशेपंमहातेजाजगामाशुमहायशाः ॥ २४ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडे
एकषष्टितमःसर्गः ॥ ६१ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ शुनःशेपंनरश्रेष्ठगृहीत्वातुमहायशाः ॥ व्यश्रमत्पुष्करेराजामध्याह्नेरघुनंदन ॥ १ ॥ तस्यविश्रममाणस्य
शुनःशेपोमहायशाः ॥ पुष्करंज्येष्ठमागम्यविश्वामित्रंददर्शह ॥ २ ॥

नःमध्यमपुत्रस्य ॥ २२ ॥ गृहीत्वाक्रीत्वा यद्यप्यपत्यस्यदानक्रयौशास्त्रनिषिद्धौतथापिअनेनकुलहानौधर्मार्थमपत्यदानमिवयज्ञायापत्यक्रयोनविगीतइतिसूचितं पुत्रस्यचैवंपित्रधी
नतोचितेतिचबोधितं ॥ २३ ॥ शुनःशेपंरथमारोप्येत्यन्वयः ॥ २४ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेएकषष्टितमःसर्गः ॥ ६१ ॥
व्यश्रमत् व्यश्राम्यदितिपाठांतरं ॥ १ ॥ विश्रममाणस्येतिविश्रामतइत्यर्थेआर्षं ॥ २ ॥

तृष्णयापिपासयाजिजीविषयाच श्रमेणचेतिविषण्णवदनत्वेदीनत्वेपरमातुरत्वेचहेतुः ॥ ३ ॥ अंकेउत्संगे मातुलत्वात्तत्रपातः बांधवाःकुतोदूरादेवसर्वथानसंत्येवेत्यर्थः ॥ ४ ॥ धर्मेण
स्वार्जितेन सर्वेषांशरणागतानांभावनःसर्वेष्टसाधनं एकोहित्वर्थे ॥ ५ ॥ यथाचराजाकृतकार्यःस्यात्अहंचअव्ययोधर्मलोपाभाववान्दीर्घायुस्तपस्तप्त्वास्वर्गंप्राप्नुयांतथाकुर्वीतिशे
षः ॥ ६ ॥ किल्बिषात्जीवविपत्तिरूपात् भव्येनप्रसन्नेन पुत्रंज्येष्ठं ॥ ७ ॥ ८ ॥ यत्कृतेयत्प्रयोजनाय तदेवप्रयोजनमाह परलोकहितार्थायपरलोकहितरूपप्रयोजनाय तस्यप्रयो

तप्यंतमृषिभिःसार्धंमातुलंपरमातुरः ॥ विषण्णवदनोदीनस्तृष्णयाचश्रमेणच ॥ ३ ॥ पपातांकेमुनेरामवाक्यंचेदमुवाचह ॥ नमेस्तिमातानपिता
ज्ञातयोबांधवाःकुतः ॥ ४ ॥ त्रातुमर्हसिमांसौम्यधर्मेणमुनिपुंगव ॥ त्रातात्वंहिनरश्रेष्ठसर्वेषांत्वंहिभावनः ॥ ५ ॥ राजाचकृतकार्यःस्यादहंदीर्घायुर
व्ययः ॥ स्वर्गलोकमुपाश्नीयांतपस्तप्त्वाह्यनुत्तमं ॥ ६ ॥ समेनाथोह्यनाथस्यभवभव्येनचेतसा ॥ पितेवपुत्रंधर्मात्मंस्त्रातुमर्हसिकिल्बिषात् ॥ ७ ॥
तस्यतद्वचनंश्रुत्वाविश्वामित्रोमहातपाः ॥ सांत्वयित्वाबहुविधंपुत्रानिदमुवाचह ॥ ८ ॥ यत्कृतेपितरःपुत्रान्जनयंतिशुभार्थिनः ॥ परलोकहितार्था
यतस्यकालोयमागतः ॥ ९ ॥ अयंमुनिसुतोबालोमत्तःशरणमिच्छति ॥ अस्यजीवितमात्रेणप्रियंकुरुतपुत्रकाः ॥ १० ॥ सर्वेसुकृतकर्माणःसर्वे
धर्मपरायणाः ॥ पशुभूतानरेंद्रस्यतृप्तिमग्नेःप्रयच्छत ॥ ११ ॥ नाथवांश्चशुनःशेपोयज्ञश्चाविघ्नतोभवेत् ॥ देवतास्तर्पिताश्चस्युर्ममचापिकृतंवचः
॥ १२ ॥ मुनेस्तद्वचनंश्रुत्वामधुच्छंदादयःसुताः ॥ साभिमानंनरश्रेष्ठसलीलमिदमब्रुवन् ॥ १३ ॥ कथमात्मसुतान्हित्वात्रायसेऽन्यसुतंविभो ॥ अका
र्यमिवपश्यामःश्वमांसमिवभोजने ॥ १४ ॥

जनस्य ॥ ९ ॥ परलोकहितंप्रयोजनमाह अयमिति शरणंरक्षणं जीवितमात्रेणजीवितप्रदानमात्रेण प्रियमित्यस्यममस्वस्य जीवतोवाक्यकरणादितिस्मृतेः शुनकवत्परलोकसाधन
त्वेनप्रियमित्यर्थः ॥ १० ॥ तत्रप्रवृत्त्यर्थंस्तौति सर्वेइति पशुभूताःअस्यराज्ञापशुत्वेनग्रहणादेतत्प्रतिनिधित्वेनपशुभूतानरेंद्रस्ययज्ञेऽग्नेस्तृप्तिंप्रयच्छथेत्यर्थः ॥ ११ ॥ नाथवान्मयारक्षक
वान् ममयुष्मत्पितुःजीवतोवाक्यकरणात्वचःकृतंभवति ॥ १२ ॥ साभिमानंसाहंकारं सलीलंसपरिहासं ॥ १३ ॥ लोकतःशास्त्रतश्चानुचितानुष्ठानत्वेदृष्टांतमाह श्वमांसमिवेति ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ साध्वसंभयं पितृत्वप्रयुक्तभीतिरहितं जीवतोवाक्यकारणाद्धर्मादपिविगर्हितंभष्टं एवंमद्वाक्यमतिक्रम्ययतोदारुणंपरुषंरोमहर्षणंरोमांचरूपविकारजनकमुक्तंतस्मादितिशे
षः ॥ १६ ॥ जातिषुमुष्टिकजातिषु ॥ १७ ॥ निरामयांसर्वदुःखनाशिकांरक्षांकृत्वाशुनःशेपमुवाच ॥ १८ ॥ वाक्यमाह पवित्रेति पवित्रपाशाःदर्भरशनाः वैष्णवंविष्णुदैवत्यं वैष्ण
वोवैदेवतयायूपइतिश्रुतेः वाग्भिराग्नेयमंत्रैरग्निमुदाहरस्तुहि ॥ १९ ॥ इमेमयोपदिश्यमानेइंद्रोपेंद्रदैवत्ये सिद्धिजीवितसिद्धि ॥ २० ॥ २१ ॥ गच्छावहेइत्यार्षस्तङ् निवर्तयस्व यज्ञमि

तेषांतद्वचनंश्रुत्वापुत्राणांमुनिपुंगवः ॥ क्रोधसंरक्तनयनोव्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १५ ॥ निःसाध्वसमिदंप्रोक्तंधर्मादपिविगर्हितं ॥ अतिक्रम्यतुमद्वाक्यं
दारुणंरोमहर्षणं ॥ १६ ॥ श्वमांसभोजिनःसर्वेवासिष्ठाइवजातिषु ॥ पूर्णंवर्षसहस्रंतुपृथिव्यामनुवत्स्यथ ॥ १७ ॥ कृत्वाशापसमायुक्तान्पुत्रान्मुनि
वरस्तदा ॥ शुनःशेपमुवाचार्तंकृत्वारक्षांनिरामयां ॥ १८ ॥ पवित्रपाशैरासक्तोरक्तमाल्यानुलेपनः ॥ वैष्णवंयूपमासाद्यवाग्भिरग्निमुदाहर ॥ १९ ॥
इमेचगाथेद्वेदिव्येगायेथामुनिपुत्रक ॥ अंबरीषस्ययज्ञेस्मिंस्ततःसिद्धिमवाप्स्यसि ॥ २० ॥ शुनःशेपोगृहीत्वातेद्वेगाथेसुसमाहितः ॥ त्वरयाराजसिं
हंतमंबरीषमुवाचह ॥ २१ ॥ राजसिंहमहाबुद्धेशीघ्रंगच्छावहेवयं ॥ निवर्तयस्वराजेंद्रदीक्षांचसमुपाहर ॥ २२ ॥ तद्वाक्यमृषिपुत्रस्यश्रुत्वाहर्षसम
न्वितः ॥ जगामनृपतिःशीघ्रंयज्ञवाटमतंद्रितः ॥ २३ ॥ सदस्यानुमतेराजापवित्रकृतलक्षणं ॥ पशुंरक्तांबरंकृत्वायूपेतंसमबंधयत् ॥ २४ ॥ सबद्धो
वाग्भिरग्र्याभिरभितुष्टाववैसुरौ ॥ इंद्रमिंद्रानुजंचैवयथावन्मुनिपुत्रकः ॥ २५ ॥ ततःप्रीतःसहस्राक्षोरहस्यस्तुतितोषितः ॥ दीर्घमायुस्तदाप्रादाच्छु
नःशेपायवासवः ॥ २६ ॥

तिशेषः समुदाहरकुरु ॥ २२ ॥ २३ ॥ पवित्रैर्दर्भरज्जुभिःकृतपशुत्वज्ञापनंपशुंकृत्वायज्ञपशुत्वेनसंपाद्यअबंधयत् राजेतिशेषः ॥ २४ ॥ इंद्रानुजोविष्णुर्यूपदेवः अत्रपूर्वमग्निस्तुत्वाततए
तौ उपदेशकालेतथोक्तत्वात् ॥ २५ ॥ सहस्राक्षइत्युपलक्षणंविष्णोरपि रहस्यस्तुतिर्विश्वामित्रोपदिष्टा ॥ २६ ॥

समाप्तवान् फलंसम्यगाप्तवानित्यर्थः यद्यपिबह्वृचब्राह्मणेहरिश्चंद्रोहवैधसऐक्ष्वाकोराजेत्यादिनाहरिश्चंद्रयज्ञेशुनःशेपस्याजीगर्तिसुतस्यपशुत्वंप्राजापत्यादिस्तुत्याचमोक्षःश्रूयतेतथा
पिअंबरीषविषयमप्येतत् एतत्प्रामाण्यात्तन्मूलश्रुतिश्चान्वेष्येतिबहवः केचित्तुहरिश्चंद्रपदंसादृश्यादंबरीषएवप्रयुक्तं अजीगर्तिपदंचऋचीकेप्रयुक्तंश्रुतावस्मादेवोपबृंहणादित्याहुः ॥ २७ ॥
भूयःपूर्वतपसःपुत्रेषुक्रोधेननाशात्क्रोधंनकरिष्यामीतिसंकल्प्यपुनस्तपोकरोत् ॥ २८ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेद्विषष्टित

सचराजानरश्रेष्ठयज्ञस्यचसमाप्तवान् ॥ फलंबहुगुणंरामसहस्राक्षप्रसादजं ॥ २७ ॥ विश्वामित्रोपिधर्मात्माभूयस्तेपेमहातपाः ॥ पुष्करेषुनरश्रेष्ठद
शवर्षशतानिच ॥ २८ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआ० बालकांडेद्विषष्टितमःसर्गः ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ पूर्णेवर्षसहस्रेतुव्रतस्नातंमहा
मुनिं ॥ अभ्यगच्छन्सुराःसर्वेतपःफलचिकीर्षवः ॥ १ ॥ अब्रवीत्सुमहातेजाब्रह्मासुरुचिरंवचः ॥ ऋषिस्त्वमसिभद्रंतेस्वार्जितैःकर्मभिःशुभैः ॥ २ ॥
तमेवमुक्त्वादेवेशस्त्रिदिवंपुनरभ्यगात् ॥ विश्वामित्रोमहातेजाभूयस्तेपेमहत्तपः ॥ ३ ॥ ततःकालेनमहतामेनकापरमाप्सरा ॥ पुष्करेषुनरश्रेष्ठस्नातुं
समुपचक्रमे ॥ ४ ॥ तांददर्शमहातेजामेनकांकुशिकात्मजः ॥ रूपेणाप्रतिमांतत्रविद्युतंजलदेयथा ॥ ५ ॥ कंदर्पदर्पवशगोमुनिस्तामिदमब्रवीत्
अप्सरःस्वागतंतेस्तुवसचेहममाश्रमे ॥ ६ ॥ अनुगृह्णीष्वभद्रंतेमदनेनविमोहितं ॥ इत्युक्तासावरारोहातत्रावासमथाकरोत् ॥ ७ ॥ तपसोहिमहावि
घ्नोविश्वामित्रमुपागमत् ॥ तस्यांवसंत्यांवर्षाणिपंचपंचचराघव ॥ ८ ॥ विश्वामित्राश्रमेसौम्येसुखेनव्यतिचक्रमुः ॥ अथकालेगतेतस्मिन्विश्वामि
त्रोमहामुनिः ॥ ९ ॥ सव्रीडइवसंवृत्तश्चिंताशोकपरायणः ॥ बुद्धिर्मुनेःसमुत्पन्नासामर्षारघुनंदन ॥ १० ॥ सर्वंसुराणांकर्मैतत्तपोपहरणंमहत् ॥ अ
होरात्रापदेशेनगताःसंवत्सरादश ॥ ११ ॥

मःसर्गः ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ व्रतस्नातंसमाप्तव्रतं तपःफलचिकीर्षवःतपःफलंदातुकामाः ॥ १ ॥ ऋषिस्त्वमसि अत्रराजशब्दानुपादानेनक्षत्रजातिविश्लेषःसूचितः ॥ २ ॥
॥ ३ ॥ परमारूपादिभिःसर्वोत्तमा अप्सराइत्यार्षं ॥ ४ ॥ तत्रसरसि जलदेविद्युतमिव ॥ ५ ॥ कंदर्पकृतोदर्पोमदः ॥ ६ ॥ अनुगृह्णीष्व भोगदानेनेतिशेषः वरारोहाश्रेष्ठजघना ॥ ७ ॥
पंचपंचदशवर्षाणि ॥ ८ ॥ ९ ॥ सामर्षादेवेषु विघ्नस्यतत्कृतत्वज्ञानात् ॥ १० ॥ तदाह सर्वमिति अहोरात्रापदेशेनएकाहोरात्रतुल्यतया ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ वेपंतींवेपमानां मधुरैःमत्प्रार्थनयास्थितासीतितवनकश्चनदोषइत्यादिवाक्यैः क्रोधस्यसंकल्पपूर्वत्यक्तत्वादत्रशापादानंतेनास्यक्रोधजयोजातइत्युक्तं ॥ १३ ॥ ततस्तत्रबहुवि
घ्नदर्शनादुत्तरगमनं नैष्ठिकींकामस्याप्यकरणंसंकल्प्यअत्युत्कटब्रह्मचर्यविषयांबुद्धिंदृढनिश्चयं जेतुकामः काममितिशेषः ॥ १४ ॥ कौशिकीविश्वामित्रभगिनीनदी ॥ १५ ॥ उत्तरे

काममोहाभिभूतस्यविघ्नोयंप्रत्युपस्थितः॥ सनिःश्वसन्मुनिवरःपश्चात्तापेनदुःखितः॥ १२ ॥ भीतामप्सरसंदृष्ट्वावेपंतींप्रांजलिंस्थितां ॥ मेनकां
मधुरैर्वाक्यैर्विसृज्यकुशिकात्मजः॥ १३ ॥ उत्तरंपर्वतंरामविश्वामित्रोजगामह ॥ सकृत्वानैष्ठिकींबुद्धिंजेतुकामोमहायशाः॥ १४॥ कौशिकीतीर
मासाद्यतपस्तेपेदुरासदं॥ तस्यवर्षसहस्राणिघोरंतपउपासत॥ १५॥ उत्तरेपर्वतेरामदेवतानामभूद्भयं॥ अमंत्रयन्समागम्यसर्वेसर्षिगणाःसुराः
॥ १६ ॥ महर्षिशब्दंलभतांसाध्वयंकुशिकात्मजः॥ देवतानांवचःश्रुत्वासर्वलोकपितामहः॥ १७॥ अब्रवीन्मधुरंवाक्यंविश्वामित्रंतपोधनं॥ महर्षे
स्वागतंवत्सतपसोग्रेणतोषितः॥ १८॥ महत्त्वमृषिमुख्यत्वंददामितवकौशिक॥ ब्रह्मणस्तुवचःश्रुत्वाविश्वामित्रस्तपोधनः ॥ १९ ॥ प्रांजलिःप्रण
तोभूत्वाप्रत्युवाचपितामहं॥ ब्रह्मर्षिशब्दमतुलंस्वार्जितैःकर्मभिःशुभैः॥ २० ॥ यदिमेभगवान्नाहततोहंविजितेंद्रियः॥तमुवाचततोब्रह्मानतावत्त्वं
जितेंद्रियः॥ २१ ॥ यतस्वमुनिशार्दूलइत्युक्त्वात्रिदिवंगतः॥ विप्रस्थितेषुदेवेषुविश्वामित्रोमहामुनिः॥ २२ ॥ ऊर्ध्वबाहुर्निरालंबोवायुभक्षस्तपश्च
रन्॥ घर्मेपंचतपाभूत्वावर्षास्वाकाशसंश्रयः॥ २३॥ शिशिरेसलिलेशायीराव्यहानितपोधनः॥ एवंवर्षसहस्रंहितपोघोरमुपागमत्॥ २४ ॥

पर्वतेइत्येतत्पूर्वान्वयि समागम्यब्रह्मणेतिशेषः ॥ १६ ॥ लभतां भगवन्नितिशेषः ॥ १७ ॥ देवप्रार्थनयामहर्षिशब्देनैवसंबोधयति महर्षेइति ॥ १८ ॥ महत्त्वस्यविवरणं ऋषिमुख्यत्व
मिति ॥ १९ ॥ प्रत्युवाचेति पितामहमितिशेषः अतुलंसर्वोत्तमंब्रह्मर्षिशब्दंमदभीष्टंस्वार्जितैःकर्मभिःप्राप्यंयदियतोभगवान्नाहनवदतिततोमन्येहंविजितेंद्रियः अत्रकाकुः नविजितेंद्रि
यइत्यर्थः नतावदिति विकारहेतुसंनिधानेविकाराभावेहितत्त्वमितिभावः नतावदितिलोकोक्तौ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ घर्मेग्रीष्मे आकाशंनिरावरणदेशः ॥ २३ ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ आत्महितंआत्माइंद्रः ॥ २६ ॥ ॥ इतिश्रीरा॰श्रीरा॰रा॰वा॰आ॰बा॰त्रिषष्टितमःसर्गः ॥ ६३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ लोभनंप्रतारणं काममोहेनकामज्वलितचित्तवैवश्येन
समन्वितंयुक्तं ॥ १ ॥ व्रीडिताअसामर्थ्यवचननिमित्ताव्रीडा ॥ २ ॥ उत्स्रज्यतेइतिपाठेपिउत्स्रक्ष्यतइत्येवार्थः ॥ ३ ॥ हियतोऽतःप्रसादंएवंनियोगाभावरूपं ॥ ४ ॥ ५ ॥ माधवेवसंते

तस्मिन्संतप्यमानेतुविश्वामित्रेमहामुनौ॥ संतापःसुमहानासीत्सुराणांवासवस्यच ॥ २५ ॥ रंभामप्सरसंशक्रःसर्वैःसहमरुद्गणैः॥ उवाचात्महितं
वाक्यमहितंकौशिकस्यच॥ २६॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेत्रिषष्टितमःसर्गः॥ ६३॥ ॥ ७॥ ॥ सुरकार्यमिदं
रंभेकर्तव्यंसुमहत्त्वया॥ लोभनंकौशिकस्येहकाममोहसमन्वितं॥ १ ॥ तथोक्तासाप्सरारामसहस्राक्षेणधीमता॥ व्रीडिताप्रांजलिर्वाक्यंप्रत्युवाचसु
रेश्वरं॥ २॥ अयंसुरपतेघोरोविश्वामित्रोमहामुनिः॥ क्रोधमुत्स्रक्ष्यतेघोरंमयिदेवनसंशयः॥ ३॥ ततोहिमेभयंदेवप्रसादंकर्तुमर्हसि॥ एवमुक्तस्त
यारामसभयंभीतयातदा॥॥ ४॥ तामुवाचसहस्राक्षोवेपमानांकृतांजलिं ॥ माभैषीरंभेभद्रंतेकुरुष्वममशासनं॥ ५॥ कोकिलोहृदयग्राहीमाधवे
रुचिरद्रुमे॥ अहंकंदर्पसहितःस्थास्यामितवपार्श्वतः॥ ६॥ त्वंहिरूपंबहुगुणंकृत्वापरमभास्वरं॥ तमृषिंकौशिकंभद्रेभेदयस्वतपस्विनं॥७॥ साश्रुत्वा
वचनंतस्यकृत्वारूपमनुत्तमं॥ लोभयामासललिताविश्वामित्रंशुचिस्मिता॥ ८॥ कोकिलस्यतुशुश्राववल्गुव्याहरतःस्वनं ॥ संप्रहृष्टेनमनसासचै
नामन्ववैक्षत॥ ९॥ अथतस्यचशब्देनगीतेनाप्रतिमेनच॥ दर्शनेनचरंभायामुनिःसंदेहमागतः ॥ १० ॥ सहस्राक्षस्यतत्सर्वंविज्ञायमुनिपुंगवः॥
रंभांक्रोधसमाविष्टःशशापकुशिकात्मजः॥ ११ ॥ यन्मांलोभयसेरंभेकामक्रोधजयैषिणं॥ दशवर्षसहस्राणिशैलीस्थास्यसिदुर्भगे॥ १२॥

कोकिलोभूत्वाहमित्यन्वयः ॥ ६ ॥ बहुगुणंहावभावादिगुणोपेतं रूपंरूपपरिष्कारं भेदयस्वकामोत्पादनेनतपसश्चालय ॥ ७ ॥ ललिताललिताख्यभावयुक्ता ॥ ८ ॥ वल्गुमनोहरं क
मनीयविषयलाभाच्चेतसोहर्षः ॥ ९ ॥ तस्यकोकिलस्य गीतेन रंभायाइतिशेषः संदेहंस्वतएवास्यायदृच्छयाआगमनंउतेंद्रप्रेरितायामत्तपोभंगार्थमित्येवंरूपं ॥ १० ॥ तत्सर्वंरंभागमनं
तत्कृतप्रलोभनंचसहस्राक्षप्रेरणामूलमितियुक्त्याध्यानेनचविज्ञायनिश्चित्यरंभांशशापेत्यन्वयः ॥ ११ ॥ शैलीशिलाप्रतिमारूपा ॥ १२ ॥

यद्यपिस्वामिनियोगतःप्रवृत्तायारंभायाःशापदानमनुचितंइंद्रेएवंतद्दानमुचितंतथापिक्रोधावेशेनयुक्तायुक्तविवेकाभावः अतएवपश्चाद्विवेकंलब्ध्वातामनुगृह्णाति ब्राह्मणइति वसिष्ठ इत्यर्थइतिकतकः एतेनकामादपिक्रोधोदुर्जयइतिसूचितं ॥ १३ ॥ आत्मनःकोपंधारयितुंअशक्नुवन्तांशप्त्वातपोव्ययजन्यदुःखेनसंतापंपश्चात्तापमुपागतइतिशेषः ॥ १४॥ महर्षेर्वचः श्रुत्वाकंदर्पःसचइंद्रश्चनिर्गतइत्यन्वयः ॥ १५ ॥ कोपेनचात्कामेनचतपोपहरणेकृतेसतिकामक्रोधहतत्वादेवाजितैरिंद्रियैरित्यन्वयः आपाततोरंभादर्शनप्रवृत्त्याकामेनापितपःक्षयः आ

ब्राह्मणःसुमहातेजास्तपोबलसमन्वितः॥ उद्धरिष्यतिरंभेत्वांमत्क्रोधकलुषीकृतां॥ १३॥ एवमुक्त्वामहातेजाविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ अशक्नुवन्धारयितुंकोपंसंतापमात्मनः॥ १४॥ तस्यशापेनमहतारंभाशैलीतदाभवत्॥ वचःश्रुत्वाचकंदर्पोमहर्षेःसचनिर्गतः ॥ १५ ॥ कोपेनचमहातेजास्तपोपहरणेकृते॥ इंद्रियैरजितैरामनलेभेशांतिमात्मनः॥ १६॥ बभूवास्यमनश्चिंतातपोपहरणेकृते ॥ नैवंक्रोधंगमिष्यामिनचवक्ष्येकथंचन ॥ १७ ॥ अथवानोच्छ्वसिष्यामिसंवत्सरशतान्यपि॥ अहंहिशोषयिष्यामिआत्मानंविजितेंद्रियः॥ १८॥ तावद्यावद्धिमेप्राप्तंब्राह्मण्यंतपसार्जितं ॥ अनुच्छ्वसन्नभुंजानस्तिष्ठेयंशाश्वतीःसमाः॥ १९॥ नहिमेतप्यमानस्यक्षयंयास्यंतिमूर्तयः॥ एवंवर्षसहस्रस्यदीक्षांसमुनिपुंगवः॥ चकाराप्रतिमांलोकेप्रतिज्ञांरघुनंदन॥ २०॥ ॥इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०बा०चतुःषष्टितमःसर्गः॥६४॥ ॥७॥ ॥ अथहैमवतींरामदिशंत्यक्त्वामहामुनिः॥पूर्वांदिशमनुप्राप्यतपस्तेपेसुदारुणं॥ १॥ मौनंवर्षसहस्रस्यकृत्वाव्रतमनुत्तमं॥ चकाराप्रतिमंरामतपःपरमदुष्करं॥ २॥

त्मनोमनसः शांतिदुःखोपशमं ॥ १६ ॥ नचवक्ष्ये शापादिवचनमितिशेषः ॥ १७ ॥ आत्मानंशरीरं ॥ १८ ॥ यावत्यावताकालेनब्राह्मण्यंप्राप्तंभवेत्तावच्छाश्वतीःसमाःबहून्वत्सरान् ॥ १९ ॥ मूर्तयःशरीरावयवाः तपोर्थत्वादनुच्छ्वासाभोजनयोस्तद्बलेनस्थास्यंत्येवेतिभावः दीक्षांअनुच्छ्वासाभोजनेउद्दिश्य अप्रतिमांप्रतिज्ञांसर्वथैवंकरिष्यइत्यध्यवसायं ॥ २० ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेचतुःषष्टितमःसर्गः ॥ ६४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथप्रतिज्ञोत्तरं हैमवतींउत्तरां ॥ १ ॥ मौनरूपंव्रतंवर्षसहस्ररूपसंबंधि मौनंचात्रकाष्ठमौनं ॥ २ ॥

आधूतमाकुलीकृतमपि आंतरमंतःकरणं ॥ ३ ॥ निश्चयंक्रोधाकरणविषयकं वर्षसहस्रसंबंधिनिव्रतेपूर्णेसति ॥ ४ ॥ तस्मिन्कालेव्रतपारणाकाले ॥ ५ ॥ सिद्धंपक्वं निःशेषितेनिरवशेषतोदत्ते अभुक्त्वैवपुनःपाकाकरणादभुक्त्वैव ॥ ६ ॥ मौनंकृत्वाआसीदित्यन्वयः ॥ ७ ॥ नोच्छ्वसन्श्वासोच्छ्वासरहितः धूमइति धूमकेतुरित्यर्थः अग्निरितियावत् अतएवाग्रेआतापितमिवेतिवक्ष्यति अयंशुद्धसत्वगुणप्रभवोग्निरितरेषांरजस्तमःप्रधानानांतन्मिश्रसत्वप्रधानानांचदेवादीनांतापजनकइतिबोध्यं ॥ ८ ॥ येनवह्निना यथातापितःपुमान्संभ्रांतोव्याकुलो

पूर्णेवर्षसहस्रेतुकाष्ठभूतंमहामुनिं॥ विघ्नैर्बहुभिराधूतंक्रोधोनांतरमाविशत्॥३॥सकृत्वानिश्चयंरामतपआतिष्ठताव्ययं॥ तस्यवर्षसहस्रस्यव्रतेपूर्णेमहाव्रतः॥ ४॥ भोक्तुमारब्धवानन्नंतस्मिन्कालेरघूत्तम॥ इंद्रोद्विजातिर्भूत्वातंसिद्धमन्नमयाचत॥ ५॥ तस्मैदत्वातदासिद्धंसर्वंविप्रायनिश्चितः॥ निःशेषितेऽन्नेभगवानभुक्त्वैवमहातपाः॥ ६॥ नकिंचिदवदद्विप्रंमौनव्रतमुपास्थितः॥ तथैवासीत्पुनर्मौनमनुच्छ्वासंचकारह ॥ ७॥ अथवर्षसहस्रंचनोच्छ्वसन्मुनिपुंगवः॥ तस्यानुच्छ्वसमानस्यमूर्ध्निधूमोव्यजायत॥८॥ त्रैलोक्यंयेनसंभ्रांतमातापितमिवाभवत्॥ ततोदेवर्षिगंधर्वाःपन्नगोरगराक्षसाः॥ ९॥ मोहितास्तपसातस्यतेजसामंदरश्मयः॥ कश्मलोपहताःसर्वेपितामहमथाब्रुवन्॥ १०॥ बहुभिःकारणैर्देवविश्वामित्रोमहामुनिः॥ लोभितःक्रोधितश्चैवतपसाचाभिवर्धते॥ ११॥ नह्यस्यवृजिनंकिंचिद्दृश्यतेसूक्ष्ममप्युत॥ नदीयतेयदित्वस्यमनसायदभीप्सितं ॥ १२॥ विनाशयतित्रैलोक्यंतपसासचराचरं॥ व्याकुलाश्चदिशःसर्वानचकिंचित्प्रकाशते ॥ १३॥ सागराःक्षुभिताःसर्वेविशीर्यंतेचपर्वताः॥ प्रकंपतेचवसुधावायुर्वातीहसंकुलः॥ १४॥

भवतितद्वत्त्रैलोक्यंसंभ्रांतमभूदित्यर्थः ॥ ९ ॥ तपसातेजसातपोरूपेणतेजसा मोहिताःविषयाग्राहिचित्ताःकृताः मंदरश्मयःक्षीणतेजसः कश्मलंदुःखं ॥ १० ॥ तत्तद्विषयैर्लोभितःक्रोधितोपिनिर्विघ्नमेवतौत्यक्त्वातपसाभिवर्धतइत्यन्वयः ॥ ११ ॥ सूक्ष्ममपिवृजिनंअल्पमपिकामक्रोधरूपं यदभीप्सितंब्रह्मर्षित्वं ॥ १२ ॥ अन्यथालोकनाशइत्याह विनाशयतीति तेर्लघुतरपाठान्नच्छंदोभंगः नाशप्रकारमाह व्याकुलाइति ॥ १३ ॥ १४ ॥

प्रतिजानीमःप्रतिक्रियांनजानीमइत्यर्थः नास्तिकोजायतेजगत्क्षोभवशान्नास्तिकइवकर्मानुष्ठानशून्यइत्यर्थः तदाह संमूढमिवेति संप्रक्षुभितमानसंव्याकुलचित्तं ॥ १५ ॥ नाशेजगन्नाशे ॥ १६ ॥ पूर्वयुगांतकाले ॥ १७ ॥ यद्यसौदेवराज्यमपिचिकीर्षेततदातदप्यस्यदीयतामित्यर्थइतिकेचित् यद्यस्यअभीष्टंनदीयतेतदासौदेवराज्यंचिकीर्षेतातोऽस्ययन्मनस्तत्स्थंब्रह्मर्षित्वंतद्दीयतामित्यर्थइत्यन्ये ॥ १८ ॥ स्वागतंभद्रं स्मेतिविसर्गलोपआर्षः ॥ १९ ॥ दीर्घायुर्दानंस्वदर्शनफलं ॥ २० ॥ स्वस्तिसुखं यथासुखं तपसउपरतेइतिशेषः ॥ २१ ॥ यदिइत्यसंदिग्धेसंदिग्धवचनंवेदाःप्रमाणंचेदितिवत् ॥ २२ ॥ ओमितिब्रह्मज्ञानसाधनं वषडितियज्ञसाधनं वेदाश्चतदपेक्षितांगोपांगादिप्रतिपादकाः वरयंतु यथावसिष्ठादीन्सहजब्राह्मणान्व

ब्रह्मन्नप्रतिजानीमोनास्तिकोजायतेजनः॥ संमूढमिवत्रैलोक्यंसंप्रक्षुभितमानसं॥ १५॥ भास्करोनिष्प्रभश्चैवमहर्षेस्तस्यतेजसा॥ बुद्धिंनकुरुते
यावन्नाशेदेवमहामुनिः॥ १६॥ तावत्प्रसाद्योभगवन्नग्निरूपोमहाद्युतिः॥ कालाग्निनायथापूर्वंत्रैलोक्यंदह्यतेऽखिलं॥ १७॥ देवराज्यंचिकीर्षेतदी
यतामस्ययन्मनः॥ ततःसुरगणाःसर्वेपितामहपुरोगमाः॥१८॥ विश्वामित्रंमहात्मानंवाक्यंमधुरमब्रुवन्॥ ब्रह्मर्षेस्वागतंतेऽस्तुतपसास्मसुतोषिताः
॥ १९॥ ब्राह्मण्यंतपसोग्रेणप्राप्तवानसिकौशिक॥ दीर्घमायुश्चतेब्रह्मन्ददामिसमरुद्गणः॥ २०॥ स्वस्तिप्राप्नुहिभद्रंतेगच्छसौम्ययथासुखं॥ पिता
महवचःश्रुत्वासर्वेषांत्रिदिवौकसां॥ २१॥ कृत्वाप्रणाममुदितोव्याजहारमहामुनिः॥ ब्राह्मण्यंयदिमेप्राप्तंदीर्घमायुस्तथैवच॥ २२॥ ओंकारोथव
षट्कारोवेदाश्चवरयंतुमां॥ क्षत्रवेदविदांश्रेष्ठोब्रह्मवेदविदामपि॥ २३॥ब्रह्मपुत्रोवसिष्ठोमामेवंवदतुदेवताः॥ यद्येवंपरमःकामःकृतोयांतुसुरर्षभाः
॥ २४॥ ततःप्रसादितोदेवैर्वसिष्ठोजपतांवरः॥ सख्यंचकारब्रह्मर्षिरेवमस्त्वितिचाब्रवीत्॥ २५॥

रयंतितथावरणंचाध्यापनयाजनयोरनुमतिः ब्रह्मायनुग्रहेपिजातिब्राह्मण्याभावात्वसिष्ठेनानंगीकारेव्यर्थमेवसर्वमतआह क्षत्रेत्यादि सूर्यवंशानादिपुरोहितत्वात्तदध्यापकत्वाच्चतेषांयुद्धजयादिप्रयोजनसंपत्तयेक्षत्रवेदविदांउक्तप्रयोजनधनुर्वेदविदांश्रेष्ठः ब्रह्मवेदावेदचतुष्टयी ब्रह्मप्रतिपादकोपनिषद्भागवत्त्वात् ॥ २३ ॥ अन्यदपिश्रैष्ठ्यबीजं ब्रह्मपुत्रइति एवंब्रह्मर्षेइतिएवंवसिष्ठमुखेनब्रह्मर्षित्ववादरूपेममपरमःकामोमनोरथोयदिकृतस्तदामद्विषयेकृतकृत्याःसुरर्षभायांतु नान्यथेतिभावः अन्यथापुनस्तपश्चरिष्यामीतितात्पर्यं ॥ २४ ॥ ततोविश्वामित्रोक्त्यनंतरं प्रसादितोविश्वामित्रस्यब्रह्मर्षित्वानुमतये एवंब्रह्मर्षित्वं सख्यंविश्वामित्रेण ॥ २५ ॥

सर्वंब्राह्मण्यप्रयोजकंब्राह्मणाज्जन्मतत्संस्कारादिसंपद्यतेसंपन्नं अनेनत्रिपुरुषपर्यंतंविश्वामित्रस्यब्राह्मण्यलाभःसूचितः एतच्चानृष्यानंतर्येइतिसूत्रेमहाभाष्येस्पष्टं इतिवसिष्ठोक्तेदेवताअप्युक्त्वाजग्मुरित्यन्वयः ॥ २६ ॥ पूजयामास सपरिवारस्यममसत्कारकरणेनब्रह्मर्षिताप्रापकसाधनैर्मुख्यसंपादनेनकृतार्थीकृतोस्मिभगवतेतिपूजयामासेत्यर्थः ॥ २७ ॥ चचारेति विश्वामित्रइतिशेषः अथप्रकृतशतानंदवचनमेवंत्वित्यादि ॥ २८ ॥ नित्यमिदानीमपि वीर्यस्यतपोवीर्यस्य ॥ २९॥३०॥३१ ॥ पावितःपवित्रःकृतः ॥ ३२ ॥ गुणाःकर्मश्रैष्ठ्य

ब्रह्मर्षिस्त्वंनसंदेहःसर्वंसंपद्यतेतव॥ इत्युक्त्वादेवताश्चापिसर्वाजग्मुर्यथागतं॥ २६॥ विश्वामित्रोपिधर्मात्मालब्ध्वाब्राह्मण्यमुत्तमं॥ पूजयामास
ब्रह्मर्षिंवसिष्ठंजपतांवरं॥ २७॥ कृतकामोमहींसर्वांचचारतपसिस्थितः॥ एवंत्वनेनब्राह्मण्यंप्राप्तंराममहात्मना॥ २८॥ एषराममुनिश्रेष्ठएषवि
ग्रहवांस्तपः॥ एषधर्मःपरोनित्यंवीर्यस्यैषपरायणं॥ २९॥ एवमुक्त्वामहातेजाविरराममहिजोत्तमः॥ शतानंदवचःश्रुत्वारामलक्ष्मणसन्निधौ॥३०॥
जनकःप्रांजलिर्वाक्यमुवाचकुशिकात्मजं॥ धन्योस्म्यनुगृहीतोस्मियस्यमेमुनिपुंगव॥ ३१॥ यज्ञंकाकुत्स्थसहितःप्राप्तवानसिकौशिक॥ पावितो
हंत्वयाब्रह्मन्दर्शनेनमहामुने॥ ३२॥ गुणावहुविधाःप्राप्तास्तवसंदर्शनान्मया॥ विस्तरेणचवैब्रह्मन्कीर्त्यमानंमहत्तपः॥ ३३॥ श्रुतंमयामहातेजो
रामेणचमहात्मना॥ सदस्यैःप्राप्यचसदःश्रुतास्तेबहवोगुणाः॥ ३४॥ अप्रमेयंतपस्तुभ्यमप्रमेयंचतेबलं॥ अप्रमेयागुणाश्चैवनित्यंतेकुशिकात्मज
॥ ३५॥ तृप्तिराश्चर्यभूतानांकथानांनास्तिमेविभो॥ कर्मकालोमुनिश्रेष्ठलंबतेरविमंडलं॥ ३६॥ श्वःप्रभातेमहातेजोद्रष्टुमर्हसिमांपुनः॥ स्वागतंज
पतांश्रेष्ठमामनुज्ञातुमर्हसि॥ ३७॥ एवमुक्तोमुनिवरःप्रशस्यपुरुषर्षभं॥ विससर्जाशुजनकंप्रीतंप्रीतमनास्तदा॥ ३८॥ एवमुक्त्वामुनिश्रेष्ठंवैदे
होमिथिलाधिपः॥ प्रदक्षिणंचकाराशुसोपाध्यायःसबांधवः॥ ३९॥

ज्ञातिश्रैष्ठ्यलक्षणाः ॥ ३३॥ महातेजइतिसंबुद्धिः मयाजनकेनरामेणचसदःप्राप्यस्थितैःसदस्यैश्चतेगुणाःश्रुताः ॥३४॥ तुभ्यमितितवेत्यर्थे अप्रमेयंइयत्ताज्ञानाविषयं ॥३५॥ कथानामिति शृण्वतइतिशेषः कर्मकालइति अतिवर्ततइतिशेषः तदेवाह लंबतइति ॥ ३६ ॥ स्वागतंभद्रं अनुज्ञातुं कर्मणेइतिशेषः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

स्ववासस्वनिवेशं स्ववाटमितिपाठेप्ययमेवार्थः ॥ ४० ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीयेआदिकाव्येबालकांडेपंचषष्टितमःसर्गः ॥६५॥ ॥७॥ ॥ कृत
कर्माकृतनित्यक्रियः ॥ १ ॥ कर्मणाअर्घ्यपाद्यादिलक्षणेन राघवौचसंपूज्यवाक्यमुवाच विश्वामित्रंप्रतीतिशेषः ॥ २ ॥ आज्ञाप्यःआज्ञापयितुंयोग्यः भवतेतिकृत्यानांकर्तरिषष्ठीवि
कल्पात्तृतीया आगमनप्रयोजनंबोधनीयइतितात्पर्यं ॥ ३ ॥ ४ ॥ द्रष्टुकामौ आगताविति शेषः ॥ ५ ॥ कृतकामौप्राप्तकामौ ॥ ६ ॥ ततोधनुर्वृत्तांतमाहजनकः एवमिति अस्यदिद
क्षितस्यधनुषःश्रूयतामागमनादिवृत्तांतइतिशेषः यदर्थंयत्प्रयोजनार्थंतिष्ठतितच्चश्रूयतां ॥ ७ ॥ निमिःकूटस्थः तस्यज्येष्ठःपुत्रोदेवरातः न्यासोनिक्षेपः अयंधनूरूपः अपरेतुनितरामास्ते

विश्वामित्रोपिधर्मात्मासहरामःसलक्ष्मणः ॥ स्ववासमभिचक्रामपूज्यमानोमहात्मभिः ॥ ४० ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्ये
बालकांडेपंचषष्टितमःसर्गः ॥ ६५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततःप्रभातेविमलेकृतकर्मानराधिपः ॥ विश्वामित्रंमहात्मानमाजुहावसरा
घवं ॥ १ ॥ तमर्चयित्वाधर्मात्माशास्त्रदृष्टेनकर्मणा ॥ राघवौचमहात्मानौतदावाक्यमुवाचह ॥ २ ॥ भगवन्स्वागतंतेस्तुकिंकरोमितवानघ ॥ भवाना
ज्ञापयतुमामाज्ञाप्योभवतात्यहं ॥ ३ ॥ एवमुक्तःसधर्मात्माजनकेनमहात्मना ॥ प्रत्युवाचमुनिश्रेष्ठोवाक्यंवाक्यविशारदः ॥ ४ ॥ पुत्रौदशरथस्येमौ
क्षत्रियौलोकविश्रुतौ ॥ द्रष्टुकामौधनुःश्रेष्ठंयदेतत्त्वयितिष्ठति ॥ ५ ॥ एतद्दर्शयभद्रंतेकृतकामौनृपात्मजौ ॥ दर्शनादस्यधनुषोयथेष्टंप्रतियास्यतः
॥ ६ ॥ एवमुक्तस्तुजनकःप्रत्युवाचमहामुनिं ॥ श्रूयतामस्यधनुषोयदर्थमिहतिष्ठति ॥ ७ ॥ देवरातइतिख्यातोनिमेर्ज्येष्ठोमहीपतिः ॥ न्यासोयंतस्यभ
गवन्हस्तेदत्तोमहात्मनः ॥ ८ ॥ दक्षयज्ञवधेपूर्वंधनुरायम्यवीर्यवान् ॥ विध्वस्यत्रिदशान्रोषात्सलीलमिदमब्रवीत् ॥ ९ ॥ यस्माद्भागार्थिनोभागा
न्नाकल्पयतमेसुराः ॥ वरांगानिमहार्हाणिधनुषाशातयामिवः ॥ १० ॥

देवतायत्रेतिव्युत्पत्त्यान्यासोदेवपूजास्थानं तत्पूजार्थंशत्रुवधार्थंचदत्तइत्यर्थः निक्षेपपरतयाव्याख्यानेतुनिक्षेपस्यशुल्कीकरणमनुचितं भगवतातद्भंगेचनिक्षेपारक्षणप्रयुक्तदोषभागिता
जनकस्यस्यादितिप्राहुः ॥ ८ ॥ केर्दत्तस्तत्राह दक्षेत्यादि दक्षयज्ञवधेइतिनिमित्तसप्तमी आयम्यनमनसज्जीकरणपूर्वमाकृष्य सलीलमितिवधविषयाप्रयासोद्योत्यते ॥ ९ ॥ भागा
र्थिनःस्विष्टकृदादियज्ञभागार्थिनोममभागंयतोनाकल्पयंतसुराअतोवरांगानिशिरांसि अकल्पयतेत्येकवचनमार्षं महार्हाणिमहापूजायोग्यानि ॥ १० ॥

विमनसोदीनाः भवोरुद्रः ॥ ११ ॥ ददौसंहारार्थंगृहीतंधनुरितिशेषः देवदेवस्यरुद्रस्य देवैर्लब्धंधनूरत्नं ॥ १२ ॥ अस्मत्पूर्वजेदेवराते तैःशिवसहितैर्देवैर्न्यासभूतंदेवपूजास्थानभू
तंन्यस्तंदत्तं तदुक्तंकौर्मेएकविंशेध्याये प्रीतश्चभगवानीशस्त्रिशूलीनीललोहितः प्रददौशत्रुनाशार्थंजनकायाद्भुतंधनुरिति पाद्मेपिच चापंशंभोर्दयादत्तंकन्याशुल्कीकृतंमयेति यदर्थमि
हतिष्ठतीत्यस्याप्युत्तरंन्यासभूतमित्यंतेनजातं पूजास्थानत्वेनपूजार्थमित्यर्थलाभात् अथेति कृषतइति अग्निचयनार्थमितिशेषः षड्भिर्वेनकृषतीत्यादिशास्त्रात् लांगलात्लांगलपद्धतेः
उत्थिता कन्येतिशेषः ॥ १३ ॥ यतःक्षेत्रंशोधयतासीतायालांगलपद्धतेर्मयालब्धाऽतोनाम्नासीतेतिप्रसिद्धा भूतलात्यज्ञियात् व्यवर्धतवृद्धिंप्राप्ता पाद्मेपि अथलोकेश्वरीलक्ष्मीर्जन

ततोविमनसःसर्वेदेवावैमुनिपुंगव ॥ प्रसादयंतदेवेशंतेषांप्रीतोऽभवद्भवः ॥ ११ ॥ प्रीतियुक्तस्तुसर्वेषांददौतेषांमहात्मनां ॥ तदेतद्देवदेवस्यधनूरत्नं
महात्मनः ॥ १२ ॥ न्यासभूतंतदान्यस्तमस्माकंपूर्वजेविभो ॥ अथमेकृषतःक्षेत्रंलांगलादुत्थितातततः ॥ १३ ॥ क्षेत्रंशोधयतालब्ध्वानाम्नासीतेतिवि
श्रुता ॥ भूतलादुत्थितासातुव्यवर्धतममात्मजा ॥ १४ ॥ वीर्यशुल्केतिमेकन्यास्थापितेयमयोनिजा ॥ भूतलादुत्थितांतांतुवर्धमानांममात्मजां ॥ १५ ॥
वरयामासुरागत्यराजानोमुनिपुंगव ॥ तेषांवरयतांकन्यांसर्वेषांपृथिवीक्षितां ॥ १६ ॥ वीर्यशुल्केतिभगवन्नददामिसुतामहं ॥ ततःसर्वेनृपतयःसमे
त्यमुनिपुंगव ॥ १७ ॥ मिथिलामभ्युपागम्यवीर्यंजिज्ञासवस्तदा ॥ तेषांजिज्ञासमानानांशैवंधनुरुपाहृतं ॥ १८ ॥ नशेकुर्ग्रहणेतस्यधनुषस्तोलनेपि
वा ॥ तेषांवीर्यवतांवीर्यमल्पंज्ञात्वामहामुने ॥ १९ ॥ प्रत्याख्यातान्नृपतयस्तन्निबोधतपोधन ॥ ततःपरमकोपेनराजानोमुनिपुंगव ॥ २० ॥

कस्यपुरेस्वतः शुभक्षेत्रेहलोत्खातेतारेचोत्तरफाल्गुने अयोनिजापद्मकराबालार्कशतसन्निभा सीतामुखेसमुत्पन्नाबालभावेनसुंदरी सीतामुखोद्भवात्सीताइत्यस्यैनामचाकरोत् ततो
भूदोरसीतस्यऊर्मिलानामकन्यकेति ॥ १४ ॥ वीर्यशुल्काधनुःसज्जीकरणादिक्षमंवीर्यमेवशुल्कंमूल्यंयस्याः ॥ १५ ॥ १६ ॥ नददामिनप्रादां ॥ १७ ॥ वीर्यंधनुषःसारंजिज्ञासवइत्य
स्याभूवन्निति शेषः उपाहृतंदर्शितमानीयेत्यर्थः ॥ १८ ॥ ग्रहणंधारणं तोलनंभारपरीक्षणार्थंहस्तेनचालनं ॥ १९ ॥ प्रत्याख्याताःकन्यानदत्तेतियावत् तदित्यव्ययं ततोनंतरंयद्वृत्तंतन्नि
बोधजानीहि ततइत्युत्तरान्वयि ॥ २० ॥

अरुंधन्नुपरुद्धवंतः वीर्यसंदेहंधनुरारोपणलक्षणवीर्यविषयेऽन्येषांसंदेहेविषयत्वंगताः अतोबलेनैवकन्यांग्रहीष्यामइत्यरुंधन्नित्यर्थः तेचसर्वेनृपाआत्मानंस्वंस्वमात्मानंमेमयाऽवधूतंवीर्यशुल्ककरणेनतिरस्कृतंविज्ञाय ॥ २१ ॥ रोषेणाविष्टामिथिलामपीडयन् अडभावआर्षः क्षयंयातानि दुर्गस्थित्यायुद्धवशादितिशेषः ॥ २२ ॥ साधनानिदुर्गरक्षणसाधनानि प्रसादयं प्रसादितवान् लङ्यडभावआर्षः ॥ २३ ॥ सुराददुः जगन्मातुःरक्षणार्थंस्वकार्यसिद्ध्यर्थंचेदंबलदानं दिशोययुः समूहंविसृज्येतिशेषः ॥ २४ ॥ अवीर्याःअल्पवीर्याः स्ववीर्यसंदिग्धाःसं

अरुंधन्मिथिलांसर्वेवीर्यसंदेहमागताः ॥ आत्मानमवधूतंमेविज्ञायनृपपुंगवाः ॥ २१ ॥ रोषेणमहताविष्टाःपीडयन्मिथिलांपुरीं ॥ ततःसंवत्सरेपूर्णे क्षयंयातानिसर्वशः ॥ २२ ॥ साधनानिमुनिश्रेष्ठततोऽहंभृशदुःखितः ॥ ततोदेवगणान्सर्वांस्तपसाऽहंप्रसादयं ॥ २३ ॥ ददुश्चपरमप्रीताश्चतुरंगबलंसुराः ॥ ततोभग्नानृपतयोहन्यमानादिशोययुः ॥ २४ ॥ अवीर्यावीर्यसंदिग्धाःसामात्याःपापकारिणः ॥ तदेतन्मुनिशार्दूलधनुःपरमभास्वरं ॥ २५ ॥ रामलक्ष्मणयोश्चापिदर्शयिष्यामिसुव्रत ॥ यद्यस्यधनुषोरामःकुर्यादारोपणंमुने ॥ २६ ॥ सुतामयोनिजांसीतांदद्यांदाशरथेरहं ॥ २७ ॥ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेषट्षष्टितमःसर्गः ॥ ६६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ जनकस्यवचःश्रुत्वाविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ धनुर्दर्शयरामायइतिहोवाचपार्थिवं ॥ १ ॥ ततःसराजाजनकःसचिवान्व्यादिदेशह ॥ धनुरानीयतांदिव्यंगंधमाल्यानुलेपितं ॥ २ ॥ जनकेनसमादिष्टाःसचिवाःप्राविशन्पुरं ॥ तद्धनुःपुरतःकृत्वानिर्जग्मुरमितौजसः ॥ ३ ॥ नृणांशतानिपंचाशद्व्यायतानांमहात्मनां ॥ मंजूषामष्टचक्रांतांसमूहुस्तेकथंचन ॥ ४ ॥ तामादायसुमंजूषामायसींयत्रतद्धनुः ॥ सुरोपमंतेजनकमूचुर्नृपतिमंत्रिणः ॥ ५ ॥

दिग्धस्ववीर्याः आहिताग्न्यादित्वान्निष्ठायाःपरनिपातः तदेतत्उक्तवृत्तांतकं ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ ॥ इतिश्री०श्रीरा०रा०वा०आ०बा०षट्षष्टितमःसर्गः ॥ ६६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ रामायइतिहेत्यसंधिरैच्छिकः आरोपयिष्यतिसीतांग्रहीष्यतिचेतिभावः ॥ १ ॥ सचिवान्समीपेविद्यमानान् अनुलेपितंयुक्तं ॥ २ ॥ प्राविशन्पुरं यज्ञवाटादित्यर्थः ॥ ३ ॥ शतानिपंचाशत् पंचसहस्राणीत्यर्थः अनेनधनुषोदुर्वहत्वादिदर्शितं आयताःदीर्घाः महात्मानोदृढपुष्टशरीराःअष्टचक्रांरथांगाष्टयुक्तां तांदृढत्वेनप्रसिद्धां कथंचन तत्संख्याअपिमहताप्रयत्नेनेत्यर्थः ॥ ४ ॥ आयसींअष्टलोहनिर्मितां सुरोपममितिजनकविशेषणं ॥ ५ ॥

यदिदर्शनीयमितीच्छसितदादर्शयेत्यर्थः ॥ ६ ॥ उभौरामलक्ष्मणौ तदाश्चर्यंधनुःप्रदर्शनमुद्दिश्यविश्वामित्रमभाषतेतियोजना ॥ ७ ॥ पूरितुंअशक्तैस्तोलनादिवक्ष्यमाणव्यापाराशक्तैः राजभिस्तुजनकैर्देवरातातिरिक्तैःपूजितं ऐश्वरत्वादीश्वरवदेवकेवलंपूजितमित्यर्थः ॥ ८ ॥ नैतदिति एतद्धनुःसुरादयोनसज्जीकर्तुंशक्ताइतिशेषः ॥ ९ ॥ गतिःशक्तिःसामर्थ्यं चस्त्वर्थे प्रपूरणंआकर्णाकर्षणं आरोपणंसज्जीकरणं समायोगःशरेणयोजनं वेपनंज्यास्फालनं तोलनमुक्तं ॥ १० ॥ आनीतंअथापित्वदाज्ञयेत्यादिः ॥ ११ ॥ १२ ॥ यत्रधनुस्तिष्ठतितांमंजूषांअपावृत्यअपगतावरणांकृत्वा ॥ १३ ॥ स्पृशामीतिदर्शनौत्सुक्यस्यनिवृत्तेः वाचार्थे यत्नवान्भविष्यामिकिमित्यब्रवीत् अपृच्छदित्यर्थः ॥ १४ ॥ तंराजामुनिश्चबाढमित्येवचाब्रवीत्समभाष

इदंधनुर्वरंराजन्पूजितंसर्वराजभिः ॥ मिथिलाधिपराजेंद्रदर्शनीयंयदीच्छसि ॥ ६ ॥ तेषांनृपोवचःश्रुत्वाकृतांजलिरभाषत ॥ विश्वामित्रंमहात्मानंतावुभौरामलक्ष्मणौ ॥ ७ ॥ इदंधनुर्वरंब्रह्मन्जनकैरभिपूजितं ॥ राजभिश्चमहावीर्यैरशक्तैःपूरितुंतदा ॥ ८ ॥ नैतत्सुरगणाःसर्वेसासुरानचराक्षसाः ॥ गंधर्वयक्षप्रवराःसकिन्नरमहोरगाः ॥ ९ ॥ क्वगतिर्मानुषाणांचधनुषोस्यप्रपूरणे ॥ आरोपणेसमायोगेवेपनेतोलनेतथा ॥ १० ॥ तदेतद्धनुषांश्रेष्ठमानीतंमुनिपुंगव ॥ दर्शयैतन्महाभागअनयोराजपुत्रयोः ॥ ११ ॥ विश्वामित्रःसरामस्तुश्रुत्वाजनकभाषितं ॥ वत्सरामधनुःपश्यइतिराघवमब्रवीत् ॥ १२ ॥ महर्षेर्वचनाद्रामोयत्रतिष्ठतितद्धनुः ॥ मंजूषांतामपावृत्यदृष्ट्वाधनुरथाब्रवीत् ॥ १३ ॥ इदंधनुर्वरंदिव्यंसंस्पृशामीहपाणिना ॥ यत्नवांश्चभविष्यामितोलनेपूरणेपिवा ॥ १४ ॥ बाढमित्यब्रवीद्राजामुनिश्चसमभाषत ॥ लीलयासधनुर्मध्येजग्राहवचनान्मुनेः ॥ १५ ॥ पश्यतांनृसहस्राणांबहूनांरघुनंदनः ॥ आरोपयत्सधर्मात्मासलीलमिवतद्धनुः ॥ १६ ॥ आरोपयित्वामौर्वींचपूरयामासतद्धनुः ॥ तद्बभंजधनुर्मध्येनरश्रेष्ठोमहायशाः ॥ १७ ॥ तस्यशब्दोमहानासीन्निर्घातसमनिःस्वनः ॥ भूमिकंपश्चसुमहान्पर्वतस्येवदीर्यतः ॥ १८ ॥

तेतिप्रत्येकमन्वयः मध्येमध्यप्रदेशे लीलयाअनायासेन जग्राहपादांगुलेनोन्नतंकृत्वाकरेणजग्राह तदुक्तंपाद्मे रामोपितद्धनुःकोटिंस्पृष्ट्वापादांगुलात्ततः उन्नतंचापमारोप्यबभंजेमोहिताजनाइति अतिभारवद्वस्तुनःपादांगुल्यामध्यभागपर्यंतमुन्नमनंमध्येगृहीत्वोद्धारश्चमहाबलसाध्यइतिमहाबलवत्त्वमनेनसूचितं ॥ १५ ॥ पश्यतामनादरेषष्ठी ॥ १६ ॥ पूरणमाकर्षणं ॥ १७ ॥ निर्घातोशनिध्वनिस्तन्निःस्वनसमःशब्दआसीत् दीर्यतःपर्वतस्यसमीपदेशेयथाभूमिकंपस्तथाभूकंपआसीत् ॥ १८ ॥

मुनिवरोविश्वामित्रः राजाजनकः ॥ १९ ॥ विगतसाध्वसः रामेणधनुरनारोपणेकन्याऽविवाहितैवस्थास्यतीतियाभीःस्थितासागतेत्यर्थः ॥ २० ॥ अतर्कितमिदंमयाएतदारोपणमित्य
र्थः ॥ २१ ॥ आहरिष्यतिसंपादयिष्यति ॥२२॥ ममप्रतिज्ञासत्याजातेतिशेषः प्राणैःप्राणेभ्यः ॥२३॥ ममंमंत्रिणइत्यन्वयः अनुमते अनुमतकृत्यसाधननिमित्तमित्यर्थः भवतोऽनुमत्ये
तिवार्थः ॥ २४ ॥ प्रश्रितैर्विनयसहितैः सर्वशश्च सर्वमप्यत्रत्यंवृत्तांतमित्यर्थः ॥ २५ ॥ गुप्तौरक्षितौ प्रीतियुक्तमितिक्रियाविशेषणं ॥ २६ ॥ आभाष्यआहूय कृतशासनान्दत्तकल्या

निपेतुश्चनराःसर्वेतेनशब्देनमोहिताः ॥ वर्जयित्वामुनिवरंराजानंतौचराघवौ ॥ १९ ॥ प्रत्याश्वस्तेजनेतस्मिन्राजाविगतसाध्वसः ॥ उवाचप्रांज
लिर्वाक्यंवाक्यज्ञोमुनिपुंगवं ॥ २० ॥ भगवन्दृष्टवीर्योमेरामोदशरथात्मजः ॥ अत्यद्भुतमचिंत्यंचअतर्कितमिदंमया ॥ २१ ॥ जनकानांकुलेकीर्ति
माहरिष्यतिमेसुता ॥ सीताभर्तारमासाद्यरामंदशरथात्मजं ॥ २२ ॥ ममसत्याप्रतिज्ञासावीर्यशुल्केतिकौशिक ॥ सीताप्राणैर्बहुमतादेयारामायमे
सुता ॥ २३ ॥ भवतोनुमतेब्रह्मन्शीघ्रंगच्छंतुमंत्रिणः ॥ ममकौशिकभद्रंतेअयोध्यांत्वरितारथैः ॥ २४ ॥ राजानंप्रश्रितैर्वाक्यैरानयंतुपुरंमम ॥ प्रदा
नंवीर्यशुल्कायाःकथयंतुचसर्वशः ॥ २५ ॥ मुनिगुप्तौचकाकुत्स्थौकथयंतुनृपायवै ॥ प्रीतियुक्तंतुराजानमानयंतुसुशीघ्रगाः ॥ २६ ॥ कौशिकस्तुत
थेत्याहराजाचाभाष्यमंत्रिणः ॥ अयोध्यांप्रेषयामासधर्मात्माकृतशासनान् ॥ २७ ॥ यथावृत्तंसमाख्यातुमानेतुंचनृपंतथा ॥ २८ ॥ ॥ इत्यार्षेश्री
मद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेसप्तषष्टितमःसर्गः ॥ ६७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ जनकेनसमादिष्टादूतास्तेक्लांतवाहनाः ॥ त्रिरात्रमुषिता
मार्गेतेऽयोध्यांप्राविशन्पुरीं ॥ १ ॥ तेराजवचनाद्गत्वाराजवेश्मप्रवेशिताः ॥ ददृशुर्देवसंकाशंवृद्धंदशरथंनृपं ॥ २ ॥

णसंदेशपत्रान् ॥ २७ ॥ २८ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेसप्तषष्टितमःसर्गः ॥ ६७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ त्रिरात्रंरात्रित्रयंउषि
तामार्गेकृतवासाः तावद्वासकरणेनिमित्तंक्लांतवाहनत्वं तेदूतकर्मणिनियुक्तामंत्रिणः तदनंतरंतेऽयोध्यायांप्राविशन् ॥ १ ॥ राजवचनात्जनकोस्मानिहप्रेषितवानितिस्वराजनामसंकीर्त
नात् राजवेश्मदशरथवेश्म प्रवेशितास्तदीयैर्द्वारपालैरितिशेषः ॥ २ ॥

विगतसाध्वसाःमहाराजदूतत्वेनतद्भृत्यवत्तत्सन्निधौभयरहिताः ॥ ३ ॥ साग्निहोत्रपुरस्कृतःपुरस्कृताग्निहोत्रसहितः आहिताग्न्यादिः पुरस्कृतामन्यादयः अग्निहोत्रपदेनतत्साधनऋत्वि
जस्तैःसहितइत्यर्थइत्यन्ये ॥४॥ कुशलंक्षेमं अव्ययमनपायं हेमहाराजआपृच्छते आङिनुपृच्छ्योरित्यात्मनेपदं पुरःसराभृत्यास्तत्सहितं ॥५॥ अनुमतेअनुमतकृत्यसाधननिमित्तं ॥६॥
वीर्यशुल्केतिप्रतिज्ञापूर्वंयुष्माकंविदितेत्यन्वयः विमुखीकृताइत्यपिविदितं ॥ ७ ॥ तवपुत्रकैरिति तवपुत्रेणरामेणेत्यर्थः कप्रत्ययेनाल्पार्थकेनबाल्यद्योतनं जामातृबुद्ध्यामहाबलत्वेनेश्व

बद्धांजलिपुटाःसर्वेदूताविगतसाध्वसाः ॥ राजानंप्रश्रितंवाक्यमब्रुवन्मधुराक्षरं ॥ ३ ॥ मैथिलोजनकोराजासाग्निहोत्रपुरस्कृतः ॥ मुहुर्मुहुर्मधुरया
स्नेहसंरक्तयागिरा ॥ ४ ॥ कुशलंचाव्ययंचैवसोपाध्यायपुरोहितं ॥ जनकस्त्वांमहाराजापृच्छतेसपुरःसरं ॥ ५ ॥ पृष्ट्वाकुशलमव्यग्रंवैदेहोमिथिलाधि
पः ॥ कौशिकानुमतेवाक्यंभवंतमिदमब्रवीत् ॥ ६ ॥ पूर्वंप्रतिज्ञाविदितावीर्यशुल्काममात्मजा ॥ राजानश्चकृतामर्षानिर्वीर्याविमुखीकृताः ॥ ७ ॥
सेयंममसुताराजन्विश्वामित्रपुरस्कृतैः ॥ यदृच्छयागतैराजन्निर्जितातवपुत्रकैः ॥ ८ ॥ तच्चरत्नंधनुर्दिव्यंमध्येभग्नंमहात्मना ॥ रामेणहिमहाबाहोमह
त्यांजनसंसदि ॥ ९ ॥ अस्मैदेयामयासीतावीर्यशुल्कामहात्मने ॥ प्रतिज्ञांतर्तुमिच्छामितदनुज्ञातुमर्हसि ॥ १० ॥ सोपाध्यायोमहाराजपुरोहितपुर
स्कृतः ॥ शीघ्रमागच्छभद्रंतेद्रष्टुमर्हसिराघवौ ॥ ११ ॥ प्रतिज्ञांममराजेंद्रनिर्वर्तयितुमर्हसि ॥ पुत्रयोरुभयोरेवप्रीतिंत्वमुपलप्स्यसे ॥ १२ ॥ एवंवि
देहाधिपतिर्मधुरंवाक्यमब्रवीत् ॥ विश्वामित्राभ्यनुज्ञातःशतानंदमतेस्थितः ॥ १३ ॥ दूतवाक्यंतुतच्छ्रुत्वाराजापरमहर्षितः ॥ वसिष्ठंवामदेवंचमंत्रि
णश्चैवमब्रवीत् ॥ १४ ॥ गुप्तःकुशिकपुत्रेणकौसल्यानंदवर्धनः ॥ लक्ष्मणेनसहभ्रात्राविदेहेषुवसत्यसौ ॥ १५ ॥

रबुद्ध्याचपूज्यत्वेनबहुवचनप्रयोगः ॥ ८ ॥ तच्चपूर्वंदक्षाध्वरध्वंससमयेरुद्रेणयद्धलाच्छकादिपुरःसरसकलसुरजयःकृतस्तच्चेत्यर्थः रत्नंधनुःउत्तमंधनुः ॥९ ॥ प्रतिज्ञांवीर्यशुल्कतयासीता
दानप्रतिज्ञां तर्तुंपूरयितुं ॥ १० ॥ ११ ॥ उभयोरेवउभयोरपिपुत्रयोः नकेवलंरामस्यैवेत्यर्थः प्रीतिंविवाहजां एतेनलक्ष्मणायोर्मिलाप्रदानंसूचितं ॥ १२ ॥ अभ्यनुज्ञातःअभ्यनुज्ञात
कन्याप्रदानकृत्यः ॥ १३ ॥ एवंवक्ष्यमाणं ॥ १४ ॥ विदेहेषुविदेहानांनिवासभूतेजनपदे ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ यदिवोरोचतेत्वत्तं यौनसंबंधयोग्यमित्यर्थः पर्ययोऽतिक्रमः ॥ १७ ॥ श्वोयात्रेतिमंत्रिणोब्रवीदित्यन्वयः तदर्थउद्यमःक्रियतामितिशेषः ॥ १८ ॥ मंत्रिणोजनकमंत्रिणः गु
णैःसत्कारातिशयैः नरेंद्रश्चेतिपाठेसचमुदितउवासेतिविपरिणामः नरेंद्रस्येतिपाठेजनकस्येत्यर्थः ॥ १९ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्ये
बालकांडेअष्टषष्टितमःसर्गः ॥ ६८ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ततइति ॥ १ ॥ धनाध्यक्षाःकोशरक्षाधिकारिणः पुष्कलंबहुश्रेष्ठंच सुविहिताःसुरक्षिताःसुसंपादितकल्या

दृष्टवीर्यस्तुकाकुत्स्थोजनकेनमहात्मना ॥ संप्रदानंसुतायास्तुराघवेकर्तुमिच्छति ॥ १६ ॥ यदिवोरोचतेवृत्तंजनकस्यमहात्मनः ॥ पुरींगच्छामहेशी
घ्रंमाभूत्कालस्यपर्ययः ॥ १७ ॥ मंत्रिणोबाढमित्याहुःसहसर्वैर्महर्षिभिः ॥ सुप्रीतश्चाब्रवीद्राजाश्वोयात्रेतिचमंत्रिणः ॥ १८ ॥ मंत्रिणस्तुनरेंद्रस्यरा
त्रिंपरमसत्कृताः ॥ ऊषुःप्रमुदिताःसर्वेगुणैःसर्वैःसमन्विताः ॥ १९ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेअष्टषष्टि
तमःसर्गः ॥ ६८ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ततोरात्र्यांव्यतीतायांसोपाध्यायःसबांधवः ॥ राजादशरथोहृष्टःसुमंत्रमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
अद्यसर्वेधनाध्यक्षाधनमादायपुष्कलं ॥ व्रजंत्वग्रेसुविहितानानारत्नसमन्विताः ॥ २ ॥ चतुरंगबलंचापिशीघ्रंनिर्यातुसर्वशः ॥ ममाज्ञासमकालंच
यानंयुग्यमनुत्तमं ॥ ३ ॥ वसिष्ठोवामदेवश्चजाबालिरथकश्यपः ॥ मार्कंडेयस्तुदीर्घायुर्ऋषिःकात्यायनस्तथा ॥ ४ ॥ एतेद्विजाःप्रयांत्वग्रेस्यंदनंयोज
यस्वमे ॥ यथाकालात्ययोनस्याद्दूताहित्वरयंतिमां ॥ ५ ॥ वचनाच्चनरेंद्रस्यसेनाचचतुरंगिणी ॥ राजानमृषिभिःसार्धंव्रजंतंपृष्ठतोन्वयात् ॥ ६ ॥ गत्वा
चतुरहंमार्गंविदेहानभ्युपेयिवान् ॥ राजाचजनकःश्रीमान्श्रुत्वापूजामकल्पयत् ॥ ७ ॥ ततोराजानमासाद्यवृद्धंदशरथंनृपं ॥ मुदितोजनकोराजाप्र
हर्षंपरमंययौ ॥ ८ ॥ उवाचवचनंश्रेष्ठोनरश्रेष्ठंमुदान्वितं ॥ स्वागतंतेनरश्रेष्ठदिष्ट्याप्राप्तोसिराघव ॥ ९ ॥

णोचितकर्माणोवा ॥ २ ॥ यानंशिबिकादि युग्यमश्वादि अनुत्तमानिश्रेष्ठानियानानियुग्यानिचयांतु वसिष्ठाद्यर्थमितिशेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ अयेद्विजप्रयाणंप्रयाणेकल्याणाय प्रयांतु
उक्तयानयुग्यैरितिशेषः दूताजनकदूताः ॥ ५ ॥ चद्वयंचित्यफलंपादपूरणमात्रार्थं ॥ ६ ॥ दूतानांत्रिदिनगम्योपिमार्गश्चतुरंगबलोपेतप्रयाणत्वाच्चतुर्दिनंवासोमध्ये श्रुत्वादशरथागम
नं ॥ ७ ॥ राजानमासाद्यमुदितोहर्षंययौ मोदस्यैवाधिकावस्थाहर्षइतिभेदः ॥ ८ ॥ ९ ॥

वीर्यंशौर्यं ॥ १० ॥ वसिष्ठेइंद्रसादृश्यंपूर्णधर्मत्वेन विघ्नाःकन्यादानप्रतिबंधाः ॥ ११ ॥ राघवैःसहसंबंधंप्राप्यपूजितंमेकुलं नरेंद्रसर्वराजश्रेष्ठ संवर्तयितुंनिर्वर्तयितुंविवाहमित्यर्थमेणा
न्वयः ॥ १२ ॥ यज्ञांतेअवभृथे ॥ १३ ॥ प्रतिग्रहःकन्यागवादीनां दातृवशःयद्दाताददातितदाप्रतिग्राह्यंप्रतिग्रहीत्रेतिस्थितः एतद्वाक्यंमयाश्रुतं क्षत्रियतयाप्रतिग्रहधर्मस्याद्याप्यज्ञा
नमेव सांप्रतमेवानुभवोभविष्यतीतिश्रुतमित्युक्तं ॥ १४ ॥ अतोयथात्वंवक्ष्यसितद्वयंकरिष्यामहे ॥ १५ ॥ विस्मयंकन्यायावीर्येणशुल्केनजितत्वात्मदनुमत्यनपेक्षायामपिराज्ञो

पुत्रयोरुभयोःप्रीतिंलप्स्यसेवीर्यनिर्जितां ॥ दिष्ट्याप्राप्तोमहातेजावसिष्ठोभगवानृषिः ॥ १० ॥ सहसर्वैर्द्विजश्रेष्ठैर्देवैरिवशतक्रतुः ॥ दिष्ट्यामेनिर्जि
ताविघ्नादिष्ट्यामेपूजितंकुलं ॥ ११ ॥ राघवैःसहसंबंधाद्वीर्यश्रेष्ठैर्महाबलैः ॥ श्वःप्रभातेनरेंद्रत्वंसंवर्तयितुमर्हसि ॥ १२ ॥ यज्ञस्यांतेनरश्रेष्ठविवाह
मृषिसत्तमैः ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाऋषिमध्येनराधिपः ॥ १३ ॥ वाक्यंवाक्यविदांश्रेष्ठःप्रत्युवाचमहीपतिं ॥ प्रतिग्रहोदातृवशःश्रुतमेतन्मयापुरा ॥ १४ ॥
यथावक्ष्यसिधर्मज्ञतत्करिष्यामहेवयं ॥ तद्धर्मिष्ठंयशस्यंचवचनंसत्यवादिनः ॥ १५ ॥ श्रुत्वाविदेहाधिपतिःपरंविस्मयमागतः ॥ ततःसर्वेमुनिगणाः
परस्परसमागमे ॥ १६ ॥ हर्षेणमहतायुक्तास्तांरात्रिमवसन्सुखं ॥ राजाचराघवौपुत्रौनिशाम्यपरिहर्षितः ॥ १७ ॥ उवासपरमप्रीतोजनकेनाभिपू
जितः ॥ जनकोपिमहातेजाःक्रियाधर्मेणतत्त्ववित् ॥ यज्ञस्यचसुताभ्यांचकृत्वारात्रिमुवासह ॥ १८ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआ
दिकाव्येबालकांडेएकोनसप्ततितमःसर्गः ॥ ६९ ॥ ॥ ५ ॥ ततःप्रभातेजनकःकृतकर्मामहर्षिभिः ॥ उवाचवाक्यंवाक्यज्ञःशतानंदंपुरो
हितं ॥ १ ॥ भ्रातामममहातेजावीर्यवानतिधार्मिकः ॥ कुशध्वजइतिख्यातःपुरीमध्यवसच्छुभां ॥ २ ॥

विनयेनतादृशवचनाद्विस्मयः ॥ १६ ॥ निशाम्यदृष्ट्वा ॥ १७ ॥ यज्ञस्यावशिष्टाःक्रियाः सुताभ्यांदुहितृभ्यां कन्यादानशेषतयायत्कर्तव्यमंकुरारोपणादिलौकिकालौकिकंतत्सर्वंकृत्वो
वास ॥ १८ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेएकोनसप्ततितमःसर्गः ॥ ६९ ॥ ॥ ५ ॥ अथब्राह्मसंबंधसदृशेयौनसं
बंधेवध्वपेक्षितःपरस्परकुलाचारःसर्गाभ्यां ततइति कृतकर्माकृतनित्यक्रियः ॥ १ ॥ पुरीमध्यवसत् उपान्वध्याङितिकर्मत्वं ॥ २ ॥

परवलंवारयितुमर्हौवार्यःप्राकारस्तत्स्थाआफलकायंत्रफलकास्तद्युक्तःपर्यंतःपरिसरोयस्याःसातथा इक्षुमतींपिबन्तज्जलंपिबन् सांकाश्यांतदाख्यांनगरीं वार्यामलकपर्यंतामितिपा ठेवार्यामलकाआमलकविशेषाःपर्यंतेषुयस्याइत्यर्थः पुण्यसंकाशांपुण्यशब्देनतत्फलंस्वर्गस्तत्संकाशां तदुपमामित्यर्थः पुष्पकंविमानंकौबेरंप्रसिद्धं ॥ ३ ॥ तंउक्तपुरवासिनं यज्ञगोप्ता मिथिलायांक्रियमाणयज्ञस्यसांकाश्यायामेवस्थित्वाऽस्मद्यज्ञापेक्षितसामग्रीसंपादकत्वेनरक्षिता इमांप्रीतिजानकीपरिणयजां ॥ ४ ॥ अव्यग्राःसमर्थाः समादिशत्शतानंदेनगंतुंप्रैरय

वार्याफलकपर्यंतांपिबन्निक्षुमतींनदीं॥ सांकाश्यांपुण्यसंकाशांविमानमिवपुष्पकं ॥ ३ ॥ तमहंद्रष्टुमिच्छामियज्ञगोप्तासमेततः॥ प्रीतिंसोपिम हातेजाइमांभोक्तामयासह॥ ४॥ एवमुक्तेतुवचनेशतानंदस्यसन्निधौ॥ आगताःकेचिदव्यग्राजनकस्तान्समादिशत्॥ ५ ॥ शासनात्तुनरेंद्रस्यप्र ययुःशीघ्रवाजिभिः॥ समानेतुंनरव्याघ्रंविष्णुमिंद्राज्ञयायथा॥ ६ ॥ सांकाश्यांतेसमागम्यददृशुश्चकुशध्वजं ॥ न्यवेदयन्यथावृत्तंजनकस्यचचिंति तं॥ ७॥ तद्वृत्तंनृपतिःश्रुत्वादूतश्रेष्ठैर्महाजवैः ॥ आज्ञयातुनरेंद्रस्यआजगामकुशध्वजः॥ ८॥ सददर्शमहात्मानंजनकंधर्मवत्सलं॥ सोऽभिवाद्यश तानंदंजनकंचातिधार्मिकं॥ ९॥ राजार्हंपरमंदिव्यमासनंसोऽध्यरोहत॥ उपविष्टावुभौतौतुभ्रातरावमितद्युती ॥ १० ॥ प्रेषयामासतुर्वीरौमंत्रिश्रे ष्ठंसुदामनं॥ गच्छमंत्रिपतेशीघ्रमिक्ष्वाकुममितप्रभं ॥ ११ ॥ आत्मजैःसहदुर्धर्षमानयस्वसमंत्रिणं॥ औपकार्यांसगत्वातुरघूणांकुलवर्धनं॥ १२॥ ददर्शशिरसाचैनमभिवाद्येदमब्रवीत्॥ अयोध्याधिपतेवीरवैदेहोमिथिलाधिपः॥ १३ ॥ सत्वांद्रष्टुंव्यवसितःसोपाध्यायपुरोहितं ॥ मंत्रिश्रेष्ठवचः श्रुत्वाराजासर्षिगणस्तथा॥ १४ ॥ सबंधुरगमत्तत्रजनकोयत्रवर्तते॥ राजाचमंत्रिसहितःसोपाध्यायःसबांधवः॥ १५ ॥

त् ॥ ५ ॥ नरेंद्रशासनात्शतानंदप्रेरिताःप्रययुर्दूताइतिशेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥ नृपतिःकुशध्वजः ॥ ८ ॥ पूर्वंशतानंदमभिवाद्यततोजनकंचाभिवाद्येत्यर्थः ॥ ९ ॥ अध्यारोहत पुरोहितजन कयोरनुमत्येतिशेषः ॥ १० ॥ सुदामनंसुदामनाख्यं ॥ ११ ॥ औपकार्यां उपकार्याशब्दात्स्वार्थेऽण् दशरथशिविरसन्निवेशमित्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

इदंवाक्यंवक्ष्यमाणं ॥ वसिष्ठमुखेनकन्यांवरयितुं इक्ष्वाकुकुलदैवतंभगवान्वसिष्ठः इक्ष्वाकूणांसर्वेषुकृत्येषुवक्तेतितेविदितमित्यन्वयः अतोविश्वामित्राभ्यनुज्ञयाऋषिभिःसहकुलप्रभ वधर्मक्रममनतिक्रम्यक्रमंज्येष्ठानुक्रमंचानतिक्रम्यदशपूरुषविख्यातादितिन्यायेनयौनसंबंधापेक्षितवंशपारंपर्यमेषवक्ष्यति ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ अव्यक्तशब्देनमायाशबलंब्रह्म ब्रह्माचतुर्मुखः शाश्वतत्वनित्यत्वाव्ययत्वान्यस्यआपेक्षिकाणिद्रष्टव्यानि ॥ १९ ॥ २० ॥ मनोःप्रजापतित्वंप्रजासर्गाधिकारित्वेन पूर्वकंआद्यं ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

वाक्यंवाक्यविदांश्रेष्ठोवैदेहमिदमब्रवीत्॥ विदितंतेमहाराजइक्ष्वाकुकुलदैवतं ॥ १६ ॥ वक्तासर्वेषुकृत्येषुवसिष्ठोभगवानृषिः॥ विश्वामित्राभ्यनु ज्ञातःसहसर्वैर्महर्षिभिः॥ १७॥ एषवक्ष्यतिधर्मात्मावसिष्ठोमेयथाक्रमं ॥ तूष्णींभूतेदशरथेवसिष्ठोभगवानृषिः ॥ १८ ॥ उवाचवाक्यंवाक्यज्ञोवै देहंसपुरोधसं॥ अव्यक्तप्रभवोब्रह्माशाश्वतोनित्यअव्ययः॥ १९॥ तस्मान्मरीचिःसंजज्ञेमरीचेःकश्यपःसुतः॥ विवस्वान्कश्यपाज्जज्ञेमनुर्वैवस्वतः स्मृतः॥ २०॥ मनुःप्रजापतिःपूर्वमिक्ष्वाकुश्चमनोःसुतः॥ तमिक्ष्वाकुमयोध्यायांराजानंविद्धिपूर्वकं॥ २१॥ इक्ष्वाकोस्तुसुतःश्रीमान्कुक्षिरित्येव विश्रुतः॥ कुक्षेरथात्मजःश्रीमान्विकुक्षिरुदपद्यत॥ २२॥ विकुक्षेस्तुमहातेजावाणःपुत्रःप्रतापवान्॥ बाणस्यतुमहातेजाअनरण्यःप्रतापवान्॥ २३॥ अनरण्यात्पृथुर्जज्ञेत्रिशंकुस्तुपृथोरपि॥ त्रिशंकोरभवत्पुत्रोधुंधुमारोमहायशाः॥ २४॥ धुंधुमारान्महातेजायुवनाश्वोमहारथः॥ युवनाश्वसुतश्चा सीन्मांधातापृथिवीपतिः॥ २५॥ मांधातुस्तुसुतःश्रीमान्सुसंधिरुदपद्यत॥ सुसंधेरपिपुत्रौद्वौध्रुवसंधिःप्रसेनजित्॥ २६॥ यशस्वीध्रुवसंधेस्तुभरतो नामनामतः॥ भरतात्तुमहातेजाअसितोनामजायत॥ २७॥ यस्यैतेप्रतिराजानउदपद्यंतशत्रवः॥ हैहयास्तालजंघाश्चशूराश्चशशिंदवः॥ २८॥ तांश्चसप्रतियुध्यन्वैयुद्धेराजाप्रवासितः॥ हिमवंतमुपागम्यभार्याभ्यांसहितस्तदा॥ २९॥ असितोल्पबलोराजाकालधर्ममुपेयिवान्॥ द्वेचास्यभा र्येगर्भिण्यौबभूवतुरितिश्रुतिः॥ ३०॥ एकागर्भविनाशार्थंसपत्न्यैसगरंददौ॥ ततःशैलवरेरम्येबभूवाभिरतोमुनिः॥ ३१॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ यस्यअसितस्य प्रतिराजानःशत्रुभूताराजानः ॥ २८ ॥ सोसितःप्रतियुध्यन्प्रतिपक्षतयायुध्यन् प्रवासितःराज्यान्निःसारितः ॥ २९ ॥ इतिश्रुतिः पुरातनकथाइत्य र्थः ॥ ३० ॥ सगरंगरसहितंभक्ष्यं शैलवरेहिमवत्यभिरतोबभूव ॥ ३१ ॥

तत्रहिमवति एकाप्राशितगरा ॥ ३२ ॥ कालिंदीतस्यानाम अभ्युपागम्यशरणंगत्वाअभ्यवादयच्च चेनशुश्रूषणमप्यकरोत् ॥ ३३ ॥ पुत्रंजन्मनितद्विषयेऽभ्यदवत्उक्तवान् ॥ ३४ ॥ गरेणसहितोजनिष्यतीत्यन्वयः माशुचःपतिमरणजंगरदानजंचशोकंत्यज पुत्रेणैवसुखिनीभविष्यसीतिभावः ॥ ३५ ॥ पतिनारहितेतिपाठेनाभावआर्षः तस्माच्च्यवनप्रसादात् व्यजायतअसूत ॥ ३६ ॥ यतोगरेणसहजातोऽतःसगरोनाम्नाऽभवत् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ प्रवृद्धस्तन्नामापुरुषादकःवसिष्ठशापवशाद्राक्षसोभवत् वसिष्ठायप्रतिशापंदातुमुद्धृतंजलं

भार्गवश्च्यवनोनामहिमवंतमुपाश्रितः॥ तत्रचैकामहाभागाभार्गवंदेववर्चसं॥ ३२॥ ववंदेपद्मपत्राक्षीकांक्षंतीसुतमुत्तमं ॥ तमृषिंसाभ्युपागम्य कालिंदीचाभ्यवादयत्॥ ३३ ॥ सतामभ्यवदद्विप्रःपुत्रेप्सुंपुत्रजन्मनि॥ तवकुक्षौमहाभागेसुपुत्रःसुमहाबलः ॥ ३४ ॥ महावीर्योमहातेजाअचिरात्संजनिष्यति ॥ गरेणसहितःश्रीमान्माशुचःकमलेक्षणे ॥ ३५ ॥ च्यवनंचनमस्कृत्यराजपुत्रीपतिव्रता ॥ पत्याविरहितातस्मात्पुत्रंदेवीव्यजायत ॥ ३६॥ सपत्न्यातुगरस्तस्यैदत्तोगर्भजिघांसया॥ सहतेनगरेणैवसंजातःसगरोभवत्॥ ३७ ॥ सगरस्यासमंजस्तुअसमंजादथांशुमान् ॥ दिलीपोंशुमतःपुत्रोदिलीपस्यभगीरथः॥३८॥ भगीरथात्ककुत्स्थश्चककुत्स्थाच्चरघुस्तथा॥ रघोस्तुपुत्रस्तेजस्वीप्रवृद्धःपुरुषादकः॥३९॥कल्माषपादोप्यभवत्तस्माज्जातस्तुशंखणः॥ सुदर्शनःशंखणस्यअग्निवर्णःसुदर्शनात्॥ ४० ॥ शीघ्रगस्त्वग्निवर्णस्यशीघ्रगस्यमरुःसुतः॥ मरोःप्रशुश्रुकस्त्वासीदंबरीषःप्रशुश्रुकात्॥ ४१ ॥ अंबरीषस्यपुत्रोभून्नहुषश्चमहीपतिः॥ नहुषस्ययययातिस्तुनाभागस्तुययातिजः॥ ४२॥ नाभागस्यबभूवाजअजाद्दशरथोभवत्॥ अस्माद्दशरथाज्जातौभ्रातरौरामलक्ष्मणौ॥ ४३॥ आदिवंशविशुद्धानांराज्ञांपरमधर्मिणां॥ इक्ष्वाकुकुलजातानांवीराणांसत्यवादिनां॥४४॥ रामलक्ष्मणयोरर्थेत्वत्सुतेवरयेनृप॥ सदृशाभ्यांनरश्रेष्ठसदृशेदातुमर्हसि॥ ४५॥ ॥इत्यार्षेश्रीम०वा०आ०बा०सप्ततितमःसर्गः॥ ७०॥ ॥ ७॥

स्वपत्न्यनुनयेनस्वपादयोर्विसृष्टत्वात्ततःकल्माषवर्णपादस्तदाख्यश्चाभवत् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ यद्यपिवंशपरंपरापुराणादिष्वन्यथादृश्यतेतथापितत्रकल्पभेदेन विरोधपरिहारः एकस्यानेकनामकत्वाद्वा आदीति आदितोब्रह्माणमारभ्यवंशेनशुद्धानांवीराणांसत्यवादिनांसंबंधिनोरामलक्ष्मणयोरित्यर्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेसप्ततितमःसर्गः ॥ ७० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

अथजनकःकन्यापितृत्वात्जामातृवर्गेप्रभुतायाअनौचित्येनस्ववंशंस्वयमेवाह एवमिति ब्रुवाणंवसिष्ठं अस्माभिःपरिकीर्तितंनोस्माकंकुलंश्रोतुमर्हसि ॥ १ ॥ कुलजातेनसत्कुलप्रसूतेन प्रदानेकन्यादानविषयेकुलंवक्तव्यमित्यन्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥ तस्यनिमेः मिथिनाम्नाचमिथिलेति प्रथमोजनकःसर्वेषामस्माकंजनकशब्दव्यवहारार्थत्वेमूलभूतः ॥ ४ ॥ नामप्रसिद्धं ना

एवंब्रुवाणंजनकःप्रत्युवाचकृतांजलिः॥ श्रोतुमर्हसिभद्रंतेकुलंनःपरिकीर्तितं ॥ १ ॥ प्रदानेहिमुनिश्रेष्ठकुलंनिरवशेषतः॥ वक्तव्यंकुलजातेनतन्निबोधमहामते॥ २॥राजाभूत्त्रिषुलोकेषुविश्रुतःस्वेनकर्मणा॥ निमिःपरमधर्मात्मासर्वसत्ववतांवरः॥ ३ ॥ तस्यपुत्रोमिथिर्नामजनकोमिथिपुत्रकः॥ प्रथमोजनकोराजाजनकादप्युदावसुः॥ ४॥ उदावसोस्तुधर्मात्माजातोवैनंदिवर्धनः॥ नंदिवर्धसुतःशूरःसुकेतुर्नामनामतः ॥ ५ ॥ सुकेतोरपिधर्मात्मादेवरातोमहाबलः॥ देवरातस्यराजर्षेर्बृहद्रथइतिस्मृतः ॥ ६ ॥ बृहद्रथस्यशूरोभून्महावीरःप्रतापवान्॥ महावीरस्यधृतिमान्सुधृतिःसत्यविक्रमः॥ ७॥ सुधृतेरपिधर्मात्माधृष्टकेतुःसुधार्मिकः॥ धृष्टकेतोश्चराजर्षेर्हर्यश्वइतिविश्रुतः॥ ८॥ हर्यश्वस्यमरुःपुत्रोमरोःपुत्रःप्रतींधकः ॥ प्रतींधकस्यधर्मात्माराजाकीर्तिरथःसुतः॥ ९॥ पुत्रःकीर्तिरथस्यापिदेवमीढइतिस्मृतः॥ देवमीढस्यविबुधोविबुधस्यमहीध्रकः ॥ १० ॥ महीध्रकसुतोराजाकीर्तिरातोमहाबलः॥ कीर्तिरातस्यराजर्षेर्महारोमाव्यजायत॥ ११ ॥ महारोम्णस्तुधर्मात्मास्वर्णरोमाव्यजायत॥ स्वर्णरोम्णस्तुराजर्षेर्ह्रस्वरोमाव्यजायत॥ १२ ॥ तस्यपुत्रद्वयंराज्ञोधर्मज्ञस्यमहात्मनः॥ ज्येष्ठोहमनुजोभ्राताममवीरःकुशध्वजः॥ १३॥ मांतुज्येष्ठंपिताराज्येसोभिषिच्यपितामम॥ कुशध्वजंसमावेश्यभारंमयिवनंगतः॥ १४॥ वृद्धेपितरिस्वर्यातेधर्मेणधुरमावहं॥ भ्रातरंदेवसंकाशंस्नेहात्पश्यन्कुशध्वजं॥ १५॥ कस्यचित्त्वथकालस्यसांकाश्यादागतःपुरात्॥ सुधन्वावीर्यवान्राजामिथिलामवरोधकः॥ १६॥

मतःसुकेतुरित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ तस्यन्ह्रस्वरोम्णःज्येष्ठोहं ममानुजःकुशध्वजः ॥ १३ ॥ सममपितामांज्येष्ठंतुराज्येभिषिच्यकुशध्वजंभारंभरणीयं यद्वा कुशध्वजंभारंराज्यभारंचमयिसमावेश्यस्थापयित्वावनंगतइत्यन्वयः ॥ १४ ॥ धुरंराज्यभारं स्नेहात्पश्यन्पालयन् ॥ १५ ॥ सांकाश्यमितिसुधन्वनगरनाम अवरोधकोऽगमत् अवरोद्धुमागतवानित्यर्थः ॥ १६ ॥

शैवंधनुःसीताचकन्यामह्यंदीयतामितिदूतान्प्रेषयामासमेइत्यन्वयः ॥ १७ ॥ तस्यउक्तवस्तुद्वयस्य विमुखोयुद्धविमुखः ॥ १८ ॥ सांकाश्येसुधन्वनगरे ॥ १९ ॥ २० ॥ ऊर्मिलांयोनिजांनिजपुत्रीं ॥ २१ ॥ त्रिर्ददामि उक्तमपिदार्ढ्यार्थेत्याशयः ॥ २२ ॥ गोदानंसमावर्तनं वैवाहिकंविवाहादौकर्तव्यं पितृकार्यंनांदीमुखश्राद्धं ॥ २३ ॥ अद्यतृतीयदिवसेतवमिथिलाप्रवेशात्तृतीयदिवसेयज्ञसमाप्तेस्तृतीयदिवसेवाद्यमघानक्षत्रं फल्गुन्यांपूर्वफल्गुनीनक्षत्रे उत्तरेश्रेष्ठे अतएवभगोयत्रप्रजापतिरित्यनेनअविरोधः भगोहिपूर्वफल्गुनीदेवःउत्तरफल्गुन्यास्त्वर्यमेतिबोध्यं वैवाहिकंविवाहं विनयादित्वात्ठक् मघानक्षत्रंपितरोदेवताफल्गुनीनक्षत्रमर्यमादेवताफल्गुनीनक्षत्रंभगोदेवतेतितैत्तिरीयसंहितायां अर्यम्णःपूर्वेफल्गुनीभगस्यो

सचमेप्रेषयामासशैवंधनुरनुत्तमं ॥ सीताचकन्यापद्माक्षीमह्यंवैदीयतामिति ॥ १७ ॥ तस्याप्रदानान्महर्षेयुद्धमासीन्मयासह ॥ सहतोविमुखोराजासुधन्वातुमयारणे ॥ १८ ॥ निहत्यतंमुनिश्रेष्ठसुधन्वानंनराधिपं ॥ सांकाश्येभ्रातरंशूरमभ्यषिंचंकुशध्वजं ॥ १९ ॥ कनीयानेषमेभ्राताअहंज्येष्ठोमहामुने ॥ ददामिपरमप्रीतोवध्वौतेमुनिपुंगव ॥ २० ॥ सीतांरामायभद्रंतेऊर्मिलांलक्ष्मणायवै ॥ वीर्यशुल्कांममसुतांसीतांसुरसुतोपमां ॥ २१ ॥ द्वितीयामूर्मिलांचैवत्रिर्ददामिनसंशयः ॥ ददामिपरमप्रीतोवध्वौतेमुनिपुंगव ॥ २२ ॥ रामलक्ष्मणयोराजन्गोदानंकारयस्वह ॥ पितृकार्यंचभद्रंतेततोवैवाहिकंकुरु ॥ २३ ॥ मघाह्यद्यमहाबाहोतृतीयदिवसेप्रभो ॥ फल्गुन्यामुत्तरेराजंस्तस्मिन्वैवाहिकंकुरु ॥ २४ ॥ रामलक्ष्मणयोरर्थेदानंकार्यंसुखोदयं ॥ २५ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेएकसप्ततितमःसर्गः ॥ ७१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तमुक्तवंतंवैदेहंविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ उवाचवचनंवीरंवसिष्ठसहितोनृपं ॥ १ ॥

त्तरेइतितद्ब्राह्मणेचोक्तत्वेनयथाश्रुतमेवसम्यगितितत्त्वं उत्तरेइतिपुंस्त्वमार्षं यद्यप्युत्तराफल्गुनीसीतायाजन्मर्क्षंतथापितद्क्षेप्रथमचरणंविहायतज्जन्मसत्त्वेनतस्याःकन्याराशित्वात्तृतीयैकादशरूपभकूटशुद्धेस्तस्यनदोषः भकूटशुद्धौतन्नदुष्टमितिज्योतिःशास्त्रेप्रसिद्धं किंच पूर्वासुतस्याद्द्वादशश्चंद्रइतितत्रविवाहोऽनुचितएव एकनाडीदोषेणचरामसीतयोर्वियोगइतिध्येयं ॥ २४ ॥ रामलक्ष्मणयोरर्थेतदभ्युदयाय सुखोदयंसुखोदर्कं दानंगोभूतिलहिरण्यादेर्दानंकार्यं त्वयेतिशेषः ॥ २५ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेएकसप्ततितमःसर्गः ॥ ७१ ॥ ॥ वीरंजनकं ॥ १ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

एषांतुल्यःपरस्परव्यतिरेकेणापरोनास्ति ॥ २ ॥ धर्मसंबंधोयुवयोर्विवाहसंबंधःसदृशोऽनुरूपः किंचोर्मिलयासहवर्तमानायासीतातस्याःयथायोग्ययोरामलक्ष्मणयोर्यःसंबंधःस्वरूपसंपदासदृशः सीतयोर्मिलयेतिपाठस्तुसुगमएव ॥ ३ ॥ किंचिदन्यद्वक्तव्यमस्तितच्छ्रूयतामित्यन्वयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ कयोःपत्नीत्वार्थंतत्राह भरतस्येत्यादि आद्यार्धपूर्वान्वयि तथातेसुतेसीतोर्मिले तयोरर्थेरामलक्ष्मणयोरर्थे ॥ ६ ॥ दशरथपुत्रेषुनकस्मिन्नपिवरगुणन्यूनतेत्याह पुत्राइति ॥ ७ ॥ उभयोर्भ्रात्रोःसंबंधेनइक्ष्वाकुकुलंसंबध्यतां तत्रचसंबंधेपुण्यकर्मणोभवतो

अचिंत्यान्यप्रमेयाणिकुलानिनरपुंगव ॥ इक्ष्वाकूणांविदेहानांनैषांतुल्योस्तिकश्चन ॥ २ ॥ सदृशोधर्मसंबंधःसदृशोरूपसंपदा ॥ रामलक्ष्मणयोराजन्सीताचोर्मिलयासह ॥ ३ ॥ वक्तव्यंचनरश्रेष्ठश्रूयतांवचनंमम ॥ भ्रातायवीयान्धर्मज्ञएषराजाकुशध्वजः ॥ ४ ॥ अस्यधर्मात्मनोराजन्रूपेणाप्रतिमंभुवि ॥ सुताद्वयंनरश्रेष्ठपत्न्यर्थंवरयामहे ॥ ५ ॥ भरतस्यकुमारस्यशत्रुघ्नस्यचधीमतः ॥ वरयेतेसुतेराजंस्तयोरर्थेमहात्मनोः ॥ ६ ॥ पुत्रादशरथस्येमेरूपयौवनशालिनः ॥ लोकपालसमाःसर्वेदेवतुल्यपराक्रमाः ॥ ७ ॥ उभयोरपिराजेंद्रसंबंधेनानुबध्यतां ॥ इक्ष्वाकुकुलमव्यग्रंभवतःपुण्यकर्मणः ॥ ८ ॥ विश्वामित्रवचःश्रुत्वावसिष्ठस्यमतेतदा ॥ जनकःप्रांजलिर्वाक्यमुवाचमुनिपुंगवौ ॥ ९ ॥ कुलंधन्यमिदंमन्येयेषांतौमुनिपुंगवौ ॥ सदृशंकुलसंबंधंयदाज्ञापयतःस्वयं ॥ १० ॥ एवंभवतुभद्रंवःकुशध्वजसुतेइमे ॥ पत्न्यौभजेतांसहितौशत्रुघ्नभरतावुभौ ॥ ११ ॥ एकाह्नाराजपुत्रीणांचतसृणांमहामुने ॥ पाणीन्गृह्णंतुचत्वारोराजपुत्रामहाबलाः ॥ १२ ॥ उत्तरेदिवसेब्रह्मन्फल्गुनीभ्यांमनीषिणः ॥ वैवाहिकंप्रशंसंतिभगोयत्रप्रजापतिः ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वावचःसौम्यंप्रत्युत्थायकृतांजलिः ॥ उभौमुनिवरौराजाजनकोवाक्यमब्रवीत् ॥ १४ ॥

ऽव्ययंचित्तंभवत्वितिशेषः कथमीदृशेनमहाराजेनयुगपन्मयासंबंधचतुष्टयंकार्यमितिव्यग्रतामास्त्वित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ स्वयंनतुशिष्यादिमुखतोयत्यस्मादाज्ञापयतस्तस्मादिदंकुलंधन्यंमन्ये ॥ १० ॥ सहितौनित्यसहचरौ अत्रक्रमेनतात्पर्यं ॥ ११ ॥ एकाह्नेतिटजभावोऽनित्याःसमासांताइति सप्तम्यर्थेतृतीया एकदिवसेइत्यर्थः चतसृणामितिदीर्घत्वमार्षं ॥ १२ ॥ फल्गुनीभ्यामुत्तरफल्गुनीभ्यामुपलक्षितेउत्तरेदिवसेद्वितीयेदिवसे प्रजापतिर्देवता प्राशस्त्यंचविवाहप्रजोत्पत्तिसाधनयोर्निलिंगाधिष्ठातृभगदैवत्यत्वेनेतिकतकः ॥ १३ ॥ प्रत्युत्थायआसनादुत्थाय ॥ १४ ॥

परोधर्मः कन्यादानरूपः अहंभवतोःशिष्योस्मि तथायथादशरथश्चयुवयोःशिष्यः स्वस्यशिष्यत्वेकनीयसःकुशध्वजस्यशिष्यत्वमर्थसिद्धं आसनमुख्यानित्रयाणांत्रीणिसिंहासनानि आस्यतामित्यार्षंपरिपालयेतामित्यर्थकं राज्यत्रयमपियुष्मदीयमित्यर्थः ॥ १५ ॥ ननुदशरथस्यसिंहासनंकथंत्वयाशक्यदानमतआह यथेति यथेयंमिथिलादशरथस्ययथेष्टविनियोगार्हाएवमयोध्यापुरीमम अतोयुष्माकंत्रिसिंहासनप्रभुत्वेनास्तिसंदेहः अतोयथायोग्यंप्रभुत्वंकर्तुमर्हथ पूजायांबहुवचनं वयंसर्वेभवदधीनाइत्याशयः ॥ १६ ॥ हृष्टः एवमैक्यवादेनेतिशेषः ॥ १७ ॥ ऋषिरूपाभवद्वंश्याराजसंघास्तेभवद्भ्यामभिपूजिताःअनेनविनयेनसर्वोत्कर्षंप्रापिताः भवद्वंशएवैवंविनीतोनायमपूर्वोर्थस्त्वयीतिभावः ॥ १८ ॥ क्षत्रियत्वेपिप्रतिग्रही

परोधर्मःकृतोमह्यंशिष्योस्मिभवतोस्तथा ॥ इमान्यासनमुख्यानिआस्यतांमुनिपुंगवौ ॥ १५ ॥ यथादशरथस्येयंतथाऽयोध्यापुरीमम ॥ प्रभुत्वेनास्तिसंदेहोयथार्हंकर्तुमर्हथ ॥ १६ ॥ तथाब्रुवतिवैदेहेजनकेरघुनंदनः ॥ राजादशरथोहृष्टःप्रत्युवाचमहीपतिं ॥ १७ ॥ युवामसंख्येयगुणौभ्रातरौमिथिलेश्वरौ ॥ ऋषयोराजसंघाश्चभवद्भ्यामभिपूजिताः ॥ १८ ॥ स्वस्तिप्राप्नुहिभद्रंतेगमिष्यामःस्वमालयं ॥ श्राद्धकर्माणिविधिवद्विधास्यइतिचाब्रवीत् ॥ १९ ॥ तमापृष्ट्वानरपतिंराजादशरथस्तदा ॥ मुनींद्रौतौपुरस्कृत्यजगामाशुमहायशाः ॥ २० ॥ सगत्वानिलयंराजाश्राद्धंकृत्वाविधानतः ॥ प्रभातेकाल्यमुत्थायचक्रेगोदानमुत्तमं ॥ २१ ॥ गवांशतसहस्रंचब्राह्मणेभ्योनराधिपः ॥ एकैकशोददौराजापुत्रानुद्दिश्यधर्मतः ॥ २२ ॥ सुवर्णशृंग्यःसंपन्नाःसवत्साःकांस्यदोहनाः ॥ गवांशतसहस्राणिचत्वारिपुरुषर्षभः ॥ २३ ॥ वित्तमन्यच्चसुबहुद्विजेभ्योरघुनंदनः ॥ ददौगोदानमुद्दिश्यपुत्राणांपुत्रवत्सलः ॥ २४ ॥

त्वात्द्दातरिजनकेआशीः स्वस्तीत्यादि ॥ १९ ॥ आपृष्ट्वाआपृच्छ्य ॥ २० ॥ प्रभातेउत्थायकाल्यंप्रातःकालकर्तव्यंगोदानाख्यंकर्मचक्रे ॥ २१ ॥ तदंगत्वेनप्रसिद्धगोदानमाह गवामित्यादि एकैकशइत्यार्षं ॥ २२ ॥ संपन्नाबहुदुग्धाः ईदृश्योयागावस्तासांगवांचत्वारिलक्षाणिददावित्युत्तरेणान्वयः ॥ २३ ॥ गोदानंतदाख्यंकर्मविशेषं गोदानंचौलवत्कार्यंषोडशेब्देतदुच्यते अंकोपवेशनंनास्तिश्मश्रूणांमुंडनंभवेत् स्नात्वाचवाग्यतस्तिष्ठन्नहःशेषंनयेदथ आदित्येस्तमितेवाचंविसृजेतांतिकेगुरोः अहंवरंददामीतिदद्याद्गोमिथुनंततइत्याश्वलायनकारिकायां इदंसमावर्तनपूर्वांगं वेदव्रतानिवापारंनीत्वाह्युभयमेववा गुरवेतुवरंदत्वास्नायीततदनुज्ञयेतियाज्ञवल्क्यात् ॥ २४ ॥

सौम्यःसोमइवसौम्यःसौम्यएवसौम्यः ॥ २५ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेद्विसप्ततितमःसर्गः ॥ ७२ ॥ ॥ ७ ॥ समुपेयिवान्दशरथमितिशेषः ॥१॥२॥ केकयाधिपतिर्युधाजित्पिताकुशलमब्रवीदिति युष्मान्प्रतीतिशेषः येषामस्माकंत्वंकुशलकामोसितेषामस्माकंसंप्रत्यनामयमितिचाब्रवीत् ॥ ३ ॥ आगमनप्रयोजनमाह स्वस्रीयमिति स्वस्रीयंभरतं ॥ ४ ॥ ५ ॥ अयोध्यायामदृष्ट्वाभरतंद्रष्टुकामइहाभ्युपयातइत्यन्वयः ॥६॥७॥ यज्ञवाटंयज्ञशालाद्वारं ॥ ८ ॥ युक्तेइत्यादिसार्धश्लो

ससुतैःकृतगोदानैर्वृतःसन्नृपतिस्तदा ॥ लोकपालैरिवाभातिवृतःसौम्यःप्रजापतिः ॥ २५ ॥ ॥इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० बा० द्विसप्ततितमःसर्गः ॥ ७२ ॥ यस्मिंस्तुदिवसेराजाचक्रेगोदानमुत्तमं ॥ तस्मिंस्तुदिवसेवीरोयुधाजित्समुपेयिवान् ॥ १ ॥ पुत्रःकेकयराजस्यसाक्षाद्भरतमातुलः ॥ दृष्ट्वापृष्ट्वाचकुशलंराजानमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥ केकयाधिपतीराजास्नेहात्कुशलमब्रवीत् ॥ येषांकुशलकामोसितेषांसंप्रत्यनामयं ॥ ३ ॥ स्वस्रीयंममराजेंद्रद्रष्टुकामोमहीपतिः ॥ तदर्थमुपयातोहमयोध्यांरघुनंदन ॥ ४ ॥ श्रुत्वात्वहमयोध्यायांविवाहार्थंतवात्मजान् ॥ मिथिलामुपयातांस्तुत्वयासहमहीपते ॥ ५ ॥ त्वरयाभ्युपयातोहंद्रष्टुकामःस्वसुःसुतं ॥ अथराजादशरथःप्रियातिथिमुपस्थितं ॥ ६ ॥ दृष्ट्वापरमसत्कारैःपूजनार्हमपूजयत् ॥ ततस्तामुषितोरात्रिंसहपुत्रैर्महात्मभिः ॥ ७ ॥ प्रभातेपुनरुत्थायकृत्वाकर्माणितत्त्ववित् ॥ ऋषींस्तदापुरस्कृत्ययज्ञवाटमुपागमत् ॥ ८ ॥ युक्तेमुहूर्तेविजयेसर्वाभरणभूषितैः ॥ भ्रातृभिःसहितोरामःकृतकौतुकमंगलः ॥ ९ ॥ वसिष्ठंतुपुरस्कृत्यमहर्षीनपरानपि ॥ वसिष्ठोभगवानेत्यवैदेहमिदमब्रवीत् ॥ १० ॥ राजादशरथोराजन्कृतकौतुकमंगलैः ॥ पुत्रैर्नरवरश्रेष्ठोदातारमभिकांक्षते ॥ ११ ॥ दातृप्रतिग्रहीतृभ्यांसर्वार्थाःसंभवंतिहि ॥ स्वधर्मंप्रतिपद्यस्वकृत्वावैवाह्यमुत्तमं ॥ १२ ॥ इत्युक्तःपरमोदारोवसिष्ठेनमहात्मना ॥ प्रत्युवाचमहातेजावाक्यंपरमधर्मवित् ॥ १३ ॥ ~~11254~~ 11253

कस्योपागमदितिपूर्वेणान्वयः युक्तेशुभलग्नादियुक्ते विजयेतदाख्ये ॥ ९ ॥ एत्ययज्ञवाटांतर्वर्तिनंवैदेहं ॥ १० ॥ दातारंदातुस्तवाज्ञांप्रवेष्टुमाकांक्षते ॥ ११ ॥ दातृप्रतिग्रहीतृभ्यां योगे इतिशेषः सर्वार्थादानधर्माः ह्रियतोऽतःउत्तमंवैवाह्यं आर्षःष्यञ् विवाहोपयोगिलौकिकालौकिकंकर्मकृत्वाततःस्वधर्मंप्रवेशाज्ञादानरूपंप्रतिपद्यस्व तावद्द्वार्येवतिष्ठामइतिभावः ॥१२॥ परमोदारःपरमदाता ॥ १३ ॥

प्रतिहारोद्वारपालः येनराजागमनंप्रतिबध्यतेइतिशेषः यथेदंममराज्यंतथातव तत्रस्वगृहेप्रवेशेकोविचारइत्यर्थः ॥ १४ ॥ अपिचकृतस्वकर्तव्येनमयैवयुष्मत्प्रतीक्षाक्रियतइत्याह कृतेति कृतंकौतुकसर्वस्वंवैवाहिककृत्स्नमंगलानुष्ठानंयासांताः वेदिमूलंवेदिसमीपं ॥ १५॥ सद्यःअस्मिन्काले त्वांप्रतीक्षतइतित्वत्प्रतीक्षः अविघ्नमविलंबंयथातथासर्वविवाहकर्मभवताक्रियतां किमर्थंद्वार्यवस्थानेनविलंब्यते भवतेतिशेषः ॥ १६ ॥ श्रुत्वावसिष्ठमुखात् ॥ १७ ॥ सर्वांवैवाहिकीमित्युत्तरेणान्वयः ॥ १८ ॥ लोकरामस्य लोकप्रियस्येतियावत् ॥ १९ ॥ प्रपामध्येयज्ञशालामध्येइतिकतकः प्रपामंडपइत्यन्ये तृष्णाशामकत्वेनप्रपात्वारोपः वेदिंविवाहवेदिं इयंवेदिरग्न्यर्था ॥ २० ॥ सुवर्णपालिकाभिः सांकुराभिरित्यनुकर्षः चित्रकुंभैःना

कःस्थितःप्रतिहारोमेकस्याज्ञांसंप्रतीक्षते ॥ स्वगृहेकोविचारोस्तियथाराज्यमिदंतव ॥ १४ ॥ कृतकौतुकसर्वस्वावेदिमूलमुपागताः ॥ ममकन्यामुनिश्रेष्ठदीप्तावह्नेरिवार्चिषः ॥ १५ ॥ सद्योहंत्वत्प्रतीक्षोस्मिवेद्यामस्यांप्रतिष्ठितः ॥ अविघ्नंक्रियतांसर्वंकिमर्थंहिविलंब्यते ॥ १६ ॥ तद्वाक्यंजनकेनोक्तंश्रुत्वादशरथस्तदा ॥ प्रवेशयामाससुतान्सर्वानृषिगणानपि ॥ १७ ॥ ततोराजाविदेहानांवसिष्ठमिदमब्रवीत् ॥ कारयस्वऋषेसर्वामृषिभिःसहधार्मिक ॥ १८ ॥ रामस्यलोकरामस्यक्रियांवैवाहिकींप्रभो ॥ तथेत्युक्त्वातुजनकंवसिष्ठोभगवानृषिः ॥ १९ ॥ विश्वामित्रंपुरस्कृत्यशतानंदंचधार्मिकं ॥ प्रपामध्येतुविधिवद्वेदिंकृत्वामहातपाः ॥ २० ॥ अलंचकारतांवेदिंगंधपुष्पैःसमंततः ॥ सुवर्णपालिकाभिश्चचित्रकुंभैश्चसांकुरैः ॥ २१ ॥ अंकुराढ्यैःशरावैश्चधूपपात्रैःसधूपकैः ॥ शंखपात्रैःस्रुवैःस्रुग्भिःपात्रैरर्घ्यादिपूजितैः ॥ २२ ॥ लाजपूर्णैश्चपात्रीभिरक्षतैरपिसंस्कृतैः ॥ दर्भैःसमैःसमास्तीर्यविधिवन्मंत्रपूर्वकं ॥ २३ ॥ अग्निमाधायतंवेद्यांविधिमंत्रपुरस्कृतं ॥ जुहावाग्नौमहातेजावसिष्ठोमुनिपुंगवः ॥ २४ ॥

नावर्णादियुतकुंभैः अच्छिद्रकुंभैरितिपाठेस्फुटनादिदोषरहितैःस्वर्णकुंभैरित्यर्थइतिकतकः अच्छिद्रकुंभैःकरकैरितितीर्थः ॥ २१ ॥ अर्घ्यादिपूजितैस्तद्युक्तैः ॥ २२ ॥ लाजपूर्णैश्चपात्रीभिरित्यार्षं संस्कृतैर्हरिद्रालेपादिसंस्कारवद्भिः समैःसमप्रमाणैः समास्तीर्य वेदिमितिशेषः ॥ २३ ॥ विधिनाकल्पोक्ततंत्रकलापेनमंत्रैश्चपुरस्कृतं हविरितिशेषः विवाहहोमादीनांवरकृत्यत्वात्तत्पुरोहितोवसिष्ठोजुहाव ॥ २४ ॥ ॥ १०१ ॥

अग्नेःसमक्षंराघवाभिमुखेदेशेसंस्थाप्येत्यन्वयः ॥ २५ ॥ इयंत्वद्भुजवीर्यनिर्जितामम सुतेत्याभिजात्यसूचनं सहधर्मचरीअनेनयत्कर्तव्यंतदनयासहेतिस्मारितं ॥ २६ ॥ प्रतीच्छप्रतिगृहाण तदुपयोगित्वेनपाणिनापाणिंगृह्णीष्व पाणिगृहीतीहिसर्वथानतिक्रमणीयेतिएवमुक्तं छायेवानुगताभविष्यतीत्यन्वयः ॥ २७ ॥ मंत्रपूतंकन्यादानमंत्रेणपूतंजलंप्राक्षिपत् रामहस्तेइतिशे

ततःसीतांसमानीयसर्वाभरणभूषितां ॥ समक्षमग्नेःसंस्थाप्यराघवाभिमुखेतदा ॥ २५ ॥ अब्रवीज्जनकोराजाकौसल्यानंदवर्धनं ॥ इयंसीताममसुतासहधर्मचरीतव ॥ २६ ॥ प्रतीच्छचैनांभद्रंतेपाणिंगृह्णीष्वपाणिना ॥ पतिव्रतामहाभागाछायेवानुगतासदा ॥ २७ ॥ इत्युक्त्वाप्राक्षिपद्राजामंत्रपूतंजलंतदा ॥ साधुसाध्वितिदेवानामृषीणांवदतांतदा ॥ २८ ॥ देवदुंदुभिनिर्घोषःपुष्पवर्षोमहानभूत् ॥ एवंदत्वासुतांसीतांमंत्रोदकपुरस्कृतां ॥ २९ ॥ अब्रवीज्जनकोराजाहर्षेणाभिपरिप्लुतः ॥ लक्ष्मणागच्छभद्रंतेऊर्मिलामुद्यतांमया ॥ ३० ॥ प्रतीच्छपाणिंगृह्णीष्वमाभूत्कालस्यपर्ययः ॥ तमेवमुक्त्वाजनकोभरतंचाभ्यभाषत ॥ ३१ ॥ गृहाणपाणिंमांडव्याःपाणिनारघुनंदन ॥ शत्रुघ्नंचापिधर्मात्माअब्रवीन्मिथिलेश्वरः ॥ ३२ ॥ श्रुतकीर्तेर्महाबाहोपाणिंगृह्णीष्वपाणिना ॥ सर्वेभवंतःसौम्याश्चसर्वेसुचरितव्रताः ॥ ३३ ॥ पत्नीभिःसंतुकाकुत्स्थामाभूत्कालस्यपर्ययः ॥ जनकस्यवचःश्रुत्वापाणीन्पाणिभिरस्पृशन् ॥ ३४ ॥ चत्वारस्तेचतस्रणांवसिष्ठस्यमतेस्थिताः ॥ अग्निंप्रदक्षिणंकृत्वावेदिंराजानमेवच ॥ ३५ ॥ ऋषींश्चापिमहात्मानःसहभार्यारघूद्वहाः ॥ यथोक्तेनततश्चक्रुर्विवाहंविधिपूर्वकं ॥ ३६ ॥ पुष्पवृष्टिर्महत्यासीदंतरिक्षात्सुभास्वरा ॥ दिव्यदुंदुभिनिर्घोषैर्गीतवादित्रनिःस्वनैः ॥ ३७ ॥ ननृतुश्चाप्सरःसंघागंधर्वाश्चजगुःकलं ॥ विवाहेरघुमुख्यानांतदद्भुतमदृश्यत ॥ ३८ ॥

षः वदतांशब्दआसीदितिशेषः ॥ २८ ॥ दानीयमंत्रोदकाभ्यांपुरस्कृतां ॥ २९ ॥ उद्यतांदातुंकृतनिश्चयां ॥ ३० ॥ प्रतीच्छेत्यादिप्राग्व्याख्यातं ज्येष्ठाद्भरतात्पूर्वंलक्ष्मणपाणिग्रहस्तुभिन्नोदरत्वान्नदोषाय ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ सुचरितंव्रतंब्रह्मचर्यादियैः ॥ ३३ ॥ पत्नीभिःसहिताःसंतुभवंतुइत्यप्यर्थः ॥ ३४ ॥ वेदिंविवाहवेदिं राजानंजनकं ॥ ३५ ॥ ऋषींश्चापिप्रदक्षिणंकृत्वेतिशेषः यथोक्तेनशास्त्रोक्तेनप्रकारेण विवाहंतत्कृत्यशेषंहोमादि ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ तदद्भुतंदुंदुभिनिर्घोषादिसहितपुष्पवृष्ट्यादि ॥ ३८ ॥

तूर्याणांयद्दुहुष्टंघोषस्तन्निनादितेकाले त्रिरग्निमित्युपसंहारेणपुनर्वादः ॥ ३९ ॥ उपकार्यंशिबिरं पश्यन्वधूवरसंबंधकल्याणं ॥ ४० ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणति लकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेत्रिसप्ततितमःसर्गः ॥ ७३ ॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥ आपृष्ट्वाआपृच्छ्य तौदशरथजनकौ उत्तरपर्वतंकौशिकीतटावच्छिन्नं ॥ १ ॥ जगामगंतुमुद्यतोभूत् ॥ २ ॥ कन्याधनंविवाहकालेकन्यायैदेयंधनंयौतकाख्यं तस्यैवप्रपंचोगवामित्यादि ॥ ३ ॥ मुख्यानांकंबलानांनेपालादिभवानांकंबलानांबहूनिइतिसंबंधः क्षौमा

ईदृशेवर्तमानेतुतूर्योद्घुष्टनिनादिते ॥ त्रिरग्निंतेपरिक्रम्यऊहुर्भार्यामहौजसः ॥ ३९ ॥ अथोपकार्यंजग्मुस्तेसभार्यारघुनंदनाः ॥ राजाप्यनुययौपश्यन् सर्षिसंघःसबांधवः ॥ ४० ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेत्रिसप्ततितमःसर्गः ॥ ७३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथराज्यांव्य तीतायांविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ आपृष्ट्वातौचराजानौजगामोत्तरपर्वतं ॥ १ ॥ विश्वामित्रेगतेराजावैदेहंमिथिलाधिपं ॥ आपृष्ट्वैवजगामाशुराजा दशरथःपुरीं ॥ २ ॥ अथराजाविदेहानांददौकन्याधनंबहु ॥ गवांशतसहस्राणिबहूनिमिथिलेश्वरः ॥ ३ ॥ कंबलानांचमुख्यानांक्षौमान्कोट्यंबराणि च ॥ हस्त्यश्वरथपादातंदिव्यरूपंस्वलंकृतं ॥ ४ ॥ ददौकन्याशतंतासांदासीदासमनुत्तमं ॥ हिरण्यस्यसुवर्णस्यमुक्तानांविद्रुमस्यच ॥ ५ ॥ ददौराजासु संहृष्टःकन्याधनमनुत्तमं ॥ दत्वाबहुविधंराजासमनुज्ञाप्यपार्थिवं ॥ ६ ॥ प्रविवेशस्वनिलयंमिथिलांमिथिलेश्वरः ॥ राजाप्ययोध्याधिपतिःसहपुत्रैर्म हात्मभिः ॥ ७ ॥ ऋषीन्सर्वान्पुरस्कृत्यजगामसबलान्वितः ॥ गच्छंतंतुनरव्याघ्रंसर्षिसंघंसराघवं ॥ ८ ॥ घोरास्तुपक्षिणोवाचोव्याहरंतिसमंततः ॥ भौ माश्चैवमृगाःसर्वेगच्छंतिस्मप्रदक्षिणं ॥ ९ ॥

न्बहूनितिविपरिणामः कोट्यंबराणिकोटिसंख्यानिसामान्यवासांसि ॥ ४ ॥ कन्याशतंसखीत्वेन तासांराजकुमारीणां प्रत्येकमितिशेषः दासीदासमितिगवाश्वादित्वादेकत्वं हिरण्यं रजतं सुवर्णंहेम षष्ठ्यंतानांकोटिपदाध्याहारेणान्वयः ॥ ५ ॥ पार्थिवंदशरथं ॥ ६ ॥ ७ ॥ बलैश्चतुरंगैरनुगैःकिंकरैश्चसहितः तथागच्छंतं दशरथमितिशेषः ॥ ८ ॥ पक्षिणःकरटाद यः तत्रपक्षिणांघोरव्याहरणमादौदुर्निमित्तंततोमृगप्रदक्षिणगमनंसुनिमित्तं ॥ ९ ॥

तान्शुभाशुभसूचकोत्पातान् असौम्याःपक्षिणोघोराःघोरशब्दाइत्यर्थः ॥ १० ॥ इदंहृदयकंपजनकं किमिदंदुःखोदर्कंसुखोदर्कंवेतिप्रश्नः अनिश्चयान्मेमनोविषीदति ॥ ११ ॥ दिवि खेभवंदिव्यं पक्षिमुखात्च्युतंवचनं घोरंभयमुपस्थितंप्राप्तमाशुवेदयतीतिशेषः ॥ १२ ॥ प्रशमयंतिप्रशमंसूचयंतीत्यर्थः तेषांसंवदतामित्यस्यपुरइतिशेषः ॥ १३ ॥ तमोभस्मचोभयम प्युत्पातजं ॥ १४ ॥ १५ ॥ ससंज्ञाइव ईषत्संज्ञाइत्यर्थः अन्यत्तुबलंनिःसंज्ञमेव भस्मच्छन्नेवाभूदितिशेषः ॥ १६ ॥ भीमसंकाशंभयंकरदर्शनं ॥ १७ ॥ कैलासमिवेत्यनेनमहाकार

तान्दृष्ट्वाराजशार्दूलोवसिष्ठंपर्यपृच्छत ॥ असौम्याःपक्षिणोघोरामृगाश्चापिप्रदक्षिणाः ॥ १० ॥ किमिदंहृदयोत्कंपिमनोममविषीदति ॥ राज्ञोदशर थस्यैतच्छ्रुत्वावाक्यंमहानृषिः ॥ ११ ॥ उवाचमधुरांवाणींश्रूयतामस्ययत्फलं ॥ उपस्थितंभयंघोरंदिव्यंपक्षिमुखाच्च्युतं ॥ १२ ॥ मृगाःप्रशमयंत्येते संतापस्त्यज्यतामयं ॥ तेषांसंवदतांतत्रवायुःप्रादुर्बभूवह ॥ १३ ॥ कंपयन्मेदिनींसर्वांपातयंश्चमहाद्रुमान् ॥ तमसासंवृतःसूर्यःसर्वेनावेदिषुर्दिशः ॥ १४ ॥ भस्मनाचावृतंसर्वंसंमूढमिवतद्बलं ॥ वसिष्ठऋषयश्चान्येराजाचससुतस्तदा ॥ १५ ॥ ससंज्ञाइवतत्रासन्सर्वमन्यद्विचेतनं ॥ तस्मिंस्तमसि घोरेतुभस्मच्छन्नेवसाचमूः ॥ १६ ॥ ददर्शभीमसंकाशंजटामंडलधारिणं ॥ भार्गवंजामदग्न्येयंराजाराजविमर्दनं ॥ १७ ॥ कैलासमिवदुर्धर्षंकाला ग्निमिवदुःसहं ॥ ज्वलंतमिवतेजोभिर्दुर्निरीक्ष्यंपृथग्जनैः ॥ १८ ॥ स्कंधेचासज्ज्यपरशुंधनुर्विद्युद्गणोपमं ॥ प्रगृह्यशरमुग्रंचत्रिपुरघ्नंयथाशिवं ॥ १९ ॥ तंदृष्ट्वाभीमसंकाशंज्वलंतमिवपावकं ॥ वसिष्ठप्रमुखाविप्राजपहोमपरायणाः ॥ २० ॥ संगतामुनयःसर्वेसंजजल्पुरथोमिथः ॥ कच्चित्पितृवधाम र्षीक्षत्रंनोत्सादयिष्यति ॥ २१ ॥ पूर्वंक्षत्रवधंकृत्वागतमन्युर्गतज्वरः ॥ क्षत्रस्योत्सादनंभूयोनखल्वस्यचिकीर्षितं ॥ २२ ॥

त्वं दुर्धर्षमशक्यातिक्रमं पृथग्जनःपामरजनः ॥ १८ ॥ प्रभातिशयेनविद्युद्गणोपमं धनुरुग्रंशरंचप्रगृह्यत्रिपुरघ्नंशिवमिवस्थितमित्यर्थः ॥ १९ ॥ जपहोमपरायणाआसन्नितिशेषः यद्यपिहोमोग्न्यधिकरणस्तदापथिचलनसमयेबाधितस्तथाप्यपानेजुहृतिप्राणमित्यादिर्बोध्यइतिकेचित् परेतुजपहोमपरायणत्वमुपलक्षणं अतएवाग्रेसंजजल्पुरितिसंगच्छतेऽन्यथाता दृशहोमादिपरायणानांजल्पासंभवादित्याहुः ॥ २० ॥ ऋषीणांपरस्परंजल्पमाह कच्चिदित्यादि श्लोकद्वयेपिनशब्दोननुशब्दैकदेशोनन्वित्यर्थकोवितर्के ॥ २१ ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेचतुःसप्ततितमःसर्गः ॥ ७४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ किमभाषतेत्यत्राह रामेति नि खिलेनकात्स्र्न्येन चेनताटकावधादिसमुच्चयः ॥ १ ॥ यत्त्वयातथाऽनायासेनधनुषोभेदनंकृतंतदद्भुतमचिंत्यंचान्येनमनसापिअशक्यं अतस्तच्छ्रुत्वेत्यादि गृह्यगृहीत्वा ॥ २ ॥ जामदग्न्यं जमदग्नेःस्वपितुरागतं अत्रार्थेष्यञ्आर्षः शरेणयुक्तंपूरयस्वैवआकर्षयस्व ॥ ३ ॥ अस्यापिधनुषःपूरणेसति वीर्यश्लाघ्यंवीर्यवत्श्लघ्यंच वीर्येणतद्वत्तयाश्लघ्यमित्यन्ये ॥ ४ ॥ तद्वचनं

एवमुक्त्वार्घ्यमादायभार्गवंभीमदर्शनं ॥ ऋषयोरामरामेतिमधुरंवाक्यमब्रुवन् ॥ २३ ॥ प्रतिगृह्यतुतांपूजामृषिदत्तांप्रतापवान् ॥ रामंदाशरथिंरामो जामदग्न्योऽभ्यभाषत ॥ २४ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेचतुःसप्ततितमःसर्गः ॥ ७४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ रामदाशर थेवीरवीर्यंतेश्रूयतेऽद्भुतं ॥ धनुषोभेदनंचैवनिखिलेनमयाश्रुतं ॥ १ ॥ तदद्भुतमचिंत्यंचभेदनंधनुषस्तथा ॥ तच्छ्रुत्वाहमनुप्राप्तोधनुर्गृह्यापरंशुभं ॥ २ ॥ तदिदंघोरसंकाशंजामदग्न्यंमहद्धनुः ॥ पूरयस्वशरेणैवस्वबलंदर्शयस्वच ॥ ३ ॥ तदहंतेबलंदृष्ट्वाधनुषोप्यस्यपूरणे ॥ द्वंद्वयुद्धंप्रदास्यामिवीर्यश्लाघ्यम हंतव ॥ ४ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाराजादशरथस्तदा ॥ विषण्णवदनोदीनःप्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ५ ॥ क्षत्ररोषात्प्रशांतस्त्वंब्राह्मणश्चमहातपाः ॥ बा लानांममपुत्राणामभयंदातुमर्हसि ॥ ६ ॥ भार्गवाणांकुलेजातःस्वाध्यायव्रतशालिनां ॥ सहस्राक्षेप्रतिज्ञायशस्त्रंप्रक्षिप्तवानसि ॥ ७ ॥ सत्वंधर्मपरो भूत्वाकश्यपायवसुंधरां ॥ दत्वावनमुपागम्यमहेंद्रकृतकेतनः ॥ ८ ॥ ममसर्वविनाशायसंप्राप्तस्त्वंमहामुने ॥ नचैकस्मिन्हतेरामेसर्वेजीवामहेवयं ॥ ९ ॥ ब्रुवत्येवंदशरथेजामदग्न्यःप्रतापवान् ॥ अनादृत्यतुतद्वाक्यंराममेवाभ्यभाषत ॥ १० ॥ इमेद्वेधनुषीश्रेष्ठेदिव्येलोकाभिपूजिते ॥ दृढेबलवतीमु ख्येसुकृतेविश्वकर्मणा ॥ ११ ॥

द्वंद्वयुद्धवचनं ॥ ५ ॥ क्षत्ररोषात्तज्जक्षत्रवधात् ॥ ६ ॥ सहस्राक्षेतत्सन्निधौ प्रतिज्ञायअंतःपरंशस्त्रंनग्रहीष्यामीत्येवं प्रक्षेपस्त्यागः ॥ ७ ॥ तपसेमहेंद्रकृतकेतनत्वं ॥ ८ ॥ त्वंतथात्यक्तश स्त्रादिर्ममसर्वविनाशायकुतःसंप्राप्तइत्यन्वयः सर्वनाशमेवोपपादयति नचेत्यादि ॥ ९ ॥ १० ॥ इमेवक्ष्यमाणलक्षणे यत्त्वयाभग्नंयच्चमयाधृतंतेइत्यर्थः बलवतीबलवन्नाम्ये सुकृतेय त्ननिर्मिते ॥ ११ ॥

युयुत्सवे त्रिपुरवासिभिरितिशेषः त्रिपुरघ्नंतद्धननसाधनं ॥ १२ ॥ वैष्णवंविष्णवेदत्तं तदिदंवैष्णवंवैष्णवत्वेनप्रसिद्धं ॥ १३ ॥ रौद्रेणशैवेन शैवस्येदानीमसारत्वमाह तदात्विति ॥ १४ ॥ विष्णोस्त्रिपुरसंहारेशरत्वेनरुद्रपरिकरांतर्भावश्रवणात् अयंरुद्राद्दुर्बलउतसमइत्येवंशितिकंठविष्ण्वोर्बलाबलज्ञानायदेवताःपितामहंपृच्छंतिस्म सचपितामहस्तेषांदेवानांउक्तमभिप्रायंवि ज्ञाय ॥ १५ ॥ सत्यवतांवरःसत्यसंकल्पः स्वसंकल्पेनदेवानांमोहंनिरसितुमेकात्मनोरपिरुद्रविष्ण्वोर्विरोधंजनयामास तावपितत्संकल्पसिद्ध्यर्थमेवविरोधंचक्रतुः इदंयुद्धंदक्षयज्ञवधे बोध्यं अतःपूर्वेणनविरोधः ॥ १६ ॥ तदाहुंकारेणविष्णुनाशैवंधनुर्विजृंभितंशिथिलीकृतंमहादेवश्चस्तंभितः ॥ १७ ॥ १८ ॥ याचिताविति एतावत्यर्थेदृष्ट्वाप्राप्तनिश्चयैर्देवैर्युद्धादुपर

अनुसृष्टंसुरैरेकंत्र्यंबकाययुयुत्सवे ॥ त्रिपुरघ्नंनरश्रेष्ठभग्नंकाकुत्स्थयत्त्वया ॥ १२ ॥ इदंद्वितीयंदुर्धर्षंविष्णोर्दत्तंसुरोत्तमैः ॥ तदिदंवैष्णवंरामधनुःपर पुरंजयं ॥ १३ ॥ समानसारंकाकुत्स्थरौद्रेणधनुषात्विदं ॥ तदातुदेवताःसर्वाःपृच्छंतिस्मपितामहं ॥ १४ ॥ शितिकंठस्यविष्णोश्चबलाबलनिरीक्षया ॥ अभिप्रायंतुविज्ञायदेवतानांपितामहः ॥ १५ ॥ विरोधंजनयामासतयोःसत्यवतांवरः ॥ विरोधेतुमहद्युद्धमभवद्रोमहर्षणं ॥ १६ ॥ शितिकंठस्यवि ष्णोश्चपरस्परजयैषिणोः ॥ तदातुजृंभितंशैवंधनुर्भीमपराक्रमं ॥ १७ ॥ हुंकारेणमहादेवस्तंभितोथत्रिलोचनः ॥ देवैस्तदासमागम्यसर्षिसंघैःसचार णैः ॥ १८ ॥ याचितौप्रशमंतत्रजग्मतुस्तौसुरोत्तमौ ॥ जृंभितंतद्धनुर्दृष्ट्वाशैवंविष्णुपराक्रमैः ॥ १९ ॥ अधिकंमेनिरेविष्णुंदेवाःसर्षिगणास्तथा ॥ धनू रुद्रस्तुसंक्रुद्धोविदेहेषुमहायशाः ॥ २० ॥ देवरातस्यराजर्षेर्ददौहस्तेससायकं ॥ इदंचवैष्णवंरामधनुःपरपुरंजयं ॥ २१ ॥

तियाचितौ देवतानुग्रहायप्रशमंजग्मतुः ॥ १९ ॥ विष्णुंअधिकंश्रेष्ठंसेव्यत्वेनमेनिरेज्ञातवंतः वस्तुतस्तुप्रकृतयुद्धेविष्णोराधिक्यदर्शनात्त्रिपुरवधेशिवस्याधिक्यदर्शनात्तयोःसाम्यग्रहण मितितात्पर्यं अधिकमित्यस्यस्वीयपूर्वज्ञानविषयस्वरूपापेक्षयाधिकमित्यर्थः धनूरुद्रस्त्विति एवंयुद्धदशायांक्रुद्धःपश्चाद्देवप्रार्थनयाप्रसन्नःशिवोदेवेभ्योदत्वाततःसर्वैर्देवैःसहयुद्धार्थंध नुरिच्छतोदेवरातस्यददौ अतएववरुणेनदत्तमितिवक्ष्यमाणेनरुद्रेणदेवानांदत्तमित्युक्तग्रंथेनचनविरोधइत्याहुः ॥ २० ॥ एवंचशैवस्यधनुषस्तदारभ्यशिथिलत्वेनतद्भंगकृतंनतेवीर्याधि क्यमितिभार्गवाभिप्रायः अथस्वधनुषआगममाह इदंचेत्यादि परपुरंजयमित्यार्षमसंज्ञायां ॥ २१ ॥

भार्गवेभृगुपुत्रे सउक्तरूपोविष्णुः न्यासंप्रादात् अप्रतिकर्मणःस्वहंतर्यपिशापादिप्रतिक्रियारहितस्य ॥ २२ ॥ न्यस्तशस्त्रेन्यस्तंत्यक्तंविष्णुधनूरूपंशस्त्रंयेनतथाभूते तपोबलयुतेपिपितरि प्राकृतांबुद्धिमास्थितोर्जुनःकार्तवीर्यःमत्पितुर्मृत्युंविदधे ॥ २३ ॥ तमयोग्यंपितुर्वधंश्रुत्वाहंरोषात्क्षत्रमुत्सादयंउत्सादितवान् अडभावआर्षः ॥ २४ ॥ प्राप्यस्वबलेनेतिशेषः पुण्यकर्मणे यज्ञरूपपुण्यसाद्गुण्यार्थं ॥ २५ ॥ दत्वाभूमिमितिशेषः महेंद्रोमहेंद्रपर्वतः धनुषःशैवस्य ॥ २६ ॥ पितृपैतामहंपितृपितामहक्रमादागतं उत्तरपदवृद्धिरार्षी क्षत्रधर्ममद्गृतिंनमयापूर्वमंगीकृतंक्षत्रधर्मं नतुब्राह्मणधर्ममाश्रित्यत्यजेत्यर्थः ब्राह्मणवत्शांतिमास्थायनाहंशक्तइतिमाब्रूहीत्यर्थइतिकतकः ॥ २७ ॥ शक्तोसिशरयोजनेइतिशेषः तावतापिनलांत्यक्ष्याम्यपितुद्वं

ऋचीकेभार्गवेप्रादाद्विष्णुःसन्यासमुत्तमं ॥ ऋचीकस्तुमहातेजाःपुत्रस्याप्रतिकर्मणः ॥ २२ ॥ पितुर्ममददौदिव्यंजमदग्नेर्महात्मनः ॥ न्यस्तशस्त्रेपितरिमेतपोबलसमन्विते ॥ २३ ॥ अर्जुनोविदधेमृत्युंप्राकृतांबुद्धिमास्थितः ॥ वधमप्रतिरूपंतुपितुःश्रुत्वासुदारुणं ॥ क्षत्रमुत्सादयंरोषाज्जातंजातमनेकशः ॥ २४ ॥ पृथिवींचाखिलांप्राप्यकश्यपायमहात्मने ॥ यज्ञस्यांतेददंरामदक्षिणांपुण्यकर्मणे ॥ २५ ॥ दत्वामहेंद्रनिलयस्तपोबलसमन्वितः ॥ श्रुत्वातुधनुषोभेदंततोहंद्रुतमागतः ॥ २६ ॥ तदेवंवैष्णवंरामपितृपैतामहंमहत् ॥ क्षत्रधर्मंपुरस्कृत्यगृह्णीष्वधनुरुत्तमं ॥ २७ ॥ योजयस्वधनुःश्रेष्ठेशरंपरपुरंजयं ॥ यदिशक्तोसिकाकुत्स्थद्वंद्वंदास्यामितेततः ॥ २८ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेपंचसप्ततितमःसर्गः ॥ ७५ ॥
श्रुत्वातुजामदग्न्यस्यवाक्यंदाशरथिस्तदा ॥ गौरवाद्यंत्रितकथःपितूराममथाब्रवीत् ॥ १ ॥ श्रुतवानसियत्कर्मकृतवानसिभार्गव ॥ अनुरुध्यामहेब्रह्मन्पितुरानृण्यमास्थितः ॥ २ ॥ वीर्यहीनमिवाशक्तंक्षत्रधर्मेणभार्गव ॥ अवजानासिमेतेजःपश्यमेद्यपराक्रमं ॥ ३ ॥

द्वंदास्यामीत्यर्थः अन्यथामांशरणंव्रजेतितात्पर्यं ॥ २८ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेपंचसप्ततितमःसर्गः ॥ ७५ ॥ ॥ ७ ॥ पितुर्गौरवात्पितृसंनिधिवशात् यंत्रितानियमिताकथोच्चैःकथनंयेनसः ॥ १ ॥ पितुरानृण्यंपितृहंतृक्षत्रवधेनपितृवैरशुद्धिमास्थितःसन्यत्कर्मत्रिःसप्तकृत्वःक्षत्रियवधरूपंकृतवानसितदनुरुध्यामहेंऽगीकुर्मः शूरेणावश्यंवैरशुद्धेःकर्तव्यत्वात् ॥ २ ॥ यन्मांक्षत्रधर्मेणयुक्तंवीर्यहीनमशक्तमिवमन्यमानोऽवजानासितन्नानुरुध्यामहे अतोद्यमेतेजःपराभिभवासहनंतन्मूलंमेपराक्रमंचपश्य ॥ ३ ॥

क्रुद्धःप्रागुक्तरूपावमानवचनेन क्रोधादेवतद्धस्तात्स्वयमेवधनुःचाद्भार्गवनिष्ठांवैष्णवींशक्तिंजग्राह तदुक्तंपाद्मे इत्युक्त्वादेविवैष्णव्याशक्त्यातद्गतयासह जग्राहवैष्णवंचापंविनयेनच लीलयेति अत्राप्ययेवक्ष्यति निर्वीर्योजामदग्न्योसाविति लघुःशीघ्रःपराक्रमोयस्यसः ॥ ४ ॥ आरोप्यज्यारोपंकृत्वा शरंसज्यंज्यायुक्तंचकार ॥ ५ ॥ जमदग्निपुत्रत्वेनब्राह्मणोसीतिविश्वामित्रभगिन्याःपौत्रोसीतिपूज्यस्त्वंमेऽसिवधानर्होसि अतस्तेप्राणहरंशरंमोक्तुंनशक्तोस्मीतिशेषः ॥ ६ ॥ इमांप्रत्यक्षसिद्धांगतिंगतिसाधनंपादौतच्छक्तिंचाकाशगमनादिरूपां लोकानूलोकप्राप्तिसाधनंधर्मं त्वत्पादकमलेहन्मिब्रूहितेद्याथवात्वषमितिपाद्मोक्तेः वृषोधर्मः उभयोर्मध्येयदिच्छसियत्तवेष्टंतद्वदेत्यर्थः ॥ ७ ॥ कुतएवमतआह नहीति वीर्येणस्वशक्त्याशत्रू

इत्युक्त्वाराघवःक्रुद्धोभार्गवस्यवरायुधं ॥ शरंचप्रतिजग्राहहस्ताल्लघुपराक्रमः ॥ ४ ॥ आरोप्यसधनूरामःशरंसज्यंचकारह ॥ जामदग्न्यंततोरामंरामःक्रुद्धोब्रवीदिदं ॥ ५ ॥ ब्राह्मणोसीतिपूज्योमेविश्वामित्रकृतेनच ॥ तस्माच्छक्तोनतेराममोक्तुंप्राणहरंशरं ॥ ६ ॥ इमांवात्वद्गतिंरामतपोबलसमर्जितान् ॥ लोकानप्रतिमान्वापिहनिष्यामीतिमेमतिः ॥ ७ ॥ नह्ययंवैष्णवोदिव्यःशरःपरपुरंजयः ॥ मोघःपततिवीर्येणबलदर्पविनाशनः ॥ ८ ॥ वरायुधधरंरामंद्रष्टुंसर्षिगणाःसुराः ॥ पितामहंपुरस्कृत्यसमेतास्तत्रसर्वशः ॥ ९ ॥ गंधर्वाप्सरसश्चैवसिद्धचारणकिन्नराः ॥ यक्षराक्षसनागाश्चतद्द्रष्टुंमहदद्भुतं ॥ १० ॥ जडीकृतेतदालोकेरामेवरधनुर्धरे ॥ निर्वीर्योजामदग्न्योसौरामोराममुदैक्षत ॥ ११ ॥ तेजोभिर्गतवीर्यत्वाज्जामदग्न्योजडीकृतः ॥ रामंकमलपत्राक्षंमंदंमंदमुवाचह ॥ १२ ॥ काश्यपायमयादत्तायदापूर्ववसुंधरा ॥ विषयेमेनवस्तव्यमितिमांकाश्यपोब्रवीत् ॥ १३ ॥

णांबलदर्पविनाशनः मोघोव्यर्थः ॥ ८ ॥ वरायुधंवैष्णवंधनुः समेतामिलिताः ॥ ९ ॥ तद्द्रष्टुमागताइतिशेषः ॥ १० ॥ वरधनुर्धरेरामेधिकरणेतस्यभार्गवस्यालोकेतेजसिसंक्रांतेसतीतिशेषः ततःपरशुरामस्यदेहान्निर्गत्यवैष्णवं पश्यतांसर्वदेवानांतेजोराममुपागमदितिनृसिंहपुराणात् पूर्वोक्तपाद्माच्च अतएवभार्गवेजडीकृतेसतिनिर्वीर्यःसरामोराममुदैक्षत उद्भूतविष्णुतेजस्कमपश्यदित्यर्थः ॥ ११ ॥ तदेवविवृणोति तेजोभिरित्यादि रामसंक्रांतैस्तेजोभिर्हेतुभिर्गतवीर्यंतयाजडीकृतःपरशुरामउवाच शरवध्यप्रश्नोत्तरमितिशेषः ॥ १२ ॥ विषयेदेशे एवमुक्तिश्चक्षत्रभीत्यादिनिवृत्तये ॥ १३ ॥

गुरुवचःकाश्यपवचः निशांरात्रिनवसे तद्भावः तदायदादत्तायदाचनवस्तव्यमित्युक्तंतदाप्रभृतीतिशेषः पृथिव्यांनवसेइत्यर्थः यतोहप्रसिद्धंकाश्यपस्यअपेप्रतिज्ञाकृताइतिशेषः पृथिव्यांरात्रौनवसामीत्येवंरूपाप्रतिज्ञाकृता ॥ १४ ॥ यदेवमतस्तामिमामित्यादि तांमद्गतिआकाशगमनसाधनौपादौचेन्नहनिष्यसि तदामनोजवंपादमास्थायकाश्यपेनसमुद्रेणचदत्तंमहेंद्रंगमिष्यामि अन्यथाप्रतिज्ञाहान्यामहत्कलंकंस्यादितिभावः ॥ १५ ॥ तपसायज्ञादिरूपेण निर्जिताअर्जिताः अत्रपुण्यार्जितलोकहननाभ्यनुज्ञयास्वस्यतत्त्वज्ञत्वंव्यंग्यं रामस्यलोकदानप्रतिबंधयोःस्वातंत्र्यदर्शनेनपरेशत्वबोधनंच पाद्मेपि शतयज्ञकृतंपुण्यंतदस्त्रायन्यवेदयदिति ॥ १६ ॥ यतउतामृतत्वस्येशानइतिश्रुतिप्रसिद्धंब्रह्मैवत्वमित्याह अक्षय्यमिति अक्षय्यंअनाद्यं

सोहंगुरुवचःकुर्वन्पृथिव्यांनवसेनिशां ॥ तदाप्रभृतिकाकुत्स्थकृतामेकाश्यपस्यह ॥ १४ ॥ तामिमांमद्गतिंवीरहंतुंनार्हसिराघव ॥ मनोजवंगमिष्यामिमहेंद्रंपर्वतोत्तमं ॥ १५ ॥ लोकास्त्वप्रतिमारामनिर्जितास्तपसामया ॥ जहितान्शरमुख्येनमाभूत्कालस्यपर्ययः ॥ १६ ॥ अक्षय्यंमधुहंतारंजानामित्वांसुरेश्वरं ॥ धनुषोस्यपरामर्शात्स्वस्तितेस्तुपरंतप ॥ १७ ॥ एतेसुरगणाःसर्वेनिरीक्षंतेसमागताः ॥ त्वामप्रतिमकर्माणमप्रतिद्वंद्वमाहवे ॥ १८ ॥ नचेयंतवकाकुत्स्थव्रीडाभवितुमर्हति ॥ त्वयात्रैलोक्यनाथेनयदहंविमुखीकृतः ॥ १९ ॥ शरमप्रतिमंराममोक्तुमर्हसिसुव्रत ॥ शरमोक्षेगमिष्यामिमहेंद्रंपर्वतोत्तमं ॥ २० ॥ तथाब्रुवतिरामेतुजामदग्न्येप्रतापवान् ॥ रामोदाशरथिःश्रीमांश्चिक्षेपशरमुत्तमं ॥ २१ ॥

तंकेनापिपराजयंनेतुमशक्यंच एवंनिश्चयेहेतुर्धनुषइत्यादि अस्यवैष्णवस्येतरदुरारोपस्य परामर्शोग्रहणाकर्षणादि ॥ १७ ॥ अप्रतिद्वंद्वंप्रतिभटरहितं ॥ १८ ॥ इयंत्वद्विषयेऽशक्तिःव्रीडाव्रीडार्हा तत्रहेतुस्त्वयेत्यादि विमुखीकृतस्वशक्तेःस्वस्मिन्योजनेनाशक्तःकृतः एतेनस्वस्यभगवदंशत्वंरामस्यचपूर्णभगवदवतारत्वंसूचितं स्वातिरिक्तेनविमुखीकरणेहिव्रीडानतुस्वात्मनामाययातथाकरणेइतिभावः एतद्व्यवहारप्रयोजनंचदययादशरथादीन्प्रतिस्वरूपबोधनंरामस्यपूर्णतेजोवत्त्वसंपादनंचेतिभाति वैष्णवतेजसोंशेनान्यत्रसत्त्वेरावणवधस्यदुष्करत्वात् एतदर्थमेवरावणवधेच्छुदेवगंधर्वादीनांद्रष्टुमागमनंपूर्वमुक्तं ॥ १९ ॥ शरमोक्षेगमिष्यामि पापस्यतपसादग्धत्वापुण्यस्यचशरमोक्षेणफलप्रतिबंधेजीवन्मुक्तोभूत्वागमिष्यामीत्यर्थः अनेनलोकावरोधःस्वेष्टएवेतिदर्शितं ॥ २० ॥ २१ ॥

दृश्यदृष्ट्वा ॥ २२ ॥ २३ ॥ रामःदाशरथिनाब्राह्मणत्वात्पूजितोनमस्कृतश्च प्रशस्यहेतिपाठांतरं दाशरथिंप्रदक्षिणीकृत्य अंतर्यामित्वेनज्ञानात्प्रदक्षिणकरणंचक्षत्रियत्वाच्चतस्यप्रणत्यकरणंकायेनेतिबोध्यं आत्मगतितत्त्वज्ञानं स्वस्थानंजगामेत्यर्थः प्रभुरिति ब्रह्मत्वेनसर्वलोकप्रभुत्वं ॥ २४ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेषट्सप्ततितमःसर्गः ॥ ७६ ॥ ॥ ७ ॥ रामेपरशुरामे प्रशांतोगतक्रोधआत्माचित्तंयस्य हस्तेस्वहस्तेस्थितंधनुर्वरुणायदेवैःसहकौतुकदर्शनार्थमंतरिक्षेस्थितायददौ

सहतान्दृश्यरामेणस्वाँल्लोकांस्तपसार्जितान् ॥ जामदग्न्योजगामाशुमहेंद्रंपर्वतोत्तमं ॥ २२ ॥ ततोवितिमिराःसर्वादिशश्चोपदिशस्तथा ॥ सुराःसर्षिगणारामंप्रशशंसुरुदायुधं ॥ २३ ॥ रामंदाशरथिंरामोजामदग्न्यःप्रपूजितः ॥ ततःप्रदक्षिणीकृत्यजगामात्मगतिंप्रभुः ॥ २४ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेषट्सप्ततितमःसर्गः ॥ ७६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ गतेरामेप्रशांतात्मारामोदाशरथिर्धनुः ॥ वरुणायाप्रमेयायददौहस्तेमहायशाः ॥ १ ॥ अभिवाद्यततोरामोवसिष्ठप्रमुखानृषीन् ॥ पितरंविकलंदृष्ट्वाप्रोवाचरघुनंदनः ॥ २ ॥ जामदग्न्योगतोरामःप्रयातुचतुरंगिणी ॥ अयोध्याभिमुखीसेनात्वयानाथेनपालिता ॥ ३ ॥ रामस्यवचनंश्रुत्वाराजादशरथःसुतं ॥ बाहुभ्यांसंपरिष्वज्यमूर्ध्न्युपाघ्रायराघवं ॥ ४ ॥ गतोरामइतिश्रुत्वाहृष्टःप्रमुदितोनृपः ॥ पुनर्जातंतदामेनेपुत्रमात्मानमेवच ॥ ५ ॥ चोदयामासतांसेनांजगामाशुततःपुरीं ॥ पताकाध्वजिनींरम्यांतूर्योद्घुष्टनिनादितां ॥ ६ ॥ सिक्तराजपथारम्यांप्रकीर्णकुसुमोत्करां ॥ राजप्रवेशसुमुखैःपौरैर्मंगलपाणिभिः ॥ ७ ॥ संपूर्णांप्राविशद्राजाजनौघैःसमलंकृतां ॥ पौरैःप्रत्युद्गतोदूरंद्विजैश्चपुरवासिभिः ॥ ८ ॥

न्यासात्मनेतिशेषः वरुणस्याप्रमेयत्वंभृगवेसाक्षाद्ब्रह्मविद्याप्रदत्वात् इदंचतैत्तिरीयोपनिषदिस्पष्टं ॥ १ ॥ विकलंपरशुरामभयेन धनुर्दानवृत्तांतस्यमाययातिरोधानमन्यान्प्रति ॥ २ ॥ ॥ ३ ॥ ४ ॥ हर्षएवाधिकावस्थःप्रमोदः ॥ ५ ॥ तांसेनां प्रथमंक्षुभितांपश्चादाप्ताश्वासांचेत्यर्थः जगाम सेनेतिशेषः पताकाध्वजपटः ध्वजोदंडः पताकायुक्तध्वजवती पताकाःक्षुद्रध्वजाः ध्वजामहांतइत्यन्ये रम्यांस्वभावतः उद्घुष्टंघोषः ॥ ६ ॥ सिक्तेनराजपथेनआसमंताद्रम्यां ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिः दारपरिग्रहादधिकलक्ष्मीवद्भिः पुत्रैः सुधालेपजधावल्यादौन्नत्याच्च हिमवत्सादृश्यं गृहे ॥ ९ ॥ कामैः विषयभोगपरिकरस्रक्चंदनादिभिः सुपूजितः प्राप्तपूजः ननंद ॥ १० ॥ वधूनां स्नुषाणां प्रतिग्रहे मंगलाचरणपूर्वकं दर्शनस्पर्शने ॥ ११ ॥ मंगलालापनैः मंगलार्थमालापनैः आशीर्वादैः उपलक्षिता इति शेषः होमैः गृहप्रवेशनीयहोमैः प्राप्तशोभनाः ॥ १२ ॥ देवतायतनानि पुरगृहदेवतायतनानि ताः सर्वा राजसुताः स्नुषाः सर्वा राजपत्न्यः प्रत्यपूजयन् प्रणामयंतिस्म अभिवाद्यान् अभिवादनार्हान् अभिवाद्य नमस्कार्य ॥ १३ ॥ कृतास्त्राः लब्धास्त्राः कृताज्ञा इति

पुत्रैरनुगतः श्रीमान्श्रीमद्भिश्च महायशाः ॥ प्रविवेश गृहं राजा हिमवत्सदृशं प्रियं ॥ ९ ॥ ननंद स्वजनैः राजा गृहे कामैः सुपूजितः ॥ कौसल्या च सुमित्रा च कैकेयी च सुमध्यमा ॥ १० ॥ वधूप्रतिग्रहे युक्ता याश्चान्या राजयोषितः ॥ ततः सीतां महाभागामूर्मिलां च यशस्विनीं ॥ ११ ॥ कुशध्वजसुते चोभे जगृहुर्नृपयोषितः ॥ मंगलालापनैर्होमैः शोभिताः क्षौमवाससः ॥ १२ ॥ देवतायतनान्याशु सर्वास्ताः प्रत्यपूजयन् ॥ अभिवाद्याभिवाद्यांश्च सर्वा राजसुतास्तदा ॥ १३ ॥ रेमिरे मुदिताः सर्वा भर्तृभिर्मुदिता रहः ॥ कृतदाराः कृतास्त्राश्च सधनाः ससुहृज्जनाः ॥ १४ ॥ शुश्रूषमाणाः पितरं वर्तयंति नरर्षभाः ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य राजा दशरथः सुतं ॥ १५ ॥ भरतं कैकयीपुत्रमब्रवीद्रघुनंदनः ॥ अयं केकयराजस्य पुत्रो वसति पुत्रक ॥ १६ ॥ त्वां नेतुमागतो वीरो युधाजिन्मातुलस्तव ॥ श्रुत्वा दशरथस्यैतद्भरतः कैकयीसुतः ॥ १७ ॥ गमनायाभिचक्राम शत्रुघ्नसहितस्तदा ॥ आपृच्छ्य पितरं शूरो रामं चाक्लिष्टकारिणं ॥ १८ ॥ मातॄश्चापि नरश्रेष्ठः शत्रुघ्नसहितो ययौ ॥ युधाजित्प्राप्य भरतं सशत्रुघ्नं प्रहर्षितः ॥ १९ ॥ स्वपुरं प्राविशद्वीरः पिता तस्य तुतोष ह ॥ गते च भरते रामो लक्ष्मणश्च महाबलः ॥ २० ॥ पितरं देवसंकाशं पूजयामासतुस्तदा ॥ पितुराज्ञां पुरस्कृत्य पौरकार्याणि सर्वशः ॥ २१ ॥ चकार रामः सर्वाणि प्रियाणि च हितानि च ॥ मातृभ्यो मातृकार्याणि कृत्वा परमयंत्रितः ॥ २२ ॥

पाठे अनुष्ठितपित्रभियोगाः ॥ १४ ॥ वर्तयंति पित्रुक्तं कुर्वंति नरर्षभाः रामादयः कस्यचित्कालस्य अत्यये इति शेषः ॥ १५ ॥ १६ ॥ मातुलस्तवेति अतस्तन्नगरं गत्वा आगच्छेति शेषः एतद्वाक्यं ॥ १७ ॥ अक्लिष्टं कस्यापि दुःखं यथा न भवति तथा कर्तुं शीलमस्य तं रामं ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ प्रियाणी हितानि हितानि पर्यंते इष्टजनकानि पौराणां परमं अत्यंतं यंत्रितः श्रुतिस्मृतिमर्यादाऽलंघी ॥ २२ ॥

गुरूणां तद्विषये परमयंत्रितः गुरुकार्याणि गुरुसंबंधिशुश्रूषादीनि नैगमा वणिजः ॥ २३ ॥ विषयवासिनः प्रीता इति शेषः तेषां चतुर्णां पुत्राणां मध्ये सत्यपराक्रमो राम एवातियशाः भूतानां मध्ये स्वयंभूरिव गुणवत्तरो बभूवेत्युत्तरेणान्वयः ॥ २४ ॥ बहूनृतून्द्वादशवर्षाणीत्यर्थ इति बहवः ॥ २५ ॥ मनस्वी अनुकूलमनस्कः अत एव तद्गतमना नित्यं सीतागतमनाः तस्यां हृदि समर्पितः संबंधसामान्ये षष्ठी तयेत्यर्थः एतेन परस्परानुरागो दर्शितः पितृकृताः ब्राह्मविवाहसदृशविवाहेन पितृदत्ताः स विवाह एव सर्वथा श्लाघ्य इति भावः ॥ २६ ॥ नैतावदेव किंतु गुणात् हितकारित्वपातिव्रत्यादिरूपात् रूपं सौंदर्यं तद्रूपाद्गुणाच्च भूयोधिकं रामस्य प्रीतिर्वर्धतेस्म तस्याश्च हृदये गुणाद्रूपगुणाच्च भर्ता द्विगुणं परिवर्ततेस्म ॥ २७ ॥ तस्य रामस्यांतर्गतं तं हृदयं हृदयाभिप्रायं मैथि

गुरूणां गुरुकार्याणि काले कालेन्ववैक्षत ॥ एवं दशरथः प्रीतो ब्राह्मणा नैगमास्तथा ॥ २३ ॥ रामस्य शीलवृत्तेन सर्वे विषयवासिनः ॥ तेषामतियशा लोके रामः सत्यपराक्रमः ॥ २४ ॥ स्वयंभूरिव भूतानां बभूव गुणवत्तरः ॥ रामश्च सीतया सार्धं विजहार बहूनृतून् ॥ २५ ॥ मनस्वी तद्गतमनास्तस्या हृदि समर्पितः ॥ प्रिया तु सीता रामस्य दाराः पितृकृता इति ॥ २६ ॥ गुणाद्रूपगुणाच्चापि प्रीतिर्भूयोभिवर्धते ॥ तस्याश्च भर्ता द्विगुणं हृदये परिवर्तते ॥ २७ ॥ अंतर्गतमपि व्यक्तमाख्याति हृदयं हृदा ॥ तस्य भूयो विशेषेण मैथिली जनकात्मजा ॥ देवताभिः समा रूपे सीता श्रीरिव रूपिणी ॥ २८ ॥ तया स राजर्षिसुतोभिकामया समेयिवानुत्तमराजकन्यया ॥ अतीव रामः शुशुभे मुदान्वितो विभुः श्रिया विष्णुरिवामरेश्वरः ॥ २९ ॥

ली हृदा स्वहृदयेन भूयोधिकं विशेषेण मैथिली जनकात्मजा रूपिणी श्रीरिव रूपे देवताभिः समा सीता आख्याति जानाति अतो ज्ञायते भर्ता तद्धृदयस्थ इति ॥ २८ ॥ अभिकामया स्वविषयेच्छावत्या स्वेच्छाविषयया च समेयिवान् संयुक्तः विभुः विभुत्वशक्तिमान् अमरेश्वरो विष्णुः श्रियेव तत्र द्वादशवर्षाणि राघवः सह सीतया रमयामास धर्मात्मा नारायण इव श्रियेति पाद्मे उक्तं एकोनषोडशवर्षस्य विश्वामित्रेण नयनात् पंचदशवर्षसमाप्तौ विवाह इति बोध्यं ॥ २९ ॥

इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेसप्तसप्ततितमःसर्गः ॥ ७७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ बालकांडेतुसर्गाणांकथितासप्तसप्ततिः ॥ श्लोकानांद्वेसहस्रेचपंचाशच्चशतद्वयं ॥ १ ॥ बालेबालेनकल्पेनकृत्वासंरक्षणंक्रतोः सीताअंकेधृतायेनसरामःपातुनःसदा ॥ २ ॥ बालकांडव्याख्यासमाप्ता

इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येचतुर्विंशतिसाहस्रिकायांसंहितायांबालकांडेरामक्रीडाख्यानंनामसप्तसप्ततितमःसर्गः ॥ ७७ ॥ ॥ ७ ॥

अतःपरमयोध्याकांडं तस्यायमाद्यःश्लोकः ॥ गच्छतामातुलकुलंभरतेनतदानघः ॥ शत्रुघ्नोनित्यशत्रुघ्नोनीतःप्रीतिपुरस्कृतः ॥ १ ॥ ॥ ७ ॥

ग्रंथसंख्या ॥ ५०५० ॥ मूल ॥ २२५० ॥ टीका ॥ २८०० ॥ ॥ ७ ॥ श्रीसीतारामः प्रसन्नोस्तु ॥

॥ इति श्रीवाल्मीकीये रामायणे बालकांडं समाप्तं ॥

SATARA HIGH SCHOOL

॥ अथ श्रीवाल्मीकिरामायणे अयोध्याकांडप्रारंभः ॥

SATARA HIGH SCHOOL

श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ अयोध्याख्येतुगुर्वर्थैत्यक्त्वाराज्यंगिरौवसन् पादुकेभरतायादात्सरामःशरणंमम अथरामस्यराज्याभिषेकार्हगुणान्प्रतिपादयितुंराज्याभिषेकादिचप्रतिपादयि
तुमेतदारंभः मातुलकुलंमातुलगृहं अनघःसोदरस्यलक्ष्मणस्यबलवद्रामाश्रयप्रयुक्तेर्ष्यारहितः नित्यशत्रवःकामादयस्तद्धंता नीतःअनेनविनामातुलगृहभुज्यमानसुखमसत्कल्पमिति
धियानीतइत्यर्थः प्रीत्याभरतविषयस्नेहेनपुरस्कृतोयुक्तः तेनभरतनिर्बंधेनगमनशंकावारिता किंच भरतेनप्रीत्यापुरस्कृतःअग्रेसरःकृतः तेनपरस्परानुरागसूचनं ॥ १ ॥ भरतः तत्रमातु
लकुले विशिष्टवस्त्राभरणभोजनादिरूपसत्कारेणसत्कृतः पुत्रस्नेहेनपुत्राद्प्यधिकस्नेहेनेत्यर्थइत्येके ॥ २ ॥ तत्रापिताद‍ृशसत्कारवत्यपिमातुलगृहे कामतःकामैरभिमतविषयैः सार्ववि
भक्तिकस्तसिः तर्प्यमाणौ अनेनसार्वदिकीविषयसुखानिवृत्तिर्बोधिता वृद्धंअनेनशुश्रूषाकालात्ययेनधर्मलोपभयात्पितृस्मरणमितिसूचितं स्मरतामस्मरतां अडभावआर्षः ॥३॥ प्रोषि

श्रीगणेशायनमः ॥ गच्छतामातुलकुलंभरतेनतदानघः ॥ शत्रुघ्नोनित्यशत्रुघ्नोनीतःप्रीतिपुरस्कृतः ॥ १ ॥ सतत्रन्यवसद्भ्रात्रासहसत्कारसत्कृतः ॥ मा
तुलेनाश्वपतिनापुत्रस्नेहेनलालितः ॥ २ ॥ तत्रापिनिवसंतौतौतर्प्यमाणौचकामतः ॥ भ्रातरौस्मरतांवीरौवृद्धंदशरथंनृपं ॥ ३ ॥राजापितौमहातेजाः
सस्मारप्रोषितौसुतौ ॥ उभौभरतशत्रुघ्नौमहेंद्रवरुणोपमौ ॥ ४ ॥ सर्वएवतुतस्येष्टाश्चत्वारःपुरुषर्षभाः ॥ स्वशरीराद्विनिर्वृत्ताश्चत्वारइवबाहवः ॥ ५ ॥
तेषामपिमहातेजारामोरतिकरःपितुः ॥ स्वयंभूरिवभूतानांबभूवगुणवत्तरः ॥ ६ ॥ सहिदेवैरुदीर्णस्यरावणस्यवधार्थिभिः ॥ अर्थितोमानुषेलोकेज
ज्ञेविष्णुःसनातनः ॥ ७ ॥ कौसल्याशुशुभेतेनपुत्रेणामिततेजसा ॥ यथावरेणदेवानामदितिर्वज्रपाणिना ॥ ८ ॥ सहिरूपोपपन्नश्चवीर्यवाननसूय
कः ॥ भूमावनुपमःसूनुर्गुणैर्दशरथोपमः ॥ ९ ॥ सचनित्यंप्रशांतात्मामृदुपूर्वंचभाषते ॥ उच्यमानोपिपरुषंनोत्तरंप्रतिपद्यते ॥ १० ॥

तौविदेशगतौ ॥ ४ ॥ विनिर्वृत्ताःविनिर्गताः अनेनराज्ञोविष्णुरूपकध्वनिः ॥ ५ ॥ तत्रापिरामस्यात्यंताभिमतत्वमुत्कर्षंचाह तेषामिति तेषामपिमध्येपितूरामोरतिकरोबभूव भूतानांप्रा
णिनांमध्येस्वयंभूश्चतुर्मुखइवगुणवत्तरश्चबभूव ॥ ६ ॥ गुणवत्तरत्वेहेतुः सहीति उदीर्णस्यदृप्तस्य अर्थितःप्रार्थितः जज्ञेआविर्भूतः ॥ ७ ॥ देवानांवरेणेतिवज्रपाणिविशेषणं वज्रपाणि
नाप्रार्थितेनदेवानांवरेणवामनेनादितिरिवेत्यर्थइत्यन्ये ॥ ८ ॥ गुणवत्तरइत्युक्तगुणानेवाह सहीति रूपंलावण्यंसौंदर्यंच असूयागुणेषुदोषत्वाविष्करणंतद्रहितः भूमावनुपमःउक्तगुणवि
षये सूनुःकौसल्यायाइतिशेषः दशरथोपमत्वंवक्ष्यमाणगुणैर्बोध्यं ॥ ९ ॥ मृदुपूर्वंमृदूक्तिपूर्वं स्वजनेनपरुषमुच्यमानोपिपरुषमुत्तरंनप्रतिपद्यतेनप्रयच्छति ॥ १० ॥

शतमनंतं आत्मवत्तयास्वाधीनांतःकरणतया ॥ ११ ॥ शीलंसुचरितं ज्ञानमात्मानात्मविवेकज्ञानंवेदतदर्थज्ञानंच अस्त्रयोग्यांतरेष्वपिअस्त्रशस्त्रपरिश्रमयोग्यकालस्ययदंतरंमध्यंतेष्वपि सज्जनैरेवशास्त्ररहस्यंकथयन्नास्त अन्यदातुकैमुतिकन्यायसिद्धंसज्जनैकसंभाषणं ॥ १२ ॥ मधुराभाषीमधुरमाभाषितुंशीलमस्य पूर्वभाषीआगतान्प्रतिप्रथमभाषणेनस्वाभिमुख्यप्रदर्शकः मधुरंशब्दतः प्रियमर्थतः नचविस्मितःअप्राप्तगर्वः ॥ १३ ॥ नचानृतकथः तेनसदासत्यवचनायोगव्यवच्छेदोबोध्यते अनुरक्तोनुरंजितः अंतर्भावितण्यर्थः अनुरज्यतेअनुरंजयति तेनपरस्परानुरागः ॥ १४ ॥ अनुक्रोशोदयादुःखिषुतद्वान् दीनानुकंपीदीनानुकंपयातदभिलषितप्रापकः अतोनपौनरुक्त्यं प्रग्रहोदुष्टनिग्रहइंद्रियनिग्रहश्च ॥ १५ ॥ कुलोचितमतिःस्वकुलोचितदयादाक्षिण्यशरणागतसंरक्षणादिधर्मैकप्रवणबुद्धिः अतएवक्षात्रंधर्मंप्रजापालनादिबहुमन्यते ततःक्षात्रधर्मात्प्रजापालनजन्ययाशत्रुसंहारजन्ययाचकीर्त्यामहत्स्वर्गरू

कदाचिदुपकारेणकृतेनैकेनतुष्यति ॥ नस्मरत्यपकाराणांशतमप्यात्मवत्तया ॥ ११ ॥ शीलवृद्धैर्ज्ञानवृद्धैर्वयोवृद्धैश्चसज्जनैः ॥ कथयन्नास्तवैनित्यमस्त्रयोग्यांतरेष्वपि ॥ १२ ॥ बुद्धिमान्मधुराभाषीपूर्वभाषीप्रियंवदः ॥ वीर्यवान्नचवीर्येणमहतास्वेनविस्मितः ॥ १३ ॥ नचानृतकथोविद्वान्वृद्धानांप्रतिपूजकः ॥ अनुरक्तःप्रजाभिश्चप्रजाश्चाप्यनुरज्यते ॥ १४ ॥ सानुक्रोशोजितक्रोधोब्राह्मणप्रतिपूजकः ॥ दीनानुकंपीधर्मज्ञोनित्यंप्रग्रहवाञ्छुचिः ॥ १५ ॥ कुलोचितमतिःक्षात्रंस्वधर्मंबहुमन्यते ॥ मन्यतेपरयाप्रीत्यामहत्स्वर्गफलंततः ॥ १६ ॥ नाश्रेयसिरतोयश्चनविरुद्धकथारुचिः ॥ उत्तरोत्तरयुक्तीनांवक्तावाचस्पतिर्यथा ॥ १७ ॥ अरोगस्तरुणोवाग्मीवपुष्मान्देशकालवित् ॥ लोकेपुरुषसारज्ञःसाधुरेकोविनिर्मितः ॥ १८ ॥ सतुश्रेष्ठैर्गुणैर्युक्तःप्रजानांपार्थिवात्मजः ॥ बहिश्चरइवप्राणोबभूवगुणतःप्रियः ॥ १९ ॥

पंफलंसाध्यंमन्यतेयतोऽतःक्षात्रंधर्मंबहुमन्यतइवेत्यर्थः ॥ १६ ॥ अश्रेयसिअश्रेयस्करे निषिद्धकर्मणीत्यर्थः धर्मविरुद्धकथारुचिर्न वादादिषुबृहस्पतिरिवस्वोक्तनिर्वाहकयुक्तिवक्ता ॥ १७ ॥ अरोगइत्यनेनसत्कर्मानुष्ठानसामर्थ्यंच वपुष्मान्विपुलांसत्वादिलक्षणवपुर्विशेषवान् देशकालविदितितत्तत्कर्मयोग्यदेशकालज्ञाता निग्रहानुग्रहायपुरुषाणांधर्मिष्ठत्वाधर्मिष्ठत्वरूपसारज्ञाता सएकएवरामोलोकेसाधुःसर्वगुणयुक्तोब्रह्मणाकृतः ॥ १८ ॥ एवंश्रेष्ठगुणैर्युक्तत्वोपदेशेपिदार्ढ्यायसत्यत्वप्रत्यापनायचपुनरुपदिशति सत्विति श्रेष्ठगुणैरुक्तैर्वक्ष्यमाणैश्च प्राणसादृश्यकथनात्प्रजानांरामाधिकमिष्टंनास्तीतिसूचितं गुणतःगुणैः ॥ १९ ॥

सर्वविद्येति तत्तद्विद्यापेक्षितब्रह्मचर्यव्रतानंतरमेवस्नातःकृतसमावर्तनः अतएवयथावदित्यादि इषवोमंत्रहीनाः समंत्रास्तेऽस्त्राणि समाहारेद्वंद्वः पितुःश्रेष्ठस्तदपेक्षयाश्रेष्ठः ॥ २० ॥ कल्याणानामभिजनोजन्मभूमिः अदीनःक्षोभहेतावपिअक्षुब्धांतःकरणः सत्यवाक्कृच्छ्रेपिसत्यवक्ता अभिविनीतःशिक्षितः ॥ २१ ॥ स्मृतिप्रतिभानयोर्भेदःसंक्षेपेव्याकृतः लौकिकेकृतकल्पःसंपादितसामर्थ्यः समयाचारेधर्मेविशारदःकुशलः ॥ २२ ॥ निभृतोविनीतः संवृताकारोगूढाभिप्रायः गुप्तमंत्रइतिपाठेफलपर्यंतमन्याविदितमंत्रः गुप्तैर्मित्रैरितिपाठःप्रचुरः गुप्तैःमित्रत्वेनसर्वाज्ञातैः तादृशाहिपरराष्ट्रभेदादौमुख्यसहायाः त्यागोवित्तादेःसत्पात्रेदानंसंयमोन्यायेनार्जनंतत्समयज्ञः ॥ २३ ॥ दृढभक्तिर्गुर्वादिषु स्थिरप्रज्ञोविस्मृतिहीनः नासद्ग्राहीअसद्वस्तुग्रहणशीलोन नदुर्वचःपरोद्वेजकवचनहीनः निस्तंद्रीःनिरालस्यः स्वीयानांदोषःस्वदोषः ॥ २४ ॥ कृतज्ञःपरेणअल्पमपिकृतमुपकारंजानातितथा पुरुषाणामंतरंतारतम्यंतद्विवेचनेको

सर्वविद्याव्रतस्नातोयथावत्सांगवेदवित् ॥ इष्वस्त्रेचपितुःश्रेष्ठोबभूवभरताग्रजः ॥ २० ॥ कल्याणाभिजनःसाधुरदीनःसत्यवागृजुः ॥ वृद्धैरभिविनीतश्चद्विजैर्धर्मार्थदर्शिभिः ॥ २१ ॥ धर्मकामार्थतत्त्वज्ञःस्मृतिमान्प्रतिभानवान् ॥ लौकिकेसमयाचारेकृतकल्पोविशारदः ॥ २२ ॥ निभृतःसंवृताकारोगुप्तमंत्रःसहायवान् ॥ अमोघक्रोधहर्षश्चत्यागसंयमकालवित् ॥ २३ ॥ दृढभक्तिःस्थिरप्रज्ञोनासद्ग्राहीनदुर्वचः ॥ निस्तंद्रीरप्रमत्तश्चस्वदोषपरदोषवित् ॥ २४ ॥ शास्त्रज्ञश्चकृतज्ञश्चपुरुषांतरकोविदः ॥ यःप्रग्रहानुग्रहयोर्यथान्यायंविचक्षणः ॥ २५ ॥ सत्संग्रहानुग्रहणेस्थानविन्निग्रहस्यच ॥ आयकर्मण्युपायज्ञःसंदृष्टव्ययकर्मवित् ॥ २६ ॥ श्रैष्ठ्यंचास्त्रसमूहेषुप्राप्तोव्यामिश्रकेषुच ॥ अर्थधर्मौचसंगृह्यसुखतंत्रोनचालसः ॥ २७ ॥ वैहारिकाणांशिल्पानांविज्ञातार्थविभागवित् ॥ आरोहेविनयेचैवयुक्तोवारणवाजिनां ॥ २८ ॥

विदः यद्वापुरुषाणामंतरमभिप्रायस्तज्ज्ञः प्रग्रहोनिग्रहः यथान्यायंयथोचितंकर्तुंविचक्षणः ॥ २५ ॥ उक्तमर्थमेवविवृणोति सत्संग्रहानुग्रहणे इति संग्रहःस्वीकारस्ततोनुग्रहणंसपरिवारस्यपालनं प्रग्रहणेइतिपाठेप्ययमेवार्थः तत्रनिग्रहस्यदुष्टनिग्रहस्यचकरणेस्थानवित्देशकालज्ञः आयकर्मणिउपायज्ञः पुष्पेभ्योमधुकरइवप्रजाभ्यःकरेणधनग्रहणकर्मणिचतुरइत्यर्थः कच्चिदायस्यचार्धेनचतुर्भागेनवापुनः पादभागैस्त्रिभिर्वापिव्ययःकार्योनृपैरिहेतिशास्त्रसंदृष्टव्ययकर्मज्ञः ॥ २६ ॥ व्यामिश्रकेषुप्राकृतादिभाषामिश्रितनाटकादिषुश्रैष्ठ्यंनिपुणतां अर्थधर्मौसंगृह्यतदविरोधेनसुखतंत्रः कामसेवीत्यर्थः कर्तव्येष्वालस्यरहितः ॥ २७ ॥ वैहारिकाणांक्रीडाप्रयोजनानांशिल्पानांगीतवाद्यचित्रकर्मादीनांविज्ञाता अर्थविभागवित् धर्मायगशसेऽर्थायआत्मनेस्वजनायच पंचधाविभजन्वित्तमिहामुत्रचशोभतइत्युक्तरीत्यातद्विभजनज्ञः विनयोविविधगत्यानयनंशिक्षणंवा ॥ २८ ॥

अभियातापरसेनाभिमुखंयाता प्रहर्ताशत्रूणां सेनानयःचक्रादिव्यूहेनसेनान्यासस्तत्रविशारदोनिपुणः ॥ २९ ॥ मत्सरःपरसंपद्द्वेषः ॥ ३० ॥ भूतानांप्राणिनां सिद्धानामितिपाठेसिद्धा देवभेदाइतिकतककृत् कालवशःकालपारतंत्र्यंप्राकृतवत्तदनुसारीनस्वायत्तसर्वपरिकरइतियावत् ॥ ३१ ॥ एवंद्विवारंगुणश्रैष्ठ्यमुपपाद्यपुनरतिदार्ढ्यायतदुपपादयति संमतइत्यादि क्षमाप्रधानैर्गुणैर्वसुधायास्तुल्यइतिपरेणान्वयः ॥ ३२ ॥ तथेति कांतैरिष्टैःतथापितुःप्रीतिसंजननैर्गुणैःकरणैर्विरुरुचइत्यन्वयः ॥ ३३ ॥ एवमभिषेकोपयोगिगुणश्रैष्ठ्यमुक्त्वाराज्ञोभिषेके

धनुर्वेदविदांश्रेष्ठोलोकेऽतिरथसंमतः ॥ अभियाताप्रहर्ताचसेनानयविशारदः ॥ २९ ॥ अप्रधृष्यश्चसंग्रामेक्रुद्धैरपिसुरासुरैः ॥ अनसूयोजितक्रोधो नदृप्तोनचमत्सरी ॥ ३० ॥ नावज्ञेयश्चभूतानांनचकालवशानुगः ॥ एवंश्रेष्ठैर्गुणैर्युक्तःप्रजानांपार्थिवात्मजः ॥ ३१ ॥ संमतस्त्रिषुलोकेषुवसुधायाः क्षमागुणैः ॥ बुद्ध्याबृहस्पतेस्तुल्योवीर्येचापिशचीपतेः ॥ ३२ ॥ तथासर्वप्रजाकांतैःप्रीतिसंजननैःपितुः ॥ गुणैर्विरुरुचेरामोदीप्तःसूर्यइवांशुभिः ॥ ३३ ॥ तमेवंवृत्तसंपन्नमप्रधृष्यपराक्रमं ॥ लोकनाथोपमंनाथमकामयतमेदिनी ॥ ३४ ॥ एतैस्तुबहुभिर्युक्तंगुणैरनुपमैःसुतं ॥ दृष्ट्वादशरथोराजा चक्रेचिंतांपरंतपः ॥ ३५ ॥ अथराज्ञोबभूवैववृद्धस्यचिरजीविनः ॥ प्रीतिरेषाकथंरामोराजास्यान्मयिजीवति ॥ ३६ ॥ एषाह्यस्यपराप्रीतिर्हृदिसंपरिवर्तते ॥ कदानामसुतंद्रक्ष्याम्यभिषिक्तमहंप्रियं ॥ ३७ ॥ वृद्धिकामोहिलोकस्यसर्वभूतानुकंपकः ॥ मत्तःप्रियतरोलोकेपर्जन्यइववृष्टिमान् ॥ ३८ ॥ यमशक्रसमोवीर्येबृहस्पतिसमोमतौ ॥ महीधरसमोधृत्यांमत्तश्चगुणवत्तरः ॥ ३९ ॥ महीमहमिमांकृत्स्नामधितिष्ठंतमात्मजं ॥ अनेनवयसादृष्ट्वा यथास्वर्गमवाप्नुयां ॥ ४० ॥ इत्येवंविविधैस्तैस्तैरन्यपार्थिवदुर्लभैः ॥ शिष्टैरपरिमेयैश्चलोकेलोकोत्तमैर्गुणैः ॥ ४१ ॥

च्छांदर्शयति तमेवमिति मेदिनीतद्देवतातद्वर्तिप्रजाश्च ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ चिंताप्रकारमाह अथेति मयिजीवतिरामोराजाकथंभवेत् तादृशस्यतस्यदर्शनजाएषाअत्युत्कटाऽनिर्वचनीया प्रीतिर्मेकथंस्यादितिचिंताबभूवेत्यन्वयः ॥ ३६ ॥ प्रीतिरभिलाषः अभिलाषाकारमाह कदानामेति पूर्वपद्येप्रीतिरानंदः ॥ ३७ ॥ पर्जन्योमेघः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ अनेनवयसावार्धकेनतथाभूतमात्मजंदृष्ट्वायथास्वर्गंयथाकालंयथायोग्यंवास्वर्गमवाप्नुयामितिचिंतांचक्रेइत्यनुकर्षेणान्वयः ॥ ४० ॥ तैस्तैरुक्तैः एतैरितिपाठेप्येवमेव शिष्टैरुक्तादन्यैश्चापरिच्छिन्नैर्लोकेलोकोत्तमत्वेनप्रसिद्धैर्गुणैरुपलक्षितं ॥ ४१ ॥ ॥ २ ॥

तमुक्तानुक्तैःसमुदितैर्गुणैर्युक्तंपुत्रंसमीक्ष्यदृष्ट्वासचिवैःसार्धंनिश्चित्यतादृशगुणवत्त्वेनपुत्रस्ययौवराज्यंअमन्यतविचारितवान् ॥ ४२ ॥ दिव्युत्पाताग्रहनक्षत्रादिवैकृतं अंतरिक्षेमहावातदिग्दाहादयः भूम्युत्पाताःभूकंपादयः तज्जंतत्सूचितंभयमात्मनिष्ठंमंत्रिभ्यःसंचचक्षेउक्तवान् तथारामाभिषेककारणांतरमात्मनःशरीरेजरांचावोचत् अनेनोत्पातसूचितानिष्टयोग्यताध्वननं ॥ ४३ ॥ अथात्मनःशोकापनुदंशोकहर्तृपूर्णचंद्रमुखस्यमहात्मनोरामस्यसंप्रियत्वंराज्याभिषेकेणसर्वानंदकरत्वंबुबुधेज्ञातवान् ॥ ४४ ॥ अतआत्मनश्चश्रेयसेप्रजानांचश्रेयसे प्रियेणचप्रजानिष्ठरामविषयप्रीतिरूपहेतुनाच भक्त्याचरामपालनेनप्रजाधन्याभवंत्वितिप्रजाविषयस्नेहेनचसन्नृपोमंत्रिणःरामाभिषेकायत्वरितवान् ॥ ४५ ॥ त्वरयित्वाचनानानगर

तंसमीक्ष्यतदाराजायुक्तंसमुदितैर्गुणैः ॥ निश्चित्यसचिवैःसार्धंयौवराज्यममन्यत ॥ ४२ ॥ दिव्यंतरिक्षेभूमौचघोरमुत्पातजंभयं ॥ संचचक्षेथमेधावीशरीरेचात्मनोजरां ॥ ४३ ॥ पूर्णचंद्राननस्याथशोकापनुदमात्मनः ॥ लोकेरामस्यबुबुधेसंप्रियत्वंमहात्मनः ॥ ४४ ॥ आत्मनश्चप्रजानांचश्रेयसेचप्रियेणच ॥ प्राप्तेकालेसधर्मात्माभक्त्यात्वरितवान्नृपः ॥ ४५ ॥ नानानगरवास्तव्यान्पृथग्जानपदानपि ॥ समानिनायमेदिन्यांप्रधानान्पृथिवीपतिः ॥ ४६ ॥ तान्वेश्मनानाभरणैर्यथार्हंप्रतिपूजितान् ॥ ददर्शालंकृतोराजाप्रजापतिरिवप्रजाः ॥ ४७ ॥ नतुकेकयराजानंजनकंवानराधिपः ॥ त्वरयाचानयामासपश्चात्तौश्रोष्यतःप्रियं ॥ ४८ ॥ अथोपविष्टेनृपतौतस्मिन्परपुरार्दने ॥ ततःप्रविविशुःशेषाराजानोलोकसंमताः ॥ ४९ ॥ अथराजवितीर्णेषुविविधेष्वासनेषुच ॥ राजानमेवाभिमुखानिषेदुर्नियतान्नृपाः ॥ ५० ॥ सलब्धमानैर्विनयान्वितैर्नृपैःपुरालयैर्जानपदैश्चमानवैः ॥ उपोपविष्टैर्नृपतिर्वृतोबभौसहस्रचक्षुर्भगवानिवामरैः ॥ ५१ ॥

वासिनस्तत्राधिकृतान्भिन्नभिन्नजनपदस्वामिनश्चमंत्रिद्वारासमानिनाय ॥ ४६ ॥ वेश्मनानाभरणैस्तद्दानैः प्रजापतिर्ब्रह्मा ॥ ४७ ॥ केकयाद्यनानयनेहेतुस्त्वरयाचेति चस्त्वर्थेअभिषेकविषयत्वरयात्वित्यर्थः प्रियंरामाभिषेकं अस्येतिविचार्येतिशेषः अत्रभरतजनकयोरागमनेविघ्नभियादेवास्तथाबुद्धिंराज्ञेदत्तवंतइतितात्पर्यं ॥ ४८ ॥ शेषाःकेकयजनकव्यतिरिक्ता आसन्नाः ॥ ४९ ॥ राजवितीर्णेषुराजदर्शितेषु नियतानियतदेशाधिपत्याः यद्वाराजमुखमात्रनिरीक्षकाः ॥ ५० ॥ मानःसत्कारः पुरालयैःराजसेवार्थंसदायोध्यास्थितैः जानपदैःस्वस्वदेशस्थैः उपोपविष्टैःसभायांस्वसमीपोपविष्टैः सहस्रचक्षुरिंद्रः राज्ञोपिचारैस्तथातैरेवचसर्वप्रजाराजचित्तस्थज्ञानं ॥ ५१ ॥

इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेआद्यःसर्गः ॥१॥ ॥ ७ ॥ अथराज्याभिषेकस्यसर्वप्रजार्थत्वात्तदनुमतयेआहराजेत्याह ततइति आमंत्र्यअभिमुखीकृत्य हितंश्रेयस्करंअतएवोद्धर्षणंउत्कृष्टहर्षजनकं प्रथितंसर्वजनश्राव्यंयथाभवतितथोवाच ॥ १ ॥ तदेवाह दुंदुभीति अनुनादःप्रतिध्वनिः नादयन् दिशइतिशेषः ॥ २ ॥ स्वरेराजलक्षणयुक्तत्वंस्निग्धगंभीरत्वादियुक्तत्वं कांतत्वंमृदुमधुरत्वादिना रसयुक्तेनअद्भुतरसयुक्तेन ॥ ३ ॥ मेराज्यंमयासंप्रतिपाल्यमानं ममपूर्वैर्मन्वादिभिःपालितमिति

इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेप्रथमःसर्गः॥ १ ॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥ततःपरिषदंसर्वामामंत्र्यवसुधाधिपः॥ हितमुद्धर्षणंचैवमुवाचप्रथितंवचः॥ १ ॥ दुंदुभिस्वरकल्पेनगंभीरेणानुनादिना ॥ स्वरेणमहताराजाजीमूतइवनादयन् ॥ २ ॥ राजलक्षणयुक्तेनकांतेनानुपमेनच ॥ उवाचरसयुक्तेनस्वरेणनृपतिर्नृपान् ॥ ३ ॥ विदितंभवतामेतद्यथामेराज्यमुत्तमं ॥ पूर्वकैर्ममराजेंद्रैःसुतवत्परिपालितं ॥ ४ ॥ सोहमिक्ष्वाकुभिःसर्वैर्नरेंद्रैःप्रतिपालितं ॥ श्रेयसायोक्तुमिच्छामिसुखार्हमखिलंजगत् ॥ ५ ॥ मयाप्याचरितंपूर्वैःपंथानमनुगच्छता ॥ प्रजानित्यमनिद्रेणयथाशक्त्यभिरक्षिताः ॥ ६ ॥ इदंशरीरंकृत्स्नस्यलोकस्यचरताहितं ॥ पांडुरस्यातपत्रस्यच्छायायांजरितंमया ॥ ७ ॥ प्राप्यवर्षसहस्राणिबहून्यायूंषिजीवतः ॥ जीर्णस्यास्यशरीरस्यविश्रांतिमभिरोचये ॥ ८ ॥ राजप्रभावजुष्टांचदुर्वहामजितेंद्रियैः ॥ परिश्रांतोस्मिलोकस्यगुर्वींधर्मधुरंवहन् ॥ ९ ॥ सोहंविश्राममिच्छामिपुत्रंकृत्वाप्रजाहिते ॥ सन्निकृष्टानिमान्सर्वाननुमान्यद्विजर्षभान् ॥ १० ॥

विदितमित्यन्वयः ॥ ४ ॥ ततःकितत्राह सोहमिति श्रेयसारामराज्याभिषेकद्वाराविशिष्टेनसुखेन यतइक्ष्वाकुभिःप्रतिपालितमतएवसुखार्हं ॥ ५ ॥ पूर्वैर्मन्वादिभिः पंथानंप्रजापालनमार्गंअनिद्रेणस्वसुखनिरपेक्षेण यथाशक्तीतिविनयप्रदर्शनं ॥ ६ ॥ जरितंप्रापितजरंकृतं नकदापिप्रजापालनविरोधेनविषयासक्तिःकृतेतिभावः ॥ ७ ॥ वर्षसहस्राणिषष्टिर्वर्षसहस्राणिबहून्यायूंषिवत्सरशतरूपानेकपुरुषायूंषि विश्रांतिप्रजाचिंताराहित्यरूपिणीं ॥ ८ ॥ राजप्रभावाःशौर्यादयस्तद्युक्तैर्जुष्टां वहन्निति हेतौशता ॥ ९ ॥ प्रजाहितेपुत्रंकृत्वातंनियुज्य अनुमान्यकृतानुमतिकान्कृत्वा ॥ १० ॥

राज्यार्हत्वंपुत्रस्यदर्शयति अनुजातइति मत्संबंधिसर्वगुणविशिष्टोजातइत्यर्थः इत्थंभूताख्यानविषयेऽनुःकर्मप्रवचनीयइतिमामितिद्वितीया स्वटत्तिगुणाधिकगुणवत्तामप्याह पुरंदरेति ॥ ११ ॥पुष्येणयुक्तंचंद्रमिवसर्वकार्यसिद्धिदक्षं यौवराज्येतत्पदेप्रातःनियोक्तास्मीतिलुट् पुंगवंश्रेष्ठं॥ १२ ॥सवोयुष्माकंराजाअनुरूपोयोग्यः येनराज्ञानकेवलंयूयमेवनाथवंतोऽपितुत्रैलोक्यमपिनाथवत्तरं एवंप्रभावोरामइतिभावः ॥ १३ ॥ श्रेयसाप्रशस्ततरेणरामेणमहींसंयोक्ष्ये राज्याभिषेकद्वारेणेत्यर्थः एवंसतितस्मिन्सुतेतत्पालनभारंनिवेश्यगतक्लेशोभविष्यामि ॥ १४ ॥ मेइदंअभिषेकरूपंकार्यंयत्यदिमयासाधुसुमंत्रितंभवतामनुरूपार्थंअनुकूलप्रयोजनावहंचतदाभवंतोमेममअनुमन्यंतांअनुमतिप्रयच्छंतु हर्षयुक्तत्वाद्वक्तुरस्मच्छब्दपौनरुक्त्यमदोषाय

अनुजातोहिमांसर्वैर्गुणैःश्रेष्ठोममात्मजः॥ पुरंदरसमोवीर्येरामःपरपुरंजयः॥ ११ ॥ तंचंद्रमिवपुष्येणयुक्तंधर्मभृतांवरं॥ यौवराज्येनियोक्तास्मिप्रातःपुरुषपुंगवं ॥ १२ ॥ अनुरूपःसवोनाथोलक्ष्मीवाँल्लक्ष्मणाग्रजः॥ त्रैलोक्यमपिनाथेनयेनस्यान्नाथवत्तरं ॥ १३ ॥ अनेनश्रेयसासद्यःसंयोक्ष्येहमिमांमहीं ॥ गतक्लेशोभविष्यामिसुतेतस्मिन्निवेश्यवै ॥ १४ ॥ यदिदंमेनुरूपार्थंमयासाधुसुमंत्रितं ॥ भवंतोमेनुमन्यंतांकथंवाकरवाण्यहं ॥ १५ ॥ यद्यप्येषाममप्रीतिर्हितमन्यद्विचिंत्यतां ॥ अन्यामध्यस्थचिंतातुविमर्दाभ्यधिकोदया ॥ १६ ॥ इतिब्रुवंतंमुदिताःप्रत्यनंदन्नृपानृपं ॥ दृष्टिमंतंमहामेघंनर्दंतइववर्हिणः ॥ १७ ॥ स्निग्धोनुनादःसंजज्ञेततोहर्षसमीरितः ॥ जनौघोद्घुष्टसन्नादोमेदिनींकंपयन्निव ॥ १८ ॥ तस्यधर्मार्थविदुषोभावमाज्ञायसर्वशः॥ ब्राह्मणाबलमुख्याश्चपौरजानपदैःसह ॥ १९ ॥

इतोतिरिक्तंवाकथंकेनप्रकारेणकिंकरवाणितद्वदंत्वितिशेषः ॥ १५ ॥ ननुत्वदधिकःकोहिताहितविचारसमर्थोतआह यद्यपीति एषाचिंतायद्यपिममप्रीतिस्तद्विषयातथापिअन्यद्धितंयद्यस्तितदाविचिंत्यतां यतोमध्यस्थानांरागद्वेषहीनानांचिंतातुविचारस्तुतद्वतांचिंतापेक्षयाऽन्याविलक्षणा तदेवाह विमर्देनपूर्वापरपक्षसंघर्षेणाभ्यधिकोदयाअधिकार्थप्रादुर्भाववती ॥ १६ ॥ दृष्टिमंतंमहामेघंदृष्ट्वानर्दंतोबर्हिणइवमुदितानृपानृपंप्रत्यनंदन्प्रशंसापूर्वकमंगीचक्रुः ॥ १७ ॥ अनुनादःसामंतकृतहर्षजवाक्यप्रतिध्वनिःसंजज्ञे सभायामितिशेषः जनौघानामुद्घुष्टेनशब्देनसन्संभवन्नादःप्रतिध्वनिःपृथिवींकंपयन्निवसंजज्ञे बहिरितिशेषः विमानमितिपाठेराजस्थानमित्यर्थः ॥ १८ ॥ भावंधर्मविषयमभिप्रायं बलंसेनातपोबलंवा चान्नृपाः ॥ १९ ॥

समतांएकरूपतांगताःप्राप्ताबुद्धयोयेषांते मंत्रयितुं प्रवृत्ताइतिशेषः मंत्रणोत्तरंज्ञात्वापुनःपुनःपर्यालोचनेननिश्चित्य ॥ २० ॥ अनेकेत्यादिपदंबहुव्रीहिः साहस्रेस्वार्थिकोण् युवराजानमितिसमासांतविधेरनित्यत्वाट्टजभावः ॥ २१ ॥ इच्छामः कृताभिषेकंद्रष्टुमितिशेषः ॥ २२ ॥ अजानन्निवतदभिषेकस्यसर्वमनःप्रियत्वंजानन्नपिअजानन्निवप्रजामुखात्स्पष्टंजिज्ञासुः ॥ २३ ॥ हेराजानोमेवचनंश्रुत्वातन्निर्बंधादेवकेवलंरामंपतिमिच्छथनवस्तुतइतिसंशयः ॥ २४ ॥ संशयबीजमाह कथंन्विति युवराजं तेनयुवत्वात्तत्रनानाविधधर्माणामभिसंभ

समेत्यतेमंत्रयितुंसमतागतबुद्धयः॥ ऊचुश्चमनसाज्ञात्वावृद्धंदशरथंनृपं॥ २०॥ अनेकवर्षसाहस्रोवृद्धस्त्वमसिपार्थिव॥ सरामंयुवराजानमभिषिंचस्वपार्थिवं॥ २१॥ इच्छामोहिमहाबाहुंरघुवीरंमहाबलं॥ गजेनमहतायांतंरामंछत्रावृताननं॥ २२ ॥ इतितद्वचनंश्रुत्वाराजातेषांमनःप्रियं॥ अजानन्निवजिज्ञासुरिदंवचनमब्रवीत्॥ २३॥ श्रुत्वैतद्वचनंयन्मेराघवंपतिमिच्छथ॥ राजानःसंशयोयंमेतदिदंब्रूततत्त्वतः ॥ २४॥ कथंनुमयिधर्मेणपृथिवीमनुशासति॥ भवंतोद्रष्टुमिच्छंतियुवराजंमहाबलं ॥ २५॥ तेतमूचुर्महात्मानःपौरजानपदैःसह ॥ बहवोनृपकल्याणगुणाःसंतिसुतस्यते ॥ २६॥ गुणान्गुणवतोदेवदेवकल्पस्यधीमतः॥ प्रियानानंदनान्कृत्स्नान्प्रवक्ष्यामोद्यतान्शृणु॥ २७॥ दिव्यैर्गुणैःशक्रसमोरामःसत्यपराक्रमः॥ इक्ष्वाकुभ्योपिसर्वेभ्योप्यतिरिक्तोविशांपते॥ २८॥ रामःसत्पुरुषोलोकेसत्यःसत्यपरायणः॥ साक्षाद्रामाद्विनिर्वृत्तोधर्मश्चापिश्रियासह॥ २९॥ प्रजासुखत्वेचंद्रस्यवसुधायाःक्षमागुणैः॥ बुद्ध्याबृहस्पतेस्तुल्योवीर्येसाक्षाच्छचीपतेः॥ ३०॥

वइतिभावः ॥ २५ ॥ अस्मिन्नाधर्मलेशसंभावनापीत्याशयेनोत्तरयंति तइति तेनृपाः कल्याणगुणाःप्रजाकल्याणजनकागुणाः ॥ २६ ॥ देवकल्पस्यदेवतुल्यस्यरामस्यप्रियान्शत्रूणामपिआनंदनान्अनिष्टनिवारणपूर्वकेष्टप्रापकत्वेनानंदजनकान् ॥ २७ ॥ दिव्यैरमानुषैः इक्ष्वाकुभ्यस्तद्वंश्येभ्यः अतिरिक्तोधिकः ॥ २८ ॥ साक्षाद्रामाद्विनिर्वृत्तः रामेणैवप्रतिष्ठापितइत्यर्थः श्रियाअर्थेन ॥ २९ ॥ सुखत्वइत्यादेस्तुल्यइत्यनेनान्वयः प्रत्येकगुणेषुएकैकस्योपमानत्वदर्शनेनरामनिष्ठगुणानामन्यत्रैकत्रवासासंभवोदर्शितः ॥ ३० ॥ ॥ ४॥

संधाप्रतिज्ञा अनसूयकोऽन्यविषयासूयारहितः सांत्वयितादुःखितानांदुःखशमयिता श्लक्ष्णःप्रियवचनः ॥ ३१ ॥ मृदुःसुकरोपासनः स्थिरचित्तत्वमतिसंकटेऽपिअंगीकृतापरित्यागः भव्योदृश्यः अनसूयकोन्यनिष्ठासूयायाअविषयः भूतानांप्राणिनां ॥ ३२ ॥ तेनोक्तगुणसमूहेन कीर्तिःशौर्यादिजा यशोदानादिजाप्रसिद्धिः तेजःशौर्यं ॥ ३३ ॥ देवासुरेत्यादिनिर्धारणेषष्ठी ॥ ३४ ॥ गांधर्वेसंगीतशास्त्रे कल्याणानामभिजनोवासस्थानं अदीनःक्षोभहेतावप्यक्षुभितआत्माचित्तंयस्य ॥ ३५ ॥ अभिविनीतःशिक्षितः धर्मेऽर्थेचनैपुणंनैपुण्यंयेषांतैः

धर्मज्ञःसत्यसंधश्चशीलवाननसूयकः॥ क्षांतःसांत्वयिताश्लक्ष्णःकृतज्ञोविजितेंद्रियः ॥ ३१ ॥ मृदुश्चस्थिरचित्तश्चसदाभव्योनसूयकः॥ प्रियवादीचभूतानांसत्यवादीचराघवः ॥ ३२ ॥ बहुश्रुतानांवृद्धानांब्राह्मणानामुपासिता ॥ तेनास्येहातुलाकीर्तिर्यशस्तेजश्चवर्धते ॥ ३३॥ देवासुरमनुष्याणांसर्वास्त्रेषुविशारदः॥ सम्यग्विद्याव्रतस्नातोयथावत्सांगवेदवित् ॥ ३४ ॥ गांधर्वेचभुविश्रेष्ठोबभूवभरताग्रजः॥ कल्याणाभिजनःसाधुरदीनात्मामहामतिः॥ ३५॥ द्विजैरभिविनीतश्चश्रेष्ठैर्धर्मार्थनैपुणैः॥ यदाव्रजतिसंग्रामंग्रामार्थेनगरस्यवा ॥ ३६ ॥ गत्वासौमित्रिसहितोनाविजित्यनिवर्तते॥ संग्रामात्पुनरागत्यकुंजरेणरथेनवा॥ ३७॥ पौरान्स्वजनवन्नित्यंकुशलंपरिपृच्छति॥ पुत्रेष्वग्निषुदारेषुप्रेष्यशिष्यगणेषुच॥ ३८॥ निखिलेनानुपूर्व्याचपितापुत्रानिवौरसान्॥ शुश्रूषंतेचवःशिष्याःकच्चिद्वर्मसुदंशिताः॥ ३९ ॥ इतिवःपुरुषव्याघ्रःसदारामोभिभाषते ॥ व्यसनेषुमनुष्याणांभृशंभवतिदुःखितः॥ ४० ॥ उत्सवेषुचसर्वेषुपितेवपरितुष्यति॥ सत्यवादीमहेष्वासोवृद्धसेवीजितेंद्रियः॥ ४१॥ स्मितपूर्वाभिभाषीचधर्मंसर्वात्मनाश्रितः॥ सम्यग्योक्ताश्रेयसांचनविगृह्यकथारुचिः॥ ४२ ॥

ग्रामेतिलुप्तषष्ठीकंपृथक्पदं ग्रामस्यनगरस्यवारक्षार्थेसंग्रामंयदाव्रजतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ पिताऔरसान्पुत्रानिव पौरान्कुशलंपृच्छतीत्यन्वयः शुश्रूषंतेचवःशिष्याइतिब्राह्मणान्प्रतिप्रश्नः वर्मसुदंशिताअवहिताभृत्यावःसेवंतइतिक्षत्रियान्प्रतिप्रश्नः कच्चिदितिप्रश्ने कच्चिद्वर्मसुदंशिताइतिपाठः ॥ ३९ ॥ व्यसनंदुःखं ॥ ४० ॥ यथापुत्रसुखेनपिताआनंदवान्भवतितथाप्रजासुखेनरामइतिभावः ॥ ४१ ॥ नविगृह्यकथारुचिःविग्रहोवृथाकलहस्तंकृत्वाजल्पवितंडादिकथारुचिर्यथाप्राकृतस्तथानेत्यर्थः नविगर्ह्यकथारुचिरितिपाठेनिंद्यकथारुचिर्नेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

॥ ४३ ॥ शौर्यंयुद्धेनिर्भयप्रवेशसामर्थ्यं वीर्यंस्वस्याविकारेएवपरस्यविकारापादनं पराक्रमोयुद्धेलघुसंचारः रागोविषयेच्छा ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ क्रोधप्रसादसार्थक्यमेवोपपादयति हं तीत्यादि यत्रयस्मिन्विषयेसंतोषस्तमर्थैःपूरयतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ दांतैःस्वमनोदमनैः ॥ ४७ ॥ मेदिनीतत्स्थोजनः ॥ ४८ ॥ असौतेवत्सोदिष्ट्याऽस्मद्भाग्येनश्रेयसिप्रजारक्षणरूपेसमर्थो जातः किंचासौराघवस्त्वदिष्ट्याभाग्येनमरीचिप्रजापतेःपुत्रःकश्यपइवपुत्रगुणैर्युक्तोजातइत्यर्थः ॥ ४९ ॥ देवासुरादिषुराष्ट्रेपुरवरेचवर्तमानःसर्वोपिजनोरामस्यबलादिआशंसते आ

उत्तरोत्तरयुक्तौचवक्तावाचस्पतिर्यथा ॥ सुभ्रूरायतताम्राक्षःसाक्षाद्विष्णुरिवस्वयं ॥ ४३ ॥ रामोलोकाभिरामोयंशौर्यवीर्यपराक्रमैः ॥ प्रजापालन संयुक्तोनरागोपहितेंद्रियः ॥ ४४ ॥ शक्तस्त्रैलोक्यमप्येषभोक्तुंकिंनुमहीमिमां ॥ नास्यक्रोधःप्रसादश्चनिरर्थोस्तिकदाचन ॥ ४५ ॥ हंत्येषनियमाद्वध्यानवध्येषुनकुप्यति ॥ युनक्त्यर्थैःप्रहृष्टश्चतमसौयत्रतुष्यति ॥ ४६ ॥ दांतैःसर्वप्रजाकांतैःप्रीतिसंजननैर्नृणां ॥ गुणैर्विरोचतेरामोदीप्तःसूर्यइवांशुभिः ॥ ४७ ॥ तमेवंगुणसंपन्नंरामंसत्यपराक्रमं ॥ लोकपालोपमंनाथमकामयतमेदिनी ॥ ४८ ॥ वत्सःश्रेयसिजातस्तेदिष्ट्यासौतवराघवः ॥ दिष्ट्यापुत्रगुणैर्युक्तोमारीचइवकश्यपः ॥ ४९ ॥ बलमारोग्यमायुश्चरामस्यविदितात्मनः ॥ देवासुरमनुष्येषुसगंधर्वोरगेषुच ॥ ५० ॥ आशंसतेजनः सर्वोराष्ट्रेपुरवरेतथा ॥ आभ्यंतरश्चबाह्यश्चपौरजानपदोजनः ॥ ५१ ॥ स्त्रियोवृद्धास्तरुण्यश्चसायंप्रातःसमाहिताः ॥ सर्वान्देवान्नमस्यंतिरामस्यार्थे मनस्विनः ॥ ५२ ॥ तेषांतद्याचितंदेवत्वत्प्रसादात्समृद्ध्यतां ॥ राममिंदीवरश्यामंसर्वशत्रुनिबर्हणं ॥ ५३ ॥ पश्यामोयौवराज्यस्थंतवराजोत्तमात्मजं ॥ ५४ ॥ तंदेवदेवोपममात्मजंतेसर्वस्यलोकस्यहितेनिविष्टं ॥ हितायनःक्षिप्रमुदारजुष्टंमुदाभिषेक्तुंवरदत्वमर्हसि ॥ ५५ ॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवा०आ०अ०द्वितीयःसर्गः ॥ २ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तेषामंजलिपद्मानिप्रगृहीतानिसर्वशः ॥ प्रतिगृह्याब्रवीद्राजातेभ्यःप्रियहितंवचः ॥ १ ॥

भ्यंतरःसेवकः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ रामस्यार्थेरामस्यबलादिप्रयोजनार्थे ॥ ५२ ॥ याचितंअभिप्रार्थितंरामाभिषेकरूपं समृद्ध्यतांसंपद्यतां ॥ ५३ ॥ राजोत्तमेतिसंबोधनं ॥ ५४ ॥ देवदेवोविष्णुस्तत्सदृशं अतएवसर्वलोकहितेनिविष्टं उदारैर्गुणैर्जुष्टंयुक्तं उदारैर्महद्भिश्चपरिगृहीतं ॥ ५५ ॥ इतिश्रीरा०श्रीरामी०वा०आ०अ०द्वितीयःसर्गः ॥ २ ॥ ॥ ७ ॥ अंजलिपद्मानिअंजलिरूपाणिपद्मानिपद्माकारानंजलीनितियावत् प्रगृहीतानिप्रकर्षेणशिरसिबद्धानि प्रतिगृह्यवीक्षणवचनप्रत्यंजलिभिर्यथायोगंतासांप्रतिग्रहः ॥ १ ॥

इतिप्रत्यर्चितान्पौरजानपदान्कृत्वाब्राह्मणानिदमब्रवीत् तेषांपौरादीनांश्रृण्वतांपुरइत्यर्थः चकारसंग्राह्यमपेक्ष्यब्राह्मणानितिबहुवचनं ॥ ३ ॥ ४ ॥ जनघोषःरामाभिषेकसंभारोपकल्पनाज्ञाश्रवणजः ॥ ५ ॥ वसिष्ठमितिवामदेवोपलक्षणं अग्रेएवंव्यादिश्यविप्रौस्त्वित्युक्तेः परिच्छदःउपकरणं ॥ ६ ॥ ७ ॥ युक्तान्सावधानान्मंत्रिणइतिशेषः बलीन्पूजाद्रव्याणिविघ्नशामकबल्यर्थानि ॥ ८ ॥ पृथक्पृथक्पात्रगृहीते अहतानिसदशानितदानीमेवतंतुवाययंत्रादुद्धृतानि ॥ ९ ॥ चामरव्यजनेचमरपुच्छनिर्मितेव्यजने ॥ १० ॥ शातकुंभानांसौवर्णानां

अहोस्मिपरमप्रीतःप्रभावश्चातुलोमम ॥ यन्मेज्येष्ठंप्रियंपुत्रंयौवराज्यस्थमिच्छथ ॥ २ ॥ इतिप्रत्यर्चितान्राजाब्राह्मणानिदमब्रवीत् ॥ वसिष्ठंवामदेवंचतेषामेवोपश्रृण्वतां ॥ ३ ॥ चैत्रःश्रीमानयंमासःपुण्यःपुष्पितकाननः ॥ यौवराज्यायरामस्यसर्वमेवोपकल्प्यतां ॥ ४ ॥ राज्ञस्तूपरतेवाक्येजनघोषोमहानभूत् ॥ शनैस्तस्मिन्प्रशांतेचजनघोषेजनाधिपः ॥ ५ ॥ वसिष्ठंमुनिशार्दूलंराजावचनमब्रवीत् ॥ अभिषेकायरामस्ययत्कर्मसपरिच्छदं ॥ ६ ॥ तदद्यभगवन्सर्वमाज्ञापयितुमर्हसि ॥ तच्छ्रुत्वाभूमिपालस्यवसिष्ठोमुनिसत्तमः ॥ ७ ॥ आदिदेशाग्रतोराज्ञःस्थितान्युक्तान्कृतांजलीन् ॥ सुवर्णादीनिरत्नानिबलीन्सर्वौषधीरपि ॥ ८ ॥ शुक्लमाल्यानिलाजांश्चपृथक्चमधुसर्पिषी ॥ अहतानिचवासांसिरथंसर्वायुधान्यपि ॥ ९ ॥ चतुरंगबलंचैवगजंचशुभलक्षणं ॥ चामरव्यजनेचोभेध्वजंछत्रंचपांडुरं ॥ १० ॥ शतंचशातकुंभानांकुंभानामग्निवर्चसां ॥ हिरण्यशृंगमृषभंसमग्रंव्याघ्रचर्मच ॥ ११ ॥ यच्चान्यत्किंचिदेष्टव्यंतत्सर्वमुपकल्प्यतां ॥ उपस्थापयतप्रातरग्न्यगारेमहीपतेः ॥ १२ ॥ अंतःपुरस्यद्वाराणिसर्वस्यनगरस्यच ॥ चंदनस्रग्भिरर्च्यंतांधूपैश्चघ्राणहारिभिः ॥ १३ ॥ प्रशस्तमन्नंगुणवद्दधिक्षीरोपसेचनं ॥ द्विजानांशतसाहस्रंयत्प्रकाममलंभवेत् ॥ १४ ॥

अग्निवर्चसामित्यनेनसुवर्णस्यात्युत्तमत्वंध्वनितं समग्रंनखादिसहितमखंडं ॥ ११ ॥ अन्यत्अनुक्तमपिलोकप्रसिद्धंगंधपुष्पादि एष्टव्यमवश्यापेक्षितंतदित्यर्थः अग्न्यगारेअग्निहोत्रगृहे उपस्थापयतप्रापयत ॥ १२ ॥ अंतःपुरंराजवेश्म घ्राणहारिभिरतिसुगंधैः ॥ १३ ॥ प्रशस्तंदृश्यं गुणवत्युक्तसंस्कारं दध्नाक्षीरेणचोपसेचनंसंस्कारोयस्यतत् द्विजानांशतसाहस्रंप्रतियत्प्रकाममभिमतमलंपर्याप्तंचभवेत्तत्संपाद्यद्विजमुख्यानांतेभ्यःसत्कृत्यप्रातर्दीयतां ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ तालापचराःतालजीविनः ॥ १७ ॥ कक्ष्यांद्वितीयां अंतःकक्ष्यायामभिषेकस्थानेब्राह्मणानामेववासादितिभावः चैत्यारथ्यावृक्षाः अन्नंओदनंभक्ष्यंचतत्सहिताः दक्षिणातत्सहिताः ॥ १८ ॥ माल्ययोग्याःमालामर्हंतिमाल्यमर्चनंतद्योग्यागंधपुष्पादयः देवायतनचैत्ययोःपृथक्पृथकुउपस्थापयितव्याः तत्तद्देवतापूजापूर्वकंतत्रतत्रब्राह्मणतर्पणंकार्यमितितात्पर्यं दीर्घाअसयोयेषांतेबद्धगोधाचर्माणश्चेतिद्वंद्वः दीर्घासिबद्धायोधाइतिपाठेबद्धदीर्घासयोयोधाइत्यर्थः मृष्टवाससइत्युपलक्षणमलंकाराणां ॥ १९ ॥ महोदयंमहोत्सववि

सत्कृत्यद्विजमुख्यानांश्वःप्रभातेप्रदीयतां ॥ घृतंदधिचलाजाश्चदक्षिणाश्चापिपुष्कलाः ॥ १५ ॥ सूर्येभ्युदितमात्रेश्वोभवितास्वस्तिवाचनं ॥ ब्राह्मणाश्चनिमंत्र्यंतांकल्प्यंतामासनानिच ॥ १६ ॥ आबध्यंतांपताकाश्चराजमार्गश्चसिच्यतां ॥ सर्वेचतालापचरागणिकाश्चस्वलंकृताः ॥ १७ ॥ कक्ष्यांद्वितीयामासाद्यतिष्ठंतुनृपवेश्मनः ॥ देवायतनचैत्येषुसान्नभक्ष्याःसदक्षिणाः ॥ १८ ॥ उपस्थापयितव्याःस्युर्माल्ययोग्याःपृथक्पृथक् ॥ दीर्घासिबद्धगोधाश्चसन्नद्धांमृष्टवाससः ॥ १९ ॥ महाराजांगनंशूराःप्रविशंतुमहोदयं ॥ एवंव्यादिश्यविप्रौतुक्रियास्तत्रविनिष्ठितौ ॥ २० ॥ चक्रतुश्चैवयच्छेषंपार्थिवायनिवेद्यच ॥ कृतमित्येवचाब्रूतामभिगम्यजगत्पतिं ॥ २१ ॥ यथोक्तवचनंप्रीतौहर्षयुक्तौद्विजोत्तमौ ॥ ततःसुमंत्रंद्युतिमान्राजावचनमब्रवीत् ॥ २२ ॥ रामःकृतात्माभवताशीघ्रमानीयतामिति ॥ सतथेतिप्रतिज्ञायसुमंत्रोराजशासनात् ॥ २३ ॥ रामंतत्रानयांचक्रेरथेनरथिनांवरं ॥ अथतत्रसहासीनास्तदादशरथंनृपं ॥ २४ ॥ प्राच्योदीच्याःप्रतीच्याश्चदाक्षिणात्याश्चभूमिपाः ॥ म्लेच्छाश्चार्याश्चयेचान्येवनशैलांतवासिनः ॥ २५ ॥ उपासांचक्रिरेसर्वेतंदेवावासवंयथा ॥ तेषांमध्येसराजर्षिर्मरुतामिववासवः ॥ २६

शिष्टमंगनं. विप्रौवसिष्ठवामदेवौ व्यादिश्यअधिकारिणइतिशेषः तत्रनृपवेश्मनिस्थितौक्रियाःपुरोहितकर्तव्याश्चक्रतुरित्युत्तरेणान्वयः ॥ २० ॥ यच्चैवशेषंराजोक्तादन्यदवश्यकर्तव्यंतदपिपार्थिवायनिवेद्यचक्रतुः ततोजगत्पतिमभिगम्ययथोक्तवचनंउक्तवचनमनतिक्रम्यसर्वंकृतंसिद्धंजातमित्यब्रूतां प्रीतिर्मानसआनंदः तदुन्नायकोमुखविकासादिर्हर्षः ॥ २१ ॥ २२ ॥ कृतात्माधर्मेकृतबुद्धिः प्रतिज्ञायउक्त्वा ॥ २३ ॥ तत्रप्रासादे प्रासादस्थोददर्शेतिवक्ष्यमाणत्वात् ॥ २४ ॥ आर्यामध्यदेशवासिनः ॥ २५ ॥ २६ ॥

गंधर्वराजप्रतिमत्वंसौंदर्यवत्त्वेनसुस्वरत्वेनच विख्यातपौरुषत्वेनवीरत्वं ॥ २७ ॥ वीरानुगुणंदीर्घबाहुत्वं महासत्त्वंमहाबलवत्त्वंच तदनुमापकंमत्तेत्यादि तेनसगर्वसलीलगमनमुक्तं चंद्रकांताननमितिवाचकमात्रलुप्तोपमा अतएवातीवप्रियदर्शनं रामंजनान्रमयंतं ॥ २८ ॥ रूपौदार्यगुणैःक्रमादृष्टिचित्तहरं ग्रीष्मतप्ताःप्रजाःल्हादयंतंपर्जन्यमिवस्थितं ॥ २९ ॥ पश्यमानइत्यार्षं.नततर्पेत्यनेनानुक्षणंनवनवप्रेमास्पदत्वं ॥ ३० ॥ ३१ ॥ सहसावेगेन तेनसुमंत्रेणसहेतिशेषः सप्रांजलिःसांजलिः अभिप्रेत्यप्राप्य प्रणतःकृतसाष्टांगनमस्कारः ॥ ३२ ॥ स्वं

प्रासादस्थोदशरथोददर्शायांतमात्मजं ॥ गंधर्वराजप्रतिमंलोकेविख्यातपौरुषं ॥ २७ ॥ दीर्घबाहुंमहासत्वंमत्तमातंगगामिनं ॥ चंद्रकांताननंराममतीवप्रियदर्शनं ॥ २८ ॥ रूपौदार्यगुणैःपुंसांदृष्टिचित्तापहारिणं ॥ घर्माभितप्ताःपर्जन्यंल्हादयंतमिवप्रजाः ॥ २९ ॥ नततर्पसमायांतंपश्यमानोनराधिपः ॥ अवतार्यसुमंत्रस्तुराघवंस्यंदनोत्तमात् ॥ ३० ॥ पितुःसमीपंगच्छंतंप्रांजलिःपृष्ठतोन्वगात् ॥ सतंकैलासशृंगाभंप्रासादंरघुनंदनः ॥ ३१ ॥ आरुरोहनृपंद्रष्टुंसहसातेनराघवः ॥ सप्रांजलिरभिप्रेत्यप्रणतःपितुरंतिके ॥ ३२ ॥ नामस्वंश्रावयन्रामोववंदेचरणौपितुः ॥ तंदृष्ट्वाप्रणतंपार्श्वेकृतांजलिपुटंनृपः ॥ ३३ ॥ गृह्यांजलौसमाकृष्यसस्वजेप्रियमात्मजं ॥ तस्मैचाभ्युदितंसम्यङ्मणिकांचनभूषितं ॥ ३४ ॥ दिदेशराजारुचिरंरामायपरमासनं ॥ तथासनवरंप्राप्यव्यदीपयतराघवः ॥ ३५ ॥ स्वयैवप्रभयामेरुमुदयेविमलोरविः ॥ तेनविभ्राजितातत्रसासभापिव्यरोचत ॥ ३६ ॥ विमलग्रहनक्षत्राशारदीद्यौरिवेंदुना ॥ तंपश्यमानोनृपतिस्तुतोषप्रियमात्मजं ॥ ३७ ॥ अलंकृतमिवात्मानमादर्शतलसंस्थितं ॥ सतंसुस्थितमाभाष्यपुत्रंपुत्रवतांवरः ॥ ३८ ॥ उवाचेदंवचोराजादेवेंद्रमिवकश्यपः ॥ ज्येष्ठायामसिमेपत्न्यांसदृश्यांसदृशःसुतः ॥ ३९ ॥

नामश्रावयन्रामवर्माहमस्मीत्येवं प्रणम्यपार्श्वेवस्थानंपुत्रधर्मः ॥ ३३ ॥ अंजलौअंजलिप्रदेशेरामंस्वयमेवगृह्यगृहीत्वासमाकृष्यस्वसंमुखमानीय अभ्युदितंउपस्थापितं ॥ ३४ ॥ परंउत्कृष्टं व्यदीपयतअशोभयत अत्रासनंकर्म ॥ ३५ ॥ स्वयैवप्रभयेतिदीपनेकरणं उदयकालेरविर्मेरुमिव सावसिष्ठदशरथादिभ्राजितासभापि नकेवलमासनमेवेत्यर्थः व्यरोचतविशेषेणचकाशे ॥ ३६ ॥ ग्रहनक्षत्रादियुक्तमप्याकाशमिंदुनेव ॥ ३७ ॥ आदर्शतलप्रतिबिंबितमलंकृतमात्मानंपश्यन्निवतंपश्यंस्तुतोष तेनपितृसदृशावयवत्वंसूचितंरामस्य आभाष्यरामेतिसंबोध्य ॥ ३८ ॥ तदाहयदुवाच ज्येष्ठायामिति ॥ ३९ ॥

गुणैर्ज्येष्ठोऽतएवममप्रियः यतस्त्वयेत्यन्वयः ॥ ४० ॥ पुष्ययोगेनचंद्रस्यपुष्ययोगोपलक्षितकाले अधिकरणस्यकरणत्वविवक्षयातृतीया प्रकृत्यास्वभावेन कामतःप्रकामंअत्यर्थमिति
यावत् ॥ ४१ ॥ गुणवतिसत्यपि स्नेहात्तुस्नेहादेव विनीतएवसन्भूयोधिकंविनयमास्थाय ॥ ४२ ॥ कामजानिस्त्रीद्यूतमृगयामधुसेवनादीनि क्रोधजानिवाक्पारुष्योग्रदंडत्वार्थदूषणा
निव्यसनानित्यजेथाः तत्रार्थदूषणंपित्रादिसंचितार्थस्यनाशनं परोक्षयाचारमुखतःपरोक्षानुभवसिद्धयावृत्त्यास्वपरराष्ट्रवृत्तांतविचारेण प्रत्यक्षयासदासभायांस्थित्वास्वप्रत्यक्षयाव

उत्पन्नस्त्वंगुणज्येष्ठोममरामात्मजःप्रियः॥ त्वयायतःप्रजाश्चेमाःस्वगुणैरनुरंजिताः ॥ ४० ॥ तस्मात्त्वंपुष्ययोगेनयौवराज्यमवाप्नुहि ॥ कामतस्त्वंप्र
कृत्यैवनिर्णीतोगुणवानिति ॥ ४१ ॥ गुणवत्यपितुस्नेहात्पुत्रवक्ष्यामितेहितं ॥ भूयोविनयमास्थायभवनित्यंजितेंद्रियः ॥ ४२ ॥ कामक्रोधसमुत्था
नित्यजस्वव्यसनानिच ॥ परोक्षयावर्तमानोवृत्त्याप्रत्यक्षयातथा ॥ ४३ ॥ अमात्यप्रभृतीःसर्वाःप्रजाश्चैवानुरंजय ॥ कोष्ठागारायुधागारैःकृत्वास
न्निचयान्बहून् ॥ ४४ ॥ इष्टानुरक्तप्रकृतिर्यःपालयतिमेदिनीं ॥ तस्यनंदंतिमित्राणिलब्ध्वामृतमिवामराः ॥ ४५ ॥ तस्मात्पुत्रत्वमात्मानंनियम्यैवंसमा
चर ॥ तच्छ्रुत्वासुहृदस्तस्यरामस्यप्रियकारिणः ॥ ४६ ॥ त्वरिताःशीघ्रमागत्यकौसल्यायैन्यवेदयन् ॥ साहिरण्यंचगाश्चैवरत्नानिविविधानिच ॥ ४७ ॥
व्यादिदेशप्रियाख्येभ्यःकौसल्याप्रमदोत्तमा ॥ अथाभिवाद्यराजानंरथमारुह्यराघवः ॥ ययौस्वंद्युतिमद्वेश्मजनौघैःप्रतिपूजितः ॥ ४८ ॥

त्याप्रजान्यायादिविचारेणयुक्तोभव ॥ ४३ ॥ तेनामात्यप्रभृतीरमात्यसेनापतिपुरराष्ट्रादिरक्षकपौरजानपदसर्वप्रजाअनुरंजयच अयुतनियुतादिसंख्यखर्वादिपरिच्छिन्नधान्ययाही
णिकोष्ठरूपाण्यगाराणि आयुधागाराणिशस्त्रगृहाणितैःसह सम्यक्निचीयंतेऽस्मिन्नितिसन्निचयारत्नहेमाभरणरजतवस्त्रादिकोशगृहाणिबहूनिविपुलानिकृत्वासंपूर्यप्रजाअनुरंजयेति
पूर्वेणान्वयः ॥ ४४ ॥ इष्टाःस्वस्यअनुरक्ताःस्वस्मिन्प्रकृतयःप्रजायस्य तस्यमित्राणिअमृतंलब्ध्वाऽमराइवतंलब्ध्वानंदंति ॥ ४५ ॥ तत्अभिषेकप्रयोजनंपित्रुपदेशं ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ॥७॥
प्रियाख्येभ्यःरामाभिषेकरूपप्रियवक्तृभ्यः ॥ ४८ ॥

इष्टलाभमिवस्वेष्टवस्तुप्राप्तिरूपमिव आनर्चुःरामाभिषेकनिर्विघ्नतायै ॥ ४९ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेतृतीयःसर्गः ॥ ३ ॥
निश्चयज्ञःतत्तत्कार्यार्हदेशकालनियमज्ञः निश्चयंरामाभिषेककालविषयं ॥ १ ॥ तदाह श्वएवेति युवराजइतिप्रभुरितिनिश्चयमितिपूर्वेणान्वयः उभाभ्यांप्रजान्यायदर्शनदंडादिष्वय
मेवाधिकारीतिसूचितं ॥ २ ॥ आमंत्रयामासआनयेत्याज्ञापयामास ॥ ३ ॥ पूर्वागमनापेक्षयापूर्वानयनापेक्षयापुनस्त्वं ॥ ४ ॥ आवेदितंविज्ञापितं प्राप्तंपुनरागतं शंकान्वितःराज्ञआ

तेचापिपौरानृपतेर्वचस्तच्छ्रुत्वातदालाभमिवेष्टमाशु ॥ नरेंद्रमामंत्र्यगृहाणिगत्वादेवान्समानर्चुरभिप्रहृष्टाः ॥ ४९ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणे
वाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेतृतीयःसर्गः ॥ ३ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ गतेष्वथनृपोभूयःपौरेषुसहमंत्रिभिः ॥ मंत्रयित्वाततश्चक्रेनिश्चय
ज्ञःसनिश्चयं ॥ १ ॥ श्वएवपुष्योभविताश्वोभिषेच्यस्तुमेसुतः ॥ रामोराजीवपत्राक्षोयुवराजइतिप्रभुः ॥ २ ॥ अथांतर्गृहमाविश्यराजादशरथस्तदा ॥
सूतमामंत्रयामासरामंपुनरिहानय ॥ ३ ॥ प्रतिगृह्यतुतद्वाक्यंसूतःपुनरुपाययौ ॥ रामस्यभवनंशीघ्रंराममानयितुंपुनः ॥ ४ ॥ द्वाःस्थैरावेदितंतस्यरा
मायागमनंपुनः ॥ श्रुत्वैवचापिरामस्तंप्राप्तंशंकान्वितोभवत् ॥ ५ ॥ प्रवेश्यचैनंत्वरितोरामोवचनमब्रवीत् ॥ यदागमनकृत्यंतेभूयस्तद्ब्रूह्यशेषतः ॥ ६ ॥
तमुवाचततःसूतोराजात्वांद्रष्टुमिच्छति ॥ श्रुत्वाप्रमाणंतत्रत्वंगमनायेतरायवा ॥ ७ ॥ इतिसूतवचःश्रुत्वारामोपित्वरयान्वितः ॥ प्रययौराजभवनं
पुनर्द्रष्टुंनरेश्वरं ॥ ८ ॥ तंश्रुत्वासमनुप्राप्तंरामंदशरथोनृपः ॥ प्रवेशयामासगृहंविवक्षुःप्रियमुत्तमं ॥ ९ ॥ प्रविशन्नेवचश्रीमान्राघवोभवनंपितुः ॥ द
दर्शपितरंदूरात्प्रणिपत्यकृतांजलिः ॥ १० ॥ प्रणमंतंतमुत्थाप्यसंपरिष्वज्यभूमिपः ॥ प्रदिश्यचासनंचास्मैरामंचपुनरब्रवीत् ॥ ११ ॥

पच्छंकान्वितः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ततःरामोक्तिश्रवणानंतरं श्रुत्वाराजोक्तार्थानुवादिनींमदुक्तिं तत्रराजसन्निधौ इतरायागमनाय असर्वनामत्वमार्षं प्रमाणंनिर्णेता ॥ ७ ॥ ८ ॥ प्रियंस्वप्रि
यं ॥ ९ ॥ दूरात्प्रणिपातःकिंवदिष्यतीतिभीत्या ॥ १० ॥ प्रणमंतंसमुत्थाप्यतंपरिष्वज्येत्यन्वयः प्रदिश्यहस्तेनदर्शयित्वा चाद्वचसाप्युक्त्वा अस्मैरामाय चात्सुमंत्राय रामंचरामंतु ॥ ११ ॥

यथाईप्सितास्तथाभुक्ताः विधिहीनमसृष्टान्नंमंत्रहीनमदक्षिणं श्रद्धाविरहितंयज्ञंतामसंपरिचक्षतइत्युक्तेरन्नवदादिविशेषणं यथायथावत् इष्टदेवानांपूजनंकृतं ॥ १२ ॥ इष्टंवस्तुदत्तं ॥ १३ ॥ यागाध्ययनपुत्रदानोपभोगैःपंचभिर्देवर्षिपितृविप्राणामात्मनश्चेत्येवंपंचानामनृणोस्मि आत्मासेंद्रियग्रामोजीवस्तस्यतत्तत्सुखाधिकारिणस्तददानेऋणित्वमर्थसिद्धं तेनसर्वऋणाद्विनिर्मुक्तोस्मीतिभावः ऋष्यृणेविप्रर्णस्यदेवर्णेजीवर्णस्यांतर्भावंकृत्वाऋणानित्रीण्यपाकृत्येतिस्मृतिर्वादः ॥ १४ ॥ यद्ब्रूयांतन्मेवचःकर्तुमर्हसि अविलंबेनेतिशेषः ॥ १५ ॥ १६ ॥ अविलंबकरणेहेत्वंतरमाह अपिचेति अशुभान्अशुभसूचकान् सनिर्घाताःअशनिपातसहिताः दिवोल्काःदिवउल्काः संधिरार्षः दिवादिवसेइत्यन्ये उल्काज्वालाःपतंति ॥ १७ ॥ न

रामवृद्धोस्मिदीर्घायुर्भुक्ताभोगायथेप्सिताः ॥ अन्नवद्भिःक्रतुशतैर्यथेष्टंभूरिदक्षिणैः ॥ १२ ॥ जातमिष्टमपत्यंमेत्वमद्यानुपमंभुवि ॥ दत्तमिष्टमधीतंचमयापुरुषसत्तम ॥ १३ ॥ अनुभूतानिचेष्टानिमयावीरसुखान्यपि ॥ देवर्षिपितृविप्राणामनृणोस्मितथात्मनः ॥ १४ ॥ नकिंचिन्ममकर्तव्यंतवान्यत्राभिषेचनात् ॥ अतोयत्त्वामहंब्रूयांतन्मेत्वंकर्तुमर्हसि ॥ १५ ॥ अद्यप्रकृतयःसर्वास्त्वामिच्छंतिनराधिपं ॥ अतस्त्वांयुवराजानमभिषेक्ष्यामिपुत्रक ॥ १६ ॥ अपिचाद्याशुभान्रामस्वप्नान्पश्यामिराघव ॥ सनिर्घातादिवोल्काश्चपतंतिहिमहास्वनाः ॥ १७ ॥ अवष्टब्धंचमेरामनक्षत्रंदारुणग्रहैः ॥ आवेदयंतिदैवज्ञाःसूर्यांगारकराहुभिः ॥ १८ ॥ प्रायेणचनिमित्तानामीदृशानांसमुद्भवे ॥ राजाहिमृत्युमाप्नोतिघोरांचापदमृच्छति ॥ १९ ॥ तद्यावदेवमेचेतोनविमुह्यतिराघव ॥ तावदेवाभिषिंचस्वचलाहिप्राणिनांमतिः ॥ २० ॥ अद्यचंद्रोभ्युपगमत्पुष्यात्पूर्वंपुनर्वसुं ॥ श्वःपुष्ययोगंनियतंवक्ष्यंतेदैवचिंतकाः ॥ २१ ॥ तत्रपुष्येभिषिंचस्वमनस्त्वरयतीवमां ॥ श्वस्त्वाहमभिषेक्ष्यामियौवराज्येपरंतप ॥ २२ ॥

क्षत्रंजन्मर्क्षं अवष्टब्धमाक्रांतं ॥ १८ ॥ घोरामापदमृच्छतिपूर्वंततोमृत्युंचाप्नोतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ तत्तस्माद्यावन्मेचेतोनविमुह्यतित्वदभिषेकविमुखंनभवतितावत्ततःपूर्वमेवाभिषिंचस्वकृताभिषेकमात्मानंकुरु ननुतेचेतसःकामदभिषेकवैमुख्यंचितातत्राह चलाहीति त्वद्विमातृतत्पुत्रोपजापस्यसंभावितत्वात्तदेववक्ष्यतिविप्रोषितश्चभरतइत्यादिना ॥ २० ॥ पुष्ययोगंचंद्रस्यनियतंशुद्धगणितनिश्चितंअभिषेकेप्रशस्तंवादैवचिंतकाःज्योतिर्विदोवक्ष्यंते वदंतीत्यर्थेआर्षं ॥ २१ ॥ अभिषिंचस्वअभिषिक्तोभव मेमनश्चित्तंमांत्वरयतीव त्वदभिषेकार्थमितिशेषः ॥ २२ ॥

अद्यप्रभृतिप्रदोषमारभ्य अनेनाद्विर्भोजनरूपःप्राग्दिननियमोदर्शितः ॥ २३ ॥ रक्षणेहेतुर्भवंतीत्यादि एवंविधानिशुभोदर्काणि बहुविघ्नानीतिबहुव्रीहिः ॥ २४ ॥ इतःपुरात्अस्मात्पुरात्यावद्विप्रोषितएवतिष्ठतितावदेवविप्रोषितस्यतस्यागमनात्पूर्वमेवप्राप्तकालःयोग्यः अन्यथाभरतःप्रतिबध्नीयादितिभावः ॥ २५ ॥ ननुभरतेएषाशंकानयुक्तेत्यतआह काममिति काममितियद्यपीत्यर्थे ॥ २६ ॥ किंनुइतितथापीत्यर्थे मनुष्याणांचित्तंस्नेहादिमदपिअनित्यं विकारनिमित्तेसतिविक्रियेतैवेत्यर्थः यतःसतांधर्मनित्यानामपिचित्तंतत्तन्निमित्तकृते

तस्मात्त्वयाद्यप्रभृतिनिशेयंनियमात्मना ॥ सहवध्वोपवस्तव्यादर्भप्रस्तरशायिना ॥ २३ ॥ सुहृदश्चाप्रमत्तास्त्वांरक्षंत्वद्यसमंततः ॥ भवंतिबहुविघ्नानिकार्याण्येवंविधानिहि ॥ २४ ॥ विप्रोषितश्चभरतोयावदेवपुरादितः ॥ तावदेवाभिषेकस्तेप्राप्तकालोमतोमम ॥ २५ ॥ कामंखलुसतांवृत्तेभ्रातातेभरतःस्थितः ॥ ज्येष्ठानुवर्तीधर्मात्मासानुक्रोशोजितेंद्रियः ॥ २६ ॥ किंनुचित्तंमनुष्याणामनित्यमितिमेमतं ॥ सतांचधर्मनित्यानांकृतशोभिचराघव ॥ २७ ॥ इत्युक्तःसोभ्यनुज्ञातःश्वोभाविन्यभिषेचने ॥ व्रजेतिरामःपितरमभिभाष्याभ्ययाद्गृहं ॥ २८ ॥ प्रविश्यचात्मनोवेश्मराज्ञाद्दिष्टेभिषेचने ॥ तत्क्षणादेवनिष्क्रम्यमातुरंतःपुरंययौ ॥ २९ ॥ तत्रतांप्रवणामेवमातरंक्षौमवासिनीं ॥ वाग्यतांदेवतागारेददर्शायाचतींश्रियं ॥ ३० ॥ प्रागेवचागतातत्रसुमित्रालक्ष्मणस्तथा ॥ सीताचानायिताश्रुत्वाप्रियंरामाभिषेचनं ॥ ३१ ॥ तस्मिन्कालेऽपिकौसल्यातस्थावामीलितेक्षणा ॥ सुमित्रयान्वास्यमानासीतयालक्ष्मणेनच ॥ ३२ ॥ श्रुत्वापुष्येचपुत्रस्ययौवराज्येभिषेचनं ॥ प्राणायामेनपुरुषंध्यायमानाजनार्दनं ॥ ३३ ॥ तथासनियमामेवसोभिगम्याभिवाद्यच ॥ उवाचवचनंरामोहर्षयंस्तामिदंवरं ॥ ३४ ॥

नरागद्वेषादिनाशोभतेयुज्यतेतथा नतुसर्वथास्वतोनियतंकिंचित्स्वभावमित्यर्थः ॥ २७ ॥ अभिषेचनेअभिषेचनविषये इत्युक्तोव्रजेत्यभ्यनुज्ञातइतिसंबंधः अभिभाष्यआमंत्र्य ॥ २८ ॥ राज्ञादिष्टेआज्ञप्तेऽभिषेचने सीतायैतदपेक्षितराजोपदिष्टसभार्योपवासानुष्ठाननिवेदनायस्वगृहंप्रविश्यतत्रसीतामदृष्ट्वातत्क्षणादेवमातुरंतःपुरंययौ ॥ २९ ॥ प्रवणांदेवताराधनतत्परां आयाचतीमितिच्छेदः श्रियंरामायराज्यलक्ष्मीं ॥ ३० ॥ आनायिता कौसल्ययेतिशेषः ॥ ३१ ॥ तस्मिन्कालेपिरामागमनविशिष्टेकालेपिआमीलितेक्षणाध्यानवशात् अन्वास्यमानोपास्यमाना ॥ ३२ ॥ पुष्येणेतिपाठेतद्युक्तकालस्याधिकरणस्यापिकरणत्वविवक्षाबोध्या ॥ ३३ ॥ वरंश्रेष्ठंअतएवहर्षयन् ॥ ३४ ॥

यथामेपितुःस्वसंबंधेनराज्ञोदशरथस्यात्युत्कृष्टत्वध्वननं शासनमाज्ञा तथाश्वोमेभिषेकोभवितेतिसंबंधः ॥ ३५ ॥ सहीतिहिरप्यर्थे सपितापिमामेवमुक्तवानित्यर्थः ॥ ३६ ॥ मंगलानिमहार्हगंधमाल्याभरणादिरूपाणिमंगलस्नानादीनिच ॥ ३७ ॥ चिरकालाभिकांक्षितमेतदभिषेकरूपं हर्षजबाष्पेणाकुलमव्यक्तमधुरं ॥ ३८ ॥ हताःभवंत्वितिशेषः मेममसुमित्रायाश्चज्ञातीन्बंधूनभिनंदय ॥ ३९ ॥ कल्याणेनक्षत्रेशुभयुक्तेकाले जातोजनितः येनशुभकालजननेन ॥ ४० ॥ पुष्करनेत्रेपुरुषेविष्णौयन्मेक्षांतंकामंपरित्यज्यतत्प्रीतिमात्रफलकंव्रतोपवासा

अंबपित्रानियुक्तोस्मिप्रजापालनकर्मणि ॥ भविताश्वोभिषेकोमेयथामेशासनंपितुः ॥ ३५ ॥ सीतयाप्युपवस्तव्यारजनीयंमयासह ॥ एवमुक्तमुपाध्यायैःसहिमामुक्तवान्पिता ॥ ३६ ॥ यानियान्यत्रयोग्यानिश्वोभाविन्यभिषेचने ॥ तानिमेमंगलान्यद्यवैदेह्याश्चैवकारय ॥ ३७ ॥ एतच्छ्रुत्वातुकौसल्याचिरकालाभिकांक्षितं ॥ हर्षबाष्पाकुलंवाक्यमिदंराममभाषत ॥ ३८ ॥ वत्सरामचिरंजीवहतास्तेपरिपंथिनः ॥ ज्ञातीन्मेत्वंश्रियायुक्तःसुमित्रायाश्चनंदय ॥ ३९ ॥ कल्याणेबतनक्षत्रेमयाजातोसिपुत्रक ॥ येनत्वयादशरथोगुणैराराधितःपिता ॥ ४० ॥ अमोघंबतमेक्षांतंपुरुषेपुष्करेक्षणे ॥ येयमिक्ष्वाकुराज्यश्रीःपुत्रत्वांसंश्रयिष्यति ॥ ४१ ॥ इत्येवमुक्तोमात्रातुरामोभ्रातरमब्रवीत् ॥ प्रांजलिंप्रह्वमासीनमभिवीक्ष्यस्मयन्निव ॥ ४२ ॥ लक्ष्मणेमांमयासार्धंप्रशाधित्वंवसुंधरां ॥ द्वितीयंमेंतरात्मानंत्वामियंश्रीरुपस्थिता ॥ ४३ ॥ सौमित्रेभुंक्ष्वभोगांस्त्वमिष्टान्राज्यफलानिच ॥ जीवितंचापिराज्यंचत्वदर्थमभिकामये ॥ ४४ ॥ इत्युक्त्वालक्ष्मणंरामोमातरावभिवाद्यच ॥ अभ्यनुज्ञाप्यसीतांचययौस्वंचनिवेशनं ॥ ४५ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेचतुर्थःसर्गः ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

दिकृतंतदमोघंसफलंजायते बतेतिहर्षे साफल्येहेतुर्येयमित्यादि इदमभाषतेत्यन्वयः ॥ ४१ ॥ स्मयन्निव ईषद्धसन्नेवेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ स्वनिविष्टंराज्यंसौभ्रात्रेणसाधारणंकरोति लक्ष्मणेति ॥ ४३ ॥ राज्यफलरूपानिष्टान्मनोनुकूलान्भोगान्विषयान् यद्वा राज्यफलानिधर्मार्थौतौचप्रामुहि त्वदर्थंनस्वप्रयोजनाय ॥ ४४ ॥ सीतांचस्वंचअभ्यनुज्ञाप्यसीतायैस्वस्मैचमातृभ्यामनुज्ञांदापयित्वानिवेशनंस्वगृहंययौ चस्त्वर्थे ॥ ४५ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेचतुर्थःसर्गः ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥

संदिश्यरामंउपवासादिकुर्वित्युक्त्वा ॥ १ ॥ गच्छेति उपवाससंकल्पादेःपुरोहितसाध्यत्वादितिभावः श्रेयसेविघ्ननिवृत्तिरूपश्रेयोर्थं ॥ २ ॥ ३ ॥ ब्राह्मंब्राह्मणारोहणयोग्यं युक्तंअश्वैः ययाविति पूर्वेणान्वयः ॥ ४ ॥ पांडुराभवत्निबिडप्रभं कक्ष्याः द्वाराणि ॥ ५ ॥ त्वरन्निवत्वरन्नेवससंभ्रमंसादरं ॥ ६ ॥ परिगृह्यहस्तेनहस्तेधृत्वा ॥ ७ ॥ संप्राप्यवत्सेत्यादिसंबोध्य अभि

संदिश्यरामंनृपतिःश्वोभाविन्यभिषेचने ॥ पुरोहितंसमाहूयवसिष्ठमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ गच्छोपवासंकाकुत्स्थंकारयाद्यतपोधन ॥ श्रेयसेराज्यलाभायवध्वासहयतव्रत ॥ २ ॥ तथेतिचसराजानमुक्त्वावेदविदांवरः ॥ स्वयंवसिष्ठोभगवान्ययौरामनिवेशनं ॥ ३ ॥ उपवासयितुंवीरंमंत्रविन्मंत्रकोविदं ॥ ब्राह्मंरथवरंयुक्तमास्थायसुधृतव्रतः ॥ ४ ॥ सरामभवनंप्राप्यपांडुराभ्रघनप्रभं ॥ तिस्रःकक्ष्यारथेनैवविवेशमुनिसत्तमः ॥ ५ ॥ तमागतमृषिंरामस्त्वरन्निवससंभ्रमं ॥ मानयिष्यन्समानार्हंनिश्चक्रामनिवेशनात् ॥ ६ ॥ अभ्येत्यत्वरमाणोथरथाभ्याशंमनीषिणः ॥ ततोवतारयामासपरिगृह्यरथात्स्वयं ॥ ७ ॥ सचैनंप्रश्रितंदृष्ट्वासंभाष्याभिप्रसाद्यच ॥ प्रियार्हंहर्षयन्राममित्युवाचपुरोहितः ॥ ८ ॥ प्रसन्नस्तेपितारामयत्त्वंराज्यमवाप्स्यसि ॥ उपवासंभवानद्यकरोतुसहसीतया ॥ ९ ॥ प्रातस्त्वामभिषेक्ताहियौवराज्येनराधिपः ॥ पितादशरथःप्रीत्याययातिंनहुषोयथा ॥ १० ॥ इत्युक्त्वासतदारामुपवासंयतव्रतः ॥ मंत्रवत्कारयामासवैदेह्यासहितंशुचिः ॥ ११ ॥ ततोयथावद्रामेणसराज्ञोगुरुरर्चितः ॥ अभ्यनुज्ञाप्यकाकुत्स्थंययौरामनिवेशनात् ॥ १२ ॥ सुहृद्भिस्तत्ररामोपिसहासीनःप्रियंवदैः ॥ सभाजितोविवेशाथताननुज्ञाप्यसर्वशः ॥ १३ ॥ हृष्टनारीनरयुतंरामवेश्मतदाबभौ ॥ यथामत्तद्विजगणंप्रफुल्लनलिनंसरः ॥ १४ ॥ सराजभवनप्रख्यात्तस्माद्रामनिवेशनात् ॥ निर्गत्यददृशेमार्गेवसिष्ठोजनसंवृतं ॥ १५ ॥ वृंदवृंदैरयोध्यायांराजमार्गाःसमंततः ॥ बभूवुरभिसंबाधाःकुतूहलजनैर्वृताः ॥ १६ ॥ जनवृंदोर्मिसंघर्षहर्षस्वनवृतस्तदा ॥ बभूवराजमार्गस्यसागरस्येवनिःस्वनः ॥ १७ ॥

प्रसाद्यस्तुतिभिरितिशेषः प्रियार्हंप्रियोक्त्यर्हं ॥ ८ ॥ ९ ॥ अभिषेक्ता लुट् ॥ १० ॥ राममुपवासंतत्संकल्पंकारयामासेतिद्व्किरितिद्विकर्मकत्वं ॥ ११ ॥ राज्ञोदशरथस्य ॥ १२ ॥ प्रियंवदैःसुहृद्भिःसभाजितःपूजितः विवेशस्ववेश्म तान्सुहृदः ॥ १३ ॥ १४ ॥ राजभवनंमूलराजभवनं प्रख्यंसदृशं ॥ १५ ॥ वृंदानांवृंदैः अभिसंबाधाःसंमर्दयुक्ताः कुतूहलजनैःरामाभिषेकदर्शनजकौतुकसंपन्नैर्जनैः ॥ १६ ॥ जनवृंदान्येवोर्मयस्तेषांसंघर्षोन्योन्यसंघर्षणंतेनहर्षेणजातोयःस्वनस्तद्वृतः ॥ १७ ॥

सिक्ताःसुगंधिजलसिक्ताःसंमृष्टाःशोधिताःरथ्याःयस्यां तदहस्तस्मिन्नहनि तथाचतथैव वनमालिनीतोरणमालावती समुच्छ्रिताग्रहेषुध्वजायस्यांसा ॥ १८ ॥ स्त्रीबालैःसहितश्चासावा
कुलःसंतोषात्संभ्रांतचित्तः सस्त्रीबालाबलइतिपाठेअबलावृद्धाः स्त्रीबालवृद्धसहितोजनइत्यर्थः रामाभिषेकमाकांक्षन्द्रष्टुमिच्छन् रवेरुदयमाकांक्षन्अभूदितिशेषः ॥ १९ ॥ महोत्सवंरा
माभिषेकसंभूतं ॥ २० ॥ व्यूहन्निवराजमार्गंव्याप्यस्थितान्एकतःकुर्वन्निव ॥ २१ ॥ सिताभ्रसदृशहिमगिरिशिखरसदृशं ॥ २२ ॥ राज्ञासनंहित्वाप्रत्युत्थायेत्यर्थः स्वमतंस्वानुमतंक्र

सिक्तसंमृष्टरथ्याहितथाचवनमालिनी ॥ आसीदयोध्यातदहःसमुच्छ्रितगृहध्वजा ॥ १८ ॥ तदात्वयोध्यानिलयःसस्त्रीबालाकुलोजनः ॥ रामाभि
षेकमाकांक्षन्नाकांक्षन्नुदयंरवेः ॥ १९ ॥ प्रजालंकारभूतंचजनस्यानंदवर्धनं ॥ उत्सुकोभूज्जनोद्रष्टुंतमयोध्यामहोत्सवं ॥ २० ॥ एवंतज्जनसंबाधंरा
जमार्गंपुरोहितः ॥ व्यूहन्निवजनौघंतंशनैराजकुलंययौ ॥ २१ ॥ सिताभ्रशिखरप्रख्यंप्रासादमधिरुह्यच ॥ समीयायनरेंद्रेणशक्रेणेवबृहस्पतिः
॥ २२ ॥ तमागतमभिप्रेक्ष्यहित्वाराजासनंनृपः ॥ पप्रच्छसमतंतस्मैकृतमित्यभिवेदयत् ॥ २३ ॥ तेनचैवतदातुल्यंसहासीनाःसभासदः ॥ आसने
भ्यःसमुत्तस्थुःपूजयंतःपुरोहितं ॥ २४ ॥ गुरुणात्वभ्यनुज्ञातोमनुजौघंविसृज्यतं ॥ विवेशांतःपुरंराजासिंहोगिरिगुहामिव ॥ २५ ॥ तदग्र्यवेषप्रमदा
जनाकुलंमहेंद्रवेश्मप्रतिमंनिवेशनं ॥ व्यदीपयंश्चारुविवेशपार्थिवःशशीवतारागणसंकुलंनभः ॥ २६ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणे वा०आ०अ०
पंचमःसर्गः ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ गतेपुरोहितेरामःस्नातोनियतमानसः ॥ सहपत्न्याविशालाक्ष्यानारायणमुपागमत् ॥ १ ॥ प्रगृह्यशिर
सापात्रींहविषोविधिवत्ततः ॥ महतेदैवतायाज्यंजुहावज्वलितानले ॥ २ ॥

त्यंपप्रच्छसचयदाज्ञप्तंतत्कृतमितिन्यवेदयत् ॥ २३ ॥ तुल्यंतुल्यकालं ॥ २४ ॥ अभ्यनुज्ञातःसर्वस्यकर्तव्यस्यकृतत्वाद्विश्रम्यतामित्युक्तः ॥ २५ ॥ अग्र्यउत्तमः ॥ २६ ॥ ॥ इतिश्रीरामा
भिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेपंचमःसर्गः ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ आदरात्पुनरभिषेकसामग्रीवर्णनं उपागमत्उपासांचक्रे नारंजीवसमू
होऽयनमंतर्यामितयास्थानंयस्यतेनांतर्यामिणमित्यर्थः ॥ १ ॥ शिरसापात्रींप्रगृह्णन्नमस्कारपूर्वमित्यर्थः महतेदैवतायनारायणाय ॥ २ ॥

आशास्यप्रार्थ्य आत्मनःप्रियंराज्याभिषेकाविघ्नरूपं वस्तुतोरावणवधफलकवनगमनरूपमाशास्यसंकल्प्येत्यर्थः वैदेह्यासहेत्यत्राप्यपकृष्टव्यं नहिचतुर्दशभुवनाधिपतेरेतद्यौवराज्यंप्रि
यंभवति सकलतद्देशमनुष्यप्रियत्वादात्मनइत्यस्यवैफल्यंचाद्यव्याख्यानेप्राप्नोतीतिदिक् कुशसंस्तरेकुशमयेशयनीये ॥ ३ ॥ नियतमीश्वरमात्रविषयं विष्णोरायतनेनिजभवनवर्तिनिदे
वपूजालये ॥ ४ ॥ ५ ॥ सूताःपौराणिकाः मागधावंशावलीकीर्तकाः बंदिनःस्तुतिपाठकाः पूर्वांसंध्यामुपासीनस्तदुपासनंकुर्वन्जजाप गायत्रीजपस्यैवतदुपासनरूपत्वात् ॥ ६ ॥ वा

शेषंचहविषस्तस्यप्राश्याशास्यात्मनःप्रियं ॥ ध्यायन्नारायणंदेवंस्वास्तीर्णेकुशसंस्तरे ॥ ३ ॥ वाग्यतःसहवैदेह्याभूत्वानियतमानसः ॥ श्रीमत्यायत
नेविष्णोःशिश्येनरवरात्मजः ॥ ४ ॥ एकयामावशिष्टायांरात्र्यांप्रतिविबुध्यसः ॥ अलंकारविधिंसम्यक्कारयामासवेश्मनः ॥ ५ ॥ तत्रशृण्वन्सुखावा
चःसूतमागधबंदिनां ॥ पूर्वांसंध्यामुपासीनोजजापसुसमाहितः ॥ ६ ॥ तुष्टावप्रणतश्चैवशिरसामधुसूदनं ॥ विमलक्षौमसंवीतोवाचयामाससद्वि
जान् ॥ ७ ॥ तेषांपुण्याहघोषोथगंभीरमधुरस्तथा ॥ अयोध्यांपूरयामासतूर्यघोषानुनादितः ॥ ८ ॥ कृतोपवासंतुतदावैदेह्यासहराघवं ॥ अयोध्या
निलयःश्रुत्वासर्वःप्रमुदितोजनः ॥ ९ ॥ ततःपौरजनःसर्वःश्रुत्वारामाभिषेचनं ॥ प्रभातांरजनींदृष्ट्वाचक्रेशोभयितुंपुरीं ॥ १० ॥ सिताभ्रशिखराभेषु
देवतायतनेषुच ॥ चतुष्पथेषुरथ्यासुचैत्येष्वट्टालकेषुच ॥ ११ ॥ नानापण्यसमृद्धेषुवणिजामापणेषुच ॥ कुटुंबिनांसमृद्धेषुश्रीमत्सुभवनेषुच ॥ १२ ॥
सभासुचैवसर्वासुवृक्षेष्वालक्षितेषुच ॥ ध्वजाःसमुच्छ्रिताःसाधुपताकाश्चाभवंस्तथा ॥ १३ ॥ नटनर्तकसंघानांगायकानांचगायतां ॥ मनःकर्णसु
खावाचःशुश्रावजनतातततः ॥ १४ ॥ रामाभिषेकयुक्ताश्चकथाश्चक्रुर्मिथोजनाः ॥ रामाभिषेकेसंप्राप्तेचत्वरेषुगृहेषुच ॥ १५ ॥ बालाअपिक्रीडमाना
गृहद्वारेषुसंघशः ॥ रामाभिषवसंयुक्ताश्चक्रुरेवकथामिथः ॥ १६ ॥

चयामासस्वस्तिवाचनंपुण्याहंच ॥ ७ ॥ तूर्यघोषानुनादितः तूर्यघोषेणसंजातानुनादः ॥ ८ ॥ ९ ॥ शोभयितुमलंकर्तुंचक्रे बुद्धिमितिशेषः ॥ १० ॥ अट्टालकाःप्राकारोपरितनयुद्ध
स्थानानीतिकेचित् ॥ ११ ॥ १२ ॥ आलक्षितेषुसर्वतोलक्षितेष्वत्युच्चेष्वितियावत् ध्वजाःसचिन्हाः पताकाश्चिन्हरहिताइत्याहुः ॥ १३ ॥ नटाःसूत्रधाराः जनताजनसमूहः ततस्तत्र
अयोध्यायां ॥ १४ ॥ १५ ॥ रामाभिषवःरामाभिषेकः ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ अभिषेकानंतरंगजस्कंधाधिरूढस्यनगरालंकारदर्शनार्थंनिर्गमनात्पूर्वं यदिनिशानयातितदातदलंकारप्रदर्शनार्थंस्वयंरामंद्रष्टुंचदीपवृक्षान्वृक्षवन्नानाशाखान्दीपस्तंभान् अ
नुरथ्यासुरथ्यापार्श्वयोः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ अनुगृहीताःईश्वरेण दृष्टलोकपरावरः भावप्रधानोनिर्देशः यथावदवगततज्जनप्राशस्त्याप्राशस्त्यः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ शु

कृतपुष्पोपहारश्चधूपगंधाधिवासितः ॥ राजमार्गःकृतःश्रीमान्पौरैरामाभिषेचने ॥ १७ ॥ प्रकाशीकरणार्थंचनिशागमनशंकया ॥ दीपवृक्षांस्तथा
चक्रुरनुरथ्यासुसर्वशः ॥ १८ ॥ अलंकारंपुरस्यैवंकृत्वातत्पुरवासिनः ॥ आकांक्षमाणारामस्ययौवराज्याभिषेचनं ॥ १९ ॥ समेत्यसंघशःसर्वेचत्व
रेषुसभासुच ॥ कथयंतोमिथस्तत्रप्रशशंसुर्जनाधिपं ॥ २० ॥ अहोमहात्माराजायमिक्ष्वाकुकुलनंदनः ॥ ज्ञात्वावृद्धंस्वमात्मानंरामंराज्येभिषेक्ष्यति
॥ २१ ॥ सर्वेह्यनुगृहीताःस्मयन्नोरामोमहीपतिः ॥ चिरायभवितागोप्तादृष्टलोकपरावरः ॥ २२ ॥ अनुद्धतमनाविद्वान्धर्मात्माभ्रातृवत्सलः ॥ यथा
चभ्रातृषुस्निग्धस्तथास्मास्वपिराघवः ॥ २३ ॥ चिरंजीवतुधर्मात्माराजादशरथोनघः ॥ यत्प्रसादेनाभिषिक्तंरामंद्रक्ष्यामहेवयं ॥ २४ ॥ एवंविधंकथ
यतांपौराणांशुश्रुवुःपरे ॥ दिग्भ्योविश्रुतवृत्तांताःप्राप्ताजानपदाजनाः ॥ २५ ॥ तेतुदिग्भ्यःपुरींप्राप्ताद्रष्टुंरामाभिषेचनं ॥ रामस्यपूरयामासुःपुरीं
जानपदाजनाः ॥ २६ ॥ जनौघैस्तैर्विसर्पद्भिःशुश्रुवेतत्रनिःस्वनः ॥ पर्वसूदीर्णवेगस्यसागरस्येवनिःस्वनः ॥ २७ ॥ ततस्तदिंद्रक्षयसन्निभंपुरंदिदृक्षु
भिर्जानपदैरुपाहितैः ॥ समंततःसस्वनमाकुलंबभौसमुद्रयादोभिरिवार्णवोदकं ॥ २८ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअ
योध्याकांडेषष्ठःसर्गः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

श्रुवुःकथाइतिशेषः श्रुतवृत्तांताःश्रुतरामाभिषेकवृत्तांताः ॥ २५ ॥ तेजानपदाः रामस्यपुरीमित्यन्वयः ॥ २६ ॥ विसर्पद्भिःप्रवेशार्थं ॥ २७ ॥ इंद्रक्षयइंद्रनिवासःअमरावती आहितैरा
गतैरित्यर्थः हिगतावित्यस्यरूपं समुद्रयादोभिःसमुद्रतुल्यैर्महद्भिर्यादोभिरित्यर्थः ॥ २८ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयो
ध्याकांडेषष्ठःसर्गः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

अथसीतायालंकापुरप्रवेशंविनारावणवधस्याशक्यतयातत्सिद्धयेदेवैःप्रेरितायाःकृतकुब्जावेषायामंथरायारामाभिषेकविघ्नप्रवर्त्तितद्रात्रिगतंकैकेयीवृत्तांतंचवक्तुमुपक्रमते ज्ञातीत्यादि
ज्ञातिदासीयतोनित्यमितिपाठे यतःकैकेय्याज्ञातेर्मातृकुलस्यदासीयतश्चकैकेय्यानित्यंसहोषिताअतोजनकोलाहलंश्रुत्वाकैकेय्यैतदर्थंनिवेदयितुंयदृच्छयास्वयमेवनत्वन्यप्रेरणयाप्रासा
दमारुरोहेत्यन्वयः यत्तुअतःकुब्जाक्षिप्रममर्षितेत्यनेनद्वादशश्लोकस्थपदेनान्वयः स्वीयाभ्युदयस्यसर्वेष्टत्वात् रामाभ्युदयजदुःखेनतद्विघटकोमर्षइतिकतकस्तन्न रामाभ्युदयस्याग्रेधात्री
मुखेनश्रवणस्यवक्ष्यमाणतयातस्यैवचामर्षहेतुत्वस्यचवक्ष्यमाणतयात्रत्यस्यतत्रान्वयानौचित्यात् यतोजातेतिपाठेयतोयत्रकुत्रचिज्जाता अविज्ञातवेश्ममातापितृकेत्यर्थः एवंचकै
केयीज्ञातिदासीत्वमपिकार्यार्थमुदरभरणव्याजेनस्वकृतमस्याइतिबोध्यं इदंतुयुक्तं मंथरानामकार्यार्थमप्सराःप्रेषितासुरैः दासीकाचनकैकेय्यैदत्ताकेकयभूभृतेतिपाद्मोक्तेःकार्यार्थंरा

ज्ञातिदासीयतोजाताकैकेय्यातुसहोषिता ॥ प्रासादंचंद्रसंकाशमारुरोहयदृच्छया ॥ १ ॥ सिक्तराजपथांकृत्स्नांप्रकीर्णकमलोत्पलां ॥ अयोध्यांमंथ
रातस्मात्प्रासादादन्ववैक्षत ॥ २ ॥ पताकाभिर्वरार्हाभिर्ध्वजैश्चसमलंकृतां ॥ "कृतांछन्नपथैश्चापिस्वच्छंदकपथैर्वृतां" ॥ सिक्तांचंदनतोयैश्चशिरः
स्नातजनैर्युतां ॥ ३ ॥ माल्यमोदकहस्तैश्चद्विजेंद्रैरभिनादितां ॥ शुक्लदेवगृहद्वारांसर्ववादित्रनादितां ॥ ४ ॥ संप्रहृष्टजनाकीर्णांब्रह्मघोषनिनादितां ॥
प्रहृष्टवरहस्त्यश्वांसंप्रणर्दितगोवृषां ॥ ५ ॥

वणवधरूपकार्यार्थंदासीस्वयमागत्यकेकयराजस्यजातेतिशेषः नित्यमितिपाठेपिजातेतिशेषपूरणेनैवव्याख्योचिता पाद्मैकवाक्यत्वात् चंद्रसंकाशंसुधाधवलितत्वात् ॥१॥ प्रकीर्णानि
कमलानिउत्पलानिचयस्यां तस्मात्सर्वोत्कृष्टात्प्रासादात् प्रासादेस्थित्वेत्यर्थः ल्यब्लोपेपंचमी ॥ २ ॥ वरार्हाभिःश्रेष्ठयोग्याभिःराजयोग्याभिरितियावत् एतदुत्तरं कृतांछन्नपथैश्चापि
स्वच्छंदकपथैर्वृतामित्यर्धंपठंति छन्नपथैःनिम्नोन्नतप्रदेशमार्गैःकृतामलंकृतां स्वच्छंदकपथैरुत्सवादिषुजनभूयस्त्वेनप्रवेशनिर्गमार्थंप्राकारादिभंगेनकृतैर्मार्गैरितिव्याचक्षतेचकेचित् चंद
नयुक्ततोयैःसिक्तां शिरःस्नातजनैःकृताभ्यंगस्नानैः ॥ ३ ॥ माल्यमोदकहस्तैःदानप्राप्तमाल्यमोदकहस्तैः रामोपायनमाल्यमोदकरूपमंगलद्रव्यहस्तैरित्यर्थोवा सुधाचंदनादिलेपेन
शुक्लानिदेवगृहद्वाराणियस्यां ॥ ४ ॥ ब्रह्मघोषोवेदघोषः प्रहृष्टेत्यादिनातिरश्चामपिरामाभिषेकाद्धर्षइतिसूचितं ॥ ५ ॥

हृष्टैर्जातरोमांचादिभिर्मुदितैरानंदयुक्तैः पौरैरुपलक्षितां ॥ ६ ॥ अविदूरेस्याधिरूढहर्म्यात्यासन्नहर्म्ये धात्रीरामस्येतिशेषः अतएवहर्षोत्फुल्लनयनत्वादितस्याः वक्ष्यतिचहर्षेणविदीर्यमा णेत्यादि ॥ ७ ॥ अर्थपरास्वेष्टार्थपरास्वेष्टार्थकामेवेतिशेषः किंनुकस्मात् ॥ ८ ॥ किंकुतोजनस्यप्रहर्षः अभिषेकप्राग्दिनीयसायंकालेमंथरायास्तद्दर्शनेनराजासंप्रहृष्टइत्युक्तिः ॥ ९ ॥ विदीर्यमाणाअंतर्गतानंदौत्कट्याद्देहपोषमुखविकासादिनातस्याआनंदस्यबहिःप्रसारणाद्विदीर्यमाणत्वोत्प्रेक्षा राघवेराज्ञान्यस्यमानांभूयसींश्रियंराज्यलक्ष्मीं ॥ १० ॥ अनघंकाप्यका

हृष्टप्रमुदितैःपौरैरुच्छ्रितध्वजमालिनीं ॥ अयोध्यांमंथराद्दृष्ट्वापरंविस्मयमागता ॥ ६ ॥ साहर्षोत्फुल्लनयनांपांडुरक्षौमवासिनीं ॥ अविदूरेस्थितांदृष्ट्वाधात्रींपप्रच्छमंथरा ॥ ७ ॥ उत्तमेनाभिसंयुक्ताहर्षेणार्थपरासती ॥ राममाताधनंकिंनुजनेभ्यःसंप्रयच्छति ॥ ८ ॥ अतिमात्रंप्रहर्षःकिंजनस्यास्यचशंसमे ॥ कारयिष्यतिकिंवापिसंप्रहृष्टोमहीपतिः ॥ ९ ॥ विदीर्यमाणाहर्षेणधात्रीतुपरयामुदा ॥ आचचक्षेथकुब्जायैभूयसींराघवेश्रियं ॥ १० ॥ श्वःपुष्येणजितक्रोधंयौवराज्येनचानघं ॥ राजादशरथोराममभिषेक्ताहिराघवं ॥ ११ ॥ धात्र्यास्तुवचनंश्रुत्वाकुब्जाक्षिप्रममर्षिता ॥ कैलासशिखराकाराप्रासादादवरोहत ॥ १२ ॥ सादह्यमानाक्रोधेनमंथरापापदर्शिनी ॥ शयानामेवकैकेयीमिदंवचनमब्रवीत् ॥ १३ ॥ उत्तिष्ठमूढेकिंशेषेभयंत्वामभिवर्तते ॥ उपप्लुतमघौघेननात्मानमवबुध्यसे ॥ १४ ॥ अनिष्टेसुभगाकारेसौभाग्येनविकत्थसे ॥ चलंहितवसौभाग्यंनद्याःस्रोतइवोष्णगे ॥ १५ ॥ एवमुक्तातुकैकेयीरुष्टयापरुषंवचः ॥ कुब्जयापापदर्शिन्याविषादमगमत्परं ॥ १६ ॥

रणेर्ष्यादिरहितं ॥ ११ ॥ अवरोहतअवारुहत् ॥ १२ ॥ क्रोधेनदह्यमाना सैवपापदर्शिनीरामाभिषेकेकैकेय्यैभरतविषयपापप्रदर्शिका ॥ १३ ॥ अघौघेनदुःखसमूहेनउपप्लुतंपीडितं कारणकार्ययोःपौर्वापर्यविपर्ययरूपातिशयोक्तिः अघंदुरितदुःखयोरितिकोशः ॥ १४ ॥ सुभगाकारेत्वद्विषयेसौभाग्यद्योतकाकारवतिआकारेणैवतवसौभाग्यदेवस्तुतोनिष्टेऽप्रियकर्तरिकिंसौभाग्येनविकत्थसेमय्येवानुरक्तोमेस्वामीमदाज्ञावशंवदइत्यादिप्रकारेणवृथाश्लाघसे उष्णगेग्रीष्मगेरवौसतिनद्याःस्रोतइवसौभाग्यंचलं रामाभिषेकात्क्षीणप्रायमित्याशयः ॥ १५ ॥ पापदर्शिन्यापापंदर्शयंत्या विषादमगमत्स्वस्मिन्राजवैरस्योद्भावनात् ॥ १६ ॥

कच्चित्क्षेमंनमङ्गमितिशेषः ॥ १७ ॥ १८ ॥ विषण्णतराभूत्वातदाकारेवभूत्वा अन्तस्त्वेसर्वज्ञत्वाद्वास्तवविषादाभावात् विषादयंतीराज्यश्रियोन्यगामित्वरूपानिष्टप्रकाशेनकैकेय्याविषादंजनयंती भेदयंतीराघवंप्रतिपुत्रत्वप्रयुक्तंतस्याःस्नेहंनाशयंती ॥ १९ ॥ अक्षयंक्षयःप्रतीकारोऽशक्यप्रतीकारमित्यर्थः त्वद्विनाशनंत्वत्सौभाग्यनाशकारणंप्रवृत्तं तदेवाह राममिति ॥ २० ॥ शत्रोराज्यलाभाद्दुःखं स्वेष्टस्यतदलाभाच्छोकः शत्रुराज्यलाभएवततोभयं त्वद्धितार्थंत्वद्धितबोधनार्थं ॥ २१ ॥ ननुदास्यास्तवकुतोभयमतआह तवेत्यादि ॥ २२ ॥ किंमेदुःखंतत्राह नराधिपेति एतद्विशेषणद्वयमग्रेपिराजमातृत्वाप्रच्युतयेयत्नावश्यकत्वद्योतनाय ननुरामराज्येपिमहिषीत्वंमेदुष्परिहरमित्यतआह उग्रत्वमिति सापत्नोहिसराज्यलाभेत्वांत्व

कैकेयीत्वब्रवीत्कुब्जांकच्चित्क्षेमंनमंथरे ॥ विषण्णवदनांहित्वांलक्षयेभृशदुःखितां ॥ १७ ॥ मंथरातुवचःश्रुत्वाकैकेय्यामधुराक्षरं ॥ उवाचक्रोधसंयुक्तावाक्यंवाक्यविशारदा ॥ १८ ॥ साविषण्णतराभूत्वाकुब्जातस्यांहितैषिणी ॥ विषादयंतीप्रोवाचभेदयंतीचराघवं ॥ १९ ॥ अक्षयंसुमहद्देविप्रवृत्तंत्वद्विनाशनं ॥ रामंदशरथोराजायौवराज्येभिषेक्ष्यति ॥ २० ॥ सास्म्यगाधेभयेमग्नादुःखशोकसमन्विता ॥ दह्यमानाऽनलेनेवत्वद्धितार्थमिहागता ॥ २१ ॥ तवदुःखेनकैकेयिममदुःखंमहद्भवेत् ॥ त्वद्वृद्धौममवृद्धिश्चभवेदिहनसंशयः ॥ २२ ॥ नराधिपकुलेजातामहिषीत्वंमहीपतेः ॥ उग्रत्वंराजधर्माणांकथंदेविनबुध्यसे ॥ २३ ॥ धर्मवादीशठोभर्ताश्लक्ष्णवादीचदारुणः ॥ शुद्धभावेनजानीषेतेनैवमतिसंधिता ॥ २४ ॥ उपस्थितःप्रयुंजानस्त्वयिसांत्वमनर्थकं ॥ अर्थेनैवाद्यतेभर्ताकौसल्यांयोजयिष्यति ॥ २५ ॥ अपवाह्यतुदुष्टात्माभरतंतवबंधुषु ॥ काल्येस्थापयितारामंराज्येनिहतकंटके ॥ २६ ॥

त्पुत्रंचनाशयिष्यतीतिभावः ॥ २३ ॥ ननुराज्ञोरामस्यचात्यंतंमदनुरक्तत्वात्समत्पुत्रस्यैवराज्यलाभोतआह धर्मवादीति वाङ्मात्रेणधार्मिकः श्लक्ष्णवादीचसस्मितमधुरभाषी अंततस्तुशठः असूयावान् अतएवदारुणःक्रूरहृदयः आंतरक्रौर्यगोपनायैवसस्मितमृदुमधुरभाषी एवंभूतंतंशुद्धभावेनोपलक्षितंजानीषे सर्वथातेनएवंउक्तरीत्याअतिसंधितावंचिताअसीतिशेषः ॥ २४ ॥ उपस्थितःकौसल्यार्थसाधनेहृदयेनसावधानःत्वत्समीपेस्थितोवा उपस्थितमितिपाठेतत्कालोचितसांत्वमित्यर्थःअनर्थकंफलरहितं सांत्वंप्रियवचनंत्वयिप्रयुंजानःअर्थेनराज्यरूपेणकौसल्यामेवयोजयिष्यतीत्यन्वयः ॥ २५ ॥ कौसल्यार्थप्रापणार्थमेवतेनोपायांतरमप्यनुष्ठितमित्याह अपवाह्येति उद्वास्येत्यर्थः काल्येअन्यत्रोपसंक्रमणकालार्हे कौल्यइतिपाठःकुलक्रमागतइत्यर्थेआर्षः ॥ २६ ॥

आत्मनोहितेच्छयात्वयामात्रेवभोजनदानादिनापोषितआशीविषइवक्रूरःशत्रुःपतिप्रवादेनपतिव्यपदेशेनत्वयांगेनपरिधृतइत्यन्वयः ॥ २७ ॥ तद्धरणेनचतेऽनर्थःसंवृत्तइत्याह यथेति प्रत्युपेक्षितःउपेक्षितनाशः ॥ २८ ॥ कथंकृतेत्यत्राह पापेनेति अनुबंधःपुत्रादिपरिकरः ॥ २९ ॥ सात्वंप्राप्तकालंप्राप्तानुष्ठानकालंयत्तवहितंतत्कुरु विस्मयदर्शनेअतिदुःखजनकवार्ताश्रवणेपिस्वेष्टाद्भुतवार्ताश्रवणेनैवविस्मयसूचकदर्शने एवंविस्मयंहित्वास्वेष्टंविभावयेतितात्पर्यं ॥ ३० ॥ एवंमंथरयाऽनर्थत्वेनप्रकाशितेरामाभिषेकेमहाकुलप्रसूतानिसर्गकल्याणगुणासर्वथातंस्वेष्टार्थमेवमन्यतेस्मेत्याह मंथरायाइत्यादि ॥ ३१ ॥ विस्मयःअत्यद्भुतस्वेष्टश्रवणात् कौसल्यावदेवेतिभावः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ प्रियमाख्यातमित्यस्यपुनरुक्तिर्वक्त्र्याहर्षातिशय

शत्रुःपतिप्रवादेनमात्रेवहितकाम्यया॥ आशीविषइवांगेनबालेपरिधृतस्त्वया॥ २७॥ यथाहिकुर्याच्छत्रुर्वासर्पोवाप्रत्युपेक्षितः ॥ राज्ञादशरथेनाद्यसपुत्रात्वंतथाकृता॥ २८॥ पापेनानृतसांत्वेनबालेनित्यंसुखोचिता॥ रामंस्थापयताराज्येसानुबंधाहृताह्यसि॥ २९॥ साप्राप्तकालंकैकेयिक्षिप्रंकुरुहितंतव ॥ त्रायस्वपुत्रमात्मानंमांचविस्मयदर्शने॥ ३०॥ मंथरायावचःश्रुत्वाशयनात्साशुभानना॥ उत्तस्थौहर्षसंपूर्णाचंद्रलेखेवशारदी॥ ३१॥ अतीवसातुसंतुष्टाकैकेयीविस्मयान्विता॥ दिव्यमाभरणंतस्यैकुब्जायैप्रददौशुभं॥ ३२॥ दत्वात्वाभरणंतस्यैकुब्जायैप्रमदोत्तमा॥ कैकेयीमंथरांदृष्टापुनरेवाब्रवीदिदं॥ ३३॥ इदंतुमंथरेमह्यमाख्यातंपरमंप्रियं॥ एतन्मेप्रियमाख्यातंकिंवाभूयःकरोमिते॥ ३४॥ रामेवाभरतेवाहंविशेषंनोपलक्षये॥ तस्मात्तुष्टास्मियद्राजारामंराज्येऽभिषेक्ष्यति॥ ३५॥ नमेपरंकिंचिदितोवरंपुनःप्रियंप्रियार्हेसुवचंवचोऽमृतं॥ तथाह्यवोचस्त्वमतःप्रियोत्तरंवरंपरंतेप्रददामितंवृणु॥ ३६॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेसप्तमःसर्गः॥ ७॥ ॥ ७॥

वत्वान्नदोषावहा भूयोभ्यधिकंकिंप्रीतिदानंकरोमि त्वच्छ्रावितप्रियसमाभ्यधिकप्रियवस्त्वभावादित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ननुसापत्नश्रेयःश्रुतिःकथंतेप्रियमित्यत्राह रामेवेति विशेषंपुत्रत्वप्रयुक्तस्नेहविशेषं ॥ ३५ ॥ प्रियार्हेप्रियदानार्हे इतउक्ताद्रामाभिषेकाद्वरमधिकंप्रियंवचोऽमृतंपरमन्यत्नसुवचं तादृशंहित्वमवोचः यतोधिकंप्रियंनसुवचं अतःप्रियोत्तरंप्रियाख्यानोत्तरंपारितोषिकरूपंपरंश्रेष्ठंवरंवृणुतेतवतंवरंप्रददामि मयातुस्वबुद्ध्याएतत्प्रियाख्यानपारितोषिकयोग्यंवस्तुनदृश्यतेऽतस्त्वंयद्वरयिष्यसेतद्दास्यामीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेसप्तमःसर्गः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

अथचलंचित्तंमनुष्याणामितिन्यायेनद्वित्रिर्मंथरयाहितवदुपदेशात्कल्याणमतेरपिकैकेय्याश्चित्तंचलितमित्याह मंथरात्विति अभ्यसूय्यअसूयाविषयांकृत्वा हिताश्रवणात्कोपः एतदहितंजायतेइतिदुःखं तत्समन्वितेव ॥१॥ अस्थानेतदनुचितकाले बालिशेमूर्खे शोककालेहर्षोदयात् ॥२॥ मनसेति अतइत्यादिः दुःखार्दितासतीतावकदुःखेनपीडितासतीप्रसहामीत्यन्वयः व्यसनंविपदं ॥३॥ मतेर्दुष्टत्वंअनर्थकरेप्रियताविषयत्वं प्रहर्षयेत्प्रहृष्येत् अरित्वेहेतुःसपत्नीपुत्रत्वं मृत्योर्वृद्धिमिवतस्यवृद्धिदृष्ट्वेतिशेषः ॥४॥ मृत्योरिवेतिव्युत्पादयति भरतादिति रामस्यभरतादेवभयमस्ति तत्रहेतुः राज्यसाधारणात्राज्यरूपसाधारणभोग्याद्धेतोः तत्भरतहेतुकंरामभयं ह्यितोभीताद्भयंजायते योयस्माद्भीतस्तस्मात्पदस्थात्तस्यभयंभवत्येव एवंच

मंथरात्वभ्यसूय्यैनामुत्सृज्याभरणंहितत्॥ उवाचेदंततोवाक्यंकोपदुःखसमन्विता॥ १ ॥ हर्षंकिमर्थमस्थानेकृतवत्यसिबालिशे॥ शोकसागरमध्यस्थंनात्मानमवबुध्यसे॥ २ ॥ मनसाप्रसहामित्वांदेविदुःखार्दितासती ॥ यच्छोचितव्येहृष्टासिप्राप्यत्वंव्यसनंमहत्॥ ३॥ शोचामिदुर्मतित्वंतेकाहिप्राज्ञाप्रहर्षयेत्॥ अरेःसपत्नीपुत्रस्यवृद्धिंमृत्योरिवागतां ॥ ४ ॥ भरतादेवरामस्यराज्यसाधारणाद्भयं॥ तद्विचिंत्यविषण्णास्मिभयंभीताद्धिजायते ॥ ५॥ लक्ष्मणोहिमहाबाहूरामंसर्वात्मनागतः ॥ शत्रुघ्नश्चापिभरतंकाकुत्स्थंलक्ष्मणोयथा॥ ६॥ प्रत्यासन्नक्रमेणापिभरतस्यैवभामिनि॥ राज्यक्रमोविसृष्टस्तुतयोस्तावयवीयसोः॥ ७॥ विदुषःक्षत्रचारित्रेप्राज्ञस्यप्राप्तकारिणः॥ भयात्प्रवेपेरामस्यचिंतयंतीतवात्मजं॥ ८॥

राज्यस्यनिष्कंटकत्वायस्वभयहेतुंभरतंराज्यंप्राप्यरामःसर्वथानाशयिष्यतीतिभावः ॥ ५ ॥ ननुभरतादेवेत्यवधारणमयुक्तमतआह लक्ष्मणोहीति सर्वात्मनागतःमनोवाक्कायव्यापारैरामेणैक्यंगतोतोनततोभीप्रसंगः शत्रुघ्नस्यापिभरतशेषतयानततःपृथग्भीप्रसंगस्तन्नाशेनैवतन्नाशादितिभावः ॥ ६ ॥ भरतादेवेत्यवधारणेहेत्वंतरमाह प्रत्यासन्नेति प्रत्यासन्नोयःक्रमउत्पत्तिक्रमस्तेनापिहेतुनाभरतस्यैवराज्यक्रमस्तदाक्रमणंप्रसक्तं तयोस्तुयवीयस्त्वात्सविसृष्टोदूरत्यक्तइत्यर्थः ॥ ७ ॥ पुनारामाद्भयमुपसंहरति विदुषइति विदुषःसर्वशास्त्रज्ञस्य विशिष्यक्षत्रचारित्रेबलसंपाद्येसंधिविग्रहादिप्रयोगेचप्राज्ञस्य प्राप्तकारिणःअविलंबेनकालोचितकर्तव्यार्थकारिणोरामस्य त्वदात्मजंप्रतिभाव्यनर्थंचिंतयंतीतन्निमित्ताद्भयात्प्रवेपेकंपे ॥ ८ ॥

एवंपुत्रानर्थंप्रदर्श्यतस्याअप्यनर्थंदर्शयितुंकौसल्यार्थमाह सुभगेति यौवराज्येनेतिहेतौतृतीया पुष्येणपुष्ये ॥ ९ ॥ वसुमतींप्राप्तां तत्प्राप्तिनिमित्तांप्रीतिंचप्राप्तां हतायुष्मदादिसपत्नीरूपाविद्विषोययातां अतएवप्रतीतांप्रसिद्धां उपस्थास्यसिगत्वासेविष्यसे ॥ १० ॥ अयमनर्थोममापीत्याह एवंचेति ॥ ११ ॥ परमाःस्त्रियइतिबहुवचनेनसीतासख्यः भरतक्षयेभरतप्रभावनाशे ॥ १२ ॥ एवंद्विःकृतोपतापापिकैकेयीनिसर्गपुण्यस्वभावान्नचचालेत्याह तामित्यादि परमप्रीतांपरंरामेऽप्रीतामित्यर्थः देवीपुण्यस्वभावा ॥ १३ ॥ मंथरोक्तयुक्तीःप्रतिक्षिपति धर्मज्ञइति दांतःशिक्षितः कृतज्ञइत्यनेनबाल्येस्वकृतपालनाद्युपकारस्मरणेनस्वानिष्टशंकानिरासः ज्येष्ठइत्यनेनतस्यैवराज्ययोग्यतेतिसाधारण्यंपरिहृतं ॥ १४ ॥ भरतानर्थोपिनेत्याह

सुभगाकिलकौसल्यायस्याःपुत्रोभिषेक्ष्यते ॥ यौवराज्येनमहताश्वःपुष्येणद्विजोत्तमैः ॥ ९ ॥ प्राप्तांवसुमतींप्रीतिंप्रतीतांहतविद्विषं ॥ उपस्थास्यसिकौसल्यांदासीवत्त्वंकृतांजलिः ॥ १० ॥ एवंचत्वंसहास्माभिस्तस्याःप्रेष्याभविष्यसि ॥ पुत्रश्चतवरामस्यप्रेष्यत्वंहिगमिष्यति ॥ ११ ॥ हृष्टाःखलुभविष्यंतिरामस्यपरमाःस्त्रियः ॥ अप्रहृष्टाभविष्यंतिस्नुषास्तेभरतक्षये ॥ १२ ॥ तांदृष्ट्वापरमप्रीतांब्रुवंतींमंथरांततः ॥ रामस्यैवगुणान्देवीकैकेयीप्रशशंसह ॥ १३ ॥ धर्मज्ञोगुणवान्दांतःकृतज्ञःसत्यवाञ्छुचिः ॥ रामोराजसुतोज्येष्ठोयौवराज्यमतोर्हति ॥ १४ ॥ भ्रातॄन्भृत्यांश्चदीर्घायुःपितृवत्पालयिष्यति ॥ संतप्यसेकथंकुब्जेश्रुत्वारामाभिषेचनं ॥ १५ ॥ भरतश्चापिरामस्यध्रुवंवर्षशतात्परं ॥ पितृपैतामहंराज्यमवाप्स्यतिनरर्षभः ॥ १६ ॥ सात्वमभ्युदयेप्राप्तेदह्यमानेवमंथरे ॥ भविष्यतिचकल्याणेकिमिदंपरितप्यसे ॥ १७ ॥ यथावैभरतोमान्यस्तथाभूयोपिराघवः ॥ कौसल्यातोतिरिक्तंचममशुश्रूषतेबहु ॥ १८ ॥ राज्यंयदिहिरामस्यभरतस्यापितत्तदा ॥ मन्यतेहियथात्मानंतथाभ्रातॄंस्तुराघवः ॥ १९ ॥

भ्रातॄनिति कथं व्यर्थमेवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ पितृवद्भ्रातॄनविभागेनपालयतोरामस्यवर्षशतात्परमपियदाविभागेच्छातदाभरतोराज्यमवाप्स्यति ध्रुवापिशब्दाभ्यांलक्ष्मणशत्रुघ्नयोरपिराज्यप्राप्तिर्ध्रुवेतिसूचितं ॥ १६ ॥ अभ्युदयेरामाभिषेकरूपेउत्सवे कल्याणेभरताभिषेकरूपेकियताकालेनभविष्यति ॥ १७ ॥ मान्यःप्रार्थनीयश्रेयस्कः तथातद्वत् यद्वाभूयोपिअभ्यधिकमपि तत्रहेतुः कौसल्यातइति अतिरिक्तमधिकं ॥ १८ ॥ संप्रत्यपिभरतस्यराज्यमस्त्येवेत्याह राज्यमिति ॥ १९ ॥ ॥ १४॥

एवंराज्यापहारंपरिहृतवतींकैकेयींमंथरातृतीयपर्यायेणपुनर्भेदयति कैकेय्याइति ॥ २० ॥ अनर्थदर्शिनी अर्थस्यैवानर्थत्वेनदर्शनशीला शोकइष्टवियोगजः अनिष्टाप्तिजंदुःखंव्यसनं ताभ्यांविस्तीर्णेव्याप्ते सकलदुःखसमष्टिदुःखसागरस्तत्रमज्जंतीत्वमात्मानंनावबुद्ध्यसेइत्यर्थः ॥ २१ ॥ कुतएवंवारंवारंकथयसीत्यत्राह भवितेति परिहास्यतेहीनोभविष्यति भरततत्सुतादेराज्यहान्यैवंदुःखंकथयामीतिभावः ॥ २२ ॥ तत्रहेतुमाह नहीति सर्वेषांराज्येस्थितौबाधकमाह स्थाप्यमानेष्विति अनयोःन्यायःईर्ष्ययापरस्परप्रजापीडनरूपः ॥ २३ ॥ राज्यतंत्राणिराज्यनिर्वहणक्षमाधिकारप्राधान्यानि सर्वनिरूपितप्राधान्याश्रयत्वमेकस्यैवेतिभावः ज्येष्ठस्यागुणवत्त्वेतुगुणवत्कनीयःस्वपि ॥ २४ ॥ यदेवमतोऽसाविति निर्भग्नोहीनः

कैकेय्यावचनंश्रुत्वामंथराभृशदुःखिता ॥ दीर्घमुष्णंविनिःश्वस्यकैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ २० ॥ अनर्थदर्शिनीमौर्ख्यान्नात्मानमवबुद्ध्यसे ॥ शोकव्यसनविस्तीर्णेमज्जंतीदुःखसागरे ॥ २१ ॥ भवितारावघोराजाराघवस्यचयःसुतः ॥ राजवंशात्तुभरतःकैकेयिपरिहास्यते ॥ २२ ॥ नहिराज्ञःसुताःसर्वेराज्येतिष्ठंतिभामिनि ॥ स्थाप्यमानेषुसर्वेषुसुमहाननयोभवेत् ॥ २३ ॥ तस्माज्ज्येष्ठेहिकैकेयिराज्यतंत्राणिपार्थिवाः ॥ स्थापयंत्यनवद्यांगिगुणवत्स्वितरेष्वपि ॥ २४ ॥ असावत्यंतनिर्भग्नस्तवपुत्रोभविष्यति ॥ अनाथवत्सुखेभ्यश्चराजवंशाच्चवत्सले ॥ २५ ॥ साहंत्वदर्थेसंप्राप्तात्वंतुमांनावबुध्यसे ॥ सपत्निवृद्धौयामेत्वंप्रदेयंदातुमर्हसि ॥ २६ ॥ ध्रुवंतुभरतंरामःप्राप्यराज्यमकंटकं ॥ देशांतरंनाययितालोकांतरमथापिवा ॥ २७ ॥ बालएवतुमातुल्यंभरतोनायितस्त्वया ॥ सन्निकर्षाच्चसौहार्दंजायतेस्थावरेष्विव ॥ २८ ॥ भरतानुवशात्सोपिशत्रुघ्नस्तत्समंगतः ॥ लक्ष्मणोहियथारामंतथायंभरतंगतः ॥ २९ ॥

सुखेभ्योराजवंशाच्चनिर्भग्नोभविष्यतीत्यन्वयः वत्सलेसर्वत्रदयाशीले ॥ २५ ॥ त्वदर्थेत्वत्पुत्रराज्यभ्रंशेप्राप्तेतत्परिहारकथनार्थं सपत्निवृद्धावित्यार्षोन्हस्वः प्रदेयंपारितोषिकं अतोमांत्वमलुब्धास्वहितेइतिनबुद्ध्यसेइत्यर्थः ॥ २६ ॥ नाययिता लुट् लोकांतरमिति हनिष्यतीतियावत् ॥ २७ ॥ यस्तुरामेराज्ञःपक्षपातःसभरतासन्निधानतस्तच्चत्वयैवकृतमित्याह बालएवेति मातुल्यंमातुलगृहं ननुकिंतावताऽतआह सन्निकर्षादिति स्थावरेषुतृणगुल्मलतावृक्षादिषु तत्रसौहार्दंअन्योन्याश्लेषरूपं एवंचभरतस्थितौविभज्यसमंराज्यलाभःस्यादितिभावः ॥ २८ ॥ शत्रुघ्नस्थितौवाभरतकार्यस्यननाशःस्यात्सोपिदैववशाद्गतइत्याह भरतानुवशादिति शत्रुघ्नोपिसमंगतइतिपाठेअनुवशात्अनुरोधवशादित्यर्थः आद्योपिरत्रैवयोज्यः अनुवशादपिअपिनादैववशाच्चेत्यर्थः गतःएकहृदयतयेतिशेषः ॥ २९ ॥

कस्य चित्सन्निकर्षात्कस्याचिदनर्थानवाप्तलोकदृष्टत्यतआह श्रूयतेहीति छेत्तव्यःप्राप्तच्छेदनकालः इषीकाभिःकंटकबहुलगुल्मैः सन्निकर्षात्परितःपरिवारणरूपात् भयात्छेदनरूपात्
स्वस्यसदांतःपुरवर्तित्वेनश्रूयतेहीत्युक्तिः ॥ ३० ॥ नन्वेषदोषोलक्ष्मणस्यापिसमानोऽतआह गोप्ताहीति ॥३१॥ पापंवधं ॥ ३२ ॥ तस्माद्वधसंभावनासत्त्वात् राजगृहात्राजगृहाख्या
न्मातुलनगरात् एतदेवमह्यंरोचते त्वदिष्टत्वात् एकपुत्रायाःपुत्रमरणापेक्षयावनेपुत्रजीवनंसम्यक् तदेवाह भृशंतवहितमेतत् जीवन्भद्राणिपश्यतीतिन्यायात् ॥ ३३ ॥ एवंएवंसतिमातु
लगृहादेववनगमनेसतितेज्ञातिपक्षस्यास्मदादेःश्रेयश्चभविष्यत्येव श्रेयोजीवनरूपंकल्याणंचात्सुखं भरताद्वनस्थादपिभयशंकयास्मदादिपीडायाःकर्तुमशक्यत्वादितिभावः यदिचेदि

श्रूयतेहिद्रुमःकश्चिच्छेत्तव्योवनजीवनैः॥ सन्निकर्षादिषीकाभिर्मोचितःपरमाद्भयात् ॥ ३० ॥ गोप्ताहिरामंसौमित्रिर्लक्ष्मणंचापिराघवः ॥ अश्वि
नोरिवसौभ्रात्रंतयोर्लोकेषुविश्रुतं ॥ ३१ ॥ तस्मान्नलक्ष्मणेरामःपापंकिंचित्करिष्यति ॥ रामस्तुभरतेपापंकुर्यादेवनसंशयः ॥ ३२ ॥ तस्माद्राजगृहा
देववनंगच्छतुराघवः ॥ एतद्धिरोचतेमह्यंभृशंचापिहितंतव ॥ ३३ ॥ एवंतेज्ञातिपक्षस्यश्रेयश्चैवभविष्यति ॥ यदिचेद्भरतोधर्मात्पित्र्यंराज्यमवाप्स्य
ति ॥ ३४ ॥ सतेसुखोचितोबालोरामस्यसहजोरिपुः ॥ समृद्धार्थस्यनष्टार्थोजीविष्यतिकथंवशे ॥ ३५ ॥ अभिद्रुतमिवारण्येसिंहेनगजयूथपं ॥ प्र
च्छाद्यमानंरामेणभरतंत्रातुमर्हसि ॥ ३६ ॥ दर्पान्निराकृतापूर्वंत्वयासौभाग्यवत्तया ॥ राममातासपत्नीतेकथंवैरंनयापयेत् ॥ ३७ ॥ यदाचरामःपृ
थिवीमवाप्स्यतेप्रभूतरत्नाकरशैलसंयुतां ॥ तदागमिष्यस्यशुभंपराभवंसहैवदीनाभरतेनभामिनि ॥ ३८ ॥

ति यदिवेत्यर्थः धर्मात्पितृदीयमानत्वरूपात् तदावाज्ञातिपक्षस्यश्रेयइत्यर्थः यद्वा एवमेवतेपक्षस्यश्रेयोभविष्यति एवमेवेत्येतदुपपादयति यदिचेति ॥ ३४ ॥ अन्यथादुःखमेवेत्याह
सतेइति समृद्धार्थस्यरामस्यवशेस्थितोनष्टार्थःकथंजीविष्यतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ तस्मादरण्येसिंहेनाभिद्रुतंगजयूथपमिवराज्यप्राप्त्याप्रबलेनरामेणप्रच्छाद्यमानमभिभूयमानंभरतंतदभिषे
कनिरोधेनत्रातुमर्हसि ॥ ३६ ॥ अन्यथातवाप्यनर्थइत्याह दर्पादिति सौभाग्यवत्तापतिवात्सल्यं वैरयापनंवैरशुद्धिंत्वयिदास्यसंपादनेनकथंनकुर्यादित्यर्थः पातयेदितिपाठेप्ययमेवार्थः
॥ ३७ ॥ अशुभंपराभवंदास्यं ॥ ३८ ॥

एवंयतःसपुत्रायास्तेऽनर्थःअतएवात्मजेराज्यंराज्यप्राप्तिकारणंचिंतय शत्रुशेषोनस्थाप्यइतिन्यायेनपरस्यअस्यरामस्यचाल्लक्ष्मणसीतयोर्विवासकारणंचचिंतय ॥ ३९ ॥ ॥ इतिश्री
रामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेअष्टमःसर्गः ॥ ८ ॥ ॥७॥ एवंत्रिवारोपदेशेनदुष्टेऽसत्येएवार्थेउपादेयत्वसत्यत्वनिश्चयात्स्वकार्याय
देवैश्चक्षुभितचित्तायास्तदुपायप्रश्नमाह एवमिति ॥ १ ॥ प्रस्थापयामिप्रस्थापनोद्यमंकरोमि एवमभिषेचयेइत्यपि ॥ २ ॥ अथतदुपायंपृच्छति इदंत्विति उत्तरार्धार्थंकेनोपायेनसाधये

यदाहिरामःपृथिवीमवाप्स्यतेध्रुवंप्रणष्टोभरतोभविष्यति ॥ अतोहिसंचिंतयराज्यमात्मजेपरस्यचैवास्यविवासकारणं ॥ ३९ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामाय
णेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेअष्टमःसर्गः ॥ ८ ॥ ॥७॥ ॥ एवमुक्तातुकैकेयीक्रोधेनज्वलितानना ॥ दीर्घमुष्णंविनिःश्व
स्यमंथरामिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ अद्यराममितःक्षिप्रंवनंप्रस्थापयाम्यहं ॥ यौवराज्येनभरतंक्षिप्रमद्याभिषेचये ॥ २ ॥ इदंत्विदानींसंपश्यकेनोपायेन
साधये ॥ भरतःप्राप्नुयाद्राज्यंनतुरामःकथंचन ॥ ३ ॥ एवमुक्तातुसादेव्यामंथरापापदर्शिनी ॥ रामार्थमुपहिंसंतीकैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ ४ ॥ हंतेदानीं
प्रपश्यत्वंकैकेयिश्रूयतांवचः ॥ यथातेभरतोराज्यंपुत्रःप्राप्स्यतिकेवलं ॥ ५ ॥ किंनस्मरसिकैकेयिस्मरंतीवानिगूहसे ॥ यदुच्यमानमात्मार्थंमत्तस्त्वं
श्रोतुमिच्छसि ॥ ६ ॥ मयोच्यमानंयदितेश्रोतुंछंदोविलासिनि ॥ श्रूयतामभिधास्यामिश्रुत्वाचैतद्विधीयतां ॥ ७ ॥ श्रुत्वैवंवचनंतस्यामंथरायास्तुके
कयी ॥ किंचिदुत्थायशयनात्स्वास्तीर्णादिदमब्रवीत् ॥ ८ ॥ कथयस्वममोपायंकेनोपायेनमंथरे ॥ भरतःप्राप्नुयाद्राज्यंनतुरामःकथंचन ॥ ९ ॥ एवमु
क्तातदादेव्यामंथरापापदर्शिनी ॥ रामार्थमुपहिंसंतीकैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ १० ॥

इदमिदानींसंपश्यविचारय उत्साहमात्रेणनेदंसाध्यमितिभावः ॥ ३ ॥ रामार्थंलोकदृष्ट्यारामहितमभिषेकरूपमर्थं ॥ ४ ॥ त्वंप्रपश्यमत्सामर्थ्यमितिशेषः प्रवक्ष्यामीतिपाठांतरं श्रूयतां
मद्वचइतिशेषः चस्त्वर्थे केवलंभरतोनतुरामइत्यर्थः यद्वाहंवक्ष्याम्येवोपायं त्वमपिप्रपश्यविचारय ॥ ५ ॥ ननुममनप्रतिभातितदुपायइतितत्राह किंनेति स्मृत्वावासंमतयेमन्मुखाच्छ्र
वणायनिगूहसे यत्यतःआत्मार्थमात्मप्रयोजनोपायंउच्यमानं वर्तमानसामीप्येलट् त्वयानेकशउक्तमपिमत्तःश्रोतुमिच्छसि ॥ ६ ॥ छंदःइच्छा विधीयतांक्रियतां विमृश्यउक्तंचेत्क्रि
यतां ॥ ७ ॥ श्रवणेऽनुष्ठानेचोत्साहंदर्शयति उत्थायेत्यादि ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

देवासुरेदेवासुरसंबंधिनि उपादायगृहीत्वा साम्रंसहायत्वं ॥ ११ ॥ दक्षिणांदिशमास्थायस्थितान्दंडकान्जनपदान्प्रतितत्संबंधिवैजयंतमितिपुरंख्यातंयत्रतिमिध्वजोनामराजाऽभवत् ॥ १२ ॥ सएवलोकेशंबरइतिख्यातः देवसंघैःसहितस्यशक्रस्य ॥ १३ ॥ क्षतैरस्त्रशस्त्रैर्विधैर्विक्षतान्विशेषेणविद्धान् रात्रौप्रसुप्तान्दिनकृतयुद्धश्रांत्या अपास्यआस्तरणादाकृष्य ॥ १४॥ तत्रतद्रात्र्यां शकलीकृतःसर्वांगेषुविक्षतः ॥ १५ ॥ त्वयासारथ्यंकुर्वाणयाअपवाह्यसंग्रामादन्यत्रनीत्वातत्रापितादृशापत्कालेपिशस्त्रैर्विक्षतोऽतएवनष्टचेतनोमूर्च्छितस्तेपतिस्त्वयारक्षि

पुरादेवासुरेयुद्धेसहराजर्षिभिःपतिः॥ आगच्छत्त्वामुपादायदेवराजस्यसाह्यकृत् ॥ ११ ॥ दिशमास्थायकैकेयिदक्षिणांदंडकान्प्रति ॥ वैजयंतमिति
ख्यातंपुरंयत्रतिमिध्वजः॥ १२ ॥ सशंबरइतिख्यातःशतमायोमहासुरः॥ ददौशक्रस्यसंग्रामंदेवसंघैरनिर्जितः ॥ १३ ॥ तस्मिन्महतिसंग्रामेपुरु
षान्क्षतविक्षतान्॥ रात्रौप्रसुप्तान्घ्नंतिस्मतरसाऽपास्यराक्षसाः॥ १४॥ तत्राकरोन्महायुद्धंराजादशरथस्तदा ॥ असुरैश्चमहाबाहुःशस्त्रैश्चशकलीकृ
तः॥ १५॥ अपवाह्यत्वयादेविसंग्रामान्नष्टचेतनः॥ तत्रापिविक्षतःशस्त्रैःपतिस्तेरक्षितस्त्वया॥ १६॥ तुष्टेनतेनदत्तौतेद्वौवरौशुभदर्शने ॥ सत्वयो
क्तःपतिर्देवियदिच्छेयंतदावरं॥ १७॥ गृह्णीयांतुतदाभर्तस्तथेत्युक्तंमहात्मना॥ अनभिज्ञाह्यहंदेवित्वयैवकथितंपुरा॥ १८॥ कथैषातवतुस्नेहान्मन
साधार्यतेमया॥ रामाभिषेकसंभारान्निगृह्यविनिवर्तय॥ १९॥ तौचयाचस्वभर्तारंभरतस्याभिषेचनं॥प्रव्राजनंचरामस्यवर्षाणिचचतुर्दश ॥ २०॥
चतुर्दशहिवर्षाणिरामेप्रव्राजितेवनं॥ प्रजाभावगतस्नेहःस्थिरःपुत्रोभविष्यति॥ २१॥

तइत्यन्वयः केचित्तुसंग्रामादपवाह्यमूर्च्छितस्तेपतिस्त्वयारक्षितस्तत्रापिदूरपातिभिरसुरीयैःशस्त्रैर्विक्षतस्ततोप्यन्यत्रापवाह्यरक्षितः एवंद्विःप्राणरक्षणतोषेणवरद्वयदानमित्याहुः ॥ १६ ॥ तेनराज्ञा यत्यदाइच्छेयंभर्तस्तदावरंगृह्णीयांतुइत्यन्वयः ॥ १७ ॥ तदामहात्मनाराज्ञातथेतिउक्तं अनभिज्ञाअस्याःकथायाइतिशेषः ॥ १८ ॥ निगृह्यभर्तारंवरबलेननिगृह्यअभिषेकसंभारान्निवर्तय अभिषेकरूपफलादितिशेषः ॥ १९ ॥ निवृत्तिप्रकारमाह ताविति तेनचदानेऽनुमतेताभ्यांक्रमेणभरताभिषेचनरामप्रव्राजनेवृणुइतिशेषः ॥ २० ॥ चतुर्दशसंख्याफलमाह चतुर्दशेति प्रजानांभावेंतःकरणेगतःप्राप्तःस्नेहोयस्यतादृशस्तेपुत्रःस्थिरोराज्येभविष्यति ॥ २१ ॥

वरदानप्रवर्तनोपायमाह क्रोधागारमिति क्रोधवतीनांशयनस्थानंक्रोधागारं क्रुद्धेव इवशब्दएवार्थे क्रुद्धैवसतीउक्तंक्रोधहेतुंशतशोऽन्यथातत्सांत्वनेप्यविस्मरंती तदेवविवृणोति शेष्वेति अनास्तृतायांभूमौशेष्वेत्यर्थः मलिनवासिनीमलिनवस्त्रधरासती ॥ २२ ॥ रुदंतीत्यस्यभवेतिशेषः तंदृष्ट्वेतिपूर्वार्धान्वयि ॥ २३ ॥ एवंसतिसर्वथाकार्यसिद्धिर्भवत्येवेत्याह दयितेति त्वत्कृतेत्वत्प्रीणननिमित्तं ॥ २४ ॥ २५ ॥ ननूक्तमपिवाक्यंराजाचेन्नशृणुयात्तदामहतीहानिःस्यात्तत्राह नहीति स्वसौभाग्यवैभवविस्मरणमूलिकातेएषामदाशंकेतिभावः ॥ २६ ॥ वरदानातिरिक्तमनुनयंमास्वीकुर्वित्याह मणीत्यादि ॥ २७ ॥ सर्वानुनयानंगीकारेतर्हिदासेनमयाकिंकर्तव्यमितिराजप्रश्नेउत्तरमुपदिशति याविति सोर्थःरामविवासनभरताभिषेकरू

क्रोधागारंप्रविश्याद्यक्रुद्धेवाश्वपतेःसुते॥ शेष्वानंतर्हितायांत्वंभूमौमलिनवासिनी॥ २२॥ मास्मैनंप्रत्युदीक्षेथामाचैनमभिभाषथाः॥ रुदंतीपार्थि
वंदृष्ट्वाजगत्यांशोकलालसा॥ २३॥ दयितात्वंसदाभर्तुरत्रमेनास्तिसंशयः॥ त्वत्कृतेचमहाराजोविशेदपिहुताशनं॥ २४॥ नत्वांक्रोधयितुंशक्तोनक्रु
द्धांप्रत्युदीक्षितुं॥ तवप्रियार्थंराजातुप्राणानपिपरित्यजेत्॥ २५॥ नह्यतिक्रमितुंशक्तस्तववाक्यंमहीपतिः॥ मंदस्वभावेबुध्यस्वसौभाग्यबलमात्मनः
॥ २६॥ मणिमुक्तासुवर्णानिरत्नानिविविधानिच ॥ दद्याद्दशरथोराजामास्मतेषुमनःकृथाः॥ २७॥ यौतौदेवासुरेयुद्धेवरौदशरथोददौ॥ तौस्मारयम
हाभागेसोर्थोनत्वाक्रमेदति॥ २८॥ यदातुतेवरंदद्यात्स्वयमुत्थाप्यराघवः॥ व्यवस्थाप्यमहाराजंत्वमिमंवृणुयावरं॥ २९॥ रामप्रव्रजनंदूरंनववर्षा
णिपंचच॥ भरतःक्रियतांराजापृथिव्यांपार्थिवर्षभ॥ ३०॥ चतुर्दशहिवर्षाणिरामेप्रव्राजितेवनं॥ रूढश्चकृतमूलश्चशेषंस्थास्यतितेसुतः॥ ३१॥
रामप्रव्राजनंचैवदेवियाचस्वतंवरं॥ एवंसेत्स्यंतिपुत्रस्यसर्वार्थास्तवकामिनि॥ ३२॥

पोर्थः त्वा त्वामित्यर्थः मात्वेतिपाठेमाऽतिक्रमेत् तमर्थंमाविस्मरेत्यर्थः नातिक्रामेदतीतिपाठेसर्वथासिद्धत्येवराज्ञःसत्यप्रतिज्ञत्वादित्याशयइतिकतकः ॥ २८ ॥ राघवोदशरथः उत्थाप्य त्वामितिशेषः तेतुभ्यं तदात्वंमहाराजंव्यवस्थाप्यशपथैःसत्येस्थापयित्वा ॥ २९ ॥ वरमभिनयति रामेति ॥ ३० ॥ सर्वथाप्रव्राजनस्यातिघोरतयालोकविरुद्धत्वंमत्वाह चतुर्दशेति यथाचतुर्दशवर्षपालितःप्ररूढशाखःकृतमूलोदृढमूलोवृक्षोद्रुरुन्मूलोभवतिएवंभरतस्तावताकालेनरूढोदृढराज्यःकृतमूलोवशीकृतमूलबलश्चतुर्दशोत्तरशेषायुःकालंस्थास्यत्येवनतुपुनरागतेनापिरामेणशक्योन्मूलनोभविष्यतिनचरामस्यराज्यप्रत्याशेतितात्पर्यं ॥ ३१ ॥ तंराजानं ॥ ३२ ॥

राम:अरामइतिच्छेदः अप्रियःप्रजानांभविष्यतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ अंतर्बहिश्च प्रकृतीनामितिशेषः चिरसंयोगाद्भरतेस्नेहानांवृद्धिश्चिरविप्रयोगतश्चरामेस्नेहनाशइतिभावः ॥ ३४ ॥ कृत
मूलत्वमेवविवृणोति संगृहीतेति सम्यक्पालनेनानुरंजितमनुष्यइत्यर्थः सुहृद्भिःसाकंकृतमूलोभविष्यतीतिपूर्वेणान्वयः अभिषेकतोनिवर्तनंप्राप्तकालंमन्येइत्यर्थः अभिषेकनिवर्तनस्या
यमेवकालइतिभावः तस्माद्राजानंतदभिषेकान्निवर्तयेत्यन्वयः ॥३५॥३६॥ प्रतीताअंगीकृततदर्थाकैकेयीकेकयराजकन्या किशोरीबालवत्सावडवा सायथास्वकिशोरार्थेउत्पथंगच्छ
तिकशाहस्तेनारूढापितथेयंराजाधीनापिभरतार्थेउन्मार्गंगतेत्यर्थः॥३७॥परंविस्मयंप्राप्तापरमदर्शनाअत्यंतविशेषदर्शनवती यद्वापरमत्यर्थमदर्शनाविरुद्धदर्शना मंथरामिदमब्रवीदित्यन्व
यःअत्रकैकेयीतन्नामिका हेश्रेष्ठाभिधायिनिहितोपदेशकुशलेइतियावत् अतएवत्वेप्रज्ञांनावजानामीत्यर्थः कुब्जेत्वांनाभिजानामीतिपाठेश्रेष्ठाभिधायिनीत्वादिविशिष्टांनाज्ञासिषमित्य

एवंप्रव्राजितश्चैवरामोरामोभविष्यति ॥ भरतश्चगतामित्रस्तवराजाभविष्यति॥ ३३॥ येनकालेनरामश्चवनात्प्रत्यागमिष्यति॥ अंतर्बहिश्चपुत्रस्ते
कृतमूलोभविष्यति ॥ ३४ ॥ संगृहीतमनुष्यश्चसुहृद्भिःसाकमात्मवान्॥ प्राप्तकालंनुमन्येहंराजानंवीतसाध्वसा ॥३५॥ रामाभिषेकसंकल्पान्निगृह्य
विनिवर्तय॥ अनर्थमर्थरूपेणग्राहितासाततस्तया ॥ ३६ ॥ हृष्टाप्रतीताकैकेयीमंथरामिदमब्रवीत् ॥ साहिवाक्येनकुब्जायाःकिशोरीवोत्पथंगता
॥ ३७॥ कैकेयीविस्मयंप्राप्यपरंपरमदर्शना॥ प्रज्ञांतेनावजानामिश्रेष्ठेश्रेष्ठाभिधायिनि ॥ ३८ ॥ पृथिव्यामसिकुब्जानामुत्तमाबुद्धिनिश्चये ॥ त्वमे
वतुममार्थेषुनित्ययुक्ताहितैषिणी ॥ ३९ ॥ नाहंसमवबुध्येयंकुब्जेराज्ञश्चिकीर्षितं ॥ संतिदुःसंस्थिताःकुब्जेवक्राःपरमपापिकाः॥ ४० ॥

र्थः ॥३८॥ कुब्जानांकुब्जत्वविशिष्टराजदासीनांमध्ये बुद्धिनिश्चयेबुद्धिविषयकार्याकार्यनिश्चयेउत्तमा ईदृश्यएवदास्योराजपत्नीनामिष्टाः सुरूपासुसापत्न्यस्फूर्तेः श्रेष्ठत्वमभिधायश्रेष्ठा
भिधायिनीत्वमुपपादयति त्वमेवेति हितैषिणीइच्छापूर्वंहितवक्त्री ॥ ३९ ॥ समवबुध्येयं त्वत्कृतबोधनाभावेइतिशेषः चिकीर्षितंरामाभिषेकायभरतस्यविवासनादिकैकेय्याएवंमति
कारणंकचित्पठ्यते नहितद्बुबुधेपापंशापदोषेणमोहिता केकयेषुहिसाबाल्येब्राह्मणंरूक्षरूपिणं असूयितवतीबालातेनशप्तामहात्मना यस्मादसूयसेविप्रंत्वंरूपमदर्पिता तस्मादसूयांत्व
मपिलोकेप्राप्स्यसिकुत्सितां इतिशापसमाच्छन्नामंथरावशमागतेति असूयांअसूयाविषयतां अथकुब्जांकुब्जांतरवैलक्षण्येनस्तौति संतीत्यादि त्वद्व्यतिरिक्ताइतिशेषः दुःसंस्थितादुःसं ॥१७॥
स्थावयवसन्निवेशाः अतएवपरमपापिकाःपरमपापदर्शनाः ॥ ४० ॥

नैवंत्वमित्याह त्वमिति वातेनसन्नतंपद्ममिवत्वंसन्नतापिप्रियदर्शना तेउरोवक्षःअभिनिविष्टंस्थगुनाभ्यामं अतएवयावत्स्कंधात्स्कंधपर्यंतमुन्नतंउरः यावत्संस्थानमुन्नतमितिपाठेस्तना
वधिसमस्थानरूपसर्वसाधारणसंस्थानंयावत्समुन्नतं एतेनस्थगुमत्कुब्जत्वंप्रतिपादितं ॥ ४१ ॥ अधस्ताद्वक्षसोधस्तात्शोभननाभिमदुदरंलज्जितमिवशांतं उरसउन्नतिदृष्ट्वालज्जितमिव
कृशमित्यर्थः प्रतिपूर्णंविस्तीर्णं ॥ ४२ ॥ हर्षातिशयाद्वर्णितमपिजघनंपुनर्वर्णयति जघनमिति निर्मृष्टंरोमादिकश्मलहीनं निर्घुष्टमितिपाठेरशनास्थक्षुद्रघंटाभिःशब्दायमानं ॥ ४३ ॥
उपन्यस्तेजान्वोरितिशेषः यद्वालोकैःस्तुतेसुंदरत्वेन सक्थिनीपृष्ठफलकेइतिकतकः ॥ ४४ ॥ राजहंसीवराजसेइतिकचित्पाठः स्थगुंस्तोतुमुत्प्रेक्षते आसन्निति ॥ ४५ ॥ यास्तास्तवहृद

त्वंपद्ममिववातेनसन्नताप्रियदर्शना ॥ उरस्तेभिनिविष्टंवैयावत्स्कंधात्समुन्नतं ॥ ४१ ॥ अधस्ताच्चोदरंशांतंसुनाभमिवलज्जितं ॥ प्रतिपूर्णंचजघनं
सुपीनौचपयोधरौ ॥ ४२ ॥ विमलेंदुसमंवक्त्रमहोराजसिमंथरे ॥ जघनंतवनिर्मृष्टंरशनादामभूषितं ॥ ४३ ॥ जंघेभृशमुपन्यस्तेपादौचव्यायतावु
भौ ॥ त्वमायताभ्यांसक्थिभ्यांमंथरेक्षौमवासिनि ॥ ४४ ॥ अग्रतोममगच्छंतीराजसेऽतीवशोभने ॥ आसन्याःशंबरेमायाःसहस्रमसुराधिपे
॥ ४५ ॥ हृदयेतेनिविष्टास्ताभूयश्चान्याःसहस्रशः॥ तदेवस्थगुयद्दीर्घंरथघोणमिवायतं ॥ ४६ ॥ मतयःक्षत्रविद्याश्चमायाश्चात्रवसंतिते ॥ अत्रते
हंप्रमोक्ष्यामिमालांकुब्जेहिरण्मयीं ॥ ४७॥ अभिषिक्तेचभरतेराघवेचवनंगते ॥ जात्येनचसुवर्णेनसुनिष्टप्तेनसुंदरि ॥ ४८ ॥ लब्धार्थाचप्रतीताच
लेपयिष्यामितेस्थगु ॥ मुखेचतिलकंचित्रंजातरूपमयंशुभं ॥ ४९ ॥ कारयिष्यामितेकुब्जेशुभान्याभरणानिच ॥ परिधायशुभेवस्त्रेदेवतेवचरिष्यसि
॥ ५० ॥ चंद्रमाह्वयमानेनमुखेनाप्रतिमानना ॥ गमिष्यसिगतिंमुख्यांगर्वयंतीद्विषज्जने ॥ ५१ ॥

येनिविष्टामायास्तदेवेदंयत्दीर्घंस्थगुइत्यन्वयः रथघोणंरथचक्रपिंडिकातद्वदायतंविस्तीर्णं ॥ ४६ ॥ अतोत्रमत्यादिकंवसति यतएवमतोत्रमालांप्रमोक्ष्यामि मतयोमतिस्मृतिबुद्धयः
स्मृतिर्व्यतीतविषयामतिरागामिगोचरा बुद्धिस्तात्कालिकीज्ञेयेति क्षत्रविद्याराजनीतिः मायाःप्रसिद्धाः अत्रस्थगुनिरूढदिस्थविकृतोन्नतमांसास्थिपिंडे ॥ ४७ ॥ जात्येनोत्तमेनसुनिष्ट
प्तेनसंद्रुतेनसुवर्णेननिर्मितांहिरण्मयींमालामितिसंबंधः ॥ ४८ ॥ लब्धार्थालब्धोक्तार्था अतएवप्रतीतासंतुष्टा लेपयिष्यामिउत्तमचंदनेनेतिशेषः यद्वाजात्याद्रुतस्वर्णकृतभूषणेनतेस्थ
गुलेपयिष्यामि गुप्तंकरिष्यामीत्यर्थः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ आह्वयमानेनस्पर्धमानेन द्विषज्जनेगर्वयंतीगर्वंकुर्वंती मुख्यांगतिंश्रैष्ठ्यं ॥ ५१ ॥

॥ ५२ ॥ ५३ ॥ एवंवृथावार्ताभिःकालात्ययोनकार्यइत्याह गतेत्यादि रामाभिषेकेदत्तेवरग्रहणादिव्यर्थमितिभावः राजानमनुदर्शय क्रोधागारेआलानमितिशेषः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ अनेकशतसाहस्रंतावत्स्वर्णमूल्यं वराहाणिबहुमूल्यानि ॥ ५६ ॥ हेमोपमास्वर्णवर्णाकैकेयी ॥ ५७ ॥ इहक्रोधागारे मदभीष्टासिद्धौमदुपेक्षकायराज्ञेदशरथायमांमृतामावेदयिष्यसि

तवापिकुब्जाःकुब्जायाःसर्वाभरणभूषिताः॥ पादौपरिचरिष्यंतियथैवत्वंसदामम॥ ५२॥ इतिप्रशस्यमानासाकैकेयीमिदमब्रवीत्॥ शयानांशयने शुभ्रेवेद्यामग्निशिखामिव ॥ ५३ ॥ गतोदकेसेतुबंधोनकल्याणिविधीयते ॥ उत्तिष्ठकुरुकल्याणंराजानमनुदर्शय॥ ५४॥ तथाप्रोत्साहितादेवीग त्वामंथरयासह ॥ क्रोधागारंविशालाक्षीसौभाग्यमदगर्विता ॥ ५५ ॥ अनेकशतसाहस्रंमुक्ताहारंवरांगना॥ अवमुच्यवराहाणिशुभान्याभरणा निच॥ ५६॥ तदाहेमोपमातत्रकुब्जावाक्यवशंगता ॥ संविश्यभूमौकैकेयीमंथरामिदमब्रवीत्॥ ५७॥ इहवामांमृतांकुब्जेनृपायावेदयिष्यसि॥ व नंतुराघवेप्राप्तेभरतःप्राप्स्यतेक्षितिं॥ ५८॥ सुवर्णेननमेह्यर्थोनरत्नैर्नचभोजनैः॥ एषमेजीवितस्यांतोरामोयद्यभिषिच्यते॥ ५९॥ अथोपुनस्तांम हिषींमहीक्षितोवचोभिरत्यर्थमहापराक्रमैः ॥ उवाचकुब्जाभरतस्यमातरंहितंवचोराममुपेत्यचाहितं॥ ६०॥ प्रपत्स्यतेराज्यमिदंहिराघवोयदिध्रुवं त्वंससुताचतप्स्यसे॥ ततोहिकल्याणियतस्वतत्तथायथासुतस्तेभरतोभिषेक्ष्यते ॥ ६१ ॥ तथातिविद्धामहिषीतिकुब्जयासमाहतावागिषुभिर्मुहुर्मु हुः॥ विधायहस्तौहृदयेऽतिविस्मिताशशंसकुब्जांकुपितापुनःपुनः ॥ ६२ ॥ यमस्यवामांविषयंगतामितोनिशाम्यकुब्जेप्रतिवेदयिष्यसि॥ वनंगते वासुचिरायराघवेसमृद्धकामोभरतोभविष्यति ॥ ६३ ॥ अहंहिनैवास्तरणानिनस्रजोनचंदनंनांजनपानभोजनं॥ नकिंचिदिच्छामिनचेहजीवनं नचेदितोगच्छतिराघवोवनं॥ ६४॥

तुर्वार्थे राघवेवनंप्राप्तेभरतःक्षितिंप्राप्स्यतेवा नतुपक्षांतरमस्तीतिभावः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ महापराक्रमैरतिक्रूरैः भरतस्येत्यादृत्त्याहितान्वप्यपि राममुपेत्यतंप्राप्य अहितंरामविषये लो कदृष्ट्याअहितमितियावत् ॥ ६० ॥ ६१ ॥ कुब्जयामुहुर्मुहुरितिवागिषुभिःपूर्वोक्तैर्वचनरूपैर्बाणैःसमाहताताडिताऽतिविद्धाचअतिविस्मिता राजामामेवंप्रतारितवानितीतिशेषः शशंस उवाच ॥ ६२ ॥ निशाम्यदृष्ट्वाप्रतिवेदयिष्यसि दशरथायेतिशेषः ॥ ६३ ॥ नांजनपानभोजनमितिसमाहारद्वंद्वः ॥ ६४ ॥

अथक्रोधागारप्रवेशानंतरं निधायत्यक्त्वा पुण्यक्षयाद्भूमौपतिताकिन्नरीव ॥ ६५॥ उदीर्णउत्कटःसंरंभःकोपएवतमस्तेनवृतंव्याप्तमाननंयस्याः अवमुक्तानित्यक्तानिउत्तममाल्यभूषणा निययासा विमनादुर्मनाः मग्नतारकाअस्तमिततारका द्यौराकाशं ॥ ६६॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेनवमःसर्गः॥ ९॥ ॥७॥ अथोक्तानुवादपूर्वंराज्ञःकैकेयीदर्शनायाह विदर्शिताविपरीतंबोधिता दिग्धविद्धेवविषदिग्धबाणविद्धेव किन्नरीकामरूपप्रधानोजातिविशेषः ॥ १ ॥ मंथरोपदिष्टंनिश्चित्ययुक्तमेतदिति

अथैवमुक्त्वावचनंसुदारुणंनिधायसर्वाभरणानिभामिनी॥ असंस्कृतामास्तरणेनमेदिनींतदाधिशिश्येपतितेवकिन्नरी ॥ ६५ ॥ उदीर्णसंरंभतमो वृताननातदावमुक्तोत्तममाल्यभूषणा॥ नरेंद्रपत्नीविमनाबभूवसातमोवृताद्यौरिवमग्नतारका ॥ ६६ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआ दिकाव्येअयोध्याकांडेनवमःसर्गः॥ ९॥ ॥७॥ ॥ विदर्शितायदादेवीकुब्जयापापयाभृशं॥ तदाशेतेस्मसाभूमौदिग्धविद्धेवकिन्नरी॥ १ ॥ निश्चित्यमनसाकृत्यंसासम्यगितिभामिनी॥ मंथरायैशनैःसर्वमाचचक्षेविचक्षणा॥ २॥ सादीनानिश्चयंकृत्वामंथरावाक्यमोहिता ॥ नागकन्येव निःश्वस्यदीर्घमुष्णंचभामिनी॥ ३॥ मुहूर्तंचिंतयामासमार्गमात्मसुखावहं॥ सासुहृच्चार्थकामाचतंनिशम्यविनिश्चयं ॥ ४ ॥ बभूवपरमप्रीतासि द्धिंप्राप्येवमंथरा॥ अथसारुषितादेवीसम्यक्कृत्वाविनिश्चयं॥ ५ ॥ संविवेशाबलाभूमौनिवेश्यभ्रुकुटिंमुखे ॥ ततश्चित्राणिमाल्यानिदिव्यान्याभर णानिच॥ ६॥ अपविद्धानिकैकेय्यातानिभूमिंप्रपेदिरे॥तयातान्यपविद्धानिमाल्यान्याभरणानिच॥७॥ अशोभयंतवसुधांनक्षत्राणियथानभः॥ क्रोधागारेचपतितासावभौमलिनांबरा॥ ८॥

निर्धार्ययत्त्वयोक्तंतत्सर्वंसम्यगितिमंथरायैआविष्टदुःखत्वात्शनैःआचचक्षे ॥ २ ॥ तदेवप्रपंचयति सादीनेत्यादि ॥ ३ ॥ मार्गंमंथरोक्तमात्मसुखावहमितिचिंतयामास सामंथरा सुहृत्कैकेय्याः तस्याएवार्थकामाच कैकेय्यास्तंनिश्चयंनिशम्यज्ञात्वा ॥ ४ ॥ सिद्धिरसरसायनादिसिद्धिं निधिमितिपाठेधनंप्राप्येवपरमप्रीताबभूव वस्तुतोयद्देवकार्यार्थंस्वयंभूलोकमाग तादासीचजातातद्विषयांसिद्धिंप्राप्येवेत्यर्थः रामागमनस्यसंभावनामात्रविषयत्वादिवेति ॥ ५ ॥ मुखेभ्रुकुटिनिवेशःक्रोधातिशयेन ॥ ६ ॥ यानिकैकेय्याअपविद्धानिउत्सृष्टानितानि भूमिमित्यन्वयः यान्यपविद्धानितानीत्यन्वयः ॥ ७ ॥ ८ ॥

एकवेणीपुरोभागीयवेणीद्वयमुन्मुच्यपृष्ठैकवेणीं गतसत्वाक्षीणबला कैकेयीवृत्तांतंप्रदोषकालिकमुपवर्ण्यराजवृत्तांतमाह आज्ञाप्येति ॥ ९ ॥ उपस्थानंकृताज्ञापनाविषयस्यमंत्रिपुरोहितादेःस्वस्वगृहंप्रतिगमनमनुज्ञाप्यस्वनिवेशनंप्रविवेश यद्वोपस्थानंसदःसभातामनुज्ञाप्यस्वगृहगमनेतदनुज्ञांगृहीत्वा अद्यैवरामाभिषेकःप्रसिद्धःनिश्चितइतिइतःपूर्वंकैकेय्यानश्रुतिगोचरइतिजज्ञिवानज्ञातवान् ॥ १० ॥ अतस्तत्प्रियमाख्यातुंतामंतःपुरंप्रविवेश वशीस्वस्त्रीव्यतिरिक्तविषयेइतिबोध्यं ॥ ११ ॥ अत्रगृहस्यरुष्टकैकेयीयुक्ततयासुधाधवलतयाचराहुयुक्तपांडुराभ्राकाशसादृश्यं रुतायुतंरुतयुक्तं ॥ १२ ॥ ह्रस्वाःवामनिकाः कुब्जाभिःवामनिकाभिश्चताभिर्युतं सुरूपदासीनांसापत्न्यसंभावनयांतःपुरेऽवासात् चित्रगृहैःचित्रयुक्तगृहैः ॥ १३ ॥ ग

एकवेणींदृढांबध्वागतसत्वेवकिन्नरी ॥ आज्ञाप्यतुमहाराजोराघवस्याभिषेचनं ॥ ९ ॥ उपस्थानमनुज्ञाप्यप्रविवेशनिवेशनं ॥ अद्यरामाभिषेकोवै प्रसिद्धइतिजज्ञिवान् ॥ १० ॥ प्रियार्हांप्रियमाख्यातुंविवेशांतःपुरंवशी ॥ सकैकेय्यागृहंश्रेष्ठंप्रविवेशमहायशाः ॥ ११ ॥ पांडुराभ्रमिवाकाशंराहुयुक्तंनिशाकरः ॥ शुकबर्हिसमायुक्तंक्रौंचहंसरुतायुतं ॥ १२ ॥ वादित्ररवसंघुष्टंकुब्जावामनिकायुतं ॥ लतागृहैश्चित्रगृहैश्चंपकाशोकशोभितैः ॥ १३ ॥ दांतराजतसौवर्णवेदिकाभिःसमायुतं ॥ नित्यपुष्पफलैर्वृक्षैर्वापीभिरुपशोभितं ॥ १४ ॥ दांतराजतसौवर्णैःसंवृतंपरमासनैः ॥ विविधैरन्नपानैश्चभक्ष्यैश्चविविधैरपि ॥ १५ ॥ उपपन्नंमहार्हैश्चभूषणैस्त्रिदिवोपमं ॥ सप्रविश्यमहाराजःस्वमंतःपुरमृद्धिमत् ॥ १६ ॥ नददर्शप्रियांराजाकैकेयींशयनोत्तमे ॥ सकामबलसंयुक्तोरत्यर्थीमनुजाधिपः ॥ १७ ॥ अपश्यन्दयितांभार्यांपप्रच्छविषसादच ॥ नहितस्यपुरादेवीतांवेलामत्यवर्तत ॥ १८ ॥ नचराजागृहंशून्यंप्रविवेशकदाचन ॥ ततोगृहगतोराजाकैकेयींपर्यपृच्छत ॥ १९ ॥ यथापुरमविज्ञायस्वार्थलिप्सुमपंडितां ॥ प्रतिहारीत्वथोवाचसंत्रस्तातुकृतांजलिः ॥ २० ॥

जदंतरजतस्वर्णनिर्मितवेदिकाभिः वृक्षाणांनित्यपुष्पफलत्वंचदेवराजसाहाय्यकरणेनतत्प्रसादात् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ कामबलसंयुक्तःकामबलंतदुद्रेकस्तत्संयुक्तः अतएवरत्यर्थी ॥ १७ ॥ अपश्यन्रत्यर्थमन्विष्याप्यपश्यन् विषादहेतुमाह नहीति तांवेलांकामवशात्स्वशयनागमवेलांनात्यवर्ततनातिक्रांतवती अद्यचतामतिक्रांतेतिविषादः ॥ १८ ॥ शून्यंकैकेयीरहितं ॥ १९ ॥ ॥ १९ ॥
अपंडितांकार्याकार्यविवेकरहितांस्वार्थलिप्सुंभरताभिषेकेच्छावतींअविज्ञाययथापुरंयथापूर्वंपूर्वंमदर्शनकालेयथाऽपृच्छततथाऽपृच्छतेत्यन्वयः प्रतिहारीदौवारिकी ॥ २० ॥

अभिद्रुताइत्युवाचेतिसंबंधः ॥ २१ ॥ अदर्शनमात्रेणविषण्णस्यक्रोधादिश्रवणाद्भूयोधिकोविषादःइष्टादर्शनजविषादेनचक्षुरादेर्लुलितत्वमतिचंचलत्वंचित्तस्य किंनिमित्तःक्रोधइतिशंकयाव्याकुलत्वं तत्रक्रोधागारे अतथोचितांतथाशयनानुचितां ॥ २२ ॥ इवशब्दएवार्थे ॥ २३ ॥ पापसंकल्पांरामाभिषेकविघातादिमनोरथां विनिष्कृत्तांछिन्नां ॥ २४ ॥ निर्धूतांपुण्यक्षयेस्वलोकात्पतितां च्युतांस्वर्गात् परिभ्रष्टांपरमोहनायप्रयुक्तांमध्येएवस्थितांमायामिवस्थितां संयतांवागुराबद्धां ॥ २५ ॥ मृगयुनाव्याधेनदिग्धेनविषलिप्तेनबाणेनविद्धांक

देवंदेवीभ्रशंक्रुद्धाक्रोधागारमभिद्रुता ॥ प्रतीहार्यावचःश्रुत्वाराजापरमदुर्मनाः ॥ २१ ॥ विषसादपुनर्भूयोलुलितव्याकुलेंद्रियः ॥ तत्रतांपतितांभूमौशयानामतथोचितां ॥ २२ ॥ प्रतप्तइवदुःखेनसोपश्यज्जगतीपतिः ॥ स्त्रवृद्धस्तरुणींभार्यांप्राणेभ्योपिगरीयसीं ॥ २३ ॥ अपापःपापसंकल्पांददर्शधरणीतले ॥ लतामिवविनिष्कृत्तांपतितांदेवतामिव ॥ २४ ॥ किन्नरीमिवनिर्धूतांच्युतामप्सरसंयथा ॥ मायामिवपरिभ्रष्टांहरिणीमिवसंयतां ॥ २५ ॥ करेणुमिवदिग्धेनविद्धांमृगयुनावने ॥ महागजइवारण्येस्नेहात्परमदुःखितां ॥ २६ ॥ परिमृज्यचपाणिभ्यामभिसंत्रस्तचेतनः ॥ कामीकमलपत्राक्षीमुवाचवनितामिदं ॥ २७ ॥ नतेहमभिजानामिक्रोधमात्मनिसंश्रुतं ॥ देविकेनाभियुक्तासिकेनवासिविमानिता ॥ २८ ॥ यदिदंममदुःखायशेषेकल्याणिपांसुषु ॥ भूमौशेषेकिमर्थंत्वंमयिकल्याणचेतसि ॥ २९ ॥ भूतोपहतचित्तेवममचित्तप्रमाथिनि ॥ संतिमेकुशलावैद्यास्त्वभितुष्टाश्चसर्वशः ॥ ३० ॥ सुखितांत्वांकरिष्यंतिव्याधिमाचक्ष्वभामिनि ॥ कस्यवापिप्रियंकार्यंकेनवाविप्रियंकृतं ॥ ३१ ॥

रेणुमिवस्थितांददर्शेतिपूर्वेणान्वयः अरण्येमहागजःपूर्वोक्तांकरेणुमिवस्थितां ॥ २६ ॥ पाणिभ्यांपरिमृज्यस्पृष्ट्वाकिंवक्ष्यतिकिंकरिष्यतीतिशंकयात्रस्तबुद्धिरुवाच ॥ २७ ॥ आत्मनिमयिसंश्रितंतेक्रोधंक्रोधकारणंनाभिजानामि अभियुक्ताकृतपराभवा विमानोनिंदा ॥ २८ ॥ यत्यतःइदंएवंप्रकारेणकल्याणिममदुःखायपांसुषुशेषे किंचकल्याणचेतसिअनपकारिणिमयिजीवतिसतिकिमर्थंभूमौशेषे ॥ २९ ॥ भूतोपहतचित्तेवग्रहाविष्टेव कुशलाःसर्वव्याधिनिवारणकुशलाः अभितुष्टाःमत्कृतसत्कारैरितिशेषः ॥ ३० ॥ व्याधिमाचक्ष्वव्याधिकृतंचेच्छयनमितिशेषः प्रियंकार्यंकर्तव्यमितिमनसिवर्ततेइतिशेषः विप्रियंकृतंतव कस्यअप्रियंकर्तव्यत्वेनतवमनसिवर्ततेइतिभावः ॥ ३१ ॥

पक्षद्वयनिमित्तोपिक्रोधोमास्त्वित्याह कःप्रियमिति त्वप्रियोदरिद्रइतिशेषः अप्रियंलभतां त्वद्विप्रियकारीतिशेषः मारौत्सीःआत्मनोऽभिप्रायंरुद्धंगुप्तंमाकार्षीरित्यर्थः संपरिशोषणंकाय स्येतिशेषः ॥ ३२ ॥ तदेवप्रपंचयति अवध्यइत्यादि ॥ ३३ ॥ आत्मनोजीवितेनहेतुनापितेकंचिदभिप्रायंतद्विषयंव्याहंतुंनोत्सहेऽतोमनसियत्स्थितंयद्विषयेच्छास्तितद्ब्रूहि आत्मनिस्व स्मिन्बलंमत्प्रेमरूपंजानतीअयंमदुक्तंकरिष्यतिनवेतिमांशंकितुंनार्हसि ॥ ३४ ॥ ३५॥ सुकृतेनापिस्वपुण्येनापितेतवशपेशपथंददामि यदित्वदुक्तंनकुर्यांतर्हिसर्वंसुकृतंमेनश्येतिशपथं

कःप्रियंलभतामद्यकोवासुमहदप्रियं॥ मारौत्सीर्माचकार्षीस्त्वंदेविसंपरिशोषणं॥ ३२॥ अवध्योवध्यतांकोवावध्यःकोवाविमुच्यतां॥ दरिद्रःको भवेदाढ्योद्रव्यवान्वाप्यकिंचनः॥ ३३॥ अहंचहिमदीयाश्चसर्वेतववशानुगाः॥ नतेकंचिदभिप्रायंव्याहंतुमहमुत्सहे॥ ३४॥ आत्मनोजीवितेना पिब्रूहियन्मनसिस्थितं॥ बलमात्मनिजानंतीनमांशंकितुमर्हसि॥ ३५॥ करिष्यामितवप्रीतिंसुकृतेनापितेशपे॥ यावदावर्ततेचक्रंतावतीमेवसुंध रा॥ ३६॥ द्राविडाःसिंधुसौवीराःसौराष्ट्रादक्षिणापथाः॥ वंगांगमगधामत्स्याःसमृद्धाःकाशिकोसलाः॥ ३७॥ तत्रजातंबहुद्रव्यंधनधान्यमजाविकं॥ ततोवृणीष्वकैकेयियद्यत्त्वंमनसेच्छसि॥ ३८॥ किमायासेनतेभीरुउत्तिष्ठोत्तिष्ठशोभने॥ तत्त्वंमेब्रूहिकैकेयियतस्तेभयमागतं॥ ३९॥ तत्तेव्यपन यिष्यामिनीहारमिवरश्मिवान्॥ तथोक्तासासमाश्वस्तावक्तुकामातदप्रियं॥ ४०॥ परिपीडयितुंभूयोभर्तारमुपचक्रमे॥ ४१॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणे वाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेदशमःसर्गः॥ १०॥ ॥ ९॥ ॥ तंमन्मथशरैर्विद्धंकामवेगवशानुगं॥ उवाचपृथिवीपालंकैकेयीदारुणं वचः॥ १॥ नास्मिविप्रकृतादेवकेनचिन्नावमानिता॥ अभिप्रायस्तुमेकश्चित्तमिच्छामित्वयाकृतं॥ २॥

ददामीत्यर्थः अथात्मनिदुष्करसंपादनसामर्थ्यंदर्शयति यावदिति चक्रंसूर्यमंडलंआवर्ततेप्रकाशयतितावतीसर्वापिवसुंधरामेमदधीना ॥ ३६ ॥ द्राविडसिंध्वादयोदेशाःसर्वेमदधीनाएव ॥ ३७ ॥ अतस्तत्रेत्यादि तत्रजातंद्रव्यमपिमदधीनमेव ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ रश्मिवान्सूर्यः ॥ ४० ॥ भूयःपरिपीडयितुंनिजभूशयनादिनापूर्वंपीडितमेवाप्रियवचनादिनापुनःपीडयितुमि त्यर्थः ॥ ४१ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेदशमःसर्गः ॥ १० ॥ ॥ ९ ॥ तमिति ॥ १ ॥ विप्रकृताप्रिययापराभू ताअवमानःशब्देनतिरस्कारः मेममाभिप्रायोभिप्रार्थनीयोस्तित्वदेकसंपाद्यस्तंत्वयाकृतंसंपादितमिच्छामि ॥ २ ॥

यदित्वंकर्तुमिच्छसिमदभिप्रेतंतदातद्विषयावश्यकर्तव्यतारूपांप्रतिज्ञांप्रतिजानीष्वकुरु अथानंतरंमयाभिप्रेतंस्वप्रार्थितंयथायत्प्रकारवत्तथावक्ष्यामीत्यर्थः ॥ ३ ॥ आज्ञाकारिणिमयिशप थाकांक्षावृथेत्युत्स्मयः मूर्धजेषुसंगृह्य शिरोंकेकृत्वेतियावत् ॥ ४ ॥ स्त्रीणांमध्येत्वत्तःपुंसांमध्येरामादन्यइतियोज्यं यद्वा रामादन्यस्त्वत्तोधिकःप्रियतरोनेत्यर्थः रामेऽस्याद्वेषमजानतएव मुक्तिः रामएवत्वत्तोधिकःप्रियइत्याशयः ॥ ५ ॥ तदाह तेनेति त्वत्तोपिप्रियतरेणेत्यर्थः अतएवमुख्येन अजय्येनअरीणामशक्यजयेन जीवनार्हेणमज्जीवनसाधनीभूतेन अनेनपरमप्रि यत्वंदर्शयति शपेशपथेनत्वदभिप्रेतकर्तव्यताविषयंस्वाभिप्रायंज्ञापये तेतुभ्यं ॥ ६ ॥ भाव्यर्थंसूचयन्परमप्रियत्वमेवदर्शयति यमिति अनेनतद्विषयकदुष्टप्रार्थनानकार्येतिसूचयति व चनक्रियांत्वद्वचनकरणंप्रति ॥ ७ ॥ आत्मनास्वेनअन्यैःआत्मजैःपुत्रैरपियंवृणेअसमंजाने सर्वतोधिकंप्रियंजानेइतियावत् ॥ ८ ॥ यन्मनसाध्यायतितद्वाचावदतीत्युक्तेर्वागिवहृदय

प्रतिज्ञांप्रतिजानीष्वयदित्वंकर्तुमिच्छसि॥ अथतेव्याहरिष्यामियथाभिप्रार्थितंमया॥ ३॥ तामुवाचमहाराजःकैकेयीमीषदुत्स्मयः॥ कामीहस्ते नसंगृह्यमूर्धजेषुभुविस्थितां॥ ४॥ अवलिप्तेनजानासित्वत्तःप्रियतरोमम॥ मनुजोमनुजव्याघ्राद्रामादन्योनविद्यते॥ ५॥ तेनाजय्येनमुख्येनराघ वेणमहात्मना॥ शपेतेजीवनार्हेणब्रूहियन्मनसेप्सितं॥ ६॥ यंमुहूर्तमपश्यंस्तुनजीवेयमहंध्रुवं॥ तेनरामेणकैकेयिशपेतेवचनक्रियां॥ ७॥ आत्म नाचात्मजैश्चान्यैर्वृणेयंमनुजर्षभं॥ तेनरामेणकैकेयिशपेतेवचनक्रियां॥ ८॥ भद्रेहृदयमप्येतदनुमृश्योद्धरस्वमे॥ एतत्समीक्ष्यकैकेयिब्रूहियत्सा धुमन्यसे॥ ९॥ बलमात्मनिपश्यंतीनविशंकितुमर्हसि॥ करिष्यामितवप्रीतिंसुकृतेनापितेशपे॥ १०॥ सातदर्थमनादेवीतमभिप्रायमागतं॥ नि र्माध्यस्थ्याच्चहर्षाच्चबभाषेदुर्वचंवचः॥ ११॥

मपित्वद्वचनानुष्ठानप्रवणंअनुमृश्यविचार्यस्वाभीष्टकथनेनमामस्माद्दुःखादुद्धर एतद्रामस्यप्रियतमत्वंसमीक्ष्ययत्साधुमन्यसेतद्ब्रूहित्वमेवयुक्तंविचार्यवद ममतुत्वद्वचनमात्रंकर्तव्यमेवेत्या शयः ॥ ९ ॥ अत्रशंकानकार्येत्याह बलमिति बलंमत्प्रेमरूपं तथात्वयिमेप्रेमास्तियेनत्वदुक्तंनकुर्यामित्यसंभावितं सर्वथातवप्रीतिंप्रीतिविषयंकरिष्यामि यद्यन्यथेदंतदामेधर्मोनफलदो भवेदितिभावः ॥ १० ॥ तदर्थमनाःतस्मिन्निजाभिमतेऽर्थेमनोयस्याःसा तदभिप्रायंस्वाभिमतार्थसंपादनाभिप्रायमागतंप्राप्तविषयंज्ञात्वानिर्माध्यस्थात्माध्यस्थ्याभावमवलंब्य ल्यब्लो पेऽव्ययीभावात्पंचमी स्वपुत्रपक्षपातेनेतियावत् हर्षात्राज्ञःस्ववशत्वदर्शनजात् दुर्वचंशत्रुभिरपिवक्तुमशक्यं ॥ ११ ॥

तेनवाक्येनत्रिवाचारामशपथपूर्वकस्ववचनक्रियावाक्येन अभ्यागतमंतकमिवघोरंराज्ञःप्राणहरंतमात्मनोभिप्रायंव्याजहारव्याहर्तुंनिश्चितवती ॥ १२ ॥ राजप्रतिज्ञायादुष्करार्थविषयत्वेनवैपरीत्यमाशंक्यतांप्रतिज्ञामशेषसाक्षीकरणेनस्थिरयति यथाक्रमेणेति अतिप्रियपुत्रसुकृतादिक्रमेणशपसिशपथंकरोषितत्पूर्वकवरंचममददासिदातुंनिश्चितवानसि तत्तववाक्यं ॥ १३ ॥ जगत्परोक्षस्वर्गादिभुवनदेवता पृथिवीप्रत्यक्षभुवनदेवता ॥ १४ ॥ १५ ॥ सर्वेदैवताःदेवाः दैवतानिवापुंसीतिकोशः ॥ १६ ॥ परिगृह्यपरिवर्तनान्निवर्त्य अभिशस्यसत्यसंध

तेनवाक्येनसंहृष्टातमभिप्रायमात्मनः ॥ व्याजहारमहाघोरमभ्यागतमिवांतकं ॥ १२ ॥ यथाक्रमेणशपसेवरंममददासिच ॥ तच्छृण्वंतुत्रयस्त्रिंश
देवाःसेंद्रपुरोगमाः ॥ १३ ॥ चंद्रादित्यौनभश्चैवग्रहाराञ्यहनीदिशः ॥ जगच्चपृथिवीचेयंसगंधर्वाःसराक्षसाः ॥ १४ ॥ निशाचराणिभूतानिगृहेषुगृहदे
वताः ॥ यानिचान्यानिभूतानिजानीयुर्भाषितंतव ॥ १५ ॥ सत्यसंधोमहातेजाधर्मज्ञःसत्यवाक्शुचिः ॥ वरंममददात्येषसर्वेशृण्वंतुदैवताः ॥ १६ ॥
इतिदेवीमहेष्वासंपरिगृह्याभिशस्यच ॥ ततःपरमुवाचेदंवरदंकाममोहितं ॥ १७ ॥ स्मरराजन्पुरावृत्तंतस्मिन्देवासुरेरणे ॥ तत्रत्वांच्यावयच्छत्रुस्तव
जीवितमंतरा ॥ १८ ॥ तत्रचापिमयादेवयत्त्वंसमभिरक्षितः ॥ जाग्रत्यायतमानायास्ततोमेप्रददौवरौ ॥ १९ ॥ तौदत्तौचवरौदेवनिक्षेपौमृगयाम्य
हं ॥ तवैवपृथिवीपालसकाशेरघुनंदन ॥ २० ॥ तत्प्रतिश्रुत्यधर्मेणनचेद्दास्यसिमेवरं ॥ अद्यैवहिप्रहास्यामिजीवितंत्वद्विमानिता ॥ २१ ॥ वाङ्मात्रे
णतदाराजाकैकेय्यास्ववशंकृतः ॥ प्रचस्कंदविनाशायपाशंमृगइवात्मनः ॥ २२ ॥

इत्यादिनास्वकार्यस्थैर्यायस्तुत्वाच ॥ १७ ॥ तद्वाक्यमाह स्मरेत्यादि तत्ररात्रियुद्धेशत्रुः शंबरस्तवजीवितमंतराप्राणंविनात्वांच्यावयत्प्रच्युतवीर्यमकरोत् अडभावआर्षः ॥१८॥ जाग्रत्यामयायत्यतस्त्वंसमभिरक्षितस्ततःस्वजीवनाययतमानायाममभवान्वरौप्रददौ ॥ १९ ॥ तौवरौतवैवसकाशेनिक्षेपभूतौत्वय्येवस्थापितौइदानींत्वयादत्तौस्वीकर्तुंमृगयामिअन्वेषयामि ॥ २० ॥ धर्मेणप्रतिश्रुत्यधर्मशपथपूर्वकंदानप्रतिज्ञांकृत्वा ॥ २१ ॥ कैकेय्यास्वसौंदर्यनिमित्तकाममोहेनस्ववशेकृतोराजावाङ्मात्रेणपूर्वकालिकवरदानप्रतिवचनमात्रेणस्वविनाशायमृगइवतत्प्रतिवचनदानरूपंपाशंप्रचस्कंदप्रगतवान् प्रकृत्यादित्वात्प्रातिपदिकार्थेपितृतीयावाङ्मात्रेणेति ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥ वक्ष्यामिममदातव्यौवराविमावितिविभज्यवक्ष्यामि तद्वचआह अभिषेकेति ॥ २४ ॥ यःकल्पितोऽनेनेतियोजना ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ दत्तमेवदृणेनत्वपूर्वं नहुत्तमर्णेनाधमर्णात्स्वार्थग्रहणेतस्यपीडाभवतीतिनकश्चिद्दोषः अद्यचैवेत्यनेनकालविलंबोनिराकृतः ॥ २८ ॥ सत्यसंगरःसत्यवचाः संपूर्वात्गिरतेःकथनार्थात्कर्मण्यप् तेनैवहेतुनाकुलादिकंरक्षजन्मात्रभावि तदेवाह परत्रेति ॥ २९ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवा०आ०अ०एकादशःसर्गः ॥ ११ ॥ ॥७॥ दारुणंवज्रपाततुल्यं श्रुतार्थस्यवास्तवत्वासंभावनयाभ्रमइत्येवनिश्चित्यकिंदोषजोयंभ्रमइतिचिंतांप्रपेदे युक्त्याभ्रमत्वज्ञानेपितदधिष्ठानापरोक्ष्यंयावत्अहिभ्रमादेस्तत्कार्यभयादिकारितायादृष्टत्वात्प्रततापच ॥१॥ अ

ततःपरमुवाचेदंवरदंकाममोहितं ॥ वरौदेयौत्वयादेवतदादत्तौमहीपते ॥ २३ ॥ तौतावदहमद्यैववक्ष्यामिशृणुमेवचः ॥ अभिषेकसमारंभोराघव
स्योपकल्पितः ॥ २४ ॥ अनेनैवाभिषेकेणभरतोमेभिषिच्यतां ॥ योद्वितीयोवरोदेवदत्तःप्रीतेनमेत्वया ॥ २५ ॥ तदादेवासुरेयुद्धेतस्यकालोयमाग
तः ॥ नवपंचचवर्षाणिदंडकारण्यमाश्रितः ॥ २६ ॥ चीराजिनधरोधीरोरामोभवतुतापसः ॥ भरतोभजतामद्ययौवराज्यमकंटकं ॥ २७ ॥ एषमेप
रमःकामोदत्तमेववरंवृणे ॥ अद्यचैवहिपश्येयंप्रयांतंराघवंवने ॥ २८ ॥ सराजराजोभवसत्यसंगरःकुलंचशीलंचहिजन्मरक्षच ॥ परत्रवासेहिवदं
त्यनुत्तमंतपोधनाःसत्यवचोहितंनृणां ॥ २९ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेएकादशःसर्गः ॥ ११ ॥ ॥७॥
ततःश्रुत्वामहाराजःकैकेय्यादारुणंवचः ॥ चिंतामभिसमापेदेमुहूर्तंप्रततापच ॥ १ ॥ किंनुमेयंदिवास्वप्नश्चित्तमोहोपिवाबमम ॥ अनुभूतोपसर्गोवा
मनसोवाप्युपद्रवः ॥ २ ॥ इतिसंचिंत्यतद्राजानाध्यगच्छत्तदासुखं ॥ प्रतिलभ्यततःसंज्ञांकैकेयीवाक्यतापितः ॥ ३ ॥

थभ्रमत्वनिश्चयायत्यक्ततापोभ्रमहेतूंश्चिंतयति स्वप्नार्थस्यस्वक्रियाकरणासामर्थ्यात्भ्रमविषयत्वं स्वप्नदृष्टोयमर्थोमिथ्यैवनकदापिभवतीतिभावः स्वप्नोपिकदाचित्संवादीत्यतोदिवेतिदिवास्वप्नोनकदापिसंवादीतिभावः अपिवाअथवा ममजायत्यपिदुरदृष्टजचित्तमोहोवैचित्त्यापरपर्यायःवस्तुतत्त्वज्ञानासामर्थ्यंअनुपश्चात्जातः सभास्थितिपर्यंतमसत्त्वात्भूतोपसर्गोवाग्रहावेशजचित्तवैकल्यंवा यत्त्वनुभूतोपसर्गोनुभूतनाशःसुषुप्तिरित्यर्थइतितन्न सुषुप्तौज्ञानाभावात् मनसउपद्रवोवाआधिव्याधिजनितोपप्लवोवा ॥ २ ॥ राजाइतिसंचिंत्यतत्भ्रमकारणंनाध्यगच्छत् अतस्तदाऽसुखंमूर्च्छाकरंमहद्दुःखंचाध्यगच्छत् ततःसंज्ञांस्मृतिंलब्ध्वाकैकेयीवाक्यस्मरणतापितः ॥ ३ ॥

अतएवव्यथितत्वादिगुणविशिष्टः विक्लवोदीनः ॥ ४ ॥ मंडलेयंत्रमंडलेमंत्रकृते अहोधिगितिवाचमुक्त्वाभूयःपुनर्मोहमापेदिवान् ॥ ५ ॥ ६ ॥ तेजसादुःखजेननिर्दहन्निवज्वलन्निव अनेनमृगदुःखशमनस्यव्याघ्रीदंडेनेवकैकेयीदंडेनस्वदुःखशमनस्याशक्यताध्वन्यते नृशंसेक्रूरे दुष्टचारित्रेदुष्टव्यापारे ॥ ७ ॥ पापमनिष्टं पापेपापमते तेत्वयिवृत्तिंशुश्रूषां वहतिकरोति ॥ ८ ॥ तस्यानर्थचितानर्हस्य एवमनर्थाय किंनिमित्तंकेननिमित्तेन अयंस्वकृतएवानर्थइत्याह त्वमिति ॥ ९ ॥ अविज्ञानात्इष्टसाधनत्वभ्रांत्या यदायतः ॥ १० ॥ उद्दिश्यव्याजी

व्यथितोविक्लवश्चैवव्याघ्रींदृष्ट्वायथामृगः॥ असंवृतायामासीनोजगत्यांदीर्घमुच्छ्वसन्॥ ४॥ मंडलेपन्नगोरुद्धोमंत्रैरिवमहाविषः॥ अहोधिगिति
सामर्षोवाचमुक्त्वानराधिपः॥ ५॥ मोहमापेदिवान्भूयःशोकोपहतचेतनः॥ चिरेणतुनृपःसंज्ञांप्रतिलभ्यसुदुःखितः॥ ६॥ कैकेयीमब्रवीत्क्रुद्धोनि
र्दहन्निवतेजसा॥ नृशंसेदुष्टचारित्रेकुलस्यास्यविनाशिनि॥ ७॥ किंकृतंतवरामेणपापेपापंमयापिवा॥ सदातेजननीतुल्यांवृत्तिंवहतिराघवः॥ ८॥
तस्यैवंत्वमनर्थायकिंनिमित्तमिहोद्यता॥ त्वंमयात्मविनाशायभवनंस्वंनिवेशिता॥ ९॥ अविज्ञानान्नृपसुताव्यालीतीक्ष्णविषायथा॥ जीवलोकोय
दासर्वोरामस्याहगुणस्तवं॥ १०॥ अपराधंकमुद्दिश्यत्यक्ष्यामीष्टमहंसुतं॥ कौसल्यांचसुमित्रांचत्यजेयमपिवाश्रियं॥ ११॥ जीवितंचात्मनारामंन
त्वेवपितृवत्सलं॥ पराभवतिमेप्रीतिर्दृष्ट्वातनयमग्रजं॥ १२॥ अपश्यतस्तुमेरामंनष्टंभवतिचेतनं॥ तिष्ठेल्लोकोविनासूर्यंसस्यंवासलिलंविना॥ १३॥
नतुरामंविनादेहेतिष्ठेत्तुममजीवितं॥ तदलंत्यज्यतामेषनिश्चयःपापनिश्चये॥ १४॥ अपितेचरणौमूर्ध्नास्पृशाम्येषप्रसीदमे॥ किमर्थंचिंतितंपापे
त्वयापरमदारुणं॥ १५॥ अथजिज्ञाससेमांत्वंभरतस्यप्रियाप्रिये॥ अस्तुयत्तत्त्वयापूर्वंव्याहृतंराघवंप्रति॥ १६॥

कृत्यत्यक्ष्यामि श्रियंराज्यं ॥ ११ ॥ आत्मनास्वव्यापारेण जीवितंतत्साधनंरामंनत्वेवत्यजेयं पराउत्कृष्टा ॥ १२ ॥ चेतनंचैतन्यं ॥ १३ ॥ यतोमद्विनाशेवैधव्यप्राप्तिस्तत्तस्मादेषनिश्च योरामविवासनरूपस्त्यज्यतां ॥ १४ ॥ अपितेचरणाविति धर्मशास्त्रतोऽत्यनुचितमपिकामशास्त्रमर्यादयात्वत्प्रीत्यर्थमितिशेषः ॥ १५ ॥ अथेत्यादि अथभरतस्यप्रियाप्रियविषयेमांत्वं जिज्ञाससेभरतोराज्ञःप्रियोनवेतितदास्तुराघवंभरतंप्रतियत्त्वयाव्याहृतंतत्सर्वंभरतस्य रामविवासनंत्वयोग्यमेवेतिशेषःत्वयापिपूर्वंतस्यबहुशोगुणानांकथनादित्याशयः॥ १६ ॥

इतीवइत्येतत्प्रकारंयस्त्वयाकथितंपूर्वंतन्मच्चित्तावर्जनेनसेवार्थमेवमयास्वसेवाकरणार्थमेवभवेदितिवितर्कः संप्रत्यन्यथोक्तेरितिभावः ॥ १७ ॥ यतस्तद्रामाभिषेचनंश्रुत्वाइदानींशोक संतप्तासि मांचवरनिर्बंधेनततोनिवारयंतीभृशंतापयसि अतोमयास्वसेवाकरणायमद्वंचनार्थंएवतेरामसाधुत्ववादइत्याशयः अथवाएवंविधाचितापिमहाकुलजायांत्वयिअसंभावितैव किंतर्हीदंतत्राह शून्येगृहेभूतादिभिराविष्टासितत्तुल्येनवाक्येनत्विदावेशितदुष्टमतिरसि अतःपरवशंगताएवंवदसीत्यर्थः ॥ १८ ॥ तदेवाह इक्ष्वाकूणामिति यतइक्ष्वाकुकुलेमहानयंअ नयःज्येष्ठाभिषेकनिवृत्तिरूपःसंप्राप्तः हेनयसंपन्ने यत्रानयेतेतवविकृतामतिः कारणमितिशेषः अतस्त्वंग्रहाविष्टेतिभावः ॥ १९ ॥ नन्वनाविष्टैवाहंवदामिनेत्याह नहीति नश्रद्दधामि

समेज्येष्ठसुतःश्रीमान्धर्मज्येष्ठइतीवमे॥ तत्त्वयाप्रियवादिन्यासेवार्थंकथितंभवेत्॥ १७॥ तच्छ्रुत्वाशोकसंतप्तासंतापयसिमांभृशं॥ आविष्टासि
गृहेशून्येसात्वंपरवशंगता॥ १८॥ इक्ष्वाकूणांकुलेदेविसंप्राप्तःसुमहानयं॥ अनयोनयसंपन्नेयत्रतेविकृतामतिः॥ १९॥ नहिकिंचिदयुक्तंवावि
प्रियंवापुराममम॥ अकरोस्त्वंविशालाक्षितेननश्रद्दधामिते॥ २०॥ ननुतेराघवस्तुल्योभरतेनमहात्मना॥ बहुशोहिस्मबालेत्वंकथाःकथयसेमम
॥ २१॥ तस्यधर्मात्मनोदेविवनेवासंयशस्विनः॥ कथंरोचयसेभीरुनववर्षाणिपंचच॥ २२॥ अत्यंतसुकुमारस्यतस्यधर्मेकृतात्मनः॥ कथंरोच
यसेवासमरण्येभृशदारुणे॥ २३॥ रोचयस्यभिरामस्यरामस्यशुभलोचने॥ तवशुश्रूषमाणस्यकिमर्थंविप्रवासनं॥ २४॥ रामोहिभरताद्भूयस्त
वशुश्रूषतेसदा॥ विशेषंत्वयितस्मात्तुभरतस्यनलक्षये॥ २५॥ शुश्रूषांगौरवंचैवप्रमाणंवचनक्रियां॥ कस्तुभूयस्तरंकुर्यादन्यत्रपुरुषर्षभात्॥ २६॥
बहूनांस्त्रीसहस्राणांबहूनांचोपजीविनां॥ परिवादोपवादोवाराघवेनोपपद्यते॥ २७॥

अस्यानयस्यानाविष्टत्वबुद्धिकृतत्वमितिशेषः ॥२०॥ तदेवोपपादयति नन्विति नन्वित्यामंत्रणे एतत्कथयसे वर्तमानसामीप्येलट् अनेनयामात्पूर्वंतथाकथनंध्वन्यते ॥२१॥ तस्यभरत तुल्यप्रियस्य ॥२२॥२३॥२४॥ शुश्रूषतेसेवते तस्माद्रामाद्रामक्रियमाणगौरवाद्भरतस्यत्वयिविशेषमधिकंगौरवंनलक्षये ॥२५॥ शुश्रूषांसेवां गौरवंबहुमानं प्रमाणंप्रतिपत्तिः प्रामाण्य बुद्धिरित्यन्ये वचनक्रियाउक्तकरणं पुरुषर्षभात्रामात् ॥ २६ ॥ बहूनांस्त्रीसहस्राणांमध्येएकयापिकृतःपरिवादोऽकार्यकरणनिमित्तंसमूलमयशः उपजीविनांमध्येएकेनापिकथितोऽ पवादः असूयाकल्पितंनिर्मूलमयशोराघवेनोपपद्यतेनविद्यते ॥ २७ ॥

कुतस्तत्राह सांत्वयन्निति प्रियैरिष्टसंपादनैर्गृह्णातिवशीकरोति ॥ २८ ॥ जयति जयोत्रस्वाधीनत्वकरणं ॥ २९ ॥ सत्यंसत्यवचः दानंपारलौकिकं त्यागऐहिकप्रयोजनंदानं मित्रतास्तु शौचंबाह्यांतरशुद्धिः आर्जवंवंचनाराहित्यं ॥ ३० ॥ पापंवनवासरूपंस्वस्यपापजनकंआशंससेप्रार्थयसे शमदमादिसंपत्त्यामहर्षिसमतेजस्त्वं ॥ ३१ ॥ लोकस्यलोकंप्रति प्रियवादिनःस्वस्य कंप्रत्यप्युक्तमप्रियंवाक्यंनस्मरामि सोहंत्वत्कृतेत्वद्वचनक्रियासंपादननिमित्तंप्रियंराममप्रियंकथंवक्ष्यामीतिसंबंधः प्रियवादिनोरामस्य तत्कर्तृकंतद्विषयकंचेत्यर्थइतिक

सांत्वयन्सर्वभूतानिरामःशुद्धेनचेतसा ॥ गृह्णातिमनुजव्याघ्रःप्रियैर्विषयवासिनः ॥ २८ ॥ सत्येनलोकान्जयतिद्विजान्दानेनराघवः ॥ गुरूञ्छुश्रूषयावीरोधनुषायुधिशात्रवान् ॥ २९ ॥ सत्यंदानंतपस्त्यागोमित्रताशौचमार्जवं ॥ विद्याचगुरुशुश्रूषाध्रुवाण्येतानिराघवे ॥ ३० ॥ तस्मिन्नार्जवसंपन्नेदेविदेवोपमेकथं ॥ पापमाशंससेरामेमहर्षिसमतेजसि ॥ ३१ ॥ नस्मराम्यप्रियंवाक्यंलोकस्यप्रियवादिनः ॥ सकथंत्वत्कृतेरामंवक्ष्यामिप्रियमप्रियं ॥ ३२ ॥ क्षमायस्मिंस्तपस्त्यागःसत्यंधर्मःकृतज्ञता ॥ अप्यहिंसाचभूतानांतमृतेकागतिर्मम ॥ ३३ ॥ ममवृद्धस्यकैकेयिगतांतस्यतपस्विनः ॥ दीनंलालप्यमानस्यकारुण्यंकर्तुमर्हसि ॥ ३४ ॥ पृथिव्यांसागरांतायांयत्किंचिदधिगम्यते ॥ तत्सर्वंतवदास्यामिमाचत्वंमृत्युमाविश ॥ ३५ ॥ अंजलिंकुर्मिकैकेयिपादौचापिस्पृशामिते ॥ शरणंभवरामस्यमाधर्मोमामिहस्पृशेत् ॥ ३६ ॥ इतिदुःखाभिसंतप्तंविलपंतमचेतनं ॥ घूर्णमानंमहाराजंशोकेनसमभिप्लुतं ॥ ३७ ॥ पारंशोकार्णवस्याशुप्रलपंतंपुनःपुनः ॥ प्रत्युवाचाथकैकेयीरौद्राद्रौद्रतरंवचः ॥ ३८ ॥ यदिदत्वावरौराजन्पुनःप्रत्यनुतप्यसे ॥ धार्मिकत्वंकथंवीरपृथिव्यांकथयिष्यसि ॥ ३९ ॥ यदासमेताबहवस्त्वयाराजर्षयःसह ॥ कथयिष्यंतिधर्मज्ञतत्रकिंप्रतिवक्ष्यसि ॥ ४० ॥

श्चित् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ गतांतस्यप्राप्तचरमकालस्य तपस्विनःशोचनीयावस्थस्यदीनस्य कारुण्यंदयां ॥ ३४ ॥ मृत्युंमन्मृत्युसंपादकानिष्टाभिनिवेशं ॥ ३५ ॥ कुर्मिकरोमि शरणंरक्षिका अधर्मोज्येष्ठातिक्रमेणकनीयसोभिषेककृतोनिरपराधस्यत्यागकृतश्च ॥ ३६ ॥ अचेतनंमूर्च्छांप्राप्तं घूर्णमानंघूर्णमानशरीरं ॥ ३७ ॥ पारंनिस्तारं प्रलपंतंप्रार्थयंतं रौद्रतरंदारुणतरं ॥ ३८ ॥ प्रत्यनुतप्यसेउक्तकरणाशक्त्याकथयिष्यसि लोकैरितिशेषः स्वार्थण्यंताद्धेतुमण्णौरूपं ॥ ३९ ॥ यदाबहवोमिलिताराजर्षयस्त्वयासहमद्विषयवरदानादिविषयगोष्ठींकरिष्यंतितत्रतत्प्रश्नेकिंप्रतिवक्ष्यसिकिमुत्तरयिष्यसि ॥ ४० ॥

नकिमप्युत्तरंशक्यमित्याह यस्याइति प्रसादेशंबरमायानिवर्तनलक्षणानुग्रहेसति प्रयत्नेइतिपाठेरथापनयनादिप्रयत्नेइत्यर्थः यामामभ्यपालयच्छीतोपचारादिनाररक्ष मयामिथ्याकृता प्रतिज्ञेतिशेषः इतिवक्ष्यसिकिमितिसोपहासंवाक्यं ॥ ४१ ॥ नरेंद्राणांस्ववंश्यानांकिल्बिषमयशोरूपंमालिन्यंकरिष्यसि तत्रहेतुर्यइत्यादि यद्वंशस्थईदृशःपापीतद्वंशःसर्वोपीदृशएवेतिवदिष्यंतिलोकाइतिभावः ॥ ४२ ॥ प्रतिज्ञायाअपालनस्याधर्मत्वंबोधयंतीपूर्वेषांदुष्करप्रतिज्ञापालनंदर्शयति शैब्यइति अत्रेयंकथा इंद्राग्नीश्येनकपोतरूपौशैब्यस्यौदार्यजिज्ञासयाभक्ष्यभक्षकभावापन्नौशैब्यसमीपंगतौ ततःकपोतोऽभयार्थीशैब्यांकंप्रविवेशतस्मैचसोऽभयंददौ ततःश्येनेनमद्भक्ष्यंदेवविहितंत्यजेत्युक्तेनाहंतंत्यजेयमपितुतत्प्रतिनिधिभूतंस्वमांसमेवददामीत्युक्त्वासर्वस्वमांसंश्येनायदत्तवानिति अलर्कश्चराजर्षिर्ब्राह्मणायांधायवरंप्रतिश्रुत्यतेनराजचक्षुषास्वचक्षुःसंधानरूपेवरेउक्तेस्वचक्षुषीदत्तवानिति ॥ ४३ ॥ सागरःसमुद्रोवे

यस्याःप्रसादेजीवामियाचमामभ्यपालयत् ॥ तस्याःकृतामयामिथ्याकैकेय्याइतिवक्ष्यसि ॥ ४१ ॥ किल्बिषंत्वंनरेंद्राणांकरिष्यसिनराधिप ॥ योदत्वावरमद्यैवपुनरन्यानिभाषसे ॥ ४२ ॥ शैब्यःश्येनकपोतीयेस्वमांसंपक्षिणेददौ ॥ अलर्कश्चक्षुषीदत्वाजगामगतिमुत्तमां ॥ ४३ ॥ सागरःसमयंकृत्वानवेलामतिवर्तते ॥ समयंमाऽनृतंकार्षीःपूर्ववृत्तमनुस्मरन् ॥ ४४ ॥ सत्यंधर्मंपरित्यज्यरामंराज्येभिषिच्यच ॥ सहकौसल्ययानित्यंरंतुमिच्छसिदुर्मते ॥ ४५ ॥ भवत्वधर्मोधर्मोवासत्यंवायदिवानृतं ॥ यत्त्वयासंश्रुतंमह्यंतस्यनास्तिव्यतिक्रमः ॥ ४६ ॥ अहंहिविषमद्यैवपीत्वाबहुतवाग्रतः ॥ पश्यतस्तेमरिष्यामिरामोयद्यभिषिच्यते ॥ ४७ ॥ एकाहमपिपश्येयंयद्यहंराममातरं ॥ अंजलिंप्रतिगृह्णंतींश्रेयोननुमृतिर्मम ॥ ४८ ॥ भरतेनात्मनाचाहंशपेतेमनुजाधिप ॥ यथानान्येनतुष्येयमृतेरामविवासनात् ॥ ४९ ॥ एतावदुक्त्वावचनंकैकेयीविररामह ॥ विलपंतंचराजानंनप्रतिव्याजहारसा ॥ ५० ॥

लाऽनतिलंघनायदेवैःप्रार्थितस्तेभ्यस्तत्प्रतिश्रुत्यनवेलामतिवर्तते एवंपूर्वेषांशैब्यादीनांवृत्तंस्मरन्समयंप्रतिज्ञामनृतांमाकार्षीः ॥ ४४॥४५॥ सिद्धांतमाह भवत्विति मदुक्तोरामविवासनपूर्वकोभरताभिषेकोधर्मोवाअधर्मोवाभवतु नन्वियंरत्यर्थंमिथ्यैवमेप्रतिज्ञातत्कालेमिथ्यावचनस्यशास्त्रानुमतत्वादितिचेत्तत्राह यदिति त्वयायन्मह्यंसत्यमनृतंवासंश्रुतंप्रतिज्ञातंतस्यव्यतिक्रमोऽकरणंनास्ति ॥ ४६ ॥ विपक्षेबाधकमाह अहमित्यादि पश्यतःपश्यंतंत्वामनादृत्य ॥ ४७ ॥ अंजलिप्रतिगृह्णंतीं राजमातृत्वेनसर्वलोकानामितिशेषः नन्वितिनिश्चये नक्रियांसमुपाददेइतिपाठेपिमरिष्यामीत्येवफलति ॥ ४८ ॥ तेतवसमीपे आत्मनाप्राणभूतेनभरतेनशपेतच्छपथपूर्वकंकथयामि रामविवासनादृतेऽन्येनरत्नादिनानतुष्येइति ॥४९॥५०॥

अशोभनंपरंरामवनवासभरतैश्वर्यविषयंवाक्यंश्रुत्वेत्यन्वयः ॥ ५१ ॥ प्रैक्षतकोपादितिशेषः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ व्यवसायंरामविवासनविषयंनिश्चयं घोरंशपथंभरतशपथरूपंस्वकृतराम सुकृतादिशपथंवा ॥ ५४ ॥ विपरीतःसन्निपातादिनाविपरीतप्रकृतिः आतुरोव्याधियस्तः हृततेजामंत्रेणेतिशेषः ॥ ५५ ॥ उपदेशिताउपदिष्टा ॥ ५६ ॥ मांनलज्जसे पतिसमक्षमीदृश लोकव्यवहारस्यलोकविगीतत्वात् शीलव्यसनंसद्वृत्तस्यविशेषेणासनंत्यागः अतएवेदानींभूतोपघातोत्प्रेक्षा ॥ ५७ ॥ बालायाइतिबालायाअपीत्यर्थकंपूर्वान्वयि तत्तुशीलंतु इदानीं प्रौढत्वावस्थायामपिविपरीतवत्विपरीताहंदुःशीलाहंलक्षये कुतोनिमित्तात्केननिमित्तेनरामादीदृशंभयंजातमित्यर्थः ॥ ५८ ॥ वरमाह राष्ट्रेइति राष्ट्रेभरतमासीनंवनेराघवमासीनंत्वणी

श्रुत्वातुराजाकैकेय्यावाक्यंपरमशोभनं ॥ रामस्यचवनेवासमैश्वर्यंभरतस्यच ॥ ५१ ॥ नाभ्यभाषतकैकेयींमुहूर्तंव्याकुलेंद्रियः ॥ प्रैक्षतानिमिषो देवींप्रियामप्रियवादिनीं ॥ ५२ ॥ तांहिवज्रसमांवाचमाकर्ण्यहृदयाप्रियां ॥ दुःखशोकमयींश्रुत्वाराजानसुखितोऽभवत् ॥ ५३ ॥ सदेव्याव्यवसा यंचघोरंचशपथंकृतं ॥ ध्यात्वारामेऽतिनिःश्वस्यच्छिन्नस्तरुरिवापतत् ॥ ५४ ॥ नष्टचित्तोयथोन्मत्तोविपरीतोयथातुरः ॥ हृततेजायथासर्पोबभूव जगतीपतिः ॥ ५५ ॥ दीनयातुरयावाचाइतिहोवाचकैकयीं ॥ अनर्थमिममर्थाभंकेनत्वमुपदेशिता ॥ ५६ ॥ भूतोपहतचित्तेवब्रुवंतीमांनलज्ज से ॥ शीलव्यसनमेतत्तेनाभिजानाम्यहंपुरा ॥ ५७ ॥ बालायास्तत्त्विदानींतेलक्षयेविपरीतवत् ॥ कुतोवातेभयंजातंयात्वमेवंविधंवरं ॥ ५८ ॥ राष्ट्रे भरतमासीनंवृणीषेराघवंवने ॥ विरमैतेनभावेनत्वमेतेनानृतेनच ॥ ५९ ॥ यदिभर्तुःप्रियंकार्यंलोकस्यभरतस्यच ॥ नृशंसेपापसंकल्पेक्षुद्रेदुष्कृत कारिणि ॥ ६० ॥ किन्नुदुःखमलीकंवामयिरामेचपश्यसि ॥ नकथंचिदृतेरामाद्भरतोराज्यमावसेत् ॥ ६१ ॥ रामादपिहितंमन्येधर्मतोबलवत्तरं ॥ क थंवक्ष्यसिरामस्यवनंगच्छेतिभाषिते ॥ ६२ ॥

षे एतेननिर्धूतपातिव्रत्यलक्षणेनभावेनोपलक्षिता किंच एतेनाशक्यवरद्वारकेणअनृतेनममानृततासंपादकेनकर्मणोपलक्षितात्वमेवंवराद्विरम ॥ ५९ ॥ यदिभर्तुर्ममलोकस्यभरतस्यच प्रियंकार्यंकर्तव्यंतद्वाविरमेतिसंबंधः ॥ ६० ॥ दुःखंतत्साधनं अलीकंअपराधं अयंतवक्लेशःसर्वोऽप्यथैवत्वदिष्टस्यभरताभिषेकस्यासिद्धेरित्याह नेति रामंविनाराज्यंनावसेत् अनेनचतु र्णामपियथाभागंराज्यमनुमन्यस्व यद्वास्तुभरतएवराजारामस्तुवृद्धस्यममसमीपेतिष्ठत्वितिमन्यस्वनान्यथात्वदिष्टसिद्धिरित्युपदेशः ॥ ६१ ॥ तत्रहेतुः रामादपीति हियतस्तंभरतंरामाद पिधर्मतोबलवत्तरंअतिशयेनधर्मवंतंमन्ये भाषितेमयोक्तेसत्यपित्वंकथंवक्ष्यसि तवतस्यातिप्रियत्वादितिभावः ॥ ६२ ॥

उपप्लुतंइंदुंयथातमिवविवर्णंमुखवर्णमादर्शाद्दौकथंद्रक्ष्यामिइतिसंबंधः किंचसुकृतांसम्यक्प्रवर्तितांतांबुद्धिंरामाभिषेकविषयां तत्रहेतुः सुहृद्भिःसहनिश्चितां ॥ ६३ ॥ अपावृत्तांपराभू तां नानादिग्भ्यःसमागताराजानः ॥ ६४ ॥ अयंबालऐक्ष्वाकःकिंकथंराज्यमकारयत्अपालयदितिमांवक्ष्यंतीतियोजना बतेतिखेदः ॥ ६५ ॥ परिप्रक्ष्यंतिकरामइतिप्रातरितिशेषः कैकेय्यावरार्थंक्लिश्यमानेनक्लेश्यमानेन तांप्रतिकृतप्रतिज्ञायाःसत्यत्वरक्षणायप्रव्राजितइत्युत्तरंलोकोनग्रहीष्यतीत्याह कैकेय्येति पूर्वदत्तेनेदानींरामप्रव्राजनपरतयातयाप्रकटीकृतेन वरेणेतिशेषः ॥ ६६ ॥ यदिययपि तत्तथापि एतत्असत्यंभविष्यति तस्यांकामहतस्तद्वचसाप्रव्राजितवानितिलोकोवदिष्यतीतिभावः ॥ ६७ ॥ किंचैनामिति मयामत्पुत्रेणवाते किमपराद्धमितियदावक्ष्यतितदैनांप्रतिनिरुत्तरएवेत्यर्थः यदायदाचयतोयतश्चेत्यर्थः दासीवद्रतिव्यवहारेसखीवद्रहस्यकथनेभार्यावद्धर्माचरणेभगिनीवद्धिताशंसनेमातृवद्भोजनदा

मुखवर्णंविवर्णंतुयथैवेंदुमुपप्लुतं ॥ तांतुमेसुकृतांबुद्धिंसुहृद्भिःसहनिश्चितां ॥ ६३ ॥ कथंद्रक्ष्याम्यपावृत्तांपरैरिवहतांचमूं ॥ किंमांवक्ष्यंतिराजानो नानादिग्भ्यःसमागताः ॥ ६४ ॥ बालोबतायमैक्ष्वाकश्चिरंराज्यमकारयत् ॥ यदाहिबहवोवृद्धागुणवंतोबहुश्रुताः ॥ ६५ ॥ परिप्रक्ष्यंतिकाकुत्स्थंव क्ष्यामीहकथंतदा ॥ कैकेय्याक्लिश्यमानेनपुत्रःप्रव्राजितोमया ॥ ६६ ॥ यदिसत्यंब्रवीम्येतत्तदसत्यंभविष्यति ॥ किंमांवक्ष्यतिकौसल्याराघवेवनमा स्थिते ॥ ६७ ॥ किंचैनांप्रतिवक्ष्यामिकृत्वाविप्रियमीदृशं ॥ यदायदाचकौसल्यादासीवचसखीवच ॥ ६८ ॥ भार्यावद्भगिनीवच्चमातृवच्चोपतिष्ठ ति ॥ सततंप्रियकामामेप्रियपुत्राप्रियंवदा ॥ ६९ ॥ नमयासत्कृतादेवीसत्काराहाकृतेतव ॥ इदानींतत्तपतिमांयन्मयासुकृतंत्वयि ॥ ७० ॥ अपथ्य व्यंजनोपेतंभुक्तमन्नमिवातुरं ॥ विप्रकारंचरामस्यसंप्रयाणंवनस्यच ॥ ७१ ॥ सुमित्राप्रेक्ष्यवैभीताकथंमांविश्वसिष्यति ॥ कृपणंबतवैदेहीश्रोष्यतिद्व यमप्रियं ॥ ७२ ॥ मांचपंचत्वमापन्नंरामंचवनमाश्रितं ॥ वैदेहीबतमेप्राणान्शोचंतीक्षपयिष्यति ॥ ७३ ॥

नेउपतिष्ठतिसेवते केचित्तुदासीवत्गृहकार्यकरणेसखीवत्क्रीडायांभार्यावदुक्तेएवभगिनीवत्ज्ञानयोगानुष्ठानेमातृवत्तत्त्वकथनेइत्याहुः अतउत्तरमशक्यदानमितिबोध्यं प्रियःपुत्रो यस्यांममसाउक्तप्रकारैःसत्काराहापितवकृतेत्वद्भेमनस्यपरिहारायनसत्कृतातदिदानींरामविवासनवरेत्वयोक्तेसतियत्त्वयिमयासुकृतंशोभनंकर्मत्वदनुसरणरूपंकृतंतन्मांतपतिपीडयति ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ किमिव आतुरंरुग्णंअपथ्यव्यंजनोपेतंभुक्तमन्नंयथातपतिपीडयति रामस्यविप्रकारमभिषेकनिवृत्तिं वनस्यतदुद्देश्यकंसंप्रयाणंचप्रेक्ष्येत्यन्वयः ॥ ७१ ॥ राज्ञोनकिंचिद कर्तव्यमस्तीतिविचार्यस्वपुत्रविषयेममविश्वासंनकरिष्यति कृपणंकष्टं ॥ ७२ ॥ अप्रियद्वयमेवाह मांचेति मेमदर्थं उपलक्षणमेतत् रामार्थंचशोचंतीस्वस्यप्राणान्क्षपयिष्यति ॥ ७३ ॥

किन्नरेणश्वशुरभूतेनभर्तृभूतेनच तवमरणंकुतस्तत्राह नहीति ॥ ७४ ॥ नूनंध्रुवं ॥ ७५ ॥ असतीमेवसतींपतिमारिकात्वेनअसतीत्ववतीमेवसतींसर्वदाविद्यमानांसतीआपाततःसतींव्य वस्यामिनिश्चिनोमि रूपिणींदृष्टिप्रियांमदिरांपीत्वापश्चाद्विकारेणविषसंयुक्तांयथाजानातितथेत्यर्थः ॥ ७६ ॥ यच्चत्वमनृतैःसांत्वैरिष्टवचनैःसांत्वयंतीयत्मांभाषसेतत्गीतशब्देनमृगंसंरु द्ध्यलुब्धइवमामवधीः ॥७७॥ पुत्रविक्रायकंपुत्रेणमूल्येनस्त्रीसुखक्रेतारं अनार्यःपापीतिरथ्यासुविकरिष्यंतिविगर्हिष्यंति ॥७८॥ दुःखंकष्टं कृच्छ्रंकष्टंअहोकष्टमहोकष्टमितियावत् यत्र वरविषयेरामविवासनवरविषयास्तववाचःक्षमेयतोतःपुराकृतमशुभमिवतत्फलमिव इवशब्दएवार्थे एवंविधंअपरिहार्यत्वेनावश्यानुभाव्यंदुःखंप्राप्तमितिसंबंधः ॥ ७९ ॥ पापेनमया

हीनाहिमवतःपार्श्वेकिन्नरेणेवकिन्नरी ॥ नहिराममहंदृष्ट्वाप्रवसंतंमहावने ॥ ७४ ॥ चिरंजीवितुमाशंसेरुदंतींचापिमैथिलीं ॥ सानूनंविधवाराज्यंस पुत्राकारयिष्यसि ॥ ७५ ॥ सतींत्वामहमत्यंतंव्यवस्याम्यसतींसतीं ॥ रूपिणींविषसंयुक्तांपीत्वेवमदिरांनरः ॥ ७६ ॥ अनृतैर्बतमांसांत्वैःसांत्वयंतीस्म भाषसे ॥ गीतशब्देनसंरुद्ध्यलुब्धोमृगमिवावधीः ॥ ७७ ॥ अनार्यइतिमामार्याःपुत्रविक्रायकंध्रुवं ॥ विकरिष्यंतिरथ्यासुसुरापंब्राह्मणंयथा ॥ ७८ ॥ अहोदुःखमहोकृच्छ्रंयत्रवाचःक्षमेतव ॥ दुःखमेवंविधंप्राप्तंपुराकृतमिवाशुभं ॥ ७९ ॥ चिरंखलुमयापापेत्वंपापेनाभिरक्षिता ॥ अज्ञानादुपसंप न्नारज्जुरुद्बंधनीयथा ॥ ८० ॥ रममाणस्त्वयासार्धंमृत्युंत्वांनाभिलक्षये ॥ बालोरहसिहस्तेनकृष्णसर्पमिवास्पृशं ॥ ८१ ॥ तंतुमांजीवलोकोयंनूनमा क्रोष्टुमर्हति ॥ मयात्यपितृकःपुत्रःसमहात्मादुरात्मना ॥ ८२ ॥ बालिशोबतकामात्माराजादशरथोभृशं ॥ स्त्रीकृतेयःप्रियंपुत्रंवनंप्रस्थापयिष्यति ॥ ८३ ॥ वेदैश्चब्रह्मचर्यैश्चगुरुभिश्चोपकर्शितः ॥ भोगकालेमहत्कृच्छ्रंपुनरेवप्रपत्स्यते ॥ ८४ ॥ नालंद्वितीयंवचनंपुत्रोमांप्रतिभाषितुं ॥ सवनंप्रव्रजेत्युक्तो बाढमित्येववक्ष्यति ॥ ८५ ॥ यदिमेराघवःकुर्याद्वनंगच्छेतिचोदितः ॥ प्रतिकूलंप्रियंमेस्यान्नतुवत्सःकरिष्यति ॥ ८६ ॥

उपसंपन्नाकंठसंलग्ना सौख्यायकृतंत्वद्रक्षणंस्वनाशायपरिणतमित्याशयः ॥ ८० ॥ बालइवेतियोजना ॥ ८१ ॥ तंत्वय्यनुरक्तं जीवतापिमयासमहात्मापुत्रोऽपितृकःपितृप्रयुक्तराज्यर हितःकृतोयतोऽतआक्रोष्टुंनिंदितुं ॥ ८२ ॥ निंदाप्रकारमाह बालिशइति प्रस्थापयिष्यतीत्युपलक्षणंत्रिकालनिंदायाः ॥ ८३ ॥ उपकर्शितःकार्श्यंप्रापितः कृच्छ्रंजटाभ्युपेततयावने वासक्लेशं ॥ ८४ ॥ द्वितीयंवचनंपरिहासरूपंवचनं अलंसमर्थः अहमिवधर्मयंत्रितत्वात् ॥ ८५ ॥ यदिमेराघवःप्रतिकूलंकुर्यात्तन्मेप्रियंस्यादितिसंबंधः ॥ ८६ ॥

ततःकिमतआह राघवेहीति अक्षमणीयंदुःसहमत्तमतएवसर्वलोकस्यधिक्कृतं ॥ ८७ ॥ शेषेऽवशिष्टेममेष्टेकौसल्यादिरूपेजनेकिंपापंमनोवागगोचरंदुःखसाधनंप्रतिपत्स्यसेकरि ष्यसि ॥ ८८ ॥ यदिकौसल्यामांरामंचहास्यतिताभ्यांहीनाभविष्यति चात्सुमित्रायदिपुत्रौचचाद्रामंमांचएतैर्यदिहीनाभविष्यतितदादुःखान्यसहतीदेवीकौसल्यासुमित्राचमामेवानु मरिष्यति लक्ष्मणस्यरामेणसहनियतंगमनात्शत्रुघ्नस्यभरतानुयायित्वेप्यतीवत्वदनुरंजनंकुर्वतोरामस्यैवतस्यापित्वयाकूरतयानिराकरणात्पुत्रौहास्यतीत्युक्तं तेनतस्याःक्रौर्यातिशयो व्यंग्यः राज्ञःशोकातिशयवत्त्वाद्विसंष्ठुलवाक्यप्रयोगोनदोषाय ॥ ८९ ॥ पुत्राणांनरकवासोराज्यहान्याराज्ञ्याराज्ञश्चशोकरूपपापमृत्युमरणादित्याहुः ॥ ९० ॥ मयारामेणेत्यादिव्यंग्यो

राघवेहिवनंप्राप्तेसर्वलोकस्यधिक्कृतं ॥ मृत्युरक्षमणीयंमांनयिष्यतियमक्षयं ॥ ८७ ॥ मृतेमयिगतेरामेवनंमनुजपुंगवे ॥ इष्टेममजनेशेषेकिंपापंप्र तिपत्स्यसे ॥ ८८ ॥ कौसल्यामांचरामंचपुत्रौचयदिहास्यति ॥ दुःखान्यसहतीदेवीमामेवानुगमिष्यति ॥ ८९ ॥ कौसल्यांचसुमित्रांचमांचपुत्रैस्त्रि भिःसह ॥ प्रक्षिप्यनरकेसात्वंकैकेयीसुखिताभव ॥ ९० ॥ मयारामेणचत्यक्तंशाश्वतंसत्कृतंगुणैः ॥ इक्ष्वाकुकुलमक्षोभ्यमाकुलंपालयिष्यसि ॥ ९१ ॥ प्रियंचेद्भरतस्यैतद्रामप्रव्राजनंभवेत् ॥ मास्ममेभरतःकार्षीत्प्रेतकृत्यंगतायुषः ॥ ९२ ॥ मृतेमयिगतेरामेवनंपुरुषपुंगवे ॥ सेदानींविधवाराज्यंसपुत्रा कारयिष्यसि ॥ ९३ ॥ त्वंराजपुत्रिदैवेनन्यवसोममवेश्मनि ॥ अकीर्तिश्चातुलालोकेध्रुवःपरिभवश्चमे ॥ ९४ ॥ सर्वभूतेषुचावज्ञायथापापकृतस्त था ॥ कथंरथैर्विभुर्यात्वागजाश्वैश्चमुहुर्मुहुः ॥ पद्भ्यांरामोमहारण्येवत्सोमेविचरिष्यति ॥ ९५ ॥ यस्यचाहारसमयेसूदाःकुंडलधारिणः ॥ अहंपूर्वाः पचंतिस्मप्रसन्नाःपानभोजनं ॥ ९६ ॥ सकथंनुकषायाणितिक्तानिकटुकानिच ॥ भक्षयन्वन्यमाहारंसुतोमेवर्तयिष्यति ॥ ९७ ॥

क्षिः आकुलंक्षुभितं ॥ ९१ ॥ रामप्रव्रजनस्यभरतसंमतत्वेसमेपुत्रएवनेत्याशयेनाह प्रियंचेत्यादि ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ राजपुत्रिदैवेनमामकदुरदृष्टवशेनममवेश्मनिन्यवसःराजपुत्रीवादे नेतिपाठेराजपुत्रीव्यपदेशमात्रेणेत्यर्थः मेअकीर्तिः परोक्षापयशोत्राकीर्तिः महाजनसमक्षंधिक्कारःपरिभवः सर्वभूतेष्ववज्ञाक्षुद्रत्वेनप्रतिपत्तिः यतोन्यवसोऽतएतत्सर्वंभविष्यतीतिशेषः ॥ ९४ ॥ कथमिति ॥ ९५ ॥ यस्यचेति ॥ ९६ ॥ सकथमिति कषायादीनि कंदमूलानीत्यध्याहारः तद्रूपंवन्यमाहारंवर्तयिष्यतिजीविष्यति ॥ ९७ ॥

महार्हेति ॥ ९८ ॥ कस्येति इदमेवंविधंदारुणंएतदुत्तरार्धरूपंरामस्यारण्यगमनमित्यादिवाक्यंवाक्यश्रवणंकस्यापीरितं अनिर्वचनीयस्यममदुष्कर्मणःफलमित्यर्थः ॥ ९९ ॥ कैकेयीदौर्जन्यंदृष्ट्वाराजाशोकेनस्त्रीमात्रंनिंदति धिगिति निंद्यत्वमस्त्वित्यर्थः पुनःस्वाभाविकविवेकेनाह नेति कौसल्यादीनांनिंदानर्हत्वादितिभावः ॥ १०० ॥ अनर्थेजगदनर्थसाधनेभावोयस्याः अर्थपरेस्वार्थसाधनपरे ममानुतापायमदनुतापार्थंनिवेशितासिनिवेशितदुर्भावासि ईश्वरेणेतिशेषः मन्निमित्तमितिबहुव्रीहिः रामेवाजगद्धितानुकारिणिकिमप्रियंतत्साधनंपश्यसीत्यर्थः ॥ १ ॥ राममरण्यवासरूपेव्यसनेनिमग्नंदृष्ट्वाकृत्स्नंजगत्कुपितंस्यात्विपरीतंस्यात् कोपप्रकारमाह कृतानुरागाःपितरःपुत्रांस्तादृशान् विभक्तिविपरिणामेनात्रापितत्संबंधात्

महार्हवस्त्रसंबद्धोभूत्वाचिरसुखोचितः ॥ काषायपरिधानस्तुकथंरामोभविष्यति ॥ ९८ ॥ कस्येदंदारुणंवाक्यमेवंविधमपीरितं ॥ रामस्यारण्यगमनंभरतस्याभिषेचनं ॥ ९९ ॥ धिगस्तुयोषितोनामशठाःस्वार्थपरायणाः ॥ नब्रवीमिस्त्रियःसर्वाभरतस्यैवमातरं ॥ १०० ॥ अनर्थभावेर्थपरेनृशंसेममानुतापायनिवेशितासि ॥ किमप्रियंपश्यसिमन्निमित्तंहितानुकारिण्यथवापिरामे ॥ १ ॥ परित्यजेयुःपितरोपिपुत्रान्भार्याःपतींश्चापिकृतानुरागाः ॥ कृत्स्नंहिसर्वंकुपितंजगत्स्याद्दृष्ट्वैवरामंव्यसनेनिमग्नं ॥ २ ॥ अहंपुनर्देवकुमाररूपमलंकृतंतंसुतमाव्रजंतं ॥ नंदामिपश्यन्निवदर्शनेनभवामिदृष्ट्वैवपुनर्युवेव ॥ ३ ॥ विनाहिसूर्येणभवेत्प्रवृत्तिरवर्षतावज्रधरेणवापि ॥ रामंतुगच्छंतमितःसमीक्ष्यजीवेन्नकश्चित्त्विति चेतनामे ॥ १०४ ॥

बालानपित्यजेयुःरामेणसहगमनार्थं अपिनातादृशाःपुत्रास्तादृशान्वृद्धांस्तादृश्योभार्यास्तादृशान्पतीन् अपिनातादृशाःपतयस्तादृशीर्भार्याअपित्यजेयुः एतेनजगदनर्थसाधनभाववत्तोपपादिता ॥ २ ॥ स्वस्यरामंविनाजीवनव्यतिरेकंदर्शयिष्यंस्तदन्वयेस्वजीवनान्वयंदर्शयति अहमिति आव्रजंतंमत्समीपेआगच्छंतं अस्यश्रुत्वेतिशेषः आगच्छंतंश्रुत्वादर्शनेनचक्षुषापश्यन्निवनंदामि श्रवणमात्रेणदर्शनजन्यंसुखमुक्तं दृष्ट्वैवदृष्ट्वातुपुनश्चिरवृद्धोपिपुनर्युवेवहृष्टपुष्टांतर्बहिःपरिकरोभवामि ॥ ३ ॥ हिरपीत्यर्थे सूर्येणविनापिलोकस्यप्रवृत्तिर्व्यवहारःस्यात् वज्रधरेणअवर्षतापिप्रवृत्तिर्लोकस्यजीवनंस्यात् वाइत्यथवा इंद्रेणस्वरूपसत्तांविनापिप्रवृत्तिर्भवेत् रामंतुविनानकस्यापिजीवनमितिमेमतिः अंतर्यामिणंविनाकस्यापिव्यवहारस्यासिद्धेः एवंचस्वाजीवनंकैमुतिकन्यायसिद्धमितिभावः ॥ १०४ ॥

किंच त्वामात्मनोमृत्युमिवस्वगृहेहमावासयं किंच त्वंमहाविषासर्पीमयांकेनमोहात्तत्त्वेनाज्ञानात्धृतासि तेनांकधारणेनाहंहतोस्मि ॥ १०५ ॥ पुरंचराष्ट्रंचेत्यस्यप्रशास्त्वित्यनेनसहान्वयः त्वंचबांधवान्पतिपुत्रादीन्निहत्यममाहितानांशत्रूणामभिभाषणशीलाभव वार्ताकरणयोग्यबांधवाभावादितिभावः अभिहर्षिणीतिपाठेतेषांहर्षदाभव ॥ १०६ ॥ व्यसनप्रहारिणिवार्धकरूपापदिपुत्रवियोगरूपप्रहारकारिणि प्रसह्यपतिपत्नीभावंतिरस्कृत्यइहदेशेअद्यकालेयद्भाषसेक्रूरमतस्तेमुखादवश्यपातादंताःकेननामहेतुनासहस्रधाविशीर्यमाणाःसंतोनप

विनाशकामामहितामभित्रामावासयंमृत्युमिवात्मनस्त्वां ॥ चिरंबतांकेनधृतासिसर्पीमहाविषातेनहतोस्मिमोहात् ॥ १०५ ॥ मयाचरामेणसलक्ष्मणेनप्रशास्तुहीनोभरतस्त्वयासह ॥ पुरंचराष्ट्रंचनिहत्यबांधवान्ममाहितानांचभवाभिभाषिणी ॥ १०६ ॥ नृशंसवृत्तेव्यसनप्रहारिणिप्रसह्यवाक्यंयदिहाद्यभाषसे ॥ ननामतेतेनमुखात्पतंत्यधोविशीर्यमाणादशनाःसहस्रधा ॥ १०७ ॥ नकिंचिदाहाहितमप्रियंवचोनवेत्तिरामःपरुषाणिभाषितुं ॥ कथंतुरामेत्त्यभिरामवादिनिब्रवीषिदोषान्गुणनित्यसंमते ॥ १०८ ॥ प्रताम्यवाप्रज्वलवाप्रणश्यवासहस्रशोवास्फुटितांमहींव्रज ॥ नतेकरिष्यामिवचःसुदारुणंसमाहितंकेकयराजपांसने ॥ १०९ ॥ क्षुरोपमांनित्यमसत्प्रियंवदांप्रदुष्टभावांस्वकुलोपघातिनीं ॥ नजीवितुंत्वांविषहेऽमनोरमांदिधक्षमाणांहृदयंसबंधनं ॥ ११० ॥ नजीवितंमेस्तिकुतःपुनःसुखंविनात्मजेनात्मवतांकुतोरतिः ॥ ममाहितंदेविनकर्तुमर्हसिस्पृशामिपादावपितेप्रसीदमे ॥ १११ ॥

तंतीतिनजानइतिशेषः ॥ १०७ ॥ अप्रियवचोऽकथनेहेतुर्नवेत्तीत्यादि दोषान्जटाचीरधारणवनवासादीनात्मनोदोषजनकान् गुणैर्नित्यंसर्वेषांसंमते ॥ १०८ ॥ प्रताम्यग्लायस्व प्रज्वलअग्निप्रवेशेन प्रणश्यविषेण कुद्दालप्रहारैःसहस्रशःस्फुटितांकृतगर्तांवामहींव्रज अथापितेवचोनकरिष्यइतिसंबंधः ॥ १०९ ॥ असत्प्रियंवदांमिथ्याप्रियभाषिणीं प्रदुष्टभावांदुष्टांतःकरणां अतएवअमनोरमां सबंधनंसप्राणंहृदयंदिधक्षमाणांत्वांजीवितुंजीवयितुंनविषहेनोत्सहे तवनाशमेवाशासेइत्यर्थः प्राणबंधनंहिसोम्यमनइतिच्छांदोग्यश्रुतिः ॥ ११० ॥ दंडवाक्यमुक्त्वापुनःसामाह नेति आत्मवतांआत्मज्ञानां अत्रापिःपूरणीयः यदेवमतोममेत्यादिः ॥ १११ ॥

अतिमात्रयाअतिक्रांतसौंदर्यपरिच्छेदया यद्वातिक्रांतमर्यादया हृदयेमर्मणिगृहीतः प्रसारिताविंत्यनेनपत्यावप्यधमर्णदृष्टिर्द्योत्यते असंप्राप्येत्यनेनपिस्पृक्षोरपिचित्तमूर्छाजनितवैवश्यं द्योतितं तदेवाह यथातुरइति आतुरोयथाकिंचित्स्पृष्टुकामोऽस्पृष्ट्वैवमध्येयथामूर्च्छयापततितथेत्यर्थः ॥११२॥ ॥इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेद्वादशःसर्गः ॥१२॥ ॥७॥ अथसत्यपाशबद्धतयाप्रणामवाक्यैनचनतेवचःकरिष्यामीतिवचसिदार्ढ्याभावंनिश्चित्यपुनरप्याह अतदर्हंस्त्रीप्रणामानर्हंअतथोचितंभूशयनानर्हं॥१॥अनर्थरूपाकुलस्येतिशेषः असिद्धोर्थःप्रयोजनंयस्याः अभीताजनापवादादभीता भयदर्शिनीरामाद्भरतस्येतिशेषः तमेववरंपूर्वदत्तमेववरंउद्दिश्यराजानमाकारयामासस्ं

सभूमिपालोविलपन्ननाथवत्स्त्रियागृहीतोहृदयेतिमात्रया ॥ पपातदेव्याश्चरणौप्रसारितावुभावसंप्राप्ययथातुरस्तथा ॥११२॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेद्वादशःसर्गः ॥१२॥ ॥७॥ ॥ अतदर्हंमहाराजंशयानमतथोचितं ॥ ययातिमिवपुण्यांतेदेवलोकात्परिच्युतं ॥१॥ अनर्थरूपासिद्धार्थाह्यभीताभयदर्शिनी ॥ पुनराकारयामासतमेववरमंगना ॥२॥ त्वंकत्थसेमहाराजसत्यवादीदृढव्रतः ॥ ममचेदंवरंकस्माद्विधारयितुमिच्छसि ॥३॥ एवमुक्तस्तुकैकेय्याराजादशरथस्तदा ॥ प्रत्युवाचततःक्रुद्धोमुहूर्तंविह्वलन्निव ॥४॥ मृतेमयिगतेरामेवनंमनुजपुंगवे ॥ हंतानार्येममामित्रेसकामासुखिनीभव ॥५॥ स्वर्गेपिखलुरामस्यकुशलंदैवतैरहं ॥ प्रत्यादेशादभिहितंधारयिष्येकथंबत ॥६॥ कैकेय्याःप्रियकामेनरामःप्रव्राजितोवनं ॥ यदिसत्यंब्रवीम्येतत्तदसत्यंभविष्यति ॥७॥ अपुत्रेणमयापुत्रःश्रमेणमहतामहान् ॥ रामोलब्धोमहातेजाःसकथंत्यज्यतेमया ॥८॥ शूरश्चकृतविद्यश्चजितक्रोधःक्षमापरः ॥ कथंकमलपत्राक्षोमयारामोविवास्यते ॥९॥

बोधयामास ॥ २ ॥ कत्थसेश्लाघसे पूर्वार्धांतेइतिरध्याहार्यः विधारयितुं ऋणत्वेनेतिशेषः ॥३॥४॥ ५ ॥ रामप्रवासदुःखेनमृत्वास्वर्गंगतस्यापिमेसुखंनास्तीत्याह स्वर्गेइति रामस्यकुशलंदैवतैःपृष्टोहंकिमुत्तरंवदिष्यइतिशेषः वनंप्रत्यादिष्टइत्युत्तरंदेयंचेत्प्रत्यादेशात्तद्रूपादुत्तरादूर्ध्वंयद्दैवैरभिहितंभविष्यति ज्येष्ठंश्रेष्ठगुणैर्युक्तंकथंप्रत्याख्यातवानसीत्येवंरूपंवाक्यंतत्कथंधारयिष्येहृदयेइतिशेषः अतस्तदप्रत्याख्यानमेववरमितिभावः ॥ ६ ॥ ननुसत्यवशात्प्रत्यादिष्टइत्युत्तरंतत्राह कैकेय्याइति प्रियकामेनप्रियेणवरेण एतत्सत्यंयद्यिहपिब्रवीमितत्तथापिएतत्मेवाक्यंअसत्यंभविष्यतिअसत्यंमंस्यंतीत्यर्थः कामुकतयाप्रत्याख्यातइत्येवमंस्यंतइत्याशयः ॥ ७ ॥ त्यज्यतेत्यक्ष्यते ॥ ८ ॥ ९ ॥ ॥२७॥

स्थापयिष्यामिप्रस्थापयिष्यामि ॥ १० ॥ दुःखैरितिषष्ठ्यर्थेतृतीया दुःखंवनगमनरूपंदुःखसाधनं ॥११॥ सर्वथारामस्यादुःखकरणमेवमेश्रेयइत्याह यदीति अदुःखार्हस्यरामस्यदुःखमकृत्वायदिममसंक्रमणंस्वर्गंप्रतिगमनंभवेत्तदास्वर्गेसुखमाप्नुयामित्यन्वयः मरणेवराप्रदानजन्यदोषोपिनजीवतोहिसाप्रतिज्ञेतिभावः ॥ १२ ॥ ममप्रियंरामंविप्रियेणकिंयोजयसेइत्यन्वयः ॥ १३ ॥ अकीर्तिःस्त्रीजितइत्यकीर्तिर्जन्मसंपादितांकीर्तिंपरिभविष्यतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ यत्संबंधिप्रदोषेस्वनिवेशप्रवेशात्पूर्वंसूर्योस्तमगमत्रजनीचाभ्यवर्ततसात्रियामाचंद्रमंडलमंडितापिआर्तस्यदुःखवतोविलपमानस्यचनव्यभासतनप्रकाशेनसुखदाऽभूत् विलापेनैवरात्रिकालोव्यतीतइतिभावः यतःसाशर्वरीहिंसिकातस्येतिशेषः शृणातीतियोगात् ॥ १५ ॥

कथमिंदीवरश्यामंदीर्घबाहुंमहाबलं ॥ अभिराममहंरामंस्थापयिष्यामिदंडकान् ॥१०॥ सुखानामुचितस्यैवदुःखैरनुचितस्यच ॥ दुःखंनामानुपश्येयंकथंरामस्यधीमतः ॥११॥ यदिदुःखमकृत्वातुममसंक्रमणंभवेत् ॥ अदुःखार्हस्यरामस्यततःसुखमवाप्नुयां ॥१२॥ नृशंसेपापसंकल्पेरामंसत्यपराक्रमं ॥ किंविप्रियेणकैकेयिप्रियंयोजयसेमम ॥१३॥ अकीर्तिरतुलालोकेध्रुवंपरिभविष्यति ॥ तथाविलपतस्तस्यपरिभ्रमितचेतसः ॥१४॥ अस्तमभ्यागमत्सूर्योरजनीचाभ्यवर्तत ॥ सात्रियामातदार्तस्यचंद्रमंडलमंडिता ॥१५॥ राज्ञोविलपमानस्यनव्यभासतशर्वरी ॥ सदैवोष्णंविनिःश्वस्यवृद्धोदशरथोनृपः ॥१६॥ विललापार्तवद्दुःखंगगनासक्तलोचनः ॥ नप्रभातंत्वयेच्छामिनिशेनक्षत्रभूषिते ॥१७॥ क्रियतांमेदयाभद्रेमयायंरचितोंजलिः ॥ अथवागम्यतांशीघ्रंनाहमिच्छामिनिर्घृणां ॥१८॥ नृशंसांकैकयींद्रष्टुंयत्कृतेव्यसनंमम ॥ एवमुक्त्वाततोराजाकैकेयींसंयतांजलिः ॥१९॥ प्रसादयामासपुनःकैकेयींराजधर्मवित् ॥ साधुवृत्तस्यदीनस्यत्वद्गतस्यगतायुषः ॥२०॥

॥ १६ ॥ आर्तवत्रोगपीडितवत् यद्वास्वार्थेवतिः शृण्वतांदुःखंयथाभवतितथाविललाप यद्वादुःखंप्राप्येतिशेषः अथदुःखवशाद्रात्र्याअभ्युदितप्रार्थयते नप्रभातमिति त्वयेतिपाठेत्वयागतयाजायमानंप्रातःकालमित्यर्थः तवेतिपाठेत्वत्संबंधिप्रातःकालमित्यर्थः ॥ १७ ॥ मेमह्यं भद्रेनिशे एवंहितस्याःकल्याणदत्वं प्रभातेरामविवासनभयमितिभावः गम्यतांत्रियामयात्वया राज्यपगमेप्रजासन्निधानेनैतद्दर्शनाभावइतिभावः यद्वाप्रभातेरामगमनेनझटितिमरणेसत्यस्याअदर्शनमितिभावः नाहमिच्छामिद्रष्टुमित्यन्वयः ॥ १८ ॥ १९ ॥ त्वद्गतस्यसत्यवशत्वात्त्वद्वशंगतस्येत्यर्थः गतायुषःअल्पावशिष्टायुषः ॥ २० ॥

राज्ञोविशेषतःराजत्वाद्विशेषेणप्रसादउचितः इदंपूर्वोक्तकटुकवाक्यं शून्येनदुःखवशाद्वक्व्यावक्तव्यविवेकरहितेन यद्वा इदंरामाभिषेचनंशून्येएकांतेनिर्जनेनोक्तंकिंतुसभायामतःप्रसादंकुरु सभ्योपहासोयथानभवतितथेत्यर्थः ॥ २१ ॥ सत्हृदयामद्वंचनशून्यत्हृदया तदेवाह प्रसीदेति त्वयावरबलाद्गृहीतमेवराज्यंमत्प्रीतयेरामायदेहीत्याशयः ॥ २२ ॥ गुरूणांवसिष्ठादीनां गुरुश्रोणीतिपाठेउर्वितिषाठांतरेचउर्वीमहतीश्रोणिर्यस्यास्तादृशि ॥ २३ ॥ रोदनेनाक्ष्णोस्ताम्रत्वात्ताम्रस्य अश्रुकलस्यअश्रुपूर्णस्य हिरण्यर्थे ॥ २४ ॥ तद्रात्रेःप्राक्सदाप्रियांअतुष्टांएवंविधविनयवाक्येनापिसंतोषमप्राप्तां विवासनंप्रतियाच्यमानंवरंसमीक्ष्यदुःखितःचिरपरिचितप्रेमत्वात्तांधिक्कर्तुमशक्नुवन्प्रयासलब्धंपुत्रंचत्यक्तुमशक्नुवन्कर्तव्यमूढतयादुः

प्रसादःक्रियतांभद्रेदेविराज्ञोविशेषतः॥ शून्येनखलुसुश्रोणिमयेदंसमुपाहृतं ॥ २१ ॥ कुरुसाधुप्रसादंमेबालेसत्हृदयात्यसि ॥ प्रसीददेविरामोमे त्वद्दत्तंराज्यमव्ययं ॥ २२ ॥ लभतामसितापांगेयशःपरमवाप्स्यसि ॥ ममरामस्यलोकस्यगुरूणांभरतस्यच ॥ प्रियमेतद्गुरुश्रोणिकुरुचारुमुखेक्षणे ॥ २३ ॥ विशुद्धभावस्यहिदुष्टभावादीनस्यताम्राश्रुकलस्यराज्ञः ॥ श्रुत्वाविचित्रंकरुणंविलापंभर्तुर्नृशंसानचकारवाक्यं ॥ २४ ॥ ततःसराजापुनरेवमूर्छितःप्रियामतुष्टांप्रतिकूलभाषिणीं॥ समीक्ष्यपुत्रस्यविवासनंप्रतिक्षितौविसंज्ञोनिपपातदुःखितः ॥ २५ ॥ इतीवराज्ञोव्यथितस्यसानिशाजगामघोरंश्वसतोमनस्विनः॥ विबोध्यमानःप्रतिबोधनंतदानिवारयामाससराजसत्तमः॥ २६ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेत्रयोदशःसर्गः॥ १३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ पुत्रशोकार्दितंपापाविसंज्ञंपतितंभुवि ॥ विचेष्टमानमुत्प्रेक्ष्यऐक्ष्वाकमिदमब्रवीत्॥ १ ॥ पापंकृत्वेवकिमिदंममसंश्रुत्यसंश्रवं ॥ शेषेक्षितितलेसन्नःस्थित्यांस्थातुंत्वमर्हसि ॥ २ ॥

खिन्नोविसंज्ञोमूर्छितःक्षितौपपात ॥ २५ ॥ दीर्घंघोरमुष्णंचश्वसतःसानिशाजगाम प्रतिबोधनंतत्साधनमंगलगीतादिकं दुःखवशादितिभावः ॥ २६ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेत्रयोदशःसर्गः ॥ १३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥७॥ एवंदशांप्राप्तेपिराजनिकैकेयीमन्निमित्ततोराजाम्रियतेचेत्म्रियतांवद्धोनतुमयोक्तमन्यथाकार्यमितिनिश्चित्याह पुत्रेत्यादि पापाकैकेयीविचेष्टमानंमरणकालइवविकृतमुत्प्रेक्ष्य सम्यक्दृष्ट्वापीत्यर्थः ॥ १ ॥ ममसंश्रवंवरदानरूपंसंश्रुत्यप्रतिश्रुत्यअंगीकृत्यपापंकृत्वेवसन्नःपीडितःसन्शेषेइदंकिं इदंनोचितमित्यर्थः अतःस्थित्यांसत्यपालनरूपायांसतांमर्यादायां ॥ २ ॥

सत्यरूपंधर्ममाश्रित्यउद्दिश्यत्वंचत्वंतुमयाप्रतिचोदितोवरदानविषयेप्रेरितः तवसत्यंरक्षितुमेषामेप्रेरणाअन्यथाप्रतिज्ञातवरदानंविनैवमरणेतवाधर्मःस्यादितिभावः ॥ ३ ॥ यद्यपिसत्यपालनेप्राणसंशयस्तथापितमंगीकृत्यसत्यरक्षणमेवज्यायइत्याह संश्रुत्येत्यादि ॥ ४ ॥५॥ सरितांपतिःसत्यमन्वितःसत्यंप्राप्तः सत्यानुरोधात्सत्यत्यागभयात्स्वल्पांमर्यादांसुलंघ्यामपिवेलांसमयेचंद्रोदयरूपेवृद्धिसमयेपिनातिवर्तते ॥६॥ प्रणवरूपैकपदवाच्यत्वाद्वाच्यवाचकयोश्चाभेदाद्यत्प्रणवरूपंब्रह्मशास्त्रेतत्सत्यवाक्यमेव अक्षयावेदाःअक्षयंतज्ज्ञानफलं सत्येनैवपरंपदंब्रह्मस्वरूपंप्राप्यते चित्तशुद्धिद्वारेतिभावः ॥ ७ ॥ तस्मात्सत्यमिति ॥ ८ ॥ धर्मस्यपरलोकसिद्धिफलकस्य अभिकामार्थंप्रार्थनीयफलसिद्ध्यर्थंक्रियमाणान्ममअभिचोदनात्प्रेरणाच्चत्वं

आहुःसत्यंहिपरमंधर्मंधर्मविदोजनाः॥ सत्यमाश्रित्यचमयात्वंधर्मंप्रतिचोदितः॥ ३॥ संश्रुत्यशैब्यःश्येनायस्वांतनुंजगतीपतिः॥ प्रदायपक्षिणेराजाजगामगतिमुत्तमां ॥ ४ ॥ तथाह्यलर्कस्तेजस्वीब्राह्मणेवेदपारगे ॥ याचमानेस्वकेनेत्रेउद्धृत्याविमनाददौ॥ ५॥ सरितांतुपतिःस्वल्पांमर्यादांसत्यमन्वितः॥ सत्यानुरोधात्समयेवेलांस्वांनातिवर्तते ॥ ६ ॥ सत्यमेकपदंब्रह्मसत्येधर्मःप्रतिष्ठितः ॥ सत्यमेवाक्षयावेदाःसत्येनावाप्यतेपरं ॥७॥ सत्यंसमनुवर्तस्वयदिधर्मेधृतामतिः॥ सवरःसफलोमेस्तुवरदोह्यसिसत्तम ॥८॥ धर्मस्यैवाभिकामार्थंममचैवाभिचोदनात्॥ प्रव्राजयसुतंरामंत्रिःखलुत्वांब्रवीम्यहं॥ ९ ॥ समयंचममार्येमंयदित्वंनकरिष्यसि ॥ अग्रतस्तेपरित्यक्तापरित्यक्ष्यामिजीवितं ॥ १० ॥ एवंप्रचोदितोराजाकैकेय्यानिर्विशंकया॥ नाशकत्पाशमुन्मोक्तुंबलिरिंद्रकृतंयथा॥ ११ ॥ उद्भ्रांतहृदयश्चापिविवर्णवदनोऽभवत् ॥ सधुर्योवैपरिस्पंदन्युगचक्रांतरंयथा ॥ १२॥ विकलाभ्यांचनेत्राभ्यामपश्यन्निवभूमिपः॥ कृच्छ्राद्धैर्येणसंस्तभ्यकैकेयीमिदमब्रवीत्॥ १३ ॥ यस्तेमंत्रकृतःपाणिरग्नौपापेमयाधृतः॥ संत्यजामिस्वजंचैवतवपुत्रंसहत्वया॥ १४॥

सुतंरामंप्रव्राजय एवंत्वांत्रिर्ब्रवीमिअतोनाहमस्माद्वरग्रहणान्निवर्तयितुंशक्येतिभावः ॥ ९ ॥ विपक्षेस्त्रीवधदोषश्चाधिकस्तेइत्याह समयंचेति मद्वरविषयमर्थंपरित्यक्तात्वयोपेक्षिताअतोजीवितंत्यक्ष्यामि ॥ १० ॥ एवंन्यायोपेतप्रकारेण पाशंसत्यपाशबंधनं इंद्रकृतंइंद्रप्रेरितोपेंद्रकृतंपदत्रयमितदेयप्रतिश्रवरूपंपाशं ॥ ११ ॥ युगचक्रयोरंतरंमध्यंप्राप्यपरिस्पंदन्तिर्यक्चेष्टमानोधुर्यइवउद्भ्रांतहृदयत्वादिविशिष्टोऽभवत् ॥ १२ ॥ संस्तभ्यविकलंचित्तमितिशेषः ॥ १३ ॥ ईदृश्याःसपुत्रायास्त्यागएवोचितइत्याशयेनाह यस्तेइति मंत्रकृतःगृभ्णामीतिमंत्रेणसंस्कृतः संत्यजामितत्प्रयुक्तंव्यवहारंत्यजामि स्वजंस्वस्माज्जातंतवपुत्रंचत्वयासहत्यजामि ॥ १४ ॥

किंचरामाभिषेकोमयाऽशक्यनिवारणइत्याह प्रयातेत्यादि .उदयनंप्रतिउदयंप्रतिलभ्यतदर्थंअभिषेकार्थंकल्पितैरामाभिषेकसंभारैरभिषेकंकर्तुंगुरुजनोमांत्वरयिष्यतिअतोगुरुजनानुरोधेनमयारामःकारयितव्यःकृताभिषेकःकारयितव्यः एवंसतिरुष्टयामत्सलिलक्रियानकार्येत्याह मृतस्येत्यादि माकुर्वितिशेषः ॥ १५ ॥ १६ ॥ क्रोधातिशयेनोक्तमेवार्थंपुनराह सपुत्रयेतिइतिकतकतीर्थौ ममतुप्रतिभाति सूर्योदयंप्रतिलभ्याभिषेकंकर्तुंत्वरयिष्यतिअतःसएवंमयाकर्तव्यइत्याद्यार्थः त्वंतुत्याज्यैवेतिभावः ननुमयिजीवंत्यांकथंरामाभिषेकोभविष्यतितत्राह यदिगुरूनप्यवज्ञायरामाभिषेचनंव्याहंतासितद्विघातंकरिष्यसितदाभिषेकार्थंकल्पितैरामाभिषेकसंभारैर्मृतस्यमेसलिलक्रियांमयारामःकारयितव्यः क्रोधादाह सपुत्रयेति ॥ १७॥

प्रयातारजनीदेविसूर्यस्योदयनंप्रति ॥ अभिषेकायहिजनस्त्वरयिष्यतिमांध्रुवं ॥ १५ ॥ रामाभिषेकसंभारैस्तदर्थमुपकल्पितैः ॥ रामःकारयितव्योमेमृतस्यसलिलक्रियां ॥ १६ ॥ सपुत्रयात्वयानैवकर्तव्यासलिलक्रिया ॥ व्याहंतास्यशुभाचारेयदिरामाभिषेचनं ॥ १७॥ नशक्तोद्यास्म्यहंद्रष्टुंदृष्ट्वा पूर्वंतथामुखं ॥ हतहर्षंतथानंदंपुनर्जनमवाङ्मुखं ॥ १८ ॥ तांतथाब्रुवतस्तस्यभूमिपस्यमहात्मनः ॥ प्रभाताशर्वरीपुण्याचंद्रनक्षत्रमालिनी ॥ १९ ॥ ततःपापसमाचाराकैकेयीपार्थिवंपुनः ॥ उवाचपरुषंवाक्यंवाक्यज्ञारोषमूर्छिता ॥ २० ॥ किमिदंभाषसेराजन्वाक्यंगररुजोपमं ॥ आनाययितुमक्लिष्टंपुत्रंराममिहार्हसि ॥ २१ ॥ स्थाप्यराज्येममसुतंकृत्वारामंवनेचरं ॥ निःसपत्नांचमांकृत्वाकृतकृत्योभविष्यसि ॥ २२ ॥

ननुकिमनेनात्मवैधव्यव्यवसायेनपुत्रादप्यात्मनःप्रियत्वादात्मनःकामायसर्वंप्रियंभवतीतिश्रुतेरतआह नशक्तइति तथामुखंतादृशमुखवंतमूर्ध्वविकसितमुखंदृष्ट्वापुनरिदानीमवाङ्मुखंम्लानंद्रष्टुंनशक्नोमि एवंचतादृशजीवनापेक्षयामरणंमेश्रेयइतिसर्वथामयामर्तव्यमितिभावः ॥ १८ ॥ तांकैकेयीं पुण्याप्रभातापुण्यसाधनप्रभातकालावच्छिन्नाजातेत्यर्थः यद्वा निरंतररामचिंतासमेतत्वात्पुण्याशर्वरी तथाजातेत्यर्थः ॥ १९ ॥ रोषमूर्छिताक्रोधव्याप्ता परुषंमदीयमृणंदत्वाइतउत्तिष्ठेत्येवंरूपं ॥ २० ॥ गरोविषंरुजाशूलादितद्वद्दुःखदंकिंभाषसे व्यर्थमेवेतिभावः वाक्यमंगरुजोपममितिपाठेअंगेतिराजामंत्रणं इहानाययितुं मदृणदानंविनाइतोबहिर्गमनमशक्यमितितात्पर्यं ॥ २१ ॥ कृतकृत्यःकृतशौचादिकृत्यः कृत्यइत्यावश्यकेकृत्यप्रत्ययः ॥ २२ ॥

तुन्नःव्यथांप्रापितः नुन्नइतिपाठेप्रेरितः तीक्ष्णप्रतोदप्रेरितोहयोयथाश्वारोहाधीनस्तथातद्वाक्यप्रेरितोराजातदधीनोभूत्वाहेत्यर्थः ॥ २३ ॥ तदाह धर्मेति एवंचममाचेतनत्वात्त्वमेवस्वाभीष्टंयथासिद्ध्यतितथाकुरु अहंनकिमपिवक्ष्यामीतिभावः सर्वथाचेतनानाशात्प्रायामंद्रष्टुंपरमिच्छामितद्यथासंपद्यतेतथाकुरु एतावद्रामदिष्टंकुर्वितिभावः ॥ २४ ॥ प्रभातांरजनींदृष्ट्वासरघ्वांकृतस्नानादिनित्यक्रियइतिशेषः वसिष्ठःपुरोत्तमंप्रविवेशेतिउत्तरश्लोकेनान्वयः कवेरपिवर्णनीयमयीभावेनशोकाविष्टत्वान्न्यूनपदादिकमदोषः ॥ २५ ॥ संभारान्कुशादीन्

सतुन्नइवतीक्ष्णेनप्रतोदेनहयोत्तमः ॥ राजाप्रचोदितोऽभीक्ष्णंकैकेय्यावाक्यमब्रवीत् ॥ २३ ॥ धर्मबंधेनबद्धोस्मिनष्टाचममचेतना ॥ ज्येष्ठंपुत्रंप्रियंरामंद्रष्टुमिच्छामिधार्मिकं ॥ २४ ॥ ततःप्रभातांरजनीमुदितेचदिवाकरे ॥ पुण्येनक्षत्रयोगेचमुहूर्तेचसमागते ॥ २५ ॥ वसिष्ठोगुणसंपन्नःशिष्यैःपरिवृतस्तथा ॥ उपगृह्याशुसंभारान्प्रविवेशपुरोत्तमं ॥ २६ ॥ सिक्तसंमार्जितपथांपताकोत्तमभूषितां ॥ संहृष्टमनुजोपेतांसमृद्धविपणापणां ॥ २७ ॥ महोत्सवसमायुक्तांराघवार्थेसमुत्सुकां ॥ चंदनागुरुधूपैश्चसर्वतःपरिधूपितां ॥ २८ ॥ तांपुरींसमतिक्रम्यपुरंदरपुरोपमां ॥ ददर्शांतःपुरंश्रीमान्नानाध्वजगणायुतं ॥ २९ ॥ पौरजानपदाकीर्णंब्राह्मणैरुपशोभितं ॥ यष्टिमद्भिःसुसंपूर्णंसदश्वैःपरमार्चितैः ॥ ३० ॥ तदंतःपुरमासाद्यव्यतिचक्रामतंजनं ॥ वसिष्ठःपरमप्रीतःपरमर्षिभिरावृतः ॥ ३१ ॥ सत्वपश्यद्विनिष्क्रांतंसुमंत्रंनामसारथिं ॥ द्वारेमनुजसिंहस्यसचिवंप्रियदर्शनं ॥ ३२ ॥ तमुवाचमहातेजाःसूतपुत्रंविशारदं ॥ वसिष्ठःक्षिप्रमाचक्ष्वनृपतेर्मामिहागतं ॥ ३३ ॥ इमेगंगोदकघटाःसागरेभ्यश्चकांचनाः ॥ औदुंबरंभद्रपीठमभिषेकार्थमाहृतं ॥ ३४ ॥

॥ २६ ॥ संमार्जनंमार्जन्याधूलिनिराकरणं समृद्धाविपणाःक्रेयपदार्थायेषुतादृशाआपणायस्यांसा ॥ २७ ॥ समुत्सुकांसमुत्सुकजनां ॥ २८ ॥ २९ ॥ यष्टिमद्भिरितिब्राह्मणविशेषणंधारयेद्वैणवींयष्टिमितिस्नातकधर्मप्रकरणोक्तेः यद्वायष्टिमद्भिरित्यस्यतद्धरैराजसेवकैरित्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ विनिष्क्रांतंअंतःपुरात् द्वारेंऽतःपुरद्वारे ॥ ३२ ॥ वसिष्ठःसूतपुत्रमुवाच किमुवाचेत्याह क्षिप्रमित्यादि ॥ ३३ ॥ कांचनाःसौवर्णाःगंगोदकघटाःतदुदकपूर्णाघटाः सागरेभ्यश्चतज्जलपूर्णाघटाआहृताइतिशेषः औदुंबरंभद्रपीठं औदुंबर्यासंदीतस्यैप्रादेशमात्राःपादाइतिबह्वृचब्राह्मणप्रसिद्धं ॥ ३४ ॥

क्षौद्रंमधु सुमनसःपुष्पाणि ॥ ३५ ॥ कन्याःकुमार्यः निस्त्रिंशःखड्गः ॥ ३६ ॥ नरसंयुक्तंवाहनंशिबिका भृंगारंकनकालुकास्वर्णकरकपात्रं ॥ ३७ ॥ चतुर्दंष्ट्रत्वादेवहरिश्रेष्ठः यद्वाहरिश्रेष्ठउत्तमाश्वः ॥ ३८ ॥ व्याघ्रतनुर्व्याघ्रचर्म ॥ ३९ ॥ नैगमाःवणिजः गणैःस्वस्वगणैः ॥ ४० ॥ प्रीयमाणाःप्रीतियुक्ताः पार्थिवैःसहेत्यन्वयः ॥ ४१ ॥ समुदितेमुहूर्तगुणैः यथारामोराज्यमवाप्नुयात्तथाराजानंत्वरयस्वेतिसंबंधः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ पूर्वोदितंअयंकदापिननिवारणीयइतिपूर्वमेवराज्ञाज्ञापितं एवमाज्ञायांहेतुर्दृढमिति ॥ ४४ ॥ तामवस्थांकैकेयीकृतांघोरा

सर्वबीजानिगंधाश्चरत्नानिविविधानिच ॥ क्षौद्रंदधिघृतंलाजादर्भाःसुमनसःपयः ॥ ३५ ॥ अष्टौचकन्यारुचिरामत्तश्चवरवारणः ॥ चतुरश्वोरथः श्रीमान्निस्त्रिंशोधनुरुत्तमं ॥ ३६ ॥ वाहनंनरसंयुक्तंछत्रंचशशिसन्निभं ॥ श्वेतेचवालव्यजनेभृंगारंचहिरण्मयं ॥ ३७ ॥ हेमदामपिनद्धश्चककुद्मान्पांडुरोवृषः ॥ केसरीचचतुर्दंष्ट्रोहरिश्रेष्ठोमहाबलः ॥ ३८ ॥ सिंहासनंव्याघ्रतनुःसमिधश्चहुताशनः ॥ सर्ववादित्रसंघाश्चवेश्याश्चालंकृताःस्त्रियः ॥ ३९ ॥ आचार्याब्राह्मणागावःपुण्याश्चमृगपक्षिणः ॥ पौरजानपदश्रेष्ठानैगमाश्चगणैःसह ॥ ४० ॥ एतेचान्येचबहवःप्रीयमाणाःप्रियंवदाः ॥ अभिषेकायरामस्यसहतिष्ठंतिपार्थिवैः ॥ ४१ ॥ त्वरयस्वमहाराजंयथासमुदितेऽहनि ॥ पुष्येनक्षत्रयोगेचरामोराज्यमवाप्नुयात् ॥ ४२ ॥ इतितस्यवचःश्रुत्वासूतपुत्रोमहाबलः ॥ स्तुवन्नृपतिशार्दूलंप्रविवेशनिवेशनं ॥ ४३ ॥ तंतुपूर्वोदितंवृद्धंद्वारस्थाराजसंमताः ॥ नशेकुरभिसंरोद्धुंराज्ञःप्रियचिकीर्षवः ॥ ४४ ॥ ससमीपस्थितोराज्ञस्तामवस्थामजज्ञिवान् ॥ वाग्भिःपरमतुष्टाभिरभिष्टोतुंप्रचक्रमे ॥ ४५ ॥ ततःसूतोयथापूर्वंपार्थिवस्यनिवेशने ॥ सुमंत्रःप्रांजलिर्भूत्वातुष्टावजगतीपतिं ॥ ४६ ॥ यथानंदतितेजस्वीसागरोभास्करोदये ॥ प्रीतःप्रीतेनमनसातथानंदयनस्ततः ॥ ४७ ॥

मवस्थांअजज्ञिवान्नज्ञातवान् यतोऽतोवाग्भिरित्यादि परमतुष्टाभिःतोषकृताभिःतोषजनिकाभिश्चेतियावत् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ भास्करोदयेतत्कालेप्रत्यूर्मिप्रतिफलितरवितेजसातेजस्वीसागरोयथास्नातुकामान्नंदतिनंदयतितथानोस्मान्प्रीतेनतुष्टेनमनसाप्रीतोऽस्मद्विषयकप्रीत्याश्रयःसन्नंदय यत्तुभास्करश्चंद्रइतितत्प्रसिद्धिविरुद्धं तथानंदघनइतिपाठेआनंदघनःआनंदपूर्णस्त्वंनंदनंदय प्रजाइतिशेषः नंदानंदेतिचतंत्रेणबोध्यं ॥ ४७ ॥

अस्यांवेलायांउदयवेलायां तयास्तुत्याचोत्साहयुक्तःसन्यथादानवान्सोजयत्तथारिपुजयफलकंबोधनंतेकरोमीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ अंगैःसहितावेदाविद्याश्चमीमांसादयोयथाब्रह्माणंसृष्ट्यैबोधयंतिएवंत्वांबोधयामि वेदेभ्यएवभूरादीन्पदार्थान्ज्ञात्वावेधास्तान्सृजतीतिश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं ॥ ४९ ॥ यथाचंद्रसहितोरविरुदयास्तमयाभ्यांपृथिवींतत्स्थंजनंबोधयतितद्वच्च ॥ ५० ॥ कृतकौतुकमंगलःकृतानिकौतुकेअभिषेकोत्सवेमंगलानिविचित्रवस्त्राभरणधारणादिरूपाणियेन कौतुकंत्वभिलाषेस्यादुत्सवेनर्महर्षयोः अतएववपुषाविराजमानस्त्वंमेरोर्दि

इंद्रमस्यांतुवेलायामभितुष्टावमातलिः ॥ सोजयद्दानवान्सर्वांस्तथात्वांबोधयाम्यहं ॥ ४८ ॥ वेदाःसहांगाविद्याश्चयथाह्यात्मभुवंप्रभुं ॥ ब्रह्माणंबोधयंत्यद्यतथात्वांबोधयाम्यहं ॥ ४९ ॥ आदित्यःसहचंद्रेणयथाभूतधरांशुभां ॥ बोधयत्यद्यपृथिवींतथात्वांबोधयाम्यहं ॥ ५० ॥ उत्तिष्ठसुमहाराजकृतकौतुकमंगल ॥ विराजमानोवपुषामेरोरिवदिवाकरः ॥ ५१ ॥ उदतिष्ठतरामस्यसमग्रमभिषेचनं ॥ पौरजानपदाश्चापिनैगमश्चकृतांजलिः ॥ ५२ ॥ अयंवसिष्ठोभगवान्ब्राह्मणैःसहतिष्ठति ॥ क्षिप्रमाज्ञाप्यतांराजन्राघवस्याभिषेचनं ॥ ५३ ॥ यथाह्यपालाःपशवोयथासेनाह्यनायका ॥ यथाचंद्रंविनारात्रिर्यथागावोविनावृषं ॥ ५४ ॥ एवंहिभवितासृष्ट्रंयत्रराजानदृश्यते ॥ एवंतस्यवचःश्रुत्वासांत्वपूर्वमिवार्थवत् ॥ ५५ ॥ अभ्यकीर्यतशोकेनभूयएवमहीपतिः ॥ ततस्तुराजातंसूतंसन्नहर्षःसुतंप्रति ॥ ५६ ॥ शोकरक्तेक्षणःश्रीमानुद्वीक्ष्योवाचधार्मिकः ॥ वाक्यैस्तुखलुमर्माणिममभूयोनिकृंतसि ॥ ५७ ॥ सुमंत्रःकरुणंश्रुत्वादृष्ट्वादीनंचपार्थिवं ॥ प्रगृहीतांजलिःकिंचित्तस्माद्देशादपाक्रमत् ॥ ५८ ॥ यदावक्तुंस्वयंदैन्यान्नशशाकमहीपतिः ॥ तदासुमंत्रंमंत्रज्ञाकैकेयीप्रत्युवाचह ॥ ५९ ॥

वाकरइवोत्तिष्ठ ॥ ५१ ॥ कर्तव्यंयद्यदाज्ञप्तंतत्सर्वंकृतमित्याह उदतिष्ठतेति उदतिष्ठतउत्थितंसंपन्नमभूदित्यर्थः अभिषेचनंतदुपकरणं नैगमोवणिग्वर्गः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ भविता लुट् तस्माच्छीघ्रमुत्तिष्ठेतिभावः इवशब्दएवार्थे ॥ ५५ ॥ अभ्यकीर्यतव्याप्तोभवत् सन्नहर्षःनष्टहर्षः ॥ ५६ ॥ शोकरक्तेक्षणःशोकजरोदनेनरक्तनेत्रः भूयःकैकेयीवाक्यैःकृत्तानिमर्माणिपुनरधिकंत्वंतिवाक्यैरित्यर्थः अनुचितकालप्रयुज्यमानत्वादितिभावः ॥ ५७ ॥ अपाक्रमत्बद्धांजलिःसन्भीतोऽपाक्रमत् ॥ ५८ ॥ दैन्यंसत्यपाशबंधनजं मंत्रज्ञास्वकार्यैकवक्तव्यज्ञा ॥ ५९ ॥

अतएवमिथ्याप्याह रामहर्षेति रामाभिषेकहर्षेत्यर्थः ॥ ६० ॥ ६१ ॥६२॥ कल्याणंमन्यमानःकदाचिद्रामंदृष्ट्वातस्मिन्प्रीतिंकरिष्यतीतिमन्यमानः यद्वा अस्मिन्नवसरेरामदर्शनमेवक ल्याणंमन्यमानः मृतिसमयत्वात् यद्वा देवानामृषीणांचकल्याणंमन्यमानः अतएवहृदयेनननंद नतुबहिस्तच्चिन्हमितिभावः ॥ ६३ ॥ निर्गमनकालेपुनस्त्वरितमानयेतितयाकैकेय्या प्रेरितः चिंतयामास किमित्येषाभूयस्त्वरयतीतिचिंता ॥ ६४ ॥ व्यक्तंरामाभिषेकार्थेएवएषात्वरयति इहधर्मराट्दशरथःआयस्यतिआयासवान्भवति प्रयासबाहुल्येनप्रायोबहिर्नाग

सुमंत्रराजारजनींरामहर्षसमुत्सुकः॥ प्रजागरपरिश्रांतोनिद्रावशमुपागतः ॥ ६० ॥ तद्गच्छत्वरितंसूतराजपुत्रंयशस्विनं ॥ राममानयभद्रंतेनात्र कार्याविचारणा॥ ६१ ॥ अश्रुत्वाराजवचनंकथंगच्छामिभामिनि॥ तच्छ्रुत्वामंत्रिणोवाक्यंराजामंत्रिणमब्रवीत् ॥ ६२ ॥ सुमंत्ररामंद्रक्ष्यामिशी घ्रमानयसुंदरं॥ समन्यमानःकल्याणंहृदयेनननंदच॥ ६३॥ निर्जगामचसप्रीत्यात्वरितोराजशासनात् ॥ सुमंत्रश्चिंतयामासत्वरितंचोदितस्तया ॥ ६४॥ व्यक्तंरामाभिषेकार्थेइहायस्यतिधर्मराट्॥ इतिसूतोमतिंकृत्वाहर्षेणमहतापुनः॥ ६५॥ निर्जगाममहातेजाराघवस्यदिदृक्षया॥ सागरह्रदसं काशात्सुमंत्रोंतःपुराच्छुभात्॥ ६६॥ ततःपुरस्तात्सहसाविनिःसृतोमहीपतेर्द्वारगतान्विलोकयन्॥ ददर्शपौरान्विविधान्महाधनानुपस्थितान्द्वारमुपे त्यविष्ठितान्॥ ६७॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेचतुर्दशःसर्गः॥ १४॥ ॥७॥ तेतुतांरजनीमुष्यब्राह्मणा वेदपारगाः॥उपतस्थुरुपस्थानंसहराजपुरोहिताः॥१॥ अमात्याबलमुख्याश्चमुख्यायेनिगमस्यच॥ राघवस्याभिषेकार्थेप्रीयमाणाःसुसंगताः॥२॥

मिष्यतीतिमतिंकृत्वेत्यन्वयः ॥ ६५ ॥ पुरांतर्वर्तित्वादंतःपुरस्यसागरांतर्वर्तिह्रदतुल्यत्वं ॥ ६६ ॥ ततइति महीपतेर्द्वारगतानधिकारिणोविलोकयन्पौरान्महाजनान्पुरस्तादग्रेददर्श ततः निर्गमनोत्तरं ॥ ६७ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेचतुर्दशःसर्गः ॥ १४ ॥ ॥७॥ अथकैकेय्याराज्ञाचगुप्तहृ दयतयाप्रवर्तितस्यसुमंत्रस्ययथापूर्वंप्रवृत्तिवदन्राजाज्ञयाराजद्वारिमिलितानांजनानांपरस्परसंभाषणप्रकारमाह तेत्वित्यादि तेराजप्रेरिताः उष्यउषित्वा उपस्थानंराजद्वारं अधिकर णेल्युट् ॥ १ ॥ निगमोवणिक्समूहः ॥ २ ॥

अहनिपुष्यनक्षत्रेआगते रामस्यजन्मजन्मनिस्थितेजन्मकालस्थेकर्कटलग्नेचप्राप्ते ॥ ३ ॥ भाविनेइतिशेषः अभिषेकायअभिषेकार्थमुपकरणमुपकल्पितंसिद्धंकृतमित्यर्थः कांचनाज लकुंभाआनीताः अलंकृतंभद्रपीठंस्थापितं ॥ ४ ॥ ५ ॥ प्राग्वहाइत्यादेर्नद्यइतिशेषः पर्वतघटनादिनोर्ध्वप्रवाहवत्प्रदेशवत्यऊर्ध्ववाहाः तिर्यग्वाहादक्षिणोत्तरप्रवाहाः क्षीरिणःक्षीरपू

उदितेविमलेसूर्येपुष्येचाभ्यागतेहनि॥ लग्नेकर्कटकेप्राप्तेजन्मरामस्यचस्थिते॥ ३ ॥ अभिषेकायरामस्यद्विजेंद्रैरुपकल्पितं ॥ कांचनाजलकुंभाश्च भद्रपीठंस्वलंकृतं॥ ४॥ रथश्चसम्यगास्तीर्णोभास्वताव्याघ्रचर्मणा॥ गंगायमुनयोःपुण्यात्संगमादाहृतंजलं॥५॥ याश्चान्याःसरितःपुण्याह्रदाःकूपाः सरांसिच॥ प्राग्वहाश्चोर्ध्ववाहाश्चतिर्यग्वाहाश्चक्षीरिणः ॥ ६ ॥ ताभ्यश्चैवाहृतंतोयंसमुद्रेभ्यश्चसर्वशः ॥ क्षौद्रंदधिघृतंलाजादर्भाःसुमनसःपयः ॥ ७॥ अष्टौचकन्यारुचिरामत्तश्चवरवारणः॥ सजलाःक्षीरिभिश्छन्नाघटाःकांचनराजताः॥ ८ ॥ पद्मोत्पलयुताभांतिपूर्णाःपरमवारिणा ॥ चंद्रां शुविकचप्रख्यंपांडुरंरत्नभूषितं॥ ९॥ सज्जंतिष्ठतिरामस्यवालव्यजनमुत्तमं॥ चंद्रमंडलसंकाशमातपत्रंचपांडुरं॥ १०॥ सज्जंद्युतिकरंश्रीमदभिषेक पुरःसरं॥ पांडुरश्चवृषःसज्जःपांडुराश्वश्चसंस्थितः ॥ ११ ॥ वादित्राणिचसर्वाणिबंदिनश्चतथापरे॥ इक्ष्वाकूणांयथाराज्येसंभ्रियेताभिषेचनं॥ १२॥ तथाजातीयमादायराजपुत्राभिषेचनं॥ तेराजवचनात्तत्रसमवेतामहीपतिं॥ १३॥ अपश्यंतोऽब्रुवन्कोनुराज्ञोनःप्रतिवेदयेत्॥ नपश्यामश्चराजा नमुदितश्चदिवाकरः॥ १४॥ यौवराज्याभिषेकश्चसज्जोरामस्यधीमतः॥ इतितेषुब्रुवाणेषुसर्वांस्तांश्चमहीपतीन्॥ १५ ॥ अब्रवीत्तानिदंवाक्यंसुमं त्रोराजसत्कृतः॥ रामंराज्ञोनियोगेनत्वरयाप्रस्थितोस्म्यहं॥ १६॥

र्णाः क्षीरमत्रजलं ङीबभावआर्षः ॥ ६ ॥ ७ ॥ क्षीरिभिःक्षीरिवृक्षपल्लवैः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ अभिषेकपुरःसरंअभिषेकसामग्रीमुख्यं ॥११॥ इक्ष्वाकूणांराज्येऽभिषेचनमुद्दिश्ययथाव स्तुजातंसंभ्रियतसंभ्रियते ॥ १२ ॥ तथाजातीयंवस्तुजातंरामाभिषेकमुद्दिश्यादायगृहीत्वाराजवचनात्राजद्वारेसमवेतामिलिताब्राह्मणादयोमहीपतिमपश्यंतोनोस्मान्राज्ञःकःप्रतिवेदये दित्यब्रुवन् ॥ १३ ॥ १४ ॥ यौवराज्याभिषेकस्तत्सामग्री सर्वान्जनान्महीपतींश्चअब्रवीदित्यन्वयः ॥ १५॥ रामंआनेतुमितिशेषः ॥ १६ ॥

यद्यपिप्रस्थितस्तथापिभवंतोराज्ञोरामस्यचपूज्याइतिकृत्वाआयुष्मतांयुष्माकंवचनात्सर्वैराजानोब्राह्मणादयश्चमहाराजंसुखंसुखशयनंपृच्छंतीतिविज्ञापयामि जाग्रतोपिबहिरनागमनकारणंकिमितिचपृच्छंतीतिविज्ञापयामि ॥ १७ ॥ पुराणवित्चिरकालकथाभिज्ञोऽतिवृद्धइतियावत् ॥ १८ ॥ सदाऽसक्तंअवारितद्वारं ॥१९॥ शयनीयंशयनगृहं तिरस्करणिजवनिकामंतराकृत्वेतिशेषः एतेनतावत्पर्यंतंगमनंसूचितं अत्यासाद्यअतिसमीपंगत्वा ॥ २० ॥ राजविज्ञापनस्यस्तुतिपूर्वकत्वात्पुनःस्तुतिप्रवृत्तिः ॥ २१ ॥ २२ ॥ निगमोवाणिज्यंतत्संबंधिनो

पूज्याराज्ञोभवंतश्चरामस्यतुविशेषतः ॥ अयंपृच्छामिवचनात्सुखमायुष्मतामहं ॥१७॥ राज्ञःसंप्रतिबुद्धस्यचानागमनकारणं ॥ इत्युक्त्वांतःपुरद्वारमाजगामपुराणवित् ॥ १८ ॥ सदासक्तंचतद्वेश्मसुमंत्रःप्रविवेशह ॥ तुष्टावास्यतदावंशंप्रविश्यसविशांपतेः ॥ १९ ॥ शयनीयंनरेंद्रस्यतदासाद्यव्यतिष्ठत ॥ सोत्यासाद्यतुतद्वेश्मतिरस्करणिमंतरा ॥ २० ॥ आशीर्भिर्गुणयुक्ताभिरभितुष्टावराघवं ॥ सोमसूर्यौचकाकुत्स्थशिववैश्रवणावपि ॥ २१ ॥ वरुणश्चाग्निरिंद्रश्चविजयंप्रदिशंतुते ॥ गताभगवतीरात्रिरहःशिवमुपस्थितं ॥ २२ ॥ बुद्ध्यस्वराजशार्दूलकुरुकार्यमनंतरं ॥ ब्राह्मणाबलमुख्याश्चनैगमाश्चागतास्त्विह ॥ २३ ॥ दर्शनंतेऽभिकांक्षंतेप्रतिबुद्ध्यस्वराघव ॥ स्तुवंतंतंतदासूतंसुमंत्रंमंत्रकोविदं ॥ २४ ॥ प्रतिबुद्ध्यततोराजाइदंवचनमब्रवीत् ॥ राममानयसूतेतियदस्यभिहितोमया ॥ २५ ॥ किमिदंकारणंयेनममाज्ञाप्रतिवाह्यते ॥ नचैवसंप्रसुप्तोहमानयेहाशुराघवम् ॥ २६ ॥ इतिराजादशरथःसूतंतत्रान्वशात्पुनः ॥ सराजवचनंश्रुत्वाशिरसाप्रतिपूज्यतं ॥ २७ ॥ निर्जगामनृपावासान्मन्यमानःप्रियंमहत् ॥ प्रपन्नोराजमार्गंचपताकाध्वजशोभितं ॥ २८ ॥

नैगमाः ॥ २३ ॥ २४ ॥ प्रतिबुद्ध्यजवनिकांतर्हितमपिसुमंत्रंध्वनिनाज्ञात्वा यदस्यभिहितोनयेतिपाठेअनयेत्युपलक्षणं मयाचेत्यर्थः अतएवममाज्ञेतिसंगच्छते पूर्वंराज्ञास्वयमप्युक्तेः कतकादयस्तु कैकेय्याज्ञैवअप्रतिषिद्धमनुमतमितिन्यायेनममाज्ञा ननुनिद्रापरवशत्वेनराज्ञोनुमतंनवेतिमेसंदेहस्तत्राह नचेति इतिव्याचक्षते तेषामितिराजेतिश्लोकेपुनःपदासंगतिःस्पष्टैव पूर्वसर्गांतेअश्रुत्वाराजवचनमित्यादिनंदचेत्यंतश्लोकद्वयस्यसर्वपुस्तकेषूपलंभाच्चतद्व्याख्यानमसंगतमितिध्येयं ॥ २५ ॥२६॥२७॥ प्रियंमन्यमानःहार्दाभिप्रायज्ञानात् ॥२८॥

हृष्टःपुलकितगात्रः प्रमुदितआनंदचित्तः राजमार्गंविलोकयन्नितिसंबंधः रामाधिकरणाःरामविषयाः ॥ २९ ॥ हृष्टवत्हृष्टानांजनानां स्वार्थेवतिरार्षः ॥ ३० ॥ प्रातःसमयत्वान्महाकपाटेनपिहितं स्वल्पद्वारस्यैवोद्घाटितत्वात् वितर्दिर्वेदिका ॥ ३१ ॥ कांचनीभिःप्रतिमाभिर्युक्तंएकंप्रधानमग्र्यंपुरोभागोयस्यतत् मणिविद्रुमयुक्तंतोरणंबहिर्द्वारंयस्यतत् शारदाभ्रवत्घनप्रख्यंनिबिडप्रभं ॥ ३२ ॥ वरमाल्यानांस्वर्णपुष्पमालानामंतरालवर्तिभिर्महद्भिर्महादीप्तिमद्भिर्मणिभिरलंकृतं ॥ ३३ ॥ दार्दुरंदर्दुरोमलयसंनिकृष्टश्चंदनगिरिः ॥ ३४ ॥ सुकृतैःस्वर्णादि

हृष्टःप्रमुदितःसूतोजगामाशुविलोकयन् ॥ ससूतस्तत्रशुश्रावरामाधिकरणाःकथाः ॥ २९ ॥ अभिषेचनसंयुक्ताःसर्वलोकस्यहृष्टवत् ॥ ततोददर्शरुचिरंकैलाससदृशप्रभं ॥ ३० ॥ रामवेश्मसुमंत्रस्तुशक्रवेश्मसमप्रभं ॥ महाकपाटपिहितंवितर्दिशतशोभितं ॥ ३१ ॥ कांचनप्रतिमैकाग्र्यंमणिविद्रुमतोरणं ॥ शारदाभ्रघनप्रख्यंदीप्तंमेरुगुहासमं ॥ ३२ ॥ मणिभिर्वरमाल्यानांसुमहद्भिरलंकृतं ॥ मुक्तामणिभिराकीर्णंचंदनागुरुभूषितं ॥ ३३ ॥ गंधान्मनोज्ञान्विसृजद्दार्दुरंशिखरंयथा ॥ सारसैश्चमयूरैश्चविनदद्भिर्विराजितं ॥ ३४ ॥ सुकृतेहामृगाकीर्णंसूत्कीर्णंभक्तिभिस्तथा ॥ मनश्चक्षुश्चभूतानामाददत्तिग्मतेजसा ॥ ३५ ॥ चंद्रभास्करसंकाशंकुबेरभवनोपमं ॥ महेंद्रधामप्रतिमंनानापक्षिसमाकुलं ॥ ३६ ॥ मेरुशृंगसमंसूतोरामवेश्मददर्शह ॥ उपस्थितैःसमाकीर्णंजनैरंजलिकारिभिः ॥ ३७ ॥ उपादायसमाक्रांतैस्तदाजानपदैर्जनैः ॥ रामाभिषेकसुमुखैरुन्मुखैःसमलंकृतं ॥ ३८ ॥ महामेघसमप्रख्यमुदग्रंसुविराजितं ॥ नानारत्नसमाकीर्णंकुब्जकैरपिचावृतं ॥ ३९ ॥ सवाजियुक्तेनरथेनसारथिःसमाकुलंराजकुलंविराजयन् ॥ वरूथिनाराजगृहाभिपातिनापुरस्यसर्वस्यमनांसिहर्षयन् ॥ ४० ॥

नासुष्ठुनिर्मितेरीहामृगैर्वृकैराकीर्णंव्याप्तं कोकस्त्वीहामृगोवृकः भक्तिभिःवर्धकीनांसूक्ष्मचित्रशिल्पैरुत्कीर्णंचित्रवत् तिग्मतेजसाअतिशयितशोभया यद्वा प्रतिबिंबितसूर्यकिरणैः ॥३५॥ ॥ ३६ ॥ उपस्थितैरागतैः अंजलिकारिभिःनमस्कारार्थं ॥ ३७ ॥ उपादाय उपायनानीतिशेषः आगतैरितिचशेषः समाक्रांतैर्द्वारपालनिरुद्धैः उन्मुखैरुत्सुकैः ॥ ३८ ॥ उदग्रंप्रशस्तं कुब्जकैर्दासैः ॥ ३९ ॥ राजकुलंराजमार्गंविराजयन्शोभयन् वरूथोरथगुप्तिस्तद्युतेन रामगृहंसमासददितिशेषः ॥ ४० ॥

महाधनंमहताधनेनयुक्तं समाकुलैरितस्ततःप्रसृतैरुल्बणंअधिकशोभावत् वराईस्यउत्तमवस्त्वर्हस्य ॥ ४१ ॥ व्यपोह्यअतिक्रम्य शुद्धांतमंतःपुरं ॥ ४२ ॥ रामस्याभिषेकार्थंअभिषेक प्रयोजनकंकर्मकुर्वतांजनानांगिरोनरेंद्रसूनोःरामस्याभितोमंगलंतत्प्रतिपादनमर्थोयासांताःशुश्राव सतथालोकस्यचगिरस्तादृशीःशुश्राव ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ कोट्यातत्संख्ययापरार्धैस्त त्संख्ययोपलक्षितैर्जनैरनेनातिसंमर्दोदर्शितः ॥ ४५ ॥ महामेघाधिरूढपर्वतसदृशं प्रभिन्नंमत्तं शत्रुंजयंतद्गुणकंतन्नामानंच रामउपवाह्योयस्यतं ॥ ४६ ॥ वल्लभान् राज्ञइतिशेषः व्य

ततःसमासाद्यमहाधनंमहत्प्रहृष्टरोमासबभूवसारथिः॥ मृगैर्मयूरैश्चसमाकुलोल्बणंगृहंवराईस्यशचीपतेरिव ॥ ४१ ॥ सतत्रकैलासनिभाःस्वलंकृ ताःप्रविश्यकक्ष्यास्त्रिदशालयोपमाः॥ प्रियान्वरान्राममतेस्थितान्बहूनव्यपोह्यशुद्धांतमुपस्थितोरथी॥ ४२॥ सतत्रशुश्रावचहर्षयुक्तारामाभिषेका र्थकृतांजनानां॥ नरेंद्रसूनोरभिमंगलार्थाःसर्वस्यलोकस्यगिरःप्रहृष्टः ॥ ४३ ॥ महेंद्रसद्मप्रतिमंचवेश्मरामस्यरम्यंमृगपक्षिजुष्टं॥ ददर्शमेरोरिव शृंगमुच्चंविभ्राजमानंप्रभयासुमंत्रः॥ ४४ ॥ उपस्थितैरंजलिकारिभिश्चसोपायनैर्जानपदैर्जनैश्च ॥ कोट्यापरार्धैश्चविमुक्तयानैःसमाकुलंद्वारपदं ददर्श॥ ४५॥ ततोमहामेघमहीधराभंप्रभिन्नमत्यंकुशमत्यसह्यं॥ रामोपवाह्यंरुचिरंददर्शशत्रुंजयंनागमुदग्रकायं ॥ ४६॥ स्वलंकृतान्साश्वरथा न्सकुंजरानमात्यमुख्यांश्चददर्शवल्लभान्॥ व्यपोह्यसूतःसहितान्समंततःसमृद्धमंतःपुरमाविवेशह ॥ ४७॥ ततोद्रिकूटाचलमेघसन्निभंमहाविमा नोपमवेश्मसंयुतं ॥ अवार्यमाणःप्रविवेशसारथिःप्रभूतरत्नंमकरोयथार्णवं ॥ ४८ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयो ध्याकांडेपंचदशःसर्गः॥ १५॥

पोह्यरथागमनेनमार्गादेकदेशेकृत्वा ॥ ४७ ॥ अद्रिकूटेअद्रिशृंगेआरूढोऽचलोयोमहामेघस्तत्सदृशमौन्नत्येन तदेंद्रकूटेतिपाठेतन्नामापर्वतविशेषस्तदारूढेत्यादिप्राग्वत् महाविमानोपम वेश्मभिःसंयुतं महाविमानानांतत्संज्ञकानामुत्तमवेश्मनांसंघोयत्रमहाविमानेभ्यउत्तमानांवेश्मनांसंघोयत्रेतिवाविमानोत्तमवेश्मसंघवदितिपाठांतरेऽर्थः विमानोस्त्रीदेवयानेसप्तभूमौ चसद्मनि ॥ ४८ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेपंचदशःसर्गः ॥ १५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

प्रविविक्तांजनासंबाधां ॥ १ ॥ प्रासकार्मुकानांबिभ्रद्भिः तेषांधारकैरित्यर्थः एकाग्रैरेकाग्रचित्तैः ॥ २ ॥ काषायिणः कौसुंभादिकषायरक्तवस्त्रधारिणइत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ प्रदक्षिणः प्रकर्षेणसेवादौनिपुणः आख्यातकथयत ॥ ५ ॥ ६ ॥ प्रतिवेदितंद्वाःस्थैर्विज्ञापितं पितुरभ्यंतरंअत्यंतमंतरंगं तत्रैवसीतावस्थितिदेशएव प्रियकाम्ययापितुरितिशेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥ वरा

सतदंतःपुरद्वारंसमतीत्यजनाकुलं॥ प्रविविक्तांततःकक्ष्यामाससादपुराणवित् ॥ १ ॥ प्रासकार्मुकबिभ्रद्भिर्युवभिर्मृष्टकुंडलैः॥ अप्रमादिभिरेकाग्रैः स्वानुरक्तैरधिष्ठितां॥ २ ॥ अत्रकाषायिणोवृद्धान्वेत्रपाणीन्स्वलंकृतान्॥ ददर्शविष्ठितान्द्वारिस्त्र्यध्यक्षान्सुसमाहितान्॥ ३॥ तेसमीक्ष्यसमायांतंरा मप्रियचिकीर्षवः॥ सहसोत्पतिताःसर्वेत्यासनेभ्यःससंभ्रमाः॥ ४॥ तानुवाचविनीतात्मासूतपुत्रःप्रदक्षिणः॥ क्षिप्रमाख्यातरामायसुमंत्रोद्वारितिष्ठ ति॥ ५॥ तेराममुपसंगम्यभर्तुःप्रियचिकीर्षवः॥ सहभार्यायरामायक्षिप्रमेवाचचक्षिरे॥ ६ ॥ प्रतिवेदितमाज्ञायसूतमभ्यंतरंपितुः ॥ तत्रैवानाय यामासराघवःप्रियकाम्यया॥ ७॥ तंवैश्रवणसंकाशमुपविष्टंस्वलंकृतं॥ ददर्शसूतःपर्यंकेसौवर्णेसोत्तरच्छदे ॥ ८॥ वराहरुधिराभेणशुचिनाचसु गंधिना॥ अनुलिप्तंपरार्ध्येनचंदनेनपरंतपं॥ ९ ॥ स्थितयापार्श्वतश्चापिवालव्यजनहस्तया ॥ उपेतंसीतयाभूयश्चित्रयाशशिनंयथा ॥ १० ॥ तंत पंतमिवादित्यमुपपन्नंस्वतेजसा॥ ववंदेवरदंबंदीविनयज्ञोविनीतवत् ॥ ११ ॥ प्रांजलिःसुमुखंदृष्ट्वाविहारशयनासने॥ राजपुत्रमुवाचेदंसुमंत्रो राजसत्कृतः॥ १२॥ कौसल्यासुप्रजारामपितात्वांद्रष्टुमिच्छति॥ महिष्यापिहिकैकेय्यागम्यतांतत्रमाचिरं॥ १३॥

हरुधिरवदतिरक्तेन पराध्र्येनश्रेष्ठेन ॥ ९ ॥ भूयोवारंवारंददर्शेत्यन्वयः तथाभूतस्यदर्शनेतृप्त्यभावात् चित्रयासहितंशशिनंयथालोकोभूयोभूयःपश्यतितथेत्यर्थः ॥ १०॥ बंदीसुमंत्रः वि नीतवद्विनीतःसन् ॥ ११ ॥ सुमुखंप्रसन्नवदनं विहारशयनस्थानरूपेआसनेविद्यमानंराजपुत्रमित्यन्वयः यद्वा विहारशयनासनेसमाहारद्वंद्वः तेषुराज्ञासत्कृतःसुमंत्रइत्यन्वयः ॥ १२॥ सुप्रजाः सुपुत्रेणत्वयेतिशेषः ॥ १३ ॥

संमानयामास सुमंत्रवचोंगीचकारेत्यर्थः ॥ १४ ॥ देवश्चदेवीचमातापितरौमदंतरेमदर्थेसमागम्यमिलित्वाअभिषेचनस्यसम्यक्हितंकिंचित्ध्रुवंनिश्चयेनमंत्रयेतेविचारयतः अत्राभिषेचनसंहितंतत्संबद्धं अभिषेकद्वारकमितियावत् किंचिद्वनगमनरूपंतद्विरुद्धंसंप्रत्येवास्माभिश्चिंत्यमानंमंत्रयेतेइत्यप्यर्थोगर्भितोज्ञेयः ॥ १५ ॥ तत्रतर्कयति लक्षयित्वेति राज्ञोभिप्रायंमदभिषेकविषयंलक्षयित्वाज्ञात्वासुदक्षिणासमर्थाअतएवराज्ञःप्रियकामाअतएवप्रहृष्टाहितवचनेनकामेनचराजानमनुवर्तितुंशीलंयस्यास्तादृशीमेजननीमदर्थकामामहाराजंराजानमि

एवमुक्तस्तुसंहृष्टोनरसिंहोमहाद्युतिः॥ ततःसंमानयामाससीतामिदमुवाचह॥ १४॥ देविदेवश्चदेवीचसमागम्यमदंतरे ॥ मंत्रयेतेध्रुवंकिंचिदभिषेचनसंहितं॥ १५॥ लक्षयित्वाह्यभिप्रायंप्रियकामासुदक्षिणा॥ संचोदयतिराजानंमदर्थमसितेक्षणा॥ १६॥ साप्रहृष्टामहाराजंहितकामानुवर्तिनी॥ जननीचार्थकामामेकेकयाधिपतेःसुता॥ १७॥ दिष्ट्याखलुमहाराजोमहिष्याप्रिययासह॥ सुमंत्रंप्राहिणोद्दूतमर्थकामकरंमम॥ १८॥ यादृशीपरिषत्तत्रतादृशोदूतआगतः॥ ध्रुवमद्यैवमांराजायौवराज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ १९॥ हंतशीघ्रमितोगत्वाद्रक्ष्यामिचमहीपतिं॥ सहत्वंपरिवारेणसुखमास्वरमस्वच॥ २०॥ पतिसंमानितासीताभर्तारमसितेक्षणा॥ आद्वारमनुवव्राजमंगलान्यभिदध्युषी॥ २१॥ राज्यंद्विजातिभिर्जुष्टंराजसूयाभिषेचनं॥ कर्तुमर्हतितेराजावासवस्येवलोककृत्॥ २२॥ दीक्षितंव्रतसंपन्नंवराजिनधरंशुचिं॥ कुरंगशृंगपाणिंचपश्यंतीत्वांभजाम्यहं॥ २३॥

तिहर्षवशात्पुनरुक्तिरदोषाय मदर्थंमदभिषेकार्थंराजानंसंचोदयतित्वरयति भरतासन्निधौरामाभिषेकस्त्वत्संमतोनवेतिराज्ञापृष्टेसर्वथामत्संमतस्त्वरयाक्रियतांभरतःपश्चाच्छ्रोष्यतीतिमन्येइत्याशयः ॥ १६ ॥ १७ ॥ कुतएवंज्ञायतेतत्राह दिष्ट्येति ममकामविषयमर्थंकरोतितादृशंसुमंत्रंयतोदूतंप्राहिणोदतएवंज्ञायतइतिभावः ॥ १८ ॥ तदेवविवृणोति यादृशीमदर्थपरा तत्रराजांतःपुरे परिषत्सभा ॥ १९ ॥ परिवारेणसखीसमूहेन ॥ २० ॥ अभिदध्युषीअभिध्यायंतीत्यर्थेआर्षमिदं ॥ २१ ॥ द्विजातिभिर्जुष्टंराज्यंयौवराज्याभिषेकंकृत्वाकालांतरेणराजसूयार्हंमहाराज्याभिषेचनंकर्तुमर्हति लोककृत्इंद्रस्येव ॥ २२ ॥ २३ ॥

॥ ३४ ॥

लक्षयित्वेत्यादिभिरष्टभिःश्लोकैरर्थांतरमपिगर्भितं तथाहि अभिप्रायंममरावणवधरूपमभिप्रायमंतर्यामिप्रेरणयालक्षयित्वा अनेनमत्प्रेरणयैवतस्याएवंप्रवृत्तिरितिसूचितं ममदेवानांजगतश्चप्रियकामा राज्ञश्चांतकालेनिरंतरंमद्ध्यानसंपादनेनप्रियकामा अतएवसुदक्षिणासमर्था राज्ञआपाततोविपरीतत्वेपिजगतःप्रियत्वेनराज्ञोपिपर्यंतसुखदत्वेनतद्वाक्यकथनेसमर्था अतएवप्रहृष्टाममहितकामातदर्थमवतारग्रहणाद्धितंकाम्यंचतदनुवर्तनशीला अतएवमेऽर्थकामामदवतारप्रयोजनसिद्धिकामा महाराजंराजानंमदर्थंमदवतारप्रयोजनरावणवधफलकवनगमनार्थंत्वरयतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ अर्थकामकरंमत्कामविषयार्थकरंयथाभवतितथाप्राहिणोत् ॥ १८ ॥ तादृशःहृष्टोद्विग्नचित्तः एतदीयेनैवहृष्टोद्विग्नचित्तत्वेनतत्परिषदस्त्वानुमानं यौवराज्येदेवर्षिपरिपालनफलके ॥ १९ ॥ २० ॥ मंगलान्यभिदध्युषीप्रस्थानमंगलान्यभिध्यायंती ॥ २१ ॥ तदेवाह राज्यमिति द्विजातिभिराश्रमस्थैर्ऋषिभिर्जुष्टं राज्यं

पूर्वांदिशंवज्रधरोदक्षिणांपातुतेयमः॥ वरुणःपश्चिमामाशांधनेशस्तूत्तरांदिशं॥ २४॥ अथसीतामनुज्ञाप्यकृतकौतुकमंगलः॥ निश्चक्रामसुमंत्रेणसहरामोनिवेशनात्॥ २५॥ पर्वतादिवनिष्क्रम्यसिंहोगिरिगुहाशयः॥ लक्ष्मणंद्वारिसोऽपश्यत्प्रह्वांजलिपुटंस्थितं॥ २६॥ अथमध्यमकक्ष्यायांसमागच्छत्सुहृज्जनैः॥ ससर्वानर्थिनोदृष्ट्वासमेत्यप्रतिनंद्यच॥ २७॥ ततःपावकसंकाशमारुरोहरथोत्तमं॥ वैयाघ्रंपुरुषव्याघ्रोराजितंराजनंदनः॥ २८॥ मेघनादमसंबाधंमणिहेमविभूषितं॥ मुष्णंतमिवचक्षूंषिप्रभयामेरुवर्चसं॥ २९॥

वनेराज्यं तथाराजसूयाभिषेचनंसर्वतोबलवान्सर्वपीडकोराजासूयतेकंड्यतेयत्रतादृशकर्मणिअभिषेकंकर्तुमर्हति तदेवममसाभिलषति दीक्षितमित्यादि तत्रराजसूयेदीक्षितत्वादिधर्मकंत्वांपश्यंतीअहंत्वांभजिष्येइत्यर्थः अनेनाहमपित्वयासहवनंयास्यामीतिसूचितं अत्रराजसूयाभिषेचनंकर्तुमर्हतीत्यनेनसंकल्पेनदीक्षितमित्यादिसंकल्पेनमदुक्तार्थगर्भितत्वमेषांश्लोकानांसूचितं अन्यथासत्यसंकल्पायाभगवत्याअपेकदापिरामेणराजसूयाननुष्ठानादीदृशसंकल्पविषयार्थासिद्ध्यास्तत्त्वंभज्येत वक्तृश्रोत्रोःसीतारामयोर्वैशिष्ट्याच्चेदृशार्थावगतिर्बोध्या ॥ २२ ॥ २३ ॥ ॥२४॥ कृतकौतुकमंगलःअनुष्ठिताभिषेकोत्सवार्थमंगलः ॥२५॥ प्रह्वांजलिपुटंप्रह्वत्वसूचकांजलिपुटवंतं ॥२६॥ अर्थिनः स्वदर्शनस्वाभिषेकार्थिनः ॥२७॥ वैयाघ्रंव्याघ्रचर्मपरिवृतं अतएवराजितंशोभावंतं ॥ २८ ॥ मेघनादसदृशनादं असंबाधंविपुलं प्रभयारविकिरणसंयुक्तत्वप्रभया मेरुवर्चसमित्यनेनरथस्यसौवर्णत्वंध्वन्यते ॥ २९ ॥

करेणुशिशवःकलभाः अनेनहृष्टपुष्टोन्नतमहाबलवत्त्वंसूचितं इंद्रःपरमैश्वर्यवान्सहस्राक्षइव नानाविधदेहवर्त्याभरणस्थरत्नसमूहैरामस्य सहस्राक्षत्वंबोध्यं ॥ ३० ॥ ज्वलितःदीपितः उज्वलितइतिवा तदासंधिरार्षः आकाशेस्वनवान्नादवान्पर्जन्योमेघइवरथस्वनेनदिशोनादयन्प्रययावित्यन्वयः ॥ ३१ ॥ चंद्रचामरेतिपाठेचंद्रवच्छ्वेतचामरेत्यर्थः चित्रचामरेतिपाठेचित्रदंडयुतचामरेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ हलहलेत्यनुकरणं ॥ ३३ ॥ तस्यनिष्क्रममाणस्य पुरतइतिशेषः तस्मिन्निष्क्रममाणेइतियावत् जनौघस्यहलहलाशब्दइत्यन्वयः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

करेणुशिशुकल्पैश्चयुक्तंपरमवाजिभिः ॥ हरियुक्तंसहस्राक्षोरथमिंद्रइवाशुगं ॥ ३० ॥ प्रययौतूर्णमास्थायराघवोज्वलितःश्रिया ॥ सपर्जन्यइवाकाशेस्वनवानभिनादयन् ॥ ३१ ॥ निकेतान्निर्ययौश्रीमान्महाभ्रादिवचंद्रमाः ॥ चित्रचामरपाणिस्तुलक्ष्मणोराघवानुजः ॥ ३२ ॥ जुगोपभ्रातरंभ्रातारथमास्थायपृष्ठतः ॥ ततोहलहलाशब्दस्तुमुलःसमजायत ॥ ३३ ॥ तस्यनिष्क्रममाणस्यजनौघस्यसमंततः ॥ ततोहयवरामुख्यानागाश्चगिरिसंनिभाः ॥ ३४ ॥ अनुजग्मुस्तथारामंशतशोथसहस्रशः ॥ अग्रतश्चास्यसन्नद्धाश्चंदनागुरुभूषिताः ॥ ३५ ॥ खड्गचापधराःशूराजग्मुराशंसवोजनाः ॥ ततोवादित्रशब्दाश्चस्तुतिशब्दाश्चबंदिनां ॥ ३६ ॥ सिंहनादाश्चशूराणांततःशुश्रुविरेपथि ॥ हर्म्यवातायनस्थाभिर्भूषिताभिःसमंततः ॥ ३७ ॥ कीर्यमाणःसुपुष्पौघैर्ययौस्त्रीभिररिंदमः ॥ रामंसर्वानवद्यांग्योरामपिप्रीषयाततः ॥ ३८ ॥ वचोभिरग्र्यैर्हर्म्यस्थाःक्षितिस्थाश्चववंदिरे ॥ नूनंनंदतितेमाताकौसल्यामातृनंदन ॥ ३९ ॥ पश्यंतीसिद्धयात्रंत्वांपित्र्यंराज्यमुपस्थितं ॥ सर्वसीमंतिनीभ्यश्चसीतासीमंतिनीवरा ॥ ४० ॥ अमन्यंतहितानार्योरामस्यहृदयप्रियां ॥ तयासुचरितंदेव्यापुरानूनंमहत्तपः ॥ ४१ ॥ रोहिणीवशशांकेनरामसंयोगमापया ॥ इतिप्रासादशृंगेषुप्रमदाभिर्नरोत्तमः ॥ शुश्रावराजमार्गस्थःप्रियावाचउदाहृताः ॥ ४२ ॥

आशंसवः भद्रमितिशेषः ॥ ३६ ॥ ततइत्यावर्तते ततस्ततःतत्रतत्रदेशेशुश्रुविरे वातायनंबहिरवलोकनयोग्यानिसूक्ष्मद्वाराणि ॥ ३७ ॥ पिप्रीषाप्रीणनेच्छा ॥ ३८ ॥ ववंदिरेअस्तुवन् स्तुतिप्रकारमाह नूनमिति ॥ ३९ ॥ सिद्धयात्रंसफलगमनं उपस्थितंप्राप्तवंतं सीतासीमंतिनीषुवराश्रेष्ठाइतिअमन्यंतेत्यन्वयः ॥ ४० ॥ हियतएवममन्यंतअतस्तयेत्यादि तदुच्चरितावाचःशुश्रावेत्यन्वयः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

आत्माधिकाराआत्मानमधिकृत्यप्रवृत्ताः ॥ ४३ ॥ श्रियंगमिष्यन्प्राप्स्यन् गच्छति पितृगृहमितिशेषः सर्वसमृद्धकामाःसमृद्धसर्वकामाइत्यर्थः प्रशास्ताराजा ॥ ४४ ॥ सर्वंराष्ट्रमेषप्रपत्स्यतइतियत्अयमेवलाभः अस्मिन्रामेमनुजाधिपेसतिकश्चित्कश्चिदपिकिंचनस्वल्पमपिअप्रियंप्रियाभावंदुःखमनिष्टप्राप्तिंजातुकदापिनपश्येत्नप्राप्नुयात् ॥ ४५ ॥ स्वस्तिकाजयजयेतिवादिनोबंदिनः सूताइतरस्तुतिपाठकाः मागधावंशपाठकाः एतैर्वादिकैस्तत्तच्छब्दप्रयोक्तृभिः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेषोडशःसर्गः ॥ १६ ॥ ॥ ७ ॥ सरामइति ॥ १ ॥ २ ॥ मध्येनउभयश्रेणीमध्येन ॥ ३ ॥ उत्तमानांगंधवद्द्रव्याणांसंचयैःक्षौमकौशांबरस्यचसंचयैरित्यन्वयः क्षौममतसीजं कौशंपट्टवस्त्रं आविद्धाभिःकृतच्छिद्राभिः अविद्धाभिरितिपाठेअकृतच्छिद्राभिः ॥ ४ ॥ असंबाधंविस्तीर्णं संवृतंव्याप्तं अत्रत्यराजपथमित्यस्यददर्शेत्यनेनान्वयः ॥ ५ ॥ एवंदृष्टवांस्तंराजपथंययावितिसंबंधः ॥ ६ ॥ ७ ॥

सराघवस्तत्रतदाप्रलापान्शुश्रावलोकस्यसमागतस्य ॥ आत्माधिकाराविविधांश्चवाचःप्रहृष्टरूपस्यपुरेजनस्य ॥ ४३ ॥ एषश्रियंगच्छतिराघवोघराजप्रसादाद्विपुलांगमिष्यन् ॥ एतेवयंसर्वसमृद्धकामायेषामयंनोभविताप्रशास्ता ॥ ४४ ॥ लाभोजनस्यास्ययदेषसर्वंप्रपत्स्यतेराष्ट्रमिदंचिराय ॥ नह्यप्रियंकिंचनजातुकश्चित्पश्येन्नदुःखंमनुजाधिपेऽस्मिन् ॥ ४५ ॥ सघोषवद्भिश्चहयैःसनागैःपुरःसरैःस्वस्तिकसूतमागधैः ॥ प्रहीयमानःप्रवरैश्चवादिकैरभिष्टुतोवैश्रवणोयथाययौ ॥ ४६ ॥ करेणुमातंगरथाश्वसंकुलंमहाजनौघैःपरिपूर्णचत्वरं ॥ प्रभूतरत्नंबहुपण्यसंचयंददर्शरामोविमलंमहापथं ॥ ४७ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेषोडशःसर्गः ॥ १६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सरामोरथमास्थायसंप्रहृष्टसुहृज्जनः ॥ पताकाध्वजसंपन्नंमहार्हागुरुधूपितं ॥ १ ॥ अपश्यन्नगरंश्रीमान्नानाजनसमन्वितं ॥ सगृहैरभ्रसंकाशैःपांडुरैरुपशोभितं ॥ २ ॥ राजमार्गंययौरामोमध्येनागुरुधूपितं ॥ चंदनानांचमुख्यानामगुरूणांचसंचयैः ॥ ३ ॥ उत्तमानांचगंधानांक्षौमकौशांबरस्यच ॥ आविद्धाभिश्चमुक्ताभिरुत्तमैःस्फाटिकैरपि ॥ ४ ॥ शोभमानमसंबाधंतंराजपथमुत्तमं ॥ संवृतंविविधैःपुष्पैर्भक्ष्यैरुच्चावचैरपि ॥ ५ ॥ ददर्शतंराजपथंदिविदेवपतिर्यथा ॥ दध्यक्षतहविर्लाजैर्धूपैरगुरुचंदनैः ॥ ६ ॥ नानामाल्योपगंधैश्चसदाभ्यर्चितचत्वरं ॥ आशीर्वादान्बहून्शृण्वन्बहुभिःसमुदीरितान् ॥ ७ ॥

यथार्हंदर्शनभूक्षेपवचनादिभिर्यथोचितमित्यर्थः आचरितमनुष्ठितं ॥ ८ ॥ अनुपालयेत्यादिर्वृद्धानांवादः ॥ ९ ॥ यदिराज्येप्रतिष्ठितंप्राप्तराज्याभिषेकंरामंयथागतंपितुर्गेहान्निर्यांतं निःसरंतंपश्यामस्तर्हिनोऽस्माकंभुक्तेनऐहिकविषयभोगजसुखेनतथापरमार्थैःपरमार्थस्वर्गसाधनैश्चकर्मभिरलं नकिंचित्तैःफलं सर्वसुखस्यैतेनैवलब्धत्वात् अत्रयद्यंतर्भावेणविपरीतसंभावनासूचनं ॥१०॥ तदेवाह ततोहीति अमिततेजसोरामस्य राज्येनराज्यफलकोभिषेकोयथाप्रियतरस्तथाततोन्यन्नकिंचित्प्रियतरंप्रेमास्पदमित्यन्वयः सद्राजमूलकत्वात्सर्वसुखस्येतिभावः ॥ ११ ॥ उदासीनःस्तुतिजहर्षविकाररहितः ॥ १२ ॥ अतिक्रांते दृष्टिपथमितिशेषः अत्यंतासक्त्यापुरइवपरिस्फुरणात् ॥ १३ ॥ एवंलोकानुरागेकविर्हेतुंदर्शयति यश्चेति रा

यथार्हंचापिसंपूज्यसर्वानेवनरान्ययौ ॥ पितामहैराचरितंतथैवप्रपितामहैः ॥ ८॥ अद्योपादायतंमार्गमभिषिक्तोऽनुपालय ॥ यथास्मपोषिताःपित्रायथासर्वैःपितामहैः ॥ ततःसुखतरंसर्वेरामेवेत्स्यामराजनि ॥ ९ ॥ अलमद्यहिभुक्तेनपरमार्थैरलंचनः ॥ यदिपश्यामनिर्यांतंरामंराज्येप्रतिष्ठितं ॥ १० ॥ ततोहिनःप्रियतरंनान्यत्किंचिद्भविष्यति ॥ यथाभिषेकोरामस्यराज्येनामिततेजसः ॥ ११ ॥ एताश्चान्याश्चसुहृदामुदासीनःशुभाःकथाः ॥ आत्मसंपूजनीःशृण्वन्ययौरामोमहापथं ॥ १२ ॥ नहितस्मान्मनःकश्चिच्चक्षुषीवानरोत्तमात् ॥ नरःशक्नोत्यपाक्रष्टुमतिक्रांतेपिराघवे ॥ १३ ॥ यश्चरामंनपश्येत्तुयंचरामोनपश्यति ॥ निंदितःसर्वलोकेषुस्वात्माप्येनंविगर्हते ॥ १४ ॥ सर्वेषुसहिधर्मात्मावर्णानांकुरुतेदयां ॥ चतुर्णांहिवयस्थानांतेनतेतमनुव्रताः ॥ १५ ॥ चतुष्पथान्देवपथांश्चैत्यांश्चायतनानिच ॥ प्रदक्षिणंपरिहरन्जगामनृपतेःसुतः ॥ १६ ॥

मंनपश्येत्आत्मस्वरूपत्वेनांतर्यामित्वेनवानपश्येत् यथास्थितवेषधारिणंवातद्देशस्थंनपश्येत् रामोयंनपश्येत्यन्निष्ठज्ञानविषयतांनप्राप्नुयात् ज्ञानविषयत्वप्राप्तिरत्रदृश्यतइत्यर्थः अत्यंतंतद्विषयज्ञानाययतमानोपियस्तंनलभेदित्यर्थः यथास्थितवेषधारीवायंस्वदेशस्थंनपश्येत्यद्विषयकज्ञानवान्नभवेत्ससर्वलोकनिंदास्पदं स्वात्मास्वांतःकरणमपिएनंविगर्हतेधिक्त्वांभगवज्ज्ञानायोग्यमिति रामज्ञानंविनासर्वोपिनिंद्यइतिविनोक्तिरलंकारोत्रव्यंग्यः अनेनभगवद्विषयकज्ञानवानेवधन्यइतिवस्तुव्यंज्यते ॥ १४ ॥ किंच हितयःसधर्मात्माचतुर्णांहिचतुर्णामपिवर्णानांसर्वेष्वप्याश्रमेषुवयःस्थानांवयोरूपंस्थानंयस्यास्तांवयोनुरूपांदयांकुरुतेइत्यर्थः तेनतेसर्वेलोकास्तंरामंकायवाङ्मनोभिरनुव्रतास्तत्पराइत्यर्थः ॥ १५ ॥ प्रदक्षिणंपरिहरन्नितिचतुष्पथाद्यपेक्षया स्वस्यदक्षिणभागगमनंपरिहरन्नित्यर्थः ॥ १६ ॥

प्रासादशृंगैःप्रासादस्थशृंगैः ॥ १७ ॥ आवारयद्भिःआक्रमद्भिः वर्धमानगृहैःक्रीडागृहैः रत्नसमूहालंकृतैरंतैःपरिवृतं ॥ १८ ॥ पितुर्वेश्मपृथिव्यांसर्वगृहेषुश्रेष्ठंप्रविवेशेत्यन्वयः ॥ १९ ॥ वाजिभिःरथयुक्तैः ॥२०॥ सर्वाउक्तपंचकक्ष्याः ॥२१॥ अंतिकंसमीपदेशं ॥२२॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेसप्तदशः सर्गः ॥१७॥ ॥ ७ ॥ शुभेआसनेपर्यंकेपरिशुष्यतामुखेनोपलक्षितं ॥१॥ विनीतवत्विनीतःसन्नितियावत् सुसमाहितःतस्याअतिस्वेष्टकरत्वेनजगद्धितकरत्वेनचतस्यांप्रसन्नचित्तः

सराजकुलमासाद्यमेघसंघोपमैःशुभैः ॥ प्रासादशृंगैर्विविधैःकैलासशिखरोपमैः ॥ १७॥ आवारयद्भिर्गगनंविमानैरिवपांडुरैः ॥ वर्धमानगृहैश्चापिरत्नजालपरिष्कृतैः ॥ १८॥ तत्पृथिव्यांगृहवरंमहेंद्रसदनोपमं ॥ राजपुत्रःपितुर्वेश्मप्रविवेशश्रियाज्वलन् ॥ १९ ॥ सकक्ष्याधन्विभिर्गुप्तास्तिस्रोऽतिक्रम्यवाजिभिः ॥ पदातिरपरेकक्ष्येद्वेजगामनरोत्तमः ॥ २० ॥ ससर्वाःसमतिक्रम्यकक्ष्यादशरथात्मजः ॥ सन्निवर्त्यजनंसर्वंशुद्धांतःपुरमत्यगात् ॥ २१ ॥ तस्मिन्प्रविष्टेपितुरंतिकंतदाजनःससर्वोमुदितोनृपात्मजे ॥ प्रतीक्षतेतस्यपुनःस्मनिर्गमंयथोदयंचंद्रमसःसरित्पतिः ॥ २२ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेसप्तदशःसर्गः ॥ १७॥ ॥७॥ ॥ सददर्शासनेरामोविषण्णंपितरंशुभे ॥ कैकेय्यासहितंदीनंमुखेनपरिशुष्यता ॥ १ ॥ सपितुश्चरणौपूर्वमभिवाद्यविनीतवत् ॥ ततोववंदेचरणौकैकेय्याःसुसमाहितः ॥ २॥ रामेत्युक्त्वातुवचनंबाष्पपर्याकुलेक्षणः ॥ शशाकनृपतिर्दीनोनेक्षितुंनाभिभाषितुं ॥ ३॥ तदपूर्वंनरपतेर्दृष्ट्वारूपंभयावहं ॥ रामोपिभयमापन्नःपदास्पृष्ट्वेवपन्नगं ॥ ४॥ इंद्रियैरप्रहृष्टैस्तंशोकसंतापकर्शितं ॥ निःश्वसंतंमहाराजंव्यथिताकुलचेतसं ॥ ५॥ ऊर्मिमालिनमक्षोभ्यंक्षुभ्यंतमिवसागरं ॥ उपप्लुतमिवादित्यमुक्तानृतमृषिंयथा ॥ ६॥ अचिंत्यकल्पंनृपतेस्तंशोकमुपधारयन् ॥ बभूवसंरब्धतरःसमुद्रइवपर्वणि ॥ ७॥

॥२॥ नाभिभाषितुंरामेत्यक्षरद्वयाधिकमितिशेषः ॥३॥ रामोपिभयमापन्नःदशरथविषादस्यस्वापराधजन्यत्वशंकया ॥४॥ इंद्रियैरित्यादिश्लोकद्वयेदृष्ट्वाभयमापन्नइत्यनुकृष्यते अप्रहृष्टैःखिन्नैःउपलक्षितं व्यथितंखिन्नंआकुलंसंभ्रांतंचेतोयस्यतं ॥५॥ ऊर्मिमालायुतमक्षोभ्यमपिक्षुभ्यंतंसागरमिवस्थितं उपप्लुतंराहुग्रस्तं उक्तमनृतंयेनतद्वन्निस्तेजस्कं ॥ ६ ॥ अचिंत्यकल्पमत्यंतमसंभावितं उपधारयन्किंहेतुकोयंशोकइतिचिंतयन् संरब्धतरोऽत्यंतंक्षुभितः यद्यपिपर्वणिसमुद्रस्यचंद्रोदयात्क्षोभस्तथापिक्षोभमात्रेदृष्टांतः ॥ ७ ॥

किंस्वित्किंनु ॥ ८ ॥ अथैवेत्येवकारव्यवच्छेद्यमाह अन्यदेत्यादि तस्यमदर्शनेऽतिप्रीतिमतः आयासःखेदः ॥ ९ ॥ दीनइवविषण्णवदनद्युतिरिवसरामःशोकार्तइववचनमब्रवीदितिसंबंधः ॥ १० ॥ नापराद्धं काकुःअपराद्धं अज्ञानात्प्रमादात् प्रसादयमत्कृतापराधशांत्यैइतिशेषः ॥ ११ ॥ सदामांप्रतिवत्सलोप्यद्यकिमप्रसन्नमनाः ह्रियतोमांनभाषतेऽतोऽप्रसन्नमनस्त्वनिर्णयः ॥ १२ ॥ शारीरःशरीरव्याधिजःसंतापः मानसोमनोनिष्ठाधिजोभितापः नबाधतइत्यत्रकाकुः कुतएतत्तत्राह दुर्लभंहीति मनुष्यशरीरस्यपापपुण्यारब्धत्वादितिभावः

चिंतयामासचतुरोरामःपितृहितेरतः ॥ किंस्विदद्यैवनृपतिर्नमांप्रत्यभिनंदति ॥ ८ ॥ अन्यदामांपिताद्दृष्ट्वाकुपितोपिप्रसीदति ॥ तस्यमामद्यसंप्रेक्ष्य
किमायासःप्रवर्तते ॥ ९ ॥ सदीनइवशोकार्तोविषण्णवदनद्युतिः ॥ कैकेयीमभिवाद्यैवरामोवचनमब्रवीत् ॥ १० ॥ कच्चिन्मयानापराद्धमज्ञानाद्ये
नमेपिता ॥ कुपितस्तन्ममाचक्ष्वत्वमेवैनंप्रसादय ॥ ११ ॥ अप्रसन्नमनाःकिन्नुसदामांप्रतिवत्सलः ॥ विषण्णवदनोदीनःसदामांप्रतिभाषते ॥ १२ ॥
शारीरोमानसोवापिकच्चिदेनंनबाधते ॥ संतापोवाभितापोवादुर्लभंहिसदासुखं ॥ १३ ॥ कच्चिन्नकिंचिद्भरतेकुमारेप्रियदर्शने ॥ शत्रुघ्नेवामहासत्वे
मातॄणांवाममाशुभं ॥ १४ ॥ अतोषयन्महाराजमकुर्वन्वापितुर्वचः ॥ मुहूर्तमपिनेच्छेयंजीवितुंकुपितेनृपे ॥ १५ ॥ यतोमूलंनरःपश्येत्प्रादुर्भावमि
हात्मनः ॥ कथंतस्मिन्नवर्तेतप्रत्यक्षेसतिदैवते ॥ १६ ॥ कच्चित्तेपरुषंकिंचिदभिमानात्पितामम ॥ उक्तोभवत्यारोषेणयेनास्यलुलितंमनः ॥ १७ ॥
एतदाचक्ष्वमेदेवितत्त्वेनपरिपृच्छतः ॥ किन्निमित्तमपूर्वोयंविकारोमनुजाधिपे ॥ १८ ॥ एवमुक्तातुकैकेयीराघवेणमहात्मना ॥ उवाचेदंसुनिर्लज्जा
धृष्टमात्महितंवचः ॥ १९ ॥ नराजाकुपितोरामव्यसनंनास्यकिंचन ॥ किंचिन्मनोगतंत्वस्यत्वद्भयान्नानुभाषते ॥ २० ॥

॥ १३ ॥ भरतेशत्रुघ्नेवामातॄणांममवामातृषुवाकिंचिदशुभंनपश्यतिकच्चिदित्यन्वयः ॥ १४ ॥ कुपितेअतोषेणवचनाकरणाद्वा ॥ १५ ॥ यतोमूलं यन्मूलमित्यर्थेआर्षमेतत् प्रादुर्भावंजन्मयत्कारणकंपश्येज्जानीयात्तस्मिन्प्रत्यक्षेदैवतेसतितस्मिन्कथमानुकूल्येननवर्तेतेत्यर्थः ॥ १६ ॥ ते संबंधसामान्येषष्ठी त्वयाभिमानाद्गर्वान्ममपितापरुषमुक्तोथवाभवत्याकोपेनकिंचिन्निमित्तकोपेनपरुषमुक्तोयेनास्यमनोलुलितंकलुषितं दुःखितोक्तित्वादधिकपदत्वादिनदोषः ॥ १७ ॥ १८ ॥ सुनिर्लज्जापत्युरेवंविधक्लेशकरणलज्जारहिता धृष्टंप्रत्यक्षतोवनंगच्छेत्येवंरूपं ॥ १९ ॥ मनोगतंत्वदप्रियकरमितिशेषः ॥ २० ॥ ॥ ३७॥

तदेवाह प्रियमिति श्रुतंप्रतिज्ञातं तदप्रियमपित्वयावश्यंकार्यं यदिपितृभक्तोसीतिशेषः ॥ २१ ॥ किंतत्राह एषइति अभिपूज्य तेनैववरदानेन पश्चात्प्रतिज्ञातवरदानकाले ॥ २२ ॥ अतिसृज्यप्रतिज्ञाय गतजलेनद्यादौ दानस्यपूर्वमेवदत्तत्वात्तद्विषयव्यवहारपरिहारचिंताव्यर्थेत्यर्थः ॥ २३ ॥ इदंसत्यंधर्मस्यमूलं अपिच सतामपिसत्यंधर्ममूलमित्येतद्विदितं त्वत्कृतेत्वत्प्रयोजनांतरायवशेनमयिकुपितोराजाकोपदोषेणयथानत्यजेत्तथाकुर्विंतिशेषः एतेनपितुरधर्मात्त्राणंपित्राज्ञापरिपालनंचपुत्रस्यमहान्धर्मइतिसूचितं ॥ २४ ॥ दशरथमिवराममपिनिबध्नाति यदीति राजायद्वक्ष्यतेतद्यदिकरिष्यसिततोहंसर्वंपुनर्विशिष्याख्यास्यामि ॥ २५ ॥ राज्ञाराजानुमत्यामयायदभिहितंतत्त्वयिनविपत्स्यतेव्यर्थंनभविष्यतितदाहंवक्ष्यामि राजैववदतुतत्राह नहीत्यादि त्वदप्रियत्वात्त्वत्समक्षंसाक्षादितिशेषः ॥ २६ ॥ रामोपिदशरथवदेवघोरत्वंज्ञात्वापिमहापुरुषत्वाद्धीरोदात्तत्वात्सर्वथैवकरिष्यामीतिप्रतिजानीते एतदिति व्यथितःगुरुवचनोल्लंघनमनयापिशंकितमितिसंतप्तः ॥ २७ ॥ ईदृशंअकरणशंकावचनं यदितद्वक्ष्यतइत्यादिकमित्यर्थः ॥ २८ ॥ गुरुणाइहामुत्रहितोपदेष्ट्रा ॥ २९ ॥ प्रतिजानेकृतसुकृतादिसाक्षितयेतिशेषः तदेवस्थिरयति रामोद्विरिति यदुक्तंतदुक्तमेवतद्विरुद्धंनपुनर्वदतीत्यर्थः तत्तदभावविषयतयाद्विरादत्तंभाषणंनकरोतीतियावत् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

प्रियंत्वामप्रियंवक्तुंवाणीनास्यप्रवर्तते ॥ तदवश्यंत्वयाकार्यंयदनेनश्रुतंमम ॥ २१ ॥ एषमह्यंवरंदत्वापुरामामभिपूज्यच ॥ सपश्चात्तप्यतेराजाय
थाऽन्यःप्राकृतस्तथा ॥ २२ ॥ अतिसृज्यददानीतिवरंममविशांपतिः ॥ सनिरर्थंगतजलेसेतुंबंधितुमिच्छति ॥ २३ ॥ धर्ममूलमिदंरामविदितंचसता
मपि ॥ तत्सत्यंनत्यजेद्राजाकुपितस्त्वत्कृतेयथा ॥ २४ ॥ यदितद्वक्ष्यतेराजाशुभंवायदिवाशुभं ॥ करिष्यसिततःसर्वमाख्यास्यामिपुनस्त्वहं ॥ २५ ॥
यदित्वभिहितंराज्ञात्वयितन्नविपत्स्यते ॥ ततोहमभिधास्यामिनह्येषत्वयिवक्ष्यति ॥ २६ ॥ एतत्तुवचनंश्रुत्वाकैकेय्यासमुदाहृतं ॥ उवाचव्यथितोरा
मस्तांदेवींनृपसन्निधौ ॥ २७ ॥ अहोधिङ्नार्हसेदेविवक्तुंमामीदृशंवचः ॥ अहंहिवचनाद्राज्ञःपतेयमपिपावके ॥ २८ ॥ भक्षयेयंविषंतीक्ष्णंपतेयमपि
चार्णवे ॥ नियुक्तोगुरुणापित्रानृपेणचहितेनच ॥ २९ ॥ तद्ब्रूहिवचनंदेविराज्ञोयदभिकांक्षितं ॥ करिष्येप्रतिजानेचरामोद्विर्नाभिभाषते ॥ ३० ॥ तमा
र्जवसमायुक्तमनार्यासत्यवादिनं ॥ उवाचरामंकैकेयीवचनंभृशदारुणं ॥ ३१ ॥

पूर्वंसशल्येनपश्चाच्छल्यापाकरणपूर्वंमयारक्षितेन ॥ ३२ ॥ तत्रतयोर्वरयोरेकेन अद्यैवएतत्क्षणएव ॥ ३३ ॥ यदीति राज्ञात्वयाचमदुक्तकृते:सशपथंप्रतिज्ञातत्वादितिभावः ॥ ३४ ॥ सन्निदेशेपितृप्रतिज्ञासंपादने ॥ ३५ ॥ अभिषेचनंअभिषेकोपकरणं ॥ ३६ ॥ अभिषेकंतदुपकरणं ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ एतेनवरद्वयप्रदानेननिमित्तेन ॥ ३९ ॥ सत्येनसत्यपरि

पुरादेवासुरेयुद्धेपित्रातेममराघव ॥ रक्षितेनवरौदत्तौसशल्येनमहारणे ॥ ३२ ॥ तत्रमेयाचितोराजाभरतस्याभिषेचनं ॥ गमनंदंडकारण्येतवचाद्यैवराघव ॥ ३३ ॥ यदिसत्यप्रतिज्ञंत्वंपितरंकर्तुमिच्छसि ॥ आत्मानंचनरश्रेष्ठममवाक्यमिदंशृणु ॥ ३४ ॥ सन्निदेशेपितुस्तिष्ठयथानेनप्रतिश्रुतं ॥ त्वयारण्यंप्रवेष्टव्यंनववर्षाणिपंचच ॥ ३५ ॥ भरतश्चाभिषिच्येतयदेतदभिषेचनं ॥ त्वदर्थेविहितंराज्ञातेनसर्वेणराघव ॥ ३६ ॥ सप्तसप्तचवर्षाणिदंडकारण्यमाश्रितः ॥ अभिषेकमिदंत्यक्त्वाजटाचीरधरोभव ॥ ३७ ॥ भरतःकोसलपतेःप्रशास्तुवसुधामिमां ॥ नानारत्नसमाकीर्णांसवाजिरथसंकुलां ॥ ३८ ॥ एतेनत्वांनरेंद्रोऽयंकारुण्येनसमाप्लुतः ॥ शोकैःसंक्लिष्टवदनोनशक्नोतिनिरीक्षितुं ॥ ३९ ॥ एतत्कुरुनरेंद्रस्यवचनंरघुनंदन ॥ सत्येनमहतारामतारयस्वनरेश्वरं ॥ ४० ॥ इतीवतस्यांपरुषंवदंत्यांनचैवरामःप्रविवेशशोकं ॥ प्रविव्यथेचापिमहानुभावोराजाचपुत्रव्यसनाभितप्तः ॥ ४१ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेअष्टादशःसर्गः ॥ १८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ तदप्रियममित्रघ्नोवचनंमरणोपमं ॥ श्रुत्वानविव्यथेरामःकैकेयींचेदमब्रवीत् ॥ १ ॥ एवमस्तुगमिष्यामिवनंवस्तुमहंत्वितः ॥ जटाचीरधरोराज्ञःप्रतिज्ञामनुपालयन् ॥ २ ॥ इदंतुज्ञातुमिच्छामिकिमर्थंमांमहीपतिः ॥ नाभिनंदतिदुर्धर्षोयथापूर्वमरिंदमः ॥ ३ ॥

पालनेन ॥ ४० ॥ शोकंतत्सूचकंविकारं नप्रविव्यथेचमनसेतिशेषः राजोचराजातुपुत्रव्यसनाभितप्तोभावितद्वियोगव्यसनेनाभितप्तोबभूवेतिशेषः ॥ ४१ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेअष्टादशःसर्गः ॥ १८ ॥ ॥ ७ ॥ अथाभिषेकवनवासयोःसमचित्ततयाधीरोदात्तमहापुरुषत्वंरामस्याह तदिति मरणोपमंलोकदृशा ॥ १ ॥ नद्विर्भाषतइत्युक्तत्वादेवमस्त्वित्येवकेवलमाह यद्वा एवमस्तुभरताभिषेकोस्तु ॥ २ ॥ ३ ॥

मन्युर्नेति राजाभिप्रायाज्ञानेच्छया प्रश्नेनेतिशेषः ब्रूमिब्रवीमि एतावत्ज्ञात्वासर्वथायास्याम्येवनत्वन्यथाशंकितव्यमितिभावः ॥ ४ ॥ कृतज्ञेनत्वत्कृतस्वापत्राणज्ञेन विस्रब्धःनिर्विशंकः ॥ ५ ॥ किंत्विदंमानसंमनसिवर्तमानं अलीकंदुःखं किंतत्राह स्वयमित्यादि ॥ ६ ॥ अयमर्थस्त्वदुःखावहत्वाद्राज्ञातवसाक्षाद्वक्तुमशक्यइतिचेत्तत्राह अहंहीति प्रचोदितःत्वयापीतिशेषः प्रतिज्ञाकरणंविनापित्वदुक्तिमात्रेणराज्यादिदद्यांतत्रकिंवक्तव्यंत्वत्प्रियार्थंराज्ञाप्रेरितःस्वकृतप्रतिज्ञामनुपालयन् हेतौशता तत्पालनाद्धेतोराज्यंदद्यामित्यर्थः ॥ ८ ॥ मद्वि

मन्युर्नचत्वयाकार्योदेविब्रूमितवाग्रतः ॥ यास्यामिभवसुप्रीतावनंचीरजटाधरः ॥ ४ ॥ हितेनगुरुणापित्राकृतज्ञेननृपेणच ॥ नियुज्यमानोविस्रब्धःकिंनकुर्यामहंप्रियं ॥ ५ ॥ अलीकंमानसंत्वेकंदहृदयंदहतेमम ॥ स्वयंयन्नाहमांराजाभरतस्याभिषेचनं ॥ ६ ॥ अहंहिसीतांराज्यंचप्राणानिष्टान्धनानिच ॥ हृष्टोभ्रात्रेस्वयंदद्यांभरतायप्रचोदितः ॥ ७ ॥ किंपुनर्मनुजेंद्रेणस्वयंपित्राप्रचोदितः ॥ तवचप्रियकामार्थंप्रतिज्ञामनुपालयन् ॥ ८ ॥ तथाश्वासयन्हीमंतंकिंत्विदंयन्महीपतिः ॥ वसुधासक्तनयनोमंदमश्रूणिमुंचति ॥ ९ ॥ गच्छंतुचैवानयितुंदूताःशीघ्रजवैर्हयैः ॥ भरतंमातुलकुलादद्यैवनृपशासनात् ॥ १० ॥ दंडकारण्यमेषोहंगच्छाम्येवहिसत्वरः ॥ अविचार्यपितुर्वाक्यंसमावस्तुंचतुर्दश ॥ ११ ॥ सातदृष्टातस्यतद्वाक्यंश्रुत्वारामस्यकैकयी ॥ प्रस्थानंश्रद्दधानासात्वरयामासराघवं ॥ १२ ॥ एवंभवतुयास्यंतिदूताःशीघ्रजवैर्हयैः ॥ भरतंमातुलकुलादिहावर्तयितुंनराः ॥ १३ ॥ तवत्वहंक्षमंमन्येनोत्सुकस्यविलंबनं ॥ रामतस्मादितःशीघ्रंवनंत्वंगंतुमर्हसि ॥ १४ ॥ व्रीडान्वितःस्वयंयच्चनृपस्त्वांनाभिभाषते ॥ नैतत्किंचिन्नरश्रेष्ठमन्युरेषोपनीयतां ॥ १५ ॥

षयकनियोगसंकोचेनह्रीमंतंराजानमाश्वासय इदंकिंकिंहेतुकं तदेवाह यदित्यादि ॥ ९ ॥ अनिर्वर्तितस्वकार्यःकथमाश्वासयामीत्यतआह गच्छंत्वित्यादि ॥ १० ॥ अविचार्य युक्तायुक्तविचारमकृत्वैवेत्यर्थः ॥ ११ ॥ प्रस्थानंवनगमनं श्रद्दधानाअवश्यमयंप्रस्थानंकरिष्यतीतिनिश्चयवती ॥ १२ ॥ १३ ॥ उत्सुकस्यवनगमनोत्सुकस्य क्षमंयुक्तं ॥ १४ ॥ राजानभिनंदनहेतुमाह व्रीडेति स्वसत्यस्यपारप्राप्त्यदर्शनजलज्जायुक्तः चोहेतौ अतस्त्वांनाभिभाषते एतदनभिभाषणंनकिंचित्नान्यकारणकं त्वद्विलंबगमनाभावएवास्यकारणमतएवमन्युःराज्ञोदैन्यंत्वाविलंबगमनेनापनीयतां त्वयेतिशेषः ॥ १५ ॥

इतोपिनयुक्तोविलंबइत्याह यावदिति मयादरिद्राधमर्णत्वेनतथाशपथैःप्रतिबंधादितिभावः ॥१६॥१७॥ कृतत्वरोभूदितिशेषः ॥१८॥ दारुणोदयंदारुणार्थकंप्रश्नोत्तरं ॥१९॥ लोकमा वस्तुंलोकेवस्तुंनोत्सहे अर्थपरोधनपरः विमलंधर्ममास्थितंतत्त्वज्ञानरूपंधर्ममाश्रितं ऋषयोत्रतत्त्वज्ञाः एतेनस्वस्यसुखदुःखयोःसमतानिवृत्तिमार्गस्थताचस्वाभाविकीतिध्वनितं ॥२०॥ तत्रभवतःपूज्यस्यपितुः वनगमनंकियत्यत्किंचिदतोधिकमपिप्रियंकर्तुंशक्यं तत्कृतमेवविद्धीतिशेषः ॥ २१ ॥ तथानिश्चयेहेतुमाह नहीति हिर्हेतौ शुश्रूषापादसंवाहनादिरूपा वचन

यावत्त्वंनवनंयातःपुरादस्मादतित्वरन्॥ पितातावन्नतेरामस्नास्यतेभोक्ष्यतेपिवा॥ १६॥ धिक्कष्टमितिनिःश्वस्यराजाशोकपरिप्लुतः॥ मूर्च्छितोन्यप
तत्तस्मिन्पर्यंकेहेमभूषिते॥ १७॥ रामोप्युत्थाप्यराजानंकैकेय्याभिप्रचोदितः॥ कशयेवहतोवाजीवनंगंतुंकृतत्वरः॥ १८॥ तदप्रियमनार्यायावच
नंदारुणोदयं॥ श्रुत्वागतव्यथोरामःकैकेयींवाक्यमब्रवीत्॥ १९॥ नाहमर्थपरोदेविलोकमावस्तुमुत्सहे॥ विद्धिमामृषिभिस्तुल्यंविमलंधर्ममास्थि
तं॥ २०॥ यत्तत्रभवतःकिंचिच्छक्यंकर्तुंप्रियंमया॥ प्राणानपिपरित्यज्यसर्वथाकृतमेवतत्॥ २१॥ नह्यतोधर्मचरणंकिंचिदस्तिमहत्तरं॥ यथापि
तरिशुश्रूषातस्यवावचनक्रिया॥ २२॥ अनुक्तोप्यत्रभवताभवत्यावचनादहं॥ वनेवत्स्यामिविजनेवर्षाणीहचतुर्दश॥ २३॥ ननूनंमयिकैकेयि
किंचिदाशंससेगुणान्॥ यद्राजानमवोचस्त्वंममेश्वरतरासती॥ २४॥ यावन्मातरमापृच्छेसीतांचानुनयाम्यहं॥ ततोद्यैवगमिष्यामिदंडकानांमह
द्वनं॥ २५॥ भरतःपालयेद्राज्यंशुश्रूषेच्चपितुर्यथा॥ तथाभवत्याकर्तव्यंसहिधर्मःसनातनः॥ २६॥ रामस्यतुवचःश्रुत्वाभृशंदुःखगतःपिता॥ शोका
दशक्नुवन्वक्तुंप्ररुरोदमहास्वनं॥ २७॥ वंदित्वाचरणौराज्ञोविसंज्ञस्यपितुस्तदा॥ कैकेय्याश्चाप्यनार्यायानिष्पपातमहाद्युतिः॥ २८॥

क्रियाआज्ञप्तकरणं ॥ २२ ॥ अत्रभवतापूज्येनपित्रा भवत्यावचनात्पितृवचनवत्तत्पत्नीवचनस्याप्यवश्यकर्तव्यत्वात् अनेनसापत्नमातुरप्यनिष्टनिष्ठमपिवचनमेवपरिपाल्यंकिमुतमातापित्रोरितिसूचितं ॥ २३ ॥ हेकैकेयिनूनंमयिकिंचित्कमपिगुणंनाशंससेनज्ञानासि तत्रहेतुर्यदित्यादि मुख्यानितिपाठेपितृपत्न्याद्याज्ञापरिपालनादिरूपानित्यर्थः ॥ २४ ॥ यावदितिपूर्वार्धेतावत्क्षमांकुर्वितिशेषः ततस्तदनंतरं दंडकानांतन्नामकक्षत्रियाणां तन्नामकजनपदरूपंशापवशाद्वनत्वंप्राप्तं ॥ २५ ॥ सहिपितृशुश्रूषारूपः ॥ २६ ॥ बाष्पंरोद्धुमशक्नुवन् ॥ २७ ॥ अनार्यायाःलोकदृष्ट्यातादृश्याअपिस्वयंतद्दोषमगणयन्नितिशेषः निष्पपातनिश्चक्राम ॥ २८ ॥

कैकेयीप्रदक्षिणंसम्यगाचरितंमदिष्टंत्वयेत्यत्यंतसंतोषात्शिष्टाचाराच्चेतिबोध्यं ॥ २९ ॥ बाष्पपरिपूर्णाक्षःसमीपस्थित्यावगतवृत्तांतत्वात् परमक्रुद्धइत्यनेनलक्ष्मणेऽविद्याविक्षेपशक्तिमतीदर्शितारामेचनसाइतिध्वनितं ॥ ३० ॥ आभिषेचनिकंअभिषेकप्रयोजनकं भांडमुपकरणजातं तद्युक्ताभिषेकशालामितियावत् सन्निहितगंगादिपुण्यतीर्थकत्वात् तत्रअभिषेकशालायां दृष्टिमविचालयन्अप्रवर्तयन्सापेक्षः वनंप्रतीतिशेषः यद्वा लोकसमाधानायतदनुपहायनटवदात्मगोपनायलोकव्यवहारात्यागायचसापेक्षःसइवतत्रदृष्टिमविचालयन्अत्यजन्अतएवशनैर्जगाम ॥३१॥ धीरोदात्तत्वाद्वनतद्विघातप्रयुक्तक्रोधदुःखादीत्याह नचेति लक्ष्मींसहजांशोभां कांतत्वात्अविनाशिकांतियुक्तत्वात् लोककांतस्यशीतरश्मेरिंदोः

सरामःपितरंकृत्वाकैकेयींचप्रदक्षिणं॥ निष्क्रम्यांतःपुरात्तस्मात्स्वंददर्शसुहृज्जनं॥ २९॥ तंबाष्पपरिपूर्णाक्षःपृष्ठतोनुजगामह॥ लक्ष्मणःपरमक्रुद्धः
सुमित्रानंदवर्धनः॥ ३०॥ आभिषेचनिकंभांडंकृत्वारामःप्रदक्षिणं॥ शनैर्जगामसापेक्षोदृष्टिंतत्राविचालयन्॥ ३१॥ नचास्यमहतींलक्ष्मींराज्य
नाशोऽपकर्षति॥ लोककांतस्यकांतत्वाच्छीतरश्मेरिवक्षयः॥ ३२॥ नवनंगंतुकामस्यत्यजतश्चवसुंधरां॥ सर्वलोकातिगस्येवलक्ष्यतेचित्तविक्रि
या॥ ३३॥ प्रतिषिध्यशुभंछत्रंव्यजनेचस्वलंकृते॥ विसर्जयित्वास्वजनंरथंपौरांस्तथाजनान्॥ ३४॥ धारयन्मनसादुःखमिंद्रियाणिनिगृह्यच॥ प्र
विवेशात्मवान्वेश्ममातुरप्रियशंसिवान्॥ ३५॥ सर्वोप्यभिजनःश्रीमान्श्रीमतःसत्यवादिनः॥ नालक्षयतरामस्यकंचिदाकारमानने॥ ३६॥

क्षयोयथालक्ष्मींनापकर्षतितद्वत् ॥ ३२ ॥ सर्वलोकातिगस्येवजीवन्मुक्तस्येव ॥ ३३ ॥ छत्रादि प्रतिज्ञाविरोधात् व्यजनेचामरे ॥ ३४ ॥ मनसादुःखंधारयन् इंद्रियाणिनिगृह्यमनस्थदुःखाभिव्यंजकचेष्टारहितानिकृत्वा आत्मवान्धीरोदात्तः मनसाऽदुःखंपरमसुखंदुःखलेशेनापिरहितंवनगमनजंधारयन्इंद्रियाणिनिगृह्यतस्यसुखस्यलोकदृष्ट्याराज्यभंगजदुःखस्यवायथायथाभिव्यक्तिर्नभवतिनथामध्यस्थतयास्थापयित्वाआत्मवान्साक्षात्कृतनित्यनिर्दुःखस्वतत्त्वइत्यप्यर्थोंतरमत्रव्यंग्यंबोध्यं दुःखमित्यस्यकैकेय्यालोकापवादजमित्यर्थइतिकश्चित् अप्रियशंसिवान्अप्रियंशंसिष्यन् कसुरार्षः ॥ ३५ ॥ अभिजनोभितोवर्तमानोजनःश्रीमान्रामाभिषेकप्रसंगेनकृतैरलंकरणैःशोभावान्आकारंविकृताकारंनालक्षयत असत्त्वादेवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

उचितंसहजसत्वगुणोचितंवनगमनलाभोचितंच आत्मजंहर्षंआत्मनिशरीरेजातंस्वभावसिद्धंहर्षचिन्हं ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ लोकदृष्ट्याअर्थविपत्तिमर्थभ्रंशंवीक्ष्यापिरामोविक्रियां नजगामकिंतुसुहृज्जनस्यकौसल्यादशरथादिरूपस्यात्मनांप्राणानांविपत्तिशंकयाचिंतांजगामेतिशेषः ॥४०॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेएकोनविंशःसर्गः ॥ १९ ॥ ॥ ७ ॥ तस्मिन्निति ॥ १ ॥ यःपित्राऽचोदितोपिसर्वस्यजनस्यांतःपुरस्यचकृत्येषुप्रवर्ततइतिशेषः योगतिःप्राप्यस्यवस्तुनःप्रा

उचितंचमहाबाहुर्नजहौहर्षमात्मवान्॥ शारदःसमुदीर्णांशुश्चंद्रस्तेजइवात्मजं ॥ ३७ ॥ वाचामधुरयारामःसर्वंसंमानयन्जनम्॥ मातुःसमीपंधर्मात्माप्रविवेशमहायशाः ॥ ३८ ॥ तंगुणैःसमतांप्राप्तोभ्राताविपुलविक्रमः ॥ सौमित्रिरनुवव्राजधारयन्दुःखमात्मजं ॥ ३९ ॥ प्रविश्यवेश्मातिभृशंमुदायुतंसमीक्ष्यतांचार्थविपत्तिमागतां ॥ नचैवरामोत्रजगामविक्रियांसुहृज्जनस्यात्मविपत्तिशंकया ॥ ४० ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेएकोनविंशःसर्गः॥१९॥ ॥७॥ ॥७॥ तस्मिंस्तुपुरुषव्याघ्रेनिष्क्रामतिकृतांजलौ॥ आर्तशब्दोमहान्जज्ञेस्त्रीणामंतःपुरेतदा॥ १ ॥ कृत्येष्वचोदितःपित्रासर्वस्यांतःपुरस्यच॥ गतिश्चशरणंचासीत्सरामोद्यप्रवत्स्यति ॥ २ ॥ कौसल्यायांयथायुक्तोजनन्यांवर्ततेसदा॥ तथैववर्ततेस्मासुजन्मप्रभृतिराघवः॥ ३ ॥ नक्रुध्यत्यभिशप्तोपिक्रोधनीयानिवर्जयन्॥ क्रुद्धान्प्रसादयन्सर्वान्सइतोद्यप्रवत्स्यति ॥४॥ अबुद्धिर्बतनोराजाजीवलोकंचरत्ययं॥ योगतिंसर्वभूतानांपरित्यजतिराघवं॥५॥ इतिसर्वामहिष्यस्ताविवत्साइवधेनवः॥ पतिमाचुक्रुशुश्चापिसस्वनंचापिचुक्रुशुः॥ ६ ॥ सहिचांतःपुरेघोरमार्तशब्दंमहीपतिः॥ पुत्रशोकाभिसंतप्तःश्रुत्वाव्यालीयतासने॥ ७॥

प्तिमार्गः शरणंरक्षणं ॥ २ ॥ युक्तःसेवातत्परः ॥ ३ ॥ अभिशप्तोपिअन्येनकृतवाक्पारुष्योपिनक्रुध्यति क्रोधनीयानिअन्यस्यक्रोधोत्पादकानिअनुकंपयावर्जयन् अनेनक्रोधक्रियाकर्तृत्वकर्मत्वयोःप्रतिषेधः यत्रकुत्रापिक्रुद्धान्स्वयंप्रसादयन् तिष्ठतीतिशेषः ॥ ४ ॥ जीवलोकंसर्वप्रजारूपंचरतिभक्षयति नाशयतीतियावत् ॥ ५ ॥ पतिमाचुक्रुशुःनिनिंदुः सस्वनंचुक्रुशुःरुरुदुः ॥ ६ ॥ व्यालीयतदेहमवगुंठ्यावाङ्मुखोविलीनइवाभूदित्यर्थः ॥ ७ ॥

आयस्तःस्वजनदुःखतःप्राप्तखेदःकुंजरइवनिःश्वसन् आयत्तइतिपाठेआयत्तःपराधीनोयःकुंजरःसयथानिःश्वसितितद्वदित्यर्थः ॥ ८ ॥ पुरुषंद्वाराध्यक्षं ॥ ९ ॥ जयेनविजयीभवेतिशब्देनेत्यर्थः जयेतीतिपाठेजयेतिशब्देनेत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ सरामःतृणीकृतराज्योरामः ॥ १२ ॥ वर्धयित्वाजयशब्देनेत्यर्थः प्रियंरामागमनं ॥ १३ ॥ १४ ॥ अग्निंअग्निहोत्रंमंत्रवत्जुहोतिस्म ज्येष्ठपत्नीत्वादृत्विजेतिशेषः ॥ १५ ॥ तदाह हावयंतीमिति ॥ १६ ॥ हविषःहवींषि ॥ १७ ॥ कृसरंतिलमुद्गतंडुलौदनं ॥ १८ ॥ व्रतयोगेन पुत्राभ्युदयकामनयातद्वदे

रामस्तुभृशमायस्तोनिःश्वसन्निवकुंजरः॥ जगामसहितोभ्रात्रामातुरंतःपुरंवशी॥ ८॥ सोपश्यत्पुरुषंतत्रवृद्धंपरमपूजितं ॥ उपविष्टंगृहद्वारितिष्ठतश्चापरान्बहून्॥ ९ ॥ दृष्ट्वैवतुतदारामंतेसर्वेसमुपस्थिताः ॥ जयेनजयतांश्रेष्ठंवर्धयंतिस्मराघवं॥ १० ॥ प्रविश्यप्रथमांकक्ष्यांद्वितीयायांददर्शसः ॥ ब्राह्मणान्वेदसंपन्नान्वृद्धान्राज्ञाभिसत्कृतान्॥ ११॥ प्रणम्यरामस्तान्वृद्धांस्तृतीयायांददर्शसः॥ स्त्रियोबालाश्चवृद्धाश्चद्वाररक्षणतत्पराः॥ १२॥ वर्धयित्वाप्रहृष्टास्ताःप्रविश्यचगृहंस्त्रियः॥ न्यवेदयंतत्वरितंराममातुःप्रियंतदा॥ १३॥ कौसल्यापितदादेवीरात्रिंस्थित्वासमाहिता ॥ प्रभातेचाकरोत्पूजांविष्णोःपुत्रहितैषिणी॥ १४॥ साक्षौमवसनाहृष्टानित्यंव्रतपरायणा ॥ अग्निंजुहोतिस्मतदामंत्रवत्कृतमंगला॥ १५ ॥ प्रविश्यतुतदारामोमातुरंतःपुरंशुभं॥ ददर्शमातरंतत्रहावयंतींहुताशनं॥ १६॥ देवकार्यनिमित्तंचतत्रापश्यत्समुद्यतं॥ दध्यक्षतघृतंचैवमोदकान्हविषस्तथा ॥ १७॥ लाजान्माल्यानिशुक्लानिपायसंकृसरंतथा॥ समिधःपूर्णकुंभांश्चददर्शरघुनंदनः॥ १८॥ तांशुक्लक्षौमसंवीतांव्रतयोगेनकर्शितां ॥ तर्पयंतींददर्शाद्भिर्देवतांवरवर्णिनीं॥ १९॥ साचिरस्यात्मजंदृष्ट्वामातृनंदनमागतं ॥ अभिचक्रामसंहृष्टाकिशोरंवडवायथा॥ २० ॥ समातरमुपक्रांतामुपसंगृह्यराघवः॥ परिष्वक्तश्चबाहुभ्यामवघ्रातश्चमूर्धनि ॥ २१ ॥ तमुवाचदुराधर्षंराघवंसुतमात्मनः॥ कौसल्यापुत्रवात्सल्यादिदंप्रियहितंवचः ॥ २२ ॥ वृद्धानांधर्मशीलानांराजर्षीणांमहात्मनां॥ प्राप्नुह्यायुश्चकीर्तिंचधर्मंचाप्युचितंकुले॥ २३॥ सत्यप्रतिज्ञंपितरंराजानंपश्यराघव॥ अद्यैवत्वांसधर्मात्मायौवराज्येभिषेक्ष्यति ॥ २४॥

वोपवासव्रतयोगेनेत्यर्थः देवतांतर्पयंतींवरवर्णिनींतांददर्शेत्यन्वयः ॥ १९ ॥ अभिचक्रामअभिमुखंजगाम किशोरोऽश्वबालकः ॥ २० ॥ उपसंगृह्यअभिवाद्यस्थितस्तयापरिष्वक्तइत्यन्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥ कुलेउचितंकुलस्योचितमितियावत् ॥ २३ ॥ राजानंपश्य गत्वेतिशेषः कौसल्यायाराजगृहगमनादिव्यापारापरिज्ञानादेवमुक्तिः ॥ २४ ॥

अत्रोपविश्यभुंक्काराजानंद्रष्टुंगच्छेतिभोजनेनफलेननिमंत्रितोराघवःकेवलमासनमालभ्यस्पृष्ट्वानतूपविष्टोव्रीडयाकिंचिदंजलिंप्रसार्यावाङ्मुखएवाब्रवीत् प्रसार्यांजलिरितिपाठेप्रकर्षेणसन्नांजलिर्विशीर्णांजलिरित्यर्थइतिकश्चित् मातुःप्रसादनयोग्यांजलिरित्यर्थउचितः किंचिदित्यस्यचावाङ्मुखइतिशेषः ॥ २५ ॥ गौरवाच्चमातृत्वप्रयुक्तगौरवाच्चआनतःसन्प्रस्थितःप्रस्थातुमुपक्रांतःआप्रष्टुंअनुज्ञांकारयितुंउपचक्रमे ॥ २६ ॥ तवचतवैवअज्ञत्वात् लोकदृष्ट्याह वैदेह्याइत्यादि ॥ २७ ॥ विष्टरस्तपस्विनामासनविशेषः पंचाशद्भिर्भवेद्ब्रह्मातदर्धेनतु

दत्तमासनमालभ्यभोजनेननिमंत्रितः ॥ मातरंराघवःकिंचित्प्रसार्यांजलिमब्रवीत् ॥ २५॥ सस्वभावविनीतश्चगौरवाच्चतथानतः ॥ प्रस्थितोदंडकारण्यमाप्रष्टुमुपचक्रमे ॥२६॥ देविनूनंनजानीषेमहद्भयमुपस्थितं ॥ इदंतवचदुःखायवैदेह्यालक्ष्मणस्यच ॥२७॥ गमिष्येदंडकारण्यंकिमनेनासनेनमे ॥ विष्टरासनयोग्योहिकालोयंमामुपस्थितः ॥ २८ ॥ चतुर्दशहिवर्षाणिवत्स्यामिविजनेवने ॥ कंदमूलफलैर्जीवन्हित्वामुनिवदामिषं ॥ २९ ॥ भरतायमहाराजोयौवराज्यंप्रयच्छति ॥ मांपुनर्दंडकारण्यंविवासयतितापसं ॥ ३० ॥ सषट्चाष्टौचवर्षाणिवत्स्यामिविजनेवने ॥ आसेवमानोवन्यानिफलमूलैश्चवर्तयन् ॥ ३१ ॥ सानिकृत्तेवसालस्ययष्टिःपरशुनावने ॥ पपातसहसादेवीदेवतेवदिवश्च्युता ॥ ३२ ॥ तामदुःखोचितांदृष्ट्वापतितांकदलीमिव ॥ रामस्तूत्थापयामासमातरंगतचेतसं ॥ ३३ ॥ उपावृत्त्योत्थितांदीनांवडवामिववाहितां ॥ पांसुगुंठितसर्वांगींविममर्शचपाणिना ॥ ३४॥ साराघवमुपासीनमसुखार्तासुखोचिता ॥ उवाचपुरुषव्याघ्रमुपशृण्वतिलक्ष्मणे ॥ ३५॥ यदिपुत्रनजायेथाममशोकायराघव ॥ नस्मदुःखमतोभूयःपश्येयमहमप्रजाः ॥ ३६ ॥

विष्टरइत्युक्तेः ॥ २८ ॥ मुनिवदामिषंसूदैर्विशिष्टसंस्कारसंस्कृतंमांसं तेनेदंमेध्यमिदंस्वादुनिष्टप्तमिदमग्निनेतिवक्ष्यमाणेननविरोधः तस्यशुद्धमांसपरत्वात् मुनिवदित्युक्त्याश्राद्धीयादिमांसपरत्वाच्च ॥ २९ ॥ ३० ॥ वन्यानिवानप्रस्थयोग्यकर्माणि आसेवमानःआचरन् यद्वा वन्यानिवल्कलानिदधानः वर्तयन्जीवयन् ॥ ३१ ॥ यष्टिःशाखा ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ वाहितांपूर्ववाहितभारांततःश्रमनिवृत्तयेउपावृत्त्यभुविलुंठनंकृत्वोत्थितांवडवामिव ॥ ३४ ॥ असुखेनसुखनाशेनार्ता उपासीनंसमीपेस्थितं ॥ ३५ ॥ अप्रजाःवंध्या अतःवंध्यात्वात् भूयःवंध्याधिकंपुत्रवियोगदुःखंनपश्येयं ॥ ३६ ॥

वंध्यात्वदुःखमितःसुसहमित्याह एकएवेति अप्रजास्मीतिमानसशोकाभिनयः समासांताभावोऽनित्यत्वात् संधिर्वार्षत्वात् ॥ ३७ ॥ स्वस्यसदादुःखित्वमितिशोचति नेति पत्युःपौरुषं अनुरागकृतंरंजनंतस्मिन्यत्प्राप्यंकल्याणंप्रशस्तवस्त्राभरणादिजसौभाग्याधिक्यं सुखंवापतिसंभोगजं तन्मयानदृष्टपूर्वं अपीतिलोकोक्तौ पुत्रेजातेतदुभयंउक्तकल्याणंपुत्रदर्शनजंसुखंचपश्येयमित्याशयारामयाआस्थितंजीवनंस्थापितं ॥ ३८ ॥ साऽहंअवराणांकनिष्ठानांसपत्नीनांत्वद्बलादिदानींपरासतीहृदयच्छिदांहृदयविदारिकाणांतासाममनोज्ञानिवाक्यान्ये

एकएवहिवंध्यायाःशोकोभवतिमानसः ॥ अप्रजास्मीतिसंतापोनह्यन्यःपुत्रविद्यते ॥३७॥ नदृष्टपूर्वंकल्याणंसुखंवापतिपौरुषे ॥ अपिपुत्रेविपश्येयमितिरामास्थितंमया ॥ ३८ ॥ साबहून्यमनोज्ञानिवाक्यानिहृदयच्छिदां ॥ अहंश्रोष्येसपत्नीनामवराणांपरासती ॥ ३९ ॥ अतोदुःखतरंकिंनुप्रमदानांभविष्यति ॥ ममशोकोविलापश्चयादृशोयमनंतकः ॥ ४० ॥ त्वयिसन्निहितेप्येवमहमासंनिराकृता ॥ किंपुनःप्रोषितेतातध्रुवंमरणमेवहि ॥ ४१ ॥ अत्यंतंनिगृहीतास्मिभर्तुर्नित्यमसंमता ॥ परिवारेणकैकेय्याःसमावाप्यथवावरा ॥ ४२ ॥ योहिमांसेवतेकश्चिदपिवाप्यनुवर्तते ॥ कैकेय्याःपुत्रमन्वीक्ष्यसजनोनाभिभाषते ॥ ४३ ॥ नित्यक्रोधतयातस्याःकथंनुखरवादिनं ॥ कैकेय्यावदनंद्रष्टुंपुत्रशक्ष्यामिदुर्गता ॥ ४४ ॥

वंजीर्णापिश्रोष्ये ॥ ३९ ॥ अतःसपत्नीधिक्कारवाक्यश्रवणजात्परंदुःखंस्त्रीणांनास्ति ममायमनंतकोऽपारःशोकोयादृशस्तादृशोवाचापिवक्तुमशक्यइतिशेषः ॥ ४० ॥ निराकृता सपत्न्येतिशेषः ध्रुवं प्राप्तमितिशेषः शोकपरत्वान्न्यूनपदतानदोषः ॥ ४१ ॥ निगृहीता भर्तृकृतनिग्रहप्रकारमाह परिवारेणेति कैकेय्यादासीजनेनसमाअथवाऽवराततोपिनिकृष्टाकृतास्मीतिशेषः प्यधरावरेतिपाठे वराश्रेष्ठापिअधरानिकृष्टाकृतास्मीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ससर्वोपिइष्टःजनःकदाचिदागतंकैकेय्याःपुत्रमवलोक्यमांनाभिभाषते इदानीमप्येवमवस्थाममवर्ततेत्वयिगतेतुकिंवक्तव्यमितिभावः ॥ ४३ ॥ खरवादिनं लुगभावआर्षः खरवादिपरुषवदनशीलंतस्यावदनंकथंद्रष्टुंशक्ष्यामि दुर्गतात्वद्वियोगेनदुर्दशामापन्ना ॥ ४४ ॥

जातस्यउपनयनाख्यद्वितीयजन्मनेतिशेषः ऊनषोडशवर्षोमेरामोराजीवलोचनइतिविश्वामित्रमुद्दिश्यदशरथोक्त्याविवाहकालेपंचदशवर्षत्वोक्तेः तत्रद्वादशवर्षाणिराघवःसहसीतया
रमयामासधर्मात्मानारायणइवश्रिया तस्मिन्कालेमहाराजःप्रीतोरामस्यसद्गुणैः ज्येष्ठंराज्येनसंयोक्तुमैच्छत्सर्वनृपाज्ञयेतिपाद्मोक्तेश्च उपनयनंचगर्भैकादशेएकादशेवाराजन्यमितिस्मृ
तेर्दशमेवर्षेइतिबोध्यं एवमुपनयनोत्तरंसप्तदशवर्षाणिअतीतानिजातस्यतव अतःपरंयौवराज्येनदुःखपरिक्षयंप्रकांक्षंत्यामयातद्विघातेतस्यावदनंकथंनुद्रष्टव्यमित्यनुकर्षः वस्तुतस्तुइग्य
णःसंप्रसारणमितिसूत्रस्थभाष्योक्तरीत्याप्रविशपिंडीमित्यादौयथाप्रविशगृहंपिंडीभक्षयेतिवाक्यार्थेप्रविशेतिपिंडीमितिचवाक्यैकदेशस्यप्रयोगस्तथाद्विर्दशेतिवाक्यस्यार्थेवाक्यैकदेशप्र
योगोयं द्विरावृत्तादशविंशतिःसप्तचेत्यर्थः अत्रतात्पर्यग्राहिकाविश्वामित्रंप्रतिदशरथोक्तिःपाद्मोक्तिश्च तादृशप्रयोगश्चकौसल्यायाःपुत्रवियोगदुःखार्ततयावाल्मीकेश्चवर्णनीयमयी

सप्तदशचवर्षाणिजातस्यतवराघव ॥ अतीतानिप्रकांक्षंत्यामयादुःखपरिक्षयं ॥ ४५ ॥ तदक्षयंमहद्दुःखंनोत्सहेसहितुंचिरात् ॥ विप्रकारंसपत्नीनामे
वंजीर्णापिराघव ॥ ४६ ॥ अपश्यंतीतवमुखंपरिपूर्णशशिप्रभं ॥ कृपणावर्तयिष्यामिकथंकृपणजीविका ॥ ४७ ॥ उपवासैश्चयोगैश्चबहुभिश्चपरिश्र
मैः ॥ दुःखसंवर्धितोमोघंत्वंहिदुर्गतयामया ॥ ४८ ॥ स्थिरंनुहृदयंमन्येममेदंयन्नदीर्यते ॥ प्रावृषीवमहानद्यास्पृष्टंकूलंनवांभसा ॥ ४९ ॥ ममैवनू
नंमरणंनविद्यतेनचावकाशोस्तियमक्षयेमम ॥ यदंतकोऽद्यैवनमांजिहीर्षतिप्रसह्यसिंहोरुदतींमृगीमिव ॥ ५० ॥ स्थिरंहिनूनंहृदयंममायसंनभिद्य
तेयद्भुविनोविदीर्यते ॥ अनेनदुःखेनचदेहमर्पितंध्रुवंह्यकालेमरणंनविद्यते ॥ ५१ ॥

भावेननदोषायेतिध्येयं ॥ ४५ ॥ दुःखंत्वद्वियोगजं अक्षयंतवराज्यनाशात्क्षयसंभावनारहितमपि अपिच एवंजीर्णासपत्नीनांविप्रकारंसहितुंसोढुंनोत्सहे ॥ ४६ ॥ कृपणजीविका
शोच्यजीवना ॥ ४७ ॥ दुर्गतयाभाग्यहीनयामयाबहुपरिश्रमजनकैरुपवासैर्योगैर्देवताध्यानैर्दुःखंयथातथामोघंवर्धितोसि यदिविप्रवत्स्यसीतिशेषः त्वद्वर्धनजफलालाभादितिभावः
॥ ४८ ॥ नदीर्यतेत्वद्विप्रयोगश्रवणेपीतिशेषः ममैवेति लौकिक्यतिवृद्धोक्तिजातिरियं मरणंनविद्यतएव नजिहीर्षत्येवेत्यन्वयः अवकाशः अवस्थितयेस्थलं ॥ ५० ॥ आयसमयसानि
र्मितं यत्यतोनभिद्यतेभुविपतित्वानोविदीर्यते भेदोद्विधाभवनं विदारणंअनेकच्छिद्ररेखावत्त्वं अनेनदुःखेनार्पितंव्याप्तंदेहंदेहोनभिद्यतइत्याद्यन्वयः अर्धर्चादिर्देहशब्दः ह्रियतोनभि
द्यतेऽतोऽकालेमरणंनविद्यतइतिजानेइतिशेषः ॥ ५१ ॥

यद्व्रतादीन्यनर्थकानितदिदंमहद्दुःखं ऊषरेउप्तमतएवनिष्फलंबीजमिव ॥ ५२ ॥ गुरुदुःखेनकर्शितःपीडितः परेतसंसदंयमसभां अहंगतास्यां तत्तुनलभ्यतइतिशेषः ॥ ५३ ॥ अथापि
मरणाभावेपित्वयाविनात्वत्सन्निधिविनाकिंजीवितंकुत्सितंजीवितंवृथाव्यर्थमतोऽनुव्रजिष्यामि अभिकांक्षयावात्सल्येन ॥ ५४ ॥ भृशमसुखंदुःखममर्षिताअसहमानारामवियोगमू
लंसपत्न्यादिकृतंमहद्व्यसनंदुःखंनिशाम्यपर्यालोच्यसत्यपाशबद्धंसुतमवेक्ष्ययथोक्तनिमित्तवतीकिन्नरीविललाप ॥ ५५ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीये

इदंतुदुःखंयदनर्थकानिमेव्रतानिदानानिचसंयमाश्चहि ॥ तपश्चतप्तंयदपत्यकाम्ययासुनिष्फलंबीजमिवोप्तमूषरे ॥ ५२ ॥ यदित्वकालेमरणंयदृच्छ
यालभेतकश्चिद्गुरुदुःखकर्शितः ॥ गताहमद्यैवपरेतसंसदंविनात्वयाधेनुरिवात्मजेनवै ॥ ५३ ॥ अथापिकिंजीवितमद्यमेवृथात्वयाविनाचंद्रनिभान
नप्रभ ॥ अनुव्रजिष्यामिवनंत्वयैवगौःसुदुर्बलावत्समिवाभिकांक्षया ॥ ५४ ॥ भृशमसुखममर्षितायदाबहुविललापसमीक्ष्यराघवं ॥ व्यसनमुप
निशाम्यसामहत्सुतमिवबद्धमवेक्ष्यकिन्नरी ॥ ५५ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेविंशःसर्गः ॥ २० ॥ ॥ ७ ॥
तथातुविलपंतींतांकौसल्यांराममातरं ॥ उवाचलक्ष्मणोदीनस्तत्कालसदृशंवचः ॥ १ ॥ नरोचतेममाप्येतदार्येयद्राघवोवनं ॥ त्यक्त्वाराज्यश्रियंगच्छे
त्स्त्रियावाक्यवशंगतः ॥ २ ॥ विपरीतश्चवृद्धश्चविषयैश्चप्रधर्षितः ॥ नृपःकिमिवनब्रूयाच्चोद्यमानःसमन्मथः ॥ ३ ॥ नास्यापराधंपश्यामिनापिदोषंत
थाविधं ॥ येननिर्वास्यतेराष्ट्राद्वनवासायराघवः ॥ ४ ॥ नतंपश्याम्यहंलोकेपरोक्षमपियोनरः ॥ स्वमित्रोपिनिरस्तोपियोऽस्यदोषमुदाहरेत् ॥ ५ ॥ देव
कल्पमृजुंदांतंरिपूणामपिवत्सलं ॥ अवेक्षमाणःकोधर्मंत्यजेत्पुत्रमकारणात् ॥ ६ ॥

आदिकाव्येअयोध्याकांडेविंशःसर्गः ॥ २० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ तत्कालसदृशंरामवियोगहेतुककौसल्यादुःखप्रवृत्तिकालोचितं ॥ १ ॥ आर्येकौसल्ये गच्छेदितियत्तन्ममापि
नरोचतेस्त्रिइत्याद्युत्तरान्वयि ॥ २ ॥ अतएवविपरीतःप्राप्तप्रकृतिवैपरीत्यः चोद्यमानःस्त्रिया क्रोधवशात्पुनरुक्तिर्नदोषाय. किमिवनब्रूयादनुचितशतमपिब्रूयात्अतस्तद्वचोनश्रद्धेयमि
ति एतेनराजाज्ञाभंगःकथंकार्यइतिशंकासमाहिता ॥ ३ ॥ ननुरामदोषप्रयुक्तंविवासनंस्यात्तत्राह नास्येति रामस्येत्यर्थः अपराधंपितृविषयकंदोषमसमंजादेरिवप्रजावधादिपातकं
॥ ४ ॥ सुतराममित्रोपिशत्रुरपि निरस्तोपिमहापाकादिवशंगत्वात्यक्तोपि परोक्षमपिरामस्यदोषंयोवदेत्तंनपश्यामि ॥ ५ ॥ यदेवमतोदेवतुल्यंदांतंगुरुभिःशिक्षितं एवमुक्तगुणंपुत्रंधर्मम
वेक्षमाणःकस्त्यजेदित्यन्वयः रिपूणांकैकेय्यादीनांविषयेपिवत्सलंस्निग्धं ॥ ६ ॥

बाल्यंबालभावंमविमृश्यकारित्वंकामपरशत्वंवोपेयुषःप्राप्तस्य राजवृत्तंपूर्वराजाचरितं ॥ ७ ॥ अतोयावदिममर्थंत्वत्प्रवासनरूपंकश्चिदपिनजानातितावत्ततःपूर्वमेवशासनंराज्यमभि षेकेणात्मस्थंआत्माधीनंकुरु शोभनमितिपाठेराज्यफलकमभिषेकं ॥ ८ ॥ कथमेवंशक्यंतत्राह मयेति अधिकंत्वदाज्ञोल्लंघनपूर्वमभिषेकविघ्नं ॥ ९ ॥ विप्रियेतवविपक्षभावे ॥ १० ॥ पक्ष्योमातुलादिः योवान्यःकश्चिदस्यहितमिच्छति मृदुर्हीति अतोमार्दवंनयुक्तं मार्दवानुचितकालइतिभावः ॥ ११ ॥ नतुराज्ञाराज्यस्यभरतायदीयमानत्वादपरिहार्योयमर्थस्तत्राह प्रेति कैकेय्याप्रोत्साहितस्तस्यांसंतुष्टोयदिपितानोस्माकंअमित्रभूतोजायते तदाऽसौबंधनंप्राप्यतांअथवास्यवधएवक्रियतां त्रेताद्वापरयोःसंधावयमवतारस्तदाचकिंचिदधिकपादे

तदिदंवचनंराज्ञःपुनर्बाल्यमुपेयुषः॥ पुत्रःकोहृदयेकुर्याद्राजवृत्तमनुस्मरन् ॥ ७॥ यावदेवनजानातिकश्चिदर्थमिमंनरः॥ तावदेवमयासार्धमात्म स्थंकुरुशासनं॥ ८ ॥ मयापार्श्वेसधनुषातवगुप्तस्यराघव॥ कःसमर्थोधिकंकर्तुंकृतांतस्येवतिष्ठतः॥ ९॥ निर्मनुष्यामिमांसर्वामयोध्यांमनुजर्षभ॥ करिष्यामिशरैस्तीक्ष्णैर्यदिस्थास्यतिविप्रिये॥ १० ॥ भरतस्याथपक्ष्योवायोवाऽस्यहितमिच्छति ॥ सर्वांस्तांश्चवधिष्यामिमृदुर्हिपरिभूयते ॥ ११ ॥ प्रोत्साहितोऽयंकैकेय्यासंतुष्टोयदिनःपिता॥ अमित्रभूतोनिःसंगंबध्यतांवध्यतामपि॥ १२॥ गुरोरप्यवलिप्तस्यकार्याकार्यमजानतः॥ उत्पथंप्रतिप न्नस्यकार्यंभवतिशासनं॥ १३ ॥ बलमेषकिमाश्रित्यहेतुंवापुरुषोत्तम॥ दातुमिच्छतिकैकेय्यैउपस्थितमिदंतव ॥ १४॥ त्वयाचैवमयाचैवकृत्वावै रमनुत्तमं॥ काऽस्यशक्तिःश्रियंदातुंभरतायारिशासन॥ १५॥ अनुरक्तोस्मिभावेनभ्रातरंदेवितत्त्वतः ॥ सत्येनधनुषाचैवदत्तेनेष्टेनतेशपे ॥ १६ ॥ दीप्तमग्निमरण्यंवायदिरामःप्रवेक्ष्यति॥ प्रविष्टंतत्रमांदेवित्वंपूर्वमवधारय ॥ १७॥ हरामिवीर्याद्दुःखंतेतमःसूर्यइवोदितः॥ देवीपश्यतुमेवीर्यंराघव श्चैवपश्यतु॥ १८॥

नाधर्मप्रवेशइतितदनुसारेणलक्ष्मणस्यैवमुक्तिःकैकेय्याश्चपरोपदेशेनैवंमतिश्छलेनवालिवधेप्रवृत्तिश्चभगवतइतिबोध्यं ॥ १२ ॥ नन्वेवंदोषःस्यात्तत्राह गुरोरिति एवंचशास्त्रसंमत त्वान्नात्रदोषइतिभावः ॥ १३ ॥ ननुराज्ञोबलवत्त्वाद्बंधनाद्यशक्यमतआह बलमिति उपस्थितंज्येष्ठत्वेनन्यायतस्तवैवप्राप्तमिदंराज्यं एवंचबलहेत्वोरभावाद्बंधनादिशक्यमेवेतिभावः ॥ १४ ॥ बलाभावमेवाह त्वयेत्यादि ॥ १५ ॥ ननुतवाप्येवंवदतोनविश्वासोज्ञातित्वाविशेषादतआह अनुरक्तइति भावआंतरोभिप्रायः ॥ १६ ॥ संप्रत्येवानुरागनिर्णयइत्याह दीप्त मिति दीप्तमग्निं क्रोधमित्यर्थः अरण्यंवापित्राज्ञया ॥ १७ ॥ राघवश्चेतिचात्सर्वोजनश्च ॥ १८ ॥

कैकेय्यासक्तमानसमतएवकृपणं वृद्धभावेनवृद्धत्वेनगर्हितंयथाभवतितथाबाल्येकामुकत्वेस्थितं ॥ १९ ॥ २० ॥ अनंतरंयुक्तंकार्यंतत्त्वंकुरुष्वयदिरोचतेतर्हिलक्ष्मणवाक्यंकुरुष्वेतिशे षः अनेनकौसल्यायागूढंस्वानभिमतत्वंलक्ष्मणोक्तस्यसूचितं ॥ २१ ॥ पुनःरामाभिप्रायनिर्णयायलक्ष्मणवाक्यमेवोपोद्बलयितुमेतद्राजवाक्यमपिन येनतवदोषःस्यात्किंतुमत्सपत्न्या इत्याह नचेति अधर्म्यंकनिष्ठस्यराज्यरूपं ममसपत्न्याभाषितंवचःश्रुत्वा मांविहायेतोवनंगंतुंनार्हसि॥ २२॥अथयदिसापत्नमातृवाक्योल्लंघनेप्यधर्मबुद्ध्यातत्राप्यादरस्तर्हिराज्यंपरित्यज्यै वेहतिष्ठेत्याह धर्मज्ञइति ॥ २३ ॥ शुश्रूषुःशुश्रूषांकुर्वन् पुत्रेतिरामसंबोधनं त्रिदिवंगतःमातृसेवयाप्राजापत्यपदंप्राप्तइतिभावः तथाहिततोपिगौरवेणाहंपूज्येत्यर्थः पितुर्दशगुणंमातागौ

हनिष्येपितरंवृद्धंकैकेय्यासक्तमानसं ॥ कृपणंचस्थितंबाल्येवृद्धभावेनगर्हितं ॥ १९॥ एतत्तुवचनंश्रुत्वालक्ष्मणस्यमहात्मनः ॥ उवाचरामंकौस ल्यारुदतीशोकलालसा ॥ २० ॥ भ्रातुस्तेवदतःपुत्रलक्ष्मणस्यश्रुतंत्वया॥ यदत्रानंतरंतत्त्वंकुरुष्वयदिरोचते ॥ २१ ॥ नचाधर्म्यंवचःश्रुत्वासपत्न्या ममभाषितं॥ विहायशोकसंतप्तांगंतुमर्हसिमामितः॥ २२॥ धर्मज्ञइतिधर्मिष्ठधर्मंचरितुमिच्छसि॥ शुश्रूषमामिहस्थस्त्वंचरधर्ममनुत्तमं॥ २३॥ शुश्रूषुर्जननींपुत्रस्वगृहेनियतोवसन् ॥ परेणतपसायुक्तःकाश्यपस्त्रिदिवंगतः ॥ २४ ॥ यथैवराजापूज्यस्तेगौरवेणतथात्यहं ॥ त्वांसाहंनानुजाना मिनगंतव्यमितोवनं॥ २५॥ त्वद्वियोगान्नमेकार्यंजीवितेनसुखेनच ॥ त्वयासहममश्रेयस्तृणानामपिभक्षणं ॥ २६ ॥ यदित्वंयास्यसिवनंत्यक्त्वा मांशोकलालसां॥ अहंप्रायमिहासिष्येनचशक्ष्यामिजीवितुं॥ २७॥ ततस्त्वंप्राप्स्यसेपुत्रनिरयंलोकविश्रुतं॥ ब्रह्महत्यामिवाधर्मात्समुद्रःसरितांप तिः॥ २८॥ विलपंतींतथादीनांकौसल्यांजननींततः॥ उवाचरामोधर्मात्मावचनंधर्मसंहितं॥ २९॥

रवेणातिरिच्यतइतिस्मृतेः नानुजानामि वनंगंतुमितिशेषः किंचप्रतिषेधामीत्याह नगंतव्यमित्यादि ॥ २५ ॥ अथवनगमनपर्यंतंतदाज्ञासत्वादत्रसर्वथास्थातुमशक्यमितिचेत्तत्राप्याह त्वद्वियोगादिति त्वद्वियोगात्परंजीवितादिनामेनकिंचित्कार्यं अतस्त्वयेत्यादि एवंचमामपिसहनयेतिभावः ॥ २६ ॥ प्रायंअनशनदीक्षां चोहेतौ यतोजीवितुंनशक्ष्यामि ॥ २७ ॥ ततः मातुर्मरणांतदुःखदानात् समुद्रोहिकस्मिंश्चित्कल्पेमातुर्दुःखजननरूपाधर्मात्पिप्पलादब्रह्मर्षिकृतांकृत्यांप्राप्यनरकवासतुल्यंदुःखंप्राप्तवानितिकचित्पुराणेप्रसिद्धमित्याहुः ॥ २८॥२९॥

तद्वचनस्यकर्तव्यत्वेपियुगपदनुष्ठानासंभवात्पितृवचसःप्रथमप्राप्तत्वेनप्राबल्यात्तदतिक्रमोशक्यइत्याह नास्तीति ॥ ३० ॥ किंच पितृवाक्येनगोमातृवधोपिपूर्वैर्महात्मभिःकृतोमयातु दुःखमात्रंमातुःसंपाद्यतइतिनकिंचिदेतदित्याह ऋषिणेति अधर्मंजानतापिऋषिणापिमंत्रद्रष्ट्रापिपितृवाक्यतोगौर्हता तस्मात्पितृवाक्याकरणेमहानधर्मइतिसूचितं ॥ ३१ ॥ महान्वधः ब्राह्मणसकाशादतिनिंद्योवधः अनेनप्राणत्यागेनापिपितृवाक्यंपालनीयमितिसूचितं ॥ ३२ ॥ परशुनास्वयंस्वहस्तेनच्छिन्ना अरण्येतपोवने एवंपित्राज्ञयामातृवधोपियद्यधर्मोनतदा

नास्तिशक्तिःपितुर्वाक्यंसमतिक्रमितुंमम ॥ प्रसादयेत्वांशिरसागंतुमिच्छाम्यहंवनं ॥ ३० ॥ ऋषिणाचपितुर्वाक्यंकुर्वतावनचारिणा ॥ गौर्हताजान
ताधर्मंकंडुनाचविपश्चिता ॥ ३१ ॥ अस्माकंतुकुलेपूर्वंसगरस्याज्ञयापितुः ॥ खनद्भिःसागरैर्भूमिमवाप्तःसुमहान्वधः ॥ ३२ ॥ जामदग्न्येनरामेणरेणु
काजननीस्वयं ॥ कृत्तापरशुनाऽरण्येपितुर्वचनकारणात् ॥ ३३ ॥ एतैरन्यैश्चबहुभिर्देविदेवसमैःकृतं ॥ पितुर्वचनमक्लीबंकरिष्यामिपितुर्हितं ॥ ३४ ॥
नखल्वेतन्मयैकेनक्रियतेपितृशासनं ॥ एतैरपिकृतंदेवियेमयापरिकीर्तिताः ॥ ३५ ॥ नाहंधर्ममपूर्वंतेप्रतिकूलंप्रवर्तये ॥ पूर्वैरयमभिप्रेतोगतोमा
र्गोऽनुगम्यते ॥ ३६ ॥ तदेतत्तुमयाकार्यंक्रियतेभुविनान्यथा ॥ पितुर्हिवचनंकुर्वन्नकश्चिन्नामहीयते ॥ ३७ ॥ तामेवमुक्त्वाजननींलक्ष्मणंपुनरब्रवी
त् ॥ वाक्यंवाक्यविदांश्रेष्ठःश्रेष्ठःसर्वधनुष्मतां ॥ ३८ ॥ तवलक्ष्मणजानामिमयिस्नेहमनुत्तमं ॥ विक्रमंचैवसत्त्वंचतेजश्चसुदुरासदं ॥ ३९ ॥ मममा
तुर्महद्दुःखमतुलंशुभलक्षण ॥ अभिप्रायंनविज्ञायसत्यस्यचशमस्यच ॥ ४० ॥

दुःखमात्रंनतथेतिकिंवक्तव्यं ॥ ३३ ॥ अक्लीबंकातर्यरहितं अतःपितुर्हितंकरिष्यामि ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ तेप्रतिकूलमपूर्वंपूर्वानाचरितंधर्मंनाहंप्रवर्तये उक्तस्यैवार्थस्यान्वयेनप्रतिपादनं पूर्वैरिति अयमभिप्रेतोधर्मजनकत्वेनेष्टःपितृवाक्यपालनरूपः पूर्वैरयंमार्गोगतःप्राप्तोमयापितेषामनुपश्चाद्गम्यते ॥ ३६ ॥ तस्माद्धेतोर्भुविभूलोकेकार्यंकर्तुंयोग्यमेवतत्एतत्पितृवाक्यं मयाक्रियतेनान्यथाऽकृत्यंनक्रियतइत्यर्थः नामप्रसिद्धंकश्चिन्नहीयतेमातुःकिंचिद्दुःखोत्पादनेपि धर्मेणेतिशेषः ॥ ३७ ॥ पुनःअनंतरं ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ मममातुर्यन्महद्दुःखंतत्सत्यशम योरभिप्रायंतद्विषयमदभिप्रायमज्ञात्वेत्यतस्तवेदृशंवाक्यंतत्त्वज्ञस्यानुचितमितिभावः ॥ ४० ॥

तदेवाह धर्मइति धर्मःसर्वपुरुषार्थेषूत्तमःश्रेष्ठः प्रतिष्ठितंप्रशस्तंकारणं एतदुत्तमंपितुर्वचनंधर्मसंश्रितमपि वनेतपस्ययातपस्विरक्षणेनचधर्मलाभात् अतोऽवश्यंकर्तव्यंतद्वचइतिभावः अत्रोत्तममित्यस्यत्रैलोक्यसुखदत्वेनोत्तममितिव्यंग्यं ॥ ४१ ॥ पितृवाक्यकरणस्यप्रतिज्ञातत्वादपितदुल्लंघनमनुचितमित्याह संश्रुत्येति प्रतिज्ञाय वृथामोघं ॥ ४२ ॥ इदंसपत्न्याःकैकेय्यावचनंनपितुस्तत्राह सोहमित्यादि ॥ ४३ ॥ अनार्यांमतिपितरंबध्वाहत्वावाराज्यंकर्तव्यमित्येवमधर्मविषयांमति मद्बुद्धिःपितृवाक्यकरणरूपा अनुगम्यतांअनुवर्त्यतां ॥ ४४ ॥

धर्मोहिपरमोलोकेधर्मेसत्यंप्रतिष्ठितं ॥ धर्मसंश्रितमप्येतत्पितुर्वचनमुत्तमं ॥ ४१ ॥ संश्रुत्यचपितुर्वाक्यंमातुर्वाब्राह्मणस्यवा ॥ नकर्तव्यंवृथावीरधर्म
माश्रित्यतिष्ठता ॥ ४२ ॥ सोहंनशक्ष्यामिपुनर्नियोगमतिवर्तितुं ॥ पितुर्हिवचनाद्वीरकैकेय्याहंप्रचोदितः ॥ ४३ ॥ तदेतांविसृजानार्यांक्षत्रधर्माश्रितांम
तिं ॥ धर्ममाश्रयमातैक्ष्ण्यंमद्बुद्धिरनुगम्यतां ॥ ४४ ॥ तमेवमुक्त्वासौहार्दाद्भ्रातरंलक्ष्मणाग्रजः ॥ उवाचभूयःकौसल्यांप्रांजलिःशिरसानतः ॥ ४५ ॥ अनु
मन्यस्वमांदेविगमिष्यंतमितोवनं ॥ शापितासिममप्राणैःकुरुस्वस्त्ययनानिमे ॥ ४६ ॥ तीर्णप्रतिज्ञश्चवनात्पुनरेष्याम्यहंपुरीं ॥ ययातिरिवराजर्षिःपुरा
हित्वापुनर्दिवं ॥ ४७ ॥ शोकःसंधार्यतांमातर्हृदयेसाधुमाशुचः ॥ वनवासादिहैष्यामिपुनःकृत्वापितुर्वचः ॥ ४८ ॥ त्वयामयाचवैदेह्यालक्ष्मणेनसुमि
त्रया ॥ पितुर्नियोगेस्थातव्यमेषधर्मःसनातनः ॥ ४९ ॥ अंबसंभृत्यसंभारान्दुःखंहृदिनिगृह्यच ॥ वनवासकृताबुद्धिर्ममधर्म्यानुवर्त्यतां ॥ ५० ॥ ए
तद्वचस्तस्यनिशम्यमातासुधर्म्यमव्यग्रमविक्लवंच ॥ मृतेवसंज्ञांप्रतिलभ्यदेवीसमीक्ष्यरामंपुनरित्युवाच ॥ ५१ ॥ यथैवतेपुत्रपितातथाहंगुरुःस्वध
र्मेणसुहृत्तयाच ॥ नत्वानुजानामिनमांविहायसुदुःखितामर्हसिपुत्रगंतुं ॥ ५२ ॥

॥ ४५ ॥ शापितासिशपथंप्रापितासि गमननिरोधंमाकुर्वितिशेषः ॥ ४६ ॥ दिवंहित्वाभूमौपतितःपुनर्दिवंयथागतस्तथेत्यर्थः ॥ ४७ ॥ पुनरेष्यामीत्यन्वयः ॥ ४८ ॥ पितुःराज्ञोदशरथस्य ॥ ४९ ॥ संभारानभिषेकसंभारान् निगृह्यनिवार्य अनुवर्त्यतांत्वयाऽनुमन्यतामित्यर्थः ॥ ५० ॥ सुधर्म्यंधर्मयुक्तं अव्यग्रंधैर्ययुक्तं अविक्लवंअकातरं मृतेवमूर्छितेतियावत् ॥ ५१ ॥ स्वधर्मेणपालनादिरूपमातृधर्मेण सुहृत्तयापितुरविस्नेहवत्तया ॥ ५२ ॥

लोकेनइतरबंधुजनेन स्वधयापितृपूजनेन इदमुपलक्षणंदेवपूजादेरपि अमृतेनअमृतत्वसाधनेनतत्त्वज्ञानेनापिकिं कृत्स्नादपिजीवलोकात्कृत्स्नलोकसान्निध्यात्मुहूर्तमपितवसन्निधान
मेवश्रेयः ॥५३॥ नरैरुल्काभिरलातैरपोह्यमानस्तुद्यमानोनिशिध्वांतमभिप्रविष्टोगजइवभूयःप्रजज्वाल किमिदंयन्मामधर्मेप्रवर्तयितुंविलपतीतिक्रोधः ॥५४॥ तत्ररामस्यधर्मेनिष्ठांवाल्मी
किःश्लाघते यथासएवेति तत्रतथाविधघोरदशायां अनन्वयालंकारोत्र ॥ ५५ ॥ ममाभिप्रायंधर्मैकनिष्ठत्वरूपं अभ्यर्दयसिपीडयसि अभ्यर्थसीतिपाठेप्रेरयसीत्यर्थः सर्वथांतर्भावित
ण्यर्थता एवंसुतरांदुःखंमामाकुर्वित्यर्थः ॥ ५६ ॥ धर्मफलोदयेषुपूर्वकृतधर्मफलोत्पत्तिकालेषुयेधर्मार्थकामास्त्रयोपिलोकेसमीक्षिताःदृष्टाःमन्वादिभिर्धर्मफलत्वेनयेत्रयोपिदृष्टास्तेसर्वे

किंजीवितेनेहविनात्वयामेलोकेनवाकिंस्वधयाऽमृतेन॥ श्रेयोमुहूर्तंतवसन्निधानंममैवकृत्स्नादपिजीवलोकात् ॥ ५३ ॥ नरैरिवोल्काभिरपोह्यमा
नोमहागजोध्वांतमभिप्रविष्टः॥ भूयःप्रजज्वालविलापमेवंनिशम्यरामःकरुणंजनन्याः ॥ ५४ ॥ समातरंचैवविसंज्ञकल्पामार्तंचसौमित्रिमभिप्र
तप्तं॥धर्मेस्थितोधर्म्यमुवाचवाक्यंयथासएवार्हतितत्रवक्तुं॥ ५५॥ अहंहितेलक्ष्मणनित्यमेवजानामिभक्तिंचपराक्रमंच ॥ ममत्वभिप्रायमसंनिरी
क्ष्यमात्रासहाभ्यर्दसिमासुदुःखं॥ ५६॥ धर्मार्थकामाःखलुजीवलोकेसमीक्षिताधर्मफलोदयेषु॥ येतत्रसर्वेस्युरसंशयंमेभार्येववश्याभिमतासपु
त्रा॥ ५७॥ यस्मिंस्तुसर्वेस्युरसन्निविष्टाधर्मोयतःस्यात्तदुपक्रमेत ॥द्वेष्योभवत्यर्थपरोहिलोकेकामात्मताखल्वतिनप्रशस्ता ॥ ५८ ॥ गुरुश्चराजा
चपिताचवृद्धःक्रोधात्प्रहर्षादथवापिकामात्॥ यद्व्यादिशेत्कार्यमवेक्ष्यधर्मंकस्तंनकुर्यादनृशंसवृत्तिः॥ ५९॥

तत्रधर्मेसतिअवश्यंभवेयुरितिमेमतिः नतुतत्रमेकश्चित्संदेहइतिभावः एकतोऽनेककार्यलाभेदृष्टांतमाह भार्येवेति वश्याअनुकूलाअतिथिपूजादिधर्मसाधनं अभिमताऽभिप्रियाकामसा
धनं सपुत्रापरमलोकगमनरूपार्थसाधनंचभवतितद्वत् तस्माद्धर्मएवमुख्यइतिसएवरक्ष्यइतिभावः ॥ ५७ ॥ अमुमेवार्थंभंग्यंतरेणद्रढयति यस्मिन्निति यस्मिन्कर्मणिसर्वेधर्मादयोऽसन्नि
विष्टाअसंबद्धास्तन्नोपक्रमेतनारभेतैवेतिशेषः एकैकफलकानेककर्मसंभवेपियतोधर्मःस्यात्तदुपक्रमेततदेवकुर्यान्नापरं कुतस्तत्राह द्वेष्यइति अर्थपरःधर्मविरुद्धकेवलार्थपरः कामात्म
ताधर्मविरुद्धकामपरता नप्रशस्तागर्हिताराज्ञइव ॥ ५८ ॥ यदेवमतोगुरुश्चेत्यादि गुरुरुपनेताधनुर्वेदाद्युपदेष्टाच सयत्कार्यंव्यादिशेत्तद्धर्ममवेक्ष्यपितृवचनकरणंधर्मइतिज्ञात्वा
कोनकुर्यात् ॥ ५९ ॥

इमांसकलांसंपूर्णांनकर्तुंनशक्नोमि नियोगेप्रभुरितिशेषः मातुःस्वेनसहगमननिषेधायाह देव्याश्चेति भर्तृत्वात्सएवास्यागतिर्नतुपुत्रः सगतिःसधर्मइतिपाठेतेनसगतिःसमानगतिरेषा सः
तच्छब्दस्यबुद्धिस्थपरामर्शकत्वात्तेनसहवासएवास्याधर्मःनतुमयासहवासइत्यर्थः ॥ ६० ॥ तदेवाह तस्मिन्निति स्वेपथिइष्टपुत्रंपरित्यज्यापिसत्यंरक्षणीयमित्येवंरूपेसत्यमार्गे अन्येत्य
स्यविवरणंविधवेति ॥ ६१ ॥ मामामित्यर्थः पुनर्ययातिःस्वर्गमापेतिशेषः ॥ ६२ ॥ केवलराज्यकारणात्धर्महीनराज्यहेतोः महोदयंमहाफलं यशःप्राप्तमपिराज्यंत्यक्त्वापितृवाक्यपा
लनंकृतवानित्येवंयशःपृष्ठतःकर्तुंनालं जीवितेमनुष्यजीवनेऽदीर्घकालेऽल्पकालतयानिश्चितेसति तदर्थमवरांअवरप्रयोजनिकांमहीमधर्मतःपरमपुरुषार्थत्यागेननतुवृणेइतिसंबंधः॥६३॥

नतेनशक्नोमिपितुःप्रतिज्ञामिमांनकर्तुंसकलांयथावत्॥ सह्यावयोस्तातगुरुर्नियोगेदेव्याश्चभर्तासगतिश्चधर्मः ॥ ६० ॥ तस्मिन्पुनर्जीवतिधर्मरा
जेविशेषतःस्वेपथिवर्तमाने॥ देवीमयासार्धमितोऽभिगच्छेत्कथंस्विदन्याविधवेवनारी॥ ६१ ॥ सामानुमन्यस्ववनंव्रजंतंकुरुष्वनःस्वस्त्ययनानिदे
वि ॥ यथासमाप्तेपुनराव्रजेयंयथाहिसत्येनपुनर्ययातिः ॥ ६२ ॥ यशोह्यहंकेवलराज्यकारणान्नपृष्ठतःकर्तुमलंमहोदयं॥ अदीर्घकालेनतुदेविजीवि
तेवृणेऽवरामद्यमहीमधर्मतः ॥ ६३ ॥ प्रसादयन्नरवृषभःसमातरंपराक्रमाज्जिगमिषुरेवदंडकान् ॥ अथानुजंभृशमनुशास्यदर्शनंचकारतांहदिज
ननींप्रदक्षिणं॥ ६४॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडएकविंशःसर्गः॥२१॥ ॥छ॥ ॥छ॥ अथतंव्यथया
दीनंसविशेषममर्षितं॥ सरोषमिवनागेंद्रंरोषविस्फारितेक्षणं॥ १॥ आसाद्यरामःसौमित्रिंसुहृदंभ्रातरंप्रियं॥ उवाचेदंसधैर्येणधारयन्सत्वमात्मवा
न्॥ २ ॥ निगृह्यरोषंशोकंचधैर्यमाक्रम्यकेवलं॥ अवमानंनिरस्यैनंगृहीत्वाहर्षमुत्तमं॥ ३ ॥

पराक्रमात्धैर्यात् दर्शनंस्वसंमतंधर्मरहस्यंअनुशास्यउपदिश्यतांजननींप्रदक्षिणंकृत्वाहृदिचकार गंतुंमनश्चकारेत्यर्थः ॥६४॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीये
आदिकाव्येअयोध्याकांडेएकविंशःसर्गः ॥ २१ ॥ ॥ छ ॥ अथरामःसौमित्रेःकैकेयीविषयंरोषंशमयतीत्याह अथेति व्यथयारामस्यराज्यहानिजन्यया सविशेषंरामेष्टजनांत
रापेक्षयेतिशेषः अमर्षितंप्राप्तासहनं विस्फारणंविस्तारः ॥ १ ॥ आसाद्यअभिमुखीकृत्य धैर्येणसत्त्वंचित्तंअविकारितयाधारयन्प्रकटयन् ॥ २ ॥ किमुवाचेत्यत्राह निगृह्येति रोषंपि
त्रादिवधहेतुं अवमानंवनप्रवासनरूपंनिरस्य शत्रुकृतत्वाभावात् उत्तमंहर्षंसत्यपालनेनपितुःपुण्यलोकसिद्धिजंहर्षं ॥ ३ ॥

ताद्दशहर्षसिद्ध्यर्थमेवहेलक्ष्मणअभिषेकप्रयोजनकंनिवर्तय कार्यंवनगमनोपयुक्तं ॥ ४ ॥ तदेवाह सौमित्रेइति संभारसंपादनायसंभ्रमस्त्वरासाभिषेकनिवृत्त्यर्थेस्तु वनगमनपरिकर संपादनायास्त्वितियावत् ॥ ५ ॥ किंच यस्यामदभिषेकार्थेमदभिषेकनिवृत्तौ अर्थशब्दोनिवृत्तिवचनइह अर्थोभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिष्वित्यमरः सविशंकाकथमयंवनेस्थास्य तीतिशंकयासदुःखा तथाकुरु अल्पेनैवकालेनरामंद्रष्टासिपित्राज्ञाभंगश्चार्तिनिवइत्यादिवाक्यैरितिशेषः यद्वा यस्याःकैकेय्याः नोमाताकैकेयीसशंकाअयंवनंनगमिष्यतीतिशंकासहि ता ॥ ६ ॥ कुतएवंतत्राह तस्याइति तस्यामनसिप्रतिसंजातंशंकामयंदुःखंमुहूर्तमपिउपेक्षितुंनोत्सहे उदीक्षितुमितिपाठेद्रष्टुमित्यर्थः ॥ ७ ॥ तदेवोपपादयति नबुद्धीति अबुद्धंअज्ञानपूर्वं

उपकॢप्तंयदेतन्मेअभिषेकार्थमुत्तमं ॥ सर्वंनिवर्तयक्षिप्रंकुरुकार्यंनिरव्ययं ॥ ४ ॥ सौमित्रेयोऽभिषेकार्थेममसंभारसंभ्रमः ॥ अभिषेकनिवृत्त्यर्थेसोऽ स्तुसंभारसंभ्रमः ॥ ५ ॥ यस्यामदभिषेकार्थेमानसंपरितप्यति ॥ मातानःसायथानस्यात्सविशंकातथाकुरु ॥ ६ ॥ तस्याःशंकामयंदुःखंमुहूर्तमपि नोत्सहे ॥ मनसिप्रतिसंजातंसौमित्रेऽहमुपेक्षितुं ॥ ७ ॥ नबुद्धिपूर्वंनाबुद्धंस्मरामीहकदाचन ॥ मातॄणांवापितुर्वाहंकृतमल्पंचविप्रियं ॥ ८ ॥ सत्यःस त्याभिसंधश्चनित्यंसत्यपराक्रमः ॥ परलोकभयाद्भीतोनिर्भयोस्तुपितामम ॥ ९ ॥ तस्यापिहिभवेदस्मिन्कर्मण्यप्रतिसंहृते ॥ सत्यंनेतिमनस्तापस्तस्य तापस्तपेच्चमां ॥ १० ॥ अभिषेकविधानंतुतस्मात्संहृत्यलक्ष्मण ॥ अन्वगेवाहमिच्छामिवनंगंतुमितःपुरः ॥ ११ ॥ ममप्रव्राजनादद्यकृतकृत्यानृपात्मज ॥ सुतंभरतमव्यग्रमभिषेचयतांततः ॥ १२ ॥ मयिचीराजिनधरेजटामंडलधारिणि ॥ गतेरण्यंचकैकेय्याभविष्यतिमनःसुखं ॥ १३ ॥

वा अल्पंचअल्पमपि विप्रियंविप्रियकरंकदाचनकदापिकृतंनस्मरामीत्यन्वयः समारब्धमितिपाठेनारब्धवानस्मीत्यर्थः ॥ ८ ॥ सत्यःसत्यवचनस्वभावः सत्याभिसंधःसत्यप्रतिज्ञः पर लोकभयात्परलोकभयहेतोरसत्याद्भीतःपितानिर्भयोस्तु मयातत्कृतसत्यपरिपालनात् ॥ ९ ॥ अस्मिन्कर्मणिअभिषेकविषयेकर्मणि अप्रतिसंहृतेअनिवर्तितेममवचःसत्यंनवृत्तमितिम नस्तापोभवेत् तस्यचमनस्तापोमामपितपेत्पितृहितमकुर्वतोममजन्मव्यर्थमितिपीडयेत् ॥ १० ॥ यतएवमतोभिषेकेति संहृत्यत्यक्त्वा अन्वगेवशीघ्रमेव इतःपुरःअस्मान्नगरात् ॥ ११ ॥ नृपात्मजाकैकेयी अव्यग्रंअव्याकुलं ॥ १२ ॥ गतेगतेएव ॥ १३ ॥

कैकेय्याअत्रनापराधःअन्यप्रेरितत्वात्तर्हिसएवदंड्यस्तत्राह बुद्धिरिति येनेश्वरेणविधात्रेयंबुद्धिःकैकेय्याःप्रणीतामंथराद्वारादत्तामनश्चतद्बुद्धिविषयेर्थेसुसमाहितंस्थिरीकृतंतंसंक्लेष्टुंमत्कृ तमन्यथाजातमितिक्लेशयितुंनार्हामि तस्यमदधिकारित्वान्मद्रूपत्वाद्वेतिगूढआशयः मत्संकल्पकृतमेवतदितिगूढंव्यंग्यं अशक्यत्वादित्यापाततोर्थः अतोवनंप्रव्रजिष्यामि चिरंविलंबोमा मास्त्वित्यर्थः ॥ १४ ॥ तत्प्रेरयितारमाह कृतांतइत्यादिमद्विवासने मद्विवासनप्रेरणायांएवमभिषेकनिवर्तनप्रेरणायांकृतांतोदैवमेवेंद्रादीनांदुःखनिवर्तकादृष्टमेवेतिगूढं मत्प्रजानांमत्कृतपरि पालनलाभाभावजनकमदृष्टमितिस्फुटं द्रष्टव्यःकारणत्वेनद्रष्टव्यः यत्तुरामस्यप्राकृतदुरदृष्टंदैवमितितन्न भगवतस्तस्याभावात् ॥ १५ ॥ तदुपपादयति कैकेय्याइति प्रतिपत्तिरध्यवसायः यदिकृतांतविहितस्तत्प्रेरितोऽयंभावोभिप्रायोनभवेत् ॥ १६ ॥ ईदृशस्यकैकेय्याभावस्यदैवकारणकत्वसिद्धयेतस्याःसहजभावमाह जानासीत्यादि अंतरंवैषम्यं भूतपूर्वंतस्यावामयिसुतेभरते

बुद्धिःप्रणीतायेनेयंमनश्चानुसमाहितं ॥ तंनुनार्हामिसंक्लेष्टुंप्रव्रजिष्यामिमाचिरं ॥ १४ ॥ कृतांतएवसौमित्रेद्रष्टव्योमत्प्रवासने ॥ राज्यस्यचविती र्णस्यपुनरेवनिवर्तने ॥ १५ ॥ कैकेय्याःप्रतिपत्तिर्हिकथंस्यान्ममवेदने ॥ यदितस्यानभावोयंकृतांतविहितोभवेत् ॥ १६ ॥ जानासिहियथासौम्यन मातृषुमेंऽतरं ॥ भूतपूर्वंविशेषोवातस्यामयिसुतेपिवा ॥ १७ ॥ सोभिषेकनिवृत्त्यर्थैःप्रवासार्थैश्चदुर्वचैः ॥ उग्रैर्वाक्यैरहंतस्यानान्यद्दैवात्समर्थये ॥ १८ ॥ कथंप्रकृतिसंपन्नाराजपुत्रीतथागुणा ॥ ब्रूयात्साप्राकृतेवस्त्रीमत्पीड्यंभर्तृसन्निधौ ॥ १९ ॥ यदचिंत्यंतुतद्दैवंभूतेष्वपिनहन्यते ॥ व्यक्तंमयिच तस्यांचपतितोहिविपर्ययः ॥ २० ॥

पिवानविशेषोभूतपूर्वस्तस्माद्दैवकृतमेववैषम्यमितिभावः ॥ १७ ॥ तस्मात्सइति सोहंरामःदुर्वचैःसामान्येनापिनवक्तुंशक्यैःकिंपुनर्वाच्यंदशरथपत्न्याकेकयकन्यया तादृशैर्वाक्यैरा ज्ञःकैकेय्याप्रेरणेदैवादन्यत्कारणंसोहंरामोनसमर्थयइत्यन्वयः ॥ १८ ॥ तदेवद्रढयति कथमिति प्रकृतिसंपन्नासत्त्वप्रकृतियुक्ता तथागुणाप्रागनुभूततादृक्कल्याणगुणा तत्रापिभर्तृस न्निधौमत्पीड्यंमत्पीडाजनकंतदेव मदघमितिपाठेप्ययमेवार्थः वाक्यंब्रूयात् यदिनदैवप्रेरितेतिभावः ॥ १९ ॥ ननुतद्दैवंकास्तिकीदृक्केत्यतआह यदिति देशकालवृत्तितयायदचिंत्यंईदृ ग्विधमितिचिंतयितुमशक्यंतद्दैवंयद्भूतेषुभूताधिष्ठातृषुब्रह्मादिष्वपिनहन्यतेनप्रतिहतंभवति हिअतस्तत्कृतएवतस्यांमयिचविपर्ययःपूर्वस्थितवात्सल्यापगमरूपःहस्तगतराज्यभ्रंशरूपश्च पतितः ॥ २० ॥

ननुशौर्येणदैवंहनिष्यामीतिचेत्तत्राह कश्चेति यस्यदैवस्यग्रहणंज्ञानंज्ञानजनकंकर्मणःफलादन्यन्नदृश्यते एवंचनित्यकार्यानुमेयतयाप्रागज्ञातत्वात्योद्धुमशक्यंजातेतुफलेविफलंयुद्धं फलेनतस्यनाशाच्चेतिभावः ॥ २१ ॥ सर्वतोदैवमेवप्रबलंपौरुषंतुकाकतालीयमित्याह सुखेत्यादि भवाभवौबंधमोक्षौ एषांमध्येयस्ययत्तथाभूतंअचिंत्यकारणकंकिंचित्कार्यंतत्ननुनिश्चयेनदैवस्यकर्मफलं ॥ २२ ॥ दैवप्राबल्यमेवद्रढयति ऋषयइति विश्वामित्रादयः मन्युःक्रोधः बहुवचनंव्यक्तिबहुत्वात् तैर्भ्रश्यंतेअभिभूयंते ॥ २३ ॥ पुनरपिस्ववनवासस्यदैवजत्वं द्रढयितुंदैवकार्यलक्षणमाह असंकल्पितमिति आरंभैर्यत्नैःआरब्धमुपक्रांतंकार्यंनिवर्त्ययदसंकल्पितमेवाचिंतितमेवाकस्मात्दृष्टहेतुंविनाप्रवर्ततेतद्दैवस्यकर्मननु ॥ २४ ॥ उपसंहरति

कश्चदैवेनसौमित्रेयोद्धुमुत्सहतेपुमान्॥ यस्यनुग्रहणंकिंचित्कर्मणोन्यन्नदृश्यते ॥ २१ ॥ सुखदुःखेभयक्रोधौलाभालाभौभवाभवौ ॥ यस्यकिंचित्तथाभूतंननुदैवस्यकर्मतत्॥ २२ ॥ ऋषयोप्युग्रतपसोदैवेनाभिप्रचोदिताः॥ उत्सृज्यनियमांस्तीव्रान्भ्रश्यंतेकाममन्युभिः ॥२३॥ असंकल्पितमेवेहयदकस्मात्प्रवर्तते॥ निवर्त्यारब्धमारंभैर्ननुदैवस्यकर्मतत् ॥ २४ ॥ एतयातत्त्वयाबुद्ध्यासंस्तभ्यात्मानमात्मना ॥ व्याहतेप्यभिषेकेमेपरितापोनविद्यते॥ २५॥ तस्मादपरितापःसंस्त्वमप्यनुविधायमां॥ प्रतिसंहारयक्षिप्रमाभिषेचनिकींक्रियां ॥ २६॥ एभिरेवघटैःसर्वैरभिषेचनसंभृतैः॥ममलक्ष्मणतापस्येव्रतस्नानंभविष्यति॥ २७॥ अथवाकिंममैतेनराज्यद्रव्यमयेनतु ॥ उद्धृतंमेस्वयंतोयंव्रतादेशंकरिष्यति॥ २८॥

एतयेति तत्त्वयायथार्थयाबुद्ध्याबुद्धियोगेनआत्मनाअंतःकरणस्थेनात्मानमंतःकरणंसंस्तभ्ययदितिष्ठसीतिशेषः तदामेभिषेकेव्याहतेपितवपरितापोनविद्यतेनभवति॥ २५ ॥ अथतत्कालकर्तव्यंनियुंक्ते तस्मादिति उपदिष्टबुद्धियोगबलादित्यर्थः अपरितापःपरितापहीनःसंस्त्वमपिमामनुविधायमामनुसृत्याभिषेचनिकींतत्प्रयोजनिकांक्रियामलंकारंप्रतिसंहारयनिवर्तय अनेनगूढंलक्ष्मणस्यापिवनगमनंसूचितं ॥ २६ ॥ तापस्येतद्रूपव्रतस्यसंकल्पेव्रतस्नानंव्रतसंकल्पायापेक्षितंस्नानंव्रतस्नानंतदेभिर्भविष्यतीतियोजना ॥ २७ ॥ तापस्यव्रतस्नानेप्येभिःक्रियमाणेराज्यलिप्सयास्नानंकृतवानितिकैकेय्याःशंकामाभूदितितन्निषेधति अथवेति राज्यद्रव्यमयेनराज्याभिषेकसाधनमंगलद्रव्यप्रचुरेणस्वयंस्वहस्तेनोद्धृतंतोयंमेव्रतादेशंव्रतसंकल्पाधिकारं ॥ २८ ॥

राज्यवनवासयोर्वनवासोमहोदयःमहाफलःप्रजानांकृत्याकृत्यचिंताव्याक्षेपराहित्येनसततंतपःप्रवृत्त्यापितृवाक्यपरिपालनेनचेतिभावः ॥ २९ ॥ उपदेशस्यपरमप्रयोजनमाह नेति नमाताभिशंकितव्यानपिताभिशंकितव्योयतोदैवाभिपन्नाःदैवग्रस्ताःएवमभिशंकंतइतिशेषः यद्वा दैवाभिपन्नत्वंमातापित्रोर्विशेषणं त्वंचदैवंतथाप्रभावमितिजानासिअतोनातिशंकनीया ॥ ३० ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेद्वाविंशःसर्गः ॥ २२ ॥ ॥ॐ॥ दुःखहर्षयोर्मध्यंजगाम रामस्यधर्मेधैर्यंदृष्ट्वाहर्षः तस्यराज्यभ्रंशात्दुःखमित्येषामध्यगतिः लक्ष्मणस्यशेषावतारत्वेनतमोगुणप्रधानता ज्येष्ठस्यविवेकवाक्यश्रवणेनसत्वोदयश्चेतिभावः अधःशिरस्त्वेनोक्तार्थस्यार्धांगीकारध्वननं इवेनतमसःस्वाभाविकत्वात्तस्यस्थिरताध्वन्यते ॥ १ ॥ तामेवदर्शयति तथात्विति तथाभयंकरामित्यर्थः बिलमत्रपरबिलं ॥ २ ॥ दुष्प्रतिवीक्ष्यंसंमुखतयाद्रष्टुमशक्यं सादृश्यंदुर्दर्शत्वेन

माचलक्ष्मणसंतापंकार्षीर्लक्ष्म्याविपर्यये॥ राज्यंवावनवासोवावनवासोमहोदयः ॥ २९ ॥ नलक्ष्मणास्मिन्ममराज्यविघ्नेमातायवीयस्यभिशंकितव्या॥ दैवाभिपन्नानपिताकथंचिज्जानासिदैवंहितथाप्रभावं॥३०॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआ०अ०द्वाविंशःसर्गः॥२२॥ ॥ॐ॥
इतिब्रुवतिरामेतुलक्ष्मणोऽवाक्शिराइव ॥ ध्यात्वामध्यंजगामाशुसहसादैन्यहर्षयोः॥ १ ॥ तथातुबध्वाभ्रुकुटींभ्रुवोर्मध्येनरर्षभः॥ निशश्वासमहासर्पोबिलस्थइवरोषितः॥ २ ॥ तस्यदुष्प्रतिवीक्ष्यंतद्भ्रुकुटीसहितंतदा॥ बभौक्रुद्धस्यसिंहस्यमुखस्यसदृशंमुखं॥ ३॥ अग्रहस्तंविधुन्वंस्तुहस्तीहस्तमिवात्मनः॥ तिर्यगूर्ध्वंशरीरेचपातयित्वाशिरोधरां॥ ४॥ अग्राक्ष्णावीक्षमाणस्तुतिर्यक्भ्रातरमब्रवीत्॥ अस्थानेसंभ्रमोयस्यजातोवैसुमहानयं॥ ५॥ धर्मदोषप्रसंगेनलोकस्यानतिशंकया॥ कथंह्येतदसंभ्रांतस्त्वद्विधोवक्तुमर्हति॥ ६॥

॥ ३ ॥ अग्रहस्तंहस्ताग्रं रामेणक्षमापनायगृहीतमित्यर्थः तिर्यगित्यादिक्रोधातिशयेनविविधंशिरोधूननंकृत्वेत्यर्थः चादधइत्यपि ॥ ४ ॥ अग्राक्ष्णाकटाक्षेण तिर्यग्वक्रंभ्रातरमीक्षमाणः धर्मदोषोधर्मविरोधस्तत्प्रसंगेनतत्परिहारशेषतया पितृवचनमकुर्वन्कथमस्मान्धर्मेणपालयिष्यतीतियालोकस्यातिशंकातदभावसंपादनहेतुनामयापिपितृवचसोऽकरणेऽन्योपिपितृवचोनकरिष्यतीतिलोकनाशशंकाहेतुनाचयस्यतेसुमहान्अयंवनगमनंप्रतिसंभ्रमोजातःसोऽस्थानेऽयुक्तोभ्रांतिमूलएव भ्रांतिमूलत्वमेवाह कथंहीति अशौंडीरंअसमर्थंदैवमितिकिंचिद्वस्तुप्रबलमिति एवंजातीयकंयथाहियथैवत्वंवदसि एतत्एतज्जातीयंत्वद्विधःशौंडीरःदैवनिराकरणेपिसमर्थःक्षत्रियर्षभोयद्यसंभ्रांतःस्यात्कथमेतद्वक्तुमर्हतिनकथमपि अतःकृपणंअसमर्थैकपरिग्राह्यतयाशोच्यं अशक्तंपौरुषसन्निधौकार्यासमर्थंदैवपदार्थंप्राकृतवत्किमभिशंससिअभिष्टौषि ॥ ५ ॥ ६ ॥

॥ ७ ॥ एवंदैवावलंबनंप्रतिक्षिप्यधर्मदोषप्रसंगंपरिहरति पापयोरिति पापात्मनोस्तयोःकैकेयीदशरथयोर्विषयेतेकथंनामशंकापापात्मत्वशंकानविद्यतेनजायते ननुधर्मव्यवहारवतोःक
थमेषाशंकातत्राह संतीति हेधर्मात्मन्धर्मैकस्वभाव धर्मउपधाछलंतत्रासक्तमासक्तिर्लौकप्रतारणाययेषांतादृशाबहिर्धर्मपराःअंतःपापासक्ताःसंतितान्किकथंनबुध्यसे ॥ ८ ॥ तयोर्ध
र्मोपधात्वंदर्शयति तयोरिति स्वार्थंस्वकार्यसिद्ध्यर्थं सुचरितंत्वां शाठ्यात्मृषाकूमधर्मव्यवहारात् परिजिहीर्षतोस्त्यक्तुमिच्छतोस्तयोःकृत्यंकिननबुध्यसइत्यनुकर्षः अमुमर्थमर्थापत्त्यासा
धयति यदीति यदितयोरेवंशाठ्येनत्वदर्थप्रच्यावनंव्यवसितमभिप्रेतंनस्यात्तदाभिषेकारंभंकृत्वातद्विघ्नकरणंनस्यादितिशेषः हियस्मात्प्रागेवपूर्वकालएवतयोःदातृप्रतिग्रहीतृभावेनसं
बद्धःसवरःप्रकृतःप्रवृत्तप्रसंगस्तथ्यःस्यात्तदाप्रागेवाभिषेकारंभात्पूर्वमेवदत्तःस्यात् त्वदभिषेकारंभंविनैवभरताभिषेकत्वद्वनवासौकृतौस्यातां तस्माद्वरप्रदानकथामिथ्यैवेतिभावः यद्यपिद

यथात्येवमशौंडीरंशौंडीरःक्षत्रियर्षभः ॥ किंनामकृपणंदैवमशक्तमभिशंससि ॥ ७ ॥ पापयोस्तेकथंनामतयोःशंकानविद्यते ॥ संतिधर्मोपधासक्ता धर्मात्मन्किंनबुध्यसे ॥ ८ ॥ तयोःसुचरितंस्वार्थंशाठ्यात्परिजिहीर्षतोः ॥ यदिनैवंव्यवसितंस्याद्धिप्रागेवराघव ॥ ९ ॥ तयोःप्रागेवदत्तश्चस्याद्वरःप्रकृतश्चसः ॥ लोकविद्विष्टमारब्धंत्वदन्यस्याभिषेचनं ॥ १० ॥ नोत्सहेसहितुंवीरतत्रमेक्षंतुमर्हसि ॥ ११ ॥ येनैवमागताद्वैधंतवबुद्धिर्महामते ॥ सोपिधर्मोममद्वेष्योयत्प्रसंगाद्विमुह्यसि ॥ १२ ॥ कथंत्वंकर्मणाशक्तःकैकेयीवशवर्तिनः ॥ करिष्यसिपितुर्वाक्यमधर्मिष्ठंविगर्हितं ॥ १३ ॥

त्तोपिवरोराज्ञाविस्मृतइतितेनमदभिषेकारंभःकृतइत्यादिसमाधानंशक्यंतथापिईदृशवरदानस्यलोकविद्विष्टत्वेनानौचित्यादनुचितकर्तृत्वेनराजात्याज्यएवेत्याह लोकेति ज्येष्ठेश्रेष्ठगुणे
जायतिकनिष्ठविषयकत्वात्तदभिषेचनस्यलोकविद्विष्टत्वंप्रत्यक्षव्यवहारविरोधाच्छास्त्रविरोधाच्चेतिभावः ॥ ९ ॥ १० ॥ मेऽपराधमितिशेषः त्वद्विषयेप्रतिवचनदानरूपंममापराधंक्षंतु
मर्हसि ॥ ११ ॥ प्रतिवचनमेवाह येनेत्यादि यत्प्रसंगात्यस्यपितृवचनस्यप्रसंगात्धर्मत्वप्रसंगकल्पनाद्धेतोर्विमुह्यसितदकरणेप्रत्यवायःस्यादितिमोहंप्राप्नोसि येनचमोहेनतवबुद्धिरेवं
द्वैधमागतापूर्वंराज्यग्रहणविषयत्वमधुनातत्त्यागविषयत्वरूपंप्रकारद्वयंप्राप्ता सधर्मोपिममद्वेष्यः धर्माभासत्वादितिभावः ॥ १२ ॥ तस्यधर्माभासत्वमेवाह कथमिति कर्मणाअचिंत्यवै
भवस्वक्रियाशक्त्याकर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुंचशक्तःसमर्थस्त्वंकैकेयीवशवर्तिनःस्त्रीजितस्यअतएवगर्हितंलोकनिंद्यंअधर्मिष्ठंचवचःकरिष्यसि ॥ १३ ॥

एवंस्पष्टेप्यधर्मेतवाधर्मबुद्धिर्नजायतइतिमेदुःखमित्याह यदिति अयंभेदोऽभिषेकविघटनात्माकिल्बिषात्मृषावरप्रकल्पनात्कृतोपियत्यतस्त्वयाएवंमृषावरप्रकल्पितत्वेननगृह्यतेऽतोमे
तत्रतद्विषयेदुःखंजायते कपटकृतमप्यर्थमसौसाधुतयागृह्णातीतिममव्यथेतिभावः किंचैवंविधधर्मसंगएवंविधधर्मासक्तिर्निंद्या ॥ १४ ॥ तदेवाह तवेत्यादिना अयंवनवासरूपः दोष
स्यदोषत्वाग्रहमेवशोचति त्वांत्वांविना तत्कृतेकर्मणिदैवकृतत्वबुद्धिस्त्वांविनाअन्यःकामवृत्तयोरहितयोर्नित्यंपितृनामकशत्र्वोःकामंमनोरथंमनसापिकथंकुर्यात् अनुष्ठानंतुदूरतइतिभा
वः ॥ १५ ॥ वरस्यवास्तवंदैवकृतत्वमभ्युपेत्याप्याह यद्यपीति तयोःपित्रोःप्रतिपत्तिस्त्वदभिषेकविघटनविषयाबुद्धिरपिदैवीचदैव्येवेतियद्यपितेमतंतथापितेत्वयास्वमतमप्येतदुपेक्षणी

यदयंकिल्बिषाद्भेदःकृतोप्येवंनगृह्यते ॥ जायतेतत्रमेदुःखंधर्मसंगश्चगर्हितः ॥ १४ ॥ तवायंधर्मसंयोगोलोकस्यास्यविगर्हितः ॥ मनसापिकथंकामंकुर्यात्त्वांकामवृत्तयोः ॥ तयोस्त्वहितयोर्नित्यंशत्र्वोःपित्रभिधानयोः ॥ १५ ॥ यद्यपिप्रतिपत्तिस्तेदैवीचापितयोर्मतं ॥ तथाप्युपेक्षणीयंतेनमेतदपिरोचते ॥ १६ ॥ विक्लवोवीर्यहीनोयःसदैवमनुवर्तते ॥ वीराःसंभावितात्मानोनदैवंपर्युपासते ॥ १७ ॥ दैवंपुरुषकारेणयःसमर्थःप्रबाधितुं ॥ नदैवेनविपन्नार्थःपुरुषःसोवसीदति ॥ १८ ॥ द्रक्ष्यंतित्वद्यदैवस्यपौरुषंपुरुषस्यच ॥ दैवमानुषयोरद्यव्यक्ताव्यक्तिर्भविष्यति ॥ १९ ॥ अद्यमेपौरुषहतंदैवंद्रक्ष्यंतिवैजनाः ॥ यैर्दैवादाहतंतेऽद्यदृष्टंराज्याभिषेचनं ॥ २० ॥ अत्यंकुशमिवोद्दामंगजंमदजलोद्धतं ॥ प्रधावितमहंदैवंपौरुषेणनिवर्तये ॥ २१ ॥ लोकपालाःसमस्तास्तेनाद्यरामाभिषेचनं ॥ नचकृत्स्नास्त्रयोलोकाविहन्युःकिंपुनःपिता ॥ २२ ॥

यंयतस्तदपिईदृशंविरुद्धकारिदैवमपिनरोचते एवंचप्रियभ्रातुर्ममासंमतत्वादिदंत्वयात्याज्यमितिभावः ॥ १६ ॥ किंचत्वादृशस्यदैवालंबनवादोप्ययुक्तइत्याह विक्लवइति लोकाप्रसि
द्धइत्यर्थः संभावितात्मानःसर्वलोकश्लाघ्यशौर्यादिमंतः ॥ १७ ॥ समर्थस्त्वादृशः विपन्नार्थःहतप्रयोजनः सत्वादृशः ॥ १८ ॥ ननुदैवबाधनसामर्थ्यंनकस्यापिइतिचेत्तत्राह द्रक्ष्यंतीति
पौरुषंबलंद्रक्ष्यंति लोकाइतिशेषः व्यक्तिःप्रबलदुर्बलत्वविवेकः अद्य मत्पौरुषेणेतिशेषः॥ १९ ॥ तदेवाह अद्येति यैर्दैवादाहतंराज्याभिषेचनंतेदृष्टंतेजनाअद्यमत्पौरुषहतंदैवंद्रक्ष्यंति यद्दै
वादितिपाठेयस्माद्दैवादाहतंयेनदैवेनाहतमितियावत् दृष्टंयैर्जनैर्दृष्टंतेजनास्तद्दैवंमत्पौरुषहतंद्रक्ष्यंतीत्यर्थः ॥ २० ॥ अत्यंकुशंअतिक्रांतांकुशव्यापारं उद्दामंउत्कृष्टदामं निःशृंखलमिति
यावत् प्रधावितंअभिमुखंधावितंपौरुषेणस्वगतबलेननिवर्तये ॥ २१ ॥ दैवनिवर्तनंस्वबलस्यैषत्करमित्याह लोकेत्यादि ॥ २२ ॥

मिथःपरस्परैकवाक्यतयास्वपौरुषेण राजत्वंसिद्धवत्कृत्याह राजन्निति ॥ २३ ॥ तदाशांतामाशां तांकां यातवाभिषेकविघातेनपुत्रराज्यायपुत्रराज्यप्रापणार्थंवर्ततेतामित्यर्थः ॥२४॥ मद्बलत्वपक्षभूतेनमयाविरुद्धायजनाययथाममोग्रंपौरुषंदुःखायप्रभविष्यतितथादैवबलंनस्यात्तन्निरासमसमर्थमितिशेषः ॥ २५॥ अथवनवासोचितंकालंस्वयमेवाह ऊर्ध्वमिति एतद्वि वरणंवर्षसहस्रांतेइति तस्मिन्नतीतेत्वयिवनवासंगतेऽनंतरंआर्यपुत्राःआर्यस्यतवपुत्राःप्रजापाल्यंप्रजापालनरूपंराज्यंकरिष्यंति तदानीमप्यन्येषांनावकाशइतिभावः ॥२६॥ इदमेवयुक्त मित्याह पूर्वेति हियतःपुत्रवत्परिपालननिमित्तंपुत्रेषुप्रजानिक्षिप्यपश्चाद्वनवासःपूर्वराजर्षिवृत्त्यातदाचारेणअभिधीयते विधीयतइत्येवकचित्पाठः ॥२७॥ राजनिदशरथेअनेकाग्रेका

यैर्विवासस्त्ववारण्येमिथोराजन्समर्थितः॥ अरण्येतेविवत्स्यंतिचतुर्दशसमास्तथा॥ २३॥ अहंतदाशांधक्ष्यामिपितुस्तस्याश्चयातव॥ अभिषेकवि घातेनपुत्रराज्यायवर्तते॥ २४॥मद्बलेनविरुद्धायनस्याद्दैवबलंतथा॥ प्रभविष्यतिदुःखाययथोग्रंपौरुषंमम॥ २५ ॥ ऊर्ध्ववर्षसहस्रांतेप्रजापाल्य मनंतरं॥ आर्यपुत्राःकरिष्यंतिवनवासंगतेत्वयि॥ २६॥ पूर्वराजर्षिवृत्त्याहिवनवासोभिधीयते ॥ प्रजानिक्षिप्यपुत्रेषुपुत्रवत्परिपालने॥ २७॥ स चेद्राजन्यनेकाग्रेराज्यविभ्रमशंकया॥ नैवमिच्छसिधर्मात्मन्राज्यंरामत्वमात्मनि॥ २८॥ प्रतिजानेचतेवीरमाभूवंवीरलोकभाक्॥ राज्यंचतवर क्षेयमहंवेलेवसागरं॥ २९॥ मंगलैरभिषिंचस्वतत्रत्वंव्यापृतोभव॥ अहमेकोमहीपालानलंवारयितुंबलात्॥ ३०॥

मवशादुक्तवानप्रस्थधर्मानुष्ठानैकाग्रतारहित्येनचलचित्ततयाप्रतिकूलेसति राज्यविभ्रमशंकयातद्वचोविरोधेनराज्यग्रहणेसकललोकक्षोभेणस्वस्मिन्राज्यस्यविभ्रमशंकयाचलनशंक याऽस्थैर्यशंकयासवनवासधर्मस्त्वयाचेदंगीक्रियतेइतिशेषः किंच हेरामएवंश्रेष्ठत्वाद्धर्मतःप्राप्तंराज्यंतयैवशंकयायद्यात्मनिनेच्छसितदातांशंकांत्यजेतिशेषः राज्यकामत्वमितिपाठेएवं प्राप्तराज्यभोक्तृत्वंराज्यरूपभोग्यसंबंधंवायदिनेच्छसीत्यादिप्राग्वत् ॥ २८ ॥ तत्रहेतुः प्रतिजानेइत्यादि अहंवेलासागरमिवतवराज्यंचत्वांचरक्षेयं अन्यथावीरलोकभाक्माभूवमिति तेतवाग्रेप्रतिजाने ॥ २९ ॥ तस्मात्त्वंमंगलैरभिषेकसाधनैरात्मानमभिषिंचस्व वसिष्ठादिभिरितिशेषः तत्राभिषेकव्यापारेव्यापृतोव्यापृतचित्तोभव तत्प्रतिबंधकानहंवारयिष्यामीत्याह अहमिति अलंसमर्थः ॥ ३० ॥

॥ ४९॥

तदेवदर्शयति नेति आबंधनार्थायकाष्ठानांपरस्परबंधनहेतुच्छिद्रादिकरणाय स्तंभःकस्यचित्काष्ठादेरधःपतनप्रतिबंधः ॥ ३१ ॥ नचेत्यादिसार्धश्लोकएकंवाक्यं योऽत्यर्थममतःसं मतःशत्रुःस्यात्तंयंकंचिच्छत्रुंवज्रिणंवाइंद्ररूपंवाप्रगृहीतेनतीक्ष्णधारत्वादिविशिष्टेनासिनानकल्पयेनखंडशःकल्पयेएवमहंनकामयेच एवंकामनामपिनकरोमिसर्वथाखंडयाम्येवेतिभा वः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ खड्गनिष्पेषनिष्पिष्टैःखड्गकृताघातेनखंडितैः महीगहना निरंतरत्वात् अतएवदुश्चरा हस्त्यादीनांहस्तादिभिःक्रमात्संबंधः भवितेतिलुट् ॥ ३४ ॥ हताःविच्छिन्नाःअ

नशोभार्थाविमौबाहूनधनुर्भूषणायमे॥ नासिराबंधनार्थायनशराःस्तंभहेतवः॥ ३१ ॥ अमित्रमथनार्थायसर्वमेतच्चतुष्टयं॥ नचाहंकामयेत्यर्थंयः स्याच्छत्रुर्मतोमम॥ ३२॥ असिनातीक्ष्णधारेणविद्युच्चलितवर्चसा॥ प्रगृहीतेनवैशत्रुंवज्रिणंवानकल्पये ॥ ३३॥ खड्गनिष्पेषनिष्पिष्टैर्गहनादुश्च राचमे॥ हस्त्यश्वरथिहस्तोरुशिरोभिर्भवितामही॥ ३४॥ खड्गधाराहतामेद्यदीप्यमानाइवाग्नयः॥ पतिष्यंतिद्विपोभूमौमेघाइवसविद्युतः ॥ ३५॥ ब द्धगोधांगुलित्राणेप्रगृहीतशरासने॥ कथंपुरुषमानीस्यात्पुरुषाणांमयिस्थिते॥ ३६॥ बहुभिश्चैकमत्यस्यन्नेकेनचबहूञ्जनान्॥ विनियोक्ष्याम्यहं बाणान्नृवाजिगजमर्मसु॥ ३७॥ अद्यमेस्त्रप्रभावस्यप्रभावःप्रभविष्यति॥ राज्ञश्चाप्रभुतांकर्तुंप्रभुत्वंचतवप्रभो॥ ३८॥ अद्यचंदनसारस्यकेयूरामो क्षणस्यच॥ वसूनांचविमोक्षस्यसुहृदांपालनस्यच॥ ३९॥ अनुरूपाविमौबाहूरामकर्मकरिष्यतः॥ अभिषेचनविघ्नस्यकर्तॄणांतेनिवारणे॥ ४०॥ ब्रवीहिकोद्यैवमयावियुज्यतांतवासुहृत्प्राणयशःसुहृज्जनैः॥ तथातवेयंवसुधावशाभवेत्तथैवमांशाधितवास्मिकिंकरः॥ ४१॥

ग्नयइवदीप्यमानाःरक्तधारया अतएवसविद्युतोमेघाइव ॥ ३५ ॥ उक्तधर्मविशिष्टेमयिस्थितेसति पुरुषाणांमध्येकश्चिदपिकथंपुरुषमानीआत्मानंपुरुषंमन्यमानःशूराभिमानीकथंस्या दित्यर्थः ॥ ३६ ॥ अत्यस्यन्पातयन् बहुभिःबाणैः एकेनबाणेनविनियोक्ष्यामित्यक्ष्यामि ॥ ३७ ॥ अस्त्रप्रभावस्यअस्त्रसामर्थ्यस्य प्रभावःप्रतापः राज्ञोदशरथस्यप्रभविष्यतिउज्जृंभितो भविष्यति ॥ ३८ ॥ चंदनसारस्यचंदनसारानुलेपनस्य केयूरामोक्षणस्यअंगदधारणस्य वसूनांमोक्षणस्यदानस्य सुहृज्जनपालनस्यअनुरूपौअर्हौमेबाहूइमौपीनप्रलंबौतेऽभिषेचनवि घ्नस्यकर्तॄणांनिवारणेकर्मस्वानुरूपंकर्मकरिष्यतः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ब्रवीहीत्यार्षईट् वियुज्यतांवियोज्यतां ॥ ४१ ॥

एवंवादिनंलक्ष्मणंरामोनायमेतस्यकालइत्याह विमृज्येति बाष्पंलक्ष्मणनयनजंविमृज्यपरिमृज्य विसृज्येतिपाठेअंतर्भावितण्यर्थतयाविसर्जयित्वा चक्षुषीपरिमृज्येतियावदितिकतकः पित्रोर्वचनेव्यवस्थितंप्रतिष्ठितंमांनिबोध हेसौम्य एषहिसत्पथः जीवतोर्वाक्यकरणात्प्रत्यब्दंभूरिभोजनात् गयायांपिंडदानाच्च त्रिभिःपुत्रस्यपुत्रतेतिन्यायादितिभावः निबोधेत्यस्यनित रामतिशयेनावतरणकालिकवृत्तांतस्मरणपूर्वकंजानीहि एषहिएषएवसत्पथःसतांरक्षकःपंथाइत्यप्यर्थोत्रगूढः ॥ ४२ ॥ ॥ इतिश्रीरामा०श्रीरामीये०वाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्या कांडेत्रयोविंशःसर्गः ॥ २३॥ ॥ ७ ॥ व्यवसितंनिश्चितमतिं निदेशोनिर्देशआज्ञा बाष्पसंरुद्धाबाष्पसंरुद्धवाक् धर्मिष्ठंरामं ॥ १ ॥ उंछःक्षेत्रपतितकणशोग्रहणं वर्तयेत्जीवेत् भवा निति शेषः ॥ २ ॥ भृत्याःभर्तव्याः अयंउपस्कृतमांसादिभोजनशीलः ॥ ३ ॥ विवास्यतइतियत्एतच्छ्रुत्वाकःश्रद्दधेत्सत्यंमन्वीत सत्यमितिवाज्ञात्वाकस्यस्वपित्रादिभ्योभयंनभवेत्

विमृज्यबाष्पंपरिसांत्व्यचासकृत्सलक्ष्मणंराघववंशवर्धनः॥ उवाचपित्रोर्वचनेव्यवस्थितंनिबोधमामेषहिसौम्यसत्पथः॥ ४२॥ ॥इत्यार्षेश्रीम० वा०आ०अ०त्रयोविंशःसर्गः॥ २३॥ ॥७॥ ॥७॥ तंसमीक्ष्यव्यवसितंपितुर्निर्देशपालने॥ कौसल्याबाष्पसंरुद्धावचोधर्मिष्ठमब्रवीत् ॥ १ ॥ अदृष्टदुःखोधर्मात्मासर्वभूतप्रियंवदः॥ मयिजातोदशरथात्कथमुंछेनवर्तयेत्॥ २ ॥ यस्यभृत्याश्चदासाश्चमृष्टान्यन्नानिभुंजते॥ कथंसभोक्ष्यतेरामोवनेमूलफलान्ययं॥ ३ ॥ कएतच्छ्रद्दधेच्छ्रुत्वाकस्यवानभवेद्भयं॥ गुणवान्दयितोराज्ञःकाकुत्स्थोयद्विवास्यते ॥ ४ ॥ नूनंतुबलवाँल्लोकेकृतांतःसर्वमादिशन्॥ लोकेरामाभिरामस्त्वंवनंयत्रगमिष्यसि ॥ ५॥ अयंतुमामात्मभवस्तवादर्शनमारुतः॥ विलापदुःखसमिधोरुदिताश्रुहुताहुतिः ॥ ६ ॥ चिंताबाष्पमहाधूमस्तवागमनचिंतजः॥ कर्शयित्वाधिकंपुत्रनिःश्वासायाससंभवः ॥ ७॥ त्वयाविहीनामिहमांशोकाग्निरतुलोमहान्॥ प्रधक्ष्यतियथाकक्षंचित्रभानुर्हिमात्यये॥ ८॥

॥ ४ ॥ सर्वमादिशन्सुखदुःखेनयोजयन् कृतांतोदैवंबलवानितिनूनमहंमन्ये यत्रयस्मात्हेरामअभिरामस्त्वंलोकेकर्मलोकेस्थितोवनंगमिष्यसि ॥५॥ आत्मभवःआत्मजःस्वमनःसंभूतः तवादर्शनमेववर्धकत्वान्मारुतोयस्यसः विलापदुःखैःसमिधःसमिधनंयस्यसः घञर्थेकः रुदिताश्रूण्येवहुताआहुतयोयस्मिन्सः चिंताहेतुकबाष्पमेवमहाधूमोयस्यसः तवागमनचिंतजः चिंतजइतिबाहुलकात्ह्रस्वः तवयाआगमनचिंतातयाजनितः अदर्शनचिंतजइतिपाठेपिअदर्शनजातचिंताजनितइत्यर्थः परेत्वदर्शनस्यमारुतत्वेननिरूपणात्सचिंत्यइत्याहुः निःश्वासरूपायासेनसंधुक्षणात्संभवोवृद्धिर्यस्यसः त्वयाविहीनांमामधिकंकर्शयित्वाकृशांकृत्वाअतुलःयुक्तगुणःशोकाग्निर्मांधक्ष्यति हिमात्ययेग्रीष्मे चित्रभानुर्वह्निःसूर्योवा ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

कथमिति यथेत्यर्थः क्वचित्तथैवपाठः ॥ ९ ॥ यथानिगदितंयेनप्रकारेणनिगदितंतद्वाक्यंश्रुत्वा आत्मानुगमनंश्रुत्वेतियावत् ॥ १० ॥ वंचितःवंचनयामद्वियोजनाद्दुःखंप्रापितः नवर्तयिष्यतिनजीविष्यती ॥ ११ ॥ केवलंनृशंसः क्रौर्यमेवनतुतेनेहामुत्रसुखमित्यर्थः मनसापिनकर्तव्यःनचिंतनीयः यतोविगर्हितःमहापापहेतुत्वादतिनिंदितः ॥ १२ ॥ अतः यावदिति ॥ १३ ॥ १४ ॥ एवंवचनमुक्तःभर्तृशुश्रूषांगीकारवचनमुक्तःश्रावितः ॥ १५ ॥ उभयोस्तद्वचनावश्यकर्तव्यत्वेहेतुर्भर्तागुरुरितिचयथायोगं ॥ १६ ॥ पितृवाक्यकरणानंतरंत्व

कथंहिधेनुःस्वंवत्संगच्छंतमनुगच्छति ॥ अहंत्वानुगमिष्यामियत्रवत्सगमिष्यसि॥ ९॥ यथानिगदितंमात्रातद्वाक्यंपुरुषर्षभः॥ श्रुत्वारामोऽब्रवीद्वाक्यंमातरंभृशदुःखितां ॥ १०॥ कैकेय्यावंचितोराजामयिचारण्यमाश्रिते॥ भवत्याचपरित्यक्तोननूनंवर्तयिष्यति॥ ११ ॥ भर्तुःपुनःपरित्यागोनृशंसःकेवलंस्त्रियाः ॥ सभवत्यानकर्तव्योमनसापिविगर्हितः॥१२॥ यावज्जीवतिकाकुत्स्थःपितामेजगतीपतिः॥ शुश्रूषाक्रियतांतावत्सहिधर्मःसनातनः॥ १३॥ एवमुक्तातुरामेणकौसल्याशुभदर्शना॥ तथेत्युवाचसुप्रीतारामम्क्लिष्टकारिणं॥ १४॥ एवमुक्तस्तुवचनंरामोधर्मभृतांवरः॥ भूयस्तामब्रवीद्वाक्यंमातरंभृशदुःखितां॥ १५॥ मयाचैवभवत्याचकर्तव्यंवचनंपितुः॥ राजाभर्तागुरुःश्रेष्ठःसर्वेषामीश्वरःप्रभुः॥ १६॥ इमानितुमहारण्येविहृत्यनवपंचच॥ वर्षाणिपरमप्रीत्यास्थास्यामिवचनेतव॥ १७॥ एवमुक्ताप्रियंपुत्रंबाष्पपूर्णाननातदा॥ उवाचपरमार्तातुकौसल्यासुतवत्सला॥ १८॥ आसांरामसपत्नीनांवस्तुंमध्येनमेक्षमं ॥ नयमामपिकाकुत्स्थवनंवन्यांमृगीमिव॥ १९॥ यदितेगमनेबुद्धिःकृतापितुरपेक्षया॥ तांतथारुदतींरामोऽरुदन्वचनमब्रवीत्॥ २०॥ जीवंत्याहिस्त्रियाभर्तादैवतंप्रभुरेवच॥ भवत्याममचैवाद्यराजाप्रभवतिप्रभुः॥ २१॥

च्छुश्रूषापिकार्येत्याह इमानीति विहृत्येत्यनेनवनवासस्यमृगयावल्लीलात्वंदर्शितं वचनेस्थास्यामिवचनमनुष्ठास्यामि ॥ १७ ॥ एवमुक्ता पुत्रेणेतिशेषः ॥ १८॥ अंगीकृतभर्तृसेवापिसपत्नीदुःखस्मरणात्पुनारामानुगमनमभिलषति आसामित्यादि वन्यांवनेभवां ॥ १९ ॥ यदितेइत्याद्यर्धंपूर्वान्वयि तांतथारुदतींदृष्ट्वापिस्वयमरुदन्वचोब्रवीत् रोदनेकातर्यप्रकटनेनमातुः पुनरप्यनुगमनप्रत्याशाप्रसंगात् ॥ २० ॥ प्रभवतिदंडादौसमर्थोभवति ॥ २१ ॥

धीमतेति सनाथाइतिशेषः अथसपत्नीमध्यवासोदुष्करइत्यत्रपरिहारमाह भरतइति ॥ २२ ॥ भवतीमिति अतःकैकेयीकोपोऽकिंचित्करइतिभावः यथामयिनिष्क्रांतेश्रमंनाप्नुयात्त्थाकुरु यथाचैनंराजानंशोकोनविनाशयेत्तथाचकुरु ॥ २३ ॥ २४ ॥ द्विजस्यगायत्रीजपवत्स्त्रियाभर्तृशुश्रूषैवपरंनित्यानान्यत्किंचित्प्रत्युततद्विरोध्यन्यदाचर्यमाणंप्रत्यवायजनकमपीत्याह व्रतेत्यादि नित्याकरणजप्रत्यवायानर्थसांगाप्यनित्यधर्मकृतिःपरिहर्तुंनशक्नोतीतिभावः ॥ २५ ॥ २६ ॥ नित्यानुष्ठानेसत्यनित्याकरणेपिनपरलोकनाशइत्याह अपियेति नि

नत्वनाथावयंराज्ञालोकनाथेनधीमता ॥ भरतश्चापिधर्मात्मासर्वभूतप्रियंवदः ॥ २२ ॥ भवतीमनुवर्तेतसहिधर्मरतःसदा ॥ यथामयितुनिष्क्रांतेपुत्रशोकेनपार्थिवः ॥ २३ ॥ श्रमंनावाप्नुयात्किंचिदप्रमत्तातथाकुरु ॥ दारुणश्चाप्ययंशोकोयथैनंनविनाशयेत् ॥ २४ ॥ राज्ञोवृद्धस्यसततंहितंचरसमाहिता ॥ व्रतोपवासनिरतायानारीपरमोत्तमा ॥ २५ ॥ भर्तारंनानुवर्तेतसाचपापगतिर्भवेत् ॥ भर्तुःशुश्रूषयानारीलभतेस्वर्गमुत्तमं ॥ २६ ॥ अपियानिर्नमस्कारानिवृत्तादेवपूजनात् ॥ शुश्रूषामेवकुर्वीतभर्तुःप्रियहितेरता ॥ २७ ॥ एषधर्मःस्त्रियानित्योवेदेलोकेश्रुतःस्मृतः ॥ अग्निकार्येषुचसदासुमनोभिश्चदेवताः ॥ २८ ॥ पूज्यास्तेमत्कृतेदेविब्राह्मणाश्चैवसत्कृताः ॥ एवंकालंप्रतीक्षस्वममागमनकांक्षिणी ॥ २९ ॥ नियतानियताहाराभर्तृशुश्रूषणेरता ॥ प्राप्स्यसेपरमंकामंमयिपर्यागतेसति ॥ ३० ॥ यदिधर्मभृतांश्रेष्ठोधारयिष्यतिजीवितं ॥ एवमुक्तातुरामेणबाष्पपर्याकुलेक्षणा ॥ ३१ ॥ कौसल्यापुत्रशोकार्तारामंवचनमब्रवीत् ॥ गमनेसुकृतांबुद्धिंनतेशक्नोमिपुत्रक ॥ ३२ ॥

र्नमस्काराभर्तृव्यतिरिक्तदेवादेर्नमस्कारायुपचाररहिता देवपूजनात्विष्ण्वादिदेवपूजनात् सापिस्वर्गंलभतेइतिप्राक्तनेनान्वयः एतमेवार्थंनियमविधिद्वारेणद्रढयति शुश्रूषामेवेति तत्प्रीतिजनकंकर्मैवेत्यर्थः तदेवाह प्रियहितेरतेति हितपदेनपश्चादुक्तेनैतद्ध्वनयति आपाततोऽप्रियमपिहितंकुर्यात्आपाततःप्रियमप्यहितंत्यजेदिति ॥ २७ ॥ तत्रमानमाह एषभर्तृसेवारूपोधर्मःस्त्रियानित्यइतिवेदेश्रुतः लोकेस्मृतौस्मृतः तर्हिकिंकर्मांतरंसर्वथात्याज्यंनेत्याह अग्नीत्यादि भर्तृसंमतेषुअग्निकार्येषुचतेष्वेव चएवकारार्थः ॥ २८ ॥ एवंभर्तृसेवातत्परतया कालंममागमनकालं ॥ २९ ॥ कामंऐहिकविषयसुखं ॥ ३० ॥ तस्यपुत्रमात्रासाध्यत्वादाह यदीति अनेनदशरथमरणस्यसन्निहितत्वंसूचितं ॥ ३१ ॥ सुकृतांसुष्ठुकृतनिश्चयां ॥ ३२ ॥

कालइष्टवियोगादिजनकः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ आनृण्यतां स्वार्थेष्यञ् ॥ ३५ ॥ मेवचआविंद्धाआच्छियत्वांसंचोदयति वनायेतिशेषः इतियत्अतःकृतांतस्यगतिर्दुर्विभाव्या ॥ ३६ ॥ श्लक्ष्णेननिर्मलेन चारुणामनोहरेण साम्नासांत्वेनवचनेन शुक्लेनेतिपाठांतरं अदर्शनासहिष्णुत्वात्प्रत्यागमनकालइदानीमेवभवेदितिप्रार्थयते अपीति येनकालेनप्रत्यागतंप्रत्यागमनंभवेत्सइत्यर्थः अपीदानीमितिलोकोक्त्योवाच ॥ ३७ ॥ परमेणआदरवता धर्मशीलत्वाद्देवर्षिरक्षणोद्यतत्त्वाच्चभगवत्संकल्पेनैवतथाज्ञानंतस्याइतिबोध्यं स्वस्त्ययनंमंगलमभिकांक्षितुं

विनिवर्तयितुंवीरनूनंकालोदुरत्ययः ॥ गच्छपुत्रत्वमेकाग्रोभद्रंतेऽस्तुसदाविभो ॥ ३३ ॥ पुनस्त्वयिनिवृत्तेतुभविष्यामिगतक्लमा ॥ प्रत्यागतेमहाभागेकृतार्थेचरितव्रते ॥ ३४ ॥ पितुरानृण्यतांप्राप्तेस्वपिष्येपरमंसुखं ॥ कृतांतस्यगतिःपुत्रदुर्विभाव्यासदाभुवि ॥ ३५ ॥ यत्त्वांसंचोदयतिमेवचआविद्धराघव ॥ गच्छेदानींमहाबाहोक्षेमेणपुनरागतः ॥ ३६ ॥ नंदयिष्यसिमांपुत्रसाम्नाश्लक्ष्णेनचारुणा ॥ अपीदानींसकालःस्याद्वनात्प्रत्यागतंपुनः ॥ यत्त्वांपुत्रकपश्येयंजटावल्कलधारिणं ॥ ३७ ॥ तथाहिरामंवनवासनिश्चितंददर्शदेवीपरमेणचेतसा ॥ उवाचरामंशुभलक्षणंवचोबभूवचस्वस्त्ययनाभिकांक्षिणी ॥ ३८ ॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेचतुर्विंशःसर्गः ॥ २४ ॥ ॥७॥ साविनीयतमायासमुपस्पृश्यजलंशुचि ॥ चकारमातारामस्यमंगलानिमनस्विनी ॥ १ ॥ नशक्यतेवारयितुंगच्छेदानींरघूत्तम ॥ शीघ्रंचविनिवर्तस्ववर्तस्वचसतांक्रमे ॥ २ ॥ यंपालयसिधर्मंत्वंप्रीत्याचनियमेनच ॥ सवैराघवशार्दूलधर्मस्त्वामभिरक्षतु ॥ ३ ॥ येभ्यःप्रणमसेपुत्रदेवेष्वायतनेषुच ॥ तेचत्वामभिरक्षंतुवनेसहमहर्षिभिः ॥ ४ ॥ यानिदत्तानितेऽस्त्राणिविश्वामित्रेणधीमता ॥ तानित्वामभिरक्षंतुगुणैःसमुदितंसदा ॥ ५ ॥ पितृशुश्रूषयापुत्रमातृशुश्रूषयातथा ॥ सत्येनचमहाबाहोचिरंजीवाभिरक्षितः ॥ ६ ॥

शीलमस्त्यस्याःसा ॥ ३८ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेचतुर्विंशःसर्गः ॥ २४ ॥ ॥ ७ ॥ मंगलकरणमेवाह सेति आयासंतज्जनकंशोकं उपस्पृश्यआचम्य मंगलानिमंगलवचनानि ॥ १ ॥ सतांक्रमेसतांमार्गे ॥ २ ॥ ३ ॥ देवेष्वायतनेषुदेवालयेषु प्रणमसेच चाद्रक्षितुमिच्छसिच तेचदेवाः चादृषयः ॥ ४ ॥ गुणैःसद्गुणैः ॥ ५ ॥ मातृशुश्रूषयेति मातात्रकैकेयी ॥ ६ ॥

समिदादिपदेनतदधिष्ठात्र्योदेवताउपलक्ष्यंते क्षुपाःह्रस्वशाखास्तरवः शिफायुक्तवृक्षाःक्षुपाइत्यन्ये ह्रदाइतिजलाशयमात्रोपलक्षणं त्वांरक्षंत्वित्यग्रिमेणसंबंधः ॥ ७ ॥ पतंगाःपक्षिणः
स्वस्तिइत्यस्यकुर्वंत्वित्यग्रिमेणसंबंधः ॥ ८ ॥ धाताविराट् विधातासृष्टिविधायकः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ नक्षत्राणिरेवत्यादिनक्षत्राधिष्ठात्र्योदेवताः ग्रहाःसूर्यादयः

समित्कुशपवित्राणिवेद्यश्चायतनानिच ॥ स्थंडिलानिचविप्राणांशैलावृक्षाःक्षुपाह्रदाः ॥ ७॥ पतंगाःपन्नगाःसिंहास्त्वांरक्षंतुनरोत्तम ॥ स्वस्तिसा
ध्याश्चविश्वेचमरुतश्चमहर्षिभिः ॥ ८ ॥ स्वस्तिधाताविधाताचस्वस्तिपूषाभगोर्यमा ॥ लोकपालाश्चतेसर्वेवासवप्रमुखास्तथा ॥ ९ ॥ ऋतवःषट्च
तेसर्वेमासाःसंवत्सराःक्षपाः ॥ दिनानिचमुहूर्ताश्चस्वस्तिकुर्वंतुतेसदा ॥ १० ॥ श्रुतिःस्मृतिश्चधर्मश्चपातुत्वांपुत्रसर्वतः ॥ स्कंदश्चभगवान्देवःसोमश्च
सबृहस्पतिः ॥ ११ ॥ सप्तर्षयोनारदश्चतेत्वांरक्षंतुसर्वतः ॥ तेचापिसर्वतःसिद्धादिशश्चसदिगीश्वराः ॥ १२ ॥ स्तुतामयावनेतस्मिन्पांतुत्वांपुत्रनित्य
शः ॥ शैलाःसर्वेसमुद्राश्चराजावरुणएवच ॥ १३ ॥ द्यौरंतरिक्षंपृथिवीवायुश्चसचराचरः ॥ नक्षत्राणिचसर्वाणिग्रहाश्चसहदैवतैः ॥ १४ ॥ अहोरा
त्रेतथासंध्येपांतुत्वांवनमाश्रितं ॥ ऋतवश्चापिषट्चान्येमासाःसंवत्सरास्तथा ॥ १५ ॥ कलाश्चकाष्ठाश्चतथातवशर्मदिशंतुते ॥ महावनेपिचरतोमु
निवेषस्यधीमतः ॥ १६ ॥ तथादेवाश्चदैत्याश्चभवंतुसुखदाःसदा ॥ राक्षसानांपिशाचानांरौद्राणांक्रूरकर्मणां ॥ १७ ॥ क्रव्यादानांचसर्वेषांमाभू
त्पुत्रकतेभयं ॥ प्लवगावृश्चिकादंशामशकाश्चैवकानने ॥ १८ ॥ सरीसृपाश्चकीटाश्चमाभूवन्गहनेतव ॥ महाद्विपाश्चसिंहाश्चव्याघ्राऋक्षाश्चदंष्ट्रिणः
॥ १९ ॥ महिषाःशृंगिणोरौद्रानतेद्रुह्यंतुपुत्रक ॥ नृमांसभोजनारौद्रायेचान्येसर्वजातियाः ॥ २० ॥ माचत्वांहिंसिषुःपुत्रमयासंपूजितास्त्विह ॥ आग
मास्तेशिवाःसंतुसिध्यंतुचपराक्रमाः ॥ २१ ॥

ग्रहदेवताःतत्तदधिदेवताः पुनरुक्तिरत्रपुत्रप्रेमपारवश्यान्नदोषाय पाठांतरेप्ययमेवार्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ सर्वक्रव्यादसंबंधिभयंपुत्रकतेमाभूदित्यन्वयः ॥ १८ ॥ प्लवगाः
वानराः दंशावनमक्षिकाः गहनेतवमाभूवन्मासंतु ऋक्षाभल्लूकाः ॥ १९ ॥ तेतुभ्यं सर्वजातियाःसर्वजातीयाः सर्वजातयइतिपाठेक्रूरजंतवइतिफलितार्थः ॥ २० ॥ आगमाःमार्गाः ते
झटितित्वदागमनयोग्याभवंत्वित्यभिप्रायेणैवमुक्तिः ॥ २१ ॥

सर्वसंपत्तयःवनवासापेक्षिताःफलमूलादिरूपाः संत्वितिशेषः पार्थिवेभ्यःपृथिवीभवसत्वेभ्यः ॥ २२ ॥ देवेभ्यःयेचतेपरिपंथिनस्तेभ्यश्चस्वस्त्यस्तुइतियोजना ॥ २३ ॥ ऋषिमुखाच्च्यु
तानिर्गतास्त्वयागृहीताश्चेतिशेषः ॥ २४ ॥ भूतकर्तृब्रह्मा जगत्कारणंब्रह्मेत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ उपसंपादयामास होमायेतिशेषः अनामयमारोग्यमुद्दिश्येतिशेषः ॥ २९ ॥

सर्वसंपत्तयोरामस्वस्तिमान्गच्छपुत्रक ॥ स्वस्तितेऽस्त्वांतरिक्षेभ्यःपार्थिवेभ्यःपुनःपुनः ॥ २२ ॥ सर्वेभ्यश्चैवदेवेभ्योयेचतेपरिपंथिनः ॥ शुक्रःसोमश्च
सूर्यश्चधनदोथयमस्तथा ॥ २३ ॥ पांतुत्वामर्चितारामदंडकारण्यवासिनं ॥ अग्निर्वायुस्तथाधूमोमंत्राश्चर्षिमुखच्युताः ॥ २४ ॥ उपस्पर्शनकालेतुपां
तुत्वांरघुनंदन ॥ सर्वलोकप्रभुर्ब्रह्माभूतकर्ततथर्षयः ॥ २५ ॥ येचशेषाःसुरास्तेतुरक्षंतुवनवासिनं ॥ इतिमाल्यैःसुरगणान्गंधैश्चापियशस्विनी ॥ २६ ॥
स्तुतिभिश्चानुरूपाभिरानर्चायतलोचना ॥ ज्वलनंसमुपादायब्राह्मणेनमहात्मना ॥ २७ ॥ हावयामासविधिनाराममंगलकारणात् ॥ घृतंश्वेतानिमा
ल्यानिसमिधश्चैवसर्षपान् ॥ २८ ॥ उपसंपादयामासकौसल्यापरमांगना ॥ उपाध्यायःसविधिनाहुत्वाशांतिमनामयं ॥ २९ ॥ हुतहव्यावशेषेणबा
ह्यंबलिमकल्पयत् ॥ मधुदध्यक्षतघृतैःस्वस्तिवाच्यंद्विजांस्ततः ॥ ३० ॥ वाचयामासरामस्यवनेस्वस्त्ययनक्रियां ॥ ततस्तस्मैद्विजेंद्रायराममातायश
स्विनी ॥ ३१ ॥ दक्षिणांप्रददौकाम्यांराघवंचेदमब्रवीत् ॥ यन्मंगलंसहस्राक्षेसर्वदेवनमस्कृते ॥ ३२ ॥ वृत्रनाशेसमभवत्तत्तेभवतुमंगलं ॥ यन्मंगलं
सुपर्णस्यविनताऽकल्पयत्पुरा ॥ ३३ ॥ अमृतंप्रार्थयानस्यतत्तेभवतुमंगलं ॥ अमृतोत्पादनेदैत्यान्घ्नतोवज्रधरस्ययत् ॥ ३४ ॥ अदितिर्मंगलंप्रादात्त
त्तेभवतुमंगलं ॥ त्रिविक्रमान्प्रक्रमतोविष्णोरतुलतेजसः ॥ ३५ ॥ यदासीन्मंगलंरामतत्तेभवतुमंगलं ॥ ऋषयःसागराद्वीपावेदालोकादिशश्चताः
॥ ३६ ॥ मंगलानिमहाबाहोदिशंतुशुभमंगलं ॥ इतिपुत्रस्यशेषाश्चकृत्वाशिरसिभामिनी ॥ ३७ ॥

बाह्यंबलिंहोमस्थानाद्बहिर्भूतंलोकपालादिबलिं स्वस्तिवाच्यंस्वस्तिवाचनमुद्दिश्यमध्वादिभिरुपलक्षितान्द्विजान्कृत्वा ॥ ३० ॥ रामस्यवनेस्वस्त्यस्त्वित्येवंरूपांवनेस्वस्त्ययनक्रियांवाच
यामासेत्यन्वयः ॥ ३१ ॥ काम्यांइच्छाविषयां ॥ ३२ ॥ वृत्रनाशेतद्रूपनिमित्ते ॥ ३३ ॥ प्रार्थयानस्य आर्षत्वान्मुगभावः अनेनभाविमहद्युद्धंतत्रजयश्चसूचितः ॥ ३४ ॥ विक्रमःपाद
विक्षेपः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ शुभमंगलंमंगलानामपिमंगलं इतिउक्त्वेतिशेषः पुत्रस्यशिरसिशेषाअक्षताः शेषाइत्यक्षतनामेतिकतकः ॥ ३७ ॥

समालंभोविलेपनं सिद्धार्थांदृष्टवीर्यां विशल्यकरणीमित्यन्वर्थनामिकां औषधींगुलकीकृत्यशुभांरक्षांचकार रक्षाहेतुत्वेनहस्तेबबंधेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ तांमंत्रैरतिशयितांकर्तुंजजाप मं
त्रानितिशेषः उवाचापि मंत्रानितिशेषः जपोत्तरंस्पष्टमपिमंत्रानुच्चारयामासेत्यर्थः एतच्चतन्मंत्रार्थानुसंधानेनरामस्यहृत्प्रसादार्थं प्रहृष्टेवेतिहर्षापारमार्थ्यद्योतीइवशब्दः ॥ ३९ ॥
तदेवाह वाङ्मात्रेणेति संसज्जमानयाआंतरखेदगद्गदया आनम्येतिउच्चत्वात्पुत्रस्य ॥ ४० ॥ यद्वावाल्मीकेरपिवर्णनीयमयीभावात्उवाचेत्युक्तावपिपुनरवददित्युक्तिर्नदोषाय ॥ ४१ ॥

गंधैश्चापिसमालभ्यराममायतलोचना ॥ औषधींचसुसिद्धार्थांविशल्यकरणींशुभां ॥ ३८ ॥ चकाररक्षांकौसल्यामंत्रैरभिजजापच ॥ उवाचापिप्र
हृष्टेवसादुःखवशवर्तिनी ॥ ३९ ॥ वाङ्मात्रेणनभावेनवाचासंसज्जमानया ॥ आनम्यमूर्ध्निचाघ्रायपरिष्वज्ययशस्विनी ॥ ४० ॥ अवदत्पुत्रमिष्टार्थो
गच्छरामयथासुखं ॥ अरोगंसर्वसिद्धार्थमयोध्यांपुनरागतं ॥ ४१ ॥ पश्यामित्वांसुखंवत्ससंधितंराजवर्त्मसु ॥ मंगलैरुपसंपन्नोवनवासादिहागतः ॥
वध्वाश्चममनित्यंत्वंकामान्संवर्धयाहिभो ॥ ४२ ॥ मयार्चितादेवगणाःशिवादयोमहर्षयोभूतगणाःसुरोरगाः ॥ अभिप्रयातस्यवनंचिरायतेहिता
निकांक्षंतुदिशश्चराघव ॥ ४३ ॥ अतीवचाश्रुप्रतिपूर्णलोचनासमाप्यचस्वस्त्ययनंयथाविधि ॥ प्रदक्षिणंचापिचकारराघवंपुनःपुनश्चापिनिरीक्ष्यस
स्वजे ॥ ४४ ॥ तयाहिदेव्याचकृतप्रदक्षिणोनिपीड्यमातुश्चरणौपुनःपुनः ॥ जगामसीतानिलयंमहायशाःसराघवःप्रज्वलितस्तयाश्रिया ॥ ४५ ॥
॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेपंचविंशतितमःसर्गः ॥ २५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ अभिवाद्यतुकौसल्यांरामःसं
प्रस्थितोवनं ॥ कृतस्वस्त्ययनोमात्राधर्मिष्ठेवर्त्मनिस्थितः ॥ १ ॥ विराजयन्राजसुतोराजमार्गंनरैर्वृतं ॥ हृदयान्याममंथेवजनस्यगुणवत्तया ॥ २ ॥
वैदेहीचापितत्सर्वंनशुश्रावतपस्विनी ॥ तदेवहृदितस्याश्चयौवराज्याभिषेचनं ॥ ३ ॥

संधितंराजवर्त्मसु प्राप्तराज्यमितियावत् मंगलैराजोचितवस्त्राभरणैः वध्वाःसीतायाः संवर्धसंवर्धय याहिभोगच्छभो भोइतिनिपातआमंत्रणे ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ मात्राप्रदक्षिणकरणंर
क्षार्थं ॥ ४४ ॥ निपीड्यनमस्कृत्य तयाश्रियामातृकृतमंगलजशोभया ॥ ४५ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेपंचविंशः
सर्गः ॥ २५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ धर्मिष्ठेअतिशयेनधर्मवति ॥ १ ॥ आममंथक्षोभयतिस्म तत्रहेतुर्गुणवत्ता ॥ २ ॥ तत्सर्वंवनगमनवृत्तांतं तस्याश्चतस्यास्तु हृदितदे ॥५३॥
वयौवराज्याभिषेचनंस्थितमभूदितिशेषः ॥ ३ ॥

देवकार्यंदेवपूजां देवकार्यकरणेहेतुःकृतज्ञत्वंराजधर्माभिज्ञत्वंच देवैरेवराज्यप्रदानोपकृतत्वेनकृतज्ञतयातत्पूजा ॥ ४ ॥ ह्रियासीतायैकथमिदमन्याय्यंस्वमातापितृकृतंकथयामीतिल
ज्जयाऽवाङ्मुखइव ॥ ५ ॥ वेपमानाभर्तुर्विगतहर्षत्वावाङ्मुखत्वादिदर्शनात्कंपमाना ॥ ६ ॥ सोढुंगूढंकर्तुं शोकंअन्येषांप्राकृतानांशोकजनकंवस्तुशोकरूपकार्याजनकंकर्तुंनशशाक
ततस्तदनंतरंसशोकस्तच्छोकजनकंवस्तुविवृततांप्रकटकार्यत्वंगतः यद्वा सरामोविवृताभिप्रायंगतः शुद्धमुक्तस्वभावोपिमायाख्यप्रकृत्यवतारसीतासान्निध्याद्बुद्धविक्षेपशक्तिरिवजा
तइत्यर्थः अनेनहिनाट्येनप्रियायाअग्रेनकिंचित्पुंसोगोप्यमितिलोकव्यवहारोदर्शितः ॥ ७ ॥ प्रस्विन्नंप्राप्तदुःखजस्वेदं अमर्षणंशोकधारणाक्षममिव यत्तुसीतायादुःखेनकथमेषकालं

देवकार्यंस्मसाकृत्वाकृतज्ञाहृष्टचेतना ॥ अभिज्ञाराजधर्माणांराजपुत्रीप्रतीक्षती ॥ ४ ॥ प्रविवेशाथरामस्तुस्ववेश्मसुविभूषितं ॥ प्रहृष्टजनसंपूर्णं
ह्रियाकिंचिदवाङ्मुखः ॥ ५ ॥ अथसीतासमुत्पत्त्यवेपमानाचतंपतिं ॥ अपश्यच्छोकसंतप्तंचिंताव्याकुलितेंद्रियं ॥ ६ ॥ तांदृष्ट्वासहिधर्मात्मानशशा
कमनोगतं ॥ तंशोकंराघवःसोढुंततोविवृततांगतः ॥ ७ ॥ विवर्णवदनंदृष्ट्वातंप्रस्विन्नममर्षणं ॥ आहदुःखाभिसंतप्ताकिमिदानीमिदंप्रभो ॥ ८ ॥
अद्यबार्हस्पतःश्रीमान्युक्तःपुष्येणराघव ॥ प्रोच्यतेब्राह्मणैःप्राज्ञैःकेनत्वमसिदुर्मनाः ॥ ९ ॥ नतेशतशलाकेनजलफेननिभेनच ॥ आवृतंवदनंवल्गुच्छ
त्रेणाभिविराजते ॥ १० ॥ व्यजनाभ्यांचमुख्याभ्यांशतपत्रनिभेक्षणं ॥ चंद्रहंसप्रकाशाभ्यांवीज्यतेनतवाननं ॥ ११ ॥ वाग्मिनोबंदिनश्चापिप्रहृष्टा
स्त्वांनरर्षभ ॥ स्तुवंतोनाद्यदृश्यंतेमंगलैःसूतमागधाः ॥ १२ ॥ नतेक्षौद्रंचदधिचब्राह्मणावेदपारगाः ॥ मूर्ध्निमूर्धाभिषिक्तस्यददतिस्मविधानतः ॥ १३ ॥
नत्वांप्रकृतयःसर्वाःश्रेणीमुख्याश्चभूषिताः ॥ अनुव्रजितुमिच्छंतिपौरजानपदास्तदा ॥ १४ ॥

नयिष्यतीतिधियादुःखितइतिविवर्णवदनत्वादिकमिति तदनुचितंभगवति कथमपिदुःखासंबंधात्तादृशधियोप्यभावाच्च व्यसनेषुमनुष्याणांभृशंभवतिदुःखितइत्यादावपिदुःखितइवे
त्येवार्थइतिममाभाति ॥ ८ ॥ बार्हस्पतोबृहस्पतिदेवताकः युक्तःचंद्रेणेतिशेषः युक्तस्तेनपुष्येणाभिषेकइतिब्राह्मणैःप्रोच्यतेइत्यन्वयः तज्जन्यसंतोषंविहायदुर्मनाःकेनासि ॥ ९ ॥ शतं
शलाकायस्मिंश्छत्रेतेनच्छत्रेणावृतंसच्चविराजतइतियोजना वल्गुसुंदरं ॥ १० ॥ व्यजनाभ्यांवालव्यजनाभ्यां शतपत्रंपद्मंतत्समेक्षणं ॥ ११ ॥ १२ ॥ क्षौद्रंचदधिच तीर्थोदकमिश्रित
मितिशेषः मूर्धाभिषिक्तस्यशिरःस्नातस्य ॥ १३ ॥ श्रेणीमुख्याःपरिषन्मुख्याः सर्वत्र तत्कृतइतिशेषः ॥ १४ ॥

पुष्परथःलीलागमनप्रयोजनोरथोनतुयुद्धार्हइत्यर्थः तादृग्रथोनिर्जिगमिषोराज्ञोयेभवतितस्मिन्सत्यामिच्छायामारोहतिनोचेदग्रतोगच्छति ॥ १५ ॥ हस्तीकृष्णमेघप्रभोगिरिप्रभश्च ॥ १६ ॥ भद्रासनंपुरस्कृत्यपूजायुक्तंयथाभवतितथाग्रहीत्वायांतंतेपुरःसरंअग्रगंसेवकंनपश्यामि ॥ १७ ॥ यदाभिषेकःसज्जःइदानींतस्मिन्नेवैतस्मिन्वर्तमानकालेउक्तराजचिन्हाभावो मुखवर्णश्चापूर्वःकदाप्यननुभूतोहर्षकालेहर्षाभावश्चेतिइदंकिमित्यर्थः ॥ १८ ॥ विलपंतींदुःखेनभाषमाणां तत्रभवान्पूज्यस्तातोदशरथः अत्रभवत्तत्रभवच्छब्दौपूज्यार्थौ ॥ १९ ॥ उत्कटाप्रियश्रवणेनसीतायाअत्यंतमोहोमाभूदितिविविधगुणकीर्तनेनसंबोधयति कुलेइत्यादि येनक्रमेणहेतुनाइदंप्रव्राजनंमागतंतच्छृणु ॥ २० ॥२१॥ नृपेणोद्यतेप्रस्ताविते ममाभिषेके

चतुर्भिर्वेगसंपन्नैर्हयैःकांचनभूषणैः॥ मुख्यःपुष्परथोयुक्तःकिंनगच्छतितेग्रतः ॥ १५ ॥ नहस्तीचाग्रतःश्रीमान्सर्वलक्षणपूजितः ॥ प्रयाणेलक्ष्यते वीरकृष्णमेघगिरिप्रभः॥ १६॥ नचकांचनचित्रंतेपश्यामिप्रियदर्शन॥ भद्रासनंपुरस्कृत्ययांतंवीरपुरःसरं॥ १७॥ अभिषेकोयदासज्जःकिमिदानीमिदंतव॥ अपूर्वोमुखवर्णश्चनप्रहर्षश्चलक्ष्यते॥ १८॥ इतीवविलपंतींतांप्रोवाचरघुनंदनः॥ सीतेतत्रभवांस्तातःप्रव्राजयतिमांवनं॥१९॥कुले महतिसंभूतेधर्मज्ञेधर्मचारिणि॥ शृणुजानकियेनेदंक्रमेणाद्यागतंमम॥ २०॥ राज्ञासत्यप्रतिज्ञेनपित्रादशरथेनवै॥ कैकेय्यैममलात्रेतुपुरादत्तौमहावरौ॥ २१॥ तयाद्यममसज्जेस्मिन्नभिषेकेनृपोद्यते॥ प्रचोदितःससमयोधर्मेणप्रतिनिर्जितः॥ २२ ॥ चतुर्दशहिवर्षाणिवस्तव्यंदंडकेमया॥ पित्रामेभरतश्चापियौवराज्येनियोजितः॥ २३॥ सोहंत्वामागतोद्रष्टुंप्रस्थितोविजनंवनं॥ भरतस्यसमीपेतेनाहंकथ्यःकदाचन॥ २४॥ ऋद्धियुक्ताहिपुरुषानसहंतेपरस्तवं॥ तस्मान्नतेगुणाःकथ्याभरतस्याग्रतोमम॥ २५॥

सज्जेसतितयाद्यससमयःप्राचीनोवरसंकेतःप्रचोदितःप्रवर्तितस्तेनप्रवर्तनेनराजाधर्मेणधर्ममार्गेणप्रतिनिर्जितःस्ववशःकृतः ॥ २२ ॥ अस्तुप्रकृतेकिंतत्राह चतुर्दशेत्यादि पित्रावरनिर्जितपितृनियोगेनआद्यवरपालनरूपेण भरतश्चद्वितीयवरपालनरूपपितृनियोगेनयौवराज्येनियोजितः मयेतिशेषः ज्येष्ठाज्ञांविनातस्यतल्लाभासंभवात् ॥ २३ ॥ अथसीतायागृहेऽवस्थितौसुखजनकबुद्धिरुपदिश्यते भरतस्येत्यादिना नकथ्योनश्लाघनीयः ॥ २४ ॥ तेप्रसिद्धाःममगुणाः ॥ २५ ॥ ॥५४॥

अहंतेनानुवक्तव्योविशेषेणकदाचनेतिप्राचीनःपाठःकतकेनदर्शितः अहमस्मत्स्वरूपंतेत्वयाविशेषेणविशिष्यकदाचनकदापिनानुवक्तव्यः सखीभिर्वार्ताप्रसंगइतिशेषः भरतस्याग्रतइत्यनुकर्षः तत्रहेतुरनुकूलतयेति मत्स्वरूपवर्णनंचतस्यप्रतिकूलमितिभावः नापित्वंतेनभर्तव्याविशेषेणकदाचनेतिआधुनिकपाठस्तुनतथाचमत्कारी विशेषेणनभर्तव्याकिंतुबंधुसाधारण्येनेत्यर्थेऽनुकूलतयेत्युत्तरार्धस्यतथोपयोगाभावात् ॥ २६ ॥ तदनुकूलाचरणंकिमर्थमतआह तस्माइति नृपतिनादशरथेन सत्वयाविशेषतःप्रसाद्यः चोहेतौ यतोनृपतिः ॥ २७ ॥ २८ ॥

अहंतेनानुवक्तव्योविशेषेणकदाचन॥ अनुकूलतयाशक्यंसमीपेतस्यवर्तितुं॥ २६॥ तस्मैदत्तंनृपतिनायौवराज्यंसनातनं॥ सप्रसाद्यस्त्वयासीतेनृपतिश्चविशेषतः॥ २७॥ अहंचापिप्रतिज्ञांतांगुरोःसमनुपालयन्॥ वनमद्यैवयास्यामिस्थिरीभवमनस्विनि ॥ २८ ॥ यातेचमयिकल्याणिवनंमुनिनिषेवितं॥ व्रतोपवासपरयाभवितव्यंत्वयानघे॥ २९॥ कल्यमुत्थायदेवानांकृत्वापूजांयथाविधि॥ वंदितव्योदशरथःपितामममजनेश्वरः॥ ३०॥ माताचममकौसल्यावृद्धासंतापकर्शिता॥ धर्ममेवाग्रतःकृत्वात्वत्तःसंमानमर्हति ॥ ३१ ॥ वंदितव्याश्चतेनित्यंयाःशेषाममलातरः॥ स्नेहप्रणयसंभोगैःसमाहिममलातरः॥ ३२॥ भ्रातृपुत्रसमौचापिद्रष्टव्यौचविशेषतः॥ त्वयाभरतशत्रुघ्नौप्राणैःप्रियतरौमम॥ ३३॥ विप्रियंचनकर्तव्यंभरतस्यकदाचन॥ सहिराजाचवैदेहिदेशस्यचकुलस्यच॥ ३४॥ आराधिताहिशीलेनप्रयत्नैश्चोपसेविताः॥ राजानःसंप्रसीदंतिप्रकुप्यंतिविपर्यये ॥ ३५॥ औरस्यानपिपुत्रान्हित्यजंत्यहितकारिणः॥ समर्थान्संप्रगृह्णंतिजनानपिनराधिपाः॥३६॥ सात्वंवसेहकल्याणिराज्ञःसमनुवर्तिनी॥ भरतस्यरताधर्मेसत्यव्रतपरायणा॥ ३७॥

यातेगते ॥ २९ ॥ कल्यंउषसि ॥ ३० ॥ त्वयिगतेत्वन्मातुर्नमस्कारेणकिंफलं सतितुत्वत्प्रातिकूल्याकरणेतत्फलमितिचेत्तत्राह धर्ममेवाग्रतःकृत्वाधर्मएवतत्फलंमुख्यंबुद्धौकृत्वातत्संमानःकार्यइतिभावः ॥ ३१ ॥ स्नेहेनमातृत्वप्रयुक्तेनप्रणयेन प्रकृष्टःस्नेहःप्रणयः संभोगःसेवाअन्नपानादिविशेषप्रदानं ॥ ३२ ॥ भ्रात्रापुत्रेणचसमौ प्राणैःप्राणेभ्यःप्रियतरौ ॥ ३३ ॥ ३४॥ विपर्ययेशीलादिविपर्यये ॥ ३५ ॥ जनान्प्राकृतान् संबंधलेशहीनानितियावत् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

यथाकस्यचिन्मद्वचसोव्यलीकंव्यलीकत्वंअनृतत्वंनकुरुषेतथेदमपिमेवचःकार्यंअनुष्ठेयमित्यर्थः वचसोनृतत्वकरणंचाननुष्ठानेभवति ॥ ३८ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरा
मायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेषड्विंशःसर्गः ॥ २६ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ एवंरामेणगृहवासेनियुक्तामममापिवनवासएवधर्मतोन्यायप्राप्तइतिसी
ताह एवमित्यादि प्रणयात्स्नेहादेवसंक्रुद्धाकथंममपृथक्स्थितिमादिशतीत्यमर्षवती ॥ १ ॥ सएवामर्षोदर्श्यते किमिति लघुतयामयिक्षुद्रत्वालंबनेनइदंकिंभाषसे किंच हेनरवरोत्तमत्व
यायदुक्तंतच्छ्रुत्वामेममअपहास्यंअतिशयितोहासोजायते ॥ २ ॥ यत्त्वयेरितंतत्वीराणांअनर्हमयशस्यंचातोनश्रोतव्यंश्रोतुमयोग्यं ॥ ३ ॥ कुतएवंतत्राह आर्यपुत्रेत्यादि पित्रादयः
स्वानिपुण्यानिस्वस्यकर्मफलानिभुंजानाःस्वंस्वंभाग्यंस्वानुष्ठितंकर्मैवोपासतेउपजीवंतिनपुत्राद्यनुष्ठितं तत्रतेषांसहाधिकाराभावात् ॥ ४ ॥ एकानारीतुभर्त्रासहाधिकारात्भर्तुर्भाग्यंभ

अहंगमिष्यामिमहावनंप्रियेत्वयाहिवस्तव्यमिहैवभामिनि ॥ यथाव्यलीकंकुरुषेनकस्यचित्तथात्वयाकार्यमिदंवचोमम ॥ ३८॥ ॥इत्यार्षेश्रीम०
वा०आ०अ०षड्विंशःसर्गः ॥ २६॥ ॥ ५॥ एवमुक्तातुवैदेहीप्रियार्हाप्रियवादिनी ॥ प्रणयादेवसंक्रुद्धाभर्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ किमिदंभा
षसेरामवाक्यंलघुतयाध्रुवं ॥ त्वयायदपहास्यंमेश्रुत्वानरवरोत्तम ॥ २ ॥ वीराणांराजपुत्राणांशस्त्रास्त्रविदुषांनृप ॥ अनर्हमयशस्यंचनश्रोतव्यंत्वयेरि
तं ॥ ३ ॥ आर्यपुत्रपितामाताभ्रातापुत्रस्तथास्नुषा ॥ स्वानिपुण्यानिभुंजानाःस्वंस्वंभाग्यमुपासते ॥ ४॥ भर्तुर्भाग्यंतुनार्येकाप्राप्नोतिपुरुषर्षभ ॥ अत
श्चैवाहमादिष्टावनेवस्तव्यमित्यपि ॥५॥ नपितानात्मजोवात्मानमातानसखीजनः॥इहप्रेत्यचनारीणांपतिरेकोगतिःसदा ॥ ६ ॥ यदित्वंप्रस्थितोदुर्गं
वनमद्यैवराघव ॥ अग्रतस्तेगमिष्यामिमृद्नंतीकुशकंटकान् ॥ ७॥ ईर्ष्यारोषंबहिष्कृत्यभुक्तशेषमिवोदकं ॥ नयमांवीरविस्रब्धःपापंमयिनविद्यते ॥८॥

त्रनुष्ठितंकर्मफलंप्राप्नोति अतस्तववनवासादेशेनैवत्वत्पितृभ्यांसर्वकर्मणिसहाधिकारादहमपिवनेवस्तव्यमित्यादिष्टैव तथैवममापिगुरुत्वात्सआदेशोनुल्लंघ्यएवेतिभावः ॥ ५ ॥ यदेवम
तोनपित्रादिरिहलोकेप्रेत्यपरलोकेचनारीणांगतिःकिंतुएकःपतिरेवसदागतिः ॥ ६ ॥ अतोयदित्वमिति मृद्नंतीकुशेत्यनेनपद्भ्यामेवगमिष्यामीतिनचतेदुःखंदास्यामीतिचध्वनितं ॥ ७ ॥
स्त्रियावनगमनसाहसंकथमित्यक्षांतिरीर्ष्यातांस्ववाक्योल्लंघनेनरोषंचबहिष्कृत्यत्यक्त्वाविस्रब्धोनिःशंकोमांनय तत्रहेतुगर्भविशेषणं वीरेति स्ववीरत्वस्यलोकेख्यापनायअन्यथाकृतस्त
त्ख्यातिरितिध्वनिरत्र त्यागप्रयोजकंपापंचमयिनविद्यते ननुभुक्तभोगयात्वयावनेकिंप्रयोजनमतआह भुक्तशेषमुदकमिव यथादुष्प्रापपानीयकांतारयायिनापीतशेषंकमंडलुनिष्ठमुद
कमवश्यंनेयमेवतथाहमपित्वयानेयैवतरुणत्वादितिगूढहासोक्तिः ॥ ८ ॥

अतोपिमेवनगमनमेवोचितमित्याह प्रासादाग्रे स्थितापेक्षयेतिशेषः विमानैर्वावैहायसगतेनवाआकाशगमनेनउपलक्षिताणिमाद्यष्टसिद्ध्यपेक्षयेतिशेषः सर्वावस्थागताभर्तुः अपीति
शेषः विष्णोरभक्तिकावस्थासर्वावस्थेतिगीयतइत्यभिधानात् तांगतस्यातएवआईषद्भर्तुः भर्तुरित्यंतमेकंपदं अथवापृथक्पदे श्रुत्युक्तधर्माननुष्ठानरूपांतांगतापीतियोजना सकलभर्तृधर्म
रहितस्यापिपत्युःपादच्छायापादसेवनमेवेतरधर्मापेक्षयास्त्रियाविशिष्यतेअधिकंभवति श्रुतिस्मृत्योःसर्वपरित्यागेनभर्तृसेवायाएवस्त्रीणांनित्यत्वबोधनादितिभावः ॥ ९ ॥ मद्गुरूपदेशो
प्येवमेवेत्याह अनुशिष्टेत्यादि विविधाश्रयंनानाविधावस्थभर्तृनित्याश्रयमनुशिष्टास्मि अतोभर्तरिमयायथोपदिष्टंवर्तितव्यं तथासंप्रतिनोक्तव्यास्मिनोपदेष्टव्यास्मि ॥ १० ॥ यदे

प्रासादाग्रेविमानैर्वावैहायसगतेनवा ॥ सर्वावस्थागताभर्तुःपादच्छायाविशिष्यते ॥ ९ ॥ अनुशिष्टास्मिमात्राचपित्राचविविधाश्रयं ॥ नास्मिसंप्र
तिवक्तव्यावर्तितव्यंयथामया ॥ १० ॥ अहंदुर्गंगमिष्यामिवनंपुरुषवर्जितं ॥ नानामृगगणाकीर्णंशार्दूलगणसेवितं ॥ ११ ॥ सुखंवनेनिवत्स्यामि
यथैवभवनेपितुः ॥ अचिंतयंतीत्रींल्लोकांश्चिंतयंतीपतिव्रतं ॥ १२ ॥ शुश्रूषमाणातेनित्यंनियताब्रह्मचारिणी ॥ सहरंस्येत्वयावीरवनेषुमधुगंधिषु
॥ १३ ॥ त्वंहिकर्तुंवनेशक्तोरामसंपरिपालनं ॥ अन्यस्यापिजनस्येहकिंपुनर्ममामानद ॥ १४ ॥ साहंत्वयागमिष्यामिवनमद्यनसंशयः ॥ नाहंशक्या
महाभागनिवर्तयितुमुद्यता ॥ १५ ॥ फलमूलाशनानित्यंभविष्यामिनसंशयः ॥ नतेदुःखंकरिष्यामिनिवसंतीत्वयासदा ॥ १६ ॥ अग्रतस्तेगमिष्या
मिभोक्ष्येभुक्तवतित्वयि ॥ इच्छामिपरतःशैलान्पल्वलानिसरांसिच ॥ १७॥ द्रष्टुंसर्वत्रनिर्भीतात्वयानाथेनधीमता ॥ हंसकारंडवाकीर्णाःपद्मिनीःसा
धुपुष्पिताः ॥ १८ ॥ इच्छेयंसुखिनीद्रष्टुंत्वयावीरेणसंगता ॥ अभिषेकंकरिष्यामितासुनित्यमनुव्रता ॥ १९ ॥

वमतोहमिति गमिष्यामि त्वद्गमनमन्वितिशेषः ॥ ११ ॥ त्रींल्लोकानचिंतयंतीत्रैलोक्यैश्वर्यमप्यगणयंती पतिव्रतंपत्यासहवासरूपंव्रतं चिंतयंतीअपेक्षमाणा ॥ १२ ॥ ब्रह्मचारिणीतप
श्चरणशीला नियतात्वदुपदिष्टनियमयुक्ता मधुगंधिषुमकरंदसुरभिषु ॥ १३ ॥ अन्यस्यापिजनस्यजीवसमूहस्य ॥ १४ ॥ ननिवर्तयितुंशक्या न्यायप्राप्तानुगमनत्वात् त्वच्छक्तिरूपत्वा
दितिगूढोभिप्रायः उद्यता वनंगंतुमितिशेषः ॥ १५ ॥ दुःखंनकरिष्यामि विशिष्टान्नपानादीच्छयेतिशेषः त्वयासहशक्तिरूपत्वात्सदावसंतीदुःखमयकार्यापियथापूर्वंनकदापिदुःखंकु
र्वतीएवमग्रेपिनकरिष्यामीतिभावः ॥ १६ ॥ सरांसिचेत्यस्यद्रष्टुमित्यनेनान्वयः ॥ १७ ॥ कारंडवाःजलकुक्कुटाः ॥ १८ ॥ अभिषेकंकरिष्यामि तासु पद्मिनीषुइतिशेषः ॥ १९ ॥

वर्षसहस्राणिशतंवात्वयासहवसंतीतेषांव्यतिक्रमंवनवासदुःखंनवेत्स्यामिकिंतुक्षणमिवतावंतंकालंनेष्यामीतिभावः ॥ २० ॥ स्वर्गोपिनमेमतः त्वयाविनेतिशेषः तदेवविवृणोति स्वर्गे
पिचेति ॥ २१ ॥ मृगैरायुतंमृगैरासमंताद्युतंयुक्तं वानरवारणैश्चयुक्तमितिशेषः संमतातवेतिशेषः त्वदाज्ञावर्तिनीतियावत् ॥ २२ ॥ त्वयावियुक्तामित्यादि त्वद्वियोगेमरणविषयनिश्चि
तमति याचनांमामिकांवनानुगमनयाचनांसाधुकुरुष्वचरितार्थांसंपादय मयाक्रियमाणादतोनुगमनात्तेगुरुताभारोनभविष्यति ॥ २३ ॥ तथान्याययुक्तंननिनीषतिस्मननेतुमैच्छत्

सहत्वयाविशालाक्षरंस्येपरमनंदिनी॥ एवंवर्षसहस्राणिशतंवापित्वयासह॥ २०॥ व्यतिक्रमंनवेत्स्यामिस्वर्गोपिहिनमेमतः॥ स्वर्गेपिचविनावा
सोभवितायदिराघव॥ त्वयाविनानरव्याघ्रनाहंतदपिरोचये॥ २१॥ अहंगमिष्यामिवनंसुदुर्गमंमृगायुतंवानरवारणैश्च॥ वनेनिवत्स्यामियथापि
तुर्गृहेतवैवपादावुपगृह्यसंमता॥ २२॥ अनन्यभावामनुरक्तचेतसंत्वयावियुक्तांमरणायनिश्चितां॥ नयस्वमांसाधुकुरुष्वयाचनांनातोमयातेगुरु
ताभविष्यति॥ २३॥ तथाब्रुवाणामपिधर्मवत्सलांनचस्मसीतांनृवरोनिनीषति॥ उवाचचैनांबहुसन्निवर्तनेवनेनिवासस्यचदुःखितांप्रति॥ २४॥
॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेसप्तविंशःसर्गः॥ २७॥ ॥ ७॥ सएवंब्रुवतींसीतांधर्मज्ञांधर्मवत्सलः॥ ननेतुंकुरु
तेबुद्धिंवनेदुःखानिचिंतयन्॥ १॥ सांत्वयित्वाततस्तांतुबाष्पदूषितलोचनां॥ निवर्तनार्थेधर्मात्मावाक्यमेतदुवाचह॥ २॥ सीतेमहाकुलीनासिधर्मेच
निरतासदा॥ इहाचरस्वधर्मंत्वंयथामेमनसःसुखं॥ ३॥ सीतेयथात्वांवक्ष्यामितथाकार्यंत्वयाऽबले॥ वनेदोषाहिबहवोवसतस्तान्निबोधमे॥ ४॥ सी
तेविमुच्यतामेषावनवासकृतामतिः॥ बहुदोषंहिकांतारंवनमित्यभिधीयते॥ ५॥

अतएवास्यानिवर्तनेनिवर्तनरूपप्रयोजननिमित्तंवनवासस्यदुःखतांदुःखजनकतांप्रति सत्संभवत् बहुहेतुजातमुवाचेत्यर्थः ॥ २४ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलके
वाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेसप्तविंशःसर्गः ॥ २७ ॥ ॥७॥ ॥ सइति ननेतुंकुरुतेबुद्धिंननेतुंकुरुतेइव ॥ १ ॥ २ ॥ महाकुलीनेत्याद्युक्तिःस्ववाक्यांगीकारप्रयो
जना इहैवस्थित्वायथामेममनसःसुखंभवतितथामदागमनमुद्दिश्यस्वधर्मंचरधर्ममेवाचर ॥ ३ ॥ हियतोवनेबहवोदोषाःक्लेशाअतोमदुक्तंकार्यमित्यन्वयः ॥ ४ ॥ कांतारंगहनत्वाद्दुष्प्रवे
शंवनंबहुदोषमित्यभिधीयतइतियोजना सीतेइतिकलत्रनामग्रहणमपिदुःखाकुलचित्तत्वनाटनेननदोषाय ॥ ५ ॥

हितबुद्ध्याएतदभिधीयतेनतुत्वद्धरणादिप्रयासोपाधिनेत्यर्थः सदासर्वकालंसुखंवनेनास्ति सुखंसुखदंनभवतिकिंतुदुःखंदुःखदमेवेत्येवजानामिनिश्चिनोमि ॥६॥ गिरिनिर्झरागिरिनद्यस्त
न्निनदैःसंभूताःप्रभूताः गिरिनिर्दरिवासिनांसिंहानांनिनदाःश्रोतुंदुःखाअतोवनंदुःखंदुःखजनकं ॥७॥ विस्रब्धाःनिःशंकाः दृष्ट्वामनुष्यंदृष्ट्वासमभिवर्ततेहंतुंसंमुखमायांति ॥८॥ सग्राहक
त्वंपंकवत्त्वंचदुस्तरत्वेहेतुः नित्यंगजैरित्यस्ययुक्तमितिशेषः ॥ ९ ॥ कृकवाकुर्वनकुक्कुटः सरठइत्यन्ये निरपाःनिर्गतोदकाः ऋक्पूरित्यप्समासांतः ॥१०॥ स्वयंभग्नासुस्वयंपतितशीर्णपर्ण

हितबुद्ध्याखलुवचोमयैतदभिधीयते॥ सदासुखंनजानामिदुःखमेवसदावनं॥ ६॥ गिरिनिर्झरसंभूतागिरिनिर्दरिवासिनां॥ सिंहानांनिनदादुःखाः
श्रोतुंदुःखमतोवनं॥ ७॥ क्रीडमानाश्चविस्रब्धामत्ताःशून्येतथामृगाः॥ दृष्ट्वासमभिवर्ततेसीतेदुःखमतोवनं॥ ८॥ सग्रहाःसरितश्चैवपंकवत्यस्तु
दुस्तराः॥ मत्तैरपिगजैर्नित्यमतोदुःखतरंवनं॥ ९॥ लताकंटकसंकीर्णाःकृकवाकूपनादिताः॥ निरपाश्चसुदुःखाश्चमार्गादुःखमतोवनं॥ १०॥ सु
प्यतेपर्णशय्यासुस्वयंभग्नासुभूतले॥ रात्रिषुश्रमखिन्नेनतस्माद्दुःखमतोवनं॥ ११॥ अहोरात्रंचसंतोषःकर्तव्योनियतात्मना॥ फलैर्वृक्षावपति
तैःसीतेदुःखमतोवनं॥ १२॥ उपवासश्चकर्तव्योयथाप्राणेनमैथिलि॥ जटाभारश्चकर्तव्योवल्कलांबरधारणं॥ १३॥ देवतानांपितॄणांचकर्तव्यं
विधिपूर्वकं॥ प्राप्तानामतिथीनांचनित्यशःप्रतिपूजनं॥ १४॥ कार्यस्त्रिरभिषेकश्चकालेकालेचनित्यशः॥ चरतांनियमेनैवतस्माद्दुःखतरंवनं॥ १५॥
उपहारश्चकर्तव्यःकुसुमैःस्वयमाहृतैः॥ आर्षेणविधिनावेद्यांसीतेदुःखमतोवनं॥ १६॥ यथालब्धेनकर्तव्यःसंतोषस्तेनमैथिलि॥ यथाहारैर्वनचरैः
सीतेदुःखमतोवनं॥ १७॥ अतीववातस्तिमिरंबुभुक्षाचास्तिनित्यशः॥ भयानिचमहांत्यत्रअतोदुःखतरंवनं॥ १८॥

मयशय्यास्वितियावत् श्रमखिन्नेनदिवाफलाद्यानयनश्रमखिन्नेनसुप्यते वनवासिनाजनेनेतिशेषः तेनतवापिसश्रमस्तदेवशयनंचेतिसममेवेतिध्वनितं ॥ ११ ॥ वृक्षावपतितैःवृक्षेभ्यः
स्वयमेवपतितैः अहोरात्रंप्रातःसायं ॥ १२ ॥ यथाप्राणेनयथाबलानुसारेण केशसंस्काराभावाज्जटाभारकरणं ॥ १३ ॥ प्रतिपूजनंकार्यं तेनतदर्थसामग्रीसंपादनक्लेशोध्वनितः ॥१४॥
कालेकालेप्रातःकालादौनियमेनैवचरतांकालक्षेपंकुर्वतांत्रिरभिषेकःकार्यः त्रिषवणस्नानंकर्तव्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥ उपहारःपूजा आर्षोविधिरुंछादिवृत्तिः वेद्यामित्यनेनतत्करणदुःखं
ध्वनितं ॥ १६ ॥ तेनवन्यपदार्थेन यथाहारैःयथालब्धाहारैः ॥ १७ ॥ तिमिरंरात्रिष्वितिशेषः ॥ १८ ॥

बहुरूपाःसरीसृपाःसंतितेचमार्गमध्येदर्पाच्चरंति ॥ १९ ॥ निलयनंवासस्थानं नदीवत्कुटिलगतयः ॥ २० ॥ अवलेइत्यनेनतन्निवारणासामर्थ्यंध्वनितं ॥ २१ ॥ व्याकुलशाखाग्रत्वंय
थायोगंद्रुमेषुकुशकाशयोश्चबोध्यं ॥ २२ ॥ २३ ॥ भेतव्येभेतव्यविषये ॥ २४ ॥ अलंगत्वा नगंतव्यमित्यर्थः विमृशन्दोषान्विचारयन् तान्दोषानिहस्थोपिपश्यामीवातोबहुदोषकरं
वनमितिब्रवीमीतिशेषः ॥ २५ ॥ रामेणयदावनेनेतुंमतिर्नकृताबभूवतदासीतातस्यवचनंनचकारनांगीचकारततोहेतोरिदमब्रवीत् ॥ २६ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायण

सरीसृपाश्चबहवोबहुरूपाश्चभामिनि ॥ चरंतिपथितेदर्पात्ततोदुःखतरंवनं ॥ १९ ॥ नदीनिलयनाःसर्पानदीकुटिलगामिनः ॥ तिष्ठंत्यावृत्यपंथानमतो
दुःखतरंवनं ॥ २० ॥ पतंगाश्वृश्चिकाःकीटादंशाश्चमशकैःसह ॥ बाधंतेनित्यमबलेसर्वंदुःखमतोवनं ॥ २१ ॥ द्रुमाःकंटकिनश्चैवकुशाःकाशाश्चभा
मिनि ॥ वनेव्याकुलशाखाग्रास्तेनदुःखमतोवनं ॥ २२ ॥ कायक्लेशाश्चबहवोभयानिविविधानिच ॥ अरण्यवासेवसतोदुःखमेवसदावनं ॥ २३ ॥
क्रोधलोभौविमोक्तव्यौकर्तव्यातपसेमतिः ॥ नभेतव्यंचभेतव्येदुःखंनित्यमतोवनं ॥ २४ ॥ तदलंतेवनंगत्वाक्षेमंनहिवनंतव ॥ विमृशन्निवपश्यामि
बहुदोषकरंवनं ॥ २५ ॥ वनंतुनेतुंनकृतामतिर्यदाबभूवरामेणतदामहात्मना ॥ नतस्यसीतावचनंचकारतंततोब्रवीद्राममिदंसुदुःखिता ॥ २६ ॥
इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेअष्टाविंशःसर्गः ॥ २८ ॥ ॥ एतत्तुवचनंश्रुत्वासीतारामस्यदुःखिता ॥ प्रसक्ताश्रुमुखी
मंदमिदंवचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ येत्वयाकीर्तितादोषावनेवस्तव्यतांप्रति ॥ गुणानित्येवतान्विद्धितवस्नेहपुरस्कृता ॥ २ ॥ मृगाःसिंहागजाश्चैवशार्दूलाः
शरभास्तथा ॥ चमराःसृमराश्चैवयेचान्येवनचारिणः ॥ ३ ॥ अदृष्टपूर्वरूपत्वात्सर्वेतेतवराघव ॥ रूपंदृष्ट्वाऽपसर्पेयुस्तवसर्वेहिबिभ्यति ॥ ४ ॥

तिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेअष्टाविंशःसर्गः ॥ २८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ एतदिति ॥ १ ॥ वनेवस्तव्यतांवासंप्रतित्वयायेदोषाःकीर्तितास्तान्मांप्रतिगुणानेवविद्धि
यतोहंतवस्नेहेनपुरस्कृतात्वन्निष्ठस्नेहविषया अनेनत्वत्स्नेहविषयस्यदोषपदार्थोनकोपीतिभावः यद्वा यतस्त्वद्विषयकस्नेहेनाग्रगाइत्यर्थः ॥ २ ॥ तदेवाह मृगाइत्यादि ॥ ३ ॥ अदृष्टपू
र्वंतावकंरूपंयेषांतत्त्वात् रूपंदृष्ट्वेति स्थानेहृषीकेशतवप्रकीर्त्येतिन्यायाद्येषामन्यकर्तृकत्वस्मरणेनभयंतेषांसाक्षात्वद्दर्शनेभयमित्यर्थसिद्धमितिध्वनितं तवसर्वेहिबिभ्यति अनेनयद्भी
षोदेतिसूर्यइत्यर्थोध्वनितः ॥ ४ ॥

गुरुजनाज्ञया इयंसीताममसुताछायेवानुगतासदेतिसूचितपित्राद्याज्ञयाउक्तरीत्यात्वत्पित्राद्याज्ञया त्वद्वियोगेनहेतुना ॥ ५ ॥ आद्योपिर्लोकोक्तौ ॥ ६ ॥ एवंविधंपतिहीनाय्याजीवन
मशक्यमित्येवंरूपंत्वयादर्शितंभरतानुकूलतयात्रवासस्थित्युपदेशेनातोहंत्वयासहयास्यामि त्वदुपदिष्टभरतानुकूल्येनस्थातुमशक्यत्वादितिभावः केचित्तु एवंविधंवनवासदुःखंकामंत्व
याममदर्शितंयद्यपितथापितादृशवनेपतिहीनाप्रबलभर्तृहीनानजीवितुंशक्ष्यतिनतुमादृशीप्रबलभर्तृकेतिअहंवनंयास्याम्येवेतिभावइत्याहुः ॥ ७ ॥ अथापिवनस्यसदोषत्वेपि वनेत्व
यावस्तव्यंकिलेतिब्राह्मणानांसत्यंवचनंपूर्वंपितृगेहेनिवसंत्यामयाश्रुतमतोऽवश्यंभावित्वान्ममवनवासस्यनदोषगणनेतिभावः ॥ ८ ॥ तदेवपुनर्द्रढयति लक्षणिभ्यइति सामुद्रिकलक्षण

त्वयाचसहगंतव्यंमयागुरुजनाज्ञया ॥ त्वद्वियोगेनमेरामत्यक्तव्यमिहजीवितं ॥ ५ ॥ नहिमांत्वत्समीपस्थामपिशक्रोपिराघव ॥ सुराणामीश्वरःशक्तः
प्रधर्षयितुमोजसा ॥ ६ ॥ पतिहीनातुयानारीनसाशक्ष्यतिजीवितुं ॥ काममेवंविधंरामत्वयाममनिदर्शितं ॥ ७ ॥ अथापिचमहाप्राज्ञब्राह्मणानांम
याश्रुतं ॥ पुरापितृगृहेसत्यंवस्तव्यंकिलमेवने ॥ ८ ॥ लक्षणिभ्योद्विजातिभ्यःश्रुत्वाहंवचनंगृहे ॥ वनवासकृतोत्साहानित्यमेवमहाबल ॥ ९ ॥ आदेशो
वनवासस्यप्राप्तव्यःसमयाकिल ॥ सात्वयासहभर्त्राहंयास्यामिप्रियनान्यथा ॥ १० ॥ कृतादेशाभविष्यामिगमिष्यामित्वयासह ॥ कालश्चायंसमुत्प
न्नःसत्यवाग्भवतुद्विजः ॥ ११ ॥

विद्यः वचनंवनवाससंपादकलक्षणसत्ताविषयकंवचनं नित्यमेवइतःप्रागपि ॥ ९ ॥ सवनवासस्यादेशोब्राह्मणोक्तोमयाप्राप्तव्यःकिलभाविनोन्यथाभावाभावात् तस्मात्त्वयासहया
स्यामि इदमन्यथान कथमप्यन्यथानभविष्यतीत्यर्थः अत्राज्ञापर्यायादेशशब्देनब्राह्मणोक्तिस्त्वदाज्ञैवतवसर्वांतर्यामित्वादितिसूचितं किंचावतारकरणसमकालिकोयंतवादेशोद्यतनरा
त्रिशेषकालिकश्चादेशइतिध्वनितं ॥ १० ॥ तदेवाह कृतेति कृतादेशाअनुष्ठिताज्ञा अन्यथाप्रतिज्ञाताचरणाभावेदोषाभावोममापितवैवस्यादितिभावः अतस्त्वयासहगमिष्यामि समुत्प
न्नःसंप्राप्तः पूर्वकल्पितवनवासस्येतिशेषः द्विजइतिजात्यभिप्रायेण अत्रद्विजपदेनरावणोपि तेनयच्छलेतद्वीपेतेनोक्तंलक्ष्मीनिमित्तंत्वत्तोमेवधोस्त्वितितत्सत्यंभवत्वित्यपिगूढंसूचितं ॥ ११ ॥

इतितात्त्विकमर्थमुक्त्वापुनर्लोकानुसारेणाह वनेत्यादि हिरेवार्थे किलेतिनिश्चये वनवासेबहुधादुःखानिसंतीतिनिश्चितंजानाम्येवतथापितान्यकृतात्मभिरजितेंद्रियैःपुरुषैःस्त्रीसाहित्य वशात्प्राप्यंते अत्रपुरुषप्रकरणाभावेपितदुक्तिस्त्वयापिसाबुद्धिर्वनवासदुःखंदृष्ट्वानिवर्तनीयेतिध्वनयितुं ॥ १२ ॥ ननुलक्षणज्ञानांभ्रमोभवेत्तत्राह कन्ययाचेति भिक्षिण्याःशमवृत्ता याःशमवदाचारायास्तापस्याः तपोयुक्तत्वेनतस्याभ्रमोनसंभवतीतिभावः अत्रत्यमिहेत्युत्तरश्लोकान्वयि ॥ १३ ॥ इहअस्मिन्गृहेपूर्वमेवत्वंमेमयाबहुतिथंबहुवारंवनवासस्यलीलार्थं वनगमनंप्रतिप्रसादितःअतस्त्वयासहवनगमनंमेकांक्षितं हिनिश्चयेन इतिजानीहीतिशेषः ॥ १४ ॥ हेराघवतेभद्रं अहंगमनंप्रतिकृतक्षणास्मिकृतानुमतिकास्मि वनेवासोयस्यतादृश

वनवासेहिजानामिदुःखानिबहुधाकिल ॥ प्राप्यंतेनियतंवीरपुरुषैरकृतात्मभिः ॥ १२ ॥ कन्ययाचपितुर्गेहेवनवासःश्रुतोमया ॥ भिक्षिण्याःशमवृत्तायामममातुरिहाग्रतः ॥ १३ ॥ प्रसादितश्चवैपूर्वंत्वंमेबहुतिथंप्रभो ॥ गमनंवनवासस्यकांक्षितंहिसहत्वया ॥ १४ ॥ कृतक्षणाहंभद्रंतेगमनंप्रतिराघव ॥ वनवासस्यशूरस्यममचर्याहिरोचते ॥ १५ ॥ शुद्धात्मन्प्रेमभावाद्धिभविष्यामिविकल्मषा ॥ भर्तारमनुगच्छंतीभर्ताहिपरदैवतं ॥ १६ ॥ प्रेत्यभावेहिकल्याणःसंगमोमेसदात्वया ॥ श्रुतिर्हिश्रूयतेपुण्याब्राह्मणानांयशस्विनां ॥ १७ ॥ इहलोकेचपितृभिर्यास्त्रीयस्यमहाबल ॥ अद्भिर्दत्तास्वधर्मेणप्रेत्यभावेपितस्यसा ॥ १८ ॥ एवमस्मात्स्वकांनारींसुवृत्तांहिपतिव्रतां ॥ नाभिरोचयसेनेतुंत्वंमांकेनेहहेतुना ॥ १९ ॥

स्यशूरस्यतवचर्याशुश्रूषाममरोचतेहि तादृशस्यशूरस्यतवचर्यारक्षोवधादिरूपाममरोचतेतत्संबंधेनैवशोभतेसंपद्यतेहियतइतिगूढं ॥ १५ ॥ प्रेमभावाद्भर्तारमनुगच्छंतीविकल्मषाभविष्या मीत्यन्वयः त्वयाविनात्रस्थितौहिलोकःकल्मषंसंभावयिष्यतीतिभावः ॥ १६ ॥ प्रेत्यभावेमृत्वाशरीरांतरपरिग्रहेपि परलोकेपीतियावत् त्वयासहसंगमःकल्याणःदिव्यसुखहेतुः अ तइहसंगमस्यकल्याणत्वंकैमुतिकन्यायसिद्धमितिभावः प्रेत्यसंगमसत्त्वेमानमाह ब्राह्मणानांमुखात्पुण्याकिलश्रुतिर्यतउक्तार्थप्रतिपादिकाश्रूयते ॥ १७ ॥ तांश्रुतिंपठति इहेति यास्त्री पितृभिःपितृपितामहमात्रादिभिर्यस्याद्भिःस्वधर्मेणस्वस्वजातीयकन्यादानधर्मेणदत्तासाइहलोकेचतस्यैवप्रेत्यभावेपितस्यैवभवतीति ॥ १८ ॥ एवंश्रुतिन्यायतोनित्यसंबंधेसतीत्यर्थः अ स्मान्नगरात् स्वकांस्वीयां सुवृत्तामित्यस्यविवरणंपतिव्रतामिति ॥ १९ ॥

सुखदुःखयोःसमां अस्यैवविवरणंसमानसुखदुःखिनीं नेतुं वनमितिशेषः ॥ २० ॥ नचेच्छसि नैवेच्छसीत्यर्थः ॥ २१ ॥ अननुमतौहेतुर्विजनत्वंश्वश्रूप्रभृतिरक्षकजनरहितत्वं ॥ २२ ॥ एवमुक्ताअननुमतिबोधकवाक्यमुक्ता स्नापयंतीवेत्युक्त्यातस्याअपिवास्तवदुःखाभावोध्वनितः रामवाक्यस्यनाट्यतयाज्ञानात् ॥ २३ ॥ सांत्वयत् सांत्ववाक्यान्युवाचेत्यर्थः ॥ २४ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेएकोनत्रिंशःसर्गः ॥ २९ ॥ ॥ ७ ॥ वनवासनिमित्तार्थं वनवासनिमित्तानुमतिसिद्ध्यर्थं ॥ १ ॥

भक्तांपतिव्रतांदीनांमांसमांसुखदुःखयोः ॥ नेतुमर्हसिकाकुत्स्थसमानसुखदुःखिनीं ॥ २० ॥ यदिमांदुःखितामेवंवनंनेतुंनचेच्छसि ॥ विषमग्निंजलंवाहमास्थास्येमृत्युकारणात् ॥ २१ ॥ एवंबहुविधंतंसायाचतेगमनंप्रति ॥ नानुमेनेमहाबाहुस्तांनेतुंविजनंवनं ॥ २२ ॥ एवमुक्तातुसाचिंतांमैथिलीसमुपागता ॥ स्नापयंतीवगामुष्णैरश्रुभिर्नयनच्युतैः ॥ २३ ॥ चिंतयंतींतदातांतुनिवर्तयितुमात्मवान् ॥ क्रोधाविष्टांतुवैदेहींकाकुत्स्थोबहुसांत्वयत् ॥ २४ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेएकोनत्रिंशःसर्गः ॥ २९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ सांत्व्यमानातुरामेणमैथिलीजनकात्मजा ॥ वनवासनिमित्तार्थंभर्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ सातमुत्तमसंविग्नासीताविपुलवक्षसं ॥ प्रणयाच्चाभिमानाच्चपरिचिक्षेपराघवं ॥ २ ॥ किंत्वाऽमन्यतवैदेहःपितामेमिथिलाधिपः ॥ रामजामातरंप्राप्यस्त्रियंपुरुषविग्रहं ॥ ३ ॥ अनृतंबतलोकोयमज्ञानाद्यदिवक्ष्यति ॥ तेजोनास्तिपरंरामेतपतीवदिवाकरे ॥ ४ ॥ किंहिकृत्वाविषण्णस्त्वंकुतोवाभयमस्तिते ॥ यत्परित्यक्तुकामस्त्वंमामनन्यपरायणां ॥ ५ ॥ द्युमत्सेनसुतंवीरंसत्यवंतमनुव्रतां ॥ सावित्रीमिवमांविद्धित्वमात्मवशवर्तिनीं ॥ ६ ॥

उत्तमसंविग्नाअतिभीतासैवप्रणयात्स्नेहात् अभिमानोत्यंतमिष्टत्वेनरहसिकोपप्रीत्यादिप्रयुक्तसकलवचनार्हइत्येवंरूपः परिचिक्षेपसोपहासवचनमुक्तवती ॥ २ ॥ पुरुषविग्रहंआकारेणपुरुषंक्रिययातुस्त्रियमेवत्वांजामातरंप्राप्यमेपिताकिममन्यततवतत्त्वंनज्ञातवानित्यर्थः यदिजानीयात्मांतुभ्यंनप्रयच्छेदितिशेषः ॥ ३ ॥ यदिमांविहायभवान्वनगमनभारंवक्ष्यतिप्राप्स्यति वहप्रापणेऽस्यरूपं तदायदिदंलोकोवदतिरामेयत्तेजस्तत्तपतिदिवाकरेनास्तीवेतितदज्ञानादिवगदितमनृतंभविष्यतीतिशेषः बतेतिखेदे खेदातिशयव्यंजकतयाचन्यूनपदत्वादिनदोषः ॥ ४ ॥ किंहिकृत्वाकिंमनसिविचार्येत्यर्थः विषण्णःप्राप्तविषादः ॥ ५ ॥ द्युमत्सेनसुतंसत्यवंतमनुव्रतांतत्पत्नींसावित्रीमिवमांविद्धि ॥ ६ ॥

यथान्याकुलपांसनीअन्यंपश्यतिएवमहंमनसाप्यन्यंनद्रष्टास्मिअतस्त्वदृतेत्वांविनानात्रस्थास्येऽतोहेराघवत्वयासहगच्छेयं ॥ ७ ॥ एवमप्यननुमतिमेवदृष्ट्वापुनराक्षिपति स्वयंत्विति कौमारीं अन्यापूर्वेणविवाहितामन्यापूर्वांचचिरमध्युषितामनेनतरुणीत्वमुक्तं शैलूषइवजायाजीवइव ॥ ८ ॥ तदेवदर्शयति यस्यभरतस्य मांपथ्यंचरामिष्टानुवर्तिनीमात्थसंप्रत्येवकथितवानसि पथ्यंचरामित्यत्रमुमार्षः यस्यचभरतस्यार्थेतदभिषेकरूपप्रयोजननिमित्तं अवरुध्यसेनिरुद्धाभिषेकोसि तस्यत्वमेववश्यइष्टानुवर्तीविधेयोनियोज्यश्चभवनाहंतदिष्टानुवर्तिनीतद्विधेयाचेहवसामीत्याशयः ॥ ९ ॥ १० ॥ विहारशयनेषुसुप्तायाइवारण्येगच्छंत्यानमेपरिश्रमइतियोजना ॥ ११ ॥ तूलैरजिनैःप्रियकादिमृगाजिनैश्चसमःस्पर्शोयेषांताहृ

नत्वहंमनसात्वन्यंद्रष्टास्मित्वदृतेऽनघ ॥ त्वयाराघवगच्छेयंयथान्याकुलपांसनी ॥ ७ ॥ स्वयंतुभार्यांकौमारींचिरमध्युषितांसतीं ॥ शैलूषइवमांरामपरेभ्योदातुमिच्छसि ॥ ८ ॥ यस्यपथ्यंचरामात्थयस्यचार्थेऽवरुध्यसे ॥ त्वंतस्यभववश्यश्चविधेयश्चसदानघ ॥ ९ ॥ समामनादायवनंनत्वंप्रस्थितुमर्हसि ॥ तपोवायदिवारण्यंस्वर्गोवास्यात्त्वयासह ॥ १० ॥ नचमेभवितातत्रकश्चित्पथिपरिश्रमः ॥ पृष्ठतस्तवगच्छंत्याविहारशयनेष्विव ॥ ११ ॥ कुशकाशशरेषीकायेचकंटकिनोद्रुमाः ॥ तूलाजिनसमस्पर्शामार्गेममसहत्वया ॥ १२ ॥ महावातसमुद्धूतंयन्मामवकरिष्यति ॥ रजोरमणतन्मन्येपरार्ध्यमिवचंदनं ॥ १३ ॥ शाद्वलेषुयदाशिश्येवनांतर्वनगोचरा ॥ कुथास्तरणयुक्तेषुकिंस्यात्सुखतरंततः ॥ १४ ॥ पत्रंमूलंफलंयत्तुअल्पंवायदिवाबहु ॥ दास्यसेस्वयमाहृत्यतन्मेऽमृतरसोपमं ॥ १५ ॥ नमातुर्नपितुस्तत्रस्मरिष्यामिनवेश्मनः ॥ आर्तवान्युपभुंजानापुष्पाणिचफलानिच ॥ १६ ॥ नचतत्रततःकिंचिद्द्रष्टुमर्हसिविप्रियं ॥ मत्कृतेनचतेशोकोनभविष्यामिदुर्भरा ॥ १७ ॥ यस्त्वयासहसस्वर्गोनिरयोयस्त्वयाविना ॥ इतिजानन्परांप्रीतिंगच्छराममयासह ॥ १८ ॥ अथमामेवमव्यग्रांवनंनैवनयिष्यसे ॥ विषमद्यैवपास्यामिमावशंद्विषतांगमं ॥ १९ ॥

शाभविष्यंतीतिशेषः ॥ १२ ॥ अवकरिष्यतिविक्षेप्स्यतिव्याप्स्यतीतियावत् परार्ध्यंअत्युत्तमं ॥ १३ ॥ वनांतःवनमध्ये शिश्ये त्वयासहेतिशेषः कुथाश्चित्रकंबलास्तद्रूपास्तरणयुक्तेषुमंचेषुसुप्तायाममततःशाद्वलशयनात्किंसुखतरंस्यात्किमधिकंसुखंस्यात् नकिमपीत्यर्थः ॥ १४ ॥ स्वयमाहृत्यदास्यसेइत्यनेनस्वस्यतदाहरणप्रयुक्तश्रमाभावःसूचितः ॥ १५ ॥ मातुरित्यादिकर्मणःशेषत्वविवक्षयाषष्ठी आर्तवानितत्तदृतुभवानि ॥ १६ ॥ ततःउक्तहेतोः ॥ १७ ॥ त्वत्साहित्येननरकोपिस्वर्गस्त्वद्राहित्येनस्वर्गोनरकइतिममनिश्चयंजानन् ॥ १८ ॥ कैकेयीवन्मथितसिद्धांतमाह अथेति अव्यग्रांवनवासेदोषानगणयंतीं द्विषतांभरतादीनां ॥ १९ ॥

॥५९॥

पश्चात्त्वद्गमनोत्तरकालं अतस्तदैवत्वद्वियोगकालएव ॥ २० ॥ किमितिविगृह्यकथनेनवनवासकालसंख्यायाअतिदुस्तरत्वंध्वनयति ॥ २१ ॥ आयस्ताआयासंप्राप्ता सस्वरंसशब्दं ॥ २२ ॥ दिग्धैर्विषलिप्तबाणैः चिरसंनियतंबहुकालंसन्निरुद्धं ॥ २३ ॥ २४ ॥ सितापूर्णमासीतत्संबंधीअमलोराह्वाद्यनुपरक्तोयश्चंद्रस्तत्सदृशं जलोद्धृतंजलमुद्धृतंयस्मात् आहिताग्न्यादिः ॥ २५ ॥ परिविश्वासयन्उज्जीवयन् ॥ २६ ॥ तवदुःखेनत्वद्वियोगदुःखेन प्राप्तमपीतिशेषः स्वयंभोःब्रह्मणःस्वव्यतिरिक्ततत्त्ववस्त्वंतराभावेनपूर्णबलत्वेनचयथाभयाभावस्तद्व

पश्चादपिहिदुःखेनममनैवास्तिजीवितं ॥ उज्झितायास्त्वयानाथतदैवमरणंवरं ॥ २० ॥ इमंहिसहितुंशोकंमुहूर्तमपिनोत्सहे ॥ किंपुनर्दशवर्षाणित्रीणिचैकंचदुःखिता ॥ २१ ॥ इतिसाशोकसंतप्ताविलप्यकरुणंबहु ॥ चुक्रोशपतिमायस्ताभृशमालिंग्यसस्वरं ॥ २२ ॥ साविद्धाबहुभिर्वाक्यैर्दिग्धैरिवगजांगना ॥ चिरसंनियतंबाष्पंमुमोचाग्निमिवारणिः ॥ २३ ॥ तस्याःस्फटिकसंकाशंवारिसंतापसंभवं ॥ नेत्राभ्यांपरिसुस्रावपंकजाभ्यामिवोदकं ॥ २४ ॥ तत्सितामलचंद्राभंमुखमायतलोचनं ॥ पर्यशुष्यतबाष्पेणजलोद्धृतमिवांबुजं ॥ २५ ॥ तांपरिष्वज्यबाहुभ्यांविसंज्ञामिवदुःखितां ॥ उवाचवचनंरामःपरिविश्वासयंस्तदा ॥ २६ ॥ नदेवितवदुःखेनस्वर्गमप्यभिरोचये ॥ नहिमेस्तिभयंकिंचित्स्वयंभोरिवसर्वतः ॥ २७ ॥ तवसर्वमभिप्रायमविज्ञायशुभानने ॥ वासंनरोचयेऽरण्येशक्तिमानपिरक्षणे ॥ २८ ॥ यत्सृष्टासिमयासार्धंवनवासायमैथिलि ॥ नविहातुंमयाशक्याप्रीतिरात्मवतायथा ॥ २९ ॥ धर्मस्तुगजनासोरुसद्भिराचरितःपुरा ॥ तंचाहमनुवर्तिष्येयथासूर्यंसुवर्चला ॥ ३० ॥ नखल्वहंनगच्छेयंवनंजनकनंदिनि ॥ वचनंतन्नयतिमांपितुःसत्योपबृंहितं ॥ ३१ ॥

देवममापिसर्वतोभयाभावः ॥ २७ ॥ सर्वंसमग्रमांतरमभिप्रायमविज्ञायततएवहेतोस्तववनवासंनरोचयेनांगीकृतवानितःप्रागितिशेषः ॥ २८ ॥ यत्सृष्टासिनिश्चितासिमयासार्धंवनवासायगंतुमितिशेषः यद्वा सृष्टासिअवतीर्णासिअतस्त्वंमयाविहातुंनशक्या आत्मवताआत्मज्ञेनयथाप्रीतिर्दयाहातुमशक्या ॥ २९ ॥ सर्वथात्वांसहनेष्यामीत्याह धर्मस्त्विति वानप्रस्थधर्मइत्यर्थः तंपूर्वाचरितधर्मं त्वंचयथासूर्यंसुवर्चलाऽनुवर्ततेतथामामनुवर्तस्व ॥ ३० ॥ ममतुगमनंनिश्चितमेवेत्याह नखल्विति अहंवनंनगच्छेयमितिर्नाकिंतुसर्वथागच्छेयमेव यतस्तत्पितुर्वचनंमांनयति ॥ ३१ ॥

ननुयदितवनेच्छातदापितृवचउल्लंघ्यापितिष्ठेत्याह एषधर्मइति एतत्पदार्थः पितुर्मातुश्चवश्यताइष्टानुवर्तिता अतोहंतदाज्ञांव्यतिक्रम्यजीवितुंनोत्सहेइतिमयानिश्चितं ॥ ३२॥ अस्वाधीन मप्रत्यक्षत्वात् तादृशंदैवंप्रकारैर्भावनामात्रसाध्याराधनप्रकारैः स्वाधीनंप्रत्यक्षदृश्यमानत्वात् ॥ ३३॥ यत्रपित्राद्याराधनेसतित्रयंधर्मार्थकामरूपंभवतित्रयोलोकाश्चाराधिताभवंति अ नेनतदाराधनेनलोकत्रयांतर्गतसकलदेवताराधनफलंदर्शितं अतस्तत्समन्यत्पवित्रंपुण्यजनकं यद्वा पविर्महाभयरूपःसंसारः पविर्वज्रंमहाभयमित्यभिधानात् तस्मात्त्रायतेतत्तेनसंसार

एषधर्मश्चसुश्रोणिपितुर्मातुश्चवश्यता॥ आज्ञांचाहंव्यतिक्रम्यनाहंजीवितुमुत्सहे॥ ३२॥ अस्वाधीनंकथंदैवंप्रकारैरभिराध्यते॥ स्वाधीनंसमतिक्रम्यमातरंपितरंगुरुं॥ ३३॥ यत्रत्रयंत्रयोलोकाःपवित्रंतत्समंभुवि॥ नान्यदस्तिशुभापांगेतेनेदमभिराध्यते॥ ३४॥ नसत्यंदानमानौवायज्ञोवाप्याप्तदक्षिणः॥ तथाबलकराःसीतेयथासेवापितुर्मता॥ ३५॥ स्वर्गोधनंवाधान्यंवाविद्याःपुत्राःसुखानिच॥ गुरुवृत्त्यनुरोधेननकिंचिदपिदुर्लभं॥ ३६॥ देवगंधर्वगोलोकान्ब्रह्मलोकांस्तथापरान्॥ प्राप्नुवंतिमहात्मानोमातापितृपरायणाः॥ ३७॥ समापितायथाशास्तिसत्यधर्मपथेस्थितः॥ तथावर्तितुमिच्छामिसहिधर्मःसनातनः॥ ३८॥ ममसन्नामतिःसीतेनेतुंत्वांदंडकावनं॥ वसिष्यामीतिसात्वंमामनुयातुंसुनिश्चिता॥ ३९॥ साहिदिष्टानवद्यांगिवनायमदिरेक्षणे॥ अनुगच्छस्वमांभीरुसहधर्मचरीभव॥ ४०॥ सर्वथासदृशंसीतेममस्वस्यकुलस्यच॥ व्यवसायमनुक्रांताकांतेत्वमतिशोभनं॥ ४१॥ आरभस्वशुभश्रोणिवनवासक्षमाःक्रियाः॥ नेदानींत्वदृतेसीतेस्वर्गोपिममरोचते॥ ४२॥

तारकमित्यर्थः अन्यत्रैलोक्येनास्तितेनभुविस्थितैरिदमाराध्यते ॥ ३४ ॥ बलकराःपरलोकबलकरास्तद्धितावहाइतियावत् ॥ ३५ ॥ गुरुवृत्तिःगुरुचित्तवृत्तिः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ मामां ॥ ३८ ॥ यतोवनेवसिष्यामीतिदृढनिश्चयेनत्वंमामनुयातुंनिश्चिताअतस्त्वांदंडकावनंनेतुंममयाअमतिस्तद्विरुद्धायामतिरासीत्साइदानींसन्नाविशीर्णा ॥ ३९ ॥ सात्वंहियतोऽधुनावनायवनगमनायदिष्टामयाअनुज्ञाताऽतोमामनुगच्छस्व सहधर्मचरीभवेत्यनेनवनवाससाध्यस्यस्वधर्मस्यरक्षोवधजस्यत्वयाविनाऽसंभवइतिसूचितं ॥ ४० ॥ व्यवसायंभर्त्रनुसरणनिश्चयं अनुक्रांताप्रकर्षेणप्राप्ता प्रीत्यतिशयात्संबोधनद्वयं ॥ ४१ ॥ क्रियाःदानादिक्रियाः इदानीमेवंदृढनिश्चये ॥ ४२ ॥

रत्नानिउत्तमवस्तूनि भोजनमाशंसमानेभ्योभिक्षुकेभ्योभोजनंदेहि ॥ ४३ ॥ क्रीडार्थाउपस्कराःस्वर्णमयपुत्रिकाद्युपकरणानि ॥ ४४ ॥ शयनीयानिममचात्मस्य अन्यानियानि चवस्तूनीतिशेषः ब्राह्मणानामनंतरंब्राह्मणदानोत्तरमवशिष्टानिभृत्यवर्गेभ्योदेहीत्यर्थः ॥ ४५ ॥ अनुकूलमिष्टं गमनंवनानुगमनं ॥ ४६॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरा०अयो०त्रिंशःसर्गः ॥३०॥ संवादंरामसीतयोरितिशेषः पूर्वमागतःकौसल्यागृहाद्रामसीतासंवादप्रवृत्तेःपूर्वमेवागतः शोकंस्वस्यवनगमनमंगीकरोतिनवेतिशंकयासंभावितरामविरहजं ॥ १ ॥ भ्रातुश्चरणौगाढंनि

ब्राह्मणेभ्यश्चरत्नानिभिक्षुकेभ्यश्चभोजनं॥ देहिचाशंसमानेभ्यःसंत्वरस्वचमाचिरं॥ ४३॥ भूषणानिमहार्हाणिवरवस्त्राणियानिच॥ रमणीयाश्चयेकेचित्क्रीडार्थाश्चाप्युपस्कराः॥ ४४॥ शयनीयानियानानिममचान्यानियानिच॥ देहिस्वभृत्यवर्गस्यब्राह्मणानामनंतरं॥ ४५॥ अनुकूलंतुसाभर्तुर्ज्ञात्वागमनमात्मनः॥ क्षिप्रंप्रमुदितादेवीदातुमेवप्रचक्रमे॥ ४६॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअ०त्रिंशःसर्गः॥३०॥ ॥श्री॥ एवंश्रुत्वासंवादंलक्ष्मणःपूर्वमागतः॥ बाष्पपर्याकुलमुखःशोकंसोढुमशक्नुवन्॥ १॥ सभ्रातुश्चरणौगाढंनिपीड्यरघुनंदनः॥ सीतामुवाचातियशाराघवंचमहाव्रतं॥ २॥ यदिगंतुंकृताबुद्धिर्वनंमृगगजायुतं॥ अहंत्वाऽनुगमिष्यामिवनमग्रेधनुर्धरः॥ ३॥ मयासमेतोऽरण्यानिरम्याणिविचरिष्यसि॥ पक्षिभिर्मृगयूथैश्चसंघुष्टानिसमंततः॥ ४॥ नदेवलोकाक्रमणंनामरत्वमहंवृणे॥ ऐश्वर्यंचापिलोकानांकामयेनत्वयाविना॥ ५॥ एवंब्रुवाणःसौमित्रिर्वनवासायनिश्चितः॥ रामेणबहुभिःसांत्वैर्निषिद्धःपुनरब्रवीत्॥ ६॥ अनुज्ञातस्तुभवतापूर्वमेवयदस्म्यहं॥ किमिदानींपुनरपिक्रियतेमेनिवारणं॥ ७॥ यदर्थंप्रतिषेधोमेक्रियतेगंतुमिच्छतः॥ एतदिच्छामिविज्ञातुंसंशयोहिममानघ॥ ८॥

पीड्यप्रणम्येतियावत् अतियशामुत्कृष्टकीर्तिमतींसीतांचक्षुरादिभिःप्रार्थयन् महाव्रतंवनवासलक्षणमहाव्रतकृतनिश्चयंरामंतुउवाच चस्त्वर्थे स्वाभिमतप्राप्तौसीताशरणगमनमेवमद्गमन मंगीकारयत्येवंमुख्यउपायइतिमत्वातत्प्रार्थना ॥ २ ॥ बुद्धिर्युवाभ्यामितिशेषः त्वात्वांवनगंतारं अनुगमिष्यामि अनुःसहार्थे गमनकालेचाग्रतएवधनुर्धरोगमिष्यामि ॥ ३ ॥ ४ ॥ नन्विहैवभोगान्भुक्त्वास्थातव्यमित्यत्राह नेति आक्रमणमारोहः ॥ ५ ॥ ६ ॥ पूर्वमेवभवतानुज्ञातः तस्मादपरितापःसंस्त्वमप्यनुविधायमां प्रतिसंहारयक्षिप्रमाभिषेचनिकींक्रिया मित्युक्तेः किंचपूर्वंअवतरणसमयेइत्यप्यर्थः ॥ ७ ॥ एतत्प्रतिषेधप्रयोजनं संशयःपूर्वकेनाभिप्रायेणानुमतिरिदानींकेनाभिप्रायेणप्रतिषेधइतिसंदेहः ॥ ८ ॥

प्राग्गामिनंवनंप्रतिप्रथमगमनाभिप्रायवंतं याचमानं तत्रानुमतिमितिशेषः ॥ ९ ॥ वश्यविधेयावसक्तद्याख्यातौ ॥ १० ॥ कोभंजिष्यतीति भरिष्यतीतिपाठांतरं एवंचमातृसेवार्थमेवप्र
तिषिद्धते अलंकारप्रतिसंहारोक्तिश्चउत्सवार्थधृताधिकालंकारविषया मदनुविधानंचमदिष्टाप्रतिबंधरूपमितिभावः ॥११॥ कामैरिष्टान्नपानैः ननुभर्तैवास्यारक्षकस्तत्राह सइति सका
मपाशेनपर्यस्तः कैकेय्यनुरागेणबद्धइत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ पुत्रत्वाद्भरतोरक्षिष्यतीत्यत्राह नस्मरिष्यतीति कैकेय्यांतन्नियोगेसपत्नीतिरस्कारविषयकेपर्यवस्थितःप्रतिष्ठितः ॥ १४ ॥

ततोब्रवीन्महातेजारामोलक्ष्मणमग्रतः ॥ स्थितंप्राग्गामिनंधीरंयाचमानंकृतांजलिं ॥ ९ ॥ स्निग्धोधर्मरतोधीरःसततंसत्पथेस्थितः ॥ प्रियःप्राणस
मोवश्योविधेयश्चसखाचमे ॥ १० ॥ मयाद्यसहसौमित्रेत्वयिगच्छतितद्वनं ॥ कोभजिष्यतिकौसल्यांसुमित्रांवायशस्विनीं ॥ ११ ॥ अभिवर्षतिका
मैर्यःपर्जन्यःपृथिवीमिव ॥ सकामपाशपर्यस्तोमहातेजामहीपतिः ॥ १२ ॥ साहिराज्यमिदंप्राप्यनृपस्याश्वपतेःसुता ॥ दुःखितानांसपत्नीनांनकरि
ष्यतिशोभनं ॥ १३ ॥ नस्मरिष्यतिकौसल्यांसुमित्रांचसुदुःखितां ॥ भरतोराज्यमासाद्यकैकेय्यांपर्यवस्थितः ॥ १४ ॥ तामार्यांस्वयमेवेहराजानुग्रह
णेनवा ॥ सौमित्रेभरकौसल्यामुक्तमर्थममुंचर ॥ १५ ॥ एवंमयिचतेभक्तिर्भविष्यतिसुदर्शिता ॥ धर्मज्ञगुरुपूजायांधर्मश्चाप्यतुलोमहान् ॥ १६ ॥ ए
वंकुरुष्वसौमित्रेमत्कृतेरघुनंदन ॥ अस्माभिर्विप्रहीणायामातुर्नोनभवेत्सुखं ॥ १७ ॥ एवमुक्तस्तुरामेणलक्ष्मणःश्लक्ष्णयागिरा ॥ प्रत्युवाचतदारा
मंवाक्यज्ञोवाक्यकोविदं ॥ १८ ॥ तवैवतेजसावीरभरतःपूजयिष्यति ॥ कौसल्यांचसुमित्रांचप्रयतोनास्तिसंशयः ॥ १९ ॥ यदिदुःस्थोनरक्षेतभरतो
राज्यमुत्तमं ॥ प्राप्यदुर्मनसावीरगर्वेणचविशेषतः ॥ २० ॥

तर्हिमयापिकथंरक्षणंकर्तुंशक्यमतआह राजानुग्रहणेनवादशरथानुग्रहसंपादनेनेत्यर्थः ॥ १५ ॥ मयिभक्तिःमदाज्ञायाःपालनात् गुरुःकौसल्यादिः ॥ १६ ॥ विप्रहीणायावियुक्ता
याः नःअस्माकं ॥ १७ ॥ १८ ॥ मातृसेवायांभरतएवास्तीत्याह तवैवेति अनेनरामोक्तानुपपत्तिपरिहारः अप्रमेयबलराममातुरसेवायांममममहानर्थइतिमत्वाभरतएवतांपूजयिष्यती
त्यर्थः ॥ १९ ॥ तदेवकालांतरभवंभयंदर्शयति यदीति दुःस्थःदुर्मार्गस्थःराज्यंप्राप्येत्यन्वयः दुर्मनसाकैकेय्यनुरोधाद्दुष्टमनसा ॥ २० ॥

त्रैलोक्यमपितत्पक्षंवधिष्यामीत्यनुकर्षः किंतुसेत्युत्तरश्लोकान्वयि ॥ २१ ॥ किंचस्वात्मभरणेकौसल्यायाःकस्याप्यपेक्षानेत्याह किंतुसाकौसल्येत्यादि कुतस्तस्याएवंशक्तिस्तत्राह
यस्याइति यस्याउपजीविनांउपजीविभिःसहस्रंग्रामाणांप्राप्तंवर्तते ॥ २२ ॥ यदेवंतदिति ॥ २३ ॥ यदेवमतोमामनुचरंकुरुष्वमत्सेवामनुमन्यस्व इहमत्सेवानुमतौवैधर्म्यंवैपरीत्यसा
धकंनविद्यते त्वदुक्तहेतोरन्यथासिद्धेर्दर्शितत्वात् तवार्थःफलमूलाद्याहरणरूपस्त्वत्प्रयासंविनाप्रकल्प्यतेप्रसिद्ध्यति अहंचतेनकृतार्थोभवामि अतउभयहितंमदनुगमनमितिभावः ॥ २४ ॥

तमहंदुर्मतिंक्रूरंवधिष्यामिनसंशयः ॥ तत्पक्षानपितान्सर्वांस्त्रैलोक्यमपिकिंतुसा ॥ २१ ॥ कौसल्याबिभृयादार्यासहस्रंमद्विधानपि ॥ यस्याःसहस्रंग्रा
माणांसंप्राप्तमुपजीविनां ॥ २२ ॥ तदात्मभरणेचैवममममातुस्तथैवच ॥ पर्याप्तामद्विधानांचभरणायमनस्विनी ॥ २३ ॥ कुरुष्वमामनुचरंवैधर्म्यंने
हविद्यते ॥ कृतार्थोहंभविष्यामितवचार्थःप्रकल्प्यते ॥ २४ ॥ धनुरादायसगुणंखनित्रपिटकाधरः ॥ अग्रतस्तेगमिष्यामिपंथानंतवदर्शयन् ॥ २५ ॥
आहरिष्यामितेनित्यंमूलानिचफलानिच ॥ वन्यानिचतथान्यानिस्वाहार्हाणितपस्विनां ॥ २६ ॥ भवांस्तुसहवैदेह्यागिरिसानुषुरंस्यसे ॥ अहंसर्वंक
रिष्यामिजाग्रतःस्वपतश्चते ॥ २७ ॥ रामस्त्वनेनवाक्येनसुप्रीतःप्रत्युवाचतं ॥ व्रजापृच्छस्वसौमित्रेसर्वमेवसुहृज्जनं ॥ २८ ॥ येचराज्ञोददौदिव्ये
महात्मावरुणःस्वयं ॥ जनकस्यमहायज्ञेधनुषीरौद्रदर्शने ॥ २९ ॥ अभेद्येकवचेदिव्येतूणीचाक्षय्यसायकौ ॥ आदित्यविमलाभौद्वौखड्गौहेमपरि
ष्कृतौ ॥ ३० ॥ सत्कृत्यनिहितंसर्वमेतदाचार्यसद्मनि ॥ सर्वमायुधमादायक्षिप्रमाव्रजलक्ष्मण ॥ ३१ ॥ ससुहृज्जनमामंत्र्यवनवासायनिश्चितः ॥
इक्ष्वाकुगुरुमागम्यजग्राहायुधमुत्तमं ॥ ३२ ॥

तदेवदर्शयति धनुरित्यादिना श्वापदादिभ्योरक्षार्थंधनुर्ग्रहः पिटकाफलमूलाद्याहरणयोग्यावंशपेटी ॥ २५ ॥ स्वाहार्हाणिहोमयोग्यानिहविर्भूतानि स्वाहाराणीतिपाठेसुष्ठुआहारयोग्या
नि ॥ २६ ॥ स्वपतश्चेत्यनेनरात्रौस्वस्यनिर्निद्रत्वंध्वनयति ॥ २७ ॥ अनेनवाक्येनस्वपतश्चेत्यंतेन व्रजअनुव्रज आपृच्छस्वसुहृज्जनानामाज्ञांगृहाण ॥ २८ ॥ महायज्ञेतुष्टोवरुणोरा
ज्ञोजनकस्यधनुरादिकंददौ तच्चजनकेनास्माकंयौतकत्वेनदत्तंतत्सर्वमाचार्यसद्मनिआचार्यसत्कृत्यनिहितंतदादायक्षिप्रमाव्रजआगच्छ अत्रैवमनुवादादेवतत्रजनकायवरुणकर्तृकध
नुरादिदानंरामलक्ष्मणाभ्यांचतत्कर्तृकतद्दानंबोध्यं ॥ २९ ॥ ३० ॥ आयुधमितिजात्या ॥ ३१ ॥ सलक्ष्मणः ॥ ३२ ॥

राजशार्दूलः क्षत्रियश्रेष्ठः ॥ ३३ ॥ ममकांक्षितेमदभीष्टप्रयोजननिमित्तसंपादनोचितकालेआगतः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इहमत्समीपे गुरुषुदृढभक्त्योपेताः एतेनपूर्णविद्यतयादानपात्रत्वंसूचितं ॥ ३६ ॥ वसिष्ठपुत्रंसुयज्ञमानयेत्यनेनमूलप्रभोर्दशरथस्यवसिष्ठःपुरोहितस्तत्पुत्रस्यतत्पुत्रइतिन्यायेनसुयज्ञस्यविशिष्यानयननियोगः अस्यैवगृहेआयुधस्थापनमितिशेषः॥३७॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेएकत्रिंशःसर्गः ॥ ३१ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ततइति ॥ १ ॥ अग्न्यगारंअग्निहो

तद्दिव्यंराजशार्दूलःसत्कृतंमाल्यभूषितं॥ रामायदर्शयामाससौमित्रिःसर्वमायुधं ॥ ३३ ॥ तमुवाचात्मवान्रामःप्रीत्यालक्ष्मणमागतं॥ कालेत्वमागतःसौम्यकांक्षितेममलक्ष्मण ॥ ३४ ॥ अहंप्रदातुमिच्छामियदिदंमामकंधनं॥ ब्राह्मणेभ्यस्तपस्विभ्यस्त्वयासहपरंतप ॥ ३५ ॥ वसंतीहदृढंभक्त्यागुरुषुद्विजसत्तमाः॥ तेषामपिचमेभूयःसर्वेषांचोपजीविनां ॥ ३६ ॥ वसिष्ठपुत्रंतुसुयज्ञमार्यंत्वमानयाशुप्रवरंद्विजानां ॥ अपिप्रयास्यामिवनंसमस्तानभ्यर्च्यशिष्टानपरान्द्विजातीन् ॥ ३७ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेएकत्रिंशःसर्गः ॥ ३१ ॥ ॥ ५ ॥

ततःशासनमाज्ञायभ्रातुःप्रियकरंहितं॥ गत्वासप्रविवेशाशुसुयज्ञस्यनिवेशनं॥ १ ॥ तंविप्रमग्न्यगारस्थंवंदित्वालक्ष्मणोब्रवीत्॥ सखेभ्यागच्छपश्यत्वंवेश्मदुष्करकारिणः॥ २ ॥ ततःसंध्यामुपास्थायगत्वासौमित्रिणासह॥ ऋद्धंसप्राविशल्लक्ष्म्यारम्यंरामनिवेशनं॥ ३ ॥ तमागतंवेदविदंप्रांजलिःसीतयासह॥ सुयज्ञमभिचक्रामराघवोग्निमिवार्चितं॥ ४ ॥ जातरूपमयैर्मुख्यैरंगदैःकुंडलैःशुभैः ॥ सहेमसूत्रैर्मणिभिःकेयूरैर्वलयैरपि॥ ५ ॥ अन्यैश्वरत्नैर्बहुभिःकाकुत्स्थःप्रत्यपूजयत्॥ सुयज्ञंसतदोवाचरामःसीताप्रचोदितः॥ ६ ॥

त्रशाला हेसखेरामस्यवेश्मआगच्छ दुष्करकारिणोरामस्यप्राप्तराज्यत्यागपूर्ववनंजिगमिषोःकृत्यंचपश्येतिशेषः ॥ २ ॥ संध्यांमाध्याह्निकीं ॥ ३ ॥ अभिचक्रामप्रत्युत्थानादिकृतवान् अर्चितमग्निमिव होमकालेइतिशेषः ॥ ४ ॥ अंगदंबाहुमूलधार्यंभूषणं केयूरंतदधोभागस्थं सहेमसूत्रैर्मणिभिःस्वर्णसूत्रस्यूतैर्मुक्तादिरत्नमालाभिः ॥ ५ ॥ सीताप्रचोदितःसीतयासुयज्ञपत्न्यैसखीत्वाद्दिव्याभरणंदानायप्रचोदितः ॥ ६ ॥ ॥६२॥

हेमसूत्रंउरोभूषणविशेषः हारयसेवकद्वाराप्रापय रशनाकांची सामदनुगामिनीसखीतवभार्यायाइतिशेषः ॥ ७ ॥ तुभ्यंभार्यायैच गच्छती नुमभावआर्षः ॥ ८ ॥ त्वयित्वद्गृहेप्रतिष्ठापयितुंदानपूर्वकंप्रापयितुं ॥ ९ ॥ शत्रुंजयोनामतथाप्रसिद्धंयंगजंमातुलोममददौतंगजंतेददामि निष्कसहस्रेणस्वनामांकितनिष्कसहस्रदक्षिणया ॥ १० ॥ ११ ॥ ब्रह्मात्रिदशेश्वरमिव नियोक्तृनियोज्ययोःपरापरप्रभुत्वेदृष्टांतः ॥ १२ ॥ कौशिकोविश्वामित्रः आहूयार्चय अनंतररत्नैस्तर्पय ॥ १३ ॥ १४ ॥ तैत्तिरीयाणांतैत्तिरीयशाखाध्येतॄणामाचार्यः योद्विजःकौ

हारंचहेमसूत्रंचभार्यायैसौम्यहारय॥ रशनांचाथसासीतादातुमिच्छतितेसखी ॥ ७ ॥ अंगदानिचचित्राणिकेयूराणिशुभानिच॥ प्रयच्छतिसखीतुभ्यंभार्यायैगच्छतीवनं॥ ८ ॥ पर्यंकमग्र्यास्तरणंनानारत्नविभूषितं॥ तमपीच्छतिवैदेहीप्रतिष्ठापयितुंत्वयि॥ ९ ॥ नागःशत्रुंजयोनाममातुलोयंददौमम॥ तंतेनिष्कसहस्रेणददामिद्विजपुंगव ॥ १० ॥ इत्युक्तःसतुरामेणसुयज्ञःप्रतिगृह्यतत्॥ रामलक्ष्मणसीतानांप्रयुयोजाशिषःशिवाः ॥ ११ ॥ अथभ्रातरमव्यग्रंप्रियंरामःप्रियंवदं॥ सौमित्रिंतमुवाचेदंब्रह्मेवत्रिदशेश्वरं॥ १२ ॥ अगस्त्यंकौशिकंचैवतावुभौब्राह्मणोत्तमौ॥ अर्चयाहूयसौमित्रेरत्नैःसस्यमिवांबुभिः॥ १३ ॥ तर्पयस्वमहाबाहोगोसहस्रेणराघव॥ सुवर्णरजतैश्चैवमणिभिश्चमहाधनैः॥ १४ ॥ कौसल्यांचयआशीर्भिर्भक्तःपर्युपतिष्ठति॥ आचार्यस्तैत्तिरीयाणामभिरूपश्चवेदवित्॥ १५ ॥ तस्ययानंचदासीश्चसौमित्रेसंप्रदापय॥ कौशेयानिचवस्त्राणियावत्तुष्यतिसद्विजः ॥ १६ ॥ सूतश्चित्ररथश्चार्यःसचिवःसुचिरोषितः॥ तोषयैनंमहार्हैश्वरत्नैर्वस्त्रैर्धनैस्तथा ॥ १७ ॥ पशुकाभिश्चसर्वाभिर्गवांदशशतेनच॥ येचमेकठकालापाबहवोदंडमाणवाः॥ १८ ॥ नित्यस्वाध्यायशीलत्वान्नान्यत्कुर्वंतिकिंचन॥ अलसाःस्वादुकामाश्चमहतांचापिसंमताः॥ १९ ॥

सल्यामाशीर्भिःपर्युपतिष्ठतिसेवते अभिरूपःश्लाघ्यगुणः ॥ १५ ॥ यावत्यावताधनेनतुष्यतितावद्दापय कौशेयानिकृमिकोशोत्थानि ॥ १६ ॥ चित्ररथनामासुमंत्रादन्यःसूतः सुचिरोषितःचिरकालवृद्धः ॥ १७ ॥ पशुकाअजादयोयज्ञपशवोमहिष्यादयश्च कठकालापाःकठकालापसंबंधिशाखाध्यायिनः दंडमाणवादंडप्रधानामाणवाउपकुर्वाणब्रह्मचारिणः ॥ १८ ॥ अन्यद्व्रतोपवासादि अलसाःभिक्षादौ स्वादुकामाःसदन्नकामाः तेषांदानयोग्यत्वायाह महतामिति तपोहिस्वाध्यायइतिश्रुतेर्नित्यतपस्वित्वेनमहतांसंमताः ॥ १९ ॥

यानानिउष्ट्राः शालीन्वहंतीतितादृशबलीवर्दानांसहस्रं भद्रकांस्तदाख्यान्धान्यविशेषांश्चणकमुद्गादिरूपान्व्यंजनार्हान्दापय ॥ २० ॥ व्यंजनार्थंदधिघृतार्थं उपाकुरुदेहि मेखली नांब्रह्मचारिणां दीर्घंआर्षः समुपस्थितः विवाहार्थमितिशेषः ॥ २१ ॥ सहस्रंगवांनिष्काणांवा नोस्माकमंबाकौसल्यायथाममदक्षिणांमयातदाश्रितब्रह्मचारिवर्गस्यदापितांनंदेत्तथाता नर्चयेत्यन्वयः ॥ २२ ॥ २३ ॥ बाष्पगलान्बाष्पगद्गदान् ॥ २४ ॥ उपजीवनंजीवनसाधनं ॥ २५ ॥ एकैकंप्रत्येकं यावन्ममागमनमशून्यंकार्यंपर्यायेणैकशःस्थित्वापूर्ववद्रक्षणीयमि

तेषामशीतियानानिरत्नपूर्णानिदापय॥ शालिवाहसहस्रंचद्वेशतेभद्रकांस्तथा॥ २०॥ व्यंजनार्थंचसौमित्रेगोसहस्रमुपाकुरु॥ मेखलीनांमहासंघः कौसल्यांसमुपस्थितः॥ २१॥ तेषांसहस्रंसौमित्रेप्रत्येकंसंप्रदापय॥ अंबायथानोनंदेच्चकौसल्याममदक्षिणां॥ २२॥ तथाद्विजातींस्तान्सर्वान्लक्ष्मणार्चयसर्वशः॥ ततःपुरुषशार्दूलस्तद्धनंलक्ष्मणःस्वयं॥ २३॥ यथोक्तंब्राह्मणेंद्राणामददाद्धनदोयथा॥ अथाब्रवीद्बाष्पगलांस्तिष्ठतश्चोपजीविनः॥ २४॥ सम्प्रदायबहुद्रव्यमेकैकस्योपजीवनं॥ लक्ष्मणस्यचयद्वेश्मगृहंचयदिदंमम॥ २५॥ अशून्यंकार्यमेकैकंयावदागमनंमम॥ इत्युक्त्वादुःखितंसर्वंजनंतमुपजीविनं॥ २६॥ उवाचेदंधनाध्यक्षंधनमानीयतांमम॥ ततोस्यधनमाजह्रुःसर्वएवोपजीविनः॥ २७॥ सराशिःसुमहांस्तत्रदर्शनीयोह्यदृश्यत॥ ततःसपुरुषव्याघ्रस्तद्धनंसहलक्ष्मणः॥ २८॥ द्विजेभ्योबालवृद्धेभ्यःकृपणेभ्योह्यदापयत्॥ तत्रासीत्पिंगलोगार्ग्यस्त्रिजटोनामवैद्विजः॥ २९॥ क्षतवृत्तिर्वनेनित्यंफालकुद्दाललांगली॥ तंवृद्धंतरुणीभार्याबालानादायदारकान्॥ ३०॥ अब्रवीद्ब्राह्मणंवाक्यंस्त्रीणांभर्ताहिदेवता॥ अपास्यफालंकुद्दालंकुरुष्ववचनंमम॥ ३१॥

त्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ कृपणेभ्यःदीनेभ्यः तत्रगार्ग्यःगर्गगोत्रः ॥ २९ ॥ क्षतेनखननेनवृत्तिर्जीविकायस्यक्षीणवृत्तिरितिवा उंछवृत्तिरितिपाठांतरं फालंहलावयवविशेषस्तत्सदृशंमृत्खननार्थंलोहमयमत्रविवक्षितंकुद्दालकंखननसाधनं लांगलंहलाकारोदंडःफलापाकर्षणार्थः दारकाःपुत्राः ॥ ३० ॥ स्त्रीणांभर्ताहिदेवतेतिपाठेयद्यपिदेवतात्वादाज्ञानर्हस्तथापिप्रीत्यामद्वचनंकुरुष्वेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

यदीत्यस्यदर्शयसितदासर्वथेतिशेषः दुश्छदांअतिजीर्णत्वादाच्छादनायोग्यां ॥३२॥ यत्ररामनिवेशनं यस्मिन्पथ्याश्रितेरामनिवेशनंप्राप्यतेतंपंथानमास्थायप्रातिष्ठत दीप्त्याब्रह्मवर्चसेन ॥३३॥३४॥ प्रत्यवेक्षस्वमां मयिकृपांकुर्वित्यर्थः॥३५॥परिहाससमन्वितंक्रीडाप्रयोजनव्यवहारविशेषसमन्वितं अस्त्येकमितिपाठेतावदेवशिष्टमस्तीत्यर्थः अप्येकमितिपाठेगवामसंख्यातानांमध्येएकमपिसहस्रंमयानविश्राणितंदत्तमतोत्रैवस्थित्वादंडेनयावद्दवाकीर्णंयावंतंदेशंपरिक्षिपसिपरिगृह्णासितावत्तावद्देशावस्थितागाअवाप्स्यसे ब्राह्मणस्यगोग्रहणचापलकौ

रामंदर्शयधर्मज्ञंयदिकिंचिदवाप्स्यसे॥ सभार्यायावचःश्रुत्वाशाटीमाच्छाद्यदुश्छदां॥ ३२॥ सप्रातिष्ठतपंथानंयत्ररामनिवेशनं॥ भृग्वंगिरःसमंदीप्त्यात्रिजटंजनसंसदि॥ ३३॥ आपंचमायाःकक्ष्यायानैनंकश्चिदवारयत्॥ सराममासाद्यतदात्रिजटोवाक्यमब्रवीत्॥ ३४॥ निर्धनोबहुपुत्रोस्मिराजपुत्रमहाबल॥ क्षतवृत्तिर्वनेनित्यंप्रत्यवेक्षस्वमामिति॥ ३५॥ तमुवाचततोरामःपरिहाससमन्वितं॥ गवांसहस्रमप्येकंनचविश्राणितंमया॥ ३६॥ परिक्षिपसिदंडेनयावत्तावदवाप्स्यसे॥ सशाटींपरितःकट्यांसंभ्रांतःपरिवेष्ट्यतां॥ ३७॥ आविद्ध्यदंडंचिक्षेपसर्वप्राणेनवेगतः॥ सतीर्त्वासरयूपारंदंडस्तस्यकराच्च्युतः॥ ३८॥ गोव्रजेबहुसाहस्रेपपातोक्षाणसन्निधौ॥ तंपरिष्वज्यधर्मात्माआवाप्यसरयूतटात्॥ ३९॥ आनयामासतागावस्त्रिजटस्याश्रमंप्रति॥ उवाचचततदारामस्तंगार्ग्यमभिसांत्वयन्॥ ४०॥ मन्युर्नखलुकर्तव्यःपरिहासोह्ययंमम॥ ४१॥ इदंहितेजस्तवयदुरत्ययंतदेवजिज्ञासितुमिच्छतामया॥ इदंभवानर्थमभिप्रचोदितोवृणीष्वकिंचेदपरंव्यवस्यसि॥ ४२॥

तुकदर्शनार्थमेतद्भगवद्वचनं संभ्रांतस्त्वरितः ॥ ३६ ॥ ३७॥ सर्वप्राणेनसर्वबलेन आविद्ध्यभ्रामयित्वा वेगतःवेगेन सदंडस्तस्यकराच्च्युतःसरयूपारंतीर्त्वाऽतिक्रम्योक्षाणसन्निधौउक्ष्णांवृषभाणांसन्निधिर्यत्र आर्षआनङ् तादृशेगोव्रजेपपात आतस्मात्सरयूतटात्परपारस्थसरयूमभिव्याप्ययागावःस्थितास्ताआनयामास त्रिजटाश्रमंप्रतिनाययामासचेतिशेषः ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ अयंदंडपरिक्षेपवचनरूपःपरिहासएवेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ इदंहीति इदंदूरपरिक्षेपजनकंतेजःशक्तिस्तववृद्धस्यापियत्तदेवजिज्ञासितुंज्ञातुं स्वार्थेसन्आर्षः इच्छताइममर्थंदंडप्रक्षेपरूपमर्थंभवान्प्रचोदितोसि अपरंगोभ्योन्यदपिकिंचिद्बहुमूल्यमपिवस्तुवरीतुंव्यवस्यसिचेत्तदपिवृणीष्व ॥ ४२ ॥

इदमुपचारमात्रमितिनमंतव्यमित्याह ब्रवीमीति यंत्रणासंकोचः ह्रियतःममयद्धनंतद्विप्रकारणात्विप्रप्रयोजनसंपादनार्थं कथंतथात्वमतआह भवत्तुविप्रेषुसम्यग्यथाशास्त्रंप्रतिपा दनेनदानेनतत्फलरूपेणहेतुनादानरूपफलार्थमयार्जितंधनंमेयशस्करंभवेत्नतुभूमिनिक्षेपफलकं ॥४३॥ मोदितःसंजातमोदः यशआदीनांउपबृंहिणीर्विवर्धनीर्महात्मनोरामस्यतदाआ शिषःप्रत्यवदत् ॥ ४४ ॥ धर्मबलैर्धर्मयुक्तपराक्रमैः चिरायथार्हैःकनैःसंमानवचोभिःसुहृज्जनीयैःप्रचोदितःप्रेरितःप्रेरितदानव्यापारः ॥ ४५ ॥ सुहृद्भृत्यजनःतद्युक्तः अर्शआद्यजंतमेतत्

ब्रवीमिसत्येननतेस्मयंत्रणाधनंहियद्धन्ममविप्रकारणात्॥ भवत्सुसम्यक्प्रतिपादनेनमयार्जितंचैवयशस्करंभवेत्॥ ४३॥ ततःसभार्यस्त्रिजटोम हामुनिर्गवामनीकंप्रतिगृह्यमोदितः ॥ यशोबलप्रीतिसुखोपबृंहिणीस्तथाशिषःप्रत्यवदन्महात्मनः ॥ ४४ ॥ सचापिरामःप्रतिपूर्णपौरुषोमहाधनं धर्मबलैरुपार्जितं॥ नियोजयामाससुहृज्जनेचिरायथार्हसंमानवचःप्रचोदितः॥ ४५॥ द्विजःसुहृद्भृत्यजनोथवातदादरिद्रभिक्षाचरणश्चयोभवेत्॥ नतत्रकश्चिन्नबभूवतर्पितोयथार्हसंमाननदानसंभ्रमैः ॥ ४६ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेद्वात्रिंशःसर्गः ॥३२॥ ॥ ७॥ दत्वातुसहवैदेह्याब्राह्मणेभ्योधनंबहु॥ जग्मतुःपितरंद्रष्टुंसीतयासहराघवौ ॥ १ ॥ ततोगृहीतेप्रेष्याभ्यामशोभेतांतदायुधे॥ मालादामभिरासक्तेसीतयासमलंकृते॥ २॥ ततःप्रासादहर्म्याणिविमानशिखराणिच॥ अभिरुह्यजनःश्रीमानुदासीनोव्यलोकयत्॥ ३ ॥ नहिर थ्याःसुशक्यंतेगंतुंबहुजनाकुलाः॥ आरुह्यतस्मात्प्रासादाद्दीनाःपश्यंतिराघवं॥ ४ ॥ पदातिंसानुजंदृष्ट्वाससीतंचजनास्तदा ॥ ऊचुर्बहुजनावाचः शोकोपहतचेतसः॥ ५॥ यंयांतमनुयातिस्मचतुरंगबलंमहत्॥ तमेकंसीतयासार्धमनुयातिस्मलक्ष्मणः॥ ६॥

दरिद्रःसन्भिक्षाचरणकर्ता संभ्रमआदरः ॥ ४६ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेद्वात्रिंशःसर्गः ॥३२॥ ॥ ७ ॥ ॥७॥ दत्वेति ॥ १ ॥ आयुधेइतिजात्यभिप्रायेण सीतयालंकृतेपूजार्थचंदनादिभिः ॥ २ ॥ विमानशिखराणिसप्तभूमिकगृहाग्रभागाः प्रासादस्त्रिभूमिकः हर्म्यंराजगृहं उदासीनःअरक्षितृत्वे ननिरुत्सुकः व्यलोकयत् राममितिशेषः ॥३॥ यतोबहुजनाकुलत्वाद्रथ्यागंतुंनसुखेनशक्यंतेतस्मात्प्रासादमारुह्यप्रासादात्तत्रप्रासादेसंस्थाय ॥४॥ दीनत्वेहेतुमाह पदातिमिति ॥ ५॥६॥

रसज्ञःसुखज्ञः कामानांभोग्यवस्तूनां वचनंपितृवचनं ॥ ७ ॥ भूतैःप्राणिभिः वनप्रयाणानुमत्यर्थंराजसन्निधौगमनसमये ॥ ८ ॥ ९ ॥ सत्त्वंपिशाचं राजास्वस्वभावेवर्तमानःह्रियतः नपुत्रंविवासयितुमर्हति ॥ १० ॥ तदेवाह निर्गुणस्यापीति वृत्तेनचरित्रेण तस्मात्पिशाचग्रस्तएवेतिभावः ॥ ११ ॥ आनृशंस्यमहिंसा अनुक्रोशोदया श्रुतंअनुष्ठानपर्यवसायिशास्त्रा ध्ययनं शीलंसत्स्वभावः दमोबाह्येंद्रियनिग्रहः शमश्चित्तनिग्रहः ॥ १२ ॥ तस्मात्तस्यषड्गुणवत्त्वात् उपघातःपीडनं पाठांतरेपिसएवार्थः ॥ १३ ॥ जगत्पालकत्वादपितस्योपघातेनजग

ऐश्वर्यस्यरसज्ञःसन्कामानांचाकरोमहान्॥ नेच्छत्येवानृतंकर्तुंवचनंधर्मगौरवात्॥ ७॥ यानशक्यापुराद्रष्टुंभूतैराकाशगैरपि॥ तामद्यसीतांपश्यंति राजमार्गगताजनाः॥ ८॥ अंगरागोचितांसीतांरक्तचंदनसेविनीं॥ वर्षमुष्णंचशीतंचनेष्यत्याशुविवर्णतां॥ ९॥ अद्यनूनंदशरथःसत्त्वमाविश्यभा षते॥ नहिराजाप्रियंपुत्रंविवासयितुमर्हति ॥ १० ॥ निर्गुणस्यापिपुत्रस्यकथंस्याद्विनिवासनं ॥ किंपुनर्यस्यलोकोयंजितोवृत्तेनकेवलं ॥ ११ ॥ आनृशंस्यमनुक्रोशःश्रुतंशीलंदमःशमः॥ राघवंशोभयंत्येतेषड्गुणाःपुरुषर्षभं ॥ १२ ॥ तस्मात्तस्योपघातेनप्रजाःपरमपीडिताः ॥ औदकानीवस त्वानिग्रीष्मेसलिलसंक्षयात्॥ १३॥ पीडयापीडितंसर्वंजगदस्यजगत्पतेः ॥ मूलस्येवोपघातेनवृक्षःपुष्पफलोपगः ॥ १४॥ मूलंह्येषमनुष्याणांध र्मसारोमहाद्युतिः॥ पुष्पंफलंचपत्रंचशाखाश्चास्येतरेजनाः॥ १५॥ तेलक्ष्मणइवक्षिप्रंसपत्न्यःसहबांधवाः ॥ गच्छंतमनुगच्छामोयेनगच्छतिराघ वः॥ १६॥ उद्यानानिपरित्यज्यक्षेत्राणिचगृहाणिच॥ एकदुःखसुखारामममनुगच्छामधार्मिकं ॥ १७॥ समुद्धृतनिधानानिपरिध्वस्ताजिराणिच॥ उपात्तधनधान्यानिहृतसाराणिसर्वशः॥ १८॥

त्पीडितमित्याह पीडयेति पुष्पफलोपगःपुष्पफलसहितः मूलस्येवेत्यनेनसर्वजगदधिष्ठानत्वमस्यसूचितं ॥ १४ ॥ मनुष्याणामित्युपलक्षणंप्राणिमात्रस्यवस्तुमात्रस्यच धर्मएवांतःसारो यस्यसः ॥ १५ ॥ सपत्न्यःपत्नीसहिताः तेरामोपघातमसहंतोवयं येनमार्गेण ॥ १६ ॥ एकदुःखसुखाःसमानदुःखसुखाः ॥ १७ ॥ समुद्धृतनिधानत्वादिधर्मकाणिगृहाणिकैकेयीप्रति पद्यतामित्यन्वयः निधानानिनिक्षेपाः अजिरमंगणंपरिध्वस्तंमार्जनादिरहितंयेषु धनंगवादिअनिक्षिप्तंभूषणादिचउपात्तंगृहीतंयेभ्योऽतएवहृतसाराणि ॥ १८ ॥

उद्बिलैःउद्भिन्नबिलैः ॥ १९ ॥ अपेतोदकत्वादिनामनुष्यराहित्यंसूच्यते ॥ २० ॥ दुष्कालोराजिकदैविकक्षोभकालः ॥ २१ ॥ येनवनेनहेतुना ॥ २२ ॥ दंष्ट्रिणःसर्पाः मृगपक्षिणोगि
रिस्थाः ॥ २३ ॥ अस्मत्त्यक्तंपुरमितिशेषः सेव्यमानंअस्माभिःसेव्यमानंवनमित्यर्थः कर्तारोत्रपूर्वोक्तादंष्ट्र्यादयः तृणमांसफलानामादानंयस्मात्तं व्यालमृगद्विजंतद्वंतं अर्शआद्यच् ता
दृशंदेशमिमंकैकेयीप्रपद्यतामित्यन्वयः ॥ २४ ॥ २५ ॥ नविचक्रेनविकारंप्राप्तं ॥ २६ ॥ पुनःतद्वार्ताश्रवणानंतरमपि मातुःकैकेय्याः ॥ २७ ॥ २८ ॥ आर्तंखिन्नं अभिजनंदेशं त

रजसाभ्यवकीर्णानिपरित्यक्तानिदैवतैः ॥ मूषकैःपरिधावद्भिरुद्बिलैरावृतानिच ॥ १९ ॥ अपेतोदकधूमानिहीनसंमार्जनानिच ॥ प्रणष्टबलिकर्मेज्या
मंत्रहोमजपानिच ॥ २० ॥ दुष्कालेनेवभग्नानिभिन्नभाजनवंतिच ॥ अस्मत्त्यक्तानिकैकेयीवेश्मानिप्रतिपद्यतां ॥ २१ ॥ वनंनगरमेवास्तुयेनगच्छ
तिराघवः ॥ अस्माभिश्चपरित्यक्तंपुरंसंपद्यतांवनं ॥ २२ ॥ बिलानिदंष्ट्रिणःसर्वेसानूनिमृगपक्षिणः ॥ त्यजंत्वस्मद्भयाद्भीतागजाःसिंहावनान्यपि ॥ २३ ॥
अस्मत्त्यक्तंप्रपद्यंतुसेव्यमानंत्यजंतुच ॥ तृणमांसफलादानंदेशंव्यालमृगद्विजं ॥ २४ ॥ प्रपद्यतांहिकैकेयीसपुत्रासहबांधवैः ॥ राघवेणवयंसर्वेवने
वत्स्यामनिर्वृताः ॥ २५ ॥ इत्येवंविविधावाचोनानाजनसमीरिताः ॥ शुश्रावराघवःश्रुत्वानविचक्रेऽस्यमानसं ॥ २६ ॥ सतुवेश्मपुनर्मातुःकैलास
शिखरप्रभं ॥ अभिचक्रामधर्मात्मामत्तमातंगविक्रमः ॥ २७ ॥ विनीतवीरपुरुषंप्रविश्यतुनृपालयं ॥ ददर्शावस्थितंदीनंसुमंत्रमविदूरतः ॥ २८ ॥
प्रतीक्षमाणोभिजनंतदार्तमनार्तरूपःप्रहसन्निवाथ ॥ जगामरामःपितरंदिदृक्षुःपितुर्निदेशंविधिवच्चिकीर्षुः ॥ २९ ॥ तत्पूर्वमैक्ष्वाकसुतोमहात्मारा
मोगमिष्यन्वृपमार्तरूपं ॥ व्यतिष्ठतप्रेक्ष्यतदासुमंत्रंपितुर्महात्माप्रतिहारणार्थं ॥ ३० ॥ पितुर्निदेशेनतुधर्मवत्सलोवनप्रवेशेकृतबुद्धिनिश्चयः ॥ सरा
घवःप्रेक्ष्यसुमंत्रमब्रवीन्निवेदयस्वागमनंनृपायमे ॥ ३१ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआ० अ० त्रयस्त्रिंशःसर्गः ॥ ३३ ॥ ॥ ७ ॥

स्थजनमितियावत् प्रतीक्षमाणःपश्यन्नपि निदेशमाज्ञां ॥ २९ ॥ तत्पूर्वंसःस्वाकारणार्थागमनकालःपूर्वोयस्यार्तरूपत्ववतस्तादृशं तदारभ्यार्तरूपमितियावत् सुमंत्रंप्रेक्ष्यप्रतिहारणार्थं
स्वागमननिवेदनार्थंव्यतिष्ठत द्वार्येवेतिशेषः ॥ ३० ॥ तदेवसुमंत्रमाह पितुरिति ॥ ३१ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेत्रय
स्त्रिंशःसर्गः ॥ ३३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

निरुदरइतिपाठे तनुमध्यइत्यर्थः श्यामःश्यामवर्णस्तरुणश्च अत्रकवेरपिकरुणारसमग्नत्वेनवर्णितस्यैवपुनःपुनःकथनमदोषाय ॥ १ ॥ २ ॥ उपरक्तंराहुग्रस्तं पुनरपश्यदितिवाल्मीकेः
प्रयोगोवर्णनीयमयीभावेनतस्यापिशोकग्रस्तत्वात् ॥ ३ ॥ आबोध्यमहाराजइतिसंबोध्य राममेवउद्दिश्यशोचंतं ॥ ४ ॥ वर्धयित्वासंपूज्य भयविक्लवयारामोवनप्रयाणोद्युक्तइतीदंपर
मनिष्टंकथंराज्ञेवदिष्यामीतिभयेनविक्लवयाकातरया अश्लक्ष्णयेतिच्छेदः ॥ ५ ॥ उपजीविनांचतेभ्यश्चदत्वा सर्वंधनंदत्वेत्यनेनसर्वथातिष्ठासाभावोध्वन्यते ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ सदश

ततःकमलपत्राक्षःश्यामोनिरुपमोमहान् ॥ उवाचरामस्तंसूतंपितुराख्याहिमामिति ॥ १ ॥ सरामप्रेषितःक्षिप्रंसंतापकलुषेंद्रियं ॥ प्रविश्यनृपतिंसू
तोनिःश्वसंतंददर्शह ॥ २ ॥ उपरक्तमिवादित्यंभस्मच्छन्नमिवानलं ॥ तटाकमिवनिस्तोयमपश्यज्जगतीपतिं ॥ ३ ॥ आबोध्यचमहाप्राज्ञःपरमाकुल
चेतनं ॥ राममेवानुशोचंतंसूतःप्रांजलिरब्रवीत् ॥ ४ ॥ तंवर्धयित्वाराजानंपूर्वंसूतोजयाशिषा ॥ भयविक्लवयावाचामंदयाश्लक्ष्णयाब्रवीत् ॥ ५ ॥
अयंसपुरुषव्याघ्रोद्वारितिष्ठतितेसुतः ॥ ब्राह्मणेभ्योधनंदत्वासर्वंचैवोपजीविनां ॥ ६ ॥ सत्वांपश्यतुभद्रंतेरामःसत्यपराक्रमः ॥ सर्वान्सुहृदआपृच्छ्य
त्वांहीदानींदिदृक्षते ॥ ७ ॥ गमिष्यतिमहारण्यंतंपश्यजगतीपते ॥ वृतंराजगुणैःसर्वैरादित्यमिवरश्मिभिः ॥ ८ ॥ ससत्यवाक्योधर्मात्मागांभीर्यात्सा
गरोपमः ॥ आकाशइवनिष्पंकोनरेंद्रःप्रत्युवाचतं ॥ ९ ॥ सुमंत्रानयमेदारान्येकेचिदिहमामकाः ॥ दारैःपरिवृतःसर्वैर्द्रष्टुमिच्छामिराघवं ॥ १० ॥ सों
तःपुरमतीत्यैवस्त्रियस्तावाक्यमब्रवीत् ॥ आर्योह्वयतिवोराजागम्यतांतत्रमाचिरं ॥ ११ ॥ एवमुक्ताःस्त्रियःसर्वाःसुमंत्रेणनृपाज्ञया ॥ प्रचक्रमुस्तद्भ
वनंभर्तुराज्ञायशासनं ॥ १२ ॥ अर्धसप्तशतास्तत्रप्रमदास्ताम्रलोचनाः ॥ कौसल्यांपरिवार्याथशनैर्जग्मुर्धृतव्रताः ॥ १३ ॥

रथः निष्पंकोनिष्पापः निष्पंदइतिपाठेनिश्चलइत्यर्थः ॥ ९ ॥ इहमद्वेश्मनियेकेचिन्मामकादाराःस्त्रियःसंतितान्दारानिहानय ॥ १० ॥ अतीत्यअतिवेगेनप्राप्यह्वयतिआह्वयति वोयु
ष्माकंराजाअवैधव्यदत्वात् नतुप्रजानांतासांदुःखदत्वात् आगम्यतामितिपदं ॥ ११ ॥ प्रचक्रमुःगच्छंतिस्म तद्भवनंतस्यराज्ञोभवनं ॥ १२ ॥ अर्धसप्तशताएकदेशिसमासः सप्तशत
स्यार्धसंख्यायासांताइत्यर्थः अर्शआद्यजंतः अतएवाग्रेवक्ष्यतित्रयःशतशतार्धाहीति ताम्रलोचनाः रामप्रयाणश्रवणजदुःखजातरोदनेनेतिशेषः कौसल्यांपरिवार्येत्यनेनप्राग्लक्ष्मणो
क्तंतस्याःसर्वप्रभ्वीत्वंध्वनितं ॥ १३ ॥

समवेक्ष्यदारानितिशेषः ॥१४॥१५॥ आराद्दूरतः उत्पपातआलिंगनार्थं ॥ १६ ॥ तंआलिलिंगिषितंरामंअप्राप्यमध्येएवदुःखितःपपात ॥ १७ ॥ अभ्यपततत्अभ्यागतवान् विसंज्ञमिव विसंज्ञमेव ॥ १८ ॥ भूषणध्वनिमिश्रितःउरःशिरस्ताडनादिनाचंचलतरभ्रश्यद्भूषणध्वनिमिलितः मूर्छितइतिपाठेपिसएवार्थः व्याप्तइत्यर्थोवा ॥ १९ ॥ तौसीतयासार्धंतंराजानंबाहुभ्यांपरिष्वज्ययथापीडानभवतितथालिंगितमुत्थाप्यपर्यंकेसमवेशयन्स्थापितवंतः ॥ २० ॥ मुहूर्तस्य संबंधसामान्येषष्ठी मुहूर्तेनलब्धसंज्ञमित्यर्थः ॥ २१ ॥ कुशलेनमांपश्यसौम्येन

आगतेषुचदारेषुसमवेक्ष्यमहीपतिः॥ उवाचराजातंसूतंसुमंत्रानयमेसुतं॥ १४॥ ससूतोराममादायलक्ष्मणंमैथिलींतथा ॥ जगामाभिमुखस्तूर्णं सकाशंजगतीपतेः॥ १५॥ सराजापुत्रमायांतंदृष्ट्वाचाराकृतांजलिं ॥ उत्पपातासनात्तूर्णमार्तःस्त्रीजनसंवृतः ॥ १६ ॥ सोऽभिदुद्राववेगेनरामंदृष्ट्वाविशांपतिः॥ तमसंप्राप्यदुःखार्तःपपातभुविमूर्छितः ॥ १७॥ तंरामोभ्यपतत्क्षिप्रंलक्ष्मणश्चमहारथः ॥ विसंज्ञमिवदुःखेनसशोकंनृपतिंतथा ॥ १८॥ स्त्रीसहस्रनिनादश्चसंजज्ञेराजवेश्मनि॥ हाहारामेतिसहसाभूषणध्वनिमिश्रितः॥ १९॥ तंपरिष्वज्यबाहुभ्यांतावुभौरामलक्ष्मणौ॥ पर्यंके सीतयासार्धंरुदंतःसमवेशयन्॥ २०॥ अथरामोमुहूर्तस्यलब्धसंज्ञंमहीपतिं॥ उवाचप्रांजलिर्बाष्पशोकार्णवपरिप्लुतं ॥ २१॥ आपृच्छेत्वांमहाराजसर्वेषामीश्वरोसिनः॥ प्रस्थितंदंडकारण्यंपश्यत्वंकुशलेनमां॥ २२॥ लक्ष्मणंचानुजानीहिसीताचान्वेतुमांवनं॥ कारणैर्बहुभिस्तथ्यैर्वार्यमाणौ नचेच्छतः॥ २३॥ अनुजानीहिसर्वान्नःशोकमुत्सृज्यमानद॥ लक्ष्मणंमांचसीतांचप्रजापतिरिवात्मजान्॥ २४॥ प्रतीक्षमाणमव्यग्रमनुज्ञांजगतीपतेः॥ उवाचराजासंप्रेक्ष्यवनवासायराघवं॥ २५॥

चक्षुषामामनुगृहाणेत्यर्थः ॥ २२ ॥ वनंप्रतिप्रस्थितंमांसीताचान्वेतुगच्छत्वितिलक्ष्मणंचप्रस्थितमनुजानीहीत्यर्थः ननुलक्ष्मणसीतयोःकुतोवनवासकष्टप्राप्तिर्नह्यसौवरनिर्बंधस्तयोरत आह कारणैरिति हेतुभिः तथ्यैःव्यवहारदशयासत्यैः नचेच्छतः इहस्थातुमितिशेषः ॥ २३ ॥ अनुजानीहिअनुज्ञांदेहि प्रजापतिर्ब्रह्माआत्मजान्सनकादीन्तपांसिचरितुमुद्युक्तान्यथानुज्ञांदत्तवांस्तद्वदित्यर्थः ॥ २४ ॥ वनवासायजगतीपतेःस्वस्यानुज्ञामनुमतिंप्रतीक्षमाणंप्रार्थयमानं अव्यग्रंलेशतोपिविषादरहितंराघवंप्रेक्ष्यउवाच ॥ २५ ॥

हेराघवयतोहंकैकेय्यावरदानेनमोहितोनिरुत्तरतयाशोकपरवशोजातोऽतोराज्यानर्हःअतोमांनिगृह्यबध्वाऽयोध्यायांत्वमेवस्वभुजवैभवेनराजाभव प्रवृत्तमभिषेकंसमापयेतियावत् ॥ २६ ॥ २७ ॥ भवान्वर्षसहस्रायपतिर्भवतुअतःपरमप्यनेककालंराजाभवेत्यर्थः त्वयायोवरोदत्तस्तमनृतंकर्तुमहंनयोग्यस्तवनरकपातप्रसंगादतोहमरण्येवत्स्यामि मेराज्यस्यकांक्षिताइच्छान ॥ २८ ॥ प्रतिज्ञांतेप्रतिज्ञासमाप्तौतेपादौग्रहीष्यामीत्यन्वयः ॥ २९ ॥ कैकेय्याअद्यैवगमनमनुमन्यस्वेतिमिथोरहसिचोद्यमानः ॥ ३० ॥ श्रेयसेपरलोकहिताय वृद्धयेइह

अहंराघवकैकेय्यावरदानेनमोहितः॥ अयोध्यायांत्वमेवाद्यभवराजानिगृह्यमां॥ २६॥ एवमुक्तोनृपतिनारामोधर्मभृतांवरः॥ प्रत्युवाचांजलिंकृत्वापितरंवाक्यकोविदः॥ २७॥ भवान्वर्षसहस्रायपृथिव्यानृपतेपतिः॥ अहंत्वरण्येवत्स्यामिनमेराज्यस्यकांक्षिता ॥ २८ ॥ नवपंचचवर्षाणिवनवासेविहृत्यते॥ पुनःपादौग्रहीष्यामिप्रतिज्ञांतेनराधिप॥ २९ ॥ रुदन्नार्तःप्रियंपुत्रंसत्यपाशेनसंयुतः ॥ कैकेय्याचोद्यमानस्तुमिथोराजातमब्रवीत् ॥ ३० ॥ श्रेयसेवृद्धयेतातपुनरागमनायच॥ गच्छस्वारिष्टमव्यग्रःपंथानमकुतोभयं ॥ ३१ ॥ नहिसत्यात्मनस्तातधर्माभिमनसस्तव॥ सन्निवर्तयितुंबुद्धिःशक्यतेरघुनंदन॥ ३२॥ अद्यत्विदानींरजनींपुत्रमागच्छसर्वथा॥ एकाहंदर्शनेनापिसाधुतावच्चराम्यहं॥ ३३॥ मातरंमांचसंपश्यन्वसेमामद्यशर्वरीं॥ तर्पितःसर्वकामैस्त्वंश्वःकाल्येसाधयिष्यसि॥ ३४॥ दुष्करंक्रियतेपुत्रसर्वथाराघवप्रिय॥ त्वयाहिमत्प्रियार्थंतुवनमेवमुपाश्रितं॥ ३५॥ नचैतन्मेप्रियंपुत्रशपेसत्येनराघव॥ छन्नयाचलितस्त्वस्मिस्त्रियाभस्माग्निकल्पया॥ ३६॥

लोकेभ्युदयाय अरिष्टंपापदुःखभिन्नंपुण्यंसुखंचतेऽस्तुअव्यग्रःसन्अकुतोभयंपंथानं गच्छस्वेत्यार्षं ॥ ३१ ॥ सत्यात्मनःसत्यप्रतिष्ठितस्वभावस्य धर्माभिमनसःधर्मसंपादनाभिनिविष्टमनसः ॥ ३२ ॥ प्रातरेवकैकेय्याप्रस्थितस्यमात्राद्यनुनयदानादिनाआचतुर्थप्रहरंव्यापृतस्यतुर्ययामेराजानुमत्यर्थमागतस्यराज्ञातत्कालसमीपमेवप्रवत्स्यमानरजनीसहवासःप्रार्थ्यते अद्येत्यादि इदानीमितिसमीपलक्षकं रजनीमावससर्वथामागच्छ किमर्थंतत्राह चरामित्वयासहभोक्ष्यामि ॥ ३३ ॥ साधयिष्यसिगमिष्यसि ॥ ३४ ॥ मत्प्रियार्थंममपरलोकहितार्थं ॥ ३५ ॥ तदेवदर्शयति नचेत्यादि छन्नयागूढक्रूराभिप्राययाचलितोस्मिभ्रंशितोस्मित्वदभिषेकमनोरथात् भस्माग्निकल्पयाभस्मच्छन्नाग्नितुल्यया ॥ ३६ ॥

वंचनासामान्येनप्रतिश्रुतवरयोर्भरताभिषेकत्वद्विवासनरूपविशेषपर्यवसायित्वरूपायामेलब्धायतोऽनयावृत्तसादिन्याकुलोचितचारित्रनाशिन्याऽभिप्रचोदितोस्मि एवमितिशेषः अ
तोयावंचनामयालब्धातांनिस्तर्तुमिच्छसीतियावत् ॥ ३७ ॥ एतदाश्चर्यतमंन अपानृतकथंअपगतानृतवचनं एतच्चनाश्चर्यं यतोज्येष्ठोगुणैर्वयसाचसुतोसि ॥ ३८ ॥ आर्तस्यपितुर्भा
षितंश्रुत्वाएकाहदर्शनेनापीत्युक्तरूपं दीनःकैकेय्याअद्यगच्छेतिनियोगस्यावश्यानुष्ठेयत्वप्रतिज्ञानात्तावन्मात्रपितृमनोरथपूरणाशक्त्याप्राप्तशोकइव ॥ ३९ ॥ तर्पितःसर्वकामैरित्य
स्योत्तरमाह प्राप्स्यामीति गुणान्मृष्टान्नादीन् अतःसर्वकामैःसर्वकामप्रतिनिधित्वेनापक्रमणंइतोगमनमेववृणेइत्यर्थः यद्वाऽद्यप्रयाणेसतीमान्गुणान्प्रतिज्ञापालनजधर्मरूपान्प्राप्स्यामि

वंचनायातुलब्धामेतांत्वंनिस्तर्तुमिच्छसि॥ अनयावृत्तसादिन्याकैकेय्याभिप्रचोदितः ॥ ३७॥ नचैतदाश्चर्यतमंयत्त्वंज्येष्ठःसुतोमम॥ अपानृतक
थंपुत्रपितरंकर्तुमिच्छसि॥ ३८॥ अथरामस्तदाश्रुत्वापितुरार्तस्यभाषितं॥ लक्ष्मणेनसहभ्रात्रादीनोवचनमब्रवीत्॥ ३९॥ प्राप्स्यामियानद्यगुणा
न्कोमेश्वस्तान्प्रदास्यति॥ अपक्रमणमेवातःसर्वकामैरहंवृणे ॥ ४०॥ इयंसराष्ट्रासजनाधनधान्यसमाकुला॥ मयाविसृष्टावसुधाभरतायप्रदीय
तां॥ ४१॥ वनवासकृताबुद्धिर्नचमेद्यचलिष्यति॥ यस्तुयुद्धेवरोदत्तःकैकेय्यैवरदत्वया ॥ ४२॥ दीयतांनिखिलेनैवसत्यस्त्वंभवपार्थिव ॥ अहंनि
देशंभवतोयथोक्तमनुपालयन्॥ ४३॥ चतुर्दशसमावत्स्येवनेवनचरैःसह॥ माविमर्शोवसुमतीभरतायप्रदीयतां ॥ ४४ ॥ नहिमेकांक्षितंराज्यंसु
खमात्मनिवाप्रियं॥ यथानिदेशंकर्तुंवैतवैवरघुनंदन॥ ४५॥ अपगच्छतुतेदुःखंमाभूर्बाष्पपरिप्लुतः॥ नहिक्षुभ्यतिदुर्धर्षःसमुद्रःसरितांपतिः॥४६॥
नैवाहंराज्यमिच्छामिनसुखंनचमेदिनीं॥ नैवसर्वानिमान्कामान्नस्वर्गंनचजीवितुं॥ ४७॥

श्वोगमनेकस्तान्दास्यति प्रत्युताधर्मएव अतःसर्वकामैरित्यादिप्राग्वदेव ॥ ४० ॥४१॥ अद्यवनवासकृतातदर्थाबुद्धिर्नचलिष्यति अतोगमनानुज्ञामेवकुर्वित्याशयः अतिदानशूरस्यभव
तोऽनुचितमप्येतदित्याह यइति ॥ ४२ ॥ निखिलेनअद्यैवमत्प्रस्थापनात् निदेशंशासनं ॥ ४३ ॥ वनचरैस्तपस्विभिः माविमर्शःभरतायराज्यदानेमास्तुसंदेहः सर्वथातस्मैवसुमतीदीय
तां ॥ ४४ ॥ कथमेवमतआह नहीति आत्मनिस्वमनसि सुखंस्वीयानांप्रियंचोद्दिश्यराज्यंनकांक्षितंअपितुतवनिदेशंयथावत्कर्तुमेवकांक्षितंइच्छामि ॥ ४५ ॥ क्षुभ्यतिमर्यादांत्य
जति ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

अनृतंअनृतयुक्तं एवंसत्यंसत्ययुक्तं तवप्रत्यक्षंतवसन्निधौ सत्येनसुकृतेनतेत्वयाचशपे शपथंकरोमीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ क्षणमपि इहपुरेइतिशेषः सत्वमिमंमद्गमनसंभवंशोकंधारयस्व
विपर्ययःइहाद्यस्थितिरूपंप्रतिज्ञातार्थविपरीतानुष्ठानं ॥ ४९ ॥ ५० ॥ उत्कंठांदर्शनादिविषयोत्कंठाजन्यंदुःखं ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ येनत्वया ॥ ५४ ॥ केवलाकृत्स्ना चिरायव
नंसेवितुंगमिष्यामि ॥५५॥ शिवासुसीमास्विति स्थितइतिशेषः मयाविनातेनात्रपुरेस्थातुमशक्यत्वादितिभावः केवलमनुशास्तुरक्षणमात्रंकरोतुनतुराजत्वाभिमानोराज्यसुखंवातस्येति

त्वामहंसत्यमिच्छामिनानृतंपुरुषर्षभ॥ प्रत्यक्षंतवसत्येनसुकृतेनचतेशपे॥ ४८॥ नचशक्यंमयातातस्थातुंक्षणमपिप्रभो॥ सशोकंधारयस्वेमंन
हिमेस्तिविपर्ययः ॥ ४९॥ अर्थितोह्यस्मिकैकेय्यावनंगच्छेतिराघव॥ मयाचोक्तंव्रजामीतितत्सत्यमनुपालये ॥ ५०॥ माचोत्कंठाकृतादेववनेरं
स्यामहेवयं॥ प्रशांतहरिणाकीर्णेनानाशकुनिनादिते॥ ५१॥ पिताहिदैवतंतातदेवतानामपिस्मृतं॥ तस्माद्दैवतमित्येवकरिष्यामिपितुर्वचः॥५२॥
चतुर्दशसुवर्षेषुगतेषुनृपसत्तम॥ पुनर्द्रक्ष्यसिमांप्राप्तंसंतापोयंविमुच्यतां॥ ५३॥ येनसंस्तंभनीयोयंसर्वोबाष्पकलोजनः॥ सत्वंपुरुषशार्दूलकिम
र्थंविक्रियांगतः॥ ५४॥ पुरंचराष्ट्रंचमहींचकेवलामयाविसृष्टाभरतायदीयतां॥ अहंनिदेशंभवतोनुपालयन्वनंगमिष्यामिचिरायसेवितुं॥ ५५॥
मयाविसृष्टांभरतोमहीमिमांसशैलखंडांसपुरोपकाननां॥ शिवासुसीमास्वनुशास्तुकेवलंत्वयायदुक्तंनृपतेतथास्तुतत्॥ ५६॥ नमेतथापार्थिवदी
यतेमनोमहत्सुकामेषुनचात्मनःप्रिये॥ यथानिदेशेतवशिष्टसंमतेव्यपैतुदुःखंतवमत्कृतेऽनघ ॥ ५७॥ तदद्यनैवानघराज्यमव्ययंनसर्वकामान्वसु
धांनमैथिलीं॥ नचिंतितंत्वामनृतेनयोजयन्वृणीयसत्यंव्रतमस्तुतेतथा॥ ५८॥

ध्वनितं अनेनराज्ञोजीवनंभरतस्यनंदिग्रामवासश्चध्वनितः शिवासुसीमासुरममाणइत्यापाततोर्थः त्वयायदुक्तंकैकेयींप्रतीतिशेषः ॥ ५६ ॥ यथाशिष्टसंमतेतवनिदेशेमयामनोदीयतेत
थामहत्सुकामेषुकाम्यवस्तुषुमनःसंकल्पात्मकंमेमयानदीयतेनचनाप्यात्मनोंतःकरणस्यप्रियेतोमत्कृतेदुःखंव्यपैतु ॥ ५७ ॥ त्वामनृतेनयोजयन्राज्यादिकंचिंतितंमद्विषयंचितावंतं
त्वामपिनवृणीयनवरिष्यामिइतिमेसत्यंव्रतं तथातेव्रतंकैकेयीवरदानसंकल्पःसत्यमस्तु अत्रचिंतितंत्वामित्यनेनचिंतयातवमरणेपिमयानस्थेयं मरणादपिपरलोकनाशकानृतत्वस्यातिक
ष्टत्वंसूचितं तेनतवमरणेनमेदुःखंनापिपापंयथातवानृतत्वकरणेइतिसूचितं ॥ ५८ ॥

॥ ५९ ॥ तापस्त्वग्दाहोत्पादकः दुःखमंतर्व्यथोत्पादकं ॥६०॥ समेतामिलिताः तांकैकेयीं हाहाइतिशब्दःकृतोयेनतथाभूतंसर्वंपरिचारिकादिजनजातं ॥६१॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामे श्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेचतुस्त्रिंशःसर्गः ॥ ३४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ एवंसपरिकरस्यराज्ञःपरमशोकेप्राप्तेसुमंत्रःकैकेयीमत्याह ततइति शिरोनिर्धूननादिकोपविकाराभिनयः कटकटाय्यकटकटाशब्दवतःकृत्वा ॥ १ ॥ कोपसंरक्ते कृत्वेतिशेषः वर्णमुखकांतिं पूर्वोचितंपूर्वकालस्थितंराजमंत्रिणउचितंच ॥२॥ दशरथस्यमनःसमी

फलानिमूलानिचभक्षयन्वनेगिरींश्चपश्यन्सरितःसरांसिच ॥ वनंप्रविश्यैवविचित्रपादपंसुखीभविष्यामितवास्तुनिर्वृतिः ॥ ५९ ॥ एवंसराजाव्यसनाभिपन्नस्तापेनदुःखेनचपीड्यमानः ॥ आलिंग्यपुत्रंसुविनष्टसंज्ञोभूमिंगतोनैवविचेष्टकिंचित् ॥ ६० ॥ देव्यःसमस्तारुरुदुःसमेतास्तांवर्जयित्वानरदेवपत्नीं ॥ रुदन्सुमित्रोपिजगाममूर्छांहाहाकृतंतत्रबभूवसर्वं ॥ ६१ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा० आ० अयोध्याकांडेचतुस्त्रिंशःसर्गः ॥ ३४ ॥ ॥ ततोनिर्धूयसहसाशिरोनिःश्वस्यचासकृत् ॥ पाणिंपाणौविनिष्पिष्यदंतान्कटकटाय्यच ॥ १ ॥ लोचनेकोपसंरक्तेवर्णंपूर्वोचितंजहत् ॥ कोपाभिभूतःसहसासंतापमशुभंगतः ॥ २ ॥ मनःसमीक्षमाणश्चसूतोदशरथस्यच ॥ कंपयन्निवकैकेय्याहृदयंवाक्शरैःशितैः ॥ ३ ॥ वाक्यवज्रैरनुपमैर्निर्भिदन्निवचाशुभैः ॥ कैकेय्याःसर्वमर्माणिसुमंत्रःप्रत्यभाषत ॥ ४ ॥ यस्यास्तवपतिस्त्यक्तोराजादशरथःस्वयं ॥ भर्तासर्वस्यजगतःस्थावरस्यचरस्यच ॥ ५ ॥ नह्यकार्यतमंकिंचित्तवदेवीहविद्यते ॥ पतिघ्नींत्वामहंमन्येकुलघ्नीमपिचांततः ॥ ६ ॥ यन्महेंद्रमिवाजय्यंदुष्प्रकंप्यमिवाचलं ॥ महोदधिमिवाक्षोभ्यंसंतापयसिकर्मभिः ॥ ७ ॥ मावमंस्थादशरथंभर्तारंवरदंपतिं ॥ भर्तुरिच्छाहिनारीणांपुत्रकोट्याविशिष्यते ॥ ८ ॥

क्षमाणःकैकेयीविषयस्नेहरहितंजानन् ॥ ३ ॥ ४ ॥ यस्यास्तवययात्वया ॥ ५ ॥ अतोनहीति हेदेवितवातिशयेनकर्तुमशक्यंनकिंचिद्विद्यते इहसंसारे अंततःसर्वांते त्वत्कृत्यसाध्यफलविचारेइत्यर्थः पतिघ्नीमिति रामगमनेराजमरणस्यावश्यकत्वादितिभावः रामस्यविवासनात्राज्ञोमरणाच्चकुलघ्नीं ॥ ६ ॥ अचलमिवदुष्प्रकंप्यं कर्मभिःक्रूरैःसंतापयसि राजानमितिशेषः ॥ ७ ॥ भर्तुरिच्छाभर्तुरिच्छाविषयानुसरणं ॥ ८ ॥

यथावयःवयःक्रममनतिक्रम्य नृपक्षयेराजभूतपितृक्षये राज्यानिप्राप्नुवंतिज्येष्ठक्रमेणेतियावत् तमिममनादिप्रवृत्तमाचारमिक्ष्वाकुकुलनाथेदशरथेजीवत्येवलोपयितुमिच्छसीतियोजना ॥ ९ ॥ १० ॥ विषयेदेशे तादृशंब्राह्मणवासानर्हं अमर्यादंअतिक्रमितज्येष्ठराज्यादिव्यवहारंकरिष्यसीत्यनेनाद्यापिरामंनिवर्तयेतिसूचयति ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ यस्यास्तेईदृशंघोरंवृत्तमस्तितयात्वयातदाचरंत्याहेतुभूतयापृथिवीयच्चविदृतानविदीर्णातदाश्चर्यमिवपश्यामि ॥ १४ ॥ किंच महाब्रह्मर्षिभिःसृष्टाःप्रयुक्ताः ज्वलंतःअग्निवद्भस्मकरणसमर्थाः भीमदर्शनाःभीमंफलंदृश्यतेयेषुतादृशाधिगितिवाग्रूपादंडाःत्वांनहिंसंति इदमप्याश्चर्यमित्यनुकर्षः स्थितांकृतनिश्चयां अनेनसर्वैस्त्वांधिक्कुर्वंतीतिध्वनयति ॥ १५ ॥ अथान्यापदेशेनराजानं

यथावयोहिराज्यानिप्राप्नुवंतिनृपक्षये ॥ इक्ष्वाकुकुलनाथेऽस्मिंस्तंलोपयितुमिच्छसि ॥ ९ ॥ राजाभवतुतेपुत्रोभरतःशास्तुमेदिनीं ॥ वयंतत्रगमिष्यामोयत्ररामोगमिष्यति ॥ १० ॥ नचतेविषयेकश्चिद्ब्राह्मणोवस्तुमर्हति ॥ तादृशंत्वममर्यादमद्यकर्मकरिष्यसि ॥ ११ ॥ नूनंसर्वेगमिष्यामोमार्गंरामनिषेवितं ॥ त्यक्तायाबांधवैःसर्वैर्ब्राह्मणैःसाधुभिःसदा ॥ १२ ॥ काप्रीतीराज्यलाभेनतवदेविभविष्यति ॥ तादृशंत्वममर्यादंकर्मकर्तुंचिकीर्षसि ॥ १३ ॥ आश्चर्यमिवपश्यामियस्यास्तेवृत्तमीदृशं ॥ आचरंत्यानविदृतासद्योभवतिमेदिनी ॥ १४ ॥ महाब्रह्मर्षिसृष्टावाज्वलंतोभीमदर्शनाः ॥ धिग्वाग्दंडानहिंसंतिरामप्रव्राजनेस्थितां ॥ १५ ॥ आम्रंछित्वाकुठारेणनिंबंपरिचरेत्तुकः ॥ यश्चैनंपयसासिंचेन्नैवास्यमधुरोभवेत् ॥ १६ ॥ आभिजात्यंहितेमन्येयथामातुस्तथैवच ॥ नहिनिंबात्स्रवेत्क्षौद्रंलोकेनिगदितंवचः ॥ १७ ॥ तवमातुरसद्ग्राहंविद्मपूर्वंयथाश्रुतं ॥ पितुस्तेवरदःकश्चिद्ददौवरमनुत्तमं ॥ १८ ॥

निंदति आम्रमिति परिचरेत्आलवालादिकरणेनरोपयेदाम्रस्थानेतंचपुनःपयसासिंचेत् अस्यैवंनिंबसेवांकुर्वतःप्रीतयेसमधुरोनभवेत् अतोदृष्टैवेदंकैकेय्यनुवर्तनंराज्ञइत्याशयः ॥ १६ ॥ इदानींकैकेय्याममर्मवचनान्यप्याह आभिजात्यमिति यथातेमातुराभिजात्यंप्रशस्तमातापितृजत्वोचितव्यवहाररूपंतथैवतेतवमन्ये कारणानुसारित्वात्कार्यस्येतिभावः तदुपपादयतिदृष्टांतेन नहीति निंबात्क्षौद्रंनस्रवेदितिवचोलोकप्रसिद्धंकिलेत्यर्थः ॥ १७ ॥ ननुमेमातुःकथमाभिजात्यक्षतिस्तत्राह तवेति असद्ग्राहंघोरपापकर्माभिनिवेशं पूर्ववृद्धेभ्योयथायेनप्रकारेणश्रुतंतथासंप्रतिविद्मस्मराम तदेवाह पितुरित्यादि कश्चिदृषिः ॥ १८ ॥

तस्माद्वरदानात्सर्वभूतानांव्यक्ताव्यक्तवाचांरुतंशब्दंतद्बोध्यमर्थंसंजज्ञेजानीतेस्म तेनसर्वभूतरुतज्ञत्वेनतिर्यग्गतानांतिर्यक्स्रोतसांपशुपक्ष्यादीनांवचोविदितंज्ञातार्थंभवति ॥ १९ ॥ तत
स्ततएवहेतोःशयनेशयानस्यतेपितुःभूरिवर्चसःसुवर्णकांतेर्जृंभस्यजृंभाख्यस्यपक्षिणोभावोऽभिप्रायःविरुतात्तदीयशब्दाद्विदितः अथसतेपितातत्रशयनेशयानएवतद्भावपरिज्ञानजसंतो
षेणबहुधाद्वित्रिर्बहुप्रकारेणचाहसत् ॥ २० ॥ तत्रशयनेशयानातेजननीमामयंहसतीतिक्रुद्धासतीमृत्युरूपंपाशमिच्छंतीहेनृपतेतेहासंहासकारणंज्ञातुमिच्छामीतितेपितरमब्रवीत् वरंते
इतिपाठे तेजननीमामयंहसतीतिबुध्याक्रुद्धाभवत् ततोराज्ञात्वद्विषयोयंनहासःकिंतुवरबलान्मेसर्वरुतज्ञानसामर्थ्यमस्तिअतःकिंचिज्जंतुविदिततद्भावोऽहासिषमित्युक्तेतद्वरस्वरूपंतद्दाता

सर्वभूतरुतंतस्मात्संजज्ञेवसुधाधिपः ॥ तेनतिर्यग्गतानांचभूतानांविदितंवचः ॥ १९ ॥ ततोजृंभस्यशयनेविरुताद्भूरिवर्चसः ॥ पितुस्तेविदितोभा
वःसतत्रबहुधाऽहसत् ॥ २० ॥ तत्रतेजननीक्रुद्धामृत्युपाशमभीप्सती ॥ हासंतेनृपतेसौम्यजिज्ञासामीतिचाब्रवीत् ॥ २१ ॥ नृपश्चोवाचतांदेवींहासं
शंसामितेयदि ॥ ततोमेमरणंसद्योभविष्यतिनसंशयः ॥ २२ ॥ मातातेपितरंदेवीपुनःकेकयमब्रवीत् ॥ शंसमेजीववामावानमांत्वंप्रहसिष्यसि ॥ २३ ॥
प्रिययाचतथोक्तःसकेकयःपृथिवीपतिः ॥ तस्मैतंवरदायार्थंकथयामासतत्त्वतः ॥ २४ ॥ ततःसवरदःसाधूराजानंप्रत्यभाषत ॥ म्रियतांध्वंसतांवेयं
माशंसीस्त्वंमहीपते ॥ २५ ॥ सतच्छ्रुत्वावचस्तस्यप्रसन्नमनसोनृपः ॥ मातरंतेनिरस्याशुविजहारकुबेरवत् ॥ २६ ॥ तथात्वमपिराजानंदुर्जनाचरिते
पथि ॥ असद्ग्राहमिमंमोहात्कुरुषेपापदर्शिनी ॥ २७ ॥ सत्यश्चात्रप्रवादोयंलौकिकःप्रतिभातिमा ॥ पितॄन्समनुजायंतेनरामातरमंगनाः ॥ २८ ॥

रंचजिज्ञासामीत्यर्थः ॥ २१ ॥ हासंतत्कारणं वरमितिपाठेतद्दातारं ॥ २२ ॥ सर्वथाशंसजीववामावाम्रियस्ववातस्मिन्नवगतेइतःपरंमांकदापिनहसिष्यसि त्वत्कर्तृकमत्कर्मकभाविहासा
भावंनिश्चेष्यामीत्यर्थः ॥ २३ ॥ तस्मैवरदायऋषयेतमर्थंकथननिर्बंधरूपंकथयामासेत्यन्वयः ॥ २४ ॥ ततःसाधुःसवरदःप्रत्यभाषत ध्वंसतांवास्वपित्रादिसमीपंगच्छतुवा माकुथा
इतिपाठेअस्यावचइतिशेषः ॥ २५ ॥ निरस्यभद्रेत्वमितोगच्छेतितेमातरंपरित्यज्य ॥ २६ ॥ तथात्वमपिदुर्जनाचरितेपथिस्थितेतिशेषः अतइमंराजानंमोहान्मोहमुत्पाद्यअसद्ग्राहंअस
त्कार्यग्राहकंकुरुषे ॥ २७ ॥ कन्यानांमातृतुल्यत्वंन्यायप्राप्तमित्याह सत्यमिति मामां नराःपुत्ररूपाःसमनुजायंतेपितृस्वभावानुवर्तिनोजायंते ॥ २८ ॥

नैवंभवमातृवन्माभव यद्वसुधाधिपआहतद्गृहाणरामाभिषेकरूपंवचः नेयेतिपाठेविधेयाभवेत्यर्थः भर्तुरिच्छांतद्विषयंउपास्यतदनुवर्तिनीभूत्वास्यजनस्यास्मदादेर्गतिःशरणंभव ॥ २९ ॥
प्रोत्साहितापेरिता असद्धर्मंकनिष्ठाभिषेकपूर्वज्येष्ठस्यविवासनरूपंउपादधग्राहय उपावहेतिपाठेप्ययमेवार्थः ॥ ३० ॥ तवमिथ्याप्रतिज्ञातंलीलयोक्तंवरद्वयदानरूपंवचोतोराजानक
रिष्यतितत् ॥ ३१ ॥ अतोज्येष्ठत्वादिगुणकोरामोऽभिषिच्यतां तदभिषेकेऽनुमतिःक्रियतां कर्मण्यःकर्मणिसाधुः ॥ ३२ ॥ विपक्षेबाधकमाह परिवादइति परिवादःअपवादः चरिष्यति
प्रचरिष्यति ॥ ३३ ॥ राघवाद्रामादन्यःपुरवरेवसन्नतेक्षमोनुकूलोनहिभवेदित्यर्थः भरतस्त्वप्रतिकूलएवभविष्यतीतिभावः ॥ ३४ ॥ अतोरामेहीति पूर्ववृत्तंपूर्वराजाचारं ॥ ३५ ॥ भूयो
नैवंभवगृहाणेदंयदाहवसुधाधिपः ॥ भर्तुरिच्छामुपास्येहजनस्यास्यगतिर्भव ॥ २९ ॥ मात्वंप्रोत्साहितापापैर्देवराजसमप्रभं ॥ भर्तारंलोकभर्तारम
सद्धर्ममुपादध ॥ ३० ॥ नहिमिथ्याप्रतिज्ञातंकरिष्यतितवानघः ॥ श्रीमान्दशरथोराजादेविराजीवलोचनः ॥ ३१ ॥ ज्येष्ठोवदान्यःकर्मण्यःस्वधर्म
स्यापिरक्षिता ॥ रक्षिताजीवलोकस्यबलीरामोभिषिच्यतां ॥ ३२ ॥ परिवादोहितेदेविमहान्लोकेचरिष्यति ॥ यदिरामोवनंयातिविहायपितरंनृपं
॥ ३३ ॥ स्वराज्यंराघवःपातुभवत्वंविगतज्वरा ॥ नहितेराघवादन्यःक्षमःपुरवरेवसन् ॥ ३४ ॥ रामेहियौवराज्यस्थेराजादशरथोवनं ॥ प्रवेक्ष्यति
महेष्वासःपूर्ववृत्तमनुस्मरन् ॥ ३५ ॥ इतिसांत्वैश्चतीक्ष्णैश्चकैकेयींराजसंसदि ॥ भूयःसंक्षोभयामाससुमंत्रस्तुकृतांजलिः ॥ ३६ ॥ नैवसाक्षुभ्यतेदे
वीनचस्मपरिदूयते ॥ नचास्यामुखवर्णस्यलक्ष्यतेविक्रियातदा ॥ ३७ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवा० आ० अयो० पंचत्रिंशःसर्गः ॥ ३५ ॥ ॥ ७ ॥
ततःसुमंत्रमैक्ष्वाकःपीडितोत्रप्रतिज्ञया ॥ सबाष्पमतिनिःश्वस्यजगादेदंपुनर्वचः ॥ १ ॥ सूतरत्नसुसंपूर्णाचतुर्विधबलाचमूः ॥ राघवस्यानुयात्रार्थं
क्षिप्रंप्रतिविधीयतां ॥ २ ॥ रूपाजीवाश्चवादिन्योवणिजश्चमहाधनाः ॥ शोभयंतुकुमारस्यवाहिनीःसुप्रसारिताः ॥ ३ ॥
त्यर्थं ॥ ३६ ॥ सांत्वैःनक्षुभ्यते तीक्ष्णैःनपरिदूयते ॥ ३७ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेपंचत्रिंशःसर्गः ॥ ३५ ॥ ॥ ७ ॥
एवंसुमंत्रेणराजप्रतिज्ञायामिथ्यात्वोक्तावपिराजातस्यावास्तवत्वंजानन्नरामस्यवनएवसुखवासोपायमादिशति ततइति कैकेय्यनंगीकारानंतरं प्रतिज्ञयाकैकेयीमुद्दिश्यकृतयावास्तव्या
इदंवक्ष्यमाणं ॥ १ ॥ चतुर्विधबलारथादिचतुर्विधबलवतीचमूःसेना अनुयात्रार्थंसेवार्थंप्रतिविधीयतांनियुज्यतांप्रस्थाप्यतां ॥ २ ॥ वादिन्यःपरचित्ताकर्षकवचनचतुराः रूपाजीवाः
वेश्याः सुप्रसारिताःसुप्रसारितापणाः ॥ ३ ॥

यैर्मल्लैः वीर्यतःवीर्यपरीक्षयारमतेइत्यर्थः॥४॥नागराजनाः अरण्येकोविदाःअरण्यमर्मज्ञाः ॥५॥ राज्यंराज्यस्थितिदेशस्थितिं ॥६॥७॥ आप्तदक्षिणाःउक्तदक्षिणाः ॥८॥ पालयिष्यतीति सोपालंभोक्तिः संसाध्यतांप्रस्थाप्यतां ॥९॥ स्वरश्चव्यरुध्यतरुद्धोजातः भयकार्यमेतत् ॥१०॥११॥ मंडःसुरासारांशः निरास्वाद्यंनिर्गतास्वाद्यतमं शून्यंअवस्तुकं ॥१२॥१३॥ हेअहिते मामांधुरिदासवत्वरहेतुकरामविवासनभरताभिषेकरूपभारेनियुज्यतंचभारंवहंतंमांकिंतुदसिव्यथयसि हेअनार्येयदिदानीमारब्धंकृत्यंसार्वभौमभोगसहितस्यप्रस्थापनप्रतिबंधरूपंतत्

येचैनमुपजीवंतिरमतेयैश्चवीर्यतः॥ तेषांबहुविधंदत्वातानप्यत्रनियोजय ॥ ४ ॥ आयुधानिचमुख्यानिनागराःशकटानिच ॥ अनुगच्छंतुकाकुत्स्थंव्याधाश्चारण्यकोविदाः॥ ५॥ निघ्नन्मृगान्कुंजरांश्चपिबंश्चारण्यकंमधु॥ नदीश्चविविधाःपश्यन्नराज्यंसंस्मरिष्यति ॥ ६ ॥ धान्यकोशश्चयःकश्चिद्धनकोशश्चमामकः॥ तौरामममनुगच्छेतांवसंतंनिर्जनेवने॥ ७॥ यजन्पुण्येषुदेशेषुविसृजंश्चाप्तदक्षिणाः ॥ ऋषिभिश्चापिसंगम्यप्रवत्स्यतिसुखंवने ॥ ८॥ भरतश्चमहाबाहुरयोध्यांपालयिष्यति॥ सर्वकामैःपुनःश्रीमान्रामःसंसाध्यतामिति ॥ ९ ॥ एवंब्रुवतिकाकुत्स्थेकैकेय्याभयमागतं॥ मुखंचाप्यगमच्छोषंस्वरश्चापिव्यरुध्यत॥ १०॥ साविषण्णाचसंत्रस्तामुखेनपरिशुष्यता॥ राजानमेवाभिमुखीकैकेयीवाक्यमब्रवीत्॥ ११॥ राज्यंगतधनंसाधोपीतमंडांसुरामिव॥ निरास्वाद्यतमंशून्यंभरतोनाभिपत्स्यते ॥ १२ ॥ कैकेय्यांमुक्तलज्जायांवदंत्यामतिदारुणं॥ राजादशरथोवाक्यमुवाचायतलोचनां ॥ १३॥ वहंतंकिंतुदसिमांनियुज्यधुरिमाहिते॥ अनार्येकृत्यमारब्धंकिंतुपूर्वमुपारुधः ॥ १४॥ तस्यैतत्क्रोधसंयुक्तमुक्तंश्रुत्वावरांगना॥ कैकेयीद्विगुणंक्रुद्धाराजानमिदमब्रवीत्॥ १५॥ तवैववंशेसगरोज्येष्ठपुत्रमुपारुधत्॥ असमंजइतिख्यातंतथाऽयंगंतुमर्हति ॥ १६ ॥ एवमुक्तोधिगित्येवराजादशरथोब्रवीत्॥ व्रीडितश्चजनःसर्वःसाचतन्नावबुध्यत॥ १७॥

तादृशंगमनंपूर्वमेववनवासप्रार्थनकालेएवनोपारुधःसर्वंत्यक्त्वाकेवलोयात्विति किंनप्रार्थितवत्यसि ततएतन्निरोधेतवसामर्थ्यंनास्तीतिभावः क्रुद्धदीनोक्तित्वात्सर्वदोषपरिहारः॥१४॥ द्विगुणंक्रुद्धाप्रकारांतरेणमत्प्रयोजनंनाशयतीत्याशयेन ॥१५॥ पूर्वमनुक्तमपिकेवलत्वंवनगमनत्वादेवसिद्धमितिदृष्टांतबलेनाह तवैवेति उपारुधत्राज्यभोगेभ्यइतिशेषः ॥१६॥ एवमुक्तः असमंजतुल्यतयागमनेउक्तः स्वप्रतिश्रुतातिरिक्तप्रलापात्राज्ञोधिगित्युक्तिः जनःकैकेयीसेवकजनः सर्वस्वामिन्याअसंबद्धप्रलापात् नावबुध्यतक्रोधवशादितिभावः ॥१७॥

तद्वद्गमनस्यनात्रप्रसंगइतिमहामात्रआह तत्रेति महामात्रःप्रधानः ॥ १८ ॥ सरय्वांअप्सुप्रक्षिपन्रमतेतेनकारणेनदुर्मतिःसः नतादृशोयमितिभावः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ तंप्रकृतीनामहितंपुत्रंतत्याजेत्यन्वयः ॥ २३ ॥ शीघ्रंयानमारोप्यस्वेच्छयागमनेविलंबकरणसंभवात्सपरिच्छदंवनयोग्यफालपिटकादिपरिच्छदसहितं तान्विवासनाधिकारिणःअन्वशात्उक्तवान् ॥ २४ ॥ यथापापकर्मकृत्यथोक्तपापकर्मकृत्सःफालसहितंपिटकंगृहीत्वाकंदाद्यर्थंसर्वादिशःसर्वदिक्षुगिरिदुर्गाणिअनुचरन्भ्रममाणःकंदाद्यलोकयत् सर्वादिशस्त्वनुच

तत्रवृद्धोमहामात्रःसिद्धार्थोनामनामतः॥ शुचिर्बहुमतोराज्ञःकैकेयीमिदमब्रवीत्॥ १८॥ असमंजोगृहीत्वातुक्रीडतःपथिदारकान्॥ सरय्वांप्रक्षिपन्नप्सुरमतेतेनदुर्मतिः॥ १९॥ तंदृष्ट्वानागराःसर्वेक्रुद्धाराजानमब्रुवन्॥ असमंजंवृणीष्वैकमस्मान्वाराष्ट्रवर्धन ॥ २० ॥ तानुवाचततोराजाकिन्निमित्तमिदंभयं॥ ताश्चापिराज्ञासंपृष्टावाक्यंप्रकृतयोऽब्रुवन् ॥ २१ ॥ क्रीडतस्त्वेषनःपुत्रान्बालानुद्भ्रांतचेतसः ॥ सरय्वांप्रक्षिपन्मौर्ख्यादतुलांप्रीतिमश्नुते॥ २२॥ सतासांवचनंश्रुत्वाप्रकृतीनांनराधिपः॥ तंतत्याजाहितंपुत्रंतासांप्रियचिकीर्षया॥ २३॥ तंयानंशीघ्रमारोप्यसभार्यंसपरिच्छदं॥ यावज्जीवंविवास्योयमितितानन्वशात्पिता॥ २४॥ सफालपिटकंगृह्यगिरिदुर्गाण्यलोकयत्॥ दिशःसर्वास्त्वनुचरन्सयथापापकर्मकृत् ॥ २५॥ इत्येनमत्यजद्राजासगरोवैसुधार्मिकः॥ रामःकिमकरोत्पापंयेनैवमुपरुध्यते ॥ २६॥ नहिकंचनपश्यामोराघवस्यागुणंवयं॥ दुर्लभोह्यस्यनिरयःशशांकस्येवकल्मषं॥ २७॥ अथवादेवित्वंकंचिद्दोषंपश्यसिराघवे॥ तमद्यब्रूहितत्त्वेनतदारामोविवास्यते ॥ २८ ॥ अदुष्टस्यहिसंत्यागःसत्पथेनिरतस्यच॥ निर्दहेदपिशक्रस्यद्युतिंधर्मविरोधवान्॥ २९॥ तदलंदेविरामस्यश्रियाविहतयात्वया॥ लोकतोपिहितेरक्ष्यःपरिवादःशुभानने॥३०॥ श्रुत्वातुसिद्धार्थवचोराजाश्रांततरस्वरः॥ शोकोपहतयावाचाकैकेयीमिदमब्रवीत्॥ ३१॥

रन्नतिष्ठत्पापकर्मकृदितिपाठेगिरिदुर्गाणिवासार्थमेवविलोकयन्सर्वादिशश्चकंदाद्यर्थमनुचरन्अतिष्ठत् यावज्जीवं निजापराधाद्वनेइतिशेषः ॥ २५ ॥ प्रकृतेतदप्रसंगइत्याह रामःकिमिति ॥ २६ ॥ अगुणंदोषव्यसनरूपं निरयःपापं कल्मषंमालिन्यं ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ त्वयाविहतयारामस्यश्रियातेनकिंचित्फलमितिशेषः भरतस्यत्वदनुरूपमतित्वाभावात्तदलंतथाश्रमेण ह्रियतोलोकतःप्राप्तःपरिवादश्चतेरक्ष्यःपरिहार्योभवति एवंचलोकापवादमात्रमस्यफलंनान्यत्किंचिदितिभावः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

एतद्वचःसिद्धार्थवचः हियतःकृपणंमार्गमास्थाययेयंत्वयाकुचेष्टारूपाचेष्टाकृतासासाधुपथादपेता ॥ ३२ ॥ सर्वेचअयोध्यावासिनोजनाः राज्ञाभरतेनच चस्त्वर्थे ॥ ३३ ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेषट्त्रिंशःसर्गः ॥ ३६ ॥ ॥७॥ रामोधीरोदात्तत्वेनकैकेयीपरितोषायाह महामात्रेति महामात्रःसिद्धार्थः विनीतवत्विनीतःसन् ॥ १ ॥ अनुयात्रेणअनुयात्रावतासैन्येन त्यक्तसंगस्यसर्वतः असंगोह्ययमात्मेतिश्रुतेः ॥२ ॥ असंगत्वंचेदंससैन्यस्यवनगमनमित्याह योहीति कक्ष्यागजम

एतद्वचोनेच्छसिपापरूपेहितंनजानासिममात्मनोथवा ॥ आस्थायमार्गंकृपणंकुचेष्टाचेष्टाहितेसाधुपथादपेता ॥ ३२ ॥ अनुव्रजिष्याम्यहमद्यरामंराज्यंपरित्यज्यसुखंधनंच ॥ सर्वेचराज्ञाभरतेनचत्वंयथासुखंभुंक्ष्वचिरायराज्यं ॥ ३३ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवा० आ० अ० षट्त्रिंशःसर्गः ॥ ३६ ॥
महामात्रवचःश्रुत्वारामोदशरथंतदा ॥ अभ्यभाषतवाक्यंतुविनयज्ञोविनीतवत् ॥ १ ॥ त्यक्तभोगस्यमेराजन्वनेवन्येनजीवतः ॥ किंकार्यमनुयात्रेणत्यक्तसंगस्यसर्वतः ॥ २ ॥ योहिदत्वाद्विपश्रेष्ठंकक्ष्यायांकुरुतेमनः ॥ रज्जुस्नेहेनकिंतस्यत्यजतःकुंजरोत्तमं ॥ ३ ॥ तथाममसतांश्रेष्ठकिंध्वजिन्याजगत्पते ॥ सर्वाण्येवानुजानामिचीराण्येवानयंतुमे ॥ ४ ॥ खनित्रपिटकेचोभेसमानयतगच्छत ॥ चतुर्दशवनेवासंवर्षाणिवसतोमम ॥ ५ ॥ अथचीराणिकैकेयीस्वयमाहृत्यराघवं ॥ उवाचपरिधत्स्वेतिजनौघेनिरपत्रपा ॥ ६ ॥ सचीरेपुरुषव्याघ्रःकैकेय्याःप्रतिगृह्यते ॥ सूक्ष्मवस्त्रमवक्षिप्यमुनिवस्त्राण्यवस्तह ॥ ७ ॥ लक्ष्मणश्चापितत्रैवविहायवसनेशुभे ॥ तापसाच्छादनेचैवजग्राहपितुरग्रतः ॥ ८ ॥ अथात्मपरिधानार्थंसीताकौशेयवासिनी ॥ संप्रेक्ष्यचीरंसंत्रस्तापृषतीवागुरामिव ॥ ९ ॥

ध्यबंधनरज्जुः ॥ ३ ॥ ध्वजिन्याकक्ष्यातुल्यया अनुजानामिमातृप्रीतयेभरतायददामि चीराणिवनोपयुक्तवासांसिआनयंतुकैकेयीदास्यः ॥ ४ ॥ चतुर्दशवर्षाणिवनेवसतोममफलाद्यानयनसाधनेउभेखनित्रपिटकेभोकैकेयीदास्यःसमानयतगच्छतशीघ्रंतदानयनायेतिशेषः ॥ ५ ॥ एतत्पर्यंतंमंथराप्रेरितंसिद्धंकृत्वाब्राह्मणशापप्राप्तलोकासूयाविषयत्वसंपादकंकर्म कैकेय्यारभते अथेति सचशापोध्यात्मरामायणेस्पष्टः ॥ ६ ॥ सरामः चीरेअंतरीयोत्तरीयरूपे अवक्षिप्यपरित्यज्य अवस्तधृतवान् वसआच्छादने ॥ ७ ॥ ८ ॥ अथात्मनःपरिधानार्थंतयादत्तंचीरंसीतासंप्रेक्ष्यवागुरांसंप्रेक्ष्यपृषतीमृगीवसंत्रस्तासेवाभूत् ॥ ९ ॥

व्यपत्रपमाणेवलज्जमानेव कैकेय्याःसकाशात्तेकुशचीरेप्रगृह्य भर्तुरीदृश्यवस्थेतिसुतरांदुर्मनाइव ॥ १० ॥ अतएवाश्रुपूर्णनेत्रा ॥ ११ ॥ अकुशलाअपरिचयाच्चीरबंधनेऽनिपुणा मुमोहबंधनस्थलनिश्चयंनप्रापेव ॥ १२ ॥ कृत्वाकंठे अनेनेदृश्यांराजकुमार्यामस्याईदृशोव्यवहारइतिकैकेय्यांतत्रत्यजनस्यात्यंतमसूयासूचिता ॥ १३ ॥ कौशेयस्योपरीति तस्याःकौशेयत्यागप्रसक्त्यभावात् ॥ १४ ॥ सीतायाश्चीरंबध्नंतमुत्तमंरामंसंप्रेक्ष्येत्यन्वयः ॥ १५ ॥ परमायत्ताःपरमखिन्नाः यत्तःखेदोपस्करयोः एवंत्वद्वतइयंनियुक्तान ॥ १६ ॥ विजनंवनंगतस्य

साव्यपत्रपमाणेवप्रगृह्यचसुदुर्मनाः ॥ कैकेय्याःकुशचीरेतेजानकीशुभलक्षणा ॥ १० ॥ अश्रुसंपूर्णनेत्राचधर्मज्ञाधर्मदर्शिनी ॥ गंधर्वराजप्रतिमंभर्तारमिदमब्रवीत् ॥ ११ ॥ कथंनुचीरंबध्नंतिमुनयोवनवासिनः ॥ इतिह्यकुशलासीतासामुमोहमुहुर्मुहुः ॥ १२ ॥ कृत्वाकंठेस्मसाचीरमेकमादायपाणिना ॥ तस्थौह्यकुशलातत्रव्रीडिताजनकात्मजा ॥ १३ ॥ तस्यास्तत्क्षिप्रमागत्यरामोधर्मभृतांवरः ॥ चीरंबबंधसीतायाःकौशेयस्योपरिस्वयं ॥ १४ ॥ रामंप्रेक्ष्यतुसीतायाबध्नंतंचीरमुत्तमं ॥ अंतःपुरचरानार्योमुमुचुर्वारिनेत्रजं ॥ १५ ॥ ऊचुश्चपरमायत्तारामंज्वलिततेजसं ॥ वत्सनैवंनियुक्तेयंवनवासेमनस्विनी ॥ १६ ॥ पितुर्वाक्यानुरोधेनगतस्यविजनंवनं ॥ तावद्दर्शनमस्यानःसफलंभवतुप्रभो ॥ १७ ॥ लक्ष्मणेनसहायेनवनंगच्छस्वपुत्रक ॥ नेयमर्हतिकल्याणीवस्तुंतापसवद्वने ॥ १८ ॥ कुरुनोयाचनांपुत्रसीतातिष्ठतुभामिनी ॥ धर्मनित्यःस्वयंस्थातुंनहीदानींत्वमिच्छसि ॥ १९ ॥ तासामेवंविधावाचःशृण्वन्दशरथात्मजः ॥ बबंधैवतथाचीरंसीतयातुल्यशीलया ॥ २० ॥ चीरेगृहीतेतुतयासबाष्पोनृपतेर्गुरुः ॥ निवार्यसीतांकैकेयींवसिष्ठोवाक्यमब्रवीत् ॥ २१ ॥ अतिप्रवृत्तेदुर्मेधेकैकेयिकुलपांसनि ॥ वंचयित्वातुराजानंनप्रमाणेऽवतिष्ठसि ॥ २२ ॥

यावदागमनंतावदस्यादर्शनंनोस्तुतेनचनोजीवनंसफलंभवतु ॥ १७ ॥ १८ ॥ तिष्ठतु अत्रैवेतिशेषः हियद्यपिधर्मनित्यस्त्वमिदानींस्वयंस्थातुंनेच्छसितथापीयंतिष्ठतु ॥ १९ ॥ तुल्यशीलयाअनंगीकृतनगरस्थित्यासीतयाप्रेरितःसन्चीरंबबंधेत्यन्वयः ॥ २० ॥ चीरेगृहीते समीक्ष्येतिशेषःसबाष्पइतिपाठे पाठांतरंतुसम्यगेव ॥ २१ ॥ अतिप्रवृत्तेमर्यादातिक्रमेणप्रवृत्ते यावद्वरस्तावत्प्रमाणेनअवतिष्ठसि कुतः अस्यावनगमनस्यत्वयाऽवृतत्वादितिभावः सप्रमाणेवेतिपाठः तद्व्याख्यानंचनप्रकृतोपयोगीतिचिंत्यं ॥ २२ ॥

अतएवनगंतव्यमिति रामस्यप्रकृतंप्रस्तुतमासनंसीताअनुष्ठास्यतिअधिष्ठास्यतिराज्यंकरिष्यति यावद्रामागमनमित्यर्थः ॥ २३ ॥ ननुस्त्रियाःकथंराज्याधिष्ठानमतआह आत्माहीति
दारसंग्रहवर्तिनांगृहस्थानांसर्वेषामात्मादाराः अर्धोवाएषआत्मनोयत्पत्नीतिश्रुतेः अनेनस्त्रीपुरुषोपाध्योःपरस्परावयवमेलनंसूचितं अतएवलोकेपिसर्वतस्तयोःपरस्परप्रियत्वंदृश्यते
॥ २४ ॥ अथयास्यति त्वन्निर्बंधादितिशेषः वयंमदाद्याब्राह्मणाः अत्रयत्ररामोत्रस्थातुमेनमनुगमिष्यामः ॥ २५ ॥ अंतपालाःशुद्धांतरक्षकाः राष्ट्रांतस्थितदंडनायकाइत्यन्ये उपजी
व्यंजीवनसाधनंधनंतेनसहितंराष्ट्रंसपरिच्छदंदासीदासादिसहितंपुरंचयास्यति ॥ २६ ॥ भरतश्चपूर्वजमनुवत्स्यतितत्सदृशावस्थयैवस्थास्यति दशरथजातस्यतत्स्वभावतायाएवौचित्य

नगंतव्यंवनंदेव्यासीतयाशीलवर्जिते ॥ अनुष्ठास्यतिरामस्यसीताप्रकृतमासनं ॥ २३ ॥ आत्माहिदाराःसर्वेषांदारसंग्रहवर्तिनां ॥ आत्मेयमितिराम
स्यपालयिष्यतिमेदिनीं ॥ २४ ॥ अथयास्यतिवैदेहीवनंरामेणसंगता ॥ वयमत्रानुयास्यामःपुरंचेदंगमिष्यति ॥ २५ ॥ अंतपालाश्चयास्यंतिसदारो
यत्रराघवः ॥ सहोपजीव्यंराष्ट्रंचपुरंचसपरिच्छदं ॥ २६ ॥ भरतश्चसशत्रुघ्नश्चीरवासावनेचरः ॥ वनेवसंतंकाकुत्स्थमनुवत्स्यतिपूर्वजं ॥ २७ ॥ ततः
शून्यांगतजनांवसुधांपादपैःसह ॥ त्वमेकाशाधिदुर्वृत्ताप्रजानामहितेस्थिता ॥ २८ ॥ नहितद्भविताराष्ट्रंयत्ररामोनभूपतिः ॥ तद्वनंभविताराष्ट्रंयत्र
रामोनिवत्स्यति ॥ २९ ॥ नत्वदत्तांमहींपित्राभरतःशास्तुमिच्छति ॥ त्वयिवापुत्रवद्वस्तुंयदिजातोमहीपतेः ॥ ३० ॥ यद्यपित्वंक्षितितलाद्गगनंचोत्प
तिष्यसि ॥ पितृवंशचरित्रज्ञःसोन्यथानकरिष्यति ॥ ३१ ॥ तत्त्वयापुत्रगर्धिन्यापुत्रस्यकृतमप्रियं ॥ लोकेनहिसविद्येतयोनराममनुव्रतः ॥ ३२ ॥ द्र
क्ष्यस्यद्यैवकैकेयिपशुव्यालमृगद्विजान् ॥ गच्छतःसहरामेणपादपांश्चतदुन्मुखान् ॥ ३३ ॥

मितिभावः ॥ २७ ॥ पादपैःसहेत्यनेनाटवीभूतामितिद्योत्यते ॥ २८ ॥ २९ ॥ सर्वथैवतवभरतराज्यप्रयासोव्यर्थइत्याह नहीति अदत्तांप्रीतिपूर्वमदत्तांकिंतुत्वन्निर्बंधनेनदत्तां त्वयिवा
परंपराप्राप्तधर्मनाशिकायांअतःपरंपुत्रवद्वस्तुंनार्हति कुतस्तत्राह यदीति महीपतेर्दशरथाज्जातोयदि पितॄन्समनुजायंतेनराइतिन्यायादित्याशयः यदिइत्यसंदेहेसंदिग्धवचनंवेदाश्चेत्प्र
माणमितिवत् यद्वाकैकेय्याधिक्कारांतरमिदं ॥ ३० ॥ पितृवंशचरित्रंज्येष्ठेविद्यमानेकनिष्ठस्यराज्यानर्हत्वरूपंतज्ज्ञः ॥ ३१ ॥ पुत्रगर्धिन्यापुत्रराज्याभिलाषवत्या लोकेसनविद्येततत्स
त्तानसंभावितायोरामंनानुव्रतः ॥ ३२ ॥ तत्रप्रत्यक्षंमानमाह द्रक्ष्यसीति पादपांश्चेतिकिमुवक्तव्यंमनुष्यानितिशेषः ॥ ३३ ॥

एवंसिष्ठोभाव्यर्थजातमुक्त्वाप्रकृतमनुष्ठेयमुपदिशति अथेति प्रविधीयतेइतिच्छेदः इकारलोपआर्षः दातुंयुज्यतेइत्यर्थः इत्युक्त्वातद्वसनंपरिधानंन्यवारयत्जानक्याइतिशेषः ॥ ३४ ॥
दानयोग्यत्वमुपपादयति एकस्येति प्रतिकर्मप्रसाधनव्यापारःसनित्यंयस्याःसा अतएवविभूषितावसत्वरण्येस्वभर्तृशुश्रूषार्थं ॥ ३५ ॥ विधानैःउपकरणैः ॥ ३६ ॥ तस्मिन्गुरौतथाज
ल्पत्यपिभर्तुःप्रतिकारकामावेषादिभिस्तदवस्थासदृशावस्थासंपादनकामासतीचीरपरिग्रहाद्विनिवृत्तभावानैवबभूवस्म ॥ ३७ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलके

अथोत्तमान्याभरणानिदेविदेहिस्नुषायैव्यपनीयचीरं ॥ नचीरमस्याःप्रविधीयतेतिन्यवारयत्तद्वसनंवसिष्ठः ॥ ३४ ॥ एकस्यरामस्यवनेनिवासस्त्व
यावृतःकेकयराजपुत्रि ॥ विभूषितेयंप्रतिकर्मनित्यावसत्वरण्येसहराघवेण ॥ ३५ ॥ यानैश्चमुख्यैःपरिचारकैश्चसुसंवृतागच्छतुराजपुत्री ॥ वस्त्रैश्च
सर्वैःसहितैर्विधानैर्नेयंवृतातेवरसंप्रदाने ॥ ३६ ॥ तस्मिंस्तथाजल्पतिविप्रमुख्येगुरौनृपस्याप्रतिमप्रभावे ॥ नैवस्मसीताविनिवृत्तभावाप्रियस्यभ
र्तुःप्रतिकारकामा ॥ ३७ ॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेसप्तत्रिंशःसर्गः ॥ ३७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ तस्यां
चीरंवसानायांनाथवत्यामनाथवत् ॥ प्रचुक्रोशजनःसर्वोधिक्त्वांदशरथंत्विति ॥ १ ॥ तेनतत्रप्रणादेनदुःखितःसमहीपतिः ॥ सनिःश्वस्योष्णमैक्ष्वाक
स्तांभार्यामिदमब्रवीत् ॥ २ ॥ सुकुमारीचबालाचसततंचसुखोचिता ॥ नेयंवनस्ययोग्येतिसत्यमाहगुरुर्मम ॥ ३ ॥ इयंहिकस्यापकरोतिकिंचित्तप
स्विनीराजवरस्यपुत्री ॥ याचीरमासाद्यवनस्यमध्येजाताविसंज्ञाश्रमणीवकाचित् ॥ ४ ॥ चीराण्यपास्याज्जनकस्यकन्यानेयंप्रतिज्ञाममदत्तपूर्वा ॥
यथासुखंगच्छतुराजपुत्रीवनंसमग्रासहसर्वरत्नैः ॥ ५ ॥

वाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेसप्तत्रिंशःसर्गः ॥ ३७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ तस्यामिति तद्वरानंतर्गतायामीदृशमनिष्टव्यवहारमनिवार्यंस्तूष्णींतिष्ठतीतिजनाक्रोशः
॥ १ ॥ तेनप्रणादेनजनाक्रोशेन तांभार्यांकैकेयीं ॥ २ ॥ ३ ॥ वनस्यवनगमनयोग्यचीरस्य कस्यापिकिंचित्करोति काकुः अपितुनेत्यर्थः किंचिद्राज्यप्रतिबंधादि विसंज्ञाअपरिचिताश
क्यार्थानुष्ठानप्रसंगतःप्राप्तमोहा श्रमणीवभिक्षुकीव ॥ ४ ॥ अपास्यात्यजतु इयंप्रतिज्ञाचीरवासिनीसीतावनंयात्वितित्वदीयाप्रतिज्ञानममदत्तपूर्वानमयापूर्वमनुमतावरदानसमयेअतो
यथासुखंगच्छत्वित्यन्वयः ॥ ५ ॥

अजीवनार्हेणमुमूर्षुणा अनेनमतिभ्रंशःसूच्यते नृशंसाअतिक्रूराप्रतिज्ञारामवनवासविषयानियमेनशपथपूर्वंसातावत्कृता यदेतत्ह्रियतोधिकंसीताचीरग्रहणंत्वयाप्रतिपन्नंआरब्धंतद्बा ल्यादज्ञानादेव नात्रतेसामर्थ्यं तस्माद्वेणुमात्मपुष्पमिवत्वत्कृतातिप्रवृत्तिस्त्वांमादहेत्मानाशयतु यद्वाएषातवप्रवृत्तिस्तववैधव्यप्रापयेमांदहेत्नाशयेत् ॥ ६ ॥ अशोभनमपराधः वैदेह्यातेकःअपकारःचीरग्रहणपूर्वकवनवासप्रयोजनकोदर्शितःसंपादितः ॥ ७ ॥ ८ ॥ तेतव एवंरामविवासनंचीरादिवैशिष्ट्येनरामवनगमनंपर्याप्तंसकलनरकानुभवायालं तेत्वयाकृतैःएभिरपिकृपणैरनिर्वाच्यदुःखप्रदैःसीताप्रव्राजनादिरूपैःपातकैःकिंकिमनुभविष्यसिवानजानामीतिशेषः ॥ ९ ॥ अभिषेकायमयाकृतनिश्चयंपश्चात्तत्प्रतिबंधेत्वयाकृतेमत्प्रेरणयेहागतंरा

अजीवनार्हेणमयानृशंसाकृताप्रतिज्ञानियमेनतावत्॥त्वयाहिबाल्यात्प्रतिपन्नमेतत्तन्मादहेद्वेणुमिवात्मपुष्पं ॥ ६ ॥ रामेणयदितेपापेकिंचित्कृतमशोभनं॥ अपकारःकइहतेवैदेह्यादर्शितोऽधमे॥ ७॥ मृगीवोत्फुल्लनयनामृदुशीलामनस्विनी॥ अपकारंकमिवतेकरोतिजनकात्मजा ॥ ८ ॥ ननुपर्याप्तमेवंतेपापेरामविवासनं॥ किमेभिःकृपणैर्भूयःपातकैरपितेकृतैः॥ ९ ॥ प्रतिज्ञातंमयातावत्त्वयोक्तंदेविशृण्वता ॥ रामंयदभिषेकायत्वमिहागतमब्रवीः॥ १० ॥ तत्त्वेतत्समतिक्रम्यनिरयंगंतुमिच्छसि॥ मैथिलीमपियाहित्वमीक्षसेचीरवासिनीं॥ ११ ॥ एवंब्रुवंतंपितरंरामःसंप्रस्थितोवनं ॥ अवाक्शिरसमासीनमिदंवचनमब्रवीत्॥ १२ ॥ इयंधार्मिककौसल्याममातायशस्विनी॥ वृद्धाचाक्षुद्रशीलाचनचत्वांदेवगर्हते ॥ १३ ॥ मयाविहीनांवरदप्रपन्नांशोकसागरं॥ अदृष्टपूर्वव्यसनांभूयःसंमंतुमर्हसि॥ १४॥

मंप्रतियत्त्वमब्रवीर्जटाचीरधरोवनंगच्छेतितत्त्वयोक्तंशृण्वतामयातावदेवप्रतिज्ञातंतथास्त्वित्यनुमतंनतुसीताप्रव्राजनादि ॥ १० ॥ एतत्त्वोक्तंतदतिक्रम्यअधिकार्थेप्रवृत्तत्वान्निरयंगंतुमर्हसि कोत्रमेतिक्रमोतआह मैथिलीमिति ईक्षसेवांछसि सऐक्षतबहुस्यांप्रजायेयेत्यादाविच्छार्थस्येक्षतेर्दर्शनात् ॥ ११ ॥ एवंब्रुवंतंसीतायथासुखंगच्छत्वितिब्रुवंतं संप्रस्थितःएवंवादात्तयासहगमनेकृतानुमतिकत्वात्तयागंतुंप्रवृत्तः ॥ १२ ॥ नचगर्हते त्वदाज्ञयामयिवनंगच्छत्यपिइतिशेषः सत्यरक्षणंधर्मइतिज्ञात्वेतिभावः ॥ १३ ॥ प्रपन्नांप्राप्तां भूयःसंमंतुंप्रधानपत्नीत्वात्क्रियमाणसंमानामपिभूयोधिकंसंमंतुमर्हसि संमंतुंतस्याःसंमानंकर्तुं मत्प्रार्थनयेतिशेषः ॥ १४ ॥

जातगर्धिनींत्वत्समीपेजातोमद्दर्शनविषयोगर्धोभिलाषोयस्यास्तां न्यस्यत्यक्त्वा ॥ १५ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेअष्टत्रिंशःसर्गः ॥ ३८ ॥ ॥श्री॥ रामस्येति विगतचेतनोऽभूदितिशेषः ॥ १ ॥ नप्रत्यवैक्षतद्रष्टुंनाशक्नोत् ॥ २ ॥ ३ ॥ विवत्साइति धेनवइतिशेषः ॥ ४ ॥ कैकेय्याक्लिश्यमानस्यापिममयतोमृत्युर्नविद्यतेतत्प्राप्तिर्नदृश्यतेऽतःकालेऽनागतेदेहाज्जीवितंनैवच्यवतइतिजानेइतिशेषः ॥ ५ ॥ आच्छाद्यतेऽनेनेत्याच्छादःतापसानामाच्छादोयस्यतादृशमात्मजंपश्यामि

इमांमहेंद्रोपमजातगर्धिनींतथाविधातुंजननींममार्हसि॥ यथावनस्थेमयिशोककर्शितानजीवितंन्यस्ययमक्षयंव्रजेत् ॥ १५॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवा० आदिकाव्येअयोध्याकांडेअष्टत्रिंशःसर्गः॥ ३८ ॥ ॥श्री॥ ॥ रामस्यतुवचःश्रुत्वामुनिवेषधरंचतं ॥ समीक्ष्यसहभार्याभीराजाविगतचेतनः॥ १ ॥ नैनंदुःखेनसंतप्तःप्रत्यवैक्षतराघवं ॥ नचैनमभिसंप्रेक्ष्यप्रत्यभाषतदुर्मनाः ॥ २ ॥ समुहूर्तमिवासंज्ञोदुःखितश्चमहीपतिः॥ विललापमहाबाहूराममेवानुचिंतयन्॥ ३ ॥ मन्येखलुमयापूर्वंविवत्साबहवःकृताः॥ प्राणिनोहिंसितावापितन्मामिदमुपस्थितं ॥ ४॥ नत्वेवानागतेकालेदेहाच्च्यवतिजीवितं॥ कैकेय्याक्लिश्यमानस्यमृत्युर्ममनविद्यते॥ ५॥ योहंपावकसंकाशंपश्यामिपुरतःस्थितं ॥ विहायवसनेसूक्ष्मेतापसाच्छादमात्मजं॥ ६॥ एकस्याःखलुकैकेय्याःकृतेऽयंक्लिश्यतेजनः ॥ स्वार्थेप्रयतमानायाःसंश्रित्यनिकृतिंत्विमां ॥ ७ ॥ एवमुक्त्वातुवचनंबाष्पेणविहतेंद्रियः॥ रामेतिसकृदेवोक्त्वाव्याहर्तुंनशशाकसः॥ ८॥ संज्ञांतुप्रतिलभ्यैवमुहूर्तात्समहीपतिः॥ नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यांसुमंत्रमिदमब्रवीत्॥ ९॥ औपवाह्यंरथंयुक्त्वात्वमायाहिहयोत्तमैः॥ प्रापयैनंमहाभागमितोजनपदात्परं॥ १०॥ एवंमध्येगुणवतांगुणानांफलमुच्यते॥ पित्रामात्राचयत्साधुर्वीरोनिर्वास्यतेवनं॥ ११ ॥ राज्ञोवचनमाज्ञायसुमंत्रःशीघ्रविक्रमः॥ योजयित्वाययौतत्ररथमश्वैरलंकृतं॥ १२॥

यस्तस्यमेमृत्युर्नविद्यतइत्यन्वयः ॥ ६ ॥ जनःकैकेयीव्यतिरिक्तःसर्वोपि इमांनिकृतिंवरलक्षणशाठ्यंसंश्रित्येत्यस्यस्थितायाइतिशेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥ नेत्राभ्यांउपलक्षितः ॥ ९ ॥ औपवाह्यंवाहनमात्रोपयुक्तंयुद्धानर्हमित्यर्थः युक्त्वायोजयित्वा योज्येतिपाठेप्येवमेव परंदक्षिणस्यामितिशेषः ॥ १० ॥ साधुर्वीरोरामःपित्रामात्राचवनंनिर्वास्यतेयत्अतःगुणवतांपुंसांगुणानांफलंएवंनिर्वासनरूपमुच्यतेशास्त्रेणेतिमन्येइतिदुःखातिशयादुक्तिः उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ११ ॥ रथंयोजयित्वातत्ररामसन्निधौययौ ॥ १२ ॥

आचचक्षेरथउपस्थितइत्युक्तवान् ॥ १३ ॥ वित्तसंचयेव्यापृतंधनाध्यक्षमित्यर्थः निश्चितंवचउवाचेत्यन्वयः सर्वतःशुचिःइहामुत्रानृणः ॥ १४ ॥ एतानिवर्षाणिचतुर्दशवर्षाणि एते नएतावानेववनवासोनाधिकइतिपुनर्दार्ढ्यायध्वनितं ॥ १५ ॥ प्रायच्छत्धनाध्यक्षः सममेवेतिपाठेवचनसमकालमेवेत्यर्थः ॥ १६ ॥ सुजाताअयोनिजा सुजातानिसामुद्रिकोक्तलक्षणवंतिगात्राणीत्यन्वयः ॥ १७ ॥ उद्यतःउदयंप्राप्नुवतः कालेप्रातःकाले अनेनलेशतोपिविषादराहित्यंतस्याःसूचितं ॥ १८ ॥ कृपणंअनाचरंतींक्षुद्राचारहीनांतांभर्तृशुश्रूषापरांसीतां ॥ १९ ॥ सततंप्रियैःसत्कृताअपिविनिपातगतंकृच्छ्रगतंभर्तारंयाःशुश्रूषितुंनानुमन्यंतेताःसर्वलोकेपरलोकेइहलोकेचासत्यःअसतीत्वेनगणिताः॥२०॥ नारीणांप्रकृतत्वादसतीनां यत्पुरा

तंरथंराजपुत्रायसूतःकनकभूषितं ॥ आचचक्षेंऽजलिंकृत्वायुक्तंपरमवाजिभिः ॥ १३ ॥ राजासत्वरमाहूयव्यापृतंवित्तसंचये ॥ उवाचदेशकालज्ञो निश्चितंसर्वतःशुचिः ॥ १४ ॥ वासांसिचवरार्हाणिभूषणानिमहांतिच ॥ वर्षाण्येतानिसंख्यायवैदेह्याःक्षिप्रमानय ॥ १५ ॥ नरेंद्रेणैवमुक्तस्तुगत्वा कोशगृहंततः ॥ प्रायच्छत्सर्वमाहृत्यसीतायैक्षिप्रमेवतत् ॥ १६ ॥ सासुजातासुजातानिवैदेहीप्रस्थितावनं ॥ भूषयामासगात्राणितैर्विचित्रैर्विभूषणैः ॥ १७ ॥ व्यराजयतवैदेहीवेश्मतत्सुविभूषिता ॥ उद्यतोंऽशुमतःकालेखंप्रभेवविवस्वतः ॥ १८ ॥ तांभुजाभ्यांपरिष्वज्यश्वश्रूर्वचनमब्रवीत् ॥ अनाचरंतींकृपणंमूर्ध्न्युपाघ्रायमैथिलीं ॥ १९ ॥ असत्यःसर्वलोकेस्मिन्सततंसत्कृताःप्रियैः ॥ भर्तारंनाभिमन्यंतेविनिपातगतंस्त्रियः ॥ २० ॥ एषस्वभावोनारीणामनुभूयपुरासुखं ॥ अल्पामप्यापदंप्राप्यदुष्यंतिप्रजहत्यपि ॥ २१ ॥ असत्यशीलाविकृतादुर्गाअहृदयाःसदा ॥ असत्यःपापसंकल्पाःक्षणमात्रविरागिणः ॥ २२ ॥

अनापदवस्थायांसुखंभर्तृदत्तमनुभूयतस्यअल्पामपिरोगदारिद्र्यादिलक्षणामापदंप्राप्यदृष्ट्वातंदुष्यंतिदूषयंतिनानादूषणयुक्तत्वेनवदंति नैतावदेव प्रजहत्यपि ॥२१॥ असत्यशीलाःअसत्यवचनशीलाः विकृताःविकृतोपेताक्ष्यादिव्यापाराः दुर्गाःदुष्टाभिसरणादिगतिशीलाः अहृदयाःस्वभर्तरिविरसाः असत्यःकुलटाः पापेपरपुरुषप्रसंगादौसंकल्पोमनोव्यापारोयासां क्षणमात्रविरागिणःक्षणमात्रविरागिण्यइत्यर्थः अल्पनिमित्ततःक्षणमात्रेणत्यक्तानुरागाः अविश्वसनीयस्नेहाइतियावत् विरागिणइत्यत्रङीबभावआर्षः ताअसत्यइतिविधेयं ॥ २२॥

कुलंप्रशस्तं कृतमुपकारः विद्यागुरूपदिष्टधर्मविद्या दत्तंभूषणादिदानं संग्रहःदृष्टेपिदोषेस्वीकारः यद्वा संग्रहोबंधनादि एतत्सर्वमपिस्त्रीणामसतीनांहृदयंनगृह्णातिपापवृत्तेर्नप्रतिबध्नाति नञ्बाहुल्यमप्रतिबंधदार्ढ्यप्रतिपादनाय कामातुराणांनभयंनलज्जेतिन्यायात् कुलाद्युचितंकृत्यंपृष्ठेकृत्वालोकगर्हितकृत्येएवप्रवर्तंते कुतः यतोऽनित्यहृदयाःअव्यवस्थितचित्ताः ॥ २३ ॥ साध्वीनांतुपतिव्रतानांतु शीलेसच्चरित्रे सत्येसत्यवचने श्रुतेगुरुजनोपदेशे स्थितेस्वकुलोचितमर्यादावस्थितौतु तुरेवार्थे एष्वेवस्थितानांस्त्रीणांपरमंपवित्रंउत्तमंपुण्यसाधनंपतिरेकएव अतएवस्त्रियाःसर्वधर्मसाधनेभ्योविशिष्यते ॥ २४ ॥ यदेवमतःकिमतआह सइति देवसमःदेवतुल्यः एषःपतिः ॥ २५ ॥ २६ ॥ यथाभर्तुःभर्तृविषयेवर्तितव्यंतथाअभि

नकुलंनकृतंविद्यानदत्तंनापिसंग्रहः ॥ स्त्रीणांगृह्णातिहृदयमनित्यहृदयाहिताः ॥ २३ ॥ साध्वीनांतुस्थितानांतुशीलेसत्येश्रुतेस्थिते ॥ स्त्रीणांपवित्रंपरमंपतिरेकोविशिष्यते ॥ २४ ॥ सत्वयानावमंतव्यःपुत्रःप्रव्राजितोवनं ॥ तवदेवसमस्त्वेषनिर्धनःसधनोपिवा ॥ २५ ॥ विज्ञायवचनंसीतातस्याधर्मार्थसंहितं ॥ कृत्वांजलिमुवाचेदंश्वश्रूमभिमुखेस्थिता ॥ २६ ॥ करिष्येसर्वमेवाहमार्यायदनुशास्तिमां ॥ अभिज्ञास्मियथाभर्तुर्वर्तितव्यंश्रुतंचमे ॥ २७ ॥ नमामसज्जनेनार्यासमानयितुमर्हति ॥ धर्माद्विचलितुंनाहमलंचंद्रादिवप्रभा ॥ २८ ॥ नातंत्रीविद्यतेवीणानाचक्रोविद्यतेरथः ॥ नापतिःसुखमेधेतयास्यादपिशतात्मजा ॥ २९ ॥ मितंददातिहिपितामितंभ्रातामितंसुतः ॥ अमितस्यतुदातारंभर्तारंकानपूजयेत् ॥ ३० ॥ साहमेवंगताश्रेष्ठाश्रुतधर्मपरावरा ॥ आर्येकिमवमन्येयंस्त्रियाभर्ताहिदैवतं ॥ ३१ ॥ सीतायावचनंश्रुत्वाकौसल्याहृदयंगमं ॥ शुद्धसत्वामुमोचाश्रुसहसादुःखहर्षजं ॥ ३२ ॥ तांप्रांजलिरभिप्रेक्ष्यमातृमध्येतिसत्कृतां ॥ रामःपरमधर्मात्मामातरंवाक्यमब्रवीत् ॥ ३३ ॥

ज्ञास्मि किंच तथाश्रुतंमेस्वमातापितृभ्यामितिशेषः ॥२७॥ असज्जनेनअसतीजनेनसमानयितुंसमानांकर्तुमार्यानार्हति नाहमलंनसमर्था ॥२८॥ विद्यतेवादनसमर्थाइतिगमनसमर्थइतिचशेषः शतात्मजेतिबहुव्रीहिः शतपुत्रा ॥ २९ ॥ अमितस्यऐहिकामुष्मिकसकलसुखस्य कर्मणिषष्ठी ॥ ३० ॥ एवंगताभर्तापरमपूज्यइतिज्ञानवती श्रेष्ठाश्रुतधर्मेतिपाठे श्रेष्ठाभ्यःश्वश्रूमातृप्रमुख्याभ्यःश्रुतःपरावरःसामान्यविशेषरूपोधर्मोयया श्रेष्ठेइतिपाठःक्वचित् किमवमन्येयंकस्मादवमंस्यामि ॥ ३१ ॥ शुद्धसत्वाशुद्धचित्ता पुत्रादेर्वनगमनेनदुःखं सीतावाक्यश्रवणेनचहर्षः ॥ ३२ ॥ अभिप्रेक्ष्यदृष्ट्वा अतिसत्कृतांसर्वजनैरितिशेषः ॥ ३३ ॥

वनवासस्यवनवासकालस्य ॥ ३४ ॥ सुप्तायाःसुप्ताख्याइवचतुर्दशघटीवद्गमिष्यंति समग्रंभ्रातृभार्यासहितंसमग्रश्रेयस्कंच पुनरपिसुहृद्भिर्वृतंराजत्वेन ॥ ३५ ॥ अभिनीतार्थनिर्णी तार्थं त्रयःशतानित्रीणिशतानिशतार्धंचसंख्यायासांताः त्रेत्रयसादेशआर्षः एवंभूतायामातरःसंतिताःअवेक्ष्यविविच्यददर्शेत्यर्थः तथामातरश्चतंददृशुरितिशेषः ॥ ३६ ॥ तथैवकौस ल्यावदेवार्तास्तामातृःप्रतिइदंजगादेत्यन्वयः ॥ ३७ ॥ संवासःसहवासः परुषमुक्तमितिशेषः अज्ञानादपियत्कृतंपरुषंकर्मसमुपजानीतक्षांतमित्यनुजानीतेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ समाहितंधीरं

अंबमादुःखिताभूत्वापश्येस्त्वंपितरंमम॥ क्षयोपिवनवासस्यक्षिप्रमेवभविष्यति॥ ३४॥ सुप्तायास्तेगमिष्यंतिनववर्षाणिपंचच॥ समग्रमिहसंप्राप्तंमांद्रक्ष्यसिसुहृद्वृतं॥ ३५॥ एतावदभिनीतार्थमुक्त्वासजननींवचः॥ त्रयःशतशतार्धाहिददर्शावेक्ष्यमातरः॥ ३६॥ ताश्चापिसतथैवार्तामातृर्दशरथात्मजः॥ धर्मयुक्तमिदंवाक्यंनिजगादकृतांजलिः॥ ३७॥ संवासात्परुषंकिंचिदज्ञानादपियत्कृतं॥ तन्मेसमुपजानीतसर्वाश्चामंत्रयामिवः॥ ३८॥ वचनंराघवस्यैतद्धर्मयुक्तंसमाहितं॥ शुश्रुवुस्ताःस्त्रियःसर्वाःशोकोपहतचेतसः॥ ३९॥ जज्ञेऽथतासांसन्नादःक्रौंचीनामिवनिःस्वनः॥ मानवेंद्रस्यभार्याणामेवंवदतिराघवे॥ ४०॥ मुरजपणवमेघघोषवद्दशरथवेश्मबभूवयत्पुरा॥ विलपितपरिदेवनाकुलंव्यसनगतंतदभूत्सुदुःखितं॥ ४१॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेएकोनचत्वारिंशःसर्गः॥ ३९॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ अथरामश्चसीताचलक्ष्मणश्चकृतांजलिः॥ उपसंगृह्यराजानंचक्रुर्दीनाःप्रदक्षिणं॥ १॥ तंचापिसमनुज्ञाप्यधर्मज्ञःसहसीतया॥ राघवःशोकसंमूढोजननीमभ्यवादयत्॥ २॥ अन्वक्षंलक्ष्मणोभ्रातुःकौसल्यामभ्यवादयत्॥ अपिमातुःसुमित्रायाजग्राहचरणौपुनः॥ ३॥

॥ ३९ ॥ अथरामवचःश्रवणानंतरं सन्नादःशोकजःशब्दः ॥ ४० ॥ मेघोवाद्यविशेषः मुरजपणवाएवमेघाइतिरूपकंवा विलपितंरामगुणकैकेयीदुर्गुणप्रतिपादकंवाक्यं परिदेवनंरोदनं व्यसनगतंप्राप्तेष्टवियोगं ॥ ४१ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेएकोनचत्वारिंशःसर्गः ॥ ३९॥ ॥७॥ ॥ ७ ॥ ॥७९॥
उपसंगृह्यपादपतनपूर्वकंप्रणम्य दीनाःमातापित्रोःशोकदर्शनाद्दीनाइव ॥ १ ॥ समनुज्ञाप्यकृतानुमतिकंकृत्वा शोकसंमूढःमातृदुःखदर्शनात्सइव ॥ २ ॥ अन्वक्षंअनुपदंरामेणकौसल्यावंदनानंतरं भ्रातुःजननीमितिशेषः कौसल्यामभ्यवादयत् पुनःकौसल्यावंदनानंतरं मातुःसुमित्रायाः अपिनाऽन्यासांच ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ अत्रत्यसुहृज्जनेस्वनुरक्तोपित्वंमयावनवासायसृष्टोऽनुमतः वनंगच्छतिभ्रातरिरामेप्रमादमनवधानंमाकार्षीः भ्रातरीत्यनेनसोदरवदेवायंद्रष्टव्यइतिसूचितं ॥ ५ ॥ कनीयसोज्येष्ठानुवर्तनंपरमोधर्मइत्याह व्यसनीवेति राज्याभावेन ॥ ६ ॥ इदंज्येष्ठानुवर्तनरूपं धर्मांतरमपिक्षत्रोचितमाह दानमित्यादि मृधेषुयुद्धेषुतनुत्यागस्तनावनास्थापूर्वकंयुद्धकरणं ॥ ७ ॥ असौएवंस्वपुत्रंलक्ष्मणमुक्त्वासंसिद्धंवनंगतुंनिश्चितमनस्कंप्रियराघवंप्रियरूपंराघवंगच्छगच्छेतिपुनःपुनरुवाच शकुनसंपत्तयेइतिभावः तंलक्ष्मणंपुनरुवाचेत्यनुकर्षः ॥ ८ ॥ तद्वचन

तंवंदमानंरुदतीमातासौमित्रिमब्रवीत्॥ हितकामामहाबाहुंमूर्ध्न्युपाघ्रायलक्ष्मणं॥४॥ सृष्टस्त्वंवनवासायस्वनुरक्तःसुहृज्जने॥ रामेप्रमादंमाकार्षीःपुत्रभ्रातरिगच्छति॥ ५॥ व्यसनीवासमृद्धोवागतिरेषतवानघ॥ एषलोकेसतांधर्मोयज्ज्येष्ठवशगोभवेत्॥ ६॥ इदंहिवृत्तमुचितंकुलस्यास्यसनातनं॥ दानंदीक्षाचयज्ञेषुतनुत्यागोमृधेषुहि॥ ७॥ लक्ष्मणंत्वेवमुक्त्वासौसंसिद्धंप्रियराघवं॥ सुमित्रागच्छगच्छेतिपुनःपुनरुवाचतं॥ ८॥ रामंदशरथंविद्धिमांविद्धिजनकात्मजां॥ अयोध्यामटवींविद्धिगच्छतातयथासुखं॥ ९॥ ततःसुमंत्रःकाकुत्स्थंप्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत्॥ विनीतोविनयज्ञश्चमातलिर्वासवंयथा॥ १०॥ रथमारोहभद्रंतेराजपुत्रमहायशः॥ क्षिप्रंत्वांप्रापयिष्यामियत्रमांरामवक्ष्यसे॥ ११॥ चतुर्दशहिवर्षाणिवस्तव्यानिवनेत्वया॥ तान्युपक्रमितव्यानियानिदेव्याप्रचोदितः॥ १२॥ तंरथंसूर्यसंकाशंसीताहृष्टेनचेतसा॥ आरुरोहवरारोहाकृत्वालंकारमात्मनः॥ १३॥ वनवासंहिसंख्यायवासांस्याभरणानिच॥ भर्तारमनुगच्छंत्यैसीतायैश्वशुरोददौ॥ १४॥

माह राममिति एवंचपितृमातृनगरस्मरणेनमनश्चांचल्यंमाकुर्वितिध्वनितं रामस्यपितृवत्सेव्यत्वं सीतायांमातृवद्भावकरणं अटव्याअयोध्यावत्पाल्यत्वं तेनतत्रत्यजंतूनामनुद्वेगकरणंच ध्वनितं ॥ ९ ॥ १० ॥ यत्रयद्देशप्रापणेमांवक्ष्यसेनियोजयसितंदेशंक्षिप्रंप्रापयिष्यामिनेहरजन्यांवस्तव्यमितिशेषः ॥ ११ ॥ कुतस्तत्राह चतुर्दशेति यानिचतुर्दशवर्षाणिवनेवस्तव्यानितान्यद्यैवोपक्रमितव्यानिआरंभणीयानि यतोदेव्याकैकेय्याअद्यैववनंगच्छेतिप्रेरितोस्मि ॥ १२ ॥ हृष्टेनचेतसेत्यनेनांगिरामनउत्साहमित्युक्तोमुख्यःशकुनोध्वनितः ॥ १३ ॥ अलंकारकरणोपायमुक्तंस्मारयति वनवासंहीति यानिददौतानिरथोपस्थेविन्यस्येत्यन्वयः अग्रिमश्लोकेतथैवेतिपदस्वरसात् ॥ १४ ॥

भ्रातृभ्यांभ्रात्रोरित्यर्थः सचर्मचर्मपिनद्धंपेटकं कठिनंखनित्रं प्रविन्यस्यस्थापयित्वा ॥ १५ ॥ अथोअनंतरंआरुरुहतुः ॥ १६ ॥ संमतान्संमतसर्वलक्षणान् ॥ १७ ॥ चिररात्रायेत्य
व्ययं चिरकालावस्थित्यर्थमित्यर्थः नगरेविद्यमानस्यसर्वमनुष्यस्यंबलस्यअश्वगजादेर्मूर्च्छाजनस्यतिर्यग्जंतुरूपस्यचमूर्च्छाबभूवेत्यर्थः ॥ १८ ॥ तदेवप्रपंचयति तदिति समाकुलमि

तथैवायुधजातानिभ्रातृभ्यांकवचानिच ॥ रथोपस्थेप्रविन्यस्यसचर्मकठिनंचयत् ॥ १५ ॥ अथोज्वलनसंकाशंचामीकरविभूषितं ॥ तमारुरुहतु
स्तूर्णंभ्रातरौरामलक्ष्मणौ ॥ १६ ॥ सीतातृतीयानारूढान्दृष्ट्वारथमचोदयत् ॥ सुमंत्रःसंमतानश्वान्वायुवेगसमान्जवे ॥ १७ ॥ प्रयातेतुमहारण्यंचि
रात्रायराघवे ॥ बभूवनगरेमूर्च्छाबलमूर्च्छाजनस्यच ॥ १८ ॥ तत्समाकुलसंभ्रांतंमत्तसंकुपितद्विपं ॥ हयसिंजितनिर्घोषंपुरमासीन्महास्वनं ॥ १९ ॥
ततःसबालवृद्धासापुरीपरमपीडिता ॥ राममेवाभिदुद्राव घर्मार्तःसलिलंयथा ॥ २० ॥ पार्श्वतःपृष्ठतश्चापिलंबमानास्तदुन्मुखाः ॥ बाष्पपूर्णमुखाःस
र्वेतमूचुर्भृशनिःस्वनाः ॥ २१ ॥ संयच्छवाजिनांरश्मीन्सूतयाहिशनैःशनैः ॥ मुखंद्रक्ष्यामरामस्यदुर्दर्शंनोभविष्यति ॥ २२ ॥ आयसंहृदयंनूनंराममा
तुरसंशयं ॥ यद्देवगर्भप्रतिमेवनंयातिनभिद्यते ॥ २३ ॥ कृतकृत्याहिवैदेहीछायेवानुगतापतिं ॥ नजहातिरताधर्मेमेरुमर्कप्रभायथा ॥ २४ ॥ अहोल
क्ष्मणसिद्धार्थःसततंप्रियवादिनं ॥ भ्रातरंदेवसंकाशंयस्त्वंपरिचरिष्यसि ॥ २५ ॥ महत्येषाहितेबुद्धिरेषचाभ्युदयोमहान् ॥ एषस्वर्गस्यमार्गश्चयदेन
मनुगच्छसि ॥ २६ ॥ एवंवदंतस्तेसोढुंनशेकुर्बाष्पमागतं ॥ नरास्तमनुगच्छंतिप्रियमिक्ष्वाकुनंदनं ॥ २७ ॥ अथराजावृतःस्त्रीभिर्दीनाभिर्दीनचेतनः ॥
निर्जगामप्रियंपुत्रंद्रक्ष्यामीतिब्रुवन्गृहात् ॥ २८ ॥

तिकर्तव्यतामूढंचतत्संभ्रांतंरामानुगमनायत्वरायुक्तं मत्तारामवियोगेनसंकुपिताद्विपायस्मिन् हयानांदुःखेनसिंजितानांशब्दवतांपर्याकुलप्राणिभूषणानांनिर्घोषोयस्मिन् ॥ १९ ॥ परम
पीडितारामवियोगदुःखेनेतिशेषः ॥ २० ॥ तंसुमंत्रं ॥ २१ ॥ २२ ॥ देवगर्भप्रतिमेस्कंदतुल्ये यद्वा देवगर्भोदेवनिधिर्हिरण्यगर्भस्तत्प्रतिमे यातिगच्छतिसति ॥ २३ ॥ मेरुमित्यादि नि
त्यंतत्प्रदक्षिणसंचारात् ॥ २४ ॥ यस्त्वंभ्रातरंपरिचरिष्यसिसत्वंसिद्धार्थःकृतार्थः ॥ २५ ॥ तदेवाह महतीत्यादि अभ्युदयऐहिकः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ ॥७६॥

करेणूनांतत्पालकवृद्धकरिणीनां ॥ २९ ॥ सन्नःखिन्नः ग्रहेणराहुणा ॥ ३० ॥ अचिंत्यात्माअहंममताभिमानराहित्येनतद्वद्भिरज्ञेयस्वरूपः एतेनसर्वथाममताराहित्यंसूचितं तदेवस्पष्टयन्
नयन्नाह त्वरितंवाह्यतामिति ॥ ३१ ॥ तंसुमंत्रं आहेतिशेषः उभयंनाशकत् एवंचनातिमंदंनातिवेगमवाहयदित्यर्थः ॥ ३२ ॥ अभ्यवहितंरथनेम्युद्धतं ॥ ३३ ॥ रुदिताश्रुपरिद्यूनंअनुत्साहवत्
॥ ३४ ॥ आयासःखेदः चलितैस्तिर्यग्भूतैःपंकजैः वर्षसंभूतोदकैरितिबोध्यं अपादानस्यैवकरणत्वविवक्षा ॥ ३५ ॥ एकचित्तगतंदुःखेनैकचित्ततांप्राप्तं ॥ ३६ ॥ सीदंतंमूर्छितं ॥ ३७ ॥ अं

शुश्रुवेचाग्रतःस्त्रीणांरुदतीनांमहास्वनः ॥ यथानादःकरेणूनांबद्धेमहतिकुंजरे ॥ २९ ॥ पिताहिराजाकाकुत्स्थःश्रीमान्सन्नस्तदाबभौ ॥ परिपूर्णःश
शीकालेग्रहेणोपप्लुतोयथा ॥ ३० ॥ सचश्रीमानचिंत्यात्मारामोदशरथात्मजः ॥ सूतंसंचोदयामासत्वरितंवाह्यतामिति ॥ ३१ ॥ रामोयाहीतितंसूतंति
ष्ठेतिचजनस्तथा ॥ उभयंनाशकत्सूतःकर्तुमध्वनिचोदितः ॥ ३२ ॥ निर्गच्छतिमहाबाहौरामेपौरजनाश्रुभिः ॥ पतितैरभ्यवहितंप्रणनाशमहीरजः ॥ ३३ ॥
रुदिताश्रुपरिद्यूनंहाहाकृतमचेतनं ॥ प्रयाणेराघवस्यासीत्पुरंपरमपीडितं ॥ ३४ ॥ सुस्रावनयनैःस्त्रीणामस्रमायाससंभवं ॥ मीनसंक्षोभचलितैःस
लिलंपंकजैरिव ॥ ३५ ॥ दृष्ट्वातुनृपतिःश्रीमानेकचित्तगतंपुरं ॥ निपपातैवदुःखेनकृत्तमूलइवद्रुमः ॥ ३६ ॥ ततोहलहलाशब्दोजज्ञेरामस्यपृष्ठतः ॥
नराणांप्रेक्ष्यराजानंसीदंतंभृशदुःखितं ॥ ३७ ॥ हारामेतिजनाःकेचिद्राममातेतिचापरे ॥ अंतःपुरसमृद्धंचक्रोशंतंपर्यदेवयन् ॥ ३८ ॥ अन्वीक्षमा
णोरामस्तुविषण्णंभ्रांतचेतसं ॥ राजानंमातरंचैवददर्शानुगतौपथि ॥ ३९ ॥ सबद्धइवपाशेनकिशोरोमातरंयथा ॥ धर्मपाशेनसंयुक्तःप्रकाशंना
भ्युदैक्षत ॥ ४० ॥ पदातिनौचयानार्हावदुःखार्हौसुखोचितौ ॥ दृष्ट्वासंचोदयामासशीघ्रंयाहीतिसारथिं ॥ ४१ ॥

तःपुरसमृद्धंअंतःपुरसहितंक्रोशंतंउच्चैःशब्देनरुदंतंराजानंदृष्ट्वाकेचिन्नराहारामेतिकेचिद्धाराममातेतिपर्यदेवयन्शुशुचुः उपलक्षणमेतत्केचिद्धाराजन्नित्यपि राममातेत्यार्षं ॥ ३८ ॥
अनुपश्चाद्भागेईक्षमाणोरामोमातरंराजानंचस्वमनुगतौददर्श ॥ ३९ ॥ पाशेननिबद्धःकिशोरोश्ववालोमातरंयथानपश्यतिएवंधर्मपाशेनसंयुक्तःसंबद्धइव नित्यमुक्तस्वभावत्वादेवमु
क्तिः प्रकाशंनाभ्युदैक्षतसंकुचितदर्शनव्यापारोभूदित्यर्थः ॥ ४० ॥ यानार्हत्वादिगुणविशिष्टौपितरौदृष्ट्वेत्यन्वयः ॥ ४१ ॥

दुःखजंदुःखंजायतेऽस्मात्तादृशं अन्यत्रापिदृश्यतइतिडः दुःखदमितिपाठांतरं लोकदृष्ट्यैदंसहितुं तीषसहेतिवेट् दुःखितौपितरौद्रष्टुंनशक्तइतियावत् तोत्रमंकुशस्तत्पीडितोद्विपोय थास्वपृष्ठवर्तिवस्तुदर्शनाशक्तस्तद्वत् अस्यचकैकेयीवाक्यमेवांकुशः ॥ ४२ ॥ वत्सकारणात्प्रत्यगारंवत्सावस्थितिमद्गृहमुद्दिश्यागच्छंतीसवत्साबद्धवत्साधेनुर्यथाधावतिएवंराममाता अधावत एषुसवत्सेत्याद्यधिककथनंकवेरपिशोकाविष्टत्वान्नदोषाय ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ रामलक्ष्मणसीतार्थंतद्वियोगजशोकवशात्नेत्रजंवारिस्रवंतींमुंचंतींनृत्यंतीमिवेतस्ततःपरिभ्रमं तींअसकृत्प्रैक्षत रामइतिशेषः ॥ ४५ ॥ चक्रयोर्युयुत्सुसेनयोरंतरास्थितउदासीनःपुरुषइवसुमंत्रस्यात्मादोलायितोबभूव ॥ ४६ ॥ ननुराजवचनातिक्रमेदोषःस्यादतआह नेति उपा

नहितत्पुरुषव्याघ्रोदुःखजंदर्शनंपितुः॥ मातुश्चसहितुंशक्तस्तोत्रैर्नुन्नइवद्विपः॥ ४२ ॥ प्रत्यगारमिवायांतीसवत्सावत्सकारणात् ॥ बद्धवत्सायथाधे नूराममाताभ्यधावत ॥ ४३ ॥ तथारुदंतींकौसल्यांरथंतमनुधावतीं ॥ क्रोशंतींरामरामेतिहासीतेलक्ष्मणेतिच ॥ ४४ ॥ रामलक्ष्मणसीतार्थंस्रवं तींवारिनेत्रजं ॥ असकृत्प्रैक्षतसतांनृत्यंतीमिवमातरं ॥ ४५ ॥ तिष्ठेतिराजाचुक्रोशयाहियाहीतिराघवः॥ सुमंत्रस्यबभूवात्माचक्रयोरिवचांतरा ॥ ४६ ॥ नाश्रौषमितिराजानमुपालब्धोपिवक्ष्यसि॥ चिरंदुःखस्यपापिष्ठमितिरामस्तमब्रवीत् ॥ ४७ ॥ सरामस्यवचःकुर्वन्ननुज्ञाप्यचतंजनं ॥ व्र जतोपिहयान्शीघ्रंचोदयामाससारथिः ॥ ४८ ॥ न्यवर्ततजनोराज्ञोरामंकृत्वाप्रदक्षिणं ॥ मनसाप्याशुवेगेननन्यवर्ततमानुषं ॥ ४९ ॥ यमिच्छेत्पु नरायातंनैनंदूरमनुव्रजेत्॥ इत्यमात्यामहाराजमूचुर्दशरथंवचः॥ ५० ॥

लब्धोपिमयाबहुशस्तिष्ठतिष्ठेत्युक्तोपिमद्वचनंनाकार्षीरितिपुनर्गमनानंतरंराज्ञोपालब्धोपिनाश्रौषमितिवक्ष्यसि दुःखस्यमद्दुःखस्यहेतुभूतं पापिष्ठंअतिदुःखजनकत्वात् पापिष्ठंचिरवि लंबनमितिहेतोःशीघ्रंगच्छेतिरामस्तमब्रवीत् ॥ ४७ ॥ तंजनंअनुव्रजत्पौरजनंअनुज्ञाप्यरामेणकृतांपुनःपरावृत्त्यगमनानुज्ञांप्रापय्यव्रजतोपिस्वतोगच्छतोपि पुनःशीघ्रंशीघ्रगत्यर्थं ॥४८॥ राज्ञोजनःराजसंबंधीजनःअवरोधजनःउपजीविजनश्चरामंमनसाप्रदक्षिणंकृत्वान्यवर्तत देहमात्रेणेतिशेषः रथस्यशीघ्रगत्वादितिभावः आशुवेगेनमनसातुनन्यवर्ततमानुषंइतरमनुष्य समूहःआशुवेगेनमनसापिनन्यवर्तत अपिनादेहेनचनन्यवर्तत मनसाप्यश्रुवेगैश्चेतिपाठांतरं अत्रपाठेमनसोऽनिवृत्तेरश्रुवेगोज्ञापकः ॥ ४९ ॥ उत्कटदिदृक्षावतोराज्ञस्तुसचिववचनान्नि वृत्तिरित्याह यमिच्छेदिति ॥ ५० ॥

व्यवस्थितःअवस्थितः ॥ ५१ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेचत्वरिंशःसर्गः ॥ ४० ॥ ॥ ७ ॥ इदानींतत्प्र याणनिमित्तःसर्वप्रजाशोकउच्यते तस्मिन्निति मातृवेष्टितपितृुद्देशेनकृतांजलौ निष्क्रामतिनगरान्निर्गच्छतिसति ॥ १ ॥ तदेवाह अनाथस्येति तपस्विनःशोच्यस्य गतिःसकलसुखावा प्तिहेतुः शरणंसर्वापद्भ्योरक्षिता ॥ २ ॥ अभिशस्तःमिथ्याभिशंसनंप्रापितः क्रोधनीयानिप्रजाक्रोधकराणि ॥ ३ ॥ ४ ॥ वनंगंतुमितिशेषः अस्यजनस्येत्युक्त्वाकिंविशिष्यकथनेन सर्व

तेषांवचःसर्वगुणोपपन्नःप्रस्विन्नगात्रःप्रविषण्णरूपः ॥ निशम्यराजाकृपणःसभार्योव्यवस्थितस्तंसुतमीक्षमाणः ॥ ५१ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीम० वा०आ०अ०चत्वारिंशःसर्गः॥ ४० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ तस्मिंस्तुपुरुषव्याघ्रेनिष्क्रामतिकृतांजलौ॥ आर्तशब्दोहिसंजज्ञेस्त्रीणामंतःपुरेमहा न्॥ १ ॥ अनाथस्यजनस्यास्यदुर्बलस्यतपस्विनः॥ योगतिःशरणंचासीत्सनाथःक्वनुगच्छति ॥ २ ॥ नक्रुध्यत्यभिशस्तोपिक्रोधनीयानिवर्जयन् ॥ क्रुद्धान्प्रसादयन्सर्वान्समदुःखःक्वगच्छति॥ ३ ॥ कौसल्यायांमहातेजायथामातरिवर्तते॥ तथायोवर्ततेऽस्मासुमहात्माक्वनुगच्छति ॥ ४ ॥ कैकेय्या क्लिश्यमानेनराज्ञासंचोदितोवनं॥ परित्राताजनस्यास्यजगतःक्वनुगच्छति॥ ५ ॥ अहोनिश्चेतनोराजाजीवलोकस्यसंक्षयं॥ धर्म्यंसत्यव्रतंरामंवन वासेप्रवत्स्यति ॥ ६ ॥ इतिसर्वामहिष्यस्ताविवत्साइवधेनवः॥ रुरुदुश्चैवदुःखार्ताःसस्वरंचविचुक्रुशुः ॥ ७ ॥ सतमंतःपुरेघोरमार्तशब्दंमहीपतिः॥ पुत्रशोकाभिसंतप्तःश्रुत्वाचासीत्सुदुःखितः ॥ ८ ॥ नाग्निहोत्राण्यहूयंतसूर्यश्चांतरधीयत॥ व्यसृजन्कवलान्नागागावोवत्सान्नपाययन् ॥ ९ ॥ त्रिशं- कुर्लोहितांगश्चबृहस्पतिबुधावपि॥ दारुणाःसोममभ्येत्यग्रहाःसर्वेव्यवस्थिताः॥ १० ॥

स्यजगतःपरित्रातेतिभगवत्स्वरूपज्ञायाःकस्याश्चिद्वचः ॥ ५ ॥ संक्षयंआधारत्वेनगृहभूतं वनवासेतन्निमित्तं प्रवत्स्यतिप्रवासयति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ नाहूयंतअग्निहोत्रिभीरामदुःखा दितिशेषः अंतरधीयतरामव्यसनात्तद्दुःश्यतयादिवसशेषेसत्यप्यंतर्हितोभूत् अकालेदुर्दिनमभूदितिभावः व्यसृजन्त्यक्तवंतः नागाःगजाः नपाययन्नापाययन् अडभावआर्षः दुर्दिना द्युत्पाताराज्ञोरावणस्यचनाशसूचकाइतिबोध्यं ॥ ९ ॥ त्रिशंकुर्दक्षिणदिक्स्थः लोहितांगोभौमः गुरुबुधौअन्येसर्वेग्रहाःशनिशुक्रादयःसोममभ्येत्यरात्रौवक्रगत्याचंद्रंप्राप्यदारुणाःक्रू राचिषःसंतोव्यवस्थिताः ॥ १० ॥

गतार्चींषित्यक्तस्वाभाविककांतीनि ग्रहाःशन्यादयः विशाखाःविमार्गस्थाःसधूमाश्चनभसिदृश्यंते ॥ ११ ॥ कालिकामेघपंक्तिःअनिलवेगेनआकाशेउत्थितउदधिरिवदृश्यते नगरंप्रच चालेत्यनेनभूकंपः ॥ १२ ॥ १३ ॥ अकस्माद्दैन्यहेतुकारणाभावेपिदैन्यंरामवियोगदैन्यादधिकंदैन्यं ॥ १४ ॥ शोकेनरामवियोगजेनपर्यायसंतप्तःपुनःपुनःसंतप्तः प्रतिज्ञापालनरूप धर्मवत्यपिकोपउत्पातः ॥ १५ ॥ पूर्वंतुकेषांचित्तत्त्वज्ञानांहर्षआसीत्संप्रतितुसर्वोप्यत्दृष्टः ॥ १६ ॥ १७ ॥ सुताअनर्थिनोऽनपेक्षिणोमातापित्रोरितिशेषः स्त्रीणांभर्तारोऽनर्थिनः भ्रातरो

नक्षत्राणिगतार्चींषिग्रहाश्चगततेजसः॥ विशाखाश्चसधूमाश्चनभसिप्रचकाशिरे ॥ ११ ॥ कालिकानिलवेगेनमहोदधिरिवोत्थितः॥ रामेवनंप्रव्र जितेनगरंप्रचचालतत्॥ १२॥ दिशःपर्याकुलाःसर्वास्तिमिरेणेवसंवृताः॥ नग्रहोनापिनक्षत्रंप्रचकाशेनकिंचन॥ १३॥ अकस्मान्नागरःसर्वोजनो दैन्यमुपागमत्॥ आहारेवाविहारेवानकश्चिदकरोन्मनः॥ १४॥ शोकपर्यायसंतप्तःसततंदीर्घमुच्छ्वसन्॥ अयोध्यायांजनःसर्वश्चुक्रोशजगतीपतिं ॥ १५॥ बाष्पपर्याकुलमुखोराजमार्गगतोजनः॥ नत्दृष्टोलभ्यतेकश्चित्सर्वःशोकपरायणः॥ १६॥ नवातिपवनःशीतोनशशीसौम्यदर्शनः॥ नसूर्य स्तपतेलोकंसर्वंपर्याकुलंजगत्॥ १७॥ अनर्थिनःसुताःस्त्रीणांभर्तारोभ्रातरस्तथा॥ सर्वेसर्वंपरित्यज्यराममेवान्वचिंतयन्॥ १८॥ येतुरामस्यसुहृदः सर्वेतेमूढचेतसः॥ शोकभारेणचाक्रांताःशयनंनैवभेजिरे ॥ १९॥ ततस्त्वयोध्यारहितामहात्मनापुरंदरेणेवमहीसपर्वता॥ चचालघोरंभयशोकदी पितासनागयोधाश्वगणाननादच॥ २०॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेएकचत्वारिंशःसर्गः॥ ४१॥ ॥ ७॥ यावत्तुनिर्यतस्तस्यरजोरूपमदृश्यत॥ नैवेक्ष्वाकुवरस्तावत्संजहारात्मचक्षुषी॥ १॥

भ्रातॄणामनर्थिनइतिशेषः राममेवान्वचिंतयन् तत्ध्यानेनसर्वोजनःसर्वत्रविरक्तोभूदित्याशयः ॥ १८ ॥ १९ ॥ पुरंदरेणरहितासपर्वतासमेरुर्यथामहीचलति तस्यत्रिलोकीपतित्वात् तथारामेणरहिताऽयोध्याचचाल रक्षकाभावात् ननादच दुःखाच्चक्रंदेत्यर्थः ॥ २० ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेएकच त्वारिंशःसर्गः ॥ ४१ ॥ ॥ ७॥ ॥ निर्यतस्तस्यरामस्यसंबंधिरजसोरूपंरथ्याधूलेःस्वरूपंयावत्तेनादृश्यततावदात्मनश्चक्षुषीनसंजहार इदंरामरथोद्धतंरजइतिप्रीत्यातत्पश्यन्न्ने वासीदितिभावः ॥ १ ॥

यावत्प्रियंपुत्रंराजापश्यति रथधूलिदर्शनद्वारेतिशेषः तावत्पुत्रदर्शनेतन्निमित्तंधरण्यांस्थितोस्यदेहोव्यवर्धतेव उत्थायस्थितएवाभूदित्यर्थः ॥ २ ॥ रजसोप्यदर्शनेतच्छरीरंपतितमभूदि त्याह नेति रामस्यरजःरामरथोद्धतंरजइत्यर्थः ॥ ३ ॥ तस्येति पतितमुत्थाप्यतस्यदक्षिणंबाहुंधृत्वाकौसल्याऽनुआगात्स्वपुरंप्रतिगम्यमानमनुआससहैवससार कैकेयीत्वस्यवामंपार्श्व मेवकेवलमन्वगात् तथात्वंचराज्ञोस्यांपरमवैरस्यात् ॥ ४ ॥ तदेवाह तामिति ॥ ५ ॥ नचबांधवी बंधूनांस्नेहपात्रदास्यादिरूपापिनेत्यर्थः अण्णंतत्वान्ङीप् ॥ ६ ॥ ७ ॥ नकेवलमैहि कव्यवहारस्यत्यागःकिंतुपारलौकिकस्यापीत्याह अगृह्णामिति यच्चतेपाणिपर्यगृह्णांयच्चत्वामग्निपर्यणयंप्रदक्षिणमनयंअग्निहोत्रसंबंधवाकार्यंतत्सर्वंअस्मिन्लोकेपाणिग्रहणसाध्यक्री

यावद्राजाप्रियंपुत्रंपश्यत्यत्यंतधार्मिकं॥ तावद्व्यवर्धतेवास्यधरण्यांपुत्रदर्शने॥ २॥ नपश्यतिरजोप्यस्ययदारामस्यभूमिपः॥ तदार्तश्चविषण्णश्चपपा तधरणीतले॥ ३॥ तस्यदक्षिणमन्वागात्कौसल्याबाहुमंगना॥ परंचास्यान्वगात्पार्श्वंकैकेयीसासुमध्यमा॥ ४॥ तांनयेनचसंपन्नोधर्मेणविनयेन च॥ उवाचराजाकैकेयींसमीक्ष्यव्यथितेंद्रियः॥ ५॥ कैकेयिमामकांगानिमास्प्राक्षीःपापनिश्चये॥ नहित्वांद्रष्टुमिच्छामिनभार्यानचबांधवी॥ ६॥ येचत्वामनुजीवंतिनाहंतेषांनतेमम॥ केवलार्थपरांहित्वांत्यक्तधर्मांत्यजाम्यहं॥ ७॥ अगृह्णांयच्चतेपाणिमग्निंपर्यणयंचयत्॥ अनुजानामितत्सर्व मस्मिन्लोकेपरत्रच॥ ८॥ भरतश्चेत्प्रतीतःस्याद्राज्यंप्राप्यैतदव्ययं॥ यन्मेसदद्यात्पित्रर्थंमामांतद्दत्तमागमत्॥ ९॥

डादिपरलोकेऽग्निहोत्रादिसाध्यस्वर्गादिचानुजानामित्यजामि ॥ ८ ॥ ननुममत्यागेपिमत्पुत्रादेःकथंत्यागोयेचत्वामनुजीवंतीत्यादिनोक्तस्तत्राह भरतइति यदित्वयाप्रापितंराज्यंप्राप्य भरतःप्रतीतःस्यात्तुष्टःस्यात्तर्हिमेमरणानंतरंसभरतःपित्रर्थंपितृत्वप्रयुक्तश्राद्धार्थंयद्दद्यात्तत्तद्दत्तंमांमाआगमत् माप्राप्नोत्वित्यर्थः अन्यथातुतंनत्यजामीत्यर्थः कतकस्तुअनुजानामीत्या दिसार्धश्लोकएकंवाक्यं तत्पूर्वार्धेत्यजामीत्यस्यानुकर्षः तत्तृतीयार्धेयन्मेसदद्यात्पित्रर्थंमामतद्दत्तमागमदितिपाठः सदद्यादितिचावर्तते भरतस्त्वयाप्रापितंराज्यंप्राप्यप्रतीतःविवेकवान्स नूयत्प्राप्तंराज्यंतत्सपित्रर्थंपितुर्ममप्रीतिसंपादनाययदिदद्यात्त्यजेत्मांचातद्दत्तंनकृतंतस्मैदत्तंदानंराज्यस्ययेनतादृशंमांप्रीत्यापूर्ववदागमत्प्राप्नुयाच्चेत्तदायत्समेदद्यादस्मिन्लोकेविहारश य्याभोजनादिपरत्रचपरलोकेपिंडदानादितत्सर्वंअनुजानामिअंगीकरोमि अन्यथातंत्यजाम्येवेत्यर्थइत्याह ॥ ९ ॥

रेणुसमुत्ध्वस्तंभुविलुंठनाद्रजोव्याप्तं न्यवर्ततराज्ञासहेतिशेषः ॥ १० ॥ यथापाणिनाऽग्निस्पृष्ट्वास्वकर्तृकदोषेणतत्पीडयानुतप्तोभवतितथास्वकृतमेतद्दुःखमित्यनुतापः ॥ ११ ॥ निवृत्त्य निवृत्त्यपुनःपुनरित्यर्थः रथवर्त्मसुसीदतःरथमार्गदर्शनेक्लिश्यतः यस्तस्यराहुणा ॥ १२ ॥ आत्मानंनमरांतंनगरसमीपंप्राप्तंबुध्वापुत्रंचाप्राप्तंबुध्वाऽब्रवीदितिकतकः यद्वापुत्रंनगरांतंनग रबाह्यदेशंप्राप्तंमत्वेत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ महार्हाभिःउत्तमरूपालंकारवतीभिः ॥ १५ ॥ क्वचिन्नदीतीरादौ अश्मापाषाणः ॥ १६ ॥ बंदिस्तुत्यादिराहित्येनकृपणइव प्रस्रवणात्गि

अथरेणुसमुत्ध्वस्तंसमुत्थाप्यनराधिपं॥ न्यवर्ततततदादेवीकौसल्याशोककर्शिता॥ १०॥ हत्वेवब्राह्मणंकामात्स्पृष्ट्वाग्निमिवपाणिना॥ अन्वतप्यत धर्मात्मापुत्रंसंचिंत्यराघवं॥ ११॥ निवृत्त्यैवनिवृत्त्यैवसीदतोरथवर्त्मसु॥ राज्ञोनातिबभौरूपंग्रस्तस्यांशुमतोयथा॥ १२॥ विललापसदुःखार्तःप्रि यंपुत्रमनुस्मरन्॥ नगरांतमनुप्राप्तंबुध्वापुत्रमथाब्रवीत्॥ १३॥ वाहनानांचमुख्यानांवहतांतंममात्मजं॥ पदानिपथिदृश्यंतेसमहात्मानदृश्यते॥ १४॥ यःसुखेनोपधानेषुशेतेचंदनरूषितः॥ वीज्यमानोमहार्हाभिःस्त्रीभिर्ममसुतोत्तमः॥ १५॥ सनूनंक्वचिदेवाद्यवृक्षमूलमुपाश्रितः॥ काष्ठंवायदिवा श्मानमुपधायशयिष्यते॥ १६॥ उत्थास्यतिचमेदिन्याःकृपणःपांसुगुंठितः॥ विनिःश्वसन्प्रस्रवणात्करेणूनामिवर्षभः॥ १७॥ द्रक्ष्यंतिनूनंपुरुषा दीर्घबाहुंवनेचराः॥ राममुत्थायगच्छंतंलोकनाथमनाथवत्॥ १८॥ सानूनंजनकस्येष्टासुतासुखसदोचिता॥ कंटकाक्रमणक्लांतावनमद्यगमि ष्यति॥ १९॥ अनभिज्ञावनानांसानूनंभयमुपैष्यति॥ श्वापदानर्दितंश्रुत्वागंभीरंरोमहर्षणं॥ २०॥ सकामाभवकैकेयिविधवाराज्यमावस॥ नहि तंपुरुषव्याघ्रंविनाजीवितुमुत्सहे॥ २१॥ इत्येवंविलपन्राजाजनौघेनाभिसंवृतः॥ अपस्नातइवारिष्टंप्रविवेशगृहोत्तमं॥ २२॥

रिप्रस्थादिप्रदेशात् ॥ १७ ॥ १८ ॥ सुखसदोचितासुखस्यसदाउचितातादृश्यपिकंटकेष्वाक्रमणेनपादविक्षेपेणक्लांतापीडिता ॥ १९ ॥ श्वापदानांव्याघ्रादीनामासमंतान्नर्दितं ॥ २० ॥ सकामाभवेतिवक्रोक्त्याअनपकारिणांदुःखदानात्तेकामपूर्तिर्नकदापीतिभावः विधवात्वेहेतुः नहीत्यादि ॥ २१ ॥ अपस्नातःमृतस्नानस्नातः अरिष्टंकश्मलमयं ॥ २२ ॥

तदेवाह शून्येति शून्यानिर्मनुष्याश्चत्वरागृहप्रांतभागाःवेश्मांतावेश्ममध्यभागाश्चयस्यां सर्वजनानांरामपृष्ठेगतत्वात् संवृतापणवेदिकांसंवृताःआवृताःपण्यस्थापनवेदिकायस्यांसा देवतामितिपाठेपिहितापणदेवतागृहामित्यर्थः क्लांताःगंतुमशक्ताःअतएवदुर्बलाःदुःखार्ताःरामवियोगपीडार्तायस्यां नात्याकीर्णोत्यंतसंमर्दरहितोमहापथोयस्यांतां ॥ २३ ॥ २४ ॥ सुप र्णेनहृतोरगंमहाह्रदमिवेतिरिपूणांनिर्भयप्रवेशद्योतकं ॥ २५ ॥ मृदुमंदोच्चारणात् अतएवमंदार्थमबुद्धार्थं दीनंशोच्यं अस्वरंशुद्धकंठध्वनिरहितं ॥ २६ ॥ नयंतु येकेचिदत्रमनुष्याइ

शून्यचत्वरवेश्मांतांसंवृतापणवेदिकां॥ क्लांतदुर्बलदुःखार्तांनात्याकीर्णमहापथां॥ २३॥ तामवेक्ष्यपुरींसर्वांराममेवानुचिंतयन्॥ विलपन्प्राविश द्राजागृहंसूर्यइवांबुदं॥ २४॥ महाह्रदमिवाक्षोभ्यंसुपर्णेनहृतोरगं॥ रामेणरहितंवेश्मवैदेह्यालक्ष्मणेनच॥ २५॥ अथगद्गदशब्दस्तुविलपन्वसु धाधिपः॥ उवाचमृदुमंदार्थंवचनंदीनमस्वरं॥ २६॥ कौसल्यायागृहंशीघ्रंराममातुर्नयंतुमां॥ नह्यन्यत्रममाश्वासोहृदयस्यभविष्यति॥ २७॥ इतिब्रु वंतंराजानमनयन्द्वारदर्शिनः॥ कौसल्यायागृहंतत्रन्यवेश्यतविनीतवत्॥ २८॥ ततस्तत्रप्रविष्टस्यकौसल्यायानिवेशनं॥ अधिरुह्यापिशयनंबभूव लुलितंमनः॥ २९॥ पुत्रद्वयविहीनंचस्नुषयाचविवर्जितं॥ अपश्यद्भवनंराजानष्टचंद्रमिवांबरं॥ ३०॥ तच्चदृष्ट्वामहाराजोभुजमुद्यम्यवीर्यवान्॥ उ च्चैःस्वरेणप्राक्रोशद्धारामविजहासिनौ॥ ३१॥ सुखिताबततंकालंजीविष्यंतिनरोत्तमाः॥ परिष्वजंतोयेरामंद्रक्ष्यंतिपुनरागतं॥ ३२॥ अथरात्र्यांप्र पन्नायांकालरात्र्यामिवात्मनः॥ अर्धरात्रेदशरथःकौसल्यामिदमब्रवीत्॥ ३३॥

तिशेषः अन्यत्रत्वन्यंतरगृहे आश्वासःखेदापगमः ॥ २७ ॥ द्वारदर्शिनोवेत्रिणःकौसल्यायागृहमनयन् तत्रगृहेतैर्विनीतवत्पर्यंकेन्यवेश्यत राजेतिशेषः यद्वा तन्निवेशनोत्तरंराजाविनी तवत्अधोमुखआसेतिशेषः ॥ २८ ॥ कौसल्यायानिवेशनंप्रविष्टस्यस्वापस्थानभूतंशयनंमंचमारुह्यापिलुलितंकलुषंबभूव ॥ २९ ॥ ३० ॥ नौआवांमातापितरावित्यर्थः ॥ ३१ ॥ येबततंकालंतावत्कालंरामप्रत्यावृत्तिकालपर्यंतंजीविष्यंतिपुनरागतंरामंपरिष्वजंतोरामंद्रक्ष्यंतितेसुखितानरोत्तमाश्च तेनस्वस्याधमत्वादिव्यंग्यं ॥ ३२ ॥ अथकौसल्यागृहप्रवेशानंतरं आत्मनःकालरात्र्यामिवसंहाररात्र्यामिवरात्र्यांप्रपन्नायांमध्यंप्राप्तायां ॥ ३३ ॥

मांस्पृश स्वसत्ताज्ञापनार्थमितिभावः कौसल्याऽदर्शनेहेतुमाह राममिति काव्यलिंगमत्रालंकारः दृष्टेर्दर्शनशक्तेरामविषयेसमनस्कायाविलीनत्वात्पदार्थांतरंनस्फुरतीतिव्यंग्यंपरंगुणीभूतं ॥ ३४ ॥ विनिःश्वसंतंराजानंउपोपविश्यशयनसमीपेउपविश्य ॥३५॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेद्विचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४२ ॥ ॥ ७ ॥ सन्नंखिन्नं ॥ १ ॥ अहिजिह्मगासर्पवत्कुटिलगतिःकुटिलचरित्रा जिह्मतामितिपाठेजिह्मतांकौटिल्यरूपंविषंमुक्त्वेत्यर्थः निर्मुक्तात्यक्तकंचुका ॥ २ ॥ ३ ॥ भ

नत्वांपश्यामिकौसल्येसाधुमांपाणिनास्पृश ॥ रामंमेनुगतादृष्टिरद्यापिननिवर्तते ॥ ३४ ॥ तंराममेवानुविचिंतयंतंसमीक्ष्यदेवीशयनेनरेंद्रं ॥ उपोपविश्याधिकमार्तरूपाविनिःश्वसंतंविललापकृच्छ्रं ॥३५॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवा० आ० अयोध्याकांडेद्विचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४२ ॥ ॥ ७ ॥
ततःसमीक्ष्यशयनेसन्नंशोकेनपार्थिवं ॥ कौसल्यापुत्रशोकार्तातमुवाचमहीपतिं ॥ १ ॥ राघवेनरशार्दूलविषंमुक्त्वाहिजिह्मगा ॥ विचरिष्यतिकैकेयीनिर्मुक्तेवहिपन्नगी ॥ २ ॥ विवास्यरामंसुभगालब्धकामासमाहिता ॥ त्रासयिष्यतिमांभूयोदुष्टाहिरिववेश्मनि ॥ ३ ॥ अथास्मिन्नगरेरामश्चरन्भैक्षंगृहेवसेत् ॥ कामकारोवरंदातुमपिदासंममात्मजं ॥ ४ ॥ पातयित्वातुकैकेय्यारामंस्थानाद्यथेष्टतः ॥ प्रविद्धोरक्षसांभागःपर्वणीवाहिताग्निना ॥५॥ नागराजगतिर्वीरोमहाबाहुर्धनुर्धरः ॥ वनमाविशतेनूनंसभार्यःसहलक्ष्मणः ॥ ६ ॥ वनेत्वदृष्टदुःखानांकैकेय्यनुमतेत्वया ॥ त्यक्तानांवनवासायकान्यावस्थाभविष्यति ॥ ७ ॥ तेरत्नहीनास्तरुणाःफलकालेविवासिताः ॥ कथंवत्स्यंतिकृपणाःफलमूलैःकृताशनाः ॥ ८ ॥

वतुभरतराज्यवरणंअथापिइहैवनगरेरामोभैक्षंचरन्गृहेवसेदितियदिअनयावृतंस्यात्तंवरंदातुंममापिकामकारइष्टाचरणं अपिआत्मजंरामंअस्यादासमपिदातुंवरंममकामकारइष्टमेव तद्वियोगशोकाभावात् एवंचैवंवरयाचनंममातित्रासनार्थमेवेतिव्यंग्यं ॥ ४ ॥ कैकेय्याकर्त्र्या रामंस्थानात्स्वस्थानाद्यथेष्टतःस्वेच्छानुसारेणपातयित्वाप्रभ्रंश्य पर्वण्याहिताग्निनारक्षसांभागस्तुषादिरूपःविप्रविद्धःप्रक्षिप्तः इतःपरंतद्दर्शनमसंभावितंरक्षोभिर्नाशादितिव्यंग्यं ॥ ५ ॥ ६ ॥ कैकेय्यनुमतेस्थितेनेतिशेषः कान्याऽवस्थारक्षोभक्षणातिरिक्तानकापि जीवनंसर्वथानसंभावितमितिभावः ॥ ७ ॥ रत्नहीनाउत्तमवस्तुहीनाः तरुणौचतरुणीचतरुणाः फलकालेयुवावस्थत्वेनराज्यभोगकाले ॥ ८ ॥ ॥८०॥

शोकक्षयःशोकस्यक्षयोयस्मिन्सः अपीदानींस्यात् इदानीमेवस्यात्सकालइत्यर्थः अपीदानीमितिलोकोक्तौवा ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ गोरूपांवधूं ॥ १२ ॥ १३ ॥ उदग्रायुधनिस्त्रिंशौ आयुधंधनुरादि निस्त्रिंशःखड्गः ॥ १४ ॥ कन्याद्विजातीनामितिद्वंद्वः तत्रकन्यानांसुमनसःपुष्पाणिद्विजानांफलानिचप्रदिशंतःप्रगृह्णंतोहृष्टाभूत्वासकलपौरजनोत्सवायकदापुरींप्रदक्षिणंकरिष्यंति ॥ १५ ॥ बुद्ध्यापरिणतःज्ञानेनवृद्धः वयसाचामरप्रभस्तरुणतरइव देवानांसदातरुणत्वात् सुवर्षइवकालिकःकालिकसुवृष्टिरिवजनान्लालयन् त्रिवर्षइवलालयन्निति

अपीदानींसकालःस्यान्ममशोकक्षयःशिवः ॥ सहभार्यंसहभ्रात्रापश्येयमिहराघवं ॥ ९ ॥ श्रुत्वैवोपस्थितौवीरौकदाऽयोध्याभविष्यति ॥ यशस्विनीहृष्टजनासूच्छ्रितध्वजमालिनी ॥ १० ॥ कदाप्रेक्ष्यनरव्याघ्रावरण्यात्पुनरागतौ ॥ भविष्यतिपुरीहृष्टासमुद्रइवपर्वणि ॥ ११ ॥ कदायोध्यांमहाबाहुःपुरींवीरःप्रवेक्ष्यति ॥ पुरस्कृत्यरथेसीतांवृषभोगोवधूमिव ॥ १२ ॥ कदाप्राणिसहस्राणिराजमार्गेममात्मजौ ॥ लाजैरवकरिष्यंतिप्रविशंतावरिंदमौ ॥ १३ ॥ प्रविशंतौकदायोध्यांद्रक्ष्यामिशुभकुंडलौ ॥ उदग्रायुधनिस्त्रिंशौसशृंगाविवपर्वतौ ॥ १४ ॥ कदासुमनसःकन्याद्विजातीनांफलानिच ॥ प्रदिशंतःपुरींहृष्टाःकरिष्यंतिप्रदक्षिणं ॥ १५ ॥ कदापरिणतोबुद्ध्यावयसाचामरप्रभः ॥ अभ्युपैष्यतिधर्मात्मासुवर्षइवलालयन् ॥ १६ ॥ निःसंशयंमयामन्येपुरावीरकदर्यया ॥ पातुकामेषुवत्सेषुमातॄणांशातितास्तनाः ॥ १७ ॥ साहंगौरिवसिंहेनविवत्सावत्सलाकृता ॥ कैकेय्यापुरुषव्याघ्रबालवत्सेवगौर्बलात् ॥ १८ ॥ नहितावद्गुणैर्जुष्टंसर्वशास्त्रविशारदं ॥ एकपुत्राविनापुत्रमहंजीवितुमुत्सहे ॥ १९ ॥ नहिमेजीवितेकिंचित्सामर्थ्यमिहकल्प्यते ॥ अपश्यंत्याःप्रियंपुत्रंलक्ष्मणंचमहाबलं ॥ २० ॥ अयंहिमांदीपयतेद्यवन्हिस्तनूजशोकप्रभवोमहाहितः ॥ महीमिमांरश्मिभिरुत्तमप्रभोयथानिदाघेभगवान्दिवाकरः ॥ २१ ॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेत्रिचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

पाठेमामितिशेषः मांलल्लन्नितिपाठेप्रतिक्रीडांकुर्वन्नित्यर्थः ॥ १६ ॥ कदर्ययाक्षुद्राचारया पातुंकामोयेषांतेषुपातुकामेषु शातिताःकृत्ताः ॥ १७ ॥ वत्सलापुत्रवत्सला सिंहेनगौरिवत्वयाविवत्साकृता उक्तपातकेनेतिशेषः एवंकैकेय्यासिंह्याबालवत्सागौरिवबलात्विवत्साकृता ॥ १८ ॥ अतोनहीति गुणैःसर्वकल्याणगुणैः ॥ १९ ॥ कल्प्यते दैवेनेतिशेषः कल्पतइतिपाठेविद्यतइत्यर्थः ॥ २० ॥ दीपयतेसंतापयति ॥ २१ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेत्रिचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४३ ॥ ॥ ७ ॥

एवंदुःखितांकौसल्यांसुमित्रासमाश्वासयतीत्याह विलपंतीमिति इदंवाक्यमित्यन्वयः ॥ १ ॥ कृपणंयथातथारुदितेनवाकिं अयुक्तमेवेत्यर्थः तत्रहेतुः सद्गुणैर्युक्तइति तादृशस्यचनका प्यपायइतिभावः पुरुषोत्तमइत्यनेनतस्येश्वरत्वंव्यंग्यं एवंचसर्वव्यापकत्वेनात्रापिसन्निधानाद्विलापादिव्यर्थमितिचव्यंग्यं ॥ २ ॥ तदेवाह यइति श्लोकद्वयमेकंवाक्यं साधुसिद्धसं कल्पंकुर्वन्गतः वनमितिशेषः सत्यवादिनंतत्त्वेनप्रसिद्धं ॥ ३ ॥ शश्वत्सर्वथानित्यंप्रेत्यफलस्यामुष्मिकसुखस्योदयोयस्मात्तत्रधर्मेस्थितोऽतोनशोच्यः ॥ ४ ॥ सुसहायसंपत्तेश्चनशो च्यइत्याह वर्ततेचेति उत्तमांवृत्तिंपितृतुल्यशुश्रूषाव्यापारंवर्ततेवर्तयतेकरोतीतियावत् लाभःसुखमेव ॥५ ॥ एवंवैदेह्यप्यनुगच्छतितेनलाभएवतस्य अनेनसर्वभूतदयावत्त्वेनलक्ष्मणस्यस

विलपंतींतथातांतुकौसल्यांप्रमदोत्तमां ॥ इदंधर्मेस्थिताधर्म्यंसुमित्रावाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ तवार्येसद्गुणैर्युक्तःसपुत्रःपुरुषोत्तमः ॥ किंतेविलपितेनैवंकृपणंरुदितेनवा ॥ २ ॥ यस्तवार्येगतःपुत्रस्त्यक्त्वाराज्यंमहाबलः ॥ साधुकुर्वन्महात्मानंपितरंसत्यवादिनं ॥ ३ ॥ शिष्टैराचरितेसम्यक्शश्वत्प्रेत्यफलोदये ॥ रामोधर्मेस्थितःश्रेष्ठोनसशोच्यःकदाचन ॥ ४ ॥ वर्ततेचोत्तमांवृत्तिंलक्ष्मणोस्मिन्सदानघः ॥ दयावान्सर्वभूतेषुलाभस्तस्यमहात्मनः ॥ ५ ॥ अरण्यवासेयद्दुःखंजानंत्येवसुखोचिता ॥ अनुगच्छतिवैदेहीधर्मात्मानंतवात्मजं ॥ ६ ॥ कीर्तिभूतांपताकांयोलोकेभ्रामयतिप्रभुः ॥ धर्मःसत्यव्रतपरःकिंनप्राप्तस्तवात्मजः ॥ ७ ॥ व्यक्तंरामस्यविज्ञायशौचंमाहात्म्यमुत्तमं ॥ नगात्रमंशुभिःसूर्यःसंतापयितुमर्हति ॥ ८ ॥ शिवःसर्वेषुकालेषुकाननेभ्योविनिःसृतः ॥ राघवंयुक्तशीतोष्णःसेविष्यतिसुखोऽनिलः ॥ ९ ॥ शयानमनघंरात्रौपितेवाभिपरिष्वजन् ॥ घर्मघ्नःसंस्पृशन्शीतश्चंद्रमाह्लादयिष्यति ॥ १० ॥

र्वभूताधारभूधारकशेषावतारत्वंधर्मानुगत्याचजानक्याःश्रीत्वंध्वनितं तेनरामस्यभगवत्त्वंध्वनितं ॥ ६ ॥ तदेवाहकीर्तीति यःकीर्त्यात्मत्वसंभूतांपताकांध्वजंलोकेत्रैलोक्येपिभ्रामयतिप्रव र्तयति प्रभुःसर्वभूतपालकोदयया सतवात्मजःसाक्षाद्धर्मस्तद्रूपोयतःसत्यव्रतपरोऽतःकिंनप्राप्तःकिंतच्छ्रेयोयन्नप्राप्तः अनेनतदेवव्यंग्यंदृढीकृतं सर्वश्रेयःस्थानत्वस्यभगवदतिरिक्तेऽभावात् ॥ ७ ॥ एतदेवध्वनयंतीसकलदेवसेव्यत्वंतस्याह व्यक्तमिति शौचंअपहतपाप्मत्वादिलक्षणं माहात्म्यंसर्वनियंतृत्वं यद्भीषोदेतिसूर्यइतिश्रुतेः ॥ ८ ॥ युक्तशीतोष्णःअतएवसुखः सुखस्पर्शइत्यर्थः ॥ ९ ॥ चंद्रमाश्चंद्रः ह्लादयिष्यतिसुखयिष्यति ॥ १० ॥

ब्रह्माब्राह्मणोविश्वामित्रःब्रह्मेवसृष्टिकर्तावा तिमिध्वजःशंबरस्तत्सुतःसुबाहुरित्यर्थइतिकतककृतः तीर्थस्तुकदाचिद्रामोवैजयंतंनगरंनिरुध्यतत्रत्यतिमिध्वजाख्यशंबरपुत्रस्यदानवस्यपुत्रंहतवांस्तेनप्रीतोब्रह्मारामायदिव्यास्त्राणिददावित्येतद्बलात्कल्पयति कतकोक्तंतुनयुक्तं ताटकावधोत्तरंसुबाहुवधात्प्रागेवविश्वामित्रेणास्त्रोपदेशस्यप्रागुक्तत्वात्सुबाहोर्मारीचभ्रातृत्वस्य पूर्वमुक्तत्वेनशंबरपुत्रत्वानौचित्याच्च ॥ ११ ॥ १२ ॥ तस्यशासनेपृथिवीतत्स्थाःप्राणिनःकथंनशासनेस्थास्यंति अतस्तस्यकुतोपिनभयमितिभावः ॥ १३ ॥ यायादृशीश्रीःशरीरशोभा यादृशंचशौर्यंयादृशीचकल्याणसत्वतादृश्यतेतयाज्ञायतेनिवृत्तवनवासःक्षिप्रमेवस्वंराज्यंप्राप्स्यति ॥ १४ ॥ इदानींसाक्षादेवसर्वांतर्यामित्वंरामस्यदर्शयति सूर्यस्यापीति सर्वस्यापिस्व

ददौचास्त्राणिदिव्यानियस्मैब्रह्मामहौजसे ॥ दानवेंद्रंहतंदृष्ट्वातिमिध्वजसुतंरणे ॥ ११ ॥ सशूरःपुरुषव्याघ्रःस्वबाहुबलमाश्रितः ॥ असंत्रस्तोह्यरण्येसौवेश्मनीवनिवत्स्यते ॥ १२ ॥ यस्येषुपथमासाद्यविनाशंयांतिशत्रवः ॥ कथंनपृथिवीतस्यशासनेस्थातुमर्हति ॥ १३ ॥ याश्रीःशौर्यंचरामस्ययाचकल्याणसत्वता ॥ निवृत्तारण्यवासःस्वंक्षिप्रंराज्यमवाप्स्यति ॥ १४ ॥ सूर्यस्यापिभवेत्सूर्योह्यग्नेरग्निःप्रभोःप्रभुः ॥ श्रियाःश्रीश्चभवेदग्र्याकीर्त्याःकीर्तिःक्षमाक्षमा ॥ १५ ॥ दैवतंदेवतानांचभूतानांभूतसत्तमः ॥ तस्यकेह्यगुणादेविवनेवाप्यथवापुरे ॥ १६ ॥ पृथिव्यासहवैदेह्याश्रियाचपुरुषर्षभः ॥ क्षिप्रंतिसृभिरेताभिःसहरामोभिषेक्ष्यते ॥ १७ ॥ दुःखजंविसृजत्यश्रुनिष्क्रामंतमुदीक्ष्ययं ॥ अयोध्यायांजनःसर्वःशोकवेगसमाहतः ॥ १८ ॥ कुशचीरधरंवीरंगच्छंतमपराजितं ॥ सीतेवानुगतालक्ष्मीस्तस्यकिंनामदुर्लभं ॥ १९ ॥ धनुर्ग्रहवरोयस्यबाणखड्गास्त्रभृत्स्वयं ॥ लक्ष्मणोव्रजतिह्यग्रेतस्यकिंनामदुर्लभं ॥ २० ॥ निवृत्तवनवासंतंद्रष्टासिपुनरागतं ॥ जहिशोकंचमोहंचदेविसत्यंब्रवीमिते ॥ २१ ॥

स्वकार्यजनकत्वंएतदधीनमेवेतिभावः क्षमाक्षमेतिषष्ठीतत्पुरुषः ॥ १५ ॥ अगुणाः दोषजनकाइत्यर्थः ॥ १६ ॥ रामएताभिस्तिसृभिःसहअभिषेक्ष्यते वसिष्ठादिभिरितिशेषः श्रिया विजयलक्ष्म्या ॥ १७ ॥ कालांतरेपिराज्यार्हतांजनानुरागप्रदर्शनेनाह दुःखजमिति यतःअयोध्यायांविद्यमानःसर्वोजनोयंनिष्क्रामंतमुदीक्ष्यदुःखजमश्रुविसृजति अतस्तस्यराज्यमवश्यंभावीतिशेषः ॥ १८ ॥ अथतस्यवनेविषयसुखंनास्तीतिशोचंतीमाह कुशचीरादिधरमपियंलक्ष्मीरिवसीतानुगतातस्यकिंदुर्लभं इवशब्दएवार्थे सीतारूपेणलक्ष्मीरेवैषेतिभावः एतेन सविष्णुरेवेतिध्वनितं ॥ १९ ॥ धनुर्ग्रहाणांशूराणांवरःश्रेष्ठः पुरुषोत्तमत्वंविनानलक्ष्मणोऽग्रेसरःस्यादितिभावः ॥ २० ॥ द्रष्टासिलुट् ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ रामेरामविषयेशोकःप्रलापादिदुःखंव्यथामास्तु यतस्तस्मिन्नशिवंअशुभंनदृश्यते ॥ २४ ॥ हेअनघेयस्मात्त्वयाऽशेषोयंजनःत्वत्परिवाररूपत्वात्त्वयासमाश्वास्यः अतोदेवित्वंत्दिविक्लवंदुःखंकिंकरोषि ॥ २५ ॥ २६ ॥ मेघरेखामेघपंक्तिः ॥ २७ ॥ २८ ॥ अभिवाद्यचरणौस्पृष्ट्वा प्रोक्षसे उक्षसेचने वर्तमानसामीप्येलट् ॥ २९ ॥ वाक्योपचारेवा

शिरसाचरणावेतौवंदमानमनिंदिते ॥ पुनर्द्रक्ष्यसिकल्याणिपुत्रंचंद्रमिवोदितं ॥ २२ ॥ पुनःप्रविष्टंदृष्ट्वातमभिषिक्तंमहाश्रियं ॥ समुत्स्रक्ष्यसिनेत्राभ्यां शीघ्रमानंदजंजलं ॥ २३ ॥ माशोकोदेविदुःखंवानरामेदृश्यतेऽशिवं ॥ क्षिप्रंद्रक्ष्यसिपुत्रंत्वंससीतंसहलक्ष्मणं ॥ २४ ॥ त्वयाशेषोजनश्चायंसमाश्वास्योयतोऽनघे ॥ किमिदानीमिदंदेविकरोषित्दिविक्लवं ॥ २५ ॥ नार्हात्वंशोचितुंदेवियस्यास्तेराघवःसुतः ॥ नहिरामात्परोलोकेविद्यतेसत्पथेस्थितः ॥ २६ ॥ अभिवादयमानंतंदृष्ट्वाससुहृदंसुतं ॥ मुदाश्रुमोक्ष्यसेक्षिप्रंमेघरेखेववार्षिकी ॥ २७ ॥ पुत्रस्तेवरदःक्षिप्रमयोध्यांपुनरागतः ॥ कराभ्यांमृदुपीनाभ्यांचरणौपीडयिष्यति ॥ २८ ॥ अभिवाद्यनमस्यंतंशूरंससुहृदंसुतं ॥ मुदास्रैःप्रोक्षसेपुत्रंमेघराजिरिवाचलं ॥ २९ ॥ आश्वासयंतीविविधैश्च वाक्यैर्वाक्योपचारेकुशलाऽनवद्या ॥ रामस्यतांमातरमेवमुक्त्वादेवीसुमित्राविरराम रामा ॥ ३० ॥ निशम्यतल्लक्ष्मणमातृवाक्यंरामस्यमातुर्नरदेवपत्न्याः ॥ सद्यःशरीरेविननाशशोकःशरद्गतोमेघइवाल्पतोयः ॥ ३१ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआ० अ० चतुश्चत्वारिंशःसर्गः ॥ ४४ ॥

अनुरक्तामहात्मानंरामंसत्यपराक्रमं ॥ अनुजग्मुःप्रयांतंतंवनवासायमानवाः ॥ १ ॥ निवर्तितेतीवबलात्सुहृद्धर्मेणराजनि ॥ नैवतेसंन्यवर्ततरामस्यानुगतारथं ॥ २ ॥ अयोध्यानिलयानांहिपुरुषाणांमहायशाः ॥ बभूवगुणसंपन्नःपूर्णचंद्रइवप्रियः ॥ ३ ॥ सयाच्यमानःकाकुत्स्थस्ताभिःप्रकृतिभिस्तदा ॥ कुर्वाणःपितरंसत्यंवनमेवान्वपद्यत ॥ ४ ॥ अवेक्षमाणःसस्नेहंचक्षुषाप्रपिबन्निव ॥ उवाचरामःसस्नेहंताःप्रजाःस्वाःप्रजाइव ॥ ५ ॥

क्यरचनायां रामारमणीया ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेचतुश्चत्वारिंशःसर्गः ॥ ४४ ॥ ॥ ॥ इदानींदूरमनुगच्छत्पौरजननिवर्तनमाह अन्विति वनवासायप्रयांतमित्यन्वयः ॥ १ ॥ सुहृद्धर्मेणयमिच्छेत्पुनरायातंनैवदूरमनुव्रजेदित्युक्तिरूपेण तेअनुरक्ताःपौराः ॥ २ ॥ तदनिवृत्तौहेतुमाह अयोध्येति ॥ ३ ॥ याच्यमानःप्रतिनिवृत्तिमितिशेषः ताभिःप्रकृतिभिःअनुरक्ततमप्रजाभिः सत्यंसत्यवंतं ॥ ४ ॥ स्वाःप्रजाइवस्वपुत्रानिव ॥ ५ ॥

अयोध्यानिवासिनांयुष्माकमितिशेषः ॥ ६ ॥ प्रियाणिऐहलौकिकसुखजनकानि हितानिपरलोकसुखजनकानि ॥ ७ ॥ वयसाबालोपिज्ञानवृद्धः वीर्यगुणान्वितोपिमृदुः ॥ ८ ॥ समीक्षितःराज्ञानिश्चितः मयाशिष्टैः मत्तोधिकैरितियावत् ईदृशैराजगुणैर्युक्तः हियतः अपिचापिअस्मादपिहेतोः भरतेप्रीतिर्विधीयतां यतोवोयुष्माकंभर्तृशासनंराजाज्ञाकार्या अवश्यकार्याभवति ॥ ९ ॥ तथाकार्यःअनुकूलाचरणेनसदासमाश्वासनीयः ॥ १० ॥ धर्मंराजवाक्यपरिपालनरूपं अकामयन्चित्तेस्वीकृतवंतः अत्यंतधर्मशालित्वात् ॥ ११ ॥ बाष्पेणपिहितंपिहितनेत्रंरज्जुरूपैःस्वगुणैर्बद्धंपुरनिवासिनंसौमित्रिसहितोरामश्चकर्षेव उत्प्रेक्षालंकारः गुणैरित्यंशेशोकः ॥ १२ ॥ ओजसातपोबलेन एवंत्रिविधंयथातथावृद्धाःतेषांम

याप्रीतिर्बहुमानश्चमय्ययोध्यानिवासिनां ॥ मत्प्रियार्थंविशेषेणभरतेसाविधीयतां ॥ ६ ॥ सहिकल्याणचारित्रःकैकेय्यानंदवर्धनः ॥ करिष्यतियथावद्वःप्रियाणिचहितानिच ॥ ७ ॥ ज्ञानवृद्धोवयोबालोमृदुर्वीर्यगुणान्वितः ॥ अनुरूपःसवोभर्ताभविष्यतिभयापहः ॥ ८ ॥ सहिराजगुणैर्युक्तोयुवराजःसमीक्षितः ॥ अपिचापिमयाशिष्टैःकार्यंवोभर्तृशासनं ॥ ९ ॥ नसंतप्येद्यथाचासौवनवासंगतेमयि ॥ महाराजस्तथाकार्योममप्रियचिकीर्षया ॥ १० ॥ यथायथादाशरथिर्धर्ममेवाश्रितोभवेत् ॥ तथातथाप्रकृतयोरामंपतिमकामयन् ॥ ११ ॥ बाष्पेणपिहितंदीनंरामःसौमित्रिणासह ॥ चकर्षेवगुणैर्बद्धंजनंपुरनिवासिनं ॥ १२ ॥ तेद्विजास्त्रिविधंवृद्धाज्ञानेनवयसौजसा ॥ वयःप्रकंपशिरसोदूरादूचुरिदंवचः ॥ १३ ॥ वहंतोजवनारामंभोभोजात्यास्तुरंगमाः ॥ निवर्तध्वंनगंतव्यंहिताभवतभर्तरि ॥ १४ ॥ कर्णवंतिहिभूतानिविशेषेणतुरंगमाः ॥ यूयंतस्मान्निवर्तध्वंयाचनांप्रतिवेदिताः ॥ १५ ॥ धर्मतःसविशुद्धात्मावीरःशुभदृढव्रतः ॥ उपवाह्यस्तुवोभर्तानापवाह्यःपुराद्वनं ॥ १६ ॥

ध्येवयःप्रकंपशिरसःवयसआधिक्यात्कंपयुक्तशिरसःअतिवृद्धत्वादनुधावनाशक्त्यादूरादिदमूचुः कचित्तुप्रभुग्नशिरसइतिपाठः ॥ १३ ॥ किमूचुस्तदाह वहंतइति रथेनप्रापयंतइत्यर्थः जात्याःउत्तमजातीयाः भर्तरिरामविषयेहिताभवत वनंमानयतेतियावत् ब्राह्मणयाज्ञामतिक्रम्ययुष्मद्गमनंभर्तुरहितमितिभावः ॥ १४ ॥ विशेषेणयूयंकर्णवंतइत्यनुकर्षतस्तस्माद्बधिरवन्नगंतव्यंअपितुयाचनामस्मदीयांप्रतिवेदिताःज्ञातवंतोनिवर्तध्वं ॥ १५ ॥ उपवाह्यःपुरसमीपंप्रापणीयः वःयुष्माकंनतुपुरादपनीयवनंवाह्यःप्रापणीयः ॥ १६ ॥

आर्तप्रलापान्आर्तवाक्यानि प्रलपतःकथयतः ॥ १७ ॥ द्विजानांसंगमार्थंसन्निकृष्टपदन्यासोभूत्वावनपरायणएवशनैर्जगामनतुनिवृत्तोनापिस्थितः रथेनगमनेब्राह्मणक्लेशेनदोषःप्रतिनिवृत्त्यब्राह्मणाश्वासनेव्रतभंगोभवतीतिधियापद्भ्यांमंदगमनोभूत् यावद्वृद्धसन्निधानमितिभावः ॥ १८ ॥ रथेनपरिमोक्तुंनशशाक अत्यंतंरथवेगालंबनेननिवर्तयितुंनशशाकेत्यर्थः तत्रघृणाचक्षुष्त्वंहेतुः घृणादया तत्सूचकचक्षुष्मानित्यर्थः ॥ १९ ॥ गच्छंतमेवस्वप्रार्थनानंतरमपिनस्थितंनापिनिवृत्तमित्यर्थः ॥ २० ॥ ब्राह्मण्यंब्राह्मणसमूहः ब्रह्मण्यंब्रह्महितं द्विजस्कंधाधिरूढाः पात्रारणिद्वारेणेतिशेषः ॥ २१ ॥ वाजपेयसमुत्थानिवाजपेययाजिनोराजवच्छत्रादिसंबंधस्यश्रुतावुक्तेः मेघानिवजलात्यये शारदमेघवत्पांडुराणिच्छत्राणीत्यर्थः

एवमार्तप्रलापांस्तान्वृद्धान्प्रलपतोद्विजान्॥ अवेक्ष्यसहसारामोरथादवततारह ॥ १७॥ पद्भ्यामेवजगामाथससीतःसहलक्ष्मणः ॥ सन्निकृष्टपदन्यासोरामोवनपरायणः॥ १८॥ द्विजातीन्हिपदातींस्तान्रामश्चारित्रवत्सलः॥ नशशाकघृणाचक्षुःपरिमोक्तुंरथेनसः ॥ १९ ॥ गच्छंतमेवतंदृष्ट्वारामंसंभ्रांतमानसाः॥ ऊचुःपरमसंतप्तारामंवाक्यमिदंद्विजाः ॥ २० ॥ ब्राह्मण्यंकृत्स्नमेतत्त्वांब्रह्मण्यमनुगच्छति ॥ द्विजस्कंधाधिरूढास्त्वामग्नयोप्यनुयांत्वमी॥ २१ ॥ वाजपेयसमुत्थानिच्छत्राण्येतानिपश्यनः॥ पृष्ठतोनुप्रयातानिमेघानिवजलात्यये ॥ २२ ॥ अनवाप्तातपत्रस्यरश्मिसंतापितस्यते॥ एभिश्छायांकरिष्यामःस्वैश्छत्रैर्वाजपेयकैः॥ २३॥ याहिनःसततंबुद्धिर्वेदमंत्रानुसारिणी ॥ त्वत्कृतेसाकृतावत्सवनवासानुचारिणी ॥ २४ ॥ हृदयेष्ववतिष्ठंतेवेदायेनःपरंधनं॥ वत्स्यंत्यपिगृहेष्वेवदाराश्चारित्ररक्षिताः ॥ २५॥ पुनर्ननिश्चयःकार्यस्त्वद्गतौसुकृतामतिः॥ त्वयिधर्मव्यपेक्षेतुकिंस्याद्धर्मपथेस्थितं॥ २६॥

॥ २२ ॥ अनवाप्तातपत्रस्यअप्राप्तश्वेतच्छत्रस्य वाजपेयकैःवाजपेययागप्राप्तैः ॥ २३ ॥ वेदमंत्रानुसारिणीतदभ्यासानुसरणशीला त्वत्कृतेत्वन्निमित्तंवनवासानुसारिणीवेदाभ्यासादिपरित्यज्यवनवासोन्मुखीकृतेत्यर्थः ॥ २४ ॥ अस्माकंत्वयासहवनानुगमनेनकाप्यनुपपत्तिरित्याहुः हृदयेष्विति येनोस्माकंपरंधनंवेदास्तेऽस्माकंहृदयेएवावतिष्ठंते चारित्रंपातिव्रत्यं ॥ २५ ॥ पुनरिति यद्यपित्वद्गतौत्वदनुगमनेऽस्माकंमतिःसुकृतानिश्चिताअतःपुनर्वनगमननिश्चयोऽस्माकंनकार्योस्तिकृतत्वादेवतथापिकिंचिद्ब्रूमइतिशेषः त्वयिधर्मव्यपेक्षेब्राह्मणवचनरूपधर्मनिरपेक्षेसतिकिंभूतंधर्मपथेस्थितंस्यात्नकिमपि सर्वेधर्ममार्गंव्यतिक्रमेयुः ॥ २६ ॥

तस्मात्अस्माभिर्हंसशुक्लशिरोरुहैःपलितकेशैःशिरोभिःसाष्टांगप्रणामेनमहीपतनपांसुलैःमहीपतनेनपांसुलैरजोव्याप्तैर्देहैश्वयाचितस्त्वंनिभृताचारनिश्चलधर्मानुष्ठाननिवर्तस्व अत्रब्राह्मणैर्नमस्कारःक्षत्रियस्यकथमितिनशंक्यं तत्त्वज्ञतयाभगवदवतारत्वदृष्ट्यानमस्कारेणादोषात् यद्वा राज्ञोविष्ण्वंशत्वेननतौनदोषइत्याहुः ॥ २७ ॥ एवमपिगच्छंतमेवदृष्ट्वाहुः बहूनामितियेद्विजाइहागतास्तेषांबहूनांयज्ञाःइहकालेविततासंतितेषांसमाप्तिस्त्वन्निवर्तनायत्ता अनिवृत्तौसर्वयज्ञविघ्नकर्तृत्वंत्वय्यापत्स्यतीतिभावः ॥ २८ ॥ नकेवलमस्मत्प्रार्थनैवापितुसर्वभूतप्रार्थनाऽपीत्याहुः भक्तीति जंगमाजंगमानिसर्वाण्यपिभूतानिभक्तिमंतिस्नेहवंति तेषुत्वन्निवृत्तियाचमानेषुभक्तेषुत्वमपिभक्तिस्नेहंप्रदर्शय निवर्त्स्येतिशेषः ॥ २९ ॥ तेषांयाञ्चाप्रकारमाह

याचितोनोनिवर्तस्वहंसशुक्लशिरोरुहैः॥ शिरोभिर्निभृताचारमहीपतनपांसुलैः ॥ २७॥ बहूनांविततायज्ञाद्विजानांयइहागताः॥ तेषांसमाप्तिरायत्तातववत्सनिवर्तने॥ २८॥ भक्तिमंतीहभूतानिजंगमाजंगमानिच॥ याचमानेषुतेषुत्वंभक्तिंभक्तेषुदर्शय॥ २९॥ अनुगंतुमशक्तास्त्वांमूलैरुद्धतवेगिनः॥ उन्नतावायुवेगेनविक्रोशंतीवपादपाः॥ ३०॥ निश्चेष्टाहारसंचारावृक्षैकस्थाननिश्चिताः॥ पक्षिणोपिप्रयाचंतेसर्वभूतानुकंपनं ॥ ३१॥ एवंविक्रोशतांतेषांद्विजातीनांनिवर्तने॥ ददृशेतमसातत्रवारयंतीवराघवं॥ ३२॥ ततःसुमंत्रोपिरथाद्विमुच्यश्रांतान्हयान्संपरिवर्त्यशीघ्रं॥ पीतोदकांस्तोयपरिप्लुतांगानचारयद्वैतमसाविदूरे॥ ३३॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेपंचचत्वारिंशःसर्गः॥४५॥ ॥छ॥

ततस्तुतमसातीरंरम्यमाश्रित्यराघवः॥ सीतामुद्वीक्ष्यसौमित्रिमिदंवचनमब्रवीत्॥ १॥

ह मूलैःस्थावरत्वादुत्अत्यंतंहतवेगाअतस्त्वामनुगंतुमशक्ताउन्नताउच्छ्रिताःपादपाःवायुवेगेनवायुवेगजशाखाचलनशब्दैर्विक्रोशंतीव त्वन्निवर्तनायेतिशेषः ॥३०॥ चेष्टागात्रचलनादिरूपाआहारार्थसंचारश्चतेभ्योनिर्गतास्तद्रहिताः वृक्षरूपैकस्थानएवनिश्चितानिश्चयेनस्थिताःनत्वाहारायापिभुवमवतीर्णाः एवंमरणपर्यंतव्यापारेणत्वांयाचंते निवृत्तिमितिशेषः ॥३१॥ निवर्तनेनिवर्तननिमित्तं विक्रोशतांतेषामनुग्रहायमार्गेतिर्यक्प्रवाहत्वाद्राघवंवारयंतीवतमसाददृशेदृष्टा ॥ ३२ ॥ संपरिवर्त्यश्रमापनुत्तयेकृतविलुंठनान्विधाय तोयपरिप्लुतांगान्स्नापितांस्तमसायाअविदूरेअचारयत्भक्षिततृणानकारयत् ॥ ३३ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेपंचचत्वारिंशःसर्गः ॥४५॥ ॥ सीतामुद्वीक्ष्यसौमित्रिमब्रवीदित्यनेनसीतोद्देश्यकताप्यस्यवचसोध्वनिता ॥ १ ॥

हेसौमित्रेवनवासस्यवनवाससंबंधिनिशानांमध्येऽद्यप्रवृत्ताइयंनिशावनंवनवासंप्रतिपूर्वाप्रहिताप्राप्ता वनवासकालस्यैतन्निशामारभ्यगणनीयत्वात् अतस्त्वमुत्कंठितुमद्यप्रभृतिपुरोत्सु
क्येनायोध्यादिस्मरणंकर्तुंनार्हसि ॥ २ ॥ यथायोगंस्वस्वनिलयमायद्भिरागच्छद्भिर्मृगद्विजैर्निलीनानिसशब्दमंतर्लीनतयाव्याप्तानिअतएवशून्यानिअरण्यानिरुदंतीवअस्मान्दृष्ट्वा
खिन्नानीववर्ततेतानिपश्य ॥ ३ ॥ सस्त्रीपुंसास्त्रीपुंसैःसहिता अद्यअद्यप्रभृति ॥ ४ ॥ कुतस्तत्राह अनुरक्ताइति बहुभिर्गुणैरितिसर्वान्वयि ॥ ५ ॥ नौअस्मदर्थेअस्मन्निमित्तंअभीक्ष्णंमु

इयमद्यनिशापूर्वासौमित्रेप्रहितावनं॥वनवासस्यभद्रंतेनचोत्कंठितुमर्हसि॥ २॥ पश्यशून्यान्यरण्यानिरुदंतीवसमंततः॥ यथानिलयमायद्भिर्नि
लीनानिमृगद्विजैः॥ ३॥ अद्यायोध्यातुनगरीराजधानीपितुर्मम॥ सस्त्रीपुंसागतानस्मान्शोचिष्यतिनसंशयः॥ ४॥ अनुरक्ताहिमनुजाराजानंबहु
भिर्गुणैः॥ त्वांचमांचनरव्याघ्रशत्रुघ्नभरतौतथा॥ ५॥ पितरंचानुशोचामिमातरंचयशस्विनीं॥ अपिनांधौभवेतांनौरुदंतौतावभीक्ष्णशः॥ ६॥ भ
रतःखलुधर्मात्मापितरंमातरंचमे॥ धर्मार्थकामसहितैर्वाक्यैराश्वासयिष्यति॥ ७॥ भरतस्यानृशंसत्वंसंचिंत्याहंपुनःपुनः॥ नानुशोचामिपितरंमात
रंचमहाभुज॥ ८॥ त्वयाकार्यंनरव्याघ्रमामनुव्रजताकृतं॥ अन्वेष्टव्याहिवैदेह्यारक्षणार्थंसहायता॥ ९॥ अद्भिरेवहिसौमित्रेवत्स्याम्यद्यनिशामिमां॥
एतद्धिरोचतेमह्यंवन्येपिविविधेसति॥ १०॥ एवमुक्त्वातुसौमित्रिंसुमंत्रमपिराघवः॥अप्रमत्तस्त्वमश्वेषुभवसौम्येत्युवाचह॥ ११॥ सोश्वान्सुमंत्रः
संयम्यसूर्येऽस्तंसमुपागते॥ प्रभूतयवसान्कृत्वाबभूवप्रत्यनंतरः॥ १२॥ उपास्यतुशिवांसंध्यांदृष्ट्वारात्रिमुपागतां॥ रामस्यशयनंचक्रेसूतःसौमि
त्रिणासह॥ १३॥

र्मुहुःरुदंतौपितरौअंधौनभवेतामपिभवेतामेवातःशोचामितौ ॥ ६ ॥ अथवातदनुशोकोस्माकंव्यथेत्याह भरतइति ॥ ७ ॥ अनृशंसत्वमक्रूरत्वं ॥ ८ ॥ अथलक्ष्मणानुगमनेनसंतुष्टआह
त्वयेति मामनुव्रजतात्वयातुयत्कार्यंकर्तव्यंतत्कृतमेव हियतस्त्वदनुव्रजनाभावेवैदेहीरक्षणार्थंसहायतासहायसमूहोन्वेष्टव्यःस्यात् त्वमेकोपिसहायसमूहस्थानीयइतिभावः अतस्त्वस्यैअ
द्यारभ्यैवसुखाहारादिकंसंपादयेतिशेषः ॥ ९ ॥ अहंतुअत्रतमसातीरेइमांनिशामद्भिरेवकृतप्राणरक्षणोवत्स्यामि प्रथमदिनत्वात्वनवाससंकल्पांगत्वेनेतिशेषः तदेवाह एतद्धीति वन्येस
त्यपीत्यन्वयः ॥ १० ॥ ११ ॥ संयम्ययथायोग्यंबंधनंकृत्वा प्रभूतयवसान्प्रभूतघासान् प्रत्यनंतरःप्रत्यासन्नः ॥ १२॥ शयनंशयनस्थलं शर्करापांसुप्रक्षेपणादिनाचक्रेइत्यन्वयः॥ १३॥

वृक्षदलैर्वृक्षपर्णैः सौमित्रिणासार्धंसूतेनकृतांशय्यांवीक्ष्यसभार्यःसंविवेश ॥ १४ ॥ गुणान्कथयामास जागरणार्थमितिभावः ॥ १५ ॥ तांरात्रिमित्यत्यंतसंयोगेद्वितीया उदितोरविः
अरुणोदयकालोजातइत्यर्थः ॥ १६ ॥ गोकुलैराकुलंव्याप्तंतीरंयस्यास्तस्यास्तमसायास्तीरे विदूरतःद्विजसंवेशदेशादतिदूरदेशेऽतिसंधायगमनसौकर्यार्थमवसत् प्रकृतिसाहित्यंतमसा
तीरवासमात्रेबोध्यं ॥ १७ ॥ निशाम्यअवलोक्य निद्राणाइतिशेषः ॥ १८ ॥ अस्मद्व्यपेक्षान्अस्मास्वेवविशेषेणापेक्षावतः अतएवगृहेषुनिर्व्यपेक्षान्निरपेक्षान् श्रमात्सांप्रतंअरुणोदयेपि

तांशय्यांतमसातीरेवीक्ष्यवृक्षदलैर्वृतां॥ रामःसौमित्रिणासार्धंसभार्यःसंविवेशह॥ १४॥ सभार्यंसंप्रसुप्तंतुभ्रातंसंप्रेक्ष्यलक्ष्मणः॥कथयामाससूता
यरामस्यविविधान्गुणान्॥ १५॥ जाग्रतोरेवतांरात्रिंसौमित्रेरुदितोरविः॥ सूतस्यतमसातीरेरामस्यब्रुवतोगुणान्॥ १६॥ गोकुलाकुलतीरायास्त
मसायाविदूरतः॥ अवसत्तत्रतांरात्रिंरामःप्रकृतिभिःसह॥ १७॥ उत्थायचमहातेजाःप्रकृतीस्तानिशाम्यच॥ अब्रवीद्भ्रातरंरामोलक्ष्मणंपुण्यलक्षणं
॥ १८॥ अस्मद्व्यपेक्षान्सौमित्रेनिर्व्यपेक्षान्गृहेष्वपि॥ वृक्षमूलेषुसंसक्तान्पश्यलक्ष्मणसांप्रतं॥ १९॥ यथैतेनियमंपौराःकुर्वंत्यस्मन्निवर्तने॥ अपि
प्राणान्न्यसिष्यंतिनतुत्यक्ष्यंतिनिश्चयं॥ २०॥ यावदेवतुसंसुप्तास्तावदेववयंलघु॥ रथमारुह्यगच्छामःपंथानमकुतोभयं॥ २१॥ अतोभूयोपिनेदा
नीमिक्ष्वाकुपुरवासिनः॥ स्वपेयुरनुरक्तामांवृक्षमूलेषुसंश्रिताः॥ २२॥ पौराह्यात्मकृताद्दुःखाद्विप्रमोच्यानृपात्मजैः॥ नतुखल्वात्मनायोज्यादुःखे
नपुरवासिनः॥ २३॥ अब्रवील्लक्ष्मणोरामंसाक्षाद्धर्ममिवस्थितं॥ रोचतेमेतथाप्राज्ञक्षिप्रमारुह्यतामिति॥ २४॥ अथरामोब्रवीत्सूतंशीघ्रंसंयुज्य
तांरथः॥ गमिष्यामिततोरण्यंगच्छशीघ्रमितःप्रभो॥ २५॥

सुप्तान् ॥ १९ ॥ एतेपौराअस्मन्निवर्तनेयथानियमंयत्नंकुर्वंतितथाजानेअपिप्राणान्न्यसिष्यंतित्यक्ष्यंति नतुअस्मन्निवर्तनविषयंनिश्चयंत्यक्ष्यंतीत्यर्थः ॥ २० ॥ अतोयावदिति लघुशी
घ्रं ॥ २१ ॥ शीघ्रगमनेहेतुमाह अतइति एतदनंतरमेतेयतोमामनुरक्ताअतोभूयोपिनस्वपेयुरतोयावन्नोत्तिष्ठंतितावच्छीघ्रंगच्छामइत्याशयः ॥ २२ ॥ तत्रहेत्वंतरमाह पौराहीति
आत्मकृतात्आत्मनिमित्तकात् आत्मनाआत्मनिमित्तकेन योज्याःसंयोज्याः ॥ २३ ॥ आरुह्यतां रथइतिशेषः ॥ २४ ॥ ततःसंयोजितेनतेनरथेनेत्यर्थः शीघ्रंगच्छ रथयोजना
येतिशेषः प्रभोसमर्थ ॥ २५ ॥

॥ २६ ॥ युक्तः सज्जः ॥ २७ ॥ परिच्छदोधनुःकवचादि आकुलावर्तां निबिडावर्ताआवर्तैराकुलामितिवा ॥ २८ ॥ भयदर्शिनामप्यभयंमार्गं राजमार्गमित्यर्थः ॥ २९ ॥ त्वमेवरथमास्थायोदङ्मुखःप्रयाहि मत्प्रतिनिवृत्तिबुद्ध्युत्पादनेनजनमोहनायनतुवयं व्रतभंगापत्तेः ॥ ३० ॥ तदेवाह मुहूर्तमिति नविद्युर्वनमेवगतइतिनजानीयुः ॥ ३१ ॥ तथाचक्रे उदङ्मुखतयागत्वामार्गांतरेणनिवृत्तिपूर्वकमागत्य एवंहिरामःप्रतिनिवृत्तइतिपौरभ्रमःसिध्यति महामायाधिष्ठातुर्भगवतइयत्याक्रियययापौरमोहनंनाश्चर्यायेतिमंतव्यं प्रत्यवेदयत्आरोहणार्थमज्ञाप

सूतस्ततःसंत्वरितःस्यंदनंतैर्हयोत्तमैः॥ योजयित्वातुरामस्यप्रांजलिःप्रत्यवेदयत्॥२६॥ अयंयुक्तोमहाबाहोरथस्तेरथिनांवर॥ त्वरयारोहभद्रंतेससीतःसहलक्ष्मणः॥ २७॥ तंस्यंदनमधिष्ठायराघवःसपरिच्छदः॥ शीघ्रगामाकुलावर्तांतमसामतरन्नदीं ॥ २८॥ ससंतीर्यमहाबाहुःश्रीमान्शिवमकंटकं॥ प्रापद्यतमहामार्गमभयंभयदर्शिनां॥ २९॥ मोहनार्थंतुपौराणांसूतंरामोब्रवीद्वचः॥ उदङ्मुखःप्रयाहित्वंरथमारुह्यसारथे॥ ३०॥ मुहूर्तंत्वरितंगत्वानिवर्तयरथंपुनः॥ यथानविद्युःपौरामांतथाकुरुसमाहितः॥ ३१॥ रामस्यतुवचःश्रुत्वातथाचक्रेचसारथिः॥ प्रत्यागम्यचरामस्यस्यंदनंप्रत्यवेदयत्॥३२॥ तौसंप्रयुक्तंतुरथंसमास्थितौतदाससीतौरघुवंशवर्धनौ॥ प्रचोदयामासततस्तुरंगमान्ससारथिर्येनपथातपोवनं॥३३॥ ततःसमास्थायरथंमहारथःससारथिर्दाशरथिर्वनंययौ॥ उदङ्मुखंतंतुरथंचकारप्रयाणमांगल्यनिमित्तदर्शनात्॥ ३४॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेषट्चत्वारिंशःसर्गः॥ ४६॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ प्रभातायांतुशर्वर्यांपौरास्तेराघवंविना॥ शोकोपहतनिश्चेष्टाबभूवुर्हतचेतसः॥१॥ शोकजाश्रुपरिद्यूनावीक्षमाणास्ततस्ततः॥ आलोकमपिरामस्यनपश्यंतिस्मदुःखिताः॥ २॥

यत् ॥ ३२ ॥ संप्रयुक्तंसम्यगानीयदर्शितं समास्थितावारूढौ अभूतामितिशेषः येनपथामार्गेणतपोवनंप्राप्यतइतिशेषः ततस्तेनमार्गेणतुरंगमान्प्रचोदयामास ॥ ३३ ॥ उक्तंनिगमयति ततइति प्रयाणापेक्षितंमांगल्यंशुभंयन्निमित्तंशकुनंतद्दर्शनात्तदनुभवहेतोरुदङ्मुखंरथंचकारस्थापयामास ततआरुह्यदक्षिणाभिमुखतयावनंययौ ॥ ३४ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेषट्चत्वारिंशःसर्गः ॥ ४६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ शोकेनोपहताअतएवनिश्चेष्टाः हतचेतसोमूर्च्छिताः ॥ १ ॥ परिद्यूनाःखिन्नाः आलोकंआलोकसाधनंरथोद्धतधूल्याद्यपि ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ ययानिद्रया निद्रांभगवतींविष्णोरित्यादिनामार्कंडेयेनतस्याभगवन्मायारूपत्वाभिधानात् तदावरणादेवचविषयाविष्टानांभगवदद्दर्शनंप्रसिद्धंश्रुतिशिरःसु पश्यामहइतितङार्षः हेइतिसंबोधनंवापरस्परं ॥ ४ ॥ तथाऽवितथाऽमोघाक्रियायस्यसःत्यक्त्वागतइदमनुचिंतंतस्येतिभावः ॥ ५ ॥ ६ ॥ निधनंप्रायोपवेशेनमरणं महाप्रस्थानंमरणदीक्षापूर्वकमुत्तराभिमुखगमनं तद्रहितानांजीवितंकिमर्थंकस्मैफलायहितं नकस्माअपीत्यर्थः अतोमरणमेवश्रेयः ॥ ७ ॥ ८ ॥ रामवृत्तांतंपृच्छंतंजनंप्रतिकिंवक्ष्यामः अस्माभीराघवोवनंनीतःप्रापितइतिउ

तेविषादार्तवदनारहितास्तेनधीमता॥ कृपणाःकरुणावाचोवदंतिस्ममनीषिणः॥ ३॥ धिगस्तुखलुनिद्रांतांययाऽपहतचेतसः॥ नाद्यपश्यामहेरामंपृथूरस्कंमहाभुजं॥ ४॥ कथंरामोमहाबाहुःसतथावितथक्रियः॥ भक्तंजनमभित्यज्यप्रवासंतापसोगतः॥ ५॥ योनःसदापालयतिपितापुत्रानिवौरसान्॥ कथंरघूणांसश्रेष्ठस्त्यक्त्वानोविपिनंगतः॥ ६॥ इहैवनिधनंयाममहाप्रस्थानमेववा॥ रामेणरहितानांनोकिमर्थंजीवितंहितं॥ ७॥ संतिशुष्काणिकाष्ठानिप्रभूतानिमहांतिच॥ तैःप्रज्वाल्यचितांसर्वेप्रविशामोथवावयं॥ ८॥ किंवक्ष्यामोमहाबाहुरनसूयःप्रियंवदः॥ नीतःसराघवोस्माभिरितिवक्तुंकथंक्षमं॥ ९॥ सानूनंनगरीदीनादृष्ट्वास्मान्राघवंविना॥ भविष्यतिनिरानंदासस्त्रीबालवयोधिका॥ १०॥ निर्यातास्तेनवीरेणसहनित्यंमहात्मना॥ विहीनास्तेनचपुनःकथंद्रक्ष्यामतांपुरीं॥ ११॥ इतीवबहुधावाचोबाहुमुद्यम्यतेजनाः॥ विलपंतिस्मदुःखार्ताहृतवत्साइवाग्र्यगाः॥ १२॥ ततोमार्गानुसारेणगत्वाकिंचित्ततःक्षणं॥ मार्गनाशाद्विषादेनमहतासमभिप्लुताः॥ १३॥ रथमार्गानुसारेणन्यवर्तंतमनस्विनः॥ किमिदंकिंकरिष्यामोदैवेनोपहताइति॥ १४॥ तदायथागतेनैवमार्गेणक्लांतचेतसः॥ अयोध्यामगमन्सर्वेपुरींव्यथितसज्जनां॥ १५॥

त्तरंदेयमितिचेदिदंवक्तुंकथंक्षमं वक्तुमशक्यमयोग्यंचैतत् अन्यच्चनसदुत्तरमितिभावः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ अग्रेभवाअग्र्याःपुरोगामिन्यस्ताश्चतागाश्चेत्यर्थः यद्वाअग्र्यामुख्याःपुष्टत्वदुग्धवत्त्वादिगुणागावइवेत्यर्थः गाइत्यार्षं ॥ १२ ॥ ततःमार्गानुसारेणअतिसंधानप्रवर्तितमार्गानुसारेणकिंचित्क्षणंकिंचित्कालंमत्वाततोमार्गनाशाद्दंचनयामार्गांतरेप्रवृत्त्यारथमार्गादर्शनात् महताविषादेनसमभिप्लुताःव्याप्ताः ॥ १३ ॥ किमिदंयद्रथमार्गादर्शनंइतःपरंकिंकरिष्यामःअहोदैवेनोपहतावयमितिवदंतोन्यवर्तंतेत्यन्वयः ॥ १४ ॥ व्यथिताःसज्जनायस्यांतां सत्पदेनकैकेय्याव्यावृत्तिः ॥ १५ ॥

क्षयोहर्षक्षयस्तेनव्याकुलमानसाः यद्वा क्षयंगृहंप्रतिव्याकुलंगंतव्यंनवेत्येवंरूपमानसंयेषांताद्दशाः आवर्तयंतअमुंचन् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ दुःखेनरामवियोगदुःखेनोपहताः क
थंगृहंप्रवेष्टव्यमितिदुःखेनविशंतोपिनैवप्रजग्मुःस्ववेश्मपरवेश्मविवेकंनाज्ञासिषुः तथानिरीक्षमाणाअपिस्वजनपरजनविवेकंनप्राप्तवंतः ॥ १९ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरा० वा० आ०
अ० सप्तचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ तेषामित्यादिपद्यद्वयमेकंवाक्यं मुमूर्षयोपलक्षितानांअमनस्विनांदुर्मनसांखिन्नानामितियावत् सत्वान्यसवःउद्गतानीवउत्क्रांतानीव

आलोक्यनगरींतांचक्षयव्याकुलमानसाः ॥ आवर्तयंततेऽश्रूणिनयनैःशोकपीडितैः ॥ १६ ॥ एषारामेणनगरीरहितानातिशोभते ॥ आपगागरुडे
नेवन्हदादुद्धृतपन्नगा ॥ १७ ॥ चंद्रहीनमिवाकाशंतोयहीनमिवार्णवं ॥ अपश्यन्निहतानंदंनगरंतेविचेतसः ॥ १८ ॥ तेतानिवेश्मानिमहाधनानिदुः
खेनदुःखोपहताविशंतः ॥ नैवप्रजज्ञुःस्वजनंपरंवानिरीक्षमाणाःप्रविनष्टहर्षाः ॥ १९ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रा० वाल्मी० आ० अ० सप्तचत्वारिंशःसर्गः
॥ ४७ ॥ ॥ ७ ॥ तेषामेवंविषण्णानांपीडितानामतीवच ॥ बाष्पविप्लुतनेत्राणांसशोकानांमुमूर्षया ॥ १ ॥ अभिगम्यनिवृत्तानांरामंनगर
वासिनां ॥ उद्गतानीवसत्वानिबभूवुरमनस्विनां ॥ २ ॥ स्वंस्वंनिलयमागम्यपुत्रदारैःसमावृताः ॥ अश्रूणिमुमुचुःसर्वेबाष्पेणपिहिताननाः ॥ ३ ॥ न
चाहृष्यन्नचामोदन्वणिजोनप्रसारयन् ॥ नचाशोभंतपण्यानिनापचन्गृहमेधिनः ॥ ४ ॥ नष्टंदृष्ट्वानाभ्यनंदन्विपुलंवाधनागमं ॥ पुत्रंप्रथमजंल
ब्ध्वाजननीनाप्यनंदत ॥ ५ ॥ गृहेगृहेरुदत्यश्चभर्तारंगृहमागतं ॥ व्यगर्हयंतदुःखार्तावाग्भिस्तोत्रैरिवद्विपान् ॥ ६ ॥ किंनुतेषांगृहैःकार्यंकिंदारैःकिंधने
नवा ॥ पुत्रैर्वापिसुखैर्वापियेनपश्यंतिराघवं ॥ ७ ॥

मृतप्रायाजाताइतिभावः ॥ १ ॥ २ ॥ बाष्पेणपिहिताननाः अश्रुव्याप्तमुखाइत्यर्थः ॥ ३ ॥ हर्षःशारीरोमुखविकासादिरूपः मोदआंतरोहर्षः परस्मैपदमार्षं प्रसारयन्प्रासारयन्नित्य
र्थः प्रसारितान्यपिनाशोभंत ॥ ४ ॥ नष्टमिति चिरनष्टधनस्यविपुलस्यागमंलाभंदृष्ट्वापिनाभ्यनंदन् वाशब्दएवार्थे नाभ्यनंदन्नेवेत्यर्थः ॥ ५ ॥ व्यगर्हयंत राघवमप्रतिनिवर्त्यकिमर्थं
यूयमागताइत्येवंवाग्रूपैःतोत्रैःअंकुशैः ॥ ६ ॥ तेषांरामंविनाआगतानां रामंराजानंविनासर्वस्यास्थिरत्वात् किंच भगवंतंराममादरेणापश्यंतोयेगृहपुत्रदारसुखादिष्वासक्त्याप्रतिनिवृ
त्तास्तेषांपुनःपुनःसंसारप्राप्तिरेवनतुकदापिमोक्षइत्याशयः तस्यमायिकरूपदर्शनेपिचित्तशुद्धिद्वारामोक्षोपयोगिज्ञानाधिकारोभवति ॥ ७ ॥

सत्पुरुषःभाग्यवान्पुरुषःसीताचभाग्यवती योवनेरामंपरिचरन्अनुगच्छति ॥ ८ ॥ सीतालक्ष्मणावेवेतिकिंवाच्यंअचेतनाआपगादयोपिसभाग्यानतुयूयमित्याहुः आपगाइति विगाह्य
स्नात्वा ॥ ९ ॥ रम्यकाननाःचारुवृक्षसंघाः अनूपोजलप्रायदेशः ॥ १० ॥ तेशैलादयः अनर्चितुंनशक्ष्यंति अर्चितुमेवशक्ष्यंतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ तदेवदर्शयति विचित्रेत्यादि विचित्रैःकु
सुमैरापीडःशिरोभूषणमेषां वल्लीर्मंजरीःपुष्पस्तबकान्धर्तुंशीलमेषां छांदसोन्ह्रस्वः नगाःवृक्षाः दर्शयिष्यंतिआलानमितिशेषः एवंचपुष्पांजलिरूपार्चायांतेशक्ताइतिभावः ॥ १२ ॥

एकःसत्पुरुषोलोकेलक्ष्मणःसहसीतया ॥ योनुगच्छतिकाकुत्स्थंरामंपरिचरन्वने ॥ ८ ॥ आपगाःकृतपुण्यास्ताःपद्मिन्यश्चसरांसिच ॥ येषुयास्यति
काकुत्स्थोविगाह्यसलिलंशुचि ॥ ९ ॥ शोभयिष्यंतिकाकुत्स्थमटव्योरम्यकाननाः ॥ आपगाश्चमहानूपाःसानुमंतश्चपर्वताः ॥ १० ॥ काननंवापि
शैलंवायंरामोनुगमिष्यति ॥ प्रियातिथिमिवप्राप्तंनैनंशक्ष्यंत्यनर्चितुं ॥ ११ ॥ विचित्रकुसुमापीडाबहुमंजरिधारिणः ॥ राघवंदर्शयिष्यंतिनगा
भ्रमरशालिनः ॥ १२ ॥ अकालेचापिमुख्यानिपुष्पाणिचफलानिच ॥ दर्शयिष्यंत्यनुक्रोशाद्गिरयोराममागतं ॥ १३ ॥ प्रस्रविष्यंतितोयानिविमला
निमहीधराः ॥ विदर्शयंतोविविधान्भूयश्चित्रांश्चनिर्झरान् ॥ १४ ॥ पादपाःपर्वताग्रेषुरमयिष्यंतिराघवं ॥ यत्ररामोभयंनात्रनास्तितत्रपराभवः
॥ १५ ॥ सहिशूरोमहाबाहुःपुत्रोदशरथस्यच ॥ पुराभवतिनोदूरादनुगच्छामराघवं ॥ १६ ॥ पादच्छायासुखंभर्तुस्ताद्दशस्यमहात्मनः ॥ सहिनाथोज
नस्यास्यसगतिःसपरायणं ॥ १७ ॥ वयंपरिचरिष्यामःसीतांयूयंचराघवं ॥ इतिपौरस्त्रियोभर्तॄन्दुःखार्तास्तत्तदब्रुवन् ॥ १८ ॥ युष्माकंराघवोऽरण्येयो
गक्षेमंविधास्यति ॥ सीतानारीजनस्यास्ययोगक्षेमंकरिष्यति ॥ १९ ॥

गिरयोदर्शयिष्यंति स्वगतवृक्षद्वारेतिशेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥ पादपारमयिष्यंति स्वमूलाकीर्यमाणपल्लवकुसुमरचितशय्यास्विति शेषः यत्ररामःवसतीतिशेषः ॥ १५ ॥ भयाभावादौहेतुः
सहिशूरइत्यादि नोस्माकमदूरात्पुराभवति यावत्पुरेतिभविष्यतिलट् आसन्नोभविष्यतीत्यर्थः अतोराघवमनुगच्छाम प्रार्थनायांलोट् ॥ १६ ॥ पादच्छाया छायापदेनानुग्रहहेतुभूता
सेवालक्ष्यते भर्तूरामचंद्रस्यपादसेवैवनःपरमसुखंसुखसाधनं गतिःशरणं परायणंशाश्वतप्रतिष्ठा ॥ १७ ॥ वयंस्त्रियःयूयंपुरुषाः ॥ १८ ॥ अप्राप्तप्राप्तिर्योगः प्राप्तरक्षणंक्षेमं ॥ १९ ॥

अप्रतीतेनअसुखेनसोत्कंठितजनेनउत्कंठितजनसहितेनअतएवामनोज्ञेनल्हतचेतसाचित्तनाशकेनवासेनकोनुसंप्रीयेतेत्यर्थः ॥ २० ॥ यदिचेदितिसमुदायोयद्यर्थः अधर्म्यमधर्मयुक्तंअतएवानाथवत्नाथवद्भिन्नं जीवितेनार्थःजीविताभिन्नोऽर्थोपिनपुत्रादिरूपस्तुसुतरांनेत्यर्थः ॥ २१ ॥ पुत्रोरामः परिहरेत्त्यागात्परिहरेत् पुत्रभर्तृत्यागिन्याइतरत्यागःकियानिति भावः ॥ २२ ॥ जीवंत्याःकैकेय्याराज्येतयाभृतकाःपोषिताहिअपिजीवंत्यौनवसेमहिनवसेम इममर्थंप्रतिपुत्रैरपिशपामहे ॥ २३ ॥ अधर्म्यांअधर्मयुतां ॥ २४ ॥ अनालंभंअयज्ञं

कोन्वनेनाप्रतीतेनसोत्कंठितजनेनच ॥ संप्रीयेतामनोज्ञेनवासेनल्हतचेतसा ॥ २० ॥ कैकेय्यायदिचेद्राज्यंस्यादधर्म्यमनाथवत् ॥ नहिनोजीवितेनार्थःकुतःपुत्रैःकुतोधनैः ॥ २१ ॥ ययापुत्रश्चभर्ताचत्यक्तावैश्वर्यकारणात् ॥ कंसापरिहरेदन्यंकैकेयीकुलपांसनी ॥ २२ ॥ कैकेय्यानवयंराज्येभृतकाहि वसेमहि ॥ जीवंत्याजातुजीवंत्यःपुत्रैरपिशपामहे ॥ २३ ॥ यापुत्रंपार्थिवेंद्रस्यप्रवासयतिनिर्घृणा ॥ कस्तांप्राप्यसुखंजीवेदधर्म्यांदुष्टचारिणीं ॥ २४ ॥ उपद्रुतमिदंसर्वमनालंभमनायकं ॥ कैकेय्यास्तुकृतेसर्वंविनाशमुपयास्यति ॥ २५ ॥ नहिप्रव्रजितेरामेजीविष्यतिमहीपतिः ॥ मृतेदशरथेव्यक्तंविलोपस्तदनंतरं ॥ २६ ॥ तेविषंपिबतालोड्यक्षीणपुण्याःसुदुःखिताः ॥ राघवंवानुगच्छध्वमश्रुतिंवापिगच्छत ॥ २७ ॥ मिथ्याप्रव्राजितोरामःसभार्यःसहलक्ष्मणः ॥ भरतेसन्निबद्धाःस्मसौनिकेपशवोयथा ॥ २८ ॥ पूर्णचंद्राननःश्यामोगूढजत्रुररिंदमः ॥ आजानुबाहुःपद्माक्षोरामोलक्ष्मणपूर्वजः ॥ २९ ॥ पूर्वाभिभाषीमधुरःसत्यवादीमहाबलः ॥ सौम्यश्चसर्वलोकस्यचंद्रवत्प्रियदर्शनः ॥ ३० ॥ नूनंपुरुषशार्दूलोमत्तमातंगविक्रमः ॥ शोभयिष्यत्यरण्यानिविचरन्समहारथः ॥ ३१ ॥

तत्रहेतुरनायकमिति कृतेतन्निमित्तं ॥ २५ ॥ विलोपोनाशः ॥ २६ ॥ तेयूयंपुरुषाः सस्त्रीकाइतिशेषः आलोड्यपेषयित्वा अश्रुतिंवापियत्रदेशेकैकेय्यानामश्रवणमपिनभवतितादृशंदूरदेशंवागच्छतेत्यर्थः ॥ २७ ॥ मिथ्याप्रव्राजितःमिथ्यावरकल्पनयाप्रव्राजितोभूत् ततःकैकेयीवशगेभरतेराजनिवसति सौनिकेसूनापशुवधस्थानंतत्रभवेहिंसकेतत्समीपेपशवोयथानिश्चितमरणास्तथासंनिबद्धाःस्मःसन्निविष्टाभवामः ॥ २८ ॥ इदानींतद्गुणवर्णनेनात्मानमाप्याययंति पूर्णेत्यादि ॥ २९ ॥ पूर्वाभिभाषीसौहार्दप्रदर्शनायपरभयापगमायचसर्वत्रपूर्वभाषणशीलः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

मृत्योरिवभयागमे मृत्युहेतुकभयागमइवेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ विलपंतीनांदुःखंदृष्ट्वेतिशेषः रविरस्तंजगाम तदीयदुःखदर्शनासहिष्णुतयारविरपिशीघ्रगतिरभूदित्याशयः ॥ ३३ ॥ नष्टोहोमार्थोपिज्वलनसंतापोज्वलनसंगमोयस्यां प्रशांताअध्यायाअध्ययनानिसत्कथाश्चयस्यांसा ॥ ३४ ॥ निराश्रयारामरूपाश्रयराहित्यात् ॥ ३५ ॥ सुतैः तृतीयार्षी सुतेभ्योपितासांसःअधिकोऽभवत् ॥ ३६ ॥ वादनंवादित्रं प्रशांतानिगीतोत्सववादित्राणियस्यांसा पिहितआपणानांपण्यवस्तूनामुदयःप्रसारणंयस्यांसा संक्षपितोदकःक्षीणोदकः संक्षुभितोदकइतिपाठेक्षैण्यात्सं

तास्तथाविलपंत्यस्तुनगरेनागरस्त्रियः ॥ चुक्रुशुर्दुःखसंतप्तामृत्योरिवभयागमे ॥ ३२ ॥ इत्येवंविलपंतीनांस्त्रीणांवेश्मसुराघवं ॥ जगामास्तंदिनकरोरजनीचाभ्यवर्तत ॥ ३३ ॥ नष्टज्वलनसंतापाप्रशांताध्यायसत्कथा ॥ तिमिरेणानुलिप्तेवतदासानगरीबभौ ॥ ३४ ॥ उपशांतवणिक्पण्यानष्टहर्षानिराश्रया ॥ अयोध्यानगरीचासीन्नष्टतारमिवांबरं ॥ ३५ ॥ तदास्त्रियोरामनिमित्तमातुरायथासुतेभ्रातरिवाविवासिते ॥ विलप्यदीनारुरुदुर्विचेतसःसुतैर्हितासामधिकोपिसोऽभवत् ॥ ३६ ॥ प्रशांतगीतोत्सवनृत्यवादनाविभ्रष्टहर्षापिहितापणोदया ॥ तदाह्ययोध्यानगरीबभूवसामहार्णवःसंक्षपितोदकोयथा ॥ ३७ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेअष्टचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४८ ॥ ॥ ५ ॥ ॥

रामोपिरात्रिशेषेणतेनैवमहदंतरं ॥ जगामपुरुषव्याघ्रःपितुराज्ञामनुस्मरन् ॥ १ ॥ तथैवगच्छतस्तस्यव्यपायाद्रजनीशिवा ॥ उपास्यतुशिवांसंध्यांविषयानत्यगाहत ॥ २ ॥ ग्रामान्विकृष्टसीमान्तान्पुष्पितानिवनानिच ॥ पश्यन्नतिययौशीघ्रंशनैरिवहयोत्तमैः ॥ ३ ॥ शृण्वन्वाचोमनुष्याणांग्रामसंवासवासिनां ॥ राजानंधिग्दशरथंकामस्यवशमास्थितं ॥ ४ ॥

क्षुभितोदकइत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेअष्टचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४८ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥
अथरामवृत्तांतमाह रामोपीति तेनैवयत्ररात्रिशेषेद्विजावंचितास्तेनैव महदंतरंबहुदूरं ॥ १ ॥ व्यपायात्गता विषयोदेशः ॥ २ ॥ विशेषेणकृष्टाःसीमांतायेषु अनेनसौराज्यंध्वनितं तान्यतिकामन्शनैरिवशीघ्रंययौ रमणीयदेशादिदर्शनपारवश्यात्अतिशीघ्रमपिगमनंशनैरिवप्रत्यभादित्यर्थइतितीर्थः शरैरिवेतिपाठः शरसदृशवेगवद्भिरश्वोत्तमैरित्यर्थइतिकतकः ॥ ३ ॥ ग्रामाःमहांतः संवासाःस्वल्पग्रामाः शृण्वन्ययावित्यन्वयः तावाचआह राजानंधिगित्यादि आस्थितंप्राप्तं ॥ ४ ॥

पापापापकर्मारब्धशरीरा पापानुबंधिनीपापकर्मनिरता तीक्ष्णाक्रूरदर्शना संभिन्नमर्यादात्यक्तमर्यादा ॥ ५ ॥ ईदृशंअनेककल्याणगुणवंतं सानुक्रोशंसदयं ॥ ६ ॥ प्रजानां प्रियमिति शेषः यद्वा प्रजाविषयेऽनघंपापरहितं ॥ ७ ॥ कोसलानतिअतिक्रम्यययौ ॥ ८ ॥ शिववारिवहांशिवानिवारीणिवहंतीं ॥ ९ ॥ गोभिर्युतान्यनूपानिजलप्रायदेशायस्यां सागरंगमामित्यनेनयमुनावत्तस्याअपिपृथक्सागरप्रवेशंसूचयति ॥ १० ॥ स्यंदिकांतदाख्यां ॥ ११ ॥ सःअतीतस्यंदिकः महींस्यंदिकासीमांकोसलदेशरूपांराष्ट्रवृतांअवांतरजनपदावृतांवैदेहीमन्वदर्शयत् इक्ष्वाकवेमनुनादत्तकोसलदेशस्यदक्षिणसीमांकथयामासेत्यर्थः यद्यपीक्ष्वाकादयःसार्वभौमास्तथापितेषांस्वराजधानीत्वात्स्यंदःकोसलदेशएव सार्वभौमत्वंतुतद्देशसिंहास

हान्नृशंसाद्यकैकेयीपापापापानुबंधिनी॥ तीक्ष्णासंभिन्नमर्यादातीक्ष्णकर्मणिवर्तते ॥ ५ ॥ यापुत्रमीदृशंराज्ञःप्रवासयतिधार्मिकं ॥ वनवासेमहाप्राज्ञंसानुक्रोशंजितेंद्रियं॥ ६॥ अहोदशरथोराजानिःस्नेहःस्वसुतंप्रति॥ प्रजानामनघंरामंपरित्यक्तुमिहेच्छति ॥ ७॥ एतावाचोमनुष्याणांग्रामसंवासवासिनां॥ शृण्वन्नतिययौवीरःकोसलान्कोसलेश्वरः ॥ ८ ॥ ततोवेदश्रुतिंनामशिववारिवहांनदीं ॥ उत्तीर्याभिमुखःप्रायादगस्त्याध्युषितांदिशं॥ ९॥ गत्वातुसुचिरंकालंततःशीतवहांनदीं॥ गोमतींगोयुतानूपामतरत्सागरंगमां ॥ १०॥ गोमतींचाप्यतिक्रम्यराघवःशीघ्रगैर्हयैः ॥ मयूरहंसाभिरुतांततारस्यंदिकांनदीं॥ ११॥ समहींमनुनाराज्ञादत्तामिक्ष्वाकवेपुरा॥ स्फीतांराष्ट्रवृतांरामोवैदेहीमन्वदर्शयत्॥ १२॥ सूत३इत्येवचाभाष्य सारथिंतमभीक्ष्णशः॥ हंसमत्तस्वरःश्रीमानुवाचपुरुषोत्तमः ॥ १३ ॥ कदाहंपुनरागम्यसरय्वाःपुष्पितेवने॥ मृगयांपर्यटिष्यामिमात्रापित्राचसंगतः ॥ १४॥ नात्यर्थमभिकांक्षामिमृगयांसरयूवने ॥ रतिर्ह्येषातुलालोकेराजर्षिगणसंमता॥ १५॥

नाधिष्ठातृसकलराजपालनीयाज्ञत्वमेवेत्यलं ॥ १२ ॥ सूत३प्लुतः शृणुइत्यादिः आभाष्यसंबोध्य हंसमत्तस्वरःमत्तहंसस्वरः ॥१३ ॥ अथपरिगृहीतमनुष्यदेहस्यतद्देहग्रहणानुरूपोऽभिनयःकदेति आगम्यअतिक्रांतंस्वदेशमितिशेषः ॥ १४ ॥ ननुमृगयायाःस्त्रीद्यूतमृगयामद्यवाक्पारुष्योग्रदंडताः अर्थस्यदूषणंचेतिराज्ञांव्यसनसप्तकमित्युक्तेर्व्यसनानांनिषेधाच्चकथंतदिच्छेत्यतआह नात्यर्थमिति प्रजान्यायचिंतादिवैमुख्यापादकतयाअत्यंतरतेरेवतस्यांनिषेधात् ननुसर्वथैवनिषेधोऽस्त्वतआह एषारतिःक्रीडालोकेराजर्षिगणसंमताऽतोतुला नसर्वथानिषिद्धेत्यर्थः गजादयोनहंतव्यामृगयायांमहेषुभिरित्यादिनास्याअप्यनुमतत्वमितिभावः ॥ १५ ॥

राजर्षीणांहीतिश्लोकःपुनरुक्तार्थकइवकतकासंमतश्चेतिबोध्यं एवंहितद्व्याख्या हियतःअस्मिँल्लोकेराजर्षीणांवनेमृगयारत्यर्थमासीत् अतोहमपिकालेश्राद्धादिकालेमनुजैःमनुपुत्रैःसदाचारपरैरपिकृतांस्वीकृतांधन्विनांचंचललक्ष्येषुइषुसिद्ध्यर्थमभिकांक्षितांनात्यर्थमभिकांक्षामीतिसंबंधः ॥ १६ ॥ तंतमर्थमभिप्रेत्यविषयीकृत्यमधुरयागिरासूतंप्रतिवाक्यमुदीरयन् सऐक्ष्वाकोरामस्तमध्वानंययाविति संबंधः ॥ १७ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेएकोनपंचाशःसर्गः ॥ ४९ ॥ ॥ ७ ॥ अथजन्मभूमिप्रयुक्तस्नेहेननिर्गमनकालेशिष्टाचारपरिप्राप्ततयाचस्वदेशमापृच्छतिस्वस्वरूपगोपनाय विशालानिति यात्वातदंतंगत्वा ॥१॥ हेपुरिश्रेष्ठेत्वांत्वत्संबंधिदेवतानिचआपृच्छेप्रा

राजर्षीणांहिलोकेस्मिन्रत्यर्थंमृगयावने॥ कालेकृतांतांमनुजैर्धन्विनामभिकांक्षितां॥ १६॥ सतमध्वानमैक्ष्वाकःसूतंमधुरयागिरा ॥ तंतमर्थमभिप्रेत्यययौवाक्यमुदीरयन्॥ १७॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेएकोनपंचाशःसर्गः॥ ४९ ॥ ॥ ७ ॥ विशालान्कोसलान्रम्यान्यात्वालक्ष्मणपूर्वजः॥ अयोध्यामुन्मुखोधीमान्प्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत्॥ १ ॥ आपृच्छेत्वांपुरिश्रेष्ठेकाकुत्स्थपरिपालिते॥ दैवतानिचयानित्वांपालयंत्यावसंतिच॥ २॥ निवृत्तवनवासस्त्वामनृणोजगतीपतेः॥ पुनर्द्रक्ष्यामिमात्राचपित्राचसहसंगतः ॥ ३ ॥ ततोरुचिरताम्राक्षोभुजमुद्यम्यदक्षिणं ॥ अश्रुपूर्णमुखोदीनोऽब्रवीज्जानपदंजनं॥ ४॥ अनुक्रोशोदयाचैवयथार्हंमयिवःकृतः॥ चिरंदुःखस्यपापीयोगम्यतामर्थसिद्धये॥ ५ ॥ तेऽभिवाद्यमहात्मानंकृत्वाचापिप्रदक्षिणं॥ विलपंतोनराघोरंव्यतिष्ठंश्चक्वचित्क्वचित्॥ ६॥ तथाविलपतांतेषामतृप्तानांचराघवः॥ अचक्षुर्विषयंप्रायाद्यथार्कःक्षणदामुखे॥ ७॥ ततोधान्यधनोपेतान्दानशीलजनान्शिवान्॥ अकुतश्चिद्भयान्रम्यांश्चैत्ययूपसमावृतान्॥ ८॥

र्थयामि ॥ २ ॥ प्रार्थनाप्रकारमाह निवृत्तेति ॥ ३ ॥ जानपदंजनंस्वदर्शनार्थंतत्रागतं तेषामश्रुपूर्णमुखत्वात्लोकव्यवहारानुसारेणनटइवस्वयमप्यश्रुपूर्णमुखः ॥ ४ ॥ अनुक्रोशःआदरोनुतापोवा दयाकारुण्यं यथायोग्यंमयिवःयुष्माकंयुष्माभिरितियावत् कृतःकृताच दुःखस्य चिरमनुभवइतिशेषः पापीयःअशोभनं अतोयुष्माभिर्गम्यतां वयमप्यर्थसिद्धयेपित्रनुज्ञातार्थसिद्धये अवतारप्रयोजनार्थसिद्धयेइतिवृत्तस्थं गच्छामइतिशेषः व्याख्यानांतरंत्वप्रयोजकत्वान्नोक्तं ॥ ५ ॥ तेएवंरामेणबोधिताः ॥ ६ ॥ अतृप्तानांदर्शनतृप्तिरहितानां क्षणदामुखेसायंकालेऽर्कोयथातथाअचक्षुर्विषयंदेशंगतः ॥ ७ ॥ तदेवाहवाल्मीकिः ततइति दानशीलाजनायेषुतान् चैत्यैर्देवताधिष्ठानवृक्षैर्यूपैश्चसमावृतान् ॥ ८ ॥

गोकुलैराकुलतयासवितान् ॥ ९ ॥ नरेंद्राणांरक्षणीयान् ग्रामशइतिशेषः नरेंद्ररक्षणयोग्यैकैकग्रामान्इतरनरेंद्रराज्यतुल्यैकैकग्रामानितियावत् ॥ १० ॥ मध्येनमध्यगत्यानरेंद्राणामितरेषांभोज्यंराज्यंदेशंययौ स्वदेशत्वाभावेनतज्जनानुयानशंकाभावात्शनैर्देशसौभाग्यंपश्यन्अगमदित्यर्थः ॥ ११ ॥ तत्रअयोध्याराज्याद्दक्षिणराज्ये ॥ १२ ॥ कालेक्रीडाकालेसेविताअंभःपूर्णह्रदायस्यांतां ॥ १३ ॥ नागपत्नीभिर्गंधर्वपत्नीभिश्चसेवितां सततंशिवामित्यनेनमहानिशायामपितस्यांस्नानाद्यधिकारःसूचितः तदुक्तंभारते भुक्त्वावायदिवाऽभुक्त्वा

उद्यानाम्रवणोपेतान्संपन्नसलिलाशयान् ॥ तुष्टपुष्टजनाकीर्णान्गोकुलाकुलसेवितान् ॥ ९ ॥ रक्षणीयान्नरेंद्राणांब्रह्मघोषाभिनादितान् ॥ रथेनपुरुषव्याघ्रःकोसलानत्यवर्तत ॥ १० ॥ मध्येनमुदितंस्फीतंरम्योद्यानसमाकुलं ॥ राज्यंभोज्यंनरेंद्राणांययौधृतिमतांवरः ॥ ११ ॥ तत्रत्रिपथगांदिव्यांशीततोयामशैवलां ॥ ददर्शराघवोगंगांरम्यामृषिनिषेवितां ॥ १२ ॥ आश्रमैरविदूरस्थैःश्रीमद्भिःसमलंकृतां ॥ कालेऽप्सरोभिर्हृष्टाभिःसेवितांभोह्रदां शिवां ॥ १३ ॥ देवदानवगंधर्वैःकिन्नरैरुपशोभितां ॥ नागगंधर्वपत्नीभिःसेवितांसततंशिवां ॥ १४ ॥ देवाक्रीडशताकीर्णांदेवोद्यानयुतांनदीं ॥ देवार्थमाकाशगतांविख्यातांदेवपद्मिनीं ॥ १५ ॥ जलाघाताट्टहासोग्रांफेननिर्मलहासिनीं ॥ क्वचिद्वेणीकृतजलांक्वचिदावर्तशोभितां ॥ १६ ॥ क्वचित्स्तिमितगंभीरांक्वचिद्वेगसमाकुलां ॥ क्वचिद्गंभीरनिर्घोषांक्वचिद्भैरवनिःस्वनां ॥ १७ ॥ देवसंघाप्लुतजलांनिर्मलोत्पलसंकुलां ॥ क्वचिदाभोगपुलिनांक्वचिन्निर्मलवालुकां ॥ १८ ॥ हंससारससंघुष्टांचक्रवाकोपशोभितां ॥ सदामत्तैश्चविहगैरभिपन्नामनिंदितां ॥ १९ ॥ क्वचित्तीररुहैर्वृक्षैर्मालाभिरिवशोभितां ॥ क्वचित्फुल्लोत्पलच्छन्नांक्वचित्पद्मवनाकुलां ॥ २० ॥

चैवायदिवाद्दिवा नकालनियमःकश्चिद्गंगांप्राप्यसरिद्वरामिति ॥ १४ ॥ देवानामाक्रीडैःक्रीडापर्वतैर्हिमवतउभयतीरवर्तिभिर्युक्तां देवार्थंदेवानांस्नानपानादिप्रयोजनाय तत्प्रार्थनया आकाशगतां देवपद्मिनींदेवभोग्यहेमपद्मवतीं ॥ १५ ॥ शिलामयस्थलेयोजलाघातशब्दस्तद्रूपाट्टहासेनोग्रां पाठांतरेजलेनाधूताःप्रक्षालिताःगुहायाःगुहामुखानिययातां फेनरूपोयोनिर्मलोहासोमंदहासस्तद्वतीं एवमादिनास्त्रीरूपेणवर्णनंप्रवाहरूपायागंगायाइतिबोध्यं वेणीकृतजलांद्वित्रिजलसंयोगात् ॥ १६ ॥ स्तिमितानिश्चलासाचासौगंभीराचतां गंभीरनिर्घोषांमृदंगादिवत् भैरवनिःस्वनां अशन्यादिवत् ॥ १७ ॥ आभोगपुलिनांविशालसैकतां ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

कुड्मलरूपैःकुमुदखंडैः समूहैरित्यर्थः पुष्परजसाध्वस्तांसंयुक्तां समदामिवमदसहितांप्रमदामिवस्थितां ॥ २१ ॥ व्यपेतोदूरीकृतोमलसंघातःपापसंघातोययातां व्यपेतजलसंघातामितिपाठेतीरेकूरप्रवाहरहितामित्यर्थः मणिर्मुक्तामणिः अनेनातिस्वच्छशुभ्रजलत्वंदिग्गजाद्यालोडनेपिनिर्मलत्वमित्यतिशयोक्तिरलंकारः वरवारणैरुत्तमगजैः ॥ २२ ॥ देवाराजानस्तेउपवाह्यायेषांतैश्चवरगजैः औपवाह्यैरितिपाठेतेषांक्रीडार्थयानभूतैरित्यर्थः ॥ २३ ॥ भूषणान्येवाह फलेत्यादि द्विजैःपक्षिभिः विष्णुपादस्पर्शेनब्रह्मलोकात्ब्रह्मांडबाह्यजलदेशाच्चच्युतां

क्वचित्कुमुदखंडैश्चकुड्मलैरुपशोभितां ॥ नानापुष्परजोध्वस्तांसमदामिवचक्वचित् ॥ २१ ॥ व्यपेतमलसंघातांमणिनिर्मलदर्शनां ॥ दिशागजैर्वनगजैर्मत्तैश्चवरवारणैः ॥ २२ ॥ देवराजोपवाह्यैश्चसन्नादितवनांतरां ॥ प्रमदामिवयत्नेनभूषितांभूषणोत्तमैः ॥ २३ ॥ फलपुष्पैःकिसलयैर्वृतांगुल्मैर्द्विजैस्तथा ॥ विष्णुपादच्युतांदिव्यामपापांपापनाशिनीं ॥ २४ ॥ शिंशुमारैश्चनक्रैश्चभुजंगैश्चसमन्वितां ॥ शंकरस्यजटाजूटाद्भ्रष्टांसागरतेजसा ॥ २५ ॥ समुद्रमहिषींगंगांसारसक्रौंचनादितां ॥ आससादमहाबाहुःशृंगवेरपुरंप्रति ॥ २६ ॥ तामूर्मिकलिलावर्तामन्ववेक्ष्यमहारथः ॥ सुमंत्रमब्रवीत्सूतमिहैवाद्यवसामहे ॥ २७ ॥ अविदूरादयंनद्याबहुपुष्पप्रवालवान् ॥ सुमहानिंगुदीवृक्षोवसामोऽत्रैवसारथे ॥ २८ ॥ प्रेक्षामिसरितांश्रेष्ठांसंमान्यसलिलांशिवां ॥ देवमानवगंधर्वमृगपन्नगपक्षिणां ॥ २९ ॥ लक्ष्मणश्चसुमंत्रश्चबाढमित्येवराघवं ॥ उपातमिंगुदीवृक्षंतदोपययतुर्हयैः ॥ ३० ॥ रामोऽभियायतंरम्यंवृक्षमिक्ष्वाकुनंदनः ॥ रथादवतरत्तस्मात्सभार्यःसहलक्ष्मणः ॥ ३१ ॥

अपापांकर्मनाशादिवत्केनापिप्रकारेणपापजनकत्वाभाववतीमितिकतकस्तन्न पापजनकत्वसंभावनायाएवाभावात् वस्तुतोऽपापांपापवज्जंतुरहितां तत्रहेतुः पापनाशिनींदर्शनमात्रेण तादृशीं ॥ २४ ॥ शिशुमारोजलकपिरितिवैजयंतीकोशकर्ता नक्रैर्मकरैः सागरतेजसाभगीरथतपसा ॥ २५ ॥ शृंगवेरपुरंप्रस्थितामितिशेषः ॥ २६ ॥ ऊर्मिभिःकलिलाः संपृक्ताआवर्तायस्यांसातां इहगंगातीरे ॥ २७ ॥ नद्यविदूरत्वंबहुपुष्पप्रवालवत्त्वेहेतुः इंगुदीतापसतरुः ॥ २८ ॥ देवादीनांसंमान्यंसलिलंयस्यास्तां अनेनगंगाजलंप्रवाहादन्यत्रानीतमपिसकलपापक्षयसमर्थमितिध्वनितं ॥ २९ ॥ तत्रगंगातीरेस्थितंइंगुदीवृक्षंहयैर्ययतुः ॥ ३० ॥ तंअभियाय तत्समीपंगत्वेतियावत् अवतरत्अवातरत् ॥ ३१ ॥

उपतस्थेसमीपेसेवार्थंप्राप्तः ॥ ३२॥ आत्मसमःप्राणसमः निषादजात्यःतज्जातौभवः बलवान्प्राणतःसेनातश्च स्थपतिर्निषादाधिपतिः निषादजात्यःस्थपतिरित्यनेननिषादस्थपतियाजये
दित्यत्रकर्मधारयइतिसूचितं यद्यपीदृशसख्यंहीनप्रेष्यंहीनसख्यमित्यादिनोपपातकेषुगणितंतथापितद्विप्रविषयं राज्ञामाटविकबलेनप्रयोजनवत्त्वात् षड्विधबलसंग्रहस्यराजधर्मत्वाच्च
तत्सख्यमेवेतिदिक् अत्रेदंबोध्यं निषादगुहविषयेरामस्यात्मसमःसखेत्येवंवदतावाल्मीकिनारामसमत्वरामसमानख्यातित्वोक्त्याभगवद्भक्तत्वेननिषादत्वेपिपूर्वकृतश्रवणादिमत्त्वेनतस्यत
त्त्वज्ञत्वंसूचितं ॥ ३३ ॥ उपागतःरामसमीपंप्राप्तः विषयंस्वदेशं ॥ ३४ ॥ समागच्छत्क्षेमालिंगनादिनासंगतोऽभूत् ॥ ३५ ॥ आर्तःरामीयवल्कलादिधारणदर्शनेनतप्तः इदमस्मत्पुरं

सुमंत्रोप्यवतीर्याथमोचयित्वाहयोत्तमान्॥ वृक्षमूलगतंराममुपतस्थेकृतांजलिः॥ ३२ ॥ तत्रराजागुहोनामरामस्यात्मसमःसखा ॥ निषादजात्यो
बलवान्स्थपतिश्चेतिविश्रुतः॥ ३३॥ सश्रुत्वापुरुषव्याघ्रंरामंविषयमागतं॥ वृद्धैःपरिवृतोमात्यैर्ज्ञातिभिश्चाप्युपागतः॥३४॥ ततोनिषादाधिपतिंदृ
ष्ट्वादूरादुपस्थितं॥ सहसौमित्रिणारामःसमागच्छद्गुहेनसः॥ ३५॥ तमार्तःसंपरिष्वज्यगुहोराघवमब्रवीत्॥ यथायोध्यातथेदंतेरामकिंकरवाणिते
॥ ३६॥ ईदृशंहिमहाबाहोकःप्राप्स्यत्यतिथिंप्रियं॥ ततोगुणवदन्नाद्यमुपादायपृथग्विधं॥ ३७॥ अर्घ्यंचोपानयच्छीघ्रंवाक्यंचेदमुवाचह॥ स्वागतं
तेमहाबाहोतवेयमखिलामही॥ ३८॥ वयंप्रेष्याभवान्भर्तासाधुराज्यंप्रशाधिनः॥ भक्ष्यंभोज्यंचपेयंचलेह्यंचैतदुपस्थितं ॥ ३९ ॥ शयनानिचमु
ख्यानिवाजिनांखादनंचते॥ गुहमेवंब्रुवाणंतुराघवःप्रत्युवाचह॥४०॥ अर्चिताश्चैवहृष्टाश्चभवतासर्वदावयं॥ पद्भ्यामभिगमाच्चैवस्नेहसंदर्शनेनच
॥ ४१ ॥ भुजाभ्यांसाधुवृत्ताभ्यांपीडयन्वाक्यमब्रवीत्॥ दिष्ट्यात्वांगुहपश्यामित्यरोगंसहबांधवैः॥ ४२ ॥ अपितेकुशलंराष्ट्रेमित्रेषुचवनेषुच॥ यत्त्वि
दंभवताकिंचित्प्रीत्यासमुपकल्पितं॥ ४३ ॥

॥ ३६ ॥ ईदृशवचनेकारणमाह ईदृशंहीति अनेनभगवत्स्वरूपज्ञत्वमात्मनोध्वनितं अन्नाद्यंअन्नमोदनस्तदाद्यं भोज्यादीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ नोराज्यंभक्ष्यादिकंचप्रशाधिस्वीकुरु
॥ ३९ ॥ वाजिनांखादनंघासादि ॥ ४० ॥ महाप्रभुरपिसन्स्वगृहादिहदूरंयत्पद्भ्यामागतोसियच्चतवेयमखिलामहीत्यनेनस्नेहंदर्शयसितेनत्वयावयमर्चिताएवहृष्टाश्चवयमित्युवाचेत्य
र्थः सर्वदावयमर्चिताइत्यनेनमद्ध्यानमेवममहतीपूजातच्चसर्वदातवास्तेइत्यप्यर्थोगर्भितः अतएववयंत्वयिसदाहृष्टाः ॥ ४१ ॥ अतएवपुनरालिंगतिअत्यंतप्रेमास्पदत्वंबोधयितुंभु
जाभ्यामिति ॥ ४२ ॥ वनेषुचेतितंस्याटविकत्वाद्वनकुशलप्रश्नः कच्चिद्वनेष्वितिपाठः ॥ ४३ ॥

अनुजानामिअंगीकृत्यददामि प्रतिग्रहेभोगफलके ॥ ४४ ॥ धर्मेप्रणिहितंपित्राज्ञापालनलक्षणेधर्मेसावधानं अत्रतद्दत्तस्याग्रहेऽप्रतिग्रहेअप्रतिग्रहीतृत्वरूपक्षत्रधर्मोपन्यासेनअन्नभो
जनायोग्यत्वेव्रतस्थत्वरूपहेतूपन्यासेनचतदन्नस्यभोजनयोग्यत्वंसूचयतातस्यतत्त्वज्ञत्वंसूचितं अन्यथानिषादत्वेनाभोज्यान्नतयातमेवहेतुमुपन्यसेत्सवाकथंपक्वान्नमाहरेत् एतेनत
त्त्वज्ञःसर्वोपिभोज्यान्नएवेतिध्वनितं ॥ ४५ ॥ एतेअश्वाः ॥ ४६ ॥ प्रतिपानंजात्याश्वानांराजौपवाह्यानांघासदानानंतरंयत्पाय्यतेक्षीरादितत्प्रतिपानं यच्चघृतशर्करादियुतयवचूर्णादि
खाद्यतेतत्खादनं ॥ ४७ ॥ त्वरितंदीयतामित्यन्वशादित्यन्वयः ॥ ४८ ॥ जलमेवाददे तीर्थप्राप्तिनिमित्तकोपवासस्यावश्यकत्वात् ॥ ४९ ॥ अभ्येत्यततोन्यत्रसमीपदेशेआगत्यतस्था

सर्वंतदनुजानामिनहिवर्ते प्रतिग्रहे॥ कुशचीराजिनधरंफलमूलाशनंचमां॥४४ ॥ विद्धिप्रणिहितंधर्मेतापसंवनगोचरं ॥ अश्वानांखादनेनाहम
र्थीनान्येनकेनचित्॥ ४५॥ एतावतात्रभवताभविष्यामिसुपूजितः॥ एतेहिदयिताराज्ञःपितुर्दशरथस्यमे ॥ ४६ ॥ एतैःसुविहितैरश्वैर्भविष्याम्यह
मर्चितः॥ अश्वानांप्रतिपानंचखादनंचैवसोन्वशात्॥४७॥गुहस्तत्रैवपुरुषांस्त्वरितंदीयतामिति॥ ततश्चीरोत्तरासंगःसंध्यामन्वास्यपश्चिमां॥४८॥
जलमेवाददेभोज्यंलक्ष्मणेनाहृतंस्वयं॥ तस्यभूमौशयानस्यपादौप्रक्षाल्यलक्ष्मणः ॥ ४९ ॥ सभार्यस्यततोभ्येत्यतस्थौवृक्षमुपाश्रितः ॥ गुहोपिसह
सूतेनसौमित्रिमनुभाषयन्॥ अन्वजाग्रत्ततोराममप्रमत्तोधनुर्धरः॥ ५० ॥ तथाशयानस्यततोयशस्विनोमनस्विनोदाशरथेर्महात्मनः॥अदृष्टदुःख
स्यसुखोचितस्यसातदाव्यतीतासुचिरेणशर्वरी॥५१॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेपंचाशःसर्गः॥५०॥ ॥ छ॥
तंजाग्रतमदंभेनभ्रातुरर्थायलक्ष्मणं॥ गुहःसंतापसंतप्तोराघवंवाक्यमब्रवीत्॥ १ ॥ इयंतातसुखाशय्यात्वदर्थमुपकल्पिता॥ प्रत्याश्वसिहिसाध्वस्यां
राजपुत्रयथासुखं॥ २ ॥ उचितोयंजनःसर्वःक्लेशानांत्वंसुखोचितः॥ गुप्त्यर्थंजागरिष्यामःकाकुत्स्थस्यवयंनिशां॥ ३ ॥

वित्यनेनतस्यनिद्राभावःसूचितः अन्वजागदित्यार्षं अजागरीदित्यर्थः ॥ ५० ॥ सुचिरेणशर्वरीतिनिद्रागमनाच्चिरत्वप्रतिभासस्तस्यां ॥ ५१ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामा
यणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेपंचाशःसर्गः ॥ ५० ॥ ॥ छ ॥ एवंरामेशयानेतद्रक्षार्थंजाग्रल्लक्ष्मणगुहसंवादः तमित्यादि अदंभेनअकृत्रिमानुरागेण भ्रातुरर्था
यभ्रातृरक्षार्थं राघवंरघुकुलजं संतापसंतप्तोरामस्यभूशय्यादिजेनसंतापेनपीडितः ॥ १ ॥ इयमिति प्रत्याश्वसिहिविश्रांतोभव ॥ २ ॥ अयंजनःआटविकः ॥ ३ ॥

नहिरामादिति सर्वात्मभूतात् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ अविदितमज्ञातं किंच चतुरंगमिति परकीयमितिशेषः तादृशमपिपरकीयंबलंसंतरेमहियुद्धेनजयेम ॥ ७ ॥ ततोवाच ततउवाचेतिच्छेदः आर्षःसंधिः अत्रदेशेवयंनभीताः यतोधर्ममेवानुपश्यतात्वयारक्ष्यमाणाभवामः ॥ ८ ॥ तथापिजागरणेकारणमाह कथमिति जीवितंविशिष्टसुखजीवितजनकंभोजनादि ॥ ९ ॥ ॥ १० ॥ मंत्रोगायत्र्यादिः तपःकृच्छ्रादि पराक्रमैःतज्जन्यैर्ऋष्यशृंगाद्यानयनाश्वमेधाद्यनुष्ठानैः एकोमुख्यः तत्रहेतुः सदृशलक्षणःपुरुषोत्तमसदृशलक्षणः दशरथसदृशलक्षणइत्यापाततोर्थः ॥ ११ ॥ विधवाविगतपतिका ॥ १२ ॥ श्रमेणोपरताराजभवनेऽयोध्यानगरेच भविष्यंतीतिशेषः निर्घोषोपरतंउपरतनिर्घोषंभवतीतिमन्ये ॥ १३॥ जीवंतीतिनाशंसेनसंभावयामि यदिवाजीवंतिएतावत्पर्यंतंतदेमांशर्वरीमेवजीविष्यंतिनाग्रे अन्नपानाद्यभावादितिसंभावयामीतिशेषः ॥ १४ ॥ जीवेदपि एतद्राज्याःपरमपीतिशेषः यदियत् वीरसूःकौसल्याएकपुत्रत्वाद्विनशिष्यत्येव तदतिदुःखमित्यर्थः ॥ १५ ॥ अनुरक्तैःरामानुरक्तैर्जनैराकीर्णाव्याप्ता सुखालोकरूपंप्रियमावहतिसासदासुखवल्लोका इदानींराजव्यसनेनदशरथमरणदुःखेनसंसृष्टायुक्ता ॥ १६ ॥

नहिरामात्प्रियतमोममास्तेभुविकश्चन॥ब्रवीम्येवचतेसत्यंसत्येनैवचतेशपे ॥ ४ ॥ अस्यप्रसादादाशंसेलोकेस्मिन्सुमहद्यशः ॥ धर्मावाप्तिंचविपुलामर्थकामौचपुष्कलौ॥ ५॥ सोहंप्रियसखंरामंशयानंसहसीतया॥ रक्षिष्यामिधनुष्पाणिःसर्वथाज्ञातिभिःसह ॥ ६ ॥ नमेऽस्त्यविदितंकिंचिद्वनेस्मिंश्चरतःसदा॥ चतुरंगंह्यतिबलंसुमहत्संतरेमहि॥ ७ ॥ लक्ष्मणस्तुततोवाचरक्ष्यमाणास्त्वयानघ ॥ नात्रभीतावयंसर्वेधर्ममेवानुपश्यता॥ ८ ॥ कथंदाशरथौभूमौशयानेसहसीतया॥ शक्यानिद्रामयालब्धुंजीवितंवासुखानिवा॥ ९ ॥ योनदेवासुरैःसर्वैःशक्यःप्रसहितुंयुधि॥ तंपश्यसुखसंसुप्तंतृणेषुसहसीतया॥ १०॥ योमंत्रतपसालब्धोविविधैश्चपराक्रमैः॥ एकोदशरथस्यैषपुत्रःसदृशलक्षणः ॥ ११ ॥ अस्मिन्प्रव्रजितेराजानचिरंवर्तयिष्यति॥ विधवामेदिनीनूनंक्षिप्रमेवभविष्यति॥ १२॥ विनद्यसुमहानादंश्रमेणोपरताःस्त्रियः॥ निर्घोषोपरतंतातमन्येराजनिवेशनं ॥ १३॥ कौसल्याचैवराजाचतथैवजननीमम॥ नाशंसेयदिजीवंतिसर्वेतेशर्वरीमिमां॥ १४॥ जीवेदपिहिमेमाताशत्रुघ्नस्यान्ववेक्षया॥ तद्दुःखंयदिकौसल्यावीरसूर्विनशिष्यति॥ १५॥ अनुरक्तजनाकीर्णासुखालोकप्रियावहा॥ राजव्यसनसंसृष्टासापुरीविनशिष्यति॥ १६॥

राजव्यसनमेवदर्शयति कथमिति ॥ १७ ॥ मातापिभर्तृपुत्रवियोगात्सत्यप्येकपुत्रसन्निधौ ॥ १८ ॥ मनोरथंरामराज्याभिषेकमनवाप्य अतिक्रांतमतिक्रांतंनष्टंनष्टमितिक्रोशन्निितिशेषः प्रत्यागतंरामंराज्येऽनिक्षिप्यैवमेपितांविनशिष्यतीत्यन्वयः ॥ १९ ॥ तस्मिन्कालेमरणकालेउपस्थितेयेवृत्तंमृतंपितरंरघुकुलजंसर्वप्रेतकार्येषुसंस्करिष्यंतितेसिद्धार्थाःभाग्यवंतःप्राप्तराज्याश्च भरतादयइतिशेषः क्रोधात्तन्नामाग्रहणं ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ विचरिष्यंति भरतादयइतिशेषः ॥ २३ ॥ अपिजीवेदितिसंभावनेलिङ् अपिच अपिपश्यामअपिद्रक्ष्यामः

कथंपुत्रंमहात्मानंज्येष्ठपुत्रमपश्यतः॥ शरीरंधारयिष्यंतिप्राणाराज्ञोमहात्मनः॥ १७॥ विनष्टेनृपतौपश्चात्कौसल्याविनशिष्यति॥ अनंतरंचमातापिममनाशमुपैष्यति॥ १८॥ अतिक्रांतमतिक्रांतमनवाप्यमनोरथं॥ राज्येराममनिक्षिप्यपितामेविनशिष्यति॥ १९॥ सिद्धार्थाःपितरंवृत्तंतस्मिन्कालेह्युपस्थिते ॥ प्रेतकार्येषुसर्वेषुसंस्करिष्यंतिराघवं॥ २०॥ रम्यचत्वरसंस्थानांसंविभक्तमहापथां॥ हर्म्यप्रासादसंपन्नांगणिकावरशोभितां ॥ २१ ॥ रथाश्वगजसंबाधांतूर्यनादनिनादितां॥ सर्वकल्याणसंपूर्णांहृष्टपुष्टजनाकुलां॥ २२॥ आरामोद्यानसंपन्नांसमाजोत्सवशालिनीं॥ सुखिताविचरिष्यंतिराजधानींपितुर्मम॥ २३॥ अपिजीवेद्दशरथोवनवासात्पुनर्वयं॥ प्रत्यागम्यमहात्मानमपिपश्यामसुव्रतं॥ २४॥ अपिसत्यप्रतिज्ञेनसार्धंकुशलिनोवयं॥ निवृत्तेवनवासेऽस्मिन्नयोध्यांप्रविशेमहि॥ २५॥ परिदेवयमानस्यदुःखार्तस्यमहात्मनः॥ तिष्ठतोराजपुत्रस्यशर्वरीसात्यवर्तत॥ २६॥ तथाहिसत्यंब्रुवतिप्रजाहितेनरेंद्रसूनौगुरुसौहृदाद्गुहः॥ मुमोचबाष्पंव्यसनाभिपीडितोज्वरातुरोनागइवव्यथातुरः॥ २७॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवा॰आ॰अ॰एकपंचाशःसर्गः॥ ५१॥ ॥ ७॥ ॥ प्रभातायांतुशर्वर्यांपृथुवक्षामहायशाः॥ उवाचरामःसौमित्रिंलक्ष्मणंशुभलक्षणं॥ १॥ भास्करोदयकालोसौगताभगवतीनिशा॥ असौसुकृष्णोविहगःकोकिलस्तातकूजति॥ २॥

॥ २४ ॥ सत्यप्रतिज्ञेनरामेण ॥ २५ ॥ परिदेवयमानस्येति इत्थमित्यादिः तिष्ठतःजाग्रतः ॥ २६ ॥ गुरौरामे सौहृदादित्युभयान्वयि अतिस्नेहाज्ज्वरातुरोगुहः व्यथातुरोनागोगजइव ॥ २७॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेएकपंचाशःसर्गः ॥ ५१ ॥ ॥ ७ ॥ प्रभातायामिति ॥ १ ॥ सुकृष्णोविहगःकाकःकोकिलपालकत्वाच्चकोकिलपदेनोक्तः काकेतिनामग्रहणस्यप्रातर्निद्यत्वादेवमुक्तिः ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ विज्ञायतरणसाधनंशीघ्रमानेयमित्येवंरामवचनतात्पर्यंज्ञात्वागुहंसूतंचामंत्र्यआमंत्रणेनैवतत्तात्पर्यंबोधयित्वायथापूर्वंभ्रातुरग्रतोऽतिष्ठत् ॥ ४ ॥ सतुगुहस्तुरामस्यवचनंतरामजा
न्हवीमित्येवंनिशम्यतात्पर्यतोज्ञात्वाप्रतिगृह्यनमस्कारपूर्वंप्रतिगृह्यसचिवानाहूयतन्मध्येकंचित्प्रतिअब्रवीत् ॥ ५ ॥ अस्यवाहनसंयुक्तां अस्यंजलंनिरस्यनावंतीरंप्रापयतीत्यस्यवाहनम
रित्रं मयूरव्यंसकादित्वात्समासः कर्णग्राहःकर्णधारः सुखेनप्रतारःप्रतरणंययातां दृढांदृढसंधिबंधां तीर्थेऽवतारमार्गेउपाहरसमीपंप्रापय ॥ ६ ॥ उपोह्यसमीपंप्रापय्य ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

बर्हिणानांचनिर्घोषःश्रूयतेनदतांवने॥तरामजान्हवींसौम्यशीघ्रगांसागरंगमां ॥ ३॥ विज्ञायरामस्यवचःसौमित्रिर्मित्रनंदनः॥गुहमामंत्र्यसूतंचसो
तिष्ठद्भ्रातुरग्रतः॥ ४॥ सतुरामस्यवचनंनिशम्यप्रतिगृह्यच॥ स्थपतिस्तूर्णमाहूयसचिवानिदमब्रवीत्॥ ५॥ अस्यवाहनसंयुक्तांकर्णग्राहवतींशुभां॥
सुप्रतारांदृढांतीर्थेशीघ्रंनावमुपाहर॥ ६॥ तंनिशम्यगुहादेशंगुहामात्योगतोमहान्॥ उपोह्यरुचिरांनावंगुहायप्रत्यवेदयत्॥ ७॥ ततःसप्रांजलिर्भू
त्वागुहोराघवमब्रवीत्॥ उपस्थितेयंनौर्देवभूयःकिंकरवाणिते॥ ८॥ तवामरसुतप्रख्यतर्तुंसागरगामिनीं॥ नौरियंपुरुषव्याघ्रशीघ्रमारोहसुव्रत॥ ९॥
अथोवाचमहातेजारामोगुहमिदंवचः॥ कृतकामोऽस्मिभवताशीघ्रमारोप्यतामिति॥ १०॥ ततःकलापान्संनह्यखड्गौबध्वाचधन्विनौ॥जग्मतुर्येन
तांगंगांसीतयासहराघवौ॥ ११॥ राममेवंतुधर्मज्ञमुपागत्यविनीतवत्॥ किमहंकरवाणीतिसूतःप्रांजलिरब्रवीत्॥ १२॥ ततोऽब्रवीद्दाशरथिःसुमं
त्रंस्पृशन्करेणोत्तमदक्षिणेन॥ सुमंत्रशीघ्रंपुनरेवयाहिराज्ञःसकाशेभवचाप्रमत्तः॥ १३॥ निवर्तस्वेत्युवाचैनमेतावद्धिकृतंमम॥ रथंविहायप
द्भ्यांतुगमिष्यामोमहावनं॥ १४॥

आरोप्यतांखनित्रपिटकंवैदेहीवस्त्राभरणादिकमितिशेषः ॥ १० ॥ सन्नह्यकवचं कलापान्तूणीरान् येनअवतारणमार्गेणनावमारुह्यतामनिर्वाच्यगुणांगंगांलोकास्तरंतितमवतारंतर्तुंज
ग्मतुः ॥ ११ ॥ एवंतुएवंभूतंतुरथादिनिरपेक्षंगच्छंतंतु ॥१२॥ उत्तमश्वासौदक्षिणश्चतेनस्पर्शादिव्यापारेउत्तमेनस्पर्शमात्रेणसकलदुःखहारकत्वाद्दक्षिणेनेदृशेनकरेणदक्षिणकरेण ॥१३॥
गमनप्रत्याशानिवृत्तयेपुनःसावधारणांनिवृत्तिमाह निवर्तस्वेति एतावत्पर्यंतंराजाज्ञयायानेनगमनंकृतं हिअतःपरंममानेननप्रयोजनं यतोरथंविहायपद्भ्यामेवमहावनंगमिष्यामोऽत
स्त्वंसर्वथानिवर्तस्व ॥ १४ ॥

अभ्यनुज्ञातं प्रतिनिवृत्त्यैइतिशेषः ॥ १५ ॥ तदादौलोकदृष्ट्याशोकापनुदंवचनमाह नातीति सभ्रातृभार्यस्यतवप्राकृतवत्क्षुद्रवद्वनेवासोयेनदैवेनकृतस्तद्दिदंदैवमिहलोकेकेनाप्यति
क्रांतंलंघितंन अतोहृदयेमाशुचइत्यर्थः यद्वा तेवनवासोजातइतियदिदंइहलोकेअयोध्यास्थलोकमध्येकेनापिपुरुषेणनत्वदिअत्यंतंक्रांतंस्वीकृतंसर्वासंमतमेवातोऽस्मदादीन्दोषेणमाग्र
हीयाइतितात्पर्यं ॥ १६ ॥ किंच यदित्वामीदृशंव्यसनमागतंतदाब्रह्मचर्यादिनिष्फलमितिमन्ये ॥ १७ ॥ इदानींरामंभगवंतंमत्वाह सहेति गतिमुत्कर्षंएकस्यैवत्रिलोकीजेतुर्जयेनपि
तृवाक्यपरिपालनेनचत्रींल्लोकान्जयन्निव एवंचतवायंवनवासोपिमहाफलएव ॥ १८ ॥ वयंतुसर्वथापीडिताइत्याह वयमिति उपवंचिताः केचिद्रात्राववििदितगमनेन अहंबलान्नि

आत्मानंत्वभ्यनुज्ञातमवेक्ष्यार्तःससारथिः॥ सुमंत्रःपुरुषव्याघ्रमैक्ष्वाकमिदमब्रवीत्॥ १५॥ नातिक्रांतमिदंलोकेपुरुषेणेहकेनचित्॥ तवसभ्रातृ
भार्यस्यवासःप्राकृतवद्वने॥ १६॥ नमन्येब्रह्मचर्येवास्वधीतेवाफलोदयः॥ मार्दवार्जवयोर्वापित्वांचेद्व्यसनमागतं॥ १७॥ सहराघववैदेह्याभ्रात्रा
चैववनेवसन्॥ त्वंगतिंप्राप्स्यसेवीरत्रींल्लोकांस्तुजयन्निव॥ १८॥ वयंखलुहतारामयत्त्वयाप्युपवंचिताः॥ कैकेय्यावशमेष्यामःपापायादुःखभा
गिनः॥ १९॥ इतिब्रुवन्नात्मसमंसुमंत्रःसारथिस्तथा॥ दृष्ट्वादूरगतंरामंदुःखार्तोरुरुदेचिरं॥ २०॥ ततस्तुविगतेबाष्पेसूतंस्पृष्टोदकंशुचिं॥ रामस्तुमधु
रंवाक्यंपुनःपुनरुवाचतं॥ २१॥ इक्ष्वाकूणांत्वयातुल्यंसुहृदंनोपलक्षये॥ यथादशरथोराजामांनशोचेत्तथाकुरु॥ २२॥ शोकोपहतचेताश्चवृद्ध
श्चजगतीपतिः॥ कामभारावसन्नश्चतस्मादेतद्ब्रवीमिते॥ २३॥ यद्यदाज्ञापयेत्किंचित्समहात्मामहीपतिः॥ कैकेय्याःप्रियकामार्थंकार्यंतदविकांक्ष
या॥ २४॥ एतदर्थंहिराज्यानिप्रशासतिनराधिपाः॥ यदेषांसर्वकृत्येषुमनोनप्रतिहन्यते॥ २५॥

वर्तनेन एवंसर्वैस्त्यक्ताः ॥ १९ ॥ आत्मसमंअतिबुद्धिमन्मंत्रियोग्यं दूरगतमितिपाठेदूरदेशावस्थानवंतंनिश्चित्यतत्समीपेदुःखार्तश्चिरंरुरोद॥ २०॥ स्पृष्टोदकमाचामंतं शुचिंपवित्रं ॥२१॥
सुहृदंव्यसनापनोदकं यतएवमतोययेत्यादि ॥ २२ ॥ कामभारावसन्नःकामवेगेनपीडितः यद्वावसन्नःमदभिषेकादिमनोरथसमूहः तस्मादेतदुक्तंवक्ष्यमाणंच ॥ २३ ॥ कैकेय्याःप्रियो
यःकामोविषयोभरताभिषेकादिस्तदर्थंयथायेनप्रकारेणयद्वस्तुआज्ञापयेत्ततअविकांक्षयाऽस्मदादीनामविशंकयाकार्यंसादरमनुष्ठेयं ॥ २४ ॥ एतच्छब्दार्थमाह यदेषामिति प्रशास
तीत्यभ्यस्तत्वादत् सर्वकृत्येष्वपिकामक्रोधप्रवृत्तेष्वपि ॥ २५ ॥

यत्कार्यंप्रतियथायेनप्रकारेणअलीकमप्रियं ताम्यतिग्लायति ॥ २६ ॥ अभिवाद्यमत्प्रतिनिधितयामदीयनमस्कारंकृत्वा ॥ २७ ॥ इदंपदार्थमाह नचेति वनेवत्स्यामहेतिवेतिसंधिरार्षः वत्स्यामहेइतिवानानुशोचामीतिसंबंधः ॥ २८ ॥ पुनरागतानस्मान्पुनस्त्वंद्रक्ष्यसीतिसंबंधः पुनःपुनरभीक्ष्णंद्रक्ष्यसिवा ॥ २९ ॥ सहिताःममात्रेतिशेषः पुनःपुनरभीक्ष्णंपूर्वोक्तंवाक्यमुक्त्वा कौसल्यामित्युपलक्षणं सर्वाःप्रति कैकेयींचारोग्यंअहमरोगोऽदुःखइतिब्रूहि कैकेयीमितिनव्यंग्योक्तिःकिंतुदैवकृतत्वेनास्याअनपराधित्वमित्याशयेन ॥ ३० ॥ अथआरोग्यक

यद्यथासमहाराजोनालीकमधिगच्छति ॥ नचताम्यतिशोकेनसुमंत्रकुरुतत्तथा ॥ २६॥ अदृष्टदुःखंराजानंवृद्धमार्यंजितेंद्रियं ॥ ब्रूयास्त्वमभिवाद्यैव ममहेतोरिदंवचः ॥ २७॥ नचाहमनुशोचामिलक्ष्मणोनचशोचति ॥ अयोध्यायाश्च्युताश्चेतिवनेवत्स्यामहेतिवा ॥ २८॥ चतुर्दशसुवर्षेषुनिवृत्तेषु पुनःपुनः ॥ लक्ष्मणंमांचसीतांचद्रक्ष्यसेशीघ्रमागतान् ॥ २९॥ एवमुक्त्वातुराजानंमातरंचसुमंत्रमे ॥ अन्याश्चदेवीःसहिताःकैकेयींचपुनःपुनः ॥ ३०॥ आरोग्यंब्रूहिकौसल्यामथपादाभिवंदनं ॥ सीतायाममचार्यस्यवचनाल्लक्ष्मणस्यच ॥ ३१ ॥ ब्रूयाश्चापिमहाराजंभरतंक्षिप्रमानय ॥ आगतश्चापि भरतःस्थाप्योनृपमतेपदे ॥ ३२ ॥ भरतंचपरिष्वज्ययौवराज्येऽभिषिच्यच ॥ अस्मत्संतापजंदुःखंनत्वामभिभविष्यति ॥ ३३ ॥ भरतश्चापिवक्तव्यो यथाराजनिवर्तसे ॥ तथामातृषुवर्तेथाःसर्वास्वेवाविशेषतः ॥ ३४ ॥ यथाचतवकैकेयीसुमित्राचाविशेषतः ॥ तथैवदेवीकौसल्याममभमाताविशेषतः ॥ ३५ ॥ तातस्यप्रियकामेनयौवराज्यमवेक्षता ॥ लोकयोरुभयोःशक्यंनित्यदासुखमेधितुं ॥ ३६ ॥ निवर्त्यमानोरामेणसुमंत्रःप्रतिबोधितः ॥ तत्सर्वंवचनंश्रुत्वास्नेहात्काकुत्स्थमब्रवीत् ॥ ३७॥

थनानंतरंसर्वान्प्रतिआर्यस्यज्येष्ठस्यममसीतायालक्ष्मणस्यचवचनात्पादाभिवंदनंब्रूहि ॥ ३१ ॥ एवंपितरंमातरंप्रतिचसंदिश्यपुनःपितरंप्रतिसंदिशति ब्रूयाइति महाराजंदशरथं नृपमते राजसंमते पदेराज्ये ॥ ३२ ॥ अथसुमंत्रंप्रत्याह भरतंचेति अभिषिच्यअभिषेचय्य ॥ ३३ ॥ राजनिदशरथे ॥ ३४ ॥ अविशेषतःशत्रुघ्नसंबंधात्कैकेय्यविशेषतःकैकेय्यविशेषेत्यर्थः एवं ममभमातापिकैकेय्यविशेषाद्द्रष्टव्येत्यर्थः ॥ ३५ ॥ अवेक्षताअंगीकुर्वता उभयोर्लोकयोरिहपरलोकयोः नित्यदासर्वदा छांदसोदाप्रत्ययः सुखंवर्धयितुंशक्यं तेनतथावर्तत्वयेनलोकद्वये पिसुखंभवतीतिव्यंग्यं पर्यायोक्तमत्रालंकारः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

उपचारःस्वामिभृत्योचितःसत्कारः तेननब्रूयाःब्रूयां छांदसमेतत् अपितुस्नेहात्विक्लवंवाक्यंब्रवीमितद्वाक्यंभक्तिमानितिज्ञात्वाक्षंतुमर्हसीतिसंबंधः ॥ ३८ ॥ पुत्रशोकःपुत्रवियोगजः शोकः ॥ ३९ ॥ मेरथंमत्प्रवर्त्यंरथंदूरात्दृष्ट्वा तदादर्शनकालेसराममपि अपिःसंभावने सरामंसंभावयमानोजनःपुरीचनिकटगतंरथंविनारामंदृष्ट्वाविदीर्येतापि अपिःसंभावनायां ॥ ४० ॥ सूतावशेषंहतवीररथंदृष्ट्वास्वसैन्यमिव ॥ ४१ ॥ दूरेपिनिवसंतंत्वांमानसेनव्यापारेणाग्रतःपुरःस्थितमिवत्वांचिंतयंत्योरथेनागतप्रायोरामइतिचिंतयंत्यःप्रजाजनाअद्यएकस्यममगमन दिनेनूनंनिश्चयेननिराहाराःकृतानिराहारसंकल्पवत्यःकृताः मरिष्यंतीतियावत् ॥ ४२ ॥ तस्यैवयुक्त्यासाधनंकरोति दृष्टमित्यादिना संकुलंआर्तनादादि ॥ ४३ ॥ सरथंमामेवनिशा

यदहंनोपचारेणब्रूयाःस्नेहादविक्लवं ॥ भक्तिमानितितत्तावद्वाक्यंत्वंक्षंतुमर्हसि ॥ ३८ ॥ कथंहित्वद्विहीनोहंप्रतियास्यामितांपुरीं ॥ तवताताविवियोगेन पुत्रशोकातुरामिव ॥ ३९ ॥ सराममपितावन्मेरथंदृष्ट्वातदाजनः ॥ विनारामंरथंदृष्ट्वाविदीर्येतापिसापुरी ॥ ४० ॥ दैन्यंहिनगरीगच्छेद्दृष्ट्वाशून्यमिमंरथं ॥ सूतावशेषंस्वंसैन्यंहतवीरमिवाहवे ॥ ४१ ॥ दूरेपिनिवसंतंत्वांमानसेनाग्रतःस्थितं ॥ चिंतयंत्योद्यनूनंत्वांनिराहाराःकृताःप्रजाः ॥ ४२ ॥ दृष्टंतद्धित्वयारामयादृशंत्वत्प्रवासने ॥ प्रजानांसंकुलंवृत्तंत्वच्छोकक्लांतचेतसां ॥ ४३ ॥ आर्तनादोहियःपौरैरुन्मुक्तस्त्वत्प्रवासने ॥ सरथंमांनिशाम्यैवकुर्युःशतगुणंततः ॥ ४४ ॥ अहंकिंचापिवक्ष्यामिदेवींतवसुतोमया ॥ नीतोसौमातुलकुलंसंतापंमाकृथाइति ॥ ४५ ॥ असत्यमपिनैवाहंब्रूयांवचनमीदृशं ॥ कथमप्रियमेवाहंब्रूयांसत्यमिदंवचः ॥ ४६ ॥

म्येत्यन्वयः ॥ ४४ ॥ पुनारामंविनास्वगमनेऽनुपपत्तिमाह अहमिति अपिच अहंदेवींकिंवक्ष्यामि देवींकौसल्यां तवसुतोमयामातुलकुलंप्रापितइतिब्रूहितत्राह ईदृशंवचनंप्रियमपिअसत्यंनैवाहंब्रूयां वनंप्रापितइत्येवतर्हिब्रूहितत्राह इदंसत्यमपिअप्रियमेवअतःकथंब्रूयां सत्यंब्रूयात्प्रियंब्रूयान्नब्रूयात्सत्यमप्रियमितिस्मृतेः तस्मात्तवमातरंप्रतिवक्तुंयोग्यस्योत्तरस्याभावादहंनगमिष्यामीतिभावः एतदेवध्वनयन्वक्ष्यति तन्नशक्ष्याम्यहंगंतुमिति यत्तुकतकेनासत्यमपिमातुलकुलगमनंवक्ष्यामिनतुसत्यमपिवनगमनमप्रियत्वादित्युक्तं तत्तुतन्नशक्ष्यामीत्यादिनोक्तवचसांनगरगमनाभावप्रतिपादकत्वस्यैवलाभाच्चित्यं ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

रथोपिनेतुमशक्यइत्यनुपपत्त्यंतरमाह ममेति एतेऽश्वाममनियोगस्थामत्प्रेरणमात्राधीनामत्प्रेरणयात्वद्बंधुजनवहनशीलाएवनत्वन्यवहनशीलानापित्वद्बंधुरहितरथवहनशीलाः अतस्त्वयाहीनंरथमेतेकथंप्रवाह्यंतिनकथमपिवहंति अतोरथनयनंदुःशक्यमितिभावः ॥ ४७॥ उपसंहरति तन्नेति ॥४८॥ त्यक्तमात्रेत्यागक्षणएव ॥४९॥ भविष्यंतिसंभावितानि रथेनसाधने नाहमेवरथीभूत्वाप्रतिबाधिष्ये ॥५०॥ ननुसूतेनत्वयाकथंरथिकृत्यंकर्तुंशक्यंतत्राह त्वत्कृतेनेति नकेवलमहंसूतःकिंतुप्रधानभूतोमंत्री सूतत्वंतुत्वत्कृतानुग्रहरूपफलेनतदर्थफलस्यापिहेतुत्वांगीकारान्मयांगीकृतमितिशेषः तत्फलंचत्वदीयरथंचर्ययात्वदनुग्रहकृतंसुखंमयाप्राप्तमिदानींत्वत्कृतेनत्वदंगीकृतवनानुगमनानुग्रहेणवनवासकृतंसुखंराज्यचिंतादुःखाभावान्मह

ममतावन्नियोगस्थास्त्वद्बंधुजनवाहिनः॥ कथंरथंत्वयाहीनंप्रवाह्यंतिहयोत्तमाः ॥ ४७ ॥ तन्नशक्ष्याम्यहंगंतुमयोध्यांत्वदृतेऽनघ ॥ वनवासानुयानायमामनुज्ञातुमर्हसि॥ ४८॥ यदिमेयाचमानस्यत्यागमेवकरिष्यसि ॥ सरथोग्निंप्रवेक्ष्यामित्यक्तमात्रइहत्वया॥ ४९॥ भविष्यंतिवनेयानितपोविघ्नकराणिते॥ रथेनप्रतिबाधिष्येतानिसर्वाणिराघव॥ ५०॥ त्वत्कृतेनमयाप्राप्तंरथचर्याकृतंसुखं॥ आशंसेत्वत्कृतेनाहंवनवासकृतंसुखं॥५१॥ प्रसीदेच्छामितेऽरण्येभवितुंप्रत्यनंतरः॥ प्रीत्याभिहितमिच्छामिभवमेप्रत्यनंतरः ॥ ५२ ॥ इमेपिचहयावीरयदितेवनवासिनः ॥ परिचर्यांकरिष्यंतिप्राप्स्यंतिपरमांगतिं॥ ५३॥ तवशुश्रूषणंमूर्ध्नाकरिष्यामिवनेवसन्॥ अयोध्यांदेवलोकंवासर्वथाप्रजहाम्यहं ॥ ५४॥ नहिशक्याप्रवेष्टुंसामयाऽयोध्यात्वयाविना॥ राजधानीमहेंद्रस्ययथादुष्कृतकर्मणा॥ ५५॥ वनवासेक्षयंप्राप्तेममैषहिमनोरथः॥ यदनेनरथेनैवत्वांवहेयंपुरींपुनः ॥ ५६ ॥ चतुर्दशहिवर्षाणिसहितस्यत्वयावने॥ क्षणभूतानियास्यंतिशतसंख्यानिचान्यथा॥ ५७॥ भृत्यवत्सलतिष्ठंतंभर्तृपुत्रगतेपथि ॥ भक्तंभृत्यंस्थितंस्थित्यानमांत्वंहातुमर्हसि॥ ५८॥ एवंबहुविधंदीनंयाचमानंपुनःपुनः॥ रामोभृत्यानुकंपीतुसुमंत्रमिदमब्रवीत्॥ ५९॥

त्सुखमाशंसेप्रार्थयामि एतेनत्वदवतारंज्ञात्वैवत्वद्रथचर्यासौभाग्यायसूतत्वंमयांगीकृतमितिध्वनितं ॥ ५१ ॥ प्रत्यनंतरःप्रत्यासन्नोऽनुकूलइतियावत् प्रत्यनंतरोभवेतित्वयाप्रीत्याभिहितंवाक्यंश्रोतुमिच्छामि ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ देवलोकंवेत्यनेनत्वद्भक्तानांभक्त्यंतरायभूतदेवलोकप्राप्तिरपिहेयैवेतिसूचितं ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ वनवासेक्षयंप्राप्तेवनवासकालेसमाप्तेपुरींवहेयंप्रापयेयमितियत्एषमेमनोरथः ॥ ५६ ॥ अन्यथात्वयारहितस्यस्थितिपक्षे ॥ ५७ ॥ भर्तृपुत्रगतेराजपुत्राश्रितेपथियथाभृत्येनस्थातव्यंतथात्वद्विषयेतिष्ठंतंसर्वभृत्यमध्येभक्तिमंतंभृत्यंस्थित्याभृत्ययोग्ययास्थित्यासर्वदास्थितंनियुक्तंकार्यविषयेकदाप्यपराधरहितमितियावत् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

॥ ६० ॥ रामोवनंगतइतिप्रत्ययंनिश्चयंकैकेयीगच्छेदित्यन्वयः ॥ ६१ ॥ अतिशंकाअन्यथाशंकातांनकुर्यात् ॥ ६२ ॥ इत्येषमेप्रथमःकल्पोमुख्यंप्रयोजनंत्वद्गमनस्येत्यन्वयः भरतेनारक्षितंसमंताद्रक्षितमीदृशंपुत्रराज्यंतज्जन्यंसुखंप्राप्नुयादितिचममत्वद्गमनस्यप्रयोजनं भरतानयनस्यत्वदधीनत्वात् ॥ ६३ ॥ ६४ ॥६५॥ सजनेवनेवासोनयोग्यइत्युक्तिरत्रैववनेस्थेयमितिकदाचिद्गुहःप्रार्थयेत्तत्प्रतिबंधाय आश्रमेजनपदरहितेवासोयोग्योतस्तद्व्रतआश्रमवासोचितोविधिर्जटाधारणादिरूपइदानींकर्तव्यइत्यन्वयः ॥६६॥ सोहंनियमंवन्याहारभूशयनादि

जानामिपरमांभक्तिमहंतेभर्तृवत्सल॥ शृणुचापियदर्थंत्वांप्रेषयामिपुरीमितः॥६०॥ नगरींत्वांगतंदृष्ट्वाजननीमेयवीयसी॥ कैकेयीप्रत्ययंगच्छेदितिरामोवनंगतः॥ ६१॥ विपरीतेतुष्टिहीनावनवासंगतेमयि॥ राजानंनातिशंकेतमिथ्यावादीतिधार्मिकं ॥ ६२॥ एषमेप्रथमःकल्पोयदंबामेयवीयसी॥ भरतारक्षितंस्फीतंपुत्रराज्यमवाप्स्यते॥ ६३॥ ममप्रियार्थंराज्ञश्चसुमंत्रत्वंपुरींव्रज॥ संदिष्टश्चापियानर्थांस्तांस्तान्ब्रूयास्तथातथा ॥ ६४॥ इत्युक्त्वावचनंसूतंसांत्वयित्वापुनःपुनः॥ गुहंवचनमक्लीबोरामोहेतुमदब्रवीत्॥६५॥ नेदानींगुहयोग्योयंवासोमेसजनेवने॥ अवश्यमाश्रमेवासःकर्तव्यस्तद्गतोविधिः॥६६॥ सोहंगृहीत्वानियमंतपस्विजनभूषणं॥ हितकामःपितुर्भूयःसीतायालक्ष्मणस्यच॥६७॥जटाःकृत्वागमिष्यामिन्यग्रोधक्षीरमानय॥ तत्क्षीरंराजपुत्रायगुहःक्षिप्रमुपाहरत्॥ ६८॥ लक्ष्मणस्यात्मनश्चैवरामस्तेनाकरोज्जटाः॥ दीर्घबाहुर्नरव्याघ्रोजटिलत्वमधारयत्॥ ६९ ॥ तौतदाचीरसंपन्नौजटामंडलधारिणौ॥ अशोभेतामृषिसमौभ्रातरौरामलक्ष्मणौ॥ ७० ॥ ततोवैखानसंमार्गमास्थितःसहलक्ष्मणः॥ व्रतमादिष्टवान्रामःसहायंगुहमब्रवीत्॥ ७१ ॥

रूपंगृहीत्वासीतायालक्ष्मणस्यचानुमत्यातपस्विजनभूषणंजटाःकृत्वागमिष्यामिअतोन्यग्रोधक्षीरमानय भूयोतिशयेनपितुर्हितकामस्तत्प्रतिज्ञारक्षणेन यत्तुसीतायाहितकामइति तन्न जटाधारणेनसीताहिताप्रसिद्धेः अनुमतिस्त्वपेक्षितैव अन्यथासंन्यासबुद्ध्यापरमदुःखापत्तेः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ लक्ष्मणस्याकरोत् तेनापिरामवदवस्थानस्यसंकल्पितत्वात् ॥ ६९ ॥ ७० ॥ वैखानसंमार्गंवानप्रस्थाश्रमधर्मंआस्थितःप्राप्तुंकृतबुद्धिःसन्व्रतंवानप्रस्थव्रतंआदिष्टवानंगीकृतवान् अत्रगंगारूपतीर्थप्राप्तावपिप्रयागरूपतीर्थप्राप्तौतदग्रेपितृमरणश्रवणेपियन्मुंडनाकरणंरामलक्ष्मणयोस्तेनानेनपरकृतिरूपार्थवादेनक्षत्रियाणांतीर्थादिषुमुंडननिषेधंप्रतीमइत्यलं सहायंगंगातरणादिकृतसहायं ॥ ७१ ॥

किमब्रवीत्तदाह अप्रमत्तइति दुःखेनारक्षारक्षणंयस्यतद्दुरारक्षंअतिशयेनदुरारक्षंदुरारक्षतमं दुरारक्ष्यतममितिपाठेअतिशयेनदुःखेनरक्षितुंयोग्यतममित्यर्थः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ स्थितामिमांनावंपरिगृह्यहस्तेगृहीत्वासीतामारोपय अन्वक्षंपश्चात्त्वमारोह ॥ ७५ ॥ अप्रतिकूलयन्अनुकूलयन् ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ब्रह्मवत्क्षत्रियवत्ब्राह्मणक्षत्रियार्हं ब्रह्मक्षत्रदेवताकमित्यर्थोवा आत्मनोहितमुद्दिश्यजजाप सुत्रामाणमृचानावमारोहेदितिस्मृतेःक्षत्रियाधिकारेपाठात्ब्रह्मक्षत्रदेवताकत्वंचास्यब्राह्मणेउक्तमितिकतकः दैवीनावमित्यादिर्ब्रह्मक्षत्रसाधार

अप्रमत्तोबलेकोशेदुर्गेजनपदेतथा॥ भवेथागुहराज्यंहिदुरारक्षतमंमतं ॥ ७२॥ ततस्तंसमनुज्ञाप्यगुहमिक्ष्वाकुनंदनः॥ जगामतूर्णमव्यग्रःसभार्यःसहलक्ष्मणः॥ ७३ ॥ सतुदृष्ट्वानदीतीरेनावमिक्ष्वाकुनंदनः॥ तितीर्षुःशीघ्रगांगंगामिदंवचनमब्रवीत् ॥ ७४॥ आरोहत्वंनरव्याघ्रस्थितांनावमिमांशनैः॥ सीतांचारोपयान्वक्षंपरिगृह्यमनस्विनीं॥ ७५॥ सभ्रातुःशासनंश्रुत्वासर्वमप्रतिकूलयन्॥ आरोप्यमैथिलींपूर्वमारुरोहात्मवांस्ततः॥ ७६॥ अथारुरोहतेजस्वीस्वयंलक्ष्मणपूर्वजः॥ ततोनिषादाधिपतिर्गुहोज्ञातीनचोदयत्॥ ७७॥ राघवोपिमहातेजानावमारुह्यतांततः ॥ ब्रह्मवत्क्षत्रवच्चैवजजापहितमात्मनः॥ ७८ ॥ आचम्यचयथाशास्त्रंनदींतांसहसीतया॥ प्रणमत्प्रीतिसंतुष्टोलक्ष्मणश्चमहारथः ॥ ७९ ॥ अनुज्ञायसुमंत्रंचसबलंचैवतंगुहं॥ आस्थायनावंरामस्तुचोदयामासनाविकान् ॥ ८० ॥ ततस्तैश्चालितानौकाकर्णधारसमाहिता ॥ शुभस्फ्यवेगाभिहताशीघ्रंसलिलमत्यगात् ॥ ८१॥ मध्यंतुसमनुप्राप्यभागीरथ्यास्त्वनिंदिता॥ वैदेहीप्रांजलिर्भूत्वातांनदीमिदमब्रवीत्॥ ८२॥ पुत्रोदशरथस्यायंमहाराजस्यधीमतः॥ निदेशंपालयत्वेनंगंगेत्वदभिरक्षितः॥ ८३॥ चतुर्दशहिवर्षाणिसमग्राण्युष्यकानने॥ भ्रात्रासहमयाचैवपुनःप्रत्यागमिष्यति॥ ८४॥ ततस्त्वांदेविसुभगेक्षेमेणपुनरागता॥ यक्ष्येप्रमुदितागंगेसर्वकामसमृद्धिनी॥ ८५॥

णोमंत्रइत्यन्ये ॥ ७८ ॥ प्रणमत् अडभावआर्षः ॥ ७९ ॥ ८० ॥ कर्णधारेणनाविकेनसमाहितासज्जीकृता स्फ्यमरित्रंतेनवेगादभिहताप्रणुन्ना ॥ ८१ ॥ गंगायामहादेवतात्वात्स्त्रीदेवतात्वाच्चसीताप्रार्थितवतीत्याह मध्यमिति ॥ ८२ ॥ पालयतुपारयतु समापयत्वितियावत् रलयोःसमानश्रुतित्वात् ॥ ८३ ॥ पुनःप्रत्यागमिष्यतिस्वदेशंयदीतिशेषः ॥ ८४ ॥ सर्वकामसमृद्धिनीसर्वकामसमृद्धंसर्वकामपूरणमस्याअस्तिदातव्यत्वेनेत्यर्थः ॥ ८५ ॥

समक्षसेव्यामोषि अक्षूव्याप्तौसंघातेच तत्त्वंचास्याबालकांडेनिरूपितं ॥ ८६ ॥ प्रशंसामिस्तौमि शिवेनक्षेमेण ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ मांसभूतौदनेनयक्ष्ये महाबलिदानेनेतिशेषः ॥ ८९ ॥ तीर्थानिप्रयागादीनि आयतनानिकाश्यादीनि ॥ ९० ॥ ९१ ॥ दक्षिणाभर्तुरनुकूला ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ संरक्षणार्थं सीतायाइतिशेषः भवसावधानइतिशेषः ॥ ९४ ॥ यदेवमतोऽग्रतइति एवंचकार्यवशाल्लघोरप्यग्रतोगमनमदोषायेतिध्वनितं मार्गेएवलघोरग्रतोगमनमदोषायेत्यन्ये एवंरूपविश्वसनीयेतिचध्वनितं ॥ ९५॥ नःअस्माकं सीतयापिपातिव्रत्यमहिम्नेत

त्वंहित्रिपथगेदेविब्रह्मलोकंसमक्षसे॥ भार्याचोदधिराजस्यलोकेस्मिन्संप्रदृश्यसे॥ ८६॥ सात्वांदेविनमस्यामिप्रशंसामिचशोभने॥ प्राप्तराज्येनरव्याघ्रेशिवेनपुनरागते॥ ८७॥ गवांशतसहस्रंचवस्त्राण्यन्नंचपेशलं॥ ब्राह्मणेभ्यःप्रदास्यामितवप्रियचिकीर्षया॥ ८८॥ सुराघटसहस्रेणमांसभूतौदनेनच॥ यक्ष्येत्वांप्रीयतांदेविपुरींपुनरुपागता॥ ८९॥ यानित्वत्तीरवासीनिदैवतानिचसंतिहि॥ तानिसर्वाणियक्ष्यामितीर्थान्यायतनानिच॥ ९०॥ पुनरेवमहाबाहुर्मयाभ्रात्राचसंगतः॥ अयोध्यांवनवासात्तुप्रविशत्वनघोऽनघे॥ ९१ ॥ तथासंभाषमाणासासीतागंगामनिंदिता॥ दक्षिणादक्षिणंतीरंक्षिप्रमेवाभ्युपागमत्॥ ९२॥ तीरंतुसमनुप्राप्यनावंहित्वानरर्षभः॥ प्रातिष्ठतसहभ्रात्रावैदेह्याचपरंतपः ॥ ९३ ॥ अथाब्रवीन्महाबाहुःसुमित्रानंदवर्धनं॥ भवसंरक्षणार्थायसजनेविजनेपिवा॥ ९४ ॥ अवश्यंरक्षणंकार्यमद्विधैर्विजनेवने ॥ अग्रतोगच्छसौमित्रेसीतात्वामनुगच्छतु ॥ ९५॥ पृष्ठतोनुगमिष्यामिसीतांत्वांचानुपालयन्॥ अन्योन्यस्यहिनोरक्षाकर्तव्यापुरुषर्षभ॥ ९६॥ नहितावदतिक्रांताऽसुकराकाचनक्रिया॥ अद्यदुःखंतुवैदेहीवनवासस्यवेत्स्यति॥ ९७॥ प्रणष्टजनसंबाधंक्षेत्रारामविवर्जितं॥ विषमंचप्रपातंचवनमद्यप्रवेक्ष्यति॥ ९८॥ श्रुत्वारामस्यवचनंप्रतस्थेलक्ष्मणोग्रतः॥ अनंतरंचसीतायाराघवोरघुनंदनः॥ ९९॥

ररक्षणं ॥ ९६ ॥ कुतएवमतियत्नोऽतआह नहीति असुकरादुष्कराकाचनकापिक्रियाऽतिक्रांतानकिंतुइतःप्रभृतिदुष्करक्रियारंभइतिभावः यद्वा काचनक्रियाअपायलक्षणाअतिक्रांताअस्मानतिक्रम्यप्राप्ताचेत्ततोरक्षासुकरानहि भस्मतंपस्मतमेवेतिन्यायादित्यर्थः अद्येत्यादिसार्धश्लोकएकंवाक्यं ॥ ९७ ॥ दुःखज्ञानेहेतुः प्रणष्टेति क्षेत्रंशाल्यादिक्षेत्रं विषमंनिम्नोन्नतं प्रपातंगर्तादित्युक्तं ॥ ९८ ॥ ९९ ॥

॥ १०० ॥ वत्सान्वत्सदेशान् ॥ १०१ ॥ ऋश्यादयोहरिणभेदाः कालेसायंकाले मांसस्यचवन्याहारांतर्गतत्वान्नदोषः मृगयाधर्मकत्वाच्चनमृगहननेदोषः बुभुक्षितौहत्वातानादायगता वित्यनेनभोजनमर्थसिद्धमेवेतिनोक्तं॥ १०२॥ ॥इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेद्विपंचाशःसर्गः॥ ५२॥ ॥ॐ॥ सतमिति॥ १॥ आजनपदादितिच्छेदः आइतियातेत्यनेनसंबध्यते अस्मज्जनपदाद्बहिर्देशेऽद्यइयंयारात्रिरायातात्राप्तायेयंवनवासरात्रिषुप्रथमासुमंत्रेणरहिताचतामिमांप्राप्यनोत्कंठितुंनगरादिस्मर्तुं

गतंतुगंगापरपारमाशुरामंसुमंत्रःसततंनिरीक्ष्य॥ अध्वप्रकर्षाद्विनिवृत्तदृष्टिर्मुमोचबाष्पंव्यथितस्तपस्वी॥ १००॥ सलोकपालप्रतिमप्रभावस्तीर्त्वा महात्मावरदोमहानदीं ॥ ततःसमृद्धान्शुभसस्यमालिनःक्षणेनवत्सान्मुदितानुपागमत् ॥ १०१ ॥ तौतत्रहत्वाचतुरोमहामृगान्वराहमृश्यंपृषतंमहारुरुं॥ आदायमेध्यंत्वरितंबुभुक्षितौवासायकालेययतुर्वनस्पतिं॥ १०२॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेद्विपंचाशःसर्गः॥ ५२॥ ॥ॐ॥ ॥सतंवृक्षंसमासाद्यसंध्यामन्वास्यपश्चिमां॥ रामोरमयतांश्रेष्ठइतिहोवाचलक्ष्मणं ॥ १ ॥ अद्येयंप्रथमारात्रियाता जनपदाद्बहिः॥ यासुमंत्रेणरहितातांनोत्कंठितुमर्हति॥ २॥ जागर्तव्यमतंद्रिभ्यामद्यप्रभृतिरात्रिषु॥ योगक्षेमौहिसीतायावर्तेतेलक्ष्मणावयोः॥३॥ रात्रिंकथंचिदेवेमांसौमित्रेवर्तयामहे॥ अपवर्तामहेभूमावास्तीर्यस्वयमर्जितैः॥ ४॥ सतुसंविश्यमेदिन्यांमहार्हशयनोचितः॥इमाःसौमित्रयेरामो व्याजहारकथाःशुभाः॥ ५॥ ध्रुवमद्यमहाराजोदुःखंस्वपितिलक्ष्मण ॥ कृतकामातुकैकेयीतुष्टाभवितुमर्हति ॥ ६॥ साहिदेवीमहाराजंकैकेयीराज्य कारणात्॥ अपिनच्यावयेत्प्राणान्दृष्ट्वाभरतमागतं॥ ७॥ अनाथश्चहिवृद्धश्चमयाचैवविनाकृतः॥ किंकरिष्यतिकामात्माकैकेय्यावशमागतः॥८॥ इदंव्यसनमालोक्यराज्ञश्चमतिविभ्रमं॥ कामएवार्थधर्माभ्यांगरीयानितिमेमतिः॥ ९॥

॥ २ ॥ नविद्यतेतंद्रीययोस्ताभ्यां इडभावोऽह्रस्वत्वंचार्षं क्वचित्तुअतंद्राभ्यामित्येवपाठः आवयोर्वर्तेतेऽस्मदायत्तावित्यर्थः अप्राप्तप्राप्तिर्योगः लब्धपरिपालनंक्षेमः ॥ ३ ॥ कथंचिदेवेमांउटजादिनिर्माणाभावात् स्वयमर्जितैस्तृणपर्णादिभिरितिशेषः अपवर्तामहेयथाकथंचिच्छयनंकुर्मः ॥ ४ ॥ कथाःवार्ताः ॥ ५ ॥ कृतकामासंपन्नमनोरथा ॥ ६ ॥ राज्यकारणात् महाराज्यपदाभिषेककारणात्प्राणानपिनच्यावयेत् अपितुच्यावयेदित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

कामस्यगरीयस्त्वंसाधयति कोहीत्यादिना अत्यज्ञोपिकःपुमान्मामिवछंदानुवर्तिनंआज्ञाकारिणंपुत्रंप्रमदायाःकृतेप्रमदातोषनिमित्तंत्यजेत्किंपुनःसर्वज्ञोराजा तस्मात्सर्वतःप्रबलःकाम इतिभावः ॥ १० ॥ एवंवादोहिभगवतोलक्ष्मणमतिपरीक्षार्थंअयोध्यांत्वंप्रविशेतिलक्ष्मणंप्रतिवक्तुंतदाशयंज्ञातुंचनवास्तवइतिबोध्यं ॥ ११ ॥ एकंमुख्यंसुखंअनुभवितेतिशेषः ईदृशोभविष्यति सुखमेकइतिवापाठः एकएवराजाभविष्यतीत्यर्थइतितीर्थः ॥ १२ ॥ योभरतःकाममनुवर्तते सयथाराजादशरथोविपदमापन्नएवंविपदमापद्यतेप्राप्नोतीत्यर्थः अन्येतु

कोह्यविद्वानपिपुमान्प्रमदायाःकृतेत्यजेत्॥ छंदानुवर्तिनंपुत्रंतातोमामिवलक्ष्मण ॥ १० ॥ सुखीबतसभार्यश्चभरतःकैकयीसुतः॥ मुदितान्कोसलानेकोयोभोक्ष्यत्यधिराजवत्॥ ११ ॥ सहिराज्यस्यसर्वस्यसुखमेकंभविष्यति॥ तातेतुवयसातीतेमयिचारण्यमाश्रिते ॥ १२ ॥ अर्थधर्मौपरित्यज्ययःकाममनुवर्तते॥ एवमापद्यतेक्षिप्रंराजादशरथोयथा॥ १३॥ मन्येदशरथांतायममप्रव्राजनायच ॥ कैकेयीसौम्यसंप्राप्ताराज्यायभरतस्यच ॥ १४॥ अपीदानींतुकैकेयीसौभाग्यमदमोहिता॥ कौसल्यांचसुमित्रांचसाप्रबाधेतमत्कृते॥ १५॥ मातास्मत्कारणाद्देवीसुमित्रादुःखमावसेत् ॥ अयोध्यामितएवत्वंकालेप्रविशलक्ष्मण॥ १६॥ अहमेकोगमिष्यामिसीतयासहदंडकान्॥ अनाथायाहिनाथस्त्वंकौसल्यायाभविष्यसि ॥ १७॥ क्षुद्रकर्माहिकैकेयीद्वेषादन्याय्यमाचरेत्॥ परिदद्याद्धिधर्मज्ञगरंतेममातरं॥ १८॥ नूनंजात्यंतरेतातस्त्रियःपुत्रैर्वियोजिताः ॥ जनन्याममसौमित्रेतदप्येतदुपस्थितं॥ १९॥ मयाहिचिरपुष्टेनदुःखसंवर्धितेनच॥ विप्रयुज्यतकौसल्याफलकालेधिगस्तुमां॥ २०॥ मास्मसीमंतिनीकाचिज्जनयेत्पुत्रमीदृशं॥ सौमित्रेयोहमंबायादद्मिशोकमनंतकं॥ २१॥

राजादशरथोयथाराजत्वमापन्नस्तथाभरतोराजत्वमापद्यतेइत्यर्थमाहुः ॥ १३ ॥ १४ ॥ मत्कृतेममदुःखसंपादननिमित्तं ॥ १५ ॥ माता तवेतिशेषः कालेप्रातःकाले उत्थायेत्यर्थः ॥ १६ ॥ नाथोरक्षकः ॥ १७ ॥ क्षुद्रकर्माकैकेयीद्वेषादन्यायमाचरेत् हिनिश्चितं तदेवाह हेधर्मज्ञतेममचमातरंसुमित्रांकौसल्यांचोद्दिश्यगरंविषंहितुदद्यात् ॥ १८ ॥ जात्यंतरेजन्मांतरे एतत्पुत्रवियोगदुःखं ॥ १९ ॥ फलकालेसुखानुभवकाले ॥ २० ॥ कुतइत्यतःसौमित्रेइति ॥ २१ ॥

हेलक्ष्मणअंबयापालिताकृतवचनशिक्षाचसारिकामत्तोंबायांप्रीतिविशिष्टाअधिकप्रीतियुक्ताइतिमन्ये यद्यस्मात्तस्याःसारिकायाःसकाशात्एवंशत्रुनिग्रहविषयंशुकपादमरेर्दशेतिवाक्यंश्रूयते कौसल्ययेतिशेषः अस्मत्तस्तुतदपिनेतिभावः अत्रेदंवाक्यंअरेर्बिडालस्यपादंहेशुकदशेत्यर्थकतयालोकप्रसिद्धंअरेर्मत्पालयितुःकौसल्यायाःशत्रोःपाददंशेत्यर्थकतयारामेणयोजितमितिवक्रोक्तिरलंकारः ॥ २२ ॥ अपुत्रायाःपुत्रकृतप्रयोजनरहितायाः ॥ २३ ॥ शेतेइदानीमितिशेषः ॥ २४ ॥ नन्वेवंत्वदयेशोकस्तर्हिमयासर्वनिवारणसहायेनोक्तंराज्यमेवकुतोनांगीकृतमितिचेन्न राज्यकरणेत्वदपेक्षापिमेनकिंत्वधर्मभयादेवमयातन्नांगीकृतमित्याह एकइत्यादि तरेयं निरस्तारातिकांकर्तुंशक्तइत्यर्थः ननुवीर्यमकारणंपरलोकहिते

मन्येप्रीतिविशिष्टासामत्तोलक्ष्मणसारिका ॥ यत्तस्याःश्रूयतेवाक्यंशुकपादमरेर्दश ॥ २२ ॥ शोचंत्याश्चाल्पभाग्यायानकिंचिदुपकुर्वता ॥ पुत्रेणकि
मपुत्रायामयाकार्यमरिंदम ॥ २३ ॥ अल्पभाग्याहिमेमाताकौसल्यारहितामया ॥ शेतेपरमदुःखार्तापतिताशोकसागरे ॥ २४ ॥ एकोऽह्यहमयोध्यां
चपृथिवींचापिलक्ष्मण ॥ तरेयमिषुभिःक्रुद्धोननुवीर्यमकारणं ॥ २५ ॥ अधर्मभयभीतश्चपरलोकस्यचानघ ॥ तेनलक्ष्मणनाद्याहमात्मानमभिषेच
ये ॥ २६ ॥ एतदन्यच्चकरुणंविलप्यविजनेबहु ॥ अश्रुपूर्णमुखोदीनोनिशितूष्णीमुपाविशत् ॥ २७ ॥ विलापोपरतंरामंगतार्चिषमिवानलं ॥ समुद्र
मिवनिर्वेगमाश्वासयतलक्ष्मणः ॥ २८ ॥ ध्रुवमद्यपुरीरामअयोध्यायुधिनांवर ॥ निष्प्रभात्वयिनिष्क्रांतेगतचंद्रेवशर्वरी ॥ २९ ॥ नैतदौपयिकंराम
यदिदंपरितप्यसे ॥ विषादयसिसीतांचमांचैवपुरुषर्षभ ॥ ३० ॥ नचसीतात्वयाहीनानचाहमपिराघव ॥ मुहूर्तमपिजीवावोजलान्मत्स्याविवोद्धृ
तौ ॥ ३१ ॥

पितुधर्मएवेतिशेषः ॥ २५ ॥ अधर्मात्कैकेय्यैपितृदत्तवरपालनप्रतिज्ञाक्षतिरूपादधर्माद्भीतः. अतएवपरलोकस्यचनाशाद्भीतइतिशेषः ॥ २६ ॥ अन्यच्चएतज्जातीयं विजनेइत्यनेन स्वविलापेनलोकदुःखाभावोध्वनितः अश्रुपूर्णमुखत्वंनटवल्लौकिकव्यवहारानुसारेणेतिबोध्यं ॥ २७ ॥ २८ ॥ आयुधिनामितिच्छेदः ॥ २९ ॥ औपयिकंयुक्तं यतस्त्वत्परितापेनसीताया ममचविषादोभवति ॥ ३० ॥ अथगंतव्यमितियदुक्तंतदुत्तरंसीतावदहमप्यवर्जनीयइतिवक्तुमात्मनःसीतासाधर्म्यमाह नचेति त्वयाहीनासीतात्वयाहीनोहंचजलादुद्धृतौमत्स्याविवनजीवावोनजीवावइतिजीवावइत्यस्यावृत्त्यानञूद्वयान्वयः जीवनाभावस्यसर्वथासत्यत्वप्रतिपादनायद्विरुक्तिः ॥३१॥

अत्रनोत्कंठितुमर्हसीत्यस्योत्तरं नहीति नञ्त्रयस्यनेच्छेयंनेच्छेयंनेच्छेयमितिप्रकारेणेच्छेयमितिपदावृत्त्यान्वयः स्वर्गंचाप्यद्यप्राप्तंद्रष्टुंत्वयाविनानेच्छेयंकिमुतगंतुमितिभावः॥३२॥ततो लक्ष्मणवचनानंतरं तत्रतस्मिन्नेवन्यग्रोधमूलेसमासीनौसीतारामौ न्यग्रोधमूलेस्वावस्थानदेशादतिसमीपेलक्ष्मणेनसुकृतांसम्यग्रचितांशय्यांभेजाते वत्सलाचवत्सलश्चवत्सलौ पुमान्स्त्रियेत्येकशेषः ॥ ३३ ॥ सरामः लक्ष्मणस्यवनवासंप्रत्यादराडुच्यमानमेवंभूतमतएवोत्तमपुष्कलमत्यंतश्रेष्ठंवचोनिशम्यसुचिरायस्वयंवनवासरूपंधर्मंप्रपद्यांगीकृत्यसमस्ताःसमाःवनवासं

नहितातंनशत्रुघ्नंनसुमित्रांपरंतप ॥ द्रष्टुमिच्छेयमद्याहंस्वर्गंचापित्वयाविना ॥ ३२ ॥ ततस्तत्रसुखासीनौनातिदूरेनिरीक्ष्यतां ॥ न्यग्रोधेसुकृतांशय्यां
भेजातेधर्मवत्सलौ ॥ ३३ ॥ सलक्ष्मणस्योत्तमपुष्कलंवचोनिशम्यचैवंवनवासमादरात् ॥ समाःसमस्ताविदधेपरंतपःप्रपद्यधर्मंसुचिरायराघवः
॥ ३४ ॥ ततस्तुतस्मिन्विजनेमहाबलौमहावनेराघववंशवर्धनौ ॥ नतौभयंसंभ्रममभ्युपेयतुर्यथैवसिंहौगिरिसानुगोचरौ ॥ ३५ ॥ ॥इत्यार्षेश्रीम
द्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेत्रिपंचाशःसर्गः ॥ ५३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ तेतुतस्मिन्महावृक्षेउषित्वारजनींशुभां ॥ विमले
ऽभ्युदितेसूर्येतस्माद्देशात्प्रतस्थिरे ॥ १ ॥ यत्रभागीरथींगंगांयमुनाऽभिप्रवर्तते ॥ जग्मुस्तंदेशमुद्दिश्यविगाह्यसुमहद्वनं ॥ २ ॥ तेभूमिभागान्विविधा
न्देशांश्चापिमनोहरान् ॥ अदृष्टपूर्वान्पश्यंतस्तत्रतत्रयशस्विनः ॥ ३ ॥ यथाक्षेमेणसंपश्यन्पुष्पितान्विविधान्द्रुमान् ॥ निर्वृत्तमात्रेदिवसेरामःसौमित्रि
मब्रवीत् ॥ ४ ॥ प्रयागमभितःपश्यसौमित्रेधूममुत्तमं ॥ अग्नेर्भगवतःकेतुंमन्येसन्निहितोमुनिः ॥ ५ ॥ नूनंप्राप्ताःस्मसंभेदंगंगायमुनयोर्वयं ॥ तथा
हिश्रूयतेशब्दोवारिणोवारिघर्षजः ॥ ६ ॥

प्रतिविदधे लक्ष्मणस्यानुमतिमितिशेषः ॥३४॥ भयंतत्कार्यंइतस्ततईक्षणरूपंसंभ्रमंचनोपेयतुः ॥३५॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेत्रिपंचाशःसर्गः ॥५३॥ ॥७॥ तेइति॥१॥ गंगामभियमुनाप्रवर्ततेतद्देशंप्रयागं गंगायाअतिपुण्यत्वध्वननायैवमुक्तिः ॥ २ ॥ भूमिभागाःभूमिप्रदेशाः तेपश्यंतोजग्मुरितिसंबंधः ॥३॥ यथाययथासुखं जनानुमानशंकाभावात्क्षेमेणउपविश्योत्थायचशनैःशनैःस्वेच्छानुरोधेनसंपश्यन्समपश्यन् निर्वृत्तमात्रेऽर्धमंडलकाले ॥४॥ भगवतोग्नेःकेतुंलिंगंधूमंपश्य यदेवमतोऽत्रमुनिःसन्निहितइतिमन्ये ॥ ५ ॥ संभेदंसंगमं वारिणोर्गंगायमुनाजलयोः वारिघर्षोविजातीयवारिसंबंधः घट्टइतिपाठेप्येवमेव ॥ ६ ॥

येषांदारूणिभिन्नानितेद्रुमादृश्यंतइत्यन्वयः ॥ ७ ॥ धन्विनांविततावितिपाठेतेषांमध्येविततौमुख्यावितियावत् संधौअंतर्वेदिदेशे निलयंआवासंतत्समीपदेशं ॥ ८ ॥ आश्रमंतत्समीपवन
प्रदेशं त्रासयन्धनुर्धरत्वादिस्वरूपमात्रेणकेवलंत्रासयन् भरद्वाजंतदाश्रमं ॥ ९ ॥ आश्रमंभरद्वाजस्य दूरादेवावतस्थतुः कार्यवशनिर्गतशिष्यद्वाराविज्ञापनपूर्वकानुमतिलाभार्थमिति
भावः ॥ १० ॥ सःतथालब्धानुमतिः प्रविश्यउटजमितिशेषः संशितव्रतंतीक्ष्णव्रतं तपसालब्धचक्षुषंत्रैकालिकसर्वजगद्वृत्तांताभिज्ञं ॥ ११ ॥ दृष्ट्वाअवसरंज्ञात्वासौमित्रिणासार्धमभ्य

दारूणिपरिभिन्नानिवनजैरुपजीविभिः ॥ छिन्नाश्चाप्याश्रमेचैतेदृश्यंतेविविधाद्रुमाः ॥ ७॥ धन्विनौतौसुखंगत्वालंबमानेदिवाकरे ॥ गंगायमुनयोः
संधौप्रापतुर्निलयंमुनेः ॥ ८ ॥ रामस्त्वाश्रममासाद्यत्रासयन्मृगपक्षिणः ॥ गत्वामुहूर्तमध्वानंभरद्वाजमुपागमत् ॥ ९ ॥ ततस्त्वाश्रममासाद्यमुनेर्द
र्शनकांक्षिणौ ॥ सीतयानुगतौवीरौदूरादेवावतस्थतुः ॥ १० ॥ सप्रविश्यमहात्मानमृषिंशिष्यगणैर्वृतं ॥ संशितव्रतमेकाग्रंतपसालब्धचक्षुषं ॥ ११ ॥
हुताग्निहोत्रंदृष्ट्वैवमहाभागःकृतांजलिः ॥ रामःसौमित्रिणासार्धंसीतयाचाभ्यवादयत् ॥ १२ ॥ न्यवेदयतचात्मानंतस्मैलक्ष्मणपूर्वजः ॥ पुत्रौदशरथ
स्यावांभगवन्रामलक्ष्मणौ ॥ १३ ॥ भार्याममेयंकल्याणीवैदेहीजनकात्मजा ॥ मांचानुयाताविजनंतपोवनमनिंदिता ॥ १४ ॥ पित्राप्रव्राज्यमानं
मांसौमित्रिरनुजःप्रियः ॥ अयमन्वगमद्भ्राताावनमेवधृतव्रतः ॥ १५ ॥ पित्रानियुक्ताभगवन्प्रवेक्ष्यामतपोवनं ॥ धर्ममेवाचरिष्यामस्तत्रमूलफला
शनाः ॥ १६ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाराजपुत्रस्यधीमतः ॥ उपानयतधर्मात्मागामर्घ्यमुदकंततः ॥ १७ ॥ नानाविधानन्नरसान्वन्यमूलफलाश्रयान् ॥ तेभ्यो
ददौतप्ततपावासंचैवाभ्यकल्पयत् ॥ १८ ॥

वंददितिशेषः सीतयाचनमस्कारंकारितवान् तदाह अभ्यवादयत् ॥ १२ ॥ तत्रमूलफलाशनाइत्यंतेनस्ववृत्तांतसहितमात्मानंभरद्वाजायन्यवेदयत ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥
धर्ममेववानप्रस्थधर्ममेव मूलफलग्रहणंमांसस्याप्युपलक्षणं ॥ १६ ॥ गांमधुपर्कांगंमहोक्षं अन्नमत्रादनीयमात्रं अतएवमूलफलाश्रयानितिवक्ष्यति रसाःपानीयविशेषाः वासं
वासस्थानं ॥ १८ ॥

आगतंआगततेजोविशेषात्मर्यादारक्षणायमध्येमध्येस्थित्वानिकटंप्राप्तंरामंमृगपक्षिभिर्मुनिभिश्चसहस्वागतेनाभ्यर्च्यमुनिभिःसहमुनिःरामंसमंततआसीनोभवदितियोजना मृगपक्षि
णामर्चाचप्रदक्षिणगमनादिरूपावर्णिता ॥ १९ ॥ २० ॥ चिरस्यचिरकालस्य इहाश्रमेआगतंत्वांपश्यामि अनेनपूर्वमपिकदाचिदागमनंध्वनितं पूर्वरामावतारकालिकमागमनंमनसि
निधायवैषोक्तिः पश्यामिचक्षुषाएवंरूपंपश्यामि यःकेवलंध्यानगोचरएवसोप्येवंभूतइत्याश्चर्यव्यंग्यं अकारणंनिर्निमित्तं ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ इतआसन्नःएतदाश्रमाददूरवर्तीपौ
रजानपदोजनःमांसुदर्शंसुखेनद्रष्टुंशक्यंप्रेक्ष्यज्ञात्वावैदेहींमांचप्रेक्षकोजनःवैदेह्यादिदर्शनार्थीजनस्तदर्थमिममाश्रममागमिष्यतीत्यहंमन्येइत्यन्वयः ॥ २४ ॥ २५ ॥ यत्रयस्मिन्नाश्रम

मृगपक्षिभिरासीनोमुनिभिश्चसमंततः ॥ राममागतमभ्यर्च्यस्वागतेनागतंमुनिः ॥ १९ ॥ प्रतिगृह्यतुतामर्चामुपविष्टंसराघवं ॥ भरद्वाजोब्रवीद्वाक्यं
धर्मयुक्तमिदंतदा ॥ २० ॥ चिरस्यखलुकाकुत्स्थपश्याम्यहमुपागतं ॥ श्रुतंतवमयाचैवविवासनमकारणं ॥ २१ ॥ अवकाशोविविक्तोयंमहानद्योः
समागमे ॥ पुण्यश्चरमणीयश्चवसत्विहभवान्सुखं ॥ २२ ॥ एवमुक्तस्तुवचनंभरद्वाजेनराघवः ॥ प्रत्युवाचशुभंवाक्यंरामःसर्वहितेरतः ॥ २३ ॥ भग
वन्नितआसन्नःपौरजानपदोजनः ॥ सुदर्शमिहमांप्रेक्ष्यमन्येहमिममाश्रमं ॥ २४ ॥ आगमिष्यतिवैदेहींमांचापिप्रेक्षकोजनः ॥ अनेनकारणेनाह
मिहवासंनरोचये ॥ २५ ॥ एकांतेपश्यभगवन्नाश्रमस्थानमुत्तमं ॥ रमतेयत्रवैदेहीसुखार्हाजनकात्मजा ॥ २६ ॥ एतच्छ्रुत्वाशुभंवाक्यंभरद्वाजोमहा
मुनिः ॥ राघवस्यतुतद्वाक्यमर्थग्राहकमब्रवीत् ॥ २७ ॥ दशक्रोशइतस्तातगिरिर्यस्मिन्निवत्स्यसि ॥ महर्षिसेवितःपुण्यःपर्वतःशुभदर्शनः ॥ २८ ॥ गो
लांगूलानुचरितोवानरर्क्षनिषेवितः ॥ चित्रकूटइतिख्यातोगंधमादनसन्निभः ॥ २९ ॥

स्थाने तादृशमेकांतेवर्तमानंपश्य ज्ञात्वानिर्दिशेत्यर्थः अत्रभगवन्नित्यादिश्लोकत्रयस्यतीर्थेनवास्तवस्त्वर्थोरावणवधार्थंगूढमवतीर्णंमांमाप्रकटीकुरु अन्यथासर्वोपिजनःसुदर्शंविष्णुंमां
ज्ञात्वावैदेहींचमांलक्ष्मींप्रेक्ष्यज्ञात्वातांमांचप्रेक्षकःसन्निहागमिष्यति अतएवंविधंप्रकटवासंनरोचयेऽतोयत्रवैदेहीरमतेतंआश्रयतीत्याश्रमंजगत्तस्यस्थानंसर्वोत्तमंमांत्वमेवैकांतेपश्यमत्स्व
रूपंनप्रकटयेत्यंतेनव्याख्यातं तदयुक्तं मुनिनारामस्वरूपप्रकटनस्यसर्ववेद्यंयथाभवतितथाप्राक्क्वाप्यकरणात् अक्षरमर्यादयापितादृशार्थालाभाच्च पौरजानपदोजनइतिपदास्वारस्या
च्चेतिसुधियोविभावयंतु ॥ २६ ॥ एतदिति राघवस्यार्थग्राहकंतदुक्तप्रयोजनप्रतिपादकंतद्वक्ष्यमाणमब्रवीत् ॥ २७ ॥ दशक्रोशेइतिसप्तम्यंतं इतोमदाश्रमात् ॥ २८ ॥ २९ ॥

यावतायदाश्रृंगाण्यवेक्षते तदेतिशेषः समाधत्तेमनसाकर्तुमाशास्ते ॥ ३०॥ तदुपपादयति ऋषयइति बहुदिनमृतनृकपालवत्शुक्लंशिरस्तेनसहतेनविद्यमानेनोपलक्षितास्तपसाशरदांशतं विहृत्यअतिवार्धकेपितपसाक्रीडित्वादिवंस्वर्गमारूढाः केचित्तुकपालशिरसेतिशरीरोपलक्षणंसशरीराःस्वर्गंगताइत्याहुः तन्न धर्मपुत्रादीनामपिकियद्दूरमेवधर्मवैभवदर्शनायैतच्छरीरेण गमनंततस्तन्निरासपूर्वकमेवस्वर्गगमनश्रवणात्इतिकतकः ॥ ३१ ॥ वनवासायवनवासनियमसिद्धये इहवेतिशिष्टाचारमात्रं ॥ ३२ ॥ रामंतद्रजन्यांतत्रवसंतंप्रतिजग्राहअतिथियो

यावताचित्रकूटस्यनरःश्रृंगाण्यवेक्षते ॥ कल्याणानिसमाधत्तेनमोहेकुरुतेमनः ॥ ३० ॥ ऋषयस्तत्रबहवोविहृत्यशरदांशतं ॥ तपसादिवमारूढाः कपालशिरसासह ॥ ३१ ॥ प्रविविक्तमहंमन्येतंवासंभवतःसुखं ॥ इहवावनवासायवसराममयासह ॥ ३२ ॥ सरामंसर्वकामैस्तंभरद्वाजःप्रियातिथिं ॥ सभार्यंसहचभ्रात्राप्रतिजग्राहहर्षयन् ॥ ३३ ॥ तस्यप्रयागेरामस्यतंमहर्षिमुपेयुषः ॥ प्रपन्नारजनीपुण्याचित्राःकथयतःकथाः ॥ ३४ ॥ सीतातृतीयःकाकुत्स्थःपरिश्रांतःसुखोचितः ॥ भरद्वाजाश्रमेरम्येतांरात्रिमवसत्सुखं ॥ ३५ ॥ प्रभातायांतुशर्वर्यांभरद्वाजमुपागमत् ॥ उवाचनरशार्दूलोमुनिंज्वलिततेजसं ॥ ३६ ॥ शर्वरींभगवन्नद्यसत्यशीलतवाश्रमे ॥ उषिताःस्मोहवसतिमनुजानातुनोभवान् ॥ ३७ ॥ रात्र्यांतुतस्यांव्युष्टायांभरद्वाजोब्रवीदिदं ॥ मधुमूलफलोपेतंचित्रकूटंव्रजेतिह ॥ ३८ ॥ वासमौपयिकंमन्येतवराममहाबल ॥ नानानगगणोपेतःकिन्नरोरगसेवितः ॥ ३९ ॥ मयूरनादाभिरतोगजराजनिषेवितः ॥ गम्यतांभवताशैलश्चित्रकूटःसविश्रुतः ॥ ४० ॥ पुण्यश्चरमणीयश्चबहुमूलफलायुतः ॥ तत्रकुंजरयूथानिमृगयूथानिचैवहि ॥ ४१ ॥ विचरंतिवनांतेषुतानिद्रक्ष्यसिराघव ॥ सरित्प्रस्रवणप्रस्थान्दरीकंदरनिर्झरान् ॥ ४२ ॥

ग्यसत्कारैर्वशीकृतवान् ॥ ३३ ॥ रजनीप्रपन्नाप्राप्ता ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ इहाश्रमेशर्वरीमुषिताःस्म अहअथेत्यर्थे वसतिंगंतव्यांचित्रकूटरूपांतद्गमनंप्रत्यनुजानातु ॥ ३७ ॥ भरद्वाजः तथारामेणप्रार्थितइतिशेषः व्रजइत्यनुजगावितिशेषः ॥ ३८ ॥ औपयिकमुचितं नगाःवृक्षाः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ विचरंति इदंशत्रंतं सरितोनद्यः प्रस्रवणास्तनुतरजलप्रवाहास्तद्युताःप्रस्थाःसानूनि दरीपाषाणनिर्भेदः कंदरागिरिगुहाः निर्झराःघनप्रवाहाः तान्द्रक्ष्यसीत्यन्वयः ॥ ४२ ॥

एतेकुंजरादयः सीतयासार्धंचरतस्तवेत्यन्वयः ॥४३॥ कोयष्टिभःटिट्टिभः॥४४॥ ॥इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेचतुःपंचाशःसर्गः ॥५४॥ ॥छ॥ अथभरद्वाजेनमार्गोपदेशः उषित्वेति ॥१॥ औरसान्पुत्रान्पितेवतान्प्रस्थितान्प्रेक्ष्यतेषांस्वस्त्ययनंचकार चैवौपादपूरणार्थौ ॥२॥ प्रचक्रमेमार्गोपदेशार्थमितिशेषः ॥ ३ ॥ पश्चान्मुखाश्रितांगंगाजलवेगाभिघातेनकिंचिद्दूरंपश्चान्मुखंगतामितितीर्थः संधिःसंगमतीर्थं संगमात्पश्चिमप्रदेशएवाश्रितस्वप्रयुक्तव्यवहारां संगमपूर्वभागेतुगंगायाएवव्यवहारइतिभाव

चरतःसीतयासार्धंनंदिष्यंतिमनस्तव ॥ ४३ ॥ प्रहृष्टकोयष्टिभकोकिलस्वनैर्विनोदयंतंचसुखंपरंशिवं ॥ मृगैश्चमत्तैर्बहुभिश्चकुंजरैःसुरम्यमासाद्यसमावसाश्रयं ॥ ४४ ॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेचतुःपंचाशःसर्गः ॥ ५४ ॥ ॥छ॥ उषित्वारजनींतत्रराजपुत्रावरिंदमौ ॥ महर्षिमभिवाद्याथजग्मतुस्तंगिरिंप्रति ॥ १ ॥ तेषांस्वस्त्ययनंचैवमहर्षिःसचकारह ॥ प्रस्थितान्प्रेक्ष्यतांश्चैवपितापुत्रानिवौरसान् ॥ २ ॥ ततःप्रचक्रमेवक्तुंवचनंसमहामुनिः ॥ भरद्वाजोमहातेजारामंसत्यपराक्रमं ॥ ३ ॥ गंगायमुनयोःसंधिमादायमनुजर्षभ ॥ कालिंदीमनुगच्छेतांनदींपश्चान्मुखाश्रितां ॥ ४ ॥ अथासाद्यतुकालिंदींप्रतिस्रोतःसमागतां ॥ तस्यास्तीर्थंप्रचरितंप्रकामंप्रेक्ष्यराघव ॥ ५ ॥ तत्रयूयंप्लवंकृत्वातरतांशुमतींनदीं ॥ ततोन्यग्रोधमासाद्यमहांतंहरितच्छदं ॥ ६ ॥ परीतंबहुभिर्वृक्षैःश्यामंसिद्धोपसेवितं ॥ तस्मिन्सीतांजलिंकृत्वाप्रयुंजीताशिषांक्रियां ॥ ७ ॥ समासाद्यचतंवृक्षंवसेद्वातिक्रमेतवा ॥ क्रोशमात्रंततोगत्वानीलंप्रेक्ष्यचकाननं ॥ ८ ॥ सल्लकीबदरीमिश्रंरामवन्यैश्चयामुनैः ॥ सपंथाश्चित्रकूटस्यगतस्यबहुशोमया ॥ ९ ॥ रम्योमार्दवयुक्तश्चदावैश्चैवविवर्जितः ॥ इतिपंथानमादिश्यमहर्षिःसंन्यवर्तत ॥ १० ॥

इतिकतकः अन्येतु पश्चान्मुखयागंगयाश्रितांकालिंदीमनुगच्छेतामित्यर्थः अतएवाग्रेकालिंदीमासाद्येत्युक्तिरित्याहुः ॥४॥ अथशुद्धांकालिंदींप्रतिस्रोतोयथाभवतितथासमागतांविपरीतप्रवाहामासाद्यतस्यास्तीर्थमवतरणप्रदेशंप्रचरितंगमनागमनाभ्यामतिक्षुण्णंदृष्ट्वा ॥ ५ ॥ प्लवंतरणसाधनं अंशुमतींसूर्यतनयां ॥ ६॥ श्यामंश्यामनामकं आशिषःक्रियांकरणंप्रयुंजीत अस्माकंपुनरागमनंभवत्वितिसीतावृक्षंनत्यादिनाप्रार्थयेत् ॥ ७ ॥ वसेद्वातिक्रमेतवेत्येकवचनंसीताभिप्रायकं श्रमेवसेत्अन्यथाग्रेगच्छेदित्यर्थः ततःकालिंदीदक्षिणतीरवर्तिन्यग्रोधात् यामुनैर्यमुनातीरजैः ॥ ९ ॥ मार्दवयुक्तः वालुकोपेतत्वात् कंटकपाषाणादिरहितत्वाच्च दावैर्विवर्जितःवनाग्निरहितः ॥ १० ॥

तथेत्युक्त्वात्वदुपदिष्टमार्गेणैवगमिष्यामइत्युक्त्वा ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ काष्ठसंघाटःकाष्ठसंघातस्तद्रूपंमहाप्लवंउडुपं ॥ १४॥ उशीरैर्नलदैः वेतसैरित्यर्थइतिकतकोक्तमयुक्तं ॥ १५ ॥ अचिंत्यांअचिंत्यप्रभावां ॥ १६ ॥ सःरामः ॥ १७ ॥ कठिनंखनित्रं काजंपेटकं द्वंद्वेएकवद्भावः कठिनकंखनित्रं आजंअजचर्मपिनद्धंपेटकमित्यर्थमन्ये संघाटंप्लवं ॥ १८ ॥ १९ ॥

अभिवाद्यतथेत्युक्त्वारामेणविनिवर्तितः॥ उपावृत्तेमुनौतस्मिन्रामोलक्ष्मणमब्रवीत्॥ ११ ॥ कृतपुण्याःस्मभद्रंतेमुनिर्यन्नोऽनुकंपते ॥ इतितौपुरुष व्याघ्रौमंत्रयित्वामनस्विनौ॥ १२ ॥ सीतामेवाग्रतःकृत्वाकालिंदींजग्मतुर्नदीं ॥ अथासाद्यतुकालिंदींशीघ्रस्रोतस्विनींनदीं॥ १३ ॥ चिंतामापेदिरेस द्योनदीजलतितीर्षवः॥ तौकाष्ठसंघाटमथोचक्रतुःसुमहाप्लवं ॥ १४ ॥ शुष्कैर्वंश्यैःसमाकीर्णमुशीरैश्चसमावृतं॥ ततोवैतसशाखाश्चजंबुशाखाश्च वीर्यवान्॥ १५॥ चकारलक्ष्मणश्छित्वासीतायाःसुखमासनं ॥ तत्रश्रियमिवाचिंत्यांरामोदाशरथिःप्रियां ॥ १६ ॥ ईषत्सलज्जमानांतामध्यारोप यतप्लवं॥ पार्श्वेतत्रचवैदेह्यावसनेभूषणानिच ॥ १७॥ प्लवेकठिनकाजंचरामश्चक्रेसमाहितः ॥ आरोप्यसीतांप्रथमंसंघाटंपरिगृह्यतौ ॥ १८॥ त तःप्रतेरतुर्यत्तौप्रीतौदशरथात्मजौ॥ कालिंदीमध्यमायातासीतात्वेनामवंदत ॥ १९ ॥ स्वस्तिदेवितरामित्वांपारयेन्मेपतिर्व्रतं॥ यक्ष्येत्वांगोसहस्रेण सुराघटशतेनच॥ २० ॥ स्वस्तिप्रत्यागतेरामेपुरीमिक्ष्वाकुपालितां॥ कालिंदीमथसीतातुयाचमानाकृतांजलिः॥ २१॥ तीरमेवाभिसंप्राप्तादक्षिणंव रवर्णिनी॥ ततःप्लवेनांशुमतींशीघ्रगामूर्मिमालिनीं॥ २२॥ तीरजैर्बहुभिर्वृक्षैःसंतेरुर्यमुनांनदीं॥ तेषुतेप्लवमुत्सृज्यप्रस्थाययमुनावनात्॥ २३ ॥ श्यामंन्यग्रोधमासेदुःशीतलंहरितच्छदं॥ न्यग्रोधंसमुपागम्यवैदेहीचाभ्यवंदत ॥ २४ ॥ नमस्तेस्तुमहावृक्षपारयेन्मेपतिर्व्रतं॥ कौसल्यांचैवपश्येम सुमित्रांचयशस्विनीं॥ २५॥ इतिसीतांजलिंकृत्वापर्यगच्छन्मनस्विनी॥ अवलोक्यततःसीतामायाचंतीमनिंदितां ॥ २६॥ दयितांचविधेयांचरा मोलक्ष्मणमब्रवीत्॥ सीतामादायगच्छत्वमग्रतोभरतानुज॥ २७॥

पतिःव्रतंचतुर्दशवर्षावधिकंपारयेत्समापयेत् ॥ २० ॥ स्वस्तिप्रत्यागतेयक्ष्यइतिसंबंधः ॥ २१ ॥ उक्तमेवोपसंहरति ततइति ॥ २२ ॥ तीरजैर्वृक्षैरुपलक्षितां यमुनातीरसंबंधिवनात् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ पर्यगच्छत्परितोगच्छत् प्रदक्षिणंचकारेतियावत् ॥ २६ ॥ विधेयामनुकूलांसीतामायाचंतींप्रार्थयंतीमवलोक्याब्रवीदित्यन्वयः ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ साबलासीताप्रपच्छकोयंवृक्षइत्यादि रमणीयान्रम्यान् कुसुमोत्करान्पादपान्कुसुमस्तोमविशिष्टवृक्षावयवान् ॥ ३० ॥ सीतावचनेनसंरब्धस्त्वरावानानयामासेत्य न्वयः आनयामासेत्यानिन्येइत्यर्थेआर्षं विचित्रेत्यादिनदीविशेषणं ॥ ३१ ॥ नदींयमुनां चेरतुःभुक्तवंतौ ॥ ३२ ॥ वप्रंतीरं ॥ ३३ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलके

पृष्ठतोनुगमिष्यामिसायुधोद्विपदांवर॥ यद्यत्फलंप्रार्थयतेपुष्पंवाजनकात्मजा ॥ २८ ॥ तत्तत्प्रयच्छवैदेह्यायत्रास्यारमतेमनः॥ एकैकंपादपंगुल्मं लतांवापुष्पशालिनीं॥ २९ ॥ अदृष्टरूपांपश्यंतीरामंपप्रच्छसाबला॥ रमणीयान्बहुविधान्पादपान्कुसुमोत्करान्॥ ३०॥ सीतावचनसंरब्धआनया मासलक्ष्मणः॥ विचित्रवालुकजलांहंससारसनादितां ॥ ३१ ॥ रेमेजनकराजस्यसुताप्रेक्ष्यतदानदीं ॥ क्रोशमात्रंततोगत्वाभ्रातरौरामलक्ष्मणौ॥ बहून्मेध्यान्मृगान्हत्वाचेरतुर्यमुनावने॥ ३२॥ विहृत्यतेबर्हिणपूगनादितेशुभेवनेवारणवानरायुते॥ समंनदीवप्रमुपेत्यसत्वरंनिवासमाजग्मुरदीन दर्शनाः॥ ३३॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेपंचपंचाशःसर्गः॥ ५५॥ ॥९॥ अथरात्र्यांव्यतीतायाम वसुप्तमनंतरं॥ प्रबोधयामासशनैर्लक्ष्मणंरघुपुंगवः॥ १ ॥ सौमित्रेश्शृणुवन्यानांवल्गुव्याहरतांस्वनं॥ संप्रतिष्ठामहेकालःप्रस्थानस्यपरंतप ॥ २॥ प्र सुप्तस्तुततोभ्रात्रासमयेप्रतिबोधितः॥ जहौनिद्रांचतंद्रांचप्रसक्तंचपरिश्रमं ॥ ३ ॥ ततउत्थायतेसर्वेस्पृष्ट्वानद्याःशिवंजलं॥ पंथानमृषिभिर्जुष्टंचि त्रकूटस्यतंययुः॥ ४॥ ततःसंप्रस्थितःकालेरामःसौमित्रिणासह॥ सीतांकमलपत्राक्षीमिदंवचनमब्रवीत्॥ ५॥ आदीप्तानिववैदेहिसर्वतःपुष्पिता न्नगान्॥ स्वैःपुष्पैःकिंशुकान्पश्यमालिनःशिशिरात्यये॥ ६॥

वाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेपंचपंचाशःसर्गः ॥ ५५ ॥ ॥ ९ ॥ अथावसुप्तंस्वप्रबोधानंतरमपिईषत्सुप्तं एतेनचतुर्दशवर्षपर्यंतंलक्ष्मणःस्वापहीनोऽनाहारश्चेतिलोकप्रवादोऽ पास्तः ॥ १ ॥ वन्यानांशुकपिकादीनांस्वनंशृणु प्रस्थानस्यकालोजातोऽतःसंप्रतिष्ठामहेगच्छामः संप्रतीक्षामहेकालमितिपाठेप्रस्थानकालंजानीमइत्यर्थः ॥ २ ॥ समयेप्रबोधसमये तं द्रांआलस्यं ॥ ३ ॥ नद्याःकालिंद्याजलंस्पृष्ट्वास्नात्वानायंतंनित्यकृत्यंकृत्वा ॥ ४ ॥ ५ ॥ आदीप्तानिवज्वलितानिव मालिनःस्वैःपुष्पैर्मालावतइवस्थितान् शिशिरात्ययेवसंते ॥ ६ ॥

शक्यामजीवितुं जीवनसाधनफलादिसंपत्तेः ॥ ७ ॥ आढकचतुष्टयंद्रोणस्तत्प्रमाणमधुपूर्णानिमधूनिमधुपटलानि मधुकारीभिःमधुमक्षिकाभिः नगेवृक्षे ॥ ८ ॥ नत्यूहःदात्यूहः पुष्पसंस्तरसंकटेपुष्पैःकृतेनसंस्तरेणआच्छादनेनसंकटेनिबिडेवनोद्देशे ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ संपन्नसरसोदकंस्वादूदकसहितं ॥ १३ ॥ सुतरांआजीवोजीवनोपायोयस्मिन् ॥ १४ ॥

पश्यभल्लातकान्बिल्वान्नरैरनुपसेवितान्॥ फलपुष्पैरवनतान्नूनंशक्ष्यामजीवितुं ॥७॥ पश्यद्रोणप्रमाणानिलंबमानानिलक्ष्मण॥ मधूनिमधुकारीभिःसंभृतानिनगेनगे॥८॥ एषक्रोशतिनत्यूहस्तंशिखीप्रतिकूजति॥ रमणीयेवनोद्देशेपुष्पसंस्तरसंकटे॥ ९॥ मातंगयूथानुसृतंपक्षिसंघानुनादितं॥ चित्रकूटमिमंपश्यप्रवृद्धशिखरंगिरिं॥ १०॥ समभूमितलेरम्येद्रुमैर्बहुभिरावृते॥ पुण्येरंस्यामहेतातचित्रकूटस्यकानने॥ ११॥ ततस्तौपादचारेणगच्छंतौसहसीतया॥ रम्यमासेदतुःशैलंचित्रकूटंमनोरमं॥ १२॥ तंतुपर्वतमासाद्यनानापक्षिगणायुतं॥ बहुमूलफलंरम्यंसंपन्नसरसोदकं॥१३॥ मनोज्ञोयंगिरिःसौम्यनानाद्रुमलतायुतः॥ बहुमूलफलोरम्यःस्वाजीवःप्रतिभातिमे॥ १४॥ मुनयश्चमहात्मानोवसंत्यस्मिन्शिलोच्चये॥ अयंवासोभवेत्तातवयमत्रवसेमहि॥ १५॥ इतिसीताचरामश्चलक्ष्मणश्चकृतांजलिः॥ अभिगम्याश्रमंसर्वेवाल्मीकिमभिवादयन्॥ १६॥ तान्महर्षिःप्रमुदितःपूजयामासधर्मवित्॥ आस्यतामितिचोवाचस्वागतंतंनिवेद्यच॥ १७॥ ततोब्रवीन्महाबाहुर्लक्ष्मणंलक्ष्मणाग्रजः॥ सन्निवेद्ययथान्यायमात्मानमृषयेप्रभुः॥ १८॥ लक्ष्मणानयदारूणिदृढानिचवराणिच॥ कुरुष्वावसथंसौम्यवासेमेऽभिरतंमनः॥ १९॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वासौमित्रिर्विविधान्द्रुमान्॥ आजहारततश्चक्रेपर्णशालामरिंदमः॥ २०॥ तांनिष्ठितांबद्धकटांदृष्ट्वारामःसुदर्शनां॥ शुश्रूषमाणमेकाग्रमिदंवचनमब्रवीत्॥ २१॥ ऐणेयंमांसमाहृत्यशालांयक्ष्यामहेवयं॥ २२॥

अयंवासोभवेत्वासयोग्योभवेत् ॥ १५ ॥ वाल्मीकिमभिवादयन्अभ्यवादयन् चित्रकूटेस्थितएववाल्मीकीरामराज्यप्राप्तिसमयेतमसातीरंगतइतिनविरोधइतिप्राञ्चः प्राचेतसादयंवाल्मीकिरन्यएवेतितत्त्वं ॥ १६ ॥ तंरामंप्रतिस्वागतंस्वागतप्रश्नंनिवेद्यविज्ञाप्य ॥ १७ ॥ आत्मानंसंनिवेद्यअमुकपुत्रःअमुकहेतोरागतोस्मीत्युक्त्वा ॥१८॥१९॥२०॥ निष्ठितांअंतर्बहिःकाष्ठभिरयासुप्रतिष्ठापितां बद्धकटांबद्धकवाटां छांदसोवर्णलोपः यद्वा बद्धच्छदिषं बद्धःकटोवर्षावारकोयस्यामित्यर्थात् एकाग्रंलक्ष्मणं ॥ २१ ॥ शालांपर्णशालाधिष्ठातृदेवतां ॥२२॥

वास्तुशमनंवास्तुशांतिः चिरजीविभिःचिरजीवित्वेच्छावद्भिः ॥ २३ ॥ पशुवधदोषशंकांवारयति कर्तव्यइति यज्ञार्थपशुहिंसानदोषइतिभावः शास्त्रदृष्टःशास्त्रबोधितःधर्मशास्त्रबोधितंकर्तव्यत्वरूपः ॥ २४ ॥ ऐणेयंमृगमांसं एतच्छालांएनांशालांतदधिष्ठातृशिखिपर्जन्यादिपंचाशद्देवताः ॥ २५ ॥ अयंसौम्योमुहूर्तः दिवसश्चायंध्रुवसंज्ञकः ॥ २६ ॥ निष्टप्तंनितरांतप्तं छिन्नशोणितंउपरतरुधिरस्यंदं ॥ २७ ॥ सर्वःसर्वकर्मार्हः समस्तांगःशिरःपादादिसर्वांगोपेतः श्रितःपक्वः ॥ २८ ॥ गुणवान्कर्मापेक्षितप्रायत्यादिगुणवान् ॥ २९ ॥ सत्रावसानिकान्

कर्तव्यंवास्तुशमनंसौमित्रेचिरजीविभिः॥ मृगंहत्वानयक्षिप्रंलक्ष्मणेहशुभेक्षण॥ २३॥ कर्तव्यःशास्त्रदृष्टोहिविधिर्धर्ममनुस्मर॥ भ्रातुर्वचनमाज्ञायलक्ष्मणःपरवीरहा॥ २४॥ चकारचयथोक्तंहितंरामःपुनरब्रवीत्॥ ऐणेयंश्रपयस्वैतच्छालांयक्ष्यामहेवयं॥ २५॥ त्वरसौम्यमुहूर्तोयंध्रुवश्चदिवसोप्ययं॥ सलक्ष्मणःकृष्णमृगंहत्वामेध्यंप्रतापवान्॥ २६॥ अथचिक्षेपसौमित्रिःसमिद्धेजातवेदसि॥ तत्तुपक्वंसमाज्ञायनिष्टप्तंछिन्नशोणितं॥ २७॥ लक्ष्मणःपुरुषव्याघ्रमथराघवमब्रवीत्॥ अयंसर्वःसमस्तांगःश्रितःकृष्णमृगोमया॥ २८॥ देवतादेवसंकाशयजस्वकुशलोह्यसि॥ रामःस्नात्वातुनियतोगुणवान्जपकोविदः॥ २९॥ संग्रहेणाकरोत्सर्वान्मंत्रान्सत्रावसानिकान्॥ इष्ट्वादेवगणान्सर्वान्विवेशावसथंशुचिः॥ ३०॥ बभूवचमनोह्लादोरामस्यामिततेजसः॥ वैश्वदेवबलिंकृत्वारौद्रंवैष्णवमेवच॥ ३१॥ वास्तुसंशमनीयानिमंगलानिप्रवर्तयन्॥ जपंचन्यायतःकृत्वास्नात्वानद्यांयथाविधि॥ ३२॥ पापसंशमनंरामश्चकारबलिमुत्तमं॥ वेदिस्थलविधानानिचैत्यान्यायतनानिच॥ आश्रमस्यानुरूपाणिस्थापयामासराघवः॥ ३३॥ तांवृक्षपर्णच्छदनांमनोज्ञांयथाप्रदेशंसुकृतांनिवातां॥ वासायसर्वेविविशुःसमेताःसभांयथादेवगणाःसुधर्मां॥ ३४॥

यागसमाप्तिप्रयोजनान्मंत्रान्गृहीत्वासंग्रहेणवास्तुशांत्याद्यकरोत् ॥ ३० ॥ एवंगृहाधिष्ठितदेवतापूजामुक्त्वापुनःस्नानपूर्वकंवैश्वदेवादिप्रकारमाह वैश्वदेवेत्यादि ॥ ३१॥ वास्तुसंशमनीयानिवास्तुदोषशमनार्थं मंगलानिमंगलपाठादीनि ॥ ३२ ॥ पापसंशमनंपापशमनसाधनंबलिंवैश्वदेवबलिमित्युपसंहारेणवादः वेदिस्थलानांबलिहरणवेदिस्थलानांअष्टदिग्वर्तिनांविधामानि चैत्यंगणपत्यायतनं आयतनानिविष्ण्वादेः अनुरूपाणिसूक्ष्ममार्गेणेतियावत् ॥ ३३ ॥ वृक्षपर्णैःकृतंछदनंछादनंयस्यांतां ॥ ३४ ॥

मृगपक्षिजुष्टांतांनदीमासाद्यहृष्टः ॥ ३५ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेषट्पंचाशःसर्गः ॥५६॥ ॥७॥ एवंरामव्यापारमुक्त्वाविसृष्टसुमंत्रव्यापारमाह कथयित्वेति रामेदक्षिणतीरस्थेसुमंत्रेणसहदुःखार्तोगुहश्चिरंरामगुणान्कथयित्वारामभद्रेदृष्टिपथादतिक्रांतेतेनसहस्वगृहंजगाम॥१॥भरद्वाजाभिगमनं रामादीनांभरद्वाजमुद्दिश्यगमनं सभाजनंभरद्वाजेनेतिशेषः सहासनमितिपाठांतरं तत्रस्थैःशृंगवेरपुरस्थैर्गुहप्रेषितचारैःकरणभूतैस्तन्मुखेनाभिलक्षितंज्ञातंकृत्वागुहानुज्ञातःसुमंत्रोययौ इत्यन्वयः गंगोत्तरणात्तृतीयदिवसेभरद्वाजाश्रमात्प्रतिनिवृत्तदूतमुखात्तावत्पर्यंतंतद्वृत्तंज्ञात्वातद्दिनएवशृंगवेरपुरात्सुमंत्रस्यप्रतिनिवृत्तिरितिबोध्यं अतएव रामस्यनिर्गमदिनाद्दिनेषष्ठेर्धरात्र

सुरम्यमासाद्यतुचित्रकूटंनदींचतांमाल्यवतींसुतीर्थां॥ननंददृष्टोमृगपक्षिजुष्टांजहौचदुःखंपुरविप्रवासात् ॥ ३५ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेषट्पंचाशःसर्गः ॥ ५६ ॥ ॥७॥ कथयित्वातुदुःखार्तःसुमंत्रेणचिरंसह॥ रामेदक्षिणकूलस्थेजगामस्वगृहं गुहः॥ १ ॥ भरद्वाजाभिगमनंप्रयागेचसभाजनं॥ आगिरेर्गमनंतेषांतत्रस्थैरभिलक्षितं ॥ २ ॥ अनुज्ञातःसुमंत्रोथयोजयित्वाहयोत्तमान्॥ अयोध्यामेवनगरींप्रययौगाढदुर्मनाः॥ ३॥ सवनानिसुगंधीनिसरितश्चसरांसिच॥ पश्यन्यत्तोययौशीघ्रंग्रामाणिनगराणिच ॥ ४॥ ततःसायाह्नसमये द्वितीयेऽहनिसारथिः॥ अयोध्यांसमनुप्राप्यनिरानंदांददर्शह ॥ ५ ॥ सशून्यामिवनिःशब्दांदृष्ट्वापरमदुर्मनाः ॥ सुमंत्रश्चिंतयामासशोकवेगसमाहतः॥ ६ ॥ कच्चिन्नसगजासाश्वासजनासजनाधिपा॥ रामसंतापदुःखेनदग्धाशोकाग्निनापुरी॥ ७॥ इतिचिंतापरःसूतोवाजिभिःशीघ्रयायिभिः॥ नगरद्वारमासाद्यत्वरितःप्रविवेशह॥ ८ ॥ सुमंत्रमभिधावंतःशतशोथसहस्रशः॥ क्वरामइतिपृच्छंतःसूतमभ्यद्रवन्नराः॥ ९॥ तेषांशशंसगंगायामहमापृच्छ्यराघवं॥ अनुज्ञातोनिवृत्तोस्मिधार्मिकेणमहात्मना॥ १०॥

के हाहालक्ष्मणहासीतेहारामेतिमृतोनृपइतिपाद्मसंगच्छते दिनद्वयेनशृंगवेरपुरेरामागमनंतद्द्वितीयदिनेगंगोत्तरणंतदादिनत्रयंसुमंत्रस्यतत्रस्थितिःतत्रतृतीयदिवसेमध्याह्नेप्रयागतआगतचारेभ्योरामवृत्तांतंलब्ध्वाततःप्रस्थायमध्येवस्थानंततःषष्ठेपराह्णेऽयोध्याप्रवेशःसुमंत्रस्यतदर्धरात्रेराज्ञोमरणमिति ॥ २ ॥ अनुज्ञातः गुहेनेतिशेषः ॥ ३ ॥ यत्तःसावधानः शीघ्रमतिवेगेन ॥ ४ ॥ द्वितीयेहनिशृंगवेरपुरतःप्रतिनिवृत्तिदिवसात् ॥ ५ ॥ शून्यामिवशून्यनगरीमिव ॥ ६ ॥ चिंताप्रकारमाह कच्चिदिति नशब्दोवितर्के ॥ ७ ॥ ८ ॥ अभ्यद्रवन्सूतसंमुखमाजग्मुः ॥ ९ ॥ गंगायांशृंगवेरपुरेरामेणानुज्ञातस्तमापृच्छ्यनिवृत्तोस्मि ततःपरंवृत्तांतंनजानामीतिशशंस ॥ १० ॥

तीर्णाःगंगामुत्तीर्यगताः ॥ ११ ॥ वृंदंवृंदंसंघशस्तिष्ठतांतेषांजनानांयेइहरथेरामंनपश्यामस्तेहताःखलुइतिवचःशुश्राव ॥ १२ ॥ दानादिव्यवहारेषुधार्मिकंरामंवयमंतरादानादिव्यवहारमध्येजातुपुनर्नद्रक्ष्यामइतिचशुश्राव ॥ १३ ॥ पित्रेवरामेणपरिपालितंनगरंअस्यजनस्यकिंसमर्थमुचितंकिंप्रियंतत्करंवस्तुकिमिहामुत्रसुखावहंवस्त्विति चिंताव्याप्तंबभूवेतिशेषः ॥ १४ ॥ अनुअनंतरं वातायनगतानांस्त्रीणांराममुद्दिश्यअभितप्तानांपरिदेवनांअंतरापणंआपणमध्येगच्छन्शुश्राव ॥ १५ ॥ १६ ॥ कक्ष्याद्वाराणि ॥ १७ ॥ हाहाकारःकृतोयाभिस्ताः हर्म्यंधनिकगृहं विमानंसप्तभूमिकंगृहं प्रासादोराजगृहं त्रिभूमिकंगृहमित्यन्ये तदुपलक्षितामयोध्यांसमागतमवेक्ष्येत्यन्वयः यद्वा तैःकरणैरवेक्ष्यतत्रारोहणपूर्वकमवेक्ष्येत्यन्वयः

तेतीर्णाइतिविज्ञायबाष्पपूर्णमुखानराः॥ अहोधिगितिनिःश्वस्यहारामेतिविचुक्रुशुः॥ ११ ॥ शुश्रावचवचस्तेषांवृंदंवृंदंचतिष्ठतां॥ हताःस्मखलुयेनेहपश्यामइतिराघवं॥ १२ ॥ दानयज्ञविवाहेषुसमाजेषुमहत्सुच ॥ नद्रक्ष्यामःपुनर्जातुधार्मिकंराममंतरा॥ १३॥ किंसमर्थंजनस्यास्यकिंप्रियंकिंसुखावहं॥ इतिरामेणनगरंपित्रेवपरिपालितं॥ १४॥ वातायनगतानांचस्त्रीणामन्वंतरापणं॥ राममेवाभितप्तानांशुश्रावपरिदेवनां ॥ १५॥ सराजमार्गमध्येनसुमंत्रःपिहिताननः॥ यत्रराजादशरथस्तदेवोपययौगृहं॥ १६॥ सोवतीर्यरथाच्छीघ्रंराजवेश्मप्रविश्यच ॥ कक्ष्याःसप्ताभिचक्राममहाजनसमाकुलाः॥ १७॥ हर्म्यैर्विमानैःप्रासादैरवेक्ष्याथसमागतं॥ हाहाकारकृतानार्योरामादर्शनकर्शिताः॥ १८॥ आयतैर्विमलैर्नेत्रैरश्रुवेगपरिप्लुतैः॥ अन्योन्यमभिवीक्षंतेव्यक्तमार्ततराःस्त्रियः॥ १९॥ ततोदशरथस्त्रीणांप्रासादेभ्यस्ततस्ततः॥ रामशोकाभितप्तानांमंदंशुश्रावजल्पितं॥ २०॥ सहरामेणनिर्यातोविनाराममिहागतः॥ सूतःकिंनामकौसल्यांक्रोशंतींप्रतिवक्ष्यति॥ २१ ॥ यथाचमन्येदुर्जीवमेवंनसुकरंध्रुवं॥ आच्छिद्यपुत्रेनिर्यातेकौसल्यायत्रजीवति॥ २२॥

॥ १८ ॥ अन्योन्यंअव्यक्तंयथाभवतितथावीक्षंते इतिकर्तव्यतामौढ्यादितिशेषः ॥ १९ ॥ प्रासादेभ्यःसुमंत्रस्यराजवेश्मप्रवेशंदृष्ट्वाप्रासादेभ्योवतीर्णानामित्यर्थः मंदंराजसान्निध्यान्मंदत्वं ॥ २० ॥ किंनामप्रतिवक्ष्यति अतिघोरत्वान्नकिमपिवक्तुंशक्यमितिभावः ॥ २१ ॥ अथप्रत्येकंराममातॄणांदुःखप्रलापः यथाचेति यथाजीवंजीवनंदुःखजनकंमन्ये एवंध्रुवं निश्चयेनसुकरंसुकरनाशंनेतिमन्ये यत्रयतःपुत्रेरामेआच्छिद्यन्यायप्राप्तमभिषेकमाच्छिद्यत्यक्त्वानिर्यातेसत्यपिकौसल्याजीवति मन्येइत्येकैकव्यक्त्यपेक्षयैकवचनं ॥ २२ ॥

सत्यरूपंपरमार्थरूपंतत्स्त्रीणांवाक्यंनिशामयन्शोकेनप्रदीप्तइवसन्राजगृहंविवेश अत्रश्लोकद्वयेतीर्थकतकादिव्याख्यानात्यंतसमंजसेत्युपेक्षिता ॥ २३ ॥ सइति परिद्यूनंम्लानं ॥ २४ ॥ प्रत्यवेदयत् विस्तरेणप्रतिपादनमग्रेभविष्यति ॥ २५ ॥ २६ ॥ आविद्धंदुःखाभिहतं ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ अद्येति इमंदुःखसाधनंपुत्रप्रवासनरूपमनयंकृत्वाअद्यकिंव्यप त्रपसिलज्जसे यन्नप्रतिभाषसेतस्माच्छोकंविधूयोत्तिष्ठ तेसुकृतंसत्यपरिपालनरूपंपुण्यमस्तु किंच एवंशोकेत्वयाक्रियमाणेतवसहायतासहायसमूहःपरिजनःसर्वोपिनस्यात् त्वच्छो

सत्यरूपंतुतद्वाक्यंराजस्त्रीणांनिशामयन्॥ प्रदीप्तइवशोकेनविवेशसहसागृहं॥ २३॥ सप्रविश्याष्टमींकक्ष्यांराजानंदीनमातुरं ॥पुत्रशोकपरिद्यूनम
पश्यत्पांडुरेगृहे॥ २४॥ अभिगम्यतमासीनंराजानमभिवाद्यच॥ सुमंत्रोरामवचनंयथोक्तंप्रत्यवेदयत्॥ २५॥ सतूष्णीमेवतच्छ्रुत्वाराजाविद्रुतमा
नसः॥ मूर्च्छितोन्यपतद्भूमौरामशोकाभिपीडितः॥ २६॥ ततोंतःपुरमाविद्धंमूर्च्छितेपृथिवीपतौ ॥ उच्छ्रित्यबाहूचुक्रोशन्नृपतौपतितेक्षितौ॥ २७॥
सुमित्रयातुसहिताकौसल्यापतितंपतिं॥उत्थापयामासतदावचनंचेदमब्रवीत्॥ २८॥इमंतस्यमहाभागदूतंदुष्करकारिणः॥वनवासादनुप्राप्तंक
स्मान्नप्रतिभाषसे॥ २९॥ अद्येममनयंकृत्वाव्यपत्रपसिराघव॥उत्तिष्ठसुकृतंतेस्तुशोकेनस्यात्सहायता॥ ३०॥ देवयस्याभयाद्रामंनानुपृच्छसि
सारथिं॥ नेहतिष्ठतिकैकेयीविश्रब्धंप्रतिभाष्यतां॥ ३१॥सातथोक्त्वामहाराजंकौसल्याशोकलालसा॥ धरण्यांनिपपाताशुबाष्पविप्लुतभाषिणी
॥ ३२॥ विलपंतींतथादृष्ट्वाकौसल्यांपतितांभुवि॥ पतिंचावेक्ष्यताःसर्वाःसमंताद्रुरुदुःस्त्रियः॥ ३३॥ ततस्तमंतःपुरनादमुत्थितंसमीक्ष्यवृद्धास्तरु
णाश्चमानवाः॥स्त्रियश्चसर्वारुरुदुःसमंततःपुरंतदासीत्पुनरेवसंकुलं॥ ३४॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेसप्त
पंचाशःसर्गः॥ ५७॥ ॥ ५॥ प्रत्याश्वस्तोयदाराजामोहात्प्रत्यागतस्मृतिः॥ तदाजुहावतंसूतंरामवृत्तांतकारणात्॥ १॥

केनसर्वोपिनश्येदित्यर्थः ॥ ३० ॥ कैकेयीभयान्नपृच्छामीतिचेत्तत्राह देवेति विश्रब्धंनिःशंकं ॥ ३१ ॥ विप्लुतभाषिणीगद्गदभाषिणी ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामे श्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेसप्तपंचाशःसर्गः ॥ ५७ ॥ ॥ ५ ॥ प्रत्याश्वस्तइति प्रत्याश्वस्तःकृतोपचारः मोहात्मोहंपरित्यज्यप्रत्या गतस्मृतिःप्रत्यागतसंज्ञः प्रत्यागतःपुनरितिपाठेप्ययमेवार्थः रामवृत्तांतकारणात्आजुहावरामवृत्तांतंप्रष्टुं ॥ १ ॥

॥ २॥ नवग्रहंनवोनूतनोग्रहोग्रहणंयस्यतंद्विपमिवविनिःश्वसंतंअस्वस्थंस्वीयमध्येनस्थितंकुंजरमिवध्यायंतं ॥३ ॥ रजसामार्गरजसा परमार्तवत्परमार्तार्हंवचउवाच ॥४॥ वत्स्यति वन वासकालस्यबहुदीर्घत्वाद्भविष्यप्रयोगः ॥ ५ ॥ दुःखस्यानुचितोपिदुःखंप्राप्तः शयनमुत्तमं ॥ ६ ॥ ७ ॥ व्यालैरजगरैः मृगैर्व्याघ्रादिभिः ॥ ८॥ रथादवरुह्यकथंपादैर्गतौ ॥ ९ ॥ अश्वि नाविवमंदरं मंदरस्यकाष्ण्यमात्राद्वनसादृश्यं ॥१०॥११॥ आसितादयोभावेनिष्ठांताः एतेनआसनादिव्यापारश्रवणेन ययातिरिवसाधुषु स्वर्गात्पतन्ययातिर्मासाधुषुपातयेतींद्रंप्रार्थयि

तदासूतोमहाराजंकृतांजलिरुपस्थितः॥ राममेवानुशोचंतंदुःखशोकसमन्वितं॥ २॥ वृद्धंपरमसंतप्तंनवग्रहमिवद्विपं॥विनिःश्वसंतंध्यायंतमस्वस्थ
मिवकुंजरं॥ ३॥ राजातुरजसासूतंध्वस्तांगंसमुपस्थितं॥ अश्रुपूर्णमुखंदीनमुवाचपरमार्तवत्॥ ४॥क्वनुवत्स्यतिधर्मात्मावृक्षमूलमुपाश्रितः॥ सोत्यं
तसुखितःसूतकिमशिष्यतिराघवः॥ ५॥ दुःखस्यानुचितोदुःखंसुमंत्रशयनोचितः॥ भूमिपालात्मजोभूमौशेतेकथमनाथवत्॥ ६॥यंयांतमनुयांति
स्मपदातिरथकुंजराः॥ सवत्स्यतिकथंरामोविजनंवनमाश्रितः॥ ७॥ व्यालैर्मृगैराचरितंकृष्णसर्पनिषेवितं॥ कथंकुमारौवैदेह्यासार्धंवनमुपाश्रितौ
॥ ८॥ सुकुमार्यातपस्विन्यासुमंत्रसहसीतया॥ राजपुत्रौकथंपादैरवरुह्यरथाद्गतौ॥ ९॥ सिद्धार्थःखलुसूतत्वंयेनदृष्टौममात्मजौ॥ वनांतंप्रविशंतौ
तावश्विनाविवमंदरं॥ १०॥ किमुवाचवचोरामःकिमुवाचचलक्ष्मणः॥ सुमंत्रवनमासाद्यकिमुवाचचमैथिली॥ ११॥ आसितंशयितंभुक्तंसूतरा
मस्यकीर्तय॥ जीविष्याम्यहमेतेनययातिरिवसाधुषु॥ १२॥ इतिसूतोनरेंद्रेणचोदितःसज्जमानया॥ उवाचवाचाराजानंसबाष्पपरिबद्धया॥ १३॥
अब्रवीन्मेमहाराजधर्ममेवानुपालयन्॥ अंजलिंराघवःकृत्वाशिरसाभिप्रणम्यच॥ १४॥ सूतमद्वचनात्तस्यतातस्यविदितात्मनः॥ शिरसावंदनी
यस्यवंद्यौपादौमहात्मनः॥ १५॥

त्वायथासाधुषुपतितस्तद्वार्तयासुखजीवनोजातःएवंस्वर्गतुल्यात्पुत्रसंयोगाद्भ्रष्टस्यभवल्लक्षणसाधुसमागमात्पुत्रवार्ताश्रवणेनजीविष्यामीतिभावः ॥ १२ ॥ सज्जमानयास्खलंत्या बा ष्पपरिबद्धयाकंठगतबाष्पनिरुद्धया ॥ १३ ॥ हेमहाराजराघवोधर्ममेवानुपालयंस्तत्पालनाद्धेतोरब्रवीद्वक्ष्यमाणंवचः तदाह हेसूतमत्प्रतिनिधित्वेनराज्ञेंऽजलिंकृत्वातथैवशिरसानत्वा विदितात्मनःलोकेधर्मिष्ठत्वेनप्रसिद्धस्यशिरसावंदनयोग्यस्यराज्ञःपादौमद्वचनाद्रामोभिवादयतइत्युक्त्वामत्प्रतिनिधित्वेनवंद्यौ ॥ १४ ॥ १५ ॥

ततःसर्वमंतःपुरंत्वयामद्वचनात्रामोवःसर्वाअविशेषेणारोग्यंपृच्छतीतिवाच्यं यथार्हंयथायोग्यंतासांमदभिवादनंचवाच्यं ॥ १६ ॥ ततोममभाताकौसल्यामद्वचनात्कुशलंप्रणामंधर्मेऽप्र
मादंचवक्तव्या किंचैनामिदंवक्ष्यमाणंविशिष्यब्रूयाः किंतदित्याह धर्मेत्यादि ॥ १७ ॥ १८ ॥ अभिमानःप्रधानमहिषीत्वप्रयुक्तोऽहंकारः मानस्तत्प्रयुक्तइतरतिरस्कारकश्चित्तविकारः
मातृष्वित्यस्यमदीयास्विति शेषः अनुगतोराजायस्यास्तांकैकेयींहेअंबआर्यांश्लाघ्यांकारय धारयेतिपाठेप्ययमेवार्थः तयासहमाविरोत्सीरित्यर्थः ॥ १९ ॥ भरतेचराजवद्वृत्तिःकार्या
तत्रहेतुः अज्येष्ठाअपिराजानोहिनिश्चयेनपूज्याइतियावत् राजधर्ममनुस्मर अर्थज्येष्ठाहीतिपाठेअर्थेनराज्यरूपार्थेनज्येष्ठाहियतोऽतःपूज्याइतिशेषः इतिराजधर्ममनुस्मरेति कतकऌ

सर्वमंतःपुरंवाच्यंसूतमद्वचनात्त्वया॥ आरोग्यमविशेषेणयथार्हमभिवादनं ॥ १६ ॥ माताचममकौसल्याकुशलंचाभिवादनं ॥ अप्रमादंचवक्त
व्याब्रूयाश्चैनामिदंवचः॥ १७॥ धर्मनित्यायथाकालमग्न्यगारपराभव॥ देविदेवस्यपादौचदेववत्परिपालय ॥ १८ ॥ अभिमानंचमानंचत्यक्त्वाव
र्तस्वमातृषु॥ अनुराजानमार्यांचकैकेयीमंबकारय॥ १९॥ कुमारेभरतेवृत्तिर्वर्तितव्याचराजवत्॥ अप्यज्येष्ठाहिराजानोराजधर्ममनुस्मर॥ २०॥
भरतःकुशलंवाच्योवाच्योमद्वचनेनच॥ सर्वास्वेवयथान्यायंवृत्तिंवर्तस्वमातृषु ॥ २१ ॥ वक्तव्यश्चमहाबाहुरिक्ष्वाकुकुलनंदनः॥ पितरंयौवराज्य
स्थोराज्यस्थमनुपालय॥ २२॥ अतिक्रांतवयाराजामास्मैनंव्यपरोरुधः॥ कुमारराज्येजीवस्वतस्यैवाज्ञाप्रवर्तनात्॥ २३ ॥ अब्रवीच्चापिमांभूयो
भृशमश्रूणिवर्तयन्॥ मातेवममभातातेद्रष्टव्यापुत्रगर्धिनी॥ २४॥

नुराजानमनुराज्ञःपश्चात्आर्यांकैकेयीमभिवादयेत्यर्थः कैकेयीमभिवादयेतिपाठः कुमारेचेत्यादिप्राग्वत् कैकेय्यावरबलेनाधिकत्वात्भरतस्यचराजदत्तार्थवत्त्वेनज्येष्ठत्वात्तयोरभिवा
दनमंबायायुक्तं तद्वैमुख्यनिवृत्तयेचराजधर्ममनुस्मरेत्याह ॥ २० ॥ भरतोमद्वचनेनकुशलंवाच्यः सर्वासुमातृषुन्यायमनतिक्रम्यवृत्तिंवर्तस्वेतिवाच्यः ॥ २१॥ वक्तव्यश्चेति भरतइतिशे
षः राज्यस्थंप्रधानराज्यस्थं ॥ २२ ॥ व्यपरोरुधःराज्याद्भ्रंशयेत्यर्थः तस्यैवाज्ञाप्रवर्तनात्मदनुग्रहायतस्यैवाज्ञांप्रवर्तयन्कुमारराज्येजीवस्वतोषंकुरु ॥ २३ ॥ अब्रवीदित्यादिवाक्यंभ
रतंप्रत्येव अब्रवीदित्यादिश्लोकद्वयंप्रक्षिप्तमितिकतकः ॥ २४ ॥

॥१०४॥

॥ २५ ॥ अथलक्ष्मणवाक्यमाह लक्ष्मणइति केनेत्यादिसार्धसप्तश्लोकास्तद्वचः ॥ २६ ॥ येनविवासनेनवयंपीडितास्तद्विवासनंराज्ञातुकार्यंवाकार्यमिवाकार्यंकृतं कैकेय्यालघुशा
सनंआश्रुत्यप्रतिज्ञायकृतं यद्वा तद्विवासनंकृतंकार्यंकर्तुंयोग्यंवाभवतुअकार्यमकर्तुंयोग्यंवाभवतु अस्माकंतुपीडासर्वथैवेत्यर्थः ॥ २७ ॥ उक्तमेवार्थंप्रकारांतरेणाह यदीति यदियद्रा
मःप्रव्राजितस्तल्लोभरूपेणकारणेनकैकेय्याकारितं यद्वा कैकेय्यैप्रतिश्रुतवरदाननिमित्तकंवाभवतु सर्वथादुष्कृतंकृतंअनुचितंकृतं एतद्व्यतिरिक्तंवरयेतिसुवचत्वात् वरदानकालेविशि
ष्यनियोगाभावाच्च पतित्वेनभार्याशिक्षणेसमग्राधिकाराच्च ॥ २८ ॥ ननुदैवप्रेरणयेदंजातमितिनदोषोराज्ञइत्याशंक्यनिरपराधपुत्रत्यागेदोषस्त्ववश्यंराज्ञइत्याह इदमिति ईश्वरस्यकृते

इत्येवंमांमहाबाहुर्ब्रुवन्नेवमहायशाः॥ रामोराजीवपत्राक्षोभृशमश्रूण्यवर्तयत्॥ २५॥लक्ष्मणस्तुसुसंक्रुद्धोनिःश्वसन्वाक्यमब्रवीत्॥केनायमपराधेन
राजपुत्रोविवासितः॥ २६॥ राज्ञातुखलुकैकेय्यालघुचाश्रुत्यशासनं॥ कृतंकार्यमकार्यंवावयंयेनाभिपीडिताः॥ २७॥ यदिप्रव्राजितोरामोलोभ
कारणकारितं॥ वरदाननिमित्तंवासर्वथादुष्कृतंकृतं॥ २८ ॥ इदंतावद्यथाकाममीश्वरस्यकृतेकृतं॥ रामस्यतुपरित्यागेनहेतुमुपलक्षये॥ २९॥ अ
समीक्ष्यसमारब्धंविरुद्धंबुद्धिलाघवात्॥ जनयिष्यतिसंक्रोशंराघवस्यविवासनं॥ ३०॥ अहंतावन्महाराजेपितृत्वंनोपलक्षये॥ भ्राताभर्ताचबंधु
श्चपिताचममराघवः॥ ३१॥ सर्वलोकप्रियंत्यक्त्वासर्वलोकहितेरतं॥ सर्वलोकोनुरज्येतकथंचानेनकर्मणा ॥ ३२ ॥ सर्वप्रजाभिरामंहिरामंप्रव्रा
ज्यधार्मिकं॥ सर्वलोकविरोधेनकथंराजाभविष्यति॥ ३३॥

ईश्वरप्रेरणायांसत्यांयथाकामंईश्वरेच्छामनतिक्रम्येदंतावत्कृतंभवतुनामतथापितुरामस्यपरित्यागेहेतुभूतंदोषंनपश्यामिअतःकेवलंबुद्धिलाघवात्असमीक्ष्यउचितानुचितमनवेक्ष्यविरुद्धं
धर्मशास्त्रविरुद्धमारब्धंरामविवासनंसंक्रोशंइहपरत्रचदुःखंजनयिष्यत्येव निर्हेतुकपुत्रदारत्यागस्योपपातकेषुगणनादितिभावः ॥ २९ ॥ ३० ॥ गुरोरप्यवलिप्तस्यकार्याकार्यमजा
नतः उत्पथप्रतिपन्नस्यपरित्यागोविधीयतेइतिवचनार्थंह्रदिनिधायाह अहमिति भर्तास्वामीपिताचेति ज्येष्ठोभ्रातापितुःसमइत्युक्तेः वस्तुतस्तुकेवलमायिकत्वाल्लक्ष्मणादिशरीराणांते
षामेवमुक्तौनदोषइतिबोध्यं ॥ ३१ ॥ सर्वलोकप्रियंरामंत्यक्त्वास्थितेत्वयिप्राक्सर्वलोकहितेरतेसंप्रतिसर्वलोकाहितेअरतेवाअनेनक्रूरेणकर्मणासर्वलोकःकथमनुरज्येत सर्वलोकहि
तेरतमितिपाठेरामविशेषणंसर्वलोकप्रियत्वेहेतुतयेतिबोध्यं ॥ ३२ ॥ कथंराजाभविष्यति पितेतिशेषः इत्येवंराजानंब्रूहीतिलक्ष्मणोऽवोचदित्यर्थः ॥ ३३ ॥

विस्मृताविस्मृतसर्वप्रयोजनेवस्थिता आश्चर्यमन्यमानेवविष्ठितास्थिता ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ लक्ष्मणबाहुपालितःलक्ष्मणेनसेव्यमानः अब्रवीत् उक्तमितिशेषः निरीक्षतेराज्ञस्तवरथंमांच ॥ ३७ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभि०अयो०अष्टपंचाशःसर्गः ॥ ५८ ॥ ॥ ७ ॥ एवंरामवृत्तांतमुक्त्वाप्रत्यागतिसमयानुभूतस्वदेशपुरवृत्तांतमाह ममत्विति ममाश्वाःमन्वियस्याश्वाःनप्रावर्ततयथापूर्वंरथवहनोन्मुखानाभूवन्नित्यर्थः जात्याश्वस्वभाववर्णनेनस्वभावोक्तिरत्रालंकारः ॥ १ ॥ तद्दुःखंतद्वियोगदुःखं ॥ २ ॥ बहूनूरामस्यगंगोत्तरणदिनादिदिनत्रयं यद्यपिभरद्वाजाश्रमाच्चारप्रतिनिवृत्तिमत्तृतीयदिवसएवसुमंत्रप्रस्थानंतथापितद्दिनेऽल्पावशिष्टदिनपर्यंतंस्थित्याबहूनित्युक्तं किमर्थंतत्रस्थितिस्तत्राह शब्दापयेदिति तत्समीपचरद्गुहमनुष्यमु

जानकीतुमहाराजनिःश्वसंतीतपस्विनी ॥ भूतोपहतचित्तेवविष्ठिताविस्मृतास्थिता ॥ ३४ ॥ अदृष्टपूर्वव्यसनाराजपुत्रीयशस्विनी ॥ तेनदुःखेनरुदतीनैवमांकिंचिदब्रवीत् ॥ ३५ ॥ उद्वीक्षमाणाभर्तारंमुखेनपरिशुष्यता ॥ मुमोचसहसावाष्पंप्रयांतमुपवीक्ष्यसा ॥ ३६ ॥ तथैवरामोश्रुमुखःकृतांजलिःस्थितोब्रवीलक्ष्मणबाहुपालितः ॥ तथैवसीतारुदतीतपस्विनीनिरीक्षतेराजरथंतथैवमां ॥ ३७ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेअष्टपंचाशःसर्गः ॥ ५८ ॥ ॥ ७ ॥ ममत्वश्वानिवृत्तस्यनप्रावर्ततवर्त्मनि ॥ उष्णमश्रुविमुंचंतोरामेसंप्रस्थितेवनं ॥ १ ॥ उभाभ्यांराजपुत्राभ्यामथकृत्वाहमंजलिं ॥ प्रस्थितोरथमास्थायतद्दुःखमपिधारयन् ॥ २ ॥ गुहेनसार्धंतत्रैवस्थितोस्मिदिवसान्बहून् ॥ आशयायदिमांरामःपुनःशब्दापयेदिति ॥ ३ ॥ विषयेतेमहाराजमहाव्यसनकर्शिताः ॥ अपिवृक्षाःपरिम्लानाःसपुष्पांकुरकोरकाः ॥ ४ ॥ उपतप्तोदकानद्यःपल्वलानिसरांसिच ॥ परिशुष्कपलाशानिवनान्युपवनानिच ॥ ५ ॥ नचसर्पंतिसत्वानिव्यालानप्रसरंतिच ॥ रामशोकाभिभूतंतन्निष्कूजमिवतद्वनं ॥ ६ ॥ लीनपुष्करपत्राश्चनद्यश्चकलुषोदकाः ॥ संतप्तपद्माःपद्मिन्योलीनमीनविहंगमाः ॥ ७ ॥

खेनाकारयेदित्यर्थः ॥ ३ ॥ कैकेयीनिमित्तंरामविवासनंसर्वक्षोभकरमभूदित्याह विषयेतेइति तवदेशेपुष्पमपिनविकसितं अंकुरःशाखासुपल्लवोद्भेदः कोरकाःपुष्पमुकुलानि तैःसहिताःवृक्षाः अत्रसर्वत्रहेत्वंशेचोत्प्रेक्षाबोध्या ॥ ४ ॥ उपतप्तोदकाःशुष्कोदकाः पलाशःपर्णं ॥ ५ ॥ सत्वानिप्राणिनःनसर्पंतिनप्रसरंतीत्यादावाहारार्थमपीतिशेषः यतस्तत्प्राणिजातंरामशोकाभिभूतंतद्वनंमार्गस्थमत्यंतंपक्षिशब्दवत्निष्कूजमिवपक्षिशब्दरहितं ॥ ६ ॥ लीनंसंकुचितंपुष्करपत्रंनलिनीदलंयासुताः संतप्तपद्माःशुष्कपद्माः पद्मिन्यःसरांसि विहंगमाअत्रजलपक्षिणः ॥ ७ ॥

स्थलजानिमाल्यानिपुष्पाणि यथापुरंयथापूर्वं ॥ ८ ॥ उद्यानानिपुष्पवाटिकाः आरामान्कृत्रिमवनानि अनेनमनुष्याणांसर्वशोत्यंतदुःखवत्त्वंकैमुतिकन्यायेनैवप्रतिपादितंबोध्यं ॥ ९ ॥ तदेवाह प्रविशंतमिति ॥ १० ॥ देवेतिसंबुद्धिः राजरथंराज्ञस्तवरथं अश्रुमुखःअभूदितिशेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ अव्यक्तमितिच्छेदः रामप्रवासजनितपीडयार्ताःपरस्परंसम्यक्नेक्षंतेइत्यर्थः ॥ १३ ॥ अन्योन्यंशत्रूणांतथामित्राणांउदासीनजनस्यचार्ततयार्तत्वगुणसाम्येनविशेषंनोपलक्षयेइत्यन्वयः यद्यपिरामस्यस्वतोऽमित्रासंभवः कैकेयीकुब्जयोस्तत्त्वस्यदैववशा

जलजानिचपुष्पाणिमाल्यानिस्थलजानिच ॥ नातिभांत्यल्पगंधीनिफलानिचयथापुरं ॥ ८ ॥ अत्रोद्यानानिशून्यानिप्रलीनविहगानिच ॥ नचाभिरामानारामान्पश्यामिमनुजर्षभ ॥ ९ ॥ प्रविशंतमयोध्यायांनकश्चिदभिनंदति ॥ नरारामपश्यंतोनिःश्वसंतिमुहुर्मुहुः ॥ १० ॥ देवराजरथंदृष्ट्वाविनाराममिहागतं ॥ दूरादश्रुमुखःसर्वोराजमार्गेगतोजनः ॥ ११ ॥ हर्म्यैर्विमानैःप्रासादैरवेक्ष्यरथमागतं ॥ हाहाकारकृतानार्योरामादर्शनकर्शिताः ॥ १२ ॥ आयतैर्विमलैर्नेत्रैरश्रुवेगपरिप्लुतैः ॥ अन्योन्यमभिवीक्षंतेव्यक्तमार्ततराःस्त्रियः ॥ १३ ॥ नामित्राणांनमित्राणामुदासीनजनस्यच ॥ अहमार्ततयाकंचिद्विशेषंनोपलक्षये ॥ १४ ॥ अप्रहृष्टमनुष्याचदीननागतुरंगमा ॥ आर्तस्वरपरिम्लानविनिःश्वसितनिःस्वना ॥ १५ ॥ निरानंदामहाराजरामप्रव्राजनातुरा ॥ कौसल्यापुत्रहीनेवअयोध्याप्रतिभातिमे ॥ १६ ॥ सूतस्यवचनंश्रुत्वावाचापरमदीनया ॥ बाष्पोपहतयासूतमिदंवचनमब्रवीत् ॥ १७ ॥ कैकेय्याविनियुक्तेनपापाभिजनभावया ॥ मयानमंत्रकुशलैर्वृद्धैःसहसमर्थितं ॥ १८ ॥ नसुहृद्भिर्नचामात्यैर्मंत्रयित्वासनैगमैः ॥ मयायमर्थःसंमोहात्स्त्रीहेतोःसहसाकृतः ॥ १९ ॥

त्संभवेपितयोरार्तत्वाभावः तथाप्यनयोःशत्रुत्वमनयोर्मित्रत्वमयमुदासीनइतिभेदोनज्ञायतइतितात्पर्यं ॥ १४ ॥ आर्तस्वरपरिम्लानविनिःश्वसितनिःस्वना दीर्घशब्दवन्निःश्वासयुक्तेतियावत् ॥ १५ ॥ पुत्रहीनापुत्रवियुक्ताकौसल्येव अनेनसर्वेषांरामेपुत्रवत्प्रेमध्वनितं ॥ १६ ॥ १७ ॥ राजासर्वथात्वयामहदकार्यंकृतमितिसुमंत्राभिप्रायंतदीयात्युक्तिवचनैर्निर्णीयांगीकारेणोत्तरमाह कैकेय्येति पापाभिजनभावयापापकुलजयापापदेशजयापापाभिप्राययाच कुलेऽप्यभिजनोजन्मभूम्यामित्यमरः विनियुक्तेनरामप्रव्राजनेइतिशेषः नसमर्थितंनविचारितं ॥ १८ ॥ नञोऽनेकधाप्रयोगःशोकेनचित्तवैक्लव्यात् सहसाझटित्यविचारेणैव ॥ १९ ॥

भवितव्यतयाअवश्यप्रापकदुरदृष्टवशात् वाइतिवैशब्दसमानार्थं यदृच्छयादैवेच्छया ॥ २० ॥ सुकृतंप्रियं संत्वरयंतिनिष्क्रमितुमिच्छंतीतियावत् ॥ २१ ॥ यदियदिवाअथवेतियावत् मदाज्ञयाभवान्गत्वाराघवंनिवर्तयतु ननुभरतायत्वयाराज्यस्यदत्तत्वात्त्वदाज्ञयामयाकथंगंतव्यंतत्राह अद्यापिममैवाज्ञा यावद्भरतागमनमितिभावः निवृत्तौहेतुर्नेत्यादि ॥ २२ ॥ पुनरपिरामनिवर्तनस्याशक्यत्वात्स्वनयनमेवाह अथवापीति ॥ २३ ॥ वृत्तदंष्ट्रःकुंदकुड्मलाकारदंष्ट्रः यदिजीवामीतितत्समीपगमनपर्यंतमपिजीवनेसंदेहइतिभावः ॥२४॥ अतोन्वित्यतः शब्दार्थमाह इमामिति एवमत्यंतसन्निहितमरणकाले उत्तमलोकदस्वस्मरणाभ्याससंपादनायभगवतात्मवियोगःपितुःसंपादितइतितत्त्वं ॥२५॥ २६॥ अर्पितचेतनःगतचेतनः सुदुष्पारं

भवितव्यतयानूनमिदंवाव्यसनंमहत्॥ कुलस्यास्यविनाशायप्राप्तंसूतयदृच्छया ॥ २० ॥ सूतयद्यस्तितेकिंचिन्मयापिसुकृतंकृतं ॥ त्वंप्रापयाशुमां
रामंप्राणाःसंत्वरयंतिमां ॥ २१ ॥ यद्यद्यापिममैवाज्ञानिवर्तयतुराघवं ॥ नशक्ष्यामिविनारामंमुहूर्तमपिजीवितुं ॥ २२ ॥ अथवापिमहाबाहुर्गतोदू
रंभविष्यति ॥ मामेवरथमारोप्यशीघ्रंरामायदर्शय ॥२३॥ वृत्तदंष्ट्रोमहेष्वासःक्वासौलक्ष्मणपूर्वजः ॥ यदिजीवामिसाध्वेनंपश्येयंसीतयासह॥२४॥
अतोनुकिंदुःखतरंयोहमिक्ष्वाकुनंदनं ॥ इमामवस्थामापन्नोनेहपश्यामिराघवं ॥ २५ ॥ हारामरामानुजहाहावैदेहितपस्विनि ॥ नमांजानीतदुःखेन
म्रियमाणमनाथवत्॥ २६ ॥ सतेनराजादुःखेनभृशमर्पितचेतनः ॥ अवगाढःसुदुष्पारंशोकसागरमब्रवीत्॥ २७॥ रामशोकमहावेगःसीताविरह
पारगः ॥ श्वसितोर्मिमहावर्तोबाष्पवेगजलाविलः ॥२८॥ बाहुविक्षेपमीनोसौविक्रंदितमहास्वनः ॥ प्रकीर्णकेशशैवालःकैकेयीवडवामुखः॥२९॥
ममाश्रुवेगप्रभवःकुब्जावाक्यमहाग्रहः ॥ वरवेलोनृशंसायारामप्रव्राजनायतः॥ ३०॥

शोकसागरमवगाढःप्रविष्टः अब्रवीत् शोकंसागरत्वेनावर्णयदित्यर्थः ॥ २७ ॥ तदाह रामेत्यादि रामशोकरूपोमहानावेगोवैपुल्यंयस्य सीताविरहरूपपारगतःतत्पारसंबंधः श्वसितरूपऊर्मियुक्तोमहावर्तोयस्यसः बाष्पवेगरूपनदीजलैःआविलः ॥ २८ ॥ शोचितॄणांप्रकीर्णकेशाएवशैवालंयत्र कैकेय्येववडवामुखंयत्र ॥ २९ ॥ अश्रुवेगप्रभवः षष्ठीतत्पुरुषः अश्रुवेगोत्पादकइत्यर्थः नृशंसायाःकैकेय्याःवरएववेलामर्यादायस्य यतःरामप्रव्राजनसमुद्रात्कालकूटमिवजातेतिकतकः अन्येतुरामप्रव्राजनमेवआयतंविस्तारोयस्यसरामप्रव्राजनायतइत्यर्थमाहुः ॥ ३० ॥

॥ ३१ ॥ दिदृक्षमाणोयद्राघवंद्रष्टुंनलभेतदशोभनंममममहत्पापं पापजन्यंतद्दर्शनमितियावत् ॥ ३२ ॥ रामहेतोरितिविलपतिपार्थिवेप्रनष्टेमूर्च्छितेसतितस्यकरुणतरंवचनंनिशम्यदेवी द्विगुणंभयमुपागमत्भर्तृवियोगदुःखस्यापारस्यसंभावनया॥३२॥ ॥इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेएकोनषष्टितमःसर्गः ॥५९॥

यस्मिन्बतनिमग्नोहंकौसल्येराघवंविना ॥ दुस्तरोजीवतादेविमयायंशोकसागरः ॥ ३१ ॥ अशोभनंयोहमिहाद्यराघवंदिदृक्षमाणोनलभेसलक्ष्म
णं ॥ इतीवराजाविलपन्महायशाःपपाततूर्णंशयनेसुमूर्छितः ॥ ३२ ॥ इतिविलपतिपार्थिवेप्रनष्टेकरुणतरंद्विगुणंचरामहेतोः ॥ वचनमनुनिशम्य
तस्यदेवीभयमगमत्पुनरेवराममाता ॥ ३३ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेएकोनषष्टितमःसर्गः॥५९ ॥छ॥
ततोभूतोपसृष्टेववेपमानापुनःपुनः ॥ धरण्यांगतसत्वेवकौसल्यासूतमब्रवीत्॥ १ ॥ नयमांयत्रकाकुत्स्थःसीतायत्रचलक्ष्मणः॥ तान्विनाक्षणमप्य
द्यजीवितुंनोत्सहेह्यहं॥ २॥ निवर्तयरथंशीघ्रंदंडकान्नयमामपि ॥ अथतान्नानुगच्छामिगमिष्यामियमक्षयं ॥३॥ बाष्पवेगोपहतयासवाचासज्जमा
नया ॥ इदमाश्वासयन्देवींसूतःप्रांजलिरब्रवीत्॥ ४ ॥ त्यजशोकंचमोहंचसंभ्रमंदुःखजंतथा ॥ व्यवधूयचसंतापंवनेवत्स्यतिराघवः ॥ ५ ॥ लक्ष्म
णश्चापिरामस्यपादौपरिचरन्वने ॥ आराधयतिधर्मज्ञःपरलोकंजितेंद्रियः ॥ ६॥ विजनेपिवनेसीतावासंप्राप्यगृहेष्विव ॥ विस्रंभंलभतेऽभीतारामे
विन्यस्तमानसा ॥ ७॥ नास्यादैन्यंकृतंकिंचित्सुसूक्ष्ममपिलक्ष्यते ॥ उचितेवप्रवासानांवैदेहीप्रतिभातिमे ॥ ८ ॥ नगरोपवनंगत्वायथास्मरमतेपुरा ॥
तथैवरमतेसीतानिर्जनेषुवनेष्वपि ॥ ९ ॥ बालेवरमतेसीताबालचंद्रनिभानना ॥ रामारामेह्यदीनात्माविजनेपिवनेसती ॥ १० ॥ तद्गतंहृदयंह्यस्या
स्तदधीनंचजीवितं ॥ अयोध्याहिभवेदस्यारामहीनातथावनं ॥ ११ ॥

ततइति भूतोपसृष्टेवभूताविष्टेव गतसत्वेवगतासुरिव धरण्यांपतितेतिशेषः ॥ १ ॥ २ ॥ अथयदि ॥ ३ ॥ ४ ॥ संभ्रममावेगं ॥ ५ ॥ रामस्यपादौपरिचरन्परलोकमाराधयतिसंपादयति ॥ ६ ॥ अभीतेतिच्छेदः विस्रंभःप्रणयः ॥ ७ ॥ कृतंवनवासकृतंदैन्यमित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ बालेवेति दुःखापरिज्ञानेनोपमा तस्यादेहाद्यभिमानाभावान्नाधिजंदुःखमितिभावः अबालचंद्रेत्यादिच्छेदः रामारामेरामरूपेआरामेइत्यर्थः भिन्नपदेवा ॥ १० ॥ रामहीनाऽयोध्यायथावनंतथाभवेदित्यन्वयः ॥ ११ ॥

नदीनांगतिरामनगरवृक्षांश्चदृष्ट्वारामंवालक्ष्मणंवापृच्छतिपृष्ट्वाचजानाति अयोध्यातःक्रोशमात्रेविद्यमानंविहारंसंश्रितायथारमतेस्मतथैववनेपिअरमतेत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ इदमेव सीतायाःसंबंधिइदमेवप्रस्तुतवृत्तांतजातमेवस्मरामि कैकेयीसंश्रितंकैकेयीमुद्दिश्यप्रवृत्तं सहसाहठेन सीतयातस्याःपरमदुःखकारिणीत्वात्मांप्रतियत्तद्विषयंजल्यंवाक्यमुपजल्पितमुक्तं तदिदानींमांनप्रतिभात्येवइत्येवंरूपेणप्रमादात्पर्युपस्थितंमुखान्निर्गतंकैकेयीविषयंसीतावाक्यंध्वंसयित्वाव्यवहारांतरेणानुक्तप्रायमिवकृत्वादेव्याःकौसल्यायाह्लादनंमधुरंवचनंसूतोऽब्र वीदित्याहकविः ॥ १४ ॥१५॥ १६ ॥ वदान्यायाःदात्र्याःवल्गुवाचश्च वदान्योवल्गुवागपि नविकंपतेम्लानतांनयाति ॥१७॥ अलक्तरसवर्जितावपितद्रसरक्तकांती स्वभावरक्ततया

परिपृच्छतिवैदेहीग्रामांश्चनगराणिच॥ गतिंदृष्ट्वानदीनांचपादपान्विविधानपि ॥ १२ ॥ रामंवालक्ष्मणंवापिपृष्ट्वाजानातिजानकी॥ अयोध्याक्रो शमात्रेतुविहारमिवसंश्रिता॥ १३॥ इदमेवस्मराम्यस्याःसहसैवोपजल्पितं ॥ कैकेयीसंश्रितंजल्पंनेदानींप्रतिभातिमां ॥ १४ ॥ ध्वंसयित्वातुतद्वा क्यंप्रमादात्पर्युपस्थितं ॥ ह्लादनंवचनंसूतोदेव्यामधुरमब्रवीत् ॥ १५॥ अध्वनावातवेगेनसंभ्रमेणातपेनच॥ नविगच्छतिवैदेह्याश्चंद्रांशुसदृशीप्र भा॥ १६॥ सदृशंशतपत्रस्यपूर्णचंद्रोपमप्रभं॥ वदनंतद्वदान्यायावैदेह्यानविकंपते॥ १७॥ अलक्तरसरक्ताभावलक्तरसवर्जितौ॥ अद्यापिचरणौ तस्याःपद्मकोशसमप्रभौ॥ १८॥ नूपुरोत्कृष्टलीलेवखेलंगच्छतिभामिनी॥ इदानीमपिवैदेहीतद्रागान्यस्तभूषणा ॥ १९ ॥ गजंवावीक्ष्यसिंहंवाव्या घ्रंवावनमाश्रिता॥ नाहारयतिसंत्रासंबाहूरामस्यसंश्रिता॥ २० ॥ नशोच्यास्तेनचात्मातेशोच्योनापिजनाधिपः॥ इदंहिचरितंलोकेप्रतिष्ठास्यतिशा श्वतं॥ २१ ॥

पद्मकोशसमप्रभौनतुमार्गगतिप्रयुक्तकाठिन्यभाजौ ॥ १८ ॥ नूपुरेणोत्कृष्टातिरस्कृताहंसादिलीलाययासेव खेलंविलासयुतं अर्शआद्यजंतं तद्रागेणभर्तृप्रीतियोजकभूषणानुरागेणा न्यस्तानिअत्यक्तानिभूषणानियया ॥ १९ ॥ नाहारयतिनकरोति नसंप्राप्नोतीतिवा ॥ २० ॥ अतस्तेरामादयोनशोच्याः तेतवात्माप्यतएवनशोच्यः नराजापि तेषांसुखश्रवणेनतस्या पिजीवनसंभवात् इतोपिनशोच्यांशइत्याह इदंहीत्यादि प्राप्तमपिराज्यंमहाबलोपिपरित्यज्यपितृवचनमपालयदित्येवमादिरामचरितं स्वार्थमुद्दिश्यभर्तारमपिपरित्यज्यातिघोरंकृतव तीकैकेयीत्यादि इदंरामचरितंशाश्वतंप्रतिष्ठास्यतीत्यनेनतन्नामवदेवास्यसुस्थिरत्वंवदतातस्येश्वरत्वं ध्वनितं नह्यन्यचरित्रंशाश्वतंप्रतिष्ठांलभते ॥ २१ ॥

महर्षिभिर्यातेप्राप्ते ॥ २२ ॥ तथापीति सूतेननिवार्यमाणासूतोक्तंगृहीतवत्यपिनविरराम दुःखप्राबल्यादितिशेषः ॥ २३ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मी कीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेषष्टितमःसर्गः॥६०॥ ॥ परमपतिव्रतापिकौसल्यादुःखातिशयात्पूर्वंजानत्यपित्रेताश्रयव्यवहारवल्लोकाश्रयेणराजानमुपालभते वनमिति आर्ताखिन्ना स्वार्तेतिपाठेसुतरामार्ता रुदतीवेतिपाठेइवएवार्थे यद्वाउक्तार्थध्वननायेवशब्दः ॥ १ ॥ अनुक्रोशादिविशिष्टोराघवइतितेमहद्यशःप्रथितमितियोजना ॥ २ ॥ अथापि हेनरवरश्रेष्ठसी

विधूयशोकंपरिहृष्टमानसामहर्षियातेपथिसुव्यवस्थिताः॥ वनेरतावन्यफलाशनाःपितुःशुभांप्रतिज्ञांप्रतिपालयंतिते॥२२॥ तथापिसूतेनसुयुक्त वादिनानिवार्यमाणासुतशोककर्शिता॥ नचैवदेवीविररामकूजिताप्रियेतिपुत्रेतिचराघवेतिच॥ २३॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआ दिकाव्येअयोध्याकांडेषष्टितमःसर्गः॥ ६०॥ ॥६१॥ वनंगतेधर्मरतेरामेरमयतांवरे॥ कौसल्यारुदतीचार्ताभर्तारमिदमब्रवीत्॥१॥ यद्यपित्रि षुलोकेषुप्रथितंतेमहद्यशः॥ सानुक्रोशोवदान्यश्चप्रियवादीचराघवः॥ २॥ कथंनरवरश्रेष्ठपुत्रौतौसहसीतया॥ दुःखितौसुखसंवृद्धौकथंदुःखंसहि ष्यतः॥ ३॥ सानूनंतरुणीश्यामासुकुमारीसुखोचिता॥ कथमुष्णंचशीतंचमैथिलीविसहिष्यते॥ ४॥ भुक्त्वाशनंविशालाक्षीसूपदंशान्वितंशुभं॥ व न्यंनैवारमाहारंकथंसीतोपभोक्ष्यते॥५॥ गीतवादित्रनिर्घोषंश्रुत्वाशुभसमन्विता॥ कथंक्रव्यादसिंहानांशब्दंश्रोष्यत्यशोभनं॥६॥ महेंद्रध्वजसंकाशः क्वनुशेतेमहाभुजः॥ भुजंपरिघसंकाशमुपाधायमहाबलः॥ ७॥ पद्मवर्णंसुकेशांतंपद्मनिःश्वासमुत्तमं॥ कदाद्रक्ष्यामिरामस्यवदनंपुष्करेक्षणं॥८॥ वज्रसारमयंनूनंहृदयंमेनसंशयः॥ अपश्यंत्यानतंयद्वैफलतीदंसहस्रधा॥ ९॥

तयासहतौपुत्रौकथंत्यक्तवानितिशेषः अथतान्शोचति दुःखितावित्यादि दुःखंप्राप्तावित्यर्थः ॥३॥ तरुणीअतिक्रांतकौमारा श्यामाप्राप्तयौवना ॥४॥ सूपदंशान्वितंशोभनव्यंजनसहितं नैवारंनीवारसंबंधिनं ॥ ५ ॥ ६ ॥ महेंद्रध्वजसंकाशःतद्वत्सर्वलोकस्योत्सवदः ॥ ७ ॥ पद्मवर्णंपद्मदलवर्णं पद्मनिःश्वासंपद्मपत्रगंधिनिःश्वासं ॥ ८ ॥ यद्यतस्त्वमपश्यंत्याइदंसहस्रधानफ लतिनविशीर्यतेऽतस्तद्वज्रसारंवज्रवत्कठिनंनूनमित्युत्प्रेक्षा ॥ ९ ॥

त्वयाव्यपोह्यवृद्धैरविचार्ययत्करुणंशोचनीयंकर्मानुचितवरदानरूपंकृतंतेनहेतुनाममबांधवाःकैकेय्यानिरस्ताःसुखार्हाअपिकृपणाःसंतोवनेधावंति यद्वा व्यपोह्यअनादृत्यराज्याद्भ्र
श्यवात्वयानिरस्तावनेपरिधावंतीतियत्तदकरुणंक्रूरंकर्मत्वयाकृतमित्यर्थः ॥ १० ॥ ननुचतुर्दशवर्षानंतरंतवपुत्रस्यैवराज्यंभविष्यतितत्राह यदीति तावत्पर्यंतंवनेजीवनमेवनसंभा
व्यतेतथापियदिजीवन्पुनरेष्यतितथापिभरतोराज्यंजह्यादितिनोपलक्ष्यते नसंभाव्यंतइत्यर्थः ॥ ११ ॥ अथापिकदाचिद्भरतोजह्यात्तथापिरामस्तन्नांगीकरिष्यतीतिसदृष्टांतमाह भोज
यंतीत्यादिना केचिच्छ्राद्धकर्तारोवयोगुणैरधिकान्विप्रान्श्राद्धेनिमंत्र्यवयोगुणहीनानपिस्वान्बांधवान्श्राद्धेभोजयंति ततःकृतकार्याःसंतोनिमंत्रितान्द्विजर्षभान्पश्चादिष्टपंक्तौभोज
यितुंसमीक्षंतेविचारयंति ॥ १२ ॥ तत्रनिमंत्रितेषुयेगुणवंतःश्राद्धापेक्षितगुणवंतस्तेसुरोपमाःपश्चात्पंक्तौसुधासदृशंस्वाद्वन्नमपिनानुमन्यंते ॥ १३ ॥ ननुकुतोनानुमन्यंतेब्राह्मणशेषभो

**यत्त्वयाकरुणंकर्मव्यपोह्यममबांधवाः ॥ निरस्ताःपरिधावंतिसुखार्हाःकृपणावने ॥ १० ॥ यदिपंचदशेवर्षेराघवःपुनरेष्यति ॥ जह्याद्राज्यंचकोशंच
भरतोनोपलक्ष्यते ॥ ११ ॥ भोजयंतिकिलश्राद्धेकेचित्स्वानेवबांधवान् ॥ ततःपश्चात्समीक्षंतेकृतकार्याद्विजोत्तमान् ॥ १२ ॥ तत्रयेगुणवंतश्चविद्वां
सश्चद्विजातयः ॥ नपश्चात्तेऽभिमन्यंतेसुधामपिसुरोपमाः ॥ १३ ॥ ब्राह्मणेष्वपितृप्तेषुभुक्तशेषंद्विजोत्तमाः ॥ नाभ्युपेतुमलंप्राज्ञाःशृंगच्छेदमिवर्षभाः
॥ १४ ॥ एवंकनीयसाभ्रात्राभुक्तंराज्यंविशांपते ॥ भ्राताज्येष्ठोवरिष्ठश्चकिमर्थंनावमन्यते ॥ १५ ॥ नपरेणाहृतंभक्ष्यंव्याघ्रःखादितुमिच्छति ॥ एवमे
वनरव्याघ्रःपरलीढंनमन्यते ॥ १६ ॥ हविराज्यंपुरोडाशःकुशायूपाश्चखादिराः ॥ नैतानियातयामानिकुर्वंतिपुनरध्वरे ॥ १७ ॥**

जनेशूद्रशेषभोजनवद्दोषाभावादतआह ब्राह्मणेष्वपीति ब्राह्मणेषुतृप्तेषुभुक्तवत्सुतद्भुक्तशेषमपियतोद्विजोत्तमाःप्राज्ञाश्चातस्तद्भोजनमभ्युपेतुमंगीकर्तुंनालं अवमाननात् ऋषभाःस्वशृं
गच्छेदमिव शृंगस्थानीयोहिसतांमानः ॥ १४ ॥ दार्ष्टांतिकेयोजयति एवमिति कनीयोभुक्तत्वात्स्वयंज्येष्ठोवयसागुणैश्चवरिष्ठःसंस्तेनत्यक्तमपिराज्यंकिमर्थंनावमंस्यते सर्वथातिरस्क
रिष्यत्येवेत्यर्थः मद्दर्शनानुरोधेनागतोमज्जीवनपर्यंतमेवस्थास्यतितूष्णींनपुनाराज्यंकरिष्यतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ परेणाहृतंक्रोष्ट्रादिखादितशेषं परलीढंपरास्वादितं नमन्यतेनमंस्यते ॥ १६ ॥
एतानिहविरादीनिएकत्राध्वरेविनियोगाद्यातयामानिपुनरध्वरेअध्वरांतरेविनियुक्तानिनकुर्वंति जीर्णंचपरिभुक्तंचयातयाममिदंद्वयमित्यमरः यद्यपिमंत्राःकृष्णाजिनंदर्भाइतिस्मृत्या
कुशानांयातयामत्वदोषोनेत्युक्तंतथापितज्जीर्णत्वरूपयातयामत्वदोषाभावपरंनतुविनियुक्तविनियोगपरं ब्रह्मयज्ञेषुयेदर्भाविनियुक्तानतेऽन्यतइत्यनेनविनियुक्तविनियोगनिषेधस्यन्या
येनसर्वत्रलाभादित्याहुः ॥ १७ ॥

तथैवान्येनात्तमुपभुक्तपूर्वमिदंराज्यंरामोभिमंतुमंगीकर्तुंनालं नष्टसोमंभुक्तसोमंअध्वरंतत्स्थंसोमरूपंहविः ॥ १८ ॥ वालधेःपुच्छस्य ॥ १९ ॥ शार्दूलवद्बलवत्त्वमेवदर्शयति नैतस्येति सहिताः
सुरासुरैःसहिताः लोकाःप्रतियोधाः किमर्थंतर्हिमामाक्रम्यराज्यंनकृतवांस्तत्राह अधर्मंत्विति अधर्मंतुमत्वानतथाकृतवानितिभावः नन्वेवंतस्यधर्मनिष्ठताकथमतआह इहेति योधर्मात्मा
इहमनुष्यलोकेलोकंधर्मेणयोजयेत् एवंधर्मप्रवर्तकस्यतस्यधर्मनिष्ठताअनुक्तिसिद्धैवेतिभावः यद्वातुरप्यर्थेऽधर्ममधर्मप्रवृत्तमपिलोकंदंडादिनायोधर्मेणयोजयेत्सकथंस्वयमधर्मंकुर्या
दित्यर्थः ॥ २० ॥ रामेऽशक्तिशंकापिनेत्याह नन्विति कांचनैःकांचनभूषितपुंखैःयुगांतेयुगांतकालेईश्वरइवभूतानिसमुद्रांश्चनिर्दहेत्नाशयेच्छोषयेच्च ॥ २१ ॥ पित्रात्वयास्वयमेवस्वपुत्रो

**तथात्यात्तमिदंराज्यंहृतसारांसुरामिव ॥ नाभिमंतुमलंरामोनष्टसोममिवाध्वरं ॥ १८ ॥ नैवंविधमसत्कारंराघवोमर्षयिष्यति ॥ बलवानिवशार्दूलो
वालधेरभिमर्शनं ॥ १९ ॥ नैतस्यसहितालोकाभयंकुर्युर्महामृधे ॥ अधर्मंत्विहधर्मात्मालोकंधर्मेणयोजयेत् ॥ २० ॥ नन्वसौकांचनैर्बाणैर्महावीर्यो
महाभुजः ॥ युगांतइवभूतानिसागरानपिनिर्दहेत् ॥ २१ ॥ सतादृशःसिंहबलोवृषभाक्षोनरर्षभः ॥ स्वयमेवहतःपित्राजलजेनात्मजोयथा ॥ २२ ॥ द्विजा
तिचरितोधर्मःशास्त्रेदृष्टःसनातनैः ॥ यदितेधर्मनिरतेत्वयापुत्रेविवासिते ॥ २३ ॥ गतिरेकापतिर्नार्याद्वितीयागतिरात्मजः ॥ तृतीयाज्ञातयोराजंश्चतुर्थी
नैवविद्यते ॥ २४ ॥ तत्रत्वंममनैवासिरामश्चवनमाहितः ॥ नवनंगंतुमिच्छामिसर्वथाहाहतात्वया ॥ २५ ॥ हतंत्वयाराष्ट्रमिदंसराज्यंहताःस्मसर्वाःसह
मंत्रिभिश्च ॥ हतासपुत्रास्मिहताश्चपौराःसुतश्चभार्याचतवप्रहृष्टौ ॥ २६ ॥**

हतःभ्रष्टराज्यःकृतः जलजेनमत्स्येन सयथात्मजानेवभक्षयतितद्वदित्यर्थः ॥ २२ ॥ एवंचाहमेवहतेत्याहश्लोकत्रयेण द्विजातीत्यादि सनातनैर्ऋषिभिःशास्त्रेवेदेदृष्टस्त्रैवर्णिकैर्द्विजातिभिश्च
रितोधर्मोयदितेससत्यःस्यात्तर्हिपुत्रोनविवासितःस्यादितिशेषः एवंधर्ममुपेक्ष्यधर्मनिरतेपुत्रेत्वयाविवासितेसति ॥ २३ ॥ शास्त्रेणोच्यमानास्त्रियास्तिस्रोगतयः तत्रतासुप्रथमगतिभूतस्त्वं
ममनास्येव सपत्नीवशत्वात् नास्तीतिपाठेआर्षत्वंबोध्यं द्वितीयगतिभूतोरामश्चवनमाहितःवनंप्रतिप्रहितस्त्वया नचतत्राप्ययेवनंगंतुमिच्छामि सपतिकात्वात् तृतीयाज्ञातयस्त्वसंनिहि
ताः तस्मात्सर्वथाहतात्वया ॥ २४ ॥ २५ ॥ सुतश्चभार्याचभरतकैकेय्यौप्रहृष्टौ ॥ २६ ॥

दारुणशब्दसंहितांदारुणशब्दयुक्तां स्वदुष्कृतंवक्ष्यमाणं ॥ २७ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेएकषष्टितमःसर्गः ॥ ६१ ॥
एवंकौसल्याक्रूरवचोभीतस्यराज्ञोंजलिपर्यंतंदैन्यंदृष्ट्वाराजानमनुनयति एवंत्विति चिंतयामासअनयोच्यमानंसर्वंसत्यंकिमिहकर्तव्यमितिविचारयामास॥१॥ मोहव्याकुलितेंद्रियोजा
तइतिशेषः ॥ २ ॥ चिंतामुपागमत्पुत्रविश्लेषजदुःखसाधनंकर्ममममेतिचिंतामाप ॥ ३ ॥ प्रत्यभात्प्रतिभातं दुष्कृतंकर्ममुनिकुमारवधरूपं शब्दमेवलक्ष्यदेशस्थंप्राप्यविद्ध्यतीतिशब्दवेधी

इमांगिरंदारुणशब्दसंहितांनिशम्यरामेतिमुमोहदुःखितः॥ततःसशोकंप्रविवेशपार्थिवःस्वदुष्कृतंचापिपुनस्तथास्मरत् ॥२७॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामा
यणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेएकषष्टितमःसर्गः॥ ६१ ॥ ॥ ७ ॥ एवंतुक्रुद्धयाराजाराममात्रासशोकया॥ श्रावितःपरुषंवाक्यं
चिंतयामासदुःखितः॥ १ ॥ चिंतयित्वासचनृपोमोहव्याकुलितेंद्रियः॥ अथदीर्घेणकालेनसंज्ञामापपरंतपः॥ २॥ ससंज्ञामुपलभ्यैवदीर्घमुष्णंचनिः
श्वसन्॥ कौसल्यांपार्श्वतोदृष्ट्वाततश्चिंतामुपागमत्॥ ३ ॥ तस्यचिंतयमानस्यप्रत्यभात्कर्मदुष्कृतं॥ यदनेनकृतंपूर्वमज्ञानाच्छब्दवेधिना ॥ ४॥ अ
मनास्तेनशोकेनरामशोकेनचप्रभुः॥ द्वाभ्यामपिमहाराजःशोकाभ्यामभितप्यते॥ ५॥ दह्यमानस्तुशोकाभ्यांकौसल्यामाहदुःखितः॥ वेपमानोंज
लिंकृत्वाप्रसादार्थमवाङ्मुखः॥ ६॥ प्रसादयेत्वांकौसल्येरचितोयंमयांजलिः॥ वत्सलाचानृशंसाचत्वंहिनित्यंपरेष्वपि ॥ ७॥ भर्तातुखलुनारीणांगु
णवान्निर्गुणोपिवा॥ धर्मंविमृशमानानांप्रत्यक्षंदेविदैवतं॥८॥ सात्वंधर्मपरानित्यंदृष्टलोकपरावरा॥ नार्हसेविप्रियंवक्तुंदुःखितापिसुदुःखितं॥९॥
तद्वाक्यंकरुणंराज्ञःश्रुत्वादीनस्यभाषितं॥ कौसल्याव्यसृजद्बाष्पंप्रणालीवनवोदकं॥ १० ॥ सामूर्ध्निबध्वारुदतीराज्ञःपद्ममिवांजलिं॥ संभ्रमादब्रवी
त्त्रस्तात्वरमाणाक्षरंवचः॥ ११ ॥

॥ ४ ॥ अमनादुर्मनाः तेनशोकेनमुनिकुमारवधजेनशोकेन ॥ ५ ॥ अवाङ्मुखःस्वकृततदप्रियस्मरणाल्लज्जया ॥ ६ ॥ परेष्वपिशत्रुष्वपि ॥ ७ ॥ विमृशमानानांजानतीनां ॥ ८ ॥ दृष्टौ
लोकेपरावरावुत्कर्षापकर्षौययासा अपकृष्टाअपिभर्तारमेवंनवदंतीतिभावः ॥ ९ ॥ प्रणालीप्रासादादौजलनिर्गममार्गः नवोदकंवर्षजलं ॥ १० ॥ स्वानुनयायराज्ञाकृतंराज्ञोंजलिंपा
णिभ्यांगृहीत्वापद्ममिवमूर्ध्निबध्वारुदतीत्रस्ताअहमपिकैकेयीवत्पतिशोककारिवचनादिकंप्राप्तवतीतिभीतासंभ्रमाद्राज्ञिअत्यादरात्वचआह ॥ ११ ॥

भूमौनिपतितास्मिसाष्टांगंप्रणमामि हेदेवत्वयायाचिताहंअनुनीताहंहतास्मि ईश्वरेप्सितवैपरीत्यस्यान्याय्यत्वात् अतस्त्वयाक्षंतव्यानकिंतुदासीवत्प्रहर्तव्येत्यर्थः ॥ १२ ॥ एषाहिलोकेसा
स्त्रीकुलस्त्रीनभवतियाउभयोर्लोकयोःश्लाघनीयेनपत्यासंप्रसाद्यते ॥ १३॥ किमपिअत्यनुचितंभाषितंतत्क्षंतव्यमितिशेषः ॥१४ ॥ शोकएवमाद्यनुचितव्यवहारप्रवर्तकइत्याह शोकइ
त्यादि ॥१५॥ सुसूक्ष्मोपिशोकःसोढुंनशक्यतेकिंपुनर्महानितिशेषः ॥१६॥ स्वशोकस्यमहत्त्वंदर्शयति वनेति पंचरात्रइत्यस्यगतइतिशेषः तत्रप्रथमातमसातीरे द्वितीयागुहपुरे तृतीयागं
गातीरे चतुर्थीप्रयागे पंचमीयमुनातीरे षष्ठीचित्रकूटे तद्दिनेसुमंत्रस्यायोध्याप्राप्तिः अतएवाग्रेषष्ठीतिदशरथोक्तिः अथवाद्यदिनेसंपूर्णदिनंस्वनिकटेस्थितत्वेनस्वदेशेतमसातीरेएवस्थितत्वे

प्रसीदशिरसायाचेभूमौनिपतितास्मिते॥ याचितास्मिहतादेवक्षंतव्याहंनहित्वया॥ १२॥ नैषाहिसास्त्रीभवतिश्लाघनीयेनधीमता॥ उभयोर्लोक
योर्लोकेपत्यायासंप्रसाद्यते॥ १३ ॥ जानामिधर्मंधर्मज्ञत्वांजानेसत्यवादिनं॥ पुत्रशोकार्तयातत्तुमयाकिमपिभाषितं ॥ १४॥ शोकोनाशयतेधैर्यं
शोकोनाशयतेश्रुतं॥ शोकोनाशयतेसर्वंनास्तिशोकसमोरिपुः ॥ १५ ॥ शक्यमापतितःसोढुंप्रहारोरिपुहस्ततः॥ सोढुमापतितःशोकःसुसूक्ष्मोपिन
शक्यते॥ १६॥ वनवासायरामस्यपंचरात्रोत्रगण्यते॥ यःशोकहतहर्षायाःपंचवर्षोपमोमम॥ १७॥ तंहिचिंतयमानायाःशोकोयंहृदिवर्धते ॥ न
दीनामिववेगेनसमुद्रसलिलंमहत्॥ १८॥ एवंहिकथयंत्यास्तुकौसल्यायाःशुभंवचः॥ मंदरश्मिरभूत्सूर्योरजनीचाभ्यवर्तत ॥ १९ ॥ अथप्रह्लादि
तोवाक्यैर्देव्याकौसल्ययानृपः॥ शोकेनचसमाक्रांतोनिद्रायावशमेयिवान्॥ २०॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकां
डेद्विषष्टितमःसर्गः॥ ६२॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥

नतद्दिनमगणय्यकौसल्ययाद्यपंचरात्रोगण्यतइत्युक्तं राजातुतमपिगृहीत्वाषष्ठीतिवक्ष्यति यत्तुकतकेननिर्गमनात्सप्तरात्रःसुमंत्रागमनदिनेइत्युक्तं तदज्ञानाद्गंगोत्तरणदिनात्तृतीयेहनिचा
रप्रतिनिवृत्त्युत्तरंसायाह्नेतद्दिनेएवसुमंत्रप्रस्थानस्यवक्तुंशक्यत्वात् रामस्यनिर्गमदिनाद्दिनेषष्ठेइतिपूर्वंलिखितपाद्मविरोधाच्च ॥ १७ ॥ नदीनांवेगेनसमुद्रसलिलमिवेत्युत्प्रेक्षामात्रंनतुतस्य
तेनवृद्धिरित्याहुः परेतुमहत्समुद्रसलिलंवेगेनचंद्रोदयवृद्धिवेगेननदीनांहृदितवृद्धयांतरेयथावर्धतइत्यर्थः समुद्रगामिनदीनांचंद्रोदयकालिकसमुद्रवृद्ध्यावृद्धेःकियद्दूरमप्याप्युपलंभादि
त्याहुः ॥ १८ ॥ शुभंवचःअतिदुःखितायाअपिपत्यनुनयपरत्वाद्वचसःशुभत्वं ॥ १९ ॥ २० ॥ ॥ इतिश्रीरा०श्रीरा०रा०वा०आ०अ०द्विषष्टितमःसर्गः ॥ ६२ ॥ ॥ ७ ॥

प्रतिबुद्धइति ॥ १ ॥ वासवोपमंतंदशरथं उपसर्गःउपप्लवःशोकइतियावत् आसुरंतमःअसुरस्यराहोःसंबंधितमआवरणशक्तिर्यथासूर्यमावृणोतितद्वत् ॥ २ ॥ आत्मनोदुष्कृतंस्मृत्वाऽसितापांगींविवक्षुरभवत् ॥ ३ ॥ षष्ठींरजनींप्राप्येतिशेषः ॥४॥५ ॥ तदेवलभतेतल्लभतएवेतिच ॥६॥ अर्थानामैहिकानांकर्मणांपारलौकिकानामारंभेआरंभकालेफलंप्रतियोगुरुलाघवंगौरवंलाघवंचदोषंवाऽदोषंगुणंवानजानाति केनचिदल्पेनहत्यादिनामहदनिष्टंकेनचिन्महतापियागादिनाऽल्पफलंतथाइदंकर्माल्पदोषंबहुगुणंइदंचबहुदोषमल्पगुणमित्येवंनजानातिसबाल

प्रतिबुद्धोमुहूर्तेनशोकोपहतचेतनः॥ अथराजादशरथःसचिंतामभ्यपद्यत ॥ १ ॥ रामलक्ष्मणयोश्चैवविवासाद्वासवोपमं॥ आपेदेउपसर्गस्तंतमः सूर्यमिवासुरं॥ २॥ सभार्येहिगतेरामेकौसल्यांकोसलेश्वरः॥ विवक्षुरसितापांगींस्मृत्वादुष्कृतमात्मनः॥३॥ सराजारजनींषष्ठींरामेप्रव्राजितेवनं॥ अर्धरात्रेदशरथःसोऽस्मरदुष्कृतंकृतं॥४॥ सराजापुत्रशोकार्तःस्मृत्वादुष्कृतमात्मनः॥ कौसल्यांपुत्रशोकार्तामिदंवचनमब्रवीत्॥५॥ यदाचरतिकल्याणिशुभंवायदिवाशुभं॥ तदेवलभतेभद्रेकर्ताकर्मजमात्मनः ॥ ६ ॥ गुरुलाघवमर्थानामारंभेकर्मणांफलं॥ दोषंवायोनजानातिसबालइतिह्युच्यते॥७॥ कश्चिदाम्रवणंछित्वापलाशांश्चनिषिंचति॥ पुष्पंदृष्ट्वाफलेगृध्नुःसशोचतिफलागमे॥८॥ अविज्ञायफलंयोहिकर्मत्वेवानुधावति॥ सशोचेत्फलवेलायांयथाकिंशुकसेवकः॥ ९॥ सोहमाम्रवणंछित्वापलाशांश्चन्यषेचयं॥ रामंफलागमेत्यक्त्वापश्चाच्छोचामिदुर्मतिः ॥ १० ॥ लब्धशब्देनकौसल्येकुमारेणधनुष्मता॥ कुमारःशब्दवेधीतिमयापापमिदंकृतं॥ ११॥

इत्युच्यतेनस्तनंधयः ॥ ७ ॥ छित्वा पलाशोपरोधनिवृत्त्यर्थमितिशेषः पुष्पंदृष्ट्वापुष्पमहत्त्वंदृष्ट्वाफलमहत्त्वमनुमायेत्यर्थः गृध्नुःलिप्सुः शोचतिस्वतर्कितफलाभावात् ॥८॥ दृष्टांतंदार्ष्टांतिकेयोजयति अविज्ञायेति फलंक्रियमाणकर्मणोभाविफलंअविज्ञायाविचार्यकर्मत्वेवकर्मैवतुलौकिकंवैदिकंवाअनुधावतिअनुतिष्ठति शोचेत्तप्येदित्यर्थः ॥ ९ ॥ अस्तुप्रकृतेकिंतत्राह सोहमिति फलागमेरामकृतस्वोत्तरक्रिययालभ्यपारलौकिकफलप्राप्तिसमयेरामाभिषेकजसुखप्राप्तिसमयेवा ॥ १० ॥ यदाचरतीत्याद्युक्तविषयमाह लब्धेति कुमारोऽजकुमारः शब्दवेधीतिलब्धःशब्दोयेनतादृशेनमया शब्दवेधीत्येवंलब्धकीर्तिनेतियावत् कुमारेणजीवत्पितृकेण इदंवक्ष्यमाणं ॥ ११ ॥

तदिदंतत्फलमिदंदुःखं अज्ञानकृतकर्मणःकथमेवंफलंतत्राह संमोहादिति अज्ञानेनापिभक्षितंविषंयथाबालमपिहंतितद्वदित्यर्थः॥१२॥शब्दवेध्यंशब्दवेधित्वमित्यर्थेआर्षं इदंफलंएवंदुष्टफलमितिमयाप्यविज्ञातं अयंभावः यथान्यःप्राकृतःपुरुषःपलाशैःपलाशपुष्पैर्मोहितस्तत्फलंनजानातितथाऽहमपिशब्दवेधित्वंलोकपूज्यंज्ञात्वातत्फलमेवंक्रूरमितिनज्ञातवानिति कतकस्तुयथापलाशपुष्पैरन्योमोहितोभवतितथाहंकैकेयीवाक्यैरितिशेषः अथाज्ञानकृतस्यापिविषपानवदावश्यकंफलमित्युपसंहरति एवमिति शब्दवेधित्वरूपंसामर्थ्यंप्राप्ययत्कर्माविज्ञातंसत्कृतंतस्यकर्मणइदंफलंकैकेयीवाक्यकृतोमोहइत्यर्थइत्याह ॥ १३ ॥ तादृशदुष्कर्मप्राप्तिःकदेत्यत्राह देवीति ॥ १४ ॥ प्रावृषंवर्णयति अपास्येति भौमान्रसानपास्यनिरस्यशोष

तदिदंमेनुसंप्राप्तंदेविदुःखंस्वयंकृतं॥ संमोहादिहबालेनयथास्याद्भक्षितंविषं॥ १२॥ यथान्यःपुरुषःकश्चित्पलाशैर्मोहितोभवेत्॥ एवंमयाप्यविज्ञातंशब्दवेध्यमिदंफलं॥ १३ ॥ देव्यनूढात्वमभवोयुवराजोभवाम्यहं॥ ततःप्रावृडनुप्राप्तामदकामविवर्धिनी॥ १४॥ अपास्यहिरसान्भौमांस्तप्त्वाचजगदंशुभिः॥ परेताचरितांभीमांरविराचरतेदिशं॥ १५॥ उष्णमंतर्दधेसद्यःस्निग्धाददृशिरेघनाः॥ ततोजहृषिरेसर्वेभेकसारंगबर्हिणः ॥ १६ ॥ क्लिन्नपक्षोत्तराःस्नाताःकृच्छ्रादिवपतत्रिणः॥ वृष्टिवाताबधूताग्रान्पादपानभिपेदिरे ॥ १७॥ पतितेनांभसाच्छन्नःपतमानेनचासकृत्॥ आबभौमत्तसारंगस्तोयराशिरिवाचलः॥ १८॥ पांडुरारुणवर्णानिस्रोतांसिविमलान्यपि॥ सुस्रुवुर्गिरिधातुभ्यःसभस्मानिभुजंगवत् ॥ १९॥ तस्मिन्नतिसुखेकालेधनुष्मानिषुमान्रथी॥ व्यायामकृतसंकल्पःसरयूमन्वगान्नदीं॥ २०॥

यित्वेतियावत् तेनैवहेतुनाजगत्तप्त्वापरेताचरितांअतएवभीमांदिशंदक्षिणांदिशंआचरतेगच्छति आविशतइतिपाठांतरं उपास्येतिपाठेपिसेवित्वेत्यर्थद्वाराशोषयित्वेत्यत्रैवपर्यवसानंबोध्यं ॥ १५ ॥ सारंगाहरिणाश्चातकावा ॥ १६ ॥ क्लिन्नाःपक्षोत्तराःपक्षोपरिभागायेषां अतएवकृच्छ्रात्कृच्छ्राद्याचरणनिमित्तंस्नाताइव वृष्टियुक्तवातेनकंपिताग्रान् ॥ १७ ॥ पतमानेनपतता मत्ताःसारंगायस्मिंस्तादृशोऽचलस्तोयराशिरिवाबभौ ॥ १८ ॥ गिरिधातुभ्यःधातुरूपहेतुभ्यः क्वचित्पांडुरधातुसंयोगात्पांडुराणि क्वचिदरुणधातुसंयोगादरुणानि क्वचित्सभस्मानिभस्मसंबंधाद्भुजंगवत्कुटिलानीतिशेषः ॥ १९ ॥ व्यायामोमृगयाविहारः ॥ २० ॥

जिघांसुरन्वगामित्यन्वयः ॥ २१ ॥ पूर्यतः शब्दंतत्वमार्षं ॥ २२ ॥ शब्दंप्रतिशब्दंलक्ष्यंकृत्वा यद्वा शब्दावगतवेध्यंप्रति गजप्रेप्सुर्गजरूपंवध्यंप्राप्तुमिच्छुः तज्जिघांसयाशरमुद्धृत्यअभि लक्ष्यंसंमुखमपातयं ॥ २३ ॥ यत्रनिशितंबाणममुंचंतत्रवनौकसआरण्यकमनुष्यस्यबाणाभिहतमर्मणस्तोयेपततोहाहेतिव्यक्तावागुषसिप्रादुरासीत्तत्रभूमौतस्मिन्निपतितेसतिमानुषी वागभूत् ॥ २४ ॥ २५ ॥ तामेववाणीमाह कथमित्यादि अस्मद्विधेतपस्विन्यजातशत्रौ प्रविविक्तांनिर्जनां रात्रौअपररात्रे उदाहारइत्यत्रदीर्घआर्षः ॥ २६ ॥ न्यस्तदंडस्यत्यक्तपरपी

निपानेमहिषंरात्रौगजंवाभ्यागतंमृगं ॥ अन्यद्वाश्वापदंकिंचिज्जिघांसुरजितेंद्रियः ॥ २१ ॥ अथांधकारेत्वश्रौषंजलेकुंभस्यपूर्यतः ॥ अचक्षुर्विषये घोषंवारणस्येवनर्दतः ॥ २२ ॥ ततोहंशरमुद्धृत्यदीप्तमाशीविषोपमं ॥ शब्दंप्रतिगजप्रेप्सुरभिलक्ष्यमपातयं ॥ २३ ॥ अमुंचंनिशितंबाणमहमाशी विषोपमं ॥ तत्रवागुषसिव्यक्ताप्रादुरासीद्वनौकसः ॥ २४ ॥ हाहेतिपततस्तोयेबाणाद्व्यथितमर्मणः ॥ तस्मिन्निपतितेभूमौवागभूत्तत्रमानुषी ॥ २५ ॥ कथमस्मद्विधेशस्त्रंनिपतेच्चतपस्विनि ॥ प्रविविक्तांनदींरात्रावुदाहारोहमागतः ॥ २६ ॥ इषुणाभिहतःकेनकस्यवापकृतंमया ॥ ऋषेर्हिन्यस्तदंडस्यव नेवन्येनजीवतः ॥ २७ ॥ कथंनुशस्त्रेणवधोमद्विधस्यविधीयते ॥ जटाभारधरस्यैववल्कलाजिनवाससः ॥ २८ ॥ कोवधेनममार्थीस्यात्किंवास्याप कृतंमया ॥ एवंनिष्फलमारब्धंकेवलानर्थसंहितं ॥ २९ ॥ नकश्चित्साधुमन्येतयथैवगुरुतल्पगं ॥ नेमंतथानुशोचामिजीवितक्षयमात्मनः ॥ ३० ॥ मा तरंपितरंचोभावनुशोचामिमद्वधे ॥ तदेतन्मिथुनंवृद्धंचिरकालभृतंमया ॥ ३१ ॥ मयिपंचत्वमापन्नेकांवृत्तिंवर्तयिष्यति ॥ वृद्धौचमातापितरावहंचै केषुणाहतः ॥ ३२ ॥ केनस्मनिहताःसर्वेसुबालेनाकृतात्मना ॥ तांगिरंकरुणंश्रुत्वाममधर्मानुकांक्षिणः ॥ ३३ ॥

डस्य ॥ २७ ॥ जटाभारेत्यादिनाहंतुरपिलाभाभावःसूचितः ॥ २८ ॥ ममवधेनकःपुमानर्थी मनुष्यमांसेननकस्यापिप्रयोजनमितिव्यर्थएवमद्वधइतिभावः परलोकनाशकत्वात्केव लानर्थसंहितंइहलोकेचफलरहितं ॥ २९ ॥ कश्चित्इहलोकेपरत्रवा यथागुरुतल्पगंनसाधुमन्यंतेएवमेनंनमन्येत कोपीत्यर्थः आत्मनइमंजीवितक्षयंनानुशोचामि ॥ ३० ॥ ३१ ॥ एके नेषुणावृद्धौहतौअहंचहतः मद्वधेनतयोर्वधस्यसिद्धत्वादित्याशयः ॥ ३२ ॥ अकृतात्मनाअजितेंद्रियेण धर्मानुकांक्षिणःधर्मप्रतीक्षाशीलस्यममकराभ्यामित्यन्वयः ॥ ३३ ॥

करुणंकरुणाजनकंवचःश्रुत्वाविलपतः लालप्यतइतिपाठेतुयङंताच्छत्रआर्षः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ प्रविद्धंध्वस्तंपर्यस्तंवा ॥ ३६ ॥ त्रस्तंनेत्राभ्यामुद्वीक्ष्य ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ जनयितापिता नू नंनिश्चयेनमत्प्रतीक्षौ ॥ ४० ॥ कृतामाशांपुत्रोजलमानेष्यतीत्येवंरूपां ममागमनात्तृष्णांपिपासांचचिरंधारयिष्यतः तपसःश्रुतस्यवेत्यत्रमामकस्यपित्र्यस्यचेतिशेषः फलयोगःफलसं बंधोनास्ति ॥ ४१ ॥ अपरिक्रमःसंचाराक्षमोंऽधत्वात् ॥ ४२ ॥ अशक्तिर्वृद्धत्वात् वातादिनाभिद्यमानंनगंवृक्षमन्योनगइवमांत्रातुमशक्तस्त्वमेवमेपितुराचक्ष्व ॥ ४३ ॥ एधितोवर्धितोवह्निर्व

कराभ्यांसशरंचापंव्यथितस्यापतद्भुवि ॥ तस्याहंकरुणांश्रुत्वाऋषेर्विलपतोनिशि ॥ ३४ ॥ संभ्रांतःशोकवेगेनभृशमासंविचेतनः ॥ तंदेशमहमाग म्यदीनसत्वःसुदुर्मनाः ॥ ३५ ॥ अपश्यमिषुणातीरेसरय्वास्तापसंहतं ॥ अवकीर्णजटाभारंप्रविद्धकलशोदकं ॥ ३६ ॥ पांसुशोणितदिग्धांगंशयानं शल्यवेधितं ॥ समामुद्वीक्ष्यनेत्राभ्यांत्रस्तमस्वस्थचेतनं ॥ ३७ ॥ इत्युवाचवचःक्रूरंदिधक्षन्निवतेजसा ॥ किंतवापकृतंराजन्वनेनिवसतामया ॥ ३८ ॥ जिहीर्षुरंभोगुर्वर्थंयदहंताडितस्त्वया ॥ एकेनखलुबाणेनमर्मण्यभिहतेमयि ॥ ३९ ॥ द्वावंधौनिहतौवृद्धौमाताजनयिताचमे ॥ तौनूनंदुर्बलावंधौमत्प्र तीक्षौपिपासितौ ॥ ४० ॥ चिरमाशांकृतांकष्टांतृष्णांसंधारयिष्यतः ॥ ननूनंतपसोवास्तिफलयोगःश्रुतस्यवा ॥ ४१ ॥ पितायन्मांनजानातिशयानंप तितंभुवि ॥ जानन्नपिचकिंकुर्यादशक्तश्चापरिक्रमः ॥ ४२ ॥ भिद्यमानमिवाशक्तिस्त्रातुमन्योनगोनगं ॥ पितुस्त्वमेवमेगत्वाशीघ्रमाचक्ष्वराघव ॥ ४३ ॥ नत्वामनुदहेत्क्रुद्धोवनमग्निरिवैधितः ॥ इयमेकपदीराजन्यतोमेपितुराश्रमः ॥ ४४ ॥ तंप्रसादयगत्वात्वंनत्वासंकुपितःशपेत् ॥ विशल्यंकुरुमांरा जन्मर्ममेनिशितःशरः ॥ ४५ ॥ रुणद्धिमृदुसोत्सेधंतीरमंबुरयोयथा ॥ सशल्यःक्लिश्यतेप्राणैर्विशल्योविनशिष्यति ॥ ४६ ॥ इतिमामविशच्चिंतात स्यशल्यापकर्षणे ॥ दुःखितस्यचदीनस्यममशोकातुरस्यच ॥ ४७ ॥ लक्षयामाससहृषिश्चिंतांमुनिसुतस्तदा ॥ ताम्यमानंसमांकृच्छ्रादुवाचपरमार्थ वित् ॥ ४८ ॥

नमिवत्वांनदहेत् मादहत्वित्यर्थः एकपदीसूक्ष्ममार्गः यतःययाएकपद्यामेपितुराश्रमःप्राप्यते सेयमेकपदी ॥ ४४ ॥ तयागत्वातथाप्रसादययथात्वांनशपेत् मांविशल्यंकुरु तेशरोमेमर्म ॥ ४५ ॥ रुणद्धिपीडयति मृदुसिकताप्रायं सोत्सेधमुच्छ्रायवत्तीरं अंबुरयोनदीवेगइव ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ ममचिंतांलक्षयामासेत्यन्वयः एवंचिंतयाशल्यंनोद्धरतीतिज्ञातवान् परमार्थःशास्त्रतत्त्वं परमार्तवदितिपाठेपरमार्तःसन्नित्यर्थः ॥ ४८ ॥

क्षयंशक्तिक्षयंगतःप्राप्तः विवृत्तांगःपरावृत्तनेत्रः अचेष्टमानःहस्तपादादिचेष्टारहितः धैर्येणशोकंसंस्तभ्याहंस्थिरचित्तोभवामि ममचित्तेमोहोनास्तीत्यर्थः अतोयद्वदामितत्शृणुइत्यर्थः शोकंब्रह्महत्यामिजंसंस्तभ्यत्यक्त्वा अधुनास्थिरचित्तोभवेतिपाठांतरेऽर्थः ॥ ४९ ॥ अतोब्रह्महत्याकृतंतापंभयं अर्धर्चादिस्तापशब्दः ॥ ५० ॥ वैश्येनशूद्रायांजातःकरणः इतीवइत्येवंजातीयकं ॥ ५१ ॥ आताम्यमानस्यताम्यतः व्यथयासंकुचितांगस्येतियावत् उद्धरं अडभावआर्षः ॥ ५२ ॥ संत्रस्तःप्राणहरत्वात् तपोधनस्तत्कुमारः ॥ ५३ ॥ कृच्छ्रंमर्मव्रणंप्राप्य विलप्यचसंततमुच्छ्वसंतंसरयूतीरेमृत्वाशयानंवीक्ष्याहंभृशंविषण्णोभवमितिकौसल्यांप्रतिउक्तानुवादः ॥ ५४ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदि

सीदमानोविवृत्तांगोचेष्टमानोगतःक्षयं ॥ संस्तभ्यशोकंधैर्येणस्थिरचित्तोभवाम्यहं ॥ ४९ ॥ ब्रह्महत्याकृतंतापंहृदयादपनीयतां ॥ नद्विजातिरहंराजन्माभूत्तेमनसोव्यथा ॥ ५० ॥ शूद्रायामस्मिवैश्येनजातोनरवराधिप ॥ इतीववदतःकृच्छ्राद्बाणाभिहतमर्मणः ॥ ५१ ॥ विघूर्णतोविचेष्टस्यवेपमानस्यभूतले ॥ तस्यत्वाताम्यमानस्यतंबाणमहमुद्धरं ॥ ५२ ॥ समामुद्वीक्ष्यसंत्रस्तोजहौप्राणांस्तपोधनः ॥ ५३ ॥ जलार्द्रगात्रंतुविलप्यकृच्छ्रंमर्मव्रणंसंततमुच्छ्वसंतं ॥ ततःसरय्वांतमहंशयानंसमीक्ष्यभद्रेसुभृशंविषण्णः ॥ ५४ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेत्रिषष्टितमःसर्गः ॥ ६३ ॥ ॥ ७ ॥ वधमप्रतिरूपंतुमहर्षेस्तस्यराघवः ॥ विलपन्नेवधर्मात्माकौसल्यामिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ तदज्ञानान्महत्पापंकृत्वासंकुलितेंद्रियः ॥ एकस्त्वचिंतयंबुद्ध्याकथंनुसुकृतंभवेत् ॥ २ ॥ ततस्तंघटमादायपूर्णंपरमवारिणा ॥ आश्रमंतमहंप्राप्ययथाख्यातपथंगतः ॥ ३ ॥ तत्राहंदुर्बलावंधौवृद्धावपरिणायकौ ॥ अपश्यंतस्यपितरौलूनपक्षाविवद्विजौ ॥ ४ ॥ तन्निमित्ताभिरासीनौकथाभिरपरिश्रमौ ॥ तामाशांमत्कृतेहीनावुपासीनावनाथवत् ॥ ५ ॥

काव्येअयोध्याकांडेत्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ वधमिति राघवोदशरथःवधंस्मृत्वापुत्रंप्रतिविलपन्नेवकौसल्यामिदमब्रवीदवदत् ॥१॥ संकुलितेंद्रियःक्षुभितेंद्रियः कथंनुसुकृतंभवेदितिअचिंतयं ॥ २ ॥ ततःएवंचितानंतरं यथाख्यातपथंमुनिकुमारोपदिष्टंमार्गंप्राप्यारुह्यआश्रमंगतः ॥ ३ ॥ तत्राश्रमेअपरिणायकौसंचारयितृपुरुषांतररहितौ ॥ ४ ॥ तन्निमित्ताभिःपुत्रनिमित्ताभिःकथाभिर्हेतुभिरपरिश्रमावासीनौ पुत्रोजलमानेष्यतीत्येवंरूपांतामाशांउपासीनौसेवमानौ मत्कृतेमत्कृतदुष्कर्मनिमित्तं तामाशांप्रतिहीनावपितांसेवमानावपश्यमितिपूर्वेणान्वयः उदासीनावितिपाठेऽनाथवदुदासीनौदुःखिताविव ॥ ५ ॥

तौदृष्ट्वाशोकोपहतचित्तइत्यादि भूयःअधिकं ॥ ६ ॥ चिरायसिविलंबयसि ॥ ७ ॥ यन्निमित्तंयेनहेतुनाएतावत्कालंत्वयासलिलेक्रीडितंतेनतेमाताउत्कंठितासशोकस्मरणवत्यभूत् यन्नदत्तमितिपाठेयत्त्वयाशीघ्रंजलमावयोर्नदत्तंतत्त्वयासलिलेक्रीडितंतेनतेमातोत्कंठितेत्यन्वयः ॥ ८ ॥ व्यलीकमप्रियं ॥ ९ ॥ अगतीनांत्वंगतिः हीनचक्षुषांत्वंचक्षुः अतोयन्नभाषसे तत्कथंकस्मात् ॥ १० ॥ सुतपदशब्दतइवसुतधियासज्जमानयागद्गदयाअतएवहीनव्यंजनयाव्यंजनाक्षरव्यक्तिरहितयाअतएवाव्यक्तयावाचावदंतंमुनिंप्रेक्ष्यभीतचित्तइवाहंतादृश्यै

शोकोपहतचित्तश्चभयसंत्रस्तचेतनः ॥ तच्चाश्रमपदंगत्वाभूयःशोकमहंगतः ॥ ६ ॥ पदशब्दंतुमेश्रुत्वामुनिर्वाक्यमभाषत ॥ किंचिरायसिमेपुत्रपानीयंक्षिप्रमानय ॥ ७ ॥ यन्निमित्तमिदंतातसलिलेक्रीडितंत्वया ॥ उत्कंठितातेमातेयंप्रविशक्षिप्रमाश्रमं ॥ ८ ॥ यद्व्यलीकंकृतंपुत्रमात्रातेयदिवामया ॥ नतन्मनसिकर्तव्यंत्वयाताततपस्विना ॥ ९ ॥ त्वंगतिस्त्वगतीनांचचक्षुस्त्वंहीनचक्षुषां ॥ समासक्तास्त्वयिप्राणाःकथंत्वंनाभिभाषसे ॥ १० ॥ मुनिमव्यक्तयावाचातमहंसज्जमानया ॥ हीनव्यंजनयाप्रेक्ष्यभीतचित्तइवाब्रुवं ॥ ११ ॥ मनसःकर्मचेष्टाभिरभिसंस्तभ्यवाग्बलं ॥ आचचक्षेत्वहंतस्मैपुत्रव्यसनजंभयं ॥ १२ ॥ क्षत्रियोहंदशरथोनाहंपुत्रोमहात्मनः ॥ सज्जनावमतंदुःखमिदंप्राप्तंस्वकर्मजं ॥ १३ ॥ भगवंश्चापहस्तोहंसरयूतीरमागतः ॥ जिघांसुःश्वापदंकिंचिन्निपानेवागतंगजं ॥ १४ ॥ ततःश्रुतोमयाशब्दोजलेकुंभस्यपूर्यतः ॥ द्विपोयमितिमत्वाहंबाणेनाभिहतोमया ॥ १५ ॥ गत्वातस्यास्ततस्तीरमपश्यमिषुणाहृदि ॥ विनिर्भिन्नंगतप्राणंशयानंभुवितापसं ॥ १६ ॥ ततस्तस्यैववचनादुपेत्यपरितप्यतः ॥ समयासहसाबाणउद्धृतोमर्मतस्तदा ॥ १७ ॥ सचोद्धृतेनबाणेनसहसास्वर्गमास्थितः ॥ भगवंतावुभौशोचन्नंधाविितिविलप्यच ॥ १८ ॥

ववाचाऽब्रुवमित्यन्वयः ॥ ११ ॥ मनसइति मनसःकर्मभीतिरूपंवाग्बलमाश्रित्यचेष्टाभिरभीतिसाध्यव्यवहारैरभिअभितःसंस्तभ्यभीताकारतामाच्छाद्यअभीतइवाचचक्षे ॥ १२ ॥ महात्मनस्तवपुत्रोनाहमितियोजना सज्जनावमतंसज्जनगर्हितं मयाभवताचेतिशेषः ॥ १३ ॥ तदेवाह भगवन्निति निपानेआगतंश्वापदंव्याघ्रादिगजंवाजिघांसुरित्यन्वयः ॥ १४ ॥ अयंशब्दहेतुःपदार्थइत्यर्थः द्विपइतिमत्वाहंस्थितस्ततोमयासबाणेनहतः ॥ १५ ॥ गतप्राणंगतकल्पप्राणं ॥ १६ ॥ तस्यैवत्वत्पुत्रस्यैववचनाद्बाणउद्धृतइत्यन्वयः ॥ १७ ॥ अंधौमातापितरौकोतःपरंरक्षिष्यतीतिभगवंतौशोचन्विलप्यचस्वर्गमास्थितइत्यन्वयः ॥ १८ ॥

युष्मद्रक्षकेपुत्रेएवंगतेसतिशेषंकर्तव्यंयत्स्यात्तत्त्रमस्वभगवान्प्रसीदतुतदुद्दिश्यमामाज्ञापयत्वित्यन्वयः युष्मद्रक्षणमपिमयाकर्तुंशक्यमितिभावः ॥ १९ ॥ एवमज्ञानकृतत्वबोधनात् शेषायुःपर्यंतरक्षणस्यापिकर्तव्यताबोधनाच्चमांदैवान्नभस्मसादकरोदित्याह सइति तीव्रमायासंभस्मीभावफलकशापदानं ॥ २० ॥ २१ ॥ स्मशब्दोवाक्यालंकारे फलेत्विशीर्येत् ॥ २२ ॥ ज्ञानपूर्वत्वेसद्योनर्थप्राप्तिःस्यादित्याह क्षत्रियेणेति विशेषतःअंधत्वानाथत्वादेः ज्ञानपूर्वकृतोयद्ययंवधःस्यात्तदातच्छ्रवणजोमत्कोपोवज्रिणमपिस्थानात्च्यावयेत्पातयेत्किमु

अज्ञानाद्भवतःपुत्रःसहसाभिहतोमया॥ शेषमेवंगतेयत्स्यात्तत्प्रसीदतुमेमुनिः ॥ १९॥ सतच्छ्रुत्वावचःक्रूरंमयातदघशंसिना॥ नाशकत्तीव्रमाया
संसकर्तुंभगवानृषिः॥ २०॥ सबाष्पपूर्णवदनोनिःश्वसञ्शोकमूर्छितः॥ मामुवाचमहातेजाःकृतांजलिमुपस्थितं॥२१॥ यद्येतदशुभंकर्मनस्ममे
कथयेःस्वयं॥ फलेन्मूर्धास्मतेराजन्सद्यःशतसहस्रधा ॥ २२ ॥ क्षत्रियेणवधोराजन्वानप्रस्थेविशेषतः ॥ ज्ञानपूर्वंकृतःस्थानाच्च्यावयेदपिवज्रिणं
॥ २३॥ सप्तधातुभवेन्मूर्धामुनौपतसितिष्ठति॥ ज्ञानाद्विसृजतःशस्त्रंतादृशेब्रह्मवादिनि ॥ २४ ॥ अज्ञानाद्धिकृतंयस्मादिदंतेतेनजीवसे॥ अपिह्य
कुशलंनस्याद्राघवाणांकुतोभवान्॥ २५॥ नयनौनृपतंदेशमितिमांचाभ्यभाषत॥ अद्यतंद्रष्टुमिच्छावःपुत्रंपश्चिमदर्शनं॥२६॥ रुधिरेणावसिक्तां
गंप्रकीर्णाजिनवाससं॥ शयानंभुविनिःसंज्ञंधर्मराजवशंगतं ॥ २७॥ अथाहमेकस्तंदेशंनीत्वातौभृशदुःखितौ॥ अस्पर्शयमहंपुत्रंतंमुनिंसहभार्य
या॥ २८॥ तौपुत्रमात्मनःस्पृष्ट्वातमासाद्यतपस्विनौ॥ निपेततुःशरीरेऽस्यपिताचैनमुवाचह॥२९॥ नाभिवादयसेमाद्यनचमामभिभाषसे ॥ किंच
शेषेतुभूमौत्वंवत्सकिंकुपितोह्यसि॥ ३०॥

त्वादृशमित्यर्थः ॥ २३ ॥ पुत्रकोपेनापितत्कालनाशाभावोऽज्ञानादेवेत्याह सप्तधात्विति स्वापेक्षयातपोन्यूनत्वात्सप्तधेति ब्रह्मवादिनिब्रह्मवादिसमे ब्रह्मचारिणीतिपाठांतरं ॥२४॥ जीवसेजीवसि तेतवयस्मादिदंकर्माज्ञानात्कृतंतेनजीवसि हिःपादपूरणार्थः यदिज्ञानपूर्वंकृतमिदंस्यात्तदाराघवाणांकुलमेवनस्यात्कुतोभवान्जीवेदितिशेषः॥२५॥पश्चिमदर्शनमंतदर्शनंद्रष्टुमिच्छावोतस्तंदेशंनयेतिमामभाषत ॥ २६ ॥ २७॥ अहंतंदेशंनीत्वातंपुत्रमस्पर्शयं ॥ २८ ॥ तंतदवस्थमात्मनःपुत्रमासाद्यस्पृष्ट्वाऽस्यशरीरेनिपेततुः पितैनमुवाचच ॥ २९ ॥ कुपितोजातकोपः ॥ ३० ॥

नन्वहमितिपाठः अप्रियइतिच्छेदइतिकतकः नत्वहमितिपाठः अहंयदितवप्रियोनतथापिमातरंपश्येतिसंबंधइतितीर्थः ॥ ३१ ॥ अन्यद्वापुराणं वैश्याच्छूद्र्यांजातत्वेनसंकरत्वाद्वेदप्रसंगोनोक्तः ॥ ३२ ॥ संध्यामिति तंत्रमार्गेणेतिशेषः हुतहुताशनःनमस्कारेणमंत्रेणपंचयज्ञान्समापयेदित्युक्तरीत्या श्लाघयिष्यतिश्लाघनमुद्वर्तनंतत्पूर्वकंस्नापयिष्यति नाप्सुश्लाघमानःस्नायादितिब्रह्मचारिप्रकरणस्थापस्तंबस्मृतौतथाव्याख्यानात् ॥ ३३ ॥ कंदंजलोद्भवपद्मादीनां मूलंस्थलोद्भवानामितितीर्थः अकर्मण्यंकर्मानुष्ठानाक्षमं अप्रग्रहंनीवारादिसंग्रहरहितं अनायकंपालकहीनमित्यर्थंतीर्थः कर्मणिसाधुंकर्मण्यमित्यतिथिविशेषणं भोजयिष्यति कर्मण्यमित्येवचपाठः अप्रग्रहंयष्टिग्रहणपूर्वकमार्गप्रदर्शकरहितं अतएवानायकंस्नाना

नन्वहंतेप्रियःपुत्रमातरंपश्यधार्मिकीं॥ किंचनालिंगसेपुत्रसुकुमारवचोवद ॥ ३१ ॥ कस्यवापररात्रेऽहंश्रोष्यामिहृदयंगमं ॥ अधीयानस्यमधुरं
शास्त्रंवान्यद्विशेषतः॥ ३२॥ कोमांसंध्यामुपास्यैवस्नात्वाहुतहुताशनः॥ श्लाघयिष्यत्युपासीनःपुत्रशोकभयार्दितं॥ ३३॥ कंदमूलफलंहृत्वायोमां
प्रियमिवातिथिं॥ भोजयिष्यत्यकर्मण्यमप्रग्रहमनायकं ॥ ३४ ॥ इमामंधांचवृद्धांचमातरंतेतपस्विनीं॥ कथंपुत्रभरिष्यामिकृपणांपुत्रगर्धिनीं
॥ ३५॥ तिष्ठमामागमःपुत्रयमस्यसदनंप्रति॥ श्वोमयासहगंतासिजनन्याचसमेधितः ॥ ३६॥ उभावपिचशोकार्तावनाथौकृपणौवने ॥ क्षिप्रमे
वगमिष्यावस्त्वयाहीनौयमक्षयं॥ ३७॥ ततोवैवस्वतंदृष्ट्वातंप्रवक्ष्यामिभारतीं॥ क्षमतांधर्मराजोमेबिभृयात्पितरावयं॥ ३८॥ दातुमर्हतिधर्मात्मा
लोकपालोमहायशाः॥ ईदृशस्यममाक्षय्यामेकामभयदक्षिणां॥ ३९॥

दिकर्मप्रवर्तकहीनमित्यर्थंकतकः ॥३४॥ भरिष्यामि स्वयमंधइतिशेषः ॥३५॥ मामेत्याबाधेद्विर्वचनं मामुद्दिश्यतिष्ठमागमःमागच्छेतिवा समेधितःसंगतः ॥३६॥ यमक्षयंयमगृहं॥३७॥ यमगृहगमनेस्वप्रयोजनमाह ततइति धर्मराजोमेक्षमतां पुत्रवियोगजनकंपूर्वकृतापराधं अयंमेपुत्रःपितरौबिभृयात्पालयतु ॥ ३८ ॥ ननुत्वयायाचितेपिकथमेतल्लभ्यतेऽतआह दातुमिति लोकपालोपमःईदृशस्यअनाथस्यअभयदक्षिणांपुत्रदानेन तदभावेनमहाभयप्राप्तेरितिभावः कतकस्तुयतोऽयंमेपुत्रःपितरौबिभृयात्अतोस्यधर्मराजोभवान्क्षमतां शस्त्रघातजन्यदुर्मरणजनकंपापंक्षमतामेवंमयाप्रार्थितोदुर्मरणजांदुर्गतिंदूरीकृत्यत्वांस्वर्गंनयिष्यति ईदृशस्यतपस्विनोममैकांपुत्रतारणरूपाभयदक्षिणांलोकपालत्वाद्दातुमर्हतीत्यर्थमाह ॥ ३९ ॥

अथमृतस्यपुनर्लाभमशक्यंमत्वाविश्वामित्रइवत्रिशंकुंस्वमहिम्नासुतंस्वर्गंप्रापयति अपापोसीत्यादि अपापस्त्वंपुत्रपापकर्मणाऽनेनक्षत्रियेणयथानिहतोसितेनहननेनप्रायश्चित्तरूपेण शुद्धःसत्येनमदीयेनास्त्रयोधिनांशूराणांलोकान्गच्छेत्यर्थः यद्वाहेपुत्रपापेनकर्मणाशस्त्रवधलक्षणेननिहतोयथायद्यपित्वमसितथापितेनमदीयेनसत्येनापापोभूत्वाऽस्त्रयोधिनांलोकान्गच्छ ॥ ४० ॥ उक्तमेवार्थंपुनराह यामिति ॥ ४१ ॥ तमेवार्थंविशेषतआह यांगतिमिति ॥ ४२ ॥ सर्वभूतानांगतिराश्रयोब्रह्म एकपत्नीव्रतारामादयः ॥ ४३ ॥ गुरुसेवाभृतःतत्सेवाक

अपापोसियथापुत्रनिहतःपापकर्मणा॥ तेनसत्येनगच्छाशुयेलोकास्त्वस्त्रयोधिनां ॥४०॥यांहिशूरागतिंयांतिसंग्रामेष्वनिवर्तिनः॥ हतास्त्वभिमुखाःपुत्रगतिंतांपरमांव्रज॥ ४१ ॥ यांगतिंसगरःशैब्योदिलीपोजनमेजयः ॥ नहुषोधुंधुमारश्चप्राप्तास्तांगच्छपुत्रक ॥ ४२ ॥ यागतिःसर्वभूतानां स्वाध्यायात्तपसश्चया॥ भूमिदस्याहिताग्नेश्चएकपत्नीव्रतस्यच॥ ४३॥ गोसहस्रप्रदातॄणांगुरुसेवाभृतामपि ॥ देहन्यासकृतांयाचतांगतिंगच्छपुत्रक॥ ४४॥ नहित्वस्मिन्कुलेजातोगच्छत्यकुशलांगतिं ॥ सतुयास्यतियेनत्वंनिहतोममबांधवः ॥ ४५ ॥ एवंसकरुणंतत्रपर्यदेवयतासकृत्॥ ततोस्मैकर्तुमुदकंप्रवृत्तःसहभार्यया॥ ४६॥ सतुदिव्येनरूपेणमुनिपुत्रःस्वकर्मभिः॥ स्वर्गमध्यारुहत्क्षिप्रंशक्रेणसहधर्मवित् ॥ ४७॥ आबभाषेचतौवृद्धौशक्रेणसहतापसः॥ आश्वस्यचमुहूर्तंतुपितरंवाक्यमब्रवीत्॥ ४८॥स्थानमस्मिमहत्प्राप्तोभवतोःपरिचारणात्॥ भवंतावपिचक्षिप्रंममसूलमुपैष्यथः॥ ४९॥एवमुक्त्वातुदिव्येनविमानेनवपुष्मता॥ आरुरोहदिवंक्षिप्रंमुनिपुत्रोजितेंद्रियः॥ ५०॥ सकृत्वाऽथोदकंतूर्णंतापसःसहभार्यया ॥ मामुवाचमहातेजाःकृतांजलिमुपस्थितं॥ ५१॥ अद्यैवजहिमांराजन्मरणेनास्तिमेव्यथा॥ यःशरेणैकपुत्रंमांत्वमकार्षीरपुत्रकं॥५२॥

र्तारः देहन्यासकृतःमहाप्रस्थानादिनापरलोकार्थंतनुत्यजः ॥ ४४ ॥ अस्मिन्कुलेमदीयेनित्यतपस्विकुले यास्यति अकुशलांगतिमित्यनुकर्षः ॥ ४५ ॥ उदकंसंस्कारपूर्वकं ॥ ४६ ॥ स्वर्गमध्यारुहत् तेनसत्येनाशुगच्छेतिवचनानंतरमेवेतिशेषः शक्रेणसहेत्यनेनमुनिपुत्रंस्वर्गंनेतुंशक्रःसमागतइतिध्वनितं ॥ ४७ ॥ आरुह्यपुनःशक्रेणसहागत्याबभाषेइत्यन्वयः अस्यैवप्रपंचआश्वस्येत्यादि अत्रवक्तुःशोकग्रस्ततयाबभाषेऽब्रवीदितिपौनरुक्त्यंनदोषाय ॥ ४८ ॥ भवतोरिति अनेनमातापितृसेवाधर्मांतराभावेपिसैवेंद्रसालोक्यदेतिध्वनितं मूलंसमीपं ॥ ४९ ॥ वपुष्मतापुष्पकादिवत्प्रशस्ताकारेण ॥ ५० ॥ ५१ ॥ जहिप्राणैर्वियोजय ॥ ५२ ॥

यदज्ञानान्निहतोऽतःशप्स्येनतुप्रत्यक्षमेवभस्मीकरोमि सुदुःखमतिदारुणमितिक्रियाविशेषणे ॥ ५३ ॥ दुःखंमरणपर्यवसायिसांप्रतंवर्तते त्वन्निमित्तमितिशेषः कालंकरिष्यसिमृत्युंप्राप्स्यसि ॥ ५४ ॥ ब्रह्महत्यातत्समंपापं ॥ ५५ ॥ एतादृशोभावःपुत्रशोकेनमरणरूपः यथातत्तद्वस्तुदक्षिणांदातारं यथासादक्षिणान्यतःप्राप्ताभवतितद्वत् ॥ ५६ ॥ देहंदेहौ ॥ ५७ ॥ शब्दवेध्यनुकर्षिणाप्रथमंशब्दवेधिनापश्चाद्विद्धशल्यानुकर्षणमपिकृतवता पापंमुनिकुमारबधरूपं तीर्थस्तुशब्दवेध्यानुशिक्षिणेतिपाठंशब्देनवेद्धुंयोग्यंशब्दवेध्यंतदनुशिक्षितुंशीलंयस्यते

त्वयापिचयदज्ञानान्निहतोमेसबालकः॥ तेनत्वामपिशप्स्येहंसुदुःखमतिदारुणं ॥५३॥ पुत्रव्यसनजंदुःखंयदेतन्ममसांप्रतं॥ एवंत्वंपुत्रशोकेनराजन्कालंकरिष्यसि॥ ५४॥ अज्ञानात्तुहतोयस्मात्क्षत्रियेणत्वयामुनिः॥ तस्मात्त्वांनाविशत्याशुब्रह्महत्यानराधिप॥ ५५॥ त्वामप्येतादृशोभावःक्षिप्रमेवगमिष्यति ॥ जीवितांतकरोघोरोदातारमिवदक्षिणा ॥ ५६ ॥ एवंशापंमयिन्यस्यविलप्यकरुणंबहु ॥ चितामारोप्यदेहंतन्मिथुनंस्वर्गमभ्ययात्॥ ५७॥ तदेतच्चिंतयानेनस्मृतंपापंमयास्वयं॥ तदाबाल्यात्कृतंदेविशब्दवेध्यनुकर्षिणा॥ ५८॥ तस्यायंकर्मणोदेविविपाकःसमुपस्थितः॥ अपथ्यैःसहसंभुक्तेव्याधिरन्नरसेयथा॥ ५९॥ तस्मान्मामागतंभद्रेतस्योदारस्यतद्वचः॥ इत्युक्त्वासरुदंस्त्रस्तोभार्यामाहतुभूमिपः ॥ ६०॥ यदहंपुत्रशोकेनसंत्यजिष्यामिजीवितं॥ चक्षुर्भ्यांत्वांनपश्यामिकौसल्येत्वंहिमांस्पृश॥ ६१॥ यमक्षयमनुप्राप्ताद्रक्ष्यंतिनहिमानवाः॥ यदिमांसंस्पृशेद्रामःसकृदन्वारभेतवा॥ ६२॥ धनंवायौवराज्यंवाजीवेयमितिमेमतिः॥ नतन्मेसदृशंदेवियन्मयाराघवेकृतं॥ ६३॥

नेत्यर्थंचाह तदसमंजसमितिस्पष्टमेव ॥ ५८ ॥ विपाकःफलं अपथ्यैर्व्यंजनैःसहभुक्तेऽन्नरसेव्याधिर्यथोपतिष्ठते व्याधिमन्नरसोयथेतिपाठेउपस्थापयतीतिशेषः ॥ ५९ ॥ उदारस्यश्रेष्ठस्य तद्वचःतद्वचःफलं त्रस्तोमरणभयादितिशेषः रुदन्जीवितंत्यक्ष्यामीतिभार्यामाहेतिसंबंधः ॥ ६० ॥ चक्षुर्भ्यांनपश्यामि मुमूर्षुत्वादितिभावः ॥ ६१ ॥ नहिद्रक्ष्यंतीति इहविद्यमानान्स्वेष्टबंधूनितिशेषः इतःपरंत्वत्स्पर्शादिकंमेदुर्लभमितिभावः यदिमामद्यरामःसकृदपिस्पृशेत् अन्वारभेत्किंचिद्द्वारावास्पृशेत् ॥ ६२ ॥ यदिवाधनंकोशंयौवराज्यंवालभेततदाजीवेयं राघवेयन्मयाकृतंविवासनरूपंतन्मेदत्तस्यसदृशंन ॥ ६३ ॥

अनेनरामेणयन्मयिकृतंराज्यंत्यक्त्वामद्वचःपरिपालनरूपंतत्तस्यैवसदृशं अनन्वयोत्रालंकारः मत्सदृशोऽन्यायकृत्रामसदृशउचितकर्ताच भुविनाभूदस्तिभविष्यतिवान्यइत्याह दुर्वृत्तम पीति ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ स्तोकमल्पंवारिआतपोयथाशुष्कंकरोति येद्रक्ष्यंतिनतेमनुष्याःकिंतुदेवांशाएव ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ शुक्रंमार्गगतंयथा मौढ्यादिवि

सदृशंतत्तुतस्यैवयदनेनकृतंमयि॥ दुर्वृत्तमपिकःपुत्रंत्यजेद्भुविविचक्षणः ॥ ६४॥ कश्चप्रव्राज्यमानोवानासूयेत्पितरंसुतः॥ चक्षुषात्वांनपश्यामि स्मृतिर्ममविलुप्यते॥ ६५॥ दूतावैवस्वतस्यैतेकौसल्येत्वरयंतिमां॥ अतस्तुकिंदुःखतरंयदहंजीवितक्षये ॥ ६६॥ नहिपश्यामिधर्मज्ञंरामंसत्यपरा क्रमं॥ तस्यदर्शनजःशोकःसुतस्याप्रतिकर्मणः॥ ६७॥ उच्छोषयतिवैप्राणान्वारिस्तोकमिवातपः ॥ नतेमनुष्यादेवास्तेयेचारुशुभकुंडलं ॥ ६८ ॥ मुखंद्रक्ष्यंतिरामस्यवर्षेपंचदशेपुनः॥ पद्मपत्रेक्षणंसुभ्रुसुदंष्ट्रंचारुनासिकं ॥ ६९॥ धन्याद्रक्ष्यंतिरामस्यताराधिपसमंमुखं ॥ सदृशंशारदस्येंदोःफुल्ल स्यकमलस्यच॥ ७० ॥ सुगंधिममरामस्यधन्याद्रक्ष्यंतियेमुखं॥ निवृत्तवनवासंतमयोध्यांपुनरागतं ॥ ७१ ॥ द्रक्ष्यंतिसुखिनोरामंशुक्रंमार्गगतंय था॥ कौसल्येचित्तमोहेनहृदयंसीदतेतरां॥ ७२॥ वेदयेनचसंयुक्तान्शब्दस्पर्शरसानहं॥ चित्तनाशाद्विपद्यंतेसर्वाण्येवेंद्रियाणिहि ॥ ७३ ॥ क्षीण स्नेहस्यदीपस्यसंरक्तारश्मयोयथा॥ अयमात्मभवःशोकोमामनाथमचेतनं ॥ ७४ ॥ संसाधयतिवेगेनयथाकूलंनदीरयः॥ हाराघवमहाबाहोहाम मायासनाशन॥ ७५॥ हापितृप्रियमेनाथहाममासिगतःसुत॥ हाकौसल्येनपश्यामिहासुमित्रेतपस्विनि॥ ७६॥ हानृशंसेममामित्रेकैकेयिकुलपां सनि॥ इतिमातुश्चरामस्यसुमित्रायाश्चसन्निधौ॥ राजादशरथःशोचन्जीवितांतमुपागमत्॥ ७७॥

हायस्योच्चमार्गगतंशुक्रमिवेत्यर्थइतितीर्थः कतकस्तु शुकंमार्गगतंयथेतिपाठः हस्तात्पंजराद्वान्यदेशगतंपुनश्चमार्गेयथास्थानंगतंप्राप्तंशुकंक्रीडाशुकमिवेत्यर्थइत्याह चित्तमोहेनदुःखा तिशयप्राप्तमूर्छया सीदतेतरामतिशयेनशीर्यतीव ॥ ७२ ॥ वेदयेजानामि संयुक्तानिंद्रियसंयुक्तान् ॥ ७३ ॥ संरक्ताभस्मतांप्राप्तायथादीपस्यरश्मयोविपद्यंतेतथेंद्रियाणीत्यर्थः ॥७४॥ संसाधयतिनाशयति ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

॥ ७८ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेचतुःषष्टितमःसर्गः ॥ ६४ ॥ ॥ ७ ॥ अथेति ॥ १ ॥ परमसंस्काराःव्याकरणा दिशिक्षावंतःपरमालंकारावा मागधाःवंशावलीकीर्तकाः मंगलाइतिपाठेपिमंगलपाठकास्तएव उत्तमश्रुताःउत्तमंश्रुतंवंशपरंपराश्रवणमेषांतेमागधाः श्रुतिशीलागायकाःतंत्रीनादविभा जनशीलागायकाः पृथक्पृथक्निगदंतः स्वस्वमार्गानुसारेणेतिशेषः ॥ २ ॥ उदात्तंउच्चैःस्वरेणाभिहिताआशिषोयैस्तेषां प्रासादानामाभोगेषुमध्येषुविस्तीर्णः प्रतिध्वनिनेतिशेषः॥ ३ ॥ पाणिवादकाःपाणिवादनशीलाः अपदानानिराज्ञांवृत्ताद्भुतकर्माणिउदाहृत्यतदनुगतंपाणिवादान्यवादयन् ॥ ४ ॥ सस्वनुः फणादित्वात्पक्षेएत्वाभ्यासलोपाभावः येराजकुलगोचराः

तथातुदीनःकथयन्नराधिपःप्रियस्यपुत्रस्यविवासनातुरः॥ गतेऽर्धरात्रेभृशदुःखपीडितस्तदाजहौप्राणमुदारदर्शनः॥ ७८॥ ॥इत्यार्षेश्रीम०वा० आ०अ०चतुःषष्टितमःसर्गः॥ ६४॥ ॥ ७ ॥ अथराज्यांव्यतीतायांप्रातरेवापरेऽहनि॥ वंदिनःपर्युपातिष्ठंस्तत्पार्थिवनिवेशनं ॥ १ ॥ सूताःप रमसंस्कारामागधाश्चोत्तमश्रुताः॥ गायकाःश्रुतिशीलाश्चनिगदंतःपृथक्पृथक् ॥ २ ॥ राजानंस्तुवतांतेषामुदात्ताभिहिताशिषां॥ प्रासादाभोगवि स्तीर्णःस्तुतिशब्दोह्यवर्तत॥ ३ ॥ ततस्तुस्तुवतांतेषांसूतानांपाणिवादकाः॥ अपदानान्युदाहृत्यपाणिवादान्यवादयन् ॥ ४ ॥ तेनशब्देनविहगाःप्र तिबुद्धाश्चसस्वनुः॥ शाखास्थाःपंजरस्थाश्चयेराजकुलगोचराः॥५॥ व्याहृताःपुण्यशब्दाश्चवीणानांचापिनिःस्वनाः॥ आशीर्गेयंचगाथानांपूरयामा सवेश्मतत्॥ ६॥ ततःशुचिसमाचाराःपर्युपस्थानकोविदाः॥ स्त्रीवर्षवरभूयिष्ठाउपतस्थुर्यथापुरा॥ ७॥ हरिचंदनसंपृक्तमुदकंकांचनैर्घटैः॥ आनि न्युःस्नानशिक्षाज्ञायथाकालंयथाविधि॥ ८॥ मंगलालंभनीयानिप्राशनीयान्युपस्करान्॥ उपानिन्युस्तथापुण्याःकुमारीबहुलाःस्त्रियः॥ ९॥

राजकुलवासयोग्यायेशुकादयः ॥ ५ ॥ तैःपूर्वश्लोकोक्तैःशुकादिभिर्व्याहृताःपुण्यशब्दाःकाशीगंगादिरूपाः गाथानांकेवलगायकानामाशीर्गेयमाशीर्वादप्रधानंगानं यद्वा गाथाराज्ञांचरित्रादिप्रतिपादिकास्तासामाशीर्वादघटितंगानमित्यर्थः ॥६॥ पर्युपस्थानंपरिचर्या स्त्रीभिःवर्षवरैःषंढैश्चभूयिष्ठाः षंढोवर्षवरस्तुल्यौ परिचारकाइतिशेषः ॥७॥ स्नानशिक्षाज्ञाःस्नान विधिज्ञाः यद्वाऽरुणोदयात्पूर्वमेवउषसिस्नानार्थंजलाद्यानेतव्यमितिशिक्षाज्ञाः॥८ ॥ मंगलालंभनीयानिमंगलार्थमालंभनीयानिस्पर्शनीयानिगवादीनि आलंभःस्पर्शहिंसयोः प्राशनी यानिगंगोदकादीनि दंतधावनानंतरंगंडूषत्वेनप्राशनीयानियानिनारिकेलोदकजीरकोदकानिच उपस्करादर्पणवस्त्राभरणादयः कुमारीबहुलाःकुमार्योबहुलायासुताः स्त्रियोवरनार्यः॥९

आभिहारिकंप्रातःसमयेराज्ञोयदभिहर्तव्यंमंगलार्थमानेतव्यं तत्सर्वंसर्वलक्षणयुक्तं सर्वंविधिवदर्चितंयथायोग्यंबहूकृतं सुगुणंचतल्लक्ष्मीवच्च ॥१०॥ परिसमुत्सुकं राजदर्शनंप्रतीतिशेषः तस्थौ ततोनुपसंप्राप्तंअप्राप्तराजदर्शनंअतएवकिंस्विदित्युपशंकितमभूत्॥ ११॥शयनंप्रतिअनंतराःआसन्नाःकौसल्यादिव्यतिरिक्ताःप्रत्यबोधयन्प्रतिबोधनोचितमृदुविनीतवचनैःस्पर्शैश्च ॥ १२ ॥ उचितवृत्ताःस्पर्शनादिव्यापारोचिताः किंचिदपिजीवचेष्टादि ॥ १३ ॥ स्वप्नशीलज्ञाःस्वप्नभावज्ञाः संचलनाडिषुहृदयकरमूलनाडिषुचेष्टांनोपलेभिरे ततोवेथुयुक्ताराज्ञःप्राणेषुशंकिताआसन् ॥ १४ ॥ प्रतिस्रोतइति स्रोतोभिमुखस्थितवेतसादितृणाग्राणांसदृशंकंपंसंचकाशिरेप्रकाशितवत्यः प्राप्ताइतियावत् संदेहमानानांसंदिहानानां ॥ १५ ॥ यदाशं

सर्वलक्षणसंपन्नंसर्वंविधिवदर्चितं॥ सर्वंसुगुणलक्ष्मीवत्तदभूदाभिहारिकं॥१०॥ ततःसूर्योदयंयावत्सर्वंपरिसमुत्सुकं ॥ तस्थावनुपसंप्राप्तंकिंस्विदित्युपशंकितं॥ ११ ॥ अथयाःकोशलेंद्रस्यशयनंप्रत्यनंतराः॥ ताःस्त्रियस्तुसमागम्यभर्तारंप्रत्यबोधयन्॥ १२ ॥ अथाप्युचितवृत्तास्ताविनयेननयेनच ॥ नह्यस्यशयनंस्पृष्ट्वाकिंचिदप्युपलेभिरे ॥ १३ ॥ ताःस्त्रियःस्वप्नशीलज्ञाश्चेष्टांसंचलनादिषु ॥ ताःवेपथुपरीताश्चराज्ञःप्राणेषुशंकिताः ॥१४॥ प्रतिस्रोतस्तृणाग्राणांसदृशंसंचकाशिरे॥ अथसंदेहमानानांस्त्रीणांदृष्ट्वाचपार्थिवं॥१५॥ यत्तदाशंकितंपापंतदाजज्ञेविनिश्चयः॥ कौसल्याचसुमित्राचपुत्रशोकपराजिते॥ १६॥ प्रसुप्तेनप्रबुद्ध्येतेयथाकालसमन्विते॥ निष्प्रभासाविवर्णाचसन्नाशोकेनसन्नता॥१७॥ नव्यराजतकौसल्यातारेवतिमिरावृता॥ कौसल्यानंतरंराज्ञःसुमित्रातदनंतरं॥ १८॥ नस्मविभ्राजतेदेवीशोकाश्रुलुलितानना॥ तेचदृष्ट्वातदासुप्तेउभेदेव्यौचतंनृपं ॥ १९ ॥ सुप्तमेवोद्गतप्राणमंतःपुरमदृश्यत॥ ततःप्रचुक्रुशुर्दीनाःसस्वरंतावरांगनाः॥ २०॥

कितंपापंमरणंपूर्वंराज्ञेतिशेषः तस्यनिश्चयोजज्ञेजातः ॥ १६ ॥ यथाकालसमन्वितेमृतेइव यद्वाऽयथाकालसमन्वितेबह्वीषुरात्रिषुदुःखतोजागरणात्अयथाकालेप्रत्युषसिनिद्रयासमन्वितेइत्यर्थः शोकेनसन्नाउपहता सन्नतासुप्तिवशसंकुचितहस्तपादादिकरणा ॥ १७ ॥ कौसल्येति अत्रसुप्तेतिशेषः ॥ १८ ॥ नविभाजतेनविशेषेणभाजते तत्रहेतुः शोकेत्यादि तेउभेदेव्यौप्रश्वासादिनासुप्तेदृष्ट्वानृपंचतंसुप्तमेवसंतंतदवस्थायामेवोद्गतप्राणंलक्षणतोदृष्ट्वासर्वमेवांतःपुरमुद्गतप्राणंतत्कल्पमदृश्यत अमन्यतेतिपाठेंतःपुरंकर्तृ नृपमुद्गतप्राणममन्यतेत्यर्थः तीर्थस्तुअदृश्यतेत्येतत्परस्परमपश्यदित्यर्थंव्याचष्टे ॥ १९ ॥ २० ॥

स्थानाद्वासस्थानात्प्रच्युतोयूथपोमहागजोयासांताःकरेणवइवप्रचुक्रुशुरित्यन्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥ हाभर्तेति हाभर्तरितीत्यर्थः. अयोध्याजनपदवाचीकोशलशब्दस्तालव्यमध्यः कौसल्यापितृदेशवाचीतुदंत्यमध्यः ॥ २३ ॥ शांतगुणेउपशांतजीवनधर्मे ॥ २४ ॥ २५ ॥ ताभिःकैकेयीप्रभृतिभिःपश्चादंतःपुरंप्रविष्टाभिःस्वनादेनप्रथमप्रविष्टानांस्त्रीणांबलवान्नादोऽनुद्रुतःयुक्तःअभूदितिशेषः ॥ २६ ॥ येनानुद्रवणेनस्फीतीकृतोवर्धितःसनादोभूयोधिकंतद्गेहंसमनादयत्व्याप्तवान् तीर्थस्तु येनस्थिरीकृतंभूयइतिपठित्वायेननादेनस्थिरीकृतंमुखरितंतद्ग

करेणवइवारण्येस्थानप्रच्युतयूथपाः॥ तासामाक्रंदशब्देनसहसोद्गतचेतने॥ २१ ॥ कौसल्याचसुमित्राचत्यक्तनिद्रेबभूवतुः ॥ कौसल्याचसुमित्राचदृष्ट्वास्पृष्ट्वाचपार्थिवं॥ २२ ॥ हाभर्तेतिपरिक्रुश्यपेततुर्धरणीतले॥ साकोसलेंद्रदुहिताचेष्टमानामहीतले॥ २३॥ नभ्राजतेरजोध्वस्तातारेवगगनच्युता॥ नृपेशांतगुणेजातेकौसल्यांपतितांभुवि॥ २४॥ अपश्यंस्ताःस्त्रियःसर्वाहतांनागवधूमिव॥ ततःसर्वानरेंद्रस्यकैकेयीप्रमुखाःस्त्रियः॥ २५॥ रुदत्यःशोकसंतप्तानिपेतुर्गतचेतनाः॥ ताभिःसबलवान्नादःक्रोशंतीभिरनुद्रुतः॥२६॥ येनस्फीतीकृतोभूयस्तद्गृहंसमनादयत्॥ तत्परित्रस्तसंभ्रांतपर्युत्सुकजनाकुलं॥ २७॥ सर्वतस्तुमुलाक्रंदंपरितापार्तबांधवं॥ सद्योनिपतितानंदंदीनंविक्लवदर्शनं॥ बभूवनरदेवस्यसद्मदिष्टांतमीयुषः ॥ २८ ॥ अतीतमाज्ञायतुपार्थिवर्षभंयशस्विनंतंपरिवार्यपत्नयः॥ भृशंरुदंत्यःकरुणंसुदुःखिताःप्रगृह्यबाहूव्यलपन्ननाथवत् ॥ २९॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेपंचषष्टितमःसर्गः॥ ६५॥ ॥ ७॥ तमग्निमिवसंशांतमंबुहीनमिवार्णवं॥ गतप्रभमिवादित्यंस्वर्गस्थंप्रेक्ष्यभूमिपं॥ १॥ कौसल्यावाष्पपूर्णाक्षीविविधंशोककर्शिता॥ उपगृह्यशिरोराज्ञःकैकेयींप्रत्यभाषत ॥ २ ॥ सकामाभवकैकेयिभुंक्ष्वराज्यमकंटकं॥ त्यक्त्वाराजानमेकाग्रानृशंसेदुष्टचारिणि॥ ३॥

हंकर्तृभूयोत्यर्थंसमनादयत्अनददित्यर्थमाह पर्युत्सुकजनाकुलंपूर्ववृत्तांतज्ञानायपर्युत्सुकजननिबिडं ॥ २७ ॥ दिष्टांतंकालधर्मंउपेयुषःप्राप्तस्यसद्मपरित्रस्तसंभ्रांतत्वादिगुणविशिष्टंबभूव ॥ २८ ॥ अतीतंमृतं पत्नयःपत्न्यः बाहूप्रगृह्यअभिद्रुत्य अनाथवत्अनाथार्हं ॥ २९ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेपंचषष्टितमःसर्गः ॥ ६५ ॥ ॥ ७ ॥ तमिति ॥ १ ॥ राज्ञःशिरउपगृह्यअंकेकृत्वेत्यर्थः ॥ २ ॥ एकाग्रापुत्रराज्यैकाग्रचित्ता ॥ ३ ॥

राज्यस्याकंटकत्वंदर्शयति विहायेति विपथेकांतारे सार्थहीनासहायभूतपथिकसंघरहिता ॥ ४ ॥ आत्मनोदैवतंभर्तारंपरित्यज्यत्यक्तधर्मणःत्यक्तस्त्रीधर्मोययातादृश्याःकैकेय्याअन्यत्रअन्यापुत्रराज्येकाजीवितुमिच्छेत् परिष्वज्येतिपाठेभर्तारंपरिष्वज्यतेनसहभोगानूभुक्त्वातंकालांतरेपरित्यज्येतिशेषः ॥ ५ ॥ एवंसाहसकरणेहेतुमाह नेति किंपाकोनिबः कतकस्तु किंपाकोविषभेदस्तंकोपादिनाभक्षयन्आत्महत्यादोषंनबुध्यतेतद्वदित्यर्थइत्याह तत्रलुब्धइतिनात्यंतंसमंजसं धनलोभादिनापरस्यविषभक्षणंकारयन्यथाहत्यादोषंनबुध्यतइतिवक्तुमुचितं यत्कैकेय्याराघवाणांकुलंहतंतत्कुब्जानिमित्तंप्रेरकतया ॥ ६ ॥ अनियोगेअनुचितनियोगे वरव्याजात्कैकेय्यानियुक्तेनराज्ञासभार्यैरामंविवासितंश्रुत्वाजनकोहमिवपरितप्स्यति ॥ ७ ॥ जीवन्नेवनाशमदर्शनंगतः जीवनाशमितोगतइतिपाठे राज्ञोजीवनाशोयथाभवतितथागतइत्यर्थः ॥ ८ ॥ चारुतपस्विनी भर्तृसेवनादित्याशयः पर्युद्वेगोभयं वनेदुःखंप्राप्येतिशेषः ॥ ९ ॥ निशम्यमाना नादमितिशेषः निशम्यनादमितिपाठांतरं ॥ १० ॥ अल्पपुत्रश्चेति जनकइतिशेषः अल्पपुत्रइत्यस्यकन्यामात्रसंततिरित्यर्थइतितीर्थः ॥ ११ ॥ दिष्टांतंमरणं शरीरालिंगनपूर्वकमग्निप्रवेशेहेतुः पतिव्रतेति ॥ १२ ॥ व्यावहारिकाःव्यवहारेबाह्याभ्यंतरसकलराज्यकृत्येनियुक्ताःअमात्याःव्यपनिन्युः अंतःपुराध्यक्षस्त्रीद्वाराभर्त्रालिंगनाद्विमोच्यान्यतोनिन्युरित्यर्थः ॥ १३ ॥

विहायमांगतोरामोभर्ताचस्वर्गतोमम ॥ विपथेसार्थहीनेवनाहंजीवितुमुत्सहे ॥ ४ ॥ भर्तारंतुपरित्यज्यकास्त्रीदैवतमात्मनः ॥ इच्छेज्जीवितुमन्यत्रकैकेय्यास्त्यक्तधर्मणः ॥ ५ ॥ नलुब्धोबुध्यतेदोषान्किंपाकमिवभक्षयन् ॥ कुब्जानिमित्तंकैकेय्याराघवाणांकुलंहतं ॥ ६ ॥ अनियोगेनियुक्तेनराज्ञारामंविवासितं ॥ सभार्यंजनकःश्रुत्वापरितप्स्यत्यहंयथा ॥ ७॥ समामनाथांविधवांनाद्यजानातिधार्मिकः ॥ रामःकमलपत्राक्षोजीवन्नाशमितोगतः ॥ ८ ॥ विदेहराजस्यसुतातथाचारुतपस्विनी ॥ दुःखस्यानुचितादुःखंवनेपर्युद्विजिष्यति ॥ ९ ॥ नदतांभीमघोषाणांनिशासुमृगपक्षिणां ॥ निशम्यमानासंत्रस्ताराघवंसंश्रयिष्यति ॥ १० ॥ वृद्धश्चैवाल्पपुत्रश्चवैदेहीमनुचिंतयन् ॥ सोपिशोकसमाविष्टोनूनंत्यक्ष्यतिजीवितं ॥ ११ ॥ साहमद्यैवदिष्टांतंगमिष्यामिपतिव्रता ॥ इदंशरीरमालिंग्यप्रवेक्ष्यामिहुताशनं ॥ १२ ॥ तांततःसंपरिष्वज्यविलपंतींतपस्विनीं ॥ व्यपनिन्युःसुदुःखार्तांकौसल्यांव्यावहारिकाः ॥ १३ ॥

तैलद्रोणीतैलपूर्णकटाहः आदिष्टावसिष्ठादिभिराज्ञप्ताअमात्यास्तस्यांनृपंसंवेश्यस्थापयित्वाऽनंतरंकर्तव्यानिदुःखपरिपालनादीनिकर्माणिचक्रुः ॥ १४ ॥ पुत्रेणविनासंकालनंप्रेतनिर्हारंनकर्तुमीषुः यतःसर्वज्ञाःततोहेतोस्तैलद्रोण्यांभूपंरक्षंति ॥ १५ ॥ शायितंज्ञात्वाहाम्टतोयमितिपर्यदेवयन् ॥ १६ ॥ नेत्राणांप्रस्रवणमश्रुप्रवाहोयेषुमुखेषुतैः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ तवप्रभुःतवजीवनस्यप्रभुः ॥ २० ॥ विदूषिताःराज्यगर्वात्तिरस्कृताः ॥ २१ ॥ २२ ॥ राघवस्यदशरथस्य ॥ २३ ॥ नअराजतेतिच्छेदः ॥ २४ ॥ शून्यचत्वरवेश्मांतासंमार्जनालेपवल्यादिशून्यचत्वरायंता यथापुरंयथापूर्वं ॥ २५ ॥ राज्ञिशोकात्पुत्रशोकात्त्रिदिवंस्वर्गंगतेनृपांगनासुचशोकादेवमहीतलस्थासुमहीतलेलुठंतीषु निवृत्तचारःनिवृत्तकिरणप्रचारः प्रवृत्तचाराप्रवृत्ततमःप्रचारा ॥ २६ ॥

तैलद्रोण्यांतदामात्याःसंवेश्यजगतीपतिं ॥ राज्ञःसर्वाण्यथादिष्टाश्चक्रुःकर्माण्यनंतरं ॥ १४ ॥ नतुसंकालनंराज्ञोविनापुत्रेणमंत्रिणः ॥ सर्वज्ञाःकर्तुमीषुस्तेततोरक्षंतिभूमिपं ॥ १५ ॥ तैलद्रोण्यांशायितंतंसचिवैस्तुनराधिपं ॥ हाम्टतोयमितिज्ञात्वास्त्रियस्ताःपर्यदेवयन् ॥ १६ ॥ बाहूनुच्छ्रित्यकृपणानेत्रप्रस्रवणैर्मुखैः ॥ रुदत्यःशोकसंतप्ताःकृपणंपर्यदेवयन् ॥ १७ ॥ हामहाराजरामेणसंततंप्रियवादिना ॥ विहीनाःसत्यसंधेनकिमर्थंविजहासिनः ॥ १८ ॥ कैकेय्यादुष्टभावायाराघवेणविवर्जिताः ॥ कथंसपत्न्यावत्स्यामःसमीपेविधवावयं ॥ १९ ॥ सहिनाथःसचास्माकंतवचप्रभुरात्मवान् ॥ वनंरामोगतःश्रीमान्विहायनृपतिश्रियं ॥ २० ॥ त्वयातेनचवीरेणविनाव्यसनमोहिताः ॥ कथंवयंनिवत्स्यामःकैकेय्याचविदूषिताः ॥ २१ ॥ ययाचराजारामश्चलक्ष्मणश्चमहाबलः ॥ सीतयासहसंत्यक्ताःसाकमन्यंनहास्यति ॥ २२ ॥ ताबाष्पेणचसंवीताःशोकेनविपुलेनच ॥ व्यचेष्टंतनिरानंदाराघवस्यवरस्त्रियः ॥ २३ ॥ निशानक्षत्रहीनेवस्त्रीवभर्तृविवर्जिता ॥ पुरीनाराजतायोध्याहीनाराज्ञामहात्मना ॥ २४ ॥ बाष्पपर्याकुलजनाहाहाभूतकुलांगना ॥ शून्यचत्वरवेश्मांतानबभ्राजयथापुरं ॥ २५ ॥ गतेतुशोकात्त्रिदिवंनराधिपेमहीतलस्थासुनृपांगनासुच ॥ निवृत्तचारःसहसागतोरविःप्रवृत्तचाराजनीह्युपस्थिता ॥ २६ ॥

सुहृदोवसिष्ठाद्याः पर्युषितदाहनिषेधवचनानितुविप्रविषयाणीतिनविरोधः तस्मिन्शयनेतैलद्रोण्यां ॥ २७ ॥ आकंठंधारारूपेणप्रवहद्भिरस्रैरुपलक्षिताःकंठायेषांतैराकुलमार्गाश्चत्वराश्चयस्यांसा ॥२८॥२९॥ एकःश्लोकोत्रसर्गेकतकसंख्ययाभ्रष्टइतिज्ञायते ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेषट्षष्टितमःसर्गः ॥६६॥ ॥श्री॥ संजाताक्रंदाअतएवनिरानंदा विद्यमानास्रकंठैर्जनैराविलाआकुला अवततादुःखवशाद्दीर्घीभूता ॥१॥ राजकर्तारःराज्ञोशेषकार्यकर्तारः ॥ २॥३ ॥ पृथग्वाचंराज

कृतेतुपुत्राद्दहनंमहीपतेर्नारोचयंस्तेसुहृदःसमागताः॥ इतीवतस्मिन्शयनेन्यवेशयन्विचिंत्यराजानमचिंत्यदर्शनं॥ २७॥ गतप्रभाद्यौरिवभास्करं विनाव्यपेतनक्षत्रगणेवशर्वरी॥पुरीबभासेरहितामहात्मनाकंठास्रकंठाकुलमार्गचत्वरा॥ २८॥ नराश्चनार्यश्चसमेत्यसंघशोविगर्हमाणाभरतस्यमातरं॥तदानगर्यांनरदेवसंक्षयेबभूवुरार्तानचशर्मलेभिरे॥ २९॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेषट्षष्टितमःसर्गः६६

आक्रंदितानिरानंदासास्रकंठजनाविला॥ अयोध्यायामवततासाव्यतीयायशर्वरी॥ १॥ व्यतीतायांतुशर्वर्यामादित्यस्योदयेततः॥ समेत्यराजकर्तारःसभामीयुर्द्विजातयः॥ २॥ मार्कंडेयोथमौद्गल्योवामदेवश्चकश्यपः॥ कात्यायनोगौतमश्चजाबालिश्चमहायशाः॥ ३॥ एतेद्विजाःसहामात्यैःपृथग्वाचमुदीरयन्॥ वसिष्ठमेवाभिमुखाःश्रेष्ठंराजपुरोहितं॥ ४॥ अतीताशर्वरीदुःखंयानोवर्षशतोपमा॥ अस्मिन्पंचत्वमापन्नेपुत्रशोकेनपार्थिवे॥ ५॥ स्वर्गस्थश्चमहाराजोरामश्चारण्यमाश्रितः॥ लक्ष्मणश्चापितेजस्वीरामेणैवगतःसह॥ ६॥ उभौभरतशत्रुघ्नौकेकयेषुपरंतपौ॥ पुरेराजगृहेरम्येमातामहनिवेशने॥ ७॥ इक्ष्वाकूणामिहाद्यैवकश्चिद्राजाविधीयतां॥ अराजकंहिनोराष्ट्रंविनाशंसमवाप्नुयात्॥ ८॥

कार्यविषयेभिन्नभिन्नप्रस्थानावाचोऽब्रुवन् एवंचकार्यसिद्धेरयोगाद्वसिष्ठमेवाभिमुखाबभूवुः ॥ ४ ॥ पुत्रशोकेनास्मिन्पार्थिवेपंचत्वंमरणमापन्नेसतिदुःखंयथातथावर्षशतोपमाशर्वरी अतीतेतिसंबंधः ॥५॥६॥ केकयेषुतदाख्यदेशेषु अवांतरभेदापेक्षयाबहुवचनमितिकतकः वस्तुतोंगाइत्यादिवद्बहुवचनांतएवजनपदवाचीत्यन्ये राजगृहेराजगृहाख्येपुरे ॥ ७॥ इक्ष्वाकूणांउक्तेक्ष्वाकूणांमध्ये विपक्षेबाधकमाह अराजकंहीति हियतोऽराजकंनोराष्ट्रंविनाशमवाप्नुयादतःकश्चिद्राजाविधीयतां राजकंसद्भिराष्ट्रंनोनाशंनावाप्नुयाद्यथेतिकतकसंमतःपाठः नोस्माकंराष्ट्रंराजकंराजयुतंसन्नाशंनाप्नुयाद्यथातथाकश्चिद्राजाविधीयतामित्यन्वयः हिर्वाक्यालंकारे ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ बीजमुष्टिर्नप्रकीर्यतेबीजानामारोपोनक्रियते फलकालेलुंटाकशंकया पितुर्वशेपुत्रोभार्यावापत्युर्वशेनवर्तते अतिक्रमेदंडयित्रभावात् ॥ १० ॥ धनाद्यभावश्चपरिपालकाभावात् इदमुक्तरूपमत्याहितंमहद्भयमराजकेप्रथमंप्राप्नोति अत्याहितंमहाभीतिरित्यमरः अन्यत्सत्यंपितापुत्रपतिभार्यारूपप्रधानसत्यादन्यत्क्रयविक्रयादिलक्षणंकुतः ॥ ११ ॥ सभांनकारयंति न्यायविचारायेतिशेषः केपियंतीतिपाठांतरं उद्यानानीत्यादौनयांतीत्यनुकर्षः वस्त्राद्यपहारभयात् नकारयंतिवाभयादेव पुण्यगृहाणिपुण्यसंपादकगृहाणिविप्राद्यर्थानि ॥ १२ ॥ सत्रंयत्रसर्वेऋत्विजःसर्वेचयजमानाः नान्वासतेनानुतिष्ठंति ॥ १३ ॥ वसुसंपूर्णाःबहुधनाः आप्तदक्षिणाःशास्त्रेणयथाप्राप्तदक्षिणाःयज्वनोऋत्विजःप्रतिनविसृजंति ॥ १४ ॥

नाराजकेजनपदेविद्युन्मालीमहास्वनः॥ अभिवर्षतिपर्जन्योमहींदिव्येनवारिणा॥ ९॥ नाराजकेजनपदेबीजमुष्टिःप्रकीर्यते॥ नाराजकेपितुःपुत्रोभार्यावावर्ततेवशे॥ १०॥ अराजकेधनंनास्तिनास्तिभार्याप्यराजके॥ इदमत्याहितंचान्यत्कुतःसत्यमराजके॥ ११॥ नाराजकेजनपदेकारयंतिसभांनराः॥ उद्यानानिचरम्याणिहृष्टाःपुण्यगृहाणिच॥ १२॥ नाराजकेजनपदेयज्ञशीलाद्विजातयः॥ सत्राण्यन्वासतेदांताब्राह्मणाःसंशितव्रताः॥ १३॥ नाराजकेजनपदेमहायज्ञेषुयज्वनः॥ ब्राह्मणावसुसंपूर्णाविसृजंत्याप्तदक्षिणाः॥ १४॥ नाराजकेजनपदेप्रहृष्टनटनर्तकाः॥ उत्सवाश्चसमाजाश्चवर्धंतेराष्ट्रवर्धनाः॥ १५॥ नाराजकेजनपदेसिद्धार्थाव्यवहारिणः॥ कथाभिरभिरज्यंतेकथाशीलाःकथाप्रियैः॥ १६॥ नाराजकेजनपदेतूद्यानानिसमागताः॥ सायाह्नेक्रीडितुंयांतिकुमार्योहेमभूषिताः॥ १७॥ नाराजकेजनपदेधनवंतःसुरक्षिताः॥ शेरतेविवृतद्वाराःकृषिगोरक्षजीविनः॥ १८॥ नाराजकेजनपदेवाहनैःशीघ्रवाहिभिः॥ नरानिर्यांत्यरण्यानिनारीभिःसहकामिनः॥ १९॥ नाराजकेजनपदेबद्धघंटाविषाणिनः॥ अटंतिराजमार्गेषुकुंजराःषष्टिहायनाः॥ २०॥ नाराजकेजनपदेशरान्संततमस्यतां॥ श्रूयतेतलनिर्घोषइष्वस्त्राणामुपासने॥ २१॥

नर्तकःसूत्रधारःनटाश्चप्रहृष्टायत्रतादृशाउत्सवादेवाद्युत्सवाः समाजास्तत्तद्राष्ट्रकार्यसिद्धिप्रयोजनाःसमूहाः तेउभयेऽपिदृष्टादृष्टशांतिद्वाराराष्ट्रवर्धनाभवंतितेनवर्धंते ॥ १५ ॥ व्यवहारिणःकमप्यर्थमुद्दिश्यान्योन्यंविवदमानाःसिद्धार्थाःनिर्णीतार्थाः यद्वा व्यवहारिणःपण्यजीविनः असिद्धार्थाअनिष्पन्नप्रयोजनाः कथाशीलाःपुराणादिकथाश्रवणशीलाः कथाप्रियैःकथाकथनप्रियैःपौराणिकैरुक्ताभिःकथाभिर्नरज्यंते वक्तृश्रोतॄणांस्वास्थ्याभावात् ॥ १६ ॥ समागताःमिलिताः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ विषाणिनःप्रशस्तदंताः ॥ २० ॥ उपासनेअभ्यासे ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ एकोऽसहायएवचरतीत्येकचरोयतिः वशीजितेंद्रियः आत्मनामनसा आत्मानंब्रह्म ॥ २३ ॥ २४ ॥ प्रतिमंडिताःभूषिताः प्रतिमंडितैरितिपाठांतरं ॥ २५ ॥ संवदंतउपतिष्ठंते संधिस्त्वार्षः ॥ २६ ॥ कल्प्यंतेप्रवर्त्यंते ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ प्रज्ञानंअनुमापकः तेषांराज्यकर्तॄणांनोस्माकंयोराजाध्वजःअस्मासुराज्यभारप्रतिष्ठाज्ञापकःसइतोदेवत्वंगतः एवंचा स्मानितःपरंकेपिजनानमंस्यंतीतिभावः ॥३०॥ स्वकंजीवनमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ येसंभिन्नमर्यादाउल्लंघितस्वजातिवर्णाश्रममर्यादाः अतएवपूर्वंराजदंडनिपीडितानास्तिकाःसंतितेपीदानीं

नाराजकेजनपदेवणिजोदूरगामिनः ॥ गच्छंतिक्षेममध्वानंबहुपण्यसमाचिताः ॥ २२ ॥ नाराजकेजनपदेचरत्येकचरोवशी ॥ भावयन्नात्मनात्मा नंयत्रसायंगृहोमुनिः ॥ २३ ॥ नाराजकेजनपदेयोगक्षेमःप्रवर्तते ॥ नचाप्यराजकेसेनाशत्रून्विषहतेयुधि ॥ २४ ॥ नाराजकेजनपदेहृष्टैःपरमवाजि भिः ॥ नराःसंयांतिसहसारथैश्वप्रतिमंडिताः ॥ २५ ॥ नाराजकेजनपदेनराःशास्त्रविशारदाः ॥ संवदंतोपतिष्ठंतेवनेषूपवनेषुवा ॥ २६ ॥ नाराजकेज नपदेमाल्यमोदकदक्षिणाः ॥ देवताभ्यर्चनार्थायकल्प्यंतेनियतैर्जनैः ॥ २७ ॥ नाराजकेजनपदेचंदनागुरुरूषिताः ॥ राजपुत्राविराजंतेवसंतइवशा लिनः ॥ २८ ॥ यथाह्यनुदकानद्योयथावाप्यतृणंवनं ॥ अगोपालायथागावस्तथाराष्ट्रमराजकं ॥ २९ ॥ ध्वजोरथस्यप्रज्ञानंधूमोज्ञानंविभावसोः ॥ तेषांयोनोध्वजोराजासदेवत्वमितोगतः ॥ ३० ॥ नाराजकेजनपदेस्वकंभवतिकस्यचित् ॥ मत्स्याइवजनानित्यंभक्षयंतिपरस्परम् ॥ ३१ ॥ येहिसं भिन्नमर्यादानास्तिकाश्छिन्नसंशयाः ॥ तेपिभावायकल्पंतेराजदंडनिपीडिताः ॥ ३२ ॥ यथादृष्टिःशरीरस्यनित्यमेवप्रवर्तते ॥ तथानरेंद्रोराष्ट्रस्यप्रभ वःसत्यधर्मयोः ॥ ३३ ॥ राजासत्यंचधर्मश्चराजाकुलवतांकुलं ॥ राजामातापिताचैवराजाहितकरोनृणां ॥ ३४ ॥ यमोवैश्रवणःशक्रोवरुणश्चम हाबलः ॥ विशिष्यंतेनरेंद्रेणवृत्तेनमहताततः ॥ ३५ ॥

छिन्नसंशयाराजदंडशंकारहिताःसंतोभावायप्रभुत्वायकल्पंते ॥ ३२ ॥ दृष्टिश्चक्षुःयथाशरीरस्यहितसाधनेअहितनिवारणेचनित्यमेवप्रवर्तते तथाराजाराष्ट्रस्यसत्यधर्मयोःप्रभवःप्रवर्त कोराजाप्रजानांहितसाधनेऽहितनिवारणेचनित्यमेवप्रवर्तते ॥ ३३ ॥ राजासत्यंचधर्मश्च सत्यधर्मयोःप्रवर्तकइत्यर्थः कुलवतांक्षेत्रबीजशुद्धिमतां कुलंतत्प्रवर्तकः ॥ ३४ ॥ यमादयोमहता वृत्तेनयुक्तेनराज्ञाविशिष्यंतेअतिशय्यंतेतिरस्क्रियंते यमस्यदंडमात्रंकुबेरस्यधनदत्वमेवेंद्रस्यपालनमेववरुणस्यसदाचारेनियमनमेव गुणचतुष्टयवताराज्ञातेतिरस्क्रियंतेइतिभावः ॥ ३५ ॥

साध्वसाधुनीविभजन्व्यवस्थापयन्राजाचेन्नस्यात्तदाहोसूर्याभावेतमइवतमसीवनकिंचनकर्तव्याकर्तव्येप्रज्ञायेतप्रतीयेत तमइतिप्रथमासप्तम्यर्थे अकारांततमशब्दस्यतमेइतिसप्तम्यं तंवा तमस्यपितमंतथेतिद्विरूपकोशात् ॥ ३६ ॥ राजनिजीवत्यपितववचनंवयंनातिक्रमाम अतइदानीमपित्वमेवगतिरितिवसिष्ठंप्रतिसर्वेषामुक्तिः ॥ ३७ ॥ सत्वंनोस्माकंवृत्तंकृत्यंनृपंवि ना प्रमुष्टमितिशेषः तादृशंवीक्ष्यराष्ट्रंचेदंतंविनारण्यभूतंसमीक्ष्येक्ष्वाकुसुतंभरतंतथान्यंवाकंचिद्राजानमभिषेचय ॥ ३८ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकी येआदिकाव्येअयोध्याकांडेसप्तषष्टितमःसर्गः ॥ ६७ ॥ ॥ ७ ॥ मित्रामात्यजनाःसुमंत्रादयः ब्राह्मणामार्कंडेयादयः ॥ १ ॥ यद्यस्माद्राज्ञाकैकेयीवचनाद्दत्तराज्योभरतोमातुलकुले

अहोतमइवेदंस्यान्नप्रज्ञायेतकिंचन ॥ राजाचेन्नभवेल्लोकेविभजन्साध्वसाधुनी ॥ ३६ ॥ जीवत्यपिमहाराजेतवैववचनंवयं ॥ नातिक्रमामहेसर्वे वेलांप्राप्येवसागरः ॥ ३७ ॥ सनःसमीक्ष्यद्विजवर्यवृत्तंनृपंविनाराष्ट्रमरण्यभूतं ॥ कुमारमिक्ष्वाकुसुतंतथान्यंत्वमेवराजानमिहाभिषेचय ॥ ३८ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेसप्तषष्टितमःसर्गः ॥ ६७ ॥ ॥ ७ ॥ तेषांतद्वचनंश्रुत्वावसिष्ठःप्रत्युवाचह ॥ मि त्रामात्यजनान्सर्वान्ब्राह्मणांस्तानिदंवचः ॥ १ ॥ यदसौमातुलकुलेदत्तराज्यःपरंसुखी ॥ भरतोवसतिभ्रात्राशत्रुघ्नेनमुदान्वितः ॥ २ ॥ तच्छीघ्रंजवना दूतागच्छंतुत्वरितंहयैः ॥ आनेतुंभ्रातरौवीरौकिंसमीक्षामहेवयं ॥ ३ ॥ गच्छंत्वितिततःसर्वेवसिष्ठंवाक्यमब्रुवन् ॥ तेषांतद्वचनंश्रुत्वावसिष्ठोवाक्यम ब्रवीत् ॥ ४ ॥ एहिसिद्धार्थविजयजयंताशोकनंदन ॥ श्रूयतामितिकर्तव्यंसर्वानेवब्रवीमिवः ॥ ५ ॥ पुरंराजगृहंगत्वाशीघ्रंशीघ्रजवैर्हयैः ॥ त्यक्तशोकै रिदंवाच्यःशासनाद्भरतोमम ॥ ६ ॥ पुरोहितस्त्वांकुशलंप्राहसर्वेचमंत्रिणः ॥ त्वरमाणश्चनिर्याहिकृत्यमात्ययिकंत्वया ॥ ७ ॥ माचास्मैप्रोषितंरामंमा चास्मैपितरंमृतं ॥ भवंतःसंसिषुर्गत्वाराघवाणामितःक्षयं ॥ ८ ॥

वसति ॥ २ ॥ अतस्तावानेतुंदूतागच्छंतु वयंकिंसमीक्षामहेविचारयामहे राज्ञैवभरतराज्यस्यनिश्चितत्वादितिभावः ॥ ३ ॥ मंत्रिणोवसिष्ठवाक्यमनुजानंति गच्छंत्विति ॥ ४ ॥ सिद्धार्था दयोमंत्रिसमाननामानोदूतानमंत्रिणइत्याहुः अन्येतुमंत्रिणोदूताश्चेमेइत्याहुः इतिकर्तव्यंगतैर्युष्माभिरनुष्ठेयकृत्यजातं ॥ ५ ॥ शीघ्रजवैरतिवेगैः ममशासनाद्भरतोवाच्यइत्यन्वयः ॥ ६ ॥ कथंवाच्यस्तदाह पुरोहितइति अत्ययंअसह्यकालातिक्रमंतदेवात्ययिकं अतिक्रमेएतीत्यत्ययं कालातिक्रमे एतिनश्यतीतिवाच्योऽर्थः विनयादित्वात्ठक् तादृशंकृत्यमस्तिअतस्त्वरमा णोनिर्याहिइतिवाच्यमित्यनुकर्षः ॥ ७ ॥ इतःस्त्रीरूपान्मूलात्क्षयंमाशंसिषुःमाकथयंतु ॥ ८ ॥

राज्ञः केकयराजस्य ॥९॥ दत्तपथ्यशना दत्तंपथ्यशनसाधनंद्रव्यंयेषांतेतथा बाहुलकात्सप्तम्याअलुक् जग्मुः स्त्रीपुत्रादेःस्वप्रयाणकथनार्थं संमतान्वेगवत्त्वेनेतिशेषः ॥१०॥ प्रास्थानिकंकार्यशेषंप्रस्थानप्रयोजनकंकार्यशेषंविशिष्टपाथेयादिसंपादनलक्षणंकृत्वाऽनंतरंययुः ॥११॥ अपरतालस्यतदाख्यदेशस्यन्यंतेनपश्चिमभागेन प्रलंबाख्यदेशस्योत्तरंभागंप्रतिनिषेवमाणांमालिनींनदींमध्येनातीत्यजग्मुः अपरतालप्रलंबौपर्वताविति कतकतीर्थौ अयोध्यायाःपश्चिमाभिमुखंगच्छंतस्तयोरन्योन्यंपूर्वापरस्थयोरपरतालप्रलंबयोर्मध्येनमालिनींनिषेवमाणाउदङ्मुखाः कियद्दूरंगत्वाततःप्रलंबस्योत्तरभागेनपश्चिमाभिमुखाजग्मुरित्यर्थंतीर्थआह ॥ १२ ॥ तेप्रत्यगुदीचींदिशंयांतस्तंपंचालदेशमासाद्यआग्नेयीदिङ्मुखप्रवाहांगंगांहस्तिना

कौशेयानिचवस्त्राणिभूषणानिवराणिच ॥ क्षिप्रमादायराज्ञश्चभरतस्यचगच्छत ॥ ९ ॥ दत्तपथ्यशनादूताजग्मुःस्वंस्वंनिवेशनं ॥ केकयांस्तेगमिष्यंतोहयानारुह्यसंमतान् ॥ १० ॥ ततःप्रास्थानिकंकृत्वाकार्यशेषमनंतरं ॥ वसिष्ठेनाभ्यनुज्ञातादूताःसंत्वरितंययुः ॥ ११ ॥ न्यंतेनापरतालस्यप्रलंबस्योत्तरंप्रति ॥ निषेवमाणास्तेजग्मुर्नदींमध्येनमालिनीं ॥ १२ ॥ तेहास्तिनपुरेगंगांतीर्त्वाप्रत्यङ्मुखाययुः ॥ पंचालदेशमासाद्यमध्येनकुरुजांगलं ॥ १३ ॥ सरांसिचसुफुल्लानिनदीश्चविमलोदकाः ॥ निरीक्षमाणाजग्मुस्तेदूताःकार्यवशाद्द्रुतं ॥ १४ ॥ तेप्रसन्नोदकांदिव्यांनानाविहगसेवितां ॥ उपातिजग्मुर्वेगेनशरदंडांजलाकुलां ॥ १५ ॥ निकूलवृक्षमासाद्यदिव्यंसत्योपयाचनं ॥ अभिगम्याभिवाद्यतंकुलिंगांप्राविशन्पुरीं ॥ १६ ॥ अभिकालंततःप्राप्यतेजोभिभवनाच्च्युताः ॥ पितृपैतामहींपुण्यांतेरुरिक्षुमतींनदीं ॥ १७ ॥ अवेक्ष्यांजलिपानांश्चब्राह्मणान्वेदपारगान् ॥ ययुर्मध्येनबाह्लीकान्सुदामानंचपर्वतं ॥ १८ ॥

पुरसमीपेतीर्त्वाप्रत्यङ्मुखाःसंतोमध्येनकुरुजांगलंकुरुजांगलस्यमध्यमार्गमाश्रित्यययुः ॥१३॥१४॥ शरदंडांतदाख्यांनदींउपगम्यातिजग्मुःअतिचक्रमुः ॥१५॥ निकूलवृक्षंशरदंडापश्चिमतीरवृक्षं दिव्यंविशिष्टदेवताधिष्ठितं सत्योपयाचनंतन्नामकं अन्वर्थनामकत्वादिष्टदातारं अतएवाभिवाद्यंसर्वनमस्कार्यंवृक्षमभिगम्यप्रदक्षिणीकृत्यकुलिंगाख्यांनगरींप्राविशन् ॥१६॥ अभिकालतेजोभिभवनौग्रामौ ततोयोधिवनच्च्युताइतिपाठांतरं पितृपैतामहीमित्यार्षं इक्ष्वाकूणांपितृपितामहसंबंधिनीमिक्षुमतींतेरुः ॥१७॥ अंजलिपानान्अंजलिमात्रप्रमाणजलाहारान्इक्षुमतीतीरस्थान्बाह्लीकान्जनपदान्इत्येके तद्देशस्थानंजलिपानान्ब्राह्मणानवेक्ष्येत्यन्वयः अंजलिनापिबंतिताद्दृशान्वेदपारगान्ब्राह्मणान्दृष्ट्वेत्यनेनबाह्लीकदेशस्यात्यनाचारत्वंसूचितं यत्रवेदपारगाब्राह्मणाअपिईदृशाःकाकथाऽन्येषामिति तथाभारतेकर्णपर्वणि बाह्लीकानामतेदेशानतत्रदिवसंवसेदितिपरे ॥ १८ ॥

विष्णोःपदंसुदामपर्वतस्थंविष्णुपदांकितस्थानं विपाशाशाल्मल्यौनद्यौ तेप्रेक्ष्येत्यनुकर्षः ॥ १९ ॥ २० ॥ विकृष्टेनविप्रकृष्टेनातिदूरेणेत्यर्थः सतानिरुपद्रवेण गिरिव्रजंकेकयराजगृहापरनामकं सप्तरात्रेणगत्वावैदूतास्तेश्रांतवाहनाइतिकचित्पाठस्तुदृश्यते ॥ २१ ॥ भर्तुरिति भर्तुर्नियोकुर्वसिष्ठस्यप्रियार्थंशीघ्रगमनेनप्रीतिसंपादनार्थं यद्वाभर्तुर्दशरथस्यप्रियार्थंशीघ्रानीतभरतकृतौर्ध्वदेहिकेनपरलोकप्राप्तेः कुलस्यप्रजाकुलस्यरक्षणार्थं भर्तुर्दशरथस्ययोवंशोवंशपरंपरागतराज्यंतस्यपरिग्रहार्थंभरतेनस्वीकारार्थं अहेडमानाःउपेक्षारहिताः हेडृअनादरे अतएवत्वरयायुक्तादूताराज्यामेवतत्पुरंयाताः ॥२२॥ अत्रकतकोक्तसंख्यारीत्याषट्श्लोकास्त्रुटिताः ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयो

विष्णोःपदंप्रेक्षमाणाविपाशांचापिशाल्मलीं ॥ नदीर्वापीतटाकानिपल्वलानिसरांसिच ॥ १९ ॥ पश्यंतोविविधांश्चापिसिंहान्व्याघ्रान्मृगान्द्विपान् ॥ ययुःपथातिमहताशासनंभर्तुरीप्सवः ॥ २० ॥ तेश्रांतवाहनादूताविकृष्टेनसतापथा ॥ गिरिव्रजंपुरवरंशीघ्रमासेदुरंजसा ॥ २१ ॥ भर्तुःप्रियार्थंकुलरक्षणार्थंभर्तुश्चवंशस्यपरिग्रहार्थं ॥ अहेडमानास्त्वरयास्मदूताराज्यांतुतेतत्पुरमेवयाताः ॥ २२ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्ये अयोध्याकांडेअष्टषष्टितमःसर्गः ॥ ६८ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ यामेवरात्रिंतेदूताःप्रविशंतिस्मतांपुरीं ॥ भरतेनापितांरात्रिंस्वप्नोदृष्टोऽयमप्रियः ॥ १ ॥ व्युष्टामेवतुतांरात्रिंदृष्ट्वातंस्वप्नमप्रियं ॥ पुत्रोराजाधिराजस्यसुभृशंपर्यतप्यत ॥ २ ॥ तप्यमानंतमाज्ञायवयस्याःप्रियवादिनः ॥ आयासंविनयिष्यंतःसभायांचक्रिरेकथाः ॥ ३ ॥ वादयंतितदाशांतिंलासयंत्यपिचापरे ॥ नाटकान्यपरेस्माहुर्हास्यानिविविधानिच ॥ ४ ॥ सतैर्महात्माभरतःसखिभिःप्रियवादिभिः ॥ गोष्ठीहास्यानिकुर्वद्भिर्नप्राहृष्यतराघवः ॥ ५ ॥ तमब्रवीत्प्रियसखोभरतंसखिभिर्वृतं ॥ सुहृद्भिःपर्युपासीनःकिंसखेनानुमोदसे ॥ ६ ॥

ध्याकांडेअष्टषष्टितमःसर्गः ॥ ६८ ॥ ॥ ५ ॥ यामिति यामेवरात्रिंप्राप्यदूताःपुरींप्रविशंतिस्मेतियोजना अयंवक्ष्यमाणः ॥ १ ॥ व्युष्टांप्रभातरूपांतांरात्रिंप्राप्याप्रियंस्वप्नंदृष्ट्वापर्यतप्यतेत्यन्वयः प्रातःकालिकत्वेनशीघ्रफलतास्वप्नस्यसूचिता ॥ २ ॥ आयासंदुःस्वप्नदर्शनजंदुःखंविनयिष्यंतःअपनेष्यंतः ॥ ३ ॥ अन्येतद्दूरीकुर्वंतोवीणादिवादयंति अपरेशांतिंतस्यखेदशांतिमुद्दिश्यलासयंतिनर्तयंतिवेश्याः शांतिलोलयंतीतिपाठे तस्यशांतिंतूष्णीमवस्थानंलोलयंतिचालयंति श्लोकाद्यर्थंप्रश्नव्याजेनेत्यर्थः अपरेहास्यानिहास्यरसप्रधानानिविविधानिनाटकान्याहुः ॥ ४ ॥ गोष्ठीहास्यानिगोष्ठ्युचितानिहास्यानिनर्माणि ॥५॥ प्रियसखः सखिमात्रस्यप्रियत्वाविवादाद्योगतिर्ज्ञेया अत्यंतप्रियइति नानुमोदसे गानादीतिशेषः ॥ ६ ॥

॥ ७ ॥ गोमयेह्रदेगोमयपूर्णेह्रदे ॥ ८ ॥ ९ ॥ तिलोदनंतिलमिश्रमोदनं अन्वगाहतेत्यंतःप्रथमःस्वप्नः ॥ १०॥ स्वप्नांतरमाह स्वप्नेपीति तमसासमावृतामेवोपरुद्धांतिरोहितां यद्वाऽसुररक्षो भिरुपरुद्धां ॥ ११ ॥ औपवाह्यस्यराजवाहनस्यनागस्यदंतिनः विषाणंदंतः ज्वलिताअग्नयोऽकस्माच्छांतादृष्टाः ॥ १२ ॥ अवदीर्णाविदीर्णा ॥ १३ ॥ कृष्णाश्चपिंगलाश्चप्रमदाः॥१४॥ ॥ १५ ॥ रक्तवासिनीरक्तवस्त्राप्रहसंतीव ॥ १६ ॥ इमांभयावहांरात्रिंप्राप्यएवमेतद्दृष्टं अहंमरिष्यामीतिविपरिणामः ॥ १७ ॥ दृष्टदुःस्वप्नफलंनिगमयति नरइत्यादि धूम्राग्रंधूमशिखा

एवंब्रुवाणंसुहृदंभरतःप्रत्युवाचह॥ शृणुत्वंयन्निमित्तंमेदैन्यमेतदुपागतं ॥ ७॥ स्वप्नेपितरमद्राक्षंमलिनंमुक्तमूर्धजं ॥ पतंतमद्रिशिखरात्कलुषेगो
मयेह्रदे॥ ८ ॥ प्लवमानश्चमेदृष्टःसतस्मिन्गोमयेह्रदे॥ पिबन्नंजलिनातैलंहसन्निवमुहुर्मुहुः॥ ९ ॥ ततस्तिलोदनंभुक्त्वापुनःपुनरधःशिराः॥ तैलेना
भ्यक्तसर्वांगस्तैलमेवान्वगाहत॥ १० ॥ स्वप्नेपिसागरंशुष्कंचंद्रंचपतितंभुवि॥ उपरुद्धांचजगतींतमसेवसमावृतां ॥ ११ ॥ औपवाह्यस्यनागस्य
विषाणंशकलीकृतं॥ सहसाचापिसंशांताज्वलिताजातवेदसः ॥ १२ ॥ अवदीर्णांचपृथिवींशुष्कांश्चविविधान्द्रुमान्॥ अहंपश्यामिविध्वस्तान्स
धूमांश्चैवपर्वतान्॥ १३ ॥ पीठेकार्ष्णायसेचैवनिषण्णंकृष्णवाससं॥ प्रहरंतिस्मराजानंप्रमदाःकृष्णपिंगलाः ॥ १४ ॥ त्वरमाणश्चधर्मात्मारक्तमा
ल्यानुलेपनः॥ रथेनखरयुक्तेनप्रयातोदक्षिणामुखः॥ १५ ॥ प्रहसंतीवराजानंप्रमदारक्तवासिनी॥ प्रकर्षंतीमयादृष्टाराक्षसीविकृतानना ॥ १६ ॥
एवमेतन्मयादृष्टमिमांरात्रिंभयावहां॥ अहंरामोथवाराजालक्ष्मणोवामरिष्यति॥ १७॥ नरोयानेनयःस्वप्नेखरयुक्तेनयातिहि ॥ अचिरात्तस्यधूम्रा
ग्रंचितायांसंप्रदृश्यते॥ १८॥ एतन्निमित्तंदीनोहंनवचःप्रतिपूजये॥ शुष्यतीवचमेकंठोनस्वस्थमिवमेमनः ॥ १९॥ नपश्यामिभयस्थानंभयंचैवो
पधारये॥ भ्रष्टश्चस्वरयोगोमेछायाचापगताथमम ॥ २० ॥

॥ १८ ॥ एतदुक्तंनिमित्तंस्वप्नरूपंदृष्ट्वेतिशेषः वचःयुष्माकंनप्रतिपूजये नप्रतिपेप्रियेइतिपाठेयुष्माकंवचःप्रति नयेनभृशंप्रीतोभवामीत्यर्थः यङंताल्लुङितिकतकः ॥ १९॥ भयस्थानंभय कारणं उपधारयेअवशतोबिभर्मि छायाकांतिःअपगतापूर्वरूपंत्यक्तवती मलिनेत्यर्थः ॥ २० ॥ ॥१२१॥

आत्मानंजुगुप्सइवकिमर्थंममजन्मेत्येवमादिरूपेण कारणंजुगुप्साकारणं जुगुप्सन्निवेतिपाठे जुगुप्सन्निवतिष्ठामितत्कारणंचनपश्यामीत्यर्थः ॥ २१ ॥ पुरापूर्वमतर्कितांअनेकरूपांदुःस्व प्नगतिंनिशम्यहिदुःस्वप्नंस्मृत्वाहिस्मृत्वैव चिंतायाअविषयदर्शनमपिराजानंविचिंत्यराजदर्शनविषयांचिंतांप्राप्यमहद्भयंमेहृदयान्नयातीत्यर्थः ॥ २२ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामी येरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेएकोनसप्ततितमःसर्गः ॥ ६९ ॥ ॥७०॥ असम्बाधुःसहाःपरिखाःपरिखाप्रदेशवर्तिप्राकारयंत्रसमूहोयस्यतत् असत्यपरिघमिति पाठांतरं ॥ १ ॥ राज्ञाकेकयेनराजपुत्रेणयुधाजितासमागम्यवसिष्ठादिदत्तपदार्थपुरःसरतयासंगमपूर्वंयथोचितंव्यवहारंकृत्वाताभ्यामर्चिताःराज्ञःस्वीयस्यभरतस्यपादौगृहीत्वानमस्कृ

जुगुप्सइवचात्मानंनचपश्यामिकारणं ॥ २१ ॥ इमांचदुःस्वप्नगतिंनिशम्यहित्वनेकरूपामवितर्कितांपुरा ॥ भयंमहत्तद्धृदयान्नयातिमेविचिंत्यरा
जानमचिंत्यदर्शनं॥ २२॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेएकोनसप्ततितमःसर्गः॥६९॥ ॥७०॥ भरतेब्रुवति
स्वप्नंदूतास्तेक्लांतवाहनाः॥ प्रविश्यासह्यपरिखंरम्यंराजगृहंपुरं॥ १ ॥ समागम्यचराज्ञातेराजपुत्रेणचार्चिताः ॥ राज्ञःपादौगृहीत्वाचतमूचुर्भरतंवचः
॥२॥ पुरोहितस्त्वांकुशलंप्राहसर्वेचमंत्रिणः॥ त्वरमाणश्चनिर्याहिकृत्यमात्ययिकंत्वया॥३॥ इमानिचमहार्हाणिवस्त्राण्याभरणानिच ॥ प्रतिगृह्यवि
शालाक्षमातुलस्यचदापय॥ ४ ॥ अत्रविंशतिकोट्यस्तुनृपतेर्मातुलस्यते॥ दशकोट्यस्तुसंपूर्णास्तथैवचनृपात्मज ॥ ५ ॥ प्रतिगृह्यतुतत्सर्वंस्वनुरक्तः
सुहृज्जने॥ दूतानुवाचभरतःकामैःसंप्रतिपूज्यतान्॥६॥ कच्चित्सकुशलीराजापितादशरथोमम॥ कच्चिदारोग्यतारामेलक्ष्मणेचमहात्मनि॥७॥ आ
र्याचधर्मनिरताधर्मज्ञाधर्मवादिनी॥ अरोगाचापिकौसल्यामातारामस्यधीमतः ॥ ८ ॥ कच्चित्सुमित्राधर्मज्ञाजननीलक्ष्मणस्यया॥ शत्रुघ्नस्यचवी
रस्यअरोगाचापिमध्यमा॥ ९॥ आत्मकामासदाचंडीक्रोधनाप्राज्ञमानिनी॥ अरोगाचापिमेमाताकैकेयीकिमुवाचह ॥ १० ॥

त्यभरतंवचऊचुः राज्ञःकेकयराजस्यैवेत्यन्ये ॥ २ ॥ मंत्रिणःप्राहुरितिविपरिणामः आत्ययिकंकालातिक्रमासहं कृत्यमस्तीतिशेषः ॥ ३ ॥ मातुलस्यच चान्मातामहस्यच ॥ ४ ॥ अ त्रआहृतद्रव्येविंशतिकोट्यःतत्संख्याकवस्त्राभरणानिनृपतेर्मातामहस्यतदर्धंमातुलस्य ॥ ५ ॥ सुहृज्जनेमातुलादिरूपे प्रदाप्येतिशेषः कामैःअभिमतवस्तुजातैः ॥ ६ ॥ अथक्रमेणकुश लंपृच्छति राजेत्यादि ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ मातुःस्वभावानुवादपूर्वंतस्याआरोग्यंपृच्छति आत्मकामेति आत्मप्रयोजनकामाप्राज्ञमानिनीआत्मानंप्राज्ञांमन्यतेसा ॥ १० ॥

संप्रश्रितंसविनयंसंक्षिप्तंच ॥ ११ ॥ येषांकुशलमिच्छसितेषांकुशलमेव त्वरयाह्वानेनशंकानकार्या पद्मापद्मवतीश्रीस्त्वांवृणुतेतथाशोभात्वयिदृश्यते येनसर्वामंगलशंकाव्यावृत्तिरतो यात्रार्थैरथोयुज्यतां ॥ १२ ॥ दूतामांसंत्वरयंतीत्युक्त्वामहाराजमापृच्छेगमनानुज्ञार्थैइतिदूतानभ्यभाषतेत्यन्वयः ॥ १३ ॥ संचोदितःशीघ्रंगच्छेत्येवंप्रेरितः ॥ १४ ॥ मेस्मरिष्यसीतिशेषत्वविवक्षायांषष्ठी मामित्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ सुप्रजाःशुभप्रजावती ॥ १७ ॥ तौचकुशलंब्रूयाइतिसंबंधः ॥ १८ ॥ तस्मैभरतायेत्यन्वयः चित्रान्कंबलान्चित्राणिअजिनानिमृगा

एवमुक्तास्तुतेदूताभरतेनमहात्मना॥ ऊचुःसंप्रश्रितंवाक्यमिदंतंभरतंतदा॥ ११ ॥ कुशलास्तेनरव्याघ्रयेषांकुशलमिच्छसि ॥ श्रीश्चत्वांवृणुतेपद्मा युज्यतांचापितेरथः॥ १२॥ भरतश्चापितान्दूतानेवमुक्तोभ्यभाषत॥ आपृच्छेहंमहाराजंदूताःसंत्वरयंतिमां ॥ १३॥ एवमुक्त्वातुतान्दूतान्भरतःपार्थिवात्मजः ॥ दूतैःसंचोदितोवाक्यंमातामहमुवाचह ॥ १४ ॥ राजन्पितुर्गमिष्यामिसकाशंदूतचोदितः ॥ पुनरप्यहमेष्यामियदामेत्वंस्मरिष्यसि ॥ १५॥ भरतेनैवमुक्तस्तुनृपोमातामहस्तदा॥ तमुवाचशुभंवाक्यंशिरस्याघ्रायराघवं॥ १६॥ गच्छतातानुजानेत्वांकैकेयीसुप्रजास्त्वया॥ मातरंकुशलंब्रूयाःपितरंचपरंतप॥ १७॥ पुरोहितंचकुशलंयेचान्येद्विजसत्तमाः॥ तौचतातमहेष्वासौभ्रातरौरामलक्ष्मणौ॥ १८॥ तस्मैहस्त्युत्तमांश्चित्रान्कंबलानजिनानिच॥ सत्कृत्यकेकयोराजाभरतायददौधनं॥ १९॥ अंतःपुरेतिसंवृद्धान्व्याघ्रवीर्यबलोपमान्॥ दंष्ट्रायुक्तान्महाकायान्शुनश्चोपायनंददौ॥ २०॥ रुक्मनिष्कसहस्रेद्वेषोडशाश्वशतानिच॥ सत्कृत्यकेकयीपुत्रंकेकयोधनमादिशत्॥ २१॥ तदामात्यानभिप्रेतान्विश्वास्यांश्चगुणान्वितान्॥ ददावश्वपतिःशीघ्रंभरतायानुयायिनः ॥ २२ ॥ ऐरावतानैंद्रशिरान्नागान्वैप्रियदर्शनान् ॥ खरान्शीघ्रान्सुसंयुक्तान्मातुलोस्मैधनंददौ ॥ २३ ॥ सदत्तंकेकयेंद्रेणधनंतन्नाभ्यनंदत ॥ भरतःकेकयीपुत्रोगमनत्वरयातदा॥ २४ ॥ बभूवह्यस्यहृदयेचिंतासुमहतीतदा ॥त्वरयाचापिदूतानांस्वप्नस्यापिचदर्शनात्॥ २५॥

णां ॥ १९ ॥ अतिसंवृद्धान्यत्नेनवर्धितान् व्याघ्रवीर्यबलोपमांस्तद्वुपमवीर्यबलवतः बलान्वितानितिपाठांतरं ॥ २० ॥ निष्कमुरोभूषणं धनमुक्तरूपं ॥ २१ ॥ अमात्यान्स्वीयान् अश्वपतिःकेकयः ॥ २२ ॥ ऐरावतान्इरावत्पर्वतभवान्ऐरावतकुलोद्भवान्वा ऐंद्रशिरानिंद्रशिरनामकदेशभवान्नागान्गजान् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

सइति सःमातामहादिभ्योलब्धधनःयात्रापरिकरसन्नाहनायस्ववेश्माभिगम्यकृतयात्रापरिकरस्ततोभ्यतिक्रम्यनिर्गत्यनरादिसंकुलंराजमार्गंप्रपेदे सुमहतीश्रीःसुमहच्छ्रीस्तद्वान् ॥२६॥ अभ्यतीत्यस्वगृहाद्राजगृहपर्यंतंराजमार्गमतीत्येत्यर्थः ॥ २७ ॥ मातुलंचचेनमातामहीमातुलान्यौ ॥ २८ ॥ मंडलाकाराणिचक्राणियेषांतान् कतकस्तुमंडलाकारतयारथप्रवर्तनसाधकंचक्रंमंडलचक्रंचतुर्दिक्चक्रमध्यस्थंतद्येषांतान् कांच्यादौचतथेदानींप्रसिद्धमित्याह ॥ २९ ॥ बलेनस्वीयेनमातुलीयेनच आर्यकस्यमातामहस्य सभार्यकःस्वात्मसमैरितिपाठांतरं भार्यासहितइत्यर्थः ॥ ३० ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेसप्ततितमःसर्गः ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ सुदामांतदाख्यां

सस्ववेश्माभ्यतिक्रम्यनरनागाश्वसंकुलं॥ प्रपेदेसुमहच्छ्रीमान्राजमार्गमनुत्तमं॥ २६॥ अभ्यतीत्यततोपश्यदंतःपुरमनुत्तमं ॥ ततस्तद्भरतःश्रीमानाविवेशानिवारितः॥ २७॥ समातामहमापृच्छ्यमातुलंचयुधाजितं॥ रथमारुह्यभरतःशत्रुघ्नसहितोययौ ॥ २८ ॥ रथान्मंडलचक्रांश्चयोजयित्वापरंशतं॥ उष्ट्रगोश्वखरैर्भृत्याभरतंयांतमन्वयुः ॥ २९ ॥ बलेनगुप्तोभरतोमहात्मासहार्यकस्यात्मसमैरमात्यैः॥ आदायशत्रुघ्नमपेतशत्रुर्गृहाद्ययौसिद्धइवेंद्रलोकात्॥ ३०॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेसप्ततितमःसर्गः॥७०॥ ॥७१॥ सप्राङ्मुखोराजगृहादभिनिर्यायवीर्यवान्॥ ततःसुदामांद्युतिमान्संतीर्यावेक्ष्यतांनदीं॥ १॥ ह्लादिनींदूरपारांचप्रत्यक्स्रोतस्तरंगिणीं॥ शतद्रूमतरच्छ्रीमान्नदीमिक्ष्वाकुनंदनः॥ २॥ ऐलधानेनदींतीर्त्वाप्राप्यचापरपर्वतान्॥ शिलामाकुर्वतींतीर्त्वाआग्नेयंशल्यकर्षणं॥ ३॥

नदीं इदंमार्गांतरंचतुरंगबलगमनोचितं दूतास्तुशीघ्रंतन्नगरप्राप्तयेकांतारमार्गेणगताः इदंचदूतमार्गोक्तनद्यादीनामिहानुक्तेरन्येषामुक्तेश्चज्ञायते ॥ १ ॥ दूरंपारंपरतीरंयस्यास्तां ह्लादिनींतदाख्यांनदीं प्रत्यक्स्रोतस्तरंगिणींपश्चिमप्रवाहांनदीं ततःशतद्रूंतत्संज्ञिकां ॥ २॥ ऐलधानेतदाख्यग्रामे नदींतद्ग्रामवर्तिनीं ऐलधानीमितिपाठेतदाख्यामित्यर्थंकतकः अपरपर्वताजनपदविशेषाः अपरपर्यटानितिपाठांतरं शिलांतदाख्यनदीं आकुर्वतीनामकंनद्यंतरमितिकतकः शिलामासमंतात्कुर्वतीशिलाकर्षणस्वभावामित्यर्थइतितीर्थः स्वमध्यपतितंवस्तुशिलारूपंकुर्वतीमित्यर्थः तरणंचतद्वर्तिशिलाप्रायकाष्ठनौकयेत्यन्ये आग्नेयंआग्नेयदिग्गतंशल्यकर्षणंतदोषध्युपेतंदेशं तत्रचशिलावहानदीतिकतकः आग्नेयंशल्यकर्तनमितिग्रामद्वयंतन्मध्ये शिलावहानदीतितीर्थः ॥ ३ ॥

महाशैलानतीत्यचैत्ररथंवनमभ्यगात् चैत्ररथंयातुंमहाशैलानत्यगादितिपाठांतरेऽर्थः ॥ ४ ॥ सरस्वती इयमत्रपश्चिमप्रवाहा गंगापदेनात्रसुचक्षुसीताद्यन्यतमाःपश्चिमप्रवाहायास्ताः एतास्तिस्रोगंगाप्रवाहाएवेतिपुराणप्रसिद्धं तांयुग्मेनसंगमेनप्रतिपद्यप्राप्यवीरमत्स्यानांदेशानामुत्तरान्देशान्प्राप्यभारुंडाख्यंवनंप्राविशत् उत्तरमितिपाठेवनविशेषणंतत् ॥ ५ ॥ ततोवेगिनीत्वादिविशेषवतींकुलिंगाख्यांनदींसंतीर्णोयमुनांप्राप्यबलमाश्वासयत् ॥ ६ ॥ गात्राणिवाजिनां शीतीकृत्वास्नपनादिना आश्वास्यछायायांघासादिदानेन उदकमादायतीर्थबुद्ध्या

सत्यसंधःशुचिर्भूत्वाप्रेक्षमाणःशिलावहां ॥ अभ्यगात्समहाशैलान्वनंचैत्ररथंप्रति ॥ ४ ॥ सरस्वतींचगंगांचयुग्मेनप्रतिपद्यच ॥ उत्तरान्वीरमत्स्यानांभारुंडंप्राविशद्वनं ॥ ५ ॥ वेगिनींचकुलिंगाख्यांह्लादिनींपर्वतावृतां ॥ यमुनांप्राप्यसंतीर्णोबलमाश्वासयत्तदा ॥ ६ ॥ शीतीकृत्वातुगात्राणिक्लांतानाश्वास्यवाजिनः ॥ तत्रस्नात्वाचपीत्वाचप्रायादादायचोदकं ॥ ७ ॥ राजपुत्रोमहारण्यमनभीक्ष्णोपसेवितं ॥ भद्रोभद्रेणयानेनमारुतःखमिवात्यगात् ॥ ८ ॥ भागीरथींदुष्प्रतरांसोंशुधानेमहानदीं ॥ उपायाद्राघवस्तूर्णंप्राग्वटेविश्रुतेपुरे ॥ ९ ॥ सगंगांप्राग्वटेतीर्त्वासमायात्कुटिकोष्टिकां ॥ सबलस्तांसतीर्त्वाथसमगाद्धर्मवर्धनं ॥ १० ॥ तोरणंदक्षिणार्धेनजंबूप्रस्थंसमागमत् ॥ वरूथंचययौरम्यंग्रामंदशरथात्मजः ॥ ११ ॥ तत्ररम्यवनेवासंकृत्वासौप्राङ्मुखोययौ ॥ उद्यानमुज्जिहानायाःप्रियकायत्रपादपाः ॥ १२ ॥ सतांस्तुप्रियकान्प्राप्यशीघ्रानास्थायवाजिनः ॥ अनुज्ञाप्याथभरतोवाहिनींत्वरितोययौ ॥ १३ ॥ वासंकृत्वासर्वतीर्थेतीर्त्वाचोत्तरगांनदीं ॥ अन्यानदीश्चविविधैःपार्वतीयैस्तुरंगमैः ॥ १४ ॥

॥ ७ ॥ अनभीक्ष्णोपसेवितंबहुधाजनैरनुपसेवितं भद्रेणप्रशस्तेनरथेन भद्रजातीयेनगजेनवा ॥ ८ ॥ अंशुधानेग्रामेमहानदींगंगांदुष्प्रतरांज्ञात्वाप्राग्वटेपुरेआगत्यतत्रतांतीर्त्वाकुटिकोष्टिकांआयात्तांतीर्त्वाधर्मवर्धनंग्राममगात् ॥ ९ ॥ १० ॥ तोरणंदक्षिणार्धेनतोरणग्रामस्यदक्षिणभागेनजंबूप्रस्थाख्यंग्राममागतः वरूथंतदाख्यं ॥ ११ ॥ उज्जिहानायास्तन्नामकनगर्याः प्रियकास्तन्नामानोवृक्षाः ॥ १२ ॥ सालांस्तुप्रियकानितिपाठेसालशब्दोवृक्षपर्यायः सतांस्त्वितिपाठेसभरतइत्यर्थः शीघ्रान्वाजिनआस्थायरथेसंयोज्यअनुज्ञाप्यमयाशीघ्रंगम्यतेभवद्भिर्मंदमागंतव्यमित्येवं उज्जिहानायाअर्वाक्स्वदेशत्वेनभयाभावात् ॥ १३ ॥ सर्वतीर्थेतदाख्यग्रामे पार्वतीयैःपर्वतोद्भवैः स्वार्थिकाणंतमित्याहुः ॥ १४ ॥

॥ १२३ ॥

हस्तिपृष्ठकंग्रामः कुटिकानदी लोहित्येग्रामेकपीवतींनदीं ॥ १५ ॥ हस्तिपृष्ठेतिएकसालेतिश्लोकद्वयंप्रक्षिप्तमितिकतकः ॥ १६ ॥ भरतइति ॥ १७ ॥ १८ ॥ नातिप्रतीतानातिदृष्टिता प्रतीतोदृषितःख्यातइतिवैजयंती ॥ १९ ॥ पांडुमृत्तिकासुधाधवलितत्वान्निरानंदत्वाच्चपांडुमृत्तिकारूपकं यज्वादिभिर्ध्यामापिराजपालितापिपांडुमृत्तिकासमूहइवनिःसारा ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥ सायाह्नेउद्यानानिप्रविश्यरात्रौक्रीडित्वोपरतैर्नरैःप्रातःसमंताद्विप्रधावद्भिर्यानिपूर्वमत्यंतंप्रकाशंतेतान्यद्यकामिभिःपरित्यक्तानि अनुमांलक्षीकृत्यरुदंतीव ममान्यथामहारण्या

हस्तिपृष्ठकमासाद्यकुटिकामप्यवर्तत ॥ ततारचनरव्याघ्रोलोहित्येचकपीवतीं ॥ १५ ॥ एकसालेस्थाणुमतींविनतेगोमतींनदीं ॥ कलिंगनगरेचापिप्राप्यसालवनंतदा ॥ १६ ॥ भरतःक्षिप्रमागच्छत्सुपरिश्रांतवाहनः ॥ वनंचसमतीत्याशुशर्वर्यामरुणोदये ॥ १७ ॥ अयोध्यांमनुनाराज्ञानिर्मितांसददर्शह ॥ तांपुरींपुरुषव्याघ्रःसप्तरात्रोषितःपथि ॥ १८ ॥ अयोध्यामग्रतोदृष्ट्वासारथिंचेदमब्रवीत् ॥ एषानातिप्रतीतामेपुण्योद्यानायशस्विनी ॥ १९ ॥ अयोध्यादृश्यतेदूरात्सारथेपांडुमृत्तिका ॥ यज्विभिर्गुणसंपन्नैर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥ २० ॥ भूयिष्ठमृद्धैराकीर्णाराजर्षिवरपालिता ॥ अयोध्यायांपुराशब्दःश्रूयतेतुमुलोमहान् ॥ २१ ॥ समंतान्नरनारीणांतमद्यनशृणोम्यहं ॥ उद्यानानिहिसायाह्नेक्रीडित्वोपरतैर्नरैः ॥ २२ ॥ समंताद्विप्रधावद्भिःप्रकाशंतेममान्यथा ॥ तान्यद्यानुरुदंतीवपरित्यक्तानिकामिभिः ॥ २३ ॥ अरण्यभूतेवपुरीसारथेप्रतिभातिमां ॥ नह्यत्रयानैर्दृश्यंतेनगजैर्नचवाजिभिः ॥ निर्यांतोवाभियांतोवानरमुख्यायथापुरा ॥ २४ ॥ उद्यानानिपुराभांतिमत्तप्रमुदितानिच ॥ जनानांरतिसंयोगेष्वत्यंतगुणवंतिच ॥ २५ ॥ तान्येतान्यद्यपश्यामिनिरानंदानिसर्वशः ॥ स्रस्तपर्णैरनुपथंविक्रोशद्भिरिवद्रुमैः ॥ २६ ॥ नाद्यापिश्रूयतेशब्दोमत्तानांमृगपक्षिणां ॥ सरक्तांमधुरांवाणींकलंव्याहरतांबहु ॥ २७ ॥ चंदनागुरुसंपृक्तधूपसंमूर्छितोमलः ॥ प्रवातिपवनःश्रीमान्किन्नुनाद्ययथापुरा ॥ २८ ॥

नीवप्रकाशंते ॥ २२ ॥ २३ ॥ यानैःशिबिकादिभिः अभियांतःप्रविशंतः ॥ २४ ॥ मत्तप्रमुदितानिमत्तप्रमुदितभृंगकोकिलादिमंतितादृशस्त्रीपुरुषवंतिच रत्यर्थसंयोगेविविधकुसुमलतागृहदीर्घिकाक्रीडपर्वतादियुक्ततयायान्यत्यंतगुणवंतिअत्यंतमनुकूलानितान्यद्यनिरानंदानिपश्यामि ॥ २५ ॥ यतोविक्रोशद्भिरिवद्रुमैरुपलक्षितानि ॥ २६ ॥ अद्यापिउदितेपिसूर्येअस्मासुप्रत्यासन्नेष्वपिकलमव्यक्तं ॥ २७ ॥ संमूर्छितोव्याप्तः ॥ २८ ॥

कोणोभेर्यादिवादनदंडस्तेनसंघट्टितस्तदाघातजनितोयःपुरासदाअदीनगतिरनुभूतःसकिंविरतः ॥ २९ ॥ अनिष्टानिअनिष्टसूचकानि पापानिक्रूराणिकाकादयः पापस्याक्रूरपाप्मनोः अमनोज्ञानिअशुभसूचकानिनिमित्तानिवामाक्षिस्पंदादीनि ॥ ३० ॥ असतिसंमोहेतत्कारणे ॥ ३१ ॥ विषण्णोदीनः श्रांतहृदयःखिन्नचित्तः संलुलितानिक्षुभितानिइंद्रियाणियस्य सः ॥ ३२ ॥ वैजयंतेनइंद्रप्रासादद्वारतुल्यद्वारेणतन्नामकेनवा विजयंपृष्टःकृतविजयप्रश्नः विजयमुक्तइतिपाठांतरं ॥ ३३ ॥ अनेकाग्रहृदयःव्याकुलहृदयः द्वाःस्थंजनंप्रत्यर्च्यसोप

भेरीमृदंगवीणानांकोणसंघट्टितःपुनः ॥ किमद्यशब्दोविरतःसदादीनगतिःपुरा ॥ २९ ॥ अनिष्टानिचपापानिपश्यामिविविधानिच ॥ निमित्तान्य
मनोज्ञानितेनसीदतिमेमनः ॥ ३० ॥ सर्वथाकुशलंसूतदुर्लभंममबंधुषु ॥ तथाह्यसतिसंमोहेहृदयंसीदतीवमे ॥ ३१ ॥ विषण्णःश्रांतहृदयस्त्रस्तःसं
लुलितेंद्रियः ॥ भरतःप्रविवेशाशुपुरीमिक्ष्वाकुपालितां ॥ ३२ ॥ द्वारेणवैजयंतेनप्राविशच्छ्रांतवाहनः ॥ द्वाःस्थैरुत्थायविजयंपृष्टस्तैःसहितोययौ
॥ ३३ ॥ सत्वनेकाग्रहृदयोद्वाःस्थंप्रत्यर्च्यतंजनं ॥ सूतमश्वपतेःक्लांतमब्रवीत्तत्रराघवः ॥ ३४ ॥ किमहंत्वरयानीतःकारणेनविनाऽनघ ॥ अशुभाशं
किहृदयंशीलंचपततीवमे ॥ ३५ ॥ श्रुतानुयादृशाःपूर्वंनृपतीनांविनाशने ॥ आकारांस्तानहंसर्वानिहपश्यामिसारथे ॥ ३६ ॥ संमार्जनविहीनानिप
रुषाण्युपलक्षये ॥ असंयतकवाटानिश्रीविहीनानिसर्वशः ॥ ३७ ॥ बलिकर्मविहीनानिधूपसंमोदनेनच ॥ अनाशितकुटुंबानिप्रभाहीनजनानिच
॥ ३८ ॥ अलक्ष्मीकानिपश्यामिकुटुंबिभवनान्यहं ॥ अपेतमाल्यशोभानिअसंमृष्टाजिराणिच ॥ ३९ ॥ देवागाराणिशून्यानिनभांतीहयथापुरा ॥
देवतार्चाःप्रविद्धाश्चयज्ञगोष्ठास्तथैवच ॥ ४० ॥

चारंनिवर्त्य अश्वपतेःकेकयस्य ॥ ३४ ॥ आनीतःदूतद्वारेतिशेषः कारणेनविनाकारणोक्तिविना अतएवमेहृदयमशुभाशंकि शीलंधैर्यादिस्वभावः पततिगलति ॥ ३५॥ श्रुताःकथास्वि तिशेषः तांस्तादृशान् ॥ ३६ ॥ तानाकारानाह संमार्जनेत्यादि ईदृशानिकुटुंबिभवनान्युपलक्षयेइतिसंबंधः असंयतकवाटानि अनाशितकुटुंबानीतिवक्ष्यमाणत्वेनतद्बंधनसामर्थ्या भावात् ॥ ३७ ॥ धूपसंमोदनेनपरिमलेनहीनानीतिशेषः अनाशितकुटुंबानिअभोजितकुटुंबानि प्रभाशोभा ॥ ३८ ॥ अलक्ष्मीकानिविचित्रध्वजतोरणाद्यभावात् ॥ ३९ ॥ देवतार्चाः प्रतिमाः प्रविद्धाःनिरस्तपूजनाः यज्ञगोष्ठास्तथाविधाःप्रविद्धाःयज्ञरहिताः ॥ ४० ॥

माल्यापणेषुमाल्यविक्रयापणेषु पण्यानिमाल्यरूपाणि ॥ ४१ ॥ नष्टेनव्यापारेणक्रयविक्रयादिव्यापारेणयंत्रिताःनिरुद्धापणाः ॥ ४२ ॥ मलिनत्वादिगुणकंस्त्रीपुंसंपश्यामि ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ शृंगाटकंचतुष्पथः रजसारुणानिधूसराणिद्वारकवाटानिद्वारयंत्राणिचयस्यां ॥ ४५ ॥ अन्यदाराजजीवने ॥ ४६ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवा

माल्यापणेषुराजंतेनाद्यपण्यानिवातथा ॥ दृश्यंतेवणिजोप्यद्यनयथापूर्वमत्रवै ॥ ४१ ॥ ध्यानसंविग्नहृदयानष्टव्यापारयंत्रिताः ॥ देवायतनचैत्येषु
दीनाःपक्षिमृगास्तथा ॥ ४२ ॥ मलिनंचाश्रुपूर्णाक्षंदीनंध्यानपरंकृशं ॥ सस्त्रीपुंसंचपश्यामिजनमुत्कंठितंपुरे ॥ ४३ ॥ इत्येवमुक्त्वाभरतःसूतंतंदीन
मानसः ॥ तान्यनिष्टान्ययोध्यायांप्रेक्ष्यराजगृहंययौ ॥ ४४ ॥ तांशून्यशृंगाटकवेश्मरथ्यांरजोरुणद्वारकवाटयंत्रां ॥ दृष्ट्वापुरीमिंद्रपुरीप्रकाशांदुःखेन
संपूर्णतरोबभूव ॥ ४५ ॥ बभूवपश्यन्मनसोप्रियाणियान्यन्यदानास्यपुरेबभूवुः ॥ अवाक्शिरादीनमनानहृष्टःपितुर्महात्माप्रविवेशवेश्म ॥ ४६ ॥
इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेएकसप्ततितमःसर्गः ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ अपश्यंस्तुततस्तत्रपितरंपितुरालये ॥
जगामभरतोद्रष्टुंमातरंमातुरालये ॥ १ ॥ अनुप्राप्तंतुतंदृष्ट्वाकैकेयीप्रोषितंसुतं ॥ उत्पपाततदाहृष्टात्यक्त्वासौवर्णमासनं ॥ २ ॥ सप्रविश्यैवधर्मात्मा
स्वगृहंश्रीविवर्जितं ॥ भरतःप्रेक्ष्यजग्राहजनन्याश्चरणौशुभौ ॥ ३ ॥ तंमूर्ध्निसमुपाघ्रायपरिष्वज्ययशस्विनं ॥ अंकेभरतमारोप्यप्रष्टुंसमुपचक्रमे ॥ ४ ॥
अद्यतेकतिचिद्रात्र्यश्च्युतस्यार्यकवेश्मनः ॥ अपिनाध्वश्रमःशीघ्रंरथेनापततस्तव ॥ ५ ॥ आर्यकस्तेसुकुशलीयुधाजिन्मातुलस्तव ॥ प्रवासाच्चसु
खंपुत्रसर्वमेवक्तुमर्हसि ॥ ६ ॥ एवंपृष्टस्तुकैकेय्याप्रियंपार्थिवनंदनः ॥ आचष्टभरतःसर्वंमात्रेराजीवलोचनः ॥ ७ ॥ अद्यमेसप्तमीरात्रिश्च्युतस्या
र्यकवेश्मनः ॥ अंबायाःकुशलीतातोयुधाजिन्मातुलश्चमे ॥ ८ ॥

ल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेएकसप्ततितमःसर्गः ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ अपश्यन्निति ॥ १ ॥ २ ॥ स्वगृहंस्वमातृगृहं ॥ ३ ॥ ४ ॥ आर्यकवेश्मनःमातामहगृहाच्च्युतस्यचलितस्य तेमार्गेकतिचित्कतिरात्र्योलब्धास्तद्वक्तुमर्हसीत्यन्वयः रथेनशीघ्रमागच्छतस्तवाध्वनिश्रमोनखलुतद्वद ॥ ५ ॥ आर्यकोमातामहःमातुलश्चकुशलीनवेति इतःप्रवासादारभ्यमातुलगृहेसु खंनवेत्येतत्सर्वंवक्तुमर्हसि ॥ ६ ॥ ७ ॥ च्युतस्यचलितस्य सप्तमीरात्रिः एतद्दिनात्पूर्वारात्रिःसप्तमीत्यर्थः तेनसप्तरात्रोषितःपथीत्यनेननविरोधः ॥ ८ ॥

परिश्रांतंपरिश्रांतवाहनं ॥ ९ ॥ १० ॥ शून्यः पित्रेतिशेषः तेशयनीयःशयनार्हः ॥ ११ ॥ द्रष्टुमिच्छन्निहागतः प्रायेणेहतस्यावस्थानात् ॥ १२ ॥ अंबानांमध्येयाज्येष्ठातस्याःनिवेश
नेतिष्ठतीतिशेषः ॥ १३ ॥ अजानंतमिति राजवृत्तांतमितिशेषः प्रियवत्प्रजानंतीतियोजना तत्रहेतूराज्यलोभेनेति ॥ १४ ॥ यायजूकोयज्ञशीलः ॥ १५ ॥ धर्माभिजनवान्धर्मयुक्त

यन्मेधनंचरत्नंचददौराजापरंतपः ॥ परिश्रांतंपथ्यभवत्ततोहंपूर्वमागतः ॥ ९ ॥ राजवाक्यहरैर्दूतैस्त्वर्यमाणोहमागतः ॥ यदहंप्रष्टुमिच्छामितदंबावक्तु
मर्हति ॥ १० ॥ शून्योयंशयनीयस्तेपर्यंकोहेमभूषितः ॥ नचायमिक्ष्वाकुजनःप्रहृष्टःप्रतिभातिमे ॥ ११ ॥ राजाभवतिभूयिष्ठमिहांबायानिवेशने ॥
तमहंनाद्यपश्यामिद्रष्टुमिच्छन्निहागतः ॥ १२ ॥ पितुर्ग्रहीष्येपादौचतंममाख्याहिपृच्छतः ॥ आहोस्विदंबाज्येष्ठायाःकौसल्यायानिवेशने ॥ १३ ॥ तंप्र
त्युवाचकैकेयीप्रियवद्घोरमप्रियं ॥ अजानंतंप्रजानंतीराज्यलोभेनमोहिता ॥ १४ ॥ यागतिःसर्वभूतानांतांगतिंतेपितागतः ॥ राजामहात्मातेजस्वी
यायजूकःसतांगतिः ॥ १५ ॥ तच्छ्रुत्वाभरतोवाक्यंधर्माभिजनवाञ्छुचिः ॥ पपातसहसाभूमौपितृशोकबलार्दितः ॥ १६ ॥ हाहतोस्मीतिकृपणंदी
नांवाचमुदीरयन् ॥ निपपातमहाबाहुर्बाहूविक्षिप्यवीर्यवान् ॥ १७ ॥ ततःशोकेनसंवीतःपितुर्मरणदुःखितः ॥ विललापमहातेजाभ्रांताकुलितचेत
नः ॥ १८ ॥ एतत्सुरुचिरंभातिपितुर्मेशयनंपुरा ॥ शशिनेवामलंरात्रौगगनंतोयदात्यये ॥ १९ ॥ तदिदंनविभात्यद्यविहीनंतेनधीमता ॥ व्योमेवश
शिनाहीनमप्शुष्कइवसागरः ॥ २० ॥ बाष्पमुत्सृज्यकंठेनस्वात्मनापरिपीडितः ॥ प्रच्छाद्यवदनंश्रीमद्वस्त्रेणजयतांवरः ॥ २१ ॥ तमार्तंदेवसंकाशं
समीक्ष्यपतितंभुवि ॥ निकृत्तमिवसालस्यस्कंधंपरशुनावने ॥ २२ ॥

वंशवान् ॥ १६ ॥ बाहूविक्षिप्यभूमावाहत्य ॥ १७ ॥ शोकेनसंवीतआवृतचित्तः मरणदुःखितःमरणश्रवणेनसंजातदुःखः भ्रांताअनवस्थिताआकुलिताखिन्नाचेतनायस्यसतादृशोविल
लाप ॥ १८ ॥ विलापंदर्शयति एतदिति पुराभातिस्म ॥ १९ ॥ अप्शुष्कःआपःशुष्कायस्मिन्कालाग्निनासः अप्शुष्कमिवसागरमितिपाठेसागरस्वरूपमित्यर्थः शुष्कापइतिपाठांतरं
॥ २० ॥ श्रीमद्वदनंवस्त्रेणाच्छाद्यकंठेनकंठस्वरेणसहबाष्पंनेत्रजलमुत्सृज्यभूमौपतित्वाविललापेतिशेषः ॥ २१ ॥ सालस्यसालवृक्षस्य स्कंधंशाखां ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥ राजन्नत्रेतिराजपुत्रेतिवापाठः सदसिसंमताःसभ्याः ॥ २४ ॥ शीलंसद्वृत्तं श्रुतिःश्रुतं तपश्चांद्रायणादितदनुगा शीलश्रुतिमनोनुगेतिपाठेतदुभयपरिशीलनविषयंयन्मनःसंक
ल्पात्मकंतदनुगाबुद्धिरध्यवसायात्मिका अर्कस्यमंदिरेअर्कमंडले तदेवहितस्यगृहं तीर्थस्तुमंदरइतिपाठंमत्वाऽत्युन्नतमंदरपर्वतेऽर्कप्रभायाश्चिरावस्थानादेवमुक्तिरितिव्याचख्यौ ॥ २५ ॥
॥ २६ ॥ यक्ष्यतेकरिष्यति यात्रामयासिषंयात्रामकार्षं अयाचिषमितिपाठेमातामहायेतिशेषः ॥ २७ ॥ अन्यथाभूतंचिंतितविपरीतंजातं ॥ २८ ॥ रामेणौर्ध्वदेहिकंकृतमितिमन्वान

मातामातंगसंकाशंचंद्रार्कसदृशंसुतं ॥ उत्थापयित्वाशोकार्तंवचनंचेदमब्रवीत् ॥ २३ ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठकिंशेषेराजन्नत्रमहायशः ॥ त्वद्विधानहिशोचं
तिसंतःसदसिसंमताः ॥ २४ ॥ दानयज्ञाधिकाराहिशीलश्रुतितपोनुगा ॥ बुद्धिस्तेबुद्धिसंपन्नप्रभेवार्कस्यमंदिरे ॥ २५ ॥ सरुदित्वाचिरंकालंभूमौप
रिविवृत्यच ॥ जननींप्रत्युवाचेदंशोकैर्बहुभिरावृतः ॥ २६ ॥ अभिषेक्ष्यतिरामंतुराजायज्ञंनुयक्ष्यते ॥ इत्यहंकृतसंकल्पोहृष्टोयात्रामयासिषं ॥ २७ ॥
तदिदंत्यन्यथाभूतंव्यवदीर्णंमनोमम ॥ पितरंयोनपश्यामिनित्यंप्रियहितेरतं ॥ २८ ॥ अंबकेनात्यगाद्राजाव्याधिनाम्यनागते ॥ धन्यारामादयःस
र्वेयैःपितासंस्कृतःस्वयं ॥ २९ ॥ ननूनंमांमहाराजःप्राप्तंजानातिकीर्तिमान् ॥ उपजिघ्रेत्तुमांमूर्ध्नितातःसन्नाम्यसत्वरं ॥ ३० ॥ क्वसपाणिःसुखस्पर्शस्ता
तस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ योहिमांरजसाध्वस्तमभीक्ष्णंपरिमार्जति ॥ ३१ ॥ योमेभ्रातापिताबंधुर्यस्यदासोस्मिसंमतः ॥ तस्यमांशीघ्रमाख्याहिरामस्या
क्लिष्टकर्मणः ॥ ३२ ॥ पिताहिभवतिज्येष्ठोधर्ममार्यस्यजानतः ॥ तस्यपादौग्रहीष्यामिसहीदानींगतिर्मम ॥ ३३ ॥ धर्मविद्धर्मशीलश्चमहाभागोदृढव्रतः ॥
आर्येकिमब्रवीद्राजापितामेसत्यविक्रमः ॥ ३४ ॥ पश्चिमंसाधुसंदेशमिच्छामिश्रोतुमात्मनः ॥ इतिपृष्टायथातत्त्वंकैकेयीवाक्यमब्रवीत् ॥ ३५ ॥ रा
मेतिराजाविलपन्हासीतेलक्ष्मणेतिच ॥ समहात्मापरंलोकंगतोगतिमतांवरः ॥ ३६ ॥

आह धन्याइत्यादि ॥ २९ ॥ पुनःशोचति नेति प्राप्तंइहागतं सन्नाम्य मूर्धानमितिशेषः ॥ ३० ॥ परिमार्जतिपरिमार्ष्टि ॥ ३१ ॥ आख्याहि आगतमितिशेषः ॥ ३२ ॥ धर्मंजानतआ
र्यस्यश्रेष्ठस्यविवेकिनःपुरुषस्यज्येष्ठोज्येष्ठभ्रातापिताभवति अतस्तस्यपादौग्रहीष्यामि यतःसइदानींममगतिः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ पश्चिमंसंदेशंअंत्यकालिकं ॥ ३५ ॥ विलपन्परलोकंगतः
नतुकिंचिदपिसंदेशमवोचदित्यर्थः ॥ ३६ ॥

इमांवाचंसिद्धार्थास्त्वित्यादिवक्ष्यमाणां ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ एवंद्वितीयेति राजमरणापेक्षयारामवनगमनरूपाप्रियस्यद्वितीयत्वं ॥३९॥ क्वेदानींगतइतिशेषः समागतोमिलितः॥४०॥ वि
प्रियंरामविवासनरूपं प्रियशंसयाप्रियशंकयाएतच्छ्रवणेभरतस्यसुखंभविष्यतीतितर्केण युगपत्राजमरणकथनसमकालमेव ॥४१॥४२॥ चारित्रशंकयारामस्यधर्मच्युतिशंकयात्रस्तः

इतीमांपश्चिमांवाचंव्याजहारपितातव ॥ कालधर्मपरिक्षिप्तःपाशैरिवमहागजः ॥ ३७॥ सिद्धार्थास्तुनरारामभागतंसहसीतया ॥ लक्ष्मणंचमहाबा
हुंद्रक्ष्यंतिपुनरागतं ॥ ३८ ॥ तच्छ्रुत्वाविषसादैवंद्वितीयाप्रियशंसनात् ॥ विषण्णवदनोभूत्वाभूयःपप्रच्छमातरं ॥ ३९ ॥ क्वेदानींसधर्मात्माकौस
ल्यानंदवर्धनः ॥ लक्ष्मणेनसहभ्रात्रासीतयाचसमागतः ॥ ४० ॥ तथापृष्टायथान्यायमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ मातास्ययुगपद्वाक्यंविप्रियंप्रियशंसया
॥ ४१ ॥ सहिराजसुतःपुत्रचीरवासामहावनं ॥ दंडकान्सहवैदेह्यालक्ष्मणानुचरोगतः ॥ ४२॥ तच्छ्रुत्वाभरतस्त्रस्तोभ्रातुश्चारित्रशंकया ॥ स्वस्यवंश
स्यमाहात्म्यात्प्रष्टुंसमुपचक्रमे ॥ ४३ ॥ कच्चिन्नब्राह्मणधनंहृतंरामेणकस्यचित् ॥ कच्चिन्नाढ्योदरिद्रोवातेनापापोविहिंसितः ॥ ४४॥ कच्चिन्नपरदा
रान्वाराजपुत्रोभिमन्यते ॥ कस्मात्सदंडकारण्येभ्रातारामोविवासितः ॥४५॥ अथास्यचपलामातातत्स्वकर्मयथातथं ॥ तेनैवस्त्रीस्वभावेनव्याहर्तुमु
पचक्रमे ॥ ४६ ॥ एवमुक्तातुकैकेयीभरतेनमहात्मना ॥ उवाचवचनंहृष्टावृथापंडितमानिनी ॥ ४७॥ नब्राह्मणधनंकिंचिद्धृतंरामेणकस्यचित् ॥ क
श्चिन्नाढ्योदरिद्रोवातेनापापोविहिंसितः ॥४८॥ नरामःपरदारान्सचक्षुर्भ्यामपिपश्यति ॥ मयातुपुत्रश्रुत्वैवरामस्येहाभिषेचनं ॥ ४९॥ याचितस्तेपि
ताराज्यंरामस्यचविवासनं ॥ सस्ववृत्तिंसमास्थायपितातेतत्तथाकरोत् ॥ ५० ॥ रामस्तुसहसौमित्रिःप्रेषितःसहसीतया ॥ तमपश्यन्प्रियंपुत्रंमही
पालोमहायशाः ॥ ५१ ॥

स्ववंशस्यमाहात्म्यंअसदाचाराभावपूर्वकंसदाचारनिरतत्वंअसदाचारत्यागित्वंचतत्संस्मृत्य प्रष्टुंदंडकारण्यगमनकारणमितिशेषः ॥ ४३ ॥ कस्यचिद्धेतोरितिशेषः अपापोनिरपराधः
॥ ४४ ॥ भ्रूणहेवविवासितइतिपाठेसर्वशाखाध्यायीभ्रूणस्तस्यहंतेत्यर्थइतितीर्थः भ्रूणोगर्भइत्यन्ये ॥४५॥ स्त्रीस्वभावेनधर्माधर्महिताहितोचितानुचितविवेकशून्यतारूपेण ॥४६॥४७॥
॥ ४८ ॥ इहराज्ये ॥ ४९ ॥ तेराज्यंरामस्यचविवासनंतेपितायाचितइतिसंबंधः स्ववृत्तिस्स्वस्यसत्यस्थितिलक्षणां तथाकरोत्तुभ्यंराज्यंदत्तवानित्यर्थः ॥ ५० ॥५१ ॥

परिद्यूनःक्षीणःविलपन्वा धर्मज्ञरामस्येवपित्राज्ञापालनरूपधर्मज्ञ ॥ ५२ ॥ माशोकंकुर्वितिशेषः ॥ ५३ ॥ अनामयंनिरुपद्रवंराज्यंचैतत्त्वदधीनं ॥ ५४॥ संकाल्यप्रेतसंस्कारेणसंस्कृत्य
॥ ५५ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेद्विसप्ततितमःसर्गः ॥ ७२ ॥ ॥७३॥ अथसर्वानर्थमूलत्वंमातुस्तद्वचनादेवज्ञात्वा
तामुपालभते श्रुत्वेति वृत्तंअत्ययः ॥ १ ॥ हतस्यत्वयाऽपारदुःखंप्रापितस्य ॥ २ ॥ दुःखेदुःखकरणेदृष्टांतः व्रणेक्षारमिव क्षारंखरमूत्रसहितचूर्णं ॥ ३ ॥ कालरात्रिःसंहाररात्रिः मेपि

पुत्रशोकपरिद्यूनःपंचत्वमुपपेदिवान् ॥ त्वयात्विदानींधर्मज्ञराजत्वमवलंब्यतां ॥५२॥ त्वत्कृतेहिमयासर्वमिदमेवंविधंकृतं ॥ माशोकंमाचसंतापं
धैर्यमाश्रयपुत्रक ॥ ५३ ॥ त्वदधीनाहिनगरीराज्यंचैतदनामयं ॥ ५४ ॥ तत्पुत्रशीघ्रंविधिनाविधिज्ञैर्वसिष्ठमुख्यैःसहितोद्विजेंद्रैः ॥ संकाल्यराजानम
दीनसत्वमात्मानमुर्व्यामभिषेचयस्व ॥ ५५ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेद्विसप्ततितमःसर्गः ॥ ७२॥ ॥७३॥
श्रुत्वाचसपितुर्वृत्तंभ्रातरौचविवासितौ ॥ भरतोदुःखसंतप्तइदंवचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ किंनुकार्यंहतस्येहममराज्येनशोचतः ॥ विहीनस्याथपित्राचभ्रा
त्रापितृसमेनच ॥ २ ॥ दुःखेमेदुःखमकरोर्व्रणेक्षारमिवाददाः ॥ राजानंप्रेतभावस्थंकृत्वारामंचतापसं ॥ ३ ॥ कुलस्यत्वमभावायकालरात्रिरिवाग
ता ॥ अंगारमुपगुह्यस्मपितामेनावबुद्धवान् ॥ ४ ॥ मृत्युमापादितोराजात्वयामेपापदर्शिनि ॥ सुखंपरिहृतंमोहात्कुलेस्मिन्कुलपांसनि ॥ ५ ॥ त्वांप्रा
प्यहिपितामेद्यसत्यसंधोमहायशाः ॥ तीव्रदुःखाभिसंतप्तोवृत्तोदशरथोनृपः ॥ ६ ॥ विनाशितोमहाराजःपितामेधर्मवत्सलः ॥ कस्मात्प्रव्राजितोरामः
कस्मादेववनंगतः ॥ ७॥ कौसल्याचसुमित्राचपुत्रशोकाभिपीडिते ॥ दुष्करंयदिजीवेतांप्राप्यत्वांजननींमम ॥ ८॥ नन्वार्योपिचधर्मात्मात्वयिवृत्ति
मनुत्तमां ॥ वर्ततेगुरुवृत्तिज्ञोयथामातरिवर्तते ॥ ९ ॥

तांगारमुपगुह्यालिंग्यनावबुद्धवान् स्मेतिलोकोक्तौ ॥ ४ ॥ मेराजेतियोजना अस्मिन्कुलेसुखंत्वयापरिहृतं ॥ ५ ॥ वृत्तोऽतीतः ॥ ६ ॥ कस्माद्विनाशितः कस्मात्प्रव्राजितः सवाकस्मा
द्वनंगतः निष्प्रयोजनमेवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ नकेवलंपितृभ्रातृपीडाअपितुमात्रोरपीत्याह कौसल्येत्यादि ममजननींत्वामेवमृत्युंप्राप्ययदिजीवेतांतदपिदुष्करंदुर्लभमेव ॥ ८॥ आर्योरामः गुरु
षुकर्तव्यांवृत्तिंजानातितादृशः ॥ ९ ॥

राममात्रापिनकश्चिदपराधस्त्वयिकृतइत्याह तथेति दीर्घदर्शिनीत्वत्तोदूरकालभाव्यनर्थंजानती त्वयिधर्मंत्वच्चित्तानुवर्तनरूपंधर्ममास्थाययथाभगिन्यांवर्ततेतथात्वयिवर्ततइत्यर्थः ॥ १० ॥ तस्यास्तादृशधर्मयुक्तायाः चीरपर्यायंवल्कलंवासोयस्यतं॥ ११॥ किंकारणंफलंपश्यसि ॥ १२॥ अहंराघवंप्रतियथायादृशःयादृशभक्तिमान्तथालुब्धायाराज्यलुब्धायास्तेन विदितोमन्ये तत्रहेतुः तथाहितत एवराज्यार्थंमहानयमनर्थःपितृनाशराज्याईज्येष्ठवनवासादिरूपआनीतःसंपादितः ॥ १३ ॥ उक्तानर्थमात्रमेवत्वद्दुश्चेष्टाफलंनतुत्वदिष्टसिद्धिरित्याह अहंहीति नकथमपीतिभावः ॥ १४ ॥ नकेवलंममैवरामशक्त्यपेक्षाकिंतुपितुरपीत्याह तंहीति मेरुःस्वजनितमेरुवनंयथास्वरक्षणार्थमाश्रितः अन्यथापरैराक्रमणीयएवस्यात् एवंरा

तथाज्येष्ठाहिमेमाताकौसल्यादीर्घदर्शिनी॥त्वयिधर्मंसमास्थायभगिन्यामिववर्तते॥ १० ॥ तस्याःपुत्रंमहात्मानंचीरवल्कलवाससं॥ प्रस्थाप्यवन वासायकथंपापेनशोचसे॥ ११ ॥ अपापदर्शिनंशूरंकृतात्मानंयशस्विनं॥ प्रव्राज्यचीरवसनंकिन्नुपश्यसिकारणं ॥ १२॥ लुब्धायाविदितोमन्येनते हंराघवंयथा॥ तथात्यनर्थोराज्यार्थंत्वयानीतोमहानयं॥ १३॥ अहंहिपुरुषव्याघ्रावपश्यन्रामलक्ष्मणौ॥केनशक्तिप्रभावेणराज्यंरक्षितुमुत्सहे॥ १४॥ तंहिनित्यंमहाराजोबलवंतंमहौजसं॥ उपाश्रितोभूद्धर्मात्मामेरुर्मेरुवनंयथा॥ १५॥ सोहंकथमिमंभारंमहाधुर्यसमुद्यतं ॥ दम्योधुरमिवासाद्यसहे यंकेनचौजसा॥ १६॥ अथवामेभवेच्छक्तिर्योगैर्बुद्धिबलेनवा॥ सकामांनकरिष्यामित्वामहंपुत्रगर्धिनीं ॥ १७ ॥ नमेविकांक्षाजायेतत्यक्तुंत्वांपा पनिश्चयां॥ यदिरामस्यनावेक्षात्वयिस्यान्मातृवत्सदा॥ १८॥

जाइहामुत्रार्थसिद्ध्येराममाश्रितः ॥ १५ ॥ सोहंज्येष्ठरामैकबलः भारंराज्यभारं महाधुर्येणसमुद्यतंधृतंधुरमासाद्यदम्योवत्सतरइवकथंसहेयं केनचौजसाबलेनसहेयं रामंविनेतिशेषः तर्हित्वंषंढकल्पस्तत्राह अथवेति शक्तिःराज्यभरणसामर्थ्यं योगैःयोगःसंहननोपायध्यानसंगतियुक्तिष्वित्युक्तयोगैर्बुद्धियुक्तमहाप्राणत्वलक्षणबलेनयद्यपिभवेत्संभावितैवाथापिपुत्रग र्धिनींपुत्रराज्याभिलाषवतींत्वांसकामांपूर्णकामनांनकरिष्यामि अन्यथात्वमिवाहमपिलोकेदूषितःस्यामितिभावः ॥ १७ ॥ किंच त्यजेदेकंकुलस्यार्थेइतिन्यायेनतवविवासनमेवसां ॥१२७॥
प्रतंतथापिरामस्यत्वयिमातृवद्व्यवहारात्तन्नकर्तुंशक्यमित्याह नेति त्वांत्यक्तुंविकांक्षाइच्छाभावोनैवजायेतयदिरामस्यमातृवदवेक्षात्वयिनस्यात् ॥ १८ ॥

इयंबुद्धिःकनिष्ठस्याभिषेकबुद्धिः ॥ १९ ॥ अस्याबुद्धेःपूर्वगर्हितत्वमेवदर्शयति अस्मिन्निति अस्मदीयेकुलेसर्वेषांज्येष्ठोभिषिच्यते नत्वापेक्षिकज्येष्ठः अपरेभ्रातरस्तस्मिन्समाहितास्तद धीनाःप्रवर्तंते एवंकिलनःसर्वेषामाचारइतिशेषः स्मरतिचमनुः ज्येष्ठएवतुगृह्णीयात्सकलंपैतृकंधनं अन्येतमनुजीवेयुर्यथैवपितरंतथेति ॥ २० ॥ राजधर्मंनावेक्षसेनजानासि राजवृत्त स्याराजधर्मस्यशाश्वतीमव्यभिचरितांगतिफलमपिनजानासिइतिमन्ये ॥ २१ ॥ एतद्राज्ञांसर्वराज्ञांसमं यद्राजपुत्रेषुज्येष्ठस्याभिषेकः इक्ष्वाकूणांतत्ज्येष्ठाभिषेचनंविशेषतःस्यात्संभा व्यते राज्ञांसर्वमितिपाठे सर्वमित्यत्रछांदसीषष्ठ्यर्थेद्वितीया सर्वेषामित्यर्थः ॥ २२ ॥ धर्मेणैकेनरक्षारक्षणंयेषांतेषांधर्मैकरक्षाणां धर्ममेकंरक्षंतितेषांवा कुलक्रमागतचारित्रेणशोभावतां

उत्पन्नातुकथंबुद्धिस्तवेयंपापदर्शिनी॥ साधुचारित्रविभ्रष्टेपूर्वेषांनोविगर्हिता ॥ १९ ॥ अस्मिन्कुलेहिसर्वेषांज्येष्ठोराज्येऽभिषिच्यते॥ अपरेभ्रातर स्तस्मिन्प्रवर्तंतेसमाहिताः॥ २० ॥ नहिमन्येनृशंसेत्वंराजधर्ममवेक्षसे॥ गतिंवानविजानासिराजवृत्तस्यशाश्वतीं ॥ २१ ॥ सततंराजपुत्रेषुज्येष्ठोरा जाभिषिच्यते॥ राज्ञामेतत्समंतत्स्यादिक्ष्वाकूणांविशेषतः॥ २२॥ तेषांधर्मैकरक्षाणांकुलचारित्रशोभिनां ॥ अद्यचारित्रशौटीर्यंत्वांप्राप्यविनिव र्तितं॥ २३॥ तवापिसुमहाभागेजनेंद्रकुलपूर्वके॥ बुद्धिमोहःकथमयंसंभूतस्त्वयिगर्हितः॥ २४॥ नतुकामंकरिष्यामितवाहंपापनिश्चये ॥ ययाव्य सनमारब्धंजीवितांतकरंमम॥ २५॥ एषत्विदानीमेवाहमप्रियार्थंतवानघे॥ निवर्तयिष्यामिवनाद्भ्रातरंस्वजनप्रियं॥ २६॥ निवर्तयित्वारामंचत स्याहंदीप्ततेजसः॥ दासभूतोभविष्यामिसुस्थितेनांतरात्मना॥ २७॥

यत्चारित्रविषयकंशौटीर्यंगर्वस्तदद्यत्वांप्राप्यत्वत्संबंधान्निवर्तितमित्यर्थः ॥२३॥ तथात्वय्यपिमहाकुलप्रसूतायामेवंविधबुद्धिकारणंनपश्यामीत्याह तवापीति हेसुमहाभागे तदुपपादकं विशेषणंजनेंद्रकुलपूर्वकइति जनेंद्रःकैकेयकुलकूटस्थःपूर्वकःकारणंयस्यास्तथाभूतेऽतोमहाकुलप्रसूतायास्तवगर्हितोयंबुद्धिमोहस्त्वयिकथंसंभूतइत्यन्वयः जनेंद्राःकुलपूर्वगाइतिपाठेत वपितृवंशराजानोपिकुलपूर्वंकुलज्येष्ठंगच्छंतिराजत्वेनतादृशाइत्यर्थः शेषंप्राग्वत् ॥ २४ ॥ सर्वथात्वद्बुद्धिमहंनानुवर्तिष्येइत्याह नत्विती ॥ २५ ॥ नकेवलंत्वदिष्टाकरणंकिंत्वनिष्टमपि करिष्यामीत्याह एषइति अप्रियार्थंतत्संपादनार्थं ॥ २६ ॥ दासभूतोदासत्वंप्राप्तः मद्राज्येच्छोस्तवानिष्टसंपादनार्थमित्याशयः नकेवलंत्वत्कोपादेवैतदाचरणमपितुपरमार्थतएवेत्याह सुस्थितेनेति सुखप्रतिष्ठेनचित्तेनेत्यर्थः ज्येष्ठानुवर्तनस्यैवशास्त्रतःपरमहितत्वादितिभावः ॥ २७ ॥

प्रियेतरैःदुःखकरैः ॥ २८ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेत्रिसप्ततितमःसर्गः ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ तामिति ॥ १ ॥ भ्रंशस्वभ्रष्टाभव वनंगच्छेत्यर्थः मृतंभर्तारमुद्दिश्यरुदतीमाभव धर्मत्यागेनभार्यापतिभावस्यनष्टत्वादितिभावः केचित्तु परित्यक्तधर्मणस्तेपुत्रजीवनमसंभावितमतोमामांमृतंदृष्ट्वारुदतीभवेत्यर्थः तवपुत्रमरणकृतःशोकोस्त्वितिभावइत्याहुः ॥ २ ॥ अदूषयत्त्वत्संबंधिकिंगुणादिकमदूषयत् तुल्यंयुगपत् ॥ ३ ॥ तस्माद्भ्रूणहत्यांशाखाध्येतृब्रह्महत्यांप्राप्तासि उत्तमक्षत्रियस्य

इत्येवमुक्त्वाभरतोमहात्माप्रियेतरैर्वाक्यगणैस्तुदंस्तां ॥ शोकार्दितश्चापिननादभूयःसिंहोयथामंदरकंदरस्थः ॥ २८ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेत्रिसप्ततितमःसर्गः ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ तांतथागर्हयित्वातुमातरंभरतस्तदा ॥ रोषेणमहताविष्टःपुनरेवाब्रवीद्वचः ॥ १ ॥ राज्याद्भ्रंशस्वकैकेयिनृशंसेदुष्टचारिणि ॥ परित्यक्तासिधर्मेणमामृतंरुदतीभव ॥ २ ॥ किन्नुतेदूषयद्रामोराजावाभृशधार्मिकः ॥ ययोर्मृत्युर्विवासश्चत्वत्कृतेतुल्यमागतौ ॥ ३ ॥ भ्रूणहत्यामसिप्राप्ताकुलस्यास्यविनाशनात् ॥ कैकेयिनरकंगच्छमाचतातसलोकतां ॥ ४ ॥ यत्त्वयाहीदृशंपापंकृतंघोरेणकर्मणा ॥ सर्वलोकप्रियंहित्वाममाप्यापादितंभयं ॥ ५ ॥ त्वत्कृतेमेपितावृत्तोरामश्चारण्यमाश्रितः ॥ अयशोजीवलोकेचत्वयाहंप्रतिपादितः ॥ ६ ॥ मातृरूपेममामित्रेनृशंसेराज्यकामुके ॥ नतेहमभिभाष्योऽस्मिदुर्वृत्तेपतिघातिनि ॥ ७ ॥ कौसल्याचसुमित्राचयाश्चान्यामममातरः ॥ दुःखेनमहताविष्टास्त्वांप्राप्यकुलदूषिणीं ॥ ८ ॥ नत्वमश्वपतेःकन्याधर्मराजस्यधीमतः ॥ राक्षसीतत्रजातासिकुलप्रध्वंसिनीपितुः ॥ ९ ॥ यत्त्वयाधार्मिकोरामोनित्यंसत्यपरायणः ॥ वनंप्रस्थापितोवीरःपितापित्रिदिवंगतः ॥ १० ॥

राज्ञोभर्तुर्वधाद्रामादीनांविवासनाच्चेतिभावः नरकंगच्छ प्राप्तकालेलोट् नरकएवतेन्यायप्राप्तइत्यर्थः ॥ ४ ॥ ईदृशंभर्तृमरणरामविवासनरूपं घोरेणकर्मणा कर्मणोघोरत्वंचसामान्यविषयवरद्वयस्येदृशविशेषविषयत्वकरणं सर्वलोकप्रियंरामंहित्वाविवास्य भयंकैकेयीपुत्रोयंतद्वदेवदुष्टस्वभावइतिलोककलंकरूपं यद्वात्वद्दोषतोरामोमांत्यक्ष्यतीतिभयं यद्वा महापातकयुतायास्तवसंसर्गेणपंचमपातकित्वरूपभयं ॥ ५ ॥ तदेवाह त्वदिति जीवलोकेचचात्परलोकेच प्रतिपादितःप्रापितः ॥ ६ ॥ नतेहमभिभाष्यः मत्संभाषणंत्वयानकार्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ नत्वमश्वपतेःकन्या तत्कुलोचिताकन्यानभवसीत्यर्थः पितुरित्यस्यममेतिशेषः यद्वा स्वपितुःकुलस्यप्रध्वंसिनीदुश्चरित्रत्वव्यवस्थापिका ॥ ९ ॥ पितामम गतःगमितः ॥ १० ॥

यत्प्रधानायत्पापप्रधाना तत्पापंतत्पापफलं पितृभ्रातृरहितेऽतएवत्वन्निमित्तंसर्वलोकाप्रियेमयिवृत्तंतद्राहित्यरूपंसर्वलोकाप्रियत्वरूपंच ॥ ११ ॥ हेपापनिश्चये वियुक्तांपतिपुत्रवियुक्तांकृत्वा कंलोकंकंनरकलोकं ॥ १२ ॥ बंधुसंश्रयंबंधूनामाश्रयभूतं कौसल्यायाआत्मसंभवंऔरसं संधिस्त्वार्षः एवंगुणविशिष्टंकिनावबुध्यसेनजानासीत्यर्थः ॥ १३ ॥ अस्त्वौरसस्ततःकिंतत्राह अंगेत्यादि अंगानिमुखवक्षउदरपाणिपादरूपाणि प्रत्यंगानिनेत्रांगुल्यादीनि एतेनांगादंगात्संभवसीतिश्रुतौवीप्सयांगप्रत्यंगग्रहणंसूचितं एतेनतस्यसर्वांगतेजःसंभूतत्वंदर्शितं यदेतद्रेतस्तत्सर्वेभ्योंगेभ्यस्तेजःसंभूतमितिश्रुतेः स्त्रियारक्तमेवरेतः हृदयंहृदयपुंडरीकंआत्माधिष्ठानं अनेनहृदयादधिजायसेइतिश्रुत्यर्थउक्तः यदेवंतस्मान्मातुरौरसःपुत्रःप्रियतरः

यत्प्रधानासितत्पापंमयिपित्राविनाकृते ॥ भ्रातृभ्यांचपरित्यक्तेसर्वलोकस्यचाप्रिये ॥ ११ ॥ कौसल्यांधर्मसंयुक्तांवियुक्तांपापनिश्चये ॥ कृत्वाकंप्राप्स्यसेत्वद्यलोकंनिरयगामिनी ॥ १२ ॥ किंनावबुध्यसेक्रूरेनियतंबंधुसंश्रयं ॥ ज्येष्ठंपितृसमंरामंकौसल्यायात्मसंभवं ॥ १३ ॥ अंगप्रत्यंगजःपुत्रोहृदयाच्चाभिजायते ॥ तस्मात्प्रियतरोमातुःप्रियाएवतुबांधवाः ॥ १४ ॥ अन्यदाकिलधर्मज्ञासुरभिःसुरसंमता ॥ वहमानौददर्शोर्व्यांपुत्रौविगतचेतसौ ॥ १५ ॥ तावर्धदिवसंश्रांतौदृष्ट्वापुत्रौमहीतले ॥ रुरोदपुत्रशोकेनबाष्पपर्याकुलेक्षणं ॥ १६ ॥ अधस्ताद्व्रजतस्तस्याःसुरराज्ञोमहात्मनः ॥ बिंदवःपतितागात्रेसूक्ष्माःसुरभिगंधिनः ॥ १७ ॥ निरीक्षमाणस्तांशक्रोददर्शसुरभिंस्थितां ॥ आकाशेविष्ठितांदीनांरुदतींभृशदुःखितां ॥ १८ ॥ तांदृष्ट्वाशोकसंतप्तांवज्रपाणिर्यशस्विनीं ॥ इंद्रःप्रांजलिरुद्विग्नःसुरराजोब्रवीद्वचः ॥ १९ ॥

आत्मावैपुत्रनामासीतिश्रुतेः निरुपाधिप्रेमास्पदत्वंचात्मनःसर्वलोकसिद्धमेव बांधवाःपितृमात्रादयःप्रियाएवनतुप्रियतराः एवंचौरसवियोगदुःखमतिदुःसहमितिभावः प्रियत्वान्नतुबांधवइतिपाठंमत्वातीर्थेनेत्थंव्याख्यातं प्रियत्वादेवनबांधवःबंधुदत्तपुत्रादिवन्नभवतीति तत्रनार्थसामंजस्यमितिकतकसंमतपाठएवज्यायान् ॥ १४ ॥ अत्रार्थेइतिहासमाह अन्यदेति कस्मिंश्चित्पूर्वकालेइत्यर्थः सुरभिःकामधेनुः किलेत्यैतिह्ये धर्मज्ञाःपुराविदोवृद्धाएवंवदंतिकिलेत्यर्थः वहमानौहलं ॥ १५ ॥ अर्धदिवसंदिवसस्यार्धंव्याप्यवहनेनश्रांतौदृष्ट्वा पुत्रौस्वांगजौ कुतोपिहेतोर्भुवंगतौ वक्ष्यतिच ममकायात्प्रसूताविति ॥ १६ ॥ सुरराज्ञःसुरराजस्य अनित्यत्वान्नटच ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

अस्मासुअमरेषु कुतोनिमित्तःकिंनिमित्तकः कुतइत्याद्यादित्वात्प्रथमार्थेतसिल् नचास्मासुइतिनञ्जिकाकुर्द्रष्टव्यः ॥ २० ॥ २१ ॥ किंचिदपिभयंकुतोपिहेतोर्युष्माकंनास्ति शांतपाप मित्यादिकंअनुचितश्रवणजदोषनिवर्तकोवचनविशेषोयुष्मद्दुःखजनकंपापंशांतमित्यर्थकः किंतुअहंमग्नौदुःखमग्नौविषमेदेशेस्थितौ कर्षकेणप्रतोदादिनावध्यमानौताड्यमानौदृष्ट्वाशोचामि ॥ २२ ॥ २३ ॥ नास्तिपुत्रसमःप्रियइतिसुरभिवचनोपसंहारः ॥ २४ ॥ अथेंद्रव्यापारमाह यस्याइति पुत्रसहस्रैःसाक्षात्पुत्रसंतानपतितैः तांरुदतींदृष्ट्वाइंद्रोपिसुतात्परमधिकं

भयंकश्चिन्नचास्मासुकुतश्चिद्विद्यतेमहत् ॥ कुतोनिमित्तःशोकस्तेब्रूहिसर्वहितैषिणि ॥ २० ॥ एवमुक्तातुसुरभिःसुरराजेनधीमता ॥ प्रत्युवाचततोधी
रावाक्यंवाक्यविशारदा ॥ २१ ॥ शांतंपापंनवःकिंचित्कुतश्चिदमराधिप ॥ अहंतुमग्नौशोचामिस्वपुत्रौविषमेस्थितौ ॥ २२ ॥ एतौदृष्ट्वाकृशौदीनौसू
र्यरश्मिप्रतापितौ ॥ वध्यमानौबलीवर्दौकर्षकेणदुरात्मना ॥ २३ ॥ ममकायात्प्रसूतौहिदुःखितौभारपीडितौ ॥ यौदृष्ट्वापरितप्येहंनास्तिपुत्रसमःप्रि
यः ॥ २४ ॥ यस्याःपुत्रसहस्रैस्तुकृत्स्नंव्याप्तमिदंजगत् ॥ तांदृष्ट्वारुदतींशक्रोनसुतान्मन्यतेपरं ॥ २५ ॥ इंद्रोप्यश्रुनिपातंतंस्वगात्रेपुण्यगंधिनं ॥ सुरभिंम
न्यतेदृष्ट्वाभूयसींतामिहेश्वरः ॥ २६ ॥ समाप्रतिमवृत्तायालोकधारणकाम्यया ॥ श्रीमत्यागुणमुख्यायाःस्वभावपरिचेष्टया ॥ २७ ॥ यस्याःपुत्रसहस्रा
णिसापिशोचतिकामधुक् ॥ किंपुनर्याविनारामंकौसल्यावर्तयिष्यति ॥ २८ ॥ एकपुत्राचसाध्वीचविवत्सेयंत्वयाकृता ॥ तस्मात्त्वंसततंदुःखंप्रेत्यचे
हचलप्स्यसे ॥ २९ ॥ अहंत्वपचितिंभ्रातुःपितुश्चसकलामिमां ॥ वर्धनंयशसश्चापिकरिष्यामिनसंशयः ॥ ३० ॥

किमपिनमन्यते ॥ २५ ॥ इहसंसारे भूयसींसर्वोत्कृष्टां ॥ २६ ॥ समंसर्वप्राण्यनुग्रहेवैषम्यरहितमप्रतिमंसर्वोत्तमंवृत्तंचरित्रंयस्याः श्रीमत्याःइष्टदानैश्वर्यशक्तिमत्याः गुणमुख्यायाःसत्यरूपमुख्यगुणवत्याःलोकधारणकाम्यया प्रवृत्तायाइतिशेषः स्वभावपरिचेष्टयाआहारनिद्राभयमैथुनानिसामान्यमेतत्पशुभिर्नराणामितिसामान्यप्राप्तमिथुनीभावलक्षणया ॥ २७ ॥ यस्याःपुत्रसहस्राणिसंतानपरंपराद्वारेणसंतिसापिशोचतिकिंपुनर्मानुषीएकपुत्राकौसल्यारामंविनावर्तयिष्यतिजीविष्यति शोकेनविशिष्टासतीतिशेषः इदंकिंवक्तव्यमित्यर्थः ॥ २८ ॥ विवत्साविवत्सेव यदेवंतस्मादिति ॥ २९ ॥ अपचितिंपूजां पितुरिमांवक्ष्यमाणौर्ध्वदैहिकक्रियारूपांपूजांकरिष्यामीत्यपकर्षः ॥ ३० ॥

अथयशोवर्धनंभ्रातृपूजांचाह आनाय्येत्यादि महाबाहुंरामं वनंप्रवेक्ष्यामि तद्व्रतसमाप्तयेतत्प्रतिनिधितयेतिभावः ॥ ३१ ॥ पापंज्येष्ठविवासनपूर्वककनिष्ठराज्यरूपं ॥ ३२ ॥ अस्यमरणांतमेवप्रायश्चित्तमित्याह सेति बुद्धिपूर्वकृतमहापापेत्यर्थः कंठेरज्जुंबध्वेत्यस्यम्रियस्वेतिशेषः परायणंगतिः ॥ ३३ ॥ विप्रवासितकल्मषःदूरीकृतकलंकः ॥ ३४ ॥ इतीत्यस्यविलप्येतिशेषः नागइवारण्यस्तोमरेतिपाठांतरं संक्रुद्धःपन्नगइवश्वसन्नित्यन्वयः पाठांतरेअरण्येतत्संबंधिनिबंधनस्थानेतोमरांकुशतोदितोनागइवेत्यर्थः भुविपपातभरतइतिशेषः ॥ ३५ ॥

आनाय्यचमहाबाहुंकोशलेंद्रंमहाबलं ॥ स्वयमेवप्रवेक्ष्यामिवनंमुनिनिषेवितं ॥ ३१ ॥ नत्वहंपापसंकल्पेपापेपापंत्वयाकृतं ॥ शक्तोधारयितुंपौरैर
श्रुकंठैर्निरीक्षितः ॥ ३२ ॥ सात्वमग्निंप्रविशवास्वयंवाविशदंडकान् ॥ रज्जुंबध्वाथवाकंठेनहितेन्यत्परायणं ॥ ३३ ॥ अहमप्यवनींप्राप्तेरामेसत्यपराक्र
मे ॥ कृतकृत्योभविष्यामिविप्रवासितकल्मषः ॥ ३४ ॥ इतिनागइवारण्येतोमरांकुशतोदितः ॥ पपातभुविसंक्रुद्धोनिःश्वसन्निवपन्नगः ॥ ३५ ॥ संर
क्तनेत्रःशिथिलांबरस्तथाविधूतसर्वाभरणःपरंतपः ॥ बभूवभूमौपतितोनृपात्मजःशचीपतेःकेतुरिवोत्सवक्षये ॥ ३६ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवा
ल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेचतुःसप्ततितमःसर्गः ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ दीर्घकालात्समुत्थायसंज्ञांलब्ध्वासवीर्यवान् ॥ नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां
दीनामुद्वीक्ष्यमातरं ॥ १ ॥ सोऽमात्यमध्येभरतोजननीमभ्यकुत्सयत् ॥ राज्यंनकामयेजातुमंत्रयेनापिमातरं ॥ २ ॥ अभिषेकंनजानामियोभूद्राज्ञास
मीक्षितः ॥ विप्रकृष्टेह्यहंदेशेशत्रुघ्नसहितोभवं ॥ ३ ॥ वनवासंनजानामिरामस्याहंमहात्मनः ॥ विवासनंचसौमित्रेःसीतायाश्चयथाभवत् ॥ ४ ॥ त
थैवक्रोशतस्तस्यभरतस्यमहात्मनः ॥ कौसल्याशब्दमाज्ञायसुमित्रांचेदमब्रवीत् ॥ ५ ॥

शचीपतेःकेतुरिंद्रध्वजउत्सवक्षयेउत्सवांते ॥ ३६ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेचतुःसप्ततितमःसर्गः ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ दीनांत्वमनीषितभंगतः ॥ १ ॥ अमात्याःभरतागमनंश्रुत्वाप्राप्ताःसुमंत्रादयः अभ्यकुत्सयत्लोकस्यैवस्वस्यापिकैकेयीकृतव्यवहारेपरमानिष्टताख्यापनायोक्तरीत्यैवसर्वलोकक्षमंजगर्हइत्यर्थः अथप्रयोजकत्वानुमंतृत्वाद्यपिस्वस्यप्रकृतविषयेनास्तीतिमंत्रिणःप्रत्यापयति राज्यमित्यादि मातरंनैवमंत्रये अपिरेवार्थे राज्यग्रहणार्थंनप्रेरयामि तत्रहेतूराज्यंनकामयेइति ॥ २ ॥ योभिषेकोराज्ञासमीक्षितश्चिंतितः अज्ञानेहेतुमाह विप्रकृष्टेइति अतिदूरतरेइत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ तथैवप्राग्वदेव ॥ ५ ॥

दीर्घदर्शिनंऐहिकामुष्मिककर्मणःकालांतरभाविफलज्ञानक्षमबुद्धिमंतं अतएवतंद्रष्टुमिच्छामि ॥ ६ ॥ ७ ॥ चापिभ्यांसुमंत्रादयः येनमार्गेणनिवेशनंप्राप्यतइतिशेषः ॥ ८ ॥ कौसल्यां स्वगृहात्प्रस्थितां ॥ ९ ॥ समेत्यआलिंग्य तादृशसमयेप्यालिंगनकरणयोग्यंविशेषणं मनस्विनीति ॥ १० ॥ राज्यंप्राप्तं भुंक्ष्वेतिशेषः राज्यप्राप्तिप्रकारमाह क्रूरेणरामविवासनरूपेणकर्मणा कैकेय्याः तयेत्यर्थेशेषत्वविवक्षायां संप्राप्तंराजतः ततश्चत्वयाप्राप्तमितिभावः ॥ ११ ॥ त्वमपिमेपुत्रइतितवराज्यदानेनकिमपिमेदुःखं अपितुचीरवसनंवनचारिणंचीरवसनत्वादिवनचारिवेषंमेपुत्रंरामंत्वदागमनादपिपूर्वंशीघ्रंवनंप्रतिप्रस्थाप्यराजानंमारितवतीकैकेयीतत्रतादृशप्रस्थापनेकंगुणंपश्यतिइतिनजानेइतिदुःखमितिशेषः स्थितेतुरामेसएवपितृवा

आगतःक्रूरकार्यायाःकैकेय्याभरतःसुतः ॥ तमहंद्रष्टुमिच्छामिभरतंदीर्घदर्शिनं ॥ ६ ॥ एवमुक्त्वासुमित्रांतांविवर्णवदनाकृशा ॥ प्रतस्थेभरतोयत्र वेपमानाविचेतना ॥ ७ ॥ सतुराजात्मजश्चापिशत्रुघ्नसहितस्तदा ॥ प्रतस्थेभरतोयेनकौसल्यायानिवेशनं ॥ ८ ॥ ततःशत्रुघ्नभरतौकौसल्यांप्रेक्ष्यदुःखितौ ॥ पर्यष्वजेतांदुःखार्तांपतितांनष्टचेतनां ॥ ९ ॥ रुदंतौरुदतीदुःखात्समेत्यार्यामनस्विनी ॥ भरतंप्रत्युवाचेदंकौसल्याभृशदुःखिता ॥ १० ॥ इदंतेराज्यकामस्यराज्यंप्राप्तमकंटकं ॥ संप्राप्तंबतकैकेय्याशीघ्रंक्रूरेणकर्मणा ॥ ११ ॥ प्रस्थाप्यचीरवसनंपुत्रंमेवनवासिनं ॥ कैकेयीकंगुणंतत्रपश्यतिक्रूरदर्शिनी ॥ १२ ॥ क्षिप्रंमामपिकैकेयीप्रस्थापयितुमर्हति ॥ हिरण्यनाभोयत्रास्तेसुतोमेसुमहायशाः ॥ १३ ॥ अथवास्वयमेवाहंसुमित्रानुचरासुखं ॥ अग्निहोत्रंपुरस्कृत्यप्रस्थास्येयेनराघवः ॥ १४ ॥ कामंवास्वयमेवाद्यतत्रमांनेतुमर्हसि ॥ यत्रासौपुरुषव्याघ्रस्तप्यतेमेसुतस्ततः ॥ १५ ॥ इदंहितवविस्तीर्णंधनधान्यसमाचितं ॥ हस्त्यश्वरथसंपूर्णंराज्यंनिर्यातितंतया ॥ १६ ॥

क्यात्त्वामेवाभिषिच्यरक्षेदतोव्यर्थोयंतत्प्रयासइतिभावः ॥ १२ ॥ मामपिप्रस्थापयितुमर्हति मांप्रतितस्यादुःखहेतुत्वप्रकृतेरितिभावः हिरण्यनाभःहिरण्यवर्णनाभियुक्तः इदमसाधारणं रामलक्षणं ॥ १३ ॥ कैकेयीचित्तानुवृत्तेस्तवराजसंस्कारेऽधिकारोनास्तीतिध्वनयंत्याह अथवेति अग्निहोत्रमिति राजदेहस्याप्युपलक्षणं कैकेयीवर्त्मगमनेभरतोमेप्रेतकार्यंनकुर्यादितिराज्ञानिषेधादितिभावः ॥ १४ ॥ अथवातवतत्पक्षत्वेराजसंस्कारादिकृत्वापश्चान्मांतत्रनयेत्याह कामंवेति तप्स्यतेतप्यतेचेत्यपिबोध्यं ॥ १५ ॥ समाचितंव्याप्तं निर्यातितंदत्तं निर्यातनंवैरशुद्धौदानेन्यासार्पणेमतं ॥ १६ ॥

व्रणेप्राचीनेसूचिनाप्रतुद्येवसंभर्त्सितः कैकेयीपक्षत्वधियागर्हितोविव्यथे पितृभ्रातृवियोगखिन्नेनाश्वासार्थमागतस्थलेपिखेदहेतुवचनश्रवणादितिभावः ॥ १७ ॥ असंज्ञइतिच्छेदः ॥ १८ ॥ विलपमानांइदंतेराज्यकामस्येत्यादिभाषमाणां ॥ १९ ॥ अजानंतंअत्रत्यवृत्तांतमितिशेषः राघवेतद्विषयेममत्वदिपूर्वंस्थितांविपुलांप्रीतिंजानास्येव इदानींतुततोधिका पितृबुद्धेरपितत्रैवोपसंहारात् ॥ २० ॥ इममर्थंपरबुद्धेरप्रत्यक्षत्वात्शपथैःप्रत्यापयति कृतेति सत्यसंधत्वादिगुणविशिष्टआर्योरामोयस्यानुमतेसंमतेसतिवनंगतःतस्यकृतशास्त्रानुगागुरुशिक्षितश्रुति

इत्यादिबहुभिर्वाक्यैःक्रूरैःसंभर्त्सितोनघः ॥ विव्यथेभरतोतीव्रंव्रणेतुद्येवसूचिना ॥ १७ ॥ पपातचरणौतस्यास्तदासंभ्रांतचेतनः ॥ विलप्यबहुधाऽसंज्ञोलब्धसंज्ञस्तदाभवत् ॥ १८ ॥ एवंविलपमानांतांप्रांजलिर्भरतस्तदा ॥ कौसल्यांप्रत्युवाचेदंशोकैर्बहुभिरावृतां ॥ १९ ॥ आर्येकस्मादजानंतंगर्हसेमामकल्मषं ॥ विपुलांचममप्रीतिंस्थितांजानासिराघवे ॥ २० ॥ कृतशास्त्रानुगाबुद्धिर्माभूत्तस्यकदाचन ॥ सत्यसंधःसतांश्रेष्ठोयस्यार्योनुमतेगतः ॥ २१ ॥ प्रैष्यंपापीयसांयातुसूर्यंचप्रतिमेहतु ॥ हंतुपादेनगांसुप्तांयस्यार्योनुमतेगतः ॥ २२ ॥ कारयित्वामहत्कर्मभर्ताभृत्यमनर्थकं ॥ अधर्मोयोस्यसोस्यास्तुयस्यार्योनुमतेगतः ॥ २३ ॥ परिपालयमानस्यराज्ञोभूतानिपुत्रवत् ॥ ततस्तुद्रुह्यतांपापंयस्यार्योनुमतेगतः ॥ २४ ॥ बलिषड्भागमुद्धृत्यनृपस्यारक्षितुःप्रजाः ॥ अधर्मोयोस्यसोस्यास्तुयस्यार्योनुमतेगतः ॥ २५ ॥ संश्रुत्यचतपस्विभ्यःसत्रेवैयज्ञदक्षिणां ॥ तांचापलपतांपापंयस्यार्योनुमतेगतः ॥ २६ ॥ हस्त्यश्वरथसंबाधेयुद्धेशस्त्रसमाकुले ॥ मास्मकार्षीत्सतांधर्मंयस्यार्योनुमतेगतः ॥ २७ ॥ उपदिष्टंसुसूक्ष्मार्थंशास्त्रंयत्नेनधीमता ॥ सनाशयतुदुष्टात्मायस्यार्योनुमतेगतः ॥ २८ ॥

स्मृतिमार्गगाबुद्धिर्माभूत् इतोधिकानर्थाभावादयंपरमःशपथः अतःपरंप्रपंचः सामान्येनशपथकरणमपिविशेषतःस्वस्मिन्नपिपर्यवस्यतीतिबोध्यं ॥ २१ ॥ प्रैष्यंप्रेष्यत्वंप्रति मेहतुअभिमुखंमूत्रादिकरोतु ॥ २२ ॥ योभर्ताभृत्यंमहत्कर्मकारयित्वाअनर्थकंभृतिरहितंकरोतितस्ययोऽधर्मःसोस्यास्तुइत्यन्वयः ॥ २३ ॥ ततस्तस्मै आद्यादित्वाच्चतुर्थ्यर्थेतसिः यस्यानुमतेगतस्तस्यास्त्वितिशेषः ॥ २४ ॥ बलिःकरस्तद्रूपंषड्भागमुद्धृत्यादायप्रजाअरक्षितुर्योऽधर्मःसोस्यास्तु ॥ २५ ॥ सत्रेयागे संश्रुत्यप्रतिज्ञाय अपलपतांतपस्विभ्योऋत्विग्भ्यः ॥ २६ ॥ सतांधर्मंअपराङ्मुखतयायुद्धं ॥ २७ ॥ सुसूक्ष्मार्थंशास्त्रंवेदः धीमताआचार्येणेतिशेषः ब्रह्मोज्झत्वरूपंपापंप्राप्नोत्वित्यर्थः ॥ २८ ॥

व्यूढौविशालौबाहूअंसौचयस्यतंरामंराज्यस्थं अतएवासीनंसिंहासनेमाद्राक्षीत् तादृशरामदर्शनभाग्यरहितोभवतुज्येष्ठानुवर्तनरहितोभवत्वित्यर्थः तावत्पर्यंतंजीवनंमाभूदितिवा ॥२९॥ कृसरंतिलमुद्गतंदुलात्मकं छागंछागमांसं वृथाश्राद्धादिनिमित्तंविनाअश्नातु अशनजंपापंप्राप्नोतु ॥ ३० ॥ गवामिति अंगस्येतिशेषः परिवदेतअपवदेत् मित्रेमित्राय ॥ ३१ ॥ विश्वासात्अयंकापिनप्रकटयिष्यतीतिविश्वासात् मिथःरहसि मिथोन्योन्यरहस्ययोः किंचित्परिवादंकस्यचित्सुरापानादिदोषं ॥ ३२ ॥ अकर्ताप्रत्युपकाराकर्ता अतएवाकृतज्ञःअतएवत्य

माचतंव्यूढबाहुंसंचंद्रभास्करतेजसं ॥ द्राक्षीद्राज्यस्थमासीनंयस्यार्योनुमतेगतः ॥ २९ ॥ पायसंकृसरंछागंवृथासोश्नातुनिर्घृणः ॥ गुरूंश्चाप्यवजानातुयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ३० ॥ गवांस्पृशतुपादेनगुरून्परिवदेतच ॥ मित्रेद्रुह्येतसोत्यर्थंयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ३१ ॥ विश्वासात्कथितंकिंचित्परिवादंमिथःक्वचित् ॥ विवृणोतुसदुष्टात्मायस्यार्योनुमतेगतः ॥ ३२ ॥ अकर्ताचाकृतज्ञश्चत्यक्तश्चनिरपत्रपः ॥ लोकेभवतुविद्विष्टोयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ३३ ॥ पुत्रैर्दासैश्चभृत्यैश्चस्वगृहेपरिवारितः ॥ सएकोमृष्टमश्नातुयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ३४ ॥ अप्राप्यसदृशान्दारानपत्यःप्रमीयतां ॥ अनवाप्यक्रियांधर्म्यांयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ३५ ॥ मात्मनःसंततिंद्राक्षीत्स्वेषुदारेषुदुःखितः ॥ आयुःसमग्रमप्राप्ययस्यार्योनुमतेगतः ॥ ३६ ॥ राजस्त्रीबालवृद्धानांवधेयत्पापमुच्यते ॥ भृत्यत्यागेचयत्पापंतत्पापंप्रतिपद्यतां ॥ ३७ ॥ लाक्षयामधुमांसेनलोहेनचविषेणच ॥ सदैवबिभृयाद्भृत्यान्यस्यार्योनुमतेगतः ॥ ३८ ॥ संग्रामेसमुपोढेचशत्रुपक्षभयंकरे ॥ पलायमानोवध्येतयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ३९ ॥ कपालपाणिःपृथिवीमटतांचीरसंवृतः ॥ भिक्षमाणोयथोन्मत्तोयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ४० ॥ मद्यप्रसक्तोभवतुस्त्रीष्वक्षेषुचनित्यशः ॥ कामक्रोधाभिभूतश्चयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ४१ ॥

क्तःसज्जनैः त्यक्तात्मेतिपाठेसज्जनैस्त्यक्तआत्मास्वरूपंयस्येत्येवार्थः उद्बंधनादिनात्यक्तदेहइत्यर्थंतीर्थः अतएवलोकेविद्विष्टश्चभवतु ॥ ३३ ॥ एकोमृष्टमश्नातुइतरेष्वभोजितेषु ॥ ३४ ॥ प्रमीयतांम्रियतां धर्म्यांक्रियांअग्निहोत्रादिकां म्रियतामित्यनुकर्षः ॥ ३५ ॥ दुःखितइत्यस्यभवत्वितिशेषः अप्राप्येत्यस्यम्रियतामितिशेषः ॥ ३६ ॥ राजस्त्रीत्यादौयस्यार्यइत्याद्यनुषंगः ॥ ३७ ॥ लाक्षयेति पतनीयतासंपादकवस्तुविक्रयेणेत्यर्थः भृत्यान्भरणीयान्पुत्रदारादीन् ॥ ३८ ॥ समुपोढेप्राप्ते ॥ ३९ ॥ चीरंजीर्णमलिनवस्त्रं अस्महाभवत्वितिशेषः तादृशीनिषिद्धाचरणाद्व्रज्याभवत्वितिवाभावः ॥ ४० ॥ ४१ ॥

अपात्रवर्षीअपात्रेदाता ॥ ४२ ॥ दस्युभिर्विप्रलुप्यंतां त्यागभोगविहीनानिभवंत्वितिभावः ॥ ४३ ॥ उभेसंध्येव्याप्येतिशेषः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ देवतानामिति देवतादिशुश्रूषारहितस्ययत्पापंतत्पापंसप्रतिपद्यतामित्यर्थः ॥ ४६ ॥ सतांकीर्त्याःसद्भिःक्रियमाणश्लाघायाः भ्रश्यतु सामाभूत्तस्येत्यर्थः ॥ ४७ ॥ अनर्थेस्त्रीवशत्वाद्यनर्थे ॥ ४८ ॥ समायात्प्राप्नुयात् ॥ ४९ ॥

मास्याधर्मेमनोभूयादधर्मंसनिषेवतां ॥ अपात्रवर्षीभवतुयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ४२ ॥ संचितान्यस्यवित्तानिविविधानिसहस्रशः ॥ दस्युभिर्विप्रलुप्यंतांयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ४३ ॥ उभेसंध्येशयानस्ययत्पापंपरिकल्प्यते ॥ तच्चपापंभवेत्तस्ययस्यार्योनुमतेगतः ॥ ४४ ॥ यदग्निदायकेपापंयत्पापंगुरुतल्पगे ॥ मित्रद्रोहेचयत्पापंतत्पापंप्रतिपद्यतां ॥ ४५ ॥ देवतानांपितॄणांचमातापित्रोस्तथैवच ॥ मास्मकार्षीत्सशुश्रूषांयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ४६ ॥ सतांलोकात्सतांकीर्त्याःसज्जुष्टात्कर्मणस्तथा ॥ भ्रश्यतुक्षिप्रमद्यैवयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ४७ ॥ अपास्यमातृशुश्रूषामनर्थेसोवतिष्ठतां ॥ दीर्घबाहुर्महावक्षायस्यार्योनुमतेगतः ॥ ४८ ॥ बहुभृत्योदरिद्रश्चज्वररोगसमन्वितः ॥ समायात्सततंक्लेशंयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ४९ ॥ आशामाशंसमानानांदीनानामूर्ध्वचक्षुषां ॥ अर्थिनांवितथांकुर्याद्यस्यार्योनुमतेगतः ॥ ५० ॥ माययारमतांनित्यंपरुषःपिशुनोशुचिः ॥ राज्ञोभीतस्त्वधर्मात्मायस्यार्योनुमतेगतः ॥ ५१ ॥ ऋतुस्नातांसतींभार्यामृतुकालानुरोधिनीं ॥ अतिवर्तेतदुष्टात्मायस्यार्योनुमतेगतः ॥ ५२ ॥ विप्रलुप्तप्रजातस्यदुष्कृतंब्राह्मणस्ययत् ॥ तदेतत्प्रतिपद्येतयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ५३ ॥ ब्राह्मणायोद्यतांपूजांविहंतुकलुषेंद्रियः ॥ बालवत्सांचगांदोग्धुर्यस्यार्योनुमतेगतः ॥ ५४ ॥ धर्मदारान्परित्यज्यपरदारान्निषेवतां ॥ त्यक्तधर्मरतिर्मूढोयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ५५ ॥

अर्थिनामाशामितिसंबंधः आशंसमानानांस्तुवतां ऊर्ध्वचक्षुषांदातृमुखनिरीक्षकाणां ॥ ५० ॥ माययावंचनया राज्ञोभीतइति भयकारणंपिशुनत्वाद्येव ॥ ५१ ॥ ऋतुकालानुरोधिनींऋतुस्नानकालत्वात्स्वसन्निहितां ॥ ५२ ॥ विप्रलुप्तप्रजातस्यअन्नाद्यदानेनप्रनष्टसंतानस्य स्त्रीद्वेषाद्वातथाभूतस्य यद्वाविप्रलुप्ताविवर्जिताप्रजाताजातापत्याजायायेनतस्य ॥ ५३ ॥ विहंतुविघ्नयतु बालवत्सांदोग्धुःशास्त्रोक्तदोहनाधिकंदोग्धुः ॥ ५४ ॥ परदारान्निषेवतांयत्पापंतत्पापंप्रतिपद्यतां मूढःभूयादितिशेषः ॥ ५५ ॥

एकःयत्पापद्वयंतदेकएवलभतामित्यर्थः ॥ ५६ ॥ विप्रलंभेनवंचनयायोजयन् अप्रयच्छन्नितियावत् ॥ ५७ ॥ भक्त्याशिवविष्ण्वादिदेवताभक्त्या मार्गंतत्तदुपोद्बलकशैववैष्णवादिशास्त्रमाश्रित्यायमुत्कृष्टोयंनेतिविवदमानेषुयत्पापंयच्चतयोर्विवादंपश्यतःशृण्वतःपापंतेनपापेनसयुज्येतेत्यर्थः तस्यपापेनेतिपाठे तेषांयत्पापंतेनयस्यानुमतेगतस्तस्ययोगःसंबंधोभूयादित्यर्थः भावेचयुज्येतेतिप्रयोगः अयंपरस्त्वयंनेतिसंरक्षाभिनिवेशिनः यातुधानाभवंत्येवपिशाचाश्चनसंशयइतिशिवपुराणोक्तेः योब्रह्मविष्णुरुद्राणांभेदंयुक्तिनिवेशतः साधयेदुदरव्याधियुक्तोभवतिमानवइतिकर्मविपाकशास्त्रोक्तेश्च अत्रविवदमानानांजयोपायंज्ञात्वातदकथयतःपापमितितीर्थव्याख्या द्वयोःसाम्यस्थापनपूर्वकंतेषांकलहशमनमकुर्वतःकलहप्रियस्य

पानीयदूषकेपापंतथैवविषदायके ॥ यत्तदेकःसलभतांयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ५६ ॥ तृषार्तेसतिपानीयेविप्रलंभेनयोजयन् ॥ यत्पापंलभतेतत्स्याद्यस्यार्योनुमतेगतः ॥ ५७ ॥ भक्त्याविवदमानेषुमार्गमाश्रित्यपश्यतः ॥ तेनपापेनयुज्येतयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ५८ ॥ एवमाश्वासयन्नेवदुःखार्तोनुपपातह ॥ विहीनांपतिपुत्राभ्यांकौसल्यांपार्थिवात्मजः ॥ ५९ ॥ तदातंशपथैःकष्टैःशपमानमचेतनं ॥ भरतंशोकसंतप्तंकौसल्यावाक्यमब्रवीत् ॥ ६० ॥ ममदुःखमिदंपुत्रभूयःसमुपजायते ॥ शपथैःशपमानोहिप्राणानुपरुणत्सिमे ॥ ६१ ॥ दिष्ट्यानचलितोधर्मादात्मातेसहलक्षणः ॥ वत्ससत्यप्रतिज्ञोहिसतांल्लोकानवाप्स्यसि ॥ ६२ ॥ इत्युक्त्वाचांकमानीयभरतंभ्रातृवत्सलं ॥ परिष्वज्यमहाबाहुंरुरोदभृशदुःखिता ॥ ६३ ॥ एवंविलपमानस्यदुःखार्तस्यमहात्मनः ॥ मोहाच्चशोकसंरंभाद्बभूवलुलितंमनः ॥ ६४ ॥ लालप्यमानस्यविचेतनस्यप्रनष्टबुद्धेःपतितस्यभूमौ ॥ मुहुर्मुहुर्निःश्वसतश्चदीर्घंसातस्यशोकेनजगामरात्रिः ॥ ६५ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेपंचसप्ततितमःसर्गः ॥ ७५ ॥ ॥ ७५ ॥

यत्पापमितिकतकव्याख्या ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ भूयःअभ्यधिकंदुःखं हियत्एवंकष्टैःशपथैःशपमानोमेप्राणानुपरुणत्सिपीडयसे ॥ ६१ ॥ अथविशुद्धभावंज्ञात्वानुगृह्णाति दिष्ट्येति आत्माअंतःकरणं लक्षणैःशुभलक्षणैःसहितःसहलक्षणस्तेआत्मेत्यर्थः हेवत्सहियदिसत्यप्रतिज्ञोभविष्यसितदासतांलोकानवाप्स्यसि कैकेय्ययेकृतांरामानयनप्रतिज्ञांसत्यांकुर्वितिव्यंग्यं ॥ ६२ ॥ एवमनुगृह्यपुत्रोचितकृत्येनाश्वासयति इत्युक्त्वेति ॥ ६३ ॥ शोकसंरंभात्शोकाधिक्यात् ततएवमोहः विलुलितंक्षुभितं ॥ ६४ ॥ दीर्घंयथाभवतितथारात्रिःरात्रिशेषः पाठांतरेघर्मंउष्णंयथाभवतितथा ॥ ६५ ॥ अत्रैकश्लोकोधिकइतिकतकसंख्ययाज्ञायते ॥ ॥ इतिश्रीरामा०श्रीरामी०वा०आ०अयो०पंचसप्ततितमःसर्गः ॥ ७५ ॥ ॥ ७५ ॥

तमिति वसिष्ठःभरतागमनंश्रुत्वाआगतइतिशेषः ॥ १ ॥ संयानंप्रेतनिर्हारं ॥ २ ॥ धरणीगतःवसिष्ठंसाष्टांगंनमस्कृत्वेत्यर्थः धारणांगतइतिपाठेधैर्यंप्राप्तइत्यर्थः कारयामासतत्करणार्थंमंत्रिणःप्रेरयामासेत्यर्थः ॥ ३ ॥ बहुदिवसतैलावस्थानोपाधिनाआपीतवर्णंवदनंयस्यतं ॥ ४ ॥ दशरथमिति उद्दिश्येतिशेषः ॥ ५ ॥ व्यवसितंमनीषितं प्रोषितेदेशांतरगते ॥ ६ ॥ रामे

तमेवंशोकसंतप्तंभरतंकैकयीसुतं ॥ उवाचवदतांश्रेष्ठोवसिष्ठःश्रेष्ठवागृषिः ॥ १ ॥ अलंशोकेनभद्रंतेराजपुत्रमहायशः ॥ प्राप्तकालंनरपतेःकुरुसंयानमुत्तमं ॥ २ ॥ वसिष्ठस्यवचःश्रुत्वाभरतोधरणींगतः ॥ प्रेतकृत्यानिसर्वाणिकारयामासधर्मवित् ॥ ३ ॥ उद्धृत्यतैलसंसेकात्सतुभूमौनिवेशितं ॥ आपीतवर्णवदनंप्रसुप्तमिवभूमिपं ॥ ४ ॥ संवेश्यशयनेचाग्र्येनानारत्नपरिष्कृते ॥ ततोदशरथंपुत्रोविललापसुदुःखितः ॥ ५ ॥ किंतेव्यवसितंराजन्प्रोषितेमय्यनागते ॥ विवास्यरामंधर्मज्ञंलक्ष्मणंचमहाबलं ॥ ६ ॥ क्वयास्यसेमहाराजहित्वेमंदुःखितंजनं ॥ हीनंपुरुषसिंहेनरामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ७ ॥ योगक्षेमंतुतेव्यग्रंकोस्मिन्कल्पयितापुरे ॥ त्वयिप्रयातेस्वस्तातरामेचवनमाश्रिते ॥ ८ ॥ विधवापृथिवीराजंस्त्वयाहीनानराजते ॥ हीनचंद्रेवरजनीनगरीप्रतिभातिमां ॥ ९ ॥ एवंविलपमानंतंभरतंदीनमानसं ॥ अब्रवीद्वचनंभूयोवसिष्ठस्तुमहामुनिः ॥ १० ॥ प्रेतकार्याणियान्यस्यकर्तव्यानिविशांपतेः ॥ तान्यव्यग्रंमहाबाहोक्रियतामविचारितं ॥ ११ ॥ तथेतिभरतोवाक्यंवसिष्ठस्याभिपूज्यतत् ॥ ऋत्विक्पुरोहिताचार्यांस्त्वरयामाससर्वशः ॥ १२ ॥ येत्वग्नयोनरेंद्रस्यअग्न्यगाराद्बहिष्कृताः ॥ ऋत्विग्भिर्याजकैश्चैवतेहूयंतेयथाविधि ॥ १३ ॥ शिबिकायामथारोप्यराजानंगतचेतनं ॥ बाष्पकंठाविमनसस्तमूहुःपरिचारकाः ॥ १४ ॥

णहीनमिमंदुःखितंजनंहित्वाक्वयास्यसीत्यन्वयः ॥ ७ ॥ तेतवअस्मिन्पुरेअयोध्यायां योगक्षेमंप्रजानां अव्यग्रंपरित्यक्तदुःखपारवश्यंयथातथा स्वःस्वर्गे ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ अविचारितंप्राचीनवैभवादिस्मरणरहितंयथातथा ॥ ११ ॥ ऋत्विजोयज्ञकर्मणिवृताः पुरोहितःसर्वहितप्रवर्तकः तदुक्तं मंत्रेचधर्मकृत्येचशांतिकर्मणिपौष्टिके अध्वरेयश्चकुशलःसस्याद्राजपुरोहितइति उपनीयवेदाध्यापकआचार्यः ॥ १२ ॥ अग्न्यगाराद्बहिष्कृताःअंतःशवसत्त्वाद्बहिःप्रदेशेप्रतिष्ठापिताः याजकैरुपद्रष्टृभिः हूयंतेस्म ॥ १३ ॥ १४ ॥

हिरण्यंरजतं स्वर्णरजतपुष्पाणीतियावत् ॥१५॥ निर्यासोगुग्गुल्वादिः सरलपद्मकेकाष्ठभेदैः देवदारूणिदेवदारुकाष्ठानि क्षेपयंतिचिताग्नावितिशेषः ॥ १६ ॥ तत्रचितादेशेगत्वातंचिता
मध्येसंवेशयामासुःस्थापयामासुः ॥ १७ ॥ जेपुःपैतृमेधिकमंत्रान् तस्यपरलोकशुद्ध्यर्थमितिशेषः तदृत्विजःतद्यज्ञप्रवर्तकाः ॥ १८ ॥ १९ ॥ प्रसव्यमप्रदक्षिणं अग्निचितंअग्निचितवं
तं अश्वमेधांतयज्ञकर्तारं स्त्रियश्चप्रसव्यंचकुरित्यन्वयः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ दशाहं अत्यंतसंयोगेद्वितीया दुःखमाशौचं भूमौशयानाइतिशेषः इदंब्रह्मचर्यमात्रोपलक्षणं ननुद्वाद

हिरण्यंचसुवर्णंचवासांसिविविधानिच ॥ प्रकिरंतोजनामार्गेनृपतेरग्रतोययुः ॥ १५ ॥ चंदनागुरुनिर्यासान्सरलंपद्मकंतथा ॥ देवदारूणिचाहृत्य
क्षेपयंतितथापरे ॥ १६ ॥ गंधानुच्चावचांश्चान्यांस्तत्रगत्वाथभूमिपं ॥ तत्रसंवेशयामासुश्चितामध्येतमृत्विजः ॥ १७ ॥ तदाहुताशनंहुत्वाजेपुस्तस्य
तदृत्विजः ॥ जगुश्चतेयथाशास्त्रंतत्रसामानिसामगाः ॥ १८ ॥ शिबिकाभिश्चयानैश्चयथार्हंतस्ययोषितः ॥ नगरान्निर्ययुस्तत्रवृद्धैःपरिवृतास्तथा
॥ १९ ॥ प्रसव्यंचापितंचक्रुर्ऋत्विजोग्निचितंनृपं ॥ स्त्रियश्चशोकसंतप्ताःकौसल्याप्रमुखास्तदा ॥ २० ॥ क्रौंचीनामिवनारीणांनिनादस्तत्रशुश्रुवे ॥
आर्तानांकरुणंकालेक्रोशंतीनांसहस्रशः ॥ २१ ॥ ततोरुदंत्योविवशाविलप्यचपुनःपुनः ॥ यानेभ्यःसरयूतीरमवतेरुर्नृपांगनाः ॥ २२ ॥ कृत्वोदकंते
भरतेनसार्धंनृपांगनामंत्रिपुरोहिताश्च ॥ पुरंप्रविश्याश्रुपरीतनेत्राभूमौदशाहंव्यनयंतदुःखं ॥ २३ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिका
व्येअयोध्याकांडेषट्सप्ततितमःसर्गः ॥ ७६ ॥ ॥ ७ ॥ ततोदशाहेतिगतेकृतशौचोनृपात्मजः ॥ द्वादशेहनिसंप्राप्तेश्राद्धकर्माण्यकारयत् ॥ १ ॥
ब्राह्मणेभ्योधनंरत्नंददावन्नंचपुष्कलं ॥ बास्तिकंबहुशुक्लंचगाश्चापिबहुशस्तदा ॥ २ ॥

शाहेनभूपालःक्षत्रियःषोडशेहनीतिस्मृतेःकथंक्षत्रियस्यदशाहेनाशौचात्ययइतिचेन्न क्षत्रियस्तुदशाहेनस्वकर्मनिरतःशुचिरितिपराशरोक्तेरितिदिक् ॥ २३ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामे
श्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेषट्सप्ततितमःसर्गः ॥ ७६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ततइति दशाहेतिगतेएकादशेह्नि कृतशौचःअनुष्ठित
प्रेतविमुक्तिदैकादशाहश्राद्धः श्राद्धकर्माणिद्वितीयमासिकादिसपिंडीकरणांतश्राद्धानि ॥१॥ बास्तिकंछागसमूहं आर्षष्ठक् बस्तोजः शुक्लंरजतं शुक्लोयोगांतरेश्वेतेशुक्लंचरजतेमतं ॥२॥

ऊर्ध्वदेहोद्भवमौर्ध्वदेहिकंपारलौकिकं ॥ ३ ॥ त्रयोदशेत्रयोदशेहनिशोधनार्थमुपागतोविललापेत्यन्वयः दर्शाहाभ्यंतरेऽस्थिसंचयनंकृत्वासकलश्राद्धानंतरंत्रयोदशेहनिचिताभस्मोद्धा
रपूर्वकंस्थलशुद्धिःकर्तव्येतिक्षत्रियधर्मइतिवाल्मीक्युक्तेर्ज्ञायतेइतिकतकः तीर्थस्तु शोधनंअस्थिसंचयनमित्याह शब्देनरोदनशब्देनपिहितआवृतःकंठोयस्य चितामूलेइदंवाक्यमाह
॥ ४ ॥ ५ ॥ तदेवाह ताततेति निसृष्टःदत्तः प्रव्रजितेप्रव्राजिते अहंशून्येत्यक्तःनिरवलंबतयानिरस्तः ॥ ६ ॥ यस्याअनाथायागतिरवलंबःपुत्रइत्यर्थः ॥ ७ ॥ भस्मारुणंभस्मयुतंअतिदा

दासीर्दासांश्चयानानिवेश्मानिसुमहांतिच ॥ ब्राह्मणेभ्योददौपुत्रोराज्ञस्तस्यौर्ध्वदेहिकं ॥ ३ ॥ ततःप्रभातसमयेदिवसेचत्रयोदशे ॥ विललापमहाबा
हुर्भरतःशोकमूर्च्छितः ॥ ४ ॥ शब्दापिहितकंठश्चशोधनार्थमुपागतः ॥ चितामूलेपितुर्वाक्यमिदमाहसुदुःखितः ॥ ५ ॥ ताततस्मिन्निसृष्टोहंत्वयाभ्रा
तरिराघवे ॥ तस्मिन्वनंप्रव्रजितेशून्येत्यक्तोस्म्यहंत्वया ॥ ६ ॥ यस्यागतिरनाथायाःपुत्रःप्रव्राजितोवनं ॥ तामंबांतातकौसल्यांत्यक्त्वात्वंक्वगतोनृप ॥ ७ ॥
दृष्ट्वाभस्मारुणंतच्चदग्धास्थिस्थानमंडलं ॥ पितुःशरीरनिर्वाणंनिष्टनन्विषसादह ॥ ८ ॥ सतुदृष्ट्वारुदन्दीनःपपातधरणीतले ॥ उत्थाप्यमानःशक्रस्य
यंत्रध्वजइवोच्छ्रितः ॥ ९ ॥ अभिपेतुस्ततःसर्वेतस्यामात्याःशुचिव्रतं ॥ अंतकालेनिपतितंययातिमृषयोयथा ॥ १० ॥ शत्रुघ्नश्चापिभरतंदृष्ट्वाशोक
परिप्लुतं ॥ विसंज्ञोन्यपतद्भूमौभूमिपालमनुस्मरन् ॥ ११ ॥ उन्मत्तइवनिश्चित्तोविललापसुदुःखितः ॥ स्मृत्वापितुर्गुणांगानितानितानितदातदा ॥ १२ ॥
मंथराप्रभवस्तीव्रःकैकेयीग्राहसंकुलः ॥ वरदानमयोक्षोभ्योमज्जयच्छोकसागरः ॥ १३ ॥

हादरुणंच दग्धास्थिदग्धान्यस्थीनियस्मिन्स्थानमंडलंचितास्थानमंडलं पितुःशरीरनिर्वाणंशरीरनाशस्थानं तद्दृष्ट्वानिष्टनन्अत्यंतंविलपन्विषसाद ॥८॥ दीनःदुःखितोभूत्वापपात उत्था
प्यमानःपुरुषैः यंत्रबद्धोध्वजोयंत्रध्वजःसइवपपात शक्रयंत्रध्वजस्याकाशस्थस्यभूमौपातायोगात् गृहाद्यलंकारार्थंध्वजयंत्ररूपेणध्वजसदृशरूपेणनिर्मितइत्यर्थइतिकतकः उत्पातततः
पतितेनतेनोपमेत्यन्ये ॥ ९ ॥ अंतकालेपुण्यक्षयकाले ॥ १० ॥ ११ ॥ गुणांगानिउपलालनगुणस्यांगभूतानिविचित्रवस्त्राभरणादिदानादिकर्माणिस्मृत्वाविललाप ॥१२॥ वरदानमय
त्वादक्षोभ्यः अमज्जयत्अस्मानितिशेषः ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ नन्विति बहून्याभरणादीनिदिव्यवस्तून्युपस्थाप्यांगएषुकिंतेऽपेक्षितंगृहाणेतिप्रकर्षेणास्मदिष्टवरणंकारयतिभवान् तदद्यनःकःकरिष्यति त्वयिगतेइतिशेषः ॥ १५ ॥ यात्वया विहीनासापृथिवी अवदारणकालेतुतस्मिन्नपि नावदीर्यते ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ अनुगामिनोऽनुचराआर्ततराअभूवन्नितिशेषः ॥ १९ ॥ व्यचेष्टेतांव्यलुठेतां विश्रांताविवितिपाठेविशेषेणश्रांताविवित्यर्थः ॥ २० ॥ प्रकृतिमान्सत्त्वप्रकृतिः वैद्यःसर्वज्ञभिषजौवैद्यौ ॥ २१ ॥ वृत्तस्यकृतदाहस्य सावशेषास्थिनिचयेअस्थिसंचयनाख्यकर्मणआशौचांतराकृतस्याप्यवशे

सुकुमारंचबालंचसततंलालितंत्वया ॥ क्वतातभरतंहित्वाविलपंतंगतोभवान् ॥ १४ ॥ ननुभोज्येषुपानेषुवस्त्रेष्वाभरणेषुच ॥ प्रवारयतिसर्वान्नस्तन्नः कोद्यकरिष्यति ॥ १५ ॥ अवदारणकालेतुपृथिवीनावदीर्यते ॥ विहीनायात्वयाराज्ञाधर्मज्ञेनमहात्मना ॥ १६ ॥ पितरिस्वर्गमापन्नेरामेचारण्यमाश्रिते ॥ किंमेजीवितसामर्थ्यंप्रवेक्ष्यामिहुताशनं ॥ १७ ॥ हीनोभ्रात्राचपित्राचशून्यामिक्ष्वाकुपालितां ॥ अयोध्यांनप्रवेक्ष्यामिप्रवेक्ष्यामितपोवनं ॥ १८ ॥ तयोर्विलपितंश्रुत्वाव्यसनंचाप्यवेक्ष्यतत् ॥ भृशमार्ततराभूयःसर्वएवानुगामिनः ॥ १९ ॥ ततोविषण्णौश्रांतौचशत्रुघ्नभरतावुभौ ॥ धरायांस्मव्यचेष्टेतांभग्नशृंगाविवर्षभौ ॥ २० ॥ ततःप्रकृतिमान्वैद्यःपितुरेषांपुरोहितः ॥ वसिष्ठोभरतंवाक्यमुत्थाप्यतमुवाचह ॥ २१ ॥ त्रयोदशोयंदिवसःपितुर्वृत्तस्यतेविभो ॥ सावशेषास्थिनिचयेकिमिहत्वंविलंबसे ॥ २२ ॥ त्रीणिद्वंद्वानिभूतेषुप्रवृत्तान्यविशेषतः ॥ तेषुचापरिहार्येषुनैवंभवितुमर्हसि ॥ २३ ॥ सुमंत्रश्चापिशत्रुघ्नमुत्थाप्याभिप्रसाद्यच ॥ श्रावयामासतत्त्वज्ञःसर्वभूतभवाभवौ ॥ २४ ॥ उत्थितौतौनरव्याघ्रौप्रकाशेतेयशस्विनौ ॥ वर्षातपपरिग्लानौपृथगिंद्रध्वजाविव ॥ २५ ॥ अश्रूणिपरिमृद्नंतौरक्ताक्षौदीनभाषिणौ ॥ अमात्यस्त्वरयंतिस्मतनयौचापराःक्रियाः ॥ २६ ॥ ॥इत्यार्षे श्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेसप्तसप्ततितमःसर्गः ॥ ७७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

षोभूशुद्धिभस्मोद्धारलक्षणस्तेनसहितःसावशेषस्तस्मिन्कर्तव्येसतिइत्यर्थः एतेनत्रयोदशेहन्यस्थिसंचयनंस्मृतिविरुद्धमित्यपास्तं ॥ २२ ॥ त्रीणिद्वंद्वानि बुभुक्षापिपासेशोकमोहौजरामृतीजन्ममरणेसुखदुःखेलाभालाभौचेतितीर्थः अस्तिजायतेवर्धतेपक्षीयतेविपरिणमतेविनश्यतीत्येवंरूपाणीतिकतकः भूतेषुप्राणिषु एवंभवितुमतिशोकाक्रांततयाभवितुं ॥ २३ ॥ सर्वभूतभवाभवौउत्पत्तिविनाशौ ॥ २४ ॥ २५ ॥ परिमृद्नंतौमार्जयंतौ तनयौराजपुत्रौ अपराःक्रियाःभस्मोद्धारादिक्रियाउद्दिश्येतिशेषः ॥ २६ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीये रामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेसप्तसप्ततितमःसर्गः ॥ ७७ ॥

यात्रांरामसमीपयात्रांसमीहंतंसमीहमानं विचारयंतमित्यर्थः ॥ १ ॥ दुःखेदुःखजनकसंकटेप्राप्तेयःसर्वभूतानांगतिःस्मरणमात्रेणसर्वदुःखनाशकः आत्मनःस्वस्यआवयोश्चगतिरिति किंवक्तव्यं अनेनातिसंकटेभगवत्स्मरणमेवदुःखनाशेसमर्थंनान्यदितिसूचितं सरामःस्त्रियाप्रव्राजितःसचगतइत्येतदनुचिंतितेनकृतं सामर्थ्येसतीतिशेषः ॥ २ ॥ किंवारामोराज्यलोभात्पित्राज्ञामुल्लंघितवानितिअयशोभयादेवंकरोतुलक्ष्मणःसर्वथानुचितंकृतवानित्याह बलवानिति लक्ष्मणोनामअनुचितकर्तृत्वेनशोच्यःयोपिअस्मद्भ्राताअसौपितृनिग्रहंकृत्वारामंनमो

अथयात्रांसमीहंतंशत्रुघ्नोलक्ष्मणानुजः ॥ भरतंशोकसंतप्तमिदंवचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ गतिर्यःसर्वभूतानांदुःखेकिंपुनरात्मनः ॥ सरामःसत्त्वसंपन्नःस्त्रियाप्रव्राजितोवनं ॥ २ ॥ बलवान्वीर्यसंपन्नोलक्ष्मणोनामयोप्यसौ ॥ किंनमोचयतेरामंकृत्वापिपितृनिग्रहं ॥ ३ ॥ पूर्वमेवतुनिग्राह्यःसमवेक्ष्यनयानयौ ॥ उत्पथंयःसमारूढोनार्याराजावशंगतः ॥ ४ ॥ इतिसंभाषमाणेतुशत्रुघ्नेलक्ष्मणानुजे ॥ प्राग्द्वारेभूत्तदाकुब्जासर्वाभरणभूषिता ॥ ५ ॥ लिप्ताचंदनसारेणराजवस्त्राणिबिभ्रती ॥ विविधंविविधैस्तैस्तैर्भूषणैश्चविभूषिता ॥ ६ ॥ मेखलादामभिश्चित्रैरन्यैश्चवरभूषणैः ॥ बभासेबहुभिर्बद्धारज्जुभिरिववानरी ॥ ७ ॥ तांसमीक्ष्यतदाद्वाःस्थोभृशंपापस्यकारिणीं ॥ गृहीत्वाकरुणंकुब्जांशत्रुघ्नायन्यवेदयत् ॥ ८ ॥ यस्याःकृतेवनेरामोन्यस्तदेहश्चवःपिता ॥ सेयंपापानृशंसाचतस्याःकुरुयथामति ॥ ९ ॥ शत्रुघ्नश्चतदाज्ञायवचनंभृशदुःखितः ॥ अंतःपुरचरान्सर्वानित्युवाचधृतव्रतः ॥ १० ॥ तीव्रमुत्पादितंदुःखंभ्रातॄणांमेतथापितुः ॥ यथासेयंनृशंसस्यकर्मणःफलमश्नुतां ॥ ११ ॥ एवमुक्त्वाचतेनाशुसखीजनसमावृता ॥ गृहीताबलवत्कुब्जासातद्गृहमनादयत् ॥ १२ ॥ ततःसुभृशसंतप्तस्तस्याःसर्वःसखीजनः ॥ क्रुद्धमाज्ञायशत्रुघ्नंव्यपलायतसर्वशः ॥ १३ ॥

चयतेस्मवनवासात् ॥ ३ ॥ कथंपितृनिग्रहउचितस्तत्राह पूर्वमिति योराजानार्यावशंगतःसन्उत्पथंअन्यायमार्गंआरूढःप्राप्तःअतःलक्ष्मणःस्वयंनयानयौन्यायान्यायौअभिषेकविषयौ समीक्ष्यविचार्यगुरोरप्यवलिप्तस्येतिशास्त्रानुसारेणवनप्रव्राजनात्पूर्वमेवतत्प्रसंगकालएवनिग्राह्योनेदमनुचितमितिभावः ॥ ४ ॥ प्राग्द्वारेशत्रुघ्नाधिष्ठितद्वारेकुब्जादैवादागताभूत् ॥ ५ ॥ राजवस्त्राणिराजार्हवस्त्राणि ॥ ६ ॥ वानरीकुरूपत्वात् अत्रगुरुलघुप्रयुक्तश्छंदोभंगआर्षः पाठांतरेचःपादपूरणे ॥ ७ ॥ अकरुणंनिर्दयं ॥ ८ ॥ वनेरामस्तिष्ठतीतिशेषः यथामति निग्रहमितिशेषः ॥ ९ ॥ धृतव्रतःकर्तव्यत्वेनअवधृतव्रतइत्यर्थः द्रुतंवचइतिपाठांतरं ॥ १० ॥ अश्नुतांप्रामुतां तथाकर्तव्यंमयेतिशेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

समुपक्रांतःआरब्धपराक्रमः ॥ १४ ॥ अतःसानुक्रोशामिति सानोस्माकंध्रुवागतिरस्तिअतस्तांशरणंयामइत्यमंत्रयतेत्यन्वयः ॥ १५ ॥ पृथिवीतले पातयित्वेतिशेषः ॥ १६ ॥ भांडं भूषणमात्रेपि ॥ १७ ॥ १८ ॥ गृहीत्वाकुब्जां कैकेयीमभिनिर्भर्त्स्य कुब्जामोचनार्थमागतामितिशेषः निर्भर्त्सनमत्रहस्तेनदूरीकरणं ॥ १९ ॥ परुषैःमर्मग्राहिभिः अतएवदुःखैः पुत्रंशर

अमंत्रयतकृत्स्नश्चतस्याःसर्वःसखीजनः ॥ यथायंसमुपक्रांतोनिःशेषंनःकरिष्यति ॥ १४ ॥ सानुक्रोशांवदान्यांचधर्मज्ञांचयशस्विनीं ॥ कौसल्यां शरणंयामःसाहिनोस्तिध्रुवागतिः ॥ १५ ॥ सचरोषेणसंवीतःशत्रुघ्नःशत्रुशासनः ॥ संचकर्षतदाकुब्जांक्रोशंतींपृथिवीतले ॥ १६ ॥ तस्यांह्याकृष्य माणायांमंथरायांततस्ततः ॥ चित्रंबहुविधंभांडंपृथिव्यांतद्व्यशीर्यत ॥ १७ ॥ तेनभांडेनविस्तीर्णंश्रीमद्राजनिवेशनं ॥ अशोभततदाभूयःशारदंगग नंयथा ॥ १८ ॥ सबलीबलवत्क्रोधाद्गृहीत्वापुरुषर्षभः ॥ कैकेयीमभिनिर्भर्त्स्यबभाषेपरुषंवचः ॥ १९ ॥ तैर्वाक्यैःपरुषैर्दुःखैःकैकेयीभृशदुःखिता ॥ शत्रुघ्नभयसंत्रस्तापुत्रंशरणमागता ॥ २० ॥ तंप्रेक्ष्यभरतःक्रुद्धंशत्रुघ्नमिदमब्रवीत् ॥ अवध्याःसर्वभूतानांप्रमदाःक्षम्यतामिति ॥ २१ ॥ हन्यामहमि मांपापांकैकेयींदुष्टचारिणीं ॥ यदिमांधार्मिकोरामोनासूयेन्मातृघातकं ॥ २२ ॥ इमामपिहतांकुब्जांयदिजानातिराघवः ॥ त्वांचमांचैवधर्मात्मानाभि भाषिष्यतेध्रुवं ॥ २३ ॥ भरतस्यवचःश्रुत्वाशत्रुघ्नोलक्ष्मणानुजः ॥ न्यवर्तततत्तोदोषात्तांमुमोचचमूर्छितां ॥ २४ ॥ सापादमूलेकैकेय्यामंथरानिपपा तह ॥ निःश्वसंतीसुदुःखार्ताकृपणंविललापह ॥ २५ ॥ शत्रुघ्नविक्षेपविमूढसंज्ञांसमीक्ष्यकुब्जांभरतस्यमाता ॥ शनैःसमाश्वासयदार्तरूपांक्रौंचींविल ग्नामिववीक्षमाणां ॥ २६ ॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेअष्टसप्ततितमःसर्गः ॥ ७८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

णमागताकुब्जामोचनार्थमितिशेषः ॥ २० ॥ यतःसर्वभूतानामवध्याःअतःक्षम्यतामित्यब्रवीत् ॥ २१ ॥ मातृघातकंमांप्रतियदिरामोनासूयेत्नकुप्येत्तदाहमिमां मातरमपिहन्यां ॥ २२ ॥ जानातिज्ञास्यतेनाभिभाषिष्यतेस्त्रीघातिनावितिमत्वाइत्यब्रवीदितिपूर्वेणसंबंधः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ शत्रुघ्नविक्षेपः शत्रुघ्नेनेतस्ततःकर्षणंतेनप्रनष्टज्ञानां विलग्नांयंत्रादिनासंयतां ॥ २६ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेअष्टसप्ततितमःसर्गः ॥ ७८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

ततइति ॥ १ ॥ रक्षासाधनत्वाद्राजागुरुःतत्राप्ययंगुरुतरः ज्येष्ठंराज्यार्हं ॥ २ ॥ यतएतद्राज्यमनायकंततोराजाभव ननुज्येष्ठेविद्यमानकथंमहंराजातत्राह संगत्याज्येष्ठस्यवनवासंप्र तिपितुराज्ञासंगत्यातवचराज्यंप्रतितदाज्ञासंगत्याराज्यंकुर्वन्नपिभवान्नापराध्नोति धर्मविरोधज्येष्ठविरोधलोकविरोधान्नप्राप्नोति पित्राज्ञायाउभाभ्यामपिपालनीयत्वात्इतिबहवः एत द्राज्यंअनायकमपिअमात्यादीनांसंगत्यैकमत्येनदैवगत्यावानापराध्नोतिननश्यतिअतोनोराजाभवेत्यर्थतीर्थआह ॥ ३ ॥ आभिषेचनिकंअभिषेचनप्रयोजनंवस्तुजातंरामाभिषेकाय विततं स्वजनोमंत्र्यादिः श्रेणयःपौराः ॥ ४ ॥ ५ ॥ भांडंउपकरणं ॥ ६ ॥ राजताराजत्वं ॥ ७ ॥ पूर्वोज्येष्ठः अरण्येवत्स्यामिरामप्रतिनिधित्वेनेतिशेषः ॥ ८ ॥ आनयिष्यामि इहार्थः

ततःप्रभातसमयेदिवसेथचतुर्दशे ॥ समेत्यराजकर्तारोभरतंवाक्यमब्रुवन् ॥ १ ॥ गतोदशरथःस्वर्गंयोनोगुरुतरोगुरुः ॥ रामंप्रव्राज्यवैज्येष्ठंलक्ष्मणं चमहाबलं ॥ २ ॥ त्वमद्यभवनोराजाराजपुत्रमहायशः ॥ संगत्यानापराध्नोतिराज्यमेतदनायकं ॥ ३ ॥ आभिषेचनिकंसर्वमिदमादायराघव ॥ प्रती क्षतेत्वांस्वजनःश्रेणयश्चनृपात्मज ॥ ४ ॥ राज्यंगृहाणभरतपितृपैतामहंध्रुवं ॥ अभिषेचयचात्मानंपाहिचास्मान्नरर्षभ ॥ ५ ॥ आभिषेचनिकंभांडं कृत्वासर्वंप्रदक्षिणं ॥ भरतस्तंजनंसर्वंप्रत्युवाचधृतव्रतः ॥ ६ ॥ ज्येष्ठस्यराजतानित्यमुचिताहिकुलस्यनः ॥ नैवंभवंतोमांवक्तुमर्हंतिकुशलाजनाः ॥ ७ ॥ रामःपूर्वोहिनोभ्राताभविष्यतिमहीपतिः ॥ अहंत्वरण्येवत्स्यामिवर्षाणिनवपंचच ॥ ८ ॥ युज्यतांमहतीसेनाचतुरंगमहाबला ॥ आनयिष्या म्यहंज्येष्ठंभ्रातरंराघवंवनात् ॥ ९ ॥ आभिषेचनिकंचैवसर्वमेतदुपस्कृतं ॥ पुरस्कृत्यगमिष्यामिरामहेतोर्वनंप्रति ॥ १० ॥ तत्रैवतंनरव्याघ्रमभिषिच्य पुरस्कृतं ॥ आनयिष्यामिवैरामंहव्यवाहमिवाध्वरात् ॥ ११ ॥ नसकामांकरिष्यामिस्वामिमांपुत्रगृद्धिनीं ॥ वनेवत्स्याम्यहंदुर्गेरामोराजाभविष्यति ॥ १२ ॥ क्रियतांशिल्पिभिःपंथाःसमानिविषमाणिच ॥ रक्षिणश्चानुसंयांतुपथिदुर्गविचारकाः ॥ १३ ॥

॥ ९ ॥ रामहेतोःरामाभिषेकार्थं ॥ १० पुरस्कृतंअग्रतःकृतं अध्वरात्महायज्ञशालायाः स्वाग्निहोत्रगृहमित्यर्थः ॥ ११ ॥ मातृगंधिनींकेवलमातृव्यपदेशांमातृसंज्ञामात्रामित्यर्थइतितीर्थः कतकस्तुपुत्रगृद्धिनीमितिपांक्तःपाठः पुत्रगंधिनीमित्यर्थइत्याह ॥ १२ ॥ शिल्पिनः खनकाः यत्रपथोऽभावःतत्रपंथागमनमार्गःक्रियतां विषमाणिचनिम्नोन्नतानिचसमानिक्रियंतां रथादिसुखगत्यर्थमितिभावः पथिविद्यमानेषुदुर्गेषुविशेषेणजनान्चारयंतीतिपथिदुर्गविचारकाः पथिदुर्गविशारदाइतिपाठे तत्रवर्तमानदुर्गेचोरादिभीत्यागंतुमशक्यप्रदेशेरक्षणविशारदाइत्यर्थः ॥ १३ ॥

एवंसंभाषमाणंतंप्रतिसर्वोपिजनःश्रीमच्छुभमनुत्तमंवाक्यमुवाच ॥ १४ ॥ तदेवाह एवमिति एवंरामराज्यविषयंभाषमाणस्यतेपद्मातदाख्यापद्मचिन्हाचश्रीरुपतिष्ठतां ज्येष्ठानुसरणादि तिभावः तदेवाह यस्त्वमिति ज्येष्ठेज्येष्ठायपृथिवींदातुमिच्छसिअतःश्रीस्त्वामुपतिष्ठतां॥ १५॥ संश्रवणेरामानयनप्रतिज्ञाविषयेऽनुत्तमंनृपालजेनप्रभाषितंतद्वचनंनिशम्यस्थितानांजनानां प्रतिभरतमुद्दिश्यप्रहर्षजाआर्याननेनेत्रसंभवाःहर्षयुक्तमुखस्थनेत्रजाबिंदवोनिपेतुरितितीर्थः अत्रआननपदमधिकं कतकस्तु नृपालजःप्रभाषितमितिसविसर्गपाठः नृपालजोजनैःप्र भाषितमनुत्तमंतद्वचनंआशीर्वचनंसंश्रवणेसम्यक्श्रवणविषयेप्राप्तंनिशम्यश्रुत्वाहृष्टोभूदितिशेषः अथतंप्रतितंजनंलक्षीकृत्य कर्मप्रवचनीयत्वाद्वितीया आर्यस्यपूज्यस्यभरतस्यार्यपू ज्यंयदाननंमुखं जनाशीर्वादश्रवणजसंतोषेणपूज्यत्वंमुखस्य तद्वर्तिनेत्रसंभवाःअतएवप्रहर्षजाबिंदवोनिपेतुः अनुक्तभरतसौमुख्यकथनंचास्यश्लोकस्यप्रयोजनमित्याह अत्रकतकपाठ

एवंसंभाषमाणंतंरामहेतोर्नृपात्मजं॥ प्रत्युवाचजनःसर्वःश्रीमद्वाक्यमनुत्तमं॥ १४॥ एवंतेभाषमाणस्यपद्माश्रीरुपतिष्ठतां॥ यस्त्वंज्येष्ठेनृपसुतेपृथि वींदातुमिच्छसि॥ १५ अनुत्तमंतद्वचनंनृपात्मजाःप्रभाषितंसंश्रवणेनिशम्यच॥ प्रहर्षजास्तंप्रतिबाष्पबिंदवोनिपेतुरार्याननेनेत्रसंभवाः ॥ १६ ॥ ऊचुस्तेवचनमिदंनिशम्यहृष्टाःसामात्याःसपरिषदोवियातशोकाः॥पंथानंनरवरभक्तिमान्जनश्चव्यादिष्टस्तववचनाच्चशिल्पिवर्गः॥ १७॥ ॥इत्या र्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेएकोनाशीतितमःसर्गः॥ ७९॥ ॥ ७॥ अथभूमिप्रदेशज्ञाःसूत्रकर्मविशारदाः॥ स्व कर्माभिरताःशूराःखनकायंत्रकास्तथा॥ १ ॥ कर्मांतिकाःस्थपतयःपुरुषायंत्रकोविदाः॥ तथावर्धकयश्चैवमार्गिणोवृक्षतक्षकाः॥ २॥

स्तद्याख्याचज्यायसी ॥ १६॥ इदंवचनंरामानयनवचनं वियातःविशेषेणयातोगतःशोकोयेषांते जनाइतिविशेष्यं विधूतशोकाइतिपाठांतरं हेनरवरतववचनात्रामेत्वयिचभक्तिमान्शि ल्पिवर्गःपंथानंकर्तुंव्यादिष्टः जनोरक्षकजनश्चरक्षणंकर्तुंव्यादिष्टः ॥ १७ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेएकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥ ॥ ७ ॥ भूमिप्रदेशज्ञाःअंतःसजलनिर्जलादिभूमिप्रदेशज्ञाःसूत्रकर्मविशारदाःशिबिरादिनिर्माणेसूत्रग्रहणकुशलाः निर्जलेष्वगाधवापीकूपादिनिर्माणंसूत्रकर्मेतिकतकः खनकाःस्वकर्मणिखननेभिरताः परसेनयावष्टंभेपिखननेदक्षाः अतएवशूराः यंत्रकाःजलप्रवाहादियंत्रणसमर्थाः ॥ १ ॥ कर्मांतिकाःवेतनजीविनः स्थपतयोरथादिकर्तारःप्रधानवर्ध कयः यंत्रकोविदाःक्षेपणीयादियंत्रकरणकुशलाः पथदर्शनकोविदाइतिपाठांतरं वर्धकयस्तक्षाणः मार्गिणःतत्तद्वनमार्गविशेषरक्षानियुक्ताः वृक्षतक्षकाःमार्गविरोधिवृक्षच्छेत्तारः ॥२॥ ॥ १२६ ॥

सूपकाराःसूदाः सुधाअवलेपः वंशचर्मकृतःवंशदलैःकटशूर्पादिकृतः चर्मकृतःअवस्थानार्थमश्वपृष्ठारोप्यमाणपल्ययनादिकृतः समर्थाद्रष्टारःपूर्वानुभूतमार्गामार्गद्रष्टारः ॥ ३ ॥ सत्वि ति एवंमार्गसन्नाहप्रवृत्तोजनौघोरामदर्शनकौतुकंजहर्षान्महावेगःमहावेगवान्प्रयान्गच्छन्पर्वणिसागरस्यमहावेगोजलौघइवाशोभत ॥ ४ ॥ तेमार्गशोधकाः स्ववारंस्वसमूहंसमास्था य वारसंघातसंचयाइत्यमरः विविधोपेतैर्नानाप्रकारयुक्तैः पिटकखनित्रदात्रादिकरणैर्युक्ताइतिशेषः ॥ ५ ॥ लताःशाखाः स्थाणून्शंकून् अपसारयंतइतिशेषः ॥ ६ ॥ अरोपयन्छा यार्थमितिशेषः टंकःपाषाणभेदनः छिदन् अडभावआर्षः ॥ ७ ॥ बलिनःरूढमूलान्वीरणस्तंबान् विधमंतिहस्ताभ्यामेवनिःसारयंति दुर्गाणिस्थलानिउन्नतान्प्रदेशान्विधमंतिखनने

सूपकाराःसुधाकारावंशचर्मकृतस्तथा॥ समर्थायेचद्रष्टारःपुरतश्चप्रतस्थिरे॥ ३॥ सतुहर्षात्तमुद्देशंजनौघोविपुलःप्रयान्॥ अशोभतमहावेगःसा गरस्येवपर्वणि॥ ४॥ तेस्ववारंसमास्थायवर्त्मकर्मणिकोविदाः॥ करणैर्विविधोपेतैःपुरस्तात्संप्रतस्थिरे ॥ ५ ॥ लतावल्लीश्चगुल्मांश्चस्थाणूनश्मन एवच॥ जनास्तेचक्रिरेमार्गंछिंदंतोविविधान्द्रुमान्॥६॥अवृक्षेषुचदेशेषुकेचिद्वृक्षानरोपयन्॥ केचित्कुठारैष्टंकैश्चदात्रैश्छिंदन्क्वचित्क्वचित्॥७॥अ परेवीरणस्तंबान्बलिनोबलवत्तराः॥ विधमंतिस्मदुर्गाणिस्थलानिचततस्ततः॥ ८॥ अपरेपूरयन्कूपान्पांसुभिःश्वभ्रमायतं॥ निम्नभागांस्तथैवाशु समांश्चकुःसमंततः॥ ९॥ बबंधुर्बंधनीयांश्चक्षोद्यान्संचुक्षुदुस्तथा॥ बिभिदुर्भेदनीयांश्चस्तांस्तान्देशान्नरास्तदा॥ १०॥ अचिरेणतुकालेनपरिवाहा न्बहूदकान्॥ चक्रुर्बहुविधाकारान्सागरप्रतिमान्बहून्॥ ११ ॥ निर्जलेषुचदेशेषुखानयामासुरुत्तमान्॥ उदपानान्बहुविधान्वेदिकापरिमंडितान् ॥ १२ ॥ ससुधाकुट्टिमतलःप्रपुष्पितमहीरुहः॥ मत्तोद्घुष्टद्विजगणःपताकाभिरलंकृतः॥ १३॥

नसमीकुर्वंति ॥ ८ ॥ कूपान्मार्गमध्यवर्तिनः तादृशमायतंश्वभ्रंगर्तंचपांसुभिरपूरयन् ॥ ९ ॥ बंधनीयान्सेतून् क्षोद्यान्क्षोदनीयान्शर्कराभूयिष्ठप्रदेशान् संचुक्षुदुःचूर्णयामासुः भेदनी यान्जलनिर्गमार्थंभेद्यान् ॥ १० ॥ परिवाहान्अल्पप्रवाहान्बंधनेनबहूदकान्चक्रुः ॥ ११ ॥ खानयामासुःअखनन् उदपानान्कूपवाप्यादीन् वेदिकाभिःपरितोलंकृतान् ॥ १२ ॥ ससुधाकुट्टिमतलःतत्रतत्रसच्छायजलाशयसमीपेविश्रमार्थंनिवासायससुधातलःसुधानिबद्धभूदेशःसकुट्टिमतलश्च कुट्टिमोस्त्रीनिबद्धाभूः क्वचित्सुधाभिःक्वचिन्मृत्तिकाभिरेवबद्धच त्वरइत्यर्थः ॥ १३ ॥

॥ १४॥ अथमार्गकरणानंतरंअधिकृताःमार्गशिबिरादिनिवेशाधिकारिणः यथाज्ञप्तियथाभरताज्ञापनं शिबिरादिनिवेशेअनुचरानाज्ञाप्ययोयादृशोभरतस्याभिमतोनिवेशस्तंतथाकृत्वा भूयोधिकभूषाभिःशोभयामासुःवितानकनककलशरत्नध्वजादिभिर्भूषयामासुः निवेशःशिबिरं भूषणोपमंमार्गस्यालंकारसदृशं अतिरमणीयमितियावत् ॥ १५ ॥ १६ ॥ निवेशानृशिबिराणि ॥ १७ ॥ बहुपांसुचयाइत्यनेनशर्करादिराहित्यसूचनं परिखाःसगर्ताःपर्यंतभित्तयः तत्रपरिखावच्छेदेनेत्यर्थः इंद्रनीलमणिनिर्मिताःप्रतिमाश्चित्रप्रतिमायेषुनिवेशेषु इंद्रकीलप्रतिमाइतिपाठेइंद्रकीलपर्वतसदृशइत्यर्थः एवमुच्चाःपरिखाइतियावत् प्रतोलीरथ्या ॥ १८ ॥ सौधसदृशैःप्राकारैःसंवृताः ॥ १९॥ आकाशेवितर्दिभिरिवविविधधिष्ण्यैरिवस्थितैरु

चंदनोदकसंसिक्तोनानाकुसुमभूषितः॥ बद्धशोभतसेनायाःपंथाःसुरपथोपमः॥१४॥ आज्ञाप्याथयथाज्ञप्तियुक्तास्तेधिकृतानराः॥ रमणीयेषुदेशे
षुबहुस्वादुफलेषुच॥ १५॥ योनिवेशस्त्वभिप्रेतोभरतस्यमहात्मनः॥ भूयस्तंशोभयामासुर्भूषाभिर्भूषणोपमं॥ १६॥ नक्षत्रेषुप्रशस्तेषुमुहूर्तेषुच
तद्विदः॥ निवेशान्स्थापयामासुर्भरतस्यमहात्मनः॥ १७॥ बहुपांसुचयाश्चापिपरिखाःपरिवारिताः॥ तत्रेंद्रनीलप्रतिमाःप्रतोलीवरशोभिताः
॥ १८॥ प्रासादमालासंयुक्ताःसौधप्राकारसंवृताः॥ पताकाशोभिताःसर्वेसुनिर्मितमहापथाः॥१९॥ वितर्दिभिरिवाकाशेविटंकाग्रविमानकैः॥ स
मुच्छ्रितैर्निवेशास्तेबभुःशक्रपुरोपमाः॥ २०॥ जान्हवींतुसमासाद्यविविधद्रुमकाननां॥ शीतलामलपानीयांमहामीनसमाकुलां॥ २१॥ सचंद्रता
रागणमंडितंयथानभःक्षपायाममलंविराजते॥ नरेंद्रमार्गःसतदाव्यराजतक्रमेणरम्यःशुभशिल्पिनिर्मितः॥ २२॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवा
ल्मीकीयेआ०अ० अशीतितमःसर्गः॥८०॥ ॥ ७१॥ ततोनांदीमुखींरात्रिंभरतंसूतमागधाः॥ तुष्टुवुःसविशेषज्ञास्तवैर्मंगलसंस्तवैः॥ १॥

पलक्षिताःविटंककपोतपालिकातद्युक्तायैर्विमानकैःसप्तभूमिकगृहैरत्युन्नतैरुपलक्षिताइत्यर्थइतिकतकः विसर्पद्भिरिवाकाशेइतिपाठांतरं तदोर्ध्वमूर्ध्वंगच्छद्भिरिवेत्यर्थःकथंचिद्योज्यः ॥ २० ॥ जान्हवींसमासाद्यअभिव्याप्यप्रवर्तितोनरेंद्रमार्गोव्यराजतइत्यन्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेअशीतितमःसर्गः ॥ ८० ॥ ॥ ७१ ॥ नांदीमुखींभरताभिषेकायवसिष्ठेनकरिष्यमाणनांदीमुखाद्यभ्युदयप्राग्वर्तिनीं रामानयनाभ्युदयप्रारंभयुक्तानांदीमुखीतिकश्चित् रात्रिं अल्पावशेषां दृष्ट्वेतिशेषः सविशेषज्ञाःराजनिराजपुत्रेचापेक्षितविशेषस्तवंजानंतिताद्दशाः मंगलसंस्तवैःमंगलप्रतिपादकैः ॥ १ ॥

सुवर्णकोणःसुवर्णदंडः यामदुंदुभिःयामावसानसूचकोदुंदुभिः उच्चावचानुच्चावचस्वरान्वाद्यान्वाद्यविशेषान्दध्मुः नांद्यान्इतिपाठः मंगलादीनित्यर्थइतितीर्थः ॥२ ॥ शोकैःशोकोत्पादनैः अरंधयत्हिनस्तिस्म रधपाकहिंसनयोः ॥ ३ ॥ ४ ॥ कैकेय्याहेतुनामद्विषयेजायमानंलोकस्यसूतमागधादेरपकृतमनुचितंकर्मपश्य एवंरूपाणिदुःखानिदुःखकराणिमयिविसृज्यराजागतः ॥ ५ ॥ तस्य योगतस्तस्येत्यर्थः अकर्णिकाअकर्णधारा अकंटकेतिपाठः कंटकोनाविकस्तद्रहितेत्यर्थइतिकतकः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ राजधर्मवित्राजपुरोहितकर्तव्यधर्म

सुवर्णकोणाभिहतःप्राणदद्यामदुंदुभिः॥ दध्मुःशंखांश्चशतशोवाद्यांश्चोच्चावचस्वरान्॥ २॥ सतूर्यघोषःसुमहान्दिवमापूरयन्निव॥ भरतंशोकसंत
प्तंभूयःशोकैररंधयत्॥ ३॥ ततःप्रबुद्धोभरतस्तंघोषंसन्निवर्त्यच॥ नाहंराजेतिचोक्तातंशत्रुघ्नमिदमब्रवीत्॥ ४॥ पश्यशत्रुघ्नकैकेय्यालोकस्यापकृ
तंमहत्॥ विसृज्यमयिदुःखानिराजादशरथोगतः॥५॥ तस्यैषाधर्मराजस्यधर्ममूलामहात्मनः॥ परिभ्रमतिराजश्रीर्नौरिवाकर्णिकाजले॥६॥ योहि
नःसुमहान्नाथःसोपिप्रव्राजितोवने॥ अनयाधर्ममुत्सृज्यमात्रामेराघवःस्वयं॥ ७॥ इत्येवंभरतंवीक्ष्यविलपंतमचेतनं॥ कृपणारुरुदुःसर्वाःसुस्व
रंयोषितस्तदा॥ ८॥ तथातस्मिन्विलपतिवसिष्ठोराजधर्मवित्॥ सभामिक्ष्वाकुनाथस्यप्रविवेशमहायशाः॥ ९॥ शातकुंभमयींरम्यांमणिहेमसमा
कुलां॥ सुधर्मामिवधर्मात्मासगणःप्रत्यपद्यत॥१०॥ सकांचनमयंपीठंस्वस्त्यास्तरणसंवृतं॥ अध्यास्तसर्ववेदज्ञोदूताननुशशासच॥११॥ ब्राह्मणा
न्क्षत्रियान्योधानमात्यान्गणवल्लभान्॥ क्षिप्रमानयताव्यग्राःकृत्यमात्ययिकंहिनः॥ १२॥ सराजपुत्रंशत्रुघ्नंभरतंचयशस्विनं॥ युधाजितंसुमंत्रंच
येचतत्रहिताजनाः॥ १३॥ ततोहलहलाशब्दोमहान्समुदपद्यत॥ रथैरश्वैर्गजैश्चापिजनानामुपगच्छतां॥ १४॥

वेत्ता अतःस्वकृत्यंस्वयंसंपादयतीत्याह सभामित्यादि ॥ ९ ॥ तद्विशेषणंशातकुंभमयीमित्यादि सगणःसशिष्यगणः ॥ १० ॥ स्वस्त्यास्तरणसंवृतंस्वस्तिकाकारमंडलवदास्तरणसंवृतं पीठमध्यास्ततोदूताननुशशासच ॥ ११ ॥ गणवल्लभाःसेनानायकाः आत्ययिकंकालविलंबासहिष्णु ॥ १२ ॥ सराजपुत्रंराजपुत्रैरितरैःसहितंशत्रुघ्नं युधाजिन्नामाकश्चिन्मंत्री येचहिताजनास्तांश्चानयत ॥ १३ ॥ हलहलेतिशब्दानुकरणं ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ ह्रदइवसभा ह्रदोत्रसामुद्रः भिन्नलिंगत्वेपिसहृदयोद्वेगाभावात्चंद्रइवमुखमितिवन्नदुष्टोपमा तिमिरनेकयोजनायामविस्तारोमत्स्यः नागाजलगजाःसर्पाश्च मणयोमुक्ताद्याः शर्कराःसुवर्णखनिमृत्तिकाः सभायांजलस्थानेसभातेजः एतदेवध्वनयतास्तिमितजलइत्युक्तं चित्रस्थतिमिनागसंवृतत्वंमणयश्चस्तंभादिषुविद्यंतेएव शंखाश्चित्रेषुस्वर्णशर्करास्थाने कुट्टिमादौस्वर्णलेपः प्रकारांतरेणजलादिवर्णनेतुकवेर्न्यूनतादोषः ममतुविभक्तिपरिणामेनैषामेवसभायामप्यन्वयान्नदोषः एतेनवसिष्ठोजलंतिमिनागौभरतशत्रुघ्नौमण्यादयोऽमात्यपौरजानपदाइतिकतकोक्तमपास्तं दशरथसुतशोभितासभापुरासदशरथासभेवबभावितियोजना पितृसमानाकारत्वात्पुत्रस्येदानीमपिसदशरथेवेत्युत्प्रेक्षा पुरायथेत्यंशेउपमेतितयोरत्रसं

ततोभरतमार्यातंशतक्रतुमिवामराः॥ प्रत्यनंदन्प्रकृतयोयथादशरथंतथा॥ १५॥ ह्रदइवतिमिनागसंवृतःस्तिमितजलोमणिशंखशर्करः॥ दशरथसुतशोभितासभासदशरथेवबभूवसापुरा॥ १६॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेएकाशीतितमःसर्गः॥८१॥ ॥ॐ॥ तामार्यगणसंपूर्णांभरतःप्रग्रहांसभां॥ ददर्शबुद्धिसंपन्नःपूर्णचंद्रांनिशामिव॥ १॥ आसनानियथान्यायमार्याणांविशतांतदा॥ वस्त्रांगरागप्रभया द्योतितासासभोत्तमा॥ २॥ साविद्वज्जनसंपूर्णासभासुरुचिरातथा॥ अदृश्यतघनापायेपूर्णचंद्रेवशर्वरी॥ ३॥ राज्ञस्तुप्रकृतीःसर्वाःससंप्रेक्ष्यचधर्मवित्॥ इदंपुरोहितोवाक्यंभरतंमृदुचाब्रवीत्॥ ४॥ तातराजादशरथःस्वर्गतोधर्ममाचरन्॥ धनधान्यवतींस्फीतांप्रदायपृथिवींतव॥ ५॥ रामस्तथा सत्यवृत्तिःसतांधर्ममनुस्मरन्॥ नाजहात्पितुरादेशंशशीज्योत्स्नामिवोदितः॥ ६॥ पित्राभ्रात्राचतेदत्तंराज्यंनिहतकंटकं॥ तद्भुंक्ष्वमुदितामात्यःक्षिप्रमेवाभिषेचय॥ ७॥ उदीच्याश्चप्रतीच्याश्चदाक्षिणात्याश्चकेवलाः॥ कोट्यापरांताःसामुद्रारत्नान्युपहरंतुते॥ ८॥

सृष्टिः ॥ १६ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेएकाशीतितमःसर्गः ॥८१॥ ॥ ॐ॥ प्रग्रहाप्रकृष्टैर्वसिष्ठादिभिर्ग्रहःपरिग्रहोधिष्ठानंयस्यांसा निशापक्षेप्रकृष्टगुर्वादिग्रहवतीं ॥ १ ॥ आर्याणांत्रैवर्णिकानां आसनानिविशतांआसनेषूपविशतां ॥ २ ॥ घनापायेशरदि ॥ ३ ॥ सवसिष्ठः संप्रेक्ष्यचचातुकृतानुमतिकांश्चकृत्वा ॥ ४ ॥ धर्मंसत्यपरिपालनरूपं ॥ ५ ॥ सतांधर्मंजीवतोवाक्यकरणादित्येवंरूपं ॥ ६ ॥ निहतकंटकंरामस्यवनवासदानात्तथा ॥ ७ ॥ उदीच्यादयस्तत्तद्दिशिप्रत्येकसिंहासनाधीश्वरायेचकेवलाःसिंहासनरहिताः चाप्राच्याअपरांताःद्वीपवासिनः सामुद्राःपोतवणिजः कोट्योसंख्यातानिरत्नानिहरंतु कोट्योपरांताइतिपाठांतरं कोट्योरत्नानिअनेककोटिसंख्यरत्नानि यद्वा परांतास्तत्तद्दिगंतवासिनः सामुद्राःसमुद्रद्वीपवासिनः ॥ ८ ॥

धर्मज्ञःज्येष्ठाभिषेकरूपधर्मज्ञः धर्मकांक्षयाज्येष्ठानुवर्तनरूपधर्मलिप्सया मनसाजगामसस्मार ॥ ९ ॥ जगर्हेसर्वज्ञोपिकथमेवमनुचितेमांप्रवर्तयसीत्युक्तवानित्यर्थः ॥ १० ॥ विद्यास्नातस्यसर्वविद्यानंतरभाविस्नानयुतस्यरामस्य मद्विधःचरितब्रह्मचर्यादिः ॥ ११ ॥ रामस्य स्वमितिशेषः हेभगवन्नेवंविज्ञायधर्मन्याय्यंवक्तुंइहसभायामर्हसि नेदृशमन्याय्यमित्यर्थः

तच्छ्रुत्वाभरतोवाक्यंशोकेनाभिपरिप्लुतः॥ जगाममनसारामंधर्मज्ञोधर्मकांक्षया॥ ९॥ सबाष्पकलयावाचाकलहंसस्वरोयुवा॥ विललापसभामध्येजगर्हेचपुरोहितं॥ १०॥ चरितब्रह्मचर्यस्यविद्यास्नातस्यधीमतः॥ धर्मेप्रयतमानस्यकोराज्यंमद्विधोहरेत्॥ ११॥ कथंदशरथाज्जातोभवेद्राज्यापहारकः॥ राज्यंचाहंचरामस्यधर्मंवक्तुमिहार्हसि॥ १२॥ ज्येष्ठःश्रेष्ठश्चधर्मात्मादिलीपनहुषोपमः॥ लब्धुमर्हतिकाकुत्स्थोराज्यंदशरथोयथा॥ १३॥ अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यंकुर्यांपापमहंयदि॥ इक्ष्वाकूणामहंलोकेभवेयंकुलपांसनः॥ १४॥ यद्धिमात्राकृतंपापंनाहंतदपिरोचये॥ इहस्थोवनदुर्गस्थंनमस्यामिकृतांजलिः॥ १५॥ राममेवानुगच्छामिसराजाद्विपदांवरः॥ त्रयाणामपिलोकानांराघवोराज्यमर्हति॥ १६॥ तद्वाक्यंधर्मसंयुक्तंश्रुत्वासर्वेसभासदः॥ हर्षान्मुमुचुरश्रूणिरामेनिहितचेतसः॥ १७॥ यदित्वार्यंनशक्ष्यामिविनिवर्तयितुंवनात्॥ वनेतत्रैववत्स्यामियथार्योलक्ष्मणस्तथा॥ १८॥ सर्वोपायंतुवर्तिष्येविनिवर्तयितुंबलात्॥ समक्षमार्यमिश्राणांसाधूनांगुणवर्तिनां॥ १९॥ विष्टिकर्मांतिकाःसर्वेमार्गशोधकदक्षकाः॥ प्रस्थापितामयापूर्वंयात्राचममरोचते॥ २०॥ एवमुक्त्वातुधर्मात्माभरतोभ्रातृवत्सलः॥ समीपस्थमुवाचेदंसुमंत्रंमंत्रकोविदं॥ २१॥ तूर्णमुत्थायगच्छत्वंसुमंत्रममशासनात्॥ यात्रामाज्ञापयक्षिप्रंबलंचैवसमानय॥ २२॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ ननुत्वन्मात्राप्रयासेनराज्यसंपादनादस्माभिरेवमुक्तमतआह यद्धीति वनदुर्गस्थंवनरूपदुर्गस्थं ॥ १५ ॥ द्विपदांमनुष्याणांवरःश्रेष्ठोराजास्यराज्यस्येतिशेषः ॥ १६ ॥ मध्येकविवाक्यं तद्वाक्यमिति ॥ १७ ॥ सर्वथास्वस्यराज्यचिंतानास्तीतिप्रतिपादकंपुनर्भरतवाक्यं यदित्विति ॥ १८ ॥ आर्यास्त्रैवर्णिकास्तेचतेमिश्राःपूज्यास्तेषांयुष्माकंसमक्षमित्यन्वयः ॥ १९ ॥ विष्टयोभृतिविनाकर्मकराः कर्मांतिकाउक्ताः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

अदिशत् आज्ञापयतिस्म इष्टवत् इष्टार्हं इष्टानुरूपमितियावत् ॥ २३ ॥ निवर्तने निवर्तननिमित्तं बलस्ययात्रांसमाज्ञप्तांश्रुत्वाप्रकृतयोबलाध्यक्षाश्चप्रहृष्टाइत्यन्वयः ॥ २४ ॥ यात्राग
मनंरामयात्रार्थंगमनं ॥२५॥ गोरथैःशकटैरित्यर्थः ॥२६॥ सज्जंगमनायसन्नद्धं गुरुर्वसिष्ठः ॥ २७॥२८ ॥ गुरुंरामंप्रसादयिष्यन्निवृत्तये ॥ २९ ॥ बलस्ययोगायबलसंमेलनाय बल

एवमुक्तःसुमंत्रस्तुभरतेनमहात्मना॥ प्रहृष्टःसोदिशत्सर्वंयथासंदिष्टमिष्टवत्॥ २३॥ ताःप्रहृष्टाःप्रकृतयोबलाध्यक्षाबलस्यच॥ श्रुत्वायात्रांसमाज्ञ
प्तांराघवस्यनिवर्तने॥ २४॥ ततोयोधांगनाःसर्वाभर्तॄन्सर्वान्गृहेगृहे ॥ यात्रागमनमाज्ञायत्वरयंतिस्महर्षिताः ॥ २५ ॥ तेहयैर्गोरथैःशीघ्रंस्यंदनैश्च
मनोजवैः॥ सहयोषिद्बलाध्यक्षाबलंसर्वमचोदयन्॥ २६॥ सज्जंतुतद्बलंदृष्ट्वाभरतोगुरुसन्निधौ॥ रथंमेत्वरयस्वेतिसुमंत्रंपार्श्वतोब्रवीत्॥ २७॥ भर
तस्यतुतस्याज्ञांपरिगृह्यप्रहर्षितः॥ रथंगृहीत्वोपययौयुक्तंपरमवाजिभिः॥ २८॥ सराघवःसत्यधृतिःप्रतापवान्ब्रुवन्सुयुक्तंदृढसत्यविक्रमः॥ गुरुंम
हारण्यगतंयशस्विनंप्रसादयिष्यन्भरतोब्रवीत्तदा॥ २९॥ तूर्णंत्वमुत्थायसुमंत्रगच्छबलस्ययोगायबलप्रधानान्॥ आनेतुमिच्छामिहितंवनस्थंप्रसा
द्यरामंजगतोहिताय॥ ३०॥ ससूतपुत्रोभरतेनसम्यगाज्ञापितःसंपरिपूर्णकामः॥ शशाससर्वान्प्रकृतिप्रधानान्बलस्यमुख्यांश्चसुहृज्जनंच॥ ३१॥
ततःसमुत्थायकुलेकुलेतेराजन्यवैश्यावृषलाश्चविप्राः॥ अयूयुजन्नुष्ट्ररथान्खरांश्चनागान्हयांश्चैवकुलप्रसूतान्॥ ३२॥ ॥इत्यार्षे० आ० अ० द्व्यशीति
तमःसर्गः॥ ८२॥ ॥छ॥ ॥ ततःसमुत्थितःकल्यमास्थायस्यंदनोत्तमं॥ प्रययौभरतःशीघ्रंरामदर्शनकाम्यया॥ १॥ अग्रतःप्रययुस्तस्यसर्वेमंत्रिपु
रोहिताः॥ अधिरुह्यहयैर्युक्तान्रथान्सूर्यरथोपमान्॥ २॥ नवनागसहस्राणिकल्पितानियथाविधि ॥ अन्वयुर्भरतंयांतमिक्ष्वाकुकुलनंदनं॥ ३॥
षष्टीरथसहस्राणिधन्विनोविविधायुधाः॥ अन्वयुर्भरतंयांतंराजपुत्रंयशस्विनं॥ ४॥ शतंसहस्राण्यश्वानांसमारूढानिराघवं॥ अन्वयुर्भरतंयांतं
राजपुत्रंयशस्विनं॥ ५॥

प्रधानान् आज्ञापयेतिशेषः ॥ ३० ॥ संपरिपूर्णकामस्तस्यापिरामदर्शनेउत्कटेच्छत्वा
त् ॥ ३१ ॥ कुलेकुलेगृहेगृहे कुलंजनपदेगृहे कुलप्रसूतानुत्तमान् ॥ ३२ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेद्व्यशीतितमःसर्गः
॥ ८२ ॥ ॥ छ ॥ कल्यंप्रातःकाले ॥१॥२॥ यथाविधिकल्पितानिगजसंनहनोक्तविधिनाकृतसंनाहानि ॥३॥४॥ समारूढानि सादिभिरितिशेषः ॥५॥

कैकेयीचस्वकृतेःपुत्रंप्रत्यहिततयाजातत्वान्मयाकिंकृतमितिखिन्नापुनःप्रकृतिमापन्नाहर्षेणययौ अतएवमध्यमत्वेपिआदौतदुल्लेखः यानेनेत्येकवचनंप्रत्येकापेक्षया सौहार्दादेकयाने
नैवतिसृणांगमनंवा ॥ ६ ॥ आर्यसंघाताःत्रैवर्णिकसमूहाः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ परिष्वजानाःपरिष्वजमानाः नगरेचरंतीतिनागरिकाः चरतीतिठक् ॥ १० ॥ तत्रनगरे संमताःप्रसिद्धाः
नैगमावणिजः प्रकृतयःश्रेणयः ॥ ११ ॥ श्रेणीर्विविच्याह मणिकाराइति शाणादौमणिशोधकाः सूत्रकर्मविशेषज्ञास्तंतुवायाः शस्त्रोपजीविनःशस्त्रनिर्माणोपजीविनः ॥ १२ ॥ मायू

कैकेयीचसुमित्राचकौसल्याचयशस्विनी॥ रामानयनसंतुष्टाययुर्यानेनभास्वता॥ ६॥ प्रयाताश्चार्यसंघातारामंद्रष्टुंसलक्ष्मणं॥ तस्यैवचकथाश्चि
त्राःकुर्वाणाहृष्टमानसाः॥ ७॥ मेघश्यामंमहाबाहुंस्थिरसत्त्वंदृढव्रतं॥ कदाद्रक्ष्यामहेरामंजगतःशोकनाशनं॥ ८॥ दृष्टएवहिनःशोकमपनेष्यतिराघ
वः॥ तमःसर्वस्यलोकस्यसमुद्यन्निवभास्करः॥ ९॥ इत्येवंकथयंतस्तेसंप्रहृष्टाःकथाःशुभाः॥ परिष्वजानाश्चान्योन्यंययुर्नागरिकास्तदा॥ १०॥ ये
चतत्रापरेसर्वेसंमतायेचनैगमाः॥ रामंप्रतिययुर्हृष्टाःसर्वाःप्रकृतयःशुभाः॥ ११॥ मणिकाराश्चयेकेचित्कुंभकाराश्चशोभनाः॥ सूत्रकर्मविशेषज्ञाये
चशस्त्रोपजीविनः॥ १२॥ मायूरकाःक्राकचिकावेधकारोचकास्तथा॥ दंतकाराःसुधाकारायेचगंधोपजीविनः॥ १३॥ सुवर्णकाराःप्रख्यातास्तथा
कंबलकारकाः॥ स्नापकोष्णोदकावैद्याधूपिकाःशौंडिकास्तथा॥ १४॥ रजकास्तुन्नवायाश्चग्रामघोषमहत्तराः॥ शैलूषाश्चसहस्त्रीभिर्यांतिकैवर्तका
स्तथा॥ १५॥ समाहितावेदविदोब्राह्मणावृत्तसंमताः॥ गोरथैर्भरतंयांतमनुजग्मुःसहस्रशः॥ १६॥ सुवेषाःशुद्धवसनास्ताम्रमृष्टानुलेपिनः॥ सर्वेते
विमलैर्यानैःशनैर्भरतमन्वयुः॥ १७॥

रकाःलीलामयूरग्राहिणः इदमुपलक्षणंशुकादिकग्राहिणां यद्वा मयूरपिच्छैःछत्रादिव्यंजनकारिणः क्रकचःकरपत्रंतेनजीवंतितिक्राकचिकाः वेधकामणिमुक्तादिवेधकर्तारः रोचकाः
काचकुप्यादिकर्तारइतिकतकः दंतकाराःगजदंतादिभिःसमुद्गकादिकर्तारःदंतलेखकाश्च सुधाकाराःसुधालेपकाराः गंधोपजीविनःगंधद्रव्यविक्रयिकाः ॥ १३॥ स्नापकाःउष्णोदकस्ना
पकाः उष्णोदकाःअंगमर्दकाः उष्णोदकंसमुल्लेखोद्वाहनोद्वर्तनेषुच धूपकाःधूपक्रिययाजीविनः शौंडिकाःमद्यकृतः शुंडाकरिकरेमद्ये॥ १४॥ तुन्नवायाःसूच्यासीवनकर्तारः ग्रामेघोषेचव
र्तमानामहत्तराः शैलूषाःनटाः कैवर्तकाः कैवर्तकारवाइतिपाठेकारवाःकर्माराः ॥१५॥ गोरथैःशकटैः ॥१६॥ गोरोचनकुंकुमादिसंबंधात्ताम्रवर्णंमृष्टंसंपूर्णमनुलेपोनुलेपनंयेषांते॥ १७॥

प्रहर्षःकायिकरोमांचादिरूपः मोदोमानसः ॥ १८ ॥ शृंगवेरपुरंप्रतिशृंगवेरपुरइत्यर्थः ॥ १९ ॥ अप्रमादेनसावधानतया ॥ २० ॥ २१ ॥ अनुत्थितांगमनेऽनुद्योगां ॥ २२ ॥ अद्यवि श्रांताःश्वःप्रतरिष्यामइत्यभिप्रायेण इतिमदभिप्रायज्ञापनेननिवेशयतेत्यर्थः ॥ २३ ॥ और्ध्वदेहनिमित्तार्थंएतच्छरीरपातोत्तरकालिकदेहभवसुखप्रयोजनायेत्यर्थः यद्वा एतद्देहपाता दूर्ध्वंजातदेहोनिमित्तंयस्यपरलोकस्यसऊर्ध्वदेहनिमित्तःपरलोकः स्वार्थिकोण् तदर्थमित्यर्थः मध्येमिलितनद्यंतरेएवमनुक्त्वागंगायास्तर्पणेनपितृस्वर्गप्राप्तिकरत्वंसूचितं ॥ २४ ॥ स्वे

प्रहृष्टमुदितासेनासान्वयात्कैकयीसुतं ॥ भ्रातुरानयनेयांतंभरतंभ्रातृवत्सलं ॥ १८ ॥ तेगत्वादूरमध्वानंरथयानाश्वकुंजरैः ॥ समासेदुस्ततोगंगांशृंग वेरपुरंप्रति ॥ १९ ॥ यत्ररामसखावीरोगुहोज्ञातिगणैर्वृतः ॥ निवसत्यप्रमादेनदेशंतंपरिपालयन् ॥ २० ॥ उपेत्यतीरंगंगायाश्चक्रवाकैरलंकृतं ॥ व्यव तिष्ठतसासेनाभरतस्यानुयायिनी ॥ २१ ॥ निरीक्ष्यानुत्थितांसेनांतांचगंगांशिवोदकां ॥ भरतःसचिवान्सर्वानब्रवीद्वाक्यकोविदः ॥ २२ ॥ निवेशय तमेसैन्यमभिप्रायेणसर्वतः ॥ विश्रांताःप्रतरिष्यामःश्वइमांसागरंगमां ॥ २३ ॥ दातुंचतावदिच्छामिस्वर्गतस्यमहीपतेः ॥ और्ध्वदेहनिमित्तार्थमव तीर्योदकंनदीं ॥ २४ ॥ तस्यैवंब्रुवतोमात्यास्तथेत्युक्त्वासमाहिताः ॥ न्यवेशयंस्तांछंदेनस्वेनस्वेनपृथक्पृथक् ॥ २५ ॥ निवेश्यगंगामनुतांमहानदींचमूं विधानैःपरिबर्हशोभिनीं ॥ उवासरामस्यतदामहात्मनोविचिंतमानोभरतोनिवर्तनं ॥ २६ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअ योध्याकांडेत्र्यशीतितमःसर्गः ॥ ८३ ॥ ॥ ७ ॥ ततोनिविष्टांध्वजिनींगंगामन्वाश्रितांनदीं ॥ निषादराजोदृष्ट्वैवज्ञातीन्सपरितोब्रवीत् ॥ १ ॥ म हतीयमितःसेनासागराभाप्रदृश्यते ॥ नास्यांतमवगच्छामिमनसापिविचिंतयन् ॥ २ ॥

नस्वेनच्छंदेनस्वस्वेच्छया ॥ २५ ॥ गंगामनुगंगांलक्षीकृत्येत्यर्थः परिबर्होयात्रोपयुक्तपटवेश्माद्युपकरणजातं विधानैर्वासव्यवस्थाकल्पनैः रामस्यनिवर्तनंचिंतमानः चिंतयमानइत्य र्थः ॥ २६ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेत्र्यशीतितमःसर्गः ॥ ८३ ॥ ॥ ७ ॥ गंगामनुआश्रितां निविष्टांकचित्कार्ये भिनिवेशवतीं ॥ १ ॥ इतःइहगंगातीरे नास्याअंतमित्यर्थेसंधिरार्षः ॥ २ ॥

यदानुखलुयस्माद्धेतोर्दुर्बुद्धिर्भरतःस्वयमागतस्ततोमहतीसेनाप्रदृश्यतइत्यन्वयः रामपीडार्थंप्रवृत्तइत्याशयेनदुर्बुद्धितावादः भरतागमनचिन्हमाह सइति महाकायःमहाप्रमाणःइक्ष्वाकु कुलचिन्हभूतः कोविदारध्वजोरथेदृश्यतेऽतोभरतएवायमितिभावः ॥ ३ ॥ नन्वायातुभरतःकिमस्माकमतआह बंधयिष्यतीति स्वामात्यैरितिशेषः वधिष्यतीतिवा अनुततःपश्चाद्रामंव धिष्यति इतिमन्येइतिशेषः ॥ ४ ॥ ननुरामवधेऽस्यकिंफलमतआह संपन्नामिति संपूर्णामित्यर्थः सार्वकालिकीमितियावत् तस्यराज्ञःरामस्य सुदुर्लभांतस्मिन्जीवतिदुष्प्रापां अतोरा मंहंतुंसमधिगच्छतिबुद्धिप्राप्नोति ॥ ५ ॥ नन्वेवमपितवकाभीतिरतआह भर्तेत्यादि एवंचतत्पक्षत्वादस्माकंभीतिरितिभावः अस्माभिश्चसखित्वादेवरामेष्टंकर्तव्यमतोनास्माभिरेतेगंगां

यदानुखलुदुर्बुद्धिर्भरतःस्वयमागतः ॥ सएषहिमहाकायःकोविदारध्वजोरथे ॥ ३ ॥ बंधयिष्यतिवापाशैरथवास्मान्वधिष्यति ॥ अनुदाशरथिंराममपि त्राराज्याद्विवासितं ॥ ४ ॥ संपन्नांश्रियमन्विच्छंस्तस्यराज्ञःसुदुर्लभां ॥ भरतःकैकयीपुत्रोहंतुंसमुपगच्छति ॥ ५ ॥ भर्ताचैवसखाचैवरामोदाशरथि र्मम ॥ तस्यार्थकामाःसन्नद्धागंगानूपेत्रतिष्ठत ॥ ६ ॥ तिष्ठंतुसर्वदाशाश्चगंगामन्वाश्रितानदीं ॥ बलयुक्तानदीरक्षामांसमूलफलाशनाः ॥ ७ ॥ नावां शतानांपंचानांकैवर्तानांशतंशतं ॥ सन्नद्धानांतथायूनांतिष्ठंत्वित्यभ्यचोदयत् ॥ ८ ॥ यदितुष्टस्तुभरतोरामस्येहभविष्यति ॥ इयंस्वस्तिमतीसेनागंगा मद्यतरिष्यति ॥ ९ ॥ इत्युक्त्वोपायनंगृह्यमत्स्यमांसमधूनिच ॥ अभिचक्रामभरतंनिषादाधिपतिर्गुहः ॥ १० ॥ तमायांतंतुसंप्रेक्ष्यसूतपुत्रःप्रतापवा न् ॥ भरतायाचचक्षेऽथसमयज्ञोविनीतवत् ॥ ११ ॥ एषज्ञातिसहस्रेणस्थपतिःपरिवारितः ॥ कुशलोदंडकारण्येवृद्धोभ्रातुश्चतेसखा ॥ १२ ॥

तारयितव्याअतोयूयंतस्यरामस्यअर्थकामाःप्रयोजनेच्छवःसन्नद्धाःअत्रगंगानूपेमत्सन्निधौतिष्ठत ॥ ६ ॥ सर्वैमामकादाशास्तुगंगांनदीमेवान्वाश्रिताः नदीरक्षाःनदीतरणमार्गविघ्नवंतः मांसमूलफलाशनाःएतद्भीत्यातीरेआगंतुमशक्यतयानावारोपितमांसाद्यशनाः बलवंतःसंतस्तिष्ठंतु ॥ ७ ॥ बलवत्तामेवाह नावामिति पंचशतसंख्याकनावांप्रत्येकंसन्नद्धानांयुद्धसन्नाह वतांयूनांयुद्धार्हाणांकैवर्तानांशतंशतमारुह्यतिष्ठंत्वित्यभ्यचोदयत् ॥ ८ ॥ एवंस्थितैरपियुद्धेत्वरानकार्येत्याह यदीति यदिरामविषयेतुष्टस्तदेयंसेनास्वस्तिमतीतरिष्यति अन्यथानौकासु स्थित्वाएतान्निहन्मइतिभावः यदादुष्टइतिपाठेऽदुष्टइतिच्छेदः ॥ ९ ॥ अभिचक्रामदर्शनार्थं ॥ १० ॥ ११ ॥ स्थपतिःप्रभुः दंडकारण्येकुशलःनिग्रहानुग्रहसमर्थःचारैस्तत्रत्यवृत्तांतज्ञः ॥ १२ ॥

अपिचानेनप्रयोजनमस्तीत्याह असंशयमिति ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ अयंदेशोनिष्कुटःगृहारामकल्पः वयंवंचिताः प्रस्थानसमयेऽप्रेषितनियोगदेशत्वात् इयमुपचारोक्तिः सर्वराज्यं तेनिवेदयामवयंत्वदीयाअतःस्वीयदाशगृहेवस ॥ १६ ॥ वन्यंनीवारश्यामाकादि ॥ १७ ॥ स्वाशितासुष्ठुभोजिता वत्स्यतीत्याशंसेप्रार्थये वसत्वेनामितिपाठांतरं तत्राशंसेइतिपुनरुक्तं ॥ १८ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेचतुरशीतितमःसर्गः ॥ ८४ ॥ ॥ ९ ॥ एवमिति हेत्वर्थसंहितंहेत्वर्था

तस्मात्पश्यतुकाकुत्स्थत्वांनिषादाधिपोगुहः ॥ असंशयंविजानीतेयत्रतौरामलक्ष्मणौ ॥ १३ ॥ एतत्तुवचनंश्रुत्वासुमंत्राद्भरतःशुभं ॥ उवाचवचनंशीघ्रंगुहःपश्यतुमामिति ॥ १४ ॥ लब्ध्वानुज्ञांसंप्रहृष्टोज्ञातिभिःपरिवारितः ॥ आगम्यभरतंप्रह्वोगुहोवचनमब्रवीत् ॥ १५ ॥ निष्कुटश्चैवदेशोयंवंचिताश्चापितेवयं ॥ निवेदयामतेसर्वंस्वकेदाशगृहेवस ॥ १६ ॥ अस्तिमूलफलंचैतन्निषादैःस्वयमर्जितं ॥ आर्द्रंशुष्कंयथामांसंवन्यंचोच्चावचंतथा ॥ १७ ॥ आशंसेस्वाशितासेनावत्स्यत्येनांविभावरीं ॥ अर्चितोविविधैःकामैःश्वःससैन्योगमिष्यसि ॥ १८ ॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेचतुरशीतितमःसर्गः ॥ ८४ ॥ ॥ ९ ॥ एवमुक्तस्तुभरतोनिषादाधिपतिंगुहं ॥ प्रत्युवाचमहाप्राज्ञोवाक्यंहेत्वर्थसंहितं ॥ १ ॥ ऊर्जितःखलुतेकामःकृतोममगुरोःसखे ॥ योमेत्वमीदृशींसेनामभ्यर्चयितुमिच्छसि ॥ २ ॥ इत्युक्त्वासमहातेजागुहंवचनमुत्तमं ॥ अब्रवीद्भरतःश्रीमान्पंथानंदर्शयन्पुनः ॥ ३ ॥ कतरेणगमिष्यामिभरद्वाजाश्रमंपथा ॥ गहनोयंभृशंदेशोगंगानूपोदुरत्ययः ॥ ४ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाराजपुत्रस्यधीमतः ॥ अब्रवीत्प्रांजलिर्भूत्वागुहोगहनगोचरः ॥ ५ ॥

भ्यामुपपत्तिप्रयोजनाभ्यांसंयुक्तं ॥ १ ॥ ऊर्जितःमहांस्तेऽयंकामःकामनाविषयोमत्सत्कारःममकृतएवखलु कथंतत्राह योमेइति तवश्रद्धयैवसर्वंकृतमित्यर्थः ॥ २ ॥ पंथानंदर्शयन्गंतव्यपथिसंमुखंहस्तंकुर्वन्पुनःपुनरब्रवीदित्यन्वयः आदरेणवारंवारंकथनं गुहंवचनमुत्तमंनिषादाधिपतिंपुनरितिद्वितीयचतुर्थपादौपाठांतरे ॥ ३ ॥ कतरेणपथा गहनोदुष्प्रवेशः ॥ ४ ॥ गहनगोचरःगहनंवनंगोचरोदेशोयस्यसः ॥ ५ ॥

दाशास्त्विति अतोगहनविषयानकाचिच्छंकेतिभावः ॥ ६ ॥ अपितुअक्लिष्टकर्मणोरामस्यविषयेदुष्टोदुष्टभावोनव्रजसिकच्चिद्रामद्रोहंकर्तुंनव्रजसिकच्चिदित्यर्थः ननुकातेदोषशंकात्राह इयंतेइति रामसंदर्शनमात्रायगमनेएतावत्सेनायाव्यर्थत्वान्ममसंदेहइतिभावः ॥ ७ ॥ आकाशइवेत्युपमयात्रैकालिकमलसंबंधाभावोदर्शितः ॥ ८ ॥ यत्यत्रकाले कष्टंत्वदाशं

दाशास्त्वनुगमिष्यंतिदेशज्ञाःसुसमाहिताः ॥ अहंचानुगमिष्यामिराजपुत्रमहाबल ॥ ६ ॥ कच्चिन्नदुष्टोव्रजसिरामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ इयंतेमहतीसेनाशंकांजनयतीवमे ॥ ७ ॥ तमेवमभिभाषंतमाकाशइवनिर्मलः ॥ भरतःश्लक्ष्णयावाचागुहंवचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥ माभूत्सकालोयत्कष्टंनमांशंकितुमर्हसि ॥ राघवःसहिमेभ्राताज्येष्ठःपितृसमोमतः ॥ ९ ॥ तंनिवर्तयितुंयामिकाकुत्स्थंवनवासिनं ॥ बुद्धिरन्यानमेकार्यागुहसत्यंब्रवीमिते ॥ १० ॥ सतुसंहृष्टवदनःश्रुत्वाभरतभाषितं ॥ पुनरेवाब्रवीद्वाक्यंभरतंप्रतिहर्षितः ॥ ११ ॥ धन्यस्त्वंनत्वयातुल्यंपश्यामिजगतीतले ॥ अयत्नादागतंराज्यंयस्त्वंत्यक्तुमिहेच्छसि ॥ १२ ॥ शाश्वतीखलुतेकीर्तिर्लोकाननुचरिष्यति ॥ यस्त्वंकृच्छ्रगतंरामंप्रत्यानयितुमिच्छसि ॥ १३ ॥ एवंसंभाषमाणस्यगुहस्यभरतंतदा ॥ बभौनष्टप्रभःसूर्योरजनीचाभ्यवर्तत ॥ १४ ॥ सन्निवेश्यसतांसेनांगुहेनपरितोषितः ॥ शत्रुघ्नेनसमंश्रीमाञ्छयनंपुनरागमत् ॥ १५ ॥ रामचिंतामयःशोकोभरतस्यमहात्मनः ॥ उपस्थितोह्यनर्हस्यधर्मप्रेक्षस्यतादृशः ॥ १६ ॥ अंतर्दाहेनदहनःसंतापयतिराघवं ॥ वनदाहाग्निसंतप्तंगूढोग्निरिवपादपं ॥ १७ ॥ प्रसृतःसर्वगात्रेभ्यःस्वेदंशोकाग्निसंभवं ॥ यथासूर्याग्निसंतप्तोहिमवान्प्रसृतोहिमं ॥ १८ ॥

कित्वंरामद्रोहरूपंजायतेसकालोमाभूत् हियतोराघवोज्येष्ठोभ्रातापितृसमोऽतोमांशंकितुंनार्हसि ॥ ९ ॥ तदेवाह तमिति मेमयि नत्तेकार्येतिपाठांतरं ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ चरिष्यतिप्रचरिष्यति ॥ १३ ॥ नष्टप्रभोमंदीभूतरश्मिः ॥ १४ ॥ गुहेनपरिरक्षितइतिपाठेपरिहृतचोरबाधइत्यर्थः ॥ १५ ॥ अनर्हस्यदुःखानर्हस्य धर्मप्रेक्षस्यधर्मदृष्टेः तादृशोवागगोचरः उपस्थितःप्राप्तः ॥ १६ ॥ दहनःशोकाग्निः राघवंभरतं वनदाहकोग्निर्वनदाहाग्निर्दावाग्निस्तेनसंतप्तंशुष्कं गूढोग्निःकोटरसंसक्तोग्निः ॥ १७ ॥ स्वेदंप्रसृतः कर्तरिनिष्ठा गत्यर्थत्वात् ॥ १८ ॥

दुःखेपर्वतरूपकं रामविषयध्यानान्येवनिर्दरशैलाःविदारणरहितशिलासमूहायस्मिन् निःशेषतोदीर्णशिलासमूहायस्मिन्निति वा विनिःश्वसितमेवगैरिकादिधातुर्यस्मिन् श्वाससंपर्केण भूषणानामन्यवर्णजननात् दैन्यंकरणानांस्वस्वविषयप्रवृत्तिवैमुख्यंसएवपादपसंघोयस्मिन् शोकजाआयासाश्चित्तश्रांतयःताएवअधअधिरूढानिश्रृंगाणितद्वता ॥ १९ ॥ प्रमोहाएवानंतसत्त्वानिवन्यप्राणिनोयस्मिन्तेन संतापःअंतर्बहिःकरणसंतापएवओषधयोवेणवश्चयस्मिन् मज्जतामग्नंकुर्वतासकरणग्राममात्मानमधोनयता एवंभूतेनदुःखरूपशैलेनाक्रांतोभू

ध्याननिर्दरशैलेनविनिःश्वसितधातुना॥ दैन्यपादपसंघेनशोकायासाधिश्रृंगिणा॥ १९॥ प्रमोहानंतसत्त्वेनसंतापौषधिवेणुना॥ आक्रांतोदुःखशैलेनमज्जताकैकयीसुतः॥ २०॥ विनिःश्वसन्वैभृशदुर्मनास्ततःप्रमूढसंज्ञःपरमापदंगतः॥ शमंनलेभेहृदयज्वरार्दितोनरर्षभोयूथहतोयथर्षभः॥ २१॥ गुहेनसार्धंभरतःसमागतोमहानुभावःसजनःसमाहितः॥ सुदुर्मनास्तंभरतंतदापुनःशनैःसमाश्वासयदग्रजंप्रति॥ २२॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेपंचाशीतितमःसर्गः॥ ८५॥ ॥ ५॥ आचचक्षेथसद्भावंलक्ष्मणस्यमहात्मनः॥ भरतायाप्रमेयायगुहोगहनगोचरः॥ १॥ तंजाग्रतंगुणैर्युक्तंवरचापेषुधारिणं॥ भ्रातृगुप्त्यर्थमत्यंतमहंलक्ष्मणमब्रुवं॥ २॥ इयंतातसुखाशय्यात्वदर्थमुपकल्पिता॥ प्रत्याश्वसिहिशेष्वास्यांसुखंराघवनंदन॥ ३॥ उचितोयंजनःसर्वोदुःखानांत्वंसुखोचितः॥ धर्मात्मंस्तस्यगुप्त्यर्थंजागरिष्यामहेवयं॥ ४॥ नहिरामात्प्रियतरोममास्तिभुविकश्चन॥ मोत्सुकोभूर्ब्रवीम्येतदथसत्यंतवाग्रतः॥ ५॥ अस्यप्रसादादाशंसेलोकेस्मिन्सुमहद्यशः॥ धर्मावाप्तिंचविपुलामर्थकामौचकेवलौ॥ ६॥ सोहंप्रियसखंरामंशयानंसहसीतया॥ रक्षिष्यामिधनुष्पाणिःसर्वैःस्वैर्ज्ञातिभिःसह॥ ७॥

दितिशेषः ॥ २० ॥ प्रकर्षेणमूढासंज्ञाचेतनायस्य यूथहतःयूथभ्रष्टः ॥ २१ ॥ समाहितःएकाग्रचित्तः सजनःसपरिवारः गुहेनसार्धंसमागतोमिलितोभरतोऽग्रजंप्रतिसुदुर्मनाबभूव तादृशंतंभरतंगुहःपुनराश्वासयत् ॥ २२ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेपंचाशीतितमःसर्गः ॥ ८५ ॥ ॥ ५ ॥ सद्भावंज्येष्ठानुवर्तनरूपंसाधुत्वं ॥ १ ॥ तदेवाह तमिति भ्रातृगुप्त्यर्थंजाग्रतंविनिद्रं गुणैःस्नेहसौशील्यादिगुणैःक्षत्रगुणैश्चयुक्तं ॥ २ ॥ इयंतातेत्यादिरुक्तानुवादःपूर्वमेवव्याख्यातः ॥ ३ ॥ तस्यरामस्य ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११॥ १२॥ १३॥ १४॥ १५॥ १६॥ १७॥ १८॥ १९॥ २०॥ २१॥ २२॥ २३॥ २४॥ २५ ॥ पंचविंशतिश्लोकाअत्रसर्गे ॥ ॥ इतिश्रीरामा॰श्रीरा॰आ॰अयो॰षडशीति

नहिमेऽविदितंकिंचिद्वनेस्मिंश्चरतःसदा॥ चतुरंगंह्यपिबलंप्रसहेमवयंयुधि॥ ८॥ एवमस्माभिरुक्तेनलक्ष्मणेनमहात्मना॥ अनुनीतावयंसर्वेधर्ममेवानुपश्यता॥ ९॥ कथंदाशरथौभूमौशयानेसहसीतया॥ शक्यानिद्रामयालब्धुंजीवितानिसुखानिवा॥ १०॥ योनदेवासुरैःसर्वैःशक्यःप्रसहितुंयुधि॥ तंपश्यगुहसंविष्टंतृणेषुसहसीतया॥ ११॥ महतातपसालब्धोविविधैश्चपरिश्रमैः॥ एकोदशरथस्यैषपुत्रःसदृशलक्षणः॥ १२॥ अस्मिन्प्रव्राजितेराजानचिरंवर्तयिष्यति॥ विधवामेदिनीनूनंक्षिप्रमेवभविष्यति॥ १३॥ विनद्यसुमहानादंश्रमेणोपरताःस्त्रियः॥ निर्घोषोविरतोनूनमद्यराजनिवेशने॥ १४॥ कौसल्याचैवराजाचतथैवजननीमम॥ नाशंसेयदितेसर्वेजीवेयुःशर्वरीमिमां॥ १५॥ जीवेदपिचमेमाताशत्रुघ्नस्यान्ववेक्षया॥ दुःखितायाहिकौसल्यावीरसूर्विनशिष्यति॥ १६॥ अतिक्रांतमतिक्रांतमनवाप्यमनोरथं॥ राज्येराममनिक्षिप्यपितामेविनशिष्यति॥ १७॥ सिद्धार्थाःपितरंवृत्तंतस्मिन्कालेह्युपस्थिते॥ प्रेतकार्येषुसर्वेषुसंस्करिष्यंतिभूमिपं॥ १८॥ रम्यचत्वरसंस्थानांसुविभक्तमहापथां॥ हर्म्यप्रासादसंपन्नांसर्वरत्नविभूषितां॥ १९॥ गजाश्वरथसंबाधांतूर्यनादविनादितां॥ सर्वकल्याणसंपूर्णांहृष्टपुष्टजनाकुलां॥ २०॥ आरामोद्यानसंपूर्णांसमाजोत्सवशालिनीं॥ सुखिताविचरिष्यंतिराजधानींपितुर्मम॥ २१॥ अपिसत्यप्रतिज्ञेनसार्धंकुशलिनावयं॥ निवृत्तेसमयेह्यस्मिन्सुखिताःप्रविशेमहि॥ २२॥ परिदेवयमानस्यतस्यैवंहिमहात्मनः॥ तिष्ठतोराजपुत्रस्यशर्वरीसात्यवर्तत॥ २३॥ प्रभातेविमलेसूर्येकारयित्वाजटाउभौ॥ अस्मिन्भागीरथीतीरेसुखंसंतारितौमया॥ २४॥ जटाधरौतौद्रुमचीरवाससौमहाबलौकुंजरयूथपोपमौ॥ वरेषुधीचापधरौपरंतपौव्यपेक्षमाणौसहसीतयागतौ॥ २५॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेषडशीतितमःसर्गः॥ ८६॥ ॥ ५॥ ॥गुहस्यवचनंश्रुत्वाभरतोभृशमप्रियं॥ ध्यानंजगामतत्रैवयत्रतच्छ्रुतमप्रियं॥ १॥

तमःसर्गः ॥ ८६ ॥ ॥ ५ ॥ भृशमप्रियंजटाधारणरूपंयत्रतत्रैव यत्रक्षणेइत्यर्थः ध्यानंजगामस्वाभिलषितकार्यसंकटंजातमितिचिंतांप्रापेत्यर्थः ॥ १ ॥

सुकुमारत्वादिगुणेनजटादिकंधृतं अतोनिवृत्तिर्दुर्लभेतिचिंतांजगाम ॥ २ ॥ ततोमुहूर्तंकालंपरमदुर्मनाःपरमखिन्नः प्रत्याश्वस्यपुनश्चसहसादुःखवेगेनससादअवशोभूत् तोत्रैरंकुशैः हृदि
हृदयदेशे ॥ ३ ॥ ४ ॥ तदवस्थंअचेतनावस्थं अनंतरस्थितःसमीपस्थितः ॥ ५ ॥ ६ ॥ अनुसृत्यसमीपंप्राप्य ॥ ७ ॥ स्वंवत्संस्वपुत्रंयथातथोपगुह्य ॥ ८ ॥ व्याधिःपित्तप्रकोपादिलक्ष

सुकुमारोमहासत्त्वःसिंहस्कंधोमहाभुजः ॥ पुंडरीकविशालाक्षस्तरुणःप्रियदर्शनः ॥ २ ॥ प्रत्याश्वस्यमुहूर्तंतुकालंपरमदुर्मनाः ॥ ससादसहसातोत्रैर्हृ
दिविद्धइवद्विपः ॥ ३ ॥ भरतंमूर्छितंदृष्ट्वाविवर्णवदनोगुहः ॥ बभूवव्यथितस्तत्रभूमिकंपेयथाद्रुमः ॥ ४ ॥ तदवस्थंतुभरतंशत्रुघ्नोनंतरस्थितः ॥ परि
ष्वज्यरुरोदोच्चैर्विसंज्ञःशोककर्शितः ॥ ५ ॥ ततःसर्वाःसमापेतुर्मातरोभरतस्यताः ॥ उपवासकृशादीनाभर्तृव्यसनकर्शिताः ॥ ६ ॥ ताश्चतंपतितंभू
मौरुदत्यःपर्यवारयन् ॥ कौसल्यात्वनुसृत्यैनंदुर्मनाःपरिषस्वजे ॥ ७ ॥ वत्सलास्वंयथावत्समुपगुह्यतपस्विनी ॥ परिपप्रच्छभरतंरुदतीशोकलालसा
॥ ८ ॥ पुत्रव्याधिर्नतेकच्चिच्छरीरंप्रतिबाधते ॥ अस्यराजकुलस्याद्यत्वदधीनंहिजीवितं ॥ ९ ॥ त्वांदृष्ट्वापुत्रजीवामिरामेसभ्रातृकेगते ॥ वृत्तेदशरथेरा
ज्ञिनाथएकस्त्वमद्यनः ॥ १० ॥ कच्चिन्नलक्ष्मणेपुत्रश्रुतंतेकिंचिदप्रियं ॥ पुत्रेवाप्येकपुत्रायाःसहभार्येवनंगते ॥ ११ ॥ समुहूर्तंसमाश्वस्यरुदन्नेवम
हायशाः ॥ कौसल्यांपरिसांत्व्येदंगुहंवचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥ भ्रातामेक्कावसद्रात्रिंक्कसीताक्कचलक्ष्मणः ॥ अस्वपच्छयनेकस्मिन्किंभुक्त्वागुहशंसमे
॥ १३ ॥ सोब्रवीद्भरतंहृष्टोनिषादाधिपतिर्गुहः ॥ यद्विधंप्रतिपेदेचरामेप्रियहितेतिथौ ॥ १४ ॥ अन्नमुच्चावचंभक्ष्याःफलानिविविधानिच ॥ रामाया
भ्यवहारार्थंबहुशोपहृतंमया ॥ १५ ॥ तत्सर्वंप्रत्यनुज्ञासीद्रामःसत्यपराक्रमः ॥ नहितत्प्रत्यगृह्णात्सक्षत्रधर्ममनुस्मरन् ॥ १६ ॥

णोभ्रममूर्छादिः ॥ ९ ॥ १० ॥ भ्रममूर्छादेःकारणांतरंपृच्छति कच्चिदिति अप्रियंप्राणात्ययरूपं एकपुत्रायाममेतिशेषः ॥ ११ ॥ मुहूर्तंविसंज्ञःसन्पश्चात्समाश्वस्येत्यर्थः परिसांत्व्यत्व
च्छंकितंकिमपिनास्तिकिंतुतयोर्जटाधारणश्रवणजदुःखेनमूर्छितोस्मिइत्युक्त्वा ॥ १२ ॥ १३ ॥ हृष्टःलक्ष्मणवद्भरतस्यापिपूर्णभ्रातृभक्तिदर्शनेनतुष्टः यद्विधंयादृशंव्यवहारंरामेप्रतिपेदेकृतवां
स्तमब्रवीद्रामकृतंचइत्यन्वयः ॥ १४ ॥ तमेवाह अन्नमित्यादि ॥ १५ ॥ प्रत्यनुज्ञासीत्मदनुग्रहार्थंकेवलमंगीकृत्यपुनर्मह्यमेवदत्तवान् क्षत्रधर्ममप्रतिग्रहरूपं नप्रत्यग्रह्णात्अभ्यवहारा
यनस्वीकृतवान् ॥ १६ ॥

तमेवधर्ममाह नहीति नन्वेवंभरद्वाजादिदत्तांगीकारःकथमितिचेन्न मधुपर्कादिनाराजपूजायाब्राह्मणंप्रतिविधानेनतद्दत्तांगीकारस्यस्वाभ्युदयफलकत्वेनचतस्ययुक्तत्वात् गुहस्यनिषा
दत्वेनराजपूजानधिकारात् अस्वदेश्यत्वेनकरग्रहणायोग्यत्वाच्चतदीयानंगीकारइतिनदोषः यद्यपिगुहस्यतत्त्वज्ञत्वेनास्त्येवभगवत्पूजाधिकारस्तथापिव्रतस्थत्वात्तद्भोजनमितितत्त्वं
॥ १७ ॥ औपवास्यमुपवासं स्वार्थेष्यञ् ॥ १८ ॥ अकरोत्पानक्रियामितिशेषः त्रयःसुमंत्रेण संहिताःसमाहितचित्ताः ॥ १९ ॥ ततःपश्चात्संध्यावंदनोत्तरं बर्हींषिदर्भान्स्वास्तरंशय

नत्वस्माभिःप्रतिग्राह्यंसखेदेयंतुसर्वदा ॥ इतितेनवयंसर्वे अनुनीतामहात्मना ॥ १७ ॥ लक्ष्मणेनयदानीतंपीतंवारिमहात्मना ॥ औपवास्यंतदाका
र्षीद्राघवःसहसीतया ॥ १८ ॥ ततस्तुजलशेषेणलक्ष्मणोप्यकरोत्तदा ॥ वाग्यतास्तेत्रयःसंध्यांसमुपासंतसंहिताः ॥ १९ ॥ सौमित्रिस्तुततःपश्चादक
रोत्स्वास्तरंशुभं ॥ स्वयमानीयबर्हींषिक्षिप्रंराघवकारणात् ॥ २० ॥ तस्मिन्समाविशद्रामःस्वास्तरेसहसीतया ॥ प्रक्षाल्यचतयोःपादौव्यपाक्रामत्सलक्ष्म
णः ॥ २१ ॥ एतत्तदिंगुदीमूलमिदमेवचतत्तृणं ॥ अस्मिन्रामश्चसीताचरात्रिंतांशयितावुभौ ॥ २२ ॥ नियम्यपृष्ठेतुतलांगुलित्रवान्शरैःसुपूर्णाविषु
धीपरंतपः ॥ महद्धनुःसज्जमुपोह्यलक्ष्मणोनिशामतिष्ठत्परितोस्यकेवलं ॥ २३ ॥ ततस्त्वहंचोत्तमबाणचापभृत्स्थितोभवंतत्रसयत्रलक्ष्मणः ॥ अतंद्रि
तैर्ज्ञातिभिरात्तकार्मुकैर्महेंद्रकल्पंपरिपालयंतदा ॥ २४ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेसप्ताशीतितमःसर्गः ॥ ८७ ॥
तच्छ्रुत्वानिपुणंसर्वंभरतःसहमंत्रिभिः ॥ इंगुदीमूलमागम्यरामशय्यामवेक्षत ॥ १ ॥ अब्रवीज्जननीःसर्वाइहतस्यमहात्मनः ॥ शर्वरीशयिताभूमावि
दमस्यविमर्दितं ॥ २ ॥ महाराजकुलीनेनमहाभागेनधीमता ॥ जातोदशरथेनोर्व्यांनरामःस्वप्तुमर्हति ॥ ३ ॥

नं ॥ २० ॥ व्यपाक्रामच्छयनप्रदेशाद्बहिर्दूरमितिशेषः ॥ २१ ॥ २२ ॥ इषुधीपृष्ठेबध्वा तलयोःकरतलयोरंगुलित्राणवान् सज्जंधनुरुपोह्यधृत्वाअस्यपरितोभ्रमन्नतिष्ठत् केवलंनिद्रार
हितः ॥ २३ ॥ परिपालयंपर्यपालयं ॥ २४ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेसप्ताशीतितमःसर्गः ॥ ८७ ॥ ॥ ७ ॥
तदिति ॥ १ ॥ इहभूमौ शर्वरीशयिता अधिकरणेनिष्ठा एतद्देशावच्छिन्नशयनाधिकरणंशर्वरीत्यर्थः इदमस्यविमर्दितमंगानामितिशेषः विमर्दनाधिकरणमित्यर्थः ॥ २ ॥ उक्तविशेष
णेनदशरथेनहेतुनाजातोनोर्व्यांस्वप्तुमर्हति ॥ ३ ॥

अजिनेनराजार्हंकंदलीचमूर्वादिमृगाजिनविशेषरूपेणोत्तरेणमंचोत्तरच्छदेनसंस्तीर्णे तानिचाजिनानिशीतोष्णयोरुष्णशीते वरास्तरणानांकार्पासवस्त्ररत्नकंबलाद्यास्तरणानांसंचयःसमूहोयत्रपर्यंके शीतकालेऔष्ण्यार्थंतद्बाहुल्यं ॥ ४ ॥ प्रासादाग्रविमानेषुविमानाकारप्रासादाग्रगृहेषु वलभीकूटागारं हैमानिराजतानिचभौमानिभूतलानियेषु ॥ ५ ॥ शुकसंघरुतेषुतद्रुतवत्सु ॥ ६ ॥ प्रासादवराणांप्रासादश्रेष्ठानांमध्येवर्येषुश्रेष्ठेषु तेषूषित्वाकथंभूमौशेतइतिसंबंधः ॥ ७ ॥ वराभरणानांपरिचारिकानूपुराद्याभरणानांनिःस्वनैर्गीतादिशब्दैःस्तुतिभिश्च

अजिनोत्तरसंस्तीर्णेवरास्तरणसंचये ॥ शयित्वापुरुषव्याघ्रःकथंशेतेमहीतले ॥ ४ ॥ प्रासादाग्रविमानेषुवलभीषुचसर्वदा ॥ हैमराजतभौमेषुवरास्तरणशालिषु ॥ ५ ॥ पुष्पसंचयचित्रेषुचंदनागुरुगंधिषु ॥ पांडुराभ्रप्रकाशेषुशुकसंघरुतेषुच ॥ ६ ॥ प्रासादवरवर्येषुशीतवत्सुसुगंधिषु ॥ उषित्वामेरुकल्पेषुकृतकांचनभित्तिषु ॥ ७ ॥ गीतवादित्रनिर्घोषैर्वराभरणनिःस्वनैः ॥ मृदंगवरशब्दैश्चसततंप्रतिबोधितः ॥ ८ ॥ बंदिभिर्वंदितःकालेबहुभिःसूतमागधैः ॥ गाथाभिरनुरूपाभिःस्तुतिभिश्चपरंतपः ॥ ९ ॥ अश्रद्धेयमिदंलोकेनसत्यंप्रतिभातिमा ॥ मुह्यतेखलुमेभावःस्वप्नोयमितिमेमतिः ॥ १० ॥ ननूनंदैवतंकिंचित्कालेनबलवत्तरं ॥ यत्रदाशरथीरामोभूमावेवमशेतसः ॥ ११ ॥ यस्मिन्विदेहराजस्यसुताचप्रियदर्शना ॥ दयिताशयिताभूमौस्नुषादशरथस्यच ॥ १२ ॥ इयंशय्याममभ्रातुरिदमावर्तितंशुभं ॥ स्थंडिलेकठिनेसर्वंगात्रैर्विमृदितंतृणं ॥ १३ ॥ मन्येसाभरणासुप्तासीतास्मिन्शयनेशुभा ॥ तत्रतत्रहिदृश्यंतेसक्ताःकनकबिंदवः ॥ १४ ॥ उत्तरीयमिहासक्तंसुव्यक्तंसीतयातदा ॥ तथाह्येतेप्रकाशंतेसक्ताःकौशेयतंतवः ॥ १५ ॥ मन्येभर्तुःसुखाशय्यायेनबालातपस्विनी ॥ सुकुमारीसतीदुःखंनविजानातिमैथिली ॥ १६ ॥

प्रतिबोध्यमानःकथंभूमौकेवलंशेतइतिसंबंधः ॥ ८ ॥ ९ ॥ इदंरामस्यभूशयनं लोकेअत्रत्यजनेषुतन्मध्येतन्मुखाच्छ्रुतमपिअश्रद्धेयमेव तदेवविवृणोति मामांसत्यंनप्रतिभातितस्मात्एतद्विषयेभावोंतःकरणंमुह्यते ममम़ोहइत्यर्थः अथवास्वप्नोयंभवितुमर्हतीतिमतिः स्वप्नेह्यसंभावितमपिसंभाव्यते ॥ १० ॥ कालेनकालतोबलवत्तरंकिंचित्किमपिदैवतंनास्तीतिनूनंमन्ये यत्रकालेप्राप्तेसतिरामोपिभूमावशेत ॥ ११ ॥ यस्मिन्कालेदशरथदयिताप्रियास्नुषाभूमौशयितातत्तोनबलवत्किंचित् ॥ १२ ॥ १३ ॥ कनकबिंदवःभूषणावयवकनकशकलानीतिकतकः ॥ १४ ॥ १५ ॥ भर्तुःशय्याकोमलावाकठिनावास्त्रीणांसुखैवमन्ये यतःसुकुमारीत्यादि ॥ १६ ॥

॥१४४॥

ममकृते कैकेयीप्रवृत्तेःस्वानुमतिराहित्येपिस्वमुद्दिश्यजातत्वादितिभावः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ विषमेकालेसंकटकाले ॥ २० ॥ यापतिंअनुअनुसृत्यवनंगतासासिद्धार्था वयंसंशयिताःरामसेवाविषयसंशयमापन्नाः कालांतरप्रार्थनीयसेवत्वात् इदानीमस्मत्सेवानुमतौसंशयादितिभावः ॥२१॥ अकर्णधारानौरिवशून्याप्रवृत्तिशून्या ॥२२॥ कश्चिन्मादृशः ॥२३॥ शून्यसंवरणारक्षांसंवरणानांप्राकाराणामासमंताद्रक्षयाशून्यांहीनां अनावृतत्वंरक्षकाभावात् ॥ २४॥ अप्रहृष्टंबलंयस्यां अतएवशून्यांक्षीणबलांनाभिमन्यंतेस्वीकर्तुंनेच्छंति अत्रतद्बा

हाहतोस्मिनृशंसोस्मियत्सभार्यःकृतेमम ॥ ईदृशींराघवःशय्यामधिशेतेह्यनाथवत् ॥ १७ ॥ सार्वभौमकुलेजातःसर्वलोकसुखावहः ॥ सर्वप्रियकरस्त्यक्त्वाराज्यंप्रियमनुत्तमं ॥ १८ ॥ कथमिंदीवरश्यामोरक्ताक्षःप्रियदर्शनः ॥ सुखभागीनदुःखार्हःशयितोभुविराघवः ॥ १९ ॥ धन्यःखलुमहाभागोलक्ष्मणःशुभलक्षणः ॥ भ्रातरंविषमेकालेयोराममनुवर्तते ॥ २० ॥ सिद्धार्थाखलुवैदेहीपतिंयानुगतावनं ॥ वयंसंशयिताःसर्वेहीनास्तेनमहात्मना ॥ २१ ॥ अकर्णधारापृथिवीशून्येवप्रतिभातिमे ॥ गतेदशरथेस्वर्गंरामेचारण्यमाश्रिते ॥ २२ ॥ नचप्रार्थयतेकश्चिन्मनसापिवसुंधरां ॥ वनेनिवसतस्तस्यबाहुवीर्याभिरक्षितां ॥ २३ ॥ शून्यसंवरणारक्षामयंत्रितहयद्विपां ॥ अनावृतपुरद्वारांराजधानीमरक्षितां ॥ २४ ॥ अप्रहृष्टबलांन्यूनांविषमस्थामनावृतां ॥ शत्रवोनाभिमन्यंतेभक्ष्यान्विषकृतानिव ॥ २५ ॥ अद्यप्रभृतिभूमौतुशयिष्येहंतृणेषुवा ॥ फलमूलाशनोनित्यंजटाचीराणिधारयन् ॥ २६ ॥ तस्याहमुत्तरंकालंनिवत्स्यामिसुखंवने ॥ तत्प्रतिश्रुतमार्यस्यनैवमिथ्याभविष्यति ॥ २७ ॥ वसंतंभ्रातुरर्थायशत्रुघ्नोमानुवत्स्यति ॥ लक्ष्मणेनसहायोध्यामार्योमेपालयिष्यति ॥ २८ ॥ अभिषेक्ष्यंतिकाकुत्स्थमयोध्यायांद्विजातयः ॥ अपिमेदेवताःकुर्युरिमंसत्यंमनोरथं ॥ २९ ॥ प्रसाद्यमानःशिरसामयास्वयंबहुप्रकारंयदिनप्रपत्स्यते ॥ ततोनुवत्स्यामिचिरायराघवंवनेचरंनार्हतिमामुपेक्षितुं ॥ ३० ॥ इ०वा०आ०अ०अष्टाशीतितमःसर्गः ॥ ८८

हुवीर्यरक्षितत्वंहेतुः ॥ २५ ॥ अतस्तमेवराज्यार्हमानेष्यामि यदिसव्रतभंगःकथंकार्यइतिवदेत्तदातत्प्रतिनिधितयाऽहंव्रतमनुष्ठास्येइत्याह अद्येत्यादि ॥ २६ ॥ तस्यव्रतसंकल्पंस्वयंगृहीत्वातत्परिपालनार्थमुत्तरंकालंचतुर्दशवर्षपर्यंतमहंवनेवत्स्यामि एवंसतिनार्यस्यतत्प्रतिश्रुतंमिथ्याभविष्यति ॥२७॥ वसंतमिति ॥ २८॥२९॥ प्रसाद्येति प्रपत्स्यतेनिवृत्तिविषयेप्रसादमितिशेषः उपेक्षितुंनार्हति भक्तवत्सलत्वादितिभावः ॥३०॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेअष्टाशीतितमःसर्गः ॥८८॥ ॥७॥

व्युष्यउषित्वा काल्यमुषःकाले उषःपर्यायौकल्यकाल्यावुभावपीतिज्ञायते ॥१॥२॥ आर्यंविचिंतयन्नहमपियथात्वंतथैवजागर्मिनस्वपिमीत्येवमब्रवीदित्यन्वयः ॥ ३॥४ ॥ शर्वरीमवा त्सीः अत्यंतसंयोगेद्वितीया ॥५॥ रामस्यानुवशोरामाधीनः ॥६॥ तेत्वयापूजिताः ॥७॥ प्रतिप्रविश्यततोनिवृत्तिपूर्वकंप्रविश्य ॥८॥९॥ नावांपंचशतानिसमानिन्युः ॥१० ॥ अन्याःपंच शतनौकाभ्योन्याः स्वस्तिकविज्ञेयाःस्वस्तिकाख्ययालोकप्रसिद्धाराजार्हनौभेदाः महाघंटाधारयंतितामहाघंटाधराःपताकास्ताधारयंतीत्यर्थःशोभमानाः स्वर्णादिरूषितचित्रैःशोभमा

व्युष्यरात्रिंतुतत्रैवगंगाकूलेसराघवः॥ काल्यमुत्थायशत्रुघ्नमिदंवचनमब्रवीत्॥ १ ॥ शत्रुघ्नोत्थायकिंशेषेनिषादाधिपतिंगुहं॥ शीघ्रमानयभद्रंतेतारयिष्यतिवाहिनीं॥ २ ॥ जागर्मिनाहंस्वपिमितथैवार्यंविचिंतयन्॥ इत्येवमब्रवीद्भ्राताशत्रुघ्नोविप्रचोदितः ॥ ३ ॥ इतिसंवदतोरेवमन्योन्यंनरसिंहयोः॥ आगम्यप्रांजलिःकालेगुहोवचनमब्रवीत्॥४॥ कच्चित्सुखंनदीतीरेऽवात्सीःकाकुत्स्थशर्वरीं॥ कच्चिच्चसहसैन्यस्यतवनित्यमनामयं॥५॥गुहस्यतत्तुवचनंश्रुत्वास्नेहादुदीरितं॥ रामस्यानुवशोवाक्यंभरतोपीदमब्रवीत्॥ ६॥ सुखानःशर्वरीधीमन्पूजिताश्चापितेवयं॥ गंगांतुनौभिर्बह्वीभिर्दाशाःसंतारयंतुनः॥ ७॥ ततोगुहःसंत्वरितःश्रुत्वाभरतशासनं॥ प्रतिप्रविश्यनगरंतंज्ञातिजनमब्रवीत्॥८॥ उत्तिष्ठतप्रबुध्यध्वंभद्रमस्तुहिवःसदा॥ नावःसमुपकर्षध्वंतारयिष्यामिवाहिनीं॥ ९॥ तेतथोक्ताःसमुत्थायत्वरिताराजशासनात्॥ पंचनावांशतान्येवसमानिन्युःसमंततः॥ १०॥ अन्याःस्वस्तिकविज्ञेयामहाघंटाधराधराः॥ शोभमानाःपताकिन्योयुक्तवाहाःसुसंहताः॥ ११ ॥ ततःस्वस्तिकविज्ञेयांपांडुकंबलसंवृतां॥ सनंदिघोषांकल्याणींगुहोनावमुपाहरत्॥ १२॥ तामारुरोहभरतःशत्रुघ्नश्चमहाबलः॥ कौसल्याचसुमित्राचयाश्चान्याराजयोषितः॥ १३॥ पुरोहितश्चतत्पूर्वंगुरवोब्राह्मणाश्चये॥ अनंतरंराजदारास्तथैवशकटापणाः॥ १४॥

नाः पताकिन्यःबद्धरित्रवत्यः अरित्रंनावाकर्षणदंडः युक्तवाहाःनौवहनेनाविकवत्यः युक्तवाताइतिपाठेयुक्तगतयः सुसंहताःदृढसंधिबंधाः ॥ ११ ॥ सनंदिघोषांउपरिप्रतिष्ठितमंगलवादित्रघोषसहितां ततःइतरस्वस्तिकाभ्योविलक्षणांस्वस्तिकाख्यां पांडुकंबलोराजास्तरणकंबलःतद्वतींराजार्हांनावंगुहःस्वयमेवोपाहरत् ॥ १२ ॥ १३ ॥ तत्पूर्वंसमातृकभरतारोहात्पूर्वं अनंतरंतेषांतासांचानंतरं राजदाराःअनुचरप्रभुस्त्रियः शकटानिआपणाःपण्यानिइतरनौषुआरोपिताइतिशेषः ॥ १४ ॥

आवासंउषितावासंआदीपयतामग्निसात्कुर्वतां अयंसेनाधर्मः तीर्थंनद्यवतारमवगाहतामहमहमिकयाप्रविशतां भांडानिउपकरणानि ॥ १५ ॥ आशुगाःशीघ्राः ॥ १६ ॥ नारीणामित्यादौतृतीयार्थस्यशेषत्वविवक्षायांषष्ठी नारीभिःपूर्णाइत्याद्यर्थः यानानिशकटादीनि युग्याअश्वाश्वतरबलीवर्दाद्याः महाधनंबहुमूल्यं यद्वा महाधनंजीवाजीवरूपनानाप्रकारं ॥ १७ ॥ तंजनमवरोप्यनिवृत्तानावःसमारुह्यदाशबंधुभिःक्रीडार्थंकांडचित्राणिकांडेजलेचित्राणिचित्रगमनानिलघुत्वात्क्रियंतेस्मेत्यर्थः कांडोस्त्रीदंडबाणार्ववर्गावसरवारिषुइत्यमरः

आवासमादीपयतांतीर्थंचाप्यवगाहतां॥ भांडानिचाददानानांघोषस्तुदिवमस्पृशत्॥ १५॥ पताकिन्यस्तुतानावःस्वयंदाशैरधिष्ठिताः॥ वहंत्योजनमारूढंतदासंपेतुराशुगाः॥ १६॥ नारीणामभिपूर्णास्तुकाश्चित्काश्चित्तुवाजिनां॥ काश्चित्तत्रवहंतिस्मयानयुग्यंमहाधनं॥ १७॥ तास्तुगत्वापरंतीरमवरोप्यचतंजनं॥ निवृत्ताःकांडचित्राणिक्रियंतेदाशबंधुभिः॥ १८॥ सवैजयंतास्तुगजागजारोहैःप्रचोदिताः॥ तरंतःस्मप्रकाशंतेसपक्षाइवपर्वताः॥ १९॥ नावश्चारुरुहुस्त्वन्येप्लवैस्तेरुस्तथापरे॥ अन्येकुंभघटैस्तेरुरन्येतेरुश्चबाहुभिः॥ २०॥ सापुण्याध्वजिनीगंगांदाशैःसंतारितास्वयं॥ मैत्रेमुहूर्तेप्रययौप्रयागवनमुत्तमं॥ २१॥ आश्वासयित्वाचचमूंमहात्मानिवेशयित्वाचयथोपजोषं॥ द्रष्टुंभरद्वाजमृषिप्रवर्यमृत्विक्सदस्यैर्भरतःप्रतस्थे॥ २२॥ सब्राह्मणस्याश्रममभ्युपेत्यमहात्मनोदेवपुरोहितस्य॥ ददर्शरम्योटजवृक्षदेशंमहद्वनंविप्रवरस्यरम्यं॥ २३॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेएकोननवतितमःसर्गः॥८९॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

॥ १८ ॥ सवैजयंताःसध्वजाः ॥ १९ ॥ प्लवाःवेणुतृणादिनिर्मिताः कुंभामहांतः घटाःस्वल्पाः विपरीतंवा ॥ २०॥ मैत्रेमुहूर्तेउदयात्तृतीयमुहूर्ते नाडीद्वयंमुहूर्तः रौद्रःसार्पस्तथामैत्रःपैत्रोवासवएवच आर्योवैश्वस्तथाब्राह्मःप्राजोरौद्राग्निरेवच ऐंद्रोथनिर्ऋतिश्चैववारुणोयमसाधकौ एतेक्रमेणविज्ञेयामुहूर्तादशपंचचेत्युक्तेः ॥ २१ ॥ यथोपजोषंयथासुखंआश्वासयित्वाविश्राम्यनिवेशयित्वाप्रयागवनेस्थापयित्वा ॥ २२ ॥ देवपुरोहितस्य भरद्वाजोह्युतथ्यभार्यायांममतायांबृहस्पतेर्जातइतिपुराणेप्रसिद्धं तंचभर्तृभियात्यक्तुकामांममतांदेवाऊचुः उतथ्यस्यक्षेत्रजत्वेनबृहस्पतेरौरसत्वेनभरद्वाजानममुंभरेतितस्माद्भरद्वाजइतितस्यनाम ॥ २३ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरा०आ०अयो०एकोननवतितमःसर्गः ॥ ८९ ॥ ॥ ७ ॥

जगाम द्रष्टुमितिशेषः अवस्थाप्यआश्रमोपरोधनिवृत्तयेइतिशेषः ॥ १ ॥ पद्मामिति विनयप्रदर्शनार्थं ॥ २ ॥ ततःसंदर्शनेआश्रमप्रवेशानंतरमृषिदर्शनावसरे अनुपुरोहितंपुरोहितस्य पश्चात् ॥ ३ ॥ शिष्यान्प्रतिअर्घ्यमानयतेतिब्रुवन् ॥ ४ ॥ अबुध्यत वसिष्ठेनसहागमनादितिशेषः ॥ ५ ॥ ताभ्यांवसिष्ठभरताभ्यां आनुपूर्व्याक्रमेण प्रथमंब्राह्मणस्यपश्चात्क्षत्रियस्य कुलेगृहे ॥ ६ ॥ वृत्तंअतीतं अतएवराजानं नउदाहरत्राजकुशलंनपृष्टवान् ॥ ७ ॥ शरीरादित्रयस्ययथायोगंतपःसाधनत्वात्तदनामयप्रश्नः मृगपक्षिणामभयावस्थानद्वाराधर्मसाधन

भरद्वाजाश्रमंगत्वाक्रोशादेवनरर्षभः ॥ जनंसर्वमवस्थाप्यजगामसहमंत्रिभिः ॥ १ ॥ पद्मामेवतुधर्मज्ञोन्यस्तशस्त्रपरिच्छदः ॥ वसानोवाससीक्षौमेपुरोधायपुरोहितं ॥ २ ॥ ततःसंदर्शनेतस्यभरद्वाजस्यराघवः ॥ मंत्रिणस्तानवस्थाप्यजगामानुपुरोहितं ॥ ३ ॥ वसिष्ठमथदृष्ट्वैवभरद्वाजोमहातपाः ॥ संचचालासनात्तूर्णंशिष्यानर्घ्यमितिब्रुवन् ॥ ४ ॥ समागम्यवसिष्ठेनभरतेनाभिवादितः ॥ अबुध्यतमहातेजाःसुतंदशरथस्यतं ॥ ५ ॥ ताभ्यामर्घ्यंचपाद्यंचदत्वापश्चात्फलानिच ॥ आनुपूर्व्याच्चधर्मज्ञःपप्रच्छकुशलंकुले ॥ ६ ॥ अयोध्यायांबलेकोशेमित्रेष्वपिचमंत्रिषु ॥ जानन्दशरथंवृत्तंनराजानमुदाहरत् ॥ ७ ॥ वसिष्ठोभरतश्चैनंपप्रच्छतुरनामयं ॥ शरीरेग्निषुशिष्येषुवृक्षेषुमृगपक्षिषु ॥ ८ ॥ तथेतितुप्रतिज्ञायभरद्वाजोमहायशाः ॥ भरतंप्रत्युवाचेदंराघवस्नेहबंधनात् ॥ ९ ॥ किमिहागमनेकार्यंतवराज्यंप्रशासतः ॥ एतदाचक्ष्वसर्वंमेनहिमेशुध्यतेमनः ॥ १० ॥ सुषुवेयममित्रघ्नंकौसल्यानंदवर्धनं ॥ भ्रात्रासहसभार्योयश्चिरंप्रव्राजितोवनं ॥ ११ ॥ नियुक्तःस्त्रीनिमित्तेनपित्रायोसौमहायशाः ॥ वनवासीभवेतीहसमाःकिलचतुर्दश ॥ १२ ॥ कच्चिन्नतस्यापापस्यपापंकर्तुमिहेच्छसि ॥ अकंटकंभोक्तुमनाराज्यंतस्यानुजस्यच ॥ १३ ॥ एवमुक्तोभरद्वाजंभरतःप्रत्युवाचह ॥ पर्यश्रुनयनोदुःखाद्वाचासंसज्जमानया ॥ १४ ॥

त्वाच्छिष्यवत्प्रियत्वाच्चतदनामयप्रश्नः ॥ ८ ॥ तथेतिप्रतिज्ञायअनामयमित्युक्त्वा राघवोरामः ॥ ९ ॥ नशुध्यतेनविश्वसिति ॥ १० ॥ अविश्वासबीजमाह सुषुवेइति- कौसल्यायंसुषुवे चिरंचिरकालमुद्दिश्यप्रव्राजितः ॥ ११ ॥ वनवासीभवेतिनियुक्तः ॥ १२ ॥ इहवने तस्यरामस्य तस्यानुजस्य लक्ष्मणस्यच पापंकर्तुमिहेच्छसीत्यन्वयः तत्रहेतुरकंटकंअसपत्नं ॥ १३ ॥ पर्यश्रुनयनःपरिस्रुतनयनः संसज्जमानयास्खलंत्या ॥ १४ ॥

मामेवंपापप्रसक्तंयदिभगवान्सर्वज्ञोमन्यतेतदाहतोस्मिव्यर्थजन्मास्मि दोषंप्रव्राजनदोषंमत्तोमद्रूपनिमित्ततोनेतिअहमाशंकेत्वानुभवतोजानामि अतोमामेवंमानुशाधिमैवंकर्णकठोरं ब्रूहि ॥ १५ ॥ ननुकथमपलापःक्रियतेअतआह नचेतिमदंतरेमद्विषये यत्तुमयाविनेत्यर्थइतितन्न अंतरेणेत्यव्ययस्यैवतदर्थत्वात् ममत्ववसरवाचीअंतरशब्दइतिनदोषः यन्मेमातावोचत्मदभिषेकरामवनवासादितन्मेनेष्टं तदेवविवृणोति नाहमिति एतेनमातृकृतव्यापारेण नचतद्वचनमाददेअंगीकरोमि इदानीमपीतिशेषः ॥ १६ ॥ अथस्वागमनकारणमाह अहंत्विति प्रसादकउपयातः प्रसादयितुमागतइत्यर्थः ॥ १७ ॥ एवंगतंएवंबुद्धिं क्वसंप्रतिकस्मिन्प्रदेशे ॥ १८ ॥ याचितोभरतायप्रसन्नोभवेतिप्रार्थितः प्रसादात्प्रसादंप्राप्य ॥ १९ ॥ एतदुक्त

हतोस्मियदिमामेवंभगवानपिमन्यते ॥ मत्तोनदोषमाशंकेमैवंमामनुशाधिहि ॥ १५ ॥ नचैतदिष्टंमातामेयदवोचन्मदंतरे ॥ नाहमेतेनतुष्टश्चनतद्वचनमाददे ॥ १६ ॥ अहंतुतंनरव्याघ्रमुपयातःप्रसादकः ॥ प्रतिनेतुमयोध्यायांपादौचास्याभिवंदितुं ॥ १७ ॥ तंमामेवंगतंमत्वाप्रसादंकर्तुमर्हसि ॥ शंसमेभगवन्रामःक्वसंप्रतिमहीपतिः ॥ १८ ॥ वसिष्ठादिभिरृत्विग्भिर्याचितोभगवांस्ततः ॥ उवाचतंभरद्वाजःप्रसादाद्भरतंवचः ॥ १९ ॥ त्वय्येतत्पुरुषव्याघ्रयुक्तंराघववंशजे ॥ गुरुवृत्तिर्दमश्चैवसाधूनांचानुयायिता ॥ २० ॥ जानेचैतन्मनस्थंतेदृढीकरणमस्त्विति ॥ अपृच्छंत्वांतवात्यर्थंकीर्तिंसमभिवर्धयन् ॥ २१ ॥ जानेचरामंधर्मज्ञंससीतंसहलक्ष्मणं ॥ अयंवसतितेभ्राताचित्रकूटेमहागिरौ ॥ २२ ॥ श्वस्तुगंतासितंदेशंवसाद्यसहमंत्रिभिः ॥ एतंमेकुरुसुप्राज्ञकामंकामार्थकोविद ॥ २३ ॥ ततस्तथेत्येवमुदारदर्शनःप्रतीतरूपोभरतोब्रवीद्वचः ॥ चकारबुद्धिंचमहाश्रमेतदानिशानिवासायनराधिपात्मजः ॥ २४ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेनवतितमःसर्गः ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥

रूपंवचस्त्वयियुक्तंतवोचितं तदेवसमर्थयति गुर्विति- गुरुवृत्तिर्गुरुसेवा यतोगुरुसेवादित्रयंराघववंशजेप्रायोदृष्टमितिशेषः यद्वा एतत्त्रयंत्वयियुक्तमित्यन्वयः ॥ २० ॥ दृढीकरणंअन्यथाभावान्निवृत्तिः बहूनामग्रेउक्तोह्यर्थोनान्यथाकर्तुंशक्यते मुख्यप्रयोजनमाह कीर्तिंसमभिवर्धयन् असर्वज्ञजनंप्रतीतिशेषः हेतौशता कीर्त्यभिवृद्धिहेतवेऽपृच्छमित्यर्थः ॥ २१ ॥ अथरामःक्वेतिप्रश्नस्योत्तरमाह जानेचेति ॥ २२ ॥ एतंअद्यवासरूपं कामार्थकोविदवांछितार्थप्रदानसमर्थ ॥ २३ ॥ प्रतीतरूपःप्रसिद्धयशाः रूपंयशस्याभिरूप्येवर्णेचैवनिरूपणेइति कोशात् तदाश्रमेभरद्वाजाश्रमे ॥ २४ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेनवतितमःसर्गः ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥

कृतबुद्धिंकृतनिश्चयं आतिथ्येनविशिष्टभोजनोपेतातिथिसत्काररूपहेतुना फलमपिहेतुः ॥ १ ॥ वनेयदुपपद्यतेतेनातिथ्यंकृतंनन्वित्यब्रवीदित्यन्वयः ॥ २ ॥ वनवासित्वेनदरिद्रत्वादेतद धिकातिथ्यकरणेऽसामर्थ्यंमन्यतइत्याशयेनप्रहसन्निवेति येनकेनचिदपितुष्येःतुष्टोभवेरितिमन्ये वन्येनाप्यातिथ्येनप्रीतियुक्तइतिजाने॥३॥ अथापि सेनायाइत्यादि ममप्रीतिर्यथारूपा ममेच्छायादृशीतथारूपांतांत्वमर्होसि अंगीकर्तुमितिशेषः ॥ ४ ॥ बलंदूरेनिक्षिप्यएकाकीकिमर्थमागतः अयमेवार्थोव्यतिरेकमुखेनदर्श्यते कस्मादिति ॥ ५ ॥ अत्रोत्तरमाह भरतइति

कृतबुद्धिंनिवासायतत्रैवसमुनिस्तदा॥ भरतंकेकयीपुत्रमातिथ्येनन्यमंत्रयत्॥ १ ॥ अब्रवीद्भरतस्त्वेनंनन्विदंभवताकृतं॥ पाद्यमर्घ्यमथातिथ्यंवने यदुपपद्यते॥ २॥ अथोवाचभरद्वाजोभरतंप्रहसन्निव॥ जानेत्वांप्रीतिसंयुक्तंतुष्येस्त्वंयेनकेनचित्॥ ३॥ सेनायास्तुतवैवास्याःकर्तुमिच्छामिभोज नं॥ ममप्रीतिर्यथारूपात्वमर्होमनुजर्षभ॥ ४॥ किमर्थंचापिनिक्षिप्यदूरेबलमिहागतः॥ कस्मान्नेहोपयातोसिसबलःपुरुषर्षभ॥५॥ भरतःप्रत्युवा चेदंप्रांजलिस्तंतपोधनं॥ नसैन्येनोपयातोस्मिभगवन्भगवद्भयात्॥ ६॥ राज्ञाहिभगवन्नित्यंराजपुत्रेणवातथा॥ यत्नतःपरिहर्तव्याविषयेषुतपस्वि नः॥ ७॥ वाजिमुख्यामनुष्याश्चमत्ताश्चवरवारणाः॥ प्रच्छाद्यभगवन्भूमिंमहतीमनुयांतिमां॥ ८॥ तेवृक्षानुदकंभूमिमाश्रमेषूटजांस्तथा॥ नहिं स्युरितितेनाहमेकएवागतस्ततः॥ ९॥ आनीयतामितःसेनेत्याज्ञप्तःपरमर्षिणा॥ तथानुचक्रेभरतःसेनायाःसमुपागमं॥१०॥ अग्निशालांप्रविश्या थपीत्वापःपरिमृज्यच॥ आतिथ्यस्यक्रियाहेतोर्विश्वकर्माणमाह्वयत्॥ ११ ॥ आह्वयेविश्वकर्माणमहंत्वष्टारमेवच॥ आतिथ्यंकर्तुमिच्छामितत्र मेसंविधीयतां॥ १२॥ आह्वयेलोकपालांस्त्रीन्देवान्शक्रपुरोगमान्॥ आतिथ्यंकर्तुमिच्छामितत्रमेसंविधीयतां॥ १३॥

भगवद्भयाद्भगवदाश्रमपीडाप्रसंगभयादित्यर्थः ॥ ६ ॥ विषयेषुदेशेषुपरिहर्तव्याःतदाश्रमवर्तिवृक्षोदकादिबाधाप्रसंगनिमित्तमनुपरोध्याः ॥ ७ ॥ तदेवाह वाजीत्यादि ॥ ८ ॥ ९ ॥ पर मर्षिणाश्रुतभरतवचसा समुपागमंसमीपानयनं ॥ १० ॥ पीत्वापःपरिमृज्येति हृदयंगमाभिःद्विरोष्ठौपरिमृज्येत्सकृदाचम्येत्युक्तरीत्याचम्य आतिथ्यक्रियाहेतोःआतिथ्यसंपादननिमि त्तं विश्वकर्मासृष्टिकर्तृविशेषः ॥ ११ ॥ आह्वानप्रकारमाह आह्वयेइति त्वष्टारंतक्षणादिव्यापारोपेतंविश्वकर्माणं संविधीयतांविश्वकर्मसाध्यगृहादिसर्वंसिद्धंक्रियतां ॥ १२ ॥ त्रीन्य मवरुणकुबेराननितितीर्थः कार्यविशेषेष्वेषामपिनियोगोबोध्यः ॥ १३ ॥

अंतरिक्षेनदीआकाशगंगा ॥ १४ ॥ तासांकृत्यमाह अन्याइति मैरेयंमद्यभेदःधात्रीधातकीप्रभृतिनिर्मितः सुरागौडीमाध्वीपैष्टीचेतित्रिविधा सुनिष्ठितांसुनिष्पादितां इक्षुकांडरसोपमं तद्वन्मधुरं ॥ १५ ॥ हहाहाहाः छंदोवशात्ह्रस्वपाठः ॥ १६ ॥ १७ ॥ सपरिच्छदाःसालंकाराः नृत्यगीताद्यपेक्षितपरिकरोपेताश्च ब्राह्मणमितिपाठेबृहस्पतिंयाउपतिष्ठंतीत्यनुकर्षइ तिकतकः ताःसर्वाभामिनीराह्वयेइतिसंबंधः ॥ १८ ॥ कुरुषुउत्तरकुरुषुयद्दिव्यंवनंचैत्ररथाख्यं दिव्यत्वोपपादकंवासोभूषणान्येवपत्राणियद्वर्तिवृक्षाणांतद्दिव्यनार्यएवफलानियत्रतत् इहैवतुइहवनेएवागच्छतुइतिशेषः इहैतुवैइतिपाठांतरं तद्देवताधिष्ठानादिदमेववनंतथाभवत्वित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ पादपप्रच्युतानिवृक्षेभ्यःस्वयंजातानि ॥ २१ ॥ शिक्षास्वरसमायुक्तं

प्राक्स्रोतसश्चयानद्यस्तिर्यक्स्रोतसएवच॥ पृथिव्यामंतरिक्षेचसमायांत्वद्यसर्वशः॥ १४ ॥ अन्याःस्रवंतुमैरेयंसुरामन्याःसुनिष्ठितां॥ अपराश्चोद कंशीतमिक्षुकांडरसोपमं॥ १५॥ आह्वयेदेवगंधर्वान्विश्वावसुहहाहुहून्॥ तथैवाप्सरसोदेवगंधर्वैश्चापिसर्वशः॥ १६॥ घृताचीमथविश्वाचींमि श्रकेशीमलंबुषां॥ नागदत्तांचहेमांचसोमामद्रिकृतस्थलीं॥ १७॥ शक्रंयाश्चोपतिष्ठंतिब्रह्माणंयाश्चभामिनीः॥ सर्वास्तुंबुरुणासार्धमाह्वयेसपरि च्छदाः॥ १८॥ वनंकुरुषुयद्दिव्यंवासोभूषणपत्रवत्॥ दिव्यनारीफलंशश्वत्तत्कौबेरमिहैवतु॥ १९॥ इहमेभगवान्सोमोविधत्तामन्नमुत्तमं॥ भक्ष्यं भोज्यंचचोष्यंचलेह्यंचविविधंबहु॥ २०॥ विचित्राणिचमाल्यानिपादपप्रच्युतानिच॥ सुरादीनिचपेयानिमांसानिविविधानिच॥ २१॥ एवंस माधिनायुक्तस्तेजसाप्रतिमेनच॥ शिक्षास्वरसमायुक्तंसुव्रतश्चाब्रवीन्मुनिः॥ २२॥ मनसाध्यायतस्तस्यप्राङ्मुखस्यकृतांजलेः॥ आजग्मुस्तानिस र्वाणिदैवतानिपृथक्पृथक्॥ २३॥ मलयंदर्दुरंचैवततःस्वेदनुदोनिलः॥ उपस्पृश्यववौयुक्त्यासुप्रियात्मासुखंशिवः॥ २४॥

शिक्षाप्रतिपाद्यवर्णोच्चारणलक्षणोपेतं तथाव्याकरणोपदिश्यमानप्रकृतिप्रत्ययस्वरोपेतं स्वरेत्युपलक्षणं एकःशब्दःसम्यक्ज्ञातःसुप्रयुक्तःस्वर्गेलोकेकामधुग्भवतीत्युक्तेः समाधिनेजस्तपो भिर्युक्तएवंगुणोपेतमाह्वानवाक्यमब्रवीदित्यर्थः महर्षेस्तपोबलात्स्वर्गेकामधुक्त्वेनप्रसिद्धादपिवचनादिहैवसर्वंसिद्धमितिभावः ॥ २२ ॥ मनसाध्यायतःमनसाध्यानपूर्वककृताह्वानस्य तानिआहूतानि ॥२३॥ मलयदर्दुरौचंदनपर्वतौ उपस्पृश्यस्पृष्ट्वायुक्त्यायथोचितवृत्त्याशैत्यमांद्यसौरभयोगेनसुप्रियात्मासुप्रियस्वरूपः अतएवशिवःसुखदः ईदृशोऽनिलःसुखंववौ॥२४॥

घनामेघाः ॥ २५ ॥ वीणावाद्यमानाइतिशेषः स्वरान्षड्जादीन् ॥ २६ ॥ लयोवृत्तगीतानुगततालप्रमाणं ॥ २७ ॥ भरतस्येदंभारतंसैन्यंविश्वकर्मणोविधानंददर्श ॥ २८ ॥ तदेवविधानंदर्शयति बभूवेत्यादि छन्नाबभूवेत्यनुकर्षः शाद्वलंकोमलतृणमत्र ॥ २९ ॥ तस्मिन्पंचयोजनमितेदेशे फलभूषिताःकपित्थादयोबभूवुरित्यन्वयः ॥ ३० ॥ वनंचैत्ररथं नदी जाता

ततोभ्यवर्षतघनादिव्याःकुसुमवृष्टयः ॥ देवदुंदुभिघोषश्चदिक्षुसर्वासुशुश्रुवे ॥ २५ ॥ प्रववुश्चोत्तमावाताननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥ प्रजगुर्देवगंधर्वा वीणाःप्रमुमुचुःस्वरान् ॥ २६ ॥ सशब्दोद्यांचभूमिंचप्राणिनांश्रवणानिच ॥ विवेशोच्चावचःश्लक्ष्णःसमोलयगुणान्वितः ॥ २७ ॥ तस्मिन्नेवंगतेशब्देदिव्येश्रोत्रसुखेनृणां ॥ ददर्शभारतंसैन्यंविधानंविश्वकर्मणः ॥ २८ ॥ बभूवहिसमाभूमिःसमंतात्पंचयोजनं ॥ शाद्वलैर्बहुभिश्छन्नानीलवैदूर्यसन्निभैः ॥ २९ ॥ तस्मिन्बिल्वाःकपित्थाश्चपनसाबीजपूरकाः ॥ आमलक्योबभूवुश्चचूताश्चफलभूषिताः ॥ ३० ॥ उत्तरेभ्यःकुरुभ्यश्चवनंदिव्योपभोगवत् ॥ आजगामनदीसौम्यातीरजैर्बहुभिर्वृता ॥ ३१ ॥ चतुःशालानिशुभ्राणिशालाश्चगजवाजिनां ॥ हर्म्यप्रासादसंयुक्ततोरणानिशुभानिच ॥ ३२ ॥ सितमेघनिभंचापिराजवेश्मसुतोरणं ॥ शुक्लमाल्यकृताकारंदिव्यगंधसमुक्षितं ॥ ३३ ॥ चतुरस्रमसंबाधंशयनासनयानवत् ॥ दिव्यैःसर्वरसैर्युक्तंदिव्यभोजनवस्त्रवत् ॥ ३४ ॥ उपकल्पितसर्वान्नंधौतनिर्मलभाजनं ॥ कॢप्तसर्वासनंश्रीमत्स्वास्तीर्णशयनोत्तमं ॥ ३५ ॥ प्रविवेशमहाबाहुरनुज्ञातोमहर्षिणा ॥ वेश्मतद्रत्नसंपूर्णंभरतःकैकयीसुतः ॥ ३६ ॥ अनुजग्मुश्चतेसर्वेमंत्रिणःसपुरोहिताः ॥ बभूवुश्चमुदायुक्तास्तंदृष्ट्वावेश्मसंविधिं ॥ ३७ ॥ तत्रराजासनंदिव्यंव्यजनंछत्रमेवच ॥ भरतोमंत्रिभिःसार्धमभ्यवर्ततराजवत् ॥ ३८ ॥

वेकवचनं तीरजैर्वृक्षैः ॥ ३१ ॥ चतुःशालानिशुभ्राणिगृहाणिजातानीतिशेषः तथागजादीनांशालाश्चजाताः तोरणानिपुरद्वाराणि ॥ ३२ ॥ सितमेघनिभंसुधालेपेन शुक्लमाल्यैःकृतआकारोयस्य दिव्यैर्गंधैर्गंधवज्जलैरुक्षितंसिक्तं ॥ ३३ ॥ यानंशिबिकादि ॥ ३४ ॥ धौतत्वेनप्रक्षालितत्वेननिर्मलानिभाजनानियस्मिन् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ वेश्मसंविधिंवेश्मसंविधानं ॥ ३७ ॥ राजासनंसिंहासनं राजवद्राजयोग्यं तदभ्यवर्ततप्रदक्षिणीकृतवान् ॥ ३८ ॥

नतुतत्रोपविष्टइत्याह आसनंपूजयामासेति रामचंद्रीयमेतदितिबुद्ध्यारामायप्रणम्यआसनोपरिप्रतिष्ठितंरामंध्यात्वेतिशेषः वालव्यजनमादायरामसेवाशेषतयेतिशेषः सचिवासनेसचिवार्थकॢप्तासनेसिंहासनाधस्तले अत्रेदंबोध्यं भरतेनवाचोक्तमपिराज्यानभिलाषंलोकानश्रद्दध्युरतःक्रिययापिसर्वलोकप्रत्यायनायमहर्षिणातपोव्ययेनापीदृशमातिथ्यकरणं किंचपुष्पादिभिःपूजेवेयमपिक्रियाविष्णोरंशभूतभरततुष्टयेइतितत्करणं किंचभरतंप्रतित्वंदुष्टबुद्ध्यागतोसिकिमितिप्रश्नेतस्यऋषेरसर्वज्ञत्वासामर्थ्यादिशंकावारणायस्वसामर्थ्यदर्शनं अपिच

आसनंपूजयामासरामायाभिप्रणम्यच ॥ वालव्यजनमादायन्यषीदत्सचिवासने ॥ ३९ ॥ आनुपूर्व्यान्निषेदुश्चसर्वेमंत्रिपुरोहिताः ॥ ततःसेनापतिःपश्चात्प्रशास्ताचन्यषीदत ॥ ४० ॥ ततस्तत्रमुहूर्तेननद्यःपायसकर्दमाः ॥ उपातिष्ठंतभरतंभरद्वाजस्यशासनात् ॥ ४१ ॥ आसामुभयतःकूलंपांडुमृत्तिकलेपनाः ॥ रम्याश्चावसथादिव्याब्राह्मणस्यप्रसादजाः ॥ ४२ ॥ तेनैवचमुहूर्तेनदिव्याभरणभूषिताः ॥ आगुर्विंशतिसाहस्राब्रह्मणाप्रहिताःस्त्रियः ॥ ४३ ॥ सुवर्णमणिमुक्तेनप्रवालेनचशोभिताः ॥ आगुर्विंशतिसाहस्राःकुबेरप्रहिताःस्त्रियः ॥ ४४ ॥ याभिर्गृहीतःपुरुषःसोन्मादइवलक्ष्यते ॥ आगुर्विंशतिसाहस्रानंदनादप्सरोगणाः ॥ ४५ ॥ नारदस्तुंबुरुर्गोपःप्रभयासूर्यवर्चसः ॥ एतेगंधर्वराजानोभरतस्याग्रतोजगुः ॥ ४६ ॥ अलंबुषामिश्रकेशीपुंडरीकाथवामना ॥ उपानृत्यंतभरतंभरद्वाजस्यशासनात् ॥ ४७ ॥ यानिमाल्यानिदेवेषुयानिचैत्ररथेवने ॥ प्रयागेतान्यदृश्यंतभरद्वाजस्यतेजसा ॥ ४८ ॥ बिल्वामार्दंगिकाआसन्शम्याग्राहाबिभीतकाः ॥ अश्वत्थानर्तकाश्चासन्भरद्वाजस्यतेजसा ॥ ४९ ॥

भगवदेकचित्तानांस्वर्गसुखमिहापिभवतीतिभगवद्रामप्रीतिमाहात्म्यंप्रदर्शयितुंतद्दर्शनेनचतेषांतत्राधिकांप्रीतिमुत्पादयितुंतथाकरणंमुनेरितिदिक् ॥ ३९ ॥ आनुपूर्व्यायथोचितोपवेशनप्रकारेण प्रशास्ताशिबिररक्षकः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ उभयतःकूलंउभयोःकूलयोः पांडुमृत्तिकालेपनाःसुधालिप्ताः ब्राह्मणस्यभरद्वाजस्य ॥ ४२ ॥ आगुरागतवत्यः ॥ ४३ ॥ सुवर्णमणिमुक्तेनेतिसमाहारद्वंद्वः ॥ ४४ ॥ गृहीतोदर्शनादिनात्मवशीकृतः सोन्मादःउद्भूतसंतोषसहितइत्यर्थः नंदनमिंद्रवनं ॥ ४५ ॥ नारदादयोगंधर्वराजाःकांत्यासूर्यसमाययुः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ प्रयागेप्रयागक्षेत्रे ॥ ४८ ॥ बिल्वाबिल्ववृक्षामार्दंगिकामृदंगवादकरूपधराः एवंबिभीतकाःशम्याख्यतालग्राहकाः वक्षौतालविशेषेचशमेतालक्रियांतरे शम्यायज्ञायुधेइति ॥ ४९ ॥

सरलोदेवदारुविशेषः ॥ ५० ॥ शिंशपादयोयेस्त्रीलिंगशब्दवाच्यावृक्षाः लतामल्लिकामालत्यादयः मुनेस्तपोमाहात्म्यादेववृक्षादीनांतत्तद्रूपतापत्तिःपुनर्लतादिरूपप्रत्यापत्तिश्चेतिमंतव्यं ॥ ५१ ॥ तत्रप्रमदारूपंधृत्वाकिंकुर्युस्तदाह सुरामिति एवमूचुरितिशेषः ॥ ५२ ॥ उच्छोद्यउद्वर्तनंकृत्वाएकमेकंपुरुषं अत्रैकंबहुव्रीहिवदितिबहुव्रीहिवद्भावाभावआर्षः ॥ ५३ ॥ संवाहंत्यःपादसंवाहनादिकुर्वत्यः परिमृज्यजलार्द्रमंगंवस्त्रादिनापरिमृज्यअलंकृत्यचपाययंति मध्वादिकमितिशेषः ॥ ५४ ॥ सुरभेःसुतावृषभाः तेषांहयादीनांभोज्यं तांस्तत्पालकाः

ततःसरलतालाश्चतिलकाःसतमालकाः ॥ प्रहृष्टास्तत्रसंपेतुःकुब्जाभूत्वाथवामनाः ॥ ५० ॥ शिंशपामलकीजंबूर्याश्चान्याःकाननेलताः ॥ प्रमदाविग्रहंकृत्वाभरद्वाजाश्रमेऽवसन् ॥ ५१ ॥ सुरांसुरापाःपिबतपायसंचबुभुक्षिताः ॥ मांसानिचसुमेध्यानिभक्ष्यंतांयोयदिच्छति ॥ ५२ ॥ उच्छोद्यस्नापयंतिस्मनदीतीरेषुवल्गुषु ॥ अप्येकमेकंपुरुषंप्रमदाःसप्तचाष्टच ॥ ५३ ॥ संवाहंत्यःसमापेतुर्नार्योविपुललोचनाः ॥ परिमृज्यतदान्योन्यंपाययंतिवरांगनाः ॥ ५४ ॥ हयान्गजान्खरानुष्ट्रांस्तथैवसुरभेःसुतान् ॥ अभोजयन्वाहनपास्तेषांभोज्यंयथाविधि ॥ ५५ ॥ इक्षूंश्चमधुलाजांश्चभोजयंतिस्मवाहनान् ॥ इक्ष्वाकुवरयोधानांचोदयंतोमहाबलाः ॥ ५६ ॥ नाश्वबंधोश्वमाजानन्नगजंकुंजरग्रहः ॥ मत्तप्रमत्तमुदितासाचमूस्तत्रसंबभौ ॥ ५७ ॥ तर्पिताःसर्वकामैश्चरक्तचंदनरूषिताः ॥ अप्सरोगणसंयुक्ताःसैन्यावाचमुदीरयन् ॥ ५८ ॥ नैवायोध्यांगमिष्यामोनगमिष्यामदंडकान् ॥ कुशलंभरतस्यास्तुरामस्यास्तुतथासुखं ॥ ५९ ॥ इतिपादातयोधाश्चहस्त्यश्वारोहबंधकाः ॥ अनाथास्तंविधिंलब्ध्वावाचमेतामुदीरयन् ॥ ६० ॥ संप्रहृष्टाविनेदुस्तेनरास्तत्रसहस्रशः ॥ भरतस्यानुयातारःस्वर्गोयमितिचाब्रुवन् ॥ ६१ ॥

अभोजयन्नित्यर्थः ॥ ५५ ॥ इक्ष्वाकुवरयोधानांवाहनानिचोदयंतःभक्षणायप्रेरयंतः तान्इक्ष्वादीन्भोजयंतिस्म ॥ ५६ ॥ मत्तामदकरद्रव्यसेवया प्रमत्तामधुपानेनकार्याकार्यविवेकशून्या मुदितास्रक्चंदनरूयादिभोगेन ॥ ५७ ॥ सैन्याःसेनासमवेताः उदीरयन्उदैरयन् ॥ ५८ ॥ तांवाचमाह नैवेति नगमिष्यामेत्यार्षःसलोपः भरतस्यकुशलमस्तु यत्संगत्याभूमौस्वर्गसुखलाभः ॥ ५९ ॥ हस्त्यश्वारोहास्तद्बंधकाश्च पादातरूपयोधाः चेनरथिकसंग्रहः तंविधिंतादृशसत्कारं अनाथाअपरतंत्राइवेत्यर्थइतिकतकः अयाचकाइत्यर्थइत्यन्ये वक्तॄणामतिहर्षयुक्तत्वाद्वाक्येरपिवर्णनीयमयीभावात्पुनरुक्तिर्नदोषाय ॥ ६० ॥ विनादःप्रहृष्टानांशब्दविशेषः ॥ ६१ ॥

॥ ६२ ॥ अभवद्भक्षणेमतिः तृप्तानामपिभक्ष्यसौष्ठवात्पुनराकांक्षाभूदित्यर्थः ॥ ६३ ॥ प्रेष्याःसेवकाः चेट्योदास्यः बलस्थाःसेनास्थाः अहतवाससःनूतनवस्त्रपरीधानाः ॥ ६४ ॥ अतोमुनिदत्तादन्यपदार्थंनाकल्पयन् नाभुंजन्नित्यर्थः नान्योह्यन्यमकल्पयदितिपाठेहिरप्यर्थे अन्योपिसेनानंतर्गतोपि मार्गस्थःप्रसंगात्तद्देशमागतः अन्यंऋषिकल्पितादन्यंपदार्थंनाकल्पयत्नभुक्तवानित्यर्थः अनेनात्याधिक्यंसामग्र्याःसूचितं ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ निष्ठानंव्यंजनंज्ञेयमितिहलायुधः आम्रादिफलसंबंधिकथितरससिद्धैरितिआजादिविशेषणंगंधरसान्वितै

नृत्यंतश्चहसंतश्चगायंतश्चैवसैनिकाः ॥ समंतात्परिधावंतोमाल्योपेताःसहस्रशः ॥ ६२ ॥ ततोभुक्तवतांतेषांतदन्नममृतोपमं ॥ दिव्यानुद्वीक्ष्यभक्ष्यांस्तानभवद्भक्षणेमतिः ॥ ६३ ॥ प्रेष्याश्चेट्यश्चवध्वश्चबलस्थाश्चापिसर्वशः ॥ बभूवुस्तेभृशंप्रीताःसर्वेचाहतवाससः ॥ ६४ ॥ कुंजराश्चखरोष्ट्राश्चगोश्वाश्चमृगपक्षिणः ॥ बभूवुःसुभृतास्तत्रनातोह्यन्यमकल्पयन् ॥ ६५ ॥ नाशुक्लवासास्तत्रासीत्क्षुधितोमलिनोपिवा ॥ रजसाध्वस्तकेशोवानरःकश्चिददृश्यत ॥ ६६ ॥ आजैश्चापिचवाराहैर्निष्ठानवरसंचयैः ॥ फलनिर्यूहसंसिद्धैःसूपैर्गंधरसान्वितैः ॥ ६७ ॥ पुष्पध्वजवतीःपूर्णाःशुक्लस्यान्नस्यचाभितः ॥ ददृशुर्विस्मितास्तत्रनरालौहीःसहस्रशः ॥ ६८ ॥ बभूवुर्वनपार्श्वेषुकूपाःपायसकर्दमाः ॥ ताश्चकामदुघागावोद्रुमाश्चासन्मधुश्च्युतः ॥ ६९ ॥ वाप्योमैरेयपूर्णाश्चमृष्टमांसचयैर्वृताः ॥ प्रतप्तपैठरैश्चापिमार्गमायूरकौक्कुटैः ॥ ७० ॥ पात्रीणांचसहस्राणिस्थालीनांनियुतानिच ॥ न्यर्बुदानिचपात्राणिशातकुंभमयानिच ॥ ७१ ॥

रितिच वार्यापीडेकाथरसेनिर्यूहोनागदंतकेइतिवैजयंती एतैराजादिभिःपूर्णालौहीःस्वर्णरजतादिपात्रीर्ददृशुरित्यन्वयः लोहशब्दःपंचलोहसाधारणः पात्रीणांविशेषणंशोभार्थं कल्पितपुष्पध्वजयुक्ताःअभितःशुक्लस्यान्नस्यौदनस्यचपूर्णाःपात्रीर्ददृशुः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ वनपार्श्वेषुचैत्ररथवनवत्प्रतिभासमानवनप्रदेशेषुपंचयोजनमितेषुतत्रत्याःकूपाःपायसकर्दमाबभूवुः तत्रत्यागावश्चकामदुघाबभूवुः ॥ ६९ ॥ निषादादिबलतृप्त्यर्थंप्रतापमात्रेणसंस्कार्याःप्रतप्तास्तथापिठरःकपालंतेषुसंस्कृताःपक्वाःपैठरास्तैर्मृगादिसंबंधिमांसचयैर्वृताः ॥ ७० ॥ पात्रीणांअन्नाधाराणां स्थालीनांव्यंजनस्थालीनां पात्राणिभोजनपात्राणीतिकतकः पात्राणांहस्तप्रक्षालनाद्युपयुक्तानां स्थालीनांक्षुद्रजनपानपात्राणामितितीर्थः ॥ ७१ ॥

कुंभ्यःस्थाल्यःजलपानपात्रविशेषाः करंभ्योदधिमंथनपात्राणि यौवनस्थस्यमथनोत्तरंयामांतरितस्यसुपक्वस्यच केशरादिसंबंधात्गौरस्यपीतवर्णस्य पीतोगौरोहरिद्राभः कपित्थस्य तक्रस्य सुगंधिनःतादृशद्रव्यसंयुक्तस्य ॥ ७२ ॥ ह्रदाःपूर्णाइतिपूर्वान्वयि तथारसालस्यतक्रविशेषस्य अपक्वतक्रंसव्योषंचतुर्जातंगुडार्द्रकं सजीरकंरसालंस्यान्मंजिकाशिखरिण्यपि तिवैजयंती तक्रमत्रनिर्जलं व्योषंशुंठीमरीचिपिप्पल्यः चतुर्जातं त्रिगंधमेलात्वक्पत्रैश्चतुर्जातंसकेसरैरितिशार्ङ्गधरे पत्रंतजपत्रं गुडःखंडशर्करा आर्द्रकंप्रसिद्धं तस्यचपूर्णाह्रदाः श्वेतस्यदध्नश्चापरेपयसोन्येपूर्णाह्रदाइत्यनुषंगः शर्कराणांचसंचयाःराशयः ॥ ७३ ॥ कल्कान्आमलकादीनां चूर्णकषायान्सुरभिचूर्णानि कषायोथसुरभौलोहितेपिच चूर्णकषायान

स्थाल्यःकुंभ्यःकरंभ्यश्चदधिपूर्णाःसुसंस्कृताः॥ यौवनस्थस्यगौरस्यकपित्थस्यसुगंधिनः॥ ७२ ॥ ह्रदाःपूर्णारसालस्यदध्नःश्वेतस्यचापरे॥ बभूवुःपयसश्चान्येशर्कराणांचसंचयाः॥ ७३ ॥ कल्कांश्चूर्णकषायांश्चस्नानानिविविधानिच॥ ददृशुर्भाजनस्थानितीर्थेषुसरितांनराः ॥ ७४ ॥ शुक्लानंशुमतश्चापिदंतधावनसंचयान्॥ शुक्लांश्चंदनकल्कांश्चसमुद्रेष्ववतिष्ठतः॥ ७५॥ दर्पणान्परिमृष्टांश्चवाससांचापिसंचयान्॥ पादुकोपानहंचैवयुग्मान्यत्रसहस्रशः॥ ७६॥ आंजनीःकंकतान्कूर्चांश्छत्राणिचधनूंषिच॥ मर्मत्राणानिचित्राणिशयनान्यासनानिच॥ ७७॥ प्रतिपानह्रदान्पूर्णान्खरोष्ट्रगजवाजिनां॥ अवगाह्यसुतीर्थांश्चह्रदान्सोत्पलपुष्करान्॥ ७८॥ आकाशवर्णप्रतिमान्स्वच्छतोयान्सुखाप्लवान्॥ नीलवैदूर्यवर्णांश्चमृदून्यवससंचयान्॥ ७९॥ निर्वापार्थंपशूनांतेददृशुस्तत्रसर्वशः॥ व्यस्मयंतमनुष्यास्तेस्वप्नकल्पंतदद्भुतं॥ ८०॥

लदादिचूर्णकथितकषायाइतिकतकः स्नानानिस्नानार्थानिउष्णोदकानितदर्थान्यन्यद्रव्याणिच सरितांतीर्थेषुस्नानघटेषु ॥ ७४ ॥ शुक्लान्निर्मलानंशुमतःअग्रेकूर्चवतोदंतधावनानां अपामार्गादिकाष्ठानांसंचयान् चंदनकल्कान्घृष्टचंदनान् समुद्गेषुसंपुटेषुददृशुरितिसंबंधः ॥ ७५॥ पादुकोपानहं पादुकादार्वादिनिर्मिताः उपानहश्चर्मादिकृताः समाहारेटच्समासांतः ॥ ७६ ॥ आंजनीःअंजनयुक्तकरंडिकाः कंकतान्केशमार्जनानि कूर्चान्श्मश्रुप्रसाधकान् मर्मत्राणानिकवचानि ॥ ७७ ॥ भुक्तजरणार्थंयत्पीयतेतत्प्रतिपानं खरादीनामवगाहनयोग्यसुखावतारान्पद्मोत्पलसहितान्ह्रदान्ददृशुरितिसंबंधः ॥ ७८ ॥ आकाशेत्याद्यर्धंपूर्वान्वयि उपाधिविशेषान्नीलवर्णानित्यर्थः सुखेनाप्लवःस्नानंयेषुतान् यवसंतृणं ॥ ७९ ॥ निर्वापार्थंभक्षणार्थं स्वप्नकल्पंमर्त्यैर्दुर्लभं द्रागुत्पन्नविचित्रपदार्थत्वात् ॥ ८० ॥ ॥ १५० ॥

॥ ८१ ॥ ताःसर्वाअप्सरसः अनुज्ञाप्यदत्तानुमतिकंकृत्वा ॥ ८२ ॥ स्वप्नादिवदेतदृषिकृतमातिथ्यंमिथ्यानेतिदर्शयति तथैवेति मत्ताःदृप्ताः मदिरयाउत्कटाःप्रमत्ताः मत्तेशौंडोत्कटक्षीबाः तथैवअनुभवकालइववर्ततइतिशेषः स्रक्षूत्तमाःस्रगुत्तमाः उपभोगवशात्प्रकीर्णाःप्रमर्दिताश्च ॥ ८३ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्ये अयोध्याकांडेएकनवतितमःसर्गः ॥ ९१॥ ॥७॥ व्युष्यउषित्वा सपरिच्छदःसपरिवारः कामाद्रामप्राप्तिकामात् ॥ १॥ २॥ अस्मद्विषयेअस्मदाश्रमे सुखासुखरूपा आतिथ्येतेजनःस

दृष्ट्वातिथ्यंकृतंतावद्भरद्वाजमहर्षिणा॥ इत्येवंरममाणानांदेवानामिवनंदने॥ ८१ ॥ भरद्वाजाश्रमेरम्येसारात्रिर्व्यत्यवर्तत॥ प्रतिजग्मुश्चताःसर्वागंधर्वाश्चयथागतं॥ भरद्वाजमनुज्ञाप्यताश्चसर्वावरांगनाः॥ ८२॥ तथैवमत्तामदिरोत्कटानरास्तथैवदिव्यागुरुचंदनोक्षिताः॥ तथैवदिव्याविविधाःस्रगुत्तमाःपृथग्विकीर्णामनुजैःप्रमर्दिताः॥ ८३ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेएकनवतितमःसर्गः॥ ९१॥

ततस्तांरजनींव्युष्यभरतःसपरिच्छदः॥ कृतातिथ्योभरद्वाजंकामादभिजगामह ॥ १॥ तमृषिःपुरुषव्याघ्रंप्रेक्ष्यप्रांजलिमागतं॥ हुताग्निहोत्रोभरतंभरद्वाजोभ्यभाषत॥ २॥ कच्चिदत्रसुखारात्रिस्तवास्मद्विषयेगता॥ समग्रस्तेजनःकच्चिदातिथ्येशंसमेनघ ॥ ३ ॥ तमुवाचांजलिंकृत्वाभरतोभिप्रणम्यच॥ आश्रमादुपनिष्क्रांतमृषिमुत्तमतेजसं॥ ४॥ सुखोषितोस्मिभगवन्समग्रबलवाहनः॥ बलवत्तर्पितश्चाहंबलवान्भगवंस्त्वया॥ ५॥ अपेतक्लमसंतापाःसुभिक्षाःसुप्रतिश्रयाः॥ अपिप्रेष्यानुपादायसर्वेस्मसुसुखोषिताः॥ ६॥ आमंत्रयेहंभगवन्कामंत्वामृषिसत्तम ॥ समीपंप्रस्थितंभ्रातुर्मैत्रेणेक्षस्वचक्षुषा॥ ७॥ आश्रमंतस्यधर्मज्ञधार्मिकस्यमहात्मनः॥ आचक्ष्वकतमोमार्गःकियानितिचशंसमे॥ ८॥

मयःसम्यक्तृप्तिकःअभूदितिशेषः अनेनहितपएवमहत्सर्वेष्टसाधनंनतुराज्यादीतिऋषिणाबोधितोभरतः ॥ ३ ॥ जनसमूहस्यबहुत्वात्सर्वेषांस्वदर्शनेनकृतकृत्यत्वायाश्रमान्निष्क्रांतमृषिमुवाच ॥ ४ ॥ बलवदत्यंतं बलवान्सेनासहितः ॥ ५ ॥ क्लमोग्लानिः संतापोदेहौष्ण्यं अपिप्रेष्यानुपादायप्रेष्यानप्यादाय तैरपिसहेत्यर्थः सुभिक्षाःसुसमृद्धान्नपानाः सुप्रतिश्रयाःशोभनावासाः ॥ ६ ॥ आमंत्रयेपृच्छामि कामंअधिकं मैत्रेणस्निग्धेन ॥ ७ ॥ तस्यरामस्यकियान्कियद्दूरदेशेकतमस्तस्यमार्गइतिशंस ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ अर्धतृतीययोजनेषुसार्धयोजनद्वयेतीतेइत्यर्थः निर्दराःविदीर्णाःपाषाणाः वर्ततेइतिशेषः ॥ १० ॥ मंदाकिनीतदाख्याकाचिन्नदीचित्रकूटोत्तरपार्श्वंप्राप्यतिष्ठतीतिशेषः ॥ ११ ॥
तस्याअनंतरंतत्परपार्श्वेचित्रकूटंपर्वतंतयोरामलक्ष्मणयोःपर्णकुटींचद्रक्ष्यसि तत्रपर्वतेवसतः ध्रुवंनिश्चयेन ॥ १२ ॥ दक्षिणेनैवमार्गेणयमुनायादक्षिणतीरमार्गेणैवगत्वाकिंचिद्दूरंततः
पश्चात्सव्यदक्षिणंतस्यमार्गस्यशाखामार्गयोःसव्यभागवर्तीयोदक्षिणदिग्गामीमार्गोस्तितंमार्गंवाहिनींवाहयस्वनत्वन्यंशाखामार्गं तस्याल्पत्वात्वनमार्गत्वाच्च ॥ १३ ॥ राजराजस्यदश

इतिपृष्टस्तुभरतंभ्रातुर्दर्शनलालसं ॥ प्रत्युवाचमहातेजाभरद्वाजोमहातपाः ॥ ९ ॥ भरतार्धतृतीयेषुयोजनेष्वजनेवने ॥ चित्रकूटगिरिस्तत्ररम्यनिर्दर
काननः ॥ १० ॥ उत्तरंपार्श्वमासाद्यतस्यमंदाकिनीनदी ॥ पुष्पितद्रुमसंछन्नारम्यपुष्पितकानना ॥ ११ ॥ अनंतरंतत्सरितश्चित्रकूटंचपर्वतं ॥ तयोःप
र्णकुटींताततत्रतौवसतोध्रुवं ॥ १२ ॥ दक्षिणेनचमार्गेणसव्यदक्षिणमेवच ॥ गजवाजिसमाकीर्णांवाहिनींवाहिनीपते ॥ १३ ॥ वाहयस्वमहाभाग
ततोद्रक्ष्यसिराघवं ॥ प्रयाणमितिचश्रुत्वाराजराजस्ययोषितः ॥ १४ ॥ हित्वायानानियानार्हाब्राह्मणंपर्यवारयन् ॥ वेपमानाकृशादीनासहदेव्यासु
मित्रया ॥ १५ ॥ कौसल्यातत्रजग्राहकराभ्यांचरणौमुनेः ॥ असमृद्धेनकामेनसर्वलोकस्यगर्हिता ॥ १६ ॥ कैकेयीतत्रजग्राहचरणौसव्यपत्रपा ॥ तं
प्रदक्षिणमागम्यभगवंतंमहामुनिं ॥ १७ ॥ अदूराद्भरतस्यैवतस्थौदीनमनास्तदा ॥ तत्रपप्रच्छभरतंभरद्वाजोमहामुनिः ॥ १८ ॥ विशेषंज्ञातुमिच्छा
मिमातॄणांतवराघव ॥ एवमुक्तस्तुभरतोभरद्वाजेनधार्मिकः ॥ १९ ॥ उवाचप्रांजलिर्भूत्वावाक्यंवचनकोविदः ॥ यामिमांभगवन्दीनांशोकानशन
कर्शितां ॥ २० ॥ पितुर्हिमहिषींदेवींदेवतामिवपश्यसि ॥ एषातंपुरुषव्याघ्रंसिंहविक्रांतगामिनं ॥ २१ ॥ कौसल्यासुषुवेरामंधातारमदितिर्यथा ॥ अ
स्यावामभुजंश्लिष्टायासातिष्ठतिदुर्मनाः ॥ २२ ॥

रथस्य ॥ १४ ॥ ब्राह्मणंभरद्वाजंपर्यवारयन्नमस्कारार्थंस्त्रियइतिशेषः वेपमानत्वादिगुणविशिष्टाकौसल्या ॥ १५ ॥ असमृद्धेनफलसमृद्धिरहितेनकामेनमनोरथेनोपलक्षिताइत्यादि
कैकेयीविशेषणं ॥ १६ ॥ सव्यपत्रपाअतएवसलज्जा ॥ १७ ॥ दीनमनाःअप्राप्तमनोरथत्वात् कैकेयीतिविशेष्यं ॥ १८ ॥ विशेषंतत्तन्नामरूपं ॥ १९ ॥ शोकानशनकर्शितांशोक
वशप्राप्तानशनेनकृशीकृतां ॥ २० ॥ यांपश्यसिएषेत्यन्वयः सिंहवद्विक्रांतगमनशीलं ॥ २१ ॥ धातारंउपेंद्रं ॥ २२ ॥

कर्णिकारोवृक्षविशेषः ॥ २३ ॥ देववर्णिनौदेवतुल्यरूपौ ॥ २४ ॥ यस्याःकैकेय्याः जीवनाशंगतौतादृशापदंप्राप्तौ ॥ २५ ॥ दृप्तांगर्वितां अकृतप्रज्ञांअशिक्षितबुद्धिं आर्यरूपिणींसती
मिवप्रतिभासमानां ॥ २६ ॥ यतोमूलंयन्मूलं ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ दोषेणदुष्टकृत्यकर्तृत्वेन सुखोदर्कंदेवानामृषीणांचसुखफलं ॥ ३० ॥ तदेवाह देवानामित्यादि भविष्यदितिशत्रंतं जा
नीहीतिशेषः एवंदेवादिकृतोऽयंमंथराद्वाराकैकेय्याबुद्धिमोहइतिभावः अतएवनैषादोषभागितिबोध्यं देवादीनांसुखदत्वात् ॥ ३१ ॥ संसिद्धःप्राप्ताशीर्वादरूपानुग्रहः स्वमातृकृत्य
इयंसुमित्रादुःखार्तादेवीराज्ञश्चमध्यमा ॥ कर्णिकारस्यशाखेवशीर्णपुष्पावनांतरे ॥ २३ ॥ एतस्यास्तौसुतौदेव्याःकुमारौदेववर्णिनौ ॥ उभौलक्ष्मण
शत्रुघ्नौवीरौसत्यपराक्रमौ ॥ २४ ॥ यस्याःकृतेनरव्याघ्रौजीवनाशमितोगतौ ॥ राजपुत्रविहीनश्चस्वर्गंदशरथोगतः ॥ २५ ॥ क्रोधनामकृतप्रज्ञांदृप्तां
सुभगमानिनीं ॥ ऐश्वर्यकामांकैकेयीमनार्यामार्यरूपिणीं ॥ २६ ॥ ममैतांमातरंविद्धिनृशंसांपापनिश्चयां ॥ यतोमूलंहिपश्यामिव्यसनंमहदात्मनः
॥ २७ ॥ इत्युक्त्वानरशार्दूलोबाष्पगद्गदयागिरा ॥ विनिःश्वस्यसताम्राक्षःक्रुद्धोनागइवश्वसन् ॥ २८ ॥ भरद्वाजोमहर्षिस्तंब्रुवंतंभरतंतदा ॥ प्रत्युवाच
महाबुद्धिरिदंवचनमर्थवित् ॥ २९ ॥ नदोषेणावगंतव्याकैकेयीभरतत्वया ॥ रामप्रव्राजनंह्येतत्सुखोदर्कंभविष्यति ॥ ३० ॥ देवानांदानवानांचऋ
षीणांभावितात्मनां ॥ हितमेवभविष्यद्धिरामप्रव्राजनादिह ॥ ३१ ॥ अभिवाद्यतुसंसिद्धःकृत्वाचैनंप्रदक्षिणं ॥ आमंत्र्यभरतःसैन्यंयुज्यतामितिचा
ब्रवीत् ॥ ३२ ॥ ततोवाजिरथान्युक्त्वादिव्यान्हेमविभूषितान् ॥ अध्यारोहत्प्रयाणार्थंबहून्बहुविधोजनः ॥ ३३ ॥ गजकन्यागजाश्चैवहेमकक्ष्याःपता
किनः ॥ जीमूताइवघर्मांतेसघोषाःसंप्रतस्थिरे ॥ ३४ ॥ विविधान्यपियानानिमहांतिचलघूनिच ॥ प्रययुःसुमहार्हाणिपादैरपिपदातयः ॥ ३५ ॥
अथयानप्रवेकैस्तुकौसल्याप्रमुखाःस्त्रियः ॥ रामदर्शनकांक्षिण्यःप्रययुर्मुदितास्तदा ॥ ३६ ॥ चंद्रार्कतरुणाभासांनियुक्तांशिबिकांशुभां ॥ आस्थाय
प्रययौश्रीमान्भरतःसपरिच्छदः ॥ ३७ ॥
स्यज्ञातिहितावहत्वाच्च युज्यतांगमनायसंनह्यतां ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ गजकन्याःकरेणवः सघोषाःघंटाघोषसहिताः ॥ ३४ ॥ सुमहार्हाणियानान्यारुह्यतद्योग्याःप्रययुः पदातयस्तुपादैरे
वप्रययुः ॥ ३५ ॥ यानप्रवेकैःयानोत्तमैः ॥ ३६ ॥ चंद्रार्कतरुणाभासांतरुणचंद्रार्कसदृशीं क्वचिद्भागेस्फटिकादिनिर्मितांक्वचिद्भागेपद्मरागादिनिर्मितामितियावत् नियुक्तांवाहकैरि
तिशेषः ॥ ३७ ॥

॥ ३८ ॥ गंगायाःपरवेलायांपश्चिमतीरेस्थितासेनागिरिषुनदीषुचवर्तमानवनान्यतिक्रम्यप्रयातावभूवेतिशेषः ॥ ३९ ॥ सेति ॥ ४० ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेद्विनवतितमःसर्गः ॥ ९२ ॥ ॥७॥ ॥ यायिन्यागच्छंत्या यूथपाःयूथनाथाः ॥ १ ॥ पृषताःसबिंदवोरुरवोऽबिंदवः आर्दितादृश्यं

साप्रयातामहासेनागजवाजिसमाकुला ॥ दक्षिणांदिशमावृत्यमहामेघइवोत्थितः ॥ ३८ ॥ वनानिचव्यतिक्रम्यजुष्टानिमृगपक्षिभिः ॥ गंगायाःपरवेलायांगिरिष्वथनदीष्वपि ॥ ३९ ॥ सासंप्रहृष्टद्विपवाजियूथावित्रासयंतीमृगपक्षिसंघान् ॥ महद्वनंतत्प्रविगाहमानारराजसेनाभरतस्यतत्र ॥ ४० ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेद्विनवतितमःसर्गः ॥ ९२ ॥ ॥७॥ ॥ तयामहत्यायायिन्याध्वजिन्यावनवासिनः ॥ अर्दितायूथपामत्ताःसयूथाःसंप्रदुद्रुवुः ॥ १ ॥ ऋक्षाःपृषतमुख्याश्चरुरवश्चसमंततः ॥ दृश्यंतेवनवाटेषुगिरिष्वपिनदीषुच ॥ २ ॥ ससंप्रतस्थेधर्मात्माप्रीतोदशरथात्मजः ॥ वृतोमहत्यानादिन्यासेनयाचतुरंगया ॥ ३ ॥ सागरौघनिभासेनाभरतस्यमहात्मनः ॥ महींसंछादयामासप्रावृषिद्यामिवांबुदः ॥ ४ ॥ तुरंगौघैरवततावारणैश्चमहाबलैः ॥ अनालक्ष्याचिरंकालंतस्मिन्कालेबभूवसा ॥ ५ ॥ सगत्वादूरमध्वानंसंपरिश्रांतवाहनः ॥ उवाचवचनंश्रीमान्वसिष्ठंमंत्रिणांवरं ॥ ६ ॥ यादृशंलक्ष्यतेरूपंयथाचैवमयाश्रुतं ॥ व्यक्तंप्राप्ताःस्मतंदेशंभरद्वाजोयमब्रवीत् ॥ ७ ॥ अयंगिरिश्चित्रकूटस्तथामंदाकिनीनदी ॥ एतत्प्रकाशतेदूरान्नीलमेघनिभंवनं ॥ ८ ॥ गिरेःसानूनिरम्याणिचित्रकूटस्यसंप्रति ॥ वारणैरवमृद्यंतेमामकैःपर्वतोपमैः ॥ ९ ॥ मुंचंतिकुसुमान्येतेनगाःपर्वतसानुषु ॥ नीलाइवातपापायेतोयंतोयधराघनाः ॥ १० ॥ किन्नराचरितंदेशंपश्यशत्रुघ्नपर्वते ॥ हयैःसमंतादाकीर्णंमकरैरिवसागरं ॥ ११ ॥

तइत्यर्थः ॥ २ ॥ नादिन्याघोषवत्या ॥ ३ ॥ ४ ॥ तस्मिन्कालेमार्गगमनकाले सामही ॥ ५ ॥ मंत्रिणांमंत्रविदांवरंश्रेष्ठं ॥ ६ ॥ भरद्वाजोयंदेशंचित्रकूटंयादृशमब्रवीत्यथाचास्माभिःश्रुतंतथैवास्यदेशस्यरूपंलक्ष्यते तस्माद्व्यक्तंतंदेशंप्राप्ताःस्म छांदसोविसर्गलोपः ॥ ७ ॥ प्राप्तिमेवविवृणोति अयमिति ॥ ८ ॥ अवमृद्यंतेपीड्यंते ॥ ९ ॥ अतएवैतेनगावृक्षाःगजानामाघातेनचलितशाखाःपर्वतसानुषुकुसुमानिमुंचंति ॥ १० ॥ ११ ॥

प्रचोदिताःसैनिकैः वायुप्रविद्धाःवायुप्रेरिताः मेघजालाःमेघसमूहाः मेघराज्यइतिपाठांतरं ॥ १२ ॥ अमीभटाःमेघप्रकाशैःफलकैःशस्त्रनिवारणचर्मभिरुपलक्षिताः दाक्षिणात्यानराइवशिरस्सुकुसुमापीडान्कुसुमनिर्मितभूषणविशेषान्कुर्वंतिधारयंतीतितीर्थः अमीवृक्षाःनिबिडप्रत्यग्रपलाशभूयिष्ठतयामेघवदवभासमानैःफलकैर्महास्कंधशाखाभिरुपलक्षिताःदाक्षिणात्याःदक्षिणदिग्भवाःशशिप्रभान्सुरभीन्कुसुमापीडान्स्तबकशेखरान्कुर्वंति दाक्षिणात्याःशशिप्रभानितिपाठइतिकतकः ॥ १३ ॥ इदंवनंपूर्वंनिष्कूजंजनशब्दरहितंअतएवघोर

एतेमृगगणाभांतिशीघ्रवेगाःप्रचोदिताः ॥ वायुप्रविद्धाःशरदिमेघजालाइवांबरे ॥ १२ ॥ कुर्वंतिकुसुमापीडान्शिरःसुसुरभीनमी ॥ मेघप्रकाशैःफलकैर्दाक्षिणात्यानरायथा ॥ १३ ॥ निष्कूजमिवभूत्वेदंवनंघोरप्रदर्शनं ॥ अयोध्येवजनाकीर्णासंप्रतिप्रतिभातिमे ॥ १४ ॥ खुरैरुदीरितोरेणुर्दिवंप्रच्छाद्यतिष्ठति ॥ तंवहत्यनिलःशीघ्रंकुर्वन्निवममप्रियं ॥ १५ ॥ स्यंदनांस्तुरगोपेतान्सूतमुख्यैरधिष्ठितान् ॥ एतान्संपततःशीघ्रंपश्यशत्रुघ्नकानने ॥ १६ ॥ एतान्वित्रासितान्पश्यबर्हिणःप्रियदर्शनान् ॥ एवमापततःशैलमधिवासंपतत्रिणां ॥ १७ ॥ अतिमात्रमयंदेशोमनोज्ञःप्रतिभातिमे ॥ तापसानांनिवासोयंव्यक्तंस्वर्गपथोनघ ॥ १८ ॥ मृगामृगीभिःसहिताबहवःपृषतावने ॥ मनोज्ञरूपालक्ष्यंतेकुसुमैरिवचित्रिताः ॥ १९ ॥ साधुसैन्याःप्रतिष्ठंतांविचिन्वंतुचकाननं ॥ यथातौपुरुषव्याघ्रौदृश्येतेरामलक्ष्मणौ ॥ २० ॥ भरतस्यवचःश्रुत्वापुरुषाःशस्त्रपाणयः ॥ विविशुस्तद्वनंशूराधूमाग्रंददृशुस्ततः ॥ २१ ॥ तेसमालोक्यधूमाग्रमूचुर्भरतमागताः ॥ नामनुष्येभवत्यग्निर्व्यक्तमत्रैवराघवौ ॥ २२ ॥

दर्शनंभूत्वासांप्रतमस्मदागमनेजनाकीर्णायोध्येवभाति पाठांतरेजनाकीर्णमिदंवनमयोध्येवभाति ॥ १४ ॥ वहतिअपनयति ममप्रियंकुर्वन्निव चित्रकूटदर्शनेननिरोधनिवर्तकत्वादितिभावः ॥ १५ ॥ संपततःगच्छतः ॥ १६ ॥ १७ ॥ व्यक्तंस्पष्टं स्वर्गपथःस्वर्गप्रदेशः ॥ १८ ॥ पृषतानांसबिंदुत्वात्कुसुमैश्चित्रिताइवेत्युक्तिः ॥ १९ ॥ साधुयथोचितंप्रतिष्ठंतांगच्छंतु गमनफलंविचिन्वंत्वित्यादि ॥ २० ॥ धूमाग्रंधूमशिखां तेनवह्निमनुमायतत्संपादकत्वेनराघवावनुमायभरतमूचुः ॥ २१ ॥ नामनुष्येवनदाहाभावविशिष्टतयाप्रत्यक्षंदृश्यमानेइतिशेषःतस्मान्मनुष्यकारणकवह्न्यनुपपत्त्याअत्रैवराघवावितिजानीमः ॥ २२ ॥

राजभीत्यानिश्चयेनतथावक्तुमशक्नुवंतःपक्षांतरमाहुः अथेति अत्रनतौतथाप्यन्येतपस्विनोत्रभविष्यंति तन्मुखाचद्वासस्थानलाभोभविष्यतीतिभावः ॥ २३ ॥ साधुसंमतंन्यायवित्सं
मतंतेषांवचनंश्रुत्वातत्रप्रदेशेरामावस्थितिनिश्चित्यसर्वान्सैन्यानुवाच ॥ २४ ॥ वचनमाह यत्ताइति यत्ताःसावधानाःकोलाहलमकुर्वंतः धृतिरित्यशोकमंत्रिणोनामांतरं ॥ २५ ॥ २६ ॥
अपिच याचमूर्भरतेनव्यवस्थिताभरतेनव्यवस्थापितासावासायअपतोभूमिनिरीक्षमाणा नचिरेणशीघ्रं ॥ २७ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआ

अथनात्रनरव्याघ्रौराजपुत्रौपरंतपौ॥ अन्येरामोपमाःसंतिव्यक्तमत्रतपस्विनः॥ २३ ॥ तच्छ्रुत्वाभरतस्तेषांवचनंसाधुसंमतं ॥ सैन्यानुवाचसर्वां
स्तानमित्रबलमर्दनः॥ २४ ॥ यत्ताभवंतस्तिष्ठंतुनेतोगंतव्यमग्रतः॥ अहमेवगमिष्यामिसुमंत्रोधृतिरेवच ॥ २५ ॥ एवमुक्तास्ततःसैन्यास्तत्रतस्थुः
समंततः॥ भरतोयत्रधूमाग्रंतत्रदृष्टिंसमादधत्॥ २६ ॥ व्यवस्थितायाभरतेनसाचमूर्निरीक्षमाणापिचभूमिमग्रतः॥ बभूवहृष्टानचिरेणजानतीप्रि
यस्यरामस्यसमागमंतदा॥ २७ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेत्रिनवतितमःसर्गः॥ ९३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
दीर्घकालोषितस्तस्मिन्गिरौगिरिवरप्रियः॥ वैदेह्याःप्रियमाकांक्षन्स्वंचचित्तंविलोभयन्॥ १ ॥ अथदाशरथिश्चित्रंचित्रकूटमदर्शयत् ॥ भार्याममर
संकाशःशचीमिवपुरंदरः॥ २ ॥ नराज्यभ्रंशनंभद्रेनसुहृद्भिर्विनाभवः॥ मनोमेबाधतेदृष्ट्वारमणीयमिमंगिरिं॥ ३ ॥ पश्येममचलंभद्रेनानाद्विजगणा
युतं॥ शिखरैःखमिवोद्विद्धैर्धातुमद्भिर्विभूषितं॥ ४ ॥ केचिद्रजतसंकाशाःकेचित्क्षतजसन्निभाः॥ पीतमांजिष्ठवर्णाश्चकेचिन्मणिवरप्रभाः ॥ ५ ॥
पुष्पार्ककेतकाभाश्चकेचिज्ज्योतीरसप्रभाः॥ विराजंतेऽचलेंद्रस्यदेशाधातुविभूषिताः॥ ६ ॥

दिकाव्येअयोध्याकांडेत्रिनवतितमःसर्गः ॥ ९३ ॥ ॥ ७ ॥ अथकविस्तत्रस्थितरामवृत्तांतंवर्णयति दीर्घेत्यादि प्रियंसंतोषंआकांक्षन्इच्छन्स्वानुरोधेनघोरंवनमागतायाश्चित्तखेद
स्योपशमनीयतयाचित्रकूटरामणीयकदर्शनेनतच्चित्तमुपलालयन्स्वंचचित्तंवनवासादिखिन्नंतथाकुर्वन्चित्रकूटमदर्शयदित्यन्वयः ॥ १ ॥ २ ॥ विनाभवःविनावस्थानं मेमनोनबाधत
इत्यन्वयः दृष्ट्वास्थितस्येतिशेषः ॥ ३ ॥ खमिवोद्विद्धैः शीलितादिवत्कर्तरिनिष्ठा खस्यवेधकैरित्यर्थः अभ्रंलिहैरितियावत् ॥ ४ ॥ क्षतजंरुधिरं पीतवर्णामांजिष्ठवर्णाश्च ॥ ५ ॥ पुष्पः
पुष्परागः अर्कःस्फटिकः केतकानिकेतकपुष्पाणि ज्योतिर्नक्षत्रं रसःपारदरसः ॥ ६ ॥

द्वीपीमहाव्याघ्रः तरक्षुःक्षुद्रव्याघ्रः अदुष्टैस्तपस्विवैभवाद्धिंसादिदोषरहितैः ॥ ७ ॥ असनःपीतसारः प्रियालःराजादनं धवांकोलभव्यतिनिशावृक्षविशेषाः ॥ ८ ॥ अरिष्टोनिंबः ध
न्वनइंद्रयवः बीजप्रचुरफलविशेषादाडिमादयः ॥ ९ ॥ पुष्पतिवर्धयति ॥ १० ॥ कामहर्षणान् देशानितिशेषः तत्ररममाणान्किन्नरान्पश्य ॥ ११ ॥ खड्गान्किन्नराणामितिशेषः तथा
विद्याधरीणांक्रीडोद्देशान्पश्य तासांशाखावसक्तान्यंबराणिचपश्य ॥ १२ ॥ जलप्रपातैःउच्चप्रदेशात्पतद्भिर्जलप्रवाहैरुद्भेदैर्भुवमुद्भिद्यनिर्गतैर्निष्पंदैरल्पनिर्झरैः स्रवद्भिरित्युभयविशेषणं

नानामृगगणैर्द्वीपितरक्ष्वृक्षगणैर्वृतः॥ अदुष्टैर्भात्ययंशैलोबहुपक्षिसमाकुलः॥ ७ ॥ आम्रजंब्वसनैर्लोध्रैःप्रियालैःपनसैर्धवैः ॥ अंकोलैर्भव्यतिनि
शैर्बिल्वतिंदुकवेणुभिः॥ ८ ॥ काश्मर्यारिष्टवरणैर्मधूकैस्तिलकैरपि ॥ बदर्यामलकैर्नीपैर्वेत्रधन्वनबीजकैः ॥ ९ ॥ पुष्पवद्भिःफलोपेतैश्छायावद्भिर्म
नोरमैः॥ एवमादिभिराकीर्णःश्रियंपुष्यत्ययंगिरिः॥ १० ॥ शैलप्रस्थेषुरम्येषुपश्येमान्कामहर्षणान्॥ किन्नरान्द्वंद्वशोभद्रेरममाणान्मनस्विनः॥ ११ ॥
शाखावसक्तान्खड्गांश्चप्रवराण्यंबराणिच ॥ पश्यविद्याधरस्त्रीणांक्रीडोद्देशान्मनोरमान्॥ १२ ॥ जलप्रपातैरुद्भेदैर्निष्पंदैश्चक्वचित्क्वचित्॥ स्रवद्भिर्भा
त्ययंशैलःस्रवन्मदइवद्विपः॥ १३ ॥ गुहासमीरणोगंधान्नानापुष्पभवान्बहून्॥ घ्राणतर्पणमभ्येत्यकंनरंनप्रहर्षयेत् ॥ १४ ॥ यदीहशरदोनेकास्त्वया
सार्धमनिंदिते॥ लक्ष्मणेनचवत्स्यामिनमांशोकःप्रधर्षति ॥ १५ ॥ बहुपुष्पफलेरम्येनानाद्विजगणायुते॥ विचित्रशिखरेह्यस्मिन्रतवानस्मिभामि
नि॥ १६ ॥ अनेनवनवासेनममप्राप्तंफलद्वयं॥ पितुश्चानृण्यताधर्मेभरतस्यप्रियंतथा॥ १७ ॥ वैदेहिरमसेकच्चिच्चित्रकूटेमयासह॥ पश्यंतीविविधा
न्भावान्मनोवाक्कायसंमतान्॥ १८ ॥ इदमेवामृतंप्राहूराज्ञिराजर्षयःपरे॥ वनवासंभवार्थायप्रेत्यमेप्रपितामहाः॥ १९ ॥

प्रवहद्भिरित्यर्थकं ॥ १३ ॥ गुहासमीरणःगुहाद्वारस्थत्तःसमीरणः घ्राणतर्पणं कुर्वाणइतिशेषः अभ्येत्यप्राप्य ॥ १४ ॥ शरदःसंवत्सरान् ॥ १५ ॥ रतवान्रतिमान् रतिःप्रीतिः ॥ १६ ॥
धर्मेसत्यपालनलक्षणे ॥ १७ ॥ मनोवाक्कायसंमतान्तप्रियान्वर्णनेवाकूप्रियता भावाःपदार्थाः संयतेतिपाठेसम्यक्नियमितकरणत्रयेत्यर्थः संयताइतिबहुवचनांतपाठोभावानित्यस्य
विशेषणंलिंगव्यत्ययआर्षइतितीर्थस्तत्रनकंचिद्युक्तमर्थंपश्यामः ॥ १८ ॥ इदमेवनियमसहितंवनेवस्थानमेव अमृतंप्राहुःमोक्षसाधनंप्राहुः मेप्रपितामहामन्वादयः वनवासेप्रेत्यैतच्छरी
रत्यागोत्तरंभवार्थायभवःशिवोहिरण्यगर्भस्तल्लोकप्राप्तिरूपायार्थायप्रयोजनायाहुरित्येके भवार्थायसंसारक्लेशनिवृत्तयेइतिकतकोव्याचष्टे ॥ १९ ॥

अभितइतिपदं ॥ २० ॥ अचलेंद्रसंबंध्योषध्यःस्वकांतिसंपदाशोभमानाअग्निशिखाइवनिशिभांति ॥ २१ ॥ क्षयनिभाःगृहसदृशाः अतिनिबिडबहुपलाशवृक्षकत्वात् उद्यानसन्नि
भाःचंपकमालत्यादिबाहुल्यात् एकशिलाःअनेकजनावस्थानक्षमैकशिलायुक्ताः ॥ २२ ॥ कूटोयभागः ॥ २३ ॥ कुष्ठमुत्पलमितितीर्थः स्थगरःपुत्रजीवकः भूर्जःभूर्जपत्रवृक्षः एते
षांपत्राण्युत्तरच्छदायेषांतान्कामिनांस्वास्तरान्आस्तरणानि कुशेशयंपद्मंतद्दलैरासमंताद्युतान्पश्य ॥ २४ ॥ फलानि भुक्तानीतिशेषः ॥ २५ ॥ वस्वौकसाराकुबेरनगरी नलिनीश

शिलाःशैलस्यशोभंतेविशालाःशतशोऽभितः ॥ बहुलाबहुलैर्वर्णैर्नीलपीतसितारुणैः ॥ २० ॥ निशिभांत्यचलेंद्रस्यहुताशनशिखाइव ॥ ओषध्यः
स्वप्रभालक्ष्याभ्राजमानाःसहस्रशः ॥ २१ ॥ केचित्क्षयनिभादेशाःकेचिदुद्यानसन्निभाः ॥ केचिदेकशिलाभांतिपर्वतस्यास्यभामिनि ॥ २२ ॥ भि
त्त्वेववसुधांभातिचित्रकूटःसमुत्थितः ॥ चित्रकूटस्यकूटोयंदृश्यतेसर्वतःशुभः ॥ २३ ॥ कुष्ठस्थगरपुन्नागभूर्जपत्रोत्तरच्छदान् ॥ कामिनांस्वास्तरान्प
श्यकुशेशयदलायुतान् ॥ २४ ॥ मृदिताश्चापविद्धाश्चदृश्यंतेकमलस्रजः ॥ कामिभिर्वनितेपश्यफलानिविविधानिच ॥ २५ ॥ वस्वौकसारांनलिनीमती
त्यैवोत्तरान्कुरून् ॥ पर्वतश्चित्रकूटोसौबहुमूलफलोदकः ॥ २६ ॥ इमंतुकालंवनितेविजह्रिवांस्त्वयाचसीतेसहलक्ष्मणेन ॥ रतिंप्रपत्स्येकुलधर्मवर्धि
नींसतांपथिस्वैर्नियमैःपरैःस्थितः ॥ २७ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेचतुर्नवतितमःसर्गः ॥ ९४ ॥ ॥ ७ ॥
अथशैलाद्विनिष्क्रम्यमैथिलींकोसलेश्वरः ॥ अदर्शयच्छुभजलांरम्यांमंदाकिनींनदीं ॥ १ ॥ अब्रवीच्चवरारोहांचंद्रचारुनिभाननां ॥ विदेहराजस्यसु
तांरामोराजीवलोचनः ॥ २ ॥ विचित्रपुलिनांरम्यांहंससारससेवितां ॥ कुसुमैरुपसंपन्नांपश्यमंदाकिनींनदीं ॥ ३ ॥

कनगरी वस्वौकसाराश्रीदस्यशक्रस्यनलिनीपुरीतिहरिः अतीत्यशोभतेइतिशेषेणान्वयः ॥ २६ ॥ हेवनितेसीतेपरैःश्रेष्ठैःस्वैःस्वीयैर्नियमैःसहसतांपथिस्थितःसन्इमंकालंचतुर्दशवर्षमि
तंत्वयालक्ष्मणेनचसहविजह्रिवान्प्राप्तविहारोयदिभविष्यामितदाकुलधर्मवर्धिनींरतिंसौख्यंप्रपत्स्येप्राप्स्यामि ॥ २७ ॥ अष्टाविंशतिश्लोकाअत्रेतिकतकः ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामे
श्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेचतुर्नवतितमःसर्गः ॥ ९४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथनदीप्रदर्शनेनोपलालयति अथेति ॥ १ ॥
वरारोहांउत्तमस्त्रीं ॥ २ ॥ कुसुमैःपद्मादिभिः ॥ ३ ॥

पुष्पफलयुतैर्द्रुमैस्तीरभवैःराजंतींशोभमानां राजराजःकुबेरस्तस्यनलिनींसौगंधिकाख्या ॥ ४ ॥ तीर्थानिअवतारमार्गाः रतिंप्रीतिं ॥ ५ ॥ ६ ॥ उपतिष्ठंतेमंत्रैरुपस्थानंकुर्वंते एतेपरेमुन
यःप्रकाशंते जपपराइतिशेषः ॥ ७ ॥ प्रनृत्तइवनृत्तंकर्तुमुपक्रांतइव अतएवपुष्पांजलिकरणंपादपैः ॥ ८ ॥ मणिनिकाशंमुक्तानिकाशमुदकंयस्यास्तां ॥ ९ ॥ अंभसिपोप्लूयमानान्पु

नानाविधैस्तीररुहैर्वृतांपुष्पफलद्रुमैः ॥ राजंतींराजराजस्यनलिनीमिवसर्वतः ॥ ४ ॥ मृगयूथनिपीतानिकलुषांभांसिसांप्रतं ॥ तीर्थानिरमणीयानि
रतिंसंजनयंतिमे ॥ ५ ॥ जटाजिनधराःकालेवल्कलोत्तरवाससः ॥ ऋषयस्त्ववगाहंतेनदींमंदाकिनींप्रिये ॥ ६ ॥ आदित्यमुपतिष्ठंतेनियमादूर्ध्वबा
हवः ॥ एतेपरेविशालाक्षिमुनयःसंशितव्रताः ॥ ७ ॥ मारुतोद्धूतशिखरैःप्रनृत्तइवपर्वतः ॥ पादपैःपुष्पपत्राणिसृजद्भिरभितोनदीं ॥ ८ ॥ क्वचिन्मणि
निकाशोदांक्वचित्पुलिनशालिनीं ॥ क्वचित्सिद्धजनाकीर्णांपश्यमंदाकिनींनदीं ॥ ९ ॥ निर्धूतान्वायुनापश्यविततान्पुष्पसंचयान् ॥ पोप्लूयमानानपरा
न्पश्यत्वंतनुमध्यमे ॥ १० ॥ पश्यैतद्वल्गुवचसोरथांगाह्वयनाद्विजाः ॥ अधिरोहंतिकल्याणिनिष्कूजंतःशुभागिरः ॥ ११ ॥ दर्शनंचित्रकूटस्यमंदाकि
न्याश्चशोभने ॥ अधिकंपुरवासाच्चमन्येतवचदर्शनात् ॥ १२ ॥ विधूतकल्मषैःसिद्धैस्तपोदमशमान्वितैः ॥ नित्यविक्षोभितजलांविगाहस्वमयासह
॥ १३ ॥ सखीवच्चविगाहस्वसीतेमंदाकिनींनदीं ॥ कमलान्यवमज्जंतीपुष्कराणिचभामिनि ॥ १४ ॥ त्वंपौरजनवद्व्यालानयोध्यामिवपर्वतं ॥ मन्य
स्ववनितेनित्यंसरयूवदिमांनदीं ॥ १५ ॥ लक्ष्मणश्चैवधर्मात्मामन्निदेशेव्यवस्थितः ॥ त्वंचानुकूलावैदेहिप्रीतिंजनयतीमम ॥ १६ ॥ उपस्पृशंस्त्रिषव
णंमधुमूलफलाशनः ॥ नायोध्यायैनराज्यायस्पृहयेचत्वयासह ॥ १७ ॥

नःपुनःप्लवमानान्पुष्पसंचयान्पश्य पश्येहाचलमध्यमेइतिपाठः कृशत्वाच्चलनाशक्तमध्यवतीत्यर्थइतिकतकः ॥ १० ॥ रथांगाह्वयनाःचक्रवाकाः रथांगंतद्वाचकःशब्दआह्वयनेनाम
नियेषामितिविग्रहः अधिरोहंतिपुलिनानीतिशेषः ॥ ११ ॥ तवदर्शनाच्चाधिकंअधिकसुखावहं ॥ १२ ॥ १३ ॥ सखीवन्मंदाकिन्याइतिशेषः कमलपुष्करेरक्तसितपद्मेतानिअवमज्जं
तीप्रक्षिपंती ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ उपस्पृशन्स्नानंकुर्वन् ॥ १७ ॥

सुपुष्पितांसुपुष्पितवनांतामवगाह्ययःसुखीनस्यात्सनास्तीत्यन्वयः ॥ १८ ॥ सरितंप्रतिसरितंवर्णयन् नयनयोग्यांजनवन्नीलप्रभं ॥ १९ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायण

इमांहिरम्यांगजयूथलोडितांनिपीततोयांगजसिंहवानरैः॥ सुपुष्पितांपुष्पभरैरलंकृतांनसोस्तियःस्यान्नगतक्कमःसुखी॥ १८॥ इतीवरामोबहुसंग
तंवचःप्रियासहायःसरितंप्रतिब्रुवन्॥ चचाररम्यंनयनांजनप्रभंसचित्रकूटंरघुवंशवर्धनः॥ १९॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिका
व्येअयोध्याकांडेपंचनवतितमःसर्गः॥ ९५॥ ॥ ७॥ रामस्तुनलिनींरम्यांचित्रकूटंचपर्वतं॥ उत्तरेतुगिरेःपादेचित्रकूटस्यराघवः॥ १॥ ददर्श
कंदरंरम्यंशिलाधातुसमन्वितं॥ सुखप्रसेकैस्तरुभिःपुष्पभारावलंबिभिः॥ २॥ संवृतंचरहस्यंचमत्तद्विजगणायुतं ॥ तद्दृष्ट्वासर्वभूतानांमनोदृष्टिहरं
वनं॥ ३॥ उवाचसीतांकाकुत्स्थोवनदर्शनविस्मितः॥ वैदेहिरमतेचक्षुस्तवास्मिन्गिरिकंदरे॥ ४॥ परिश्रमविघातार्थंसाधुतावदिहास्यतां ॥ त्वदर्थ
मिहविन्यस्तात्वियंश्लक्ष्णसमाशिला॥ ५॥ यस्याःपार्श्वेतरुःपुष्पैःप्रविष्टइवकेसरैः॥ राघवेणैवमुक्तासासीताप्रकृतिदक्षिणा॥ ६॥ उवाचप्रणय
स्निग्धमिदंश्लक्ष्णतरंवचः॥ अवश्यकार्यंवचनंतवमेरघुनंदन॥ ७॥ बहुशोभ्रमितश्चाद्यतवचैवंमनोरथः॥ एवमुक्त्वावरारोहाशिलांतामुपसर्पह
॥ ८॥ सहभर्त्रानवद्यांगीरंतुकामामनस्विनी॥ तामेवंब्रुवतींसीतांरामोवचनमब्रवीत्॥ ९॥ रम्यंपश्यसिभूतार्थवनंपुष्पितपादपं॥ पश्यदेविगिरेर
म्येरम्यपुष्पांकितानिमान्॥ १०॥ गजदंतक्षतान्वृक्षान्पश्यनिर्यासवर्षिणः॥ झिल्लिकाविरुतैर्दीर्घैरुदतीवसमंततः॥ ११॥ पुत्रप्रियोसौशकुनिःपुत्र
पुत्रेतिभाषते॥ मधुरांकरुणांवाचंपुरेवजननीमम॥ १२॥ विहगोभृंगराजोयंशालस्कंधसमास्थितः॥ संगीतमिवकुर्वाणःकोकिलेनावकूजति॥ १३
अयंवाबालकःशंकेकोकिलानांविहंगमः॥ सुखबद्धमसंबद्धंतथाह्येषप्रभाषते॥ १४॥ एषाकुसुमितानूनंपुष्पभारानताल़ता॥ दृश्यतेमामिवात्य
र्थंश्रमाद्देवित्वमाश्रिता॥ १५॥ एवमुक्ताप्रियस्यांकेमैथिलीप्रियभाषिणी॥ भूयस्तरांत्वनिंद्यांगीसमारोहतभामिनी॥ १६॥ अंकेतुपरिवर्तंतीसी
तासुरसुतोपमा॥ हर्षयामासरामस्यमनोमनसिजार्पितं॥ १७॥

तिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेपंचनवतितमःसर्गः॥ ९५॥ ॥ ७॥ अथिमाध्यायोमूलमेव॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥

सनिर्घृष्यांगुलिंरामोधौतेमनःशिलोच्चये॥ चकारतिलकंतस्याललाटेरुचिरंतदा॥ १८॥ बालार्कसमवर्णेनतेजसागिरिधातुना॥ चकासेविनिविष्टेन
ससंध्येवनिशासिता॥ १९॥ केसरस्यचपुष्पाणिकरेणामृद्यराघवः॥ अलकंपूरयामासमैथिल्याःप्रीतमानसः॥ २०॥ अभिरम्यतदातस्यांशिला
यांरघुनंदनः॥ अन्वीयमानोवैदेह्यादेशमन्यंजगामह॥ २१॥ विचरंतीतदासीताददर्शहरियूथपं॥ वनेबहुमृगाकीर्णेवित्रस्तारामम्माश्लिषत्॥ २२॥
रामस्तांपरिरब्ध्यांगींपरिरभ्यमहाभुजः॥ सांत्वयामासवामोरूमवभर्त्स्याथवानरं॥ २३॥ मनःशिलायास्तिलकःसीतायाःसोथवक्षसि॥ समदृश्यतसं
क्रांतोरामस्यविपुलौजसः॥ २४॥ प्रजहासतदासीतागतेवानरपुंगवे॥ दृष्ट्वाभर्तरिसंक्रांतमपांगंसमनःशिलं॥ २५॥ नातिदूरेत्वशोकानांप्रदीप्तमि
वकाननं॥ ददर्शपुष्पस्तबकैस्तर्जद्भिरिववानरैः॥ २६॥ वैदेहीत्वब्रवीद्राममशोककुसुमार्थिनी॥ वयंतदभिगच्छामोवनमिक्ष्वाकुनंदन॥ २७॥ त
स्याःप्रियेस्थितोरामोदेव्यादिव्यार्थरूपया॥ सहितस्तदशोकानांविशोकःप्रययौवनं॥ २८॥ तदशोकवनंरामःसभार्योव्यचरत्तदा॥ गिरिपुत्र्यापिनाकी
वसहहैमवतंवनं॥ २९॥ तावन्योन्यमशोकस्यपुष्पैःपल्लवधारिभिः॥ समलंचक्रतुरुभौकामिनौनीललोहितौ॥ ३०॥ आबद्धवनमालौतौकृतापी
डावतंसकौ॥ भार्यापतीतावचलंशोभयांचक्रतुर्भृशं॥ ३१॥ एवंसविविधान्देशान्दर्शयित्वाप्रियांप्रियः॥ आजगामाश्रमपदंसुसंश्लिष्टमलंकृतं
॥ ३२॥ प्रत्युज्जगामतंभ्रातालक्ष्मणोगुरुवत्सलः॥ दर्शयन्विविधंधर्मंसौमित्रिःसुकृतंतदा॥ ३३॥ शुद्धबाणहतांस्तत्रमेध्यान्कृष्णमृगान्दश॥ राशी
कृतान्शुष्यमाणानन्यान्कांश्चनकांश्चन॥ ३४॥ तद्दृष्ट्वाकर्मसौमित्रेर्भ्राताप्रीतोभवत्तदा॥ क्रियंतांबलयश्चेतिरामःसीतामथान्वशात्॥ ३५॥ अग्रं
प्रदायभूतेभ्यःसीताथवरवर्णिनी॥ तयोरुपददद्भ्रात्रोर्मधुमांसंचतद्भृशं॥ ३६॥ तयोस्तुष्टिमथोत्पाद्यवीरयोःकृतशौचयोः॥ विधिवज्जानकीपश्चाच्च
क्रेसाप्राणधारणं॥ ३७॥ शिष्टंमांसंनिकृष्टंयच्छोषणायावकल्पितं॥ तद्रामवचनात्सीताकाकेभ्यःपर्यरक्षत॥ ३८॥ तांददर्शतदाभर्ताकाकेनाया
सितांदृढं॥ यस्याहारांतरचरःकामचारीविहंगमः॥ ३९॥

काकेनारोध्यमानांतांसामुमोहतदातुरं॥ साचुकोपानवद्यांगीभर्तृप्रणयदर्पिता॥४०॥ इतश्चेतश्चतांकाकोवारयंतींपुनःपुनः॥ पक्षतुंडनखाग्रैश्चको पयामासकोपनां॥ ४१ ॥ तस्याःप्रस्फुरमाणौष्ठंभ्रुकुटीपुटसूचितं॥ मुखमालोक्यकाकुत्स्थस्तंकाकंप्रत्यषेधयत्॥ ४२॥ सधृष्टमानोविहगोरामवाक्य मचिंतयन्॥सीतामभिपपातैवततश्चुक्रोधराघवः॥४३॥ सोभिमंत्र्यशरैषीकामैषीकास्त्रेणवीर्यवान्॥ काकंतमभिसंधायससर्जपुरुषर्षभः॥४४॥ सतेनाभिद्रुतःकाकस्त्रीन्लोकान्पर्यगात्ततः॥ देवैर्दत्तवरःपक्षीहारांतरचरोलघुः॥ ४५॥ यत्रयत्रागमत्काकस्तत्रतत्रददर्शह॥ इषीकांभूतसंकाशांस रामंपुनरागमत्॥ ४६॥ समूर्धान्यपतत्काकोराघवस्यमहात्मनः॥ सीतायास्तत्रपश्यंत्यामानुषीमैरयद्गिरं॥४७॥प्रसादंकुरुमेरामप्राणैःसामग्र्यमस्तु मे॥ अस्त्रस्यास्यप्रभावेणशरणंनलभेक्कचित्॥ ४८॥ तंकाकमब्रवीद्रामःपादयोःशिरसागतं॥ सानुक्रोशतयाधीमानिदंवचनमर्थवत्॥ ४९॥ म यारोषपरीतेनसीताप्रियहितार्थिना॥ अस्त्रमेतत्समाधायत्वद्वधायाभिमंत्रितं॥ ५०॥ यत्तुमेचरणौमूर्ध्नागतस्त्वंजीवितेप्सया॥ अत्रास्त्यवेक्षात्वयि मेरक्ष्योहिशरणागतः॥ ५१॥ अमोघंक्रियतामस्त्रमेकमंगंपरित्यज॥ किमंगंशातयतुतेशरैषीकाब्रवीहिमे॥ ५२॥ एतावद्धिमयाशक्यंतवकर्तुंप्रि यंखग॥ एकांगहीनंत्यस्त्रेणजीवितंमरणाद्वरं॥ ५३॥ एवमुक्तस्तुरामेणसंप्रधार्यसवायसः॥ अभ्यगच्छद्द्वयोरक्षणस्यागमेकस्यपंडितः॥ ५४॥ सो ब्रवीद्राघवंकाकोनेत्रमेकंत्यजाम्यहं॥ एकनेत्रोपिजीवेहंत्वत्प्रसादान्नराधिप॥५५॥ रामानुज्ञातमस्त्रंतत्काकस्यनयनेपतत्॥ वैदेहीविस्मितातत्रका कस्यनयनेहते॥ ५६॥ निपत्यशिरसाकाकोजगामाशुयथेप्सितं॥ लक्ष्मणानुचरोरामश्चकारानंतरक्रियाः॥ ५७॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवा ल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेअयंप्रक्षिप्तःसर्गः॥ १॥ ॥ ॥ ॥ ॥ तांतदादर्शयित्वातुमैथिलींगिरिनिम्नगां॥ निषसा दगिरिप्रस्थेसीतांमांसेनच्छंदयन्॥ १॥

मांसेनच्छंदयन्मांसविशेषप्रदर्शनेनलालयन्सांत्वयन् गिरिनिम्नगांमंदाकिनीं॥ १॥

तेनलालनप्रकारमाह इदमिति एवमित्यस्यब्रुवन्निति शेषः॥ २॥ आसतःगिरिप्रदेशेआसीनस्य उपयायिनोरामसमीपेआगच्छतोभरतस्यसैन्यरेणुःसैन्यशब्दश्चप्रादुरास्तांप्रादुर्बभूवतुः ॥ ३॥ एतस्मिन्नंतरेसेनाशब्दप्रवृत्तिसमये॥ ४॥ सराघवोरामः सैन्यसमुद्भूतंतदुत्पादितं॥ ५॥ सनिःस्वनमितिपाठेसइतिपदं॥६॥ भीमंभयंकरंयत्स्तनितंमेघशब्दस्तद्वद्गंभीरंयथाभव तितथायोयंस्वनःश्रूयतेऽस्यकारणंपश्येतियोजना॥ ७॥ यत्सहसामृगाःप्रद्रुताःदिशस्तस्यकारणं तथासिंहैर्वित्रासितानिगजयूथानिवा अथतैर्वित्रासितामहिषावादिशःप्रद्रुतास्तत्कार

इदंमेध्यमिदंस्वादुनिष्टप्तमिदमग्निना॥ एवमास्तेसधर्मात्मासीतयासहराघवः॥ २॥ तथातत्रासतस्तस्यभरतस्योपयायिनः॥ सैन्यरेणुश्चशब्दश्चप्रा दुरास्तांनभस्पृशौ॥३॥ एतस्मिन्नंतरेत्रस्ताःशब्देनमहताततः॥ अर्दितायूथपामत्ताःस्वयूथाद्दुद्रुवुर्दिशः॥४॥ सतंसैन्यसमुद्भूतंशब्दंशुश्रावराघवः॥ तांश्चविप्रद्रुतान्सर्वान्यूथपानन्ववैक्षत॥ ५॥ तांश्चविप्रद्रुतान्दृष्ट्वातंचश्रुत्वामहास्वनं॥ उवाचरामःसौमित्रिंलक्ष्मणंदीप्ततेजसं॥ ६॥ हंतलक्ष्मणप श्येहसुमित्रासुप्रजास्त्वया॥ भीमस्तनितगंभीरंतुमुलःश्रूयतेस्वनः॥ ७॥ गजयूथानिवारण्येमहिषावामहावने॥ वित्रासितामृगाःसिंहैःसहसाप्रद्रु तादिशः॥ ८॥ राजावाराजपुत्रोवामृगयामटतेवने॥ अन्यद्वाश्वापदंकिंचित्सौमित्रेज्ञातुमर्हसि॥ ९॥ सुदुश्चरोगिरिश्चायंपक्षिणामपिलक्ष्मण॥ स र्वमेतद्यथातत्त्वमभिज्ञातुमिहार्हसि॥ १०॥ सलक्ष्मणःसंत्वरितःसालमारुह्यपुष्पितं॥ प्रेक्षमाणोदिशःसर्वाःपूर्वांदिशमवैक्षत॥ ११॥ उदङ्मुखः प्रेक्षमाणोददर्शमहतींचमूं॥ गजाश्वरथसंबाधांयत्तैर्युक्तांपदातिभिः॥ १२॥ तामश्वरथसंपूर्णांरथध्वजविभूषितां॥ शशंससेनांरामायवचनंचेद मब्रवीत्॥ १३॥ अग्निंसंशमयत्वार्यःसीताचभजतांगुहां॥ सज्जंकुरुष्वचापंचशरांश्चकवचंतथा॥ १४॥ तंरामःपुरुषव्याघ्रोलक्ष्मणंप्रत्युवाचह॥ अंगावेक्षस्वसौमित्रेकस्येमांमन्यसेचमूं॥ १५॥

णंचपश्य वाशब्दौचार्थे॥ ८॥ तत्कारणमुन्नयन्स्वयमाह राजावेति राजादिर्मृगयामटतेज्ञातुमर्हसि अन्यद्वाश्वापदंदुष्टजंतुः वनंक्षोभयतीतिशेषः॥ ९॥ १०॥ सालोवृक्षः॥ ११॥ यत्तैःसज्जैः॥ १२॥ सेनांशशंस सेनांश्रुतशब्दकारणमुक्तवान्॥१३॥ अग्निंसंशमयतु परसेनादर्शनजक्षोभकालिकोयंव्यापारःसर्वजनसिद्धः गुहांअंतर्गृहं शरांश्चगृहाणेतिशेषः॥१४॥ तंयुद्धसन्नाहवादिनंरामोविमृश्यकारित्वादाह अंगेति यामिमांचमूंभयहेतुंमन्यसेसाकस्येत्यवेक्षस्वेत्यर्थः॥ १५॥

रुषितःक्रुद्धः ॥१६॥ अभिषेचनंराज्यंप्राप्य संपन्नंअकंटकं ॥१७॥ तच्चिन्हमाह एषइति यएषवृक्षोमहान्संप्रकाशतेतत्समीपेतंलक्षीकृत्यरथेकोविदारध्वजोविराजते ॥१८॥ भजंतिएतं देशमागच्छंति सादिनोगृहीतसादिचिन्हागजारोहाः ॥ १९ ॥ अतोगृहीतधनुषाविति ॥ २० ॥ अपिनौवशमागच्छेदितिकामप्रवेदनेलिङ् महद्व्यसनंत्वयाप्राप्तमित्युत्तरेणान्वयः ॥२१॥

एवमुक्तस्तुरामेणलक्ष्मणोवाक्यमब्रवीत् ॥ दिधक्षन्निवतांसेनांरुषितःपावकोयथा ॥ १६ ॥ संपन्नंराज्यमिच्छंस्तुव्यक्तंप्राप्याभिषेचनं ॥ आवांहंतुं समभ्येतिकैकेय्याभरतःसुतः ॥ १७ ॥ एषवैसुमहाञ्छ्रीमान्विटपीसंप्रकाशते ॥ विराजत्युज्वलस्कंधःकोविदारध्वजोरथे ॥ १८ ॥ भजंत्येतेयथा काममश्वानारुह्यशीघ्रगान् ॥ एतेभ्राजंतिसंहृष्टागजानारुह्यसादिनः ॥ १९ ॥ गृहीतधनुषावावांगिरिंवीरश्रयावहे ॥ अथवेहैवतिष्ठावःसन्नद्धावु द्यतायुधौ ॥ २० ॥ अपिनौवशमागच्छेत्कोविदारध्वजोरणे ॥ अपिद्रक्ष्यामिभरतंयत्कृतेव्यसनंमहत् ॥ २१ ॥ त्वयाराघवसंप्राप्तंसीतयाचमयातथा ॥ यन्निमित्तंभवान्राज्याच्च्युतोराघवशाश्वतात् ॥ २२ ॥ संप्राप्तोयमरिर्वीरभरतोवध्यएवहि ॥ भरतस्यवधेदोषंनाहंपश्यामिराघव ॥ २३ ॥ पूर्वापकारि णंहत्वानह्यधर्मेणयुज्यते ॥ पूर्वापकारीभरतस्त्यागेधर्मश्चराघव ॥ २४ ॥ एतस्मिन्निहतेकृत्स्नामनुशाधिवसुंधरां ॥ अद्यपुत्रंहतंसंख्येकैकेयीराज्यका मुका ॥ २५ ॥ मयापश्येत्सुदुःखार्ताहस्तिभिन्नमिवद्रुमं ॥ कैकेयींचवधिष्यामिसानुबंधांसबांधवां ॥ २६ ॥ कलुषेणाद्यमहतामेदिनीपरिमुच्यतां ॥ अद्येमंसंयतंक्रोधमसत्कारंचमानद ॥ २७ ॥ मोक्ष्यामिशत्रुसैन्येषुकक्षेष्विवहुताशनं ॥ अद्यैवचित्रकूटस्यकाननंनिशितैःशरैः ॥ २८ ॥ छिंदञ्छत्रु शरीराणिकरिष्येशोणितोक्षितं ॥ शरैर्निर्भिन्नहृदयान्कुंजरांस्तुरगांस्तथा ॥ २९ ॥ श्वापदाःपरिकर्षंतुनरांश्चनिहतान्मया ॥ शराणांधनुषश्चाहमनृणो स्मिन्महावने ॥ ३० ॥

यन्निमित्तंयस्माद्धेतोः ॥ २२ ॥ वध्यत्वेअयमेवहेतुः ॥ २३ ॥ त्यागेवधे ॥ २४ ॥ संख्येयुद्धेमयापश्येदित्युत्तरेणान्वयः मृधमास्कंदनंसंख्यंसमीकंसांपरायिकं ॥ २५ ॥ सानुबंधां सकुब्जां ॥ २५ ॥ कलुषेणपापेनकैकेयीरूपेण असत्कारंकैकेयीकृतं ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

भरतलक्ष्मणयोःसमतयारामोपकरणत्वाल्लक्ष्मणस्यभरतविषयेएवंवादः रामस्यतूभयोरपिस्वोपकरणत्वान्नकापिक्रोधइतितत्त्वमत्र ॥ ३१ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायण तिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेषण्णवतितमःसर्गः ॥९६॥ ॥छ॥ अथतत्क्रोधमपनयतिभगवान्सर्वभूतभावज्ञस्तदागमनप्रयोजनकथनेन सुसंरब्धमिति भरतंप्रतिसुसंरब्धं अत्यंतंयुद्धोद्योगवंतं ॥१॥ अत्रभरतविषये ॥२॥ पितुःसत्यंपालयिष्यामीतिप्रतिज्ञायसापवादेनपित्राभरतायदत्तंरामोपहृतवानित्येवंरूपापवादसहितेन ॥ ३ ॥ क्षयेनाशे कृतइतिशेषः

ससैन्यंभरतंहत्वाभविष्यामिनसंशयः ॥ ३१ ॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेषण्णवतितमःसर्गः ॥९६॥ ॥छ॥ सुसंरब्धंतुभरतंलक्ष्मणंक्रोधमूर्छितं ॥ रामस्तुपरिसांत्व्याथवचनंचेदमब्रवीत् ॥ १ ॥ किमत्रधनुषाकार्यमसिनावासचर्मणा ॥ महाबलेमहोत्साहेभ रतेस्वयमागते ॥ २ ॥ पितुःसत्यंप्रतिश्रुत्यहत्वाभरतमाहवे ॥ किंकरिष्यामिराज्येनसापवादेनलक्ष्मण ॥ ३ ॥ यद्द्रव्यंबांधवानांवामित्राणांवाक्षयेभ वेत् ॥ नाहंतत्प्रतिगृह्णीयांभक्ष्यान्विषकृतानिव ॥ ४ ॥ धर्ममर्थंचकामंचपृथिवींचापिलक्ष्मण ॥ इच्छामिभवतामर्थेएतत्प्रतिश्रृणोमिते ॥ ५ ॥ भ्रातॄ णांसंग्रहार्थंचसुखार्थंचापिलक्ष्मण ॥ राज्यमप्यहमिच्छामिसत्येनायुधमालभे ॥ ६ ॥ नेयंममहीसौम्यदुर्लभासागरांबरा ॥ नहीच्छेयमधर्मेणश क्रत्वमपिलक्ष्मण ॥ ७ ॥ यद्विनाभरतंत्वांचशत्रुघ्नंवापिमानद ॥ भवेन्ममसुखंकिंचित्भस्मतत्कुरुतांशिखी ॥ ८ ॥ मन्येहमागतोयोध्यांभरतोभ्रातृ वत्सलः ॥ ममप्राणैःप्रियतरःकुलधर्ममनुस्मरन् ॥ ९ ॥ श्रुत्वाप्रव्राजितंमांहिजटावल्कलधारिणं ॥ जानक्यासहितंवीरत्वयाचपुरुषोत्तम ॥ १० ॥ स्नेहे नाक्रांतहृदयःशोकेनाकुलितेंद्रियः ॥ द्रष्टुमभ्यागतोह्येषभरतोनान्यथागतः ॥ ११ ॥ अंबांचकेकयींरुष्यभरतश्चाप्रियंवदन् ॥ प्रसाद्यपितरंश्री मान्राज्यंमेदातुमागतः ॥ १२ ॥

॥ ४ ॥ एतदुक्तार्थजातमुद्दिश्यप्रतिश्रृणोमिप्रतिजाने ॥ ५ ॥ तमेवार्थंशपथेनद्रढयति भ्रातॄणामिति संग्रहार्थंसम्यक्पालनार्थं अतएवतेषांसुखार्थंच ॥ ६ ॥ दुर्लभेतिनापितुसुलभैवकिं तुतांनेच्छामि शक्रत्वमपिनेच्छेयंइमांमहीमेवनेच्छामिइतिनेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ मन्येहमिति द्रष्टुमभ्यागतइतिमन्येइत्यन्वयः आगतोमातुलगृहादितिशेषः कुलधर्मंज्येष्ठस्यराज्यमि त्येवंरूपं ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ रुष्यतद्विषयरोषंकृत्वेत्यर्थः प्रसाद्यत्वद्दत्तंराज्यंमयाप्राप्तंतन्मयारामायदीयतेअतोनतेसत्यभ्रंशदोषइतितदनुमन्यस्वेतिप्रसाद्य ॥ १२ ॥

यथैषभरतस्तथाएतत्कर्तृकमस्मद्दर्शनयोग्यत्वंप्राप्तकालंउचितं ॥ १३ ॥ कृतपूर्वंयत्अद्यभरतंशंकसे ईदृशंवाभयंभयजनकंवाक्यंकृतपूर्वंउक्तपूर्वंवायदद्यभरतंशंकसेइत्यन्वयः ॥ १४॥ अतस्तेत्वयाभरतोऽप्रियंनिष्ठुरंनवाच्यः यतोभरतस्याप्रियेअप्रियवचनेकृतेउक्तेअहमपिअप्रियमुक्तःस्यांत्वया ॥ १५ ॥ आत्मनःप्राणंप्राणसमंभ्रातरमित्यन्वयः ॥ १६ ॥ इमांवाचंभरतवधविषयां प्रदीयतामितिवक्ष्यामीत्यन्वयः ॥ १७ ॥ ननुत्वदुक्तेपिसनदद्यात्तत्राह उच्यमानइति प्रयच्छेत्युच्यमानइत्यर्थः राज्यलिप्साचेत्तदेवदापयिष्यामिकिंभ्रातृवधेनेत्याशयः

प्राप्तकालंयथैषोस्मान्भरतोद्रष्टुमर्हति ॥ अस्मासुमनसाप्येषनाहितंकिंचिदाचरेत् ॥ १३॥ विप्रियंकृतपूर्वंतेभरतेनकदानुकिं ॥ ईदृशंवाभयंतेद्यभरतंयद्विशंकसे ॥ १४ ॥ नहितेनिष्ठुरंवाच्योभरतोनाप्रियंवचः ॥ अहंह्यप्रियमुक्तःस्यांभरतस्याप्रियेकृते ॥ १५॥ कथंनुपुत्राःपितरंहन्युःकस्यांचिदापदि ॥ भ्राताभ्रातरंहन्यात्सौमित्रेप्राणमात्मनः ॥ १६ ॥ यदिराज्यस्यहेतोस्त्वमिमांवाचंप्रभाषसे ॥ वक्ष्यामिभरतंदृष्ट्वाराज्यमस्मैप्रदीयतां १७॥ उच्यमानोहिभरतोमयालक्ष्मणतद्वचः ॥ राज्यमस्मैप्रयच्छेतिबाढमित्येवमंस्यते ॥ १८ ॥ तथोक्तोधर्मशीलेनभ्रात्रातस्यहितेरतः ॥ लक्ष्मणःप्रविवेशेवस्वानिगात्राणिलज्जया ॥ १९ ॥ तद्वाक्यंलक्ष्मणःश्रुत्वाव्रीडितःप्रत्युवाचह ॥ त्वांमन्येद्रष्टुमायातःपितादशरथःस्वयं ॥ २० ॥ व्रीडितंलक्ष्मणंदृष्ट्वाराघवःप्रत्युवाचह ॥ एषमन्येमहाबाहुरिहास्मान्द्रष्टुमागतः ॥ २१॥ अथवानौध्रुवंमन्येमन्यमानःसुखोचितौ ॥ वनवासमनुध्यायगृहायप्रतिनेष्यति ॥ २२ ॥ इमांचाप्येषवैदेहीमत्यंतसुखसेविनीं ॥ पितामेराघवःश्रीमान्वनादादाययास्यति ॥ २३ ॥ एतौतौसंप्रकाशेतेगोत्रवंतौमनोरमौ ॥ वायुवेगसमौवीरौजवनौतुरगोत्तमौ ॥ २४ ॥

॥ १८ ॥ लज्जयागात्राणिप्रविवेशेव अत्यंतसंकुचितोभूदित्यर्थः तस्यरामस्यहितेरतः ॥ १९ ॥ एवमनुचितोक्तिलज्जापरिहारायोचितंवाक्यमाह तदिति भरतप्रसंगस्तुत्वदाशयपरिज्ञानायैवकेवलमुपन्यस्तइत्याशयः ॥ २० ॥ एवंपितृप्रसंगोलक्ष्मणस्यव्रीडापरिहारमूलइतिज्ञात्वातदेवानुकुर्वन्नाह व्रीडितमिति एषःलक्ष्मणप्रस्तावितःपिता ॥ २१ ॥ नौसुखोचितौ मन्यमानः वनवासंअनुध्यायकष्टंविचिंत्य ॥ २२ ॥ इमांसीतां ॥ २३ ॥ गोत्रवंतौप्रशस्तनामानौप्रशस्तकुलौवा गात्रवंतावितिपाठेप्रशस्तशरीरौ जवनौवेगवंतौ ॥ २४ ॥ ॥१५८॥

पितुरागमनेचिन्हांतरमाह सएषइति कंपतेचलतिआगच्छति अयंशत्रुंजयोरामेणसुयज्ञायदत्तादन्यएव अतएवतातस्यशत्रुंजयइत्युक्तं ॥ २५ ॥ इहछत्रविषये ॥ २६ ॥ इतीवइत्येव सौमित्रिंवृक्षाग्रस्थितं अथवृक्षावरोहणमाज्ञापयति वृक्षादिति मद्वचःकुरु शंकांविहायमद्वचसासालावरोहणंकुर्वित्यर्थः ॥ २७ ॥ अवतीर्येति रामाज्ञयेत्यादिः ॥ २८ ॥ रामाश्रमस्यसंमर्दोनभवेदितिसंदिष्टाआज्ञप्तासेनाशैलस्यसमंताद्दूरभागेवासमकल्पयत् ॥ २९ ॥ अध्यर्धंसार्धयोजनं ॥ ३० ॥ धर्मंपुरस्कृत्यदर्पंविधूयप्रणीताशिक्षितासेना ॥ ३१ ॥

सएषसुमहाकायःकंपतेवाहिनीमुखे ॥ नागःशत्रुंजयोनामवृद्धस्तातस्यधीमतः ॥ २५ ॥ नतुपश्यामितच्छत्रंपांडुरंलोकविश्रुतं ॥ पितुर्दिव्यंमहाभागसंशयोभवतीहमे ॥ २६ ॥ वृक्षाग्राद्वरोहत्वंकुरुलक्ष्मणमद्वचः ॥ इतीवरामोधर्मात्मासौमित्रिंतमुवाचह ॥ २७॥ अवतीर्यतुसालाग्रात्तस्मात्ससमितिंजयः ॥ लक्ष्मणःप्रांजलिर्भूत्वातस्थौरामस्यपार्श्वतः ॥ २८ ॥ भरतेनाथसंदिष्टासंमर्दोनभवेदिति ॥ समंतात्तस्यशैलस्यसेनावासमकल्पयत् ॥ २९ ॥ अध्यर्धमिक्ष्वाकुचमूर्योजनंपर्वतस्यह ॥ पार्श्वेन्यविशदावृत्यगजवाजिनराकुला ॥ ३० ॥ साचित्रकूटेभरतेनसेनाधर्मंपुरस्कृत्यविधूयदर्पं ॥ प्रसादनार्थंरघुनंदनस्यविरोचतेनीतिमताप्रणीता ॥ ३१ ॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेसप्तनवतितमःसर्गः ॥ ९७ ॥ निवेश्यसेनांतुविभुःपद्भ्यांपादवतांवरः ॥ अभिगंतुंसकाकुत्स्थमियेषगुरुवर्तकं ॥ १ ॥ निविष्टमात्रेसैन्येतुयथोद्देशंविनीतवत् ॥ भरतोभ्रातरंवाक्यंशत्रुघ्नमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥ क्षिप्रंवनमिदंसौम्यनरसंघैःसमंततः ॥ लुब्धैश्चसहितैरेभिस्त्वमन्वेषितुमर्हसि ॥ ३ ॥ गुहोज्ञातिसहस्रेणशरचापासिपाणिना ॥ समन्वेषतुकाकुत्स्थावस्मिन्परिवृतःस्वयं ॥ ४ ॥ अमात्यैःसहपौरैश्चगुरुभिश्चद्विजातिभिः ॥ सहसर्वंचरिष्यामिपद्भ्यांपरिवृतःस्वयं ॥ ५ ॥ यावन्नरामंद्रक्ष्यामिलक्ष्मणंवामहाबलं ॥ वैदेहींवामहाभागांनमेशांतिर्भविष्यति ॥ ६ ॥

॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेसप्तनवतितमःसर्गः ॥ ९७ ॥ ॥ ९८ ॥ पादवतांचरप्राणिनांवरःश्रेष्ठोविभुर्भरतः गुरुवर्तकंगुरुशुश्रूषापरं ॥ १ ॥ यथोद्देशंअमुकस्यामुकदिशिवासइतिस्वाम्युपदिष्टप्रदेशमनतिक्रम्यनिविष्टेसैन्येइत्यर्थः विनीतवत्विनीतार्हे ॥ २ ॥ लुब्धाःनिषादाः एभिःआसन्नैर्गुहभृत्यैः ॥ ३ ॥ ज्ञातिसहस्रेणपरिवृतइत्यन्वयः ॥ ४ ॥ चरिष्यामिअहमन्वेषयन्नितिशेषः पौरैःसहवर्तमानैरमात्यैर्द्विजातिभिःसहवर्तमानैर्गुरुभिश्चपरिवृतः ॥ ५ ॥ ६ ॥

शुभाननमितिकर्मधारयः शांतिर्दुःखशांतिः ॥ ७ ॥ चंद्रविमलोपमंविमलचंद्रसदृशं ॥ ८ ॥ पार्थिवव्यंजनरेखाध्वजकुलिशातपत्रादि तावन्मेनशांतिरित्यन्वयः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥
गिरिराजसमःहिमवत्सदृशः ॥ १२ ॥ कृतकार्यंकृतार्थं स्थावरत्वमोचकरामपादरजोव्याप्ततयेतिभावः दुर्गंदुष्प्रवेशं व्यालाःसर्पाः ॥ १३ ॥ १४ ॥ मध्येनेत्येनवंतं तद्योगेतानीति
द्वितीया द्रुमजालानांमध्येइत्यर्थः ॥ १५ ॥ अग्नेर्ध्वजंधूमं रामाश्रमगतस्यांतेइतिपाठेतदाश्रमगतस्यसालस्यांतेउपरिबद्धंउच्छ्रितंध्वजंकोविदारध्वजंदृष्टेत्यर्थः धूमदर्शनस्यपूर्वमे

यावन्नचंद्रसंकाशंतद्द्रक्ष्यामिशुभाननं॥ भ्रातुःपद्मविशालाक्षंनमेशांतिर्भविष्यति॥ ७॥ सिद्धार्थःखलुसौमित्रिर्यश्चंद्रविमलोपमं॥ मुखंपश्यतिरा
मस्यराजीवाक्षंमहाद्युति॥ ८॥ यावन्नचरणौभ्रातुःपार्थिवव्यंजनान्वितौ॥ शिरसाप्रग्रहीष्यामिनमेशांतिर्भविष्यति॥ ९॥ यावन्नराज्येराज्यार्हः
पितृपैतामहेस्थितः॥ अभिषिक्तोजलक्लिन्नोनमेशांतिर्भविष्यति॥ १०॥ कृतकृत्यामहाभागावैदेहीजनकात्मजा॥ भर्तारंसागरांतायाःपृथिव्यायानु
गच्छति॥ ११॥ सुशुभश्चित्रकूटोसौगिरिराजसमोगिरिः॥ यस्मिन्वसतिकाकुत्स्थःकुबेरइवनंदने॥ १२॥ कृतकार्यमिदंदुर्गंवनंव्यालनिषेवितं॥
यदध्यास्तेमहाराजोरामःशस्त्रभृतांवरः॥ १३॥ एवमुक्त्वामहाबाहुर्भरतःपुरुषर्षभः॥ पद्भ्यामेवमहातेजाःप्रविवेशमहद्वनं॥ १४॥ सतानिद्रुमजाला
निजातानिगिरिसानुषु॥ पुष्पिताग्राणिमध्येनजगामवदतांवरः॥ १५॥ सगिरेश्चित्रकूटस्यसालमारुह्यसत्वरं॥ रामाश्रमगतस्याग्नेर्ददर्शध्वजमु
च्छ्रितं॥ १६॥ तंदृष्ट्वाभरतःश्रीमान्मुमोदसहबांधवः॥ अत्ररामइतिज्ञात्वागतःपारमिवांभसः॥ १७॥ सचित्रकूटेतुगिरौनिशम्यरामाश्रमंपुण्यज
नोपपन्नं॥ गुहेनसार्धंत्वरितोजगामपुनर्निवेश्यैवचमूंमहात्मा॥ १८॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेअष्टनवति
तमःसर्गः॥ ९८॥ ॥ ७॥ ॥ निविष्टायांतुसेनायामुत्सुकोभरतस्ततः॥ जगामभ्रातरंद्रष्टुंशत्रुघ्नमनुदर्शयन्॥ १॥

वजातत्वेनतस्यानिर्णायकत्वादितिकतकः ॥ १६ ॥ तंध्वजं ॥ १७ ॥ पुण्यजनास्तपस्विनः पुनर्निवेश्यअन्वेषणनियोजितामपिचमूंस्थापयित्वा गुहेनेतिप्रधानजनोपलक्षणं ॥ १८ ॥
इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेअष्टनवतितमःसर्गः ॥ ९८ ॥ ॥ ७ ॥ निविष्टायामिति शत्रुघ्नमितिप्रतियोगेद्वितीया शत्रुघ्न
स्यरामाश्रमप्रत्यासत्तिचिह्नादिदर्शयन्नित्यर्थः ॥ १ ॥

आनयेतिसंदिश्यस्वयंत्वरितःसन्नग्रेजगाम नतुमातृःप्रतीक्ष्यस्थितइत्यर्थः ॥ २ ॥ रामदर्शनजस्तर्षःरामदर्शनमुद्दिश्यजनितोभिलाषः सभरतवत्तस्यचशत्रुघ्नस्यसुमंत्रस्यच अतःशत्रुघ्नं
भरतमनुधावंतंअदूरात्तत्समीपंयथाभवतितथान्वपद्यतअन्वधावत् ॥ ३ ॥ तापसानामालयैःसहसंस्थितां यद्वा तापसालयसमानसंस्थानांपर्णकुटींपर्णप्राधान्येननिर्मितांकुटींशालां
इयंदर्शनार्थमागततपस्व्यादिसंव्यवहारप्रयोजनाउटजबहिःस्था उटजंसभित्तिकवाटंदारुबद्धंगृहंसीतानिवेशार्थंकृतं ॥ ४ ॥ तस्याःशालायाःपर्णकुटीसंज्ञायाः अवभग्नानिहोमार्थं
अपचितानिबल्यर्थंसंपादितानि ॥ ५॥ एयुषः आङ्पूर्वादिणःक्वसुः कुशैर्वल्कलैश्चमार्गपरिज्ञानार्थंकृतंअभिज्ञानंचिन्हंददर्श ॥ ६ ॥ शीतकारणाच्छीतनिवृत्तिकारणात्तद्रूपप्रयोजनार्थं

ऋषिंवसिष्ठंसंदिश्यमातॄर्मेशीघ्रमानय॥ इतित्वरितमग्रेसजगामगुरुवत्सलः॥ २॥ सुमंत्रस्त्वपिशत्रुघ्नमदूरादन्ववर्तत॥ रामदर्शनजस्तर्षोभरत
स्येवतस्यच॥ ३॥ गच्छन्नेवाथभरतस्तापसालयसंस्थितां॥ भ्रातुःपर्णकुटींश्रीमानुटजंचददर्शह॥ ४॥ शालायास्त्वग्रतस्तस्याददर्शभरतस्तदा॥
काष्ठानिचावभग्नानिपुष्पाण्यपचितानिच॥ ५॥ सलक्ष्मणस्यरामस्यददर्शाश्रममेयुषः॥ कृतंवृक्षेष्वभिज्ञानंकुशचीरैःक्वचित्क्वचित्॥ ६॥ ददर्शभव
नेतस्मिन्महतःसंचयान्कृतान्॥ मृगाणांमहिषाणांचकरीषैःशीतकारणात्॥ ७॥ गच्छन्नेवमहाबाहुर्द्युतिमान्भरतस्तदा॥ शत्रुघ्नंचाब्रवीद्धृष्टस्तान
मात्यांश्चसर्वशः॥ ८॥ मन्येप्राप्ताःस्मतंदेशंभरद्वाजोयमब्रवीत्॥ नातिदूरेहिमन्येहंनदींमंदाकिनीमितः॥ ९॥ उच्चैर्बद्धानिचीराणिलक्ष्मणेनभ
वेदयं॥ अभिज्ञानकृतःपंथाविकालेगंतुमिच्छता॥ १०॥ इतश्चोदात्तदंतानांकुंजराणांतरस्विनां॥ शैलपार्श्वेपरिक्रांतमन्योन्यमभिगर्जतां॥ ११॥
यमेवाधातुमिच्छंतितापसाःसततंवने॥ तस्यासौदृश्यतेधूमःसंकुलःकृष्णवर्त्मनः॥ १२॥ अत्राहंपुरुषव्याघ्रंगुरुसत्कारकारिणं॥ आर्यंद्रक्ष्या
मिसंहृष्टंमहर्षिमिवराघवं॥ १३॥

मृगादीनांकरीषैःकृतान्संचयान्ददर्श चैत्रशुक्लदशम्यांप्रस्थानेनतत्रकालेवैशाखांतमपररात्रेशीतस्यजायमानत्वात् ॥ ७ ॥ एवमेतान्पदार्थान्पश्यन्गच्छन्नेवशत्रुघ्नमब्रवीत् ॥ ८ ॥ मंदा
किनीमितइति आश्रमइतिशेषः ॥ ९ ॥ यतउच्चैर्बद्धानिचीराणितस्मात्विकालेमार्गस्यस्पष्टदर्शनायोग्येकालेजलाहरणाद्यर्थंगंतुमिच्छतालक्ष्मणेनाभिज्ञानकृतःकृताभिज्ञानःआश्रम
पंथाअयमेवभवेत् ॥ १० ॥ अभिज्ञानकरणकारणंवनमार्गंदर्शयति इतश्चेति इदंचेतिपाठांतरं उदात्तदंतानांमहादंतानां परिक्रांतंपरिक्रमणंस्यात् गमनमार्गइतियावत् तत्रगमननि
वृत्त्यर्थंचेदमभिज्ञानकरणमितिभावः ॥ ११ ॥ तापसावनेयमाधातुंसायंप्रातर्होमार्थमिच्छंतितस्यायंदृश्यतेधूमः ॥ १२ ॥ १३ ॥

सराघवःभरतः मंदाकिनीमनुचित्रकूटंप्राप्तइत्यन्वयः तंजनममात्यादिजनं ॥ १४॥ वीरासनेयोगिनामासने ॥ १५ ॥ १६ ॥ इतिलोकेनसमाकृष्टःनिंदितोयस्मादतोमेजन्मधिक् सोह
मेतदपयशःपरिहारायरामंप्रसादयन्रामप्रसादहेतवेतस्यरामस्यपादेषु पूजायांबहुवचनं सीतायालक्ष्मणस्यचपादयोःपतिष्यामि स्वापराधप्रसादनायकनीयःस्वपिप्रणामोलोकप्रसि
द्धइतिकतकः अन्यस्तुश्रद्धाजाड्यात्सीतायाश्चपुनःपुनरितिपाठंकल्पयति ॥ १७ ॥ १८ ॥ सालाःवटपलाशादिदृढविशालपर्णवंतोवृक्षाः अश्वकर्णोवृक्षविशेषः ॥ १९ ॥ भारसाध

अथगत्वामुहूर्ततुचित्रकूटंसराघवः ॥ मंदाकिनीमनुप्राप्तस्तंजनंचेदमब्रवीत् ॥ १४ ॥ जगत्यांपुरुषव्याघ्रआस्तेवीरासनेरतः ॥ जनेंद्रोनिर्जनंप्राप्य
धिङ्मेजन्मसजीवितं ॥ १५ ॥ मत्कृतेव्यसनंप्राप्तोलोकनाथोमहाद्युतिः ॥ सर्वान्कामान्परित्यज्यवनेवसतिराघवः ॥ १६ ॥ इतिलोकसमाकृष्टःपादे
ष्वद्यप्रसादयन् ॥ रामंतस्यपतिष्यामिसीतायालक्ष्मणस्यच ॥ १७ ॥ एवंसविलपंस्तस्मिन्वनेदशरथात्मजः ॥ ददर्शमहतींपुण्यांपर्णशालांमनोर
मां ॥ १८ ॥ सालतालाश्वकर्णानांपर्णैर्बहुभिरावृतां ॥ विशालांमृदुविस्तीर्णांकुशैर्वेदिमिवाध्वरे ॥ १९ ॥ शक्रायुधनिकाशैश्चकार्मुकैर्भारसाधनैः ॥ रु
क्मपृष्ठैर्महासारैःशोभितांशत्रुबाधकैः ॥ २० ॥ अर्करश्मिप्रतीकाशैर्घोरैस्तूणगतैःशरैः ॥ शोभितांदीप्तवदनैःसर्पैर्भोगवतीमिव ॥ २१ ॥ महारजत
वासोभ्यांमसिभ्यांचविराजितां ॥ रुक्मबिंदुविचित्राभ्यांचर्मभ्यांचापिशोभितां ॥ २२ ॥ गोधांगुलित्रैरासक्तैश्चित्रकांचनभूषितैः ॥ अरिसंघै
रनाधृष्यांमृगैःसिंहगुहामिव ॥ २३ ॥ प्रागुदक्प्रवणांवेदिंविशालांदीप्तपावकां ॥ ददर्शभरतस्तत्रपुण्यांरामनिवेशने ॥ २४ ॥ निरीक्ष्यसमुहूर्ततुददर्श
भरतोगुरुं ॥ उटजेराममासीनंजटामंडलधारिणं ॥ २५ ॥ कृष्णाजिनधरंतंतुचीरवल्कलवाससं ॥ ददर्शराममासीनमभितःपावकोपमं ॥ २६ ॥ सिंह
स्कंधंमहाबाहुंपुंडरीकनिभेक्षणं ॥ पृथिव्याःसागरांतायाभर्तारंधर्मचारिणं ॥ २७ ॥

नैःअतिगुरुकार्यसाधनैः सारोबलेस्थिरांशेच ॥ २० ॥ भोगवतीनागलोकः ॥ २१ ॥ महारजतवासोभ्यांस्वर्णमयकोशाभ्यां चर्मफलकं ॥ २२ ॥ कांचनभूषितैर्गोधांगुलित्रैरुपलक्षितामि
तिशेषः सिंहगुहामिवपर्णशालांददर्शेत्यन्वयः ॥ २३ ॥ प्रागुदक्प्रवणांईशानभागेनिम्नां ॥ २४ ॥ निरीक्ष्येति अग्निमितिशेषः गुरुंरामंददर्श कृष्णाजिनेत्याद्युच्यमानविशेषणंरामं
॥ २५ ॥ अभितःसमीपेददर्श ॥ २६ ॥ २७ ॥

शाश्वतंब्रह्माणंहिरण्यगर्भं ॥ २८ ॥ अभ्यधावतधावन्निवत्वरयाजगाम अत्रभरतस्यैवकवेरपिवर्णनीयमयीभावेनातिहर्षाविष्टत्वादत्रप्रकरणेद्विरुक्तिर्नदोषाय ॥ २९ ॥ दृष्ट्वैवदर्शनमा
त्रेणैवार्तःखिन्नःसन् तांचार्तिंधैर्याद्वारयितुमशक्नुवन् अतएवबाष्पसंदिग्धवर्णयागिरावागिंद्रियेणवचनमब्रुवन्नव्यक्तंवदन्विललाप ॥ ३० ॥ विलापप्रकारमाह यःसंसदीति ॥ ३१ ॥

उपविष्टंमहाबाहुंब्रह्माणमिवशाश्वतं ॥ स्थंडिलेदर्भसंस्तीर्णेसीतयालक्ष्मणेनच ॥ २८ ॥ तंदृष्ट्वाभरतःश्रीमान्दुःखमोहपरिप्लुतः ॥ अभ्यधावतध
र्मात्माभरतःकेकयीसुतः ॥ २९ ॥ दृष्ट्वैवविललापार्तोबाष्पसंदिग्धयागिरा ॥ अशक्नुवन्वारयितुंधैर्याद्वचनमब्रुवन् ॥ ३० ॥ यःसंसदिप्रकृतिभिर्भवे
द्युक्तउपासितुं ॥ वन्यैर्मृगैरुपासीनःसोयमास्तेममाग्रजः ॥ ३१ ॥ वासोभिर्बहुसाहस्रैर्योमहात्मापुरोचितः ॥ मृगाजिनेसोयमिहप्रवस्तेधर्ममाचरन्
॥ ३२ ॥ आधारयद्योविविधाश्चित्राःसुमनसःसदा ॥ सोयंजटाभारमिमंसहतेराघवःकथं ॥ ३३ ॥ यस्ययज्ञैर्यथादिष्टैर्युक्तोधर्मस्यसंचयः ॥ शरीरक्लेश
संभूतंसधर्मंपरिमार्गते ॥ ३४ ॥ चंदनेनमहार्हेणयस्यांगमुपसेवितं ॥ मलेनतस्यांगमिदंकथमार्यस्यसेव्यते ॥ ३५ ॥ मन्निमित्तमिदंदुःखंप्राप्तोरामः
सुखोचितः ॥ धिग्जीवितंनृशंसस्यममलोकविगर्हितं ॥ ३६ ॥ इत्येवंविलपन्दीनःप्रस्विन्नमुखपंकजः ॥ पादावप्राप्यरामस्यपपातभरतोरुदन् ॥ ३७ ॥
दुःखाभितप्तोभरतोराजपुत्रोमहाबलः ॥ उक्त्वार्येतिसकृद्दीनंपुनर्नोवाचकिंचन ॥ ३८ ॥ बाष्पैःपिहितकंठश्चप्रेक्ष्यरामंयशस्विनं ॥ आर्येत्येवाभिसंक्रु
श्यव्याहर्तुंनाशकत्ततः ॥ ३९ ॥ शत्रुघ्नश्चापिरामस्यववंदेचरणौरुदन् ॥ तावुभौचसमालिंग्यरामोप्यश्रूण्यवर्तयत् ॥ ४० ॥ ततःसुमंत्रेणगुहेनचैवस
मीयतूराजसुतावरण्ये ॥ दिवाकरश्चैवनिशाकरश्चयथांबरेशुक्रबृहस्पतिभ्यां ॥ ४१ ॥

बहुसहस्रद्रव्यमूल्यैर्वासोभिरलंकर्तुंयःपुरेउचितःसमृगाजिनेअंतरीयोत्तरीयरूपेमृगचर्मणीप्रवस्ते धर्मंपितृवचनपरिपालनरूपं ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ यथादिष्टैर्यथाविहितैःऋत्विक्क्लेशसा
ध्यैर्यस्यधर्मसंचयोयुक्तःसस्वशरीरक्लेशेनसंभूतमुत्पन्नंधर्ममार्गते ॥ ३४ ॥ मलेनदंडवन्निषवणाप्लवमात्रान्मलस्थितिरंगे ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ पादावप्राप्येतिदुःखातिशयवशात् ॥ ३७ ॥ त
तएवपुनर्नोवाच ॥ ३८ ॥ ततःबाष्पावरुद्धकंठत्वात् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ राजसुतौरामलक्ष्मणौ ॥ ४१ ॥

अश्रूण्यमुंचन्प्रविहायहर्षं पूर्वंतद्दर्शनजसंतोषःपश्चात्तद्दुःखदर्शनजदुःखादश्रुपाताश्च ॥ ४२ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेनवनवतितमःसर्गः ॥ ९९ ॥ ॥ ७ ॥ जटिलमिति अद्यप्रभृतिभूमौतुशयिष्ये जटाचीराणिधारयन्नित्यष्टाशीतितमेभरतोक्तेर्भरतस्यजटिलत्वं यद्यपिनवतितमेसर्गेवसानोवासलीक्षौमेइतिभरद्वाजदर्शनवेलायांश्रूयतेतथापिगुहग्रामेप्रतिज्ञातस्यभरद्वाजाश्रमनिर्गमनानंतरंधारणमितिनविरोधः युगांतेभास्करंयथेति भुविपतितमितिशेषः ॥ १ ॥ २ ॥ पर्यपृच्छत्समाहितइतिपाठेसमाहितःकुशलप्रश्नद्वाराधर्मबोधनेसावधानचित्तः ॥ ३ ॥ हेताततेपिताक्वाभूत् इहपरत्रवेत्यर्थः कुतएवंसंशयस्तत्राह नहीति जीवतस्तस्यसेवांहित्वेतिशेषः नार्हसि

तान्पार्थिवान्वारणयूथपार्हान्समागतांस्तत्रमहत्यरण्ये॥ वनौकसस्तेभिसमीक्ष्यसर्वेत्वश्रूण्यमुंचन्प्रविहायहर्षं॥ ४२॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेनवनवतितमःसर्गः॥९९॥ ॥७॥ जटिलंचीरवसनंप्रांजलिंपतितंभुवि॥ददर्शरामोदुर्दर्शंयुगांतेभास्करंयथा॥ १ ॥ कथंचिदभिविज्ञायविवर्णवदनंकृशं॥ भ्रातरंभरतंरामःपरिजग्राहपाणिना॥ २ ॥ आघ्रायरामस्तंमूर्ध्निपरिष्वज्यचराघवं॥ अंकेभरतमारोप्यपर्यपृच्छतसादरं॥ ३ ॥ क्वनुतेभूत्पितातातयदरण्यंत्वमागतः॥ नहित्वंजीवतस्तस्यवनमागंतुमर्हसि॥४॥ चिरस्यबतपश्यामिदूराद्भरतमागतं॥ दुष्प्रतीकमरण्येस्मिन्किंतातवनमागतः॥५॥ कच्चिन्नुधरतेतातराजायत्त्वमिहागतः॥ कच्चिन्नदीनःसहसाराजालोकांतरंगतः॥६॥ कच्चित्सौम्यनतेराज्यंभ्रष्टंबालस्यशाश्वतं॥ कच्चिच्छुश्रूषसेतातपितुःसत्यपराक्रम ॥ ७ ॥ कच्चिद्दशरथोराजाकुशलीसत्यसंगरः॥ राजसूयाश्वमेधानामाहर्ताधर्मनिश्चितः॥८॥ सकच्चिद्ब्राह्मणोविद्वान्धर्मनित्योमहाद्युतिः॥ इक्ष्वाकूणामुपाध्यायोयथावत्तातपूज्यते॥ ९॥

मदसन्निधौतवैवपितृशुश्रूषायाअवश्यकर्तव्यत्वादितिभावः ॥ ४ ॥ दूरान्मातामहदेशात्चिरस्यागतंभरतंपश्यामि बतेतिहर्षे दुष्प्रतीकमितिभरतविशेषणंवनविशेषणंच आद्येकार्श्यवैवर्ण्यादिनादुर्ज्ञेयाकारंवनमपिभीषणतया तथाईदृशंवनंकिमागतःकिमागमनप्रयोजनमीदृशारण्येइत्यर्थः अरण्यंगजाद्युपभोग्यं तद्भिंवनमाम्रादियुतंमनुष्यभोग्यं॥५॥अथभरतागमनंराजाज्ञयावास्यात्राजमरणेदुःखाद्वा तत्राद्यमुपन्यस्यति कच्चिन्नुइति धरतेप्राणान्धारयति अथवालोकांतरंगतः यत्त्वमिहागतइत्यनुकर्षः॥६॥ अंत्यमेवपक्षमवलंब्याह नतेराज्यंभ्रष्टमिति मूलप्रभोरत्ययात्प्राप्तभ्रंशकं अनिश्चयाल्लोकप्रतारणायवापुनर्जीवनपक्षमवलंब्याह कच्चिच्छुश्रूषसइति॥७॥धर्मनिश्चितःधर्मेनिश्चितंनिश्चयोयस्यसः॥८॥उपाध्यायोवसिष्ठः॥९॥

नंदति मद्वनवासत्वद्राज्यलाभाभ्यामितिव्यंग्यं ॥ १० ॥ कुलपुत्रोमहाकुलप्रसूतस्तेपुरोहितस्तावकसकलहितकृत्यानुष्ठाता एतेनवसिष्ठपुत्रःकश्चिदुक्तः ॥ ११ ॥ विधिज्ञःसकलहोमविधिज्ञः युक्तोनियुक्तः कालेहोमकाले वेदयतेहुतंहोष्यमाणंचाग्निं ॥ १२ ॥ वैद्याःविद्यासुसर्वासुनिपुणास्तान्ब्राह्मणानभिमन्यसेबहुमन्यसे ब्राह्मणसामान्यविषयःप्रश्नोग्रेभविष्यति यद्वावैद्यान्चिकित्साप्रवीणान्ब्राह्मणानित्यर्थः अपूतोह्येषोमेध्योयोभिषज्यतीतिश्रुत्युक्तनिंदातुशास्त्रानभिज्ञचिकित्साप्रवृत्तपरा शास्त्राभिज्ञस्यभैषज्यंमहतेपुण्याय तज्जीविकापरोवानि

तातकच्चिच्चकौसल्यासुमित्राचप्रजावती॥ सुखिनीकच्चिदार्याचदेवीनंदतिकैकयी ॥ १० ॥ कच्चिद्विनयसंपन्नःकुलपुत्रोबहुश्रुतः ॥ अनसूयुरनुद्रष्टासत्कृतस्तेपुरोहितः॥ ११ ॥ कच्चिदग्निषुतेयुक्तोविधिज्ञोमतिमानृजुः॥ हुतंचहोष्यमाणंचकालेवेदयतेसदा ॥ १२ ॥ कच्चिद्देवान्पितॄन्भृत्यान्गुरून्पितृसमानपि॥ वृद्धांश्चतातवैद्यांश्चब्राह्मणांश्चाभिमन्यसे ॥ १३ ॥ इष्वस्त्रवरसंपन्नमर्थशास्त्रविशारदं ॥ सुधन्वानमुपाध्यायंकच्चित्त्वंतातमन्यसे ॥ १४ ॥ कच्चिदात्मसमाःशूराःश्रुतवंतोजितेंद्रियाः॥ कुलीनाश्चेंगितज्ञाश्चकृतास्तेतातमंत्रिणः ॥ १५ ॥ मंत्रोविजयमूलंहिराज्ञांभवतिराघव ॥ सुसंवृतोमंत्रिधुरैरमात्यैःशास्त्रकोविदैः॥ १६ ॥ कच्चिन्निद्रावशंनैषिकच्चित्कालेवबुध्यसे॥ कच्चिच्चापररात्रेषुचिंतयस्यर्थनैपुणं ॥ १७ ॥ कच्चिन्मंत्रयसेनैकःकच्चिन्नबहुभिःसह॥ कच्चित्तेमंत्रितोमंत्रोराष्ट्रंनपरिधावति॥ १८॥ कच्चिदर्थंविनिश्चित्यलघुमूलंमहोदयं ॥ क्षिप्रमारभसेकर्मनदीर्घयसिराघव ॥ १९ ॥ कच्चिन्नुसुकृतान्येवकृतरूपाणिवापुनः॥ विदुस्तेसर्वकार्याणिनकर्तव्यानिपार्थिवाः॥ २० ॥

षेधइतिदिक् ॥ १३ ॥ इषुरमंत्रोबाणप्रयोगः अस्त्रंसमंत्रःसः वरशब्दउभयसंबद्धः अर्थशास्त्रंराजनीतिशास्त्रंतत्रविशारदंपंडितंसुधन्वानंतन्नामानमुपाध्यायंधनुर्वेदाचार्यं ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ मंत्रिधुरैःमंत्रिश्रेष्ठैः शास्त्रकोविदैर्नीतिशास्त्रज्ञैः सुसंवृतःसुतरांगुप्तः ॥ १६ ॥ अर्थनैपुणमर्थप्राप्त्युपायं ॥ १७ ॥ नैकःएकेनमंत्रेक्रियमाणेस्वकार्याभिनिवेशेनगुणागुणयोर्याथार्थ्यग्रहणंनसिद्ध्यतिबहुभिर्मंत्रणेप्रथममेकमत्यमेवनघटेतमंत्रभेदश्चभवेदितिभावः राष्ट्रंनपरिधावति लोकैर्नज्ञायतइत्यर्थः ॥ १८ ॥ लघुमूलमल्पयत्नसाध्यं महोदयंमहाफलं नदीर्घयसिनविलंबयसि ॥ १९ ॥ पार्थिवाःसामंतास्तेमंत्रितानिसर्वकार्याणिसुकृतानिनिष्पन्नान्येवकृतरूपाणिकृतकल्पानिवाविदंति नकर्तव्यानिभावित्वेनेत्यर्थः ॥ २० ॥

येत्वदीयामंत्रास्त्वयामात्यैश्चापरिकीर्तिताअपियुक्त्यार्थापत्त्यातर्कैस्तत्साध्यैरनुमानैर्वा यद्वा तर्कास्तत्कारणानुमापकाः युक्तयःसाक्षात्तदनुमापिकाः परैर्नबुध्यंतेकिल किंचपरकृतंमंत्रितंत्वयात्वदमात्यैर्वाबुध्यतेकिल ॥ २१ ॥ सहस्रैस्त्यक्तैरपीतिशेषः पंडितपरिग्रहेहेतुमाह पंडितइति अर्थकृच्छ्रेषुअर्थसंकटेषुनिःश्रेयसंकुर्यात् अव्यभिचरितनिस्तारोपायबोधनेनेतिशेषः ॥ २२ ॥ सहायतासहायकार्यक्षमता ॥ २३ ॥ विचक्षणोऽभ्यस्तनीतिशास्त्रः ॥ २४ ॥ मुख्यामहांतः ॥ २५ ॥ उपधाउत्कोचस्तमतीतान्तदग्राहिणः यद्वोपाधिप्रयुक्तसंश्रयरहितान् अतएवपितृपैतामहान् शुचीन्बाह्यांतरेंद्रियशुद्धान् ॥ २६ ॥ उद्वेजिताःप्रजामंत्रिणश्चराष्ट्रेतवत्वांनावजानंतिनावमन्यंते ॥ २७ ॥ याजकाःकिंचित्पापानुसंधानेनपतितमिवत्वामयाज्योयमितिमत्वानावजानंतिकिल तत्रदृष्टांतः उग्रेत्यादि स्त्रियःकुलस्त्रियः उग्राख्यहीनजातीयस्त्रीप्रतिग्रहीतारं तांचकामयानंकामयमानंतस्यामत्यंतासक्तंयथावजानंतीत्य

कच्चिन्नतर्कैर्युक्त्यावायेचाप्यपरिकीर्तिताः ॥ त्वयावातववामात्यैर्बुध्यतेतातमंत्रितं ॥ २१ ॥ कच्चित्सहस्रैर्मूर्खाणामेकमिच्छसिपंडितं ॥ पंडितोह्यर्थकृच्छ्रेषुकुर्यान्निःश्रेयसंमहत् ॥ २२ ॥ सहस्राण्यपिमूर्खाणांयद्युपास्तेमहीपतिः ॥ अथवाप्ययुतान्येवनास्तितेषुसहायता ॥ २३ ॥ एकोप्यमात्योमेधावीशूरोदक्षोविचक्षणः ॥ राजानंराजपुत्रंवाप्रापयेन्महतींश्रियं ॥ २४ ॥ कच्चिन्मुख्यामहत्स्वेवमध्यमेषुचमध्यमाः ॥ जघन्याश्चजघन्येषुभृत्यास्तेतातयोजिताः ॥ २५ ॥ अमात्यानुपधातीतान्पितृपैतामहान्शुचीन् ॥ श्रेष्ठाञ्छ्रेष्ठेषुकच्चित्त्वंनियोजयसिकर्मसु ॥ २६ ॥ कच्चिन्नोग्रेणदंडेनभृशमुद्वेजिताःप्रजाः ॥ राष्ट्रेतवावजानंतिमंत्रिणःकैकयीसुत ॥ २७ ॥ कच्चित्त्वांनावजानंतियाजकाःपतितंयथा ॥ उग्रप्रतिग्रहीतारंकामयानमिवस्त्रियः ॥ २८ ॥ उपायकुशलंवैद्यंभृत्यंसंदूषणेरतं ॥ शूरमैश्वर्यकामंचयोनहंतिसहन्यते ॥ २९ ॥

र्थइतिकतकः उग्रप्रतीतिपाठः उग्रेणकर्मणाबलात्कारादिनाप्रतिग्रहीतारंकामयानंकामुकंस्त्रियइवयाजकाःपतितमिवचनावजानंतिप्रजाइतिशेषः प्रजातिक्रमणमुग्रकरग्रहणंचत्वयिनास्तिकच्चिदितिभावइतितीर्थः परेतुउग्रप्रतिग्रहीतारं उग्रःशिवस्तत्प्रतिग्रहीतारमल्पपुंस्त्वं तत्प्रतिग्रहीतुरीदृशषंढतायाःकर्मविपाकशास्त्रेउक्तेरित्याहुः ॥ २८ ॥ उपायकुशलंसामाद्युपायचतुरं वैद्यंविद्याविदंराजनीतिशास्त्रज्ञं भृत्यंसंदूषणेरतं येनकेनापिहेतुनाआप्तभृत्यविघटनेरतं शूरंमरणनिर्भयं ऐश्वर्यकामंराज्याभिलाषिणं योनहंतिसवध्यतेहन्यतइत्यर्थइतितीर्थः उपायकुशलंराज्ञःसकाशादर्थग्रहणार्थंव्याधिवर्धनोपायकुशलंवैद्यंभिषजंस्वामिसंदूषणेरतंभृत्यंसेवकंचराजानमपच्छिद्यतदैश्वर्यकामंशूरंसेवकरूपंप्रभुंचयोनहंतिसराजातैरेवभिषजादिभिर्हन्यतेइत्यर्थंकतकआह ॥ २९ ॥

शूराःपरयोधाभिभवनसमर्थाः धृतिमान्विपदिप्रशस्तधैर्यः दक्षश्चतुरः ॥ ३० ॥ मुख्याःगणमुख्याः दृष्टापदानाःदृष्टंद्वित्रिवारानुभूतंअपदानंपूर्ववृत्तंपौरुषंयेषांते विक्रांताःशूराः ॥ ३१ ॥ भक्तंदैनंदिनदेयान्नं वेतनंप्रतिमासदेयं ॥ ३२ ॥ भृताःभृतिजीविनोभृत्याः ॥ ३३ ॥ कुलपुत्राःज्ञातयः प्रधानतःप्रधानाः ॥ ३४ ॥ प्रतिभानवान्प्रत्युत्पन्नमतिः यथोक्तवादीयथोक्तसंदेशप्रतिसंदेशवक्ता पंडितःपरिच्छेत्ता दूतंचैवप्रकुर्वीतसर्वशास्त्रविशारदं इंगिताकारचेष्टाज्ञंशुचिंदक्षंकुलोद्भवमितिमनोः ॥ ३५ ॥ कच्चिदष्टादशेति तानिच मंत्री १ पुरोहितः २ युवराजा ३ सेनापतिः ४ दौवारिकः ५ अंतःपुराधिकृतः ६ बंधनागाराधिकृतः ७ धनाध्यक्षः ८ राजाज्ञयाआज्ञाप्येषुवक्ता ९ प्राड्विवाकसंज्ञोव्यवहारप्रष्टा १० धर्मासनाधिकृतः ११

कच्चिद्धृष्टश्चशूरश्चधृतिमान्मतिमाञ्छुचिः ॥ कुलीनश्चानुरक्तश्चदक्षःसेनापतिःकृतः ॥ ३० ॥ बलवंतश्चकच्चित्तेमुख्यायुद्धविशारदाः ॥ दृष्टापदानाविक्रांतास्त्वयासत्कृत्यमानिताः ॥ ३१ ॥ कच्चिद्बलस्यभक्तंचवेतनंचयथोचितं ॥ संप्राप्तकालंदातव्यंददासिनविलंबसे ॥ ३२ ॥ कालातिक्रमणेह्येवभक्तवेतनयोर्भृताः ॥ भर्तुरप्यतिकुप्यंतिसोनर्थःसुमहान्कृतः ॥ ३३ ॥ कच्चित्सर्वेनुरक्तास्त्वांकुलपुत्राःप्रधानतः ॥ कच्चित्प्राणांस्तवार्थेषुसंत्यजंतिसमाहिताः ॥ ३४ ॥ कच्चिज्जानपदोविद्वान्दक्षिणःप्रतिभानवान् ॥ यथोक्तवादीदूतस्तेकृतोभरतपंडितः ॥ ३५ ॥ कच्चिदष्टादशान्येषुस्वपक्षेदशपंचच ॥ त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वेत्सितीर्थानिचारणैः ॥ ३६ ॥ कच्चिद्व्यपास्तानहितान्प्रतियातांश्चसर्वदा ॥ दुर्बलाननवज्ञायवर्तसेरिपुसूदन ॥ ३७ ॥

व्यवहारनिर्णेतासभ्याख्यः १२ सेनायाजीवितभृतिदानाध्यक्षः १३ कर्मांतेवेतनग्राहिणः १४ नगराध्यक्षः १५ राष्ट्रांतपालःअयमेवाटविकः १६ दुष्टानांदंडनाधिकारी १७ जलगिरिवनस्थलदुर्गपालाः १८ एतान्येवस्वपक्षेमंत्रिपुरोहितयुवराजान्हित्वाचपंचदश एकैकस्मिन्विषयेत्रिभिस्त्रिभिरभिज्ञातैःपरस्परमितरैश्चाभिज्ञातैः एतान्यष्टादशतीर्थानिवेत्सिकच्चित् योनौजलावतारेचमंत्र्याद्यष्टादशस्वपि पुण्यक्षेत्रेतथापात्रेतीर्थंस्यादृर्शनेष्वपीति स्वदेशेप्येतैर्न्यायतोव्यवहारःप्रवर्त्यतेनवेतिविचारणीयंपरदेशेचेतिभावः ॥ ३६ ॥ व्यपास्तान्निष्कासितान् प्रतियातान्पुनरागतान् दुर्बलान्दुर्बलानपि अनवज्ञायेति दुर्बलोयमहितःकिमस्माकंकरिष्यतीत्युपेक्षांनकरोषिकच्चित् ॥ ३७ ॥

लोकायतिकान्चार्वाकमतानुचारिणःप्रत्यक्षमात्रप्रमाणकान् अपरेलोकायतिकाःशुष्कतर्कवावदूकाः ब्राह्मणत्वेपितदपरिग्रहहेतुमाह अनर्थेति परलोकंतत्साधनाभावरूपानर्थप्रतिपादनकुशलाः अतएवबालाःअज्ञाः वेदज्ञसन्निधावितिशेषः पंडितमानिनःस्वयूथ्येष्वेवकेवलमात्मनःपंडितान्मन्यंतेनान्यत्र ॥ ३८ ॥ द्वितीयलोकायतानांत्यागेहेतुमाह धर्मेत्यादि मुख्येषुमुख्यप्रमाणभूतेषु आन्वीक्षिकीतर्कविद्या शुष्कतर्कविद्याजनितांबुद्धिमवलंब्यनिरर्थंनिष्प्रयोजनंवदंति यथात्मनोज्ञानाश्रयत्वंईशोजगन्निमित्तकारणंनित्यज्ञानादिगुणकश्चेत्यादिश्रुतिविरुद्धवादाभिप्रायमिदं ॥ ३९ ॥ सत्यनामामयोध्येत्यन्वर्थनामां ॥ ४० ॥ आर्यैरुक्तत्रैवर्णिकैः ॥ ४१ ॥ समुदितांसिद्धां स्फीतांसमृद्धां ॥ ४२ ॥ चैत्यशतैरश्वमेधांतयागाने

कच्चिन्नलोकायतिकान्ब्राह्मणांस्तातसेवसे ॥ अनर्थकुशलाह्येतेबालाःपंडितमानिनः ॥ ३८ ॥ धर्मशास्त्रेषुमुख्येषुविद्यमानेषुदुर्बुधाः ॥ बुद्धिमान्वीक्षिकींप्राप्यनिरर्थंप्रवदंतिते ॥ ३९ ॥ वीरैरध्युषितांपूर्वमस्माकंतातपूर्वकैः ॥ सत्यनामांदृढद्वारांहस्त्यश्वरथसंकुलां ॥ ४० ॥ ब्राह्मणैःक्षत्रियैर्वैश्यैःस्वकर्मनिरतैःसदा ॥ जितेंद्रियैर्महोत्साहैर्वृतामार्यैःसहस्रशः ॥ ४१ ॥ प्रासादैर्विविधाकारैर्वृतांवैद्यजनाकुलां ॥ कच्चित्समुदितांस्फीतामयोध्यांपरिरक्षसे ॥ ४२ ॥ कच्चिच्चैत्यशतैर्जुष्टःसुनिविष्टजनाकुलः ॥ देवस्थानैःप्रपाभिश्चतटाकैश्चोपशोभितः ॥ ४३ ॥ प्रहृष्टनरनारीकःसमाजोत्सवशोभितः ॥ सुकृष्टसीमापशुमान्हिंसाभिरभिवर्जितः ॥ ४४ ॥ अदेवमातृकोरम्यःश्वापदैःपरिवर्जितः ॥ परित्यक्तोभयैःसर्वैःखनिभिश्चोपशोभितः ॥ ४५ ॥ विवर्जितोनरैःपापैर्ममपूर्वैःसुरक्षितः ॥ कच्चिज्जनपदःस्फीतःसुखंवसतिराघव ॥ ४६ ॥ कच्चित्तेदयिताःसर्वेकृषिगोरक्ष्यजीविनः ॥ वार्तायांसंप्रतंतातलोकोयंसुखमेधते ॥ ४७ ॥

कचयनप्रदेशैः कच्चिच्चैत्यशतैरितिपाठः सुनिविष्टैःसुप्रतिष्ठितैर्जनैराकुलोनिबिडः ॥ ४३ ॥ प्रभिन्ननरनारीकइतिपाठे प्रभेदःसंतोषः सुकृष्टाःसीमास्तत्तत्क्षेत्रप्रांतदेशाःपशवश्चयस्मिन्सतथा ॥ ४४ ॥ अदेवमातृकइति नदीमातृकइत्यर्थः नद्यंबुजीवनोदेशोनदीमातृकउच्यते वृष्टिनिष्पाद्यसस्यस्तुविज्ञेयोदेवमातृकइति खनिःस्वर्णरत्नाद्याकरः ईदृशोजनपदःसर्वैर्भयैःपरित्यक्तःकच्चिदस्ति ॥ ४५ ॥ सचसुखंवसतिकच्चिदित्यर्थः ॥ ४६ ॥ कृषिगोरक्ष्यजीविनोवैश्याः वार्ता कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यकेयंवार्तेत्युदाहृतं तत्रसांप्रतंवर्ततेइतिशेषः लोकोजीवलोकःकृष्यादौस्थितःसुखमेधतेकच्चित् ॥ ४७ ॥ ॥ १६३ ॥

गुप्तिपरीहारैःगुप्तिरिष्टप्रापणंपरीहारोऽनिष्टपरिहारस्तैस्तेषांकृष्यादिजीविनांभरणंकृतंकच्चिदितितीर्थः गुप्तपरीहारैरितिपाठः गुप्त्यर्थनियुक्तैराजमनुष्यैःक्रियमाणतस्कराद्यनर्थपरिहारैस्त्वयाभरणंकृतंकच्चिदितिकतकः ॥ ४८ ॥ ताःस्त्रियःसुरक्षितास्त्वयेत्यर्थः नश्रद्दधास्यासामिति वचनादिकंवास्तवमितिशेषः गुह्यमप्रकाश्यवृत्तांतमिष्टेतिमत्वानभाषसेकच्चित् ॥ ४९ ॥ नागवनंगजोत्पत्तिस्थानभूतंवनं धेनुकाधेनवः स्वार्थेकः गणिकाःकरिण्यः वेश्याकरिण्योर्गणिका करिण्यादिसंपादनविषयेतृप्तिमनाप्तोषिकच्चित् ॥ ५० ॥ भूषितंसभायांस्थित्वात्मानमितिशेषः तथामहापथेचात्मानंदर्शयसे ॥ ५१ ॥ कर्मांताःकर्मकराःअविशंकयानिर्भयतयातेप्रत्यक्षानकिल वाअथवासर्वेतेउत्सृष्टाःपरित्यक्तदर्शनान अत्रकर्मकरविषयेमध्यमे

तेषांगुप्तिपरीहारैःकच्चित्तेभरणंकृतं ॥ रक्ष्याहिराज्ञाधर्मेणसर्वेविषयवासिनः ॥ ४८ ॥ कच्चित्स्त्रियःसांत्वयसेकच्चित्तास्तेसुरक्षिताः ॥ कच्चिन्नश्रद्दधास्यासांकच्चिद्गुह्यंनभाषसे ॥ ४९ ॥ कच्चिन्नागवनंगुप्तंकच्चित्तेसंतिधेनुकाः ॥ कच्चिन्नगणिकाश्वानांकुंजराणांचतृप्यसि ॥ ५० ॥ कच्चिद्दर्शयसेनित्यंमानुषाणांविभूषितं ॥ उत्थायोत्थायपूर्वाह्णेराजपुत्रमहापथे ॥ ५१ ॥ कच्चिन्नसर्वेकर्मांताःप्रत्यक्षास्तेऽविशंकया ॥ सर्वेवापुनरुत्सृष्टामध्यमेवात्रकारणं ॥ ५२ ॥ कच्चिद्दुर्गाणिसर्वाणिधनधान्यायुधोदकैः ॥ यंत्रैश्चप्रतिपूर्णानितथाशिल्पिधनुर्धरैः ॥ ५३ ॥ आयस्तेविपुलःकच्चित्कच्चिदल्पतरोव्ययः ॥ अपात्रेषुनतेकच्चित्कोशोगच्छतिराघव ॥ ५४ ॥ देवतार्थेचपित्रर्थेब्राह्मणाभ्यागतेषुच ॥ योधेषुमित्रवर्गेषुकच्चिद्गच्छतितेव्ययः ॥ ५५ ॥ कच्चिदार्योपिशुद्धात्माक्षारितश्चापकर्मणा ॥ अदृष्टःशास्त्रकुशलैर्नलोभाद्बध्यतेशुचिः ॥ ५६ ॥ गृहीतश्चैवपृष्टश्चकालेदृष्टःसकारणः ॥ कच्चिन्नमुच्यतेचोरोधनलोभान्नरर्षभ ॥ ५७ ॥

वनातिदर्शनादर्शनयोर्मध्यरीत्याकरणमेव कारणमर्थप्राप्तिकारणं ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ आयोधनागमः व्ययोभोगबलरक्षाद्यर्थंत्यागः अपात्रेषुनटगायकादिषु ॥ ५४ ॥ अभ्यागतोऽतिथिर्यःकश्चित् व्ययःआयात्न्यूनइतिशेषः ॥ ५५ ॥ आर्यःसाधुःशुद्धात्मापिसन्अपकर्मणास्तेयागम्यागमनादिदोषेणक्षारितोऽभिशस्तःशास्त्रकुशलैर्धर्मशास्त्रकुशलैरदृष्टएवानिर्णीतदोषएव लोभाद्धनलोभाच्छुचिरपिनबध्यतेनदंड्यतेकच्चित् ॥ ५६ ॥ गृहीतःपालकैर्धनस्वामिनावा सकारणोदृष्टःचोरत्वेनग्रहणकारणैर्युक्तोदृष्टः पृष्टःप्रश्नेनापिनिश्चितचौर्यः धनलोभाच्चोरेणैवोत्कोचतयादीयमानधनलोभात्पालकैर्नमुच्यतेकच्चित् ॥ ५७ ॥

आढ्यस्यधनिकस्यदुर्बलस्यदरिद्रस्यचव्यसनेविवादरूपसंकटेराजकीयैकनिवर्त्यैप्राप्तेतवामात्याविरागाःसंतःविगतधनरागाःसंतः अर्थंतयोर्व्यवहारंपश्यंतिकच्चित् ॥ ५८ ॥ मिथ्याभिशस्तानांराज्ञाविचार्यानिवर्तितमिथ्याभियोगानांप्रजानांयान्यश्रूणिपतंति पादन्यासानीतिपाठांतरं तदाजायंतेइतिशेषः आर्षंनपुंसकत्वं तानिप्रीत्यर्थंराज्यभोगजप्रीतिमात्रार्थंराज्यमनुशासतोराज्ञःपुत्रादीन्घ्नंति ॥ ५९ ॥ वैद्याःभिषजः दानमभिमतवस्तुनः मनःस्नेहयुतं वाक्सांत्वयुता एतैस्त्रिभिःप्रत्येकंबुभूषसेप्राप्तुमिच्छसिवशीकर्तुमिच्छसिसंभावयितुमिच्छसिवाकच्चित् ॥ ६० ॥ चैत्यान्चतुष्पथस्थमहावृक्षान्देवतावासभूतान् सिद्धार्थान्विद्यावृत्ततपोभिःकृतार्थितजन्मनोब्राह्मणान् ॥ ६१ ॥ कच्चिदर्थेनेति धर्मार्जनयोग्यपूर्वाह्णेअर्थार्जनेनधर्म

व्यसनेकच्चिदाढ्यस्यदुर्बलस्यचराघव ॥ अर्थंविरागाःपश्यंतितवामात्याबहुश्रुताः ॥ ५८ ॥ यानिमिथ्याभिशस्तानांपतंत्यश्रूणिराघव ॥ तानिपुत्रपशून्घ्नंतिप्रीत्यर्थमनुशासतः ॥ ५९ ॥ कच्चिद्वृद्धांश्चबालांश्चवैद्यान्मुख्यांश्चराघव ॥ दानेनमनसावाचात्रिभिरेतैर्बुभूषसे ॥ ६० ॥ कच्चिद्गुरूंश्चवृद्धांश्चतापसान्देवतातिथीन् ॥ चैत्यांश्चसर्वान्सिद्धार्थान्ब्राह्मणांश्चनमस्यसि ॥ ६१ ॥ कच्चिदर्थेनवाधर्ममर्थंधर्मेणवापुनः ॥ उभौवाप्रीतिलोभेनकामेननविबाधसे ॥ ६२ ॥ कच्चिदर्थंचकामंचधर्मंचजयतांवर ॥ विभज्यकालेकालज्ञसर्वान्वरदसेवसे ॥ ६३ ॥ कच्चित्तेब्राह्मणाःशर्मसर्वशास्त्रार्थकोविदाः ॥ आशंसतेमहाप्राज्ञपौरजानपदैःसह ॥ ६४ ॥ नास्तिक्यमनृतंक्रोधंप्रमादंदीर्घसूत्रतां ॥ अदर्शनंज्ञानवतामालस्यंपंचवृत्तितां ॥ ६५ ॥

बाधः तथातद्योग्यमध्याह्नेधर्मार्जनेनतद्बाधः प्रीतिलोभेनकामेनविषयसंतोषलोभरूपेणकामेनतदुभयकालसेवितेनतयोर्बाधइतितीर्थः अर्थप्राप्तिरूपेणहेतुनाधर्मेनबाधसे धर्मंहित्वार्थंनगृह्णासीत्यर्थः धर्मेणधर्मप्राप्तिहेतुनाअर्थंकुटुंबनिर्वाहापेक्षितमर्थंनबाधसे उभयमपिविषयसंतोषलोभेनगणिकाद्यासक्त्याबाधसेनेत्यर्थइतिकतकः ॥ ६२ ॥ विभज्यसेवसे काले पूर्वाह्णतदुत्तरकालसार्धयामोत्तररात्रिरूपेणक्रमेण धर्मार्थकामसेवाकाले ॥ ६३ ॥ शर्मसुखमाशंसतेप्रार्थयते ॥ ६४ ॥ प्रमादोऽनवधानता दीर्घसूत्रश्चिरक्रियस्तद्भावः अवश्यकर्तव्यस्यविचारादिनाकालविलंबनं ज्ञानवतांविदुषामदर्शनं आलस्यंनित्यकृत्यालस्यं पंचवृत्तितांचक्षुरादिपंचेंद्रियपरवशतां ॥ ६५ ॥

अर्थानांराज्यप्रयोजनानामेकेनचिंतनं अनर्थज्ञैर्विपरीतदर्शिभिः निश्चितानांमंत्रिभिःसहकर्तव्यत्वेननिश्चितानामनारंभं ॥ ६६ ॥ मंगलस्यादौप्रातःकालेअप्रयोगमननुष्ठानं सर्वतःप्रत्युत्थानंसर्वदिगवस्थितरिपूद्देशेनयुगपद्दंडयात्रामित्यर्थइतितीर्थः कंचनप्रत्युत्थानायोग्यंपुरुषमुद्दिश्यापिप्रभावमुक्त्वाचापल्यादासनाच्चलनमित्यर्थइतिकतकः ॥ ६७ ॥ दशवर्गादीन्बुध्वायथावदनुमन्यसे तेषुत्याज्यांशमुपादेयांशंचज्ञात्वानुजानासीतितृतीयस्थेनसंबंधः दशवर्गस्तु मृगयाक्षौ २ दिवास्वापः ३ परिवादः ४ स्त्रियो ५ मदः ६ तौर्यत्रिकं ९ वृथाट्याच १० कामजोदशकोगणइतिमनूक्तः तौर्यत्रिकंनृत्यगीतवाद्यं वृथाट्यावृथापर्यटनं पंचवर्गस्तु औदकंपार्वतंवार्क्षमैरिणंधान्वनंतथा इतिदुर्गंपंचविधंपंचवर्गउदाहृतः ईरिणंसर्वसस्यशून्य

एकचिंतनमर्थानामनर्थज्ञैश्चमंत्रणं ॥ निश्चितानामनारंभंमंत्रस्यापरिरक्षणं ॥ ६६ ॥ मंगलाद्यप्रयोगंचप्रत्युत्थानंचसर्वतः ॥ कच्चित्त्वंवर्जयस्येतान्राजदोषांश्चतुर्दश ॥ ६७ ॥ दशपंचचतुर्वर्गान्सप्तवर्गंचतत्त्वतः ॥ अष्टवर्गंत्रिवर्गंचविद्यास्तिस्रश्चराघव ॥ ६८ ॥

प्रदेशः तत्संबंधिदुर्गमैरिणं तस्यापिपरैर्गंतुमशक्यत्वात् धान्वनंउष्णकालेदुर्गंभवति चतुर्वर्गस्तु सामदानंचभेदश्चदंडश्चेतिचतुर्गणः सप्तवर्गस्तु स्वाम्यमात्यश्चराष्ट्रंचदुर्गंकोशोबलंसुहृत् परस्परोपकारीदंराज्यंसप्तांगमुच्यते अष्टवर्गस्तु पैशून्यंसाहसंद्रोहमीर्ष्यासूयार्थदूषणं वाग्दंडयोश्चपारुष्यंक्रोधजोपिगणोष्टकइति कृषिवाणिज्यदुर्गसेतुकुंजरबंधनखन्याकरकरादानशून्यनिवेशनान्यष्टवर्गइतितीर्थः त्रिवर्गोधर्मार्थकामाः उत्साहप्रभुमंत्रशक्तित्रयंवा तिस्रोविद्याःत्रयीवार्तादंडनीतिः त्रयीवेदत्रयी वार्ताकृष्यादि दंडनीतिर्नीतिशास्त्रं ॥ ६८ ॥

इंद्रियाणांजयंजयोपायं सचयोगाभ्यासएव षाड्गुण्यंषड्गुणाः संधिर्नाविग्रहोयानमासनंद्वैधमाश्रयइति द्वैधंशत्रुवर्ग्याणामुपजापः दैवमानुषंदैवंमानुषंचव्यसनमित्यर्थः हुताशनोज लंव्याधिर्दुर्भिक्षोमरकस्तथेत्येतद्दैवं मरकोमरणनिमित्तंमार्यादि मानुषंतु आयुक्तकेभ्यश्चोरेभ्यःपरेभ्योराजवल्लभात् पृथिवीपतिलोभाच्चव्यसनंमानुषंत्विदमिति आयुक्तकाअधिकारि णः कृत्यंतु अलब्धवेतनोलुब्धोमानीचाप्यवमानितः क्रुद्धश्चकोपितोऽकस्मात्तथाभीतश्चभीषितः भेद्याःशत्रौतुचत्वारोनृपकृत्यमिदंस्मृतं विंशतिवर्गस्तु असंधेयोविग्राह्यएव सच बा लो १ वृद्धो २ दीर्घरोगी ३ तथाज्ञातिबहिष्कृतः ४ भीरुको ५ भीरुजनको ६ लुब्धो ७ लुब्धजनस्तथा ८ विरक्तप्रकृति ९ श्चैवविषयेष्वतिसक्तिमान् १० अनेकचित्तमंत्र श्च ११ देवब्राह्मणनिंदकः १२ दैवोपहतक १३ श्चैवदैवचिंतकएवच १४ दुर्भिक्षव्यसनोपेतो १५ बलव्यसनसंयुतः १६ अदेशस्थो १७ बहुरिपु १८ र्युक्तोकालेनयश्च १९

इंद्रियाणांजयंबुद्ध्वाषाड्गुण्यंदैवमानुषं॥ कृत्यंविंशतिवर्गंचतथाप्रकृतिमंडलं॥ ६९॥

सत्यधर्मरतश्चैव २० विंशतिःपुरुषाअमी एतैःसंधिनकुर्वीतविग्रहीस्यात्तुकेवलमिति कृतकस्तु राज्यस्त्रीस्थानदेशानांज्ञातिधनयोश्चयस्यापहारस्तेषट् ६ मदमानदेशपीडावंतस्त्रयः ९ ज्ञा नार्थशक्तिधर्माणांयेषांविघातस्तेचत्वारः १३ देवचिंतकः १४ रिपुमित्रावमंतारौ १६ बंधुविनाशनंयस्य १७ लोकानुग्रहरहितः १८ दूषितमंडलः १९ एकार्थाभिनिवेशित्वंयस्य २० एतेविग्राह्याएवेत्याह प्रकृतयश्चमंडलंचप्रकृतिमंडलं प्रकृतिवर्गस्तु अमात्योराष्ट्रदुर्गाणिकोशोदंडश्चपंचमः एताःप्रकृतयस्तज्ज्ञैर्विजिगीषोरुदाहृताइति मंडलंद्वादशराजमंडलं तत्रविजि गीषुर्मध्ये अरिर्मित्रमरेर्मित्रंमित्रमित्रमतःपरं मित्रारिमित्रमित्रंचविजिगीषोःपुरःसराः पार्ष्णिग्राहस्ततःपश्चादाक्रंदस्तदनंतरं आसारावनयोश्चैवविजिगीषोस्तुपृष्ठतः आसारौपार्ष्णिग्रा हासाराक्रंदासाराविति आसारपृष्ठभागस्थौमध्यमोदासीनाविति अरेश्चविजिगीषोश्चमध्यमोभूम्यनंतरः अनुग्रहेसंहतयोर्व्यस्तयोर्निग्रहेप्रभुरिति मंडलाद्बहिरेतेषामुदासीनोबलाधिकः अनुग्रहेसंहतानांव्यस्तानांचवधेप्रभुरिति ॥ ६९ ॥ ॥१६५॥

यात्रायानं तच्चपंचविधं विगृह्यसंधायतथासंभूयाथप्रसंगतः उपेक्ष्यचेतिनिपुणैर्यानंपंचविधंस्मृतं बलवत्तयापार्ष्णिग्राहादिभिर्विगृह्यअन्यत्रशत्रौयानंविगृह्ययानं १ तैःसंधायान्यत्र यानंसंधाययानं २ सामंतैःसहयानंसंभूययानं ३ अन्योद्देशेनयात्राप्रसंगमुत्पाद्यान्यंप्रतियानंप्रसंगयानं ४ बलवत्तयाशत्रुमुपेक्ष्यतस्यमित्रेषुयानमुपेक्ष्ययानं ५ दंडविधानंदंडःसेनात द्विधानंव्यूहरचनाभेदः दंडोधर्मेमानभेदेलकुटेमदसैन्ययोः द्वियोनीसंधिविग्रहाविति संधिविग्रहयानेत्यादिषड्गुणानांमध्येसंधिविग्रहौद्वयोर्योनी तत्रद्वैधीभावसमाश्रयौसंधियोनिकौ यानासनेविग्रहयोनिकेइतिभेदः तत्रद्वैधीभावोनाम बलिनोर्द्विषतोर्मध्येवाचात्मानंसमर्पयन् द्वैधीभावेनवर्तेतकाकाक्षिवदलक्षितमिति अरिभिःपीड्यमानस्यबलवदाश्रयणंसमाश्रयः

यात्रादंडविधानंचद्वियोनीसंधिविग्रहौ॥ कच्चिदेतान्महाप्राज्ञयथावदनुमन्यसे॥ ७० ॥ मंत्रिभिस्त्वंयथोद्दिष्टंचतुर्भिस्त्रिभिरेववा ॥ कच्चित्समस्तैर्व्य स्तैश्चमंत्रंमंत्रयसेबुध॥ ७१ ॥कच्चित्तेसफलावेदाःकच्चित्तेसफलाःक्रियाः॥ कच्चित्तेसफलादाराःकच्चित्तेसफलंश्रुतं॥ ७२ ॥कच्चिदेषैवतेबुद्धिर्यथोक्ता ममराघव॥ आयुष्याचयशस्याचधर्मकामार्थसंहिता ॥ ७३ ॥ यांवर्त्तिवर्ततेतातोयांचनःप्रपितामहः ॥ तांवर्त्तिवर्तसेकच्चिद्याचसत्पथगाशुभा ॥ ७४ ॥ कच्चित्स्वादुकृतंभोज्यमेकोनाश्नासिराघव॥ कच्चिदाशंसमानेभ्योमित्रेभ्यःसंप्रयच्छसि ॥ ७५ ॥ राजातुधर्मेणहिपालयित्वामहीपतिर्दंडध रःप्रजानां॥ अवाप्यकृत्स्नांवसुधांयथावदितश्च्युतःस्वर्गमुपैतिविद्वान्॥ ७६ ॥ ॥इत्यार्षेश्रीम॰वा॰आ॰अ॰शततमःसर्गः॥ १०० ॥ ॥ ५ ॥

कालप्रतीक्षयातूष्णीमवस्थानमासनं॥ ७० ॥यथोद्दिष्टंनीतिशास्त्रोक्तमंत्रविचारमार्गमनतिक्रम्येत्यर्थः यथोद्दिष्टैरितिपाठेमंत्रिलक्षणलक्षितैरित्यर्थः व्यस्तैरेकैकशः एवंहितत्तन्मनःपरिज्ञा नंभवति त्रिभिश्चतुर्भिरित्यनेनबहुभिर्नैकेनेतिसूचितं ॥ ७१ ॥ वेदाःसफलास्तद्विहितकर्मप्रवृत्त्या क्रियाराजकार्याणितत्तदुद्देश्यफलयुक्तानि यद्वाक्रियाःसंपादितधनादीनिक्रियास्तेषां सफलत्वंचदानभोगाभ्यां दाराणांसफलत्वंधर्मरतिप्रजाभिः श्रुतसाफल्यंविनीतत्वं॥ ७२ ॥ उक्ताएषाबुद्धिर्यथाममतथैवतवापिवर्ततेकच्चित् कच्चिदेष्वेवेतिपाठांतरं॥ ७३ ॥सत्पथगाशिष्टानु ष्ठानमार्गगा ॥ ७४ ॥ स्वादुकृतंस्वादुतयाकृतंसिद्धं आशंसमानेभ्यःस्नेहदृष्ट्यापेक्षयेच्छद्भ्यः मित्रेभ्यःस्निग्धेभ्यः ॥ ७५ ॥ महीपतिःराजाक्षत्रियः इतश्च्युतःएतद्देहलोकाभ्यां ॥ ७६ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेशततमःसर्गः ॥ १०० ॥

एवंकच्चित्प्रश्नानंतरंस्वस्यराजत्वाभावंसूचयितुंतदुत्तरमप्रयच्छंतंभरतंप्रतिरामेणागमनप्रयोजनप्रश्नः तंत्विति समाज्ञायकुशलप्रश्नव्याजेनसर्वधर्मानूज्ञापयित्वा यद्वाप्राप्तराज्यपरित्या गेनजटादिधारणेनगुरौस्वस्मिन्भक्तियुक्तंज्ञात्वा ॥ १ ॥ यस्मात्त्वमिमंदेशंचीरजटाजिनीभूत्वाआगतोसितस्मादेवंरूपेणागमनंकिंकारणकमितित्वयाप्रस्पष्टंव्याहृतंश्रोतुमहमिच्छेयं ॥ २ ॥ एतस्यैवश्लोकस्यव्याख्यानं यदिति ॥ ३ ॥ प्रगृह्यबलवत्यथातथाशोकंनिगृह्येत्यर्थः ॥ ४ ॥ पूर्वपृष्टमेवार्थंक्नुतेभूत्पितेत्येवंरूपंभंग्यंतरेणपुनःपृष्टंज्ञात्वातदुत्तरमाह आर्ये

तंतुरामःसमाज्ञायभ्रातरंगुरुवत्सलं॥ लक्ष्मणेनसहभ्रात्राप्रष्टुंसमुपचक्रमे॥ १॥ किमेतदिच्छेयमहंश्रोतुंप्रव्याहृतंत्वया॥ यस्मात्त्वमागतोदेशमि मंचीरजटाजिनी॥ २॥ यन्निमित्तमिमंदेशंकृष्णाजिनजटाधरः॥ हित्वाराज्यंप्रविष्टस्त्वंतत्सर्वंवक्तुमर्हसि॥ ३॥ उत्युक्तःकेकयीपुत्रःकाकुत्स्थेनमहा त्मना॥ प्रगृह्यबलवद्भूयःप्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत्॥ ४॥ आर्यंतातःपरित्यज्यकृत्वाकर्मसुदुष्करं॥ गतःस्वर्गंमहाबाहुःपुत्रशोकाभिपीडितः॥ ५॥ स्त्रि यानियुक्तःकैकेय्याममामात्रापरंतप॥ चकारसामहत्पापमिदमात्मयशोहरं॥ ६॥ साराज्यफलमप्राप्यविधवाशोककर्शिता॥ पतिष्यतिमहाघोरेनर केजननीमम॥ ७॥ तस्यमेदासभूतस्यप्रसादंकर्तुमर्हसि॥ अभिषिंचस्वचाद्यैवराज्येनमघवानिव॥ ८॥ इमाःप्रकृतयःसर्वाविधवामातरश्चयाः॥ त्वत्सकाशमनुप्राप्ताःप्रसादंकर्तुमर्हसि॥ ९॥ तथाऽनुपूर्व्यायुक्तश्चयुक्तंचात्मनिमानद॥ राज्यंप्राप्नुहिधर्मेणसकामान्सुहृदःकुरु॥ १०॥ भवत्वविध वाभूमिःसमग्रापतिनात्वया॥ शशिनाविमलेनेवशारदीरजनीयथा॥ ११॥ एभिश्चसचिवैःसार्धंशिरसायाचितोमया॥ भ्रातुःशिष्यस्यदासस्यप्र सादंकर्तुमर्हसि॥ १२॥

ति परित्यज्यअस्मान्सर्वानिमंचलोकमितिशेषः आर्यंपरित्यज्येतिपाठेविवास्येत्यर्थः सुदुष्करंकर्मज्येष्ठार्हराज्यंकनिष्ठसात्कृत्वा ॥ ५ ॥ ममामात्राकैकेय्यानियुक्तइतिपूर्वश्लोकान्वयि साचकारेत्यन्वयः सुमहदितिपाठेसेत्यध्याहारः ॥ ६ ॥ ७ ॥ एवंपितृमरणेश्रुतेतदुचितकृत्येकृतेततःपरंयद्वक्तव्यंतत्संक्षेपेणाधुनैवब्रूतेभरतः तस्यमेइति कैकेयीपुत्रत्वात्प्राप्तापवादस्य रा ज्येनराज्यनिमित्तं ॥ ८ ॥ यस्मान्मातरोवयंचसर्वेत्वत्प्रसादनार्थमागताः ॥ ९ ॥ यतश्चत्वमानुपूर्व्याज्येष्ठत्वलक्षणयायुक्तोयतश्चात्मनित्वयिअभिषेचनंयुक्तंतस्माद्धर्मेणराज्यंप्राप्नुहि ॥ १० ॥ रजनीयथातादृशीभूमिःशशिनेवत्वयायुताऽविधवाभवतुइत्यन्वयः पतिनेत्यार्षं विमलेनेहेतिपाठांतरं ॥ ११ ॥ १२ ॥

शाश्वतंपरंपराप्राप्तंसचिवमंडलंतत्प्रार्थनंपूर्वंसदापूजितंसफलंकृतंतदिदानीमतिक्रमितुंनार्हसि ॥ १३ ॥ १४ ॥ मत्तमथाप्यकस्मात्प्राप्तदुःखेननिःश्वसंतंमातंगमिवस्थितंभरतमित्यन्व यः ॥ १५ ॥ पापंपित्राज्ञाभंगरूपं ॥ १६ ॥ बाल्यादज्ञानात् ॥ १७ ॥ कथंकैकेयीगर्हणमज्ञानमूलंतत्राह कामकारइति स्वच्छंदाचरणमित्यर्थः स्वेच्छयानियोजनमितियावत् गुरू णांपित्रादीनां उपपन्नेषुसंमतेषुदारेषुपुत्रेषुचकामकारोविधीयतइतिसंबंधः ॥ १८ ॥ ततःकिमतआह वयमिति भार्याःपुत्राःशिष्याश्चलोकेसाधुभिर्यथासमाख्याताइच्छाविनियोगा

तदिदंशाश्वतंपित्र्यंसर्वंसचिवमंडलं॥ पूजितंपुरुषव्याघ्रनातिक्रमितुमर्हसि॥ १३॥ एवमुक्त्वामहाबाहुःसबाष्पःकैकयीसुतः॥ रामस्यशिरसापादौ जग्राहभरतःपुनः॥ १४॥ तंमत्तमिवमातंगंनिःश्वसंतंपुनःपुनः॥ भ्रातरंभरतंरामःपरिष्वज्येदमब्रवीत्॥ १५॥ कुलीनःसत्वसंपन्नस्तेजस्वीचरितव्र तः॥ राज्यहेतोःकथंपापमाचरेन्मद्विधोजनः॥ १६॥ नदोषंत्वयिपश्यामिसूक्ष्ममप्यरिसूदन॥ नचापिजननींबाल्यात्त्वंविगर्हितुमर्हसि॥ १७॥ काम कारोमहाप्राज्ञगुरूणांसर्वदानघ॥ उपपन्नेषुदारेषुपुत्रेषुचविधीयते॥ १८॥ वयमस्ययथालोकेसंख्याताःसौम्यसाधुभिः॥ भार्याःपुत्राश्चशिष्याश्च त्वमपिज्ञातुमर्हसि॥ १९॥ वनेवाचीरवसनंसौम्यकृष्णाजिनांबरं॥ राज्येवापिमहाराजोमांवासयितुमीश्वरः॥ २०॥ यावत्पितरिधर्मज्ञगौरवंलोक सत्कृते॥ तावद्धर्मकृतांश्रेष्ठजनन्यामपिगौरवं॥ २१॥ एताभ्यांधर्मशीलाभ्यांवनंगच्छेतिराघव॥ मातापितृभ्यामुक्तोहंकथमन्यत्समाचरे॥ २२॥ त्वयाराज्यमयोध्यायांप्राप्तव्यंलोकसत्कृतं॥ वस्तव्यंदंडकारण्येमयावल्कलवाससा॥ २३॥ एवमुक्त्वामहाराजोविभागंलोकसन्निधौ॥ व्यादिश्यच महाराजोदिवंदशरथोगतः॥ २४॥ सचप्रमाणंधर्मात्माराजालोकगुरुस्तव॥ पित्रादत्तंयथाभागमुपभोक्तुंत्वमर्हसि॥ २५॥

र्हतयातथास्यराज्ञोवयंसर्वेइतित्वमपिज्ञातुमर्हसि ॥ १९ ॥ प्रकृतेकिंतत्राह वनेइत्यादि ॥ २० ॥ प्रकृतमंबागर्हाभावमुपसंहरति यावदिति तावत्तावत्परिमाणकमित्यर्थः अतःकैके य्याअप्यस्मन्नियोजनेतथैवाधिकारइतिभावः ॥ २१ ॥ समाचरेसमाचरिष्यामि ॥ २२ ॥ त्वयाराज्यंप्राप्तव्यं मयादंडकेवस्तव्यं ॥ २३ ॥ एवंविभागंलोकसन्निधौमंत्रिपुरोहितादि जनसंनिधौउक्तातानेवंविभागंकुरुतेतिव्यादिश्यचआज्ञाप्यचदिवंगतइत्यन्वयः ॥ २४ ॥ यथाभागंपितृकल्पितचतुर्दशवर्षपर्यंतं अनेनतदनंतरमहंभोक्ष्यामीतिसूचितं मात्रापिचतुर्दश वर्षपर्यंतंवनवासएवदत्तोनतुसर्वथामेराज्यत्यागःपित्रापितावदेवानुमतमितिभावः ॥ २५ ॥

पितामहात्माब्रह्मणातुल्यः अव्ययंसर्वलोकेश्वरत्वंब्रह्मत्वं पित्रननुमतमितिशेषः नहितमित्यन्वयः ननुपितृमरणश्रवणोत्तरंशोकमुल्लंघ्याभिषेकप्रत्याख्यानमेवकुतइतिचेच्छृणु भरतस्याभिषेककरणप्रत्याशावारणायकैकेय्यालोकानांचान्यथासंभावनावारणायशोककालेपिधैर्यमवलंब्यतत्करणंशोककालेप्येवंधैर्यंकर्तव्यमितिलोकोपदेशायेतिममप्रतिभाति तीर्थस्तुपूर्वं नस्वर्गंगतःमृतकल्पःविधवास्तत्कल्पाइत्यर्थंमत्वामरणनिश्चयाभावेनराज्यस्वीकारायैवराजानंमृतकल्पंवदतीतिबुद्ध्याशोकाकरणपूर्वकमभिषेकप्रत्याख्यानंकृतवान् स्ववाक्येदिवंगतइत्यत्राप्येवमेवेत्याह कतकस्तु गतःस्वर्गमितिभरतेनोक्तेपिपितृमरणोचितसर्वकार्यकरणेकृतेभरतस्तस्यमेइत्याद्युक्तवान् कविस्तुसंक्षेपेणादावुक्त्वापेविस्तरेणवदतीतिप्रायःकवेःस्वभावइत्याह ॥ २६ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेएकाधिकशततमःसर्गः ॥ १०१ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ अथभरतःपितृवृत्तांतप्रश्नो

यदब्रवीन्मांनरलोकसत्कृतःपितामहात्माविबुधाधिपोपमः ॥ तदेवमन्येपरमात्मनोहितंनसर्वलोकेश्वरभावमव्ययं ॥ २६ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेएकाधिकशततमःसर्गः ॥ १०१ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ रामस्यवचनंश्रुत्वाभरतःप्रत्युवाचह ॥ किंमेधर्माद्विहीनस्यराजधर्मःकरिष्यति ॥ १ ॥ शाश्वतोयंसदाधर्मःस्थितोस्मासुनरर्षभ ॥ ज्येष्ठपुत्रेस्थितेराजानकनीयान्भवेन्नृपः ॥ २ ॥ ससमृद्धांमयासार्धमयोध्यांगच्छराघव ॥ अभिषेचयचात्मानंकुलस्यास्यभवायनः ॥ ३ ॥ राजानंमानुषंप्राहुर्देवत्वेसंमतोमम ॥ यस्यधर्मार्थसहितंवृत्तमाहुरमानुषं ॥ ४ ॥ केकयस्थेचमयितुत्वयिचारण्यमाश्रिते ॥ धीमान्स्वर्गंगतोराजायायजूकःसतांमतः ॥ ५ ॥

तरमुक्त्वाकश्चित्प्रश्नोत्तरमाह रामस्येति धर्माद्राज्यायोग्यत्वेनराजधर्माद्राज्याद्विहीनस्यत्वत्पृष्टराजधर्मोमेकोपयुक्तः अनुपनीतयागवत् अतोऽनवसरदुस्थोमयिकच्चिदादिप्रश्नइतिभावः ॥ १ ॥ कुतस्तेउक्तधर्माभावोऽतआह शाश्वतइति शाश्वतःकुलक्रमागतः अस्मासुअस्मत्पूर्वेषु सदासर्वदा यथेतिपाठेयथाशास्त्रंस्थितःप्रतिष्ठितः अयंकस्तत्राह ज्येष्ठेइति एवंचकनीयस्त्वान्मेनराजत्वमितिभावः ॥ २ ॥ यदेवमतःसइति गच्छआगच्छ भवायअभ्युदयाय ॥ ३ ॥ ननुदेवत्वप्रापकंतपोविहायकिमेराज्येनतत्राह राजानमिति सर्वेजनायद्यपिराजानंमानुषंप्राहुस्तथापिममसदेवत्वेसंमतः तत्रहेतुमाह यस्येति अमानुषंमनुष्येऽसंभावितमित्यर्थः ॥ ४ ॥ उक्तमपिराजमरणंरामेणविषयांतरोत्तरदानादश्रुतमिवमत्वापुनस्तदेवाह केकयस्थेइति सतांमतःसद्भिःपूज्यमानः ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ कृतोदकाविति कृतसपिंडीकरणांतसर्वकृत्यौ ॥ ७ ॥ तर्हिकिंकृतकरणेनेत्यतआह प्रियेणेति भवान्प्रियोज्येष्ठत्वादितिभावः ॥ ८ ॥ प्रकारांतरेणापिप्रियत्वमेवोपपादयति त्वामेवेति तवशोकरुग्णइत्यनेनत्वच्छोकएवतदवसादहेतुरितिदर्शितं ॥ ९ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेद्व्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १०२ ॥

निष्क्रांतमात्रेभवतिसहसीतेसलक्ष्मणे ॥ दुःखशोकाभिभूतस्तुराजात्रिदिवमभ्यगात् ॥ ६ ॥ उत्तिष्ठपुरुषव्याघ्रक्रियतामुदकंपितुः ॥ अहंचायंचशत्रुघ्नःपूर्वमेवकृतोदकौ ॥ ७ ॥ प्रियेणकिलदत्तंहिपितृलोकेषुराघव ॥ अक्षयंभवतीत्याहुर्भवांश्चैवपितुःप्रियः ॥ ८ ॥ त्वामेवशोचंस्तवदर्शनेप्सुस्त्वय्येवसक्तामनिवर्त्यबुद्धिं ॥ त्वयाविहीनस्तवशोकरुग्णस्त्वांसंस्मरन्नेवगतःपिताते ॥ ९ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेद्व्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १०२ ॥ ॥ ६ ॥ तांश्रुत्वाकरुणांवाचंपितुर्मरणसंहितां ॥ राघवोभरतेनोक्तांबभूवगतचेतनः ॥ १ ॥ तंतुवज्रमिवोत्सृष्टमाहवेदानवारिणा ॥ वाग्वज्रंभरतेनोक्तममनोज्ञंपरंतपः ॥ २ ॥ प्रगृह्यरामोबाहूवैपुष्पितांगइवद्रुमः ॥ वनेपरशुनाकृत्तस्तथाभुविपपातह ॥ ३ ॥ तथाहिपतितंरामंजगत्यांजगतीपतिं ॥ कूलघातपरिश्रांतंप्रसुप्तमिवकुंजरं ॥ ४ ॥ भ्रातरस्तेमहेष्वासंसर्वतःशोककर्शितं ॥ रुदंतःसहवैदेह्यासिषिचुःसलिलेनवै ॥ ५ ॥ सतुसंज्ञांपुनर्लब्ध्वानेत्राभ्यामश्रुमुत्सृजन् ॥ उपाक्रामतकाकुत्स्थःकृपणंबहुभाषितुं ॥ ६ ॥ सरामःस्वर्गतंश्रुत्वापितरंपृथिवीपतिं ॥ उवाचभरतंवाक्यंधर्मात्माधर्मसंहितं ॥ ७ ॥ किंकरिष्याम्ययोध्यायांतातेदिष्टांगतिंगते ॥ कस्तांराजवराद्धीनामयोध्यांपालयिष्यति ॥ ८ ॥ किंनुतस्यमयाकार्यंदुर्जातेनमहात्मनः ॥ योमृतोममशोकेनसमयानचसंस्कृतः ॥ ९ ॥ अहोभरतसिद्धार्थोयेनराजात्वयानघ ॥ शत्रुघ्नेनचसर्वेषुप्रेतकृत्येषुसत्कृतः ॥ १० ॥ निष्प्रधानामनेकाग्रांनरेंद्रेणविनाकृतां ॥ निवृत्तवनवासोपिनायोध्यांगंतुमुत्सहे ॥ ११ ॥

करुणांशोकावहां ॥ १ ॥ तंभरतोक्तंवाग्वज्रंरणेइंद्रोत्सृष्टवज्रतुल्यंश्रुत्वा ॥ २ ॥ बाहूप्रगृह्यअतिशिथिलौकृत्वाउद्धृत्यवानिष्पीड्यवाभुविपपात भरतादिदर्शनेनहर्षात्पुष्पितांगद्रुमसादृश्यं ॥ ३ ॥ ४ ॥ सिषिचुःमोहशांतयेसर्वगात्राणिजलेनसिषिचुः ॥ ५ ॥ कृपणंभाषितुं लोकानुसारेणविलपितुमित्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ दिष्टांगतिंदैवकल्पितांगतिंस्वसुकृतातिसृष्टांवा ॥ ८ ॥ दुर्जातेनव्यथाजन्मना ॥ ९ ॥ सत्कृतःसंस्कारकर्मणापूजितः ॥ १० ॥ निष्प्रधानांप्रधानहीनां अतएवानेकाग्रांबहुनायकां अत्रोभयत्रहेतुर्नरेंद्रेणविनाकृतामिति ॥ ११ ॥

अनुशासिष्यति हिताहितविषयप्रवृत्तिनिवृत्तीकारयिष्यति ॥ १२ ॥ सुवृत्तंशोभननियोगाचरणं कुतःपुरुषात् ॥ १३ ॥ अभ्येत्यअभिमुखोभूत्वा ॥ १४ ॥ स्वर्गतिरूपंदुःखं ॥ १५ ॥ ॥ १६ ॥ क्रियतामितिअब्रुवन् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ इंगुदीपिण्याकंतपस्विभोज्यतापसतरुफलपिण्याकं अनिःसारितैतैलंपिष्ट्वाचूर्णीकृतमिंगुदीबीजमत्रपिण्याकत्वेनोपचर्यते निः

समाप्तवनवासंमामयोध्यायांपरंतप ॥ कोनुशासिष्यतिपुनस्तातेलोकांतरेगते ॥ १२ ॥ पुराप्रेक्ष्यसुवृत्तंमांपितायान्याहसांत्वयन् ॥ वाक्यानितानि श्रोष्यामिकुतःकर्णसुखान्यहं ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वाथभरतंभार्यामभ्येत्यराघवः ॥ उवाचशोकसंतप्तःपूर्णचंद्रनिभाननां ॥ १४ ॥ सीतेमृतस्तेश्वशुरःपितृहीनोसिलक्ष्मण ॥ भरतोदुःखमाचष्टेस्वर्गीतंपृथिवीपतेः ॥ १५ ॥ ततोबहुगुणंतेषांबाष्पंनेत्रेष्वजायत ॥ तथाब्रुवतिकाकुत्स्थेकुमाराणांयशस्विनां ॥ १६ ॥ ततस्तेभ्रातरःसर्वेभृशमाश्वास्यदुःखितं ॥ अब्रुवन्जगतीभर्तुःक्रियतामुदकंपितुः ॥ १७ ॥ सासीतास्वर्गतंश्रुत्वाश्वशुरंतंमहानृपं ॥ नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यांनशशाकेक्षितुंप्रियं ॥ १८ ॥ सांत्वयित्वातुतांरामोरुदतींजनकात्मजां ॥ उवाचलक्ष्मणंतत्रदुःखितोदुःखितंवचः ॥ १९ ॥ आनयेंगुदिपिण्याकंचीरमाहरचोत्तरं ॥ जलक्रियार्थंतातस्यगमिष्यामिमहात्मनः ॥ २० ॥ सीतापुरस्ताद्व्रजतुत्वमेनामभितोव्रज ॥ अहंपश्चाद्गमिष्यामिगतिर्ह्येषासुदारुणा ॥ २१ ॥ ततोनित्यानुगस्तेषांविदितात्मामहामतिः ॥ मृदुर्दांतश्चकांतश्चरामेचदृढभक्तिमान् ॥ २२ ॥ सुमंत्रस्तैर्नृपसुतैःसार्धमाश्वास्यराघवं ॥ अवतारयदालंब्यनदींमंदाकिनींशिवां ॥ २३ ॥ तेसुतीर्थांततःकृच्छ्रादुपगम्ययशस्विनः ॥ नदींमंदाकिनींरम्यांसदापुष्पितकाननां ॥ २४ ॥ शीघ्रस्रोतसमासाद्यतीर्थंशिवमकर्दमं ॥ सिषिचुस्तूदकंराज्ञेतत३एतद्भवत्विति ॥ २५ ॥

सारितसारस्यतस्यनिषिद्धत्वात् उत्तरमुत्तमंनवीनंचीरं ॥ २० ॥ अभितःपश्चात् एषागतिःसुदारुणाशोकादिकालिकी तदुक्तं सर्वैकनिष्ठप्रथमाइतरेतुस्त्रियोयतइतिआशौचस्नानप्रकरणे ॥ २१ ॥ नित्यानुगःकुलक्रमादागतानुचरः विदितात्माज्ञातात्मस्वरूपः तेषांकुमाराणां ॥ २२ ॥ अवतारयत्अवातारयत् ॥ २३ ॥ तेसीतादयः ॥ २४ ॥ अकर्दमंतीर्थंअवतारमार्गं ततएतद्भवत्वित्युच्चार्यसिषिचुर्ददुः ततेत्येतत्पितुर्नामगोत्ररूपोपलक्षणंबोध्यं संबोधनेप्लुतकरणादसंधिः केचित्तुततेत्युक्तौनामाद्युच्चारणस्यनप्रयोजनमस्मादेवाचारादित्याहुः ॥ २५ ॥ ॥ १६८ ॥

एतदेवविवृणोति प्रगृह्येति याम्यांदक्षिणां यत्त्वाधुनिकनिबंधेषुसुमंतुनाम्नालिखितंवचनंक्षत्रियाणामुदङ्मुखजलदानबोधकंतन्निर्मूलं एतदाचारविरोधात् निकृष्टक्षत्रियपरंवा रुदन्नित्यनेनपित्रादिविषयेरोदनेननिषेधइतिसूचितं ॥ २६ ॥ २७ ॥ प्रत्युत्तीर्यतीरमागत्यनिर्वापंचकारपिंडंददौ नचयदाकदाचित्पितुर्मरणश्रवणेपुत्रस्यदशाहाशौचतायाःस्मृतिषूक्तत्वेनकथंकृतक्रियस्यपितुःप्रथमदिनएवपिंडदानमितिवाच्यं तस्याःस्मृतेःक्षत्रियेतरविषयत्वात्कलिविषयत्वाद्वानदोषः ॥ २८ ॥ ऐंगुदंइंगुदीबीजसंबंधिबदरैःबदरफलैः ॥ २९ ॥ ननुराज्ञेकथंपि

प्रगृह्यतुमहीपालोजलपूरितमंजलिं ॥ दिशंयाम्यामभिमुखोरुदन्वचनमब्रवीत् ॥ २६ ॥ एतत्तेराजशार्दूलविमलंतोयमक्षयं ॥ पितृलोकगतस्याद्यमद्दत्तमुपतिष्ठतु ॥ २७ ॥ ततोमंदाकिनीतीरंप्रत्युत्तीर्यसराघवः ॥ पितुश्चकारतेजस्वीनिर्वापंभ्रातृभिःसह ॥ २८ ॥ ऐंगुदंबदरैर्मिश्रंपिण्याकंदर्भसंस्तरे ॥ न्यस्यरामःसुदुःखार्तोरुदन्वचनमब्रवीत् ॥ २९ ॥ इदंभुंक्ष्वमहाराजप्रीतोयदशनावयं ॥ यदन्नःपुरुषोभवतितदन्नास्तस्यदेवताः ॥ ३० ॥ ततस्तेनैवमार्गेणप्रत्युत्तीर्यसरित्तटात् ॥ आरुरोहनरव्याघ्रोरम्यसानुंमहीधरं ॥ ३१ ॥ ततःपर्णकुटीद्वारमासाद्यजगतीपतिः ॥ परिजग्राहपाणिभ्यामुभौभरतलक्ष्मणौ ॥ ३२ ॥ तेषांतुरुदतांशब्दात्प्रतिशब्दोभवद्गिरौ ॥ भ्रातॄणांसहवैदेह्यासिंहानांनर्दतामिव ॥ ३३ ॥ महाबलानांरुदतांकुर्वतामुदकंपितुः ॥ विज्ञायतुमुलंशब्दंत्रस्ताभरतसैनिकाः ॥ ३४ ॥ अब्रुवंश्चापिरामेणभरतःसंगतोध्रुवं ॥ तेषामेवमहान्शब्दःशोचतांपितरंमृतं ॥ ३५ ॥ अथवाहान्परित्यज्यतंसर्वेभिमुखाःस्वनं ॥ अप्येकमनसोजग्मुर्यथास्थानंप्रधाविताः ॥ ३६ ॥ हयैरन्येगजैरन्येरथैरन्येस्वलंकृतैः ॥ सुकुमारास्तथैवान्येपद्भिरेवनरायुः ॥ ३७ ॥ अचिरप्रोषितंरामंचिरविप्रोषितंयथा ॥ द्रष्टुकामोजनःसर्वोजगामसहसाश्रमं ॥ ३८ ॥

ण्याकपिंडदानंतत्राह यदशनाइति यदशनाइत्यस्यतदशनाअस्मत्पितरइतिशेषः तत्रसामान्येनार्थांतरन्यासमाह यदन्नइति ॥ ३० ॥ प्रत्युत्तीर्यपरावृत्त्य ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ प्रतिशब्दःप्रतिध्वनिः प्रतिश्रुत्वेतिपाठेप्ययमेवार्थः ॥ ३३ ॥ त्रस्ताःकाविपत्प्रादुरभूदितिभीताः ॥ ३४ ॥ ततोनिश्चित्याब्रुवन्निति ॥ ३५ ॥ स्वनमभिमुखाःस्वनोत्पत्तिदिशमभिमुखाः यथास्थानंयथोचितंप्रधावितास्त्वरितागच्छंतिस्म ॥ ३६ ॥ कैस्तत्राह हयैरित्यादि सुकुमाराइतिपूर्वान्वयि अन्येतेभ्योभिन्नाः ॥ ३७ ॥ आश्रममितिपदं ॥ ३८ ॥

खुरसमाकुलयानाःपश्वादयः नेमिसमाकुलानिरथशकटादीनि ॥ ३९ ॥ समाहताअभिहताआक्रांतेतियावत् ॥ ४० ॥ तेनशब्देन गंधेनआवासयंतोमदगंधेनदिङ्मुखानिसुरभीकुर्वंतः ॥ ४१ ॥ गोकर्णस्समरोमृगविशेषौ ॥ ४२ ॥ रथाङ्गश्चक्रवाकः नत्यूहोजलकुक्कुटः प्लवाबकविशेषाः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ पर्यष्वजतपरिष्वंगयोग्यानितिशेषः ॥ ४७ ॥

भ्रातॄणांत्वरितास्तेतुद्रष्टुकामाःसमागमं ॥ ययुर्बहुविधैर्यानैःखुरनेमिसमाकुलैः॥ ३९॥ साभूमिर्बहुभिर्यानैरथनेमिसमाहता॥ मुमोचतुमुलंशब्दंद्यौरिवाभ्रसमागमे ॥ ४० ॥ तेनवित्रासितानागाःकरेणुपरिवारिताः ॥ आवासयंतोगंधेनजग्मुरन्यद्वनंततः ॥ ४१ ॥ वराहमृगसिंहाश्चमहिषाःसृमरास्तथा ॥ व्याघ्रगोकर्णगवयावित्रेसुःपृषतैःसह ॥ ४२ ॥ रथाङ्गहंसानत्यूहाःप्लवाःकारंडवाःपरे ॥ तथापुंस्कोकिलाःक्रौंचाविसंज्ञाभेजिरेदिशः ॥ ४३ ॥ तेनशब्देनवित्रस्तैराकाशंपक्षिभिर्वृतं ॥ मनुष्यैरावृताभूमिरुभयंप्रबभौतदा ॥ ४४ ॥ ततस्तंपुरुषव्याघ्रंयशस्विनमकल्मषं ॥ आसीनंस्थंडिलेरामंददर्शसहसाजनः ॥ ४५ ॥ विगर्हमाणःकैकेयींमंथरासहितामपि ॥ अभिगम्यजनोरामंबाष्पपूर्णमुखोभवत् ॥ ४६ ॥ तान्नरान्बाष्पपूर्णाक्षान्समीक्ष्याथसुदुःखितान् ॥ पर्यष्वजतधर्मज्ञःपितृवन्मातृवच्चसः ॥ ४७ ॥ सतत्रकांश्चित्परिषस्वजेनरान्नराश्चकेचित्तुतमभ्यवादयन् ॥ चकारसर्वान्सवयस्यबांधवान्यथार्हमासाद्यतदानृपात्मजः ॥ ४८ ॥ ततःसतेषांरुदतांमहात्मनांभुवंचखंचानुविनादयन्स्वनः ॥ गुहागिरीणांचदिशश्चसंततंमृदंगघोषप्रतिमोविशुश्रुवे ॥ ४९ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेत्र्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १०३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

वसिष्ठःपुरतःकृत्वादारान्दशरथस्यच ॥ अभिचक्रामतंदेशंरामदर्शनतर्षितः ॥ १ ॥ राजपत्न्यश्चगच्छंत्योमंदंमंदाकिनींप्रति ॥ ददृशुस्तत्रतत्तीर्थंरामलक्ष्मणसेवितं ॥ २ ॥ कौसल्याबाष्पपूर्णेनमुखेनपरिशुष्यता ॥ सुमित्रामब्रवीद्दीनांयाश्चान्याराजयोषितः ॥ ३ ॥

तदेवाह सतत्रेति ॥ ४८ ॥ अनुविनादयन्प्रतिध्वनयन् ॥ ४९ ॥ अत्रकतकरीत्याश्लोकद्वयंगतं ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेत्र्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १०३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ दशरथस्यदारानित्यन्वयः तर्षितःसाभिलाषः ॥ १ ॥ तीर्थमवतारमार्गं ॥ २ ॥ ३ ॥

येतेप्रसिद्धारामादयोनिर्विषयीकृताराज्यान्निष्काशितास्तेषांवनेवसतां प्राक्कलनं बहुव्रीहिरयं प्रथमपरिग्रहवत् तीर्थंपुण्यतीर्थं गंगायमुनापरपारभवंइदमेव प्राक्केवलमितिपाठआधुनिककल्पितः नापितत्रार्थसामंजस्यमितिकतकः तत्रापिपाठेप्राक्परिगृहीतमितिशेषः प्राक्परिगृहीतंतीर्थंजलानयनादिव्यवहारोपयोगीमार्गःइदमेवेतिकेवलंनिश्चितमित्यर्थोवक्तुंशक्यः केवलंनिश्चितेक्लीबंवाच्यवच्चैककृत्स्नयोरिति ॥ ४ ॥ ५ ॥ जघन्यंहीनमपिजलाहरणादिकंतेपुत्रःकृतवानथाप्यसौनगर्हितः कुतस्तत्राह गुणैर्ज्येष्ठत्वसौभ्रात्रधार्मिकत्वादिभिर्विशिष्ट

इदंतेपामनाथानांक्लिष्टमक्लिष्टकर्मणां ॥ वनेप्राक्कलनंतीर्थंयेतेनिर्विषयीकृताः ॥ ४ ॥ इतःसुमित्रेपुत्रस्तेसदाजलमतंद्रितः ॥ स्वयंहरतिसौमित्रिर्ममपुत्रस्यकारणात् ॥ ५ ॥ जघन्यमपितेपुत्रःकृतवान्नतुगर्हितः ॥ भ्रातुर्यदर्थरहितंसर्वंतद्गर्हितंगुणैः ॥ ६ ॥ अद्यायमपितेपुत्रःक्लेशानामतथोचितः ॥ नीचानर्थसमाचारंसज्जंकर्मप्रमुंचतु ॥ ७ ॥ दक्षिणाग्रेषुदर्भेषुसाददर्शमहीतले ॥ पितुरिंगुदिपिण्याकंन्यस्तमायतलोचना ॥ ८ ॥ तंभूमौपितुरार्तेनन्यस्तंरामेणवीक्ष्यसा ॥ उवाचदेवीकौसल्यासर्वादशरथस्त्रियः ॥ ९ ॥ इदमिक्ष्वाकुनाथस्यराघवस्यमहात्मनः ॥ राघवेणपितुर्दत्तंपश्यतैतद्यथाविधि ॥ १० ॥ तस्यदेवसमानस्यपार्थिवस्यमहात्मनः ॥ नैतदौपयिकंमन्येभुक्तभोगस्यभोजनं ॥ ११ ॥ चतुरंतांमहींभुक्त्वामहेंद्रसदृशोभुवि ॥ कथमिंगुदिपिण्याकंसभुंक्तेवसुधाधिपः ॥ १२ ॥ अतोदुःखतरंलोकेनकिंचित्प्रतिभातिमे ॥ यत्ररामःपितुर्दद्यादिंगुदीक्षोदमृद्धिमान् ॥ १३ ॥ रामेणेंगुदिपिण्याकंपितुर्दत्तंसमीक्ष्यमे ॥ कथंदुःखेननहृदयंनस्फोटतिसहस्रधा ॥ १४ ॥

स्यभ्रातुर्यदर्थरहितंप्रयोजनरहितंतदेवगर्हितंभवति तीर्थस्तु भ्रातुर्यदर्थसहितंप्रयोजनसहितं तद्गुणैःप्रयोजनैर्विहितंकल्पितंतत्सर्वगुणफलकमित्यर्थसहितं विहितमितिपाठंचाह ॥ ६ ॥ क्लेशानामनुभूयमानानांतथायथानुभवमुचितोनेत्यतथोचितस्तेयंपुत्रोनीचार्होयोनर्थोदुःखजनकःसमाचारोनुष्ठानंयस्मिंस्तत्तथासज्जंप्रस्तुतंयथोक्तंकर्ममुंचतु रामस्यप्रत्यावर्तिष्यमाणत्वादितिभावः एकःशत्रुघ्नस्तुभरतसंगादेतत्कर्मनकरोत्येवायमपिमुंचत्वितिअपेरर्थः ॥ ७ ॥ न्यस्तंरामेण ॥ ८ ॥ स्त्रियःप्रतीतिशेषः ॥ ९ ॥ १० ॥ औपयिकंउचितंनभवतीतिमन्ये तत्रहेतुर्भुक्तभोगस्येति भुक्ताभोगायेनतस्य ॥ ११ ॥ चतुरंतांचतुःसमुद्रावसानां ॥ १२ ॥ क्षोदंपिष्टं ॥ १३ ॥ नस्फोटतिनस्फुटतिनविशीर्णंभवति ॥ १४ ॥

श्रुतिरित्यायाश्वासनप्रकारः सत्यासत्यार्था लौकिकीलोकविदितालोकप्रसिद्धा ॥ १५ ॥ एवंश्रुतिस्त्वित्यादिप्रकारेण ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ पृष्ठात्पृष्ठदेशात् पृष्ठंतुचरमंतनोः ॥ १९ ॥
आसक्तं भावेनिष्ठा स्नेहासंगोपेतं ॥ २० ॥ वर्तातिर्वर्तितवत्यः ॥ २१ ॥ उपसंगृह्यस्पृष्ट्वा ॥ २२ ॥ वनेत्यादि वनवासकृतदीनत्ववतीमितियावत् ॥ २३ ॥ २४ ॥ परिक्लिष्टंपरिमृदितं

श्रुतिस्तुखल्वियंसत्यालौकिकीप्रतिभातिमे ॥ यदन्नःपुरुषोभवतितदन्नास्तस्यदेवताः ॥ १५ ॥ एवमार्तासपत्न्यस्ताजग्मुराश्वास्यतांतदा ॥ ददृशुश्चा
श्रमेरामंस्वर्गच्युतमिवामरं ॥ १६ ॥ तंभोगैःसंपरित्यक्तंरामंसंप्रेक्ष्यमातरः ॥ आर्तामुमुचुरश्रूणिसस्वरंशोककर्शिताः ॥ १७ ॥ तासांरामःसमुत्थाय
जग्राहचरणांबुजान् ॥ मातॄणांमनुजव्याघ्रःसर्वासांसत्यसंगरः ॥ १८ ॥ ताःपाणिभिःसुखस्पर्शैर्मृद्वंगुलितलैःशुभैः ॥ प्रममार्जूरजःपृष्ठाद्रामस्यायत
लोचनाः ॥ १९ ॥ सौमित्रिरपिताःसर्वामातॄःसंप्रेक्ष्यदुःखितः ॥ अभ्यवादयदासक्तंशनैरामादनंतरं ॥ २० ॥ यथारामेतथातस्मिन्सर्वावर्तातिरेस्त्रि
यः ॥ वृत्तिंदशरथाज्जातेलक्ष्मणेशुभलक्षणे ॥ २१ ॥ सीतापिचरणांस्तासामुपसंगृह्यदुःखिता ॥ श्वश्रूणामश्रुपूर्णाक्षीसंबभूवाग्रतःस्थिता ॥ २२ ॥
तांपरिष्वज्यदुःखार्तामातादुहितरंयथा ॥ वनवासकृतांदीनांकौसल्यावाक्यमब्रवीत् ॥ २३ ॥ वैदेहराजन्यसुतास्नुषादशरथस्यच ॥ रामपत्नीकथंदुः
खंसंप्राप्ताविजनेवने ॥ २४ ॥ पद्ममातपसंतप्तंपरिक्लिष्टमिवोत्पलं ॥ कांचनंरजसाध्वस्तंक्लिष्टंचंद्रमिवांबुदैः ॥ २५ ॥ मुखंतेप्रेक्ष्यमांशोकोदहत्यग्निरि
वाश्रयं ॥ भृशंमनसिवैदेहिव्यसनारणिसंभवः ॥ २६ ॥ ब्रुवंत्यामेवमार्तायांजनन्यांभरताग्रजः ॥ पादावासाद्यजग्राहवसिष्ठस्यसराघवः ॥ २७ ॥
पुरोहितस्याग्निसमस्यतस्यवैबृहस्पतेरिंद्रइवामराधिपः ॥ प्रगृह्यपादौसुसमृद्धतेजसःसहैवतेनोपविवेशराघवः ॥ २८ ॥ ततोजघन्यंसहितैःस्वमंत्रि
भिःपुरप्रधानैश्चतथैवसैनिकैः ॥ जनेनधर्मज्ञतमेनधर्मवानुपोपविष्टोभरतस्तदाग्रजं ॥ २९ ॥

उत्पलंरक्तोत्पलं ध्वस्तमभिभूतं ॥ २५ ॥ तेमुखंप्रेक्ष्यस्थितामितिशेषः मनसिसंक्रांतोव्यसनारणिसंभवःशोकःअग्निराश्रयंगृहमिवकाष्ठानीववामांदहति आशयमितिपाठेपिआशयो
गृहमेव आशय्यतेत्रेतिव्युत्पत्तेः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ ततइति वसिष्ठरामोपवेशनानंतरंजघन्यं जघनभागंपृष्ठभागमाश्रितःसन्उपोपविष्टोबभूवेत्यन्वयः ॥ २९ ॥

उपोपविष्टइत्यादिजनाभिप्रायानुभाषणं ॥ ३० ॥ किमिति किंसाधुवक्ष्यतिवदिष्यतीतियोजना ॥ ३१ ॥ त्रयोग्नयःशत्रुघ्नस्याप्राधान्येनपरिहरणात् ॥ ३२ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामे
श्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेचतुरुत्तरशततमःसर्गः ॥ १०४ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ पूर्वसर्गोक्तरीत्यासुहृद्गणवृतत्वं शोचतांपितृमरणदुःखेन ॥ १ ॥
मंदाकिन्यांतत्तीरे हुतंप्रातरौपासनहोमं जप्यंगायत्रीजपं द्वारमितिपाठेउटजद्वारमित्यर्थइतिकेचित्तन्न उत्तरसर्गेमंदाकिनीतीरेराममुवाचेत्युक्तेः तस्माद्राममितिपाठः रामाधिष्ठितनदीतीरमित्यर्थउचितः ॥ २ ॥ ३ ॥ माताकैकेयीप्रथमंराज्ञाराज्यदानेनसांत्विताकृताश्वासाअनंतरंतयाममेदंराज्यंदत्तंतद्राज्यमकंटकंउक्तप्रकारेणपितृवचनस्यापिपरिपालनात्प्रत्यूहरहितं ॥ ४ ॥

उपोपविष्टस्तुतदातिवीर्यवांस्तपस्विवेषेणसमीक्ष्यराघवं ॥ श्रियाज्वलंतंभरतःकृतांजलिर्यथामहेंद्रःप्रयतःप्रजापतिं ॥ ३० ॥ किमेषवाक्यंभरतोद्य
राघवंप्रणम्यसत्कृत्यचसाधुवक्ष्यति ॥ इतीवतस्यार्यजनस्यतत्त्वतोबभूवकौतूहलमुत्तमंतदा ॥ ३१ ॥ सराघवःसत्यधृतिश्चलक्ष्मणोमहानुभावोभरत
श्चधार्मिकः ॥ वृताःसुहृद्भिश्चविरेजिरेध्वरेयथासदस्यैःसहितास्त्रयोग्नयः ॥ ३२ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडे
चतुरुत्तरशततमःसर्गः ॥ १०४ ॥ ॥ ९ ॥ ततःपुरुषसिंहानांवृतानांतैःसुहृद्गणैः ॥ शोचतामेवरजनीदुःखेनव्यत्यवर्तत ॥ १ ॥ रजन्यांसु
प्रभातायांभ्रातरस्तेसुहृद्वृताः ॥ मंदाकिन्यांहुतंजप्यंकृत्वाराममुपागमन् ॥ २ ॥ तूष्णींतेसमुपासीनानकश्चित्किंचिदब्रवीत् ॥ भरतस्तुसुहृन्मध्येरामं
वचनमब्रवीत् ॥ ३ ॥ सांत्वितामामिकामातादत्तंराज्यमिदंमम ॥ तद्ददामितवैवाहंभुंक्ष्वराज्यमकंटकं ॥ ४ ॥ महतेवांबुवेगेनभिन्नःसेतुर्जलागमे ॥
दुरावरंत्वदन्येनराज्यखंडमिदंमहत् ॥ ५ ॥ गतिंखरइवाश्वस्यतार्क्ष्यस्येवपतत्रिणः ॥ अनुगंतुंनशक्तिर्मेगतिंतवमहीपते ॥ ६ ॥ सुजीवंनित्यशस्तस्य
यःपरैरुपजीव्यते ॥ रामतेनतुदुर्जीवंयःपरानुपजीवति ॥ ७ ॥

जलागमेवर्षाकालेंबुवेगेनभिन्नःसेतुरिव इदंमहदयोध्यादेशीयंराज्यखंडंभरतखंडाख्यंराज्यंत्वदन्येनदुरावरंआवरितुमशक्यं ॥ ५ ॥ ननुत्वयावीरेणसुरक्ष्यमेतत्तत्राह गतिमिति अश्वगतिमनुगंतुंखरोयथानशक्तः तार्क्ष्यगत्यनुगमनेयथेतरपक्षिणोऽशक्तास्तथातवगतिंत्वदीयांराज्यपालनशक्तिमनुगंतुंमेनशक्तिः इवशब्दोयथार्थे निपातानामनेकार्थत्वात् ॥ ६ ॥ यः
परैर्नित्यशउपजीव्यतेतस्यसुजीवंशोभनंजीवनमित्यर्थः भावघञंतंक्लीबमपिक्वचित् घञजपाःपुंसीतितुप्रायिकमितिबोध्यं तस्येत्यर्थेतेनेत्यार्षं दुर्जीवंदुःखंजीवनं तस्मात्तवराज्यकरणमेवोचितमितिभावः ॥ ७ ॥

लोकरक्षणार्थंदशरथेनोत्पाद्यवर्धितःसंकलगुणसंपन्नोयदिलोकरक्षणंनकरिष्यसितदाव्यर्थस्तत्प्रयासइत्यमुमर्थमुपमानप्रदर्शनमुखेनाह यथात्विति यथावृक्षःफलार्थिनापुंसारोपितः कृतबीजावापोऽनंतरंशनैर्वर्धितः तत्रवृद्ध्यतिशयमाह ह्रस्वकेनवामनेनदुरारोहोऽतएवरूढस्कंधोमहाद्रुमोथपुष्पितोभूत्वायदाफलानिनदर्शयतितदासःतदारोपकःपुमान्यस्यफलस्य हेतोःसद्रुमःप्रभावितःउत्पादितःसतांप्रीतिस्वाभिमतफलप्राप्तिजांप्रीतिनानुभवेत्तथात्वमितिएषोपमात्वयिभवति यत्ररक्षणकालेत्वृषभःश्रेष्ठस्त्वंभर्तापालनसमर्थोऽस्मान्भृत्यान्नशाधिन शिक्षयसिअतस्तदर्थंतस्याउपमायाअर्थंराजप्रयासानर्थक्यरूपंवेत्तुमर्हसि ॥८ ॥ ९ ॥ १०॥ श्रेणयोनानाजातीयसंघाः अग्र्याःप्रधानाः ॥११॥१२॥ तस्यवचःसाध्वित्यनुमन्यंतेतियो

यथातुरोपितोवृक्षःपुरुषेणविवर्धितः॥ ह्रस्वकेनदुरारोहोरूढस्कंधोमहाद्रुमः॥ ८॥ सयदापुष्पितोभूत्वाफलानिनविदर्शयेत्॥ सतांनानुभवेत्प्रीतिंय स्यहेतोःप्ररोपितः॥ ९॥ एषोपमामहाबाहोतदर्थंवेत्तुमर्हसि॥ यत्रत्वमस्मान्वृषभोभर्ताभृत्यान्नशाधिहि ॥ १०॥ श्रेणयस्त्वांमहाराजपश्यंत्वग्र्याश्च सर्वशः ॥ प्रतपंतमिवादित्यंराज्यस्थितमरिंदमं ॥ ११ ॥ तथानुयानेकाकुत्स्थमत्तानर्दंतुकुंजराः ॥ अंतःपुरगतानार्योनंदंतुसुसमाहिताः ॥ १२ ॥ तस्यसाध्वनुमन्यंतनागराविविधाजनाः॥ भरतस्यवचःश्रुत्वारामंप्रत्यनुयाचतः॥ १३॥ तमेवंदुःखितंप्रेक्ष्यविलपंतंयशस्विनं ॥ रामःकृतात्माभर तंसमाश्वासयदात्मवान्॥ १४॥ नात्मनःकामकारोहिपुरुषोयमनीश्वरः॥ इतश्चेतरतश्चैनंकृतांतःपरिकर्षति॥ १५॥ सर्वेक्षयांतानिचयाःपतनांताः समुच्छ्रयाः॥ संयोगाविप्रयोगांतामरणांतंचजीवितं॥ १६॥ यथाफलानांपक्वानांनान्यत्रपतनाद्भयं॥ एवंनरस्यजातस्यनान्यत्रमरणाद्भयं॥ १७॥ यथागारंदृढस्थूणंजीर्णंभूत्वोपसीदति॥ तथावसीदंतिनराजरामृत्युवशंगताः॥ १८॥

जना अन्वमन्यंतेत्यर्थः ॥१३॥ दुःखितंप्रेक्ष्यदुःखेनैवंवक्तीत्यालोच्य कृतात्माशिक्षितबुद्धिः आत्मवान्धीरः॥१४॥आश्वासनप्रकारोनात्मनइति आत्मनोजीवस्यकामकारःस्वेच्छयाय त्किंचित्प्रवर्तनसामर्थ्यंननास्तिहियतोयंपुरुषोनीश्वरःईश्वरवत्स्वातंत्र्यरहितः तस्मादेनमितश्चास्माद्देहाच्चलोकाच्चइतरतःपरस्माद्देहाच्चलोकाच्चकृतांतःकालोंतर्यामिरूपःकर्मानुरूपंकर्षति एवंचममवनवासेनराजानापिकैकेयीकारणंकिंतुदेवादीनामदृष्टमित्यांतरोभावः ॥१५॥ इदानींराजमरणशोकावकाशोपिनास्तीत्याह सर्वेइति निचयाःसंग्रहाःनाशांताः समुच्छ्रयावि द्यादिकृतमौन्नत्यं तस्मान्नश्वरत्वेननिश्चितेकःशोकइतिभावः ॥ १६ ॥ यथाफलानांपतनमशक्यपरिहारंएवंमरणमपितथा तस्मान्नृपस्यतस्यनशोच्यता ॥ १७ ॥ तदेवदृष्टांतांतरेणोपपा दयति यथेति ॥ १८ ॥

अतीतरजन्यप्रतिनिवृत्तौदृष्टांतोयमुनायात्येवनप्रतिनिवर्ततइत्यर्थः उदकार्णवमित्यत्रोदकपदमधिकं ॥ १९ ॥ गच्छंतीतिशत्रंतं अंशवोरविकिरणाः आशयेइतिपाठेजलाशयेइत्यर्थः ॥ २० ॥ यदेवमतस्त्वमात्मानंप्रतिअनुशोचमृत्युर्दुर्वारआयातिकामेगतिरिहामुत्रेतिचिंतय अन्यंराजानं तदेवशोच्यत्वमाह आयुरिति आयुस्तुयस्य यस्यकस्यापिहीयतइत्यर्थः ॥२१॥ तदेवाह सहेति मृत्युःसहव्रजतिसहनिषीदतिसहगत्वासहनिवर्तते अंतर्यामिणएवमृत्युरूपत्वात् अतोऽपरिहार्यःसइतिभावः ॥ २२ ॥ वलयोजराकृताः किंहिकृत्वाकिंबलंप्राप्यप्रभा वयेत्प्रभुत्वंभावयेत् यद्वा किंकृत्वाकमुपायंकृत्वाएतत्सर्वपरिहारेसमर्थोभवेदित्यर्थः ॥ २३ ॥ आयुःक्षयकारकत्वेनानिष्टसाधनेरव्युदयादौइष्टसाधनत्वबुद्ध्याऽतिमूढामनुष्याइत्याह

अत्येतिरजनीयातुसानप्रतिनिवर्तते॥ यात्येवयमुनापूर्णंसमुद्रमुदकार्णवं ॥ १९॥ अहोरात्राणिगच्छंतिसर्वेषांप्राणिनामिह ॥ आयूंषिक्षपयंत्या शुग्रीष्मेजलमिवांशवः॥ २०॥ आत्मानमनुशोचत्वंकिमन्यमनुशोचसि॥ आयुस्तुहीयतेयस्यस्थितस्याथगतस्यच ॥ २१॥ सहैवमृत्युर्व्रजतिसह मृत्युर्निषीदति॥ गत्वासुदीर्घमध्वानंसहमृत्युर्निवर्तते ॥ २२ ॥ गात्रेषुवलयःप्राप्ताःश्वेताश्चैवशिरोरुहाः॥ जरयापुरुषोजीर्णःकिंहिकृत्वाप्रभावयेत् ॥२३॥ नंदंत्युदितआदित्येनंदंत्यस्तमितेहनि॥ आत्मनोनावबुध्यंतेमनुष्याजीवितक्षयं॥ २४॥ हृष्यंत्यृतुमुखंदृष्ट्वानवंनवमिवागतं॥ ऋतूनांपरिवर्ते नप्राणिनांप्राणसंक्षयः॥ २५॥ यथाकाष्ठंचकाष्ठंचसमेयातांमहार्णवे॥ समेत्यतुव्यपेयातांकालमासाद्यकंचन॥ २६॥ एवंभार्याश्चपुत्राश्चज्ञातयश्च वसूनिच॥ समेत्यव्यवधावंतिध्रुवोह्येषांविनाभवः ॥ २७॥ नात्रकश्चिद्यथाभावंप्राणीसमतिवर्तते ॥ तेनतस्मिन्नसामर्थ्यंप्रेतस्यास्त्यनुशोचतः ॥ २८॥ यथाहिसार्थंगच्छंतंब्रूयात्कश्चित्पथिस्थितः॥ अहमप्यागमिष्यामिपृष्ठतोभवतामिति॥ २९॥

नंदंतीति ॥ २४ ॥ नवंनवमिवइतःप्रागप्राप्तमिवऋतुमुखंऋतुप्रारंभःपरिवर्तःपुनःपुनःप्राप्तिस्तंदृष्ट्वाहृष्यंतिनजानंतितत्परिवर्तनेनप्राणिनांनाशइतीत्यन्वयः आत्ममुखमितिपाठेस्वस्वा भिमुखंऋतूनांपरिवर्तंदृष्ट्वाहृष्यंतीत्यर्थः ॥२५॥ काष्ठंकाष्ठंपोतद्वयं ॥२६॥ विनाभवःविप्रयोगइतियावत् ॥२७ ॥ अत्रसंसारेकश्चिदपिप्राणीयथाभावंयथाप्राप्तंस्वभावंमृतिजनिलक्षणं नसमतिवर्ततेनलंघयति तेनहेतुनाप्रेतस्य संबंधसामान्येषष्ठी प्रेतमनुशोचतोऽस्यतस्मिन्स्वीयप्रेतभावनिवर्तनेसामर्थ्यंनास्ति ॥ २८ ॥ पूर्वगतिसमानगतित्वेदृष्टांतः यथेति पुरतोगच्छंतं सार्थंपथिस्थितःपथिकः ॥ २९ ॥

उक्तायालोकस्थितेःप्रकृतोपयोगमाह एवमिति पितृपैतामहैः वृद्धिरार्षी पैतृपितामहैरित्यर्थः पितृपैतामहइतिपाठेतत्संबंधीमार्गइत्यर्थः ध्रुवःअवश्यंप्राप्यः यस्यमार्गस्यव्यतिक्रमोलं घनंनास्तितमापन्नःस्वयमपितंप्राप्तःपित्रादीन्कथंशोचेत् ॥ ३० ॥ स्रोतसोवागंगादिप्रवाहस्येवानिवर्तिनःप्रत्यावृत्तिरहितस्यपतमानस्यगच्छतोवयसःनाशंदृष्ट्वेतिशेषः आत्मासुखेतत्सा धनेधर्मेनियोक्तव्यः कुतःयतःप्रजाःसुखभाजःसुखसाधनाप्तिनिमित्तजन्मभाजःस्मृताः ॥ ३१ ॥ यदेवमतोधर्मात्मेति उपसंहरति नसइति सतांसत्कृतःसद्भिःपूज्यमानः ॥ ३२॥ ब्रह्मलो कविहारिणींतल्लोकेविहारार्हां दैवीमृद्धिंदेवसंबंधिनींतपआदिसमृद्धिं ॥३३॥ श्रुतवानधीतात्मविद्यः तद्विधोयद्विधश्चासीतिपाठेश्रुतवान्बुद्धिमत्तरश्चयद्विधोसितद्विधोभवान्नशोचितुमर्ह

एवंपूर्वैर्गतोमार्गःपितृपैतामहैर्ध्रुवः ॥ तमापन्नःकथंशोचेद्यस्यनास्तिव्यतिक्रमः ॥ ३० ॥ वयसःपतमानस्यस्रोतसोवानिवर्तिनः ॥ आत्मासुखेनि योक्तव्यःसुखभाजःप्रजाःस्मृताः ॥ ३१ ॥ धर्मात्मासुशुभैःकृत्स्नैःक्रतुभिश्चाप्तदक्षिणैः ॥ सनशोच्यःपितातातस्वर्गतःसत्कृतःसतां ॥ ३२ ॥ सजीर्णं मानुषंदेहंपरित्यज्यपिताहिनः ॥ दैवीमृद्धिमनुप्राप्तोब्रह्मलोकविहारिणीं ॥ ३३ ॥ तंतुनैवंविधःकश्चित्प्राज्ञःशोचितुमर्हति ॥ त्वद्विधोमद्विधश्चापिश्रुत वान्बुद्धिमत्तरः ॥ ३४ ॥ एतेबहुविधाःशोकाविलापरुदितेतदा ॥ वर्जनीयाहिधीरेणसर्वावस्थासुधीमता ॥ ३५ ॥ सस्वस्थोभवमाशोकोयात्वाचा वसतांपुरीं ॥ तथापित्रानियुक्तोसिवशिनावदतांवर ॥ ३६ ॥ यत्राहमपितेनैवनियुक्तःपुण्यकर्मणा ॥ तत्रैवाहंकरिष्यामिपितुरार्यस्यशासनं ॥ ३७ ॥ नमयाशासनंतस्यत्यक्तुंन्याय्यमरिंदम ॥ तत्वयापिसदामान्यःसवैबंधुःसनःपिता ॥ ३८ ॥ तद्वचःपितुरेवाहंसंमतंधर्मचारिणां ॥ कर्मणापालयिष्या मिवनवासेनराघव ॥ ३९ ॥ धार्मिकेणानृशंसेननरेणगुरुवर्तिना ॥ भवितव्यंनरव्याघ्रपरलोकंजिगीषता ॥ ४० ॥

तीत्यर्थइतितीर्थः ब्रह्मलोकंप्राप्तस्यात्यंतंशोकोनुचितइतिभावः ॥ ३४ ॥ बहुविधादशरथमरणमद्विवासनादिविषयभेदेनबहुप्रकाराः शोकोमानसः विलापरुदितेतत्कार्ये ॥ ३५ ॥ स्व स्थःशोकरहितः माशोकस्त्वांपरिभवत्वितिशेषः यात्वागत्वातांपुरीमयोध्यामावस कुतएवंनियोगस्तत्राह तथेति वशिनासत्यवशवतासत्याधीनत्ववता ॥ ३६ ॥ यत्रयस्मिन्कृत्ये तत्रै वप्रवृत्तःसन्निति शेषः ॥ ३७ ॥ त्यागस्यान्याय्यत्वेहेतुः सदामान्यइत्यादि ॥ ३८ ॥ कर्मणातदुचितव्यापारेण ॥ ३९ ॥ नरेण नृपेणेतिपाठः क्षत्रियेणेत्यर्थइतिकतकः परलोकंजिगीष ताधार्मिकत्वादिस्वभाववताभवितव्यं ॥ ४० ॥

नःपितुर्वृत्तंशुभंनिशाम्यपर्यालोच्यतेनसउत्तमांगतिंगतइतिज्ञात्वात्वंस्वभावेनधार्मिकत्वादिलक्षणेनोपलक्षितःआत्मानंआत्मनःपरलोकहितमनुतिष्ठचिंतयेत्यर्थः ॥४१॥४२॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेपंचोत्तरशततमःसर्गः ॥ १०५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ अथभरतःक्षात्रधर्मावष्टंभेनरामप्रत्यावृत्तिंप्रार्थयते ए वमुक्त्वेति ॥१॥ चित्रंउक्तियुक्तिविशेषोपपन्नत्वाल्लोकस्यविस्मयजनकं कोहिस्यान्नकोपीत्यर्थः यादृशोयादृशमाहात्म्यवान् ॥२॥ वृद्धानांसंमतोपिधर्मविषयेरामवदेववर्तितव्यमितिदृ ष्टांतभूतोपिलोकमर्यादामनुसरंस्त्वान्वृद्धान्संशयान्संशयास्पदधर्मान्पृच्छसि एवंचसर्वज्ञात्मकामत्वात्तवनदुःखमितिभावः ॥ ३ ॥ यथामृतस्तथाजीवन् अस्ययथाजीवंस्तथामृतइतिवा क्यशेषआर्थिकोबोध्यः यथामृतस्त्यक्तदेहआत्मादेहपुत्रादिभिरसंबद्धस्तथाजीवन्नपितैरसंबद्धः नित्यशुचिसुखचिदात्मनोनित्याशुचिदुःखजडेनदेहेनतदीयैश्चासंबंधात् यथाचजीव

आत्मानमनुतिष्ठत्वंस्वभावेननरर्षभ ॥ निशाम्यतुशुभंवृत्तंपितुर्दशरथस्यनः ॥ ४१ ॥ इत्येवमुक्त्वावचनंमहात्मापितुर्निदेशप्रतिपालनार्थं ॥ यवीय संभ्रातरमर्थवच्चप्रभुर्मुहूर्ताद्विररामरामः ॥ ४२ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेपंचोत्तरशततमःसर्गः ॥ १०५ ॥

एवमुक्त्वातुविरतेरामेवचनमर्थवत् ॥ ततोमंदाकिनीतीरेरामंप्रकृतिवत्सलं ॥ १ ॥ उवाचभरतश्चित्रंधार्मिकोधार्मिकंवचः ॥ कोहिस्यादीदृशोलोकेयादृ शस्त्वमरिंदम ॥ २ ॥ नत्वांप्रव्यथयेद्दुःखंप्रीतिर्वानप्रहर्षयेत् ॥ संमतश्चापिवृद्धानांतांश्चपृच्छसिसंशयान् ॥ ३ ॥ यथामृतस्तथाजीवन्यथासतितथासति ॥ यस्यैषबुद्धिलाभःस्यात्परितप्येतकेनसः ॥ ४ ॥ परावरज्ञोयश्चस्याद्यथात्वंमनुजाधिप ॥ सएवव्यसनंप्राप्यनविषीदितुमर्हति ॥ ५ ॥ अमरोपमसत्त्व स्त्वंमहात्मासत्यसंगरः ॥ सर्वज्ञःसर्वदर्शीचबुद्धिमांश्चासिराघव ॥ ६ ॥

न्स्वकर्मानुरूपंसंसरतितथामृतोपिस्वकर्मानुरूपंपरत्र किंचयथाजीवन्सर्वैःसंबद्धस्तथामृतोपि सर्वात्मत्वादस्य किंचयथाऽसतिअविद्यमानेनरागोजायतेतथासतिविद्यमानेपिरागोनयु क्तः यथावासतिसाधौद्वेषोनयुक्तस्तथाऽसतिअसाधावपिद्वेषोनयुक्तः किंचयथाऽसतिप्रपंचेनुरागस्तथासतिब्रह्मणियुक्तः किंचसतिब्रह्मणितन्निष्ठितस्ययथानबंधोमुक्तिश्चभवतितथालो कसंग्रहार्थमसन्निष्ठस्यापिनबंधोमुक्तिश्चभवति यस्यत्वादृशस्यएषउक्तार्थविषयकोबुद्धिलाभःस्यात्सराजयोगीकेनपरितप्यते नकेनापिहेतुनेत्यर्थः ॥ ४ ॥ परावरज्ञःसप्रपंचात्मतत्त्व ज्ञः विषीदितुमित्यार्षं विषत्तुमित्यर्थः ॥ ५ ॥ अमरईश्वरःसयथाशुद्धसत्त्वोपाधिस्तद्वच्छुद्धसत्त्वप्रधानः अत्रोपमाशब्दप्रयोगोलोकप्रतारणाय सत्त्वोपाधिरीश्वरस्त्वमेवेतिभावः सर्वज्ञः सर्वविषयकज्ञानरूपोपाधिवृत्तिमान् सर्वदर्शीसर्वसाक्षी बुद्धिमान्सर्वबुद्धिप्रवर्तकोंतर्यामीतियावत् ॥ ६ ॥

प्रभवाभवकोविदंभूतानामुत्पत्तिनाशज्ञं आसादयितुमवसादयितुं एवंचत्वामेवंविधंयद्यपिदुःखंनपीडयतितथापिमादृशंपीडयत्येवेतिस्वस्थोभव माशोकइत्यस्योत्तरमेतत्पर्यंतं ॥ ७ ॥ मत्कारणान्मद्राज्यनिमित्ततःमेऽनिष्टंमदसंमतमेवअतोभवान्प्रसीदतु मद्दत्तंराज्यंपरिगृह्णात्वितियावत् ॥ ८ ॥ धर्मबंधेनधर्मरूपेणबंधनेन इहईदृशापराधविषये इमांसर्वांतर्यामिणस्त्वद्वेषिणीं अतएवदंडार्हां ॥ ९ ॥ १० ॥ मातृवत्पिताप्यन्याय्यकारीत्याह गुरुरिति क्रियावान्कृतश्रेष्ठक्रतुः प्रेतःसन्श्राद्धादौ ॥ ११ ॥ एवंगुरुत्वादिहेतुभिर्यद्यप्यहंनपरिगर्हेतथापिवस्तुतोमर्ष्यएवेत्याह कोहीति कोहिधर्मवित् धर्मार्थयोर्हीनंताभ्यांहीनंकामप्रधानं ॥ १२ ॥ अंतकालेमृतिकालेमुह्यंतिविपरीतबुद्धिप्राप्नुवंति पुराश्रुतिःपुरातनीगाथा प्रत्यक्षासत्या॥ १३॥

नत्वामेवंगुणैर्युक्तंप्रभवाभवकोविदं॥ अविषह्यतमंदुःखमासादयितुमर्हति ॥ ७॥ प्रोषितेमयियत्पापंमात्रामत्कारणात्कृतं ॥ क्षुद्रयातदनिष्टंमेप्रसीदतुभवान्मम ॥ ८ ॥ धर्मबंधेनबद्धोस्मितेनेमांनेहमातरं॥ हन्मितीव्रेणदंडेनदंडार्हांपापकारिणीं ॥ ९ ॥ कथंदशरथाज्जातःशुभाभिजनकर्मणः॥ जानन्धर्ममधर्मंचकुर्यांकर्मजुगुप्सितं॥ १० ॥ गुरुःक्रियावान्वृद्धश्चराजाप्रेतःपितेतिच ॥ तातंनपरिगर्हेहंदैवतंचेतिसंसदि॥ ११ ॥ कोहिधर्मार्थयोर्हीनमीदृशंकर्मकिल्बिषं॥ स्त्रियःप्रियचिकीर्षुःसन्कुर्याद्धर्मज्ञधर्मवित्॥ १२॥ अंतकालेहिभूतानिमुह्यंतीतिपुराश्रुतिः ॥ राज्ञैवंकुर्वतालोकेप्रत्यक्षासाश्रुतिःकृता॥ १३॥ साध्वर्थमभिसंधायक्रोधान्मोहाच्चसाहसात्॥ तातस्ययदतिक्रांतंप्रत्याहरतुतद्भवान् ॥ १४॥ पितुर्हिसमतिक्रांतंपुत्रोयःसाधुमन्यते॥ तदपत्यंमतंलोकेविपरीतमतोन्यथा॥१५॥ तदपत्यंभवानस्तुमाभवान्दुष्कृतंपितुः॥ अतियत्तत्कृतंकर्मलोकोधीरविगर्हितं॥ १६॥

क्रोधाद्विषमद्यैवपास्यामीत्युक्तिसूचितात् कैकेयीक्रोधात्तत्क्रोधभयादितियावत् मोहात्कैकेयीविषयात् साहसात्अविमृश्यकारित्वात् तातस्ययदतिक्रांतं भावेनिष्ठा ज्येष्ठाभिषेकलक्षणसाध्वर्थाननुष्ठानंतत्साध्वर्थमभिसंधायराजोक्तार्थेषुकृतमस्यसाधुत्वमितिविचार्यप्रत्याहरतुनिवर्तयतु ॥ १४ ॥ तदेवोपपादयति पितुर्हीति अतिक्रांतमतिक्रमस्तंसाधुमन्यते तद्वैपरीत्याचरणेनसाधुयथातथासंपादयति तदपत्यंमतंअपतनहेतुत्वादपत्यशब्दवाच्यं ॥ १५ ॥ अपत्यमस्तुअन्वर्थापत्यमस्तु माभवान्दुष्कृतंपितुरनुमन्यतामितिशेषः तदेवाह अतीति यत्तत्कृतंदशरथकृतंकर्मतदतिधर्ममतिक्रम्यप्रवृत्तं अतएवलोकेधीरैर्विगर्हितं अतस्तदनुमननमनुचितमिति पितृवचसःपरिपाल्यत्वेयुक्तंधर्मवदभिषेकवचनमेवपरिपालयेतिव्यंग्यं ॥ १६ ॥

सर्वांस्त्रातुमिदंसर्वंमदुक्तंभवाननुमन्यतामितिभावः ॥ १७ ॥ पित्रुक्तवनवासस्यगर्हितत्वमेवाह क्वचेति ॥ १८ ॥ ननुवानप्रस्थाश्रमःक्षत्रियस्याप्यस्तितत्राह एषहीति येनाभिषेचनेनपालनंतद्रूपधर्मसंपादनंप्रथमआद्योधर्मइत्यर्थः एवंचसआश्रमोराज्यपरिपालनोत्तरंवार्धकेउचितोनापिसमुख्योधर्मइतिभावः ॥ १९ ॥ तस्यामुख्यत्वमेवदर्शयति कश्चेति प्रत्यक्षंप्रत्यक्षसुखसाधनंधर्मंप्रजापालनरूपमुत्सृज्यसंशयस्थमप्रत्यक्षत्वात्कोहितद्वेदयद्यमुष्मिन्लोकेस्तिवानवेतिश्रुत्याभिनीयमानसंदेहास्पदं अलक्षणंअसुखलक्षणं आयतिस्थमुत्तरवयःप्राप्यं अनिश्चितंअनित्यानुष्ठानं नहिप्रजापालनवत्क्षत्रियस्यनित्यप्राप्तोयंधर्मः नित्यत्वेतद्रहितदशरथादेःपापित्वप्रसंगः तंक्षत्रबंधुःक्षत्राणांबंधुरितिसमासेनक्षत्रियकुलसंमतइत्यर्थः नि

कैकेयींमांचतातंचसुहृदोबांधवांश्चनः॥ पौरजानपदान्सर्वांस्त्रातुंसर्वमिदंभवान् ॥ १७ ॥ क्वचारण्यंक्वचक्षात्रंक्वजटाःक्वचपालनं॥ ईदृशंव्याहतंकर्मनभवान्कर्तुमर्हति॥ १८॥ एषहिप्रथमोधर्मःक्षत्रियस्याभिषेचनं॥ येनशक्यंमहाप्राज्ञप्रजानांपरिपालनं॥१९॥ कश्चप्रत्यक्षमुत्सृज्यसंशयस्थमलक्षणं॥ आयतिस्थंचरेद्धर्मंक्षत्रबंधुरनिश्चितं॥ २०॥ अथक्लेशजमेवत्वंधर्मंचरितुमिच्छसि॥ धर्मेणचतुरोवर्णान्पालयन्क्लेशमाप्नुहि॥२१॥ चतुर्णामाश्रमाणांहिगार्हस्थ्यंश्रेष्ठमुत्तमं॥ आहुर्धर्मज्ञधर्मज्ञास्त्वंकथंत्यक्तुमिच्छसि॥ २२॥ श्रुतेनबालस्थानेनजन्मनाभवतोप्यहं ॥ सकथंपालयिष्यामिभूमिंभवतितिष्ठति॥ २३॥ हीनबुद्धिगुणोबालोहीनस्थानेनचाप्यहं॥ भवताचविनाभूतोनवर्तयितुमुत्सहे ॥ २४ ॥ इदंनिखिलमप्यग्र्यंराज्यंपित्र्यमकंटकं॥ अनुशाधिस्वधर्मेणधर्मज्ञःसहबांधवैः॥ २५॥

दायांबंधुच्चत्ययांतस्तुनियक्षत्रियादिवाचीतिकतकः कश्चरेत्नकोपीत्यर्थः अन्येतुक्षत्रबंधुरपिनियक्षत्रियोपिराज्यानर्होपीदृशंधर्मंनचरेत्किंपुनर्वाच्यंराज्याधिकारीत्यर्थमाहुः ॥ २० ॥ ननुशरीरक्लेशसाध्यधर्मएवांतरंगस्तत्राह अथेति पक्षांतरेऽथेतिशब्दः ॥ २१ ॥ ननूत्तमत्वेनश्रुतत्वात्तदाश्रमकरणंयुक्तमतआह चतुर्णामिति सर्वेषांगृहस्थपाल्यत्वादितिभावः ॥ २२ ॥ श्रुतेनविद्यया बालोऽवरःजन्मना तत्संपाद्येनस्थानेनकनिष्ठभ्रातृत्वेनचबालः ॥ २३ ॥ हीनोबुद्धिगुणःसत्त्वंयस्यसः तेनहीनसत्वगुणइत्यर्थः हीनस्थानेनचोपलक्षितः अतएवबालः त्वयाविनावर्तयितुंजीवितुमपिनोत्सहेकिंपुनाराज्यंपालयितुमित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥

सहसंभूय मंत्रविदितिसंबोधनं ॥ २६ ॥ पालनेराज्यपरिपालननिमित्तं तरसाबलेन लोकान्शत्रुलोकान्मरुद्भिरिवास्माभिःसहवासवइवत्वंविजित्यतांपालयेतिशेषः ॥ २७ ॥ ऋणा
नीति जायमानोवैब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवाजायतेइतिश्रुतौब्राह्मणपदमुपलक्षणमितिभावः अत्रायोध्यायां स्थित्वेतिशेषः ॥ २८ ॥ दुष्प्रदाःदुःखप्रदाः ॥ २९ ॥ आक्रोशंनिंदां तत्रभवंतं
पूज्यं ॥ ३० ॥ त्वात्वां मयिबांधवेषुचकरुणांकुर्वितिसंबंधः ॥ ३१ ॥ पृष्ठतःकृत्वातिरस्कृत्य मत्प्रार्थनामितिशेषः इतोपिवनमेवजनसंबाधभयेनास्माद्वनादपिवनांतरमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

इहैवत्वाभिषिंचंतुसर्वाःप्रकृतयःसह॥ ऋत्विजःसवसिष्ठाश्चमंत्रविन्मंत्रकोविदाः॥ २६॥ अभिषिक्तस्त्वमस्माभिरयोध्यांपालनेव्रज॥ विजित्यत
रसालोकान्मरुद्भिरिववासवः॥ २७॥ ऋणानित्रीण्यपाकुर्वन्दुर्हृदःसाधुनिर्दहन्॥ सुहृदस्तर्पयन्कामैस्त्वमेवात्रानुशाधिमां ॥ २८ ॥ अद्यार्यमुदि
ताःसंतुसुहृदस्तेभिषेचने॥ अद्यभीताःपलायंतुदुष्प्रदास्तेदिशोदश॥ २९॥ आक्रोशंममातुश्चप्रमृज्यपुरुषर्षभ॥ अद्यतत्रभवंतंचपितरंरक्षकिल्बि
षात्॥ ३०॥ शिरसात्वाभियाचेहंकुरुष्वकरुणांमयि॥ बांधवेषुचसर्वेषुभूतेष्विवमहेश्वरः॥ ३१॥ अथवापृष्ठतःकृत्वावनमेवभवानितः॥ गमिष्य
तिगमिष्यामिभवतासार्धमप्यहं॥ ३२॥ तथाभिरामोभरतेनताम्यताप्रसाद्यमानःशिरसामहीपतिः॥ नचैवचक्रेगमनायसत्ववान्मतिंपितुस्तद्वचने
प्रतिष्ठितः॥ ३३॥ तदद्भुतंस्थैर्यमवेक्ष्यराघवेसमंजनोहर्षमवापदुःखितः॥ नयात्ययोध्यामितिदुःखितोभवत्स्थिरप्रतिज्ञत्वमवेक्ष्यहर्षितः॥ ३४॥
तदृत्विजोनैगमयूथवल्लभास्तथाविसंज्ञाश्रुकलाश्चमातरः॥तथाब्रुवाणंभरतंप्रतुष्टुवुःप्रणम्यरामंचययाचिरेसह॥३५॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवा
ल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेषडुत्तरशततमःसर्गः॥ १०६॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ पुनरेवंब्रुवाणंतंभरतंलक्ष्मणाग्रजः॥ प्रत्यु
वाचततःश्रीमान्ज्ञातिमध्येसुसत्कृतः॥ १॥

ताम्यताग्लायता गमनायअयोध्यांप्रतीतिशेषः ॥ ३३ ॥ तत्स्थैर्यंपितृवचनस्थितिस्थैर्यं दुःखहर्षयोर्युगपत्प्रवृत्तौनिमित्तंस्वयमेवव्याकरोतिकविर्नयातीति ॥ ३४ ॥ नैगमाःपुरेभवाः
निगमोनिश्चयेवेदेपुरेपथिवणिक्पथेइति तद्यूथवल्लभास्तद्गणमुख्याः विसंज्ञाविचित्ताश्चताअश्रुकलाअश्रुप्रचुराश्च ॥ ३५ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मी
कीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेषडुत्तरशततमःसर्गः ॥ १०६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ रामोराजनियोगपालनमेवपरमोधर्मोबहूनांसुखसाधनत्वादित्याशयेनावददित्याह पुनरिति ॥ १ ॥

इदंउक्तवाक्यं उपपन्नंयुक्तिमत् तत्रहेतुः जातइत्यादि ॥ २ ॥ इदानींत्वयाराज्यस्यमयावनवासस्यचाकरणेराज्ञःप्रतिज्ञाहानिकृतोमहानधर्मइत्याह पुरेति तवपुन्यांजनिष्यतेतस्मैरा
ज्यंदास्यामीतिप्रतिज्ञातवानित्यर्थः ॥ ३ ॥ ननुस्त्रीषुनर्मविवाहेचवृत्त्यर्थेप्राणसंकटे गोब्राह्मणार्थेहिंसायांनानृतंस्याज्जुगुप्सितमितिस्मृतेःकौसल्यायांविद्यमानायांकैकेयीविवाहस्यनर्म
विवाहत्वात्तत्प्रतिज्ञाहानिर्नदोषायेत्यतआह देवासुरेचेति देवासुरेतत्संबंधिनि एवंचउपकारप्रत्युपकाररूपत्वादेतदनृतेमहान्दोषइतिभावः वरंवरद्वयं ॥ ४ ॥ ततोहेतोःसंप्रतिश्राव्यप्रति
ज्ञांकारयित्वा ॥ ५ ॥ याचनप्रकारमाह तवेति नियुक्तःवरबलेननियोजितः तद्वरंतद्रूपवरं ॥ ६ ॥ अत्रदंडकाख्येवने चतुर्दशवर्षाणिवरदानिकंवरदाननिमित्तकंवासं नियुक्तःतंप्रतिप्रेरि

उपपन्नमिदंवाक्यंयस्त्वमेवमभाषथाः॥ जातःपुत्रोदशरथात्कैकेय्यांराजसत्तमात्॥ २॥ पुराभ्रातःपितानःसमातरंतेसमुद्वहन्॥ मातामहेसमाश्रौषी
द्राज्यशुल्कमनुत्तमं॥ ३॥ देवासुरेचसंग्रामेजनन्यैतवपार्थिवः॥ संप्रहृष्टोददौराजावरमाराधितःप्रभुः॥ ४॥ ततःसासंप्रतिश्राव्यतवमातायशस्वि
नी॥ अयाचतनरश्रेष्ठंद्वौवरौवरवर्णिनी॥ ५॥ तवराज्यंनरव्याघ्रममप्रव्राजनंतथा॥ तच्चराजातथातस्यैनियुक्तःप्रददौवरं॥ ६॥ तेनपित्राहमप्यत्र
नियुक्तःपुरुषर्षभ॥ चतुर्दशवनेवासंवर्षाणिवरदानिकं॥ ७॥ सोहंवनमिदंप्राप्तोनिर्जनंलक्ष्मणान्वितः॥ सीतयाचाप्रतिद्वंद्वःसत्यवादेस्थितःपितुः
॥ ८॥ भवानपितथेत्येवपितरंसत्यवादिनं॥ कर्तुमर्हसिराजेंद्रक्षिप्रमेवाभिषेचनात्॥ ९॥ ऋणान्मोचयराजानंमत्कृतेभरतप्रभुं॥ पितरंत्राहिधर्म
ज्ञमातरंचाभिनंदय॥ १०॥ श्रूयतेधीमतातातश्रुतिर्गीतायशस्विना॥ गयेनयजमानेनगयेष्वेवपितॄन्प्रति॥ ११॥

तइत्यर्थः अत्रायमप्यर्थः देवेभ्योमद्दत्तवरदाननिमित्तकं अंतर्यामिणातथाप्रेरणात् अतएवात्रदंडकारण्ये एतत्प्रसंगेनैवतत्प्रयोजननिष्पत्तेरिति ॥ ७ ॥ ननुवनेरक्षआदिभ्योनानादुःख
संभावनेत्यतोऽप्रतिद्वंद्वइति समाधिकबलशत्रुहीनः सर्वेपिमत्तोहीनबलाएवेतिनतद्भयावकाशइतिव्यंग्योर्थः आपाततस्तुअप्रतिद्वंद्वःस्पर्द्धारहितइति ॥ ८ ॥ तथेत्येवतथैवेतिपितृनियु
क्तएवेति अर्हसीत्यार्षं अर्हतीतिपाठांतरं अतएवसंबोधनंराजेंद्रेति ॥ ९ ॥ ऋणात्कैकेयीसंबंध्यृणात् मत्कृतेमत्प्रीत्यर्थं त्राहीत्यार्षं अभिनंदयनतुनिंदय तत्कृतस्यार्थस्यबहूपकारकत्वादि
तिव्यंग्यं ॥ ११ ॥ स्वोक्तस्यावश्यकत्वेसंमतिमाह श्रूयतेइति गयेषुगयाप्रदेशेषु यजमानेनयागंकुर्वता पितॄन्प्रतिपितृप्रीतिमुद्दिश्य ॥ ११ ॥

तांश्रुतिमाह पुन्नाम्नइति पुदितिनरकनाम त्रायतेःकःप्रत्ययः व्युत्पत्त्यंतरमाह पितॄनिति पितॄन्पातिइत्यर्थेपुत्रस्यपृषोदरादित्वात्साधुत्वं पितॄनुद्दिश्यकृतेष्टापूर्तादिनास्वर्लोकप्रापणेनते षांरक्षणमित्याहुः ॥ १२ ॥ गयांपितृस्वर्गसाधनंगयाक्षेत्रं एषाचपितॄणांपरलोकसाधनंपुत्रेणावश्यंकार्यमित्यर्थेसंमतिः ॥ १३ ॥ एवंपितृपरलोकसाधनं ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६॥ वन्या नामिति अनेनभाविवानरराजाधिपत्यादिसूचितं ॥ १७ ॥ दिनकरभाइतिद्वितीयाबहुवचनं वर्षत्रंछत्रं शीतांछायामित्यन्वयः ॥ १८ ॥ सौमित्रिर्लक्ष्मणः चराम विधौलोट् संपादया

पुन्नाम्नोनरकाद्यस्मात्पितरंत्रायतेसुतः ॥ तस्मात्पुत्रइतिप्रोक्तःपितॄन्यःपातिसर्वतः ॥ १२ ॥ एष्टव्याबहवःपुत्रागुणवंतोबहुश्रुताः ॥ तेषांवैसमवेता नामपिकश्चिद्गयांव्रजेत् ॥ १३ ॥ एवंराजर्षयःसर्वेप्रतीतारघुनंदन ॥ तस्मात्त्राहिनरश्रेष्ठपितरंनरकात्प्रभो ॥ १४ ॥ अयोध्यांगच्छभरतप्रकृतीरुपरं जय ॥ शत्रुघ्नसहितोवीरसहसर्वैर्द्विजातिभिः ॥ १५ ॥ प्रवेक्ष्येदंडकारण्यमहमप्यविलंबयन् ॥ आभ्यांतुसहितोवीरवैदेह्यालक्ष्मणेनच ॥ १६ ॥ त्वंरा जाभरतभवस्वयंनराणांवन्यानामहमपिराजराण्मृगाणां ॥ गच्छत्वंपुरवरमद्यसंप्रहृष्टःसंहृष्टस्त्वहमपिदंडकान्प्रवेक्ष्ये ॥ १७ ॥ छायांतेदिनकरभाः प्रबाधमानंवर्षत्रंभरतकरोतुमूर्ध्निशीतां ॥ एतेषामहमपिकाननद्रुमाणांछायांतामतिशयनींशनैःश्रयिष्ये ॥ १८ ॥ शत्रुघ्नस्त्वतुलमतिस्तुतेसहायःसौ मित्रिर्ममविदितःप्रधानमित्रं ॥ चत्वारस्तनयवरावयंनरेंद्रंसत्यस्थंभरतचराममाविषीद ॥ १९ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिका व्येअयोध्याकांडेसप्तोत्तरशततमःसर्गः ॥ १०७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ आश्वासयंतंभरतंजाबालिर्ब्राह्मणोत्तमः ॥ उवाचरामंधर्मज्ञंधर्मापेत मिदंवचः ॥ १ ॥ साधुराघवमाभूत्तेबुद्धिरेवंनिरर्थिका ॥ प्राकृतस्यनरस्येवत्यार्यबुद्धेस्तपस्विनः ॥ २ ॥

मेत्यर्थः ॥ १९ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेसप्ताधिकशततमःसर्गः ॥ १०७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥७॥ भरताश्वा सनंकुर्वंतंरामं धर्मापेतंधर्ममार्गविद्धं लोकायतिकमतावलंबनमितियावत् वचउवाचेत्यन्वयः ॥ १ ॥ साधुसम्यग्युक्तिमदिदंवचइतिपूर्वान्वय्येतत् इदंशब्दार्थोराघवेत्यादि प्राकृतस्य ॥१७५॥ पामरस्यनरस्येवनिरर्थिकाएवंबुद्धिःपितृवचःपालनीयमित्येवंरूपा आर्यबुद्धेस्तपस्विनस्तेमाभूत् ॥ २ ॥

कुतोमाभूदित्यत्रपितापुत्रसंबंधस्यैवमिथ्यात्वादित्याह कइति कस्यपुरुषस्यकेनचित्संबंधात् किमाप्यंकिंप्राप्यं नकिमपीत्यर्थः संबंधाभावादितिभावः संबंधाभावेहेतुमाह एकोहीति ॥ ३ ॥ यःसज्जेतसउन्मत्तइवज्ञेयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ आवासमात्रंपांथानामिव अतोनात्रसज्जनाःसज्जंते ॥ ६ ॥ पित्र्यंराज्यमित्यास्तिकमतावलंबिरामाभिप्रायेणोक्तिः कापथंव नमार्गं आस्तिकसेव्यंमार्गंच ॥ ७ ॥ एकवेणीधरत्वंविरहिणीलक्षणं त्वात्वां ॥ ८ ॥ ९ ॥ उक्तंसंबंधाभावमुपसंहरति नतेइति मिथ्यापितृवचनाभिनिवेशमुक्त्वाराज्यंकुर्वितियदुच्यते तत्कुरु अन्यःत्वज्जनकादन्यःसंप्रतिराजा एवंक्षणभंगवादेनान्यत्वंगूढाशयतयोक्तं नन्वेवमपितत्संताननिविष्टतयाकश्चित्संबंधोभवेत् अन्यथापितरंविनापिपुत्रोत्पत्तिःस्यादितिचेन्न

कःकस्यपुरुषोबंधुःकिमाप्यंकस्यकेनचित् ॥ एकोहिजायतेजंतुरेकएवविनश्यति ॥ ३ ॥ तस्मान्मातापिताचेतिरामसज्जेतयोनरः ॥ उन्मत्तइवसज्ञे योनास्तिकश्चिद्धिकस्यचित् ॥ ४ ॥ यथाग्रामांतरंगच्छन्नरःकश्चिद्बहिर्वसेत् ॥ उत्सृज्यचतमावासंप्रतिष्ठेतापरेहनि ॥ ५ ॥ एवमेवमनुष्याणांपितामा तागृहंवसु ॥ आवासमात्रंकाकुत्स्थसज्जंतेनात्रसज्जनाः ॥ ६ ॥ पित्र्यंराज्यंसमुत्सृज्यसनार्हसिनरोत्तम ॥ आस्थातुंकापथंदुःखंविषमंबहुकंटकं ॥ ७ ॥ समृद्धायामयोध्यायामात्मानमभिषेचय ॥ एकवेणीधराहित्वानगरीसंप्रतीक्षते ॥ ८ ॥ राजभोगाननुभवन्महार्हान्पार्थिवात्मज ॥ विहरत्वम योध्यायांयथाशक्रस्त्रिविष्टपे ॥ ९ ॥ नतेकश्चिद्दशरथस्त्वंचतस्यनकश्चन ॥ अन्योराजात्वमन्यस्तुतस्मात्कुरुयदुच्यते ॥ १० ॥ बीजमात्रंपिताजंतोःशु क्रंशोणितमेवच ॥ संयुक्तमृतुमन्मात्रापुरुषस्येहजन्मतत् ॥ ११ ॥ गतःसनृपतिस्तत्रगंतव्यंयत्रतेनवै ॥ प्रवृत्तिरेषाभूतानांत्वंतुमिथ्याविहन्यसे ॥ १२ ॥

तावतापिनिमित्तकारणत्वमेवनोपादानत्वं तेनयूकालिक्षादेरिवतत्पापितेननकश्चित्संबंधइत्याशयः ॥ १० ॥ बीजमात्रंनिमित्तकारणमात्रं मात्रपदेनोपादानत्वव्यावृत्तिः तर्ह्युपादानं किंतत्राह ऋतुमन्मात्रेति ऋतुमत्यामात्रेत्यर्थेपुंवद्भावः यत्तादृश्यामात्रागर्भेधृतंसंयुक्तंपरस्परमिलितंशुक्रंशोणितंच तदिहलोकेपुरुषस्यशरीरस्यजन्मउपादानकारणंभवतीत्यर्थः एवंच शुक्रशोणितयोगात्आकृष्टपंचभूतसमूहएवपुरुषश्चेतनोनतस्यकेनचित्संबंधइत्याशयः ॥ ११ ॥ गतइति यत्रयेषुभूतेषुगंतव्यंतत्रतेषुगतोलयंप्राप्तः त्वमपितथैवलयंप्राप्स्यसीतिस्थिर स्यकस्यचिदभावात्कःकेनसंबंधइतिभावः उक्ताएषाभूतसमूहरूपस्यतेषुलयप्राप्तिरूपाप्रवृत्तिर्मर्त्यानांस्वभावप्राप्तेतिशेषः अतस्त्वंमिथ्याविहन्यसेराज्यरूपात्पुरुषार्थादितिशेषः ॥ १२ ॥

नन्वर्थविघातेपिधर्मोमेभविष्यतीत्यत्राह अर्थेत्यादि अर्थेप्रत्यक्षसिद्धपुरुषार्थेप्राप्तेतंपरित्यज्ययेयेआस्तिकाधर्मपरास्तांस्तान्शोचामि धर्मफलभोक्तुरभावादितिभावः तदेवाह तेहीति प्रेत्यांतसमयंप्राप्यविनाशंभेजिरेनत्वत्रोपार्जितधर्मस्यतत्रावस्थितिरस्ति प्राप्यविनाशंप्रतिपेदिरेइतिपाठांतरं ॥ १३ ॥ नन्वेवंश्राद्धाद्याचारासंगतिस्तत्राह अष्टकेति तदादियत्पितृदेवत्यंश्राद्धकर्मइतितत्रप्रस्तुतःप्रवृत्तोयंजनस्तस्यान्नस्यस्वभोगसाधनस्यउपद्रवंनाशंकेवलंकरोतिपश्यविचारय तामेवविचार्यांयुक्तिमाह मृतोहीति ॥ १४ ॥ ननुतैरत्राभोजनेपितद्दुद्देशेन दत्तंलोकांतरेतमुपतिष्ठतीत्येतमर्थंभोक्तृभावेनदूषितमपियुक्त्यंतरेणदूषयति यदीति प्रवसतामुद्देशंकृत्वाश्राद्धंदद्यात् प्राप्तकालेलिङ् तद्दानमेवोचितमित्यर्थः नतुतत्पथ्यशनंतस्मैदीयमानंपथ्यशनंपाथेयंन्याय्यंभवेत् भारवहनेनदुःखदत्वादितिभावः एतेनैवन्यायेनदेवार्थदानमपिव्यर्थमित्युपपादितं ॥ १५ ॥ एवंवैदिकाचारंप्रदूष्यतत्प्रतिपादकागमाप्रामाण्यमाह दाने

अर्थधर्मपरायेयेतांस्तान्शोचामिनेतरान्॥ तेहिदुःखमिहप्राप्यविनाशंप्रेत्यलेभिरे॥ १३॥ अष्टकापितृदेवत्यमित्ययंप्रसृतोजनः॥ अन्नस्योपद्रवं पश्यमृतोहिकिमशिष्यति॥ १४॥ यदिभुक्तमिहान्येनदेहमन्यस्यगच्छति॥ दद्यात्प्रवसतांश्राद्धंनतत्पथ्यशनंभवेत्॥ १५॥ दानसंवननाह्येतेग्रंथामेधाविभिःकृताः॥ यजस्वदेहिदीक्षस्वतपस्तप्यस्वसंत्यज॥ १६॥ सनास्तिपरमित्येतत्कुरुबुद्धिंमहामते॥ प्रत्यक्षंयत्तदातिष्ठपरोक्षंपृष्ठतःकुरु॥ १७॥ सतांबुद्धिंपुरस्कृत्यसर्वलोकनिदर्शिनीं॥ राज्यंसत्वंनिगृह्णीष्वभरतेनप्रसादितः॥ १८॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेअष्टोत्तरशततमःसर्गः॥ १०८॥ ॥ श्री ॥ जाबालेस्तुवचःश्रुत्वारामःसत्यपराक्रमः॥ उवाचपरयासूक्त्याबुद्ध्याविप्रतिपन्नया॥ १॥

ति यजस्वदेवपूजांकुरु देहिअन्नादिदानं दीक्षस्वयागार्थं तपश्चांद्रायणादि संत्यजप्रव्रजेत्येवंपरावेदादयोग्रंथाः दानसंवननाःदातृवशीकरणोपायभूताः मेधाविभिःवार्तादिनाजीवनेक्लेशंपश्यद्भिः पामरप्रतारणायानायासेनधनग्रहणायकृताअतोनतेप्रमाणमितिभावः ॥ १६ ॥ परंऐहिकात्परंपरलोकप्रयोजनंकिंचिद्धर्माख्यंनास्तीतिबुद्धिंकुरु परोक्षंअनुमानशब्दादिगम्यंपृष्ठतःकुरुत्यज ॥ १७ ॥ सतांप्रत्यक्षसिद्धस्यैवसत्यत्वंवदतां तएवहिसाधवोनतुशब्दप्रमाणकादेःसत्यत्वंवदंतइतिभावः भिन्नेपदेवा सत्वं तामुक्तामित्यर्थोवा सर्वलोकनिदर्शिनींसर्वलोकसंमतामित्यर्थः ॥ १८ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेअष्टोत्तरशततमःसर्गः ॥ १०८ ॥ ॥ श्री ॥ ॥ तदेतत्खंडयतिरामः जाबालेरिति सत्यपराक्रमःसत्यप्रधानःपराक्रमोयस्यसः सत्यात्मनांवरइतिपाठेसत्यस्वभावानांश्रेष्ठइत्यर्थः विप्रतिपन्नयाजाबाल्युक्तार्थेप्रतिपत्तिरहितयाबुद्ध्यायुक्तः सन् सूक्त्यावेदलक्षणसुवचनालंबनेनोवाच ॥ १ ॥

प्रियकामार्थंप्रीतिहेतुकामभोगसंपादनार्थं अकार्यंपरमार्थतःकर्तुमनर्हं कार्यसंकाशं प्रमाणाभासयुक्तत्वात् अपथ्यंदुःखोदर्कं ॥ २ ॥ निर्मर्यादःउत्पथवर्ती भिन्नचारित्रदर्शनःसाधुसंमतचारित्रप्रतिपादकशास्त्राद्विपरीतव्यवहारप्रतिपादकलोकायतिकादिशास्त्रप्रसक्तः सत्सुमानंपूजांनलभते ॥ ३ ॥ इदानींवेदोक्ताचारएवपुंसामिहामुत्रसंमानहेतुरित्याह कुलीनमिति पुरुषमानिनंअधीरमितियावत् चारित्रंवेदानुमताचारः तत्संपन्नःसन्कुलीनत्वादिख्यातिंख्यापयति असंपन्नश्चाकुलीनत्वादीतिभावः ॥ ४ ॥ किंचत्वत्संमताचारांगीकारेसर्वथानर्थप्राप्तिरेवेत्याह अनार्यइत्यादि आर्यसंस्थानस्तत्सदृशःशुचिः शुचिरिवभासमानइतिशेषः लक्षण्यवल्लक्षणयुक्तवद्भासमानोभवति त्वदुक्ताचारव्यवहर्तेतिशेषः ॥५॥ यदिअहंत्वदुपदिष्टंलोकसंकरकारकमधर्ममार्गंधर्मवेषेणयुक्तोभिपत्स्येतदाविधिविवर्जितांश्रुत्याद्युक्तविधानरहितांक्रियांकृत्वाततएवशुभंहित्वाऽशुभंप्रामुयामितिशेषः ॥ ६ ॥ तामेवाशुभप्राप्तिंदर्शयति कश्चे

भवान्मेप्रियकामार्थंवचनंयदिहोक्तवान्॥ अकार्यंकार्यसंकाशमपथ्यंपथ्यसन्निभं॥ २॥ निर्मर्यादस्तुपुरुषःपापाचारसमन्वितः॥ मानंनलभतेसत्सुभिन्नचारित्रदर्शनः॥ ३॥ कुलीनमकुलीनंवावीरंपुरुषमानिनं॥ चारित्रमेवव्याख्यातिशुचिंवायदिवाशुचिं॥४॥ अनार्यस्त्वार्यसंस्थानःशौचाद्धीनस्तथाशुचिः॥ लक्षण्यवदलक्षण्योदुःशीलःशीलवानिव॥ ५॥ अधर्मंधर्मवेषेणयद्यहंलोकसंकरं॥ अभिपत्स्येशुभंहित्वाक्रियांविधिविवर्जितां॥ ६॥ कश्चेतयानःपुरुषःकार्याकार्यविचक्षणः॥ बहुमन्येतमांलोकेदुर्वृत्तंलोकदूषणं॥ ७॥ कस्ययास्याम्यहंवृत्तंकेनवास्वर्गमाप्नुयां॥ अनयावर्तमानोहंवृत्त्याहीनप्रतिज्ञया॥ ८॥ कामवृत्तोन्वयंलोकःकृत्स्नःसमुपवर्तते॥ यद्वृत्ताःसंतिराजानस्तद्वृत्ताःसंतिहिप्रजाः॥ ९॥ सत्यमेवानृशंसंचराजवृत्तंसनातनं॥ तस्मात्सत्यात्मकंराज्यंसत्येलोकःप्रतिष्ठितः॥ १०॥

तयानइति चेतनइत्यर्थः लोकदूषणंपरलोकदूषणमार्गालंबनं ॥ ७ ॥ अनयात्वदुपदिष्टयावृत्त्या हीनासत्यपरिपालनविषयिणीप्रतिज्ञायस्यांतयावर्तमानः केनसाधनेनस्वर्गमाप्नुयां नकेनापि किंचेदंत्वदुपदिष्टंवृत्तंकस्यकिंसंबंधिअहंयास्यामियत्पित्रादिषुनकस्यापि पित्रादिवृत्तानुसरणमेवचयेनास्यपितरोयाताइतिशास्त्रविहितमितिभावः ॥ ८ ॥ किंच त्वदुपदिष्टमार्गेतिष्ठन्नहंप्रथमतःकामवृत्तोयथेष्टचारीस्यां तदनुअयंकृत्स्नोलोकस्तथासमुपवर्ततेइत्यर्थः एवंनिर्बंधेकारणमाह यद्वृत्ताइति ॥ ९ ॥ तस्मात्त्वदुपदिष्टस्यमार्गस्यसर्वलोकनाशकत्वेनशास्त्रीयमार्गालंबनमेवोचितमित्याह सत्यमिति अनृशंसंभूतानुकंपाप्रधानंसनातनंअनादिशास्त्रसिद्धंराजवृत्तंच सत्यमेवसत्यवचनमेवमुख्योराजाचारइत्यर्थः यतोराजवृत्तंसत्यात्मकंतस्मात्तेषांराज्यमपिसत्यात्मकंसत्यैकप्रतिष्ठितंनकेवलंराज्यमेवापितुसर्वोपिलोकःसत्येप्रतिष्ठितः ॥ १० ॥

सत्यमेवहिमेनिरे सत्यलोकांतसकललोकप्रदमितिशेषः परमक्षय्यंब्रह्मलोकं ॥ ११ ॥ अनृतवादिनोनरात्तथोद्विजंतेयथासर्पात् सत्यंपरंश्रेष्ठंयस्यसः धर्मःसर्वस्यमूलमुच्यते ॥ १२ ॥ लोकेईश्वरःसत्यमेव सत्यपदवाच्यइतिप्रसिद्धइत्यर्थः तथासद्भिराश्रितोधर्मःसत्येसत्यपदवाच्येईश्वरेप्रतिष्ठितः आदौतस्यैवधर्मोपदेष्टृत्वादित्यर्थः सत्येपद्माप्रतिष्ठितेतिपाठांतरं पद्मालक्ष्मीः सत्यमूलानिसर्वाणिइत्यनेनजगदुपादानप्रवर्तकत्वेसर्वाधिष्ठानत्वेनचतत्सिद्धिर्दर्शिता तस्यैवतत्त्वेहेतुमाह सत्यात्परंपदंनास्ति अनेनतदितरस्यसर्वस्यमिथ्यात्वमचेतनत्वंचदर्शितं एतेनचेतनानधिष्ठितामायैवजगदुपादानकारणमितिनिरस्तं चेतनाधिष्ठानंविनातत्परिणामासंभवात् तस्याःपरिणामित्वेनमिथ्यात्वेनचेतनाधिष्ठानत्वासंभवाच्च ॥ १३ ॥ एवंनास्तिकंप्रतिईश्वरंप्रसाध्यवेदप्रामाण्यंसाधयति दत्तमित्यादि दत्तादीनिप्रतिपादयंतोवेदाः सत्यप्रतिष्ठानाःसत्यादीश्वरात्श्वासप्रश्वासवत्आविर्भूताइतिवक्तृदोषशंकाकलंकराहित्येनतत्प्रतिपादितदानादीनांफलसंवाददर्शनेनचसर्वत्राप्रामाण्यशंकारहिताः किंतुस्वतःप्रमाणभूताएवेतिभावः तस्मात्सत्यस्येश्वरवाचकवाच्यत्वेनतदभेदात् सत्यपरःसत्यपालनतत्परोभवेदित्यर्थः ॥ १४ ॥ वेदोक्तधर्माधर्मफलस्यप्रत्यक्षमनुभूयमानत्वेनतत्प्रामाण्यंसिद्धमित्याह एकइति लोकंराज्यं कुलंस्वकुलमात्रं एतेनपालनसाधनधर्मफलतारतम्यस्यवेदोक्तस्यानुभवोदर्शितः निरयोनरकःदुःखं स्वर्गश्चसुखं तेनधर्माधर्मफलानुभवोदर्शितः ॥ १५ ॥ सोहंउक्तरीत्याएवंविवेकवानित्यर्थः ननुस्त्रीवशतयापितृकृतेनियोगेकिमियतानिर्बंधनेनतत्राह सत्येति यतोमेपितासत्यप्रतिश्रवःसत्यप्रतिज्ञःस्वप्रतिज्ञातसत्यांगीकारवान् समयीसदाचारवान् अतस्तेनसत्येनसत्यपरिपालनेनहेतुनासत्यमेवमांप्रतिकृतं उक्तमित्यर्थः ॥ १६ ॥

ऋषयश्चैवदेवाश्चसत्यमेवहिमेनिरे ॥ सत्यवादीहिलोकेस्मिन्परंगच्छतिचाक्षयं ॥ ११ ॥ उद्विजंतेयथासर्पान्नरादनृतवादिनः ॥ धर्मःसत्यपरोलोकेमूलंसर्वस्यचोच्यते ॥ १२ ॥ सत्यमेवेश्वरोलोकेसत्येधर्मःसदाश्रितः ॥ सत्यमूलानिसर्वाणिसत्यान्नास्तिपरंपदं ॥ १३ ॥ दत्तमिष्टंहुतंचैवतप्तानिचतपांसिच ॥ वेदाःसत्यप्रतिष्ठानास्तस्मात्सत्यपरोभवेत् ॥ १४ ॥ एकःपालयतेलोकमेकःपालयतेकुलं ॥ मज्जत्येकोहिनिरयएकःस्वर्गेमहीयते ॥ १५ ॥ सोहंपितुर्निदेशंतुकिमर्थंनानुपालये ॥ सत्यप्रतिश्रवःसत्यंसत्येनसमयीकृतं ॥ १६ ॥

अतोलोभाद्राज्यस्य मोहादुक्तस्यविस्मरणात् प्रतिज्ञात्यागेदोषस्याज्ञानाद्वा त्वदुक्तवाक्यात्शास्त्रादावश्रद्धारूपतमोयुक्तोवा पूर्वंसत्यप्रतिश्रवःशपथपूर्वककृतप्रतिज्ञःसन्नैवभेत्स्यामिनभेत्स्यामिनचभेत्स्यामीतित्रिवारोक्त्यासर्वथादार्ढ्यंसूचितं ॥ १७ ॥ एवंसत्येदृढस्थितौहेतुमाह असत्यसंधस्यप्रतिज्ञाविषयसत्यहीनस्य चलस्यचंचलस्वभावस्य तस्यैवविवरणमस्थिरेत्यादि ईदृशस्यसतःएतैर्गुणैर्युक्तस्यदेवादयोहव्यकव्यादिनगृह्णंतीतिनःश्रुतं ॥ १८ ॥ प्रत्यगात्मनोजीवानुद्दिश्यप्रवृत्तमित्यर्थेप्रत्यगात्ममित्यार्षत्वात्साधुः इमंसत्यंसत्यपालनरूपंधर्मंअहंध्रुवंसर्वधर्मेषुमुख्यंपश्यामि अयंभारःवनवासेजटावल्कलादिभारःसत्यपालनरूपोवापूर्वैःसत्पुरुषैराचीर्णस्तदर्थंमयाप्यभिनंद्यतेआद्रियते ॥ १९ ॥ ननुस्वधर्मोराज्यपालनमेवकिमितिनाभिनंद्यतेतत्राह क्षात्रमिति धर्मसंहितंधर्मवत्प्रतिभासमानंवस्तुतोऽधर्मंक्षुद्रादिभिःसेवितमीदृशंक्षात्रधर्मंपित्राज्ञाभंगेनराज्यकरणरूपंअहंत्यक्ष्ये नतुन्याय्यंक्षात्रधर्ममितिभावः

नैवलोभान्नमोहाद्वानचाज्ञानात्तमोन्वितः ॥ सेतुंसत्यस्यभेत्स्यामिगुरोःसत्यप्रतिश्रवः ॥ १७ ॥ असत्यसंधस्यसतश्चलस्यास्थिरचेतसः ॥ नैवदेवानपितरःप्रतीच्छंतीतिनःश्रुतं ॥ १८ ॥ प्रत्यगात्ममिमंधर्मंसत्यंपश्याम्यहंध्रुवं ॥ भारःसत्पुरुषैश्चीर्णस्तदर्थमभिनंद्यते ॥ १९ ॥ क्षात्रंधर्ममहंत्यक्ष्येत्वधर्मंधर्मसंहितं ॥ क्षुद्रैर्नृशंसैर्लुब्धैश्चसेवितंपापकर्मभिः ॥ २० ॥ कायेनकुरुतेपापंमनसासंप्रधार्यतत् ॥ अनृतंजिह्वयाचाहत्रिविधंकर्मपातकं ॥ २१ ॥ भूमिःकीर्तिर्यशोलक्ष्मीःपुरुषंप्रार्थयंतिहि ॥ सत्यंसमनुवर्तंतेसत्यमेवभजेत्ततः ॥ २२ ॥

॥ २० ॥ अस्यपापस्यशरीरसाध्यत्वेपिकायिकवाचिकमानसिकसकलपापप्रसक्तिरित्याह कायेनेति आदौमनसाएवंकर्मकरिष्यइतितत्पापंसंप्रधार्य ततोजिह्वयाऽनृतंधर्मजनकंततोभिन्नमनृतंतत्कर्मकर्तव्यत्वेनजिह्वयातत्सहायभूतेषुपुरुषेषुआह ततःकायेनकुरुते अतःपापंकर्मक्रियारूपंपापंत्रिविधंकायिकवाचिकमानसिकरूपत्रिविधजनकमित्यर्थः तेनकायिकंपापंबहुदुःखजनकमितिभावः कलौतुपापसंकल्पादितोनदोषइत्युक्तंभागवते नानुद्वेष्टिकलिंसम्राट्सारंगइवसारभुक् कुशलान्याशुसिद्ध्यंतिनेतराणिकृतानियत् सम्राट्परीक्षित् सारमाह कुशलानिपुण्यानिआशुसंकल्पमात्रात्सिध्यंति यथामानसपूजा इतराणिपापानिसंकल्पमात्रान्नफलंति ॥ यत्यतस्तानिकृतान्येवफलंतीतितदर्थः ॥ २१ ॥ अथसत्यस्यसर्वार्थसाधनत्वमाह भूमिरिति प्रार्थयंतीति सत्यवंतमितिशेषः समनुवर्तंतेइति शिष्टाइतिशेषः यदेवंततःसत्यमेवभजेदित्यर्थः ॥ २२ ॥

यद्भवान्‌अवधार्ययुक्तत्वेननिश्चित्यमांप्रतियुक्तिरेवकरःकरणंयेषांतैर्वाक्यैरिदंभद्रंराज्यंहनिश्चयेनकुरुष्वस्वीकुरुष्वेतिश्रेष्ठंहिश्रेष्ठमिवाहतदनार्यमन्याय्यमेवस्याद्भवेत् ॥ २३ ॥ अनार्यत्वमेवदर्शयन्राज्यंत्वंप्रतिगृह्णीष्वभरतेनप्रसादितइत्यस्योत्तरमाह कथमिति गुरोःपुरतइमंगुर्वाज्ञमंगुरोर्वचोहित्वेत्यन्वयः ॥ २४ ॥ कैकेयीचेति एवंचतस्याहर्षदस्यपुनरहर्षदत्वमत्यंतमनुचितमितिभावः ॥ २५ ॥ तर्पयन्प्रतिज्ञांपालयिष्यामीतिशेषः ॥ २६ ॥ संतुष्टपंचवर्गःमूलादिभिस्तुष्टपंचेंद्रियवर्गः लोकयात्रांपितृवचनपालनव्यवहारं प्रवाहयेप्रवाहरूपेणप्रवर्तयामीत्यर्थः अकुहःअकपटशीलः श्रद्दधानः आस्तिकः ॥ २७ ॥ शुभकरणेहेतुरग्निरित्यादि यच्छुभंकर्मकर्तव्यं तेषांशुभकर्मणांतत्तल्लोकप्राप्तिःफलमितिभावः ॥ २८ ॥ शतमिति

श्रेष्ठंत्वनार्यमेवस्याद्यद्भवानवधार्यमां ॥ आहयुक्तिकरैर्वाक्यैरिदंभद्रंकुरुष्वह ॥ २३ ॥ कथंत्वहंप्रतिज्ञायवनवासमिमंगुरोः ॥ भरतस्यकरिष्यामि वचोहित्वागुरोर्वचः ॥ २४ ॥ स्थिरामयाप्रतिज्ञाताप्रतिज्ञागुरुसन्निधौ ॥ प्रहृष्टमानसादेवीकैकेयीचाभवत्तदा ॥ २५ ॥ वनवासंवसन्नेवशुचिर्नियतभोजनः ॥ मूलपुष्पफलैःपुण्यैःपितॄन्देवांश्चतर्पयन् ॥ २६ ॥ संतुष्टपंचवर्गोहंलोकयात्रांप्रवाहये ॥ अकुहःश्रद्दधानःसन्कार्याकार्यविचक्षणः ॥ २७ ॥ कर्मभूमिमिमांप्राप्यकर्तव्यंकर्मयच्छुभं ॥ अग्निर्वायुश्चसोमश्चकर्मणांफलभागिनः ॥ २८ ॥ शतंक्रतूनामाहृत्यदेवराट्त्रिदिवंगतः ॥ तपांस्युग्राणिचास्थायदिवंप्राप्तामहर्षयः ॥ २९ ॥ अमृष्यमाणःपुनरुग्रतेजानिशम्यतन्नास्तिकवाक्यहेतुं ॥ अथाब्रवीत्तंनृपतेस्तनूजोविगर्हमाणोवचनानितस्य ॥ ३० ॥ सत्यंचधर्मंचपराक्रमंचभूतानुकंपांप्रियवादितांच ॥ द्विजातिदेवातिथिपूजनंचपंथानमाहुस्त्रिदिवस्यसंतः ॥ ३१ ॥ तेनैवमाज्ञाययथावदर्थमेकोदयंसंप्रतिपद्यविप्राः ॥ धर्मंचरंतःसकलंयथावत्कांक्षंतिलोकागममप्रमत्ताः ॥ ३२ ॥

अनेनपूर्वोक्तंसमर्थितं अतीतानागतज्ञेंद्रादीनांतत्तत्फलानुभवेनतत्तद्वेदभागप्रामाण्यंदर्शितंच ॥ २९ ॥ नास्तिकवाक्यहेतुंनास्तिपरलोकइतिवचनोपपादकं यदिभुक्तमिहान्येनेत्याद्युक्तशुष्कतर्करूपं अमृष्यमाणोजाबालमितिशेषः तस्यजाबालस्य अनेननास्तिकवृत्तयोब्राह्मणाअपिराज्ञोवश्यंवाग्दंडेनदंड्याइतिसूचितं ॥ ३० ॥ पराक्रमःचांद्रायणादितपः यतइमानित्रिदिवस्यपंथानमाहुःसंतः ॥ ३१ ॥ यतश्चतेनसद्वचनेनैवमर्थमेकोदयंमुख्यफलवंतंयथावदाज्ञायश्रुत्वा संप्रतिपद्यश्रुत्यनुकूलतर्कैर्निर्णीय तंधर्ममप्रमत्ताःसावधानायथावच्चरंतःलोकागमंतत्तल्लोकप्राप्तिंकांक्षंति ॥ ३२ ॥

अतोनिंदामीति अनयानुपदोक्तया एवंविधयाप्रत्यक्षैकप्रमाणवादिचार्वाकमतानुसारिण्या चरंतंलोकनाशायाटंतं अतएवनास्तिकत्वादिगुणयुक्तं विषमस्थबुद्धिंअवैदिकदुर्मार्गप्रतिष्ठितबुद्धिंत्वांयोमेपिताऽगृह्णात्याजकत्वेनांगीकृतवान्तत्पितुःकर्मनिंदामि ॥ ३३ ॥ बौद्धादयोराज्ञश्चोरवद्दंड्याइत्याह यथाहीति बुद्धोबुद्धमतानुसारी तथाचोरवद्दंड्यइतिहिप्रसिद्धं नास्तिकंचार्वाकं तथागतंतत्सदृशंचोरवद्दंड्यंविद्धि नास्तिकविशेषस्तथागतःतमपिचोरवद्दंड्यमितिशेषइत्यन्ये वेदप्रामाण्यापहर्तृत्वेनतेषामपिचोरत्वात् हिनिश्चयेन तस्मात्प्रजानामनुग्रहायराज्ञाचोरवदेवदंडयितुंशक्यतमोयःसचोरवदेवदंड्यः दंडायोग्येतुबुधोब्राह्मणोनास्तिकेअभिमुखोनस्यात् तत्संभाषणादिनकुर्वीतेत्यर्थः तुल्यन्यायाद्दंडासमर्थोब्राह्मणोपितद्विमुखःस्यादितिसूचितं ॥ ३४ ॥ अथवेदोक्तधर्मेशिष्टाचारंप्रमाणयति यतःत्वत्तोन्येइतिशेषः त्वदन्येद्विजाजनाः पूर्वतरेश्रेष्ठाः आर्षमिदं यदाइतिपाठेनाध्याहारापेक्षा तस्यैवयतइत्यर्थंकृत्वा

निंदाम्यहंकर्मकृतंपितुस्तद्यस्त्वामगृह्णाद्विषमस्थबुद्धिं ॥ बुद्ध्यानयैवंविधयाचरंतंसुनास्तिकंधर्मपथादपेतं ॥ ३३ ॥ यथाहिचोरःसतथाहिबुद्धस्तथागतंनास्तिकमत्रविद्धि ॥ तस्माद्धियःशक्यतमःप्रजानांसनास्तिकेनाभिमुखोबुधःस्यात् ॥ ३४ ॥ त्वत्तोजनाःपूर्वतरेद्विजाश्चशुभानिकर्माणिबहूनिचक्रुः ॥ छित्वासदेमंचपरंचलोकंतस्माद्द्विजाःस्वस्तिकृतंहुतंच ॥ ३५ ॥ धर्मेरताःसत्पुरुषैःसमेतास्तेजस्विनोदानगुणप्रधानाः ॥ अहिंसकावीतमलाश्चलोकेभवंतिपूज्यामुनयःप्रधानाः ॥ ३६ ॥ इतिब्रुवंतंवचनंसदोषंरामंमहात्मानमदीनसत्वं ॥ उवाचपथ्यंपुनरास्तिकंचसत्यंवचःसानुनयंचविप्रः ॥ ३७ ॥ ननास्तिकानांवचनंब्रवीम्यहंननास्तिकोहंनचनास्तिकिंचन ॥ समीक्ष्यकालंपुनरास्तिकोभवंभवेयकालेपुनरेवनास्तिकः ॥ ३८ ॥

त् बहूनिशुभानिचक्रुः इमंलोकंपरंचलोकंछित्वाऐहिकामुष्मिकफलकामनांत्यक्त्वापिवेदोक्तोयंधर्मइत्येतावतैवकर्माणिचक्रुरितितात्पर्यं तस्माद्येद्विजाःस्वस्तिअहिंसासत्यादिकं कृतंतपोदानपरोपकारादि हुतंयज्ञादिकुर्वंतेवेदप्रामाण्यादेव ॥ ३५ ॥ तथाधर्मेरताःनिष्ठावंतोयेतेप्रधानाःश्रेष्ठाःमुनयोवसिष्ठाद्याऋषयःपूज्याभवंतिलोके नत्वादृशाइत्यर्थः ॥ ३६ ॥ इतिधिक्कृतोजाबालिःस्वविषयकोपशमनायाह इतीति पथ्यंपरमार्थं ॥ ३७ ॥ तदेवाह नेति किंचनपरलोकादिनास्तिइतिनकिंतुअस्त्येव कालंपारलौकिकव्यवहारकालं कालेलौकिकव्यवहारकाले एवंचसर्वमतज्ञेनकालविशेषेन्यथावाग्व्यवहारेपिनतस्यनास्तिकत्वंभवतीतिभावः ॥ ३८ ॥

सचापिकालः लौकिकव्यवहारप्रयोजनइत्यर्थः तत्प्रयोजनमाह निवर्तनार्थमिति निवर्तनरूपंप्रयोजनमुद्दिश्य कारणात्त्वदीयास्तिकत्वातिशयस्यलोकेतिप्रसिद्धिसंपादनरूपकार णान्नास्तिकवागुक्ता तादृशींवाणींश्रुत्वाक्रुद्धस्यतवप्रसादनार्थंचैतन्ननास्तिकानामित्यादिउदीरितं ॥ ३९ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदि काव्येअयोध्याकांडेनवोत्तरशततमःसर्गः ॥ १०९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥७॥ ॥ अथवसिष्ठोभगवतोजाबालिविषयकोपनाटनंशमयितुमभिषेकस्वीकारशेषतयाब्रह्माणमा रभ्यज्येष्ठाभिषेकरूपंकुलाचारंकथयति क्रुद्धमित्यादि गतागतिंपरलोकगमनंततःपुनरिहागतिंच अनेनास्तिकतामूलंजाबालोक्तौ ॥ १ ॥ लोकनाथेत्यनेनलोकनाथावतारत्वंध्वनय

सचापिकालोयमुपागतःशनैर्यथामयानास्तिकवागुदीरिता॥ निवर्तनार्थंतवरामकारणात्प्रसादनार्थंचमयैतदीरितं॥ ३९॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रामा
यणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेनवोत्तरशततमःसर्गः॥१०९॥ ॥७॥ क्रुद्धमाज्ञायरामंतुवसिष्ठःप्रत्युवाचह॥ जाबालिरपिजानी
तेलोकस्यास्यगतागतिं॥ १ ॥ निवर्तयितुकामस्तुत्वामेतद्वाक्यमब्रवीत्॥ इमांलोकसमुत्पत्तिंलोकनाथनिबोधमे॥ २॥ सर्वंसलिलमेवासीत्पृथिवी
तत्रनिर्मिता॥ ततःसमभवद्ब्रह्मास्वयंभूर्दैवतैःसह॥ ३॥ सवराहस्ततोभूत्वाप्रोज्जहारवसुंधरां॥ असृजच्चजगत्सर्वंसहपुत्रैःकृतात्मभिः॥ ४॥ आ
काशप्रभवोब्रह्माशाश्वतोनित्यअव्ययः॥ तस्मान्मरीचिःसंजज्ञेमरीचेःकश्यपःसुतः॥ ५॥ विवस्वान्कश्यपाज्जज्ञेमनुर्वैवस्वतःस्वयं॥ सतुप्रजापतिः
पूर्वमिक्ष्वाकुस्तुमनोःसुतः॥ ६॥ यस्येयंप्रथमंदत्तासमृद्धामनुनामही॥ तमिक्ष्वाकुमयोध्यायांराजानंविद्धिपूर्वकं॥ ७॥

ति ॥ २ ॥ सर्वमिति पूर्वाह्णांतेप्रलयतंसर्वंजगत्पराहादौसलिलमेवसलिलविग्रहहिरण्यगर्भात्मनावस्थितमभूत् तत्रसलिलांतःपृथिवीनिर्मितासलिलरूपेणभगवतास्वेच्छया ब्रह्माविराड् रूपःदैवतैःसहअग्निर्वाग्भूत्वामुखंप्राविशदित्याद्युपदिष्टरीत्या ॥ ३ ॥ ततःसःत्रिमूर्तौविराजोविष्ण्वात्मकोंशोवराहरूपोभूत्वावसुंधरांप्रोज्जहार तस्यैवविराजोरजःप्रधानःसृष्टिव्यापारवा नंशोब्रह्माइतिव्यवह्रियमाणःसर्वंजगत्पुत्रैःसहनिजानुग्रहप्राप्तसृष्ट्यादिशक्तिमद्भिर्दक्षादिभिःसहअसृजत् ॥ ४ ॥ नन्वसावेवसर्वादिर्नेत्याह आकाशप्रभवइति आकाशपदेनकारणोपा धिकंब्रह्मेश्वराख्यं ब्रह्मेतित्रिमूर्तेर्ग्रहणं अस्मिन्शाश्वतत्वनित्यत्वाव्ययत्वान्यापेक्षिकाणि तस्माद्विराजोब्रह्मणः ॥ ५ ॥ तत्रमन्वंतामानसीसृष्टिः मनोःक्षेत्रेइक्ष्वाकुः ॥ ६ ॥ तस्यसाक्षात् क्षत्रियत्वात्समृद्धाचतुःसमुद्रवसनामहीसर्वाभूर्दत्ता पित्रामनुनेतिशेषः ॥ ७ ॥

विश्रुतःप्रसिद्धः ॥ ८ ॥ ९ ॥ सतांवरेश्रेष्ठेअस्मिन्अनरण्येराज्यंकुर्वतिनानावृष्टिर्नतन्मूलोवादुर्भिक्षः ॥ १० ॥ ११ ॥ सत्रिशंकुःसत्यवचनात्स्वीयात्भगवतोविश्वामित्रस्यसत्यप्रतिज्ञा नाच्च ॥ १२ ॥ धुंधुमाराद्युवनाश्वइति त्रिशंकुसुतोयुवनाश्वइत्यन्यत्रश्रूयमाणंकल्पांतरविषयं यद्वान्यत्रत्रिशंकुसुतइत्यस्यतत्पौत्रइत्यर्थः ॥ १३ ॥ पुत्रौद्वाविति तत्रध्रुवसंधिर्ज्येष्ठः त

इक्ष्वाकोस्तुसुतःश्रीमान्कुक्षिरित्येवविश्रुतः॥ कुक्षेरथात्मजोवीरविकुक्षिरुदपद्यत॥ ८॥ विकुक्षेस्तुमहातेजाबाणःपुत्रःप्रतापवान्॥ बाणस्यचमहा
बाहुरनरण्योमहातपाः॥ ९॥ नानावृष्टिर्बभूवास्मिन्नदुर्भिक्षःसतांवरे॥ अनरण्येमहाराजेतस्करोवापिकश्चन॥ १०॥ अनरण्यान्महाराजपृथूरा
जाबभूवह॥ तस्मात्पृथोर्महातेजास्त्रिशंकुरुदपद्यत॥ ११॥ ससत्यवचनाद्वीरःसशरीरोदिवंगतः॥ त्रिशंकोरभवत्सूनुर्धुंधुमारोमहायशाः॥ १२॥ धुं
धुमारान्महातेजायुवनाश्वोव्यजायत॥ युवनाश्वसुतःश्रीमान्मांधातासमपद्यत॥ १३॥ मांधातुस्तुमहातेजाःसुसंधिरुदपद्यत॥ सुसंधेरपिपुत्रौद्वौ
ध्रुवसंधिःप्रसेनजित्॥ १४॥ यशस्वीध्रुवसंधेस्तुभरतोरिपुसूदनः॥ भरतात्तुमहाबाहोरसितोनामजायत॥ १५॥ यस्यैतेप्रतिराजानउदपद्यंतशत्र
वः॥ हैहयास्तालजंघाश्चशूराश्चशशबिंदवः॥ १६॥ तांस्तुसर्वान्प्रतिव्यूह्ययुद्धेराजाप्रवासितः॥ सचशैलवरेरम्येबभूवाभिरतोमुनिः॥ १७॥ द्वेचा
स्यभार्येगर्भिण्यौबभूवतुरितिश्रुतिः॥ तत्रचैकामहाभागाभार्गवंदेववर्चसं॥ १८॥ ववंदेपद्मपत्राक्षीकांक्षिणीपुत्रमुत्तमं॥ एकागर्भविनाशायसप
त्न्यैगरलंददौ॥ १९॥ भार्गवश्च्यवनोनामहिमवंतमुपाश्रितः॥ तमृषिंसाभ्युपागम्यकालिंदीत्वभ्यवादयत्॥ २०॥ सतामभ्यवदत्प्रीतोवरेप्सुंपुत्रज
न्मनि॥ पुत्रस्तेभवितादेविमहात्मालोकविश्रुतः॥ २१॥ धार्मिकश्चसुभीमश्चवंशकर्तारिसूदनः॥ श्रुत्वाप्रदक्षिणंकृत्वामुनिंतमनुमान्यच॥ २२॥
पद्मपत्रसमानाक्षंपद्मगर्भसमप्रभं॥ ततःसागृहमागम्यपत्नीपुत्रमजायत॥ २३॥

त्पुत्रावलंबनेनापेयोध्याराज्यपरंपरावचनेनज्येष्ठस्यैवाभिषेकइतिसूचितं ॥ १४ ॥ १५ ॥ यस्यअसितस्य एतेप्रतिशत्रवउदपद्यंत सोभवदित्यन्वयः ॥ १६ ॥ तान्हैहयादिचतुर्विधशत्रू न् युद्धेस्वसैन्यंप्रतिव्यूह्यावस्थितोपिशत्रुबाहुल्यात्तज्जयोशक्यइतिबुद्ध्याप्रवासितःसंजातप्रवासोबभूव शत्रुजयोद्देशेनहिमवद्गिरितपसेजगामेत्यन्वयः॥ १७ ॥ इतिश्रुतिःप्रसिद्धिः तत्रचे त्यादिबालकांडेव्याख्यातप्रायं ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

तेनैवसहजातइतिशेषः ॥ २४ ॥ अखानयत्स्वपुत्रैरितिशेषः इष्वादीक्षितोभूत्वा वेगेनखननवेगेन त्रासयानःउद्वेजयन् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ येनकूटस्थेनककुत्स्थेन येनरघुणाराघ
वपदवाच्याः ॥ २८ ॥ रघोःपुत्रःप्रवृद्धादिनामचतुष्टयेनप्रसिद्धः ॥ २९ ॥ कल्माषपादपुत्रःशंखणनामा यःशंखणस्तुतत्प्रसिद्धंवीर्यंपराक्रमंयुद्धेप्राप्यदैवात्सहसैन्योव्यनीनशत्नष्टोभूत्

सपत्न्यातुगरस्तस्यैदत्तोगर्भजिघांसया॥ गरेणसहतेनैवतस्मात्ससगरोभवत् ॥ २४ ॥ सराजासगरोनामयःसमुद्रमखानयत् ॥ इष्वापर्वणिवेगेनत्रा
सयानइमाःप्रजाः ॥ २५ ॥ असमंजस्तुपुत्रोभूत्सगरस्येतिनःश्रुतं ॥ जीवन्नेवसपित्रातुनिरस्तःपापकर्मकृत् ॥ २६ ॥ अंशुमानपिपुत्रोभूदसमंजस्य
वीर्यवान् ॥ दिलीपोंशुमतःपुत्रोदिलीपस्यभगीरथः ॥ २७ ॥ भगीरथात्ककुत्स्थश्चकाकुत्स्थायेनतुस्मृताः ॥ काकुत्स्थस्यतुपुत्रोभूद्रघुर्येनतुराघवाः
॥ २८ ॥ रघोस्तुपुत्रस्तेजस्वीप्रवृद्धःपुरुषादकः ॥ कल्माषपादःसौदासइत्येवंप्रथितोभुवि ॥ २९ ॥ कल्माषपादपुत्रोभूच्छंखणस्त्वितिनःश्रुतं ॥ यस्तुत
द्वीर्यमासाद्यसहसैन्योव्यनीनशत् ॥ ३० ॥ शंखणस्यतुपुत्रोभूच्छूरःश्रीमान्सुदर्शनः ॥ सुदर्शनस्याग्निवर्णअग्निवर्णस्यशीघ्रगः ॥ ३१ ॥ शीघ्रगस्यम
रुःपुत्रोमरोःपुत्रःप्रशुश्रुवः ॥ प्रशुश्रुवस्यपुत्रोभूदंबरीषोमहामतिः ॥ ३२ ॥ अंबरीषस्यपुत्रोभून्नहुषःसत्यविक्रमः ॥ नहुषस्यचनाभागःपुत्रःपरम
धार्मिकः ॥ ३३ ॥ अजश्चसुव्रतश्चैवनाभागस्यसुतावुभौ ॥ अजस्यचैवधर्मात्माराजादशरथःसुतः ॥ ३४ ॥ तस्यज्येष्ठोसिदायादोरामइत्यभिविश्रु
तः ॥ तद्गृहाणस्वकंराज्यमवेक्षस्वजगन्नृप ॥ ३५ ॥ इक्ष्वाकूणांहिसर्वेषांराजाभवतिपूर्वजः ॥ पूर्वजेनावरःपुत्रोज्येष्ठोराजाभिषिच्यते ॥ ३६ ॥ सराघ
वाणांकुलधर्ममात्मनःसनातनंनाद्यविहंतुमर्हसि ॥ प्रभूतरत्नामनुशाधिमेदिनींप्रभूतराष्ट्रांपितृवन्महायशाः ॥ ३७ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवा
ल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेदशोत्तरशततमःसर्गः ॥ ११० ॥

स्वार्थेणिरितिकतकः तीर्थस्तुयःशंखणस्तद्वीर्यंवसिष्ठवीर्यंआसाद्यतच्छापात्राक्षसत्वंप्राप्यकल्माषपादोराक्षसभावेनस्वसैन्यंस्वपुत्रंशंखणंचभक्षितवानितिकथेत्याह ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥
॥ ३३ ॥ अजोनाभागज्येष्ठपुत्रः ॥ ३४ ॥ दायादःसुतः दायादौसुतबांधवौ तत्तस्मात्स्वकंराज्यंगृहाण ॥ ३५ ॥ पूर्वजेविद्यमानेऽवरःकनिष्ठोनाभिषिच्यतेंअपितुज्येष्ठएवाभिषिच्यते
॥ ३६ ॥ कुलधर्मंकुलक्रमागतंज्येष्ठाभिषेकधर्मंविहंतुंनार्हसि प्रभूतराष्ट्रांप्रभूतावांतरदेशां ॥ ३७ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभि०वा०आ०अयो०दशोत्तरशततमःसर्गः ॥ ११० ॥

मनुमारभ्यत्वत्पर्यंज्येष्ठेनैवराज्यंपाल्यतेइतिन्यायेननिवर्त्यमानस्यापितदनंगीकारमालोच्यपितृवचनादपिमद्वचनंगरीयइतिवाक्यमुपक्रमते वसिष्ठइति ॥ १ ॥ गुरवःउपास्याः ॥ २ ॥
जनयतिशरीरमात्रेणप्रज्ञांददातिउपनयनसंस्कारपूर्ववेदविषयांप्रज्ञांददाति तस्मादाचार्यएवगुरुसमवायेगुरुरुच्यते तदुक्तमापस्तंबेन आचार्यःश्रेष्ठोगुरूणांसहिविद्यातस्तंजनयतितच्छ्रे
ष्ठंजन्मशरीरमेवमातापितरौजनयतःशीर्यत्स्वभावंसर्वयोनिसुलभंप्राकृतंमलजंशरीरमिति ॥ ३ ॥ नातिवर्तेःनातिवर्तेथाः सद्गतिभ्रंशोनभवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ परिषदःत्वत्संबंधिन्यःश्रेणयः
ज्ञातयोबांधवाः नृपाःसेवकनृपाः एषुरक्षारूपंधर्मंचरन्ननुतिष्ठन्नित्यर्थः ॥ ५ ॥ मातुःशुश्रूषणेवचनकरणेचअवर्तितुंनार्हसीत्यर्थः पितुःशतगुणंमातागौरवेणातिरिच्यतइतिस्मृतेरित्याश

वसिष्ठःसतदारामसुक्त्वाराजपुरोहितः ॥ अब्रवीद्धर्मसंयुक्तंपुनरेवापरंवचः ॥ १ ॥ पुरुषस्येहजातस्यभवंतिगुरवःसदा ॥ आचार्यश्चैवकाकुत्स्थपिता
माताचराघव ॥ २ ॥ पितात्वेनंजनयतिपुरुषंपुरुषर्षभ ॥ प्रज्ञांददातिचाचार्यस्तस्मात्सगुरुरुच्यते ॥ ३ ॥ सतेहंपितुराचार्यस्तवचैवपरंतप ॥ ममत्वं
वचनंकुर्वन्नातिवर्तेःसतांगतिं ॥ ४ ॥ इमाहितेपरिषदोज्ञातयश्चनृपास्तथा ॥ एषुतातचरन्धर्मंनातिवर्तेःसतांगतिं ॥ ५ ॥ वृद्धायाधर्मशीलायामातु
र्नार्हस्यवर्तितुं ॥ अस्याहिवचनंकुर्वन्नातिवर्तेःसतांगतिं ॥ ६ ॥ भरतस्यवचःकुर्वन्याचमानस्यराघव ॥ आत्मानंनातिवर्तेस्त्वंसत्यधर्मपराक्रम ॥ ७ ॥
एवंमधुरमुक्तःसगुरुणाराघवःस्वयं ॥ प्रत्युवाचसमासीनंवसिष्ठंपुरुषर्षभः ॥ ८ ॥ यन्मातापितरौवृत्तंतनयेकुरुतःसदा ॥ नसुप्रतिकरंतत्तुमात्राऽपि
त्राचयत्कृतं ॥ ९ ॥ यथाशक्तिप्रदानेनस्वापनोच्छादनेनच ॥ नित्यंचप्रियवादेनतथासंवर्धनेनच ॥ १० ॥ सहिराजादशरथःपिताजनयितामम ॥
आज्ञापयन्मांयत्तस्यनतन्मिथ्याभविष्यति ॥ ११ ॥ एवमुक्तेनरामेणभरतःप्रत्यनंतरं ॥ उवाचविपुलोरस्कःसूतंपरमदुर्मनाः ॥ १२ ॥

यः ॥ ६ ॥ आत्मानंत्वांप्रतिसज्यप्रत्यर्पणपूर्वंप्रतिनिर्वर्त्तियाचमानस्यभरतस्यवचःकुर्वन्नित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ मातापितरौयद्वृत्तंतनयेकुरुतःयादृशंपुत्रस्योपकारंकुरुतस्ताभ्यांकृतमुप
काररूपंवस्तुयत्तन्नसुप्रतिकरं अशक्यप्रत्युपकारमित्यर्थः ॥ ९ ॥ तदेवाह यथाशक्तिप्रदानेनबालस्यजीवनार्थंपदार्थभोजनशक्त्यनुरोधतःक्षीरान्नादिप्रदानेन उच्छादनंउद्वर्तनंतिलपि
ष्टादिना संवर्धनंक्रीडनं एतैर्यत्ताभ्यांकृतंतन्नसुप्रतिकरमित्यन्वयः ॥ १० ॥ जनयिताउत्पादकःपितानतुगौणःपितायदाज्ञापयद्वनवासरूपं एवंचभवदाज्ञातःपूर्वंतेनाज्ञादानात्मयाचाव
श्यमितिप्रतिज्ञानात् भवदाज्ञयापितदन्यथाकरणमधुनाऽत्यंतमनुचितमितिभावः ॥ ११ ॥ प्रत्यनंतरंसमीपवर्तिनं ॥ १२ ॥

आर्यंप्रत्युपवेक्ष्यामि आर्यमुद्दिश्यप्रत्युपवेशनकर्मकरिष्यइत्यर्थः तच्चोपरोद्धव्यस्यगृहद्वारसमीपेकुशेषुयावत्कार्यसिद्धिनिराहारस्तयाअवगुंठिताननस्यएकपार्श्वेनैवपार्श्वांतरपरिवृत्ति
राहित्येनशयनमिति ॥ १३ ॥ एतदुत्तरंनिराहारइत्यादिपद्यंप्रक्षिप्तमितिकतकस्वरसः धनहीनःआधमर्णेनधनहीनःकृतोद्विजःउत्तमर्णोयथास्वधनग्रहणायाधमर्णद्वारिशेतेतद्वदहंशये
यावन्मांमद्वचनमंगीकृत्यप्रतियास्यतिअयोध्यामित्यर्थस्तस्य ॥ १४ ॥ सतुभरतःराममवेक्षंतंप्रतीक्षमाणंसुमंत्रंप्रेक्ष्यतदनुरोधात्कुशानयनेविलंबमानमितियावत् कुशोत्तरंकुशास्तरणं
स्वयमेवोपस्थाप्यआस्तीर्यभूमावेवास्थितः प्रत्युपवेशनमनुष्ठितवानित्यर्थः ॥ १५ ॥ किंकुर्वाणंकिमन्याय्यंकुर्वाणं ॥ १६ ॥ ब्राह्मणःधनादिनावियोजितइतिशेषः एकपार्श्वेनेतिप्रत्यु

इहतुस्थंडिलेशीघ्रंकुशानास्तरसारथे॥ आर्यंप्रत्युपवेक्ष्यामियावन्मेसंप्रसीदति ॥ १३ ॥ निराहारोनिरालोकोधनहीनोयथाद्विजः॥ शयेपुरस्ताच्छा
लायांयावन्मांप्रतियास्यति॥ १४॥ सतुराममवेक्षंतंसुमंत्रंप्रेक्ष्यदुर्मनाः॥ कुशोत्तरमुपस्थाप्यभूमावेवास्थितःस्वयं ॥ १५ ॥ तमुवाचमहातेजारा
मोराजर्षिसत्तमः॥ किंमांभरतकुर्वाणंतातप्रत्युपवेक्ष्यसे॥ १६॥ ब्राह्मणोह्येकपार्श्वेननरान्रोद्धुमिहार्हति ॥ नतुमूर्धाभिषिक्तानांविधिःप्रत्युपवेश
ने॥ १७॥ उत्तिष्ठनरशार्दूलहित्वैतद्दारुणंव्रतं॥ पुरवर्यामितःक्षिप्रमयोध्यांयाहिराघव॥ १८॥ आसीनस्त्वेवभरतःपौरजानपदंजनं॥उवाचसर्वतः
प्रेक्ष्यकिमार्यंनानुशासथ॥ १९॥ तेतदोचुर्महात्मानंपौरजानपदाजनाः॥ काकुत्स्थमभिजानीमःसम्यग्वदतिराघवः॥२०॥ एषोपिहिमहाभागःपि
तुर्वचसितिष्ठति॥अतएवनशक्ताःस्मव्यावर्तयितुमंजसा॥२१॥तेषामाज्ञायवचनंरामोवचनमब्रवीत्॥ एवंनिबोधवचनंसुहृदांधर्मचक्षुषां॥२२॥

पवेशधर्मोपलक्षणं अनेनक्षत्रियाणामेतत्करणेप्रायश्चित्तमितिसूचितं ॥ १७ ॥ तस्मादुत्तिष्ठेति ॥ १८ ॥ आसीनएवप्रत्युपविष्टएव नानुशासथनानुशिष्टेत्यर्थः इतिउवाचेत्यन्वयः
॥ १९ ॥ काकुत्स्थंरामंप्रतिराघवोभवान्भरतःसम्यग्वदतीतिजानीमः ॥ २० ॥ एषोपिमहाभागोरामःपितुर्वचसितिष्ठतितदपिसम्यगेव यदेवमतएवेत्यर्थः अत्रभगवतास्वव्यावर्तननिश्च
येनागतानामपिपौरादीनामंतर्यामिविधयास्वानुकूलवचनप्रयोगःकारितः भरतस्यतुयशःख्यापनायज्येष्ठेकनिष्ठेनैवंवर्तितव्यमितिलोकव्यवहारबोधनायचतथाप्रवर्तनमितिप्रतिभाति
॥ २१ ॥ रामोवचनमब्रवीदिति भरतंप्रतीतिशेषः धर्मचक्षुषांधर्मदर्शिनां निबोधशृणु ॥ २२ ॥

उभयंत्वद्विषयंमद्विषयंचवचनंश्रुत्वासंपश्यविचारय विचारेणापिकर्तव्यंनिश्चेतुमशक्तश्चेन्मयोक्तंकुरुइतिशेषः तत्स्वोक्तमाह उत्तिष्ठेति क्षत्रियाविहितप्रत्युपवेशनप्रायश्चित्तमाह मांच
स्पृशतथोदकं उदकस्पर्शआचमनार्थः ॥ २३ ॥ परिषदःसभ्याः ॥ २४ ॥ नयाचेनयाचितवान् नानुशासामिनानुशिष्टवान् शवार्थः नानुजानामिवनवासायेतिशेषः नाभिजानामी
तिपाठेवनवासोयुक्तमितिशेषः ॥ २५ ॥ अहमेवप्रतिनिधित्वेनेतिशेषः ॥ २६ ॥ तस्यभ्रातुःभरतस्य ॥ २७ ॥ यज्जीवतापित्राविक्रीतंमूल्यंगृहीत्वादत्तं आहितंआधिरूपेणन्यस्तं क्री
तंमूल्यंदत्वागृहीतं एवंचेदंराज्यंकैकेय्यैआधिरूपेणदत्तंविक्रीतंवेतिभावः ॥ २८ ॥ उपाधिःप्रतिनिधिः जुगुप्सितत्वंचस्वस्यतत्समर्थत्वात् असमर्थेहिकर्तरिसविहितः उक्तौकृतौचयुक्तत्वं

एतच्चैवोभयंश्रुत्वासम्यक्संपश्यराघव॥ उत्तिष्ठत्वंमहाबाहोमांचस्पृशतथोदकं ॥ २३ ॥ अथोत्थायजलंस्पृष्ट्वाभरतोवाक्यमब्रवीत्॥ शृण्वंतुमेपरि
षदोमंत्रिणःशृणुयुस्तथा॥ २४॥ नयाचेपितरंराज्यंनानुशासामिमातरं॥ एवंपरमधर्मज्ञंनानुजानामिराघवं॥ २५॥ यदित्ववश्यंवस्तव्यंकर्तव्यंच
पितुर्वचः॥ अहमेवनिवत्स्यामिचतुर्दशवनेसमाः॥ २६॥ धर्मात्मातस्यसत्येनभ्रातुर्वाक्येनविस्मितः॥ उवाचरामःसंप्रेक्ष्यपौरजानपदंजनं॥२७॥
विक्रीतमाहितंक्रीतंयत्पित्राजीवतामम॥ नतल्लोपयितुंशक्यंमयावाभरतेनवा ॥ २८॥ उपाधिर्नमयाकार्योवनवासेजुगुप्सितः ॥ युक्तमुक्तंचकैके
य्यापित्रामेसुकृतंकृतं॥ २९॥ जानामिभरतंक्षांतंगुरुसत्कारकारिणं॥ सर्वमेवात्रकल्याणंसत्यसंधेमहात्मनि॥ ३०॥ अनेनधर्मशीलेनवनात्प्रत्या
गतःपुनः॥ भ्रात्रासहभविष्यामिपृथिव्याःपतिरुत्तमः॥ ३१॥ वृतोराजाहिकैकेय्यामयातद्वचनंकृतं॥ अनृतान्मोचयानेनपितरंतंमहीपतिं ॥ ३२॥
इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेएकादशोत्तरशततमःसर्गः॥ १११॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥

वररूपऋणापाकरणार्थत्वात् बहूपकारकत्वाच्चातस्तस्याःमातुस्तस्यपितुश्चवचनमवश्यमेवकार्यमितिशेषः अयुक्तवादित्वेहिगुरोरप्यवलिप्तस्येत्यादिन्यायविषयत्वंस्यादितिभावः॥२९॥
अत्रभरते सर्वमेवकल्याणंराज्यपरिपालनादिरूपं संभावयामीतिशेषः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ तद्वचनंकैकेयीवचनंमोचयानेनमोचयमानेन एवंमदुक्तकरणेनत्वमपिपितरमनृतान्मोचयेति
ध्वनितं ॥ ३२ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेएकादशोत्तरशततमःसर्गः ॥ १११ ॥ ॥ ७ ॥

भ्रातृभ्यामित्यार्षीतृतीया भ्रात्रोःसंगममित्यर्थः संगमंप्रेक्ष्यविस्मिताइत्यन्वयः समुपेताःस्वार्थरावणवधसंपत्त्येतत्रस्थलेसमवेतामहर्षयोनारदाद्याः ॥ १ ॥ अंतर्हिताःतयोःसंगमंद्रष्टुमागताअदृश्यरूपाआकाशस्थाः ॥ २ ॥ धर्मविक्रमौधर्ममार्गवर्तिनौ उभयोःसंभाषांसंभाषणंश्रुत्वोभाभ्यांस्पृहयामहेप्रीताभवामः यद्वातादृशसंभाषणंश्रोतुंपुनःपुनर्वाञ्छामहेइति ॥ ३॥ संगताऐकमत्यंप्राप्ताः ॥ ४ ॥ पितरंयद्यवेक्षसेपितुःसुखंयदीच्छसीत्यर्थः ॥ ५ ॥ सदानृणंसतास्वकृतसमीचीनानुष्ठानेनआसर्वतोऽनृणमित्यर्थः अनृणत्वात् रामप्रतिज्ञयेतिशेषः यदिरामःइदानींविपरीतंकुर्यात्प्रतिनिधिद्वारावानुतिष्ठेत्तदातेपितुःपुनःस्वर्गाद्भ्रंशएवेतिध्वनिः ॥ ६ ॥ ७ ॥ अभ्यपूज्ययत्सम्यगुक्त्वाधर्मतोरक्षितवंतइत्युक्तवानित्यर्थः ॥ ८ ॥ त्रस्तगात्रउद्विग्नगात्रः

तमप्रतिमतेजोभ्यांभ्रातृभ्यांरोमहर्षणं ॥ विस्मिताःसंगमंप्रेक्ष्यसमुपेतामहर्षयः॥१॥अंतर्हितामुनिगणाःस्थिताश्चपरमर्षयः ॥ तौभ्रातरौमहाभागौ काकुत्स्थौप्रशशंसिरे॥ २ ॥ सदार्यौराजपुत्रौद्वौधर्मज्ञौधर्मविक्रमौ॥ श्रुत्वावयंहिसंभाषामुभयोःस्पृहयामहे॥ ३ ॥ ततस्त्वृषिगणाःक्षिप्रंदशग्रीववधैषिणः॥ भरतंराजशार्दूलमित्यूचुःसंगतावचः॥४॥ कुलेजातमहाप्राज्ञमहावृत्तमहायशः ॥ ग्राह्यंरामस्यवाक्यंतेपितरंयद्यवेक्षसे ॥ ५ ॥ सदानृणमिमंराममंवयमिच्छामहेपितुः॥ अनृणत्वाच्चकैकेय्याःस्वर्गंदशरथोगतः ॥ ६॥ एतावदुक्त्वावचनंगंधर्वाःसमहर्षयः ॥ राजर्षयश्चैवतथासर्वेस्वांस्वांगतिंगताः ॥ ७॥ ह्लादितस्तेनवाक्येनशुशुभेशुभदर्शनः॥ रामःसंहृष्टवदनस्तानृषीनभ्यपूजयत्॥८॥ त्रस्तगात्रस्तुभरतःसवाचासज्जमानया ॥ कृतांजलिरिदंवाक्यंराघवंपुनरब्रवीत्॥ ९ ॥ रामधर्ममिमंप्रेक्ष्यकुलधर्मानुसंततं॥ कर्तुमर्हसिकाकुत्स्थममपातुश्चयाचनां ॥ १० ॥ रक्षितुंसुमहद्राज्यमहमेकस्तुनोत्सहे ॥ पौरजानपदांश्चापिरक्तान्रंजयितुंतदा॥ ११ ॥ ज्ञातयश्चापियोधाश्चमित्राणिसुहृदश्चनः ॥ त्वामेवहिप्रतीक्षंतेपर्जन्यमिवकर्षकाः ॥ १२ ॥ इदंराज्यंमहाप्राज्ञस्थापयप्रतिपद्यहि ॥ शक्तिमान्सहिकाकुत्स्थलोकस्यपरिपालने ॥ १३ ॥

त्रस्तेतिपाठांतरं ॥ ९ ॥ रामइमंधर्मंज्येष्ठस्यराज्यमित्येवंरूपंकुलेकुलधर्मबुद्ध्याऽनुसंततंसंबद्धं धर्ममथप्रेक्ष्यकालधर्मांश्चसंततमितिपाठेधर्ममुक्तं अथअथवा कालधर्मान्कालकृतस्वशक्तिमन्निष्ठतदभावलक्षणान्प्रेक्ष्यविचार्यमममातुःकौसल्यायाश्चयाचनांकर्तुमर्हसि ॥१०॥ अथकालकृतांस्वस्यरक्षणाशक्तिंदर्शयति रक्षितुमिति एकोऽसहायः रक्तानुरक्तान् ॥११॥ हियतस्त्वामेवप्रतीक्षंते ॥ १२ ॥ अतइदंराज्यंप्रतिपद्यस्वीकृत्यकस्मिंश्चित्स्थापयहि हिर्वाक्यालंकारे हियतःसत्वद्दत्तराज्योलोकपालनेशक्तिमान्भवति शक्तिमानसीतिपाठेअयंमदीयइतिस्वीकारमात्रेणलोकस्यसमस्तस्यपालनेशक्तिमानसि रामस्यराज्यमित्येतावल्लोकपरिपालनेपेक्षितसहायतयेत्यर्थः ॥ १३ ॥

एवंउक्तप्रकारं ॥ १४ ॥ स्वयमंकेकृत्वेत्यन्वयः ॥ १५ ॥ इयंबुद्धिर्मद्वनवासविरोधिनीस्वीयत्वेनांगीकृत्यस्थापनविषया आगताजाता सास्वजास्वाभाविकी गुरुसेवयाप्राप्तोयोविनयःशिक्षातज्जन्याच इतराचसर्वाढुष्टेतिभावः अथयात्वयास्वस्याशक्तिरुक्तापालनेसानास्त्येवेत्याह भृशमिति ॥ १६ ॥ अमात्याःप्रधानमंत्रिणः मंत्रिणउपमंत्रिणः कारयराजाज्ञयेतिशेषः ॥ १७ ॥ अथमातृयाचनयापिइदानींपरावृत्तिरशक्येत्याह लक्ष्मीरित्यादि पितुःप्रतिज्ञांनत्यजेयमितिशेषः ॥ १८ ॥ कामात्त्वद्गतस्नेहात् लोभात्त्वद्व्याजेनराज्यकरणलोभात् तुभ्यंमात्रातवमात्रा षष्ठ्यर्थेआर्षीचतुर्थी यदिदंकृतंतत्त्वानिष्टमपिअनिष्टमितिमनसिनकर्तव्यं मदाज्ञयेतिशेषः अतस्तस्यांमातृवदेववर्तितव्यंशुश्रूषितव्यं तदर्हमितिवतिः कामात्देवानामिच्छातः लोभाद्वालोभादेव तेषांदेवलोकराज्यलोभात् तवमात्रादैवैरेवमंथराद्वाराइदंकृतंकारितमितिगूढोर्थः शेषंप्राग्वत् ॥ १९ ॥ प्रतिपच्चंद्रदर्शनमित्यनेनतद्वदादरणीयदर्शनत्वं

एवमुक्त्वापतद्भ्रातुःपादयोर्भरतस्तदा॥ भृशंसंप्रार्थयामासराघवेतिप्रियंवदन्॥ १४॥ तमंकेभ्रातरंकृत्वारामोवचनमब्रवीत्॥ श्यामंनलिनपत्राक्षंमत्तहंसस्वरःस्वयं॥ १५॥ आगतात्वामियंबुद्धिःस्वजावैनयिकीचया॥ भृशमुत्सहसेतातरक्षितुंपृथिवीमपि॥ १६॥ अमात्यैश्चसुहृद्भिश्चबुद्धिमद्भिश्चमंत्रिभिः॥सर्वकार्याणिसंमंत्र्यमहांत्यपिहिकारय ॥ १७॥ लक्ष्मीश्चंद्रादपेयाद्वाहिमवान्वाहिमंत्यजेत्॥ अतीयात्सागरोवेलांनप्रतिज्ञामहंपितुः ॥ १८॥ कामाद्वातातलोभाद्वामात्रातुभ्यमिदंकृतं ॥ नतन्मनसिकर्तव्यंवर्तितव्यंचमातृवत्॥ १९॥ एवंब्रुवाणंभरतःकौसल्यासुतमब्रवीत्॥ तेजसादित्यसंकाशंप्रतिपच्चंद्रदर्शनं॥ २०॥ अधिरोहार्यपादाभ्यांपादुकेहेमभूषिते ॥ एतेहिसर्वलोकस्ययोगक्षेमंविधास्यतः ॥ २१॥ सोधिरुह्यनरव्याघ्रःपादुकेव्यवमुच्यच॥ प्रायच्छत्सुमहातेजाभरतायमहात्मने॥ २२॥

वर्धिष्णुत्वंचिरमदर्शनंचसूचितं ॥ २० ॥ एतेउटजसन्निहिते अधिरोहेत्यनेनभद्रासनस्थानीयपादुकयोःप्रतिनिधिभूतयोरारोहणेनराज्यप्रतिपत्तिःकारिता एषाचप्रार्थनावसिष्ठनियोगानंतरंबोध्या भरद्वाजंप्रतिएतेप्रयच्छसंहृष्टःपादुकेहेमभूषितेइतिवसिष्ठोक्तित्वेनवक्ष्यमाणत्वात्प्रतिनिधित्वमेवाह एतेहीत्यादिना ॥ २१ ॥ सरामःपादुकेऽधिरुह्यव्यवमुच्यपुनस्ततोवरुह्यभरतायप्रायच्छत् एतेनप्रतिनिधिदानद्वाराराज्यरक्षानियोगःकृतः प्रतिपद्यस्थापयेतिचिरंभरतप्रार्थनंचसाधितं अधिरोहणेनशक्तिविशेषस्यतत्रस्थापनं यद्दर्शनेनसर्वज्ञत्वसंपत्तिरितिबोध्यं तदुक्तंपाद्मे ज्ञात्वातदाज्ञांताभ्यांचभरतःक्षितिमन्वशादिति ताभ्यांपादुकाभ्यांतद्दर्शनमात्रेणेदृशेविषयेभगवतएवमाज्ञेतिज्ञात्वातथाव्यवहारमकरोदित्यर्थः भरतस्तुपांचजन्यावतारत्वादाच्छादितसार्वज्ञ्यइत्यनेनसूचितं भगवत्स्पर्शेनाचेतनेपिसार्वज्ञ्यदानशक्तिमत्त्वमितिभगवन्माहात्म्यातिशयद्वारारामस्येश्वरत्वंचसूचितं ॥ २२ ॥

जटाचीरधरइत्यादिनाराज्यकृतभोगाभावःसूचितः ॥ २३ ॥ २४ ॥ राज्यतंत्रंराज्यव्यापारंन्यस्यत्वद्बुद्ध्याविनिवेश्य चतुर्दशेवर्षेसंपूर्णेपंचदशवर्षाद्यदिवसेयदित्वांनद्रक्ष्यामितदाग्निंप्रवे
क्ष्यामि ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ शप्तोसि रोषाकरणायेतिशेषः ॥ २८ ॥ संपरिगृह्य शिरसेतिशेषः उत्तमनागमूर्धनिराजोपवाह्यगजमस्तके तत्कालाभिषिक्तराजाधिरोहणधियेतिशेषः
सर्वलोकप्रख्यापनार्थमेतत् ॥ २९ ॥ ३० ॥ सर्वाःसकैकेयीकाः अनेनकैकेय्यादोषराहित्यंसूचितं रुदन्रुदन्निव ॥ ३१ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मी

सपादुकेसंप्रणम्यरामंवचनमब्रवीत्॥ चतुर्दशहिवर्षाणिजटाचीरधरोह्यहं॥ २३॥ फलमूलाशनोवीरभवेयंरघुनंदन॥ तवागमनमाकांक्षन्वसन्वैनग
राद्बहिः ॥ २४ ॥ तवपादुकयोर्न्यस्यराज्यतंत्रंपरंतप ॥ चतुर्दशेहिसंपूर्णेवर्षेहनिरघूत्तम ॥ २५॥ नद्रक्ष्यामियदित्वांतुप्रवेक्ष्यामिहुताशनं ॥ तथेतिचप्र
तिज्ञायतंपरिष्वज्यसादरं ॥ २६॥ शत्रुघ्नंचपरिष्वज्यवचनंचेदमब्रवीत्॥ मातरंरक्षकैकेयींमारोषंकुरुतांप्रति ॥ २७॥ मयाचसीतयाचैवशप्तोसिरघुनं
दन ॥ इत्युक्त्वाश्रुपरीताक्षोभ्रातरंविससर्जह ॥ २८ ॥ सपादुकेतेभरतःस्वलंकृतेमहोज्वलेसंपरिगृह्यधर्मवित् ॥ प्रदक्षिणंचैवचकारराघवंचकारचै
वोत्तमनागमूर्धनि ॥ २९ ॥ अथानुपूर्व्यात्प्रतिपूज्यतंजनंगुरूंश्चमंत्रीन्प्रकृतीस्तथानुजौ ॥ व्यसर्जयद्राघववंशवर्धनःस्थितःस्वधर्मेहिमवानिवाचलः
॥ ३० ॥ तंमातरोबाष्पगृहीतकंठ्योदुःखेननामंत्रयितुंहिशेकुः ॥ सचैवमातॄनभिवाद्यसर्वारुदन्कुटींस्वांप्रविवेशरामः ॥ ३१ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीरा०वा०
आ०अ०द्वादशाधिकशततमःसर्गः ॥ ११२॥ ॥ ७ ॥ ततःशिरसिकृत्वातुपादुकेभरतस्तदा ॥ आरुरोहरथंहृष्टःशत्रुघ्नसहितस्तदा ॥ १॥
वसिष्ठोवामदेवश्चजाबालिश्चदृढव्रतः ॥ अग्रतःप्रययुःसर्वेमंत्रिणोमंत्रपूजिताः ॥ २ ॥ मंदाकिनींनदींरम्यांप्राङ्मुखास्तेययुस्तदा ॥ प्रदक्षिणंचकुर्वा
णाश्चित्रकूटंमहागिरिं ॥ ३ ॥ पश्यन्धातुसहस्राणिरम्याणिविविधानिच ॥ प्रययौतस्यपार्श्वेनससैन्योभरतस्तदा ॥ ४ ॥

कीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेद्वादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततइति पूर्वंसर्वलोकज्ञानायगजमस्तकेस्थापयित्वापुनःसादरंततआदायस्वमस्तकेकृत्वेत्य
र्थः यद्वा शिरसीत्यस्यगजशिरसीत्येवार्थः ॥ १ ॥ मंत्रेगाढकार्यविचारेनिश्चेतृत्वेनपूजिताइत्यर्थः ॥ २ ॥ मंदाकिनींचित्रकूटोत्तरपार्श्ववर्तिनीं प्रदक्षिणमिति उत्तरपार्श्वस्थांमंदाकिनीं ॥१८३॥
प्राप्यप्राङ्मुखतयागमनात्सिद्धंतस्यप्रदक्षिणकरणं ॥ ३ ॥ पार्श्वेनउत्तरपार्श्वेन ॥ ४ ॥

यत्रयमुनादक्षिणकूले अतएवचित्रकूटस्यादूरात् अनेनयमुनादक्षिणतटेपिकश्चिद्भरद्वाजाश्रमइतिज्ञायते अतएवाग्रेभरद्वाजामंत्रणोत्तरंततस्तेयमुनांतीर्त्वैतिवक्ष्यति संप्रतितत्रस्थिति
यत्रयमुनादक्षिणकूले अतएवचित्रकूटस्यादूरात् अनेनयमुनादक्षिणतटेपिकश्चिद्भरद्वाजाश्रमइतिज्ञायते अतएवाग्रेभरद्वाजामंत्रणोत्तरंततस्तेयमुनांतीर्त्वैतिवक्ष्यति संप्रतितत्रस्थिति
रितिभावः ॥ ५ ॥ ६ ॥ कृत्यंकर्तव्यंकृतमपि अपिःप्रश्ने कृत्यमेवाह रामेणचेति ॥ ७ ॥ ८ ॥ गुरुणावसिष्ठेनमात्राचपरमप्रीतःसत्यपरि
स्तुरामभरतयोःसंवादंशिष्यद्वाराझटितिश्रोतुमितिबोध्यं ॥ ५ ॥ ६ ॥ कृत्यंकर्तव्यंकृतमपि अपिःप्रश्ने कृत्यमेवाह रामेणचेति ॥ ७ ॥ ८ ॥ गुरुणावसिष्ठेनमात्राचपरमप्रीतःसत्यपरि
पालनविषयइतिशेषः याकैकेयीनिमित्तंममपितुःप्रतिज्ञाचतुर्दशवर्षाणिरामेणवनेवस्तव्यमिति तामेवपितुःप्रतिज्ञांपालयिष्यामीतिसंबंधः ॥ १० ॥ एवमुक्तःरामेणेतिशेषः ॥ ११ ॥

अदूराच्चित्रकूटस्यददर्शभरतस्तदा ॥ आश्रमंयत्रसमुनिर्भरद्वाजःकृतालयः ॥ ५ ॥ सतमाश्रममागम्यभरद्वाजस्यवीर्यवान् ॥ अवतीर्यरथात्पादौववं
दे कुलनंदनः ॥ ६ ॥ ततोहृष्टोभरद्वाजोभरतंवाक्यमब्रवीत् ॥ अपिकृत्यंकृतंतातरामेणचसमागतं ॥ ७॥ एवमुक्तःसतुततोभरद्वाजेनधीमता ॥ प्रत्यु
वाचभरद्वाजंभरतोधर्मवत्सलः ॥ ८ ॥ सयाच्यमानोगुरूणामयाचदृढविक्रमः ॥ राघवःपरमप्रीतोवसिष्ठंवाक्यमब्रवीत् ॥ ९ ॥ पितुःप्रतिज्ञांतामेवपा
लयिष्यामितत्त्वतः ॥ चतुर्दशहिवर्षाणियाप्रतिज्ञापितुर्मम ॥ १० ॥ एवमुक्तोमहाप्राज्ञोवसिष्ठःप्रत्युवाचह ॥ वाक्यज्ञोवाक्यकुशलंराघवंवचनंमहत्
॥ ११ ॥ एतेप्रयच्छसंहृष्टःपादुकेहेमभूषिते ॥ अयोध्यायांमहाप्राज्ञयोगक्षेमकरोभव ॥ १२ ॥ एवमुक्तोवसिष्ठेनराघवःप्राङ्मुखःस्थितः ॥ पादुकेहे
मविकृतेममराज्यायतेददौ ॥ १३ ॥ निवृत्तोहमनुज्ञातोरामेणसुमहात्मना ॥ अयोध्यामेवगच्छामिगृहीत्वापादुकेशुभे ॥ १४ ॥ एतच्छ्रुत्वाशुभंवाक्यं
भरतस्यमहात्मनः ॥ भरद्वाजःशुभतरंमुनिर्वाक्यमुदाहरत् ॥ १५ ॥ नैतच्चित्रंनरव्याघ्रेशीलवृत्तविदांवरे ॥ यदार्यंत्वयितिष्ठेत्तुनिम्नोत्सृष्टमिवोदकं ॥ १६ ॥
अनृणःसमहाबाहुःपितादशरथस्तव ॥ यस्यत्वमीदृशःपुत्रोधर्मात्माधर्मवत्सलः ॥ १७॥ तमृषिंतुमहाप्राज्ञमुक्तवाक्यंकृतांजलिः ॥ आमंत्रयितुमारे
भेचरणावुपगृह्यच ॥ १८ ॥

प्रयच्छप्रतिनिधित्वेनेतिशेषः अप्राप्तप्राप्तिर्योगः प्राप्तस्यपरिपालनंक्षेमः तत्करोभवेति एतद्द्वाराभरतेसार्वज्ञ्यसंपादनेनेतिशेषः ॥ १२ ॥ हेमविकृतेहेम्नाविचित्रतयाकृते ममराज्यायमम
राज्यरक्षाशक्त्यनुग्रहार्थमित्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ यदार्यंशोभनचरित्रंत्वयितिष्ठेदितियत्तदुत्सृष्टमुदकंनिम्नेतिष्ठेदितिवन्नचित्रं निम्नेतिलुप्तसप्तम्यंतं ॥ १६ ॥ १७ ॥ उक्तवाक्यं
उक्तरीत्येतिशेषः आमंत्रयितुमारेभेआमंत्रणंकृतवान् ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ यमुनांतीर्त्वागंगांददृशुरिति यमुनांतीर्त्वातस्मिन्नेवदिनेभरद्वाजंदृष्ट्वागंगांददृशुरित्यर्थइतिकश्चित् तत्तुपूर्वोक्तरीत्याऽसामंजस्याद्धेयं जलस्यशिवत्वंरम्यत्वंचदर्शनमा
त्रेणसकलपापापहंतृत्वंमधुरत्वंच ॥ २१ ॥ २२ ॥ शृंगवेरपुरादितिनिर्गत्येतिशेषः ॥ २३ ॥ विध्वस्ताविध्वस्तशोभा निराकारानिरलंकारा ॥ २४ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामी
येरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेत्रयोदशाधिकशततमःसर्गः ॥ ११३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ उपयानुपगच्छन् ॥ १ ॥ बिडालादिभिश्चरितांतत्संचारवतीं आसमं
ताल्लीनानिश्लिष्टानिलग्नानिनराणांवारणानिकवाटानियस्यां तिमिरेणालक्ष्यतांप्राप्तांअतएवकालींततएवाप्रकाशांनिशामिवस्थितामयोध्यांप्रविवेशेत्यन्वयः ॥ २ ॥ राहुशत्रोश्चंद्रस्य

ततःप्रदक्षिणंकृत्वाभरद्वाजंपुनःपुनः॥ भरतस्तुययौश्रीमानयोध्यांसहमंत्रिभिः॥ १९॥ यानैश्चशकटैश्चैवहयैर्नागैश्चसाचमूः॥ पुनर्निवृत्ताविस्तीर्णा
भरतस्यानुयायिनी॥ २०॥ ततस्तेयमुनांदिव्यांनदींतीर्त्वोर्मिमालिनीं॥ ददृशुस्तांपुनःसर्वेगंगांशिवजलांनदीं॥ २१॥ तांरम्यजलसंपूर्णांसंतीर्यसह
बांधवः॥ शृंगवेरपुरंरम्यंप्रविवेशससैनिकः॥ २२॥ शृंगवेरपुराद्भूयअयोध्यांसंददर्शह॥ अयोध्यांतुतदादृष्ट्वापित्राभ्रात्राविवर्जितां॥ २३॥ भर
तोदुःखसंतप्तःसारथिंचेदमब्रवीत्॥ सारथेपश्यविध्वस्ताअयोध्यानप्रकाशते॥ निराकारानिरानंदादीनाप्रतिहतस्वना॥ २४॥ ॥इत्यार्षेश्रीमद्रा
मायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेत्रयोदशाधिकशततमःसर्गः॥ ११३॥ ॥ ७॥ स्निग्धगंभीरघोषेणस्यंदनेनोपयान्प्रभुः॥ अयो
ध्यांभरतःक्षिप्रंप्रविवेशमहायशाः॥ १॥ बिडालोलूकचरितामालीननरवारणां॥ तिमिराभ्याहतांकालीमप्रकाशांनिशामिव॥ २॥ राहुशत्रोःप्रि
यांपत्नींश्रियाप्रज्वलितप्रभां॥ ग्रहेणाभ्युदितेनैकांरोहिणीमिवपीडितां॥ ३॥ अल्पोष्णक्षुब्धसलिलांघर्मतप्तविहंगमां॥ लीनमीनझषग्राहांकृशां
गिरिनदीमिव॥ ४॥ विधूमामिवहेमाभांशिखामग्नेःसमुत्थितां॥ हविरभ्युक्षितांपश्चाच्छिखांविप्रलयंगतां॥ ५॥

श्रियादिव्यैश्वर्येणयुक्तां अतएवप्रज्वलितप्रभां अभ्युदितेनग्रहेणराहुणापीडितभर्तृकां अतएवैकामसहायांरोहिणीमिवस्थितां ॥ ३॥ आतपवशादल्पोष्णंक्षुब्धंकलुषंचसलिलंयस्यास्तां
झषोमत्स्यविशेषः क्षुब्धेत्यार्षं ॥ ४ ॥ विधूमामतएवहेमाभांअग्नेःसमुत्थितांशिखामिवपूर्वंरामस्थितिसमयेजाज्वल्यमानरूपतयास्थितांपश्चाद्रामविवासनकालेहविरभ्युक्षितांपयोहो
मीयपयःसिक्तामतएवविप्रलयंगतांशिखामिवस्थितां अध्वराग्नेःसमुत्थितामितिपाठोबहुसंमतस्तत्राप्यर्थःप्राग्वदेव शिखामित्यस्यचावृत्तिः ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ समुत्थितांप्रबलमारुतेनसमुत्थितांअतएवसफेनांसस्वनामूर्मिमिवभूत्वातत्सदृशंरूपंप्राप्यपश्चात्प्रशांतमारुतेनोदस्यंधूतांकंपितामतएवनिःस्वनांसागरस्यजलोर्मिमिवस्थितां ॥ ७ ॥
यज्ञायुधैःस्फ्यादिभिः अभिरूपैःप्रशस्तैः सुत्याकालेयागकाले निर्वृत्तेसमाप्तेसति ॥ ८ ॥ गोष्ठोव्रजंतत्रस्थितां गोवृषेणश्रेष्ठगवांवृषभेण यद्वागवांप्रियेणवृषेणत्यक्तांअतएवार्तांतत्रो
त्सुकांनवंतृणमचरंतीमभक्षयंतींगवांतरुणवृषाणांपत्नीमिवस्थितां गवांपंक्तिमिवेतिपाठांतरं पत्नीमित्यस्यपंक्तिमित्यर्थंतीर्थआहतच्चिंत्यं ॥ ९ ॥ प्रभाकराद्यैःपद्मरागाद्यैः स्फटिकाद्यै

विध्वस्तकवचारुग्णगजवाजिरथध्वजां॥ हतप्रवीरामापन्नांचमूमिवमहाहवे॥ ६॥ सफेनांसस्वनांभूत्वासागरस्यसमुत्थितां॥ प्रशांतमारुतोद्धू
तांजलोर्मिमिवनिःस्वनां॥ ७॥ त्यक्तांयज्ञायुधैःसर्वैरभिरूपैश्चयाजकैः॥ सुत्याकालेसुनिर्वृत्तेवेदिंगतरवामिव॥ ८॥ गोष्ठमध्येस्थितामार्तामचरं
तींनवंतृणं॥ गोवृषेणपरित्यक्तांगवांपत्नीमिवोत्सुकां॥ ९॥ प्रभाकराद्यैःसुस्निग्धैःप्रज्वलद्भिरिवोत्तमैः॥ वियुक्तांमणिभिर्जात्यैर्नवांमुक्तावलीमिव
॥ १०॥ सहसाचरितांस्थानान्महींपुण्यक्षयोद्गतां॥ संहृतद्युतिविस्तारांतारामिवदिवश्च्युतां॥ ११॥ पुष्पनद्धांवसंतांतेमत्तभ्रमरशालिनीं॥ द्रुतदा
वाग्निविप्लुष्टांक्लांतांवनलतामिव॥ १२॥ संमूढनिगमांसर्वांसंक्षिप्तविपणापणां॥ प्रच्छन्नशशिनक्षत्रांद्यामिवांबुधरैर्वृतां॥ १३॥ क्षीणपानोत्त
मैर्भग्नैःशरावैरभिसंवृतां॥ हतशौंडामिवध्वस्तांपानभूमिमसंस्कृतां॥ १४॥ वृक्णभूमितलांनिम्नांवृक्णपात्रैःसमावृतां॥ उपयुक्तोदकांभग्नांप्रपांनि
पतितामिव॥ १५॥ विपुलांविततांचैवयुक्तपाशांतरस्विनां॥ भूमौबाणैर्विनिकृत्तांपतितांज्यामिवायुधात्॥ १६॥

रितिकतकोक्तंतुनयुक्तं ॥ १० ॥ स्थानात्सहसाचरितांचलितां पुण्यक्षयेतिलुप्तसप्तम्यंतं पुण्यक्षयेसतिमहींप्राप्तां संहृतोद्युतिविस्तारोयस्यास्तां ॥ ११ ॥ द्रुतदावाग्निविप्लुष्टांवेगवद्दावाग्नि
नाव्याप्तां ॥ १२॥ संमूढाःशोकाकुलचित्तानिगमावणिजोयस्यां यद्वासंमूढोजनसंचाररहितोनिगमःपंथायस्यां निगमोनिश्चयेवेदेपुरेपथिवणिक्पथे संक्षिप्ताविपणापणाःपण्यवीथयो
यस्यां ॥१३॥ क्षीणपानोत्तमैःक्षीणमद्यैः भग्नैःशरावैःसंवृतां हतशौंडांहतमद्यपां ॥१४॥ वृक्णभूमितलांभिन्नचत्वरांभिन्नपात्रैर्युक्तां भग्नांभग्नस्तंभां उपयुक्तोदकांसमाप्तोदकां ॥ १५॥
विपुलांविशालां विततांधनुष्यातता युक्तपाशांधनुष्कोट्योर्ज्याबंधनार्थपाशयुतां तरस्विनांबाणैर्विनिकृत्तांछिन्नां आयुधाद्धनुषःपतितां ॥ १६ ॥

सहसाबलात्कारेणवाहितांप्रधावितां प्रतिसैन्येननिहतांमतएवपातितां ॥१७॥१८॥ यथापुरंयथापूर्वंननिशाम्यतेखलु अत्रकिंकुर्मइतियोजना ॥१९॥ मदकरोगंधःमदगंधः मूर्छितोव्याप्तः ॥२०॥२१॥२२॥२३॥ ममभ्रात्रासहेतिशेषः ॥२४॥ अर्जुनीशारदीशुक्लपक्षसंबंधिनीवा सासारावेगवद्वृष्टिधारासहिता महोत्सवइवग्रीष्मेंबुदइवच ॥ २५॥ उन्नतगामिभिः संतोषा

सहसायुद्धशौंडेनहयारोहेणवाहितां ॥ निहतांप्रतिसैन्येनवडवामिवपातितां ॥ १७॥ भरतस्तुरथस्थःसन्श्रीमान्दशरथात्मजः ॥ वाहयंतंरथश्रेष्ठंसा
रथिंवाक्यमब्रवीत् ॥ १८ ॥ किन्नुखल्वद्यगंभीरोमूर्छितोननिशाम्यते ॥ यथापुरमयोध्यायांगीतवादित्रनिःस्वनः ॥ १९ ॥ वारुणीमदगंधश्चमाल्यगं
धश्चमूर्छितः ॥ चंदनागुरुगंधश्चनप्रवातिसमंततः ॥ २० ॥ यानप्रवरघोषश्चसुस्निग्धहयनिःस्वनः ॥ प्रमत्तगजनादश्चमहांश्चरथनिःस्वनः ॥ २१ ॥
नेदानींश्रूयतेपुर्यामस्यांरामेविवासिते ॥ चंदनागुरुगंधांश्चमहार्हांश्चनवस्रजः ॥ २२॥ गतेरामेहितरुणाःसंतप्तानोपभुंजते ॥ बहिर्यात्रांनगच्छंति
चित्रमाल्यधरानराः ॥ २३ ॥ नोत्सवाःसंप्रवर्तंतेरामशोकार्दितेपुरे ॥ साहिनूनंममभ्रात्रापुरस्यास्यद्युतिर्गता ॥ २४ ॥ नहिराजत्ययोध्येयंसासारेवार्जु
नीक्षपा ॥ कदानुखलुमेभ्राताम‌होत्सवइवागतः ॥ २५ ॥ जनयिष्यत्ययोध्यायांहर्षंग्रीष्मइवांबुदः ॥ तरुणैश्चारुवेषैश्चनरैरुन्नतगामिभिः ॥ २६ ॥ सं
पतद्भिरयोध्यायांनाभिभांतिमहापथाः ॥ इतिब्रुवन्सारथिनादुःखितोभरतस्तदा ॥ २७॥ अयोध्यांसंप्रविश्यैवविवेशवसतिंपितुः ॥ तेनहीनांनरेंद्रे
णसिंहहीनांगुहामिव ॥ २८ ॥ तदातदंतःपुरमुज्झितप्रभंसुरैरिवोत्कृष्टमभास्करंदिनं ॥ निरीक्ष्यसर्वत्रविभक्तमात्मवान्मुमोचबाष्पंभरतःसुदुःखितः
॥ २९ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेचतुर्दशाधिकशततमःसर्गः ॥ ११४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

द्धतगामिभिः ॥२६॥२७॥ २८ ॥ सुरैरुत्कृष्टंकृतशोकमभास्करंदिनमिव एवंहिश्रूयते पुरादेवासुरेयुद्धेऽसुरैर्देवाःपराजिताराहुणाचभानुःपातितस्तदादिवारात्रविभागरहितेकालेस्वस्व लोकाद्ब्रह्मलोकंगतैर्देवैःप्रार्थितस्यब्रह्मणोनियोगादत्रिःसप्तरात्रंसूर्याधिपत्यंचकारेतितीर्थः देवैरुत्कृष्टंभास्करहीनंदिनं कविकल्पितमत्रोपमानमितिकतकः विभक्तंविगतसंस्कारं भक्तंसेवितंसंस्कृतंतद्भिन्नमितियावत् ॥ २९ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेचतुर्दशोत्तरशततमःसर्गः ॥ ११४ ॥ ॥ ७ ॥

ततइति ॥ १ ॥ अत्रअयोध्यायां तेनसहागमनकारितंराघवंविनादुःखंपितृभ्रातृवियोगजंदुःखमितियावत् ॥ २ ॥ तदेवाह गतश्चेति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ बंधुलुब्धस्यबंधुजनपरिपालनेऽधिकस्पृहावतः आर्यश्रेष्ठं नानुमन्येतत्वद्वचनमितिशेषः ॥ ६ ॥ यथाभिलषितंस्वाभिलषितमनतिक्रम्यप्रवृत्तं ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ नंदिग्रामोयतोभवेत्येनमार्गेणसप्राप्तोभवेत्तेनययुः

ततोनिक्षिप्यमातृस्ताअयोध्यायांदृढव्रतः ॥ भरतःशोकसंतप्तोगुरूनिदमथाब्रवीत् ॥ १ ॥ नंदिग्रामंगमिष्यामिसर्वानामंत्रयेत्रवः ॥ तत्रदुःखमिदं
सर्वंसहिष्येराघवंविना ॥ २ ॥ गतश्चाहोदिवंराजावनस्थःसगुरुर्मम ॥ रामंप्रतीक्षेराज्यायसहिराजामहायशाः ॥ ३॥ एतच्छ्रुत्वाशुभंवाक्यंभरतस्य
महात्मनः ॥ अब्रुवन्मंत्रिणःसर्वेवसिष्ठश्चपुरोहितः ॥ ४ ॥ सुभृशंश्लाघनीयंचयदुक्तंभरतत्वया ॥ वचनंभ्रातृवात्सल्यादनुरूपंतवैवतत् ॥ ५ ॥ नित्ये
तेबंधुलुब्धस्यतिष्ठतोभ्रातृसौहृदे ॥ मार्गमार्यप्रपन्नस्यनानुमन्येतकःपुमान् ॥ ६ ॥ मन्त्रिणांवचनंश्रुत्वायथाभिलषितंप्रियं ॥ अब्रवीत्सारथिंवाक्यं
रथोमेयुज्यतामिति ॥ ७॥ प्रहृष्टवदनःसर्वामातॄःसमभिभाष्यच ॥ आरुरोहरथंश्रीमान्शत्रुघ्नेनसमन्वितः ॥ ८ ॥ आरुह्यतुरथंक्षिप्रंशत्रुघ्नभरतावु
भौ ॥ ययतुःपरमप्रीतौवृतौमंत्रिपुरोहितैः ॥ ९ ॥ अग्रतोगुरवःसर्वेवसिष्ठप्रमुखाद्विजाः ॥ प्रययुःप्राङ्मुखाःसर्वेनंदिग्रामोयतोभवेत् ॥ १० ॥ बलंच
तदनाहूतंगजाश्वरथसंकुलं ॥ प्रययौभरतेयातेसर्वेचपुरवासिनः ॥ ११ ॥ रथस्थःसतुधर्मात्माभरतोभ्रातृवत्सलः ॥ नंदिग्रामंययौतूर्णंशिरस्यादाय
पादुके ॥ १२ ॥ भरतस्तुततःक्षिप्रंनंदिग्रामंप्रविश्यसः ॥ अवतीर्यरथात्तूर्णंगुरूनिदमभाषत ॥ १३ ॥ एतद्राज्यंममभ्रात्रादत्तंसंन्यासमुत्तमं ॥ योग
क्षेमवहेचेमेपादुकेहेमभूषिते ॥ १४ ॥ भरतःशिरसाकृत्वासंन्यासंपादुकेततः ॥ अब्रवीद्दुःखसंतप्तःसर्वंप्रकृतिमंडलं ॥ १५ ॥

॥ १० ॥ तदनाहूतंभरतेनाकृताह्वानमपि ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ एतदयोध्याराज्यं ममभ्रात्रासंन्यासवत्समीचीनवस्तुनिक्षेपवन्मयिदत्तंस्थापितं कालांतरेग्रहणायविश्वस्तपुरुषेरक्षणार्थंवस्तुस्थापनंन्यासोनिक्षेपइतिच न्यासस्यापिराज्यस्यरक्षणंभगवत्पादुकाधीनमेवनमदधीनमित्याह योगेत्यादि इत्युवाचेतिपूर्वेणान्वयः ॥ १४ ॥ पादुकेसंन्यासंपादुकात्मकंसद्वस्तुन्यासं वेदाःप्रमाणमितिवत्साधु शिरसाकृत्वाप्रणम्येतियावत् ॥ १५ ॥

इमौपादुकारूपौआर्यपादाविति पादशब्दःपूजावाची विधेयाभिप्रायेणचेमावितिपुल्लिंगनिर्देशः शैत्यंहियत्साप्रकृतिर्जलस्येति तत्परमपूज्यरामभावनाविषयेइमेपादुकेइत्यर्थः राज्ये
पेक्षितोममगुरोर्धर्मव्यवहारोऽनयोरेवस्थितोतआभ्यांपादुकाभ्यांछत्रंधारयत एतत्सन्निधानादेवतत्तद्व्यवहारेधर्मव्यवहारांशज्ञानंममेतिभावः ॥ १६ ॥ अयंराज्यरूपःसंन्यासोनिक्षेपो
निक्षिप्तः राघवागमनंप्रतितावत्पर्यंतं ॥ १७ ॥ संयोजयित्वाचरणयोःपादुके ॥ १८ ॥ समागतोमिलितः निवेद्यप्रत्यर्प्य गुरुवर्तितांगुरूचितशुश्रूषां ॥ १९ ॥ २० ॥ अवसत्धीरःधी

छत्रंधारयतक्षिप्रमार्यपादाविमौमतौ ॥ आभ्यांराज्येस्थितोधर्मःपादुकाभ्यांगुरोर्मम ॥ १६ ॥ भ्रात्रातुमयिसंन्यासोनिक्षिप्तःसौहृदादयं ॥ तमिमं
पालयिष्यामिराघवागमनंप्रति ॥ १७ ॥ क्षिप्रंसंयोजयित्वातुराघवस्यपुनःस्वयं ॥ चरणौतौतुरामस्यद्रक्ष्यामिसहपादुकौ ॥ १८ ॥ ततोनिक्षिप्तभारो
हंराघवेणसमागतः ॥ निवेद्यगुरवेराज्यंभजिष्येगुरुवर्तितां ॥ १९ ॥ राघवायचसंन्यासंदत्वेमेवरपादुके ॥ राज्यंचेदमयोध्यांचधूतपापोभवाम्यहं
॥ २० ॥ सवल्कलजटाधारीमुनिवेषधरःप्रभुः ॥ नंदिग्रामेवसद्वीरःससैन्योभरतस्तदा ॥ २१ ॥ सवालव्यजनंछत्रंधारयामाससस्वयं ॥ भरतःशास
नंसर्वंपादुकाभ्यांनिवेदयन् ॥ २२ ॥ ततस्तुभरतःश्रीमानभिषिच्यार्यपादुके ॥ तदधीनस्तदाराज्यंकारयामाससर्वदा ॥ २३ ॥ तदाहियत्कार्यमुपैति
किंचिदुपायनंचोपहृतंमहार्हं ॥ सपादुकाभ्यांप्रथमंनिवेद्यचकारपश्चाद्भरतोयथावत् ॥ २४ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्ये
अयोध्याकांडेपंचदशाधिकशततमःसर्गः ॥ ११५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ प्रतियातेतुभरतेवसन्रामस्तदावने ॥ लक्षयामाससोद्वे
गमथौत्सुक्यंतपस्विनां ॥ १ ॥

मान् ॥ २१ ॥ वालव्याजनेनसहितंछत्रं सभरतःसर्वंशासनंताभ्यांनिवेदयन्उक्तविशेषणंछत्रंस्वयमेवधारयामास ॥ २२ ॥ आर्यपादुकेअभिषिच्यतयोःराज्याभिषेकंकृत्वा तदधीनः
पादुकाधीनः ॥ २३ ॥ यत्कार्यंराज्यविषयं पश्चाद्यथावत्कोशागारस्थमुपायनंचकार प्रजान्यायकार्यंचयथावच्छास्त्रानतिक्रमेणचकार ॥ २४ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीये
रामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेपंचदशाधिकशततमःसर्गः ॥ ११५ ॥ ॥ ७ ॥ सोद्वेगंसभयमौत्सुक्यंआश्रमांतरगमनौत्सुक्यं ॥ १ ॥

पुरस्तात्पूर्वंयेतापसाः चित्रकूटस्यआश्रमेसंधिरार्षः राममाश्रित्यनिरताःनितरांरताःसानंदास्तानुत्सुकानलक्षयत् अत्रेदंबोध्यं चैत्रशुक्लदशम्यांपुष्येरामवनप्रस्थानं ततःपूर्णिमायामर्ध
रात्रेदशरथमरणं ततःपक्षेणभरतागमनमयोध्यायांततऔर्ध्वदेहिकेनपक्षोगतः एवंवैशाखेगतेज्येष्ठेभरतस्यचित्रकूटंप्रतिप्रस्थानं अथेवर्षाकालेसन्निहितेसतिकार्तिक्यंतंचित्रकूटेवासो
रामस्य तदनंतरंतापसौत्सुक्यलक्षणं नतुभरतनिवृत्त्यनंतरमेवैतदिति अतएवपाद्मेभरतस्यायोध्यांप्रतिनिवृत्त्यनंतरमुक्तं राघवश्चित्रकूटाद्रौसानुजोरमतप्रिया कदाचिदंकेवैदेह्यानिद्रा
णेरघुनंदने १ ऐंद्रःकाकःसमागम्यजानकींवीक्ष्यकामुकः विददारनखैस्तीक्ष्णैःपीनोन्नतपयोधरं २ तद्दृष्ट्वाराघवःक्रुद्धःकुशंजग्राहपाणिना ब्राह्मेणास्त्रेणसंयोज्यचिक्षेपध्वांक्षमारणे ३
तंदृष्ट्वाघोरसंकाशंज्वलत्कालानलोपमं दृष्ट्वाकाकःप्रदुद्रावनिनदन्दारुणस्वनं ४ वायसस्त्रिषुलोकेषुबभ्रामभयपीडितः यत्रयत्रययौकाकःशरणार्थींचवायसः ५ तत्रतत्रतदस्त्रंतुप्रविवे
शभयावहं ब्रह्माणमिंद्रंरुद्रंमांशरणार्थींजगामसः ६ तंदृष्ट्वावायसंभीतंदेवतानररक्षिम नशक्ताःस्मवयंत्रातुंराघवास्त्राद्भयंकरात् ७ इत्यब्रूमनमहादेवाअन्यथात्वंदहेच्चनः पुनश्चागाद्विधिं

येतत्रचित्रकूटस्यपुरस्तात्तापसाश्रमे ॥ राममाश्रित्यनिरतास्तानलक्षयदुत्सुकान् ॥ २ ॥ नयनैर्भ्रुकुटीभिश्चरामंनिर्दिश्यशंकिताः ॥
अन्योन्यमुपजल्पंतःशनैश्चक्रुर्मिथःकथाः ॥ ३ ॥ तेषामौत्सुक्यमालक्ष्यरामस्त्वात्मनिशंकत ॥ कृतांजलिरुवाचेदमृषिंकुलपतिंततः ॥ ४ ॥

काकोदययाविधिराहतं ८ भोभोबलिभुजांश्रेष्ठतमेवशरणंव्रज सएवरक्षकःश्रीशःशरणागतवत्सलः ९ इत्युक्तःसोथबलिभुग्ब्रह्मणारघुनंदनं उपेत्यसहसाभूमौनिपपातभयातुरः १०
प्राणसंशयमापन्नंदृष्ट्वासीतातुवायसं त्राहित्राहीतिभर्तारमुवाचदयिताविभुं ११ तच्छिरःपादयोस्तस्ययुयुजेचाथजानकी तमुत्थाप्यकरेणाथकृपापीयूषसागरः १२ ररक्षासौनिजा
स्त्रायतदेकाक्षिददौतदा वायसोपिमुहुर्नत्वासीतायैराघवायच १३ स्वर्लोकंप्रययौदुष्टोराघवेणाभिपालितः ततोरामोमहातेजावैदेह्यालक्ष्मणेनच १४ उवासचित्रकूटाद्रौस्तूयमानो
महर्षिभिरिति ॥ २ ॥ कथमलक्षयत्तत्राह नयनैरित्यादि निर्दिश्यप्रदर्श्य शंकिताःरामःकिमस्यतइतिभीताः नयनादिभिःप्रदर्श्यान्योन्यमुपजल्पंतःआह्वयंतः शनैरुपांशुकथाश्चक्रुः
अयंरामइहसस्त्रीकआस्तेराक्षसाश्चैतद्द्वेषेणेहसंचरंतोऽस्मान्बाधंतेऽतोन्यत्रगंतव्यमित्येवंरूपाःकथाश्चक्रुः ॥ ३ ॥ शंकतअशंकतेत्यर्थः एतदाश्रमत्यागकारणमात्मनिष्ठंदोषमशंकतेत्यर्थः
अतएवकृतांजलिःसन्कुलपतिंऋषिसंघस्वामिनमाश्रमस्वामिनंवा कुलमन्वयसंघातगृहोत्पत्त्याश्रमेषुच ॥ ४ ॥

मयिपूर्ववृत्तंपूर्वराजवृत्तंनदृश्यतेकच्चित् विकृतंवादृश्यतेकच्चित् येनतपस्विनोविक्रियंते इदंतपस्विविक्रियारूपंकिंचित्कारणंभवतितन्निवेदयतुभवानितिशेषः ॥ ५ ॥ अवरजस्यल
क्ष्मणस्यनानुरूपंचरितंअयुक्ताचरणंप्रमादाज्जातंकिंचिदृषिभिर्नदृष्टंकच्चित् ॥ ६ ॥ वःशुश्रूषमाणाअर्घ्यपाद्यादिनायुष्मान्सेवमानाअधुनामच्छुश्रूषानुरोधात्प्रमदोचितांयुष्मासुयुक्तां
वृत्तिशुश्रूषाविषयांसीतानवर्ततेकच्चित् ॥ ७ ॥ तपसाचवृद्धइत्यनुकर्षः वेपमानइवकथंवारामोमंस्यनइतिकंपः जरयावाकंपः इवएवार्थे ॥ ८ ॥ सत्वंस्वभावः ॥ ९ ॥ त्वन्निमित्तंत्व
त्तोहेतोः इदंभयंरक्षोभ्यःसमागतमितिभावः ॥१०॥ कथंतत्राह रावणेति उत्पाट्यसंपीड्य ॥ ११ ॥ जितकाशीजिताहवःजितभयोवात्वांचनमृष्यतेपीडयितुमिच्छति ॥ १२ ॥ विप्रकु

नकच्चिद्भगवन्किंचित्पूर्ववृत्तमिदंमयि ॥ दृश्यतेविकृतंयेनविक्रियंतेतपस्विनः ॥५॥ प्रमादाच्चरितंकिंचित्कच्चिन्नावरजस्यमे ॥ लक्ष्मणस्यर्षिभिर्दृष्टं
नानुरूपंमहात्मनः ॥ ६ ॥ कच्चिच्छुश्रूषमाणावःशुश्रूषणपरामयि ॥ प्रमदाभ्युचितांवृत्तिंसीतायुक्तांनवर्तते ॥७॥ अथर्षिर्जरयावृद्धस्तपसाचजरां
गतः ॥ वेपमानइवोवाचरामंभूतदयापरं ॥८॥ कुतःकल्याणसत्वायाःकल्याणाभिरतेःसदा ॥ चलनंतातवैदेह्यास्तपस्विषुविशेषतः ॥९॥ त्वन्निमित्त
मिदंतावत्तापसान्प्रतिवर्तते ॥ रक्षोभ्यस्तेनसंविग्नाःकथयंतिमिथःकथाः ॥ १० ॥ रावणावरजःकश्चित्खरोनामेहराक्षसः ॥ उत्पाट्यतापसान्सर्वान्
जनस्थाननिवासिनः ॥ ११ ॥ धृष्टश्चजितकाशीचनृशंसःपुरुषादकः ॥ अवलिप्तश्चपापश्चत्वांचतातनमृष्यते ॥ १२ ॥ त्वंयदाप्रभृतिह्यस्मिन्नाश्रमे
तातवर्तसे ॥ तदाप्रभृतिरक्षांसिविप्रकुर्वंतितापसान् ॥ १३ ॥ दर्शयंतिहिबीभत्सैःक्रूरैर्भीषणकैरपि ॥ नानारूपैर्विरूपैश्चरूपैरसुखदर्शनैः ॥ १४ ॥ अ
प्रशस्तैरशुचिभिःसंप्रयुज्यचतापसान् ॥ प्रतिघ्नंत्यपरान्क्षिप्रमनार्याःपुरतःस्थितान् ॥१५॥ तेषुतेष्वाश्रमस्थानेष्वबुद्धमवलीयच ॥ रमंतेतापसांस्तत्र
नाशयंतोल्पचेतसः ॥ १६ ॥ अवक्षिपंतिस्रुग्भांडानग्नीन्सिंचंतिवारिणा ॥ कलशांश्चप्रमर्दंतिहवनेसमुपस्थिते ॥ १७ ॥

र्वंतिअपकुर्वंति ॥ १३ ॥ तमपकारंदर्शयति दर्शयंतीति बीभत्सैर्जुगुप्सितरूपैरात्मानंदर्शयंतिइत्यन्वयः ॥१४॥ अप्रशस्तैःपापजनकैरशुचिभिःपदार्थैस्तापसान्संप्रयुज्यविप्रकुर्वंति अपरा
नपिमृदून्प्रतिघ्नंत्यपिपीडयंत्यपि ॥ १५ ॥ अबुद्धंअविदितंयथाभवतितथानिद्रादौअवलीयचनिर्भयमाश्लिष्यचतदालिंगनेनाल्पचेतसोविचेतसस्तापसान्नाशयंतोरमंते ॥ १६ ॥ स्रु
ग्भांडान्स्रुगादियज्ञसंभारान्अवक्षिपंतिअवस्कंदयंति कलशानुदकपात्राणि प्रमर्दोभंगः हवनेहोमकर्मणिसमुपस्थितेप्रवृत्ते ॥ १७ ॥

प्रजिघांसवःपरित्यक्तुमिच्छवःमिथोमिलिताः ॥ १८ ॥ शारीरीमुपहिंसांप्राणवियोगरूपांपुरादर्शयंतिदर्शयिष्यंतिअतइममाश्रमंत्यक्ष्यामः ॥ १९ ॥ अश्वस्यनविद्यतेश्वःसंचयोयस्य
तस्यमहर्षेः पृषोदरादित्वात्साधु एतेनरक्षोभयनिवारणक्षमत्वंतस्यदर्शितं ॥ २० ॥ पुराप्रवर्ततेप्रवर्तयिष्यति अतस्त्वनित्ययुक्तस्यापिसदासावधानस्यापिरक्षोनिग्रहेसमर्थस्यापिसकल
त्रस्यापि हेतुगर्भमेतत् इहाश्रमेसंदेहःसंदेहवानेववासः अर्शआद्यच् दुःखोदुःखजनकः अतस्त्वाप्यत्रावस्थानमनुचितमितिव्यंग्यमतस्त्वमपिसहास्माभिरितोगच्छेत्यन्वयः ॥ २१ ॥
॥ २२ ॥ अवबद्धुंअहंरक्षांसिनिवारयिष्यामिमाभैष्टेत्यादिवचनैर्निवारयितुंनशशाक तत्रहेतुः समुत्सुकमिति कार्यशेषस्यस्वीयान्यदेशगमनसाध्यत्वाच्च ॥ २३ ॥ अभिनंद्यस्तुत्वास

तैर्दुरात्मभिराविष्टानाश्रमान्प्रजिघांसवः ॥ गमनायान्यदेशस्यचोदयंत्यृषयोद्यमां ॥ १८ ॥ तत्पुरारामशारीरीमुपहिंसांतपस्विषु ॥ दर्शयंतिहिदुष्टास्ते
त्यक्ष्यामइममाश्रमं ॥ १९ ॥ बहुमूलफलंचित्रमविदूरादितोवनं ॥ अश्वस्याश्रममेवाहंश्रयिष्येसगणःपुनः ॥ २० ॥ खरस्त्वय्यपिचायुक्तंपुरारामप्रव
र्तते ॥ सहास्माभिरितोगच्छयदिबुद्धिःप्रवर्तते ॥ २१ ॥ सकलत्रस्यसंदेहोनित्यंयुक्तस्यराघव ॥ समर्थस्यापिसहितोवासोदुःखमिहाद्यते ॥ २२ ॥ इ
त्युक्तवंतंरामस्तंराजपुत्रस्तपस्विनं ॥ नशशाकोत्तरैर्वाक्यैरवबद्धुंसमुत्सुकं ॥ २३ ॥ अभिनंद्यसमापृच्छ्यसमाधायचराघवं ॥ सजगामाश्रमंत्यक्त्वा
कुलैःकुलपतिःसह ॥ २४ ॥ रामःसंसाध्यऋषिगणमनुगमनाद्देशात्तस्मात्कुलपतिमभिवाद्यऋषिं ॥ सम्यक्प्रीतैस्तैरनुमतउपदिष्टार्थःपुण्यंवासायस्व
निलयमुपसंपेदे ॥ २५ ॥ आश्रमंत्वृषिविरहितंप्रभुःक्षणमपिनजहौसराघवः ॥ राघवंहिसततमनुगतास्तापसाश्चार्षचरितेधृतगुणाः ॥ २६ ॥ ॥इ
त्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेषोडशाधिकशततमःसर्गः ॥११६॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

माधायस्ववियोगखिन्नंसमाश्वास्य कुलैर्ऋषिसंघैः ॥ २४ ॥ रामस्तस्माद्देशादपर्यंतमृषिगणमनुगमनादनुव्रजनेनसंसाध्यप्रस्थाप्यकुलपतिमृषिमभिवाद्यसम्यक्प्रीतैस्तैरनुमतःकृ
तानुमतिकउपदिष्टार्थःरक्षःसंदेहादत्रावस्थानमनुचितमितिकृतोपदेशःपुण्यंस्वनिलयंवासायोपसंपेदे ॥ २५ ॥ क्षणमपिनजहौ सीतारक्षणार्थमितिभावः आर्षेऋषिसंबंधिचरितेवृत्तेसंय
स्यतादृशेराघवेधृतगुणाःनिश्चितनिजरक्षासामर्थ्यगुणाःकेचित्तापसाःसततंनिरंतरंराघवमनुगताहिअनुगताएवनाश्रमांतरंजग्मुः ॥ २६ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायण
तिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेषोडशाधिकशततमःसर्गः ॥ ११६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अनुविचिंतयन्वक्ष्यमाणलक्षणमुपाधिं ॥ १ ॥ तमेवाह इहेति मेमया संबंधसामान्येषष्ठी सामेस्मृतिर्मांनित्यमनुशोचतस्तानन्वेतिविषयीकरोति एवंचतादृशतत्स्मरणेनममापिशोकोवर्ध तइतिभावः ॥ २ ॥ राजधानीतोनिर्गतायाःसेनायानिवासस्थानंस्कंधावारः तस्यभरतस्यतेनपुरतोदृश्यमानेन अनेनस्मृत्युद्बोधकमुक्तं उपमर्दःभूमेरशुचिता ॥ ३ ॥ ४ ॥ सरामः तमत्रिमपिजगत्कारणमपिरामंलोकव्यवहारानुसरणेनपुत्रवत्अंगीचकारआलिंगनमूर्धाघ्राणादिभिः ॥ ५ ॥ स्वयमादिश्यविज्ञाप्यास्यसर्वमातिथ्यंसुसत्कृतंकृत्वासमसांत्वयत्प्रीतियुक्तेनचक्षुषापश्यत् ॥ ६ ॥ तंदेशमनुप्राप्तांवृद्धांपत्नीमनसूयानाम्नींतापसींत्वादिगुणयुक्तांवाचासत्कृतांसर्वैःसत्कृतांवाआमंत्र्यसंबोध्यसांत्वयामासप्रीत्यासीतांदर्शयामास अनंतरंवैदेहींप्रतिगृ

राघवस्त्वपयातेषुसर्वेष्वनुविचिंतयन्॥ नतत्रारोचयद्वासंकारणैर्बहुभिस्तदा॥ १ ॥ इहमेभरतोदृष्टोमातरश्चसनागराः॥ साचमेस्मृतिरन्वेतितान्नित्यमनुशोचतः॥ २ ॥ स्कंधावारनिवेशेनतेनतस्यमहात्मनः॥ हयहस्तिकरीषैश्चउपमर्दःकृतोभृशं ॥ ३ ॥ तस्मादन्यत्रगच्छामइतिसंचिंत्यराघवः॥ प्रातिष्ठतसवैदेह्यालक्ष्मणेनचसंगतः॥ ४ ॥ सोत्रेराश्रममासाद्यतंववंदेमहायशाः॥ तंचापिभगवानत्रिःपुत्रवत्प्रत्यपद्यत ॥ ५ ॥ स्वयमातिथ्यमादिश्यसर्वमस्यसुसत्कृतं॥ सौमित्रिंचमहाभागंसीतांचसमसांत्वयत्॥ ६ ॥ पत्नींचतमनुप्राप्तांवृद्धामामंत्र्यसत्कृतां॥ सांत्वयामासधर्मज्ञःसर्वभूतहितेरतः ॥ ७ ॥ अनसूयांमहाभागांतापसींधर्मचारिणीं॥ प्रतिगृह्णीष्ववैदेहीमब्रवीदृषिसत्तमः॥ ८ ॥ रामायचाचचक्षेतांतापसींधर्मचारिणीं ॥ दशवर्षाण्यनावृष्ट्यादग्धेलोकेनिरंतरं॥ ९ ॥ ययामूलफलेसृष्टेजाह्नवीचप्रवर्तिता॥ उग्रेणतपसायुक्तानियमैश्चाप्यलंकृता॥ १० ॥ दशवर्षसहस्राणिययातप्तंमहत्तपः॥ अनसूयाव्रतैस्तातप्रत्यूहाश्चनिबर्हिताः॥ ११ ॥ देवकार्यनिमित्तंचययासंत्वरमाणया॥ दशरात्रंकृतारात्रिःसेयंमातेवतेनघ॥ १२ ॥

ह्णीष्वेत्यब्रवीदित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ तामाचचक्षेतद्वैभवंकथितवान् तदेवदर्शयति दशेत्यादि ॥ ९ ॥ मूलफले ऋषीणांजीवनायेतिशेषः जाह्नवींगंगांचप्रवर्तितादशवर्षमनावृष्ट्याभूमेर्निर्जलत्वात्तेषांस्नानार्थंमंत्रसिद्धिवैभवेनावाहितास्वाश्रमेइतिशेषः ॥ १० ॥ अनसूयाव्रतैस्तत्कृतैर्व्रतैः प्रत्यूहाःऋषीणांतपोविघ्नाः ॥ ११ ॥ देवकार्यनिमित्तमिति मांडव्यऋषिणाप्रातर्विधवाभवेतिकस्यांचिदृषिपत्न्यामनसूयासख्यांशप्तायांप्रातरेवमाभूदितितयाप्रतिशापेदत्तेतत्प्रतिशापेनव्याकुलैर्देवैःप्रार्थिताऽनसूयादशरात्रावधिकालंएकरात्रित्वेनकृत्वादेवकार्यंकृतवतीसख्यावैधव्यंचपरिहृतवतीतिगाथेतिकतकः सेयंमातेवतेपूज्येतिशेषः ॥ १२ ॥

अभिगच्छतुदर्शनार्थमितिशेषः ननुवैदेह्याअल्पवयस्त्वेनव्यवहारानभिज्ञत्वात्क्वचिद्व्यवहारेस्खलनेऽनर्थःस्यादतआहाक्रोधनांसदेति ॥ १३ ॥ १४ ॥ अस्यमुनेःसमीरितंवचनंयतःश्रुतमतआत्मनःश्रेयोर्थमित्यादि ॥ १५ ॥ तामनसूयेत्यन्वर्थनाम्नीं अभिगम्यामक्रोधनत्वात् ॥ १६ ॥ १७ ॥ शिथिलांश्लथसंधिबंधां वलितांसंजातवलिं वृद्धामितिसर्वोपपादकंविशेषणं प्रवातेकदलीमिववेपमानांगींस्थितां ॥ १८ ॥ समुदाहरत्अभिवादनांगत्वेनेतिशेषः ॥ १९ ॥ अनामयमिति तपस्विनांस्वायत्तकुशलतयारोग्यप्रश्नएवोचितइतिभावः ॥ २० ॥ धर्म

तामिमांसर्वभूतानांनमस्कार्यांतपस्विनीं॥ अभिगच्छतुवैदेहीवृद्धामक्रोधनांसदा ॥ १३ ॥ एवंब्रुवाणंतमृषिंतथेत्युक्त्वासराघवः ॥ सीतामालोक्यधर्मज्ञामिदंवचनमब्रवीत्॥ १४ ॥ राजपुत्रिश्रुतंत्वेतन्मुनेरस्यसमीरितं॥ श्रेयोर्थमात्मनःशीघ्रमभिगच्छतपस्विनीं ॥ १५ ॥ अनसूयेतियालोकेकर्मभिःख्यातिमागता॥ तांशीघ्रमभिगच्छत्वमभिगम्यांतपस्विनीं॥ १६ ॥ सीतात्वेतद्वचःश्रुत्वाराघवस्ययशस्विनी ॥ तामत्रिपत्नींधर्मज्ञामभिचक्रामेमैथिली॥ १७ ॥ शिथिलांवलितांवृद्धांजरापांडुरमूर्धजां॥ सततंवेपमानांगींप्रवातेकदलीमिव ॥ १८ ॥ तांतुसीतामहाभागामनसूयांपतिव्रतां॥ अभ्यवादयदव्यग्रास्वंनामसमुदाहरत्॥ १९ ॥ अभिवाद्यचवैदेहीतापसींतांदमान्वितां॥ बद्धांजलिपुटाहृष्टापर्यपृच्छदनामयं॥ २० ॥ ततःसीतांमहाभागांदृष्ट्वातांधर्मचारिणीं॥ सांत्वयंत्यब्रवीद्वृद्धादिष्ट्याधर्ममवेक्षसे॥ २१ ॥ त्यक्त्वाज्ञातिजनंसीतेमानवृद्धिंचमानिनि ॥ अवरुद्धंवनेरामंदिष्ट्यात्वमनुगच्छसि॥ २२ ॥ नगरस्थोवनस्थोवाशुभोवायदिवाशुभः॥ यासांस्त्रीणांप्रियोभर्तातासांलोकामहोदयाः॥ २३ ॥ दुःशीलःकामवृत्तोवाधनैर्वापरिवर्जितः ॥ स्त्रीणामार्यस्वभावानांपरमंदैवतंपतिः ॥ २४ ॥ नातोविशिष्टंपश्यामिबांधवंविमृशंत्यहं ॥ सर्वत्रयोग्यंवैदेहितपःकृतमिवाव्ययं ॥ २५ ॥ नत्वेवमनुगच्छंतिगुणदोषमसत्स्त्रियः॥ कामवक्तव्यहृदयाभर्तृनाथाश्चरंतियाः॥ २६ ॥

चारिणींभर्तृसमानधर्मचारिणीं दिष्ट्यादैवयोगेन ॥ २१ ॥ मानंराजसुताहंकथंवनंगच्छेयमित्येवंरूपं वनेअवरुद्धंवनवासेपित्रानियुक्तं ॥ २२ ॥ शुभोनुकूलः अशुभःप्रतिकूलः प्रियःलौकिकालौकिकनिमित्ततोऽप्रियत्वानास्पदं ॥ २३ ॥ आर्यस्वभावःपूज्यस्वभावः ॥ २४ ॥ अतोविशिष्टंभर्तुर्विशिष्टं बांधवमिष्टबंधुं सर्वत्रयोग्यमिहामुत्रचेष्टसाधनतयाभजनयोग्यं तपःकृतं भावेनिष्ठा तपोनुष्ठानमितियावत् ॥ २५ ॥ याःकामवक्तव्यहृदयाःकामाधीनहृदयाः गृह्याधीनौतुवक्तव्यौ भर्तृनाथाःभर्तॄणांनाथभूतास्तन्नियंत्र्यः यद्वा भर्तॄन्भोगार्थंनाथंतेयाचंतेताः चरंतिस्वेच्छयाइतस्ततोयांति ॥ २६ ॥

तद्विधाःउक्तनिकृष्टगुणवत्यः ॥ २७ ॥ दृष्टोलोकःपरोवरश्चयाभिस्ताः ॥ २८ ॥ समयआचारः ॥ २९ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्ये अयोध्याकांडेसप्तदशोत्तरशततमःसर्गः ॥ ११७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अनसूयाअसूयारहिता अनसूययाअन्वर्थतन्नाम्न्या वचःअनसूयायाः ॥ १ ॥ अनुभाषसेशिक्षयसि नार्यागुरुः पतिरितियथाभवत्योपदिष्टंएतद्विदितंएतद्विषयकंज्ञानंममापि ॥ २ ॥ तदेवदर्शयति यद्यपीति एषभर्तायद्यप्यनार्यःपूज्यचरित्रहीनःवृत्तिवर्जितःजीवनरहितोदरिद्रश्चभवेत्तथापिम यामद्विधयाअत्रभर्तरिअद्वैधंप्रकारद्वयरहितंयथाभवतितथावर्तव्यंवर्तितव्यं प्रीतिप्रकारेणैववर्तितव्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥ गुणश्लाघ्यत्वादिविशिष्टेसाद्वृत्तिरितिकिंपुनर्वक्तव्यं मातृवत्पितृव

प्राप्नुवंत्ययशश्चैवधर्मभ्रंशंचमैथिलि ॥ अकार्यवशमापन्नाःस्त्रियोयाःखलुतद्विधाः ॥ २७ ॥ त्वद्विधास्तुगुणैर्युक्तादृष्टलोकपरावराः ॥ स्त्रियःस्वर्गेचरिष्यंतियथापुण्यकृतस्तथा ॥ २८ ॥ तदेवमेतंत्वमनुव्रतासतीपतिप्रधानासमयानुवर्तिनी ॥ भवस्वभर्तुःसहधर्मचारिणीयशश्चधर्मंचततःसमाप्स्यसि ॥ २९ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेसप्तदशाधिकशततमःसर्गः ॥ ११७ ॥ ॥ ७ ॥ सात्वेवमुक्तावैदेही त्वनसूयानसूयया ॥ प्रतिपूज्यवचोमंदंप्रवक्तुमुपचक्रमे ॥ १ ॥ नैतदाश्चर्यमार्यायांयन्मांत्वमनुभाषसे ॥ विदितंतुममाप्येतद्यथानार्याःपतिर्गुरुः ॥ २ ॥ यद्यप्येषभवेद्भर्ताअनार्योवृत्तिवर्जितः ॥ अद्वैधमत्रवर्तव्यंतथाप्येषमयाभवेत् ॥ ३ ॥ किंपुनर्योगुणश्लाघ्यःसानुक्रोशोजितेंद्रियः ॥ स्थिरानुरागोधर्मात्मामातृवत्पितृवत्प्रियः ॥ ४ ॥ यांवृत्तिंवर्ततेरामःकौसल्यायांमहाबलः ॥ तामेवनृपनारीणामन्यासामपिवर्तते ॥ ५ ॥ सकृद्दृष्टास्वपिस्त्रीषु नृपेणनृपवत्सलः ॥ मातृवद्वर्ततेवीरोमानमुत्सृज्यधर्मवित् ॥ ६ ॥

त्प्रियः मयीतिशेषः प्रियःप्रीतिमान्ममेतिवाशेषः प्रीतिविषयइत्यर्थः मातृवर्तीपितृप्रियइतिपाठोमातृवर्तीमातृसेवारतःपितुःप्रीतिविषयइत्यर्थइतितीर्थः ॥ ४ ॥ अन्यासामपिनृपनारीणांसुमित्रादीनांविषयेपीत्यर्थः तथाअन्यासामपिविषयेमदतिरिक्तस्त्रीमात्रविषयेपितामेववृत्तिंकुरुतेइत्यर्थः नृपनारीणामित्यनेनैवसुमित्रादीनांलाभादित्यन्ये ॥ ५ ॥ नृपेणदशरथेन मानंअहंमहाप्रभुरित्यभिमानंत्यक्त्वेत्यर्थः अन्यमतेउक्तार्थेसत्यत्वप्रत्यायनायैतदुक्तिरितिबोध्यं ॥ ६ ॥

यन्मेश्वश्रवासमाहितंत्वदुक्तार्थकमेववाक्यंशिक्षितंतन्मेहृदिस्थिरंवर्तते ॥ ७ ॥ तदपिमेधृतंमात्रनुशासनमपिमेहृद्गतमेवास्ति ॥ ८ ॥ यच्चस्वैरालीयैर्बंधुवर्गैःपतिशुश्रूषणादिप्रकारैर्बोधितमर्थजातंतच्चमेनविस्मृतंतुइत्यर्थः ॥ ९ ॥ सावित्रीसत्यवतःस्त्री तथावृत्तिःसावित्रीसमानवृत्तिः त्वंअनसूया यातेत्युक्तिःपातिव्रत्यमहिम्नास्वर्गस्यहस्तगतत्वादितितीर्थः तपोर्थमिहवर्तमानापिपतिसेवयामूर्त्यंतरेणदिवंयातेत्यर्थइतिकतकः ॥ १० ॥ रोहिणीविनाचंद्रंमुहूर्तमपिनदृश्यते पूर्वकृतपतिशुश्रूषावशादेवंपतिसाहित्यंप्राप्तमितिभावः ॥ ११ ॥ प्रवराःस्त्रियोऽरुंधत्यादयः ॥ १२ ॥ हर्षयंत्युतहर्षयंत्यपीत्यर्थः उताप्यर्थविकल्पयोः ॥ १३ ॥ तद्बलंसंश्रित्यआश्रित्य छंदयेवरंवृणीष्वेतिप्रार्थयामि ॥ १४ ॥ १५ ॥ विस्मिताजाताश्चर्याअहोतपसो

आगच्छंत्याश्चविजनंवनमेवंभयावहं ॥ समाहितंहिमेश्वश्र्वाहृदयेयत्स्थिरंमम ॥ ७ ॥ पाणिप्रदानकालेचयत्पुरात्वग्निसन्निधौ ॥ अनुशिष्टंजनन्यामेवाक्यंतदपिमेधृतं ॥ ८ ॥ नविस्मृतंतुमेसर्ववाक्यैःस्वैर्धर्मचारिणि ॥ पतिशुश्रूषणान्नार्यास्तपोनान्यद्विधीयते ॥ ९ ॥ सावित्रीपतिशुश्रूषांकृत्वास्वर्गेमहीयते ॥ तथावृत्तिश्चयातात्वंपतिशुश्रूषयादिवं ॥ १० ॥ वरिष्ठासर्वनारीणामेषाचदिविदेवता ॥ रोहिणीनविनाचंद्रंमुहूर्तमपिदृश्यते ॥ ११ ॥ एवंविधाश्चप्रवराःस्त्रियोभर्तृदृढव्रताः ॥ देवलोकेमहीयंतेपुण्येनस्वेनकर्मणा ॥ १२ ॥ ततोनसूयासंहृष्टाश्रुत्वोक्तंसीतयावचः ॥ शिरस्याघ्रायचोवाचमैथिलींहर्षयंत्युत ॥ १३ ॥ नियमैर्विविधैराप्तंतपोहिमहदस्तिमे ॥ तत्संश्रित्यबलंसीतेछंदयेत्वांशुचिव्रते ॥ १४ ॥ उपपन्नंचयुक्तंचवचनंतवमैथिलि ॥ प्रीताचास्म्युच्यतांसीतेकरवाणिप्रियंचकिं ॥ १५ ॥ तस्यास्तद्वचनंश्रुत्वाविस्मितामंदविस्मया ॥ कृतमित्यब्रवीत्सीतातपोबलसमन्वितां ॥ १६ ॥ सात्वेवमुक्ताधर्मज्ञातयाप्रीततराभवत् ॥ सफलंचप्रहर्षंतेहंतसीतेकरोम्यहं ॥ १७ ॥ इदंदिव्यंवरंमाल्यंवस्त्रमाभरणानिच ॥ अंगरागंचवैदेहिमहार्हमनुलेपनं ॥ १८ ॥ मयादत्तमिदंसीतेतवगात्राणिशोभयेत् ॥ अनुरूपमसंक्लिष्टंनित्यमेवभविष्यति ॥ १९ ॥

माहात्म्यंयन्ममापिवरदानेसामर्थ्यं मंदविस्मयामंदस्मिता कृतंभवत्याअनुग्रहेणैवसर्वंमेपूर्णंनकिंचित्कर्तव्यमस्तीतिभावः ॥ १६ ॥ तयालोभरहितवाचा प्रहर्षंलोभराहित्यजंस्वनिष्ठं तेत्वद्विषयं ॥ १७ ॥ अंगरागःउद्वर्तनेनांगानिरंजयतीत्यंगरागःकेसरचंदनादिजः अनुलेपनंतुकर्पूरागुरुकस्तूरीकंकोलैर्यक्षकर्दमइत्युक्तप्रकारोदिव्यगंधद्रव्यकल्कइतितीर्थः कतकस्तुअंगरागंअंगरंजनकरंअनुलेपनंदिव्यगंधद्रव्यकल्कमित्यर्थइत्याह इदमेवयुक्तं ॥ १८ ॥ शोभयेत्शोभयिष्यति अनुरूपंत्वदेकोचितं नित्यमेवासंक्लिष्टंउपभोगेपिअशुचित्वमृदितत्वादिदोषरहितंभविष्यति ॥ १९ ॥

शोभयिष्यसीत्यनेनत्वत्पूजयाभर्तुरपिपूजाकृतेतिसूचितं ॥ २० ॥ क्षत्रियत्वात्प्रतिग्रहानधिकारेणप्रीतिदानमित्युक्तं लक्ष्म्युद्देशेनब्राह्मणादिभ्योदत्तमक्षयंचेत्साक्षाल्लक्ष्म्यैप्रीत्यादत्तंत थेतिकिंवक्तव्यमितिदेव्यैतद्दानमनसूयायाइतिबोध्यं ॥ २१ ॥ श्लिष्टांजलिपुटारचितांजलिपुटा ॥ २२ ॥ अनुअनंतरंप्रियांकांचित्कथांश्रोतुकामावचनंप्रष्टुमारेभे ॥२३॥अनेनरामेण श्रुतिंममश्रोत्रपथं ॥ २४ ॥ विस्तरेणचविस्तरेणैव॥२५॥२६॥२७॥ क्षेत्रमंडलंयज्ञयोग्यक्षेत्रं चयनप्रकरणेषड्भिर्वेनकृषतीतिश्रुतेःकृषतस्तस्यपुरःजगतींभुवंभित्वोत्थिता एतावन्मात्रेणा

अंगरागेणदिव्येनलिप्तांगीजनकात्मजे॥शोभयिष्यसिभर्तारंयथाश्रीर्विष्णुमव्ययं ॥ २० ॥ सावस्त्रमंगरागंचभूषणानिस्रजस्तथा॥ मैथिलीप्रति जग्राहप्रीतिदानमनुत्तमं॥ २१ ॥ प्रतिगृह्यचतत्सीताप्रीतिदानंयशस्विनी॥ श्लिष्टांजलिपुटाधीरासमुपास्ततपोधनां ॥ २२॥ तथासीतामुपासीना मनसूयादृढव्रता॥वचनंप्रष्टुमारेभेकथांकांचिदनुप्रियां॥२३॥स्वयंवरेकिलप्राप्तात्वमनेनयशस्विना॥ राघवेणेतिमेसीतेकथाश्रुतिमुपागता॥२४॥ तांकथांश्रोतुमिच्छामिविस्तरेणचमैथिलि॥ यथाभूतंचकार्त्स्न्येनतन्मेत्वंवक्तुमर्हसि ॥ २५ ॥ एवमुक्तातुसासीतातापसींधर्मचारिणीं ॥ श्रूयतामि तिचोक्त्वावैकथयामासतांकथां॥ २६॥ मिथिलाधिपतिर्वीरोजनकोनामधर्मवित्॥ क्षत्रकर्मण्यभिरतोन्यायतःशास्तिमेदिनीं॥ २७॥ तस्यलांग लहस्तस्यकृषतःक्षेत्रमंडलं॥ अहंकिलोत्थिताभित्वाजगतींनृपतेःसुता ॥ २८ ॥ समांदृष्ट्वानरपतिर्मुष्टिविक्षेपतत्परः॥ पांसुगुंठितसर्वांगींविस्मितो जनकोभवत्॥ २९॥ अनपत्येनचस्नेहादंकमारोप्यचस्वयं॥ ममेयंतनयेत्युक्त्वास्नेहोमयिनिपातितः॥ ३० ॥ अंतरिक्षेचवागुक्ताप्रतिमामानुषीकि ल॥ एवमेतन्नरपतेधर्मेणतनयातव॥ ३१ ॥ ततःप्रहृष्टोधर्मात्मापितामेमिथिलाधिपः॥ अवाप्तोविपुलामृद्धिंमामवाप्यनराधिपः॥ ३२॥ दत्ताचा स्मीष्टवद्देव्यैज्येष्ठायैपुण्यकर्मणे॥ तयासंभाविताचास्मिस्निग्धयामातृसौहृदात्॥ ३३॥

हंनृपतेर्जनकस्यसुता ॥ २८ ॥ मुष्टिविक्षेपतत्परः याजाताओषधयोदेवेभ्यइत्यादिमंत्रोक्तप्रकारेणौषधिमुष्टिविकिरणतत्परइतितीर्थः निम्नोन्नतसमीकरणायमृत्तिकामुष्टिविक्षेपतत्पर इतिकतकः ॥२९॥ अत्रचौत्वर्थे ॥ ३० ॥ प्रतिमामानुषीप्रतिमयास्वरूपेणमानुषीमनुष्यवाक्तुल्यावागंतरिक्षेउक्ता तांवाचमाह एवमिति एतन्ममेयंतनयेत्येतत् एवमर्थवदेव यतोहेनरप तेधर्मेणन्यायेनएषात्वत्क्षेत्रजातत्वात्तवतनयैव ॥ ३१ ॥ मामवाप्ययज्ञभूमेरितिशेषः मल्लाभोत्तरंतस्यमहतीसमृद्धिर्जातेतिभावः॥३२॥इष्टवद्देव्यैइष्टायैदेव्यैराइयै इष्टमितिभावेक्तः इष्ट मिच्छातद्वत्यैविषयतासंबंधेनेत्यक्षरार्थः आर्षवासाधुत्वमुक्तार्थे यद्वासंतानेच्छावत्यैदेव्यैइत्यर्थः पुण्यकर्मणेइतिदेवीविशेषणं तृतीयांतःपाठःक्वचित् संभाविताःसंवर्धिता ॥ ३३ ॥

॥१९०॥

पतिसंयोगसुलभंपाणिग्रहणोचितं ॥ ३४ ॥ सदृशादपकृष्टाच्चवरवर्गजनात्कन्यायाःपिताइंद्रसमोपिभुविस्थितोलोकेप्रधर्षणमसंमानादिरूपंक्लेशमाप्नोति किमुताधिकादितिशेषः ॥ ३५ ॥ अदूरस्थांनिकटप्राप्तांधर्षणांकन्यानिमित्ततिरस्क्रियांआत्मनिसंदृश्यसंभाव्य प्लवःपोतः ॥ ३६ ॥ सदृशंकुलविद्यादिना अभिरूपंवयःसौंदर्यादिना वरमितिशेषः ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥ महायज्ञेदक्षयज्ञे तस्यमत्पितृपूर्वजस्यदेवरातस्य तदाशत्रुजयसमर्थधनुर्लाभायतपःकरणकाले दक्षयज्ञेहिशिवेनपीडितादेवाःशिवंसंप्रार्थ्यधनुर्याचितवंतःसचदेवेभ्योदत्वोक्तवा

पतिसंयोगसुलभंवयोदृष्ट्वातुमेपिता॥ चिंतामभ्यगमद्दीनोवित्तनाशादिवाधनः॥ ३४॥ सदृशाच्चापकृष्टाच्चलोकेकन्यापिताजनात्॥ प्रधर्षणमवा प्नोतिशक्रेणापिसमोभुवि॥ ३५॥ तांधर्षणामदूरस्थांसंदृश्यात्मनिपार्थिवः॥ चिंतार्णवगतःपारंनाससादाप्लवोयथा ॥ ३६ ॥ अयोनिजांहिमांज्ञा त्वानाध्यगच्छत्संचिंतयन्॥ सदृशंचानुरूपंचमहीपालःपतिंमम॥ ३७॥ तस्यबुद्धिरियंजाताचिंतयानस्यसंततं ॥ स्वयंवरंतनूजायाःकरिष्यामीति धर्मतः॥ ३८॥ महायज्ञेतदातस्यवरुणेनमहात्मना ॥ दत्तंधनुर्वरंप्रीत्यातूणीचाक्षय्यसायकौ॥ ३९॥ असंचाल्यंमनुष्यैश्चयत्नेनापिचगौरवात्॥ त न्नशक्तानमयितुंस्वप्नेष्वपिनराधिपाः॥ ४० ॥ तद्धनुःप्राप्यमेपित्राव्याहृतंसत्यवादिना॥ समवायेनरेंद्राणांपूर्वमामंत्र्यपार्थिवान्॥ ४१ ॥ इदंचधनु रुद्यम्यसज्यंयःकुरुतेनरः॥ तस्यमेदुहिताभार्याभविष्यतिनसंशयः॥ ४२॥ तच्चदृष्ट्वाधनुःश्रेष्ठंगौरवाद्गिरिसन्निभं ॥ अभिवाद्यनृपाजग्मुरशक्तास्त स्यतोलने॥ ४३ ॥ सुदीर्घस्यतुकालस्यराघवोयंमहाद्युतिः॥ विश्वामित्रेणसहितोयज्ञंद्रष्टुंसमागतः॥४४॥ लक्ष्मणेनसहभ्रात्रारामःसत्यपराक्रमः॥ विश्वामित्रस्तुधर्मात्माममपित्रासुपूजितः॥ ४५॥ प्रोवाचपितरंतत्रराघवौरामलक्ष्मणौ॥ सुतौदशरथस्येमौधनुर्दर्शनकांक्षिणौ॥ ४६॥ इत्युक्तस्ते नविप्रेणतद्धनुःसमुपानयत्॥ तद्धनुर्दर्शयामासराजपुत्रायदैविकं॥ ४७॥

नृइदंदेवरातायदीयतामिति ततोदेवैर्वरुणद्वारादेवरातायदत्तं यद्वा व्रियतेसर्वदेवैरितिव्युत्पत्त्यावरुणःशिवएव ॥ ३९ ॥ गौरवाद्भारवत्त्वात् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ नसंशयइतिपित्राव्याहृतमि तिपूर्वेणसंबंधः ॥ ४२ ॥ तोलनेचालने अभिवाद्यनमस्कृत्य ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ इमौधनुर्दर्शनकांक्षिणौ अतोरामायदैविकंदेवदत्तंधनुर्दर्शयेतिविश्वामित्रःपितरंप्रोवाचेतिसं बंधः ॥ ४६ ॥ ४७॥

पूरयामाससज्यंकृत्वाकृष्टवान् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ उत्तमंजलभाजनमुद्यम्यपित्राहरामायदातुमुद्यतेतिसंबंधः ॥ ५० ॥ छंदमभिप्रायं ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेअष्टादशाधिकशततमःसर्गः ॥ ११८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अनसूयेति ॥ १ ॥ स्वयंवरंवृत्तंस्वयंवरोदृत्तः अर्धर्चा

निमेषांतरमात्रेणतदानम्यमहाबलः ॥ ज्यांसमारोप्यझटितिपूरयामासवीर्यवान् ॥ ४८ ॥ तेनापूरयतावेगान्मध्येभग्नंद्विधाधनुः ॥ तस्यशब्दोभवद्भीमःपतितस्याशनेर्यथा ॥ ४९ ॥ ततोहंतत्ररामायपित्रासत्याभिसंधिना ॥ उद्यतादातुमुद्यम्यजलभाजनमुत्तमं ॥ ५० ॥ दीयमानांनतुतदाप्रतिजग्राहराघवः ॥ अविज्ञायपितुश्छंदमयोध्याधिपतेःप्रभोः ॥ ५१ ॥ ततःश्वशुरमामंत्र्यवृद्धंदशरथंनृपं ॥ ममपित्राह्वहंदत्तारामायविदितात्मने ॥ ५२ ॥ ममचैवानुजासाध्वीऊर्मिलाशुभदर्शना ॥ भार्यार्थेलक्ष्मणस्यापिदत्तापित्राममस्वयं ॥ ५३ ॥ एवंदत्तास्मिरामायतथातस्मिन्स्वयंवरे ॥ अनुरक्तास्मिधर्मेणपतिंवीर्यवतांवरं ॥ ५४ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेअष्टादशाधिकशततमःसर्गः ॥ ११८ ॥ ॥ ७ ॥

अनसूयांतुधर्मज्ञाश्रुत्वातांमहतींकथां ॥ पर्यष्वजतबाहुभ्यांशिरस्याघ्रायमैथिलीं ॥ १ ॥ व्यक्ताक्षरपदंचित्रंभाषितंमधुरंत्वया ॥ यथास्वयंवरंवृत्तंतत्सर्वंचश्रुतंमया ॥ २ ॥ रमेयंकथयातेतुदृढंमधुरभाषिणि ॥ रविरस्तंगतःश्रीमानुपोह्यरजनींशुभां ॥ ३ ॥ दिवसंपरिकीर्णानामाहारार्थंपतत्रिणां ॥ संध्याकालेनिलीनानांनिद्रार्थंश्रूयतेध्वनिः ॥ ४ ॥ एतेचाप्यभिषेकार्द्रामुनयःकलशोद्यताः ॥ सहिताउपवर्तंतेसलिलाप्लुतवल्कलाः ॥ ५ ॥ अग्निहोत्रेचऋषिणाहुतेचविधिपूर्वकं ॥ कपोतांगारुणोधूमोदृश्यतेपवनोद्धतः ॥ ६ ॥ अल्पपर्णाहितरवोघनीभूताःसमंततः ॥ विप्रकृष्टेंद्रियेदेशेनप्रकाशंतिवैदिशः ॥ ७ ॥ रजनीचरसत्वानिप्रचरंतिसमंततः ॥ तपोवनमृगाह्येतेवेदितीर्थेषुशेरते ॥ ८ ॥

दिःस्वयंवरः ॥२॥ उपोह्यसमीपंप्राप्य ॥३॥ दिवसंव्याप्याहारार्थंपरितःकीर्णानांसंचरतां निलीनानांनिलीयमानानां ॥४॥ कलशोद्यताःउद्यतकलशाः सहिताःपरस्परंमिलिताः ॥५॥ कपोतांगवत्पारावतकंठवदरुणःमेचकः श्यामेरक्तेरुणोर्केच ॥ ६ ॥ अल्पपर्णाअपितरवस्तमसाऽव्यक्तपर्णांतरत्वाद्घनीभूताइव विप्रकृष्टेंद्रियेदेशेइंद्रियविप्रकृष्टेदूरेदेशेइत्यर्थः नप्रकाशंति नप्रकाशंते ॥ ७ ॥ वेदितीर्थेषुअग्निहोत्रवेदिसंबंधात्पुण्यक्षेत्ररूपाश्रमप्रदेशेषु तीर्थशब्दःपुण्यक्षेत्रवाची ॥ ८ ॥

चंद्रोदृश्यतेइत्यनेनकार्तिक्युत्तरंप्रतिपदियात्रेतिसूचितं ॥ ९ ॥ अनुचरीभवशुश्रूषुर्भव ॥ १० ॥ अलंकुरुआत्मानमितिशेषः प्रीतिंजनय अलंकृत्यदिव्यस्वस्वरूपानुभावनेनेतिशेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ सर्वंन्यवेदयदित्यस्यैवप्रपंचः प्रीतिदानमित्यादि अत्रकर्मणिल्युट् ॥ १४ ॥ मानुषेषुमनुष्यलोकेषु ॥ १५ ॥ पुण्यांअनसूययापुण्ययाकृतालंकारांसीतांदृष्ट्वा

संप्रवृत्तानिशासीतेनक्षत्रसमलंकृता ॥ ज्योत्स्नाप्रावरणश्चंद्रोदृश्यतेभ्युदितोंबरे ॥ ९ ॥ गम्यतामनुजानामिरामस्यानुचरीभव ॥ कथयंत्याहिमधुरंत्वयाहमपितोषिता ॥ १० ॥ अलंकुरुचतावत्त्वंप्रत्यक्षंममभैथिलि ॥ प्रीतिंजनयमेवत्सेदिव्यालंकारशोभिनी ॥ ११ ॥ सातदासमलंकृत्यसीतासुरसुतोपमा ॥ प्रणम्यशिरसापादौरामंत्वभिमुखीययौ ॥ १२ ॥ तथातुभूषितांसीतांददर्शवदतांवरः ॥ राघवःप्रीतिदानेनतपस्विन्याजहर्षच ॥ १३ ॥ न्यवेदयत्ततःसर्वंसीतारामायमैथिली ॥ प्रीतिदानंतपस्विन्यावसनाभरणस्रजां ॥ १४ ॥ प्रहृष्टस्त्वभवद्रामोलक्ष्मणश्चमहारथः ॥ मैथिल्याःसत्क्रियांदृष्ट्वामानुषेषुसुदुर्लभां ॥ १५ ॥ ततःसशर्वरींप्रीतःपुण्यांशशिनिभाननां ॥ अर्चितस्तापसैःसर्वैरुवासरघुनंदनः ॥ १६ ॥ तस्यांरात्र्यांव्यतीतायामभिषिच्यहुताग्निकान् ॥ आपृच्छेतांनरव्याघ्रौतापसान्वनगोचरान् ॥ १७ ॥ तावूचुस्तेवनचरास्तापसाधर्मचारिणः ॥ वनस्यतस्यसंचारंराक्षसैःसमभिप्लुतं ॥ १८ ॥ रक्षांसिपुरुषादानिनानारूपाणिराघव ॥ वसंत्यस्मिन्महारण्येव्यालाश्चरुधिराशनाः ॥ १९ ॥ उच्छिष्टंवाप्रमत्तंवातापसंब्रह्मचारिणं ॥ अदंत्यस्मिन्महारण्येतान्निवारयराघव ॥ २० ॥ एषपंथामहर्षीणांफलान्याहरतांवने ॥ अनेनतुवनंदुर्गंगंतुंराघवतेक्षमं ॥ २१ ॥

शर्वरीमुवास ॥ १६ ॥ आपृच्छेतां वनांतरगमनार्थमितिशेषः ॥ १७ ॥ संचारंदेशं दृद्धिरार्षी समभिप्लुतंसम्यगुपद्रुतं ॥ १८ ॥ व्यालाहिंस्रपशवः सर्पोहिंस्रःपशुर्व्यालइत्यमरः ॥ १९ ॥ उच्छिष्टमशुचिं प्रमत्तमसावधानं तान्रक्षोव्यालान् ॥ २० ॥ क्षमंयुक्तं ॥ २१ ॥

इतीरितः एवमुपदिष्टमार्गः कृतस्वस्त्ययनःकृतमंगलाशीर्वादः ॥ २२ ॥ ॥ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेएकोनविंशाधिकशत

इतीरितःप्रांजलिभिस्तपस्विभिर्द्विजैःकृतस्वस्त्ययनःपरंतपः ॥ वनंसभार्यःप्रविवेशराघवःसलक्ष्मणःसूर्यइवाभ्रमंडलं ॥ २२ ॥ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रा
मायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येअयोध्याकांडेएकोनविंशाधिकशततमःसर्गः ॥ ११९ ॥ ॥ समाप्तमयोध्याकांडं ॥ ॥ ७ ॥ अतःपरंअर
ण्यकांडंतस्यायमाद्यःश्लोकः ॥ प्रविश्यतुमहारण्यंदंडकारण्यमात्मवान् ॥ रामोददर्शदुर्धर्षस्तापसाश्रममंडलं ॥ १ ॥

तमःसर्गः ॥ ११९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ मूलसंख्या ॥ ४३५० ॥ व्याख्यानसंख्या ॥ ५३०० ॥मिलिता ग्रंथसंख्या ॥ ९६५० ॥

॥ इति श्रीवाल्मीकिरामायणे अयोध्याकांडं समाप्तं ॥

SATARA SCHOOL

00011253

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 18 July, 2018